AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

DOKTORANT VƏ GƏNC TƏDQİQATÇILARIN RESPUBLİKA ELMİ-PRAKTİK KONFRANSININ

99

MATERİALLARI

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunur

4 may 2022-ci il
Bakı şəhəri

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

prof. Əhməd Vəliyev – Odlar Yurdu Universitetinin rektoru

Üzvlər:

1. i.e.f.d. M.Ə. Vəliyev , I prorektor
2. t.e.d.,prof. T.S.Abdullayev , Elm və innovasiyalar üzrə prorektor
3. dos.Q.A.Qafarov, Tədrisin təşkili və yeni təlim texnologiyaları üzrə prorektor
4. dos. T.V. Qələndərli, Ümumi işlər üzrə prorektor
5. h.e.f.d.,prof. H.D. Qəmbərov, Aparat rəhbəri
6. dos. F.A.Həsənov, Universitet Elmi Şurasının katibi
7. dos.A.N.Qurbanova, Birləşmiş fakultələr departamentinin rəhbəri
8. prof. M.B.Vəliyev, Riyaziyyat və informatika kafedrasının rəhbəri
9. prof. E.Y. Məmmədov, İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər kafedrasının müdiri
10. prof. R.V. Cabbarov, Psixologiya, pedaqogika və sosial fənlər kafedrasının müdiri
11. prof. S.H. Atayev, Dizayn kafedrasının müdiri
12. dos. T.H.Kərimova, Biologiya və ekologiya kafedrasının müdiri
13. f.ü.f.d.,dos. S.X.Abdurəhmanova , Dillər kafedrasının müdir müavini
14. dos. O.Ə.Musayev, Filologiya və humanitar fənlər kafedrasının müdir müavini
15. dos. R.A.İmamquluyev, İnformasiya texnologiyaları və mühəndislik kafedrasının müdiri
16. p.e.f.d.,dos.S.V.Vəliyeva, Magistratura və MBA şöbəsinin müdiri
17. dos. İ.U. Rəhimov, Tədris və metodiki işlər departamentinin rəhbəri
18. f.ü.f.d. dos.S.S.Məmmədzadə Elmi-metodiki Şuranın elmi katibi
19. P.E. Heydərov, Tələbə elmi cəmiyyətinin sədri

PSİXOLOGİYA, PEDAQOQİKA VƏ SOSİAL ELMLƏR BÖLMƏSİ

DÜNYA TƏHSİL SISTEMINDƏ PSIXOLOJI XIDMƏT

Harun Öztaş

Doktorant, Odlar Yurdu Universiteti
Fariz Aydın
Doktorant, Odlar Yurdu Universiteti

Açar sözlər: Təhsil sistemində psixoloji xidmət, Almaniyada psixoloji xidmət, V.Vundt, Avropa psixoloqlarının nəzəriyyələri

Keywords: Psychological service in the world education system, psychological service in Germany, V. Wundt, theories of European psychologists

Ключевые слова: Психологическая служба в мировой системе образования, психологическая служба в Германии, В. Вундт, теории европейских психологов.

Dünya təhsil sistemində psixoloji xidmətin meydana gəlməsindən 100 ildən artıq vaxt keçir. ABŞ, Fransa, Çexiya, Macarıstan, Norveç, Hollanda, İspaniya və.s kimi uzaq xarici ölkələrdə təhsil sistemində psixoloji xidmət uzun onilliklər boyudur ki, uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan və Türkiyə psixoloqları xarici ölkələrdə məktəbə psixoloji xidmət sahəsində böyük təcrübəyə malik olan həmin ölkələrin psixoloqları ilə sıx əlaqə saxlamış, həminidealardan, əsərlərdən istifadə edərək bu sahədə uğurlu nailiyyətlər əldə etmişdir.

Almaniyada psixoloji xidmət işinin yaranması:

Bəri başdan deyək ki, Azərbaycan və Türkiyə psixoloqlarının xidmətlə bağlı əlaqələri ən çox Avropa mütəxəssisləri ilə nəzəri cəhətdən olmuşdur. Yəni bu istiqamətdə Avropa ölkələrində meydana gələn nəzəryyələrə, əsərlərə, monoqrafiyalara istinad olunmuşdur. Psixologiya elminin inkişafı Almaniyanın Leypsiq şəhərində V.Vundtun ilk eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaratması ilə başlayır .V.Vundt-un assosianist yanaşmanın əsasında qurduğu psixoloji modeli bütün insanın ruhu aləmi, emosianal haləti, şəxsiyyətin strukturu, psixoloji xidmətlə ilə bağlı yeni faktlar üzə çıxarıldı. Belə vəziyyət alimləri psixikanın tədqiqi ilə bağlı yeni metodlar axtarmağa sövq etdi. Həmin dövrdə yaranan ilk psixologiya məktəbləri uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmədi. Lakin onlar sübut etdilər ki, psixologiyanın predmeti, metodları ilə bağlı fərqli mövqelər, yanaşmalar mövcuddur. Beləliklə, zamanın tələblərinə uyğun yeni axtarışlar başladı. Bu dövrü psixoloqlar metodoloji böhran dövrü adlandırırlar. Vahid mövqeyə gələ bilməmələri nəticəsində XX əsrin əvvələrində psixologiyada bir neçə istiqamət meydana çıxdı. Onların hər birinin öz predmeti və tədqiqat metodları yarandı. Nəticədə psixologiyada psixoanaliz, biheviorizm, geştalt psixologiya, marksist psixologiya istiqamətləri və məktəbləri yarandı. XX əsrin II yarısında yeni psixologiya məktəbləri və istiqamətləri: humanist psixologiya, genetik psixologiya, koqnitiv psixologiya meydana çıxdı. Beləliklə, demək olar ki, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq psixologiya elmi özünün yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, indi ayrılma, parçalanma yox, ayrı-ayrı məktəblərin, tədqiqat istiqamətlərinin birləşməsi prosesi gedir.

Alman psixoloqu E.Meyman Hadenburq universitetində uşaqların psixi inkişafını tədqiq etmək üçün psixologiya laboratoriyası yaratdı. O, pedoloji problemlərə həsr olunmuş "Pedaqoji psixologiyaya dair jurnal" adlı ilk xüsusi jurnalın təsisçisi idi. E.Meyman əsas diqqətini uşaq psixologiyası və pedologiyanın tətbiqi problemlərinin

öyrənilməsinə yönəltmişdi. O, belə hesab edirdi ki, pedologiyanın ən mühüm vəzifəsi uşaqların təliminin metodoloji əsaslarının işlənib hazırlanmasından ibarət olmalıdır. E.Meyman 1907-ci ildə

"Eksperimental pedaqogikaya dair mühazirələr" adlı üçcildlik əsərini nəşr etdirdi və bununla da öz növbəsində pedaqoji və praktik psixologiyanın ensiklopediyası kimi dəyərləndirilən orijinal əsərini pedaqoji ictimaiyyətə təqdim etmiş oldu. Bu əsərində o, belə bir mövqedən çıxış edirdi ki, pedologiya yalnız psixi inkişafın yaş xüsusiyyətlərini və mərhələlərini öyrənməməli,həm də fərdi inkişafın variantlarını tədqiq etməli, onların diaqnostokasını keçirməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan psixoloqllarının fəaliyyətlərinin ilk illərindən başlayaraq Amerika, Fransa, İngiltərə, almaniya, İspanya, İsveçre, Hollandiya,Brazilliya, Kanad, Avstirya, Macarıstan, Norçerç, Rusya. Türkiyə və digər ölkələrlə psixoloji əməkdaşlıq edərək təlim-tərbiyə fənnlərin təşkili üçün psixoloji biliklərin məktəbə tətbiqində onlardan istifadə etmişlər. Y.A, Kominski (Çexiya), J.Jak Russo (Fransa), İ.F.Herbat (Almaniya), Uşuniski (Rusya), J.Piaje (İsveçrə), L.S.Viqotiski (Rusya), B.M..Teplov (Rusya), P.P.Bloniski (Rusya), Co Pol Gilford (Amerika), E.A.Bono (İngiltərə), A.Bine (Fransa),F.Halton (İngiltərə) , Çarlz Eduard (İngiltərə), H.Y.Ayzek (Britaniya), H.Qarden (Amerika), Solomn Elioy(ABŞ), Q.U.Olport (Amerika) və digər onlarla, yüzlərlə pedqoq, psixoloqların ideyalarının Azərbaycana tətbiq və təqlid onlara istinad olunması dediklərimizə əyani sübütdür. Ə.Ə.Əlizadə,H.Ə.Həmzəyev , S.H.Əlizadə "Psixopedogika" dərslik (Bakı 2019, səh 11,52,53,209;) L.Əmrahlı "Psixoloji xidmət" (Bakı 2014 səh 11-28) Ə.Əlizadə, H.Əlizadə "Pedaqoji Psixologiya" (Bakı 2010, səh 5-8,13-16, 21-31, 190-204), Belə faktlar yüzlərlədir. Sadəcə olaraq Azərbaycan Türkiyə psixoloqlarınən təlimə psixoloji biliklərin tətbiqi shəsində xarici ölkələrdəki mütəxəssislərlə əlaqələrlə bir neçə fakta diqqət yönəltmək kifayətləndik. Praktik uşaq psixologiyasının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Avropa alimlərdən biri İsveçrə psixoloqu E.Klapared olmuşdur. O, Cenevrədə

J.J.Russo adına Pedaqoji İnstitutda tətbiqi psixologiya assosiasiyasının əsasını qoymuşdur. Sonralar bu qurum uşaq psixologiyası sahəsində eksperimental tədqiqatların beynəlxalq mərkəzinə çevrilmişdir. Uşaq psixologiyasının öyrəndiyi problemlərin müxtəlifliyini nəzərə alan Klapared bu elmi tətbiqi və nəzəri olmaqla iki hissəyə ayırmağı təklif edirdi. O, belə hesab edirdi ki, nəzəri uşaq psixologiyasının vəzifəsi uşaqların psixi inkişafının mərhələlərini və qanunlarını tədqiq etməkdən ibarət olmalıdır. Tətbiqi uşaq psixologiyası isə öz növbəsində psixodiaqnostika və psixotexnikaya ayrılmalıdır. Psixodiaqnostika uşaqların psixi inkişafını ölçməklə diaqnostika məqsədinə xidmət etməli, psixotexnika isə müəyyən yaş dövrünə adekvat olan təlim və tərbiyə metodlarının işlənilib hazırlanmasını həyata keçirməlidir. Beləliklə, Klapared psixologiya elminin müstəqil sahəsi kimi praktik uşaq psixologiyasının əsasını qoymuş oldu. Praktik uşaq psixologiyasının və pedologiyanın inkişafı uşaqların psixi inkişafının yeni, obyektiv metodlarının işlənilməsini tələb edirdi.

Kognitiv inkişafı koqnitoloqlar psixi inkişafın ana xətti sayırlar, XX əsrin tətbiqi pedaqoji psixoloqları (G.Levransua və.b) bu fundamental problemi, ilk növbədə, Jan Piajeninin koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi ilə təfsir edirlar. Jan Piajenin koqnitiv inkişafnazəriyyəsi XX əsrin ən təsirli inkişaf nazəriyyəsi kimi müasirtətbiqi pedaqoji psixologiyada sistemli araşdırılır. (98,68-83)

Jan Piajeyə görə, koqnitiv strukturlar intellektin asas vahididir. Koqnitiv struktur çox problemli strukturdur, lakin bu struktur nə qədər çox problemli olsa da, onun episentri,

xüsusilə XX əsrdə təfəkkürlə bağlı olmuşdur. Əgər Jan Piaje koqnitiv inkişafın sirlərini təfikkürün məntiqi sxemlərdə axtarırdırsa, L.S.Viqotskinin nəzəriyyəsi sosial- mədəni koqnitvi nəzəiyyədir. Onun fikrincə , inkişaf insanın (bizim misalımızds uşağın) sosialəhatə ilə qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi rövnəqlənir.

J.Piaje Türk psixoloqların yaxın bir səxsiyyət olub. Türk psixoloğu Binnur Yaşıl Yarpaq 2006-ci ildə Ankarada nəşr edilmiş "Psixologiya" əsərində qeyd edir ki, (s 377) :"J.Piaje həmişə məşhur tədqiqatlarında bioloji faktlara önəm verirdi".

Psixi keyfiyyətələrin yeni üsullarla ölçülməsi sahəsində ilk axtarışlar ingilis psixoloq və antropoloqu Frensis Haltona məxsusdur. Eksperimental psixoloji tədqiqatlarla məşğul olan Halton əsas diqqətini bütün fərdlər üçün ümumi olan qanunların müəyyənləşdirilməsinə, müxtəlif adamlarda onların variativliyinin öyrənilməsinə yönəltmişdir. O, bu variativliyi öyrənmək üçün bir sıra xüsusi metodikalar kəşf etdi ki, bunlar da psixologiyanın yeni və daha geniş bir sahəsinin-deferensial psixologiyanın mənbəyini yaratmış oldu. Sonralar elmin bu sahəsi 45 müstəqil nəzəri və praktik əhəmiyyətli bilik sahəsinə çevrildi və psixologiyada yeni riyazı və statistik metodların tətbiqi genişlənməyə başladı. Əqli qabiliyyətlərin mənşəyi məsələlərini öyrənmək sahəsində xüsusi əmək sərf edən Halton həm də bioqrafik və anket metodlarının tətbiqinə də xüsusi əhəmiyyət verirdi. İstedad testlərinin hazırlanması və bu sahədə tədqiqatların aparılmasında da F. Halton çox böyük rol oynamışdır. Psixologiyada ilk dəfə olaraq o, fərdi fərqlərin ölçülməsi texnikasını yaratmış, statistik metodla onun təhlilini vermişdir. Qabiliyyətlər probleminin öyrənilməsinə ümumbioloji aspektdən yanaşan Halton belə qənaətə gəlmişdir ki, insanlar arasındakı fərdi fərqləri yalnız və yalnız irsiyyət haqqındakı təlim kateqoriyaları əsasında izah etmək olar .

Psixologiyanın inkişafının mərhələlərə ayrılması digər elmlərdə olduğu kimi şərti xarakter daşıyır. Bəzən psixologiya elminin müstəqil elm sahəsi kimi yaranmasını V.Vundtun eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaranması tarixindən götürməyi təklif edənlər də var. Bunlarla yanaşı psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi daha əvvəlki dövrlərdən meydana çıxdığını qəbul edənlər də olmuşdur. Bu, psixologiyanın müstəqil şəkildə predmetinin müəyyənləşməsi, humanitar və təbiət elmləri sistemində öz yerini tutması, psixikanın daxili və xarici təzahürlərinin eyni vaxtda öyrənilməsi ilə bağlıdır. Psixologiyanın müstəqil mövqeyi onun bir fənn kimi üniversitetlərdə tədris olunması ilə də əlaqələndirilir. Bu isə XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Psixoloqların böyük əksəriyyəti psixologiya elminin müstəqil elm sahəsi kimi meydana çıxmasının tarixini XIX əsrin ikinci yarısından, eksperimental psixologiyanın yaranması tarixindən götürməyi daha düzgün hesab edirlər. İstənilən halda qəbul etmək lazımdır ki, psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi mövcudluğu tarixi onun fəlsəfənin tərkibində inkişafı tarixindən qat-qat azdır. Təbii ki, fəlsəfənin tərkibində olduqda belə bu elm inkişaf etmiş, onun predmeti, məzmunu təkmilləşmişdir. Bu barədə bir çox nəzəriyyələr, konsepsiyalaryaranmışdır. Bu konsepsiyalarda məktəbdə psixoloji xidmətin effeti üçün təkliflər verilmişdir.Müasir təhsil sistemində geniş tətbiq olunan psixoloji xidmət haqqında konsepsiyalar içərisində İ.V.Dubrovina və L.M.Fridmanın konsepsiyaları özlərinin orijinallığı ilə fərqlənir. Onların konsepsiyalarının modifikasiyaları əsasında bir sıra digər konsepsiyalar da yaradılmışdır.

İ.V.Dubrovinanın təklif etdiyi konsepsiyanın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir nəfər psixoloq təkbaşına yüzlərlə məktəbli ilə çoxcəhətli iş qurmalıdır. Fikrimizcə, “Təhsil sistemində psixoloji xidmət haqqında Əsasnamə”də göstərilən vəzifələri bir nəfər psixoloqun təklikdə icra etməsi o qədər də inandırıcı görünmür. İ.V.Dubrovinanın konsepsiyasında məktəb psixoloqunun işinin “həkim modeli” əsasında qurulmasına üstün

əhəmiyyət verilir. Burada psixoloqun əsas vəzifəsinin profilaktika və psixi inkişafdakı qüsurların korreksiyasından ibarət olması ön plana çəkilir.

L.M.Fredmanın təklif etdiyi psixoloji xidmət konsepsiyasında isə psixoloq pedaqoji kollektivin üzvü kimi öz məqsəd və vəzifələrini təkbaşına, birbaşa şagirdlərlə deyil, müəllimlər – məktəb və sinif rəhbərləri, həmçinin şagird özünüidarə orqanları vasitəsilə reallaşdırması nəzərdə tutulur. Təhsil sistemində psixoloji xidmətin həyata keçirilməsi uşaqların təlim və tərbiyə işində elmi-psixoloji biliklərin nəzərə alınmasını vacib bir tələb kimi qarşıya qoyur. Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmət işini həyata keçirən məsul şəxs psixologiya üzrə ixtisas hazırlığına malik ali təhsilli praktik psixoloqlardır. Onlar körpəlik dövründən başlayaraq erkən gənclik (böyük məktəb yaşı) dövrünədək uşağın taleyi ilə bağlı təlim və tərbiyə məsələlərinin həllində fəal iştirak edirlər. Uşaq doğulduğu gündən orta məktəb təhsilini başa vuranadək davam edən həyat illərində peşəkar psixoloqun diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu dövr ərzində, yəni həyatın ilk 16-18 ili dövründə uşağın psixi inkişafı sistematik müşahidə obyekti olmalıdır. Bu inkişafın gedişi prosesində müntəzəm psixodiaqnostik müayinələr aparılır, uşağın psixi inkişaf tempi və xarakteri qiymətləndirilir, 11 onun təlim və tərbiyəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün tövsiyələr verilir və onların həyata keçirilməsi üzərində nəzarət təmin olunur.Psixoloji xidmət müasir təhsil sisteminin üzvi komponentlərindən biridir. Onun tətbiqi uşaqların intellektual imkanlarının, şəxsiyyətyönümlü potensiallarının, təbii imkan və qabiliyyətlərinin, maraq və meyillərin vaxtında aşkara çıxarılmasını, təlim və tərbiyə prosesləri vasitəsilə maksimum inkişaf etdirilməsini təmin edir.Məktəbdə psixoloji xidmət uşaqların psixi inkişafının imkanlarını aşkara çıxarır, onların pedaqoji proses vasitəsilə maksimum şəkildə reallaşmasına əlverişli imkan yaradır. Uşaqların əksəriyyətindən öz psixi inkişafının göstəricilərinə görə geri qalan uşağın inkişafında ləngiməyə səbəb olan amilləri vaxtında aşkara çıxaran psixoloq bu səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyəti ilə fəal rol oynamış olur. İstedadlı və üstün qabiliyyətli şagirdlərlə iş prosesində praktik psixoloq ilk növbədə erkən yaş dövrlərində uşaqlarda təbii imkanların aşkara çıxarılması, onların qabiliyyətlərə çevrilməsi üçün inkişafetdirici proqramların hazırlanmasında iştirak edir.

Xülasə

Dünya təhsil sistemində psixoloji xidmətin meydana gəlməsindən 100 ildən artıq vaxt keçir. ABŞ, Fransa, Çexiya, Macarıstan, Norveç, Hollanda, İspaniya və.s kimi uzaq xarici ölkələrdə təhsil sistemində psixoloji xidmət uzun onilliklər boyudur ki, uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan və Türkiyə psixoloqları xarici ölkələrdə məktəbə psixoloji xidmət sahəsində böyük təcrübəyə malik olan həmin ölkələrin psixoloqları ilə sıx əlaqə saxlamış, həminidealardan, əsərlərdən istifadə edərək bu sahədə uğurlu nailiyyətlər əldə etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1 Binar Bozkur. Psixoloji xidmət məsələləri. Mersin. 2019
2 Çələbiyev N.Z. Təhsil sistemində psixoloji xidmət. I hissə. Bakı. 200s.
3 Çələbiyev N. Z. Təhsil sistemində psixoloji xidmət. II hissə. Bakı. 2009
4 Dubrovina İ. V. Məktəb psixoloji xidmətin elmi-praktik problemləri. 2017
5 Dubrovina İ. V. Məktəb psixoloji xidmətinin və inkişafının nəzəri və tərbiyəvi aspektləri. (dok.diss.avtoreferatı) 1988.
6 Əhmədova R. İ. Məktəb psixoloqlarının peşə özünüdərk prosesinin xüsusiyyətləri: psixol.ü.f.d...diss, Bakı.2017.135s.
7 Əliyev R. İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Bakı. Nurlan 2004.80s.
8 Əliyev R. İ. Təhsilə psixoloji xidmətin aktual sosial-psixoloji problemləri mövzusunda tədqiqat işinə dair. HESABAT. Bakı. 2012.61s.

9 Əlizadə Ə. Ə. Psixoloji xidmətin üfüqləri. Azərbaycan məktəbi. 2002. №3. S.223-233
10 Əmrahlı L.Ş. Məktəb psixoloqu. Metodik vəsait. Bakı. Nurlan. 2004.176s.
11 Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmətin əsasları. I kitab. Bakı. "MBM" MMC-ninmətbəəsi.2007. 284s.
12 Əmrahlı L.Ş. Ümumtəhsil məktəblərində psixoloji xidmətin aktual problemləri. Bakı." MASAD" MMC. 2016. 320s.
13 Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmət. II kitab. Psixopraflaktika. Bakı. Mürtəcin.2010. 240s.
14 Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmət. III kitab. Bakı .2014. 750s.
15 Halton F. Insan qabiliyyətləri haqqında tədqiqatlar və onların inkişafı. London. 2015.
16 İsayeva A.M. Məktəb psixoloqunun pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlim şəraitinin yaradılmasında rolu. Psixol.elm.nam.diss. Bakı. 2010.135s.
17 Məmmədov İ. Ə. Azərbaycan məktəblərində psixoloji xidmətin təşkili təcrübəsi və elmi-metodiki problemləri. Bakı. Gənclik. 1996.
18 Məmmədov İ.Ə. Məktəbdə psixoloji praktikanın elmi-metodiki problemləri və yaradılması təcrübəsi. Bakı. Təhsil. 2002. 260s.
19 Məmmədov İ.Ə. Məktəb psixoloqunun məlumat kitabı. Bakı. Pedaqogika. 2003.
20 Məmmədov İ.Ə. Orta məktəbdə psixoloji xidmət üzrə işin təşkili sistemi. Psixol.elm.dok.diss. bakı. 2005.321s.
21 Məmmədzadə R.H. Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmət. Bakı. 1996.
22 Neyman E. Eksperimental pedaqogikaya dair mühazirələr. 2004.
23 Sultanberk. Türkiyədə psixoloji xidmətin inkişaf prosesi. Ankara. 2014.
24 Uarte X. Xarakterin elmi məqsədlər üçün tədqiqi.
25 Zeynalabdinova Ə.X. Məktəbdə psixoloji xidmətin praktik məsələləri. Bakı. 2003.

“NARSİST” ŞƏXSİYYƏT TİPİNİN XARAKTERİK ƏLAMƏTLƏRİ

Vüsal Alquliyev
OYU
vusal.alquliyev@gmail.com

Açar sözlər: *Narsizm, Narsist, Şəxsiyyət tipi, Şəxsiyyət pozuntusu Ego, Xarakterik Əlamətlər, DSM 5, Psixoterapiya*
Keywords: *Narcissism, Narcissist, Personality Types, Personality Disorders, Ego, Characteristic Signs, Psychotherapy*

Annotasiya: Tezis “Narsist” şəxsiyyət tipi olan insanlar və bu tipin özünə məxsus əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Tezisdə “Narsist” şəxsiyyət tipinin müəyyənləşdirilməsi onun xarakterik əlamətlərinin öyrənilməsi və bu əlamətlərin təzahürünün müşahidə edilməsi yolu ilə aşkarlanmağı əks olunur. Qeyd edilir ki, “Narsist” şəxsiyyət tipi öyrənilərkən həmçinin xarakterik əlamətlərin formalaşmağına təkan verən amillər, bu amillərin yaranma səbəbləri və mübarizə üsulları da öyrənilməlidir.

Şəxsiyyət tipləri və şəxsiyyət pozuntuları haqqında geniş məlumatın əks etdirildiyi bir sıra elmi ədəbiyyatlar mövcuddur ki, bu elmi ədəbiyyatlardan biri də psixoloqlar tərəfindən ən çox istifadə edilən DSM 5-dir. DSM 5-də [5] bəhs edilən hər bir şəxsiyyət tipinin özünə məxsus xarakterik əlamətləri vardır ki, bu əlamətlər vasitəsi ilə onlar bir-birlərindən fərqlənir və həmçinin məhz elə bu əlamətlər vasitəsi ilə insanın hansı şəxsiyyət tipinə aid olmağı müəyyənləşdirilir. “Narsist” şəxsiyyət tipinin də özünə məxsus bir sıra xarakterik ələmətləri vardır ki, bu əlamətlər onu digərlərindən fərqləndirir. Bu əlamətləri öyrənməklə “Narists” şəxsiyyət tipinə məxsus olan insanları müəyyən etmək ilə yanaşı, həmçinin onlar ilə mübarizə aparmaq və psixoterapiya seansları zamanı bəhsi gedən əlamətləri aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər effektiv həll yolları da formalaşdırmaq mümkündür.

Psixologiyada “Narsizm” və “Narsist” şəxsiyyət tipi bir çox görkəmli alim və tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir, həmçinin bu siyahıya Analitik Nəzəriyyənin və Psixoanalizin banisi Ziqmund Freyd və bir sıra elmi əsərləri ilə tanına Erik Frommu da əlavə etmək olar. Klassik ədəbiyyatlarda qeyd olunur ki, Ziqmund Freydə görə Narsizm “ətraf aləmdən təcrid edilən libidinal enerjinin, insan egosuna yönləndirilmə” halıdır [3]. Freyd Nariszmi bir başa insanın egosu ilə əlaqələndirirdi [2]. Erik From isə Narsizm haqqında qeyd edirdi ki, Narsizm insanın özünü digər insanlardan daha üstün olduğunu düşünməyi, empatiya qurmaq bacarğının zəifliyi və ətrafdakı insanların diqqətini özünə çəkmək istəyi kimi halları özündə əks etdirir [4]. Narsizm ifadəsinin mənşəyi qədim yunan mifalogiyasında bəhsi gedən Narkiss-in (Narsist) su içmək məqsədi ilə gölə əyilərkən özünün su səthində yaranan surətinə aşiq olmağı kimi mövcud olan etioloji rəvayətdən gəlir. Narsizm termini ilk dəfə 1968-ci ildə Heinz Kohut tərəfindən əsaslı şəkildə irəli sürülmüşdür. Kohut Freydin elmə gətirdiyi id, ego və superego anlayışlarını keçmişdə qoyaraq öz fikirlərini irəli çəkdi. Onun fikrinə əsasən insanın formalaşmağında şəxsiyyətlər arası əlaqələrin olduqca əhəmiyyətli rolu var. Kohut qeyd edirdi ki, əgər bir şəxs uşaqlıq illərindən bəri kifayət qədər digər fərdlər tərəfindən sevgi, qayğı və xoş münasibət görməzsə, həmçinin digər fərdlərin onunla bağları zəif olarsa bu halda insan obyekt olaraq özünə yönələr və bütün bunları öz-özünə təmin etməyə başlayar[6]. Bu da zaman keçdikcə bir insanın Narsist olaraq formalaşmağına gətirib çıxarar. Həmçinin Kohut öz elmi əsərində

qeyd edirdi ki, Narsizm əlamətləri zaman keçdikcə irəliləyib şəxsiyyət pozunutusuna da çevrilə bilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi narsist şəxsiyyət tipinin bir sıra xarakterik əlamətləri [7] mövcuddur ki, bunlara aşağıda qeyd olunan əmatlər aiddir:

- *Özünü həddindən çox bəyənmək*
- *Şəxsin özünü digər insanlardan daha üstün görməyi*
- *Hər kəsin diqqətini özünü çəkmək istəyi və cəhdləri*
- *Hər kəsdən daha çox uğur və nəaliyyət əldə etmək istəyi*
- *Empatiya hissinin zəif olmağı*
- *Digər insanların həyatına paxıllıb edib onlara sahib olmaq istəyi*
- *İnsanları öz əmälləri üçün manipulyasiya etmək və onlardan istifadə etmək*
- *Marka asılılığına sahib olmaq*
- *Sahib olduğu əşyaları və qazandığı nəaliyyətləri tez-tez digər insanlara göstərmək və onları özündən daha aciz görmək*
- *Özünü mümkün qədər hər yerdə tərifləmək*
- *Qabarıq egoya sahib olmaq və eqonun tələblərinə uyğun davranışlar etmək*
- *Özünü daim haqlı görmək (hətta haqsız olsa belə)*
- *Maddiyata və yüksək sosial statusa düşkünlük*
- *Yüksək özgüvənə sahib olduğunu göstərmək və s.*

Qeyd olunan əlamətlər psixologiya elmində "Narsist" şəxsiyyət tipinin əsas xarakterik əlamətləri kimi öyrənilir. Bu əlamətlərin əksər hissəsinin bir insanda uzun müddət müşahidə edilməyi şərait yaradır ki, həmin şəxs "Narsist" şəxsiyyət tipinin xarakterik əlamətlərinin daşıyıcısı kimi dəyərləndirilsin. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəhsi gedən əlamətlər əgər bir insanda həddindən çoxdursa və şəxs bu əlamətləri özündə idarə edə bilmirsə, bu zaman şəxsdə artıq Narsizm şəxsiyyət pozuntusu yaranmağa başlamışdır.

Narsist şəxsiyyət tipinin xarakterik əlamətlərinə sahib insanlar cəmiyyət üçün müəyyən qədər narahat edici və təhlükəli olduğu üçün, bu əlamətlərlə bir sıra mübarizə üsulları da formalaşdırılmalıdır. Mübarizə üsullarından bəhs edərkən ilk öncə Heinz Kohutun öz nəzəriyyəsində ifadə etdiyi fikirdən stat gətirmək lazımdır ki, Narsizm ilə mübarizə birinci uşaqların yetişdirilmə dövründən başlamalıdır [6]. Yani bir uşaq böyüyərkən ona kifayət qədər diqqət, qayğı, sevgi, dəyər və s. göstərilməlidir ki, o böyüyəndə onda Narsistik əlamətlər yaranmasın. Narsist şəxsiyyət tipinin əlamətlərini və ya Narsizmi aradan qaldırmaq üçün psixoloq və psixoterapevtlər tərəfindən keçirilən psixoterapiya seanslarından istifadə olunmalıdır. Psixoterapiya seanslarında bir sıra mövcud olan metod və texnikalar vasitəsi ilə Narsizm əlamətləri aşkarlanır və məqsədə uyğun şəkildə aradan qaldırılır.

Yekunda qeyd etmək olar ki, bir insanda "Narsizm" şəxsiyyət tipinin xarakterik əlamətləri uşaqlıq illərində alınan psixoloji travmalar və müəyyən qədər sevgi qayğı və diqqətin azlığı səbəbi ilə yaranır. Yaranan bu əlamətlər zaman keçdikcə şəxsin özü və çevrəsi üçün kifayət qədər xoşa gəlməz və təhlükəli halların baş verməyinə səbəb olur. Bütün bunların qarşısını almaq üçün Narsistləri çox yaxşı təyin edə bilmək lazımdır ki, bunun üçün də "Narsist" şəxsiyyət tipinin xarakterik əlamətləri dərindən öyrənilməlidir. Narsizmdən əziyyət çəkən insanlar aşkar edilərsə onlar psixoterapiya seanslarına yönləndirilməli və psixoloqlar tərəfindən bu əlamətlər üzərində işlənilərək psixoterapiya metodları vasitəsi ilə aradan qaldırılmalıdır.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. Sigmund Freud. The Ego and The İd. 1923
3. Sigmund Freud. On Narcissism. 1914
4. Erich Fromm. Malignant Narcissism. 1964
5. DSM-5 (The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition)
6. Heinz Kohut. The Analysis of the Self. 1971
7. https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberi

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN NİTQ VƏ TƏFƏKKÜRÜNÜN ƏLAQƏLİ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

(I-IV SİNİFLƏR)

Könül Zaur qızı Şxəliyeva
email: **konul.eliyeva.17@mail.ru**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, nitq, təfəkkür, interaktiv metodlar.
Key words: Azerbaijan language, speech, thinking, interactive methods.
Ключевые слова: Азербайджанский язык, речъ, мышление, интерактивные методы.

İbtidai təhsildə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək və nitq inkişafı zəminində onların təfəkkürünü inkişaf etdirmək başlıca məqsəd sayılır. İbtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafı onların oxu vərdişlərinin formalaşmasından çox asılı olur. Beləki, üzündən mətni düzgün oxuya bilməyən, höccələyən, söz birləşməsi və cümlə intonasiyasını gözləməyən, yaxud gözləməyi bacarmayan şagird oxuduğunu mənimsəməkdə çətinlik çəkdiyi kimi, fikrini ifadə şəkildə başqalarına çatdırmaqda da müvəffəqiyyət qazana bilməz.

Prof. Y.Kərimov yazır: "Nitq inkişafı metodikasının digər elmlərlə əlaqəsini bilmədən bu sahədə müvəffəqiyyət qazanmaq olmaz" (2, 4). Əvvəldə prof. Y.Kərimovdan gətirdiyimiz bu sitatda "nitq inkişafı metodikası" elm kimi anlaşılır. Eyni zamanda onu da nəzərə almalıyıq ki, nitq inkişafı təfəkkür inkişafı ilə dialektik vəhdət təşkil edir. Çünki nitq inkişafı təfəkkür inkişafını təmin edən, təfəkkür inkişafı da nitq inkişafını doğuran və ifadə edən zəruri amillərdir. Uşaqların təfəkkürünü inkişaf etdirməklə biz, şübhəsiz, onların nitqinə təsir edir və ya əksinə nitqini inkişaf etdirməklə, eyni zamanda, təfəkkürün inkişafını da təmin etmiş oluruq.

Nitqlə təfəkkürün vəhdətini qəbul etmək heç də onları eyniləşdirməyə əsas vermir. Eyni fikri müxtəlif cümlələrdə ifadə edə bilməyimiz bunu sübut edir. Təfəkkür nitqdən genişdir və o yalnız dilə istinad etmir. Psixoloqlar əyani-obrazlı təfəkkürü fərqləndirir və göstərirlər ki, fikrin işi müşahidə ilə nitqin zənginləşməsini tələb edir. Fikri iş nitqi stimullaşdırır. Əgər uşaq fikrini bildirə bilmirsə, deməli onun fikri dolaşıqdır. Uşaq yaxşı başa düşmədiyini ifadə etmək istədikdə söz tapa bilmir. Əgər uşaq öz fikrini başqalarına aydın, anlaşıqlı şəkildə ifadə edə bilirsə, deməli nitq dəqiqdir.

Nitq inkişafı üzrə işi uşağın təfəkkürünün inkişafından ayırmaq olmaz. Dil uşağın fəaliyyətinin bütün dairələrində, bütövlükdə onun həyatında ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Onun idrak fəaliyyəti, təfəkkür fəaliyyəti dildə qeydə alınır və möhkəmlənir. Bu baxımdan nitqin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Onun nitqi isə fikrinin fəal işinə əsaslanan idrak fəaliyyəti prosesində inkişaf edir. Deməli, fikrin məzmununun zənginləşməsi və dərinləşməsi nitqin inkişafı üçün qida verir.

Professor Y.Kərimov şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişaf etdirməyin praktik metodlarla mümkünlüyünü belə izah edir: "Məktəbdə ana dilinin tədrisi qarşısında uşaqların dilimizin leksik zənginliyi ilə tanış olmaları və öz nitqində bu zənginliklərdən istifadə etməyi bacarmaları durur. Lüğət işi adı altında şagirdin lüğətinin öyrənilməsi, dəqiqləşdirilməsi, təmizliyi, fəallaşdırılması uğrunda mübarizə nəzərdə tutulur. Lüğət işi şagirdlərin nitqinin, təfəkkürünün inkişafı üzrə iş sistemində mərkəz yer tutur. Bir çox

hallarda nitq mədəniyyəti onların dilimizin leksik zənginliklərinə necə yiyələnmələrindən, şəxsi lüğət ehtiyatının həcmindən və keyfiyyətindən asılı olur. Kifayət qədər söz ehtiyatına malik olan onun mənasını bilən, sözdən yerli-yerində, dəqiq mənada istifadə etməyi bacaran adamın nitqi aydın, cazibədar və təsirli olur. Belə adamların danışığında söz çox elastik olmaqla sehrli bir aləm yaradır. Dilin digər vahidləri ancaq sözün varlığı şəraitində yaranır " (2, 112).

"Nitq inkişafı" şagirdlərin Azərbaycan dili dərslərində yiyələndikləri bütün bacarıq və vərdişləri özünə ehtiva edir. Şagirdlərin oxu və yazı bacarıqları, danışıq bacarığı vərdiş üçün nəzərdə tutulmuş bütün iş formalarının hamısı nitq inkişafına xidmət edir. Nitq inkişafı üzrə ilkin vərdişlər ailədə, bağçada aşılanır, uşaq məktəbə bu sahədə müəyyən ehtiyatla gəlir və burada həmin istiqamətdə daha sistemli iş aparılır.

Son dövrlərdə respublikamızda yeni təhsil sisteminin qurulması istiqamətində aparılan məqsədyönlü islahatlar onun bütün pillələrini əhatə etməkdədir. "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) kimi dövlət əhəmiyyətli konseptual bir sənədin hazırlanması yetişməkdə olan gənc nəslin milli və bəşəri dəyərlərə istinad olunmaqla tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, inteqrativlik prinsipləri əsasında bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını nəzərdə tutur" (1,147).

Hazırda ibtidai siniflərin milli kurikulumla işləməsi, fəal və interaktiv təlim metodlarının tədrisi dərs prosesində hamının eyni dərəcədə iştirakının təmin edilməsi, heç bir uşağın diqqət mərkəzindən kənarda qalmaması məktəbə yenicə qədəm qoymuş hər bir uşağın təlimə hazırlıq səviyyəsini dəqiqləşdirilməsinə, nitq vərdişlərinin yoxlanılmasına şərait yaradır.

Müəllim interaktiv təlim vasitəsilə şagirdləri müstəqil düşünməyə, axtarışlar aparmağa cəlb etməklə təlim fəallığını artırır. Bu da təbiidir, çünki interaktiv təlim metodunun başlıca məqsədi şagirdə öyrənməyi öyrətməkdir. Yəni interaktiv təlim tələb edir ki, müəllim bir dərs ərzində bir neçə fənnin eyni elementlərinin öyrənilməsi və öyrədilməsini təmin etsin.

Deməli, təlim prosesindən yaradıcı şəkildə istifadə etməklə, şagirdlərdə mexaniki yaddaşı yox, bədii təfəkkür fəaliyyətinin inkişafına önəm verməklə dərs zamanı fəal təlimin xüsusiyyətlərinə nail olmaq mümkündür. Məktəb təcrübəsində aparılan müxtəlif xarakterli müşahidələr, dialoq-söhbətlər, eksperimentlər və s. göstərir ki, ana dilinin tədrisi prosesində folklor materiallarından istifadə etməklə şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafına aşağıdakı metodlarla nail olmaq mümkündür:

1. Savad təlimi dövründə "Əlifba"dakı qısa mətnlərlə bağlı, meyvə, tərəvəz, oyuncaqlar, heyvanlar və s. barədə nağıl qurmaqla;
2. Şagird təfəkkürünü və nitqini zənginləşdirmək məqsədilə (meyvə ağacları hansılardır; ev heyvanlarının adını deyin; hansı oyuncaqlardan xoşunuz gəlir və s. xarakterli suallar tərtib etməklə;
3. Tapmacalar və atalar sözlərinin məzmun və mənasını suallar əsasında şagirdlərə öyrətməklə;
4. Hər hansı mətnin sonunda verilən tapmaca və atalar sözlərinin mətnlə bağlılığını açıqlamaqla;
5. Şagirdin tapmacanın cavabını müstəqil tapması, onun tədris materialının məzmunu və fərqli xüsusiyyətlərini göstərməklə;
6. Tapmacalarda ifadə olunan lakonik söz və ifadələrin mənasını öyrətməklə və s.

Beləliklə, ibtidai siniflərdə şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirmək başlıca məqsəd olmalıdır. İbtidai siniflərin ana dili proqramına bütün mövzuların tədrisində nitq və

təfəkkürün inkişafı mövqeyindən yanaşılmalı və dilin tədrisində nitq və təfəkkür vərdişlərinin inkişafı əsas istiqamət kimi götürülməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Ümumi ibtidai təhsil. Kurikulum, 2008

2. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 1997.

Development of the pupils' speech and thinking in the Azerbaijani language (I-IV classes)

Konul Zaur Shikhaliyeva

Summary

Article deals with that application of interactive teaching methods to lessons simplifies studying knowledge and provides activity of pupils. Problems assigned by teacher in this teaching process are settled by pupils. Interactive methods develop ability of students understanding skills in teaching process and skills mastering knowledge independently.

Развитие речи и мышления учащихся на Азербайджанском языке (I-IV классов)

Кёнуль Заур гызы Шхалиева

Резюме

В статье показывается, что применение на уроках методов интерактивного обучения упрощает изучаемый предмет и обеспечивает активность ученика. В процессе обучения проблемы, поставленные учителем решаются учениками. В процессе обучения интерактивные методы развивают у учеников способность мышления и умение самостоятельного приобретения и усвоения знаний.

MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARINDA İNKLÜZİV TƏHSİLİN SƏMƏRƏLİ TƏTBİQİ.

Əliyeva Vüsalə Sərdar qızı
e-mail: vusale2000@gmail.com

Açar sözlər: inklüziv təhsil, əlilliyi olan uşaqlar,məktəbəhazırlıq qrupu, təlimin səmərəliyi.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями здоровья, дошкольная группа, эффективность обучения.

Key words: inclusive education, children with disabilities, preschool group, learning efficiency.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşaqların inklüziv təhsili birgə öyrənmədə fəal iştirakının vəziyyətini ifadə edir. İnklüziv təhsil mövcud intellektual, fiziki, emosional, sosial və ya digər xüsusiyyətlərə baxmayaraq, hər kəsə ümumi təhsil və tərbiyə prosesində iştirak etmək imkanı verən təhsildir. İnklüziv təhsil ümumi təhsilin inkişafı prosesidir və bu sistemin uşaqların, o cümlədən əlilliyi olan uşaqların müxtəlif ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması baxımından hamı üçün əlçatanlığı nəzərdə tutur.

Müasir mərhələdə inklüziv təhsilin inkişafı problemlər və ziddiyyətlərlə xarakterizə olunur. Ən mühüm problemlərdən biri inklüziv yanaşmanı həyata keçirə bilən məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin və yardımçı mütəxəssislərin kifayət qədər peşəkar hazırlığının olmamasıdır. Bu problem xüsusi və pedaqoji psixologiya, korreksiyaedici pedaqogika sahəsində mütəxəssislərdən xüsusi təhsil ehtiyacları olan fərdi öyrənmə yanaşmalarını başa düşmək və düzgün istifadə etmək üçün ixtisaslaşmış hərtərəfli yardımın təşkili ilə həll olunur.

Məktəbəhazırlıq qrupunda inklüziv təhsilin əsaslandığı bir sıra prinsipləri ayırd edə bilərik. Bu prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Diferensiallaşdırma prinsipi -hər bir uşağın fərdi təhsil ehtiyaclarını nəzərə alacaq təhsil üsul və vasitələrinin seçilməsini nəzərdə tutur. Məktəbəhazırlıq yaşlı uşağın inkişafı üçün fərdi proqramlar onun funksional vəziyyətinin diaqnozu əsasında hazırlanır və fərdi inkişaf strategiyasının hazırlanmasını təmin edir. Diferensiallaşdırma bir uşağa istiqamətlənmək və ya onu ayıraraq dərs keçmək deyil, bu prinsip bütün uşaqların fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq ümumi mühitin yaradılmasıdır.

Uşağın müstəqil fəaliyyətinin dəstəklənməsi prinsipi. Uşağın müstəqil fəaliyyəti üçün şəraitin təmin edilməsi inklüziv təhsilin uğurunun ən vacib şərtlərindən biridir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi "çətinliyin" yaranmasının qarşısını almağa kömək edir - bir uşağın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün öz səylərini göstərmədiyi, ancaq kənar bir təşəbbüs gözlədiyi bir fenomendir. Məktəbəhazırlıq qruplarında bu prinsipin nəzərə alınması çox vacibdir, çünki 5-6 yaşlı uşaq mütəqil olaraq təlim fəaliyyətinə başlayır. Bu zaman uşaq çoxlu çətinliklərlə qarşılaşa bilər, önəmli olan bu çətinlikləri müstəqil aradan qaldırmasına şərait yaratmaqdır. Təlim fəaliyyətinin ilk günündən uşaq müstəqil işləmə imkanı əldə etdikdə, onun öyrənmə prosesinə marağı da artır.

Bütün iştirakçıların təhsil prosesinə fəal daxil edilməsi prinsipi humanist əsasda səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətə nail olmaq üçün uşaqların, valideynlərin və mütəxəssislərin birgə fəaliyyətə fəal cəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Fənlərarası yanaşma prinsipi uşaqların tədrisi və tərbiyəsi üçün vasitə və metodların müəyyən edilməsinə, işlənib hazırlanmasına kompleks yanaşmanın tətbiqini nəzərdə tutur.

Hər bir uşaq üçün müntəzəm diaqnostik fəaliyyətlər, bunun əsasında həm müəyyən bir uşaqla, həm də bütövlükdə qrupla təhsil iş planı tərtib etmək vacibdir.

Tərbiyə və təhsil proseslərinin təşkilində dəyişkənlik prinsipi dəyişkən inkişaf mühitinin, yəni zəruri inkişaf və didaktik vasitələrin, maneəsiz mühitin, təhsil və təlimin dəyişkən metodoloji bazasının və s. yaradılmasıdır. Bu dəyişkənlik inkişafa əsaslanmalıdır.

Ailə ilə tərəfdaşlıq prinsipi. Bu prinsip çərçivəsində mütəxəssisin (müəllimin) əsas vəzifəsi uşağın valideynləri və ya qohumları ilə etibarlı tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması, valideynlərin müraciətlərinə diqqətli münasibətin və s. yaradılmasıdır. Unutmaq olmaz ki, uşağın öyrənmə mühitinə təsir etmək üçün onun ailədəki mühitinə də təsir etmək lazımdır.

5-6 yaşlı uşaqlar üçün inklüziv təhsilin təşkili aşağıdakı formalarıda aparılır:

1.Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində. Bu əlilliyi olan və olmayan məktəbəhazırlıq yaşlı uşaqların kurikuluma uyğun təhsil ehtiyacları və imkanları nəzərə alınmaqla təşkil edilir.

2. Məktəblərdə. Uşaqların evlərinə yaxın məktəblərdə yaradılmış məktəbəhazırlıq qruplarında kənarlaşmadan kurikuluma uyğun təhsil ehtiyacları və imkanları nəzərə alınmaqla təşkil edilir.

3. Əlavə xidmətlərin fəaliyyət göstərdiyi məktəbəqədər təhsil müəssisələri, erkən yardım xidmətləri, məsləhət mərkəzi, DOST və s.

İnklüziv təhsil müxtəlif məktəbəhazırlıq qrupu üzrə eyni qrup daxilində əlilliyi olan uşaqların əlilliyi olmayan həmyaşıdları ilə birgə təhsilini nəzərdə tutur. İnklüzivlik təkcə əlilliyi olan uşaqların ümumi təhsili daxil olması deyil, həm də bütün uşaqların öyrənmə mühitinin əlçatanlığının təşkili sayılır.

Məktəbəhazırlıq qruplarında inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsinin əsas elementləri bunlardır:

- İnklüziv təhsilin aydın konsepsiyası və tərifi;
- İnklüziv təhsilin konkret məqsədləri, göstəriciləri, tədbirləri və nəticələri;
- Uğurlu həyata keçirmək üçün mövcud struktur, təhsil və mədəniyyət problemlərinin başa düşülməsi;
- Məktəb fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və nəzərdən keçirilməsi üçün aydın plan, proses daxil olmaqla, yaxşı düşünülmüş icra strategiyası;
- Bütün müəllimlər və məktəb rəhbərləri üçün inklüziv təhsil, davamlı dəstək və resurslar üzrə təlimlərin təmin edilməsi;

Uğurlu inklüziv təhsil məktəb transformasiyası və sistemli dəyişiklik tələb edir. Bununla belə, bu islahatın çox hissəsi resurs intensivliyinə deyil, dizayna yönəlib. Vurğulamaq lazımdır ki, inklüziv təhsil bütün uşaqların günün çox hissəsini müntəzəm məşğələlərdə birlikdə keçirməsi deməkdir.

Nəticə: İnklüziv təhsilin tətbiqi məktəbəhazırlıq qruplarında uşaqların müxtəlifliyi və bir-birinə bənzəməməsi həllini tələb edən problem kimi deyil, təhsil prosesində istifadə olunan bilən ən mühüm resurs kimi qəbul edilir. İnklüzivlik bağçada mövcud və fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyət arasında sıx dostluq əlaqələrinin olmasını nəzərdə tutur.

11.04.2022-ci ildə təsdiq olunan Məktəbəqədər təhsil kurikulumu məhz inklüzivliyi tələb edir. Məktəbəhazırlıq qruplarında inklüzivlik standartların reallaşması ilə öyrənmənin təmin olunmasıdır. UÖD prinsiplərinin tətbiqi və reallaşması 5-6 yaşlı uşaqların öyrənməsində inklüzivliyi təşkilinin ən səmərəli vasitəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Reaching out to all learners: A resource pack for supporting inclusive education. (UNESCO-IBE, 2016), http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002432/243279e.pdf
2. A guide for ensuring inclusion and equity in education (UNESCO, 2017), http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002482/248254e.pdf
3. Inclusive education: What, why, and how – A handbook for program implementers. (Save the Children, 2016), http://www.eenet.org.uk/resources/docs/SC_2016_inclusive_education_handbook_lowres.pdf

Резюме

В дошкольной группе воспитатель обладает профессиональными навыками, информационными навыками, - коммуникативными навыками; правоспособность. Профессиональная зрелость и профессиональная компетентность инклюзивного образования формируется только у любого профильного специалиста с хорошей теоретической базой на практике.

Инклюзия в дошкольной группе в основном ориентирована на организацию уроков и игровой процесс. При этом для успешного применения государственных стандартов на практике педагог должен обладать необходимым уровнем профессиональной компетентности и профессионализма для выполнения поставленных задач в новых условиях.

Summary

In the preschool group, the teacher has professional skills, information skills, - communication skills; legal capacity. Professional maturity and professional competence of inclusive education is formed only by any specialized specialist with a good theoretical base in practice.

Inclusion in the preschool group is mainly focused on the organization of lessons and the game process. At the same time, for the successful application of state standards in practice, the teacher must have the necessary level of professional competence and professionalism to perform the tasks in the new conditions.

NARKOTİK MADDƏLƏRİN İSTİFADƏSİNİN AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

Bayramova Fatimə
Qərbi Kaspi Universitetinin tələbəsi

Açar sözlər: narkomaniya, narkotik maddə, aslılıq, ailə, ailə münasibəti maddə istifadəçisi.
Ключевая слова: наркомания, наркотическое средство, зависимость, семья, семейные отношения, употребление психоактивных веществ.
Keywords: addiction, drug substance, dependence, family, family relationship, item user.

Sakitləşdirici və stimullaşdırıcı təsir göstərən, getdikcə daha çox qəbul etmək istəyi və qəbul edilmədikdə çəkilməz simptomlar yaradan kimyəvi maddələrə "narkotik maddə" deyilir. Narkotik istifadəçiləri tez-tez narkotikdən istifadəyə nəzarət edə biləcəklərini düşünərək istifadə etməyə başlayırlar. Ancaq asılılığın necə inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkün deyil, hətta bir dəfə istifadə olduqca risklidir. İlk istifadədən sonra maddəni təkrar qəbul etmək ehtiyacı yaranır. Eyni dərman effektinə nail olmaq üçün istifadə tezliyi və ya miqdarı artır. Bu sonsuz dövri prosesin qurulması ilə insan asılılıq prosesinə daxil olur.

Asılılıq; Bir maddənin insanın yaşamına onun sağlamlığana mənfi təsir göstərməsinə və istifadə etməyə başladıqdan sonra insanın özünü dayandıra bilməməsinə səbəb olur. Bu vəziyyətə asılılıq deyilir.

Narkotikaya və istənilən psixotrop maddəyə olan meyil tez bir zamanda narkomaniyanın yaranmasına səbəb olur (4; 1). Narkomaniya təkcə psixoloji və bioloji pozuntu deyil. Eyni zamanda onun cəmiyyətə təsirləri nəzərə alındıqda bunun multidisiplinar problem olduğu anlaşılır. (1;3) Narkomaniyanın tək səbəbi yoxdur. Bir çox dəyişən təsirləri ola bilər. Fərdlərin şəxsi xüsusiyyətləri, ailə strukturları, dostlar dairəsi və keçmiş təcrübələr narkotikdən istifadədə təsirli amillərdir. Ona görə də narkomaniyanın səbəbləri araşdırılarkən fənlərarası yanaşmadan istifadə edilməlidir.

Asılılıq çox fərqli bir pozuntudur, ailələrə və icmalara davamlı ziyan vurur və bu dövrü dəfələrlə təkrarlayır.. Maddələrdən sui-istifadə ailələrə zərər verir və ailənin digər nəsillərində asılılıq dövrünün davam etməsini dayandırmaq üçün müdaxilə lazımdır.

Narkotik asılılığı təkcə aludə olan şəxsə deyil, onların ailəsinə, dostlarına da təsir edən bir şeydir. Cəmiyyətin ən kiçik vahidi ailədir. Ailə üzvlərinin narkotik istifadəsi bütün ailəyə təsir edir və buna görə də cəmiyyətin əhəmiyyətli bir hissəsinə təsir etmiş sayılır. Ailə ilə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Narkotik istifadəçisinin müxtəlif səbəblərdən ailəyə yalan deməsi, ailə üzvlərinə qarşı aqressiv davranışı və bunun nəticəsində ailənin təzyiqçi münasibəti ailədə dərin yaralar yaradır. Narkotik kimi qeyri-qanuni maddələrdən istifadə hallarının mövcudluğu, cəmiyyətin narkotik istifadəçilərinə qarşı mənfi münasibəti, bu insanların müxtəlif qeyri-qanuni fəaliyyətləri onların sosial mühitdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Bundan əlavə, narkomaniyanın bir çox funksiyalarını yerinə yetirə bilməməsi, narkotikə pul tapması, qeyri-qanuni və ya ailənin iqtisadi dəstəyi ilə yaşaması, müalicə xərclərini qarşılaması da ailədə iqtisadi itkilərə səbəb olur. Yuxarıda sadalanan səbəblərə görə ailə üzvləri bir çox psixoloji, sosial və iqtisadi problemlərlə üzləşirlər . Narkomaniya insanın həyatının bir neçə fərqli aspektinə təsir edir, bunlardan biri də yaxınları ilə münasibətlərin pozulmasıdır. Məsələn, Evdə atanın narkotik istifadəçisi olması istər-

istəməz həyat yoldaşına və uşaqlarına təsir edəcəkdir. Asılı həyat yoldaşının olması ilə evlilikdə gözlənilən rollarda fərqliliklər yaranır. Asılılıqla yanaşı, həyat yoldaşları arasında ünsiyyətdə nəzarət mexanizmi işə düşür və çoxşaxəli bir əlaqənin yaranmasına səbəb olur. Ailəni qorumaqdan tutmuş uşaqlarla bağlı məsuliyyət və vəzifələrə qədər, bir sözlə sistemin davamını təmin edəcək bir çox vəzifə həyat yoldaşına keçir. Başqa sözlə, həyat yoldaşı sistemin saxlanmasında həlledici rol oynayır.Eyni zamanda, aludəçiliklə ailə, şəxsi, sosial və peşə problemləri artdıqca, həyat yoldaşlarında psixiatrik əlamətlər də artır. Asılılığın bütün ailə sisteminə təsir edən bir xəstəlik olduğu qəbul edilir. Bundan əlavə, məkrli narkomaniya prosesində ailədə səssizliyin hökm sürdüyü ciddi bir yanlış ünsiyyət var. Bu yanlış ünsiyyət valideynlər, həyat yoldaşları uşaqlar və maddə istifadəçisi arasında qaçılmaz gərginliyə səbəb olur. Ailə daxilində qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan münasibət əvəzinə, həyatı təmin edəcək rolların bölüşdürülməsinin baş verdiyi bir əlaqə. Bu, ailəyə asılılığın ağrılı reallığından qaçmağa və gizlətməyə imkan verir. Yəni ailədə bu məsələ danışılmır və bu problem inkar edilir. Maddənin erkən başlaması sürətli inkişafa və pis nəticəyə gətirib çıxarır. Ailənin maddə istifadəsindən şübhələnməsinin daha çox evdəki əşyaların satılması və ya itməsi, çox pul xərcləməsi və insanın mühitinin dəyişməsi ilə bağlı olduğu görünür. Arzu olunmayan dostları evə gətirmək və ya onlarla dostluq etmək evdə daimi münaqişəyə səbəb olur. Narkotik istifadəçisinin müxtəlif səbəblərdən ailəyə yalan deməsi, ailə üzvlərinə qarşı aqressiv davranışı və bunun nəticəsində ailənin təzyiqçi münasibəti ailədə dərin yaralar yaradır. Bunlardan sonra intoksikasiya əlamətləri müşahidə edilir. Bu nəticələr ailələrlə aparılan profilaktik işlər baxımından əhəmiyyət qazanır. Bu əlamətlərin ailə tərəfindən daha asan fərqinə varılması, ailə üzvlərindən birinin maddə istifadə edib-etmədiyini daha erkən fərq etmələri baxımından əhəmiyyətlidir.

Həyat yoldaşlarından birinin narkotik maddə istifadəsi ər-arvad arasında problem yaratdıqda istifadə edilən əhəmiyyətli bir anlayış olan "ər-arvad asılılığı" son illərdə çox məşhur bir anlayış halına gəldi. Maddə istifadəçiləri çox vaxt öz məsuliyyətlərini başqalarına həvalə edirlər. Maddə istifadəçisi vurğulayır ki, əgər həyat yoldaşları, valideynlər və ya uşaqlar "daha yaxşı" olsaydılar, narkotikdən istifadə etməzdi. Birgə asılı olan şəxs asılılıq prosesinin mahiyyətini inkar etməyə meylli olduğundan, maddə istifadəçisi tərəfindən irəli sürülən bu bəhanələri qəbul edir və əsaslandırır. Narkotik istifadəçisi bu problemi öz yaxın ətrafına daha çox əks etdirdikcə, onun qarşısında daha məsuliyyətli hiss edir və bu günahkarlıq hissi asılılıq davranışının davam etdirilməsinə xidmət etməyə başlayır. Beləliklə, ailə daha çox günahkar hiss etməyə başlayır, bunun nəticəsində asılılıq davranışı gücləndirilir.

Narkotik maddə istifadəçisi olan ata ailənin üzvlərinə təsir etdiyi kimi əsas da ailədəki uşağa böyük təsiri olur. Ata övlad münasibəti zədələnir. Ata uşağa lazimi qədər sevgi verə bilmir. Maddənin təsiri altında olduqca uşaqdan uzaqlaşmağa başlayır övladının onu o vəziyyətdə görməsini istəmir. Belə davam etdikcə də uşaq ata sevgisindən məhrum qalır. Ata evdə maddə istifadə etdikdə isə uşaq bunu görməyə başlayır valideynləri arasında münaqişələrdən hiss etməyə başlayır. Bu uşağın tərbiyəsində də özünü göstərir.

Narkotik kimi qeyri-qanuni maddələrdən istifadə hallarının mövcudluğu, cəmiyyətin narkotik istifadəçilərinə qarşı mənfi münasibəti, bu insanların müxtəlif qeyri-qanuni fəaliyyətləri onların sosial mühitdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Bundan əlavə, narkomaniyanın bir çox funksiyalarını yerinə yetirə bilməməsi, narkotika pul tapması, qeyri-qanuni və ya ailənin iqtisadi dəstəyi ilə yaşaması, müalicə xərclərini qarşılaması da

ailədə iqtisadi itkilərə səbəb olur. Yuxarıda sadalanan səbəblərdən ailə üzvləri bir çox psixoloji, sosial və iqtisadi problemlər yaşayırlar.

Maddə istifadəsinin başlamasına ailənin institusional təsiri və narkotikdən sui-istifadənin ailəyə təsiri onun məzmunu ilə məhdudlaşır. Maddənin başlamasına ailənin təsiri ilk növbədə uşaq tərbiyəsi tərzində və valideynlərin övladlarına münasibətində ortaya çıxır. Maraqsız, həddindən artıq qoruyucu və ya avtoritar valideyn münasibətləri maddə istifadəsinə başlamaq üçün hazırlıq amili kimi qəbul edilmişdir. Ümumiyyətlə maddənin başlamasına ailənin təsiri ilk növbədə uşaq tərbiyəsi tərzində və valideynlərin övladlarına münasibətində ortaya çıxır. Müəyyən edilib ki, valideynlərin ayrıldığı və ya boşandığı, ailədə iğtişaş və münaqişənin olduğu, ailə problemlərinin mövcud olduğu, avtoritar, maraqsız və ya həddindən artıq himayəçi ailələrdən olan uşaqların narkotik istifadəçisi və ya aludəçisi olma ehtimalı yüksəkdir.

ABSTRACT

The use of substances stems from biological-genetic factors, psychological-individual factors and sociological-socio-cultural factors. One of the sociological factors influencing substance use and subsequent addiction is the role of the family. If there is only one substance user in the family, it affects family relationships. Substance use and family relationships are based on a systematic approach. The family is the lower part of the social system. Damage to the family system in itself affects the deterioration of family members (emotional, behavioral, etc.). Disorders in family systems (dysfunction) can also cause the social system to malfunction. Therefore, the individual who uses the substance must be considered in terms of the family system. The family's attitude to the substance is also an important factor in the onset and dependence of the substance. The influence of the family on the onset of the substance occurs in families with many family problems. Substance use and the effects of addiction on the family are discussed under about four headings. Psycho-social impact of substance use and drug abuse on family members within the family (family problems, deterioration of marital relations, deterioration of parent-child relations). The second is the negative impact of drug use and dependence on any of its members on the family economy. Third is the impact of public health on the health of family members and society. Fourth is the impact of the family on other families and therefore on social life.

АБСТРАКТ

Употребление веществ обусловлено биологически-генетическими факторами, психологическими-индивидуальными факторами и социолого-социокультурными факторами. Одним из социологических факторов, влияющих на употребление психоактивных веществ и последующую зависимость, является роль семьи. Если в семье только один наркоман, это влияет на семейные отношения. . Семья – низшая часть социальной системы. Ухудшение семейной системы само по себе влияет на ухудшение членов семьи (эмоциональное, поведенческое и т. д.). Нарушения в семейных системах (дисфункция) также могут привести к сбоям в работе социальной

системы. Следовательно, лицо, употребляющее это вещество, должно рассматриваться с точки зрения семейной системы. Ailənin maddəyə münasibəti də maddənin başlanmasında və asılılığında mühüm faktordur. Ailənin maddənin başlamasına təsiri ailə problemlərinin çox olduğu ailələrdə baş verir. Maddə istifadəsi və asılılığın ailəyə təsiri təxminən dörd başlıq altında müzakirə olunur. Психосоциальные эффекты употребления психоактивных веществ и наркотиков в семье на членов семьи (семейные проблемы, ухудшение супружеских отношений, ухудшение детско-родительских отношений). Во-вторых, негативное влияние употребления наркотиков и зависимости от кого-либо из ее членов на семейное хозяйство. В-третьих, влияние общественного здоровья на здоровье членов семьи и общества. В-четвертых, влияние семьи на другие семьи и, следовательно, на общественную жизнь.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Uyuşturucu Madde Bağımlılığı Ailenin Etkisi ve Bağımlı Sayısının Azaltılmasında Jandarmanın Etkinliği: İstanbul'da Bir Uygulama. Murat Koçanlı.
2. Madde Bağımlılığı ve Alkolizmde Aile. Prof.Dr.Mehmet ÜNAL
3. Madde Bağımlılığında Ailenin Rolü. Ercan MUTLU
4. Psixoaktiv maddə qəbulunun insanda yaratdığı psixi və fiziki aslılıqların təhlili. Ramin Allahverdiyev

PANDEMİYA ZAMANI PSİXİKA VƏ İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ŞƏXSİYYƏT VƏ DÖVLƏT ÜÇÜN NƏTİCƏLƏR

Quliyeva İradə Rauf qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e-mail: iquliyeva21@gmail.com

***Açar sözlər*:** informasiya təhlükəsizliyi, İnternet resursu, sosial psixologiya, kütləvi panika və aqressiya, pandemiya, koronavirus, COVID-19, fişinq.

Ключевые слова: информационная безопасность, Интернет-контент, социальная психология, массовая паника и агрессия, пандемия, коронавирус, COVID-19, фишинг.

Key words: information security, Internet content, social psychology, mass panic and aggression, pandemic, coronavirus, COVID-19, Phishing.

Xülasə

Pandemiyalar panika, kəskin stress və posttravmatik stress pozğunluğu, kütləvi aqressiya və cəmiyyətin davranış reaksiyalarının digər pozuntularına səbəb olan sosial fəlakətlər sırasındadır. Belə reaksiyalar əsasən insanların idarə edə bilmədiyi vəziyyətin aktuallaşdığı vaxtda onların psixikasına informasiya toplusu ilə təsir nəticəsində yaranır. Koronavirus artıq dünyaya və hər bir insanın gündəlik həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərib. Pandemiya təhlükəsi hələ geri çəkilməsə də, cəmiyyətdə yaranan qeyri-müəyyənlik və həyati təhlükə hisslərini gücləndirən informasiya strategiyalarını təhlil etməyin vaxtı çatıb. Məqalədə pandemiya zamanı aktual olan psixoloji müdafiə və panika ilə mübarizə strategiyaları, aqressiyanın təzahür formaları araşdırılıb, 2020-ci ilin aprel-avqust aylarında COVID-19 pandemiyasının problemlərinə təsir göstərən İnternet resursunun sosial və informasiya təhlükəsizliyi baxımından qiymətləndirilməsi aparılıb. Həmçinin kiber-fırıldaqçılıq və fişinq üsulları məsələsi də müzakirə olunub.

Məqalənin məqsədi: pandemiya zamanı elektron texnologiyalardan istifadə etməklə ortaya çıxan informasiyaların psixoloji, sosial, informasiya təhlükəsizliyi baxımından nəzərdən keçirilməsi; kütləvi panika və aqressiyanın yaranması mexanizmlərini informasiya toplusunun təsiri baxımından təsvir etmək; pandemiya zamanı cəmiyyətin emosional və psixoloji rifahı, sosial gərginliyi və əsas təhlükələri müəyyən etmək.

Giriş

Dünya pandemiyadan çıxanda heçnə əvvəlki kimi olmayacaq. 2020-ci ilin yazında bütün dünya cəmiyyəti pandemiyadan əvvəl və pandemiya zamanı periodlarına bölündü. Cəmiyyətin həyatında ən vacib amil sərhədlər oldu: ölkə sərhədlərindən keçməyin qadağan edilməsi, sosial məsafə, özünütəcrid, karantin, ictimai yerlərin bağlanması və s. Xüsusi karantin rejiminin tətbiqi bütün dünyada iqtisadi fəaliyyətin strukturuna ciddi təsir göstərmişdir. Bir çox müəssisələr öz işçilərinin iş yerini təşkil etmək üçün epidemioloji cəhətdən təhlükəsiz yol təklif edə bilmədiklərinə görə işlərini davam etdirə bilməmələri faktı ilə üzləşiblər. Turizm və gözəllik salonları kimi sahələr ümumiyyətlə öz xidmətlərini təklif etməkdən məhrum idilər. Digərləri, məsələn, qida sənayesində işləyənlər öz güclərini

çatdırılma sahəsinə yönəltməyə məcbur oldular. Digərləri isə təhsil müəssisələrində olduğu kimi fəaliyyətlərini mümkün qədər onlayn rejimə keçirmək ilə karantin rejimində işləməyə davam etdilər.

İnsan psixikası qeyri-müəyyənliyə və qaçılmaz həyati təhlükəyə, yəni ölüm qorxusuna qarşı ən böyük həssaslığa malikdir. Psixodiaqnostikada sabit psixikanın ən mühüm xüsusiyyəti qeyri-müəyyənliyə dözümlülükdür. Artıq COVID-19 pandemiyasının ilkin mərhələlərində Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) psixi sağlamlıq böhranının qarşısını almaq üçün psixi sağlamlıq sisteminə əhəmiyyətli investisiyaların yatırılması lazım olduğu barədə xəbərdarlıq etdi. İndi pandemiyanın psixi sağlamlığa dağıdıcı təsirinin təkzibedilməz sübutları var. Bu təsirin səbəblər aydındır: pandemiya hamı üçün qorxu və təşviş yaratdı və bir çoxumuz xəstəlik, ailə üzvlərini itirmək kədəri və gəlir itkisi ilə üzləşməli olduq. Psixi sağlamlığımız üçün bunlardan əlavə olaraq, bir çoxumuz adi dəstək mənbəyimizdən kəsildik - dostlarımızdan və ailəmizdən uzaqda qalmalı olduq.

Dünyada COVID-19 koronavirusunun yayılması sürətlə və aqressiv şəkildə baş verdi, bununla əlaqədar olaraq elmi ictimaiyyətin bütün səyləri virusun yayılmasının qarşısının alınmasına, peyvəndin hazırlanmasına, ölüm hallarının azalmasına, müalicənin ən yaxşı yollarının öyrənilməsinə, karantin və özünütəcridin yaratdığı psixoloji problemləri aradan qaldırmağa yönəldilib. Tibb ictimaiyyəti ilə əlaqəli bir sıra təşkilatlar 2020-ci ilin yayından başlayaraq müxtəlif peşə nümayəndələrinin psixo-emosional vəziyyətində mənfi tendensiyaların qarşısının alınması məqsədilə psixoloqların iştirakı ilə fəal şəkildə elmi forumlar, vebinarlar, təlim proqramları keçirirlər.

Kütləvi panika halları təbii olaraq cəmiyyətdə aqressiyanın artmasına səbəb olur və bir insan üçün posttravmatik stress pozğunluğunun təzahürləri onilliklər boyu uzana bilər. Kəskin stress, narahatlığın artması, fobiyaların və obsesif-kompulsiv pozğunluqların formalaşması, ümumiyyətlə, cəmiyyətin psixo-emosional vəziyyətinin pisləşməsi artıq sosial həyatda özünü göstərən problemlərə səbəb oldu, məsələn, zorakılıq, cinayətin artması, ekstremist və etiraz fəaliyyətinin artması və s.

Bu hadisələr nəticəsində müxtəlif ölkələrdə insanlar karantin dövründə cəmiyyətin zəncirləndiyi həm pandemiya, həm effektiv müalicə və vaksin, həm də iqtisadi proqnozlarla bağlı maraq doğuran suallara cavab tapmaq üçün media və İnternet resurslarının informasiya gündəmi ilə sıx maraqlanmağa başladılar. Belə ki, 2020-ci ilin mart-avqust aylarında dünyada yaranan sosial gərginliyi təkcə sosial əlaqənin və iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması rejimi deyil, həm də pandemiyanın cəmiyyətə vurduğu psixi travma, onu xeyli gücləndirən İnternet resursu və elektron media formalaşdırmışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində təkcə özünütəcrid və karantin rejiminin deyil, həm də İnternet resursundan və İT texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilən fırıldaqçılıqdan dəyən iqtisadi itkilər də əhəmiyyətli olub. Xüsusilə pandemiya dövründə nəzərə alınmalı olan şəxsi həyatın məxfiliyi həm insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq sənədlərdə, həm də demokratik konstitusiyalarda diqqətlə təmin olunan hüquqlardan biridir. Son illərdə əsas qlobal risklərdən biri olan informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və kibercinayətkarlıqla mübarizə mövzusu COVID-19 infeksiyasının yayılması zamanı xüsusilə aktuallaşdı. Şəxsin sağlamlığı, şəxsi fikirləri, təhsili, fiziki xüsusiyyətləri, iş və şəxsi həyatı haqqında məlumatlar, şəxsin öz iradəsi olmadan başqalarına açıqlanmamalıdır.

COVID-19 zamanı informasiya resurslarından və İnternet texnologiyalarından istifadə edərək kiber-fırıldaqçılıq

Bu, dünyanın pandemiya ilə ilk üzləşməsi deyil. Dünya tarixində planetin bütün əhalisinin dörddə birinə qədərini məhv edən pandemiyalar qeyd olunur. Ancaq indiki vəziyyət əvvəlkilərdən bir qədər fərqlidir. Əvvəla, müasir dünya kommunikasiya sıxlığı ilə seçilir. Əvvəllər xəbərlər yayılmaq üçün böyük məsafələr qət edirdisə, indi bu, işıq sürəti ilə və əhatəli şəkildə baş verir. Beləliklə, dünya şayiələrin çox böyük sürətlə yayıldığı vahid "qlobal kəndə" çevrildi. Bu amillər gözlənilməz nəticələrlə bir növ zəncirvari reaksiya yaratdı.

Karantin rejimi İnternet şəbəkəsini "həyat tərzinə" çevirib. Çox vaxt İnternet sağ qalmağın yeganə yolu oldu: peşə fəaliyyətini təşkil etmək, zəruri ərzaq və məhsullarla təmin edilmək, təhsil və maliyyə fəaliyyətini təmin etmək və s. Şirkətlərin və dövlətin 5-10 il ərzində tamamlamağı planlaşdırdığı bir çox işi pandemiya zamanı iki həftəyə tamamlamaq lazım idi. Həyata keçirilən bu tələsdirilmiş həllər şirkətin təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından demək olar ki, düşünülməyib. Bu vəziyyət İnternet texnologiyalarından istifadə etməklə yeni kiber-fırıldaqçılıq üsullarının sayının artmasına səbəb olub. Hələ pandemiyadan əvvəl, mövcud məlumatlara görə, fırıldaqçılıq fəaliyyətinin 90%-ə qədəri İnternetdən istifadə etməklə yaradılıb. İstənilən böhran anında əhali panikaya düşərsə və cari vəziyyəti təhlil etmək qabiliyyəti azalarsa, fırıldaqçılıq artar. Panika anında əhali psixoloji cəhətdən daha həssas olur və alınan məlumatlara diqqət səviyyəsi azalır.

İnternet fırıldaqçılığına tez-tez "fişinq" ("balıq ovu") deyilir - bu, alıcıları aldatmaq üçün saxta mesajlardan istifadə edərək şəxsi məlumatların ötürülməsi, ödənişin edilməsi və ya zərərli proqram təminatının quraşdırılmasına yönəlmiş İnternet məlumat hücumudur. İstifadəçilərə qarşı belə fırıldaqçılıq hərəkətləri pandemiya dövründə, məsələn, ən böyük bankların onlayn ödəniş resurslarına daxil olmaq üçün məlumat daxil etdikdə həyata keçirilir. Pandemiya zamanı kibercinayətkarlığın digər nəticələri dövlət və regional informasiya resurslarının fəaliyyətində, ilk növbədə ödənişlərlə bağlı kütləvi nasazlıqların baş verməsi, epidemioloji vəziyyətin ən ağır olduğu rayonlarda işə icazələrin verilməsi, xəstə və ya xəstə ilə təmasda olan şəxslər üçün özünütəcrid rejiminin pozulmasına görə cərimələrin verilməsi və ya işləyən vətəndaşlar üçün yol hərəkəti qaydalarının pozulmasına görə olmuşdur. Bu hərəkətlər hakimiyyətin nüfuzunu sarsıtdı və sosial gərginliyin artmasına səbəb oldu. İnformasiyanın məxfiliyini pozan iqtisadi təhdidlər bir çox qurumun işçilərinin lazımi təhlükəsizlik tədbirləri olmadan distant iş rejiminə məcburi keçidi ilə bağlı olub. Məxfi məlumatların zədələnməsi və ya oğurlanması baxımından dövlət qurumları və biznes üçün təhlükələrlə yanaşı, hakerlərin tətbiqi, məsələn, distant təhsil və elmi iş prosesində pozuntulara səbəb olub.

Məşhur kiber-hücumlardan biri pulsuz COVID-19 testindən keçmək təklifi ilə başladı. Burada tibb işçisinin analiz üçün evə gələrək qan götürəcəyi və 24 saat ərzində analizin nəticələrinin elektron poçta gələcəyi bildirilib. Təklifdən yararlanmaq üçün telefon nömrəsi və şəxsi məlumatları göstərməklə anket doldurmaq lazım idi. Bəzən şəxsiyyət vəsiqəsinin məlumatlarını və ya yaşayış ünvanını daxil etmək tələb olunurdu. Hücum edənlər insanların yoluxma qorxusundan və pulsuz təklifdən istifadə etmək istəyindən istifadə edirdilər. Beləliklə, fırıldaqçılar insanların məlumat bazasını toplayırdılar.

Pandemiya zamanı DomainTools-un kibertəhlükəsizlik tədqiqatçıları aşkar etdilər ki, fırıldaqçılar istifadəçilərin şəxsi məlumat bazası ilə birləşdirilən saxta COVID-19 izləmə proqramları yaradırlar. Belə proqramlardan biri CovidLock proqramı olmuşdur. Bu proqram həm də Android smartfon və planşetlərinin işində pozuntular yaradırdı.

Smartfonun imkanlarına nəzarət edərək fırıldaqçılar bu proqram köməyilə istifadəçiyə parolu dəyişdirməyə məcbur edib, daha sonra fırıldaqçılar istifadəçinin şəxsi məlumatlarına giriş əldə edə bilirdi.

ABŞ Federal Ticarət Komissiyasının (FTC) verdiyi məlumatına görə, kiber-fırıldaqların qurbanları təkcə 2020-ci ildə 420 milyon dollar itiriblər.

Daha öncə dediyimiz kimi fişinq kiber-fırıldaqçılığın xüsusi növüdür, istifadəçiləri aldatma yolu ilə adətən maliyyə xarakterli fərdi məlumatları - bank hesablarını, kredit kartlarını təqdim etməyə məcbur etməyə yönəlir. Fişinqlə mübarizə üçün strateji yanaşmalar və xüsusi vasitələr mövcuddur. Kiber-fırıldaqçılar və təhlükəsizlik mütəxəssisləri arasında "müharibə" gedir. Fişinqin yayılmasını, bu növ fırıldaqçılığın iqtisadi zərəri, habelə şəxsi məlumatları oğurlanmış insanların nüfuzuna dəyən ziyanı nəzərə alaraq demək olar ki, fişinqə qarşı effektiv mübarizə tədbirlərinin işlənib hazırlanması iqtisadiyyat və informasiya təhlükəsizliyi üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Əhali arasında informasiyanın mühafizə üsul və vasitələrinin öyrənilməsinə motivasiyanın və ehtiyacın olmaması səbəbindən istifadəçilərin bu sahədə biliyi çox aşağı hesab olunur.

Buna baxmayaraq, e-ticarət pandemiya zamanı fırıldaqçılıq risklərini müəyyən edə və onlarla mübarizə aparmaq üçün yeni texnologiyalar tətbiq edə bildi. Əksər şirkətlər hələ pandemiyadan əvvəl təhlükəsizlik sistemlərinə sərmayə qoyurdular, lakin pandemiya bu prosesi sürətləndirdi və müəssisələri fırıldaqçılarla fəal mübarizə aparmağa və yeni onlayn imkanlardan istifadə etməyə sövq etdi.

COVID-19 pandemiyası zamanı panikanın səbəbləri və mübarizə strategiyaları

Stress anında arxaik refleks davranış mexanizmlərini özündə birləşdirən panika psixologiyada canlıya həyati təhlükə vəziyyətində gizlənmək ya da qaçmağa imkan verən qoruyucu mexanizm kimi qəbul edilir. Bununla belə, pandemiya şəraitində hər iki mexanizm işləmir çünki panikanın keçməsinə gizlənmək ya da qaçmaq səbəb ola bilməz. Qurtuluşun üçüncü variantı - təhlükə ilə mübarizə - panika nəticəsində yaranan aqressiyaya səbəb olur. Bu da həm pandemiya zamanı həm də sosial izolyasiya və karantin tədbirlərinin zəifləməsindən sonra özünü stupor reaksiya və asteniya kimi tam şəkildə büruzə verir.

Panikanın katalizatoru həm birbaşa subyekt tərəfindən alınan, həm də müasir informasiya məlumat texnologiyalarından, o cümlədən İnternetdən istifadə etməklə yayılan məlumatlardır. Eyni zamanda sübut olunur ki, həm informasiya çatışmazlığı, həm də onun qeyri-müəyyənliyi və artıqlığı panikanın inkişafına səbəb olur. Ən mühüm rolu məlumat mənbəyi oynayır. Panikanın kütləvi aqressiyaya çevrilməsi ehtimalı da məlumat mənbəyindən asılıdır.

Pandemiyanın birinci dalğası zamanı əhali internetdə informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təşkil edilmiş fırıldaqçılıq, fişinq və yalan məlumatların yayılmasına qarşı xüsusilə həssas idi. Əhalinin panika və stressdən sonrakı davranışlar barədə vaxtında məlumatlandırılması əhaliyə tətbiq edilən manipulyasiya və fırıldaqçılıq texnologiyalarının effektivliyini azaltdı, eləcə də sosial gərginliyin artmasının qarşısını aldı.

Cəmiyyətdə 2020-ci ilin yaz-yay aylarındakına nisbətən daha güclü olan panika, psixo-emosional qeyri-sabitlik dalğası qeydə alınıb və bu, ilk növbədə mövcud fobiyaların yeni "möhkəmləndiricilərlə" aktuallaşması ilə 2020-ci ilin payız-qış aylarında yoluxma və ölüm hallarının sürətlə artması ilə əlaqədar formalaşıb. Əgər pandemiyanın birinci dalğasında əldə edilən əsas məlumat mənbəyi elektron media və "YouTube" platforması ilə

bağlı idisə, COVID-19-un ikinci dalğasında mediaya inamsızlıqla xarakterizə olunan kəskin həyati qorxunun diktə etdiyi panika adi şəkildə - xəstə və onların ailələrindən eləcə də tibb ictimaiyyətindən şayiələr yayılmağa başladı. Formalaşan inamsızlıq o cümlədən rəsmi mətbuatda və telekanallarda koronavirusdan ölüm halları və onun nəticələri ilə bağlı xəbərlərin artması ilə əlaqədar idi.

2020-ci ilin payız-qış aylarında baş verən panika ilk növbədə yüksək yoluxma səviyyəsi, dərman çatışmazlığı, yüksək keyfiyyətli təcili tibbi yardımın və kifayət qədər çarpayıların olmaması, xəstəxanaya yerləşdirmə qorxusu və ya tibbi köməyin vaxtında alına bilməməsi ilə bağlı olub. İnsanlarda panika və həyati qorxu eləcə də yaxınlarının ölümü və ya xəstəxanada, yəni evdən uzaqda ölüm qorxusu özünü ilk növbədə COVID-19-un müalicəsi üçün xəstəxanaya yerləşdirilmədən imtinada və xəstəxanalardan qaçmaqda özünü göstərirdi.

Daha az məlumatlı əhali elektron medianın tövsiyələrindən istifadə edərək və həkim nəzarəti olmadan faydasız və çox vaxt təhlükəli yüksək dozada reseptsiz dərmanlar istifadə edərək, peyvənd vurma ehtimalını rədd edir. Eyni zamanda, stressdən yorğunluq yaranıb və nəticədə özünütəcrid rejimi götürüldükdən sonra yoluxma və ölüm təhlükəsinə baxmayaraq, əhalinin əksəriyyəti insanların sıx olduğu yerlərdə - ictimai yerlərdə, nəqliyyat vasitələrində, ticarət mərkəzlərində fərdi qoruyucu vasitələrdən istifadə etməkdən imtina edib. Həftə sonları və bayram günlərində kütləvi əyləncə tədbirlərinin keçirilməsi, şəhər və ya şəhərdən kənarda kollektiv istirahət yerlərinə getmə, dünyanın digər bölgələrinə və ya ölkələrinə səyahət tendensiyası geri qayıdıb. İctimai təzyiqə görə, 2021-ci ilin əvvəlində bir çox bölgələrdə məktəblərdə distant təhsil ya tam ləğv edildi ya da hibrid formaya keçdi.

Pandemiyanın ikinci dalğası zamanı irrasional şəkildə istifadə edilən psixoloji müdafiənin yüksək gərginliyi ilə əlaqədar cəmiyyətdə iki əks fenomen müşahidə olundu: aqressiyanın artması və psixoloji gərginliyi aradan qaldırmağın irrasional üsulları kimi anosoqnoziyanın - xəstəliyə qarşı inkarının artması. Bu tendensiyalar dünyanın müxtəlif ölkələrində dövlət əleyhinə çıxışların güclənməsində, həmçinin anosoqnoziya olan insanlarda koronavirusa yoluxma, ölüm hallarının və onun nəticələrinin sürətlə artmasında özünü göstərir.

Rəsmi tibbi tövsiyələr olmadığı halda, informasiya məkanında bu boşluq əhalinin tibbi göstərişlərə əməl etməsini əhəmiyyətli dərəcədə azaldan və epidemioloji vəziyyəti pisləşdirən "alternativ tibb" sahəsində qeyri-informativ məişət tövsiyələri və reseptləri ilə tutur. Panikaya səbəb çox vaxt əhalinin tibbi bilik səviyyəsinin aşağı olması, eləcə də yalan mənbələrə inanmasıdır. Bu fakt dövlət orqanlarının və tibb ictimaiyyətinin tövsiyələrinə əməl edilməməsinə səbəb olur. Fövqəladə vəziyyət zamanı ən təhlükəlisi informasiya mənbələri tərəfindən istifadə edilən qarşıdurma mübarizəsidir ki, bu da böyük ehtimalla panikanın kütləvi aqressiyaya çevrilməsini təmin edir.

Gəlin, pandemiya zamanı əhalidə narahatlığı azaltmaq üçün mümkün olan və streslə mübarizəni həyata keçirmək üçün istifadə olunan mübarizə strategiyalarını, eləcə də psixoloji müdafiə vasitələrini nəzərdən keçirək. Həmçinin informasiya aləmində ən çox rast gəlinən aqressiv davranışın təzahür formalarını da müzakirə edək.

Ən konfliktli qarşıdurma cari vəziyyəti dəyişdirmək üçün istifadə olunan aktiv, aqressiv səylərdə, ondan müxtəlif dərəcədə istifadə edən insanda aqresiya və riskə hazırlığın olması ilə müşayiət olunur. Bu hal istifadəçilər tərəfindən pandemiya dövründə sosial şəbəkələrdə fəal şəkildə tətbiq edilib, həmçinin YouTube platformasının alternativ video kanallarının İnternet resursunda və etiraz elektron mediasında istifadə olunub. Onun təzahürü COVID-19 ilə bağlı rəsmi statistikaya inamsızlıq, federal və regional hakimiyyət

orqanlarının məhdudlaşdırıcı hərəkətlərinin tənqidi, tibbi xidmətdən narazılıq, pandemiya zamanı tibb müəssisələrinin işinin təşkili ilə əlaqələndirildi.

Pandemiya zamanı cəmiyyətə təsir baxımından informasiya resurslarının ən mühüm məqsədi əhali arasında rasional reaksiya və davranışı saxlamaq olmalı idi. İnformasiya resursunu eyni zamanda, həm panika və aqresiya yarada, həm də psixoloji müdafiə strategiya formalaşdıra bilər. Cəmiyyətin sabitliyini qorumağın bariz yollarından biri həm şəxsi, həm də dövlət səviyyəsində səmərələşdirmə strategiyalarından istifadə etmək idi: baş verən hadisələr və onların dinamikası haqqında hərtərəfli məlumatımız varsa, ekstremal vəziyyətin və onun yaratdığı travmanın öhdəsindən gəlmək daha asandır. Buna görə də karantinin ilk aylarında COVID-19 ilə bağlı informasiya mənbələrinə və İnternet resursuna maraq artmışdır. Bəzən təhlükə haqqında nə qədər çox informasiyaya sahib olarsaq, cari vəziyyətdə bir o qədər sakit olarıq amma bəzən bu əksinə olur informasiya çoxluğu insanı qorxudur və panika yaranır.

Vəziyyətin unikallığına və virusun yayılma sürətinə görə, bir çoxları üçün faktiki psixoloji müdafiə strategiyası "inkar" idi - yəni həyatımızı dəyişdirən bəzi hadisələrin baş verdiyini etiraf etməkdən imtina etmək, xəstələnmək ehtimalını inkar etmək və s.

"Kompensasiya" şəklində qorunma, panikanın hər hansı məşğuliyyət ilə əvəz edilməsinə yönəlir. Bu məşğuliyyət insanın əvvəllər nəzərə almadığı hər hansı qabiliyyətinin və ya həmişə planlaşdırıb lakin reallaşdırmağa vaxt tapmadığı ehtiyacının karantin vaxtı həyata keçirilməsini nəzərdə tutur, məsələn, yaradıcı fəaliyyətlərə marağın artması, idman, mətbəx və ya təmizlik işləri, sosial media əlaqələrinin artması və s. Lakin bu həmişə faydalı məşğuliyyət olmur, məsələn, antidepresanlar, siqaret və s.

“Məsafələndirmə” üsulundan, yəni bütün baş verən hadisələrdən uzaqlaşma mexanizmindən istifadə edən şəxsin səyləri özünü cari vəziyyətdən kənarlaşdırmağa, travmatik vəziyyətin azalmağına yönəlir. Panika ilə mübarizənin bu növü özünütəcrid vəziyyətində olan əhaliyə xas idi ki, bu da əyləncəli video kanallara, filmlərə, musiqiyə, mədəniyyətə, kitab oxumaya, kulinariya bacarıqlarının inkişafına yüksək maraqda özünü göstərirdi. Əsas odur ki, istifadə edilən müdafiə strategiyası narahatlığı və panikanı azaltmağa və travmatik vəziyyəti həll etməyə kömək etsin.

Pandemiya zamanı panikanı aradan qaldırmağın ən uğurlu yolu İnternet platformalarında yerləşdirilən pandemiyanın ən böyük itkilərlə öhdəsindən gələn ölkələrdəki blogerlərin əhalinin nümunəvi davranışlarını təsvir edən hesabat xarakterli şəkil və videoları oldu. Pandemiyanın ilkin mərhələlərində panika dövründə şəxs həm ixtisaslı tibbi məsləhətə, həm də yumora ehtiyac duyur. Pandemiya zamanı insanların fikrini baş verən problemlərdən uzaqlaşdırmaq üçün sosial şəbəkələrdə pandemiya ilə bağlı olmayan video, gülməli şəkil-memlər də öz məşhurluğunu itirmədi.

Nəticə

Bütün mənfi nəticələrindən asılı olmayaraq, pandemiya bizə ən əsas şeyi — inkişafı verdi. Bir tərəfdən, yeni texnologiyalar bizim həyatımıza tədricən, uzun bir sınaq, inamsızlıq və səhvlərin düzəldilməsi mərhələlərindən keçərək daxil edilirdi. Digər tərəfdən, bütün bunların arxasında məna, qaydalar, sosial təmaslar və etik normalar qorunub saxlanılırdı. Dünya yerində durmurdu, lakin texnologiyaların bütün inkişaf potensialı bir növ sosial və humanitar təcrübə olmadan dərhal işə düşmürdü. Bu, 2019-cu ilin sonunda dünyanın COVID-19 adlı naməlum virusla təhdid edilməsinə qədər idi.

COVID-19 koronavirus infeksiyasının yayılması zamanı bütün İT dünyası informasiya təhlükəsizliyi sahəsində unikal problemlə üzləşdi və pandemiya zamanı kompüter şəbəkələrində təhlükəsiz iş təcrübəsinin nəzərə alınması təşkilati və texniki əhəmiyyət kəsb edir. Kiberfırıldaqçılıqdan uzaq olmaq üçün saytın zərərli və ya təhlükəli olduğunu bildirən brauzerlər və antivirus proqramların xəbərdarlıqlarına həmişə diqqət yetirmək lazımdır. Bu vəziyyətin təhlili ölkəmizdə IV sənaye inqilabının müasir dövründə yeni nəsil informasiya texnologiyalarının yaradılmasının prioritetliyini vurğulayır.

Beləliklə, göz qabağındadır ki, COVID-19 pandemiyasının və epidemioloji vəziyyətin sürətlə pisləşməsi şəraitində karantin tədbirlərinin tətbiqi insanların geniş təbəqəsinin psixi sağlamlığının kəskin şəkildə pisləşməsinə şərait yaradır. İnformasiya mənbəyindən və İnternet resursundan müəyyən növ müdafiə strategiyası həm pandemiya zamanı, həm də ondan sonra cəmiyyətin psixoloji vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Ümumilikdə, biz planetimizin COVİD-19 adlı qlobal fəlakətdən təhlükəsizliyinə cavabdeh olanların düzgün qərarlar verəcəyinə ümid etmək və zamanın hər şeyi öz yerinə qoyacağını gözləyirik.

Аннотация

Пандемии причисляются к числу социальных бедствий, вызывающих панику, острое стрессовое и посттравматическое стрессовое расстройство, многочисленную агрессию и другие расстройства социального поведения социума. Влияние предоставленных реакций вызваны с информационным влиянием на психику человека в момент, когда в его психике становится все более актуальной не поддающиеся разумному контролю архаичные слои. Коронавирус уже оказал значительное влияние на мир и повседневную жизнь каждого человека. Хотя угроза пандемии еще не отступила, пришло время проанализировать информационные стратегии, которые усилили или деактивировали возникшие в обществе ощущения неуверенности, неопределенности и прижизненной угрозы. В статье рассматриваются стратегии психологической защиты и борьбы с паникой, актуальные в условиях пандемии формы агрессии, а также дается оценка социальной и информационной безопасности Интернет-контента, затрагивающего проблемы пандемии COVID-19 апреля – августа 2020 года. Также обсуждается вопрос о способах кибермошенничества и фишинга.

Abstract

Pandemics are social fiascos that cause stress, panic and post-traumatic stress disorder, mass aggression, and other psycho-emotional and violations of the behavioral responses. The influence of these reactions is connected with informational conditioning of an individual in a period when archaic layers that are not amenable to rationalization are actualized in its psyche. The coronavirus has already had a significant impact on the world and everyday life of every person. The time has come for the analysis of information strategies that deactivate the emotions of uncertainty and vital threat that emerged in society. The article discusses the strategies for psychological protection and panic control, relevant forms of aggression and hostility in the context of a pandemic, and also assesses the social

and information security of Internet content affecting the problems of the COVID-19 pandemic in April-August 2020. We also discussed the strategies of cyber-fraud and phishing.

PROSPECTS FOR TOURISM IN KARABAKH AND THE ROLE OF YOUNG TOURISM WORKERS IN THIS AREA

Samira Hasanova Ramiz
Odlar Yurdu University, Azerbaijan
samira.farajova@mail.ru

Agayeva Gozel Iqrar
Odlar Yurdu University, Azerbaijan
g.agayeva99@mail.ru

Abstract

The article is devoted to development of tourism sphere in Karabakh. There are great opportunities in Karabakh for the development of many types of tourism - ecological, mountain, winter, hunting, health. 2011 has been declared the year of tourism in Azerbaijan. This region of Azerbaijan, which has an ancient history, its unique flora and fauna, cuisine, historical, cultural and religious monuments, ancient fortresses, bridges, forests, springs, as well as other attractions, will attract tourists. Tourism in Azerbaijan is one of the fastest growing industries. Recently, tourism has become a very important element in shaping the country's image abroad.

With the development of scientific knowledge about tourism, the latter appears as a systematic object of study. Having a long history, tourism has not yet received an unambiguous definition and is interpreted differently not only by individual specialists, but also by tourism organizations. Therefore, there is a need for a conceptual, or essential, definition of tourism. It forms a comprehensive understanding of the subject of research. As a complex socio-economic phenomenon, it has not been sufficiently studied and is difficult to quantify. International tourism is not only a popular form of recreation, but also an actively developing area of the world economy.

Key words: tourism, development, organization, international

Açar sözlər: turizm, inkişaf, təşkilat, beynəlxalq

Ключевые слова: туризм, развитие, организация, международный

In the modern world, one of the areas affecting the progress of the country's economy is tourism. It is one of the largest highly profitable and most dynamic sectors of the economy. For many developing countries, this is one of the main sources of foreign exchange income. Tourism is an important sector of the economy. Tourism is the basis of the economy in some countries. Countries like Greece, Turkey, France and other countries can be attributed there. One of the main reasons for the formation of tourism is the abundance of tourism resources in the area, which creates conditions for the establishment and development of tourism there. In particular, these recreational resources, the presence of places of interest in nature, mineral springs, therapeutic mud volcanoes, and other examples can be given here. Tourism is an integral part of the modern economy, which has always been of interest to people.

İn the view of most people tourism is associated with relaxation, new experiences, pleasure. It has firmly entered the life of a person with his natural desire to discover and know unexplored lands, monuments of nature, history and culture, customs and traditions of different nations. Tourism is an indispensable area of the modern economy, which has always been of interest to people. Tourism has a huge impact on such key sectors of the

economy as transport and communications, trade, construction, agriculture, production of consumer goods and many others, acting as a catalyst for socio-economic development.

Some countries choose tourism as a non-oil sector and invest their natural resource revenues in tourism. Natural resources are depleted, and for this reason, there is a need for another profitable economic sector. In this situation, of course, tourism is irreplaceable. Tourism will always be developing. Because people are always working, tired and in need of rest. It is known that people have different types of recreation. Some people just relax by watching nature, some by discovering new places, some by extreme tourism. According to people's tastes, these tastes are adapted to different types of tourism. It can be said that with the types of tourism, people's desires are segmented. For instance, older people, that is, people aged 50+, prefer medical tourism. They mostly go to sanatoriums and resorts. This is because people in their third year of life need to recover and rest in a quiet environment. Another example is the interest of young tourists in discovering new places and extreme tourism. Skiing, mountaineering, going to places of entertainment in tourist areas, they spend their energy in these places, which means that these types of tourism are segmented by the desires of young people.

Another example of segmentation may be related to seasons. There is a season that everyone loves, and that they make tourist trips exactly in this season. Those who love the summer season, mainly prefer beach tourism. Those who love winter, mainly go to cold countries, where they are engaged in various winter tourism activities such as skiing, mountaineering, and etc. There is a group of tourists who are interested in both winter and summer tourism. The Buddha once again shows that there is a place in tourism for all kinds of recreation.

While tourism forms the economy of some countries in the world, it is non-existent in some countries, and in some countries it operates as a developing sector. Azerbaijan has all the opportunities for active recreation, as well as numerous historical and cultural attractions. There are ancient historical monuments, nature and landscapes, a variety of geographical zones. There are many places and zones in the country, starting from semi-deserts and ending in highlands. All this makes the country very attractive from a tourist point of view. Azerbaijan has all the objective conditions and prerequisites for the development of tourism. The tourism industry is developing in Azerbaijan. Azerbaijan is also trying to bring tourism to the forefront of the non-oil sector in the country and is training new young professionals in this field. Tourism is an important tool for regional development. In Azerbaijan, in terms of the distribution of natural, geographical and labor resources, a number of types of tourism increase the importance of the development of inbound tourism in the regions. Azerbaijan has great tourism potential. The climate, flora and fauna, historical and cultural monuments and other tourism resources create conditions for the development of tourism in Azerbaijan. Unfortunately, tourism in Azerbaijan has not yet had its full meaning. We can point to this as an argument for the fact that our country has not been able to reveal its tourism potential for many years and remain recognized in the world.

At present, many measures are being taken to promote Azerbaijan in the world. Azerbaijan has excellent conditions for summer and winter tourism. An example of this is the potential of winter tourism in Gakh, Guba and Gabala regions. It also highlights the fact that the Caspian Sea covers part of Azerbaijan, where there are real conditions for beach tourism. Azerbaijan is a land which is rich with historical monuments. Ancient castles and ancient Albanian monuments can be mentioned here. However, the number of tourists visiting historical monuments is less. For this reason, it is necessary to bring the tourism

potential of Azerbaijan to the attention of foreign tourists and to train tourism personnel with a thorough knowledge of tourism resources in Azerbaijan. Those tourism personnel who are in charge of the future development of tourism in Azerbaijan.

Without any doubt, the younger generation will have brilliant ideas and new discoveries for tourism. Because they know what to do in the field of tourism in accordance with the requirements of the time. Also, the fact that tourism in Azerbaijan as an economic sector is experiencing certain shortcomings is a sign of gaps in the field of tourism. In our opinion, one of the biggest gaps is the low level of service and high prices. If we look at the post-Soviet countries, both in the Caucasus and in the field of tourism, we can see that the prices almost coincide with the level of services offered in tourism. An example of this is Georgia, a close neighbour. At present, Georgia earns a good income from tourism. Here, prices are balanced by the level of service and are considered suitable for incoming tourists. Also, the number of tourists going there from Azerbaijan for recreation is not small.

Generally, when a tourist goes on a trip, they first ask if the prices at the destination are reasonable and within the budget. İt is clear, that tourists will not want to visit a country where the price is higher than the level of service. Only someone who is really interested in this country can do it. Therefore, first of all, it is necessary to eliminate this gap in the field of tourism in Azerbaijan. We think that there are ways to stimulate the development of tourism in Azerbaijan. The biggest impetus for tourism here is state support. In our opinion, the state care and investment in tourism should be increased. In addition, the diasporas in Azerbaijan have a great responsibility. Holding Azerbaijan Days abroad at certain times contributes to the promotion of Azerbaijan, which can be considered a marketing policy.

The visa regime between the countries also plays an important role for tourism. At present, Azerbaijan applies visa regime to many countries. Some work needs to be done to eliminate this mode. If the visa regime is abolished, entry into the country will be easier, which will lead to more tourists coming to the country. In general, the abolition of the visa regime has a positive impact not only on tourism, but also on bilateral relations between the two countries. Improving the quality of tourism services also allows tourists to be satisfied that the next time a tourist leaves here in a positive mood, he wants to visit this place again. He will also share with his compatriots the good impressions he received from Azerbaijan in the country he visited, which is a positive aspect in terms of promoting the country. Advertising policy should be developed together with improving the quality of service to make this tourism policy more effective. Without any doubt, we have a young staff to develop tourism in our country.

The long occupation of Karabakh, the destruction of its material and cultural resources, the destruction of various ancient and historical sites have negatively affected its role in tourism. Reconstruction work is underway in beautiful Karabakh, which was liberated from occupation, and the native land of Karabakh is regaining its former beauty. Of course, after the landscaping work, the next step is to introduce Karabakh to the world and develop tourism. For this reason, the newly trained young tourism personnel have a great responsibility. So, as a future tourism worker they have great responsibility. Karabakh has great tourism potential. Tourism is rich in terms of recreation, climate, exotic nature, flora and fauna, the availability of mineral water sources, as well as historical antiquity and the presence of ancient monuments. There are excellent conditions for the development of winter tourism. As we know, Karabakh has high mountains, where there is a potential for the development of tourism in the field of skiing and mountaineering. It is clear that the full use of tourism opportunities in Karabakh and in the surrounding areas will be possible only after ensuring three main factors: security, the return of the population and the creation of

infrastructure. The expansion of tourism activities, the arrangement of new recreational areas, the construction of resort complexes require large capital investments. As a rule, large projects are financed from different sources. State structures, private financial institutions (national and foreign), international organizations, etc. take part in their implementation on a shared basis. There is no doubt that in the near future, after all these issues are resolved, Karabakh will take a leading position in the tourism sector of Azerbaijan. Work on the creation of infrastructure in the territories liberated from occupation has already begun. In parallel with this work, educational work was launched to familiarize the world with the tourism potential of Karabakh, as well as preliminary studies in order to use the tourism opportunities of the region. The development of the tourism sector in Karabakh will have a positive impact on the early economic revival of the region. Using the potential of mountain tourism, ecotourism, medical and cultural tourism of Shusha, Lachin and Kalbajar, which are beautiful tourist destinations, one can contribute to the economic revival of Karabakh. It is safe to say that Karabakh will become a center of ecotourism of regional and then global significance.

One of the most important examples of the Stone Age is to create better conditions for tourists around the Azykh cave complex located between the villages of Azykh and Salakat in Khojavend region. The mineral water sources here will contribute to the construction of modern, sanatorium-resort centers that meet the standards, the restoration of the hot-water complex in Kalbajar, and tourism. The establishment of political stability here will allow tourists to visit Karabakh safely. Therefore, political stability is one of the important factors for the development of tourism. Shusha's "Horse Plain" is considered to be the eyeball of Karabakh. It is impossible to be satisfied with the history of this place. Every Azerbaijani wants to visit this place. So, what should we do to make tourists want to visit this place? In the past, famous Karabakh horses showed their skills on the plains. In my opinion, Karabakh horses can be bred here again and turned into an equestrian center. With the equestrian center, it is possible to turn the Horse Plain into a complex living museum. I hope that this idea will be reflected in Shusha in the coming years.

As we know, the enemies destroyed everything in Karabakh. They tried to erase our traces by destroying our historical monuments and beautiful places. One of the most beautiful cities they destroyed in Karabakh is Aghdam. Before the occupation, there was a popular museum there. This was the Bread Museum of Aghdam. The concept of this museum was very interesting. The museum received its first visitors in 1983. The museum displayed agricultural tools and information about them, as well as the dried state of bakery products. At present, only the dry walls of this museum remain. If this museum and the nearby "Sunbul" cafe are restored, I am sure it will be one of the main places that will attract tourists.

In conclusion we would like to add that at a time when we feel that there are fertile conditions for tourism in Karabakh, we must use advertising policy to demonstrate this beautiful land to the whole world. There is no doubt that in the next 5 years, the development of various types of tourism in Karabakh will attract the world's attention. Karabakh's success in tourism will also lead to the revival of tourism in Azerbaijan.

Summary

This article is devoted to the study of tourism in Karabakh and the role of young tourism workers in this sphere. Tourism is a complex entity. As something whole, it appears primarily in relations with the surrounding macro-environments: political, economic, social,

technological and environmental. The outside world actively influences tourism, in some cases opening up wide opportunities for it.

The relevance of the choice of the topic is due to the fact that nowadays tourism is very popular all over the world. Azerbaijan has some tourism potential. There are some places, that are usually considered the main tourism destinations, where now is possible to find tourism offices, a good number of hotels, restaurants and some other structures that are necessary for the development of tourism. The role of tourism in the processes of self-representation, nation branding and nation building of Azerbaijan is huge. Tourism has great influence in all spheres of our country. The purpose of the given research is to study the ways of the formation and development of tourism in Karabakh, its role in the world. This study examines the role of this sphere in the world community. In the course of the study, materials of educational literature, Internet resources were studied to find out the role of young tourism workers for tourism in international communication, and as a result, the collected material was also analyzed.

Xülasə

Bu məqalə Qarabağda turizmin öyrənilməsinə və bu sahədə gənc turizm işçilərinin roluna həsr olunub. Turizm mürəkkəb bir qurumdur. Bütövlükdə, ilk növbədə ətrafdakı makromühitlərlə sıx əlaqəsi var: siyasi, iqtisadi, sosial, texnoloji və ekoloji. Xarici dünya turizmə fəal təsir göstərir, bəzi hallarda bunun üçün geniş imkanlar açır.

Mövzunun seçilməsinin aktuallığı onunla bağlıdır ki, hazırda turizm bütün dünyada çox populyardır. Azərbaycanın müəyyən turizm potensialı var. Elə yerlər var ki, adətən əsas turizm istiqamətləri hesab olunur, indi orada turizm ofisləri, çoxlu sayda mehmanxanalar, restoranlar və turizmin inkişafı üçün zəruri olan bir sıra digər strukturlar tapmaq mümkündür. Azərbaycanın özünü təmsil etməsi, milli brendləşməsi, dövlət quruculuğu proseslərində turizmin rolu böyükdür. Turizmin ölkəmizin bütün sahələrinə böyük təsiri var. Verilən tədqiqatın məqsədi Qarabağda turizmin formalaşma və inkişaf yollarını, dünyada onun rolunu öyrənməkdir. Bu tədqiqat işi bu sahənin dünya cəmiyyətində rolunu araşdırır. Tədqiqat zamanı turizm üzrə gənc turizm işçilərinin beynəlxalq ünsiyyətdə rolunu öyrənmək üçün tədris ədəbiyyatının materialları, internet resursları öyrənilmiş və nəticədə toplanmış material da təhlil edilmişdir.

Резюме

Данная статья посвящена изучению туризма в Карабахе и роли молодых работников туризма в этой сфере. Туризм представляет собой сложное явление. Как нечто целое оно выступает прежде всего во взаимоотношениях с окружающей макросредой: политической, экономической, социальной, технологической, экологической. Внешний мир активно влияет на туризм, в ряде случаев открывая для него широкие возможности.

Актуальность выбора темы обусловлена тем, что в настоящее время туризм очень популярен во всем мире. Азербайджан имеет некоторый туристический потенциал. Есть некоторые места, которые обычно считаются основными туристическими направлениями, где сейчас можно найти туристические офисы, большое количество гостиниц, ресторанов и некоторых других структур,

необходимых для развития туризма. Роль туризма в процессах самопрезентации, национального брендинга и нациестроительства Азербайджана огромна. Туризм имеет большое влияние во всех сферах нашей страны. Целью данного исследования является изучение путей становления и развития туризма в Карабахе, его роли в мире. В данном исследовании рассматривается роль этой сферы в мировом сообществе. В ходе исследования были изучены материалы учебной литературы, интернет-ресурсов для выяснения роли молодых турработников для туризма в международном общении, в результате также проанализирован собранный материал.

References

1. D. C. Gilbert in Tourism, Critical Concepts in the Social Sciences, Edited by S. Williams, Routledge, London, 2003, Vol. 1, pp. 49, 51
2. N. Jayapalan, Introduction to Tourism, Atlantic Publishers and Distributors, New Dehli, 2001, pp. 181-182-183-184, 189-190
3. L. J. Linckorish, C. L. Jenkins, An Introduction to Tourism, Butterworth-Eniemann, Oxford, 1997, pp. 11-12, 17-18, 29-30-31.
4. M. Longano, L'altra Faccia del Petrolio: Naftalan, Magazine Vie della Seta, Associazione ItaliaAzerbaijan, Baku, n. 2, 2014, pp. 96-97
5. L. K. Singh, Fundamental of Tourism and Travel, Gyan Publishing House, Dehli, 2008, pp. 189-190
6. F. Abdullayev, Qala – History in Action, Visions of Azerbaijan, September-October 2010, pp. 6468. Available at: http://www.visions.az/travel_tourism,216/. (14/03/2015)
7. UNWTO, 'Tourism Highlight 2015 Edition
8. World Economic Forum (2015) The Travel & Tourism Competitiveness Reports 2015, Growth through Shocks
9. WTTC, (2015) Travel & Tourism Economy Impact 2015 Azerbaijan (2015)

SUMQAYIT ŞƏHƏRİNDƏ XƏSTƏXANALARIN MEMARLIQ PLANLAŞDIRMA MODERNİZASİYASININ PRİNSİPLƏRİ

Fərzəliyev Cəlal Rafiq oğlu
e-mail: celal.ferzeliyev.98@mail.ru

Açar sözləri: xəstəxana, memarlıq-planlaşdırma, funksional mühit
Keywords: больница, архитектурно-планировочная, функциональная среда
Ключевые слова: hospital, architectural-planning, functional environment

Xəstəxana binaları keçmişdən bu günə qədər dəyişən və inkişaf edən bir quruluşa malikdir. Texnologiya və sağlamlıqdakı inkişaflar bu inkişafa böyük təsir göstərir. [4] Yeni nəsil sağlamlıq sərmayeləri olaraq, xəstəxana binalarının kompleks planı düzgün planlaşdırma ilə aradan qaldırıla bilsə də bu planlaşdırmada texnoloji altyapının əhəmiyyətli bir yerə sahib olduğu görülür. Tibbi texnologiyada yeni yanaşmalar xəstəxana məkanının təşkili və çoxfunksiyalı istifadəsində əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bahalı tibbi avadanlıqlardan istifadə xəstəxana planlaşdırma strategiyasının qurulmasında əsas olduğu təstiq olunub. Memarlıq və tibb sahələri bir biri ilə sıx əlaqədə olduğundan, səhiyyə xidmətindəki hər bir inkişaf səhiyyə strukturlarının planlaşdırılmasına-proqramlaşdırılmasına birbaşa təsir göstərir. Sağlamlıq strukturlarının dizayn etdikləri dövrü və gələcək dəyərlərini xidmət dəyərində heç bir azalma olmadan qarşılamaq potensialına sahib olma zərurəti, məkan planlaşdırma mərhələsinin əsas məqsədidir. Memarlıq-planlaşdırma mərhələsi nəzərə alınmadığı təqdirdə istifadə problemi yaradan hər bir inkişaf səhiyyə strukturlarında proqram məzmununun davamlı dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Xəstəxanaların xəstələrin ehtiyaclarına uyğun şəkildə qurulması yalnız müalicə məqsədləri üçün deyil, xəstəxanaya gələnlər üçün tələb olunan rahatlıq, görmə və ətraf mühit şəraitində kifayət qədər səviyyədə olmalarını tələb edir. [3]

Sumqayıt şəhər xəstəxanalarında istifadə məqsədindən asılı olaraq çox sayda otaq mövcuddur. Bu otaqlar üçün tələb olunan bütün tələblər beynəlxalq standartlar ilə müəyyən edilməli və insanların rahatlığını təmin etməyə çalışmaq lazımdır. Xəstəxanalarda birinci mərtəbə daha çox inzibati xidmət vahidlərinin olduğu inzibati mərtəbə olmalıdır. İkinci, üçüncü və dördüncü mərtəbələr ümumiyyətlə xəstə otaqlarının yerləşdiyi mərtəbələr olmalıdır. Aparılan tədqiqatdan demək olar ki, xəstəxanalarda əməlliyat otaqları, doğum otaqları, meyitxana və yarılma kimi əməlliyatların uzun çəkdiyi, gün işığı tələb olunmayan və tempraturun aşağı olması lazım olan bölmələr xüsusi ayrıca bir blok kimi və ya xəstəxananın ± 0 səviyyəsindən aşağı hissədə layihələndirilsin. Belə bir xəstəxana nümunəsi Türkiyə Başakşehir Dövlət xəstəxanasında mövcuddur.

Xəstəxana bölmələri statik bir quruluşa malikdir. Xəstəxana şöbələrində dövriyyəni tənzimləyən məsafələrin qısaldılması, plan və dizaynının rahatlıq şərtlərinə müsbət təsir edir. Bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bölmələrin müxtəlif mərtəbələrdə yerləşdirilməsi və həddindən artıq enerjinin itirilməsinə səbəb olur. Xəstəxanalar tibb sahəsindəki inkişafa uyğun olaraq artan məkan ehtiyaclarını ödəməli və məkan ölçüləri vahid olaraq və bölmələr arasındakı dövriyyədə təmin edilməlidir.

Ötən illərdə ölkəmizdə inşa olunan xəstəxanalarda imkanlar istənilən səviyyədə deyil. Məsələn ən vacib şərtlərdən biri də əməlliyat otaqlarında düzgün planlaşdırmadır. Sumqayıt Şəhər xəstəxanalarının əməlliyat bölməsində əvvəlcə yetəri qədər sahəyə malik olan əməlliyat qabağı otaq və xəstələrin rahat hərəkəti üçün sırf əməlliyat blokuna xidmət

edəcək lift qovşağı layihələndirilsin. Xəstə otaqlarında xəstə üçün tələb olunan işıqlandırma səviyyələrini təyin edərkən enerjiyə qənaət və avtomatik idarə etmə deyil, işığın rənginə və istifadə ediləcək işıqların növlərinə diqqət yetirilməlidir.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum oldu ki, xəstələrin müalicə müddətlərinə təsir göstərən əsas amillərdən biri ətraf mühitdir. Xəstəxana məkanlarında ətraf mühitin dizaynının və memarlıq-planlaşdırma məsələlərinin daha çox nəzərə çarpdığı və dünyadakı nümunələr araşdırıldığında sağlamlıq məkanı dizaynlarında insanların rahatlığı ilə əlaqəli sahələrin daha əhəmiyyətli olduğu görülür. Xəstəxana sahəsindəki bütün sahələr xəstələrin yer alqısını müsbət dəstəkləyəcək bir şəkildə dizayn olunmalıdır. Düzgün elementlərdən, materiallardan istifadə ilə xəstəxanalarda istənilən effekt əldə edilə bilər.

Ümumiyyətlə dünyaya baxdığımızda səhiyyə ətraf mühitinin dizaynında rəqəmsal vizual tətbiqlərin də xəstəxana təcrübəsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək etdiyi görülür.

Xəstəxana girişlərinin yeri, xəstələrin sıxlığına və ümumi dövlət xəstəxanalarındakı istifadəçi sayının dəyişməsinə görə əhəmiyyət qazanır. Sumqayıt şəhər xəstəxana şöbələrində yaşanan intensivlik, xəstəxanalara ayrı bir blok girişi təmin edərək xəstəxananın kompleks və kompleks planlaşdırmasında hərəkəti tənzimləməyə kömək edə bilər. Xəstəxanadakı fərqli qapı girişləri ilə istifadəçilər tərəfindən yaşana biləcək sıxlıq və istiqamət qarışıqlığı önlənəcəkdir.

Xəstəxanalarda gözləmə sahələrinin yetərsiz olması xəstəxana dövriyyə sisteminin pozulmasına və xəstənin zehni və fiziki aşınmasına səbəb olur. İnsanların xəstəxana şəraitində rahat olmaları üçün xəstəxanadakı prosedurlar, diaqnoz və müalicə müddətləri üçün uyğun gözləmə sahələri lazımdır. Xəstəxanalarda fərqli istifadəçilər olduğu üçün şöbələr arasındakı dəhliz sahələri yaxşı təşkil edilməlidir.

Xəstəxanalarda əlillərin və fiziki qüsurlu şəxslərin rahat hərəkətinidə nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də onlar üçün “baryersiz mühit” yaratmaq lazımdır. Yəni bir əlil şəxs xəstəxanaya daxil olduğu andan xəstəxananı tərk edəcəyi ana qədər rahat hərəkət etməlidir. Ona görədə xəstəxanaların daxilində onların rahat hərəkəti üçün xüsusi avadanlıqlardan istifadə etmək olar. Məsələn gözdən əlil şəxslər üçün xəstəxananın döşəmə örtüyündə xüsusi hissiyat yaradacaq döşəmə materiallarından istifadə etmək olar .

Sirkulyasiya sisteminin daxili, xarici, ziyarətçi və işçi sahələri də sıxlıq yaratmayacaq şəkildə ayrılması ilə tez-tez istifadə olunan sahələr düzəldilməli və istifadəçilər buna uyğun olaraq yönləndirilməlidir. Dövriyyə sisteminin işində binaya fərqli girişlər verilərək düzgün marşurutlar təyin edilməli və sirkulyasiyanı təmin edən üfüqi və şaquli sirkulyasiya elementləri də vurğulanmalıdır. Xəstəxanaya gələnlərin üz-üzə gəlməməsi üçün sirkulyasyon bölgələri fərqləndirməli və bir-birindən aydın şəkildə ayrılmalıdır.

Xəstəxanada funksional bir mühit yaratmaq üçün dövriyyə sahələrinin, pilləkənlərin, liftlərin, gözləmə salonlarının və dəhlizlərin təşkili xəstəxana dizaynında nəzərə alınmalı, xüsusilə xəstəxana və diaqnostika vahidlərində meydana gələn xəstələrin sıxlığı həll edilməlidir.

Sumqayıt şəhərində hal-hazırda fəaliyyət göstərən bəzi xəstəxanaların müxtəlif mərtəbələrində məskunlaşan məcburi köçkünləri başqa ərazilərə yerləşdirdikdən sonra həmin xəstəxanaların əsaslı təmirə ehtiyacı vardır. Əsaslı təmirdən sonra həmin xəstəxanalar yenidən öz fəaliyyətini bərpa edə bilər.

Sumqayıt Şəhər Uşaq xəstəxanası memarlıq-planlaşdırma baxımından elə layihələndirilməlidir ki, bir uşağa uşaq olma şansı verilsin. Xəstəxana mühitində uşaq qorxmamalıdır və ele bir mühit yaratmaq lazımdır ki, xəstənin yaxşılaşdırma müddətini asanlaşdırmağa kömək etməlidir.

Xəstəxana daxilində:

- Oyun meydançaları
- Rəngli akvarium
- Hərəkətli heykəllər
- Cizgi filmi personajı olan avadanlıqlar
- Cizgi filmi yayımlanan xüsusi sahələr
- Təbii gün işığı düşən açıq sahələr

layihələndirmək olar.

Sumqayıt Şəhər Uşaq xəstəxanasının interyer həllində də rəngli, isti və cəlbedici rənglərdən istifadə edərək uşaqların xəstəxana daxilində özlərini rahat hiss edəcək bir mühit əldə etmək olar. Xəstəxana daxilində uşaqların hərəkəti üçün xüsusi olaraq pilləkan qəfəsəsi layihələndirmək olar.

Sumqayıt şəhər xəstəxanalarının heç birində xüsusi yemək hazrlanması üçün sahə yoxdur. Sumqayıt Şəhər xəstəxanalarının hər birində xüsusi yeməkxana sahəsi ya ayrica bir blok kimi layihələndirilib dəhlizlər vasitəsi ilə xəstəxana ilə əlaqələndirmək ya da xəstəxananın bir mərtəbəsi sırf yeməkxana üçün ayrılmalıdır. Yeməkxana sahəsi 3 hissədən ibarət olaraq layihələndirmək olar:

1. Xəstəxanada müalicə alan xəstələrə xidmət edən və onların gündəliy qidalanmasını təmin edən sahə.

2. Xüsusi qida şirkətlərinin kiçik satış məntəqələri və insanların öz hesablarına qidalanması üçün geniş kafe məkanını xatırladan sahə.

3. Əlillər üçün xüsusi avadanlıqlar ilə əhatələnmiş xüsusi sahə

Xəstəxanalarda təcili xidmət bölməsi diaqnostik, reanimasiya və əməliyyat otağı ilə əlaqəli ayrıca girişi olaraq layihələndirilsin.

Xəstəxanalara müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanlar müraciət edirlər, bunların əksəriyyəti uşaqlar, yaşlılar, fiziki qüsurlu şəxslər olur ki, onlara xüsusi təlimlər kifayət deyil. Ona görə də xüsusi məkan ya ayrıca bir otaq lazımdır ki, ailə üzvlərindən bir nəfər xəstəxanada qala bilsin.

Sumqayıt şəhər xəstəxanaları demək olar ki, uzun zamandır tikilib və istifadədədir. Yəni ki, xəstəxanaları başdan sona dəyişmək mümkün deyil. Xəstəxanaların özü kiçik sahələrə malik düzbucaqlı plan quruluşuna malikdir. Ərazilərinin də sahələri kifayət qədər olmadığına görə çox dəyişiklik etmək mümkün deyil. Xəstəxanaların nevrologiya şöbəsində müalicə alan xəstələr var ki, onların sağlamlığına yaxşı təsir göstərəcək bir memarlıq mühiti yaratmaq lazımdır. Bu mühiti xəstəxana daxilində deyil də, xəstəxananın xaricində ətraf mühitdə etmək mümkündür. Psixoloji problemləri olan xəstələrə su elementlərdən istifadənin yaxşı təsir etdiyi təsdiqlənib. Buna görə də xəstəxana ərazisində fəvvarə, balıq və quş növlərinin saxlanması üçün xüsusi bir guşə yəni tropik bir mühit yaradılsa yaxşı olar. Belə bir təcrübədən Florida Waterman xəstəxanasında hal-hazrda istifadə olunur.[5]

Bildiyimiz kimi heç bir ölkə dünyanı öz cənginə alan COVİD-19 pandemiyasına hazır deyildi. Azərbaycanda xəstəxanalarda mövcud çarpayı sayları gündəlik rejimə görə hesalanmışdı. Modul tipli xəstəxanalarda orta ağır simptomplu infeksion xəstələrin qəbulu və müalicəsi üçün hər tərəfli şərait yaradıldı. Modul xəstəxanalarda quraşdırılan avadanlıqlar ilə xüsusi düzəldilmiş havalandırma sistemləri havanı ventelyasiya cihazları ilə təmizlədikdən sonra təmiz oksigeni palatalara ötürür. Modul tipli xəstəxana bloklarının müsbət tərəfi qısa zaman ərzində istənilən relyef şəraitində beton bünövrə üzərində layihələndirməkdir. COVİD-19 ilə mübarizə yekunlaşdıqdan sonra modul xəstəxanalar

tezliklə və asanlıqla sökülə və başqa məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Hər bir modul tipli xəstəxanaların ərazisində oksigen stansiyaları quraşdırılıb.

Sumqayıtda 1 saylı Şəhər xəstəxanasının 3ha ərazisində somatik və infeksion korpusları arasında korona virus xəstələri üçün modul tipli xəstəxana layihələndirilmişdir. Sumqayıt Şəhər 1 saylı xəstəxanasının nəznində koronavirus infeksiyasının dəqiq diaqnostikasını apara bilən müasir laboratoriya da yaradılmışdır.

Ölkə ərazisində yayılan bu pandemiya onu sübut etdi ki, xəstəxanalarda infeksion, reanimasiya, laboratoriya şöbələrində əhaliyə xidmət üçün yetəri qədər imkan və sahə yoxdur. Xəstəxanalarda palata bloklarında yetəri qədər çatışmamazlıqlar mövcuddur. Sumqayıt Şəhər 1 Saylı xəstəxanasının infeksion korpusu və laboratoriya bloku olmasına baxmayaraq əhaliyə xidmət üçün yetəri qədər imkanı yox idi. Buna görə də ərazidə əlavə imkanların yaradılmasına səbəb oldu. Bu aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Sumqayıt Şəhər 1 saylı xəstəxanasının infeksion korpusunun sahəsi kiçik olduğuna görə sahəsinin genişləndirməyə ehtiyac vardır. Modul tipli xəstəxananın fəaliyyəti yekunlaşdıqdan sonra həmin ərazidə yenidən infeksionnu korpus üçün yeni bir blok layihələndirib infeksion korpusun istifadəsinə vermək olar.

Müasir səhiyyə müəssisələrini diaqnostika, effektiv anesteziya təmin etmək və xəstənin həyatı və sağlamlığını qorumaq üçün son dərəcə zəruri olan bir tibbi qaz təchizatı sistemi olmadan təsəvvür etmək olmaz. Mərkəzləşdirilmiş qaz təchizatı sistemləri böyük həcmdə qazın saxlanılması, paylanması və son istifadəçilərə daşınması prinsiplərinə əsaslanır, bu səbəbdən də təhlükəsizliyə artan diqqət tələb olunur.

Qeyd olunan bütün detallı məlumatlardan başa düşüldüyü kimi, digər binalardan fərqli olaraq xəstəxana memarlığının məqsədli istifadəsi xaricində bunun birbaşa insan sağlamlığı ilə əlaqəli olduğunu göstərə bilərik. Hər bir xəstəxana binasının memarlıq-planlaşdırma proqramı hazırlanarkən dövrün tibbi şərtlərinə və gələcəkdə nəzərədə tutlan dəyişikliklərə uyğun olaraq hazırlanmalıdır. Ümumi xəstəxanaların səhiyyə müəssisələrinin onurğa sütununu təşkil etdiyini nəzərə alaraq, ümumi xəstəxanaların məkan proqramları yaşanan dəyişikliklərə uyğun olaraq ölkənin səhiyyə sisteminə töhvə verəcəkdir. Nəticə etibarı ilə bu siyahıda yer alan xəstəxanalarda müsbət dəyişikliklər edərək xəstəxanalara memarlıq-planlaşdırma baxımından daha fərqli yanaşmaq olar. Mövzunun həssaslığı yalnız dizayn və tətbiqetmə təcrübəsini deyil, həm də memarlıq-planlaşdırmanı tələb edir. [2]

Son bir neçə ildə ortaya çıxan əsas suallardan biri, tibb üçün olduğu qədər cəmiyyət üçün də faydalı və rahat olan səhiyyə mühitlərini necə yaratmalıyıq. Bir cəmiyyət olaraq səhiyyə sistemlərimizin mübarizə apardığı iki əsas faktoru kəşf etdik:

- İnsanlar
- Yer və məkan

Memarın vəzifəsi həm yaxın gələcəkdə həm də uzun müddətli bir həll yolu olaraq xəstəxana infrastrukturuna olan qəfil artan ehtiyacın necə həll ediləcəyini, bizi gələcəkdə baş verəcək xəstəliklərə daha yaxşı hazırlamaq vəzifəsini icra etməkdir. İşıq və rəngin xüsusi istifadəsi, material seçimində davamlılıq, otaqların rahatlığı, hamısı müasir xəstəxana memarlığında istər yeni bina, istər konversiya, istərsə də genişləndirmə layihəsi kimi yenilikçi konsepsiyaları meydana gətirir. Səhiyyə sektoru binaları memarlara və inşaat mühəndislərinə çox xüsusi tələblər qoyur. Bir tərəfdən xəstələrin müalicələrinin rahat getməsini təmin etməli, digər tərəfdən də xəstələrin yaxşılaşa biləcəkləri xoş bir atmosferə ehtiyacları var. Xəstəxanaların əsaslı təmiri və yenidən qurulması, daşıyıcı

konstruksiyaların möhkəmləndirilməsi, havalandırılan fasadların quraşdırılması, pəncərə konstruksiyalarının və dam örtüklərinin dəyişdirilməsi, xarici və daxili bəzək, monolitik işlər kimi iş növlərini əhatə edir.

Sumqayıt şəhər xəstəxanalarında davamlı biyobazlı materialların (plastik kimi) inşaat materialı kimi seçilməsi üçün addımların atılması həm xəstələrə, həm də ətraf mühitə böyük fayda verə bilər. Bitkilərdən hazırlanmış biyobazlı plastiklər hal-hazrda bir çox ölkələrdə xəstəxana tikintisində inşaat materialı kimi istifadə olunur. Plastik polilaktik turşu (PLA) belə materiallardan biridir. Təbii zərərsiz materialdır və qarğıdalıdan istehsal olunur.

" Memarlıq bionikasının işlənməsi" XX əsrin 50-60- cı illərindən başlanmışdır. Zamanın keçməsi və son on ildə tədqiqata əsaslanaraq baş verənlərin hamısı mütəxəssislərə on il əvvəl misli görünməmiş yaşıl məhsullara əlçatanlıq imkanı verdi.

Sumqayıt şəhər xəstəxanalarında da yaşıl bitki örtüyü olan inşaat materiallarından istifadə edərək həm xəstəxana daxilində oksigen faizinin artımında müsbət tendesiya əldə etmək olar həm də fərqli bir mühit yaratmaq olar. Xəstəxanaların dam hissəsində bitkilər ilə örtülən yaşıl damdan istifadə etmək olar. Beləliklədə "yaşıl dam" konsepsiyasını yaratmaq olar. Müasir memarlıq mühitinin dizaynında bionik üsulların istifadə olunması həmişə gündəmdə olmuşdur. Bu tətbiq nəticəsində yeni konstruksiyalar yaranır. [1]

Xəstəxanaların fasadında inşaat materialları kimi "TN-FACAD" havalandırma fasad sistemi və "TN-FACAD-STAND" dekorativ kərpic laminat fasad sistemindən istifadə etmək olar. "TN-FASAD-VENT" sisteminin dizayn sistemində havalandırılan boşluqlar ayrılmış qoruyucu və dekorativ ekranı əhatə edir. Bu səbəbdən istilik izolyasiya təbəqəsi həmişə quru saxlanılır və atmosfer yağışlarından dağıdıcı təsirlərə məruz qalmır. Xəstəxana inşaatında istifadə olunan bu material ətraf mühitə uyğun, yanmaz, yüksək səs udma qabiliyyətinə malikdir və xüsusiyyətlərini zamanla dəyişmir. Xəstəxanaların dam hissəsində yanmaz "NG" materialı olan TECHNOROOF30 və TECHNOROOF B60 markalı iki qatlı istilik izolyasiya sistemi ilə hazrlanan inşaat materiallarından istifadə etmək olar. Bu inşaat materiallardan daha çox Rusiya və Ukraniya xəstəxanalarında istifadə olunub.

Xəstəxana daxili həmişə təbii işıq vasitəsi ilə işıqlanmalıdır. Çünki xəstəxana daxilinə düşən günəş şüasi çoxsaylı bakteriya və mikrobların məhvinə gətirib çıxarır. Sumqayıt şəhər xəstəxanalarında da içəri sahəni işıqlandırmaq üçün dam hissədə şəffaf "fiberglas" parça inşaat materialından istifadə etmək olar. Bu təcrübədən Winnie Polmer xəstəxanasnda istifadə olunub.

Xəstəxanada istifadə olunan inşaat materialları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- aşağı istilik keçiriciliyinə sahib olmaq
- yaxşı hava keçiriciliyinə sahib olmaq
- aşağı səs keçiriciliyinə sahib olmaq
- mikrobloranın inkişafını, böyüməsini stimullaşdırmayan
- bir insanın fizioloji və estetik ehtiyackarına uyğun

Konstruksiya dizaynında ümumiyyətlə bir neçə funksiyanı daşıya bilər: [1]

- lazımı
- davamlılıq
- möhkəmlik
- sərtliy

Bu gün müxtəlif profilli tibb müəssisələri, xüsusi bir struktur kateqoriyası olaraq, bütün tələblərə cavab verməlidir. Xəstəxanalar dizayn edilərkən və bu cür müəssisələr modernləşdirilərkən onların xüsusiyyətləri, fəaliyyət profili, eləcə də ixtisaslaşdırılmış tibbi avadanlıq və avadanlıqların istismarı ilə əlaqəli amillər nəzərə alınmalıdır.

Xəstəxanalarda birincisi binanın seysmik kütləsinin azaldılması dəstəkləyici strukturun düzgün dizaynından asılıdır, buna görə sütunlar və təməllərdəki yükləri azaldan güclü bir mərtəbə yaratmaq çox vacibdir. YENİ NAUTILUS ilə çəkini 20%-yə qədər endirə biləcək möhkəm iki istiqamətli lövhə yaradıla bilər. Bina içərisindəki insanları qorumaq üçün xəstəxanalar ən yüksək seysmik standartlara sahib olmalıdır.

Xəstəxanalarda yüngül plitələr üçün YENİ NAUTILUS sistemindən istifadə etməklə, bu tip binaları xarakterizə edən ağır yüklərin işində yüksək effektivliyə sahib olmaqla, daha böyük quruluşu yüngülləşdirməyə imkan verilə bilər. YENİ NAUTILUS sistemindən istifadə edib xəstəxana üzərinə düşən çəkini azaltdıqdan sonra xəstəxana daxilində möhkəm tünd rəngli şüşə sütunlardan və kabel asma örtüklərdən istifadə etmək olar.

Xəstəxanalarda fərqli aliminium xüsusiyyətinə malik materiallardan istifadə edərək günəş istiliyini minumuma endirilməsinə təsir göstərmək olar. Xəstəxanaların fasadında "LEED GÜMÜŞ" sertifkatlı soyducu və isitmə sistemli regional qaynaqlı materiallardan və fasadda enerjiyə qənaətli şüşələrdən istifadə etməklə gələcəkdə xəstəxanaların müasir vəziyyətə gəlməsində müsbət tendensiya əldə etmək olar.

Səhiyyə müəssisələri enerji səmərəliliyi, seysmik dizayn, yanğından mühafizə və səs izolyasiyası ilə bağlı mövcud qanunvericiliyə uyğun olmalıdır. Standartlar və qanunvericilik meyarları dizaynerlərin səhiyyə müəssisələrində istifadə olunur. [7]

Həm tikinti prosesi, həm də istifadə prosesi zamanı binaların ətraf mühitə təsiri olduqca böyükdür. Bu səbəbdən davamlı tikinti metodları beynəlxalq platformalarda getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Rigips tikinti materialları inkişaf etdirdiyi davamlı yanaşmalarla müştərilərinə inşaat sənayesində ətraf mühitə uyğun, davamlı, səmərəli, yenilikçi həllər və xidmətlər təklif edir. Davamlı inkişaf sosial, iqtisadi və ekoloji tarazlığa əsaslanır. Davamlı həllərə nail olmaq üçün inşaat layihələrində bu üç cəhəti nəzərə almaq çox vacibdir. Rigip inşaat materialları xəstəxanalardakı insanların rahatlığı, sağlamlığı və təhlükəsizliyi ehtiyaclarını təyin etmək və bu ehtiyacları bütövlükdə ekoloji şüurla qarşılamaq məsuliyyətini görür. Rigipsin davamlılığa dair öhdəliyini davamlı olaraq yerinə yetirmək səyi, bu sahədə iqtisadi fəallığın ildən-ilə artmasına xidmət edir. Bu yanaşma maliyyə riskini azaltsa da, səmərəliliyi təmin edir, planlaşdırma və investisiyanı dəstəkləyir, beləliklə bu gün və gələcək üçün imkanlar yaradır. Geniş məhsul çeşidi və effektiv sistem həlləri sayəsində Rigips, LEED, BREEAM, DGNB, və s. kimi müxtəlif yaşıl bina sertifikatları təmin edə biləcəyi nöqtələri ilə ətraf mühitə uyğun tikinti layihələri üçün əvəzolunmaz bir həll ortağıdır. Rigips inşaat materialların üstünlükləri:

- Binanın həyat dövrü ərzində zərərli təsirlərinin azaldılması.
- Funksional rahatlıq.
- Termal rahatlıq.
- Akustikada nailiyyət.
- Yenilikçilik.
- Daxili hava keyfiyyəti.
- Enerji səmərəliliyi.
- Davamlılıq və uzunömürlülük.

Rigips sistemlərindən Sumqayıt şəhər xəstəxanalarında istifadə edərək xəstəxanaların dizaynında aşağıdakı üstünlükləri əldə etmək olar:

- Məkan optimizasiyası.
- Çox yönlülük.

- Sürətli yığılma, davamlılıq və gigiyena.
- Enerji səmərəliliyi.
- Yanğın təhlükəsizliyi.
- Akustik tənzimləmə və səs izolyasiyası

Səhiyyə müəssisələrinin dizaynında ən vacib elementlərdən biri məkandan səmərəli istifadə edilməsidir. Rigips alçıpan sistemləri ənənəvi sistemlərlə müqayisədə daha az qalınlıqla yüksək performans təmin edə bilər. Əlavə olaraq dizaynda sərbəst bir azadlıq təmin edir və estetik və faydalı interyerlər yaradır. Bu səbəbdən, alçıpan divar və tavan sistemləri yerin optimallaşdırılmasında çox faydalıdır. Gips, tərkibinə görə istilik izolyasiyasına, səs yalıtımına və yanğından qorunmağa kömək edir. Bu əsas xüsusiyyətlər sayəsində suvaq rahat və təhlükəsiz binalar üçün əvəzolunmaz bir tikinti materialıdır. Rigips alçipan sistemləri, ixtisaslı istilik izolyasiya nailiyyəti sayəsində enerji səmərəliliyi təmin edərək istixana qazı emissiyalarının azalmasına kömək edə bilər.

Səs xəstəxanalardakı bərpa prosesinə və səhiyyə işçilərinin iş performansına mənfi təsir göstərir. Alçıpan divar və tavan sistemlərindən istifadə edərək düzgün planlaşdırılan otaq akustikası və lazımi səs yalıtımı xəstələrin sağalma proseslərini sürətləndirə və səhiyyə işçilərinin daha səmərəli işinə kömək edə bilər.

Alçıpan sistemlər nəfəs aldıqları və ətrafdakı rütubəti tarazladıqları üçün daxili hava keyfiyyəti və rahatlıq şərtlərinin yüksək olmasında mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, Active Air xüsusiyyətli Rigips alçipanları binalarda daxili havanın çirklənməsinin ən vacib mənbələrindən biri olan formaldehidi 70%-ə qədər azaldır. Beləliklə, daha sağlam daxili mühitlər xəstələr üçün dizayn edilə bilər.

Səhiyyə müəssisələri yalnız xəstələrin, həkimlərin, tibb bacılarının, digər işçilərin və ziyarətçilərin istifadə etdikləri binalar deyil, həm də şəfa prosesinin vacib elementləridir. Səhiyyə işçiləri aydın şəkildə ünsiyyət qurmaq və sağlam qərarlar qəbul etmək üçün sakit bir iş mühitinə, xəstələr isə istirahət və yaxşılaşmaq üçün sağlam və rahat bir mühitə ehtiyac duyurlar. Səhiyyə binaları ömürləri boyunca fərqli təsirlərə davamlı olmalı, təmir xərclərini məhdudlaşdırmalı və istifadəçilərinin sağlamlığı və təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Lazım gələrsə, yeni istifadə sahələrinə çevrilməlidir. [6]

Rigips yanğına davamlı sistem həlləri, digər ağır alternativlərdən fərqli olaraq yüngüllüyü sayəsində bina yükünü azaldır. Tənzimləmədə nəzərdə tutulan EI-30, EI-60, EI-90 və EI-120 kimi fərqli yanğına davamlılıq sinifləri üçün fərqli həllər təklif edir. Əlavə olaraq, bu sistemlər aşağı qalınlıqla yüksək nailiyyətləri təmin etdikləri üçün kvadrat metrdən də qənaət edirlər.

Rigips inşaat materialların növünə gəldikdə:

- Xəstə otaqları, müalicə və istirahət otaqları üçün bölmə divar sistemləri
- Xəstə otaqları, müalicə və istirahət otaqları üçün divar örtük sistemləri
- Xəstə otaqları, müalicə və istirahət otaqları üçün asma tavan sistemləri
- Müayinə otaqları üçün bölmə sistemləri
- Müayinə otaqları üçün divar örtük sistemləri
- Müayinə otaqları üçün asma tavan sistemləri üçün divar örtük sistemləri
- Lift və Şaft Divar Sistemləri
- Dəhlizlər və təcili çıxış holları üçün bölmə divar sistemləri
- Dəhlizlər və təcili çıxış holları üçün divar örtük sistemləri
- Dəhlizlər və təcili çıxış holları üçün asma tavan sistemləri
- Laboratoriyalar üçün bölmə divar sistemləri

- Laboratoriyalar üçün divar üzlük sistemləri
- Laboratoriyalar üçün asma tavan sistemləri
- Əməliyyat otaqları və doğum otaqları üçün bölmə divar sistemləri
- Əməliyyat otaqları və doğum otaqları üçün asma tavan sistemləri
- Reanimasiya və Yenidoğulmuş bölmələr üçün bölmə sistemləri
- Reanimasiya və Yenidoğulmuş bölmələr üçün asma tavan sistemləri

Nəticə: Hal- hazırda mövcud xəstəxana strukturuna nəzər salsaq görərik ki, istifadədə olan xəstəxana binalarında funksional planlaşdırma yoxdur. Nəzərə alsaq ki, xəstəxanalara müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanlar müraciət edirlər ki, bunlarında əksərriyəti uşaqlar, yaşlılar, fiziki qüsurlu şəxslər olur ki, onlara xüsusi təlimlər kifayət deyil. Təklif olunan yeniliklər imkan verəcək ki, Sumqayıtda səhiyyə sahəsinin inkişafında müsbət dəyişikliklər əldə edək.

Резюме: С XXI века произошли существенные изменения не только в нашей стране, но и во всем мире в сфере здравоохранения. Удовлетворение быстро растущих потребностей в области здравоохранения требует комплексного планирования в рамках системы здравоохранения. В начале 19 века в строительстве и архитектурном планировании больничных зданий в Сумгайыте возникло много проблем, и в результате эти проблемы до сих пор не решены. Анализ исторического развития больниц показывает, что модернизация необходима в среднем через 5-10 лет. Быстрое старение объясняется возрастающими функциональными потребностями, изменениями социально-экономических, медико-демографических, медико-технологических и организационных условий. В рамках модернизации больниц, поиска инновационных путей, пространства в сети здравоохранения, предоставления новых видов услуг, связанных с местными потребностями.

Summary: Since the 21st century, there have been significant changes not only in our country, but throughout the world in the field of healthcare. Meeting rapidly growing health needs requires integrated planning within the health system. At the beginning of the 19th century, many problems arose in the construction and architectural planning of hospital buildings in Sumgayit, and as a result, these problems have not yet been solved. An analysis of the historical development of hospitals shows that modernization is needed on average in 5-10 years. Rapid aging is explained by increasing functional needs, changes in socio-economic, medical-demographic, medical-technological and organizational conditions. As part of the modernization of hospitals, finding innovative ways, space in the healthcare network, providing new types of services related to local needs.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı.

1. Hacıyeva Y., Həsənov R., Dizaynın əsasları. Bakı, 2005, 152 səh.

2. Altan, A., 2005. Hastane Yapıları. Balıkesir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, YL. 171s, Balıkesir.
3. Aran, B., 1972. Sağlık Yapılarının Evrimi. Mimarlık Dergisi, S:8-11.
4. TMOB. Sf:224-231. Ankara. Aydın, D., 2004. Hastane Mimarisi : İlkeler ve Ölçütler. Mimar Odası Konya Şubesi, 104s. Konya.
5. Aydın, D., 2002. Hastane Binalarının Mekansal Kurgusu Üzerine. Hospital News Hastane Dergisi, Yıl:5, S:20, Sf:87-91. İstanbul.
6. Молодкин С.А. Принципы формирования архитектуры энергоэффективных высотных жилых зданий: дис. канд. арх. - Москва, 2007. - 142 с.
7. https://www.archdaily.com/search/projects/categories6582356/hospital
8. https://www.dezen15523.com/tag/hospitals/
9. Rahib Imamguluyev, Application of Fuzzy Logic Model for Correct Lighting in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: Intelligent and Fuzzy Techniques: Smart and Innovative Solutions, DOI: 10.1007/978-3-030-51156-2_192
10. Rahib Imamguluyev, Niyar Umarova, Application of Fuzzy Logic Apparatus to Solve the Problem of Spatial Selection in Architectural-Design Projects, August 2021, Part of the Lecture Notes in Networks and Systems book series (LNNS,volume 307), pp 842–848, DOI: 10.1007/978-3-030-85626-7_98
11. https://www.researchgate.net/publication/350168879_MEMARLIQ-DIZAYN_LAYIHLRIND_MKAN_SECIMI_MSLSININ_HLLI_UCUN_QEYRI-SLIS_MNTIQ_APARATININ_TTBIQI_YOLLARI
12. Rahib Imamguluyev, Determination of Correct Lighting Based on Fuzzy Logic Model to Reduce Electricity in the Workplace, September 2020, Conference: International Conference on Eurasian EconomiesAt: Baku, Azerbaijan, DOI: 10.36880/C12.02456
13. for Daylight Evaluation in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_89

TƏLİM ANLAYIŞI VƏ ONUN PEDAQOJİ PROSESDƏ ROLU

Qasımova Aynur Yasin qızı
Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: aynurmehdiyeva84@gmail.com

Açar sözlər: idrak, təlim, inkişaf, pedaqoji proses
Key words: perception, training, development, pedagogical process
Ключевые слова: восприятие, обучение, развитие, педагогический процесс

Təlim insanın mürəkkəb fəaliyyət növlərindənən biridir. O, şagirdlərin biliklər sistemini daha yaxşı mənimsəməsinə, qazanılmış bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək ücün lazım olan bacarıq və vərdişlərə məqsədyönlü yanaşmasında ifadə olunur. Demək təlim bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesidir.

Təlim məqsədə yönəlmiş prosesdir. Burada insanın öyrənmə mərhələsi başlayır. Lakin bütün öyrənilənləri təlimlə bağlamaq olmaz. Çünki təlim məqsədyönlü, mütəşəkkil və planlı öyrənmə ilə bağlıdır. Təlim prosesində iki tərəf iştirak edir. Öyrədən - müəllim və öyrənən - şagird olur. Müəllim və şagirdin qarşılıqlı fəallıqlarının təsiri altında şagirdlər bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər. Müəllim isə bu prosesi idarə edir. Təlim insana bəşəriyyətin təcrübəsinə yiyələnməsinə kömək edir. Demək, öyrənmənin quruluşunu nəzərə almadan təlim fəaliyyətinin təşkili və həyata kecirilməsi cətin olur. Öyrənmənin əsasında idrak, təlim motivləri, məqsədləri və tədris məsələləri durur.

İdrak - insanı əhatə edən obyektiv aləmin onun hiss üzvlərinə beyninə təsirindən yaranan inikas prosesidir. İdrak sayəsində insan yeni bilik əldə edir. İdakın mənşəyi insanı əhatə edən xarici aləmdir. Bu aləm insana təsir edir və onda müvafiq duyğular, təsəvvürlər, anlayışlar əmələ gətirir. Insan idrakı praktikada, istehsal prosesində meydana cıxır. Təlim prosesi idrak fəaliyyətinin bir növüdür. Təlim prosesində öyrənmə idrak prosesinin qanunauyğunluqlarına əsaslanır. Bu mənada "təlim prosesinin metodoloji əsasını idrak nəzəriyyəsi təşkil edir " fikirini söyləmək olar.

Məlumdur ki, insanın bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesində idrak yolundan istifadə edilir. O, fakt və hadisələri müşahidə edib qavrayır, qayda- qanunları öyrənir, anlayışlara yiyələnir və nəhayət, əldə etdiyi bilikləri tətbiq edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, şagird təlim prosesində idrakın bütün həlqələrində kecir.

⇒ İdrak yolu- Canlı seyr- Mücərrəd təfəkkür- Praktika

⇒ Təlim yolu- Qavrama- Anlama- Tətbiq etmə- Möhkəmlətmə.

İnsanın əldə etdiyi praktikanın inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar ətraf aləmi qavrama bacarıq və vərdişləri təkmilləşir. Bu isə təkcə idrak vasitələri ilə deyil, elmin digər sahələri ilə gercəkliyin öyrənilməsinin davam etdirilməsidir. Didaktikanın predmetlərindən biri elmi idrakla təlim arasındakı əlaqənin mahiyyətini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Təlimlə elmi idrak bir-biriylə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu əlaqə inkişafın bütün mərhələlərində özünü göstərir.

Təlim - öyrədənlə öyrənən arasında qarşılıqlı, fəal, məqsədyönlü prosesdir. Bunun da nəticəsində təlim alanda (*öyrənəndə*) müəyyən bilik, bacarıq, vərdiş, fəaliyyət təcrübəsi və davranışı, habelə şəxsi keyfiyyətlər formalaşır. Təlim daim inkişaf edən prosesdir. Bu inkişaf onun məzmununun, metodlarının yeniləşdirilməsində, şagirdlərin isə zehni fəallığında özünü göstərir. Bu inkişafın əsasını daxili ziddiyətlər təşkil edir. Təlimin hərəkətverici qüvvəsi onun daxili ziddiyətləridir. Şagirdin lazımı bilik almaq tələbatı ilə həmin tələbatı ödəməyin real imkanları arasındakı ziddiyətlər daxili ziddiyətlərdir. Bu, təlimdə əsas ziddiyyət sayılır. Müəllim yeni təlim vasitələri seçmə yolu ilə bu ziddiyətləri həll etmək imkanı tapır. Bu ziddiyyətlərin həll edilməsi sayəsində də şagirdlərin inkişafı, onların tələbatlarına uyğun biliklər qazanılması imkanları əldə edilir. Bu ziddiyyətlər əvvəl mənimsənilən və öyrənilən: həyat və

elmi biliklər; tədris və biliklər; tədqiqat fəaliyyətləri və elmi biliklər; bilik və bacarıqların arasında olan münasibətlərdə özünü təzahür etdirir.

Təlim prosesinin özünəməxsus quruluşu vardır. O, fəaliyyətin bütün ünsürlərini özündə əks etdirir. Bu prosesin ünsürlərinə təlimin məqsədi, motivləri, məzmunu, vasitə və metodları, təşkili formaları, təlimin nəticələri daxildir.

Təlimin məqsədləri anlamı öz mahiyyətinə görə dövrün pedaqoji təfəkkürünün meyarlarını əks etdirir. Təlim məqsədlərinin məzmunu və sistemi fənn kurrikulumlarında əks olunur. Təlimin məqsədləri üc istiqamətdə acıqlanır: t*əhsil, inkişaf və tərbiyə.* Müasir pedaqogika- psixologiyada bu problemin yeni konsepsiyası, taksonomiyası formalaşır. Taksonomiya - yunan sözüdür (taxus- qayda ilə yerləşmə, namos- qanun deməkdir). Təlim məqsədlərinin şəbəkəsi və sistemli təsnifatına *taksonomiya* deyilir. Şəbəkələr düzülüşünə malik olan mürəkkəb fəaliyyət sahələrinin sistemli təsnifatı da həmçinin *taksonomiya* sayılır. Təhsildə taksonomiya: qarşıya düzgün məqsəd qoymaq, təhsil alanların tapşırıqlarını düzgün formalaşdırmaq, adekvat qiymətləndirmə vasitələri secmək, təlim nəticələrinə əsasən düzgün təhlil aparmaq ücün lazımdır. Azərbaycanda ilk dəfə 1996-cı ildə prof. Ə. Əlizadə təlim məqsədlərini sistemli şəkildə xarakterizə etmək üçün "taksonomiya" terminindən istifadə edib. O, üctərkibli taksonomiya yaratmşdır: *birinci bölmədə* təhsil, *ikinci bölmədə* inkişafetdirici, *ücüncü bölmədə* tərbiyəedici təlim məqsədləri öz əksini tapmışdır. Təlim məqsədlərinin taksonomiyası Milli Kurrikulumun elmi- psixoloji əsasını təşkil edir. Təhsil pillələri və hər sinif üzrə müəyyən olumuş təlim nəticələrinin əsasında üctərkibli taksonomiya durur. Məzmun standartları iki tərkib hissədən: bilik və fəaliyyətdən ibarətdir. Həmin tərkib hissələrinin əsasını üçtərkibli taksonomiyanın " *öyrənmə və inkişaf "*səviyyələri (taksonları) təşkil edir.

" *Öyrənmə səviyyəsi" də* təhsilin məzmun tərəfində - öyrəniləcək bilik, bacarıq və vərdişlər, anlatma, tətbiq, qiymətləndirmə nəzərdə tutulur. Bu səviyyədə şagird xalqının dili, əxlaqi- mənəvi dəyərləri, adət- ənənələri, tarixi, mədəniyyəti haqda ilkin biliklər əldə edir. Yəni faktları bilir, öyrəndikləri spesifik informasiyaları xatırlayır, anlama səviyyəsində yeni informasiyanın dərk edir, fikir yürüdür, tətbiqetmə səviyyəsində həmin informasiyadan fərqli situasiyalarda istifadə edir, nümayiş etdirir.

İnkişaf taksonları sisteminin analizetmə səviyyəsində şagird məlumatı bir necə hissəyə ayirir, tədqiqat aparır, müqayisə edir, əvvəlki biliklərə istinad edərək yeni ideya və məlumatlar irəli sürür, ümumuləşdirir, faktları cəmləşdirir, tənqidi təfəkkürün, yaradıcı təxəyyülün əsasında biliklərini sadə formada təqdim edir.

Beləliklə, şagirdlər təlim prosesində sadəcə öyrənmir, öyrənə- öyrənə inkişaf edir. Həmin prosesin son nəticəsində şagird mədəniyyətə(hissi, ünsiyyət, kommunikativ, əxlaqi, iradi, milli- mənəvi, dünyəvi), dəyərlərə malik şəxsiyyət kimi formalaşır.

Şagirdlərin inkişafında idrak tələbatları əsas şərtlərdən biridir. Öyrənmə şagirdlərin bilik tələbatından yaranarsa, o zaman onun fəallığını təmin edən amilə çevriləcəkdir. Buradan da idrak maraqları, öyrənmənin əsas motivləri meydana cıxır.Biliklərin mənəmsənilməsi prosesini yaxşı dərk etmək ücün onun quruluşunu, daxili mexanizmini, başqa cür desək, psixoloji səviyyəsini bilmək vacibdir. Təlim prosesində şagirdin öyrənməsi qavrama, anlama, tətbiq etmə və möhkəmləndirmə mərhələlərindən kecir. Təlim zamanı şagirdlərin yeni fakt və hadisələr haqqında məlumat əldə etməsi qavramadır. Qavrama cisim və hadisələrin zahiri əlamətlərinin öyrədilməsi və öyrənilməsi mərhələsidir. Qavrama mərhələsində emprik biliklər verilir və təsəvvürlər formalaşdırılır, o, təlimin hissi və əyani- idrak səviyyəsidir. Qavrama iki yöndə özünü göstərir 1) bilavasitə; 2) dolayı qavrama. Hiss üzvləri vasitəsilə məlumatın əldə edilməsi sayılan bilavasitə qavramanı hissi-əşyavi qavrama da adlandırmaq olar. Sözlər vasitəsilə qavrama dolayı qavrama adlanır. Fakt və hadisələrə aid məlumatı şagird sözlər vasitəsilə, məsələn, müəllimin nitqindən, kitab bir sıra digər mənbələrdən əldə edir. Sözlər vasitəsilə qavramaya sözlə qavrama da deyilir. Təlim prosesində hər iki qavrama vəhdətdə həyata kecirilir. Sözlü qavramanın yüksək səviyyədə həyata kecməsi ücün şagirdlərin təsəvvürlərinə, inkişaf səviyyəsinə,

həyat təcrübəsinə müraciət etmək vacibdir. Qavrama prosesində şagirdlər fakt və hadisələr haqqında ümumi təsəvvürlə əldə edirlər ki, bu da sonradan müvafiq anlayışların yaranmasına səbəb olur. Anlama bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasıdır. Anlama təlim mərhələlərindən biri olub fakt və hadisələrin dərk olunması vəzifəsini yerinə yetirir. Anlama təlim mərhələlərindən biri olub fakt və hadisələrin dərk olunması vəzifəsini yerinə yetirir. Anlamada mühüm rolu təfəkkür oynayır. Təlim zamanı şagirdlər cisim və hadisələri fikrən təhlil və tərkib edir, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirir və müəyyən nəticəyə gəlirlər. Təlim zamanı anlamanı səciyyələndirən cəhətlərdən biri də öyrənilən materialın tam dərk edilməsidir. Tədricən zəruri təcrübə, bilik əldə etdikdən sonra onun təfəkkürü təkmilləşir.

Təlim materialını anlamanın: təsviri, müqayisəli, izahlı, ümumiləşdirici, qiymətləndirici, problemli səviyyələri müəyyənləşdirilmişdir.

Təlim zamanı fakt və hadisələri təkcə qavramaq, anlamaq kifayət etmir. Həmçinin qazanılan bilikləri hafizədə möhkəmləndirmək lazımdır. Materialın uzun müddət və möhkəm yadda saxlanılması ücün onun təkrarı və tətbiqi vacibdir. Biliyi tətbiq etmə mexaniki yadda saxlamanı aradan qaldırır. O, məntiqi hafizəyə əsaslanır.

GASİMOVA. A.YTHE CONCEPT OF TRAİNİNG AND İTS ROLE İN THE PEDAGOGİCAL PROCESS

SUMMERY

Training is an interactive, active, purposeful process between teacher and learner. Teach teacher and learner student. Under the influence of teacher student interaction, students acquire knowledge, skills and habits. Students not only learn but also develop in the learning process.

Гасымова. А.Я

ПОНЯТИЕ ОБУЧЕНИЯ И ЕГО РОЛЪ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЧЕССЕ

РЕЗЮМЕ

Обучение – это интерактивный, активный, целенаправленный процесс взаимодействия учителя

и ученика. Обучителъ - становится учителям а ученик становится учеником.Под влияанием взаимодействйя учителъ-ученик учащиеся приобретают знания, навыки и привычки. Студенты не толъко учатся, но и развиваются в процессе обучения.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLİLƏRİNDƏ TƏLİM PROSESİNDƏ MƏKTƏBLİLƏRIN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR ƏSASINDA TƏRBİYƏ OLUNMASI YOLLARI

Süleymanova Tamella Rasim qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı
g-mail:suleymanovatamella3@gmail.com

Açar sözlər: *milli dəyərlər, mənəvi, dövlət, millətçilik, əqidə, tarixi yaddaş*
Keywords: *national values, morality, state, nationalism, belief, historical memory*
Ключевые слова: *национальные ценности, нравственность, государство, национализм, вера, историческая память.*

Şagirdlər məktəbdə bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməklə inkişaf edirlər. Təlimin əsas vəzifəsi uşaqlarn hərtərəfliliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan dərs mühüm rol oynayır. Hər bir dərsin məqsədləri sırasında tərbiyə də mühüm yer tutur. Humanitar fənlər içərisində ədəbiyyatın daha geniş imkanları vardır. Ədəbiyyatın tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərə milli ədəbi tariximizi, onun sənətkarlığını və mədəni dəyərlərimizin öyrədilməsidir. Ədəbiyyatdan əlavə ana dili fənninin tədrisi, tarix kursunun dərindən keçilməsi, keçilən fənlərdə milli və etnik çalarların daha çox qabardılması da şagirdlərin milli ruhda yetişdirilməsinin imkan və yolları sırasında verilə bilər. Məhz bu yollardan düzgün şəkildə istifadə etməklə gənc nəslin milli şüurunu dərk etməsinə, onların milli özünüdərkinə nail ola bilərik. Ölkədə yaşayacaq və onun idarə olunmasında iştirak edəcək insanlar mənəvi dəyərlərimiz ruhunda tərbiyə edilməzsə, böyüyəndə gec olar. Çox təəssüf ki, uzun illər Rusiyanın müstəmləkəsi olanda milli-mənəvi dəyərlərimizi, ədəbiyyatımızı birtərəfli öyrənmişik. Keçmiş hakim imperiyaya xidmət göstərən tədris materialları seçilib proqram və dərsliklərə daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazanandan sonra onun ictimai-humanitar silsiləsi fənləri xüsusilə, ədəbiyyat və tarix köklü şəkildə yeniləşdirildi. Ana dilimiz daha da təkmilləşdirildi. Eləcə də ədəbiyyat üzrə proqram və dərsliklər bir neçə dəfə dəyişmişdir. Biz tədqiqatımızı hazırda müəllimlərin və şagirdlərin istifadə etdiyi dərsliklər üzərində qurmuşuq.

İnsanların təbii olaraq qazandıqları ilk dil ana dilidir. Ana dili, uşağın valideynlərinin onlarla ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdiyi dillə və ya insanın yaşadığı və böyüdüyü yerin ümumi dili ilə əlaqələndirilir. Ana dili insanın tərbiyəsində vacib aspektdir, çünki o, necə deyərlər yolu formalaşdırır. Bununla uşaqlar dünyanı dərk edirlər və başqalarına özünü ifadə etməsinə kömək olur.

"Ana dili" fənninin əsas məqsədi ana dilinə, onun vasitəsilə isə doğma mədəniyyətə, öz xalqının nailiyyətlərinə və adət-ənənələrinə idrak marağının və hörmətinin formalaşdırılması, nəsillərin tarixi davamlılığının dərk edilməsidir. Bir sözlə deyə bilərik ki, xalqın mədəniyyətini qorumaq üçün məsuliyyət daşıyır. Ana dili insanın düşüncə və duyğularını şüuraltında doğulduqdan dərhal sonra formalaşdırmağa başlayır, çünki insan bunu ilk dəfə bətnində eşidir. Fərdin şəxsi və mədəni kimliyi ana dili sayəsində formalaşır. Özünü, ətrafını və tarixini dərk etməklə, şəxsi şəxsiyyətini qurur. Bir cəmiyyətin emosional, mədəni, mənəvi və adət-ənənə xüsusiyyətlərinin elementlərini ehtiva etdiyi üçün "Ana dili" fənninin düzgün şəkildə tədrisi olduqca vacibdir. Beləliklə, ana dili təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də yuxarıda qeyd olunan məsələləri də özündə birləşdirir. İctimai tarixi dövr

ərzində dövlətimiz qarşısında uzun illər ərzində istər-istəməz belə bir sual doğurdu: "Dilin köməyi ilə milli mədəniyyəti necə qorumaq olar". Bu və bununla bağlı problemlərin həlli müəllimlərin və ictimai xadimlərin fikrincə ana dilinin öyrənilməsi zərurəti ilə bağlı idi. Dilin zənginliyi fikir zənginliyidir. Keçmiş dövrdə yad mədəniyyətin hökmranlığı şəraitində dövlətin gələcəyinin asılı olduğu gənc vətəndaşların təhsili ölkəmizi xüsusilə narahat edirdi. Vətəndaşın tərbiyəsinin əsas yolu ana dilidir. Dilin köməyi ilə bütöv mədəni məkanın və milli mədəniyyətin necə qorunub saxlanması ilə bağlı bir sıra sualları cavab tapmaq olar. Bu cavablar və problemlərin həlli ana dilinin dərindən öyrənilməsi zərurəti ilə bağlı idi. Bu dövrdə pedaqoji fikrin inkişafının xüsusi bir xüsusiyyəti – onun Azərbaycan ədəbiyyatı, ana dili və onların tədrisi ilə sıx əlaqəsi meydana çıxdı. Pedaqogika xarici modelləri təqlid etməkdən qurtulmağa çalışdı, Azərbaycan dili və ədəbiyyatını öyrənən müəllimlər, ictimai xadimlər və yazıçılar xalqın mənəvi tərbiyəsində və təhsilində əsas qüvvəni tanıdılar. Onlar ana dilinin düzgün tədrisini kütlənin inqilabi şüurunu oyatmaq və əsl vətənpərvər yetişdirmək vasitəsi hesab etmişlər. Onlar hesab edirdilər ki, sosial həyatın çevrilməsi milli mədəniyyətinin inkişafı olmadan mümkün deyil.

Ana dilini öyrənməyin zəruriliyini ortaya qoyaraq, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması prosesində zəruri olduğu vurğulanmalıdır, çünki onun öyrənilməsi tələbələrin yaddaşını, analitik təfəkkürünü inkişaf etdirir, onları qədim dövrün, keçmiş tarixin zəngin mədəniyyəti ilə tanış edir. Milli düşüncə, adət və ənənələrə yiyələnməsində kömək olur. Sadalanan məsələlərə dair diqqət əhalinin əsas hissəsinin maarifləndirilməsi, milli təhsil və tərbiyə sisteminin formalaşdırılması zərurətindən yaranmışdır. Bununla belə ana dilinin mükəmməl öyrədilməsinin və onun üstünlüyünün tərəfdarları qədim və müasir dillərin öyrənilməsinin vacibliyini qətiyyən inkar etmirdilər, sadəcə olaraq xalqın köklü mənəvi prinsiplərinin ana dilinin prioritetliyi ilə inkişaf etməli olduğunu vurğulayırdılar.

Hətta, Uşinski "Ana dilinin nə üçün tərbiyə və təhsilin əsası olmalıdır" sualına cavab verərək, dilin "xalqın bütün tarixi boyu əmək fəaliyyəti prosesində toplanmış sərvət olduğunu" əsaslandırır.

Tələbələr ilk növbədə ana dilini mükəmməl mənimsəməlidirlər və yalnız tələbə Azərbaycan orfoqrafiyasını və qrammatikasını mənimsədikdən sonra başqa dillərin öyrənilməsinə davam edə bilər. Amma xarici dilləri öyrənmək üçün tələbə ilk növbədə ana dilini dərindən öyrənməklə buna hazırlanmalıdır. Unutmaq olmaz ki, milli ideyalarla hopmuş möhkəm mövqe və əqidələrin formalaşdırılmasının, şəxsiyyətin mənəvi və vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin tərbiyə olunmasının, tarixi keçmişə məhəbbətin aşılanmasının müstəsna vasitəsi sayılan ana dilinin öyrənilməsi zərurəti daha çox diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Ana dilinin pedaqoji potensialı məsələsi ilə ölkəmizdə təhsilin milli köklərinə diqqət yetirmək və milli mədəniyyəti və dilinin ənənələri və dəyərlərinə əsaslanan bir sistem qurmaq zərurəti ilə bağlı bir şüur yaradılmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri geniş şəkildə tədris olunur. Müəllim təlimin optimal forma və yollarından istifadə edərək şagirdləri milli-mənəvi dəyərlərimiz ruhunda tərbiyə etməyə çalışır. Xüsusilə, ənənəvi təlim formaları ilə yanaşı, interaktiv metodlardan təlimin məzmununa uyğun olanlarından istifadə edir. Müasir təlim metodlarından: «əqli hücum, rollu oyun, təqdimat və buzqıranlar», dəstədə müzakirə (böyük və kiçik dəstədə müzakirə), kontim («mövqe tutmaq» və ya «ayaqlarla səs vermə» texnikası), hadisələrin tədqiq edilməsi, idarə edilən fantaziya, yaradıcı iş, dairə, oyunlar və isinmə (razminka), «akvarium», venn diaqrammı, öyrədərək öyrənirəm, anket sorğusu, qruplarla iş, internet axtarışları və s. istifadə edirlər.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən laylalar və oxşamalar, əfsanələr, tapmacalar, nağıllar öyrədilərkən şagirdlərə milli-özünəməxsusluğumuz daha dərindən aşılanır. Etnopedaqoji mətnlərdə öz əksini tapmış spesifik xüsusiyyətlər digər materiallarda yoxdur. Qədim əcdadlarımız torpağı, suyu, odu, göyü, işığı, çörəyi, südü, duzu müqəddəs hesab etmişlər. Onların şərəfinə, müqəddəsliyinə nəğmələr, şeirlər qoşmuş və andlar içmişlər. «Yer haqqı», «su haqqı», «işıq haqqı», «çörək haqqı», «duz haqqı», «ocaq haqqı», «anamın südü haqqı» və s. Bu müqəddəslik şagirdlərimizə də aşılanır, onlarda bu sözlərə qarşı məhəbbət hissi yaradılır.

Müəllim şifahi xalq ədəbiyyatından məlumat verərkən bildirir ki, xalqımızın qədim inam və etiqadları ilə bağlı olan sınamalar əsasən islamaqədərki əcdadlarımızın kainat, dünya, varlıq, həyat, insan haqqında bu günə qədər yaşayaraq gələn müşahidələr və təsəvvürləridir. Bunların içərisində elələri vardır ki, onlar öz həyati, təcrübi əhəmiyyətini, əxlaqi, tərbiyəvi, estetik dəyərini bu gün də saxlamaqdadır.

«Bostanda bara göz dəyməsin deyin, ortasında basdırılmış ağacın başına quru heyvan kəlləsi keçirdərlər və deyərlər ki, qoy barı bol olsun. Qarğalar qışda qar yağmamışdan qabaq havada fırlanıb sonra yerə otursalar deyərlər ki, şaxta olacaq. Yox, əgər ağacların budaqlarına qonsalar, onda da külək qalxacaqdır, - deyərlər. Deyərlər ki, şabalıd ağacının gövdəsində yapışqan süzülməsi uzun müddət yağış yağacağına işarədir. Deyərlər ki, palıd ağacında qozlar sıx olduqda qış çox sərt keçər. Deyərlər ki, küknar qozasının çoxluğu yazlıq buğdanın, şam qozasının çoxluğu arpanın bol məhsul verəcəyinə dəlalət edər. Deyərlər ki, yağış yağana yaxın qaranquşlar alçaqdan uçarlar və s.».

Folklor nümunəsi olan sınamalarda xalqın min illər təcrübədən keçirdiyi, müəyyən elmi-nəzəri fikrə əsaslanan dəyərli ümumiləşdirmələr vardır. Bu kimi ümumiləşdirmələr isə şagirdlərdə qədim adət-ənənələrimizə hörmət və rəğbət yaradır.

Bununlar yanaşı, bəzi adət-ənələrimiz də qədim dövrlərdə formalaşaraq günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Yazın gəlişilə keçirilən Bahar bayramında və digər ayinlərdə həyata keçirdiyimiz odun üzərində hoppanmaq, odun üzərinə su tökməmək, bəzi yerlərdə doğumu çətin keçdikdə doğan qadını od üzərindən keçirmək, sarılıq xəstəliyinə tutulmuş adamları müalicə etmək məqsədilə xəstənin qarşısında çaxmaq daşına dəmir vurub od çıxarmaq kimi adətlərin bəzi bölgələrdə qalmaları buna misal ola bilər: «Ərə verilən qızı ocağın başına dolandırırlar. Deyirlər ki, qoy odlu-ocaqlı olsun!», «Gecə vaxtı evdən başqa yerə od verilərsə, ev ziyan çəkər», «Deyərlər odun üstünə su tökməzlər, od sönsə ocaq sönər».

Xalq sınaqdan çıxardığı hadisələri ümumiləşdirərək atalar sözü və ya zərb-məsəl şəklində ifadə etmişdir. Həmin deyimlər içərisində inamlarımız mühüm yer tutur. Novruz bayramı ilə əlaqədar söylənənlər içərisində inanclar da vardır. «Axır çərşənbə axşamı pis danışmaq, kefsiz olmaq, nalayiq hərəkətlər etmək olmaz. Deyərlər ki, insanın bu çərşənbə axşamı hər əməli, fikri, davranışı təzələnir; axır çərşənbə gecəsində təbiətdə hər nə varsa hamısı təzələnir, - deyərlər».

Milli-mənəvi dəyərlər deyəndə, buraya xalqın milli keyfiyyətlərini – kişiliyini, mərdliyini, dostluğa sədaqətini, düzlüyünü, alicənablığını, qonaqpərvərliyini, ədəb-ərkanını, böyüyə hörmətini, kiçiyə qayğısını, yetimə dayağını və s. aid edirik. Bunlar min illər sınaqdan çıxaraq özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış dəyərlərimizdəndir ki, ədəbiyyatın tədrisi prosesində şagirdlərə aşılanmalıdır.

Dərsliklərdə elm, mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyatla əlaqədar materialların azlığını nəzərə alaraq bu istiqamətdə əlavə məlumatların verilməsi və sinifdənxaric tədbirlər zamanı həmin biliklərin genişləndirilməsi məsləhətdir. Xüsusilə ibtidai siniflərdə bu işlərin təşkili göz önündə tutulmalıdır. Hər şeydən əvvəl, III sinifdə N.Gəncəvi, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, R.Əfəndiyev, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, İ.Əfəndiyev, M.Dilbazi, B.Vahabzadə, H.Arif,

N.Xəzri, T.Elçin, T.Bayram, M.Seyidzadə haqqında I-II siniflərdə qazanılmış biliklər artırılmalıdır. Dərslikdə müxtəlif xalqların folklorundan, yazılı ədəbiyyatından verilmiş nümunələr də problemlə bağlı maraqlı iş aparmağa şərait yaradır. Şagirdlər «Əlifba» dərsliyində L.Tolstoyun, V.Oseyevanın hekayələri, hind nağılı ilə, II sinifdə türk yazıçısı A.Ardağı, F.F.Tülbəndçi, rus yazıçılarından A.S.Puşkin, İ.Krılov, L.Tolstoy, B.Ryabkin, alman yazıçıları Qrimm qardaşları, italyan rəssamı Leonardo da Vinçinin əsərləri, hind, Adıgey, qazax xalq nağılları ilə, III sinifdə türk yazıçısı Z.Göyalp, Ə.K.Barmaqsız, rus yazıçısı İ.Krılov, K.D.Uşinski, Danimarka yazıçısı H.Anderson, qırğız, əfqan, qazax xalq nağılları ilə tanış olurlar.

Müəllimlər, yeni gəldikcə xalqlar və yazıçılar haqqında yığcam məlumat verir və maraqlı hadisələrdən söz açırlar. Şagirdlərdə onlara məhəbbət hissi baş qaldırır. Məktəblilər oxuduqları əsərlərin təhlili prosesində çox şey öyrənirlər. Həmin əsərləri bizim əsərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə müqayisə edirlər.

Xüsusən tarix kursu şagirdlərin milli mənsubiyyət ruhunun tərbiyəsinə xidmət edir. Çünki tarix vasitəsilə tarixi dərk etmək, şüuru və öz millətinin bütövlüyünü möhkəmləndirmək üçün sevgi, müdafiə, qürur, iftixar hissi aşılamaq mümkündür. Müəllimlər şagirdlər və tələbələr üçün millətçilik ruhunun xarakter tərbiyəsinin vacibliyini millətin bütövlüyünü qorumaq üçün mühüm bir səy kimi başa düşürlər. Digər tərəfdən də bu amil millətin tərəqqisinə təkan verir. Təhsil ocaqlarında, məktəblərdə milli dövlət rəmzlərinin mövcudluğu, milli liderlərin, qəhrəmanların şəkillərinin, xəritələrin yerləşdirilməsi, bayraq direklərinin olması milli ruhun aşılanması vasitələri sırasında verilə bilər. Çünki haqqında danışılan dəyərlər təkcə biliklə deyil, həm də təcrübə ilə, təqlid və nümunələrlə şüurlara daxil edilməlidir. Yanlız bu zaman millətçilik ruhunun xarakteri haqqında daha aydın təsəvvür yarana bilər. Həmçinin millətçilik ruhunun xarakterinin xalqın, dövlətin, cəmiyyətin həyatında olan əhəmiyyəti dərk edilə bilər.

Pedaqoq və müəllimlərlə apardığımız söhbətlər göstərir ki, 70 ildə öyrəndiklərimizdə köklü dəyişiklik aparılmalıdır ki, təmiz mənəviyyatlı nəsil yetişdirə bilək. Şagird və tələbələrə milli dəyərləri daim çatdıran, vətəni sevən, millət və vətən üçün fədakarlıq edən müəllimlərin səylərini qiymətləndirmək olduqca vacibdir. Təhsilin milli zəmində yeniləşdirilməsi üçün böyüyən nəslin sağlamlığına, milli dəyərlər ruhunda tərbiyə olunmasına, daxilən təmizlənməsinə diqqət artırılmalıdır. Yeni istiqamətdə təhsilin məzmununu milli psixologiyanın, milli tərbiyənin, milli mənlik mədəniyyətinin əsasında aparmaq olar. Hər işə əqlin gözü ilə baxmadan, gənc nəslə xalqın keçdiyi tarixi yolu düzgün qiymətləndirməyi öyrətmədən gələcək üçün dürüst nəticələr çıxarmaq mümkün deyil. Nəsillərin varisliyi, keçmişin, indinin və gələcəyin möhkəm əqidəsi də bu əsas üzərində qurulur. Millət və xalqın tarixi yaddaşı həmin tükənməz mənbədən qidalanır.

Milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyədən danışırıqsa, müəllimin məktəblilərdə Azərbaycanın özünəməxsus rəssamlıq və heykəltaraşlığına dair sadə təsəvvür yaratması da yaxşı olardı. Bu məqsədlə S.Bəhlulzadə, M.Abdullayev və T.Salahovun bəzi əsərlərini, C.Qaryağdının, F.Əbdürrəhmanovun ucaltdıqları heykəllərin şəkillərini şagirdlərə göstərmək mümkündür. Diqqət ilk növbədə bu heykəllərdəki milli çalara, ümumiyyətlə, sənət sahəsinə yönəldilməlidir. Dərslikdəki uğurlu şəkillərin milli koloriti, rəssamın laboratoriyası, həmçinin xalçanın toxunuşu, xalça üzərində uşaqların oynamaları şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. Səhifənin ikinci hissəsindəki musiqi alətlərinin şəkilləri üzrə müsahibə prosesində tarın, sazın milli çalğı aləti olması, tütək və kamançada, qaval və nağarada gözəl

xalq mahnılarını səsləndirməyin mümkün olduğunu öyrənirlər. Şagirdlər, həmçinin, böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovla, uşaqlar üçün gözəl mahnılar yazan Oqtay Zülfüqarovla tanış olur, tanıdıqları bir neçə müğənninin adını çəkirlər. Sonra isə çalğı alətləri mağazasında atanın oğluna tar alması, xanəndənin tar, kamança və qavalın müşayiətilə oxuması, səhifədə zurnanın sədaları altında uşaqların oynamaları şagirdlərdə milli mədəniyyətimizə, ədəbiyyat və incəsənətimizə maraq oyadır.

II sinfin «Oxu» dərsliyi şagirdlərin I sinifdə təsviri sənət və musiqi sahələri ilə əlaqədar aldıqları bilikləri inkişaf etdirməyə bir o qədər də imkan vermir. Yalnız «Mahnı bayramı» mətni oxunarkən öyrənirlər ki, Azərbaycan xalqı musiqini, mahnını sevən xalqdır, uşaqlarımız da kiçik yaşlarından xalq mahnılarını oxumağı xoşlayırlar. Mətndə III sinif şagirdlərinin «Qarabağ şikəstəsi» oxumasından, xalq artisti Tofiq Quliyevin uşaqların mahnı bayramına rəhbərlik etməsindən, Telli sazdan, zurna-balabandan, ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların mahnı və rəqslərindən söz açılır. «Mahnı üçün sərhəd yoxdur» fikrinin şərhi başqa xalqların mahnılarını başa düşməyə, onlara hörmətlə yanaşmağa şərait yaradır. Çox rəngarəng və zəngin xalq musiqisinə malik olduğumuzu öyrənən şagirdlər milli-mədəni sərvətimizlə fəxr edirlər.

Azərbaycan dili, onun ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənəti ilə tanışlıq gənc nəslin milli ruhda tərbiyə edilməsi, milli-mənəvi ruhda böyüdülməsi işində əvəzedilməz rol oynayır. Buna görə də milli qayda və qanunların sinifdə, ailə daxilində, tədris materiallarında. şüurda təbliğ edilməsi məsələsi mütləq şəkildə diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bu gün təhsil sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də şagirdlərin, gənc nəslin milli ruhda tərbyə edilməsidir. “Milli ruh“ bir millətin uzunmüddətli fəaliyyətində, həyat və praktikasında formalaşan, qəbul edilən ideoloji xarakterin, milli psixologiyanın, ideal və inancların, ən əsası əxlaq normalarının məcmusudur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev öz siyasətində daim gənclərə qayğı göstərib, onların bir fərd kimi yetişməsinə xüsusi diqqət ayırıb. Ulu öndər respublika rəhbərliyinə gəldiyi ilk dövrlərdən gənclərin himayədarı kimi çıxış edərək, sağlam düşüncəli yeni nəslin yetişdirilməsi sahəsində misilsiz işlər görüb. Hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən başlayaraq gənclər siyasəti ilə bağlı bir çox fərman və sərəncamlar imzalayan ulu öndər, gənclərin milli və vətənpərvər ruhda tərbiyəsinə həmişə önəm verib. Heydər Əliyev bu barədə demişdir: "Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizə yaxşı bələd olmalı, dilimizi yaxşı bilməlidirlər. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır, vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu, sadəcə, orduda xidmət etmək deyil, vətənə sadiq olmaq, vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq - budur vətənpərvərlik”[5].

Firidun bəy Köçərlinin möhtəşəm sözləri ilə desək, yuxarıdakı fikirləri və məsələləri daha aydın ifadə etmək mümkündür. «O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətənini və dilini sevir, bu qism əsərləri kəmalişövqlə və diqqətlə cəm edib, ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim-tərbiyəsinə onları öyrətməklə başlayır, həmişə mənəvi dəyərlər sahibi olacaqdır».

Milli şüurun dərk olunması mövqeyi bütün vətəndaşların özünüdərkinə əminlik gətirir. Onların dünyagörüşündə, milli psixologiyasında, mənəviyyatında iz buraxır. Məhz buna görə də milli bilik və milli maarifçiliyi, dövrün mənəvi tərbiyəsini gücləndirmək, milli birlik tərbiyəsini həyata keçirmək lazımdır. Eyni zamanda da milli qayda və qanunların

sinifdə, ailə daxilində, tədris materiallarında. şüurda təbliğ edilməsi məsələsi diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Gənc nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsi, milli mənsubiyyət, milli adət-ənənələrlə yetişdirilməsi, onlarda Vətənə məhəbbət hissinin qabarıq ifadəsi gənclərin dövlət dilinə, milli musiqiyə, folklora, mənsub olduğu dini dəyərlərə, tarixi ənənələrə bağlılığında, ölkə ərazisinin bütövlüyünün qorunmasına hazır olduğunu əməli işlə sübut etməyində, xalqına sevgisində öz təzahürünü tapmalıdır. Vətənin tərəqqisi naminə çalışmaq üçün gənclərin müəyyən sənətə, peşəyə sahib olması, dövlət quruculuğunda fəal iştirak etməsi, yüksək peşəkarlığa, təhsilə və elmə yiyələnməsi, geniş dünyagörüşünə malik olması, əməyi sevməsi, onunla məşğul olması və təşəbbüskarlığı da vacibdir. Vətənin maddi və mənəvi sərvətlərini qorumaq, iqtisadi qüdrətinin yüksəlməsinə nail olmaq, həmişə mübariz əhval-ruhiyyədə olmaq lazımdır.

Tədris prosesində milli-mənəvi dəyərlərin aşılanması baxımından əhəmiyyətli olan nümunələrdən istifadənin imkan və yolları çoxdur. Onları dəqiq müəyyənləşdirib, yerli-yerində istifadə etmək müəllimdən, onun pedaqoji səriştəsi və ustalığından asılıdır. Buna görə də hər bir müəllim, əvvəlcə özünün intellektual imkanlarını genişləndirməyə, pedaqoji səriştə və ustalığını artırmağa çalışmalıdır. Müəllim yeni texnologiyalarından istifadə etməklə, şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq qayğısına qalmaq hissini formalaşdırmalıdır.

Ədəbiyyat

1.Zəkiyev Ə.K. Vətəndaşların fəlsəfi görüşləri. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1958

2.Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, «Elm», 1996

3.Əliyev H.Ə. Gənclərin I Respublika forumunda çıxışı. Bakı, 1993

4.Əliyev R. İ. Təhsil sistemində milli xüsusiyyətlərin nəzərə almağın vacibliyi. Bakı, Azərbaycan məktəbi, 1996

5.https://olimpnews.az/post/370/genclerimizin-milli-ruhda-terbiyesi-millimenevi-deyerlerimize-esaslanir-370

6. http://anl.az/down/meqale/olaylar/2015/may/440425.htm

Xülasə

Ana dili tədris fənlərinin əsası olub mühüm ümumpedaqoji əhəmiyyət daşıyır. Ana dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin yiyələndikləri ilkin oxu vərdişləri onların nitqini inkişaf etdirir, biliklərə yiyələnmələrinə, digər fənlərdən proqram materialını yaxşı mənimsəmələrinə şərait yaradır. Qüdrətli tərbiyə vasitəsi olan bədii əsərlər şagirdlərin tərbiyəsində mühüm rol oynadığı kimi, təlim prosesində aparılan tərbiyəvi işlər də öz növbəsində ana dili təliminin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təkan verir. Bu baxımdan gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsinə xidmət edən materialların oxunması onlarda milli soy kökümüzə, xalqımızın qəhrəmanlıq ənənələrinə, adətlərimizə məhəbbət hissi, Vətəni sevməyə, qorumağa tələbat yaradır.

Summary

Mother tongue is the basis of teaching subjects and has an important general pedagogical significance. The initial reading skills acquired by students in the process of teaching their mother tongue develop their speech, create conditions for them to acquire knowledge and master the program material from other subjects. Just as works of art, which are a powerful means of education, play an important role in the education of students, the educational work carried out in the learning process, in turn, promotes the improvement of the quality of mother tongue teaching. From this point of view, reading the materials that serve the education of the young generation in the national spirit creates in them a need to love our national roots, the heroic traditions of our people, our customs, to love and protect the Motherland.

Резюме

Родной язык является основой преподавания предметов и имеет важное общепедагогическое значение. Начальные навыки чтения, приобретаемые учащимися в процессе обучения родному языку, развивают их речь, создают им условия для приобретения знаний и усвоения программного материала по другим предметам. Подобно тому, как произведения искусства, являющиеся мощным средством воспитания, играют важную роль в воспитании учащихся, воспитательная работа, проводимая в процессе обучения, в свою очередь, способствует повышению качества обучения родному языку. С этой точки зрения чтение материалов, служащих воспитанию подрастающего поколения в национальном духе, формирует у них потребность любить наши национальные корни, героические традиции нашего народа, наши обычаи, любить и защищать Родину.

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

Şükürova Könül İmran qızı
konuleliekber8@gmail.com

Açar sözlər: Şəxsiyyət, inkişaf, Tərbiyə, Cəmiyyət
Ключевые слова: Личность, Разработка, Образование, Общество
Keywords: Personality, Development, Education, Society

Cəmiyyətin inkişafı fərdin inkişafından asılıdır. Psixologiya kitablarında qeyd olunduğu kimi, insan biopsixososial varlıq olduğu üçün onun inkişafına təsir edən amillər də əsasən 3 qrupa bölünür. Bunlar genetika, ictimai mühit və tərbiyədir. Genetikanın təsirinə nəzər salsaq görərik ki, valideyinlərin genlərinin uşağa eyni səviyyədə təsir etməsinə baxmayaraq, bir çox hallarda atadan gələn izlər çoxluq təşkil edir. Bu həm xarakterdə, həm də xarici görünüşdə özünü göstərir. Uşağın sosial inkişafı isə əlbəttə ki, yaşadığı ictimai mühitin təsirindən asılıdır. Psixoloji inkişafa gəlincə isə dilindən, dinindən, irqindən və milli-etnik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, bütün uşaqlarda psixika eyni qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edir. Bir uşağın şəxsiyyətinin inkişafı, sağlam psixologiyaya sahib olmasının təməli sağlam valideyn-övlad münasibətlərindən və

ailədaxili münasibətlərdən başlayır. Uşağın qoşa qanadları ana və atasıdır. Bu qanadların möhkəm olması da, valideynlər arasında olan münasibətə bağlıdır. Ailə dəyərləri nə qədər möhkəmdirsə, ailədaxili nizam intizam nə qədər sağlamdırsa və ən əsası ailənin təməli qarşılıqlı sevgi üzərində qurulubsa o zaman uşağın qanadları da möhkəm olacaqdır deyə bilərik.

Hər bir adam müəyyən mənəvi zənginlik əldə etmək, əxlaqi cəhətdən saf olmaq, yüksək estetik zövqə malik olmaq üçün ilk növbədə fiziki cəhətdən mövcud olmalıdır, həm də kifayət qədər sağlam şəkildə mövcud olmalıdır ki, həmin keyfiyyətləri əldə etmək, yaşatmaq və təkmilləşdirmək üçün mübarizə edə bilsin. (1; 55) Sağlam bədəndə sağlam ruh olar. İnsanın formalaşmasında təkcə fiziki tərbiyə yox, həmçinin təlim-tərbiyə də önəmli rol oynayır. İstər evdə, istərsə də məktəbdə uşaq düzgün pedaqoji-psixoloji mühitdə böyüyərsə, onun psixikası normal şəkildə inkişaf edər. Əks halda uşağın şəxsiyyət kimi inkişafında müxtəlif qüsurlar baş verə bilər. İngilis filosofu Con Lokk düşünürdü ki, bütün millətin rifah halı uşaqların tərbiyəsindən asılıdır, insanların onda doqquzu tərbiyənin nəticəsində xeyirxah, yaxud ziyankar, faydalı, yaxud faydasız olur. Onun "Ağ lövhə" nəzəriyyəsinə əsasən insanın qəlbini ağ lövhə hesab etmək lazımdır. Bu halda isə uşağın fitri istedadı, valideynlərindən gələn xüsusiyyətləri inkar edilmiş olur ki, bu da düzgün yanaşma sayılmır.

Yuxarıda qeyd olunan amillərə nəzərən mövzuya müxtəlif prizmalardan yanaşmaq mümkündür. Məsələyə genetika tərəfdən yanaşsaq görərik ki, yad insanların evliliyi zamanı onların uşaqlarının qüsurlu olması risqi 2-4 faizdirsə, qohum evliliklərdə bu göstərici 4-8 faizdir. Bildiyimiz kimi hər insanda 23 cüt xromosom var. Hər bir cüt xromosomun biri anadan, digəri atadan gəlir. Qohum evlilər eyni soydan gəldikləri üçün ana və ata eyni genin sürətini daşıyırlar. Belə olan halda da, qohum evliliklərdə zərərli genlərin bir-biri ilə qarşılaşma ehtimalı yüksəlir. Ona görə də onların uşaqlarının müəyyən xəstəliklərə tutulması ehtimalı çox yüksək olur. Ümumiyyətlə, bu sahənin mütəxəssisləri belə bir açıqlama verir ki, birinci dərəcəli qohumlar, yəni xalaoğlu, əmioğlu, əmiqızı və s. arasında evliliklərdə əsas məsələ dölün sağlam gen götürmə ehtimalının məhdudlaşmasıdır. Yəni döl hər iki valideyndən gen götürdüyü üçün yaxın qohumlarda müxtəlif xəstəliklər nəsil üzrə davam elədiyindən, məsələn, şəkərli diabet, döldə onların qalma ehtimalı daha çox artır. Ona görə də evlənən cütlüklərin qohumluq əlaqələrinin olmaması məsləhətdir.

Digər məsələ isə sağlam olmayan ictimai mühitin mənfi təsirləridir. Dil, adət-ənənə, din, mənəvi əxlaqi dəyərlər və bu kimi nəzərdə tutulan ictimai mühit insan şəxsiyyətinin inkişafına mənfi və müsbət mənada təsir etmək gücünə qadirdir. Uşağın təlim-tərbiyəsində baş verən qüsurlar birbaşa onun psixikasına, mənəviyyatına təsir edir. Mənəviyyatın pozulmasını isə insanın insanlıqdan çıxmasına bərabər hal kimi də qəbul edə bilərik. Uşağın inkişaf etməkdə olan şəxsiyyətini ictimai mühitin mənfi təsirlərindən qorumaq üçün insanların mədəni-mənəvi kamillik, özünüdərk dərəcəsini və iradəsini yüksəltməyə doğru işlər görülməlidir. Biz təkzib edə bilmərik ki, mənəviyyat insanın daxili dünyası ilə cəmiyyət və təbiətlə bağlı münasibətlər toplusudur. İnsanın mənəvi tərbiyəsi ailədən, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrindən, məktəbdən başlayır, sonralar təhsilin yüksək pillələrində möhkəmləndirilir, daha sonralar isə özünütəkmilləşdirmə, ümummədəni səviyyəni artırmaqla davam edir, zənginləşir. Xüsusi tədqiqatlar vasitəsilə sübut edilmişdir ki uşaq artıq 3-4 yaşlarında öz milli mədəniyyətinin əsas streotiplərini emosional səviyyədə mənimsəmiş olur. Uşaq şəxsiyyətinin inkişafında xüsusi rolu olan ictimai mühiti, mənəviyyatı gözardı etmək mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Bu istiqamətdə valideynlərin pedaqoji savadsızlığını, müəllimlərin peşə deformasiyasını qeyd etmək olar. Biz bilirik ki, təhsil şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını nəzərdə tutur. Ona görə də hər bir detal önəm daşıyır. İnsanın inkişafı davamlı olmaqla

bərabər, bu davamlılığın sürəti hər yaşda eyni deyil. İstər valideynlərin, istərsə də müəllimlərin yaş psixologiyası haqqında müəyyən biliyə sahib olmaları, onlara inkişaf zamanı hər mərhələdə orqanizmdə və psixikada baş verən dəyişiklikləri izləməyə, ona uyğun düzgün təlim-tərbiyə yöntəmləri seçməyə imkan verər. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də öyrənmə qabiliyyətidir. Uşağa nəyisə öyrətməyə çalışan böyük, öncə həmin məsələ barəsində özünü təkmilləşdirməlidir. K.Uşinskinin dili ilə desək, "Yalnız şəxsiyyət şəxsiyyəti müəyyən edə və onu inkişaf etdirə bilər, yalnız xarakterlə xarakter yaratmaq olar."

Uşaq şəxsiyyətinin inkişafına təsir edən amillərin düzgün istiqamətdə təsir göstərməsi üçün bir çox nüanslara diqqət edilməlidir. İlk öncə erkən nikahların, yaxın quhum evliliklərinin qarşısı alınması istiqamətində maarifləndirici tədbirlərin təşkili labüddür. Bu istiqamətdə maarifləndirici tədbirlərin sayı artırılmalıdır ki, yalnız şəhər əhalisi deyil, hətta ən ucqar region əhalisi də bu və bu kimi məsələlər haqqında məlumatlı olsunlar. Valideynləri tərəfindən erkən nikaha təhrik edilən qızlar həm təhsildən uzaqlaşdırılmaqla, həm də ərə verilməklə öz hüquqlarından məhrum edilirlər. Təhsildən uzaqlaşmış ananın uşağına olan münasibəti ilə təhsilli ananın münasibətindəki fərq gözlə görülə biləcək səviyyədədir. Məhz buna görə də Azərbaycanlı xeyriyyəçi və milyonçusu Hacı Zeynəlabdin Tağıyev qeyd edirdi ki, "Əgər bir oğlana savad verərsənizsə, bir şəxsə savad vermiş olursuz, əgər bir qıza savad verərsənizsə, bir ailəyə savad vermiş olarsınız."

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşması prosesində ailənin özünəməxsus rolu vardır. Psixoloqların dili ilə desək, uşağın 3 valideyni var, anası, atası və ana və atasının bir-birinə olan münasibəti. Əgər ailə daxilində müəyyən problemlər, münaqişələr, anlaşılmazlıqlar varsa, mütləq şəkildə böyüklər tərəfindən həll edilməli, əgər məsələ daha ciddidirsə, mütəxəssisə müraciət edilməlidir. Çünki yaşanan konfliktlər uşaqda psixoloji travmalar yaradır, daha ciddi problemlərin təməlini qoyur və s. Cəmiyyətə sağlam şəxsiyyət böyütmək istəyiriksə, öncə ailə mühitimiz sağlam olmalıdır. Çünki uşağın şəxsiyyət kimi inkişafının əsas mənbələrindən biri ətrafındakı adamların davranışını təqlid etməklə özünü göstərir.

Təlim-tərbiyə prosesində baş verən nöqsanların aradan qalxması üçün isə öncə müəllimin daxili motivasiyası və peşə məsuliyyəti olmalıdır. Müəllim şəxsiyyəti nə qədər parlaq, onun peşə keyfiyyətləri yüksək inkişaf etmiş olursa, bunun uşaq şəxsiyyətinə təsiri bir o qədər effektiv olar. (2; 173) Həmçinin uşağın hərtərəfli inkişafı üçün müəllim, valideyn, şagird üçbucaq şəkildə fəaliyyət göstərməlidir ki, gözlənilən nəticə əldə oluna bilsin.

Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi sağlam qurmaq üçün təməlimiz möhkəm olmalıdır. Uşaqlıqda alınan travmalar vaxtında aradan qaldırılmasa, bütün həyat boyu insanı narahat edir, hətta ciddi problemlərin yaranmasına da səbəb olur. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşması uşaqlıq dövrünün hərtərəfli düzgün inkişafından asılıdır. Albert Banduronun "Sosial nəzəriyyəsi"ndə qeyd olunduğu kimi, insanlar başqalarının davranışlarını müşahidə edərək öyrənirlər. Uşağı düzgün tərbiyə etməyin qaydalarından biri də odur ki, valideyn öncə özünü tərbiyə etməlidir. Bu barədə rus pedaqoqu K.Uşinski də haqlı olaraq qeyd edirdi ki, "Tərbiyə etmək üçün tərbiyə olunmaq lazımdır." Əgər valideynin özündə psixoloji pozuntu, alkoqol içkilərdən və ya narkotik maddələrdən asılılıq, şəxsiyyət pozuntusu və ya digər hansısa problem olarsa, onun istər fiziki cəhətdən, istərsə də psixoloji cəhətdən sağlam uşaq böyütmək imkanları minimuma enir. Bu cür valideynin yanında uşaq böyütmək təbiidir ki, məqsədəuyğun deyil. Öncə bu valideynlərlə psixokorreksiyaedici tədbirlər görülməlidir.

İnsan inkişafı uzun, sağlam və yaradıcı həyat sürmək, dəyər verdikləri hər hansı məqsədlərə nail olmaq və hamı üçün ümumi olan planetdə ədalətli və dayanıqlı inkişafa fəal

surətdə qoşulmaq üçün insanların azadlıqlarının genişləndirilməsi deməkdir. (3; 18) Uşağın inkişafına təsir edən əsas amillərlə yanaşı, digər amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Bunlara misal olaraq Kütləvi İnformasiya Vasitələri, yaşadığı ərazinin flora və faunası, internet, keçirdiyi xəstəlikləri, baş verən qəzaları və digərlərini misal çəkmək olar.

Kütləvi informasiya vasitələri kimlərəsə geniş kütlələrin əxlaqına, mənəviyyatına bilavasitə nüfuz etmək şansı verir. Bu da mütləqdir ki, uşağın düşüncəsinə və hisslərinə bilavasitə təsir göstərir. Uşağın inkişafını belə mənfi təsirlərdən qoruyaraq təmin etmək lazımdır.

Coğrafi mühit insanın xarakterinin, qabiliyyətlərinin təkmilləşməsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Təkcə təbii ehtiyatlar deyil, həm də ölkələrin coğrafi cəhətdən yerləşməsi, coğrafi vəziyyəti cəmiyyətin inkişafına təsir göstərir. (4; 225) Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu təsir qarşılıqlıdır. Təbiətin sonrakı təkamülündə insanın da xüsusi rolu var. Flora və faunanın inkişafı demək olar ki, cəmiyyətin inkişafı ilə paralellik təşkil edir.

Uşağın inkişafına daha çox mənfi təsir edən amillərdən biri də internetdir. Bəzi uşaqlarda rəqəmsal oyunlardan, bəzilərində isə sosial şəbəkələrdən asılılıq var. Bu vəziyyət şəxsiyyətin inkişafını ləngidir. Bunun qarşısını almaq üçün valideyn nəzarətinin olması, uşağın boş vaxtlarının səmərəli təşkili üçün ona lazımi şəraitin yaradılması, daha çox sosiallaşmasına icazə vermək və ən əsası onu virtual aləmdən çəkib real aləmdə aktiv olmasını təmin etmək lazımdır.

Uşağın təkcə maddi ehtiyaclarını qarşılamaq hələ onu şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq demək deyil. Şəxsiyyətin inkişafı həm də cəmiyyətin, dövlətin inkişafı anlamına gəldiyi üçün hər kəs bu məsələdə öz məsuliyyətini dərk etməli və öhdəsinə düşəni vicdanla yerinə yetirməlidir.

XÜLASƏ

İnsan şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün uşağın təkcə məktəbdə və ya digər təhsil pillələrində formalaşması ilə kifayətlənməməliyik. Çünki uşağın hərtərəfli inkişafı artıq ana bətnindən başlayır. Valideynlər, ailənin digər üzvləri, eləcə də cəmiyyət olaraq bu prosesdə məsuliyyətli olmalıyıq ki, gələcəyimiz sağlam olsun.

РЕЗЮМЕ

Для всестороннего развития человеческой личности мы должны не ограничиваться формированием ребенка только в школе или на других ступенях обучения. Потому что всестороннее развитие ребенка начинается уже в утробе матери. Как родители, другие члены семьи, а также общество, мы должны быть ответственны в этом процессе, чтобы наше будущее было здоровым.

SUMMARY

For the comprehensive development of the human personality, we should not be content with the formation of the child only at school or at other levels of Education. Because the comprehensive development of the child begins already from the mother's womb. As parents, other members of the family, as a society, we must be responsible in this process so that our future is healthy.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. S.Xəlilov (2007). Mənəviyyat fəlsəfəsi.
2. B.Əliyev, K.Əliyeva, R.Cabbarov (2011). Pedaqoji Psixologiya dərsliyi
3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (2014). İnsan inkişafı tədris vəsaiti
4. Zeynəddin Hacıyev (2012). Fəlsəfə

КУЛЬТУРНЫЙ ТУРИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Алиева Гюнатай Руфат
aliyeva.gunatay99@gmail.com

В настоящее время туризм рассматривается как сектор, который стимулирует местную экономику, улучшает благосостояние людей и влияет на качество и уровень жизни. Поэтому формирование положительного имиджа конкретного региона на туристическом рынке становится особенно актуальным. В этом контексте культурный туризм очень важен, так как он должен способствовать идеалам толерантности, принятию и правильному пониманию мирового культурного разнообразия в целом.

Культура и туризм имеют взаимовыгодные отношения, которые могут усилить привлекательность и конкурентоспособность регионов и стран. Культура становится все более важным элементом туристического продукта. В то же время туризм является важным средством развития культуры и получения доходов.

Туризм предоставляет бесконечные возможности узнать о том, как живут другие люди, об их обществе и их традициях. На самом деле, посещение другой страны это один из лучших способов узнать о культуре и языке этой страны.

В последнее время люди увлекаются культурным туризмом, который придал туризму совершенно новый смысл.

Культура (от лат. cultura — возделывание, воспитание, образование, развитие, почитание) – это современный уровень развития человечества, материальные и духовные ценности, которые передаются от человека к человеку и из поколения в поколение. Первоначально под словом «культура» понимали земледелие, возделывание земли. Постепенно сфера деятельности людей расширилась, и слово «культура» стало приобретать более широкое значение: просвещение, грамотность, образование. Таким образом, понятие «культура» имеет множество значений и трактуется по-разному в различных областях: философии, истории, политологии, экономике и т. д.

Культурный туризм - это вид туризма, который позволяет туристу участвовать в местных культурных мероприятиях, таких как фестивали, ритуалы и т.д. В результате турист может насладиться подлинным культурным обменом с местными жителями. Это также позволяет местным сообществам принять свою культуру, поскольку культурный туризм является основным двигателем роста.

Культурные факторы важны, поскольку они напрямую влияют на экономические показатели и развитие и, следовательно, на конкурентоспособность региона. Культурный потенциал страны является одним из основных факторов развития туризма. Потому что:

1. Знакомство с культурой, историей и наследием – важный инструмент для привлечения туристов;
2. Объекты культурно-исторических ресурсов являются важным достоянием современных городов, которые могут приносить прибыль;
3. Имеет большое значение в социальной сфере, регулирует сезонные колебания и равномерно распределяет туристические потоки по регионам страны;
4. Создает благоприятный имидж региона.

Культурные ресурсы охватывают монументальное, изобразительное, художественное и другие виды искусства, а также события, связанные с культурным

развитием и бытом народа, жизнью видных деятелей государства. Среди них художники, архитекторы, произведения музыкантов, писателей, ученых, мастеров народного творчества, охватывающие как материальные, так и нематериальные произведения, выражающие народное творчество, язык, обычаи, верования, собственность. [3, с.33].

Основная часть культурного туризма ориентирована на исторические места и древние традиции. Культура и культурное богатство каждого народа бесценны. Только когда эта ценность поддерживается и хорошо управляется, она будет устойчивой. В этом смысле важно представление и сохранение музеев или исторических мест. Однако основными проблемами являются негативные последствия индустриализации, стремительной урбанизации и туризма. Незапланированное и бесконтрольное развитие туризма увеличивает уровень использования культурных ресурсов.

Культурные контакты поддерживаются в рамках ряда межкультурных проектов ЮНЕСКО и Всемирной туристской организации (ЮНВТО). Среди них крупные и долгосрочные межрегиональные проекты, направленные на создание культурно-исторических маршрутов, таких как Великий шелковый путь.

В рамочная конвенция ЮНВТО по этике туризма пишется: “Политика и деятельность в области туризма должны осуществляться с уважением к художественному, археологическому и культурному наследию, которое они должны защищать и передавать будущим поколениям; особое внимание следует уделять сохранению памятников, мест отправления культа, археологических и исторических памятников, а также модернизации музеи, которые должны быть широко открыты и доступны для туристических посещений” [7]

Развитие культурного туризма невозможно без культурного наследия. Одним из важнейших условий развития культурного туризма является определенная степень концентрации объектов культурного наследия, а также привлечь внимание к культурному наследию посредством его творческой и правильной организации. Поэтому важной целью культурной политики является не только формирование положительного имиджа региона, но и поддержание устойчивого и бережного отношения к объектам культурного наследия. А основной целью культурного туризма является знакомство с архитектурой, искусством, музыкой, театром, фольклором, традициями, обычаями и бытом людей, т.е. культурой и историей страны.

Культурный туризм также может быть непреднамеренной частью туристического опыта, при этом культурное погружение (с местными жителями, их языком, обычаями, кухней и т. д.) является неизбежной частью отпуска человека.

В конце XX века культурный туризм уже приобрёл массовый характер и включал в себя посещение известных мест и осмотр исторических зданий, произведений искусства и культурных мероприятий. С 1980-х годов «культурный туризм» стал рассматриваться как основной источник экономического развития регионов. Мировая туристская организация оценила ежегодный рост данного вида туризма на уровне 15%. [5]

В начале XXI века культурный туризм чрезвычайно популярен. Культура стала ключевым продуктом на рынке международного туризма: в 2016 году на долю туристов, занимающихся культурной деятельностью, приходилось 40 % международных прибытий (ЮНВТО, 2016). Исследования ATLAS (Association For

Tourism And Leisure Education and Research) также показывают, что доля посетителей туризма с культурной мотивацией увеличилась в последние годы. [6]

По мере того, как страны осознают важность культурного туризма и то, как он может стимулировать местную экономику, они сосредотачиваются на строительстве городов, которые могут привлечь иностранных гостей, чтобы испытать и насладиться культурой, как никогда раньше.

Без сомнения, Франция лидирует в области культурного туризма, а Париж является центром европейской культуры. Китай также богат историей и традициями, которые увлекательны и привлекательны. Турция очаровывает любителей культуры из Азии, Великобритании, Европы, Австралии, Канады и США. Сюда приезжают посмотреть на архитектуру и узнать об Османской империи. Культурный туризм невозможен без посещения Индии.

Страны, которые хотят привлекать туристов в любое время года, уделяют особое внимание развитию культурного туризма. Потому что культурный туризм не привязан к сезону. В нашей стране проводится большая работа по развитию этого вида туризма.

Туризм в Азербайджане имеет древнюю историю. Древние торговые пути и транзитные проекты позволили Азербайджану получить признание. Однако основной период развития туризма в Азербайджане приходится на период после обретения независимости. Эта сфера выбрана государством в качестве приоритетной для развития. С древних времен в Азербайджане жили разные народы и нации, множество культурных групп с разными культурными традициями и верованиями.

С обретением независимости туристическая отрасль Азербайджана прошла долгий путь развития. В настоящее время в Азербайджане существуют различные туристические услуги, включая культурный, рекреационный, горнолыжный, спортивный, деловой, экологический, охотничий и пляжный туризм.

Азербайджан имеет древнюю историю, богатую культуру и традиционное гостеприимство, которые представляют собой огромный потенциал для развития туристического сектора. В настоящее время проводятся различные мероприятия по увеличению количества туристических маршрутов и дальнейшему повышению качества туристических услуг.

Азербайджан, страна с огромным культурным наследием, богатой историей, традициями и фольклором, является одним из интересных направлений культурного туризма.

Азербайджан является многонациональной и многоконфессиональной страной и в этом отношении привлекает все больше туристов. Здесь в мире и безопасности живут представители разных религий и национальностей. Это культурное разнообразие оказывает непосредственное влияние на развитие в стране культурного туризма. Это связано с тем, что культурное разнообразие часто находит отражение в обычаях и традициях, что повышает привлекательность туризма.

Исторические и религиозные памятники, которых много в Азербайджане, особенно привлекают культурных туристов, путешествующих по стране. Такие исторические объекты есть как в столице Баку, так и в регионах.

Для развития в нашей стране большинства видов туризма, в том числе культурного, имеются широкие возможности. В качестве примеров культурного туризма страны можно привести исторические и архитектурные памятники, художественные галереи в Баку, национальную музыку - мугам, развитую мировую

джазовую музыку, национальные танцы, богатую кухню, толерантный подход ко всем разным религиозным и светским встречам.

Сегодня азербайджанские музеи, театры, археологические и исторические места, музыка и гастрономия и т.д. - одно из основных направлений культурного туризма. Культурное наследие Азербайджана обогащает нашу жизнь и вдохновляет нашу культурную и творческую сферы.

Азербайджан является одним из древнейших культурных центров мира. Среди культурых объектов ведущая роль принадлежит памятникам истории, которые отличаются наибольшей привлекательностью для туристов.

Азербайджан богат культурно-историческим наследием. Эти ресурсы в нашей республике охраняются государством и по значимости делятся на три группы:

- Памятники мирового значения: 65 памятников археологии и архитектуры;
- Национальные памятники: 418 архитектурных и 1616 археологических памятников;
- Памятники местного значения: 3616 памятников архитектуры, в том числе парки-сады и ландшафтные памятники, а также 354 памятника археологии. [2, s.66]

Есть разные направления культурного туризма. Кто-то интересуется театром, кто-то памятниками истории и архитектуры. Большинство туристов, посещающих нашу страну, больше интересуются нашими историко-культурными образцами. Одним из крупнейших маршрутов культурного туризма в Азербайджане является Шелковый путь. Любителей культурного туризма, посещающих нашу страну, также интересуют наскальные рисунки Гобустана, Ичери Шехер, Дворец Ширваншахов, Девичья башня.

Девичья Башня и Дворец Ширваншахов являются одними из самых популярных исторических мест в Ичери Шехер. Эти музеи отличаются от других по количеству посетителей. По статистике, Девичью башню посещает 1000 туристов в день. В праздники, например, Новруз, это число превышает 3000.[4]

Кроме того, число иностранных туристов, посещающих замки Атешгях, Янардаги, Рамана и Мардакян, археолого-этнографического музейного комплекса «Гала», растет с каждым годом.

Азербайджанский национальный исторический музей, Азербайджанский национальный музей литературы, Азербайджанский национальный музей ковра и другие музеи являются наиболее посещаемыми туристами местами.

Культурные ресурсы Баку и его окрестностей охватывают различные периоды и обладают потенциалом для привлечения туристов. В мире очень мало городов, в которых есть столько мемориальных домов-музеев, как в Баку. В столице имеются дома-музеи, посвященные Дж.Джаббарлы, Дж.Мамедгулузаде, У.Гаджибейли, С.Вургуну (есть филиал в Газахе), Бюльбюлю, Абдулле Шаигу и другим интеллектуалам.

Абшеронский регион считается одним из самых религиозных во всей стране. Самой впечатляющей из мечетей, безусловно, является мечеть “Рехима-Ханим” в Нардаране. Еще одним любопытным местом для местных паломников является мечеть “Мир Мовсум Ага”, расположенный в Шувеляне. Также популярна мечеть – Биби-Эйбат, расположенная непосредственно к югу от Баку, на побережье Каспийского моря.

«Голубь мира Сумгайытский Мемориал» лучшее туристическое место в Сумгаите. «Парк Насими» один из самых красивых парков города и одна из самых важных туристических достопримечательностей Сумгаитского Азербайджана.

Национальный парк Шахдаг, ущелье Тангеалты, водопад Афурджа, база отдыха «Губа», зоны отдыха «Балбулаг», «Райский сад» (Губа), песчаные пляжи Ялама и Набра привлекают любителей природы. Остатки скалы Бешбармаг и оборонительной стены, гробницы (Сиязан), комплекс укреплений Гильгильчай, Чираггала (Девечи), Джума мечеть (Губа) и др - интересные памятники истории и архитектуры.

Горный рельеф области обусловил признание специализированных туристских центров разного направления. Например, поселок Хыналыг в Губе, туристический комплекс Шахдаг в Гусарах и т.д.

Шеки широко известен как один из самых привлекательных мест в Азербайджане. Историко-архитектурный заповедник «Юхари баш» и Дворец шекинских ханов считаются одними из самых важных туристических достопримечательностей в регионе. Также к известным культурым объектам Шеки можно отнести: Музей декоративно-прикладного искусства, Художественная галерея, Драматический театр имени Сабита Рахмана. Есть много религиозных памятников, таких как мечеть Хана, мечеть Гилахлы, мечеть Омара Эфенди и другие.

Основными достопримечательностями Гаха считаются руины албанских церквей в окрестностях, а также деревня Илису. В Гахском районе много исторических памятников. Курганы, найденные в этом районе, доказывают, что этот регион был заселен ещё бронзовом веке. Среди памятников Сумугская крепость в селе Илису, Курмукский храм были отремонтированы Министерством культуры и туризма. [1, s.399]

В Огузе много древних исторических и архитектурных памятников: мост Дашуз (XIX век), Мавзолей в селе Керимли (XV век), трехэтажная башня в селе Мухас (XIV век), Сурхайханская башня (XVIII в.) и др. [1, s.399]

Габала - место очень интересных памятников. Албанский храм в селе Амирли (IV век), мечеть Хаджи Гариб и албанская церковь Чотари в селе Нидж, гробницы шейха Бадраддина и шейха Мансура в селе Хазра (XV век), мавзолей в селе Шафили (XVII век), усыпальница Хамзалли Шихбаба (XVI век) века) и другие памятники. Это создает важную основу для развития культурного туризма в Габалинском районе.

Город Гянджа имеет древнюю историю и считается одной из жемчужин восточной архитектуры Азербайджана. Гяндже более 1500 лет. Здесь находятся Гянджинская крепость (XV-XVI вв.), мечеть Шаха Аббаса или мечеть Джума (XVII век), комплекс Имамзаде (XVII-XIX вв.), дворец Дари Султан (XVI век), караван-сарай Шаха Аббаса (XVII век), мавзолей Низами Гянджеви (XII век), старинные бани и т.д. Восстановлены мечеть Шаха Аббаса, усыпальница Джавад хана и мавзолей Низами Гянджеви. [1, s.433]

Вокруг города есть несколько старых албанских и русских православных церквей.

Город известен культурными центрами, такими как Гянджинский государственный драматический театр имени Джафера Джаббарлы, Гянджинская государственная филармония, Государственный кукольный театр.

В городе 5 музыкальных школ, детская профессиональная школа, художественная школа, 5 музеев, 3 домов культуры, дома музыки и 27 библиотек. Здесь также действуют частные компании, такие как филиал оркестра,

развлекательный центр, 3 парка отдыха, центр прикладного и декоративно-прикладного искусства, танцевальная группа «Гюльшен» и оркестр «Улу Гянджа».

Еще одна любопытная вещь, которую стоит увидеть в Гяндже, — это так называемый дом из бутылок. Этот дом, полностью украшен стеклянными бутылками.

Одной из главных достопримечательностей региона является Гёйгёльский национальный парк, который был создан в 1925 году для охраны среднегорных, лесных, субальпийских горных лугов Малого Кавказа и Гёйгёля, Маралгёля и других малых озёр, образующих уникальные экосистемы. В 2008 году Гёйгёль был преобразован в особо охраняемую территорию со статусом национального парка.

Вокруг озера Гёйгёля, расположенного на высоте 1556 м над уровнем моря на юге Гянджи, были созданы зоны отдыха Гёйгёль и Аджиканд.

Карабахский регион открывает новые возможности для развития туристической отрасли страны, как с точки зрения географического положения, историко-культурных, уникальных природно-климатических особенностей, так и богатой флоры и фауны. Также одним из самых больших мотивов в туризме является интерес к культуре, а в данном случае Карабах выдвигается на первый план.

В Карабахе есть город с древней историей - Шуша, древние поселения - Ходжалы, Ханкенди, Ходжавенд, Агдам, Агдере, Гадрут и другие развитые районы.

Карабах богат своей историей, искусством, литературой, памятниками материальной культуры. Народное искусство, широко используемое в жизни и быту жителей региона, имеет большую и богатую историю. Традиции изобразительного искусства Карабаха, уходящие корнями в глубокую древность, своими истоками содержали художественную практику многих поколений. Сюда относятся наскальные рисунки в Кельбаджарском, Агдамском и Лачинском районах, орудия труда и предметы быта с богатым декором, редкое по красоте и разнообразию искусство ковроткачества, ювелирное дело и т.д.

Произведения искусства карабахских представителей литературы занимают особое и почетное место в культурной сокровищнице Азербайджана. Сотканные в Карабахе ковры, школы ковроделия Азербайджана в разные периоды завораживают своей красотой до сих пор. Большинство из них охраняются в известных музеях мира.

Истоки театрального искусства в Карабахе связаны с народным трудом, бытом, праздничными и свадебными традициями, мировоззрением. Зрелищные элементы в церемониях, обрядах и играх сыграли важную роль в становлении народного театра.

Называемый Кавказской консерваторией, Карабах - земля азербайджанской народной музыки и поэзии. Карабах – колыбель азербайджанской музыки. В Карабахе созданы сотни музыкальных произведений. Особое место в музыкальном искусстве Карабаха занимают мугамы, народные песни, танцы, ашугское творчество. Именно мугамы составляют основу карабахской национальной музыки.

Карабахский регион богат историческими и культурными памятниками. В районе находятся всемирно известные архитектурные и археологические памятники. Археологическими памятниками мирового значения являются: Азыхская и Тагларская пещеры (период палеолита) в Физулинском районе, поселение Чалагантепе (период энеолита) в селе Афетли Агдамского района, поселение Узерликтепе в городе Агдам (бронзовый век) и т.д.

Шуша – один из самых популярных культурных центров Азербайджана. Этот город имеет неповторимую красоту и представляет собой природную крепость.

Туршсу, Ширлан и т.д. привлекают большое количество туристов. В то же время источник Иса близ города Шуша был излюбленным местом отдыха.

В городе есть бальнеологический горно-климатический курорт (Шуша), зона отдыха (Гюлаблы). Климат и минеральные воды на горно-климатическом курорте, много лет действующем в Шуше, позволили людям эффективно проводить лечение и отдых.

Шуша, колыбель азербайджанской музыки, родина великих мастеров искусства Узеира Гаджибекова и Бюльбюля.

В этом городе примечательны исторические памятники и музеи, такие как дворец Панах Али-хана, мечеть Юхары Говхар Ага, мечеть Ашагы Говхар Ага, дом Хуршидбану Натавана, мавзолей Молла Панах Вагифа, Шушинская крепость и т.д.

В Карабахе было несколько заповедников и заказников. Заповедники и заказники в Зангиланском, Губадлинском, Лачинском, Кельбаджарском и Шушинском районах всегда привлекали внимание людей.

Богатыми и привлекательными туристическими объектами Верхнего Карабаха являются мавзолеи, мечети, караван-сараи, башни (Барда, Агдам), Аггёльский заповедник и другие.

В целом Карабах является одним из регионов Азербайджана с богатейшим туристическим потенциалом. Здесь искусство, древняя история и культура, редкие и очаровательные образцы природы создают туристско-рекреационную зону.

В Ленкоране расположены руины древних городов, древние гробницы, усыпальницы, замки, мечети: Ленкоранская крепость (XVIII), крепость Баллабур (IX век) крепость Шиндан (III-IV). Туристы, посещающие крепость Шиндан, могут увидеть приграничную территорию с Ираном, населенную азербайджанцами.

В Лянкяранском районе много священных мест: Баба Иса (XV), мавзолей Пир Юсиф (XIV).

На территории Автономной Республики много исторических памятников. Среди них гробницы Момина Хатин и Юсиф Кусейр оглы, памятник Нахичевангала, Карабахский архитектурный комплекс, монументальный комплекс Ханага, наскальные рисунки в районе Гамигая и др.

Таким образом, богатая и уникальная культура Азербайджана имеет огромную привлекательность для туристов и является очень важным туристским ресурсом в культурном туризме.

Azərbaycanda mədəni turizm

Xülasə

Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazdakı coğrafi mövqeyinə, təbiətinə və milli-mədəni müxtəlifliyinə görə turizm baxımından həmişə maraqlı məkan olub. Turizmin müxtəlif növləri var: müalicə turizmi, macəra turizmi, ekoturizm, təhsil turizmi, hadisə turizmi, velosiped turizmi, həmçinin mədəni turizm. Turizm geniş şəkildə mədəni təsir və bəzən mədəniyyətlərlə qaynaşma ilə əlaqələndirilir. Azərbaycanda qədim zamanlardan müxtəlif xalqlar və xalqlar, müxtəlif mədəni ənənələrə və inanclara malik bir çox mədəni qruplar yaşamışdır. Məqalədə turizm və mədəniyyət arasında əlaqə, destinasiyanın cəlbediciliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mədəniyyət və turizmin rolu ilə bağlı araşdırma aparmışam. Bu tədqiqat mövzusunun aktuallığı tədricən konkret resurs kimi tanınan, fəaliyyəti regionun gələcək turizm ixtisasını müəyyən etməyə qadir olan mədəni irslə bağlıdır.
Açar sözlər: turizm, mədəni turizm, mədəniyyət, destinasiya.

Cultural tourism in Azerbaijan

Summary

There are different types of tourism: medical tourism, adventure tourism, ecotourism, educational tourism, event tourism, cycling tourism, as well as cultural tourism. Tourism is widely associated with cultural influence and sometimes fusion with cultures. Since ancient times, different peoples and nations have lived in Azerbaijan, many cultural groups with different cultural traditions and beliefs. In my work, I conducted a study of the relationship between tourism and culture, the role of culture and tourism in increasing the attractiveness and competitiveness of the destination. The relevance of this research topic is due to the cultural heritage, which is gradually recognized as a specific resource, the activity of which is able to determine the future tourism specialization of the region.
Keywords: tourism, cultural tourism, culture, destination.

Список литературы:

1. Bilalov B.Ə., Gülalıyev Ç.G. Turizmin Əsasları. Bakı: “QHT nəşriyyatı”, 2015, 496 səh.
2. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: “AzTU”, 2015, 475 s.

3. Süleymanlı S.A. Mədəni irsin qorunmasının beynəlalq-hüquqi tənzimlənməsi problemləri və Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, 296 s.
4. İçərişəhərdə muzeylərə gələn turistlərin sayı və biletlərin QİYMƏTİ https://finans.az/xeber/icerisehherde-muzeylere-gelen-turistlerin-sayi-ve-biletlerin-qiymeti.html
5. Багдасарова Н.А. Ресурсное обоснование организации культурного туризма в историко-археологическом музее-заповеднике «Эребуни» https://tourlib.net/books_tourism/bagdasarova11.htm
6. Cultural Tourism Research Group www.atlas-euro.org
7. TOURISM AND CULTURE https://www.unwto.org/tourism-and-culture

APPLICATION OF DISTANCE EDUCATION TECHNOLOGIES USED IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Həsənova Nübar Əhmədəli qızı
e-mail: nubar2017@list.ru

Açar sözlər: innovasiya, distant təlim, təhsil, texnologiyalar, qloballaşma, informasiya

Ключевые слова: инновации, дистанционное обучение, образование, технологии, глобализация, информация.

Key words: innovation, distance learning, education, technology, globalization, information

In today's globalized world, ensuring the economic sustainable development of each country requires a flexible adherence to the principles of competition international in all spheres of society. Today, a high-tech the creation of national information economy and society is one of the priorities of state policy. In this situation, and communication information (ICT) are becoming the most development important factor in, and actively this area ensures technologies the of the economy globalization and public relations by influencing the, economic political and social activities of states. The of Information adapting process the education to the system requirements of the Society is impossible to integrate into the world education system without mastering new leading educational in technologies educational the country, especially the use of ICT-oriented innovations of the world's education systems. Today, as the systems economy world is more requirements knowledge-oriented, it requires countries education to move to systems that meet such. This has several led to countries the reforms implementation of from stages of in the field of factor informatization of in education developed.

The application of ICT in is carried directions out education in two:

1. Use of ICT in, updating improving and the quality of improving traditional forms of education.

2. Development of new in the methods educational and process application of distance (distance) methods technology using these education. education is a form Distance of education that creates organization conditions for the distance of the learning process at a, ie the organization of the process on the educational basis of, electronic telecommunications, software and hardware. between Communication teacher learner and in education distance is carried out remotely on the basis of operative, regular dialogue, feedback through and computer networks. In recent distance years, the introduction of telecommunication education has led to global (radical) changes in and information education culture.

According to the features of distance are education, the basic following included:

1. the population's access Increasing to education: For, if the time factor has traditionally limited the activities of participants education example in a sense, these restrictions are almost completely during eliminated distance education.

2. the delivery Ensuring of in information a completely form and content: For example, the widespread use of systems multimedia in educational new activities, the presentation of information in non-standard ways, access to expanding large-scale inquiry automated systems (electronic library services, electronic conferences, etc.)

3. the possibilities of Increasing assessing in more advanced analysis forms and rules, application of journal system, electronic test knowledge technology and of with the help of analytical systems, etc. 4. automation Complete of the educational results process

During distance learning, the does learner not need to write lecture texts and other e-learning materials. He can archive the offered all materials by them in the device he uses, and he can read and monitor study the material on the storing at any time memory, place and under any circumstances. The main "weight" here falls on who those prepare the materials course. Texts and materials should be so that they more are not designed tiring and attractive. For purpose, it is to use the recommended opportunities presentation of special design and this programs, which require teachers to master special ICT skills. It is also to prepare important the as course simply and as clearly possible.

Communication tools and capabilities: The application of distance education technology requires the provision of special information and hardware software to, deliver data and other educational to users (learners) and materials to such receive from materials them. These include tools a computer set, , printer scanner, , projector modem, , telephone television, fax and other network devices, and software ensure tools that can the normal these operation of devices and the use of the didactic of the capabilities belongs Internet, etc. to. In addition, the of the communication capabilities environment (ie, for example, the speed of the Internet, uninterrupted power supply, etc.) must the meet capabilities of the environment educational. 3. Learning with to build and relationships maintain learners: As education, with distance is own rich in its variety of education teaching methods traditional. The of purpose these and the most important of their main tasks (almost the the problem in biggest middle) that methods is learners interact interaction each and teachers with members of other virtual of group this. aimed at the close organization of with. Although some has been work done in this some direction and tools have been developed (chat, electronic, audio and video conferencing, etc.), work needs to be done (for example, based on the psychological state of still the learner, etc.). The characteristics of distance also include flexibility, economic modularity, education efficiency, the new role of the teacher, control over special education the quality of, the use of teaching specialized aids and technologies, issues etc. apply. In distance, information education learners are with printed materials, materials electronic, electronic provided textbooks, TV programs, etc. in forms. There are carriers of this information presented such as books educational, disks, -video audio cassettes. Teaching in education distance includes complex methodological, computer, , audio-video tape recorder, training multimedia equipment, television etc. tools such as Distance education creates real educational for opportunities potential individuals, for who some reason, are unable to further their and are education unable to their realize desire to a learn new profession. Distance education optimally learners' develops, activity, independence awareness and creativity to compared traditional of forms education. Principles of Distance Education: Distance is based on the learning principle of free of the education student. The area is set up in such a way that the learner is separated from the teacher by time or training distance, and at the same time they time can also via telecommunications at any communicate. Any educational programs can be systems implemented. In principle, these seem remotely very simple: with the help of a computer receives network, the student free materials. Based learning on the materials, teaching tasks are for basis mastering the theory on the of self-teaching placed. The student completes the task, the answers sends to the teacher and new receives materials, and thus the lesson continues principle on this until the course end of the. The of the intensity student's with the teacher network through communication the is higher than the rules, standard the teaching

process is individual, and all the of computer used technology can be in the possibilities teaching materials. The growing in higher education, interest on the one hand, the development allows of Information and Technologies and electronic Communication representation of, on the other hand, allows to the of distance education in an information independent system, as well as its rapid form development in the near predict future. The form of learning is divided distance into a separate due to many different system advantages classical compared to the form of correspondence: In the form, intensive distance communication is between organized the student and the teacher;

• Textbooks for distance developed education to strengthen the scientific basis of activity of education

• allows; Lessons, materials with the help of new information communication based on adequate teaching

• Effective management is implemented. process Individualized compared to the traditional frontal education form of using education the form of distance

• The component grows. lesson Distance form is a form of oriented education. In the form of distance education, students joint work of is organized: personal conferences, seminars and

• Discussions, up to joint projects. In this form, the cost of and time opportunity is reduced.

• Distance is for any education student, place regardless of of residence

• Allows you to institution receive from any teacher in training the. Thus, the of intensive communication individuality between the student and the trainee, the of possibilities the teaching materials and the of teaching bring pace this form of teaching to a qualitative new stage in the education system. The form education of distance, like others, does not allow for the practical provision of the student in the comprehensive educational process. In addition, in the form of distance, as in the form education of full-time opportunities education, there are no for internships and work in the specialty laboratory of the student. No material can replace practical teaching, specialties especially in related to teaching calculations. Hence, there are certain for distance limitations education: it is effective in the sphere for professional students of the chosen specialty. A more form developed of distance is education virtual universities. A university is a free institution educational that does not remotely depend on any educational virtual institution. Virtual offer their universities educational services. The between such educational centers and other lack visual forms is the of funds for their difference educational programs and courses, as well as the lack of buildings, educational dormitories, rooms, assembly halls. educational institutions Such include: Open Canadian University, Open Dutch University, University Fern (Germany), Open British University. Distance Education Software: Current Due Information to the significant increase in the capacity of a and Technologies Communication, the opportunities of technology computer are used widely for distance Software. packages education are created for these systems, the opportunities of programs used on the are used, Internet sites for e-learning are created.

AZƏRBAYCAN XALQININ DÖYÜŞ ƏNƏNƏLƏRİNİN GƏNC NƏSİLƏ AŞILANMASINDA MÜƏLLİMLƏRİN ROLU

Rzayeva Aygün Əlirza qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı
g-mail: rzayevaaygun5846@gmail.com

Açar sözlər: müəllim, ənənə, vətənpərvərlik, millətçilik, dövlətçilik, tərbiyə, təhsil
Keywords: teacher, tradition, patriotism, nationalism, statehood, upbringing, education
Ключевые слова: учитель, традиция, патриотизм, национализм, государственность, воспитание, образование.

Azərbaycan dövlətçilik ənənələri qədim tarixə malik olduğu kimi xalqımızın döyüş ənənələri də qədim tarixə malikdir. Tarixdə Koroğlular, Qaçaq Nəbilər, Babəklər kimi igid oğullar, Nigar, Tomiris, Həcər kimi cəsarətli qadınlar yetişmişdir. Bu ənənələr xalqımızın yadelli işğalçılara, mütləqiyyətə qarşı apardığı mübarizə ilə bağlı olmuşdur. Zaman keçdikcə bu qəhrəmanlıq ənənləri daha da inkişaf etmiş, cilalanmışdır. Məhz bu qəhrəmanlıq ənənlərinin nəticəsidir ki, min doqquz yüz on səkkizinci illdə Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradılmışdır. Cəmi 23 ay yaşasa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu günkü müstəqil, demokratik respublikamızın mövcud olmasında əhəmiyyətli rolu vardır.

Xalqımızın döyüş ənənələrinin gənc nəslə aşılanması onlarda vətənpərvərlik hislərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Gənclər bizim günümüzün hərəkətverici qüvvələri, eyni zamanda cəmiyyətimizin gələcəyidir. Ölkəmizin yağı düşmənlərə qarşı mübarizəsində gənclərin rolu danılmazdır. Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətinə diqqət etsək, görərik ki, əksəriyyət gənclərdən təşki olunmuşdur. Gənclərin milli-mənlik şüurunun formalaşması və onların vətənpərvər ruhda böyüməsi müstəqil dövlət quruculuğu yolu seçən ölkəmizin əsas istiqamətlərindən biridir. Elm, təhsil, idman, iqtisadi, siyasi, mədəni və s. sahələrdə gənclərin uğur qazanması, dünya tələblərinə cavab verən gəncliyin yetişdirilməsi həmçinin ölkəmizin tanıdılması istiqamətində atılan mühüm addımlardandır.

Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi Azərbaycanın gələcəkdə uğurlu və sabit inkişafına şərait yaradacaq. Müasir vətənpərvərlik tərbiyəsinin təməl prinsipi

Ölkəmizdə gənclərlə iş sahəsində görülən tədbirlər Azərbaycan gəncliyinin inkişafına təkan verir. Keçirilən bu tədbirlər gənclərin özlərini təsdiq etməsində böyük rol oynayır. Bu mənada müstəqil dövlət quruculuğu yolunda inkişaf xətti tutan ölkəmizin gənclərinin üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifələr düşür. Ölkəmizin gələcək inkişafı, müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması bu gün yetişən gənclərdən asılıdır. Odur ki, ölkə rəhbərliyi gənclərlə aparılan işlərə xüsusi diqqət və qayğı göstərir.

Müasir dövrdə ölkəmizdə şanlı ənənlərin saxlanılması və davam etdirilməsi xalqımızın xüsusilə də çağırış yaşlı gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin yüksəldiməsi üçün çox iş görür. Uşaqların vətənə sevgisi ilk növbədə ailədə başlanır. Tərbiyənin əsası ilk növbədə ailədə qoyulur. Daha sonrakı mərhələdə isə əsası qoyulmuş vətənpərvərlik tərbiyəsi məktəbdə daha da inkişaf etdirilir. Gənclərin vətənpərvərlik ruhunda böyüməsi işinin mühüm istiqamətlərindən birini heç şübhəsiz, təhsil müəssisələrindəki təlim-tərbiyə işləri təşkil edir. Ölkədə vətənpərvərlik ruhunun əsas daşıyıcısı və aparıcı qüvvəsi onun gənclərdir. Xalqın mövcudluğu onun sağlam gəncliyindən asılıdır. Buna görə məktəblərimizdə gənclərlə bağlı görülən tədbirlər gəncliyin vətənpərvərlik ruhunun inkişaf etməsinə kömək edir.

Təhsilin bütün pillələrində xüsusilə də ümumtəhsil məktəblərində bu tərbiyə işinin həyata keçirilməsi üçün imkanlar çoxdur. Təhsil müəssisələrində tədris olunan humanitar fənlər xüsuslə də ədəbiyyat, tarix, eyni zamanda hərbi hazırlıq fənlərinin tədrisi şagirdləri təkcə biliklərlə təmin etmir. Bu kimi fənlər şagirdlərin milli mənlik şüurunun formalaşmasına, vətənpərvərlik ruhda tərbiyə edilməsinə müsbət təsir göstərir. Ona görə də istər vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişafında, istərsə də qəhrəmanlıq ənənələrinin gənc nəslə aşılanmasında əsas tərbiyəçilər olan müəllimlərin rolu danılmazdır. Bildiyimiz kimi müəllim şagirdlərə təkcə bilik verməməli, eyni zamanda böyüyən nəslin vətən üçün, dövlətimiz üçün layiqli vətəndaşlar kimi yetişməsinə çalışmalıdır. Cənab prezident İlham Əliyev dəfələrlə öz çıxışlarında gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə məsələsinin vacibliyindən danışmış, ölkənin gələcək inkişafının məhz bu gənclərdən asılı olduğunu nəzərə çatdırmışdır.

Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsi bütün cəmiyyətimizin ən mühüm vəzifəsidir. Böyüməkdə olan nəslin mənəvi şüurunun formalaşmasında məktəb həledici rol oynayır. Məktəbdə yeniyətmə mənəviyyatca yetkinləşir. Bir sözlə, müəllim şagirdlərin mənəviyyatca formalaşmasında, cəmiyyətdə mövqe qazanmasında müstəsna rol oynayır.

Müəllimlər pedaqoji fəaliyyətində xalqımızın qəhrəmanlıq, döyüş ənənələrindən, Silahlı qüvvələrimizin şanlı tarixi yürüşlərinin materiallarından düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Tədris müəssisələrində şagirdlərin qəhrəmanlıq ənənələri əsasında tərbiyə olunmasınıda bütün fənlərin rolu vardır. Amma humanitar fənlərin xüsusilə də tarix, coğrafiya, ədəbiyyart, insan və cəmiyyət kimi fənlər özünü daha aydın göstərir. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılanmasında bu fənlər ən təsirli vasitələrdən hesab olunur. Odur ki, bunlardan istifadə edərkən elmi faktlara əsaslanmaq lazımdır.

Döyüş ənənələrinin təbliğində müəllimlərin təşkil etdiyi söhbətlər, məruzələr, nəzəri konfranslar böyük rol oynayır. Gənclərdə milli mənlik şüurunun, vətənpərvərlik hislərinin formalaşmasına təsir göstərən fənlər sırasında ədəbiyyat fənninin xüsusi rolu vardır. Ədəbiyyat bütün dövrlərdə gənclərin vətənpərvər ruhda tərbiyə edilməsində böyük rol oynamışdır. Müasir dövrdə də milli vətənpərvərliyin təbliği məsələsinin Azərbaycan ədəbiyyatının əsas istiqamətlərindən biri olması müasir gəncliyin tərbiyəsində əsas rol oynayr.

Azərbaycançılıq ideologiyasını hər yerdə tətbiq etmək üçün Azərbaycan tarixi fənninin tədrisinə xüsusi diqqət etmək lazımdır. Biz bilirk ki, əvvəlki tarix kitablarında bizim tariximiz düzgün işıqlandırılmırdı. Tədrisinə çox da əhəmiyyət verilmirdi. Dövlətimiz müstəqillik əldə etdikdən sonra görülən əsas tədbirlərdən biri də məhz orta məktəblərdə istifadəolunan dərsliklərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Müəllimlər çalışmalıdırlar ki, orta məktəblərdə şagirdlər Azərbaycan xalqının tarixini, adət-ənələrini dərindən mənimsəsinlər.

Hər bir gənc öz tarixini, öz keçmişini, tarixi ənənələrini gərək yaxşı bilsinlər. Ona görə ki, tariximizi yaxşı bilmədən, onlara hörmət etmədən müstəqil dövlətimizin gələcək inkişafından danışa bilmərik. Məhz buna görə də gənclər xalqımızın tarixini bilərək bu gün də, gələcəkdə də vətənpərvərlik hissi, vətənə sevgi ilə yaşasınlar. Bütün bu hislərin tərbiyə olunmasında müəllimin, məktəbin rolu əvəzsizdir. Düzdür vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədən başlanır. Uşaq ilk növbədə valideynləri vasitəsilə vətənini sevməyi öyrənir. Amma valideynlər unutmamalıdır ki, ailədə başalanan tərbiyə məktəbdə müəllimlər tərəfindən davam etdirilir. Ona görə də şagirdlərin düzgün tərbiyəsi üçün müəllim-valideyin əlaqəsi qurulmalıdır.

Müəllim məktəbdə örnək olmalı, dərslərdə və sisnifdənkənar məşğələlərdə təbliğ etdiyi əxlaq normalarını öz şəxsi nümunəsi ilə möhkəmləndirməlidir. Müəllimin mənəvi-

əxlaqi siması, ideya inamı, səmimiliyi, vicdanlılığı məktəbdə qüdrətli tərbiyəvi amildir. Hər bir müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər möhkəm ideya inamı ruhunda tərbiyə olunsun. "Uşaqlar bizim gələcəyimizdir, gənclərimizi necə tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılı olacaqdır." [6, s.60]

Məktəbin, müəllimin vəzifəsi təkcə bilik vermək, hansısa elmin sirlərini açıqlamaq deyil, həm də Vətənə layiqli şəxsiyyət yetişdirməkdi. Çünki müəllim həm də tərbiyəçidir. Məktəblərdə uşaqlara ilkin vətənpərvərlik hissinin aşılanması müxtəlif üsullarla - onlara vətənpərvərlik mövzusunda mahnı və şeirlər öyrətmək, dövlət atributlarının şəkillərini çəkdirmək və s. vasitələrlə öyrədilir. Gənc şagirdlərə isə "Gənclərin çağırışaqədərki hazırlığı" fənnini tədris etmək onların milli mənlik və vətənpərvərlik hisslərini tərbiyə edir, bu ruhda böyüməsində mühüm rol oynayır. Bu fənn öz məzmunu etibarı ilə şagirdlərdə vətənpərvərlik, əqidəlilik, dözümlülük, cəsurluq, intizam və şəxsi məsuliyyət hissi kimi mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsini, mülki müdafiə və ilkin tibbi yardım bacarıqlarının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Vətənpərvərlik haqqında danışanda şagirdlərə vətəninə, xalqına məhəbbət, sevgi aşılamaq, şəxsi xoşbəxtliyini və səadətini onun xeyrinə qurban verməyə hazır olmaq kimi öyrətmək lazımdır. Uşaqlarda vətənpərvərlik hissinin aşılanmasına məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlamaq lazımdır. Bu müəssisələrdə uşaqlara ailəsinə və evinə, ölkəsinin tarixinə və mədəniyyətinə, vətəninin təbiətinə sevgi hissi aşılanmalıdır. Bir də nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir uşaq hisslərinin, duyğularının köməyi ilə ətrafdakı həqiqətləri qəbul edir. Ona görə də gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinə kəndini, şəhərini, ölkəsini sevmək hissi ilə başlanılmalıdır. Yalnız bundan sonra onlarda ölkəsinə, vətəninə sevgi hissi yaranır. Bunlar bir neçə dərsin nəticəsində yaranmır. Bir qayda olaraq, bunlar uşaqlarda sistematik, çox uzun müddətli və məqsədyönlü təsirin nəticəsində yaranır. Bu hiss uşaqlara mütəmadi olaraq evdə, dərslərdə, tədbirlərdə və hətta oyunlarda belə aşılanmalıdır.

Vətəninə, tarixinə, xalqına və onun ənənələrinə məhəbbət bəsləmək, hər dəqiqə, hər saniyə vətənin müdafiəsinə hazır olmaq hər bir vətəndaşın ən yüksək mənəvi keyfiyyətləri hesab olunur. "Vətənpərvərlik" deməklə, heç vaxt vətənpərvər olmaq mümkün deyil. Vətənpərvər olmaq o demək deyildir ki, tək əlinə silah alıb gedib döyüşməlisən. Bunun üçün hər bir azərbaycanlı işindən, oxumağından, hər hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, öz əməlləri, işi və oxumağı ilə vətənə olan sevgi və məhəbbətini sübut etməlidir. Bunun da əsası məhz təhsil müəssisələrindən və ailədən başlayır.

Ümumi təhsil müəssisələrində vətənpərvərlik tərbiyəsi planlı şəkildə qurulur və səmərəli yerinə yetirilir. Gənclərin çağırışaqədərki hazırlığı fənninin tədris məqsədi məktəbliləri vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, orduya gənc hərbi qulluqçuların hazırlanmasını təmin etməkdən ibarətdir. Təlim prosesində şagirdlərə qanunlara hörmət, orduya rəğbət, vətənə xidmət, xalqa məhəbbət kimi hisslər aşılanır.

Müasir vətənpərvərlik ideologiyasının təməl prinsipi adət-ənənələrə hörmət tələb edir. Vətənpərvərlik Azerbaycan xalqının həyat dəyərləri sırasında hakim mövqe tutur. Vətənpərvərlik tərbiyəsi pedaqoji fikri çox əsrlik inkişaf tarixində daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Vətənpərvərlik ənənələri min illik tarixə malikdir. Bu müddət ərzində xalqımız milliliyə əsaslanan öz pedaqoji mədəniyyətini yaratmışdir. Vətənpərvərlik problemi məişət təfəkkürünün bütün inkişaf tarixinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Tərbiyə ənənələri bir şəbəkə deyil. Azərbaycan dövlətinin təhsil sistemində çox millətliliyi kontekstində vətənpərvər mənəviyyat hissini artırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqogika tarixinə diqqət etsək görərik ki, müxtəlif pedaqoqlar vətənpərvərlik tərbiyəsinə fərqli mövqedən yanaşmışlar.

A.S.Makerenko vətənpərvərliyi vərdiş hesab edirdi. Rus tarixçisi və pedaqoqu V.N.Tatışev öz pedeqoji yazılarında gənclərin təhsil tərbiyəsi məsələsini qaldırmışdır. Tatışevin fikrincə, hər bir gənc öz vətəninin mülki və hərbi qanunlarını bilməlidir.

Q.Kerşenşteyner hesab edirdi ki, təhsilin məqsədi vətəndaş hazırlamaq olmalıdır. Təhsilin bu vəzifəsi digər bütün vəzifələri əhatə etməlidir. Hazırda milli mənlik şüurunun vətənpərvərlik hissinin formalaşdırılmasını, vətənin tarixinə, onun mədəni irsinə, öz xalqının adət-ənənələrinə hörmətin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan xalqı bütün tarixi boyunca həmişə vətənpərvərliyi ilə seçilib. Azərbaycan xalqının vətənpərvərliyi unikaldır, bənzərsiz, heç bir şeydə əvəz olunmazdır. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi problemi dövrümüzün problemlərindən biridir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində problemlərin təcili, əsaslı və hərtərəfli təhlilini təmin edir. Bu, bütün proseslərin, şəxsiyyət formalaşmasının güclü vasitəsi kimi xalq tərbiyəsi sisteminə xüsusilə diqqət yetirilməlidir.

Ənənəvi xalq pedaqogikası öz tərbiyəvi təsiri baxımından təsirli və güclü vasitədir. Ondan müasir mərhələdə vətənpərvərlik tərbiyəsi praktikasında fəal istifadə olunmalıdır. Çünki xalq pedaqoji baxışları başa düşüləndir. Mümkün qədər geniş ictimaiyyət üçün əlçatandır. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində bir çox vasitələrdən istifadə oluna bilər. Qəhramanların nümunəsi, onlar həyatlarından maraqlı faktlar göstərmək, tarixi yerlərə ekskursiya təşkil etmək və s. vasitələr vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılanmasında mühüm rola malikdir.

Vətəni öyrənmədən vətənpərvərlik tərbiyəsi prosesini təsəvvür etmək mümkün deyil. Müxtəlif müzeylərə ekskursiyalar, turist səfərləri və gəzintilər təşkil etmək, eyni zamanda doğma torpağın tarixini folklor irsini, təbii sərvətlərini öyrənmək uşaqlar üçün çox maraqlı olmaqla yanaşı, həm də məktəblilərə kiçik yaşlarından Vətənin yerüzündə ən gözəl yer olduğunu başa düşməyə imkan verir.

Məktəblərdə şagirdlərin ümumi intellektual inkiaşfı, dünyagörüşünün genişləndirilməsi, müxtəlif elm sahələrindən əsas biliklər əldə etmələri ilə yanaşı, onların sosial, vətəndaş və mənəvi inkişafı məsələlərinə də diqqət yetirilir. Bu, son dərəcə vacibdir. Çünki şəxsiyyətin ləyaqəti və vətənə məhəbbət hissi anlayışıdır. Onun böyüklüyünün və qüdrətinin dərk edilməsi həmişə bir-biri ilə bağlıdır. Bundan əlavə layiqli vətənpərvərlik tərbiyəsi almış şagirdlər artıq yetkindirlər. Başa düşürlər ki, doğma dövlətlərinin taleyi onlardan asılıdır.

Vətəndaşlıq və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunan şəxs təkrar olunmaz şəxsiyyətdir. Əsl vətənpərvər yetişdirməyin əsas şərti ailə, məktəb, dövlət idarəçiliyinin pedaqoji səylərini birləşdirməkdir. Vətənpərvərlik bir növ insanın öz vətəninə, onun tarixinə, nailiyyətlərinə qarşı qürur hissidir. Bu, ölkənizi daha güclü, zəngin, xoşbəxt etmək arzusudur. O, xalqın mərdliyi, mətanəti, gücüdür. Vətənpərvərliyi, onunla qorunan milli qürur və ləyaqəti itirmək xalq kimi özümüzü itirmək deməkdir.

Millətin məvnəvi və fiziki sağlamlığına təsir edən ən güclü hiss vətənpərvərlik hissidir. XXI əsr xalqların yaşamaq uğrunda mübarizəsinin kəskinləşməsi ilə səciyyələnir. Bu mübarizədə mənəvi və fiziki sağlamlığı daha yüksək olan xalq qalib gələ biləcəkdir.

Böyüməkdə olan nəslin yüksək tərbiyəlilik səviyyəsində olmasını hər bir şəxs valideynlər, pedaqoji kollektivin üzvləri, ictimaiyyətin nümayəndələri arzu edir. Bu da təsadüfi bir proses deyildir. Təhsil və tərbiyə sistemi və onların məzmunu ölkəmizin gələcəyinə xidmət edir. Məktəblilərlə azərbaycançılıq ideologiyası ilə bağlı aparılan tədbirlər təhsilalanların Azərbaycan dövlətçiliyinə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasına imkan yaradır. Tarixi şəxsiyyətlərə hörmətin tərbiyə olunması şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırmağın vasitəsi kimi özünü göstərir.Yuxarı sinif şagirdərlərində

vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi mühüm problemdir. Bu məsləyə birtərəfli yanaşmaq olmaz.

Böyük şəxsiyyətlərin formalaşması yolunda bütün bu addımlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsi həm məktəbdə, həm də onun divarlarından kənarda, ailə dairəsində aparılmalıdır. Yalnız bu halda uşaq öz əhəmiyyətini dərk edə və ən mühüm əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri mənimsəmiş olar. Bu gün şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində məktəbin əsas məqsədi şagirdin çoxşaxəli, əxlaqi və sosial cəhətdən yetkin, yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasını təmin edən təhsil sisteminin keyfiyyətcə inkişafıdır.

Vətənpərvərlik, azərbaycançılıq hislərinə xas olan vətəndaşlar böyütmək bütün sahələrdə təbliğ edilməli, əsas məqsədə çevrilməlidir. Bu məqsəd müstəqil dövlətimizin daha da inkişaf etməsinə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev M. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Bakı, AMİ-nəş., 2011, 184 səh.
2. Ağayev Ə. Eminov A. İsayev İ. Pedaqogika Bakı Adiloğlu, 2006, 184 səh
3. Babanlı Y.M. Quliyev D.Q. "Tələbə-gənclərin hərbi-fiziki tərbiyəsini təşkili" Bakı Adiloğlu 2007, 204 səh.
4. Əliyev F Əliyev F.A. "Müasir mərhələdə vətənpərvərlik tərbiyəsi" metodik vəsait Bakı, ADPU 2012, 156 səh.
5. Əliyev. H.Ə. " Mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə" , Bakı, Müəllim, 2011, 635 səh.
6. Əsgərov İ.B. "Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsasları" Bakı: 2000. 152 səh.
7. Qaralov Z.İ. Tərbiyə (Prinsiplər, məzmun, metodika) Bakı: Pedaqogika, 2003. 268 səh

Xülasə

Şagirdlərin vətənpərvər ruhda böyüməsi birbaşa təhsilin üzərinə düşür. Bu məsələdə müəllimlərin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir müəllim şagirdlərin vətənpərvər ruhda böyüməsi üçün tədbirlər təşkil etməli, tanınmış şəxsiyyətlərin dili ilə vətənpərvərlik hisslərini aşılamalı, həmin məkanlara ziyarət etməklə bağlı təşəbbüslər göstərməlidir. Bu cür səfərlər onların yaddaşında iz qoyacaq. Bu baxımdan, şagirdlərdə vətənpərvərlik hislərini aşılamaq məktəbin üzərinə düşən vəzifələrdəndir. Məktəbdən kənarda şagirdlər bu hisləri kortəbii formada dərk edə bilərlər. Amma bu hisləri milli ruh kimi şagirdlərə aşılamaq üçün bunlar məktəbdə planlı şəkildə həyata keçirilməlidir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşmasında, öz Vətənini ləyaqətlə qorumaqda mənəvi təsir gücünə malikdir.

Summary

Growing up in a patriotic spirit is directly related to education. The role of teachers in this issue is of particular importance. Every teacher should organize events for students to grow up in a patriotic spirit, instill a sense of patriotism in the language of celebrities, and take initiatives to visit these places. Such trips will leave a mark on their memory. In this regard, instilling a sense of patriotism in students is one of the responsibilities of the school. Outside of school, students can spontaneously perceive these feelings. But in order to instill these feelings in students as a national spirit, they must be carried out in a planned manner at school. Patriotic education has a moral impact on the formation of students as citizens, to protect their homeland with dignity.

Резюме

Воспитание в патриотическом духе напрямую связано с образованием. Роль учителей в этом вопросе имеет особое значение. Каждый учитель должен организовывать мероприятия для воспитания учащихся в патриотическом духе, прививать чувство патриотизма на языке знаменитостей, проявлять инициативу посещения этих мест. Такие поездки оставят след в их памяти. В связи с этим воспитание чувства патриотизма у учащихся является одной из обязанностей школы. Вне школы учащиеся могут спонтанно испытывать эти чувства. Но для того, чтобы привить учащимся эти чувства как национальный дух, они должны проводиться планомерно в школе. Патриотическое воспитание оказывает нравственное воздействие на формирование учащихся как граждан, достойно защищающих свою Родину.

GƏNC AİLƏLƏRİN UĞURSUZ NİGAHINDA AİLƏ KONFLİKTLƏRİNİN ROLU

Haqverdiyeva Zümrüd Böyükağa qızı
Qərbi Kaspi Universiteti, Psixologiya ixtisası 4-cü kurs tələbəsi
zumrud_haqverdiyeva@mail.ru

Açar sözlər: uğursuz nigah, konflikt, boşanma, qarşılıqlı münasibətlər, ailə
Keywords: failed marriage, conflict, divorce, relationship, family
Ключевые слова: неудавшийся брак, конфликт, развод, взаимоотношения, семья.

Dövrümüzdə ailə problemlərinin, onun sosial-psixoloji proseslərin zəmində öyrənilməsi psixologiyanın problemlərindən biridir. Ailə həyatı çoxcəhətli prosesdir. Ailə həyatı bilavasitə ailə münasibətləri ilə bağlıdır. Ailə tərbiyəsi, ailədaxili münasibətlərin, ailədaxili konfliktlərin öyrənilməsi daima diqqət mərkəzindədir. Bu qədər marağın olması bir sıra amillərlə bağlıdır. Bunlara aiddir(1)

1) Ailə həyatı cəmiyyətdə formalaşır. Ona görə də cəmiyyətdə baş verən mənfi və müsbət dəyişikliklər ailə həyatına təsir göstərir.

2) Ailə cəmiyyətdə formalaşdığı üçün cəmiyyətin inkişafı insanların fiziki və mənəvi cəhətdən necə olmasından asılıdır.

3) Ailə həyatında son dövrlərdə neqativ hallar artmaqdadır. Bunlara nələri aid etmək olar:

1) Boşanma hallarının əvvəlki illərə nisbətən artması;
2)Statiskaya görə uşaqların sayında azalma;
3)Konfliktli ailələrin sayının artması;
4)Tərbiyə ilə bağlı cütlüklərin rollarını düzgün yerinə yetirə bilməməsi;
5) Nihaha daxil olmaq istəməyən gənclərin sayının artması.

Hər birimizə məlumdur k, müxtəlif xalqlarda ailə münasibətləri, ailə tərbiyəsi müəyyən qədər oxşarlıqlar olsa da fərqliliklər də var. Təbii olaraq Azərbaycan ailəsinə də özünəməxsus xüsusiyyətlər vardır. Buna misal olaraq, ailədə uşaqların sayının çox olmasıdır.(1)

Ailənin psixoloji iqliminə kişi-qadının, uşaqlarla valideynlərin, eyni zamanda uşaqların öz aralarında olan qarşılıqlı münasibətləri ilə xarakterizə olunur. Qarşılıqlı hörmət, qayğı, etibar, məsuliyyət və tələbkarlıq əlverişli psixoloji iqlimin əlamətləridir. (3)

Bu əlamətlərdən hansısa birinin olmaması, vəya neqativ əlamətə çevrilməsi, ailədə psixoloji iqlimin pisləşməsini, tədricən əlverişsiz psixoloji iqlimin yaranmasını göstərir.

Kişi-qadın arasında münasibətlər möhkəm olsa belə, onlar arasında təsadüfü olaraq da problem yarana bilər. Bu zaman onlar birlikdə olub, problemə birlikdə həll yolları axtarırlar. Münasibətlər möhkəm olmadıqda isə, kiçik problemdə belə bir-birilərindən uzaqlaşırlar.. Qarşı tərəfi günahlandırmağa üstünlük verirlər .Belə olduqda isə konflikt günlərlə davam edir. .M.Afanasyev yazır ki: «Ailədə sağlam iqlim özlüyündən yaranmır. Hər iki tərəfin, ailə və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini dərk edən bəyin(xanım) səyləri ilə yaranır. (8, səh.98).

Psixoloji iqlim ailə üzvlərinin ovqatına təsir göstərir. Ərin və arvadın, uşaqların əhvalı ailənin kövrək, bəlkə də ən yaralı yeridir. Problemlə bağlı V. Sisenko qeyd edir ki: «Kiçik sosial qrupların hamısından fərqli olaraq, ailədə adamlar bir-birinə daha çox ərk edir, bir-birilərini yersiz söz və hərəkətlərinə daha çox dözür, bir-birilərini asanlıqla bağışlayırlar. Ailədə ərin, arvadın, uşaqların əhvalı, ovqatı təkcə onların bir-birinə münasibətləri, qayğı və diqqəti ilə deyil, hətta baxışı, gülüşü, sığal tumarı ilə yaranır.(4)

Yadda saxlamaq lazımdır ki, ailədə hər şey özümüzdən, söz və hərəkətlərimizdən diqqət və qayğımızdan asılıdır. Bəs görəsən ailədə xoşagəlməyən psixoloji iqlimin yaranmasına konfliktlərin təsiri necədir? Yoxsa bu səbələr yalnız münaqişə üçün situmul rolunu oynayır? Tədqiqatçılardan V.P.Lekoviç və O.E.Zuskova konfliktliyin dərəcəsi nöqteyi-nəzərindən bütün ailələri 3 əsas qrupa ayırırlar.

Ailə konfliktləri ilə barışan stabil ailələr; problemli ailələr; konfliktləri dəf edəbilməyən və neqativ ailə orientasiyasına malik qeyri stabil ailələr.

Müəlliflər hesab edirlər ki, gənc ailələrdə ailə konfliktlərinin əsasında ər-arvadın bir birinin- tələbatlarına aid təsəvvürləri arasındakı, birinin digərinə münasibətinə görə təsəvvürləri və gözləmələri arasındakı fikir ayrılıqları durur.

Gənc ailələrdə bir sıra ixtilaflar isə prinsipial xarakter daşıyır.

Bir çox hallarda ailə üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan bu və ya digər məsələ barəsində ərlə arvadın vəyi və ya mövqeyi bir-birinə uyğun gəlmir. Tutaq ki, qadın bütün gününü qonşuda və yaxud rəfiqəsigildə keçirir. Kişi nə qədər deyirsə, əl çəkmir, bildiyini edir.

Axırda əri bütün bunların qarşısını almaq üçün kobudluq edir dava-dalaş salır.

Gənc ailələrdə konfliktlərinin ən başlanğıc səbəbi maddi amillərlə bağlıdır. Gənc ailədə ər-arvadın çox vaxt bir-birinin psixoloji xüsusiyyətlərinə bələd olmaması evdə yersiz ixtilafların əmələ gəlməsi üçün öz-özünə şərait yaradır. Ər-arvad bir-birinin psixologiyasına bələd olanda onların münasibətləri səmimi olur. Gənc ailələr adətən öz funksiyalarını eyni səviyyədə yerinə yetirirlər. Bu da ər-arvad məhəbbətinin inkişafına və möhkəmlənməsinə güclü təsir göstərir, ailə münasibətlərini tənzimləyir . Hər bir ailə öz həyatının ilk dövrlərindən başlayaraq, müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşır. Sual meydana çıxır. Müvafiq çətinliklər ailə həyatının ümumi ahənginə, axarına təsir göstərirmi? Əlbəttə göstərir. Əslində bu, tamamilə təbii haldır. Gənc ailənin istər-istəməz müəyyən çətinlikləri olmalıdır. Bir çox ailələr qarşıya çıxan bütün çətinlikləri səylə aradan qaldırırlar, bəzi ailələrdə isə çətinliklər problemə çevrilir, düzgün qiymətləndirilmir. Qeyd olunmalıdır ki, boşanma hallarının dörddə üç hissəsi ər və ya arvadın ailə həyatına mənəvi və psixoloji cəhətdən kifayət qədər hazır olmaması ilə bağlıdır. Ailə həyatına hazırlıq şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının əsas şərtlərindən biridir. Belə ki gənc ailənin nigahının davamlılığı məhz ailə həyatına hazırlıqdan keçir. Uğurlu vəya uğursuz ailələrdə cütlüklərin davranışlarını öyrənərkən psixoloqlar diqqəti cəlb edən fakt müəyyən etmişlər. Uğurlu nigahda konflikt zamanı ər vəya arvad öz davranışlarına tənqidi yanaşır.Uğursuz nigahda isə qarşı tərəfin davranışlarına tənqidi yanaşılır.

Gənc ailələrin ailədaxili konfliktlər müxtəlif psixoloji qanunauyğunluğa tabedir və onun aradan qaldırılması üçün aşağıdakı cəhətlərə fikir verilməlidir:

1. Ailədaxili münasibətlərdə konflikt yaradacaq problemlərdən imtina edilməsi. Məlumdur ki, hər ailədə istər kişi, istərsə də qadın özünü gerçəkləşdirməyə, liderliyə can atır. Liderlik uğrunda mübarizə metoforik dildə deyilsə, «it və pişik haqqında » hekayəyə bənzəyir. Belə bir davranış tərzi sabit xarakterli davranışa çevrilirsə artıq mübarizə qaçılmaz olur. Hər bir gənc ailə mübarizənin yarada biləcəyi fəsadlardan xəbərdar olmalıdır.

2. Qarşılıqlı kompromiss. Birinin digərinə güzəştə getməsi gənc ailələrdə hər bir cütlük özünün liderliyə iddiasını hansı su səviyyədə gerçəkləşdirməyə çalışır. Ailə üzvləri elə etməlidirlər ki, onlarda bu cəhd yarı-yarıya olsun. Ailə həyatı xatirinə özünün ideallarının bir qismindən imtina etməlidir.

3. Cütlüklərdən birinin liderliyə iddiasından imtina edilməsi. Belə bir davranış ikinci cütlüyü razı salır və o bunun qarşılığını ödəməyə çalışır. Bu isə digərinin də mükafatlandırılmasını və beləliklə konfliktli situasiyanın yaranmasına şərait yaradır.

4. Birbaşa dezinteqrasiya. Belə şəraitdə cütlüklərdən heç biri digərinə tabe olmur. Hər biri özünü necə düzgün hesab edirsə, o cür də aparır. Bu zaman cütlükləri yalnız müşahidələr deyil, ailə birləşdirir. Hər biri özünəməxsus müstəqilliyi qoruyub saxlayır, lakin ailənin naminə birləşirlər. Belə davranış təsiri də konfliktli situasiya yaratmır.

Təbii ki, azərbaycan ailəsində yarana biləcək konfliktləri bu şəkildə həlli istisna hallarda olur. Çox zaman ailədaxili müstəqillikdə ailələr dağılmağa başlayır. Bu ona görə baş verir ki, qadının müstəqilliyi kişi tərəfindən qəbul edilmir, ya da cəmiyyətdə mövcud olan stereotiplər buna imkan vermir. Ona görə də ailələrdə konfliktlərin həlli yollarına spesifik yanaşmaq lazımdır. Ailələrdə konfliktlərin həll olunmasında bir sıra etnopsixoloji xüsusiyyətlərə fikir vermək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ailələrimizdə yaranan konfliktli hallar, bilavasitə ailədaxili münasibətlərin düzgün qurulmamasından irəli gəlir.

Gənc ailə bir-birinin nöqsanını söylərkən heç də şəxsiyyətlərini təhqir etməməlidirlər. Hər hansı bir tənqid hərəkətə, əmələ yönəldilməli, bütövlükdə şəxsiyyətə toxunmamalıdır. Yeni qurulmuş ailə çox vaxt maddi çətinliklərlə üzləşir. Təbii ki, bu çətinliklər ailədə konfliktli situasiyalar yarada bilər. Hər bir ailə özünəməxsus dözüm və səbr nümayiş etdirməli, çalışmalıdır ki, bu problem səviyyəsinə qalxmasın. Gənc ər-arvad bir-birinə həssas olmalı və qayğı göstərməlidir. Birinin vəziyyətinin yaxşı olmamasının səbəbini öyrənməli, onu aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Bəzi hallarda cinsi həyatın bəzi qanuna uyğunluqlarını yaxşı bilmədiklərindən gənc ailələr arasında inciklik düşə bilər. Bu isə onların münasibətinə təsir göstərər. Həssas, nəzakətli, ədəbli kişi öz həyat yoldaşının onun nəvazişinə, istəyinə nə vaxt qarşılıqlı sürətdə cavab verə biləcəyini qabaqcadan duymalıdır.

Ailədə baş verən problemləri doğuran səbəblər mürəkkəbdir. Lakin, bu səbəbləri 2 qrupda birləşdirək:

1)Nigaha daxil olmazdan öncə mövcud olan səbəblər;

2) Nigaha daxil olduqdan sonra yaranan səbəblər.

Nigaha daxil olmazdan öncə yaranan səbəbləri risk qrupuna aid edirlər. Edilən cəhdlərə baxmayaraq, nigah baş tutmur. Bu səbəblərə nələri aid etmək olar?

1) Tərəflərdən birinin yaşının böyük(kiçik) olması;

2) Təhsil səviyyəsində fərqlərin olması;

3) Tərəflərdən birinin asılı şəxs olması;

4) Erkən yaşda nigaha daxil olmaq;

5) Tanışlıq müddətinin kifayət qədər olmaması;

6) Ailədə doğulacaq uşaq haqqında fikir ayrılıqlarının olması;

7) Ailə həyatına qarşı qeyri-ciddi yanaşma;

8) Tərəflərdən birinin vəya hər ikisinin valideynlərinin narazı olması.

Dövrümüzdə qurulan ailələrin bir hissəsinin dağılmasınıın müxtəlif səbəbləri vardır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar;

1)Nigaha daxil olmazdan əvvəl tərəflərin bir-birini lazimi səviyyədə tanımaması;

2) Dünya görüşündə ziddiyətlərin olması;

3) Xarakterdə olan uyğunsuzluqlar.

Nəticə etibarilə ailə üzvlərinin bir-birinə qarşı yadlaşması və ailənin dağılmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatçılar ailənin dağılmasına səbəb olacaq amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar;

1)Məişət problemləri;

2) Fərdi münaqişələr;

3) Kənar təsirlər.

Məişət problemlərinə maddi səviyyənin kifayət qədər olmaması, tərəflərin birinin ailənin təsərrüfatını idarə etmək istməməsi vəya edə bilməməsi və.s aiddir. Əgər bunların qarşısı vaxtında alınmazsa, sıxıntılara səbəb olacaqdır. Bəzi cütlüklər bundan çıxış yolunu tapa bilsələrdə, bəziləri boşanmağa üz tutur.

Fərdi münaqişələrə aid edə bilərik: hörmətsizlik, kobudluq, şübhə, qısqanclıq, inamın olmaması və.s

Kənar təsirlərə isə tərəflərin birinin qarşı tərəfə emosional münasibətin dəyişilməsi, ailə üzvlərindən hər hansı birinin müdaxiləsi və.s

Boşanma haqqında aparılan sorğularda əldə olunan nəticələrə nəzər etdikdə, Azərbaycan ailəsində boşanmaya səbəb olacaq amillərə aid etmək olar;

1)Maddi çətinlik;

2)Tərəflərdən hər hansı birisinin valideynlərinin ailəyə müdaxilə etməsi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1)Əlizadə.Ə.Ə Psixologiya,Bakı: 2003,540 .Bayramov Ə.S

2)Mehtizadə M.,Uşaq psixologiyası, Bakı,1970

3)Təhmasib C.,Tələbə qızlarını fəallığın ailədaxili münasibətlərə təsiri,Bakı;1998.

4)Şükürova N.,Beyin, hisslər siz və ailəniz, Bakı;2002

SUMMARY

In modern times, the research of family problems, their research in the context of globalized socio-political, socio-psychological processes, attracts more attention as one of the current problems of psychology. Such an increase in interest and attention to family upbringing, family-marriage, family relations is due to several key conditions. Renewal with in society has a serious and powerful impact on unconditional family life. Second, the social environment, the development of society depends on the nature of the family, the social institution that ensures the physical and mental health of people. Third and most importantly, a number of negative developments in family life and its social functions have recently increased.

РЕЗЮМЕ

В современное время исследование проблем семьи, их исследование в контексте глобализированных общественно–политических, социально–психологических процессов привлекает все большее внимание как одна из актуальных проблем психологии. Семейное воспитание, исследование семейных отношений, привлечение к исследовательской работе всегда были в центре внимания. Такой рост интереса и внимания к семейному воспитанию, семейно-брачным, семейным отношениям обусловлен несколькими ключевыми условиями. Во-первых, семейные отношения прямо и открыто связаны с процессами, происходящими в обществе. Обновление в обществе оказывает серьезное и мощное влияние на безусловную семейную жизнь. Во-вторых, социальная среда, развитие общества зависят от характера семьи, социального института, обеспечивающего физическое и психическое здоровье людей. В-третьих, и это главное, в последнее время усилился ряд негативных явлений в жизни семьи и ее социальных функциях.

RESPUBLIKAMIZDA AILƏLƏRƏ GÖSTƏRILƏN DÖVLƏT QAYĞISI

Səbinə Namiq qızı Cəfərova
Pedaqogika və psixologiya kafedrasının
doktorantı, müəllimi
Bakı Slavyan Universiteti
sabina_16_86@mail.ru

Açar sözləri: uşaq, ailə, dövlət, cəmiyyət, dəyər, tərbiyə
Key words: children, family, state, society, morals, upbringing
Ключевые слова: дети, семья, государство, общество, мораль, воспитание

Xalqın genetik yaddaşının nəsildən-nəsilə ötürülməsi, milli-mənəvi dəyərlər, mədəni irsin formalaşması məhz ailədən başlayır. Millət, xalq haqqında ilkin təsəvvürləri ailələr yaradır və milli-mənəvi dəyərlərin təcəssümü kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün gənc nəslin təlim-tərbiyəsində və hərtərəfli yetişdirilməsində cəmiyyətin ilkin özəyini təşkil edən ailələrin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Ailələrin başlıca vəzifəsi milli ruhda, vətənpərvər, əxlaqlı, əqli cəhətdən inkişaf etmiş, geniş dünyagörüşə malik, estetik zövqlü, fiziki cəhətdən sağlam uşaq tərbiyə etməkdir.

Unutmaq olmaz ki, sağlam cəmiyyətin başlıca bünövrəsi sağlam ailələrin mövcudluğundan asılıdır. Məhz bu səbəbdən deyə bilərik, dövlətin, xalqın əsasını məhz psixoloji cəhətdən sağlam ailələr təşkil edir. Azərbaycanın görkəmli filosofu, pedaqoqu Nəsrəddin Tusi də öz əsərlərində hər zaman ailə-övlad tərbiyəsini yüksək qiymətləndirərək, ailədə uşaq tərbiyəsinə və tərbiyənin həyata keçirilməsinə dair qiymətli fikirlər söyləmişdir. Uşaqların ilkin tərbiyəni ailə şəraitində aldığını qeyd edən N.Tusi, onu uşaq dünyaya gəldiyi ilk günlərdən başlamağı əsas tələb kimi irəli sürür" [3, 55]. N.Tusi ailədə uşaqların tərbiyə edilməsində valideynlərin diqqət yetirməli olduğu vacib məsələlərə nəzərən söyləyirdi ki, uşaqları mehribanlıq, sevgi dolu hisslərlə, onların şüuruna, idrakına təsir edə biləcək vasitələrlə tərbiyə etmək lazımdır.

Ailə özünəməxsus mənəvi həyata malik olan, psixoloji iqlimi ilə şərtələnən bir sosial qurumdur. Ailə ictimai quruluşun, cəmiyyətin güzgüsü olaraq insanların həyatında ilk sosial pillə hesab edilir, bu pillədə erkən uşaqlıq dövründən başlayaraq uşaqların şüuru, iradəsi, hissləri doğru-düzgün yollarla istiqamətləndirilir.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin və valideynlərin rolu əvəz edilməz hesab edilir. Valideyn rəhbərliyi altında uşaqlar həyatı təcrübə qazanıb cəmiyyətə inteqrasiya edərək şəxsiyyət kimi yetişirlər. Ailənin bu mövqeyi uşaqların gələcək taleyinə birbaşa təsir göstərir, onların həyatda tutacağı statusu müəyyən edir.

Vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət ailə siyasətinin əsas səmtlərindən biri ailə istitutunun başlıca problemlərini nəzərə alaraq, gənc ailələrin problemlərinə kompleks yanaşıb, onları hərtərəfli həll etmək prinsipi müəyyən edir. Bu prinsipin həlli ailələrdə uşaq və gənclərin nikaha qədərki ailə həyatına hazır edilməsi, onların reprodiktiv sağlamlığının qorunması isyiqamətində müəyyən addımlar atmaq, ailə mədəniyyətinin, mənəviyyatının, əxlaqının möhkəmləndirilməsi, valideynlərin məsuliyyətinin artırılması, övlad tərbiyəsi, ailənin sosial rifahı və müdafiəsi dayanır.

"*Azərbaycan xalqının milli ənənələrindən biri də ondan ibarətdir ki, uşağa diqqət, qayğı hər bir ailənin, hər bir insanın əsas vəzifəsi, mənəviyyatımızın əsas hissəsi olubdur*" [4]. Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyev öz çıxışlarında hər zaman ailəyə, milli-mənəvi dəyərlərə, zəngin irsimizə adət-ənənəyə yüksək qiymət vermişdir. Heydər Əliyevin bir ailə başçısı kimi öz ailəsinə göstərdiyi örnək misilsizdir. Ulu öndər H.Əliyev ailəni

millətin, xalqın mənəvi sərvəti hesab edərək, adət-ənənələrin, mədəniyyətin, dilin, dinin ümumi təcəssümü, ailədaxili münasibətləri cəmiyyətin güzgüsü hesab etmişdir. Ümummilli lider hesab edirdi ki, necə insanlar cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətləri dostluq, düzgünlük, dürüstlük prinsipləri əsasında həyata keçirirsə, ailədaxili münasibətlər də bu prinsip və qaydalar əsasında həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının sosial sahə üzrə dövlət siyasətinin ən vacib istiqamətlərindən birini sağlam ailə münasibətləri təşkil edir. Hələ Ulu öndər Heydər Əliyevin Prezident olduğu dövrlərdə ailə, ailə siyasəti kimi prioritet məsələr hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının II fəslinin 17-ci "Ailə, uşaqlar və dövlət" başlıqlı maddəsinə istinadən söyləmək olar ki, "ailə cəmiyyətin əsas özəyi olaraq dövlətin xüsusi himayəsindədir və hər bir valideynin əsas məqsədi, borcu övladlarının qayğısına qalmaq, onları tərbiyə etməkdir. Dövlət isə bu borcun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir" [1]. Bundan başqa 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının "Ailə məcəlləsi"ndə ailə münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələlərini əks etdirən hüquqi sənəd olaraq, ailədə valideyn, ər arvad, ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibəti, uşaqların hüquq və vəzifələri kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Ölkəmizdə ailələrin qayğısına qalan bir çox ictimai qurumlar mövcuddur ki, bu qurumlarda ailələrdə ana və uşaq sağlamlıqlarının qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm işlər aparılır. Bununla yanaşı "Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi" (1959), "Uşaq Hüquqlarına dair Konvensiya"ya (1989) əsaslanaraq uşaqların hüquqlarının tənzimlənməsi və bu hüquqların qorunmasını təmin etmək məqsədilə "Uşaq hüquqları" haqqında Qanun (1998) qəbul edilmiş və Azərbaycan "Uşaqların cinsi istismardan və cinsi zorakılıqdan müdafiəsi haqqında" (2007) Avropa Şurası Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bundan başqa uşaqların əqli və psixoloji inkişafına mənfi təsir göstərəcək, onların yaş səviyyələrinə uyğun olmayan informasiyalardan qorunmasını nəzərdə tutan "Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması" (2018) haqqında Qanun və digər qanunvericilik aktları da qəbul edilmişdir.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin adət-ənənələrinə sadiq qalan, siyasətini uğurla davam etdirən, onun ideyalarını yaşadan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan xalqının, ailələrinin, uşaqlarının xoşbəxt gələcəyi və rifahı üçün bütün imkanlarını səfərbər edərək və yetişməkdə olan gələcək nəsilə böyük ümid bəslədiyini öz nitqlərində vurğulamışdır: "*Gələcək nəsil, ilk növbədə, vətənpərvər olmalıdır, sağlam olmalı, milli ruhda tərbiyə almalıdır, öz doğma Vətəninə bağlı olmalıdır, bizim qədim ənənələrə sadiq olmalıdır və bilikli, savadlı olmalıdır. Belə olan halda ölkəmizin gələcəyi də parlaq olacaqdır*" [5]. Bu söylədiklərini rəhbər tutan xalqının ləyaqətlu oğlu İlham Əliyev həqiqətən də uşaqların sosial rifahının yaxşılaşdırılması, onların hüquqlarının qorunması, gələcəyinin hərtərəfli təmin edilməsinin qayğısına qalaraq bir sıra mühüm addımlar atmışdır. Bu istiqamətdə görülən işlər sırasına 2006-cı il 29 mart tarixli sərəncamına əsasən "Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər)" qəbulunu, 2009-cü ilin "Uşaq ili" elan edilməsini göstərmək olar.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Azərbaycan Respublikasının Vitse-Prezidenti Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycanda uşaq ilinə və BMT-nin Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyasının 20 illik yubileyi ilə bağlı konfransda qeyd etmişdir ki,: "*...Fikrimcə, uşaqlıq dövrü insan həyatının ən rəngarəng, ən yaddaqalan və ən xoşbəxt dövrüdür. Məhz bu illərdə, bu dövrdə insanın gələcək taleyinin, onun, fiziki və mənəvi sağlamlığının, vətəndaş mövqeyinin, insani cəhətlərinin əsası qoyulur. Əlbəttə, hər şəxsin formalaşmasında ailənin, ailə mühitinin, ailə tərbiyəsinin rolu*

əvəzsizdir. Ailəyə bağlılıq, ailə dəyərləri, uşaqlara qayğı, böyüklərə hörmət Azərbaycan xalqına məxsus olan ən gözəl xüsusiyyətlərdən biridir. Əsrlər boyu bu xüsusiyyət formalaşıb və bu gün də ənənəvi olaraq davam edir" [2, 2]. Mehriban xanımın nitqi bir daha sübüt edir ki, ailə dəyərləri, ailə tərbiyəsi, uşaqlar, milli adət-ənənələrə, soykökünə bağlı formada böyüyüb tərbiyə alması Azərbaycan xalqı üçün nə dərəcədə önəmlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev və onun xanımı M.Əliyeva valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların təlim-tərbiyəsini də diqqətdən kənar qoymamışlar. Beləki, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar dövlət müəssisələrində tərbiyə olunmaqla onların hərtərəfli inkişafı, sağlam gələcəyi, təhsil almaları istiqamətində mühüm addımlar atılmış və bunun üçün lazımi şərait yaradılmışdır. Bundan başqa Heydər Əliyev Fondunun prezidentinin təşəbbüsü ilə 2004-cü ildə qəbul edilmiş "Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı Proqramı"na əsasən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlim-tərbiyəsi məsələsi daim diqqət mərkəzində olmuş, onların gələcək rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbyacan Repsublikasının qarşısında duran ən prioritet məsələ Azərbaycanın suverenliyini təmin edən, onu qoruyan hərbu qulluqçuların və şəhid ailələrinin sosial müdafiəsini təmin etmək, bu ailələrin rifahının yaxşılaşdırılması üçün ən gərəkli addımları atmaqdan ibarətdir. Mövcud istiqamət üzrə dövlət geniş dəstək mexanizmliri formalaşdırmışdır. Eyni zamanda şəhid ailələrinin maddi və sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması cəmiyyətin bütün üzvlərinin də diqqət mərkəzində dayanır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə əsasən, şəhid ailələrinin və hərbi əməliyyatlar nəticəsində əlilliyi müəyyən olunmuş şəxslərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərə əlavə dəstək verilməsi istiqamətində vətəndaş cəmiyyəti təşəbbüslərinin reallaşdırılması üçün müvafiq platformanın yaradılması, bu sahədə şəffaflığın, hesabatlılığın və ictimai nəzarətin təmin edilməsi məqsədilə "YAŞAT" Fondu təsis edilmişdi [6].

Bununla yanaşı ölkə başçısı İlham Əliyev 25 yanvar 2021-ci il tarixndə "Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin və şəhid ailələrinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında" Sərəncamı imzalamışdır. Həmin Sərəncama əsasən vətənin müdafiəsi uğrunda döyüşən, şəhid, əlil olan şəxslər daim dövlətin diqqətində qalacaqdır, bu da dövlət başçımızın onlara göstərdiyi xüsusi qayğının təzahürü hesab edilir.

Mövcud ictimai quruluşun əsas bünövrəsi hesab edilən ailə özünün ictimai-mənəvi və hüquqi əsasları ilə möhkəm təməl üzərində qurulmalıdır və ailələrdə sağlam psixoloji iqlimin bərqərar olunması, uşaqların tərbiyəsi, zərərli meyllərdən uzaq olması müasir ailənin aktual problemlərindən biri hesab edilir.

Müasir dövrün əsas tələblərindən biri valideyn-övlad arasında münasibətlərin daxili azadlıq, nəcib hisslər üzərində qurulmasıdır. XX əsrin sonlarından etibarən ailədaxili əlaqələr daha diplomatik və humanist davranışlarla əvəzləndi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda müasir dövrdə ailə sütunlarının bünövrəsində ən prioritet məsələ böyüyə hörmət, ailədaxili sevgi və dəyərlərə dayanır. Uşaqların qəlbində hələ erkən yaşlarından nəcib hisslərin, duyğuların formalaşması, valideynə, dostlarına, yoldaşlarına sevginin aşılanması məhz ailədə formalaşır. Müasir ailənin də qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri onlarda bu qəbildən olan nəcib keyfiyyətləri formalaşdırmaqdır.

Bu gün ailə davranış sistemini müəyyən edən sosial normalar və mədəni nümunələrin məcmusu olan bir sosial institut hesab edilir və bu normalara müvafiq olaraq

ailə üzvləri ilə cəmiyyət arasında münasibətlər tənzimlənir. Ailədə uşaqların tərbiyəsi məsələləri müasir dövrədə tam formalaşana qədər mürəkkəb təkamül yolu keçərək pedaqoqlar, sosioloq, psixoloq, etnoqraflar tərəfindən araşdırılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı -1997. - 112 s.
2. Hüseynova İ., Azərbaycan qəzeti- 2010.-26 avqust.- s. 2.
3. Məmmədov K.. Türk xalqlarının pedaqoji fikir tarixindən nümunələr Bakı, Mütərcim 2017 s.55 188 səh.
4. https://azertag.az/xeber/15_may_dunyada_Beynelxalq_Aile_Gunu_kimi_qeyd_olunur-855399.
5. http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/s-hiyy/30044-ushazhlar-n-sazhhlaml-zhh-n-n-zhorunmas-dizhzhaet-maerkaezindaedir.html
6. http://scfwca.gov.az/page/family-issues

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ RAST GƏLİNƏN İNTİHAR PROBLEMİNİN PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Tamilla Həsənova Əsgər qızı
Odlar Yurdu Universiteti
E-mail: Sailor_109@mail.ru

Açar sözlər: yeniyetmə, intihar,tədqiqat,psixoloq,problem
Ключевая слова: подросток, самоубийство, исследовать, психолог, проблема
Keywords: adolescence, suicide, research, psychologist, problem

Müasir dövrümüzdə aktual problemlərdən biri də suisid (intihar) davranışıdır. İntihar insanın özünə qarşı yönəlmiş dağıdıcı davranış formasıdır. İntihar hallarının tədqiqi zamanı məlum olmuşdur ki, ölüm halları arasında intihar siyahı üzrə ilk onluğa daxildir. Müxtəlif elm adamları son 30 ildə, sosial baxımdan neqativ sayılan bu insidenti geniş təhlil etmişlər. Əslində, problem hər zaman aktual olub, amma bizim yaşadığımız müasir dövrdəki qədər qabarıq şəkildə ictimailəşməyib.Məlumatlara nəzər salsaq görərik ki, psixi cəhətdən sağlam olmayan şəxslərin intihar cəhdi heç də az deyildir.

İntihar psixoloji hadisə hesab edilir. Beləki insan yaşamaq istəmir və şüurlu şəkildə özünə qəsd edərək ölümü seçir. Ədəbiyyatdakı intihar təzahürlərini təhlil edərkən bizə məlum olurki, şəxsin özünün dəyərləri ilə cəmiyyətin qadağalarının ziddiyyətdə olması intihara səbəb ola bilər. İntihara cəhddə iştirak edənlərin cinsiyyət nisbətləri araşdırıldırılmış, qadın-kişi nisbətinin 2/1 olduğu görülmüşdür.

Müasir dövrdə intihar edən şəxsin davranıçı birmənalı şəkildə patoloji hal hesab olunmur.Əksər hallarda intihar hadisəsi psixi cəhətdən sağlam,normal insanlar tərəfindən həyata keçirilir.Eyni zamanda bir çox müəlliflər hesab edir ki,intihar şəxsiyyətin özünü dağıdıcı hərəkətlərinin mərhələlli keçidlərində sonuncu nöqtədir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı dünya statistikasına əsasən intihar mövqeyini (suisid göstəricilərini) 3 qrupa ayırır:

- İntiharın yüksək səviyyəsi (sayı 20-dən çox olanlar)
- İntiharın orta səviyyəsi (sayı 10-20-yə qədər olan)
- İntiharın aşağı səviyyəsi (sayı 10-na qədər olanlar)

İntihar hadisələrini araşdırdıqda belə bir qənaətə gəlmək olar ki, onun aşağıdakı növləri var:

Əsl suisid;
Demonstrativ suisid;
Affektiv suisid.

Əsl susisid aktını həyata keçirən şəxs məqsədyönlü və şüurlu şəkildə həyatını sonlandırmaq istəyir. Demonstrativ suisiddə müəyyən sosial effektə yönəlmə var, yəni şəxs mövcud durumunu dəyişmək məqsədilə özünə cəza verir, bununla da ətrafındakıların diqqətini cəlb etmək istəyir. Affektiv suisid affekt halının tam zirvəsində həyata keçirilir.

Suisidal davranışın ilk psixoloji nəzəriyyəsi ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində Avstriya psixoloqu Ziqmund Freyd tərəfindən verilmişdir. Z.Freyd intiharı xarici aqressiyanın bir təzahürü, başqasını öldürmək istəyinin özünə qarşı yönəlməsi kimi göstərir. O gənclərdə yeniyetmələrdə suisidi anadangəlmə instinkt olaraq adlandırmışdı.

Fransız filosofu Emil Dürkheym "İntihar" adlı əsərində intiharın səbəblərini açıqlamışdı və o, psixoloji faktorlara əsaslanaraq onu sosial həyatla əlaqələndirmişdir.

Dürkheym intiharı eqoistik, altruistik, anomik, fatalistik kimi kateqoriyalara bölmüşdür. Onun araşdırması intiharın səbəblərinə aydınlıq gətirir. İntihar edəcək olan şəxs bunu həyata keçirməmişdən öncə mütləq şəkildə bu barədə sanki sublimal mesaj verir.İntihara cəhd edən şəxs daha çox yaşamaq istəyir , sadəcə əhatəsində olduğu mənfi situasiyalardan çıxış yolunu tapa bilmir.Nəticədə şəxs tərəfindən özünəqəsd hadisəsi icra olunur.

Tədqiqatlar göstərir ki, mediada suisidlər haqqında verilən informasiyalar intiharların sayının art masından çox, intihar edən insan ların hansı vasitələrdən istifadə etməsinə daha çox təsir göstərir. Müəyyən yerlər var ki, məsələn, körpülər, yüksək mərtəbəli binalar, qalalar və s. – bunlar ənənəvi olaraq intihar hadisələri ilə əlaqələndirilir və həmin yerlərə əlavə diqqətin cəlb edilməsi bir çox insanlar tərəfindən məhz onlardan istifadə ehtimalını artırmış olur.Bu baxımdan media işçilərinin intihar mövzusu ilə bağlı diqqət etməsi lazım olduğu bir sıra məqamlar vardır:

1.Statistika dəqiq və doğru bir şəkildə yazılmalıdır.

2.Həqiqi və etibarlı məlumat qaynaqları istifadə edilməlidir.

3.Qəzet xəbərlərində ilk səhifədə verilməməlidir.

4.İntiharı ictimai və ya cəmiyyətlə bağlı hər hansı baş vermiş hadisələrə reaksiya olaraq göstərməkdən qaçınılmalıdır

İntiharla bağlı da maraqlı statistika və faktlar izlənilməkdədir. Məsələn: özünüasma yolu ilə intihar hadisəsinin bütün kanallarda yayımlanmasından sonra bu yolla intihar etmə sanki “dəbə” düşür. Yalnız 21 mart 2012-ci ildən 23 aprel 2012-ci ilə qədər Azərbaycanda informasiya ka nal larından götürülmüş intiharla bağlı məlumatları izləsək bu kimi maraqlı faktları görə bilərik: 27 mart 2012-ci il tarixində bir nəfər intihar etmiş gənc qızın meyidinin dənizdən çıxarılması ilə bağlı informasiyanın yayım lanmasından sonra, 1 aprel 2012-ci il tarixinə kimi 2 nəfər özünü dənizə atmağa cəhd etmiş, 1 nəfər isə bu yolla intihar etmişdir.

Psixoloji araşdırmalar göstərir ki,yetkinlik yaşına çatmayanlar,xüsusilə,yeniyetmələr arasında,intihar hadisələri çoxalmışdır.Yeniyetməlik yaşı inkişafin xüsusi və mürəkkəb dövrüdür. Bunun əsas səbəbi kimi onun keçid dövrü olmasını uşaqlıqdan yetkinliyə qədəm qoymasını göstərmək olar. Uşaqlıq ötüb keçmiş, yetkinlik isə hələ başlamamışdır. Bu səbəbdəndə bu mərhələ qeyri-bərabər inkişafla seçilir.İntihar problemi hər yaş dövrü baxımından fərqlənir. Yeniyetmə ölümü ona aid olmayan bir şey kimi qəbul edir. Ölüm bir arzuolunan yuxu, problemlərdən uzaqlaşmaq, başqa bir dünyaya düşmək vasitəsi, eyni zamanda günahkarın cəzalandırılması kimi təsəvvür edilir.

İnsan fərdi inkişaf dövründə 3 böhranlı yaş keçid dövrü mövcuddur.Bunlara 3 yaş, 6-7 yaş və yeniyetməlik yaş böhranları aiddir. Sadalananlardan yeniyetməlik yaş dövrü ən ağır və kritik dövr hesab olunur . Ümumiyyətlə, bir yaş dövründən digərinə keçid mərhələsinin hər birinin özünəməxsus çətinlikləri vardır. Bunun səbəblərindən biri də orqanizmdə anotomik-fizioloji dəyişikliklərin baş verməsi ilə bağlıdır.

Bu yaşda hormonal dəyişikliklər, bədən görüntüsündə dəyişikliklər baş verir ki, bütün bunlar onların komplekslər yaşadıqları dövr sayılır.Keçid dövründə yeniyetmənin orqanizmində baş verən cinsi və fiziki dəyişikliklər onun psixika dairəsinə təsirsiz ötüşmür. Bu dövrdə yaşanan kiçik hadisələrin belə yeniyetmələrə təsiri yüksəkdir. Bədənin fiziki ölçülərindəki dəyişikliklər yeniyetmədə müəyyən psixo-pataloji effektlər yaradır: o, özünün bədənin görüntüsünün gözəl olmadığını düşünür , bundan utanır, bunu ört-basdır etmək üçün əlində gələni edirlər. Həmin dövrdə yeniyetmənin görünüşü haqqında ən kiçik istehza belə onda kəskin reaksiya yaradır, düşünür ki, həqiqətən adamların gözündə gülməli və ya eybəcərdir. Yeniyetməlik yaş dövründə psixi inkişafda da dəyişikliklər baş verir.

Belə ki, ixtiyari diqqət, məntiqi hafizə, mücərrəd təfəkkür, təxəyyül inkişaf edir. Həm anotomik-fizioloji, həm də psixi, mənəvi inkişaf getdikcə emosiya və hisslərdə də diqqəti cəlb edən dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişikliklər bir sıra əlamətlərlə təzahür edir. Belə ki, yeniyetmələrdə aqressivlik, özünə qapanma, təşviş, qorxu, həyacan, dalğınlıq və s. kimi hallar baş verir. Bunlarda onun psixi xassələrinə, xüsusəndə xarakterinə öz təsirini göstərir. Gənc nəsildə İntihar halları da ən çox bu dövrdə olur.

Kienhorst və bir çox alimlər intihar hallarını tədqiq etmişlər.Araşdırmada ən çox rast gəlinən risk faktoru intihara cəhd edən gənclərdə rast gəlinib.Gəncləri intihara sövq edən səbəblərə aid edilir:

- “Vəziyyət o qədər dözülməz idi ki, nəsə etməli oldum və başqa nə edəcəyimi bilmədim” (80%),
- "Əzablara son qoymaq istədim" (75%),
- “Çətin vəziyyətdən xilas olmaq istəyirdim” (71%).

İntiharı fikirləşən və ya intihar planını tərtibini beynində quran yeniyetmədə əksər hallarda müşahidə olunur:

1)İntihar və ölüm haqqında danışmaq və ya zarafat etmək

2)"Öləndə daha yaxşı olacağam", "Kaş ki, əbədi olaraq yox olaydım" kimi sözlər söyləmək

3)"Ölsəydim insanlar məni daha çox sevərdi" kimi ölümə müsbət yanaşmaq

4) İntihar haqqında hekayələr və ya şeirlər yazmaq və ya ölüm haqqında rəsmlər çəkmək

5) Yemək vərdişlərində baş verən dəyişikliklər

Statistik göstəricilərə əsasən məlum olmuşdur ki, son dövrlər tamamlanmamış intihar riski çox sürətli şəkildə yeniyetməlik dövründə yayılmaqdadır. Məlumdur ki, yeniyetməlik dövründə müəyyən dərəcədə stres normal xarakter daşıyır və psixi pozuntusu olmayan yeniyetmələrin çoxu bu vəziyyətlə rahat şəkildə üzləşib, mövcud vəziyyətə qalib gələ bilir. Bəzən kiçik yaş dövründə meydana gələn psixi pozuntular yeniyetməlik dövründə kəskinləşir və yeniyetmələr özlərini məhdudlaşdırılmış, tənha hiss edir, neqativ əhvali-ruhiyyədə olurlar.

Araşdırmalar əsasən suisidhallarının həyata keçirilməsinin birbaşa asılılıq və mental pozuntularla əlaqəli olduğunu düşünürlər. Psixoloji travmaya bağlı yaranan narahatçılıqlar ,Bipolyar affektiv pozuntu ,şizofreniya daha çox yetkin intiharları üçün vacib risk faktoru olduğuna baxmayaraq, yeniyetmə intiharlarının kiçik bir qismində bu pozuntuya rast gəlinir. Yeniyetməlik dövründə intihar iki xarakterik xüsusiyyətlərilə fərqlənir. Birincisi, real arzunun və özünəqəsdin dəqiq müəyyənedilmiş motivinin olmaması. Müşahidələr göstərir ki, posttravmatik stress yaşayan insanlarda da bir çox zamanlarda suisidal əhvalda olur, posttravmatik stress yaşayan insanlar arasında intihar və özünəqəsd halları tez-tez baş verir.

Psixoterapevtik praktika göstərir ki, yeniyetmələr özünəqəsdin dəqiq səbəbini göstərə bilmirlər. Adətən onlar intihar cəhdlərini izah edərkən belə lakonik ifadələrlə kifayətlənirlər: "Sadəcə olaraq yaşamaqdan bezdim". İkincisi, öz hisslərini verballaşdırmaq, onlar haqqında ətraflı danışmaq və bunun nəticəsində onlara reaksiya vermək bacarığının olmaması. İfadə olunmamış, özünə yol tapa bilməmiş neqativ hisslər yeniyetmənin içərisində yığılır, bu da uşağın depressiv vəziyyətini daha da artırır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, xüsusi psixoloji sarsıntılar keçirən insanlar qətliama şahid olduqlarından, bu hadisələrin sonralar beyinlərindən silinməz olan gərginliklərinin ağırlığından özlərini intihar edərək həyatlarına son qoyurlar.

18 yaşından aşağı uşaqlar arasında araşdırılma aparılmış,məlum olmuşdur ki, intihar halları daha çox natamam ailələrdən olan uşaqlar arasındadır.Belə uşaqlarda depressiyaya meyillik normal ailərdə böyüyən uşaqalardan daha artıq olur .

Təəssüflə deyə bilərik ki,yeniyetmələrin əksəriyyəti gərginlikdən çıxış yolunu intiharda görürülər. İntiharın ən böyük səbəblərindən biri də ümidsizliyin olması və şəxsin özgüvən səviyyəsinin asağı olamsıdır . Belə insanlar ən xırda çətinliklərə belə tab gətirə bilmirlər.

KİV-də rəsmi statistikaya görə, ötən il Azərbaycanda 400-dən çox intihar hadisəsi baş verib. Hər gün kiminsə intihar, özünə qəsd etməsi barədə xəbərlər eşidirik. Bu, son vaxtlar adi bir hala çevrilib.

Yeniyetmələrdə suisidal davranış təqlidçilik çox zaman xarakteri daşıyır. Onlar ətrafında gördüyü, kütləvi informasiya vasitələrində eşitdiyi hərəkətləri təkrarlamağa çalışır. Suisidal davranış qəlibindən olan kütləvi intiharlara da rast gəlinir.

Suisidlərin ilk təsnifatlarından biri Emil Dürkheym-ə məxsusdur. O sosial faktorların rolunu əsas götürmüşdür. Dürkheym intiharın üç formasını qeyd edirdi : birinci olraq eqoistik suisid- öz sosial qrupu ilə vəhdət hissini itirmiş və buna görədə ailəvi, dini, ictimai nəzarətə tabe olmayan şəxslər tərəfindən törədilir, ikinci olaarq anomik susid- sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə cəmiyyətlə sosial əlaqəsi pozulmuş şəxslərdə təsadüf edilir, sonuncu altrustik suisid- öz həyatını sosial motivlər naminə qurban verən şəxslərdə təsadüf edir. Suisidal davranışın bioloji aspektlərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, suisid bəzi hallarda bir ailənin üzvlərində rast gəlinir, yəni bu hal nəsildən nəsilə müşahidə olunur.

Suisidal davranışın erkən diaqnostikasından danışsaq yeniyetmənin intihar niyyətini göstərən bir çox işarələr vardır ki, bunları da şərti olara iki qrupa bölmək olar: sözlü və davranışla bağlı olan işarələr.

1. Sözlü işarələr:

-Özünəqəsd etməklə bağlı qərarın qəbul edilməsinin açıq və ya birbaşa ifadə olunması;

-İntihar etməyə dolayı işarə vurmaq (məsələn,"mən artıq heç kimə mane olmayacağam", "Tezliklə mənim əlimdən canınız dincələk" və s.);

-Həyat və ölüm haqqında ədəbiyyatla maraqlanmaq, bu barədə tez-tez söhbət etmək (geniş yayılmış fikirlərdən biri də odur ki, intihardan danışan adamlar heç vaxt bunu etməzlər. Əlbəttə təcrübələr göstəir ki, bu səhv fikirdir);

-İntiharla bağlı fikirləri yüngül, zarafatyanı formada ifadə etmək (məsələn, "...ölüm həyatın tərəflərindən biridir", "ölümdən niyə qorxurlar ki, biz elə həyatımızın çox hissəsin yuxuya sərf edirik" və s.);

-Ölüm barəsində fikirlərə sağlam olmayan maraq (məsələn, intihar edənlər, dəfn mərasimləri, ölümdən sonrakı həyat haqqında kitablara maraq və s.);

2. Davranışla bağlı işarələr:

-İnsan üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan əşyaların təmənnasız paylanması, barışılmaz düşmənlə münasibətlərin qaydaya salınması;

-Özünə qulluq etmək həvəsinin olmaması, səliqəsiz görünüş;

-Məktəbdə dərslərin buraxılması, uşaq üçün adəti məşğuliyyətlərə, xobbilərə qarşı marağın itirilməsi;

-Tez-tez özünəqapanma, qaraqabaqlıq, pis əhval-ruhiyyə, tənhalıq hissi;

-Ətrafdakılara qarşı etinasızlıq.

Ümumiyyətlə, depressiya intihara gətirib çıxaran ən mühüm davranışlardan biri hesab olunur: özünü dəyərsiz hiss etmək, günah hissləri, ölüm haqqında düşünmək, intihar yaxud intihara cəhd depressiyanın ən geniş yayılmış əlamətləridir: Farber və Limton (1970)

bildirmişlər ki, kəskin depressiya zamanı şəxs adətən öz uzaqgörənliyini itirir, emosiyaya qapılaraq problemi həll etmək bacarığından uzaqlaşır və çıxış yolu olaraq intiharı seçir.

Psixoloji tədqiqatlara görə 90% hallarda yeniyetmə sferasında müşahidə olunan qeyri-adekvat hərəkətlər kömək üçün haray siqnalıdır. Yalnız 10% hallarda isə bu həqiqətən öz həyatına son qoymaq məqsədi daşıyır.İnsanların, xüsusilə, yeniyetmələrin internetdə çox vaxt keçirməsi, arzuolunmaz məlumatlarla yüklənməsi onların həyatını yanlış istiqamətə yönəldir həyati aktivliyə qarşı marağı söndürür. Belə hallar da nəticə intiharla sonlana bilir. Bu mənada gənc nəslin asudə vaxtının təşkil edilməsi çox önəmlidir.

İntihara gətirən səbəblər, problemlər, intiharetmə məqamında olan insanın sosial və psixoloji və ziyyəti başlıca təsir etmə amilləri kimi xüsusi analiz tələb edir.

Yeniyetmə intiharını şərtləndirən amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Ailə problemləri. Statistika göstərir ki, intihar edən yeniyetmələrin əksəriyyəti xoşbəxt olmayan ailədə böyümüş uşaqlardır. Belə ailələrdə tez- tez valideynlər arasında münaqişələr yaşanır, uşaqla münasibətləri aydınlaşdırmaq üçün zor işlədilir, valideynlərin öz övladlarına münasibətləri çox pis olur. Yeniyetmələr çox vaxt ailədəki konfliktləri, valideynlərin itirilməsini, iqtisadi çətinlikləri öz günahları kimi qəbul edir, onlarda emosional və sosial təcridolunma, köməksizlik, ruhdan düşmək kimi hallar özünü göstərir.

2. Məktəb problemləri. Məktəbdə yaranan təlim çətinlikləri, yaşıdlarla ünsiyyətlə bağlı problemlər yeniyetmənin dezadaptasiyasına, bu dövr üçün xarakterik olan şəxsi işlərindən uzaqlaşmasına gətirib çıxara bilər. Burada əsas rolu uşağın referent qrupu (yaxın həmyaşıdlar dairəsi) oynayır,çünki onların qiymətləri yeniyetmənin özü haqqında təsəvvürlərinin fomalaşmasında mühüm amil kimi çıxış edir. Qrupdan ayrılma və ya qrup tərəfindən günahlandırma yeniyetmənin intihar cəhdini gücləndirən və ya onu intihara təhrik edən sosial-psixoloji amil rolunu oynaya bilər.

3. İntim-seksual sfera ilə bağlı problemlər. Şəxsi həyatda uğursuzluqlar, seksual xarak¬terli problemlər də yeniyetməni intihara gətirib çıxarda bilər. Sevdiyi insanın xəya¬nəti yeniyetmənin ləy

4. Addiktiv davranış. Alkoqol və narkotok maddələr qəbul edən gənclərin intihar etmə riski daha yüksəkdir. Belə ki, psixoaktiv maddələrin qəbulu təfəkkürün tənqidiliyini, impulsiv davranışa nəzarət etmək, öz hərəkətlərinin nəticəsini görə bilmək qabiliyyətini azaldır.aqətin alçaldaraq suisidlə nəticələnə bilər.

5. Şəxsiyyyətin yetkinləşməməsi və xarakterin müəyyən keyfiyyətləri ilə bağlı problemlər. İntihara meyilli olan gənclər yüksək impulsivlik, aqressivlik, şəxsi identifiksiyanın aşağı səviyyəsi ilə seçilirlər ki, bu da şəxsi ləyaqət hissinin, məqsədəyönümlüyün və hayatın mənasının itirilməsinə gətirib çıxarır. Affekt vəziyyətində yeniyetmələr daha çox impulsiv və aqressiv olurlar.

İntihar hallarının azalması üçün əsasən maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Keçid dövründəki intihar problemi birbaşa ailə sferasındakı ünsiyyət defisiti ilə də bağlıdır.Bir mənalı şəkildə ailələrdə ünsiyyət probleminin olması yeniyetmənin indiki və gələcək həyatında çox ciddi psixoloji problelər yaradır. İntihar problemi özünü yeniyetmənin daxil olduğu təhsil sferasında da göstərir. Bunun qarşısının alınması üçün ilk növbədə təhsil müəssisəsinin müdriyyəti,məktəb psixoloqu,xüsusilə də sinif müəllimləri özünü yaxşı hiss etməyən şagirdləri müşahidə edərək bunun səbəblərini öncə məktəb mühitində araşdırmalıdır.Eyni zamanda da bu haqda valideynə də məlumat verərək məsələnin həlli üçün birgə əməkdaşlıq edilməlidir.Valideynlər üçün bu mövzuda xüsusi maarifləndirici seminarların keçirilməsi məqsədə müvafiq olardı. Yeniyetməlik dövrü ilə insan fərdi həyata başlayır, valideynlərdən ayrılıq başlayır, özəl sahələri onlar üçün çox dəyərlidir və bu sahələrə müdaxilə edilməsini sevmirlər. Vacib olan yeniyetmənin duyğu dəyişikliklərindən

xəbərdar olmaqdır. Yeniyetmələrin intihar cəhdlərini azaltmanın ən təsirli yolu, həyatlarına məna qatacaq mühitdə olmalıdır. Bu nöqtədə ailələrin övladlarını dəstəkləmələri və bacarıqlarını üzə çıxarmaq üçün addım atmalarını təmin etmələri çox vacibdir.

Qədim zamanlardan idiyə qədər alimlər intiharın faizini azaltmaq üçün müxtəlif vasitələr tapmağa cəhd etmişlər.Cəmiyyəti,insanları intihardan necə qurtarmaq olar sualına tədqiqatçı-alim Frank belə cavab verir:bu sahədə birinci vasitə təlim-tərbiyədir.Təkcə əqli deyil, xarakteri də, təkcə ideyaları yox, inamı da tərbiyə etmək gərəkdir. E.Dürkheym intiharı aradan götürmək üçün pessimizmə qarşı mübarizəni gücləndirməyi, ictimai harmoniyanı, sosial əlaqələri təşkil etməyi təklif edir. P.Sorokin isə hesab edir ki, cəmiyyəti, onu təşkil edən insanları bir-birinə sevgi əsasında yenidən təşkil etmək mümkün olarsa intihar xeyli azalar. Əgər şəxsdə intihar halı şiddətlənərsə,bu psixoloji problemi aradan qaldırmaq üçün öz işində mütəxəssis olan psixoloqa müraciət edib, psixoterapiya aparmaq vacib şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Полищук Ю.И. О спорном понимании самоубийствокак психологического явления // Вопросы психологии, №1, 1994, с.128-131.
2. Məmmədova S.D. Suisid destruktiv davranış forması kimi // Elmi əsərlər, 2006, № 3-4(6), s. 29-36.
3. Sədi Nuriyev, Diyanə İbrahimova Təhsildə sosial-psixoloji xidmət // dərs vəsaiti, 2015
4. Dos. psixol.ü.f.d. Ülviyya Akif Qızı Yeniyetməlik dövründə intihar problemi // Məqalə
5. Emile Durkheim İntihar əsəsri 2013 // 412s.
6. İsmayılov F.N ,İsmayılov N.V.,.Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, Marif, 20, 415s.

XÜLASƏ

İntihar insanın özünə qarşı yönəlmiş dağıdıcı davranış formasıdır. Statistik göstəricilərə əsasən məlum olmuşdur ki, son dövrlər tamamlanmamış intihar riski çox sürətli şəkildə yeniyetməlik dövründə yayılmaqdadır. Suisidal davranışın erkən diaqnostikasından danışsaq yeniyetmənin intihar niyyətini göstərən bir çox işarələr vardır ki,bunlara diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Yeniyetmələrin intihar cəhdlərini azaltmanın ən təsirli yolu, həyatlarına məna qatacaq mühitdə olmalıdır.

SUMMARY

Suicide is a destructive form of self-destructive behavior. According to statistics, the risk of incomplete suicide has been spreading rapidly during adolescence. From the early diagnosis of suicidal behavior, there are many signs that a teenager is suicidal, which is very important to pay attention to. The most effective way to reduce teen suicide attempts is to create an environment that will add meaning to their lives.

РЕЗЮМЕ

Самоубийство является деструктивной формой саморазрушающего поведения. Согласно статистике, риск неполного суицида быстро распространяется в подростковом возрасте. Из ранней диагностики суицидального поведения можно

выделить множество признаков того, что подросток склонен к суициду, на что очень важно обращать внимание. Самый эффективный способ уменьшить количество суицидальных попыток подростков - создать среду, которая наполнит их жизнь смыслом.

İQTİSADİYYAT

BÖLMƏSİ

0-dan uğurlu Biznes yolunda maksimum satış üçün marketinq strategiasının və reklamın rolu

Məmmədova Duyğu Malik Qızı
Odlar Yurdu Universitetinin tələbəsi
E-mail: mduyqu@internet.ru

Xülasə: Biznesin uğurunun davamlı olması yolunda marketinq elementlərinin vahid bir sistem şəkilində fəaliyyət gösdərməsi lazmdır.Məlum məsələdirki hər gün dünya bazarında mövcud məhsullarla rəqabət aparan minlərlə yeni brend və ya kiçik biznes sahibləri meydana çıxır. Parlaq rəqabət qabiliyyətli imicin yaradılması_marketinqin əsas vəzifəsilərindən biridir.0-dan uğurlu biznes üçün marketinq konsepsiyasının tədbiqi və rəqabət üsdünlüyü məsələlərinin həlli mövzularına toxunur.

Summary: In order for a business to be successful, marketing elements must operate as a single system. It is a well-known fact that every day thousands of new brands or small business owners appear on the world market to compete with existing products. Creating a bright competitive image is one of the main tasks of marketing. The application of the marketing concept for a successful business from scratch and the solution of the problem of competitive advantage.

Резюме: Чтобы бизнес был успешным, элементы маркетинга должны работать как единая система.Известно, что каждый день на мировом рынке появляются тысячи новых брендов или владельцев малого бизнеса, чтобы конкурировать с существующими продуктами. Создание яркого конкурентного имиджа – одна из основных задач маркетинга. Применение концепции маркетинга для успешного бизнеса с нуля и решение проблемы конкурентного преимущества.

Açar sözlər: Reklam, seqmentasiya,4P,rəqabət üsdünlüyü

Key words: Advertising, segmentation, 4P, competitive advantage

Ключевые слова: реклама, сегментация, 4P, конкурентное преимущество.

Kifayət qədər loyal isdehlakçı kütləsinə sahib olan brendlər arasında artıq illər öncədən rəqabət üsdünlüyü davam edir.Isdehlakçı kütləsinin tələbatını nəzərə alan brendlər hər zaman öndə olmağı bacarır .Dünya brendlərin isdehsal etdiyi məhsul isdehlakçıların həyatında krativliklə deil,”effektliliklə"iz qoyur.Satişla məşqul olmaq isdəyən fərdi şəxslər 4P konsepsiyasini və eləcədə bu konsepsiyanin ayrılmaz hissəsi olan tanıtımı(Promotion)çox yaxşı bilməli və şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sferadan , müştəri qruplarından aslı olaraq tədbiq edilməlidir .Əyər 4P konsepsiyasının ünsürlərindən birini düzgün həyata keçirməsək bu bizi uğursuzluqla qarşılaşdıra bilər .Bir sözlə doğru məhsulu doğru qiymətlə ,düzgün seçilmiş məkanda və düşünülmüş reklamla isdehlakçıya çatdırmaq lazımdır . Lakin uğur qazanmaq bunlarla kifayətlənmir .Biz eyni zamanda seqmentasiya prossesini coğrafi, demoqrafik ,və pisixoloji faktorlarını nəzərə alaraq həyata keçirməliyik və məhsulun satışa çıxacağı dövlətin estetikasına uyğunlaşmaq ,həmin ölkənin standartlarını öyrənmək vacib şərtlərdəndir. Həmin ölkənin milli mədəni dəyərlərini,isdehlakçı

kütləsinin adətən hansı məhsullara üsdünlük verdiyini bilmək lazmıdır.marketinq strategiyasından istifadə edərək rəqiblərdən fərqlənmək,bazarda mövqelənmək ,imic yaratmaq və ən əsası qurduğumuz şirkətin və ya hər hansısa müəssisənin iflasının qarşısını alırıq. Lakin bütün bu konsepsiyaları yerinə yetirərkən unutmalı deilik ki satış güvənlə başlayıb,məmnuniyyətlə bitməlidir.

Ədəbiyyat

1. http://mak.az/marketinq-kommunikasiyalar%C4%B1-20100929055847517c26.html

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İSLAM MALİYYƏ SİSTEMİNİN FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLATİ-HÜQUQİ ƏSASLARI

(reallıqlar və təkliflər.)

Əfqan Əbülfəz oğlu Musayev ,
e-mail: afqan.hunna@gmail.com

Açar sözlər: aktivlər, pəncərələr, Houze, saziş, şəriət, korporasiya, zəmanət.

Ключевые слова: *активы, окна, дом, договор, закон, корпорация, гарантия.*

Key words: *assets, windows, Houze, agreement, law-sharia, corporation, guarantee.*

Dövlət müstəqilliyimiz bərpa etdikdən sonra **beynəlxalq hüququn tam səlahiyyətli subyekti kimi** beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə qoşulmuşdur. Dövlətimizin iqtisadi siyasətinin strateji hədəflərindən biri kimi dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyanın həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir ki, bunun da reallaşdırılmasında beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə də beynəlxalq maliyyə-kredit institutları ilə münasibətlərin qurulması və inkişafı mühüm rol oynamışdır.

Bu gün dünyanın 50-dən artıq ölkəsində 300-dən çox **İslam bank institutu** mövcuddur və onların ümumi ehtiyatları **750 mlrd. ABŞ dollarından**, illik artım templəri isə **10-15%-dən artıqdır**. Dünyada İslam bankçılığının aktivləri, gözlənildiyi kimi, adi bankların aktivləri ilə müqayisədə ikiqat sürətlə artaraq, 2012-ci ildə 1.1 trilyon ABŞ dolları həcmindən 2022-ci ildə 3,1 trln. ABŞ dollara çatacmışdır. (1)

İslam maliyyə sistemi üzrə **Böyük Britaniya** 5 İslam bankı fəaliyyət göstərir, 17 Britaniya bankı və İngiltərədə işləyən xarici bankların bölmələrində isə İslam maliyyə xidmətlərini göstərən xüsusiləşdirilmiş bölmələr-İslam pəncərələri var. ABŞ-da həmçinin 2 İslam bankı , İtaliyada, İsveçdə və digər Qərb ölkələrində İslam banklarının və islam pəncərələri fəaliyyətdədir. ***Qeyd etmək lazımdır ki,*** islam hüququ prinsipləri əsasında göstəriləm bank xidmətləri sektorunun genişləndirilməsi müştərilərə İslam maliyyə xidmətləri göstərən filiallara malik **Goldman Sachs, J.PMorgan, Citibank kimi iri Qərb bankları tərəfindən** aparılır. 2009-cu ildə Moskvada "İslam bankçılığı: spesifikası və perspektivləri" Beynəlxalq konfransı keçirilmişdir. Konfransda VTB qrupunun "VTB Kapital" investisiya bölməsi ilə **Kuweit Finance House** İslam bankının strukturu olan **Liquidity Management House** arasında niyyət protokolu imzalanmışdır. Razılaşmanın nəticəsi Rusiyanın və MDB ölkələrinin bazarında İslam maliyyə strukturlarının inkişafı haqqında qərar olmuşdur. (2)

Ənənəvi maliyyə sisteminə parallel olaraq, İslam maliyyə sisteminin respublikamızın maliyyə sektorunda tətbiqi iqtisadi inkişafımıza stimul verən amillərdən biri ola bilər..

Azərbaycan Respublikası ilə İslam dövlətləri və İslam təşkilatları , o cümlədən İslam İnkişaf Bankı, Özəl sektorun inkişafı üzrə İslam Korporasiyası (İCD), Beynəlxalq İslam Korporasiyası (İTFC), İCESCO- İslam Dünyası Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və.s. arasında geniş və səmərəli əməkdaşlıq formalaşdırılmışdır. İşlam İnkişaf Bankı ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq 04. İyul 1992-ci ildən mövcuddur və Azərbaycan 9.76 milyon ABŞ dolları həcmində pay sahibi olmaqla İİB-nın səhmdarlarındandır. (0.13%) (3)

Belə əməkdaşlıq modellərindən biri 2006-cı il mayın 30 –da " **Ticarətin Maliyyələşdirilməsi üzrə Beynəlxalq İslam Korporasiyasının Küveyt şəhərində Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə imzalamış olduğu Təsis Sazişidir**". Bu saziş **Beynəlxalq normativ aktdır- çərçivə sənədidir** və İslam Maliyyə sisteminin Azərbaycan iqtisadiyyatına tətbiqi üçün baza sənədi ola bilər.

2013-cü ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən də ratifikasiya olunmuşdur.

Sazişin normativ əsasını **İslam İnkişaf Bankının şəriət prinsiplərinə** uyğun olaraq üzv ölkələrdə iqtisadi inkişafı və sosial tərəqqini gücləndirmək olduğunu bildirilmişdir. Təsis sazişində bildirilmişdir ki,

1. **İslam İnkişaf Bankının** funksiyalarından birinin üzv ölkələr arasında **ticarətin təşviqinə kömək** olduğunu nəzərə alaraq;
2. ticarətin maliyyələşdirilməsi üçün İslam İnkişaf Bankı üzvləri arasında böyük potensiallı **bazarın mövcudluğunu** və müştərilərin ticarət fəaliyyətlərini müasir ***İslam bank xidmətləri ilə maliyyələşdirilməsinə*** hazır olduqlarını anlayaraq;
3. İslam İnkişaf Bankının ***üzv dövlətlərində ticarətin effektiv maliyyələşdirilməsi*** və inkişafı üçün İslam İnkişaf Bankı Qrupu çərçivəsində müstəqil beynəlxalq institutun yaradılmasının zəruriliyinə inanaraq;
4. 7-8 dekabr 2005-ci il tarixində **Məkkə Əl-Mükərrəmədə** keçirilən ***İslam Sammiti Konfransının 3-cü növbədənkənar sessiyasının*** dəstək və həvəsləndirməsini qiymətləndirərək;
5. **İslam İnkişaf Bankının Müdirlər Şurasının** 24 iyun 2005-ci ildə ***Putrajayada (Malayziyada) keçirilmiş 30-cu İllik toplantısında qəbul edilən BG/5-426 nömrəli Qətnaməsinə*** uyğun olaraq; aşağıdakılar barədə razılığa gəlinmişdir.

1. Korporasiyanın **məqsədi** ticarəti maliyyələşdirmək, daxili və beynəlxalq ticarəti sadələşdirən tədbirlər görməklə İslam Konfransı Təşkilatının üzv ölkələrinin ticarətlərini təşviq etməkdir.(TS II-fəsil maddə 5)

2. **Korporasiya öz məqsədlərini reallaşdırmaq üçün a**şağıdakı **funksiyaları** həyata keçirir:

(a) Korporasiyanın hər mərhələyə müvafiq hesab etdiyi maliyyə alətləri və mexanizmlərindən istifadə etməklə tək və ya başqa maliyyə mənbələri ilə əməkdaşlıq edərək ticarəti maliyyələşdirmək;

(b) İslam Konfransı Təşkilatının üzv ölkələrinin beynəlxalq və daxili ticarət fəaliyyətini həvəsləndirmək və asanlaşdırmaq;

(c) İslam Konfransı Təşkilatının üzv ölkələrinə, dövlət və ya özəl qurumlarına ticarəti maliyyələşdirmək məqsədi ilə daxili və xarici, dövlət və özəl fondlara, o cümlədən maliyyə bazarlarına çıxışlarına yardım etmək;

(d) İslam Konfransı Təşkilatının üzv ölkələrinin beynəlxalq ticarətdə imkanlarının gücləndirilməsi məqsədi ilə onlara daxili və xarici, dövlət və özəl sərmayənin üzv ölkələrə yönəlməsinə yol açan investisiya imkanlarının inkişafını dəstəkləmək;

(e) ticarəti maliyyələşdirmək üçün maliyyə alətlərini və xidmətlərini inkişaf etdirmək və diversifikasiya etmək;

(f) İslam Konfransı Təşkilatının üzv ölkələrində ticarətin maliyyələşdirilməsi və təşviqinə cəlb edilmiş bank, özəl və dövlət qurumlarını texniki yardım və təlimlə təmin etmək;

(g) məqsədinə nail olmaq üçün hər hansı başqa fəaliyyət və funksiyanı həyata keçirmək.

Korporasiyanın baş qərargahı Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Ciddə şəhərində, ilk nümayəndəliyi isə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Dubay şəhərində və digər nümayəndəlikləri, ehtiyac olduğu təqdirdə Korporasiya tərəfindən müəyyən edilən başqa yerlərdə yerləşir.

Korporasiya məqsədlərini reallaşdırmaq və funksiyalarını həyata keçirmək üçün bu məqsəd və funksiyalarına uyğun olan hər hansı **fəaliyyəti həyata keçirmək səlahiyyətinə** malikdir. (TS II-fəsil maddə 8.)

Korporasiya:

a) İslam Konfransı Təşkilatının üzv ölkələrinin ticarət fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsində müvafiq **maliyyə modelləri**, o cümlədən **sindikat təşkilatlar yaratmaq** və ya başqa müvafiq təşkilatlar vasitəsilə **sair maliyyə mənbələrinin iştirakını həvəsləndirə bilər;**

b) Korporasiya beynəlxalq standartlara və praktikaya uyğun olaraq, Direktorlar Şurası tərəfindən müəyyən edilməsi şərtilə, ticarəti maliyyələşdirmək məqsədi ilə İslam Konfransının üzv ölkələrinin hökumət və qurumlarından depozit qəbul edə bilər, **şəriət prinsiplərinə uyğun olaraq vəsaitlər cəlb edə bilər və bu məqsəd üçün zəmanət və maddi tədarük edə bilə**r.

c) öz **məqsəd və funksiyaları ilə əlaqədar məsələlər üçün tədqiqatı dəstəkləyə bilər**;

d) Korporasiyanın həyata keçirdiyi əməliyyatlar üçün təcili ehtiyac duyulmayan kapitalı, həmçinin başqa məqsədlər üçün saxladığı **likvid vəsaitləri və qiymətli kağızları** Direktorlar Şurası müəyyən etdiyi kimi **investisiya** qoya bilər;

e) zəmanət verdiyi və ya emissiya etdiyi, həmçinin sərmayə yatırdığı **qiymətli kağızların alğı-satqısı ilə**, həmçinin maliyyə bazarında istənilən digər əməliyyatlarla məşğul ola bilər;

f) **xüsusi fondlar və ya əmanət fondları** yarada və idarə edə bilər;

g) ləğv edilə bilməyən kompensasiya öhdəliyi və ya malların alınması üçün buraxılan akkreditivlərlə əlaqədar başqa bu cür **maliyyə alətləri buraxa bilər**. Bu cür alətlərlə əlaqədar Direktorlar Şurası qayda, nizamnamə və təlimatlar tərtib edir.

h) **zəmanət fondlarında iştirak edə bilər və ya onları idarə edə** bilər;

i) ticarətin maliyyələşdirilməsinə və təşviq edilməsinə cəlb edilmiş qurum və ya qurumlara **sərmayə** qoya bilər;

j) Korporasiya hər hansı funksiyasını icra etmək və ya məqsəd və funksiyaları ilə əlaqədar hər hansı işi həyata keçirmək üçün ofis və ya agentlik qura və ya nümayəndə təyin edə bilər;

k) Üzvləri və ya üçüncü tərəfdən Korporasiyanın öz işi ilə əlaqədar ona həvalə edilmiş xüsusi məsələni Direktorlar Şurasının müəyyən etdiyi şərtlərlə həll edə bilər.

Korporasiyanın Nizamnamə kapitalından başqa digər resursları aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

(a) dividendlər, komissiya haqları, gəlir və Korporasiyanın kapital qoyuluşundan əldə etdiyi digər fondlar əsasında toplanan vəsaitlər;

(b) sərmayə yatırılması və maliyyələşdirmənin geri ödənilməsi yolu ilə əldə olunan vəsaitlər;

(c) müxtəlif maliyyə alətləri ilə Korporasiyanın bazardan əldə etdiyi vəsaitlər;

(d) Korporasiyaya idarə etmək üçün ayrılmış hər hansı digər vəsaitlər.

Korporasiyanın bütün fəaliyyət və əməliyyatları şəriət prinsiplərinə uyğun olmalıdır. (maddə 18) (4)

Digər İslam maliyyə təşkilatları da Azərbaycan iqtisadiyyatında əhəmiyyətli layihələrin icrasında aktiv iştirak edir, kreditlər ayırır. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar.;

1. Bakı bərk məişət tullantılarının yandırılması **zavodunu**n tikintisi layihəsi;
2. Yevlax-Gəncə avtomobil **yolunun** yenidənqurulması layihəsi;
3. Mingəçevir **SES**-in yenidənqurulması layihəsi;
4. Vəlvələçay-Taxtakörpü **kanalını**n tikintisi layihəsi;
5. Cənub **istilik elektrik stansiyasının** tikintisi layihəsi və s.
6. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Xidməti ilə İslam İB arasında "**Halal" qida** sənayesinin inkişaf etdirilməsi sahəsində " Əks əlaqə və Texniki Əməkdaşlıq Proqramı" üzrə razılıq protokolu imzalanmışdır. (5)

Lakin qeyd etmək istərdim ki, bu münasibətlər fonunda Azərbaycanda İslam Maliyyə alətləri ilə fəaliyyət göstərən müstəqil bir maliyyə müəssisəsi yoxdur. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlərin görülməsini tədqiqatımız olaraq irəli sürürük.

1. **Təşkilati normativ əsaslar üzrə**

- ilk olaraq bütün dünya ölkələrinin qəbul edə biləcəyi və işlək bir hüquq mexanizminin yaradılmalıdır;
- maliyyə xidmətlərinin və növlərinin ceşidləri müəyyənləşdirilməlidir ;
- vergi sisteminin paralel olaraq islam prinsipi əsasında həyata keçirilməsi uzərində iş aparılmalıdır;
- təşkilati-nəzarət sisteminin əhatə dairəsinin dəqiqləşdirilməlidir;
- kadr potensialının artırılmali ;
- texnoloji yeniliklərin tətbiqinin və tədrisinin təkmilləşdirilməsi vacibliyi ortaya qoyulmuşdur .

2. Strateji və taktiki plan üzrə İslam MS -ni koordinasiya etmək məqsədi ilə:

1) İslam Maliyyəsi üzrə Ali Şura ;
2) İM Milli Məşvərət (konsultativ) Təşkilatı ;
3) İM Əlaqələndiricisi-(İM Koordinatorluğu);
4) İş komitələri ;
5) Ali Şura yanında tövsiyələrlə çıxış etmək üçün Beynəlxalq Məşvərətçi (Konsultativ) Şura yaradılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat;

1. http://www.muslimeco.ru/opubl/290/

2. "Dünya İqtisadiyyatı və Beynəlxalq Münasibətlər"jurnalının 2017-ci il 12-ci nömrəsində (МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, 2017, том 61, № 12, с. 52–62) (КУЗНЕЦОВ Алексей Владимирович, член-корр. РАН, доктор экономических наук. ИМЭМО им. Е.М. Примакова РАН, 117997 Москва, ул. Профсоюзная, 23 (kuznetsov@imemo.ru). ФИТУНИ Леонид Леонидович, член-корр. РАН, доктор экономических наук. Институт Африки РАН, 123001 Москва, ул. Спиридоновка, 30/1 (africa.institute@yandex.ru). РЫЖКОВА Екатерина Александровна, кандидат юридических наук. МГИМО Университет МИД России, 119454 Москва, пр-т Вернадского, 76 (ryjkova@inbox.ru). ТРОФИМОВА Ольга Ефимовна, кандидат экономических наук. ИМЭМО им. Е.М. Примакова РАН, 117997 Москва, ул. Профсоюзная, 23 (olgatrofimova53@mail.ru). ФИЛОНИК Александр

Оскарович, кандидат экономических наук. Институт востоковедения РАН, 107031 Москва, ул. Рождественка, 12 (fao44@mail.ru)

3. https://az.wikipedia.org/wiki/ islam_inkişaf_bankı

4 .“Ticarətin Maliyyələşdirilməsi üzrə Beynəlxalq İslam Korporasiyasının Təsis Sazişinin təsdiq edilməsi barədə AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU” , 17 dekabr 2013-cü il //№ 842-IVQ , Bakı şəhəri. // President.az//

5. https://marja.az/80771/dovlet-xidmetile-islam-inkisaf-banki-arasinda-halala-dair-razilasma

Резюме

Одной из стратегических целей экономической политики нашего государства является осуществление эффективной интеграции в мировое хозяйство, установление и развитие отношений с международными организациями, прежде всего с международными финансово-кредитными учреждениями.

Между Азербайджанской Республикой и Исламскими странами , Исламские организациями, в том числе Исламским Банком Развития, Исламской Корпорации развития частного сектора (ICD), Международной Исламской Корпорации (ITFC), ICESCO - Всемирной Исламской организация по образованию, науке и культуре , Организацией Исламского сотрудничества и т.д. налажено широкое и эффективное сотрудничество .

На фоне этих отношений в Азербайджане нет независимого финансового учреждения, работающего с Исламскими финансовыми инструментами. В качестве нашего исследования мы предлагаем предпринять следующие меры в этом направлении.

1. На организационно-нормативных основах

2. В целях координации исламского ФС по стратегическому и тактическому плану:

Summary

One of the strategic goals of the economic policy of our state is the implementation of effective integration into the world economy, the establishment and development of relations with international organizations, primarily with international financial and credit institutions.

Between the Republic of Azerbaijan and Islamic countries, Islamic organizations, including the Islamic Development Bank, the Islamic Corporation for the Development of the Private Sector (ICD), the International Islamic Corporation (ITFC), ICESCO - the World Islamic Organization for Education, Science and Culture, the Organization of Islamic Cooperation, etc. .d. broad and effective cooperation has been established .

Against the backdrop of these relationships, there is no independent financial institution in Azerbaijan that works with Islamic financial instruments. As our study, we propose to take the following measures in this direction.

1. On an organizational and regulatory basis

2. In order to coordinate the Islamic FS according to the strategic and tactical plan:

AQROTURİZM BAZARININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Yusifova Kəmalə Xəlil qızı
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı,
baş müəllim, Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: yusifovakemale38@gmail.com

Açar sözlər: turizm bazarı, aqroturizm, inkişaf, tələb, təklif, qiymət, göstərici, şərtlər, meyarlar, konseptual aspekt.

Ключевые слова: туристический рынок, агротуризм, развитие, спрос, предложение, цена, показатель, условия, критерии, концептуальный аспект.

Keywords: tourist market, agritourism, development, business, provision, criterion, trade, criteria, conceptual aspect.

GİRİŞ

Turizm məhsulu istehsalçıları və onun istehlakçıları arasında meydana gələn, turizm xidmətini pula və əksinə çevirən iqtisadi münasibətlər sistemi kimi, turizm bazarı özünəməxsus funksiyalara, struktura və inkişaf meyllərinə malikdir. Eyni zamanda, turizm fəaliyyətinin ümumi iqtisadi mühitdə həyata keçirilməsi, turizm məhsulları bazarının maliyyə və investisiya bazarları, əmək bazarı, loqistik sistemlə inteqrasiyalı bazar mühitinin formalaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Azərbaycanda aqroturizm ilkin təşəkkül mərhələsindədir və onun inkişafının konsepsiyasının elmi təminatı gücləndirilməlidir. Bu və digər səbəblərdən aqroturizm bazarının təşəkkülü və inkişafının konseptual məsələlərinin tədqiqi hazırda gündəlikdə durur.

1. Turizm bazarının yaranma səbəbləri

İqtisadi aspektdə turizm bazarına münasibətdə nəzərə almaq lazımdır ki, burada turizm məhsulu və pul kütləsi daimi hərəkətdə olmaqla bir - birini əvəzləyir və turizm dövriyyəsi yaranır. Bu və digər səbəblərdən turizm bazarına, hər şeydən əvvəl ölkənin və onun ayrı-ayrı ərazilərinin dayanıqlı, dinamik və tarazlı inkişafının mühüm amillərindən biri kimi baxılır.

Turizm inteqrasiya amilidir və buna görə də turizm bazarı, o cümlədən aqroturizm bazarı ölkədaxili və ölkələr arası iqtisadi, sosial və digər aspektlərdə həyati rola malik ümumi inteqrasiya sisteminin aparıcı komponenti kimi qəbul edilir. Beynəlxalq turizm bazarı sürətlə inkişaf edir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 2017-ci ildə dünya turizmindən əldə edilən gəlir 5,29 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır [1]. Beynəlxalq turizm bazarında aqroturizmin xüsusi çəkisi, qabaqcıl xarici təcrübənin ilkin qiymətləndirilməsindən göründüyü kimi müsbət dinamikaya malikdir.

Turizm bazarına aşağıdakı müstəvilərdə baxılır: "turist məhsulunun alıcıları və satıcılarının maraqlarının uzlaşdırılması aləti kimi; turist məhsulunun reallaşdırılması; turist məhsulunun alıcıları və satıcıları arasında münasibət forması" [2, s.175].

Turizm bazarı, hər şeydən əvvəl xidmətlər bazarıdır. Bu baxımdan xüsusi qeyd edilməli məqamlara, ilk növbədə aşağıdakılar aid edilməlidir: turizm məhsulunun istehsalçısı və onun istehlakçısı, əksər hallarda bir-birini şəxsi təmasda tanımır. Belə vəziyyət turizmin özünəməxsusluğundan irəli gəlməklə bazar münasibətlərini mürəkkəbləşdirir. "Müştəri son anda səyahətdən imtina edərsə, onu əvəz etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Buna görə də, müəssisənin menecerinin qısa müddət ərzində bu xidmətə tələbin stimullaşdırılmasmı gücləndirməsi zəruridir. Xidmət hiss olunmayandır. Müqavilə bağlayarkən turizm xidmətini görmək və bir məhsul kimi onun dadma baxmaq

mümkün deyil. Turizm məhsulunun alınması və istehlakı anına qədər onu qiymətləndirmək üçün ölçü vahidi yoxdur. Buna görə də müəssisələr məhsulun etibarlılığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirməlidir, satıcılar istehlakçıları inandırmalıdır ki, onların təklif etdiyi xidmət daha əlverişlidir" [3,s.14]. Göründüyü kimi turizm bazarına xas olan xüsusiyyətlər, xeyli dərəcədə xidmət bazarına xas olan xüsusiyyətlərə anolojidir. Əsas fərqlərdən biri fəaliyyət məkanının pərakəndəliyi və bundan irəli gələn ləngimə effektidir.

Turizm bazarının xüsusiyyətlərinə münasibətdə fikirlər müxtəlif və bir sıra hallarda, kifayət qədər fərqlidir. Tədqiqatın predmetinə aid olduğu dərəcədə, anlayışları dəqiqləşdirməklə, turizm bazarının xüsusiyyətləri barədə aşağıdakıları qeyd edə bilərik. İlk növbədə deyək ki, turizm məhsulu, daha doğrusu turizm xidmətləri paketi turistin yaşadığı yerdə satılır və turist onu istehsal edən ölkəyə (əraziyə) ilk dəfə gəldikdən sonra onu qiymətləndirə bilir. Başqa sözlə, turizm səyahətdə istehlakdır. Turizm məhsulu (xidməti) satışını mürəkkəbləşdirən bu xüsusiyyət daxili və ya xarici olmasından asılı olmayaraq aqroturizmə də aiddir. Məsələ ondadır ki, kənd (aqro) turizm məhsulunun təbiətdən, konkret ölkədə (ərazidə) kənd təsərrüfatının, mətbəxin, yerli xalq sənətkarlığının nadir cəhətləri haqqında informasiya, rəqəmsal texnologiyalar hesabına nə qədər əyaniləşsə də şəxsi təmas effektini əvəzləyə bilmir. İlk növbədə, bu haqqında danışılan informasiyanın reklam xarakterli olması, yəni müştərinin hissiyatına təsir məqsədi ilə verilməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Etimadın, rəqəmsal texnologiyaların inkişaf potensialı nəzərə alınmaqla, turist məhsulunu tanıtma baxımından məsafə amilini neytrallaşdırma imkanları hüdudsuz deyildir.

Konseptual baxımdan, turizm bazarında tələb müxtəlif formalarda təzahür edir. Burada, potensial, formalaşan və formalaşmış, habelə mövsümi tələb özünü göstərir. Turizm bazarında potensial tələb, ilkin yanaşmada potensial turistlərin gözlənilən alıcılıq qabiliyyəti və müvafiq tələbat səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Formalaşma səviyyəsinə görə aqroturizm bazarında tələbin (formalaşan və formalaşmış tələb) fərqləndirilməsi, xeyli dərəcədə şərti olub, həm kənd ərazilərinin inkişafı, həm də turistlərin sağlamlıq, istirahət, dərketmə və s. motivlərinin reallaşdırılmasının dinamikasının təhlili sayəsində həyata keçirilə bilər. Zənnimizcə, hazırda aqroturizmdə turist tələbinin potensial və faktiki (formalaşmış) tələbi göstəriciləri ilə kifayətlənmək mümkündür. Həmin göstəricilərin müəyyən etdiyi intervalda aqroturizmə tələbin təşəkkülü prosesi isə, böyük həcmdə verilənlərin köməyi ilə rəqəmsal mühitdə imitasiya modellərində reallaşdırıla bilər.

Turizm bazarının digər xüsusiyyəti onun mövsümdən güclü və dəyişkən asılılığıdır. İqlim amili turizm bazarındakı mövsümilikdə mühüm rola malikdir. Beynəlxalq turizmdə bu amilin özünəməxsusluğu onunla əlaqədardır ki, dünyanın müxtəlif ərazilərində istirahət, səyahət, fəal və davamlı surətdə idmanla məşğul olmaq, müalicə ilin müxtəlif aylarına düşür. Odur ki, turizmin, o cümlədən aqroturizmin inkişafının tempi və proporsiyalarının proqnozlaşdırılmasında fərqli, lakin sistem əmələ gətirən üsul və vasitələrdən istifadə olunur.

Turizm bazarının mövsümi xarakterini şərtləndirən amillər arasında sosial amillər də az rol oynamır. Deyək ki, insanların asudə vaxtının strukturlaşdırılması meyarlarında dəbə uyğunlaşma, məzuniyyət vaxtının ailədə olan uşaqların məktəb tətilləri ilə uzlaşdırılması, məzuniyyət dövrü adlanan fəsildə (məsələn, bizim ölkədə yay ayları) bir çox müəssisələrdə təmir işlərinin aparılması və s. Məlumat üçün bildirək ki, bir çox Avropa ölkələrində iyul-avqust aylarında xeyli müəssisələrin təmir (profilaktika) üçün dayandırılması turizm səfərlərinə tələbatı artıran əhəmiyyətli amildir.

Aqroturizmə meyl edənlər kənd həyat tərzinə və kənd təsərrüfatı əməyinə ilin bütün fəsillərində maraq göstərə bilərlər. Reallıqda isə, həmin insanlar bir çox səbəblərdən daha

çox yay fəslində aqroturizmlə məşğul olurlar. Odur ki, mövsümə uyğun olaraq xidmətin qiymətinin dəyişilməsi, ərazinin özünəməxsusluğu və digər amillər nəzərə alınmaqla turizm şirkətinin gəlirlərinin ahəngdarlığı təmin olunur. Turizm, o cümlədən aqroturizm bazarında mövsümi tərəddüdləri yumşaltmaq üçün hazırda get-gedə zənginləşən çevik qiymət siyasəti alətlərindən, üsul və vasitələrindən istifadə olunur.

Turizm bazarında təklif olunan məhsulun (xidmətin) keyfiyyəti işin icraçılarından asılıdır. Aqroturizm xidməti göstərən təsərrüfatların sahibləri və işçiləri bu sahədə kifayət qədər təcrübəli olmaya bilər. Xidmətin lazımi səviyyəsinin təmin edilməsi üçün onlara peşəkar səviyyədə informasiya və məsləhət xidməti göstərilməli, mərkəzi hakimiyyət və yerli idarəetmə orqanları ilə birgə fəaliyyət imkanı təmin edilməlidir. Əlbəttə, aqroturizm müəssisələrinin daxilində menecmentin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Turizm bazarının xüsusiyyətlərindən biri onun ərazi amili ilə bilavasitə əlaqədar olmasıdır. Başqa sözlə, bu və ya digər ərazidə turist üçün maraq doğuran obyektlərin yerini dəyişmək mümkün deyildir. Turistə xidməti yaxınlaşdırmaq mümkün olmadığına görə, onu xidmət yerinə cəlb etmək lazımdır. Nadir təbiət abidələrinin, kənd həyat tərzinin digər elementlərinin yalnız maraqlı olduğuna görə turistləri cəlb edəcəyini gözləmək, aqroturizmin inkişafında arzu olunan səviyyəni əldə etmək baxımından yolverilməzdir. Odur ki, kreativ yanaşmaları nəzərdə tutan rəqəmsal texnologiyalar hesabına aqroturizmin, bu və ya digər kənd ərazisinə xas olan fərqli cəhətləri əyaniləşdirilməlidir.

Ümumən turizm bazarının səmərəli fəaliyyəti üçün, müvafiq mənbələrdə aşağıdakı şərtlərin olması zəruri hesab edilir: istehsalçılar azad rəqabət mühitində işləməlidirlər; onlar üçün eyni fəaliyyət şəraiti olmalıdır; turizm məhsulu istehlakçıları azad seçim hüququna malik olmalıdırlar; turizm məhsulunun təhlükəsizliyi təmin edilməlidir. Başqa sözlə, turizm bazarının fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipləri çərçivəsində baş verməli, istehlakçıların azad seçim hüququ olmalı, rəqabət mühiti dəstəklənməlidir və i.a. Odur ki, turizm bazarında marketinq tədqiqatlarının səmərəliliyini şərtləndirən mühitə münasibətdə aşağıdakı amillərə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur: "bazarın xidmətlərlə doyması, yəni alıcı bazarının mövcudluğu; istehlakçıların onlara üstünlük verməsi üçün turist firmalarının kəskin mübarizəsi; azad bazar münasibətləri, yəni satış bazarının, işgüzar tərəfdaşların seçimində, qiymətlərin təyin olunmasında, kommersiya işinin aparılmasında və i.a. inzibati məhdudiyyətlərin olmaması" [6, s.83].

Aqroturizm xidmətinə qoyulan tələblər, turizmin digər növlərində fərqli olmalıdır. Əks halda aqroturizmin cəlbediciliyini təmin etmək olduqca çətindir. Məsələ ondadır ki, hazırda turizm xidmətləri bazar iştirakçıları olan müxtəlif profilli, ixtisaslaşdırılmış müəssisələr tərəfindən təklif olunur. Həmin müəssisələrə, turistləri xidmətlərin tam kompleksi ilə təmin edən şirkətlər, turizm fəaliyyətinin təşkili məqsədi ilə yaradılan müəssisələr, habelə, otellər, motellər, turbazalar, restoranlar, barlar, konsert zalları, teatrlar, ekskursiya büroları, nəqliyyat xidməti müəssisələri və i.a. aiddir. Bütün bu müəssisələrin yerinə yetirdiyi işlərin bir fermer təsərrüfatının (ölçüsündən asılı olmayaraq) icra etməsi praktiki baxımdan real deyildir. Odur ki, aqroturizm bazarı iştirakçılarının fəaliyyətini tənzimləyən normalarda özünəməxsusluq gözlənilən və arzuediləndir. Bu özünəməxsusluq sağlam həyat tərzi, təbiətlə birbaşa təmasda olan fəal istirahət, kənd əməyinin ekzotikliyi və bir sıra digər cəhətlərdə özünü göstərir.

Turizm bazarı turist məhsulunun təklifi, turist tələbi, rəqabət və qiymətin qarşılıqlı əlaqədə olduğu sistemdir. Turist məhsuluna tələb çoxsaylı və fərqli xarakterə malik amillərdən asılıdır. Olduqca böyük müxtəlifliyə baxmayaraq həmin amilləri sosial-iqtisadi və psixofizioloji qruplara bölmək olar. Haqqında danışılan sosial-iqtisadi amillərə, ilk

növbədə istehsalın həcmi və strukturu aid edilir. Bu baxımdan, əhalinin pul gəlirləri, turizm məhsulunun (xidmətinin) qiymət səviyyəsi, xüsusi qeyd edilməlidir. Tələbə təsir edən əsas amillər qismində, habelə demoqrafik vəziyyət və əhalinin tərkibi, milli və tarixi baxımdan xüsusi dəyərə malik məhsul və xidmət növünə olan tələbat təsir edir. Turist məhsuluna tələbi şərtləndirən psixofizioloji amillər qrupuna, ilk növbədə istehlakçıların psixoloji xüsusiyyətləri aid edilir. Həmin amilləri, müvafiq mənbələrdə aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar: "1) məlumatlarıma səviyyəsi; 2) mədəni inkişaf səviyyəsi; 3) fizioloji inkişaf səviyyəsi; 4) digər mədəni elementlərlə təmin olunma səviyyəsi. Bütün bu amillər tələbin kəmiyyət dəyişikliyinə və elastikliyinə təsir edir" [4, s.177].

Bazarda turist məhsulunun təklifi, ən müxtəlif təzahürlərinə baxmayaraq, konkretləşdirilə bilən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl təklifin mənbəyi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, turizm sənayesinin təklifi təbii, tarixi və texnogen xarakterli konkret mənbələrə malikdir: "-təbii ehtiyatlar (hava, günəş, landşaft, su, təbii gözəlliklər və s .); -yaradılmış ehtiyatlar (memarlıq abidələri, tarixi və mədəni dəyərlər, əmtəə fondunun bir hissəsi və s.); -turizm xidmətləri (turizmdə insanların tələbatını təmin etməyə yönəldilmiş əmək fəaliyyəti). Təbii sərvətlər və yaradılmış ehtiyatların bir hissəsi turizm fəaliyyətindən kənarda mövcuddur" [5, s. 165].

Turizm bazarında təqdim edilən xidmətlərin qiyməti, ilk növbədə istehsalın və istehlak xidmətinin təşkili xərcləri, xammalın dəyəri, xidmət növləri üzrə müəyyən edilmiş vergi dərəcələri və gəlirlər kimi elementlərdən formalaşır. Turizm bazarının mövcud vəziyyətinin xarakterizə edilməsi üçün sistem əmələ gətirilən göstəricilər formalaşmışdır. Həmin sistemə, ilk növbədə turist məhsulunun satışının həcmi, bazarda fəaliyyət göstərən müxtəlif növ müəssisələrin sayı, turizm bazarının tutumu aid edilir. Turizm bazarının tutumu göstəricisi, öz növbəsində tələb və turizm xidmətləri təklifinin nisbəti, tələb, təklif və turizm məhsulunun reallaşdırılması üzrə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalan şərtləri ilə xarakterizə olunur. Məlum olduğu kimi turist bazarının tutumu müəyyən müddət (adətən, 1 il) ərzində burada alqı-satqı obyekti olmuş turist məhsulu və xidmətlərinin faktiki həcmidir.

"Kənd turizm bazarının tutumu turist tələbinin xarakterindən (kənd turizminin istiqamətlərindən), əhalinin ödəniş qabiliyyətli tələbindən və qiymətlərin səviyyəsindən asılıdır. Turist müəssisəsi bazarın tutumunu və onun dəyişməsi meyllərini bilməklə, həmin bazarın özü üçün perspektivliyini qiymətləndirmək imkanı əldə edir" [6, s.127].

Turizm bazarının mövcud vəziyyətinin xarakterizə edən göstəricilərə habelə aşağıdakılar aid edilir: rəqabətin xarakteristikalarından asılı olaraq bazarın növləri, rəqiblərin sayı, onların fəallıq dərəcəsi, qiymətlərin səviyyəsi; bazarın tənzimlənməsi dərəcəsi, bazarın dinamikliyi bazara çıxışın xarakteristikaları və i.a.

Turizm bazarında rəqabət təklifin çoxluğu şəraitində, şirkətlərin turizm məhsulunun reallaşdırılması uğrunda mübarizəsi prosesidir. Aqroturizm xidməti, nəzəri baxımdan təbii, təsərrüfatçılıq, mədəni və bir sıra digər aspektlərdə maraqlı olan ərazidə yaşayanların əksəriyyəti tərəfindən təklif oluna bilər. Reallıqda isə bu təkliflərin sayı heç də çox olmur. Belə vəziyyət kənd ərazilərinin inkişafı baxımından heç də arzu olunan deyildir. Aqroturizmin inkişafı baxımından bu sahədə təkmil rəqabətin dəstəklənməsi, tarazlı regional inkişaf meyarlarına uyğundur. Odur ki, aqroturizmin stimullaşdırılması üçün, ona dövlət tərəfindən himayə olunan aqrar sahə kimi münasibət göstərilməsini məqsədəuyğun hesab edənlər vardır [8].

2. Aqroturizm bazarının yaranması və inkişafı

Aqroturizm bazarının formalaşması və inkişafının konseptual aspektlərindən danışarkən, bir məsələ üzərinə xüsusilə dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Məlum

olduğu kimi, dayanıqlıq, müasir dövrdə inkişafın zəruri şərtlərindən biri kimi qəbul edilir. Dayanıqlı inkişaf, aqroturizm bazarına ciddi ekoloji tələblər qoymaqla, burada tələb, təklif və rəqabətin xarakterinə təsir göstərir. Başqa sözlə, turizm xidmətinin dayanıqlı inkişaf tələblərinə uyğunlaşdırılmsı, onun qiymətinə də təsirsiz qalmır. Bu isə aqroturizm bazarı iştirakçılarının hər biri üçün kifayət qədər ciddi məsələdir.

Turizm bazarının funksiyaları onun səmərəliliyinin təmin edilməsinin şərti və nəticəsi kimi çıxış edir. Həmin funksiyalara ilk növbədə turizm məhsulunun istehlak dəyərinin reallaşdırılması aid edilməlidir. Turizm bazarının haqqında danışılan funksiyasının icrası üçün turizm məhsulunun son istehlakçıya çatdırılması prosesi səmərəli təşkil edilməlidir. Başqa sözlə, "turizm bazarı aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: turist məhsulunun dəyərini və istehlakını reallaşdırır; turist məhsulunu istehsalçıdan istehlakçıya çatdırır; əməyin stimullaşdırılmasını təşkil edir [2, s.84].

Turizm bazarının bu funksiyası, aqroturizmin inkişafı baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Kənd yerlərində turizm xidməti göstərən subyektlərin fəaliyyətinin bu və ya digər formada dəstəklənməsi kənd ərazilərinin inkişafı baxımından məqsədəuyğundur. Odur ki, turizm bazarında fəallığın təşviqi, xüsusilə kən ərazilərində fəaliyyətin məcmu səmərəliliyinin əldə edilməsi baxımından mühüm funksional əhəmiyyət kəsb edir.

Turizm bazarının subyektləri kimi turistlər, turoperatorlar və turagentlər arasında münasibətlər aqroturizmdə fərqli təzahürlərə malikdir. Əksər hallarda turoperatorlar öz klassik funksiyalarını, yəni bilavasitə turizm məhsulunun formalaşması və istehlakçılara çatdırılması funksiyalarını tam həcmdə icra etmirlər. Bu işi, əsasən kənd yerlərində aqroturizm xidməti təklif edən təsərrüfat sahibləri (digər işçilərin, nadir hallarda menecerlər) yerinə yetirirlər. Odur ki, aqroturizmdə və kənd yerlərində göstərilən turizm xidmətinin digər növlərində turoperatora aid funksiyalar üzrə, o cümlədən, komplektləşdirmə və zəmanət üzrə funksiyaların standartlarının işlənməsi, bir çox hallarda eksklüziv yanaşmalarla əvəz olunur.

Kənd yerlərində aqroturizm xidməti təklif edən təsərrüfatçılıq subyektləri və turizm agentlikləri arasında qarşılıqlı etimad mühiti təşəkkül mərhələsindədir. Bu prosesin sürəti, əksər hallarda qənaətbəxş olmasa da, müəyyən nikbinliyə əsas verir. Ümumiyyətlə isə aqroturizm bazarı mürəkkəb struktura malik olmaqla, burada məhsulun mühüm hissəsi, hələ ki, vasitəçilər (turoperator - turaqent - istehlakçı) vasitəsilə deyil, əsasən birbaşa satılır. Bununla belə, aqroturizmin intensiv inkişafı üçün turizm məhsulunun istehlakçıya çatdırılmasında turagent fəaliyyətindən istifadə imkanları reallaşdıeılmalıdır. Belə ki, bu halda, ixtisaslaşmanın üstünlüklərindən istifadə etməklə, xidmətin keyfiyyətini yüksəltmək olar.

Turizm bazarının formalaşması və inkişafı, ölkənin (regionun, konkret ərazinin) müvafiq potensialının fəallaşdırılması prosesinə münasibətdə bazar infrastrukturu amili, həm şərt, həm də indikator kimi çıxış edir. Bazar infrastrukturunun zəruri inkişaf səviyyəsinə çatması kənd ərazilərinin turizm potensialının fəallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Müasir turizm bazarında bazar infrastrukturuna aid edilən subyektlərə, ilk növbədə turistlər (turizm xidmətini istifadə edənlər), turizm məhsulunun pərakəndə satış şəbəkəsi iştirakçıları, turizm xidməti tədarükçüləri, qidalanma müəssisələri, yerləşmə və nəqliyyat vasitələri, turizm məhsulu topdansatış müəssisələri daxildir. Bu təsnifatda pərakəndə satış şəbəkəsi iştirakçıları dedikdə turagentlər, topdansatış müəssisələri dedikdə isə turoperatorlar nəzərdə tutulur.

"Hazırda Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında, o cümlədən kəndlərində turistlərə yerləşdirmə vasitələri və qidalanma növləri üzrə müxtəlif xidmətlər göstərilsə də, bu

xidmətlər istənilən səviyyədə deyildir. Belə ki, kənd ərazilərində yaşayan ev sahiblərinə turizm vərdişlərinin aşılanması kənd ərazilərində məşğul olan əhalinin sayının artırılmasına, kənd turizmi sahəsində xidmət infrastrukturunun gücləndirilməsinə, kənd evlərində turizm xidməti səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, turizmin alternativ növlərinin və regionların iqtisadi inkişafına yardımçı olan amillərdəndir. Kənd turizmini inkişaf etdirməklə fərdi sahibkarlıq vərdişlərinin aşılanmasına, kənd yerlərində kommunal xidmətlərin inkişafına, əhalinin, xüsusilə də qadınların məşğulluğunun artırılmasına nail olmaq mümkündür və bu məqsədlə davamlı turizm potensialından istifadə ilə bağlı bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçiriləcəkdir" [6, s.73-78].

Turizm bazarının daxili, getmə, gəlmə turizm bazarlarına bölünməsi Ümumdünya Turizm Təşkilatının qəbul etdiyi təsnifatdır. Bu halda daxili və gələn turistləri əhatə edən ölkədaxili turizm bazarı, daxili və gedən turistləri əhatə edən milli turizm bazarı, gələn və gedən turistləri əhatə edən beynəlxalq turizm bazarı fərqləndirilir. Ölkəyə valyuta daxilolmalarını artırmaq, ölkənin turizm sənayesi ilə birbaşa əlaqədar sahələrdə işgüzar fəallığı artırmaq, məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək üçün turizmin inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri gedən və gələn turistlərin sayında sonuncunun üstünlüyünün təmin edilməsi hesab edilir. Başqa sözlə, əcnəbi turistlərin ölkə ərazisinə səfərlərinin stimullaşdırılması perspektivli istiqamətdir.

Hazırda aqroturizmi bazarının öyrənilməsi məqsədi ilə, ilkin yanaşmada onun perspektivli istiqaməti müəyyən edilməlidir. Bu məqsədlə bazarın müvafiq seqmentində konyunktur təhlil edilməli, aqroturizm bazarında müəyyən vaxtda turizm məhsuluna (xidmətinə) tələb-təklif nisbəti qiymətləndirilməlidir. Bu qiymətləndirmə, haqqında danışılan bazarın mühitini formalaşdıran olduqca çoxsaylı amillərin təsirini nəzərə almağı tələb edir. Aqroturizm bazarını formalaşdıran sosial mühitə münasibət bildirmək üçün demoqrafik vəziyyəti şərtləndirən başlıca meyllər aşkar edilməli, kənd yerlərində məşğulluğun vəziyyəti təhlil edilməli, müvafiq sorğuların nəticələri şərh olunmalı, kənd ərazilərində insanlarına əmək bazarına adaptasiyası prosesləri tədqiq olunmalıdır.

Aqroturizm xidməti göstərən müəssisə marketinq kompleksinin işləyib hazırlayarkən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır: xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş addımların məntiqi ardıcıllığı, ölçüb-biçilmiş yanaşmalar, məsrəflərin dəyişməsi prosesinin əsas xarakteristikalarının nəzərə alınması (bax: məsələn, [7, s.101-112].

NƏTİCƏ

Aqroturizm bazarında perspektivli istiqamətlərin müəyyən edilməsi üçün bu seqmentdə turizm məhsuluna tələb-təklif nisbəti qiymətləndirilməli, kənd yerlərində məşğulluğun vəziyyəti təhlil edilməli, kənd ərazilərində insanların əmək bazarına adaptasiyası prosesləri araşdırılmalıdır. Aqroturizm bazarında vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün ümumi meyar və göstəricilərlə yanaşı, özünəməxsus meyar və göstəricilər də təhlilə cəlb edilməlidir. Kənd yerlərində turizm xidmətlərinin cəlbediciliyinin artırılması meyarı, keyfiyyət və qiymətin nisbətində nisbətin optimallaşdırılmasını tələb edir. Aqroturizm bazarında xidmət təklifinin qiymətləndirilməsi zamanı meyar turist marağının bu və ya digər obyektə cəlb olunması müddətinin artırılması qəbul edilə bilər və s. Bu bazarda vəziyyətin qiymətləndirilməsinin ümumi göstəricilərinə konkret turizm məhsulunun bütövlükdə turizm məhsulları içərisində payı, ölkədə turizm dövriyyəsinin dünya turizm dövriyyəsində xüsusi çəkisi, ölkədə adambaşına düşən turist məhsulunun müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrlə müqayisəsinə imkan verən nisbi göstəricilər aid edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016, s.98

2. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı, "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı. 2011, s. 49

3. Мировой рынок туризма продолжает расти// https://www. tripadvisor. ru/ TripAdvisorInsights/w2841 4

4. Məmmədov E.Q. Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri (Monoqrafiya). Bakı, "Gənclik" Nəşriyyatı, 2013. 172 s.

5. Soltanova H.B.. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, AzTU nəşr. 2015. s.475

6. Ивановская К.А. Емкость и сегментация рынка сельского туризма в Костромской области// Региональная экономика: теория и практика. 2009. №15(108). с.70-76

7. Семилетова Я.И. Маркетинг в туризме. // Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета. 2015, № 38, с.121-125

8. Скрынник предложила приравнять агротуризм к сельхоздеятельности // https://www.interfax.ru/ business/525048.

ОРГАНИЗАЦИЯ РЫНКА АГРОТУРИЗМА И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Резюме

В статье рассматриваются различные взгляды на специфику туристического рынка. Концептуально были рассмотрены различные формы структуры спроса на туристическом рынке. Описаны факторы, способствующие развитию туризма в сельской местности. Объявлены необходимые условия для эффективного функционирования туристического рынка, в том числе агротуризма. Показано, что деятельность рынка агротуризма должна проходить в рамках основных принципов рыночной экономики. Определены особенности предложения туристского продукта на рынке. Охарактеризованы показатели, характеризующие текущее состояние рынка агротуризма. Обоснована необходимость проведения анализа общих и специфических критериев и показателей для оценки ситуации на рынке агротуризма.

AGROTURISM MARKET ORGANIZATION AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES

Summary

The article discusses various views on the specifics of the tourism market. Conceptually, various forms of demand patterns in the tourism market were examined. The factors contributing to the development of tourism in the countryside are described. Necessary conditions have been announced for the effective functioning of the tourism

market, including agritourism. It is shown that the activity of the agritourism market should take place within the framework of the basic principles of a market economy. The features of the offer of a tourist product in the market are determined. The indicators characterizing the current state of the agritourism market are characterized. The necessity of an analysis of general and specific criteria and indicators to assess the situation on the agritourism market is substantiated.

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON BANK XİDMƏTLƏRİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

İsgəndərli Nizami Vidadi oğlu
UNEC
e-mail: Nizami-Isgandarli@unec.edu.az

Açar sözlər: kommersiya bankları, elektron bankçılıq, şəffaflıq, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, internet.
Keywords: commercial banks, e-banking, transparency, information and communication technologies, internet
Ключевые слова: коммерческие банки, электронный банкинг, прозрачность, информационные и коммуникационные технологии, Интернет.

Giriş

Dünya iqtisadiyyatında baş verən yenilənmə meyllərinin əsasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından daha çox istifadə dayanır. Məlumdur ki, iqtisadiyyatın bütün sferaları elektronlaşır və xidmət sahəsindən tutmuş dövlət müəssisələrinə qədər, əksər fəaliyyət növləri elektron bazaya inteqrasiya olunur. Bu səbəbdən, milli iqtisadiyyatın inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilən bank sektorunun elektronlaşma səviyyəsinin müqayisəli təhlil metodu əsasında öyrənilməsi, bu sahədə olan çatışmazlıqların araşdırılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işi məhz bu problemin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Dünyada elektron bankçılığın cari vəziyyəti

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə iqtisadiyyatın bir çox sektoru da öz növbəsində bu yeni mühitlə uzlaşmalı olur. Hazırda dünyanın elə bir iqtisadi sferası yoxdur ki, orda elektron xidmətlər istifadə olunmasın. Bu isə özlüyündə dövlətlərin rifah səviyyələrinin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan, əksər ölkələrin milli iqtisadiyyatlarında əsas oyunçulardan hesab edilən bank sektorunun elektronlaşması və internet bankinq xidmətlərinin təklif edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dünyada elektron bank xidmətlərinin ilk istifadə tarixi internet texnologiyalarının geniş yayılması dövrü ilə üst-üstə düşür. Texnoloji yeniliklərdə öncül rol oynayan Qərb iqtisadiyyatları arasında internet bankçılıq proqramlarının ilk tətbiqinə ABŞ-da rast gəlinir. 1995-ci ildə "Presidential Savings Bank" dünyada ilk dəfə elektron bank proqramı təkmilləşdirmiş və istifadəçilərinə təqdim etmişdir. Bu bankı daha sonra "CityBank", "Wells Fargo" kimi nüfuzlu banklar da izləmiş, 1997-ci ildən sonra isə elektron bankçılıq sahəsində inqilabi addımlar atılmağa başlamışdır (1). Fərdi kompüterlərdən istifadənin çoxalması, Qərb insanının rifah halının yüksəlməsi fonunda elektron cihazlara əlçatanlığın təmin edilməsi, müştərilərin elektron xidmətlərə göstərdiyi xüsusi maraq, ənənəvi kargüzarlıq sisteminin elektron kargüzarlığa inteqrasiya olunması və s. kimi amillər 90-cı illərin sonunda elektron bank xidmətlərinin sürətli inkişafını şərtləndirmişdir. Orta və yuxarı yaşlı insanlar yeni elektron xidmətlərlə ayaqlaşa bilməsələr də, zaman keçdikcə bütün nəsillər arasında informasiya texnologiyalarına maraq artmış və elektron xidmətlərdən istifadə vərdişləri qazanılmışdır. Avropada elektron bankçılığın ilk tətbiq olunduğu Fransada 2007-2011-ci illər arasında elektron qeydiyyat səviyyəsində kəskin artım müşahidə olunmuş, müştəri sayı 70% artmış, eyni zamanda, aktiv elektron bank xidmətləri istifadəçilərinin sayı da bir milyon istifadəçi sayına yaxınlaşmaqla 67% artım göstərmişdir.

2017-ci ilə qədər bu rəqəm 100%-ə çatmış və bütün bank xidmətləri elektronlaşdırılmış, eyni zamanda, müştərilər birmənalı şəkildə elektron bazaya inteqrasiya edilmişlər (2).

Elektron bank xidmətlərinin əsas istifadəçiləri Asiyada (35%) yaşayır – Yaponiya, Çin və Koreya kimi nəhəng texnoloji imkanlara malik ölkələr bir çox sahədə Qərbdən heç də geri qalmamışdır. Avropa ölkələri 28%-lə ikinci yerdədir. Şimali Amerika (ABŞ və Kanada) üçüncü yerdə gəlir və 9%-lik paya malikdirlər. Digər yerləri isə Cənubi Amerika, Afrika və Avstraliya bölüşür. Elektron bank xidmətlərindən istifadənin lokal səviyyəsinə görə ABŞ liderdir. Belə ki, 2018-ci ilin məlumatına əsasən, Şimali Amerika 70%-lik bir payla elektron bankçılığın əhali arasındakı nisbəti baxımından ön plana çıxır, sonrakı yerləri Avstraliya (53%) və Avropa (38%) tutur. Afrika ölkələri infrastruktur baxımından geridə qaldığından, bu ölkələrdə elektronlaşma sürəti zəifdir və elektron bankçılığın ləng inkişaf etdiyi bölgə Afrikadır (3).

Elektron bank xidmətləri birbaşa şəffaflığa, rahatlığa və distant xidmətə yönəlmişdir. Belə ki, müştərilərin bank xidmətlərindən istifadə etmələri üçün filiallara yaxınlaşmalarına ehtiyac yoxdur – müxtəlif növ kreditləşmələr (fiziki və hüquqi şəxslər üçün kreditlər, istehlak kreditləri, ipoteka kreditləri və s.), bank kartları ilə təmin olunma, hesabın idarə edilməsi, pul köçürmələri və s. kimi bütün bank xidmətləri artıq birmənalı şəkildə elektron qaydada həyata keçirilir və müştərilərin banklara fiziki surətdə yaxınlaşmalarına ehtiyac yoxdur. Elektron bankçılıq banklar üçün də sərfəlidir – bankların xərcləri bu vasitə ilə azalır və müştərilərlə daha interaktiv və sürətli əlaqə qurma imkanları çoxalır. Eyni zamanda, elektron xidmət səviyyəsi inkişaf etmiş banklar birmənalı şəkildə rəqabətdə öndə hesab olunur və daha çox müştəri loyallığına sahib olurlar. Bankların şöbələri azalır və xərclərin azalması hesabına müştəriyə daha yaxşı xidmət göstərmə səviyyəsi yüksəlir.

Elektron bank xidmətlərinin dünya ölkələrinin inkişafında dörd əsas mərhələ fərqləndirilir. Birinci mərhələdə banklar özlərinə veb səhifələr yaradırlar və müştəriləri öz səhifələri barədə məlumatlandırırlar. Bu mərhələ daha çox informativ xarakter daşıyır və əsas məqsəd əhalinin məlumatlandırılmasıdır. İkinci mərhələdə artıq fərdi hesabların idarə olunması, pul transferi və bu tipli digər xidmətlər elektron qaydada müştərilərə təqdim olunmuşdur. Üçüncü mərhələdə çek və veksellər, investisiya əməliyyatları və s. elektronlaşdırılmış və internet bankinq xidmətlərinin əməliyyat imkanları xeyli artmışdır. Dördüncü mərhələ artıq tam elektronlaşma və post-satış mərhələsidir. Bu zaman müştərilər bütün əməliyyatlarını elektron qaydada idarə etməklə qalmırlar, eyni zamanda, xüsusi və mükafatlı xidmətlərlə də təmin olunurlar. İnternet artıq hər bir kəsin "cibindədir" (mobil telefonlarında) və dolayısı ilə, bank xidmətləri üçün harasa getməyə ehtiyac yoxdur. Sadəcə mobil telefonumuzdan internetə qoşulmaq kifayətdir

Azərbaycanda elektron bankçılığın inkişafı və əsas problemləri

Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələr dövlət xidmətlərinin şəffaflaşdırılması, elektron hökümətin qurulması və dolayısı ilə, şəffaflığın tam təmin olunması olmuşdur. Bu baxımdan uğurlu "ASAN Xidmət" və "elektron hökümət" layihələrini misal göstərə bilərik. Bu xidmətlər öz növbəsində şəfafflıq və elektronlaşmanın vəhdəti kimi çıxış edirlər və daha səmərəli dövlət idarəçiliyi üçün elektronlaşmanın önəmini göstərirlər. Ölkəmizdə özəl sektorda dünya səviyyəli xidmətin təmin olunması üçün mütəmadi islahatlar aparılır və bank sektoru bu baxımdan nümunə təşkil edir. Bankların sayındakı azalma öz növbəsində həmin bankların spesifik xidmətləri və müştəri məmnuniyyəti siyasətlərini daha çox inkişaf etdirmələrinə səbəb olmuş, bankların əksər xidmətləri elektronlaşdırılmış və müştərilərin rahatlığı təmin edilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "2011-2018-cü illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı" Dövlət Proqramı ölkə iqtisadiyyatında qabaqcıl və innovativ informasiya-kommunikasiya texnologiyalardan istifadənin təkmilləşdirilməsini prioritet elan etmiş və Azərbaycanın bütün bölgələrinin sürətli internetə çıxışla təmin edilməsi üçün hüquqi baza formalaşdırmışdır. Ardıcıl islahatlar nəticəsində elektron hökümət formalaşdırılmış, regionlar universal rabitə və İT ilə təmin edilmişdir.

Azərbaycanda bir çox ölkələrdə olduğu kimi, kommersiya banklarının əsas hesab əməliyyatları aşağıdakılardır: çeklər, akkreditiv hesablaşmalar, transfer əməliyyatları və s. Hər kəs bank filiallarına yaxınlaşmaqla istənilən bank xidmətindən yararlana bilər, lakin yaranan növbələrin sıxlığı və uzun müddət gözləmək xidmətin keyfiyyətini də aşağı sala bilər. Bu baxımdan insanlar onlayn növbə almaqla bank xidmətlərindən istifadə edə və ümumiyyətlə, banka getmədən, onlayn qaydada hesab əməliyyatlarını icra edə bilərlər. Artıq qabaqcıl ödəmə texnologiyaları böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq əksər banklarda tətbiq olunur və bu meyl get-gedə sürətlənməkdədir.

Ölkənin ən iri filial şəbəkəsinə malik olan Kapital Bank, aktivlərin həcminə görə görə lider olan Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Ekspressbank, Unibank, AzərTürk Bank, YeloBank (köhnə Nikoil Bank) və s. kimi banklar əksər xidmətlərini elektronlaşdırmışdır. Beləliklə, bu bankların sadiq müştəriləri olmaq üçün bank növbələrində dayanmağa ehtiyac yoxdur. Visa Money Transfer, Master Card P2P Money Transfer, 3D Secure E-Commerce, Multicurrency card, Info Kiosk, mobil bankçılıq və s. kimi xidmətlər indi bütün banklarda mövcuddur və ən adi əməliyyatlar hesab olunur (4).

Dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı göstərir ki, kommersiya banklarının ilk onlayn əməliyyatları ödəniş əməliyyatıdır. Məlumdur ki, hal-hazırda da bankların fəaliyyətlərinin böyük bir sferasını əhatə edən ödəmə əməliyyatlarından bank hesabı olan, depozitə malik və müvafiq sənədlərə malik müştərilər istifadə edə bilərdilər, indi isə fiziki anlamda bankların vasitəçiliyinə ehtiyac olmadan demək olar ki, elektron qaydada bütün bu əməliyyatları həyata keçirmək mümkündür.

Nisbətən böyük miqyaslı əməliyyat hesab olunan kreditləşmə bir neçə il əvvələ qədər ancaq bank filiallarında fiziki sənədləşmə vasitəsilə həyata keçirilirdisə, indi nəinki elektron bankçılıq, hətta SMS-lə (SMS-bankçılıq) müəyyən məbləğdə kredit almaq mümkündür. Bunun üçün lazım olan sənədlər və müvafiq qeydiyyat prosesi bankın internet saytında və ya mobil tətbiqində həyata keçirilir, lazım olan məbləğ isə daha sonra müştərinin bank hesabına köçürülür. Artıq məsələ bu qədər sadələşmişdir.

Azərbaycan əksər banklar elektron xidmətlər təklif edir və kreditin verilməsi də bura daxildir. Aşağıdakı cədvəldə ən geniş şəbəkəyə malik banklar tərəfindən təklif edilən bank kartları və bu kartlardan istifadənin faiz dərəcələri göstərilmişdir:

Elektron bank xidmətləri çərçivəsində təklif olunan bank kartları və faiz dərəcələri

Cədvəl 1

Banklar	Kartlar	Kreditin məbləği	Kartın müddəti	Kartın faiz dərəcəsi	Taksit əməliyyatları üzrə illik faiz
Kapital Bank	BirKart	10000 AZN-dək	36 ay	25%	0%

ABB	TamKart	300-15000 AZN-dək	60ay	24%	0%
Unibank	Albalı	10000 AZN-dək	60 ay	25%	0%
Bank of Baku	Bolkart	200-5000 AZN-dək	48 ay	25%	0%

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (www.cbar.az, 2022)

Əhali arasında böyük populyarlığa malik olan və son beş ildə ən çox istifadə göstəricisinə sahib "Birkart" – öz yenilənmiş mobil tətbiqindən istifadə edən müştəri sayı bir milyon limitini keçən ilk bank kartı olmuşdur (2019-cu ildə). "Birkart" üzrə əsas tariflər aşağıda qeyd olunmuşdur (5):

Kapital Bankın təqdim etdiyi "Birkart" üzrə tariflər

Cədvəl 2

Xidmətlər	***BirKart***	***BirKart Cashback***	***BirKart Umico***	***BirKart Miles***
Xidmət haqqı (aylıq)	1AZN	2AZN	2AZN	3AZN
İllik faiz dərəcəsi	Taksit əməliyyatları üzrə - 0% Qeyri-taksit əməliyyatları üzrə - 25%	Taksit əməliyyatları üzrə - 0% Qeyri-taksit əməliyyatları üzrə - 25%	Taksit əməliyyatları üzrə - 0% Qeyri-taksit əməliyyatları üzrə - 25%	Taksit əməliyyatları üzrə - 0% Qeyri-taksit əməliyyatları üzrə - 25%
Nağdlaşdırma komissiyası	Kredit limitindən və şəxsi vəsaitdən- 1.5%, minimum 2AZN	Kredit limitindən və şəxsi vəsaitdən- 1.5%, minimum 2AZN	Kredit limitindən və şəxsi vəsaitdən- 1.5%, minimum 2AZN	Kredit limitindən və şəxsi vəsaitdən- 1.5%, minimum 2AZN
Xərclərin karta geri qaytarılması (cashback)	Nəzərdə tutulmayıb	1.5%-dən 30%-dək	1.5% (taksit- 0.5%)	

Mənbə: www.kapitalbank.az

Cədvəldən göründüyü kimi, Birkart istifadəçilər üçün olduqca səmərli xidmət təklif edir. Taksit əməliyyatları 0%-lə icra edilir, eyni zamanda, şəxsi vəsaitin nağdlaşdırılması üçün də 0% komissiya haqqı vardır. Bu qeyd olunan detallar Birkartı hər hansı bir bank kartı yox, istifadəçinin "şəxsi pulqabı" kimi istifadə etməsinə şərait yaradır.

Daha bir maraqlı müqayisəni Azərbaycan banklarının filial və elektron xidmətlərindən istifadə faizləri arasında aparmaq mümkündür.

Azərbaycan banklarında elektron xidmətlərdən istifadə faizləri

	"Beynəlxalq Bank"		"Kapital Bank"		"Bank Respublika"		"Unibank"	
Bank xidməti	Filial	E-bank	Filial	E-bank	Filial	E-bank	Filial	E-bank
Bank hesabları arasında pul köçürmələri (daxili %)	0.15	0.15	0.1	-	0.2	0.2	0.12	0.12
Ödənişlər (vergi və s.%)	0.05	0.05	0.15	0.15	0.3	0.3	-	-
Valyuta əməliyyatları	0.6	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.8	0.8
Avtomatik ödəmə terminalları (%)	0-0.15	0-0.15	-	-	0.3	0.3	-	-

Cədvəl 3

(mənbə:www.cbar.az)

Cədvəldən göründüyü kimi, əksər nüfuzlu banklarımızda filial və onlayn əməliyyatları arasında faiz fərqi demək olar ki, yoxdur və ya onlayn xidmətlərdən istifadə üçün daha az faiz tutulur. Bu isə özlüyündə əhalini elektron xidmətlərin istifadəsinə təşviq edir (6) .

Tədqiqatımız nəticəsində aydın olur ki, Azərbaycanda elektron bank xidmətləri sektoru get-gedə inkişaf edir və dünya bankları ilə rəqabət aparır. Sözügedən sahənin müəyyən çatışmazlıqları da vardır və aşağıda həmin cəhətlər qeyd olunur, eyni zamanda, onların aradan qaldırılmasına dair tövsiyələr verilir:

1. Bank xidmətlərindən istifadə etmək üçün müştərilər bankın rəsmi saytı və mobil tətbiqdən istifadə seçimləri arasında qalırlar, bu zaman mobil tətbiqlər lazımi səviyyədə sürətli çalışmadığı üçün əksər hallarda saytlara üstünlük verilir. Mobil tətbiqlər daha da inkişaf etdirilməli və xidmətlərin əsas episentri bu tətbiqlər üzərinə köçürülməlidir.

2. Hesab əməliyyatlarının aparılması zamanı müştərilər bəzən avtorizasiya və identifikasiya problemləri ilə üzləşirlər ki, bunun da əsas səbəbləri arasında zəif və gücsüz interfeys, proqram təminatında boşluqlar, saytın yenilənmə intensivliyinin az olması və s.-ni qeyd etmək mümkündür.

3. Elektron bankçılığın əsas siması hesab edilən mobil bank tətbiqlərində, əsasən, bank kartları vasitəsilə əməliyyatlar (pul köçürmələri, kommunal və digər ödənişlər və s.), bank hesabları, kredit və depozit haqqında məlumatlar yer alır. Yaxşı olardı ki, bank hesabları arasında köçürmə əməliyyatları daha da inkişaf etdirilsin və bu vasitə ilə bank kartı olmayan insanlar da elektron xidmətlərdən yararlansınlar.

4. Nəhayət, məlumdur ki, 2020-ci ildə aparılan bank islahatlarından sonra Azərbaycan banklarında kredit faizləri yenə də yüksək olaraq qalır. Kredit faizləri islahatlardan əvvəl 25-30 faiz aralığında idi, indi isə 15-20 faiz aralığındadır və inkişaf etmiş bir çox ölkələrlə

müqayisədə bu faizlər yenə də yüksək hesab olunur. Bu baxımdan, daha çox insanın kreditləşməyə əlçatanlıq əldə etməsi üçün kredit faizlərini daha da azaltmaq məqsədəuyğun olardı

Nəticə

Azərbaycanın kommersiya bankları (bağlanmış və hazırda fəaliyyətini davam etdirənlər) daim ən modern informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə ayaqlaşmış və öz xidmətlərinin keyfiyyətini artırmışlar. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, bankın fəaliyyətinin genişlənməsi və inkişaf etməsi sadəcə elektronlaşma ilə mümkün deyildir. Marketinq strategiyası, PR strategiyası və s. kimi məsələlərə də xüsusi diqqət ayrılmalı və vaxtında çevik qərarlar verilməlidir. İstənilən halda, Azərbaycanın kommersiya banklarının fəaliyyətinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, ölkə bankları, əsasən, hesablaşma-kassa xidmətlərini aktiv şəkildə təklif və təbliğ edir, digər xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün onların elektron qaydada təşviqini həyata keçirmirlər. Bu sahədə dünya təcrübəsindən yararlanmaq olduqca məqsədəuyğun olardı.

Elektron bank xidmətlərinin keyfiyyət məzmunun müxtəlif yanaşmalarının tədqiqi zamanı müştərilərin cari ehtiyac və tələbatlarının müəyyənləşdirilməsi mümkündür. Müştəri mövqeyindən yanaşılsa, xidmətin keyfiyyəti, sürəti, sənədləşmə prosesinin dəqiqliyi, konsultasiyanın səmərəliliyi, bankın reputasiyası və elektron xidmətlərin günün müəyyən saatlarında rahat şəkildə əlçatan olması elektron bankçılığın əsas keyfiyyət xarakteristikalarıdır. Bank prizmasından məsələyə yanaşıldıqda isə, texnoloji imkanların artırılması, bu sahəyə yönəldilmiş xərclər, əməyin səmərəsi, kredit və digər risklər elektron bankçılığın keyfiyyətinin ölçülmə meyarlarıdır. Müştərilər və bankın maraqlarının uzlaşdırılması isə elektron bank xidmətlərinin inkişafında əsas və ən önəmli meyar olaraq qalır.

Actual Problems Of Electronic Banking Services İn Azerbaijan

Abstract

The main purpose of the study is to study the current state of electronic banking services in Azerbaijan. The research was based on research methods such as comparative analysis and logical generalization. As a result of the study, it became clear that the problems with transparency in the activities of banks in Azerbaijan have completely decreased and one of the main reasons for this is the transition to e-banking. The limitations of the study are the lack of a unified database of banks' e-services, which in turn makes it difficult to conduct research by requiring specific research by individual banks. The practical significance of the study is to compare the electronic services of the country's major banks and, as a result, to identify the bank pursuing the most effective financial policy.

Актуальные Проблемы Электронных Банковских Услуг В Азербайджане

Резюме

Основная цель исследования - изучить текущее состояние электронных банковских услуг в Азербайджане. В основе исследования лежали такие исследовательские методы, как сравнительный анализ и логическое обобщение. В результате исследования стало ясно, что проблемы с прозрачностью деятельности банков в Азербайджане полностью уменьшились и одной из основных причин этого является переход на электронный банкинг. Ограничениями исследования является отсутствие единой базы данных банковских электронных услуг, что, в свою очередь,

затрудняет проведение исследования, требуя проведения конкретных исследований отдельными банками. Практическая значимость исследования заключается в сравнении электронных услуг крупнейших банков страны и, как следствие, в выявлении банка, проводящего наиболее эффективную финансовую политику.

Ədəbiyyat siyahısı

[1] Bəşirov R.A.(2016). Bank işi. Bakı, 2016;

[2] Boer, R. and Boer, T. (2017). Mobile payments 2017: market analysis and overview, Innopay – 2017

(https://www.researchgate.net/publication/275155059_Trends_in_mobile_payments_research_A_literature_review);

[3] Aslanov A.M. (2014). Maliyyə və bank statistikası. Bakı, 2014;

[4] Mikayılov, Q. və Muxtarov, Ş. (2013). "Azərbaycan Bank Sisteminin Maliyyə Analizi". Bakı – 2013;

[5] www.kapitalbank.az (2022);

[6] www.cbar.az (2022).

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏTİN İNKİŞAFI VƏ 2022-Cİ İLDƏ ELEKTRON TİCARƏT VASİTƏSİLƏ APARILAN ƏMƏLİYYATLAR

Məmmədov Şamxal Quluyar oğlu
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: samxal-memmedov-92@mail.ru

Açar sözlər: elektron ticarət, ödəniş sistemləri, nağdsız ödənişlər.
Ключевые слова: электронная коммерция, платежные системы, безналичный расчет.
Key words: e-commerce, payment systems, cashless payments.

Azərbaycanda elektron ticarət yeni yaranmış sahələrdən biridir və inkişaf etməkdədir. Bu sahənin inkişafı üçün xeyli işlər görülür. Ölkəmizdə bu sahədə müxtəlif problemlər mövcuddur və bu problemləri həll etmək üçün xeyli vaxt lazımdır. Bunun üçün dünya təcrübəsindən istifadə etmək zəruridir. Bu problemlərdən bir neçəsini sadalamaq olar:

- Qloballaşmanın keçid dövrü problemləri;
- Maliyyə problemləri;
- Əməliyyatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi məsələləri;
- Yeni müştərilərin cəlb edilməsi və s [5].

Elektron Ticarət internet üzərindən müxtəlif məhsul və xidmətlərin təhlükəsiz satışıdır. Elektron ticarətdə məhsulların elektron vitrində yerləşdirilməsi, məhsulların satışı, ödəniş və s. kimi bütün proseslər internet üzərindən həyata keçirilir. Elektron ticarətin ən böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, müştərilərə zaman və məkandan asılı olmayaraq dünyanın istənilən yerindən və istənilən vaxt alış-veriş etmək imkanı təqdim edə bilir. Firmalar fiziki mühitdə çata bildiklərindən daha çox müştəri və dövriyyəyə çata bilərlər.

Elektron ticarət müştərilərə daha şəffaf mühit təklif edir. Elektron ticarətdə müştərilər müxtəlif şirkətlərin internet saytları və müxtəlif məhsullar arasında qiymətləri sürətlə axtara bilirlər. Bu, rəqabəti artırır və qiymətləri aşağı salır.

Şəkil 1. Tərəflərə görə elektron ticarətin növləri [8].

Elektron ticarətin iştirakçısı olan tərəflərə görə elektron ticarət əməliyyatlarının növləri şəkil 1-də qeyd edilmişdir.

- B2B – Şirkətlər arasında mövcud olan elektron ticarəti müəyyən edir;
- B2C – Şirkətlər və istehlakçılar arasında mövcud olan elektron ticarəti müəyyən edir;
- B2G – Dövlət sektoru ilə şirkətlər arasında aparılan elektron ticarəti müəyyən edir;
- C2C – Fərdi sahibkarlar ilə istehlakçılar arasında sadə ticarəti bildirir.

Elektron ticarətdə əsas problemlərdən biri ölkəmizdə elektron mağazaların sayının kifayət qədər olmamasıdır. Ümumiyyətlə elektron mağazada məhsul haqqında elektron vitrində məlumatlar düzgün qeyd edilməli və məhsulların müxtəlif çeşidi olmalıdır. İnternet mağaza aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- Alıcıların qeydiyyatdan keçirilməsi;
- Alıcının elektron səbəti ilə iş;
- Məhsulların anbarda ehtiyyatda saxlanılması;
- Hesablaşmaların aparılması;
- Məhsulların zəmanətli çatdırılması.

Elektron mağazaya aşağıdakı əsas komponentlər daxildir [6, s. 10]:

- Onlayn vitrin;
- Ödənişlərin qəbulu sistemi;
- Sifarişlərin icrasına uçot və nəzarət sistemi və s.

Alıcı onlayn mağazanın vitrinindəki məhsullara baxmaq üçün müxtəlif cihazlardan istifadə edir. Bunun üçün alıcı cihaz vasitəsilə brauzerə daxil olur. Onlayn mağazanın ünvanını brauzerə daxil etməklə mağazaya daxil olur və elektron vitrinə baxa bilir.

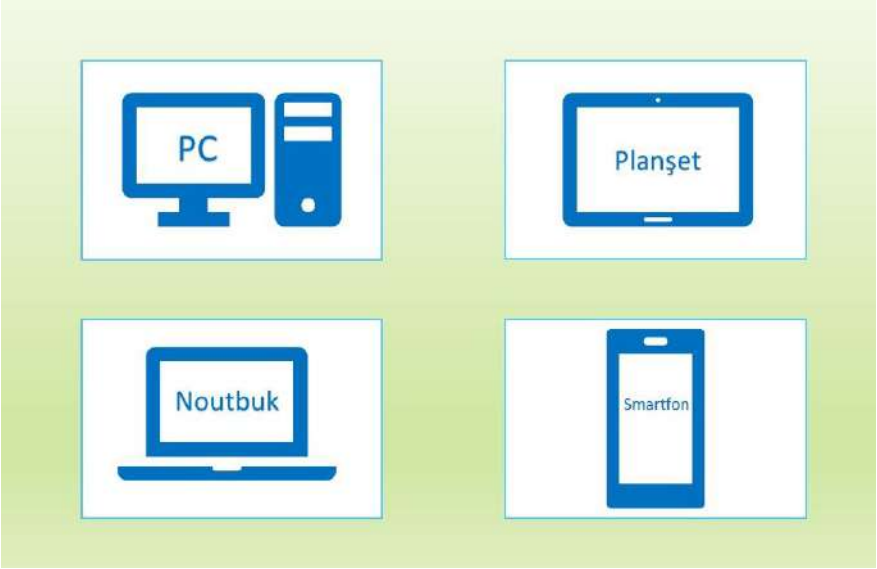

Şəkil 2. Alıcının onlayn mağazaya daxil olmaq üçün istifadə edə biləcəyi cihazlar

Elektron ticarətdə əsas məsələlərdən biri onlayn sifariş edilən məhsulun müştərinin ünvanına vaxtında və zəmanətli çatdırılmasıdır. İnkişaf Etmiş Ölkələrdə bu sahədə ayrıca olaraq çatdırılma şirkətləri fəaliyyət göstərirlər. Yəni, məhsulu istehsalçı onlayn olaraq satır, daşınma şirkəti isə məhsulu zəmanətli çatdırır. Müştəri məsafədən asılı olmayaraq məhsulu onlayn olaraq sifariş edə bilir.

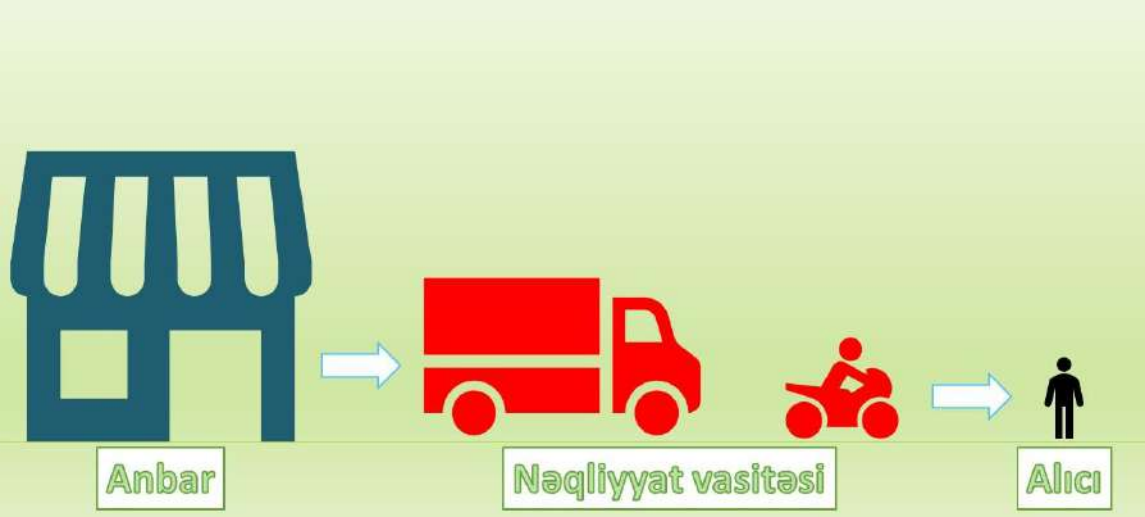

Şəkil 3. Məhsulun satıcıdan alıcıya çatdırılması xidməti

Azərbaycanda elektron ticarət haqqında qanun 2005-ci ildə qəbul olunmuşdur. Bu Qanunun 1-ci maddəsində elektron ticarətin mahiyyəti qeyd edilib [2].

Son illər Azərbaycanda elektron ticarət inkişaf etməkdədir. 2022-ci ildə yanvar-mart aylarında elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların həcmində artımı qrafik 1-ə nəzər yetirsək aydın görə bilərik. Belə ki, yanvar ayında 920 milyon manat qeydə alınmışdırsa, mart ayında bu göstərici 1242 milyon manat olmuşdur. Başqa sözlə, bu göstərici 35% artmışdır. Biz 2020 ilin mart ayı ilə cari ilin mart ayını müqayisə etsək görərik ki, bu göstərici iki il ərzində təxminən 3,9 dəfə artmışdır.

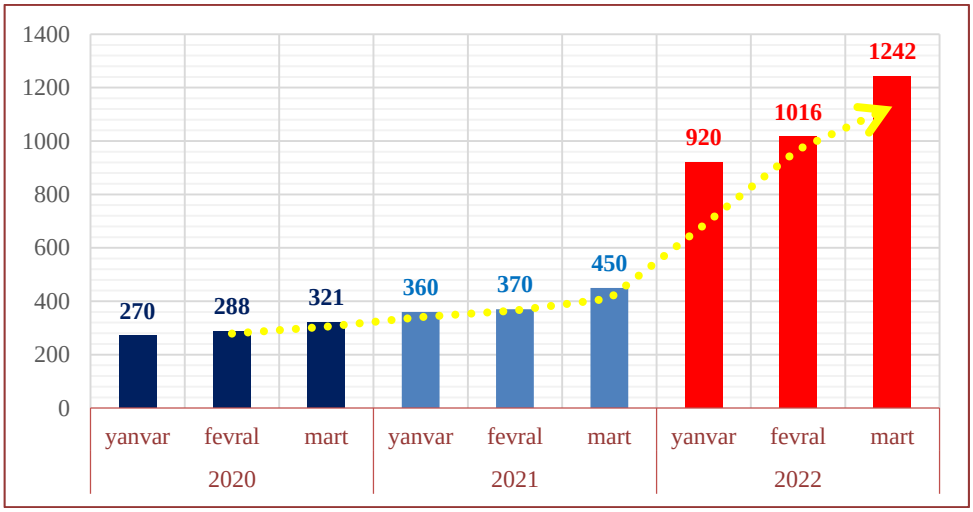

Qrafik 1. Azərbaycanda 2020-2022-ci illərdə yanvar-mart aylarında elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların həcmi, milyon manat [1]

Azərbaycanda 2022-ci ilin mart ayında elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı 18 milyon 883 min ədəd olmuşdur. Məlumat üçün qeyd etmək olar ki, 2021-ci ilin mart ayında bu göstərici 8 milyon 132 min ədəd olmuşdur. Göründüyü kimi, bir il ərzində bu göstərici təxminən 2,3 dəfə artmışdır. Azərbaycanda 2020-2022-ci illərdə yanvar-mart aylarında elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı qrafik 2-də göstərilmişdir.

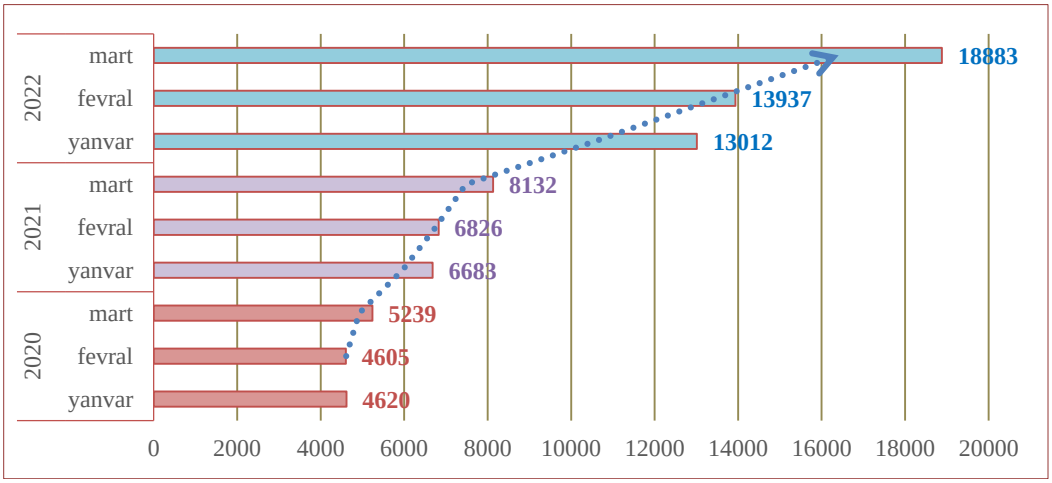

Qrafik 2. Azərbaycanda 2020-2022-ci illərdə yanvar-mart aylarında elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı, min əməliyyat [1]

Azərbaycanda pandemiya dövründə nağdsız ödənişlərin miqdarı artmışdır. Nağdsız ödənişlərin həcminin artması şəffaflığın artmasına səbəb olur [3]. Azərbaycanda 2020-2022-ci illərdə yanvar-mart aylarında nağdsız ödənişlərin həcmi qrafik 3-də göstərilmişdir. Qrafik 3-ə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, son illər ərzində nağdsız ödənişlərin həcmi xeyli artmışdır. Bütün bu göstəricilərdə artım olmasını nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, növbəti illərdə də nağdsız ödənişlərin həcmi artan istiqamətdə olacaq.

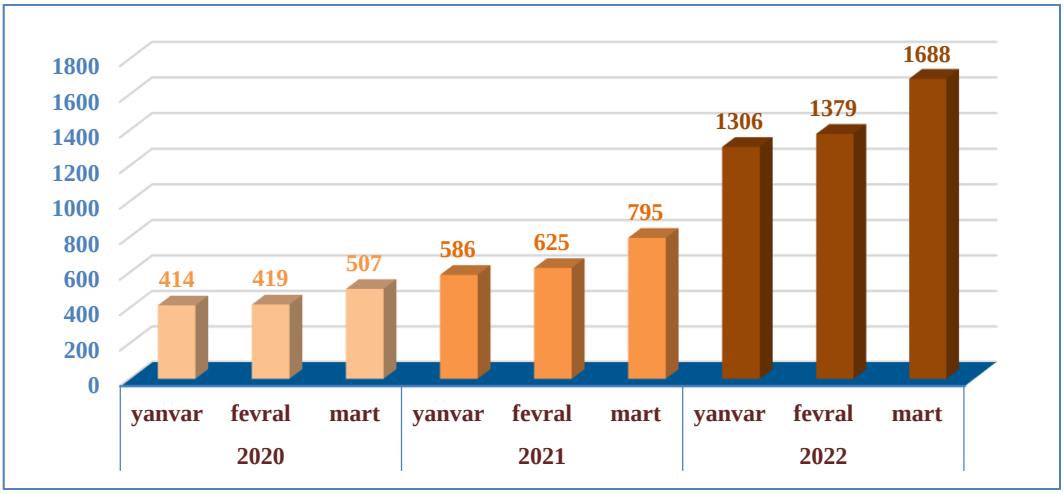

Qrafik 3. Azərbaycanda 2020-2022-ci illərdə yanvar-mart aylarında nağdsız ödənişlərin həcmi, milyon manat [1]

Elektron biznesin inkişafının vacib problemlərindən biri səmərəli ödəmə sistemlərinin təmin edilməsindən ibarətdir. Ödəmə sistemi dedikdə, bank tərəfindən ödəmə vasitəsi kimi buraxılmış və müəyyən standarta cavab verən plastik kartların istifadə edilməsi üzrə texnoloji texnoloji metodlar çoxluğu nəzərdə tutulmuşdur. Ödəmə sisteminin normal işləməsi üçün kartlara texniki dəstək xidməti göstərən qeyri-maliyyə təşkilatları olmalıdır [7, s. 158]. 2022-ci il mart ayının məlumatına əsasən, dövriyyədə olan ödəniş kartlarının sayı fevral ayına nisbətən 243 min ədəd artaraq 11 milyon 771 min ədəd olmuşdur. Bu göstərici 2021-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 20,5% artmışdır [3]. Ümumiyyətlə ödəniş kartlarının sayının artması nağdsız ödənişlərinin həcminin artmasına müsbət təsir göstərir. Azərbaycanda 2020-2022-ci illər ərzində yanvar-mart aylarında ödəniş kartlarının sayı cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycanda 2020-2022-ci illərdə yanvar-mart aylarında dövriyyədə olan ödəniş kartlarının sayı, min ədəd

Aylar	İllər		
	2020	2021	2022
yanvar	7713	9413	11273
fevral	7832	9579	11528
mart	7855	9769	11771

Plastik kartlar məhsul və xidmətlərə görə müştəriyə nağdsız ödəmələr etməyə və ödəmə sisteminin iştirakçıları olan bank şöbələrindən və bankomatlarından nağd pul götürməyə imkan verən fərdiləşdirilmiş ödəmə vasitəsidir. Azərbaycanda 2022-ci ilin I rübündə debet kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmi 10922 milyon manat olmuşdur. Mart ayında bu göstərici 4146 milyon manat təşkil etmişdir. Bu fevral ayı ilə müqayisədə 579 milyon manat artım deməkdir (qrafik 4).

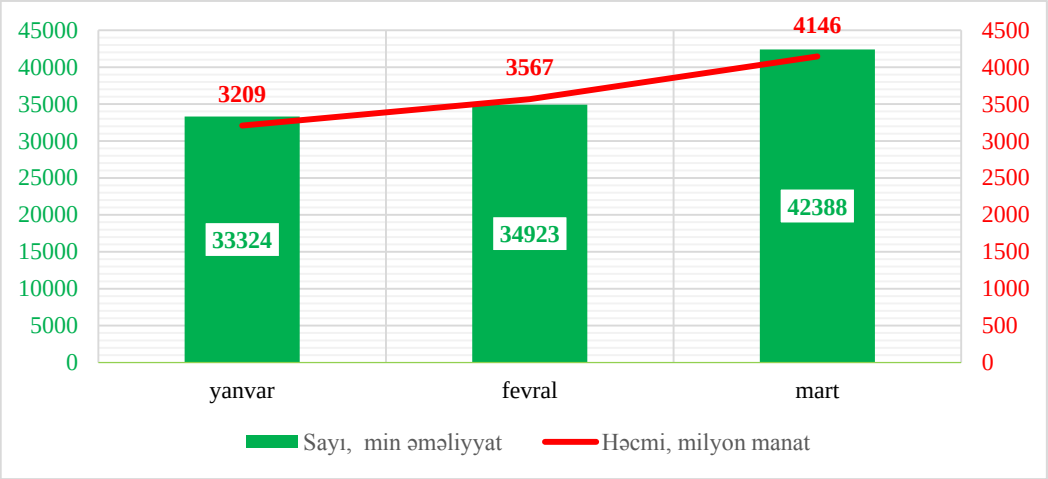

Qrafik 4. Azərbaycanda 2022-ci ildə yanvar-mart aylarında debet kartları ilə aparılan əməliyyatlar [1]

Azərbaycanda 2022-ci ilin I rübündə kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmi 791 milyon manat olmuşdur. Mart ayında bu göstərici 284 milyon manat təşkil etmişdir. Bu fevral ayı ilə müqayisədə 36 milyon manat artım deməkdir (qrafik 5).

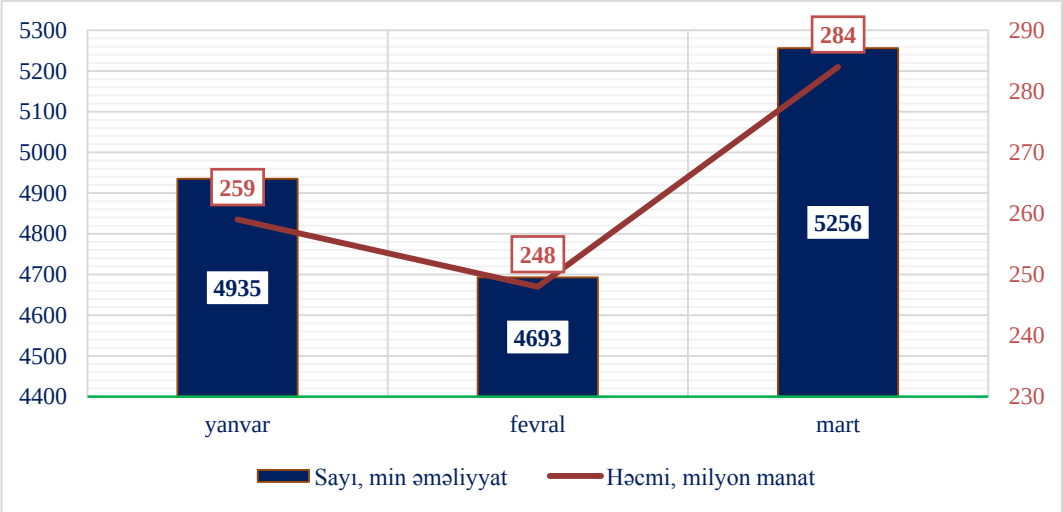

Qrafik 5. Azərbaycanda 2022-ci ildə yanvar-mart aylarında kredit kartları ilə aparılan əməliyyatlar [1]

Bütün sahələr kimi turizm sahəsi də pandemiya müddətində zərər görən səhələrdən biri idi. Sərhədlərin bağlı olması, təyyarə reyslərinin ləğv edilməsi turizmin inkişafına mənfi təsir göstərdi. Bu səbəbdən də ölkə ərazisinə gələn turistlərin sayında kəskin şəkildə azalma müşahidə olundu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2022-ci ilin fevral ayında xarici vətəndaşların bank kartları vasitəsilə ölkəmizdə apardıqları əməliyyatların həcmi 186,5 milyon manat təşkil etmişdir (qrafik 6).

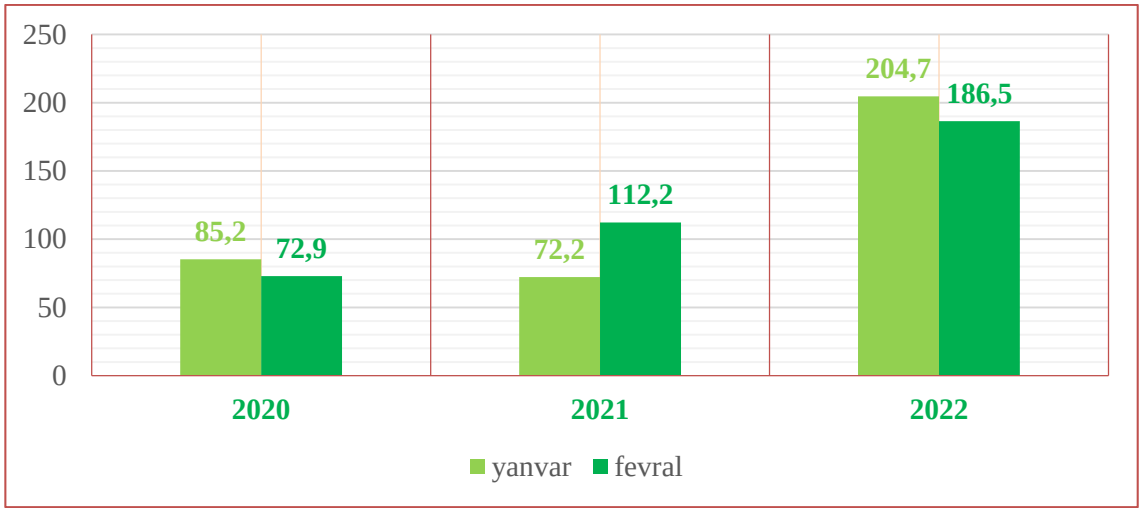

Qrafik 6. Azərbaycanda 2020-2022-ci illərdə yanvar-fevral aylarında xarici vətəndaşların bank kartları vasitəsilə apardıqları əməliyyatların həcmi, milyon manat [4]

2022-ci ilin iki ayı ərzində xarici vətəndaşların bank kartları vasitəsilə apardıqları əməliyyatların həcmi 391,2 milyon manat təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici 2020-ci ildə 158,1 milyon manat, 2021-ci ildə isə 184,4 milyon manat olmuşdur. Bu o deməkdir ki, son bir ildə bu göstərici təxminən 2,1 dəfə artmışdır.

Nəticə

Azərbaycanda elektron ticarət yeni yaranan sahələrdən biridir. Bu sahənin inkişafı üçün ölkəmizdə xeyli işlər görülüb. Bu sahə üzrə demək olar ki, bütün statistik göstəricilərdə artım müşahidə olunur. Hər il ödəniş kartlarının sayının, nağdsız ödənişlərin həcminin artması, elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayında və həcmində artımın olması yaxın illər ərzində bu sahənin inkişaf edəcəyini söyləmə imkan verir.

Elektron ticarəti inkişaf etdirmək üçün yuxarıda qeyd edilən məsələlər öz həllini tapmalıdır. Bu problemləri həll etməklə ölkəmizdə elektron ticarəti inkişaf etdirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik Bülleten, 03.2022
2. https://e-qanun.az/framework/10406
3. https://www.taxes.gov.az/az/post/1611
4. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, İxrac İcmalı, mart 2022
5. Əkbərov M.Q. Elektron kommersiya. Bakı, 2011
6. Дашковская О.Д. Электронная коммерция в рекламной деятельности. Ярославль, 2018
7. Musayev İ.K., Əlizadə M.N., Mahmudov A.B. Elektron Biznes. Bakı, 2016
8. https://tedris.taxes.gov.az/assets/upload/files/Elektron%20Ticar%C9%99t.pdf

DEVELOPMENT OF ELECTRONIC TRADE IN AZERBAIJAN AND OPERATIONS WITH ELECTRONIC TRADE IN 2022

Sh.G.Mammadov

SUMMARY

E-commerce in Azerbaijan is at a new stage of development. As the number of payment cards increased, the volume of non-cash payments increased significantly. The article emphasizes that there are various problems in this field in our country and the need to use world experience to solve these problems.

The article also shows the number and volume of e-commerce transactions, the volume of non-cash payments and the number of payment cards in Azerbaijan in January-March 2020-2022.

РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ОПЕРАЦИЙ С ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛЕЙ В 2022 ГОДУ

Ш.Г.Мамедов

РЕЗЮМЕ

Электронная коммерция в Азербайджане находится на новом этапе развития. По мере увеличения количества платежных карт значительно увеличился объем безналичных платежей. В статье подчеркивается наличие различных проблем в этой сфере в нашей стране и необходимость использования мирового опыта для решения этих проблем.

В статье также показано количество и объем операций электронной коммерции, объем безналичных платежей и количество платежных карт в Азербайджане в январе-марте 2020-2022 годов.

AZƏRBAYCANDA ENERJİ İSTEHLAKININ STATİSTİK TƏDQİQİ

Şahin Mustafayev
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi
e-poçt: shahin.mustafayev@stat.gov.az

Açar sözlər: ekonofizika, enerji təhlükəsizliyi, enerji istehlakı, əhalinin sayı, Ümumi Daxili Məhsul, enerji daşıyıcıları, enerji tutumu, enerji verimi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji investisiya.

Ключевые слова: эконофизика, энергетическая безопасность, энергопотребление, численность населения, Валовой Внутренний Продукт, энергоносители, энергоемкость, энергоэффективность, рациональное использование природных ресурсов, охрана окружающей среды, экологическая инвестиция.

Keywords: econophysics, energy security, energy consumption, population, Gross domestic product, energy carriers, energy intensity, energy efficiency, rational use of natural resources, environmental protection, ecological investment.

Dünya bazarında enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dinamik dəyişməsi onun statistikası və iqtisadiyyatına marağı kəskin artırmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası bütün ölkələr tərəfindən qəbul olunmuş statistika standartlarının tətbiqini şərtləndirir. Bu proseslərdə ləngimək enerji statistikası göstəricilərinin müqayisəli istifadə edilə bilməməsinə, enerji sektorunun vəziyyəti haqqında daha dolğun məlumatların olmamasına səbəb olur.

Energetika sektoru uzun illər boyu ölkənin sosial-iqtisadi həyatında ciddi rol oynamışdır və gələcəkdə də vacib sahələrdən biri olaraq qalacaqdır. Enerji ehtiyatlarından lazımınca istifadə etmək üçün əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş milli neft strategiyasının uğurla reallaşması, neft, qaz, elektrik enerjisi və s. enerji resurslarının idarə edilməsi istiqamətində son illər aparılan enerji siyasəti öz bəhrəsini vermiş, ölkəmiz region və dünya üzrə enerji təhlükəsizliyinin təminatçılarından birinə çevrilmişdir.

Ölkənin təhlükəsizliyinin amillərindən biri enerji təhlükəsizliyidir. Enerji təhlükəsizliyi iqtisadiyyatın və əhalinin enerji daşıyıcılarına olan tələbatının ödənilməsi, bərpa olunmayan resursların alternativ enerji mənbələri ilə əvəz olunmasıdır.

Enerji sektorunun ekoloji, iqtisadi, sosial təsirlərini müəyyənləşdirmək üçün beynəlxalq təşkilatlar vahid metodologiyadan: anlayışlardan, təsnifatlardan və hesablama alqoritmindən istifadə edirlər. Sovet dövründə mövcud olan enerji statistikası məhdud xarakter daşımış və institusional sektorları (ev təsərrüfatı, real, maliyyə sektoru və s.) əhatə etmirdi. Eyni zamanda enerji daşıyıcılarının beynəlxalq ölçü vahidləri (Coul) ilə hesablanmırdı, məsələn, neft-tonla, qaz-kubmetrlə, odun - kubmetrlə və s. Lakin beynəlxalq vahidlər sistemində enerji vahidi “Coul” və ya “kkal” qəbul olunmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələr enerji daşıyıcılarının istilik effektini və ətraf mühitə atılan tullantıları nəzərə alaraq daha sərfəli enerji daşıyıcılarına üstünlük verirlər.

Dünya təcrübəsinə görə enerji daşıyıcılarının istehsalı və satışına çəkilən xərclər daxili və xarici (alternativ) xərclərə bölünür. Daxili xərclər məhsulun istehsalı və satışına çəkilən xərclərdən ibarətdirsə, xarici xərclər istehsal və nəql zamanı ətraf mühitə dəymiş zərərin dəyərindən ibarətdir. Hazırda ətraf mühitin mühafizəsi və bərpası xərcləri nəzərə alınmadığına görə enerji daşıyıcıları aşağı qiymətə satılır. Bu səbəbdən istehsalçı və istehlakçıların ətraf mühitin mühafizəsinə maddi marağı olmur. Nəticədə, yeraltı sərvətlərin

hasilatı və istehlakı yerüstü sərvətlərin (eyni zamanda insan kapitalının, havanın, suyun, torpağın və s.) keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Hesablama göstərir ki, 1 ton neft yanarkən 700 kq karbon, 100 kq kükürd və 200 kq digər qazlar temperaturla və su buxarı ilə birlikdə havada istilik effekti yaradır. Həmin həcmdə çirklənmiş havanı 10 metr hündürlüyü olan 10 ağac təmizləyə bilər. Bir ağacın qiymətini 50-100 ABŞ dollardan götürsək, onda 1000 kq tullantını təmizləmək üçün 500-1000 ABŞ dollarlıq ekoloji investisiya lazımdır. 1000 kq neftin yanması üçün 4000 kq oksigenli hava lazımdır. 4000 kq həcmdə oksigenli havanı 0.25 hektar meşə sahəsi istehsal edir. Bu meşə sahəsini yetişdirmək üçün əlavə 500-1000 ABŞ dolları ekoloji investisiya lazımdır [9]. Maraqlıdır ki, gündən-günə havaya buraxılan zərərli qazların həcmi artır, lakin ekoloji investisiya cüzi miqdarda nəzərdə tutulur (hesablamalar müəllif tərəfindən aparılmışdır).

Beynəlxalq Kioto müqaviləsinə əsasən ətraf mühitə dəymiş zərəri kompensasiya etmək üçün 1 ton karbon 2 oksid qazı (CO_2) üçün 60-80 ABŞ dolları, 1 ton karbon qazı (CO) üçün 80-200 ABŞ dolları məbləğində ətraf mühitə mühafizə xərcləri (ekoloji investisiya) ayrılır [9].

İnkişaf etmiş ölkələrdə ətraf mühitin vəziyyəti ölkənin vəziyyətini xarakterizə edən **barometr** hesab edilir. Yəni ətraf mühitin vəziyyəti tələb olunan normalara cavab verməyən ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafı davamlı olmur. Ətraf mühitin vəziyyəti (meşələrin sahəsi, suyun və havanın təmizliyi və s.) davamlı inkişafı şərtləndirən mühüm amildir. Aşağıdakı şəkil 1-də iqtisadi sistemin ətraf mühitlə əlaqəsi göstərilmişdir.

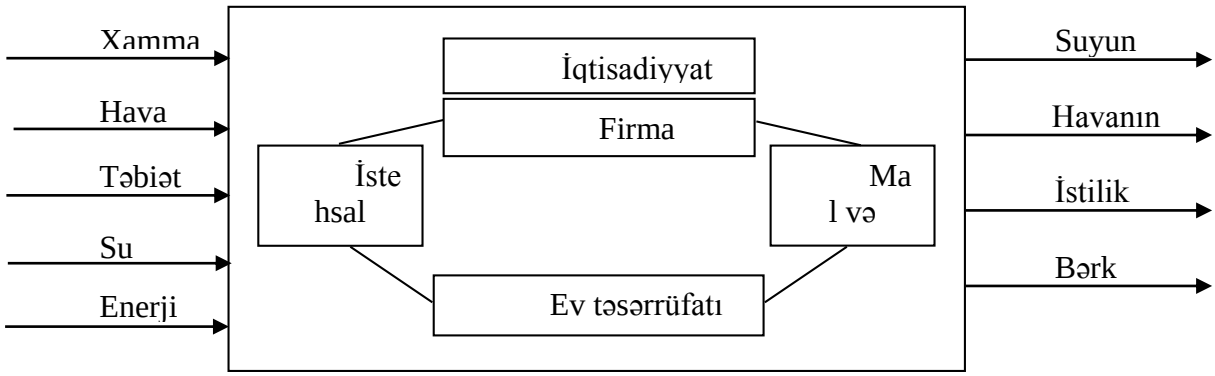

Şəkil 1. İqtisadi sistemin ətraf mühitlə əlaqəsi

Şəkildən göründüyü kimi, iqtisadi sistem ətraf mühitdən asılı alt sistemdir və ətraf mühitin komponentləri davamlı inkişafı şərtləndirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ətraf mühitin çirklənməsinin 55 faizi enerji sektorunun payına düşür. Bir avtomobilin 1000 km məsafədə istehlak etdiyi oksigen bir insanın 1 illik oksigen tələbatına bərabərdir. [9]

Enerji təsərrüfatının aşağıdakı mənfi təsirləri mövcuddur:

- başqa sektorlara nisbətən iqtisadi səmərəliliyi aşağıdır;
- yeraltı sərvətlər tükənir;
- havanın tərkibində oksigenin miqdarı azalır;
- havaya buraxılan zərərli qazlar (karbon, kükürd, azot və s.) artır;
- istilik tullantıları yaranır;
- biosferdə ekoloji tarazlıq pozulur;
- biosferin məhsuldarlığı aşağı düşür.

Bütün bu mənfi təsirləri nəzərə alaraq, inkişaf etmiş ölkələr zərərin həcmini

azaltmaq üçün öz təbii sərvətlərini (enerji resurslarını) konservasiya edərək (ABŞ və s.) enerji daşıyıcılarına olan daxili tələbatı idxalın hesabına ödəyirlər. Digər ölkələrdən ucuz enerji daşıyıcıları almaqla ölkədaxili ekoloji problemi qismən həll edirlər.

Postsovet ölkələrində ucuz işçi qüvvəsi və ucuz xammal ehtiyatları olduğu üçün inkişaf etmiş ölkələr xam neftin 1 tonunu 600-700 ABŞ dollarına alır, 1 ton qablaşdırılmış içməli mineral suyu isə 1000 ABŞ dollarına ixrac edirlər. Aydın məsələdir ki, neftin hasilatına daha çox xərc çəkilir. Dəmək ki, enerji daşıyıcıları öz dəyərindən aşağı qiymətə satılır, çünki onun maya dəyərinə xarici xərclər (external cost) daxil edilmir. Enerji sektorunda yaranan iqtisadi problemlərin həllinə biganəlik davamlı inkişafa mənfi təsir göstərir.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, müəssisə ətraf mühitin mühafizəsi üçün alternativ xərcləri nəzərdə tutsa və bu xərclər məhsulun maya dəyərinə daxil edilsə, onda müəssisənin mənfəəti azalar. Belə halda əsas strateji məhsulların (neft, qaz, su və s.) qiymətlərinin tənzimlənməsinə və normativ mənfəətin təmin edilməsinə ehtiyac yaranar. Hazırda qiymətlər tələb və təklifə əsasən müəyyən edilir.

Məlumdur ki, insanların təsərrüfat və məişət fəaliyyəti zamanı (texnoloji proseslərin nəticəsində) məhsul (əmtəə) və antiməhsul (tullantı) əmələ gəlir. Təsərrüfat vahidinin istifadə üçün yararlı məhsulun miqdarı və məbləği uçotunun təşkilinə marağı olsa da, tullantıların uçotunun təşkilinə marağı olmur. Nəticədə, ətraf mühit (torpaq, su, hava və s.) davamlı olaraq fiziki, kimyəvi və bioloji təsirlərə məruz qalaraq aşınır (kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalır). Ətraf mühitə dəymiş zərərin düzgün müəyyən edilməsi iqtisadi qiymətləndirmədən kənarda qaldığı üçün texnoloji (fiziki) qiymətləndirməyə ehtiyac yaranır.

Antiməhsulun bazar qiyməti olmadığı üçün onun iqtisadi dəyərini hesablamaq mümkün olmur. Bu problemin araşdırılması üçün iqtisadi proseslərə fiziki proses kimi baxılmalı və fizikanın fundamental anlayışlarından (maddənin və enerjinin saxlanması qanunu və s.) istifadə edilməlidir. Hazırda istehsal proseslərinin səmərəliliyinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün yeni elmi istiqamət – **ekonofizikadan** istifadə tövsiyə edilir. Ekonofizikanın ölçü vahidləri ilə aparılan təhlillər (adambaşına istehsal, adambaşına istehlak və s. göstəricilər) daha keyfiyyətli proqnozların tərtibinə imkan verir. Odur ki, aparılan tədqiqatda ekonofizikanın inteqral göstəricilərindən: adambaşına enerji istehsalı, istehlakı, enerji tutumu, enerji verimi və s. istifadə olunmuşdur.

Cədvəl 1

2008-2020-ci illərdə Azərbaycanda ÜDM və enerji istehlakı

İllər	**ÜDM, milyon manat**	**Əhalinin sayı, min nəfər**	**Enerji istehlakı, min ton (neft ekvivalenti ilə)**	**Adamba-şına ÜDM, manatla**	**Adambaşına enerji istehlakı, kq(neft ekvivalenti ilə)**	**ÜDM/enerji istehlakı, milyon manat/min ton**	**1 000 manat ÜDM üçün enerji sərfi, kq**
1	2	3	4	5	6	7=2/4	8=4/2
2008	40137.2	8779.9	14495.4	4571.5	1651.0	2.77	361.1

2009	35601.5	8897.0	13011.5	4001.5	1462.5	2.74	365.5
2010	42465.0	8997.6	12566.5	4719.6	1396.7	3.38	295.9
2011	52082.0	9111.1	13594.9	5716.3	1492.1	3.83	261.0
2012	54743.7	9235.1	14390.0	5927.8	1558.2	3.80	262.9
2013	58182.0	9356.5	14630.6	6218.4	1563.7	3.98	251.5
2014	59014.1	9477.1	15085.5	6227.0	1591.8	3.91	255.6
2015	54380.0	9593.0	15569.4	5668.7	1623.0	3.49	286.3
2016	60425.2	9705.6	15393.5	6225.8	1586.0	3.92	254.8
2017	70337.8	9810.0	15471.9	7170.0	1577.2.4	4.50	220.0
2018	80092.0	9898.1	15556.1	8091.7	1571.6	5.2	194.2
2019	81892.2	9981.5	17041.9	8204.8	1707.3	4.8	208.1
2020	72578.1	10067.1	16611.4	7209.4	1650.1	4.4	228.9

Cədvəldən göründüyü kimi, son illər iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı enerji istehlakına da təsir etmişdir. Yəni 1 kq (neft ekvivalentində) enerji istehlak etməklə 2008-ci ilə nisbətən 2020-ci ildə 1.63 manat çox ÜDM istehsal edilmişdir.

2008-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə ÜDM 32441.9 milyon manat, əhalinin sayı 1287.2 min nəfər, enerji istehlakı 2116 min ton artmış, adambaşına enerji istehlakı 0.9 kq, 1000 manat ÜDM üçün enerji sərfi 132.7 kq azalmışdır (şəkil 2) [10].

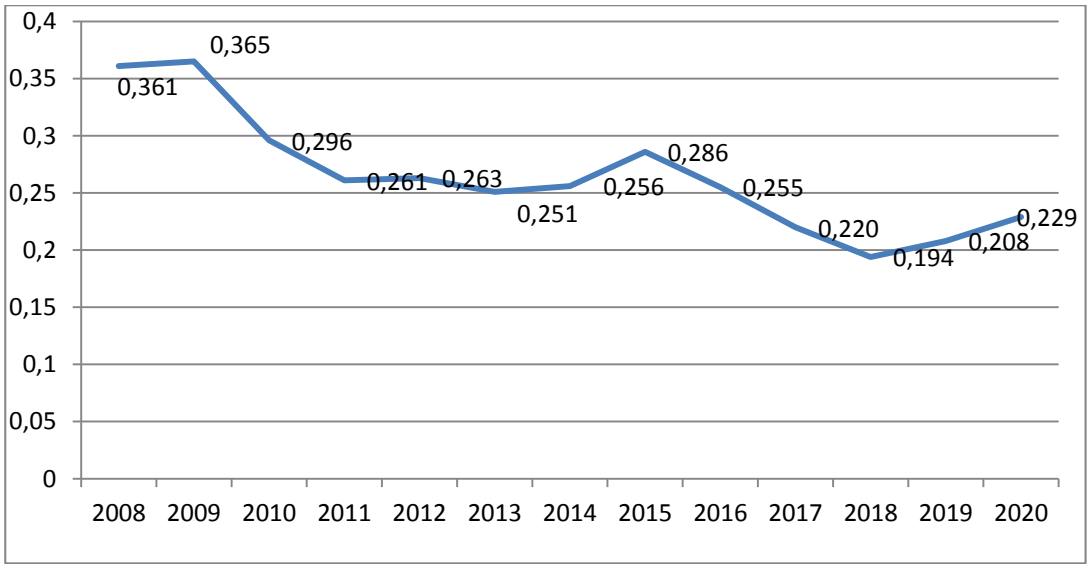

Şəkil 2. 1 manat ÜDM-ə düşən enerji sərfi, kq

Şəkildən göründüyü kimi, 1 manat ÜDM istehsalı üçün enerji sərfi 0.132 kq azalmışdır ki, bu da ölkədə yeni texnologiyaların tətbiqi, eyni zamanda enerji tutumlu iqtisadi fəaliyyət növlərindən əmək tutumlu iqtisadi fəaliyyət növlərinə transformasiya, enerji daşıyıcılarına qənaətin hesabına mümkün olmuşdur.

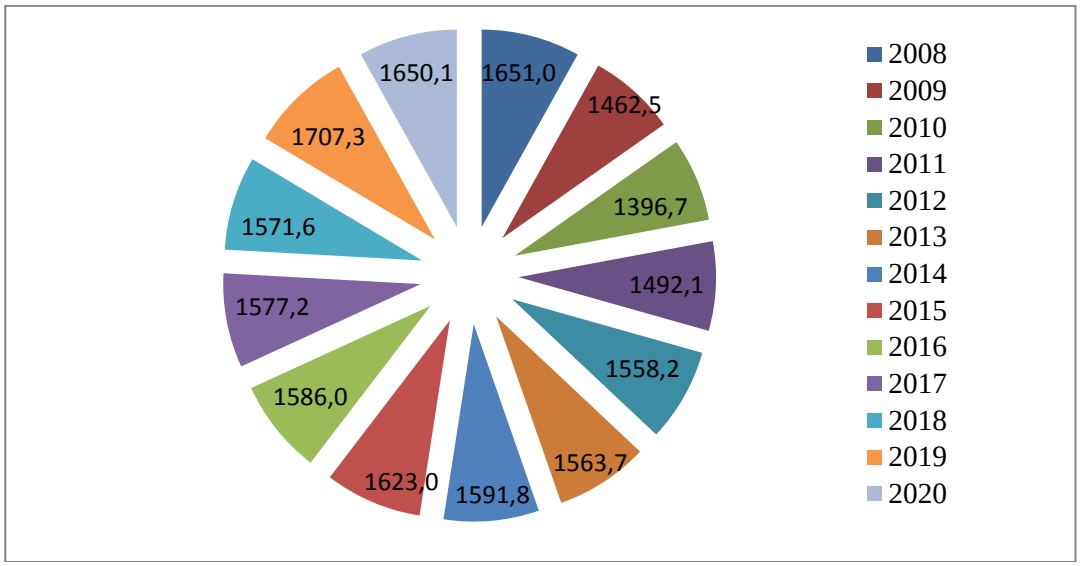

Şəkil 3. Adambaşına enerji istehlakı, kq

Tədqiqat göstərir ki, adambaşına enerji istehlakı ilə istilik tullantılarının həcmi arasında asılılıq düz mütənasibdir. Odur ki, Azərbaycanın enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi mühüm problemlərdən biridir.

Seçilmiş ölkələr üzrə cari qiymətlərlə adambaşına ümumi milli gəlir, əhalinin sayı, enerji daşıyıcılarının istehsalı, idxalı və son istehlakı, adambaşına enerji istehlakı, 1 kq (neft ekvivaleti ilə) enerji sərf etməklə istehsal olunan ÜDM aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir.

Cədvəl 2

Seçilmiş ölkələr üzrə ümumi enerji istehlakı [17]

	Amerika	**İngiltərə**	**Almaniya**	**Fransa**	**Rusiya**	**Yaponiya**	**Çin**
1993	1589.0	144.1	232.2	149.5	557.2	303.3	722.0
2010	1514.0	137.9	232.0	159.8	446.7	313.7	1646.0
2011	1472.0	126.3	220.9	155.2	445.8	307.6	1744.0
2012	1445.0	128.9	223.7	159.5	448.0	304.3	1813.0
2013	1496.0	129.7	228.9	162.1	436.5	305.0	1882.0
2014	1517.0	122.7	217.7	151.8	453.6	296.3	1946.0
2015	1509.0	126.3	221.0	153.9	452.7	293.0	1971.0
2016	1519.0	128.5	224.4	155.7	464.6	288.2	1977.0
2017	1522.0	127.8	227.0	154.9	488.0	291.9	1998.0
2018	1590.0	129.2	223.0	151.5	514.6	284.6	2059.0
2019	1589.0	127.3	221.5	150.0	521.4	279.2	2093.0

Cədvəldə neft, neft məhsulları, təbii qaz, bioyanacaq və tullantılar, elektrik və istilik enerjisi üzrə enerji istehlakı nəzərə alınmışdır.

Cədvəl 3

Adambaşına enerji istehalkı, kq neft ekviivalenti ilə*

* Cədvəldə seçilmiş ölkələr üzrə adambaşına enerji istehlakı müəllifin hesablamaları

	Amerika	İngiltərə	Almaniya	Fransa	Rusiya	Azərbaycan	Yap
1993	6.1	2.5	2.9	2.5	3.8	1.3	2
2010	4.9	2.2	2.8	2.5	3.1	0.8	2
2011	4.7	2.0	2.8	2.4	3.1	0.8	2
2012	4.6	2.0	2.8	2.4	3.1	0.8	2
2013	4.7	2.0	2.8	2.5	3.0	0.9	2
2014	4.8	1.9	2.7	2.3	3.2	0.9	2
2015	4.7	1.9	2.7	2.3	3.1	0.9	2
2016	4.7	2.0	2.7	2.3	3.2	0.9	2
2017	4.7	1.9	2.7	2.3	3.4	0.9	2
2018	4.9	1.9	2.7	2.3	3.6	1.0	2
2019	4.8	1.9	2.7	2.2	3.6	1.1	2

əsasındadır.

Cədvəl 4

1 kq (neft ekvivaleti ilə) enerji sərf etməklə istehsal olunanÜDM, ABŞ dolları ilə [16]

	Amerika	İngiltərə	Almaniya	Fransa	Rusiya	Azərbaycan	Yaponiya	Çin
1990	4.8	7.5	7.1	7.7	3.5	2.7	8.6	2.0

Təcrübə göstərir ki, seçilmiş ölkələrdə əhalinin sayının artması ÜDM-in artmasına, ÜDM-in artması isə enerji sərfinin artmasına təsir göstərir. Şəkil 4-də 2016-cı ildə adambaşına enerji daşıyıcılarının istehsalı, idxalı və son istehlakının ölkələr üzrə müqayisəsi verilmişdir (ton neft ekvivalenti üzrə).

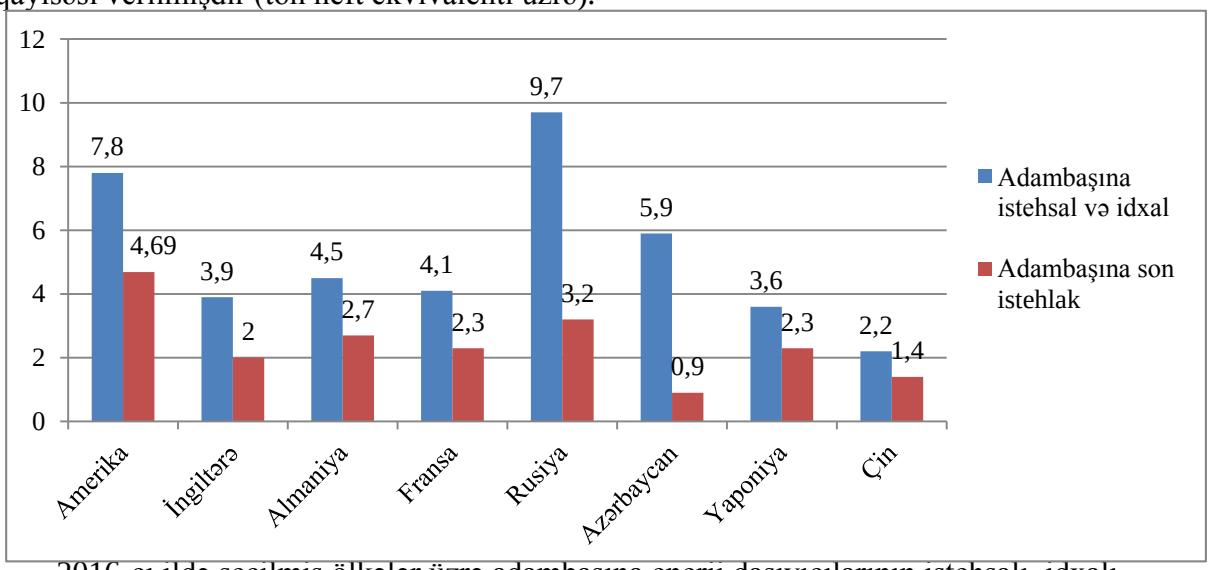

2016-cı ildə seçilmiş ölkələr üzrə adambaşına enerji daşıyıcılarının istehsalı, idxalı və adambaşına son istehlakı arasında fərq nəzərəçarpacaq dərəcədə yüksəkdir. Bu fərq Amerikada 3.1 ton (66.3%), İngiltərədə 1.9 ton (95%), Almaniyada 1.8 ton (66.7%), Fransada 1.8 ton (78.3%), Rusiyada 6.5 ton (2 dəfə), Azərbaycanda 5 ton (5.55 dəfə),

Yaponiyada 1.3 ton (56.5 %) və Çində 0.8 ton (57.1%) olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələr enerji daşıyıcılarının idxalı hesabına enerji təhlükəsizliyini təmin edirlər.

2050-ci ilə ölkə üzrə enerji istehlakını proqnozlaşdırmaq üçün adambaşına ÜDM, adambaşına enerji istehlakı, 1 manat ÜDM-in enerji tutumu və enerji verimi göstəricilərinin riyazi statistik xarakteristikalarını təhlil edək (cədvəl 5).

Cədvəl 5

Ekonofizikanın əsas göstəricilərinin riyazi-statistik xarakteristikaları

Riyazi statistik xarakteristikalar	**Adambaşına ÜDM, manatla**	**Adambaşına enerji istehlakı, kq (neft ekvivalenti ilə)**	**1 kq enerji daşıyıcısı sərfindən istehsal olunan ÜDM, manat**	**1 manatlıq ÜDM istehsalı üçün enerji istehlakı, kq**
1	2	3	4=2/3	5=3/2
Orta kəmiyyət	5642.6	1553.04	3.627	0.281
Orta kəmiyyətin standart xətası	299.3	25.01	0.17	0.149
Median	5822	1574.8	3.815	0.262
Moda	-	-	-	-
Standart kənarlaşma	946.5	79.1	0.54	0.047
Dispersiya	895909	6257.2	0.29	0.002
Asimmetriya	-0.315	0.15	-0.146	0.17
Eksis	-0.393	-0.92	-0.596	1.08
Ranq	3147.8	254.3	1.71	0.141
Minimum	7149.3	1651	4.45	0.365
Maksimum	7149.3	1651	4.45	0.365
Cəm	56425.9	15530.4	36.27	2.82
Sayı	10	10	10	10
Ən böyük	7149.3	1651	4.45	0.365
Ən kiçik	4001.5	1396.7	2.74	0.225
Etibarlılıq intervalı (95%)	677.56	56.6	0.39	0.034

Riyazi statistik (rəqəmsal) təhlil göstərir ki, adambaşına enerji istehlakının orta kəmiyyəti 1553.04, orta kəmiyyətin standart xətası 25.01 (2%), variasiya əmsalı 5%, dayanıqlılıq əmsalı isə 95% olmuşdur. Adambaşına enerji istehlakının orta qiymətinin rəqəmsal təhlili göstərir ki, bu göstərici üzrə orta kəmiyyətin xətası, variasiya və dayanıqlılıq əmsalı nəzərdə tutulmuş normanı aşmır, odur ki, bu göstəriciyə əsasən hazırlanan proqnozun xətası az olur.

Sadə statistik metodlar əsasında əsas demoqrafik, iqtisadi, sosial göstəricilərin (ÜDM, əhalinin sayı və enerji istehlakı) proqnozu aşağıdakı kimidir (cədvəl 6):

Cədvəl 6

2020-2050-ci illərə Azərbaycan Respublikası üzrə ÜDM, əhalinin sayı və enerji istehlakının proqnozu

İllər	ÜDM-in proqnozu, milyon manatla	Əhali sayının proqnozu, min nəfər	Əhalinin sayına görə enerji istehlakının proqnozu, min ton (net)
2020	63177.8	10049.3	15607.0
2025	78560.1	10378.7	16118.5
2030	97687.5	10605.0	16490.0
2035	121472.0	10760.9	16712.1
2040	151047.5	10844.0	16841.2
2045	187823.8	10834.8	16826.9
2050	233554.3	10735.6	16672.8
30 ildə	Ortaillik istehlak (16463) *30 il		493892

Cədvəl müəlliflərin hesablamaları əsasında qurulmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi 2050-ci ilədək əhalinin cəmi enerji istehlakı artan yekunla 493.9 milyon ton proqnozlaşdırılır. ÜDM-in orta artım sürəti dəyişməz qalarsa (3%) və iqtisadiyyatın strukturunda köklü dəyişiklik aparılmazsa, 2020-ci ilin proqnoz göstəricilərinə əsasən 2025-ci ildə ÜDM 1.24, əhalinin sayı 1.03, enerji istehlakı 1.03 dəfə; 2040-cı ildə ÜDM 2.39, əhalinin sayı 1.07, enerji istehlakı 1.08 dəfə; 2050-ci ildə ÜDM 3.69, əhalinin sayı 1.07, enerji istehlakı 1.07 dəfə artacaqdır.

2008-2021-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında ÜDM və enerji istehlakının faktiki və proqnoz qiymətləri aşağıdakı kimidir (şəkil 5).

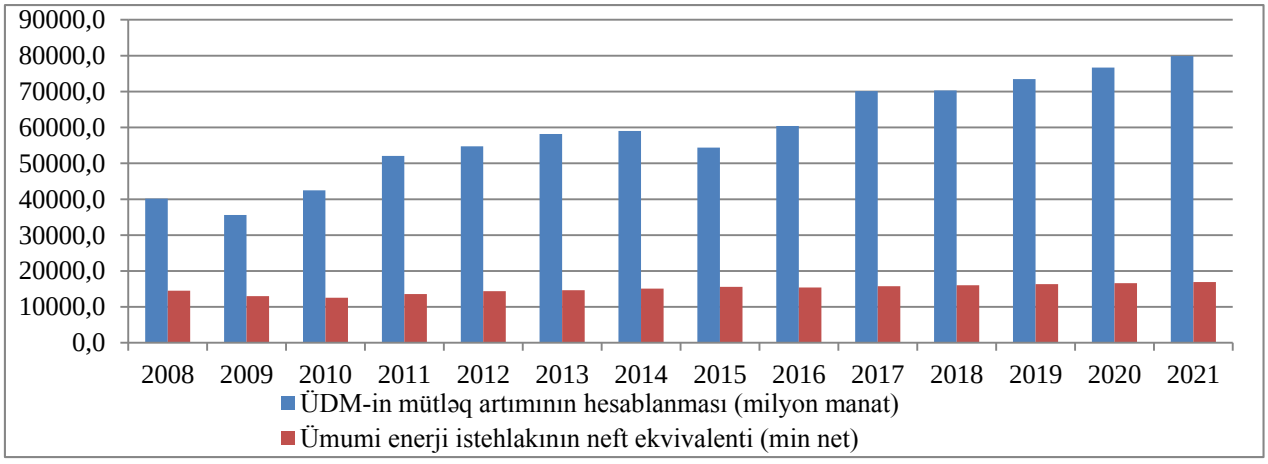

Şəkil 5. 2008-2021-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında ÜDM və enerji istehlakının faktiki və proqnoz qiymətləri

Ölkənin enerji iqtisadiyyatının dünya standartlarına uyğunlaşdırılması dövrün tələbidir. Beynəlxalq statistika standartlarının tətbiqi enerji sektorunun ekoloji, iqtisadi, sosial effektini müəyyənləşdirməyə köməklik göstərər və ölkənin biznes strategiyasının düzgün formalaşmasına şərait yaradar.

Nəticə

İnkişaf etmiş ölkələrdə enerjidən istifadənin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün *ekonofizikanın* (inteqral) göstəriciləri (enerji tutumu – 1 ABŞ dolları əlavə dəyər istehsalı üçün istehlak olunan enerjinin miqdarı, enerji verimi – 1 kq enerji daşıyıcısının yaratdığı əlavə dəyər, adambaşına enerji istehsalı, idxalı, ixracı və istehlakı və s.) hesablanır. Bu göstəricilər ölkənin enerji asılılığını, enerji təhlükəsizliyini, texnoloji inkişafının səviyyəsini ifadə edir və dayanıqlı inkişaf strategiyasının hazırlanmasında istifadə edilir.

Enerji istehlakının statistik tədqiqatı aşağıdakı istiqamətlərdə araşdırılmalıdır:

- enerji istehlakının statistik tədqiqatının regionlar və iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə aparılması;
- enerji istehlakının statistik tədqiqatının enerji daşıyıcılarının növləri üzrə aparılması;
- enerji tutumlu məhsul istehsalının elm tutumlu məhsul növləri ilə əvəz olunması;
- yaşıl artım (Green growth) statistikasının təşkil edilməsi;
- ətraf mühit hesablarının tərtib edilməsi və iqtisadi hesablarla inteqrasiya edilməsi;
- regionlarda ətraf mühitin bərpasına investisiya yönəldilməsi məqsədilə mikrosahibkarlığın inkişaf etdirilməsi.

Шахин Мустафаев

Статистическое исследование энергопотребления в Азербайджане

Резюме

В статье рассматриваются наиболее важные вопросы, такие как энергетическая безопасность, которая является неотъемлемой частью национальной безопасности страны, проблемы неравномерного распределения энергоресурсов в регионах и их истощения.

Проведен сравнительный анализ ВВП, численности населения и энергопотребления страны, даны динамические ряды и соответствующие графики этих показателей, а также с помощью простых статистических моделей проведены прогнозы до 2050-го года. Исследованы пути эффективного использования энергетических ресурсов, являющихся основным природным богатством для устойчивого развития экономики, применения новых технологических инноваций, трансформации к видам экономической деятельности с низким энергопотреблением и предотвращения загрязнения окружающей среды.

Shahin Mustafayev

Statistical survey of energy consumption in Azerbaijan

Summary

The article deals with such issues as energy security, which is an integral part of the country's national security, as well as the uneven distribution of energy resources in the regions and their problems.

With the help of time series and relevant methods, as well as simple statistical models, were analyzed the country's GDP, energy consumption, population size until 2050.

For the sustainable development of the economy, the efficient use of energy resources, the application of new technological innovations, the transformation of economic activities to low energy consumption and the prevention of environmental pollutionwere investigated.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov İ.H. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Bakı, 2015, 357 səh.
2. Ətraf mühitin mühafizəsinə dair konfrans. Azərbaycan Texniki Universiteti. Bakı-2001
3. Ətraf mühit və ekologiya. Elmi-metodik konfrans. Bakı- Ozan-1997
4. Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə. Dərs vəsaiti. Hərbi nəşriyyat-1996
5. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı, Elm nəşriyyatı-2006, 608 səh.
6. Экология и экономика природопользования: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / Под ред Э.В. Гирусова. -3-е издание перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ- ДАНА, 2007, 591 с.
7. Николайкин Н.И. Экология: Учебник для ВУЗов. М.: Дрофа, 2003, 624 с.
8. Браун Л. Экоэкономика: Как создать экономику, оберегающую планету. М.: Издательство «Весь Мир», 2003, 392 с.
9. А.С.Степановский. Прикладная экология, Учебник,
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytı: www.stat.gov.az
11. Green Growth Indications 2014, OECD Green Growth Studies, OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/9789264202030-en
12. Moving towards a Common Approach on Green Growth Indicators. Green Growth Knowledge Platform Scoping Paper, april 2013.
13. https://data.worldbank.org/country/azerbaijan?view=chartcari
14. https://data.worldbank.org/country/azerbaijan?view=chart
15. https://www.iea.org/Sankey/#?c=Russian%20Federation&s=Balance
16. https://data.worldbank.org/indicator/EG.GDP.PUSE.KO.PP.KD?view=chart
17. https://www.iea.org/sankey/#?c=Azerbaijan&s=Balance

AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN DÖVLƏT PROQRAMLARI VƏ ONLARIN İQTİSADİ İNKİŞAFDA ROLU

Osmanlı Bəhruz Bəhram oğlu
Odlar Yurdu Universitetinin Turizm tələbəsi
E-mail: osmalib77@gmail.com

Xülasə : Həyata keçirilən dövlət proqramları və onların Sosial – İqtisadi inkişafda rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Bu günkü gündə bölgələrin iqtisadi baxımdan inkişafını artırmaq məqsədilə bəzi inkişaf planları hazırlanıb ki , bu yöndə də işlər sürətli şəkildə davam etdirilir. Həmin bu planların həyata keçirilməsi əhalinin rifahının yüksəldilməsinə və işsizliyin aradan qaldırılmasına nail olacaqdır. Qeyd etmək istəyirəm ki, iqtisadi cəhətdən faydalı olan 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı işğaldan azad edilən Torpaqlarımızı nümunə göstərmək olar. Turizmin əsaslı inkişafı da İqtisadiyyatın vacib şəkildə dirçəlişinə gətirib çıxaracaqdır.

Summary:Implemented state programs and their role in socio-economic development are significant. At present, some development plans have been developed to increase the economic development of the regions, and work in this direction is continuing rapidly. The implementation of these plans will improve the welfare of the population and eliminate unemployment. I would like to note that our economically viable lands liberated during the 44-day Patriotic War can also be cited as examples. The fundamental development of tourism here will also lead to a serious revival of the economy.

Резюме: Реализуемые государственные программы и их роль в социально-экономическом развитии значительны. В настоящее время разработаны некоторые планы развития, направленные на повышение экономического развития регионов, и работа в этом направлении продолжается быстрыми темпами. Реализация этих планов позволит повысить благосостояние населения и ликвидировать безработицу. Хочу отметить, что в качестве примеров можно привести и наши экономически благополучные земли, освобожденные в ходе 44-дневной Отечественной войны. Коренное развитие здесь туризма также приведет к серьезному оживлению экономики.

Açar sözlər: sosial – iqtisadi , yaşıl artım , infrastruktur
Keywords: socio-economic, green growth, infrastructure
Ключевые слова:социально-экономический, зеленый рост, инфраструктура

Dövlət proqramlarının nəzərdə tutduğu proqramların həyata keçirilməsi zamanı aşağıdakı müsbət nəticələrə nail olunacaqdır.

- Bölgələrdə iqtisadiyyat genişlənəcək , yeni istehsal müəssisələri açılacaq , qeyri – neft sahəsi sürətli şəkildə inkişaf edəcək ;
- Bölgələrin məhsul emalı və istehsalı üzrə ixtisaslaşması genişlənəcək ;
- Qeyri-neft sənayesi ixracının çeşidi və həcmi artacaq ;
- Məhsuldarlıq artacaq :
- Bölgələrdə məşğulluq sahəsi üzrə imkanlar genişlənəcək ;
- Regionlarin turizm potensialı sürətli şəkildə inkişaf edəcək;
- Xırda fermer təsərrüfatları inkişaf edəcək , böyük və müasir fermer təsərrüfatları meydana gələcəkdir ;
- İstehsal olunan məhsul rəqabətliliyidə artacaq ;
- Regionların davamlı və tarazlı iqtisadi inkişafına və s.

Bu günkü gündə özünün iqtisadi inkişafında yeni mərhələyə addım atmış Azərbaycan Respublikasında həlli vacib mövzulardan biri bölgələrdə sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək, oradakı əmək ehtiyatlarından və təbii potensialdan səmərəli istifadə edərək iqtisadiyyatın davamlı inkişafına və ölkədə yoxsulluğun səviyyəsini azaltmağa nail olmaqdan ibarətdir.

Bölgələrin inkişafı ilə bağlı qəbul olunmuş və həyata keçirilən dövlət proqramlarının, habelə bölgələrin iqtisadi inkişafına aid əlavə tədbirlərlə əlaqədar sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası ölkədə qeyri-neft sahəsinin inkişafına, sahibkarlığın daha da yaxşı vəziyyətə gətirilməsinə , investisiya qoyuluşlarının artırılmasına və yeni iş yerlərinin açılmasına təkan vermişdir.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər bölgələrin iqtisadi inkişafında mövcud olan kəskin fərqin aradan qaldırılmasını və regional tarazlığın əldə edilməsini təmin etməklə yanaşı onların iqtisadi gücünü artırır və sosial problemlərin həllini sürətləndirər.

Aparılan islahatlar nəticəsində Ölkə iqtisadiyyatında qazanılan uğurları daha əzəmətli etmək, ölkənin bütün regionlarını sosial-iqtisadi baxımdan yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək, əhalinin güzəranını daha da yaxşılaşdırmaq üçün regionlarda mövcud potensialdan istifadənin səmərəsini artırmaq, yeni iş yerlərinin açılmasını, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin, aqrar sektorun inkişafını və digər tədbirləri həyata keçirmək vacib məqamlardandır.

Ölkə iqtisadiyyatında əldə olunan uğurları daha əzəmətli etmək , ölkənin bütün bölgələrini iqtisadi baxımdan yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək , sənayenin fərqli sahələrinin inkişafını və digər tədbirləri həyata keçirmək gərəkdir.

Son illər həyata keçirilən sosial infrastruktur quruculuğu bölgələrin simasını tamamilə dəyişmişdir. Həmin illər ərzində bölgələrdə 58 min kilometr qaz xətti çəkilmiş, rayonların su təchizatının yenilənməsi üçün 13 min kilometr yeni su xətti çəkilmiş ,480-ə yaxın modul tipli su təmizləyici qurğular quraşdırılmış ,16 min kilometrdən çox yol təmir edilib ,480 körpü və tunel istifadə verilmişdir.

Son 18 ildə regionların iqtisadi inkişafı dövlət proqramları əsasında 3400-dən çox məktəb, yüzlərlə uşaq bağçası və səhiyyə müəssisələri tikilib ve təmir edilmişdir.

Diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki , Aqrar-sənaye sektoruda ölkə iqtisadiyyatına mühüm təsir göstərir, ona görə də dövlət siyasətinin əsas vəzifəsi onun davamlı inkişafını təmin etməkdir.

Hal-hazırda ölkə məhsullarının ixracat coğrafiyasını genişləndirmə imkanları araşdırılır. Bununla da əsas məqsəd rəqabət və keyfiyyətli yerli məhsulların “Made in Azerbaijan” brendi ilə beynəlxalq bazarlara çıxışını təmin etməkdir. Uğurlu dövlət proqramları nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ötən illərlə müqayisədə 14 faiz artıb. Ölkənin aqrar sektorunun inkişafında aqroparklar və yerli fermer təsərrüfatları çox mühüm rol oynayır ki, bunların da müəyyən edilib dəstək olunması yolunda araşdırmalar davam edir.

Hazırda böyük qələbə ilə sona çatan 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş Qarabağ torpaqlarında iqtisadi yönümlü inkişaf planları hazırlanıb , işlər davam etdirilir.

İqtisadiyyatın bir qoluda Turizmdir. Azad olunmuş torpaqların turizm potensialının inkişafı , və sonrasında hemin ərazilərə xarici turistlərin cəlb edilməsi, ölkəyə xarici valyuta axınına ve iqtisadiyyatın yüksəlişinə böyük təkan verəcəkdir. Əldə olan bu imkanlar gələcək 10 il müddətində C.Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycan Respublikasının qüdrətinin artacağına zəmin yaradır.

İnnovasiya və texnoloji yeniliklərin də iqtisadiyyatdakı rolunu vurğulamaq istəyirəm.Bunun önəmini COVID-19 pandemiyası dövründə çox aydın şəkildə özünü göstərdi. Koronavirus epidemiyası insanların ünsiyyət qurmaq tərzində və iqtisadiyyatların fəaliyyətində ciddi bir dəyişikliyə səbəb oldu. Siyasi qadağalar və ya virusun başqalarına yoluxma riskləri insanları evdə təcrid etməyə, sosial olaraq özlərini başqalarından ayırmağa və insanların birbaşa qarşılıqlı əlaqələrini məhdudlaşdırmağa məcbur etdi. Artıq texnologiya insanları işləmək, təhsil almaq, alış-veriş etmək və tibbi xidmətlərdən istifadə etmək kimi bir neçə gündəlik fəaliyyətini məsafədən həyata keçirməyə imkan verərək mövcud vəziyyətdə normal bir həyat tərzi bənzərliyini qorumağa imkan yaratdı.

Ədəbiyyat

1. https://e-qanun.az/framework/41320
2. https://e-qanun.az/framework/4797
3. https://azerbaijan.az/en/related-information/276
4. https://president.az/az/articles/view/50474
5. https://www.researchgate.net/journal/Actual-Problems-of-Innovative-Economy-2524-0455

Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığı

Allahverdili Çinarə Fazil qızı
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: chinara.allahverdili@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığı, onun iqtisadi nəticələri araşdırılır. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları ilə, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığın genişlənməsinə ehtiyac vardır. Bu əməkdaşlığın əsas istiqamətləri qeyri-neft sektorunda inkişafına, xüsusi kənd təsərrüfatının inkişafına yönələməlidir.

Summary: The article examines Azerbaijan's cooperation with the International Monetary Fund and its economic consequences. The author concludes that in order to achieve sustainable economic development, Azerbaijan needs to expand cooperation with international financial institutions, including the International Monetary Fund. The main directions of this cooperation should be focused on the development of the non-oil sector, especially the development of agriculture.

Резюме: В статье рассматривается сотрудничество Азербайджана с Международным валютным фондом и его экономические последствия. Автор приходит к выводу, что для достижения устойчивого экономического развития Азербайджану необходимо расширять сотрудничество с международными финансовыми институтами, в том числе с Международным валютным фондом. Основные направления этого сотрудничества должны быть ориентированы на развитие ненефтяного сектора, особенно на развитие сельского хозяйства.

Açar sözlər: beynəlxalq maliyyə institutları, dövlət borcu, valyuta ehtiyatları, yoxsuluğun azaldılması, sosial-iqtisadi inkişafı.

Key words: international financial institutions, public debt, foreign exchange reserves, poverty reduction, socio-economic development.

Ключевые слова: международные финансовые институты, государственный долг, валютные резервы, сокращение бедности, социально-экономическое развитие.

Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) arasındakı əməkdaşlıq 18 sentyabr 1992-ci ildən etibarən inkişaf etməyə başlamışdır. İlk illərdən BVF respublikamıza alt proqram səviyyəsində kreditlər ayırmış və Azərbaycanda iqtisadi islahatlarla əlaqədar diqqət cəlb edən vacib problemlərin həllində iştirak etmişdir. Lakin 2005-ci ildən başlayaraq Azərbaycan hökuməti BVF-dən kredit almaqdan imtina etmiş və hazırda ölkəmizlə bu qurum arasında əməkdaşlıq əsasən məsləhətləşmələrlə heyata keçir.

Qeyd etmək lazımdır ki, BVF-un əsas funksiyasi üzv ölkələrin müxtəlif məqsədlər üçün kreditə ehtiyac yarandıqda həmin dövlətlərə kvotalarından asılı olaraq kredit verməkdən ibarətdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif ölkələrdə iqtisadi durumun etibarlığı, borc ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsi və s. göstəricilər üzrə beynəlxalq şirkətlərdə, həmçinin Trans milli korporasiyalarda digər ölkələrə investisiya qoymaq mümkünlüyü fikrinin BVF tərəfindən bildirilməsi milli iqtisadiyyatın inkişafında böyük rol oynayır. Sanki investorlar əsas verir ki, respublikada sabitlik və biznes mühiti mövcuddur və ora sərmayə qoymaq mümkündür.

BVF-u Azərbaycan arasındakı əlaqələrdə respublikada sənayənin inkişafı dövlət banklarının özəlləşdirilməsi, enerji və su ilə təminatı problemlərinin həlli istiqamətində

istehsatların aparılması, neft fondunun fəaliyyətində və digər sahələrdə şəffaflıq təmin olunması məsələlər kimi qiymətləndirilmişdir.

Ulu öndər H.Ə.Əliyev Azərbaycan BVF-u arasındakı əlaqələrin genişləndirilməsinə böyük önəm vermiş və respublikamızın iqtisadi siyasətində strateji istiqamət kimi əməkdaşlığın davam etməsini qeyd etmişdir. H.Ə.Əliyevin sərəncamı əsasında mart 2001-ci ildə " İqtisadi inkişaf və yoxsulluğun azaldılması" üzrə Dövlət proqramı hazırlamaq üçün dövlət komisiyası yaradıldı. Ümumdünya Bankı ilə sıx əməkdaşlıq əsasında bu proqramı hazırladılar. 2002-ci ilin oktyabr ayının 25-də Bakı şəhərində yuxarıda qeyd etdiyimiz proqramın təqdimatı üzrə konfrans keçirildi. Konfransda ulu öndər H.Ə.Əliyev və Bakıda BVF-i təmsil edən Maykl Merdi iştirak edirdilər. Müzakirə olunan proqramın və yoxsulluq probleminin həllinin respublikamız üçün böyük əhəmiyyəti olunduğu qeyd edilmişdir.

BVF-nin ekspertləri Azərbaycanda iqtisadiyyatın bir çox sahələrində islahatların aparılmasına kömək etmiş və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq "Banklar haqqında", "Azərbaycan Respublikasının Milli bankın haqqında" qanununların hazırlanmasında əməkdaşlıq həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanla BVF-u arasında əməkdaşlığın inkişafının vacibliyi respublikamızın prezidenti İlham Əliyev də yüksək qiymətləndirmişdir. Prezident İlham Əliyev 26 may 2004-cü ildə BVF-nun Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya ölkələri üzrə departament şöbəsinin başçısı Con Uikman-Linnin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyyətini qebul edərək fondun Azərbaycana köməkliyinin və məsləhətlərinin respublikamız üçün çox faydalı olduğunu bildirmiş və gələcək də bu istiqamətdə əməkdaşlığın davam edəcəyini bildirmişdir.

Hazırda respublikamız BVF-u ilə yeni formatda əməkdaşlıq edir. Bu da respublikamızda düşünülmüş iqtisadi siyasət strategiyasının həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsi kimi qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyatına təsir etməsindən irəli gəlir. Digər tərəfdən, Azərbaycan dövlətində makroiqtisadi sferada kifayət qədər təcrübənin toplanması və iqtisaddiyatımızın qlobal maliyyə böhranı dövründə müsbət planda özünü göstərməsi respublikamızla BVF arasında əməkdaşlığın yeni formatda aparılmasını şərtləndirmişdir.

Ümumi planda Azərbaycan dövləti BVF-u ilə əməkdaşlıq dövründə fondan 577,3 mln. dollar dəyərində kiredit götürmüşdür. Bu kredit iqtisadi islahatlar üzrə 6 proqramı heyata keçirmək üçün istifadə olunmuşdur. Hazırda BVF-nun kreditləri üzrə Azərbaycan hökümətinin borcu 29 mln. dollar təşkil edir. Lakin Azərbaycan makro iqtisadi göstəricilərinin indiki şəraitində 29 mln. borcu BVF-ə ödəmək respublikamız üçün problem hesab edilə bilməz.

Ümümiyyətlə, respublikamızın dünyanın aparıcı maliyyə qurumlarına xarici borcu 8,3 mlrd. manatdan çox deyildir. Hazırda dövlət borcunun ölkəmizin ÜDM-də xüsusi çəkisi 6,8% təşkil edir. Əhalinin hər nəfərinə düşən xarici borcun məbləği isə 720 manata bərabərdir.

Statistik göstəricilərə əsasən qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın ÜDM-nin dinamik inkişafı və borc ödəmə qabiliyyəti dünya miqyasında əksər ölkələr üçün nümunə ola bilər. Əgər 2013-cü ildə dünyada ölkələr üzrə ÜDM-in artımı 0,5-1,5% arasında artıbsa, Azərbaycan qeyd etdiyimiz ildə bu göstərici 5,8% olmuşdur. Respublikamızın hazırda gəlirlə işləyən orta dövlətlər sırasında inkişaf edir. Son on ildə əhalinin real gəlirləri orta hesabla 8,3% artmış, **Cini** indeksinə görə respublikamız dünyanın 25 aparıcı dövlətləri sırasıa daxil olmuşdur. Əgər 1995-ci ildə Azərbaycan iqtisadi inkişafın səviyyəsinə görə dünyada 125-ci yeri tuturdusa, 2014-cü ildə bu göstəriciyə görə respublikamız 65-ci

mövqeydə qərarlaşıb. Son on illiklərin məlumatlarından görünür ki, Azərbaycanda əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM həcmi hər beş ildən bir iki dəfə artır.

Apardığımız qısa təhlil belə bir faktı təsdiq edir ki**,** respublikamızda sosial-iqtisadi inkişaf yüksək templə gedir və ölkəmizin praktik olaraq orta inkişaf etmiş dövlətlərə yaxınlaşması BVF və Dünya Bankının (DB) ekspertləri səviyyəsində də etiraf olunur. Məhz buna görə də BVF-u tərəfindən Azərbaycanın fondda kvotasının artırılması və səlayihətlərinin çoxaldılmasını vacib bildirmişdir.

Nəticə

1. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə insitutları, o cümlədən BVF ilə əməkdaşlığı Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərə bilər;
2. BVF-u dünyanın aparıcı maliyyə-kredit insitutlarından biri kimi Azərbaycanda regionların biri kimi Azərbaycanda regionların inkişafına, burada istehsal və sosial infrastrukturanın tərəqqisinə, torpaqların kəskin şoranlaşmasının qarşısının alınmasına, təsərrüfatçılıq dövriyyəsinə yeni torpaqların daxil edilməsinə, su problemlərinin həllinə özünün güzəştli kreditlərilə kömək edə bilər;
3. Azərbaycan iqtisadiyyatında aqrar sahəyə BVF-in diqqətinin gücləndirilməsi respublikada alternativ ixrac sektorunun yaranmasına səbəb ola və ölkədə həyata keçirilən iqtisadi diversifikasiyanının sürətli prosesə çevrilməsinə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. G.Ə.Gənciyev. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı Maarif nəşriyyatı-2012
2. Валиев Д. "Международное финансирование" Баку-2000
3. Всемирный Банк и Азербайджан: отчёт 2000-2011 гг. 2011
4. Деятельность Всемирного банка в Средной Азии и в Азербайджан: изд-во Всемирного Банка, 1995
5. Мамедов З.Ф. "Международные Валютно-кредитные отношения и система финансового кредита зарубежных стран" Баку: Закон, 2001
6. Международный Валютный фонд: (электронный ресурс): официальный сайт- режим доступа. Www.imf.org

COVID-19 PANDEMİYASINA QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ TƏŞKİLATLARININ ROLU

Sultanlı Hidayət Ruzigar oğlu
Odlar Yurdu Universiteti
sultanlihidayat@gmail.com

Xülasə

Hal-hazırkı dövrdə COVID-19 pandemiyası dünyada geniş vüsət almaqla, demək olar ki, hər bir ölkənin iqtisadi həyatına nüfuz edib. Pandemiya özü ilə birlikdə təkcə psixoloji deyil, iqtisadi böhranın da yaranmasına təkan verdi. Bu baxımdan məqalənin əsas mövzusu COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə tədbirləri çərçivəsində beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətlərinə həsr edilmişdir. Xüsusilə də, dünya iqtisadiyyatının əsas aktorları kimi Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının ölkələrə maliyyə yardımları araşdırılmış və onların pandemiya ilə mübarizə tədbirləri qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *COVID-19 pandemiyası, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, iqtisadi böhran.*

Giriş

COVID-19 pandemiyası qlobal iqtisadiyyat üçün mürəkkəb və dağıdıcı şok kimi tarixə düşdü. Virus bütün dünyaya yayıldı və pandemiya ilə mübarizə iqtisadiyyatın böyük bir hissəsini əhatə etdi. Pandemiya fond bazarlarını sarsıtdı, neft və digər əmtəə bazarlarına təsir etdi, kütləvi işsizlik yaratdı, ticarəti pozdu, ərzaq və tibbi ləvazimat çatışmazlığı ilə nəticələndi. Ümumdünya Ərzaq Proqramı xəbərdarlıq etdi ki, yaxın illərdə beynəlxalq tədbirlər görülməsə, kəskin aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayı sürətlə iki dəfə arta bilər [17]. 2020-ci ilin aprel ayında Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) isə xəbərdarlıq etdi ki, COVID-19 pandemiyası keçən əsrin 30-cu illərində baş vermiş `Böyük Depressiya`dan bəri ən pis tənəzzül oldu, hətta qeyd etmək olar ki, 2008-2009-cu illərdəki qlobal maliyyə böhranından sonrakı tənəzzüldən daha çox pis. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hökumətlər böhranla mübarizə aparmaq üçün fövqəladə fiskal və monetar tədbirlər gördülər. Bununla belə, məhdud maliyyə resursları və zəif səhiyyə sistemləri ilə məhdudlaşan aşağı və orta gəlirli ölkələr belə vəziyyət qarşısında daha həssas vəziyyətə düşdülər.

Beləliklə, yarandığı gündən bəri iqtisadi böhranlarla üzləşən ölkələrə yardım edən beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının əsas funksiyaları sırasında COVID-19-la mübarizə tədbirləri də əlavə edildi. Bu mənada, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə istiqamətində beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının yardımları

Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyətləri

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra yaradılmış BVF-nin əsas missiyası beynəlxalq maliyyə sabitliyini təşviq etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün BVF-nin əsas funksiyalarından biri iqtisadi böhranla üzləşən ölkələrə təcili kreditlərin verilməsini təmin etməkdir. COVID-19 pandemiyası BVF-nin maliyyə yardımınları sırasında görünməmiş tələbatla nəticələndi. Əvvəllər BVF-nin bir il ərzində təsdiq edilmiş proqramlarının sayı ən çoxu 34 idi (1994-cü ildə) və orta hesabla BVF ildə 18 proqramı təsdiq etmişdir (Şəkil 1) [6]. Bu gün BVF-nin 189 üzv ölkəsindən 100-dən çoxu BVF proqramlarından istifadə edib [10]. BVF-nin İdarəedici Direktoru Kristalina Georgiyeva bəyan edib ki, BVF pandemiya və nəticələnən iqtisadi böhranlara cavab olaraq, təxminən 1 trilyon ABŞ dolları həcmində hazırkı kredit imkanlarının hamısını istifadəyə verməyə hazırdır [5].

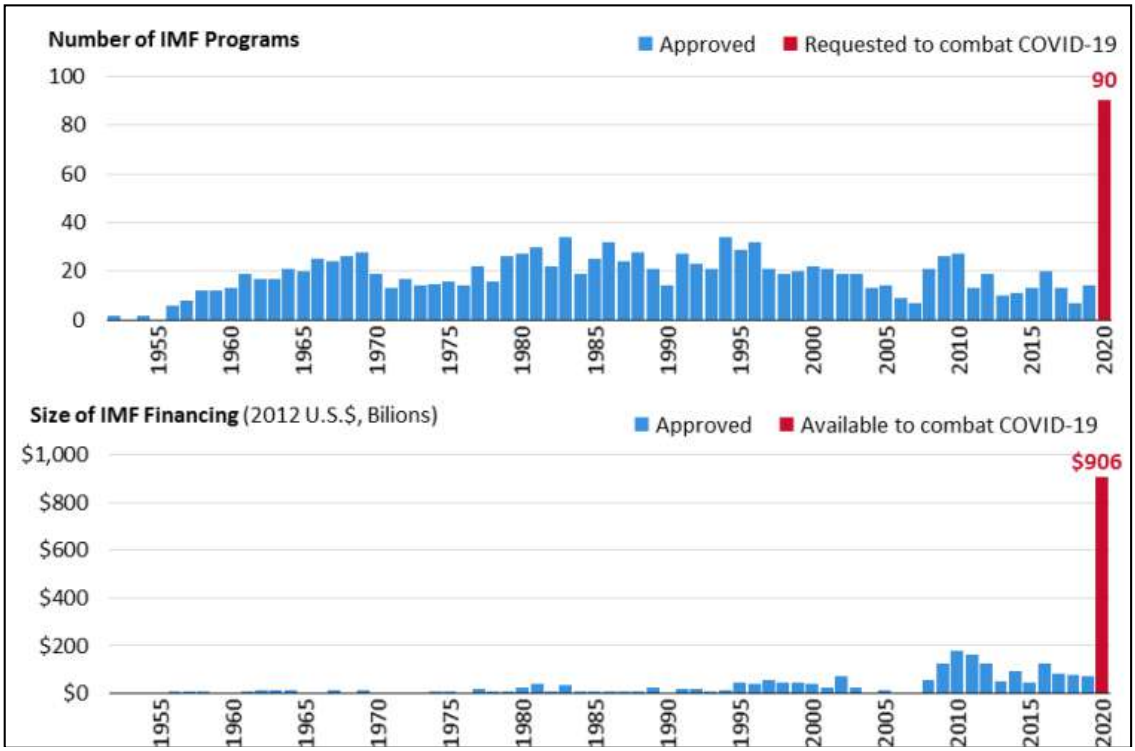

Şəkil 1. BVF-nin COVID-19 üçün potensial maliyyə dəstəyi: Tarixi perspektiv

Peterson Beynəlxalq İqtisadiyyat İnstitutundan Edvin Truman hesab edir ki, BVF-nin maksimum kredit imkanları hazırda 787 milyard dollar civarındadır və pandemiyanın gətirmiş olduğu iqtisadi çətinlikləri bərpa etmək üçün dünya ölkələrinin BVF-nin daha çox resursuna ehtiyacı olacaqdır [3]. Müzakirə olunan BVF maliyyə yardımının səviyyələri misli görünməmiş olacaq; əvvəllər BVF-nin bir il ərzində təsdiq edilmiş ən yüksək maliyyə dəstəyi 165 milyard dollar idi ki, hansı ki, 2010-cu ildə Avrozona böhranının qızğın dövründə olmuşdur [6].

BVF-nin COVID-19 pandemiyasına cavab olaraq resursların yerləşdirilməsi üçün bir neçə maliyyə variantı var. BVF sağlamlıqla bağlı hadisələrə reaksiya verən ölkələrə sürətli birdəfəlik yardım göstərib, ictimai səhiyyə fəlakətlərinin həllinə kömək etmək üçün ən yoxsul və ən həssas ölkələrə borc yardımı verib. Bundan başqa, BVF cari kreditlərin

həcmini artıra və yeni BVF kreditlərini təsdiqləyə bilər [2]. BVF həmçinin böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə öz çevikliyini artırmaq üçün çalışır. Məsələn, BVF-nin İcraiyyə Şurası fövqəladə maliyyələşdirmə üçün üzvlərin maliyyələşdirmə sorğularına Şuranın baxılmasını sürətləndirmək və BVF-nin təcili yardımına çıxışı ikiqat (təxminən 100 milyard dollara qədər) artırmaq üçün təkliflər qəbul etmişdir.

BVF kreditlərinin əksəriyyəti ümumiyyətlə iqtisadi islahatlar, o cümlədən qənaət tədbirləri (dövlət xərclərinin azaldılması və vergi artımı) və struktur islahatları (iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artıran tədbirlər) ilə şərtlənir. Bəzi siyasi, iqtisadi ekspertlər lazımsız iqtisadi siyasətlərin deyil, pandemiyanın yaratdığı ekzogen şokların səbəb olduğu iqtisadi böhranların həlli üçün yardım istəyən hökumətlərə şərtiliyin tətbiq edilib-edilməməsi ilə bağlı suallar qaldırıblar [1]. Bundan əlavə, bəziləri struktur islahatlarının uzunmüddətli perspektivdə fayda verə biləcəyini və qənaət tədbirlərinin qısa müddətdə iqtisadi böhranları daha da gücləndirə biləcəyini iddia edir. Bundan əlavə, şərtilik və yaxşı idarəetmə təminatları ilə bağlı danışıqlar vaxt aparır, nəticədə, BVF vəsaitlərinə ehtiyacı olan ölkələrə nə qədər tez verilə biləcəyi və verilməli olduğu barədə suallar doğurur.

Hazırdan COVID-19 ilə mübarizə mərhələsində cərəyan edən hadisələr ondan ibarətdir ki, BVF artıq Boliviya, Çad, Konqo Demokratik Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Nigeriya, Niger, Ruanda, Madaqaskar, Mozambik, Pakistan və Toqo da daxil olmaqla bir neçə COVID ilə bağlı proqramı təsdiqləyib [4]. Adətən, hökumətlər investorların inamını daha da sarsıtmaqla bağlı narahatlıqlara görə, saziş yekunlaşana qədər BVF proqramı ilə bağlı müraciətlərini açıqlamırlar. Kapital bazarlarına çıxışı artıq ABŞ sanksiyaları ilə məhdudlaşdırılan İran və Venesuela da ABŞ siyasətçiləri üçün mübahisəli olan sorğularını açıqlayıblar. Keçid hökuməti beynəlxalq ictimaiyyətlə əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına can atan Sudan, pandemiya əvvəllər mövcud olan iqtisadi və humanitar böhranı daha da şiddətləndirmək təhlükəsi yaratdığı üçün beynəlxalq maliyyə qurumlarından təcili dəstək gözləyir. Ölkə maliyyə təşkilatlarının maliyyələşdirmə mexanizmlərinin əksəriyyətinə daxil ola bilmir, çünki digər qurumlara da böyük borclar var.

Beləliklə, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin aktual problemi kimi COVID-19 pandemiyasına qarşı BVF dərhal cavab reaksiyasını göstərdi. Belə ki, resursların yerləşdirilməsi üçün BVF bir neçə fövqəladə maliyyələşdirmə mexanizm variantlarını təklif edib. Fond özünün fövqəladə hallar obyektlərinə - Sürətli Kredit Mexanizminə (Rapid Credit Facility - RCF) və Sürətli Maliyyələşdirmə Alətinə (Rapid Financing Instrument - RFI) girişi müvəqqəti olaraq ikiqat artırıb. Bu imkanlar Fonda tam proqrama ehtiyac olmadan təcili yardım göstərməyə imkan verir ki, bu da vaxt aparan prosesdir. ABŞ Xəzinədarlığının məlumatına görə, 2020-ci ildə BVF RPI vasitəsilə ümumi məbləği 22,1 milyard ABŞ dolları olan 36 fövqəladə maliyyələşdirmə razılaşmasını və RCF vasitəsilə isə aşağı gəlirli ölkələrə 49 güzəştli təcili maliyyələşdirmə razılaşmasını təsdiqləyib ki, bu da cəmi 9 milyard dollardır. Təşkilat həmçinin BVF öhdəlikləri üzrə ən yoxsul və ən həssas üzv olan 29 ölkəyə borc xidmətinin güzəştini genişləndirdi. BVF borcdan azad olma resurslarını 1,4 milyard dollar artırmağa çalışır [12].

BVF həmçinin Yoxsulluğun Azaldılması və Artım Etimad Fondunun (Poverty Reduction and Growth Trust Fund - PRGT) həcmini üç dəfə artıraraq 17 milyard dollara çatdırmağa çalışır. Hazırda Fondun Yaponiya, Fransa, Böyük Britaniya, Kanada və Avstraliyadan 11,7 milyard dollar öhdəliyi var. Nəhayət, G-20-nin göstərişi ilə BVF 2021-ci ilin avqustunda Xüsusi Borc Hüquqlarının (Special Drawing Rights - SDR) - BVF tərəfindən yaradılmış beynəlxalq ehtiyat aktivlərinin - 650 milyard dollar artırılmasına və üzv ölkələrin rəsmi valyuta ehtiyatlarının artırılmasına razılıq verib. Bu məbləğin 275

milyard dolları inkişaf etməkdə olan bazar və inkişaf etməkdə olan ölkələrə, o cümlədən 21 milyard dolları aşağı gəlirli ölkələrə yönəldilib [12].

Dünya Bankının fəaliyyətləri

Dünya Bankının fəaliyyət istiqamətləri sırasında müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin aktual problemi kimi COVID-19 pandemiyası və dünya ölkələrinin ona qarşı mübarizə tədbirlərini qeyd etmək olar. Orta və aşağı gəlirli ölkələrdə iqtisadi inkişaf layihələrini maliyyələşdirən Dünya Bankı digər fəaliyyətlərlə yanaşı, COVID-19 pandemiyası zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələri dəstəkləmək üçün öz resurslarını səfərbər etdi [11]. Dünya ölkələri COVID-19-un yayılmasının və təsirinin qarşısını almaq üçün çalışdıqca, Dünya Bankı Qrupu inkişaf etməkdə olan ölkələrə pandemiya reaksiyalarını gücləndirməkdə kömək etmək üçün tarixində ən böyük böhran reaksiyasını həyata keçirmişdir. COVID-19 böhranının başlanmasından bəri Bank Qrupu pandemiyanın təsirləri ilə mübarizə üçün 157 milyard dollardan çox vəsait ayırıb. 2020-ci ilin aprelindən 2021-ci ilin iyun ayına qədər təqdim edilən qrant və yüksək güzəştli şərtlərlə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının 50 milyard dollardan çox resursları daxildir [16].

Bank Qrupunun dəstəyi 100-dən çox inkişaf etməkdə olan ölkəyə insanların həyatını xilas etmək və COVID-19-u aşkar etmək, qarşısını almaq və cavab verməkdə kömək edir. Maliyyələşdirmə həm də fövqəladə vəziyyətin həllinə kömək edir, səhiyyə sistemlərini gücləndirir, yoxsulları və həssas insanları qoruyur, biznesləri dəstəkləyir, iş yerləri yaradır və yaşıl, davamlı və inklüziv bərpa prosesini başlatmağa kömək edir.

Dünya Bankı inkişaf etməkdə olan ölkələrə COVID-19 peyvəndlərinin alınması və yayılmasının maliyyələşdirilməsinə kömək etmək üçün 20 milyard dollar ayırır. Bundan əlavə, Bank COVAX-a vaksin tədarükünü sürətləndirməyə kömək etmək üçün donorlardan aldıqları tam subsidiyalaşdırılmış dozalar xaricində əvvəlcədən alışlar etməyə imkan verəcək yeni maliyyələşdirmə mexanizmində COVAX ilə əməkdaşlıq etmişdir.

Dünya Bankı Qrupunun böhrana reaksiyası üç mərhələdən ibarətdir - yardım, restrukturizasiya və davamlı bərpa. O, dörd əsas sahəyə diqqət yetirir:

a) **Həyatları xilas etmək** – Dünya Bankı ölkələrə yoluxmanın dayandırılmasına, səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə, həssas ailələrin tibbi xidmətə çıxışının təmin edilməsinə və gələcək pandemiyalara hazırlığın qurulmasına kömək edir. Aşağı və orta gəlirli ölkələrin vaksinlərə ədalətli və bərabər çıxışa ehtiyacı var və Bank Qrupu onların geridə qalmamasına kömək edir. Bankın 70 ölkə üçün təsdiqlənmiş 7,5 milyard dollardan çox məbləğdə peyvənd proqramları var.

b) **Kasıb və həssas təbəqənin müdafiəsi** – Bank ən həssas təbəqələr üçün gəlir və ərzaq təminatını, eləcə də yoxsul ev təsərrüfatları, qeyri-rəsmi bizneslər və mikro müəssisələr üçün məşğulluğu dəstəkləyir. Dünya Bankı icmalara və yerli hökumətlərə böhran təsirlərinin öhdəsindən gəlməkdə, xidmətləri təkmilləşdirməkdə və genişləndirməkdə və gələcək sarsıntılara davamlılıq yaratmaqda kömək edir. Bank əlavə fiskal sahə yaratmaq, əmək çevikliyini artırmaq və məqsədyönlü sosial proqramlardan istifadə edərək miqrantları qorumaqla Ekvadorun pandemiyanın çağırışlarına cavab vermək səylərini dəstəkləyir. Təcili köçürmə proqramının birinci fazası sosial yardım proqramlarından artıq faydalanmayan 60-400.000 həssas ailəyə iki aylıq

ödənişlər etdi; daha 422.000 ailə 2020-ci ilin may-iyun aylarında 120 ABŞ dolları birdəfəlik ödəniş aldı.

c) **Davamlı biznes artımının və iş yerlərinin yaradılmasının təmin edilməsi –** Dünya Bankı iş yerlərinin qorunmasına kömək etmək və şirkətlərin, xüsusən də kiçik və orta müəssisələrin böhrandan çıxa bilməsini və böyüməyə qayıtmasını təmin etmək üçün biznes və maliyyə institutlarına siyasət məsləhətləri və maliyyə yardımı təqdim edir. 18,000 nəfərə və 300 yerli firmaya dolanışıq imkanları yaradan, 10 milyon maska istehsal edən ən böyük iş üçün nağd pul proqramını dəstəkləmək üçün Mərkəzi Afrika Respublikası ilə işləyirik.

d) **Siyasətləri, institutları və investisiyaları gücləndirmək –** İdarəetmə və institutlara diqqət yetirməklə, Dünya Bankı ölkələrə davamlı bərpaya hazırlaşmağa kömək edir. Belə ki, BVF ilə sıx əməkdaşlıq edərək, ölkələrə dövlət borcunu daha yaxşı idarə etməkdə, maliyyə idarəçiliyində əsas islahatlar aparmaqda və iqtisadiyyatları bərpa olunduqca yaşıl inkişaf və aşağı karbonlu inkişaf imkanlarını müəyyən etməkdə kömək edir [15].

2020-ci ilin aprel ayının sonunda Dünya Bankı 78 ölkədə ümumi dəyəri 9 milyard ABŞ dolları olan 94 COVID-19 layihəsi və ya təsdiqlənmə prosesində idi [9]. Təsdiqlənmiş layihələrə misal olaraq Konqo Demokratik Respublikasına mühafizə strategiyalarını dəstəkləmək, tibb işçilərini öyrətmək və xəstəliyin tez aşkar edilməsini təmin etmək üçün diaqnostik testlər üçün avadanlıq təmin etmək üçün 47 milyon dollar; Tacikistan üçün reanimasiya imkanlarını genişləndirmək üçün 11,3 milyon dollar; Haiti üçün diaqnostik testləri, sürətli cavab qruplarını və epidemiyanın qarşısını almaq üçün 20 milyon dollar; və digər layihələrlə yanaşı, skrininq, müqavilə axtarışı və laboratoriya diaqnostikasını dəstəkləmək, fərdi qoruyucu vasitələrin satın alınması və yeni təcridxanaların yaradılması üçün Hindistana 1 milyard dollar ayrılmışdır [13].

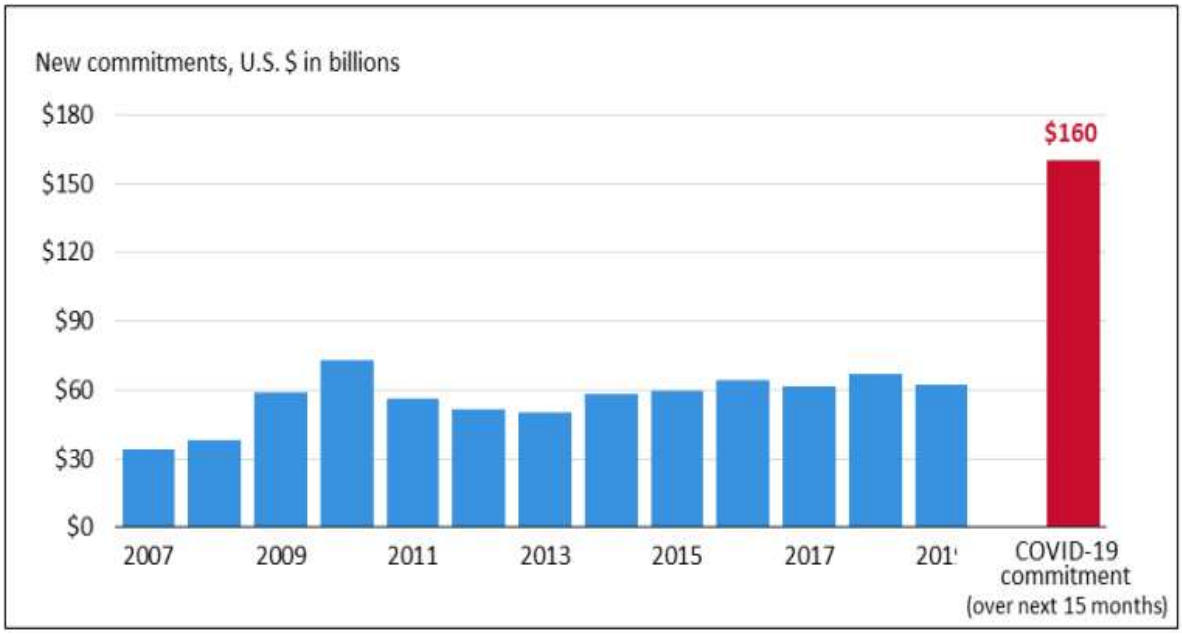

Şəkil 2. Dünya Bankı Qrupunun COVID-19 Maliyyələşdirmə Öhdəliyi: Tarixi Perspektiv

Dünya Bankının rəsmi bəyanatlarına əsasən, 160 milyard dollarlıq öhdəliyin əlavə maliyyələşdirmə, onun normal kreditləşməsinin sürətləndirilməsi, yoxsa kombinasiyası olduğu aydın deyil [8]. Həmçinin, aydın deyil ki, vəsaitlərin nə dərəcədə dünyanın ən yoxsul ölkələri üçün güzəştli maliyyələşdirmə (qrantlar və aşağı qiymətli kreditlər) və ya orta gəlirli ölkələr üçün güzəştsiz maliyyələşdirmə (bazar faizli kreditlər) olacağı.

Dünya Bankının məlumatına görə, 160 milyard dollarlıq öhdəliyə aşağıdakılar daxildir:

a) Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının (BİA) güzəştli kreditləşməsi və qrant imkanları üçün uyğun olan aşağı gəlirli ölkələrə xalis transfertlər şəklində 50 milyard dollar;
b) Dünya Bankının özəl sektor üçün kreditləşdirmə vasitəsi olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC) vasitəsilə özəl sektor üçün 8 milyard dollar maliyyə dəstəyi səbəb olduğu iqtisadi böhrandan zərər çəkən şirkətlər və işçilərin qorunması;
c) Özəl sektor investorlarını və kreditorlarını dəstəkləmək üçün 6,5 milyard dollarlıq yeni bir obyekt Dünya Bankının Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanəti Agentliyi (MIGA) tərəfindən idarə olunan COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizə [11].

17 aprel 2020-ci ildə Dünya Bankı ölkələrə xəstəliklərin yayılmasına hazırlaşmağa kömək etmək üçün yeni çox donorlu trast fondu, Səhiyyə Fövqəladə Hallara Hazırlıq və Cavab Çox Donor Fondu (HEPRF) yaratmaq planlarını açıqladı [14]. Yeni fond Dünya Bankı tərəfindən ayrılan 160 milyard dollarlıq maliyyəni tamamlamaq və artırmaqdır. Yaponiya, hazırkı pandemiya kontekstində, eləcə də gələcəkdə kritik sağlamlıq təhlükəsizliyi sərmayələrini təşviq etmək məqsədi daşıyan yeni etimad fondunun təsisçi donoru olacağını vəd edən ilk ölkə oldu. Məsələn, fond BİA-ya uyğun olan ölkələrə səhiyyədə fövqəladə hallara hazır olmağa sərmayələri artırmaq və aşağı gəlirli ölkələrə erkən mərhələdə əsas xəstəlik epidemiyalarına tez və effektiv reaksiya vermək üçün stimul verməkdən ibarətdir.

Nəticə

Beləliklə, COVID-19 pandemiyasi ilə mübarizə aparmaq məqsədilə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr maliyyə dəstəyi üçün BVF və Dünya Bankına müraciət etdi və onlar mövcud maliyyə resurslarını səfərbər etmək üçün sürətlə işlədilər. 2020-ci ilin əvvəlində BVF qeyd etmişdi ki, zərurət yaranarsa, hazırkı 1 trilyon dollarlıq kredit imkanından istifadə edəcəyini, regional inkişaf bankları isə növbəti 15 ay ərzində 240 milyard dolları səfərbər etməyi öhdələrinə götürmüşdülər [10].

Bu müddət ərzində BVF və Dünya Bankı aşağı gəlirli ölkələrin borcunu dayandırmağa çağırdı və bu təşkilatlar bildirdilər ki, həmin ölkələr borc xidməti ödənişlərini dayandıra və bunun əvəzinə vəsaitlərini pandemiyanın ehtiyaclarına yönəldə bilərlər [7]. Son iki il ərzində dünya iqtisadiyyatında baş verən hadisələr onu göstərdi ki, beynəlxalq maliyyə təşkilatları öz resurslarını səfərbər etməklə, ölkələri iqtisadi böhranın çətinliklərindən çıxarmağa və onlara yardım etməyə daim hazırdırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. David Lubin, "IMF's $1tn Lending Power is Not All It is Cracked up to Be," Financial Times, April 20, 2020
2. Douglas A. Rediker and Heidi Crebo-Rediker, "Covid-19 Uncertainty and the IMF," Brookings, April 14, 2020.
3. Edwin M. Truman, "The IMF Will Need More Resources to Fight the Covid-19 Pandemic," Peterson Institute for International Economics, March 29, 2020.
4. IMF Lending Tracker, https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/COVID-Lending-Tracker.
5. IMF Managing Director Kristalina Georgieva's Statement Following a G20 Ministerial Call on the Coronavirus Emergency, March 23, 2020. Some policy experts estimate the IMF's current maximum lending capacity is about $787 billion.
6. International Monetary Fund, Financial Data Query Tool, accessed April 17, 2020.
7. Joint Statement World Bank Group and IMF Call to Action on Debt of IDA Countries, International Monetary Fund and the World Bank, March 25, 2020, https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/03/25/pr20103-joint-statementworld-bank-group-and-imf-call-to-action-on-debt-of-ida-countries.
8. Julian Duggan and Justin Sandefur, "Tracking the World Bank's Response to COVID-19," Center for Global Development, April 14, 2020.
9. Maps World Bank. https://maps.worldbank.org/. Accessed on April 29, 2020.
10. Remarks by IMF Managing Director Kristalina Georgieva During the G20 Finance Ministers and Central Bank Governors Meeting, International Monetary Fund, April 15, 2020.
11. Remarks by World Bank Group President David Malpass on G20 Finance Ministers Conference Call on COVID-19, March 23, 2020.
12. The International Monetary Fund. https://sgp.fas.org/crs/misc/IF10676.pdf, 2022.
13. World Bank, "World Bank Group Launches First Operations for COVID-19 (Coronavirus) Emergency Health Support, Strengthening Developing Country Response," Press Release, April 2, 2020.
14. World Bank, "World Bank Group to Launch New Multi-donor Trust Fund to help Countries Prepare for Disease Outbreaks," Press Release, April 17, 2020
15. World Bank. How the World Bank Group is helping countries address COVID-19. https://www.worldbank.org/en/news/factsheet/2020/02/11/how-the-world-bank-group-is-helping-countries-with-covid-19-coronavirus, 2020.
16. World Bank. World Bank Group's Operational Response to COVID-19– Projects List. https://www.worldbank.org/en/about/what-we-do/brief/world-bank-group-operational-response-covid-19-coronavirus-projects-list, 2022.
17. World Food Program, "COVID-19 will double number of people facing food crises unless swift action is taken," April 21, 2020.

THE ROLE OF INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS IN THE FRAMEWORK OF COVID-19 PANDEMY MEASURES

Abstract

Currently, the COVID-19 pandemic is widespread in the world, affecting the economic life of almost every country. The pandemic has caused not only a psychological but also an economic crisis. In this regard, the main research area of the article is the

activities of international financial institutions in the framework of measures to combat the COVID-19 pandemic. In particular, the financial assistance of the International Monetary Fund and the World Bank as the main actors in the world economy was studied and their measures to combat the pandemic were noted in this article.

Keywords: *COVID-19 pandemic, International Monetary Fund, World Bank, economic crisis.*

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАМКАХ МЕР ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ПАНДЕМИИ COVID-19

Резюме

В настоящее время пандемия COVID-19 широко распространена в мире, затрагивая экономическую жизнь практически каждой страны. Пандемия вызвала не только психологический, но и экономический кризис. В связи с этим основной темой статьи является деятельность международных финансовых организаций в рамках мер по борьбе с пандемией COVID-19. В частности, изучена финансовая помощь Международного валютного фонда и Всемирного банка как основных акторов мировой экономики и отмечены их меры по борьбе с пандемией.

Ключевые слова: *пандемия COVID-19, Международный Валютный Фонд, Всемирный Банк, экономический кризис.*

COVİD-19 PANDEMİYASININ TURİZİM İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

Azərbaycan Universiteti (AU)
Biznes və İqtisadiyyat Fakültəsi
Bakalavr: **Tahirli Gülnar Musa**
Mail: **gulnar.tahirli@student.au.edu.az**

Xülasə

Bir neçə ildir ki, koronavirus (COVID-19) pandemiyasının əhatə dairəsinin və coğrafiyasının genişlənməsi müşahidə edilir. COVID-19 pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata, beynəlxalq maliyyə və əmtəə bazarlarına, eyni zamanda turizm sahəsinə və neftin qiymətinə mənfi təsirləri də artmaqdadır. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da 7.5 milyard dollara yüksələn illik turizm gəlirinin bu il ciddi itkilərə məruz qaldığı görüldü.

Pandemiya həmçinin əhali gəlirlərində və əmək bazarının strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Məqalədə pandemiyanın iqtisadiyyat və turizm və iqtisadi aktivliyə təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda pandemiya dövründə Azərbaycanda iqtisadi artım və turizm sahəsinə olan təsirdən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: turizm sahəsi, COVİD-19 pandemiyasının turizmə təsiri, səyahət məhdudiyyətləri

Azerbaijan Unıversıty (AU)
Faculty of Business and Economics
Bachelor: Tahirli Gulnar Musa
Mail: gulnar.tahirli@student.au.edu.az

EFFECT OF COVID-19 PANDEMIC ON TOURISM ECONOMY

Summary

The scope and geography of the coronavirus (COVID-19) pandemic have been expanding for several years. The negative impact of the COVID-19 pandemic on the global economy, international financial and commodity markets, as well as tourism and oil prices is growing. As in many countries, Azerbaijan's annual tourism revenue, which rose to $ 7.5 billion, has suffered serious losses this year.

The pandemic has also led to significant changes in incomes and the structure of the labor market. The article discusses the impact of the pandemic on the economy and tourism and economic activity. At the same time, the impact on economic growth and tourism in Azerbaijan during the pandemic was discussed.

Keywords: tourism, impact of COVID-19 pandemic on tourism, travel restrictions

GİRİŞ

COVİD-19 pandemiyası ilə bağlı yaranmış mövcud durum qlobal və ciddi tənəzzülə səbəb olmuşdur. COVİD-19-un sürətlə yayılması dünyada baş verən iqtisadi prosesləri dəyişdi, yeni çağırışlar və reallıqları ortaya qoydu. Bu dəyişikliklər özünü bir çox sahələrdə olduğu kimi turizm sektorunda da göstərdi.

COVİD-19 infeksiyası səbəbilə hazırda dünya ölkələrində 140 mindən çox insan həyatını itirmişdir. 29 aprel 2022-ci il statistikasına əsasən ölkəmizdə bu göstərici 9707 nəfərdir. https://koronavirusinfo.az/az/page/statistika/azerbaycanda-cari-veziyyet

Ancaq bu da danılmaz faktdır ki, sərt və qabaqlayıcı tədbirlər nəticəsində bu arzuolunmaz gerçəkliyi nəzarət altında saxlaya bilirik. Bildirməliyik ki, son günlərdə yoluxanların sayı ilə sağalanların sayı arasında dinamika dəyişkən və artıq müsbətdir [1, 2]. Yəni, daha çox insan sağalır, nəinki bu xəstəliyə yoluxur. Pandemiyaya qarşı aparılan tədbirlərdən biridə vaksin amili olmuşdur. Almaniya, Çin, İsrail və başqa şəhərlərdə vaksinin hazırlanması və bizim ölkəmizə də tez gəlib çıxması xəstələrin sayında azalma və ölüm hallarının azalması müşahidə edildi [3].

Bu məlumat mütəmadi olaraq yenilənir, lakin hər bir məkan üçün tətbiq edilən ən son yekunları və ya vaksinləri əks etdirməyə bilər. Tam peyvəndin tərifi yer və peyvəndin növünə görə müxtəlifdir və zamanla da dəyişilə bilər [4].

COVİD-19 pandemiyası səbəbiylə milli (liqalar, konfranslar) və beynəlxalq (konqres, olimpiada) tədbirlərinin ləğvi şübhəsiz ki, turizm məkanı üçün də keçərlidir. Son 40 ildə dünyada beynəlxalq turistlərin sayı yeddi dəfə artaraq 200 milyondan 1,4 milyard turistə yüksəlmiş, turizmlə bağlı gəlirlər isə 1,7 trilyon dollar səviyyəsinə çatmışdır. Bununla belə, koronavirus pandemiyası ölkələrin turizm fəaliyyətlərinə birbaşa təsir göstərərək, bütün dünyada otellərin doluluq nisbətlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb. COVİD-19 pandemiyasının daha dərin olduğu müddətdə Avropa ölkələrində səyahət məhdudiyyətlərinin nə vaxt qaldırılacağı ilə bağlı müxtəlif proqnozlar mövcud idi, bu proqnozlar ölkədən ölkəyə fərqli olması ilə müşahidə edildi. Alman Tibb Birliyinin prezidenti Klaus Reynhardt, "Vətəndaşlarımızın bu yay tətil səfərləri edə biləcəklərini düşünmürəm" dedi və ölkənin gündəlik həyata qayıtmağa başlasa belə, pandemiyanın davam edəcəyini bildirmişdi. O, nitqində "Yəqin ki, bu yay maşınlarımızı, qatar və ya təyyarə vasitəsilə həmişə etdiyimiz kimi tətilə gedə bilməyəcəyik, amma ümid edirəm ki, yaxın illərdə bunu edə biləcəyik".

BMT-nin Ticarət və İnkişaf Agentliyi (TİA) isə virusla bağlı iqtisadi geriləməyə görə dünya iqtisadiyyatına ən azı 1 trilyon ABŞ dolları (bundan sonra dollar) zərər dəyəcəyini proqnozlaşdırmışdır. Müxtəlif rəqəmlərin səsləndirilməsi virusun yayılma prosesinin davam etməsi, onun yayılmasının və iqtisadi təsirinin miqyasının proqnozlaşdırılmasının çətin olması ilə bağlıdır. Ona görə də bu proqnozları ilkin proqnoz kimi qəbul etmək olar.

Pandemiyanın dünyada çoxlu sayda rezervasiyanın ləğvinə səbəb oldu. Erkən rezervasiya dövründə istehlakçılardan tur müraciəti alan agentliklərimiz təyyarə və mehmanxanalara ödənişləri həyata keçirib. Avropada turizm son 80 ilin ən pis mövsümünü yaşayır. STR Global məlumatlarına görə, dünyanın ən böyük şəhərlərində adətən 70-100 faiz arasında dəyişən otellərin doluluq nisbəti bu mart ayında 20 faizə düşüb. Otel doluluq nisbətlərində ən çox azalmanın İtaliyada yaşandığını bildirildi. Avropada otaq başına düşən gəlirlərin ümumi otaq sayına görə yüzdə 65,6 kimi çox yüksək nisbətdə azalaraq 24,3 avroya düşdüyü bildirilir. STR Global məlumatlarına görə, İtaliya Avropa ölkələri arasında mart ayında 90,8 faizlə otellərdə doluluq nisbətlərində ən böyük azalma yaşadı, ölkədəki otellərin doluluq nisbəti isə 6,2 faizə düşüb.

UNWTO-nun son Dünya Turizm Barometrinə əsasən, istiqamətlər üzrə bildirilən mövcud məlumatlar ilin ilk üç ayında gələnlərin sayının 22% azaldığını göstərir. Bir çox ölkədə karantin başlamasından, habelə səyahət məhdudiyyətlərinin geniş şəkildə tətbiqindən və hava limanlarının və milli sərhədlərin bağlanmasından sonra mart ayında gələnlər kəskin şəkildə 57% azaldı. Bu, 67 milyon beynəlxalq gəliş və təxminən 80 milyard ABŞ dolları məbləğində daxilolma (turizmdən ixrac) itkisinə çevrilir [5].

COVİD-19 pandemiyası turizm sektoru ilə yanaşı bu sahədə çalışan işçilərinə də bir çox cəhətdən mənfi təsir göstərmişdir. Həmkarlar ittifaqı bildirir ki, bəzi iş yerlərində

ödənişsiz məzuniyyət əmək müqaviləsinin dayandırılması şəklində fəaliyyət göstərir və bu halda işçinin sığorta haqqı ödənilmir. Martın 16-dan turizm sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin 80 faizinin bağlandığını qeyd edən birlik, "kafe və restoran kimi müəssisələrin 40 faizi artıq müflis olduğunu" söyləyir. UNWTO-nun Turizm sektorunda mövsümi işçilərin vəziyyətinə də toxunan açıqlamada, "Sektorda orta hesabla 1,5 milyon mövsümi işçi çalışır. Bu isə onların azı bir işsiz olmaları deməkdir". Turizmdə qeydiyyatdan keçmiş işçilərə görə təşkilatlanma nisbəti yüzdə 3,95 olsa da, hər cür qeydiyyatsız işçi məlumatları nəzərə alındıqda bu nisbət yüzdə 1-ə enir.

Ölkəmizə COVİD-19 pandemiyasının təsirini araşdırarkən müşahidə olunur ki, illərdir atılan mütərəqqi addımlar sayəsində əhalinin yerli məhsullara olan tələbatının ödənilməsi sərhədlərin bağlanması şəraitində belə heç bir problemin yaşanmamasına imkan verib. Həmçinin Naxçıvanda infrastruktur quruculuğunun yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi, sənaye müəssisələrinin ekoloji təmizliyə cavab verməsi və digər vacib amillər koronavirus sonrası iqtisadiyyatın, turizmin bərpasında xüsusi əhəmiyyət daşıyacaq.araşdırmalar nəticəsində hər bir böhran sonrası bərpa edilən turizm sahələrindən səhiyyə və dini turizmə daha böyük ehtiyac yarandığı məlum olub. Təqdirəlayiq haldır ki, bunların hər ikisi üçün Naxçıvanın böyük potensialı vardır. Bu baxımdan muxtar respublika ərazisindəki Əshabi-Kəhf ziyarətgahına müxtəlif ölkə vətəndaşlarının axının çoxalmasını indidən proqnozlaşdırmaq mümkündür. Eyni zamanda Naxçıvanda böyük məscidinin tikilməsi də dini turizmin gələcək inkişafını şərtləndirəcək. Koronavirusun ağciyərlə bağlı bir xəstəlik növü olduğunu nəzərə alaraq pandemiyadan sonrakı dövrdə Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzinin də səhiyyə turizminin inkişafındakı payının daha da artacağını söyləmək olar.

Dünya gələcəkdə ola biləcək böhranlardan sığortalanmayıb. Nəzərə alaq ki, pandemiyadan əvvəl, 2015 – 2019 - cu ildə dünyada turist səyahətləri ən yüksək səviyyə çatmışdı. COVİD-19 pandemiyasından sonra virusun yayılmasını idarə etmək üçün görülən tədbirlər çoxdur. Bu böhran artıq iş tərzinin güclü və zəif tərəflərini ortaya qoydu və insanların daha böyük fayda üçün bir araya gələ biləcəyini göstərdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. "BBC Business News". BBC News. Retrieved 25 May 2020.
2. "Coronavirus Travel Restrictions, Across the Globe". The New York Times. 26 March 2020.
3. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_tourism
4. https://www.bbc.com/news/world-51235105
5. https://www.unwto.org/news/covid-19-international-tourist-numbers-could-fall-60-80-in-2020

İKİTƏRƏFLİ SAZİŞLƏRİN AZƏRBAYCAN İXRACINA TƏSİRİ

Tağıyev Cəmil Ənvər oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e-mail: cemil.tagi@mail.ru

Açar sözlər: Sərbəst ticarət sazişləri, ixrac, Azərbaycanın xarici ticarəti
Keywords: Free trade agreements, exports, foreign trade of Azerbaijan
Ключевые слова: Соглашения о свободной торговле, экспорт, внешняя торговля Азербайджана.

Giriş

Dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra Azərbaycan xarici ticarət əlaqələri yaratmağa başladı. Bu baxımdan keçmiş SSRİ ölkələri ilə əlaqələr mühüm əhəmiyyət daşıyırdı, axı bu ölkələrlə SSRİ daxilində əlaqələr mövcud idi. İndi müstəqil ölkə olaraq əlaqələri qurmaq üçün ikitərəfli sazişlərə ehtiyac vardı. Buna görə də bu ölkələrlə Sərbəst ticarət sazişləri bağlandı. Azərbaycanın xarici ticarətində keçmiş SSRİ ölkələrinin xüsusui yeri var. Xüsusilə də Rusiya xarici ticarət həcminə görə uzun illərdir ki, ilk üçlükdə olan ölkədir. Qeyri-neft ixracımızın böyük hissəsi Rusiyaya ixrac olunur. Rusiya bazarının böyüklüyü Azərbaycanın ixrac potensialının artmasına şərait yaradır. İxracın çeşidliliyi ilə gələcək perspektivdə də Rusiya bazarı Azərbaycan məhsulları üçün öz əhəmiyyətini saxlayır.

Sərbəst Ticarət Sazişləri bağlanan ölkələr

1929-cu il böhranından sonra dünyada proteksionist siyasət güclənməyə başladı. Sənayeləşmiş ölkələr proteksionist iqtisadi siyasətə keçdilər. Bunun nəticəsində ticarət azaldı və böhran bütün ölkələrə yayıldı. Ümumiyyətlə, proteksionist siyasət 17-ci əsrdə Merkantilizm məktəbinə qədər gedir. 2-ci dünya müharibəsindən sonra dünya ticarətini sərbəstləşdirməklə müharibənin dağıtdığı iqtisadiyyatların bərpası və gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT) bu mənada böyük rol oynamışdır. Ölkələr arasında sərbəst ticarət sazişlərinin bağlanması ilə beynəlxalq ticarət həcmi artmağa başladı. Sərbəst ticarət sazişləri iqtisadi inteqrasiyanın ən zəif növü olmasına baxmayaraq ölkələr sərbəst ticarət sazişləri bağlayaraq ticarət əngəllərini qaldırır və yerli firmaların ixrac potensialının artmasına səbəb olur. Yerli istehsaldakı artım milli gəliri artırır. Beləliklə, ölkənin iqtisadi böyüməsi artır. Sərbəst ticarət sazişlərinin beynəlxalq ticarətdə önəmi həm də ondan ibarətdir ki, çoxtərəfli sərbəstləşmələrdə rəqabətin təzyiqini azaldır və regional tərəfdaşlığın önəmini artırır. Buna görə də ölkələr regional əməkdaşlıqlardan kənarda qalmamaq üçün regional ticarət sazişlərinə qoşulurlar. İnkişaf etmiş ölkələr ikitərəfli, çoxtərəfli, regional, regionlararası sazişlərdə maraqlıdır və beləcə bütün bazarlara giriş imkanı qazanırlar.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici ticarətin sərbəstləşməsi üçün ikitərəfli sərbəst ticarət sazişləri bağladı. İlk sərbəst ticarət sazişi 1992-ci ildə Rusiya ilə bağlanıb. Saziş 1993-cü ildən qüvvəyə minib.

Cədvəl 1. *Azərbaycanın sərbəst ticarət sazişi bağladığı ölkələr*

Ölkə	İmzalandığı tarix	Təsdiq edildiyi tarix
Rusiya	30.09.1992	17.02.1993
Moldova	26.05.1995	16.04.1996

Ukrayna	28.07.1995	15.12.1995
Gürcüstan	08.03.1996	16.04.1996
Türkmənistan	18.03.1996	17.09.1196
Özbəkistan	27.05.1996	14.09.1996
Qazaxıstan	10.06.1997	26.06.1997
Qırğızıstan	12.01.2004	16.04.2004
Belarus	31.03.2004	28.09.2004
Tacikistan	13.08.2007	19.10.2007

Mənbə: customs.gov.az[2]

Cədvəldən göründüyü kimi sərbəst ticarət sazişi bağlanan ölkələrin hamısı da keçmiş sovet respublikalarıdır. Bu da əsasən keçmişdə eyni ittifaq daxilində olan ölkələrin bir-biriylə əlaqələri ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu ölkələr MDB üzv dövlətlərdir. Gürcüstan 2008-ci ildə, Ukrayna 2014-cü ildə birliyə üzvlükdən çıxıblar. Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları Aİ ölkələri olsa da, Azərbaycan MDB ölkələri ilə də ikitərəfli əməkdaşlığa önəm verir.

Azərbaycanın ixracında STS bağlanan ölkələrin yeri

Azərbaycanın toplam ixracında Sərbəst Ticarət Sazişi bağlanan ölkələrin payı 2021-ci ilin statistikasına əsasən 11.05%, idxalında payı isə 25.88% təşkil edir. Rusiya ümumi dövriyyəyə əsasən 4.15%-lik pay ilə ixracda əsas ölkələr arasında 3-cü, 17.72%-lik pay ilə idxalda əsas ölkələr arasında birincidir, 2.995 milyard dollarlıq dövriyyə ilə ticarət dövriyyəsində əsas ölkələr üzrə 3-cüdür. Eyni zamanda Rusiya qeyri-neft məhsullarının ixrac olunduğu əsas ölkədir. Azərbaycanın qeyri-neft məhsullarının 32.35%-i Rusiyaya ixrac olunur. İxrac statistikasına görə Rusiyaya ixrac 1996-cı ildə 111.4 milyon dollar idisə, 2021-ci ildə bundan 9 dəfəyədək çox, 920.8 milyon dollar olub. Eyni dövr ərzində ticarət dövriyyəsi 269.8 milyon dollar olduğu halda 2021-ci ildə bu rəqəm 2995.1 milyon dollar olub. Göründüyü kimi ticarət dövriyyəsi 1996-2021-ci illər ərzində 10 dəfədən çox artıb.

Cədvəl 2. Azərbaycanın STS bağladığı ölkələrə ixracı(2015-2021 illər üzrə mlrd dollarla)

İllər / Ölkə	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Rusiya	0.4	0.4	0.6	0.7	0.7	0.7	0.9
Moldova	0.00004	0.00005	0.0002	0.0005	0.003	0.004	0.001
Ukrayna	0.02	0.04	0.4	0.4	0.3	0.4	0.45
Gürcüstan	0.5	0.4	0.5	0.5	0.6	0.5	0.66
Türkmənistan	0.03	0.1	0.05	0.02	0.02	0.02	0.03
Özbəkistan	0.01	0.03	0.03	0.09	0.03	0.02	0.03
Qazaxıstan	0.02	0.03	0.03	0.05	0.02	0.03	0.04
Qırğızıstan	0.007	0.006	0.0006	0.004	0.003	0.002	0.006
Belarus	0.01	0.05	0.02	0.02	0.02	0.2	0.3
Tacikistan	0.006	0.01	0.002	0.007	0.003	0.005	0.007
Cəmi	1.00304	1.06605	1.6328	1.7915	1.699	1.881	2.42

Ümumi ixracda payı(%)	7.93	7.97	10.67	9.19	8.65	13.69	10.92

Mənbə: comtrade.un.org

Bu ölkələr eyni zamanda qeyri-neft məhsullarının ixrac olunduğu əsas ölkələrdir. 2021-ci ildə qeyri-neft məhsullarının ixracında artım olmuşdur. Ümumi 2.713 milyard dollarlıq qeyri-neft məhsulunun 41.64%-i Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan və Qazaxıstana ixrac edilib. [3]

Ədəbiyyat

1. http://www.e-qanun.az/framework/45319

2. https://customs.gov.az/az/sahibkarlar-ucun/serbestticaret/

3. https://customs.gov.az/uploads/foreign/2021/2021_12.pdf?v=1643353987

INFLUENCER MARKETING

Məmmədova Gülnar Eldar qızı
Azərbaycan Universiteti
e-mail:mgular137@gmail.com

Açar sözlər:təsir etmək ,marketinq,sosial media,tanıtım
Ключевые слова: влияние, маркетинг, социальные сети, продвижение
Key words:infuluencer,marketing,sosial media,promotion

Marketing is the process of building a product or service,introducing it to buyers and selling those products. In other words ,the main marketing is to introduce the product tothe buyers.Advertising is a key part of marketing any product. To do this,the target audience must be selected so that the target audience is more likely to encounter adverstising.If we look at the times we live in,we see that this potential role of social media is great.There are several types of marketing in modern times.One of them is"infuluncer"marketing.If previous people bought any product on the recommendation of acquaintance.Today,this work is done by infuluncers.Named infuluancer,people with a target audience on social media agree with copmpanies and introduce their target tools.This sales technique is one of the marketing strategies that influnces people to buy the most.There is a stap by step sequence.For example ,the infuluncer must first be selected according to the product he wants to promote;gain sales.Companies must first select a target.The next step will be to develop an infinitive marketing plan.The purpose of the company ,what is expected from the infant in this company,the record of the info.It is necessary to agree with the approriate infuncer according to the company's goal.

Examples of the most popular products today are cosmetics,personal care products,cleaning products.But it is possible to promote any product that comes to mind on social media.

Infuluncer has become indispensable for marketing companies .One of the most noticeable things in choosing infuluncer is its impact.Therefore,infuluncers are divided into categories according to their impact:

- Mega infuluncer 1-5 million followers
- Macro infuluncer 500 thousand-1million follower
- Medium level infuluncer 50-500 thousand followers
- Nano infuluncer 1000-10 thousand followers

The followers of nano-infinitive are a minority compared to others.That they are smaller are smaller and have more impact.

Infuluncers are divided into studies according to their style.Theese include:

- blogger
- social media infuluncer
- youtuber

Many bloggers share articles covering many sectors,such as finance,health,music and personal devolopment. Youtubers have more followers.On this platforms such as instagram and Twitter.The most preferred of these ara Instagram and Twitter,because they can promote themselves more in less time.

Companies should first to some researc before reaching an agreement with the insurers.They can do this researc by certain means.For example :"HyperAuditor" site.

Xülasə

İnfuluncer marketingi haqqında araşdırılma aparılmışdır.İlk öncə marketing nədir sualına cavab verilmişdir.Marketingin bir parçası olan tanıtma haqqında məlumat verilmişdir.Məhsulu tanıtmaq üçün lazım olan vasitələrdən biri də infuluncer marketingdir.Bu strategiya haqqında məlumat verilmiş, ondan necə istifadə etmək barədə danışılmışdır.

Summary

Research on influencer marketing has been conducted. First of all,the question of what is marketing is answered.Information was provided about the promotion,which is part of marketing.One of the tools you need to promote your product is infuluncer marketing.Information was provided on this strategy and how to use it.

Резюме

Маркетинговые исследования инфулуенсер. Первый из все, вопрос в том, что такое маркетинг ответил. Информация была предоставлена об акции, которая является частью маркетинг. Один из инструментов,который вам нужен продвижение вашего продукта маркетинг. Информация была предоставлена на эта стратегия и как ее исподьзовать

Literature

1. "Marketing Strategy" Ferrel Hartline
2. "Principles of Marketing" Kotler Armstrong
3. https://markamutfagi.co/influencer-pazarlama-nedir/
4. https://www.mediaclick.com.tr/tr/blog/influencer-marketing-nedir

İQTİSADİ İNKİŞAFDA YÜNGÜL SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Abbasova-Zeynalova Nuranə Nazim qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
e-mail: a.z.nurana@mail.ru

Açar sözlər: *rəqabət, investisiya, qiymət, keyfiyyət, innovasiya, idxal, ixrac, tələb, təklif*

Ключевые слова: *конкуренция, инвестиции, цена, качество, инновации, экспорт, импорт, спрос, предложения.*

Key words: *competition, investment, price, quality, innovation, export, import, demand, offers.*

Yüngül sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyi istehsal edilən məhsulların iqtisadi artımı və müəssisələrin rəqabətə davamlığının yüksəldilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan yeni texnologiyaların, məhsul və xidmət növlərinin yaradılmasına xidmət edən strategiya müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın əsas təməl prinsiplərindəndir. Araşdırmalar göstərir ki, son illər yüngül sənaye müəssisələrinin inkişafına aşağıdakı problemlər mənfi təsir etmişdir: yeni texnika və texnologiyaların əldə edilməsi ilə bağlı çatışmazlıqlar, müəssisələrin bu istiqamətdəki fəaliyyətinin stimullaşdırıması üçün zəruri inkişaf proqramlarının kifayət səviyyədə olmaması; yeni texnika və texnologiyaların yaradılması istiqamətində elmi tədqiqatların aparılmasındakı və istehsalata tətbiqindəki problemlər; müəssisələrin xarici bazarlardakı mövqeyinin zəifliyi, istehsal olunan məhsulların idxal məhsulları ilə müqayisədə aşağı rəqabət qabiliyyətinə malik olması və s.

Məlumdur ki, qeyd edilən məsələlərin həlli yüngül sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyəti ilə, eləcə də bu sahəyə yönəldilən investisiya qoyuluşları ilə bilavasitə bağlıdır. "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət proqramı"nda qeyd edildiyi kimi, sənayenin inkişafı üçün başlıca şərt əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Dövlət Proqramının icra müddətində yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə yeni istehsal sahələrinin fəaliyyətə başlaması da prioritetlər sırasındadır. Statistik məlumatlara nəzər saldıqda innovasiyalara yönəldilən investisiyaların dinamikasında müxtəlif istiqamətli dəyişikliklər baş verdiyi müşahidə edilir. Belə ki, innovasiyaların növlərinə görə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin dinamikasın göstərir ki, bütün sənaye üzrə 2012-ci illə müqayisədə növbəti illərdə bu göstəricilərdə artım baş vermişdir. 2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 1,5 dəfə, 2014-cü illə müqayisədə 2016-cı ildə 1,3 dəfə artım qeydə alınmışdır. Ən yüksək göstərici isə 2015-ci ildə 35179 min manat olmuşdur. Bütün sənaye üzrə məhsul innovasiyalarına çəkilən xərclər proses innovasiyalarına nisbətən üstünlük təşkil etmişdir. Emal sənayesində də oxşar vəziyyət müşahidə edilir. Toxuculuq sənayesində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərə nəzər saldıqda məlum olur ki, 2015-ci ildə bu istiqamətə, eyni zamanda məhsul innovasiyalarına vəsait yönəldilməmişdir. Həmin ildə mütəmadi olaraq artım qeydə alınmışdır.

Texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin strukturunun araşdırılması göstərir ki, bütün xərclər məhsul innovasiyalarına istiqamətlənmişdir. Proses innovasiyalarına vəsait qoyuluşu qeydə alınmamışdır. Toxuculuq sənayesinin innovasiyaların növlərinə görə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin strukturunda xüsusi çəkisi isə 5,6% təşkil etmişdir. Bu göstərici ilə yanaşı sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalardan istifadə edilməsinin strukturu da diqqəti cəlb edir. Belə ki, 2012-2016-cı illərdə sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalardan istifadə edilməsinin strukturunda emal

sənayesinin xüsusi çəkisi 8-15,8% arasında dəyişdiyi halda, yüngül sənaye sahələri üzrə bu göstərici 1%-ə belə çatmır.

Araşdırmalar göstərir ki, innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün mövcud və perspektiv innovasiya potensialını qiymətləndirmək vacib məsələlərdən biridir. Xüsusilə, innovasiya potensialının təyinatı üzrə sistemləşdirmək məsələsinə diqqət artırılmalıdır. İnnovasiya potensialı kimi xammal-material resursları, texniki-texnoloji vasitələrin inkişafı, elmi-texniki yönümlü tədqiqatların aparılma səviyyəsi və onların nəticəsi, maddi-texniki bazanın durumu, yeni növ məhsul istehsalını təmin edəcək istehsal sahələrinin imkanları, maliyyə təminatı, təşkilati-idarəetmə sisteminin vəziyyəti və s. nəzərə alınmalıdır.

Bu cür yanaşma hansı növ yeni məhsula, xidmətə ehtiyacın olmasını təyin etməyə, müvafiq məhsulun istehsalının bazar qiymətləndirilməsini aparmağa, bu sahədə aparılacaq elmi-texniki və innovasiya tədqiqatlarının nəticələrini bazarın tələbləri ilə əlaqələndirməyə geniş imkanlar yarada bilər. Eyni zamanda investisiya qoyuluşlarının həcminin müəyyənləşdirilməsində də qeyd edilənlər əhəmiyyətli rol oynayır. Sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalardan istifadə edilməsinin strukturuna nəzər saldıqda müxtəlif istiqamətlərdə dəyişiklikləri müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, 2015-ci ildə sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarda dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalının payı 0,1% təşkil edib. Geyim istehsalı üzrə bu göstərici 2014, 2015 və 2016-cı illərdə 0,1% olmuşdur. Təhlildən məlum olur ki, toxuculuq sahəsində 2016-cı ildə sənayedə əsas kapitala investisiyalar yönəldilməmiş, 2012, 2013 və 2015-cü illərdə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalardan istifadə edilməsinin strukturunda sahənin xüsusi çəkisi cəmi 0,1%, 2014-cü ildə isə 0,5% təşkil etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, investisiya qoyuluşlarının həcmini artırılması və investisiya cəlbediciliyinin stimullaşdırılması yüngül sənaye müəssisələrinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan xarici və daxili investisiyaların dinamikasına nəzər saldıqda məlum olur ki, sənaye sahələrinə 2012-ci ildə 6 040 milyon manat, 2014-cü ildə isə 7640 milyon manat, 2016-cı ildə isə 9 950 milyon manat həcmində investisiya yatırılmışdır. 2012-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə ölkə sənayesinə investisiya qoyuluşu 64,74 faiz, o cümlədən bu sahəyə xarici investisiya qoyuluşu 2,7 dəfə artdığı halda, daxili investisiya qoyuluşu 23,2 faiz azalmışdır. Emal sənayesində əsas yatırım daxili investisiya mənbələri hesabına aparılmışdır. Bu istiqamətdə xarici investisiya qoyuluşu 2014-cü ilə nisbətən 2015-ci ildə 16 dəfə artmışdır. Daxili investisiya qoyuluşu 2 dəfə azalmışdır. Toxuculuq sənayesində, ümumiyyətlə, yüngül sənaye sahələrinə investisiya qoyuluşu nisbətən azlıq təşkil edir. Belə ki, toxuculuq sənayesinə 2012-ci ildə 5,7 milyon manat daxili mənbələr hesabına kapital yatırılmışdır. 2013-cü ildə bu rəqəm 10,4 milyon manat və 2014-cü ildə isə 38,8 milyon manat məbləğində olmuşdur.Geyim isteh-salına 2012 və 2013-cü illərdə yatırım olmamış, 2016-cı ildə 10,5 milyon manat və bütün kapital yerli investorlar hesabına yatırılmışdır.

Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalında investisiyaların səviyyəsi digər sahələrə nisbətdə daha aşağı səviyyədədir. Yerli investorlar hesabına 2015-ci ildə emal sənayesinin əsas sahələrindən hesab olunan toxuculuq sənayesinə 10,4 milyon manat yatırılmışdır.

Qeyd edilənlərdən məlum olur ki, investisiya qoyuluşlarının mövcud səviyyəsi innovativ resurslardan kifayət səviyyədə səmərəli istifadəyə imkan vermir. Ona görə də bu istiqamətdə dövlət tədbirlərinə ehtiyac vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, yüngül sənaye məhsulları istehsalçılarının maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi investisiya imkanlarının məhdudlaşması ilə əlaqədardır. Müasir şəraitdə investorların investisiyaların qoyuluşu ilə bağlı maraqlarının stimullaşdırılması dövlətin investisiya siyasətində əsas istiqamətlərdən hesab edilə bilər. İnvestisiya

aktivliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər sahələrin inkişafı ilə bağlı cəlbedici investisiya layihələrinin hazırlanmasını da zəruri edir. Bu baxımdan aşağıdakı şərtlərin reallaşdırılmasını zəruri hesab etmək olar: istehsalın artımı, o cümlədən istehsal potensialının mühüm tərkib hissəsi kimi rəqabətə davamlı istehsalın formalaşdırılması; yüngül sənaye seferasına investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması məqsədi ilə bu istiqamətdə nəzərdə tutulan tədbirlərin təşviqi; yerli və xarici investisiyaların stimullaşdırılması məqsədilə risklərin sığortalanması tədbirlərinin müəyyən edilməsi, eləcə də zəruri investisiya mühitin formalaşdırılması və s.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində investisiya siyasətinin işlənib hazırlanması uzun müddətli dövrü əhatə edir ki, bu zaman investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı konkret dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi ön plana çəkilir. Bundan əlavə, investisiya layihələrinə əsas tələblər onların proseduru və investisiyaların priaritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi əsas məqamlardan biridir.

Araşdırmalar göstərir ki, istehsal sektoruna dövlət yardımları, əslində qeyri-büdcə investisiyalarının cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını da özündə əks etdirir. Bu zaman dövlət tərəfindən dotasiyaların və transferlərin ödənilməsi də mühüm rola malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yüngül sənaye kompleksində təsərrüfat subyektlərinin xüsusilə, kredit qabiliyyətinin yüksəldilməsi investisiyalaşmanın mühüm məsələlərindən biridir.İnvestisiya resurslarının cəlb edilməsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də sahələrin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması ilə bağlıdır. Maliyyə sağlamlaşması investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsində, istehsal prosesinin modernləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf səviyyəsi modernləşdirmə ilə xarakterizə olunduğundan yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsi baxımından restrukturizasiya yönəlik investisiya qoyuluşlarının qanunvericilik səviyyəsində stimullaşdırılması vacib məsələlərdəndir. Bu zaman sənaye sahələrinə innovasiyaların tətbiqi xüsusi önəm kəsb edir. İnnovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində əsas amillər olan çevik əmək və maliyyə bazarının yaradılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə yanaşma bu sahədə həm səmərəli maliyyələşmə, həm də onun məqsədyönlü istifadə istiqamətlərini yaratmaqla, yeni elmtutumlu və rəqabətyönümlü məhsul istehsalının, satışının zəncirvari həlqəsini tamamlamış olar. Yüngül sənayenin inkiafının sürətləndirilməsi üzrə hazırlanan strategiyalar da məhz innovasiyaların tətbiqini özündə əks etdirən aşağıdakı məsələlərin həllinə xidmət edir: əhalinin tələbatının ödənilməsi, rəqabətədavamlı və ixracyönümlü istehsalın inkişafı.

Qeyd edilənlər göstərir ki, bütövlükdə müasir inkişafın əsas səbəbi innovasiyalı texniki və texnoloji yeniliklər, yəni elmi-texniki tərəqqi hesab edilir. Texnoloji baxımdan inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatında baş verən proseslər dövrü proseslərin elmi-texniki tərəqqi və innovasiya fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəli olduğunu təsdiq edir.Texniki, texnoloji yeniliklər və innovasiyalar arasında mövcud olan bu cür dayanıqlı və qanunauyğun əlaqələrin aşkar edilməsi yüngül sənayenin inkişafında mənfi amillərin təsirinin qarşısının alınmasının və ya zəiflədilməsinin səmərəli mexanizmlərinin işlənib hazırlanması üçün zəruri əsaslar yaradır. Ümumiyyətlə, innovasiya prosesi texniki, istehsal, idarəetmə sisteminin qarşılıqlı təkmilləşdirilməsini təmin etməklə, yeni məhsul istehsalına zəmin yaradır, istehsal xərclərinin aşağı düşməsini təmin edir, istehsal olunan məhsulların, həmçinin ixrac yönümlü məhsulların rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə imkan verir.

Qeyd olunan tədbirlər içərisində yeni texnologiyaların istehsalata cəlb edilməsi və innovasiyaların təşviqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, yüngül sənayedə innovasiya fəaliyyəti bir sıra amillərin təsiri ilə şərtlənir.Onlara aşağıdakıları aid

etmək olar: yüngül sənaye müəssisələrinin malik olduğu texniki vasitə, qurğu və avadanlığın müəyyən hissəsinin aşağı texniki səviyyəsi; yüngül sənaye sahələrinə qoyulan investisiyaların kifayət qədər olmaması; innovasiya fəaliyyətinin aşağı səviyyəsi; müəssisələrin mövcud istehsal potensialından tam şəkildə istifadə olumaması və s.

SUMMARY

Since the development of light industry enterprises is directly related to the economic growth of manufactured products and the strengthening of competitive stability of enterprises, the measures providing for the creation of new technologies, new types of products and services have a special significance. The economic strategy developed by the enterprise in this direction can create favorable conditions for satisfying the need for new products and services, realizing an assessment of the production of relevant products, establishing links between the results of scientific and technical research and market requirements that promote economic development.

РЕЗЮМЕ

Так как развитие предприятий легкой промышленности непосредственно связано с экономическим ростом производимой продукции и усилением конкурентной устойчивости предприятий, то мероприятия, предусматривающие создание новых технологий, новых видов продукции и служб имеют особую значимость. Разработанная предприятием в этом направлении экономическая стратегия может создать благоприятные условия для удовлетворения потребности в новой продукции и службе, претворения в жизнь оценку производства соответствующей продукции установления связий между результатами научно – технический исследований с требованиями рынка, способствующих экономическому развитию.

MALİYYƏ BÖHRANININ ARTIMI VƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Zakir Xəqani oğlu Ruşanlı
Bakı Biznes Universiteti
u-zakir@mail.ru

Maliyyə böhranları, onun yaranması və təsirlərinin analiz edilməsi iqtisadçıları çox narahat edən vəziyyətlərdən biridir. Ümumən ölkədə böhran dedikdə yalnız hava, işsizlik, iqlim, ekoloji problemlər deyil, müharibə, iqtisadi böhran və.s problemlər də nəzərdə tutulur. Sahəsinin fərqi yoxdur, böhranın hər növü iqtisadi təsirlərə yol açır.

Ümumilikdə 2008-ci ildə demək olar ki, planetdəki bütün ölkələri əhatə edən, bütün ölkələrinin iqtisadiyyatlarını əhatə edən iqtisadi böhran bildiyimiz kimi, ABŞ-ın maliyyə və inşaat sektorunda başlamış və bütün dünya ölkələrinə təsir etmişdir. Böhranlar təəssüf ki, iqtisadiyyatın inkişafında obyektiv bir gerçəklikdir. Doğrudur, onun baş verməsi bir az gecikə və ya daha da tələsə bilər, amma yenə də istənilən halda bu mütləq baş verməlidir.

Açar sözlər: *maliyyə, böhran, iqtisadi böhran, böhranın təsirləri, Iqtisadiyyat*

2009-2010-cu illərdə böhranın kəskin vəziyyətini ölkələrin üzərindən qaldırmaq nisbətən mümkün olmuşdu. Lakin bu hamıya aid deyildi. Aparılan antiböhran tədbirlərinə baxmayaraq böhranın "qara kölgəsi" dünya iqtisadiyyatının üzərindən tam çəkilməmişdir. İqtisaçılar böhranları 3 mərhələyə ayırmışlar:

İlk mərhələ 18-ci əsrin əvvəllərindən başlamış 20-ci əsrin 30-cu illərinə qədər davam etmişdir. Bu ərəfələrdə mütəfəkkir insanlar belə düşünmüşlər ki, kapitalist dövrdə iqtisadi böhranlar ya mümkün deyil ya da təsadüfi xarakter daşımaqla mümkün ola bilər. Bu o deməkdir ki, ya mövcud deyil ya da müsbət artımla mövcud olur.

İkinci mərhələ isə 20-ci əsrin 30-cu illərindən 20-ci əsrin 60-cı illərinin ortalarına qədər davam edən mərhələdir. Özündən öncə fikir söyləmiş iqtisadçıların düşüncələrini və xarakteristikalarını qəbul etməyən Con Meynard Keyns böhranı qabaqlamaq üçün mühüm fikirlər irəli sürmüşdür.

Böhran iqtisadiyyatda olan mühüm tarazlığın pozulması deməkdir. O, istehsalın dayanması, azalması və tədricən 0-a enməsi ilə nəticələnə bilir.

Üçüncü mərhələ isə 20-ci əsrin 60-cı illərinin ortalarından günümüzə kimi davam etmişdir.

Bu dövrün iqtisadçılarının fikirləri əslində belə düşündürür ki, İEÖ böhran dövründə iqtisadi tarazlığın sabitləşdirilməsindən savayı daha çox həmin dövrdən daha müsbət nəticələr ilə ayrılmaq üçün həmin dövrün tələbinə uyğun siyasət yürütməlidirlər və bu da yetərincə məqsədyönlü hərəkətdir. İEOÖ isə əksinə böhranların daha çox mənfi yönlərinə daha çox məruz qalırlar.

Böhrana gətirib çıxaran səbəblərdən biri də pul kütləsinin azalması yəni hesablaşma-ödəniş sisteminin pozulmasıdır. Bundan başqa maliyyə çətinlikləri, borclar və borcların qaytarılması, istiqrazlar buraxılması, bu istiqrazların alınması və.s də böhrana aparan səbəblərdən biridir. Böhranlar çoxlu sayda iflas hallarına da gətirib çıxarır. New York bu dövrdən ehtiyat bankının təşəbbüsü ilə açıq bazarın yaranması üzrə proqram 1929cu ildə kredit məhdudiyyətləri və onların yumuşaldılmasına səbəb olaraq bir sıra məhdudiyyətləri aşağı salmışdır. İqtisadi böhran yəni depressiya zamanı ən minimum nöqtə bank tətillərinə

qədər çatmışdır. Fond birjasının süqutu pul kütləsinin azalması ilə dərindən əlaqəli olub və kapitalın bhərəkəti ilə də əlaqəli olduğunu qeyd etmişlərdir.

Böhranın davam etmə müddəti haqqında da müxtəlif mülahizələr dolaşırdı. 2008-2009-cu illərdə iqtisadiyyatın və siyasətlərin əksəriyyəti böhranın bitəcəyini proqnozlaşdırırdı. Lakin bəziləri isə böhranın uzun müddətli xarakterli oluğunu deyirdilər. İqtisad elmləri doktoru G.Çaqolov fikirləri 3 əsas qrupa böldü:

1. Böhrandan sonra sürətli bərpa;
2. Böhranın ikinci dalğasının baş verməsi;
3. Qlobal iqtisadiyyatın durğun vəziyyətinin qorunması.

Zamanla daha çox iqtisadiyyatçılar böhranın uzun təbiəti haqqında danışmağa başladı. Xüsusilə qeyd edirdilər ki, böhranın bitməsinə hələ çox var və böhran hələ daha da inkişaf edəcək. BVF-nın baş iqtisadçısı Olivyer Blanşard 2008-ci ildə başlanan iqtisadi böhranın təsirlərindən canını qurtarmaq üçün dünya iqtisadiyyatına hələ minimum 10 il lazım olduğunu fikirləşir.

Nüfuzlu Çinli alim Li Şenmin qeyd edirdi ki, "Dünya iqtisadiyyatı uzun tənəzzül zolağına daxil olmuşdur. Qlobal yayılan neoliberalizm dalğası dünya iqtisadiyyatını çıxılmaz nöqtəyə aparır. Kasıb əhali dünyada daha da artır və artmaqda davam edəcək. Varlılar azdır və onlar daha da varlanacaq. Kasıblaşma demək olar ki, bütün dövlətlərdə baş verir".

Artıq 2011-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi büdcə-borc böhranı hiss olunmağa başlandı. Dünya iqtisadiyyatında dəyişiliklər baş verirdi. Stabilləşmə dövrü birja qeyri-stabillikləri ilə əvəz olundu. ABŞ isə ixracı gücləndirir və idxala təzyiq edirdi. Aİ -da böhran ümumi xarakter almağa başladı. Çin iqtisadiyyatı isə yavaşımağa başladı. Beləliklə, 2011-ci ildən böhranın "ikinci dalğası" başlandı. "İkinci dalğa" anlayışına da münasibət birmənalı deyildi. Bu baxımdan iqtisadçıların fikirləri də şaxələnirdi. Bəziləri onu 2008-ci maliyyə-iqtisadi böhranının davamı, bəziləri isə onu yeni böhran kimi qiymətləndirirdi. Baxmayaraq aparılmış antiböhran tədbirləri inkişaf etmiş ölkələrdə "birinci dalğa"nın təsirini yumşaltmışdı, lakin böhranın əlamətləri yenidən hiss olunmağa başladı.

2011-2013-cü illər ölkələrin inkişaf dinamikasına nəzər salsaq görərik ki, ölkələrin iqtisadi artım sürəti çox aşağıdır. Xüsusilə, ləngimənin əsas səbəbkarı Avropadır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr daha dinamik olaraq qalırdı, baxmayaraq ki, artım sürəti 2012-2013-cü illərdə yavaşıyıb. Burada da liderlik Asiya ölkələrinin hesabına əldə olunur. Lakin dünya ÜDM-ində inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı həm Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin, həm də dinamik inkişaf etməkdə olan Latın Amerika ölkələri hesabına artırdı. 2011-ci ilin nəticələrini nəzərdən keçirərkən görmək olur ki, 2011-ci il qlobal iqtisadiyyat üçün bərpaedici rejimdə başlasa da, gözlənilmədən zəif artım və ehtimadın itirilməsi ilə bitdi. İlin sonuna bir çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatları qapalılaşdı və hətta bəziləri Aİ dağılması ehtimalının olduğunu düşünürdü. 2011-ci ilin 2009-cu ildən belə bərbad olacağı gözlənilirdi. 2012-ci ildə dünya ÜDM-i cəmi 3.2% artmışdı, dünya ticarəti isə sadəcə 2.5% həcmində böyümüşdü. Dünyada işsizlik 2009-cu ildə özünün pik həddinə-199 mln. insana çatmışdır, lakin 2012-ci ildə bu göstərici yenidən 4 mln. artaraq 197 mln. olmuşdur. Bu göstərici iş qabiliyyətli əhalinin 6%-ni əhatə edir.

Akademik Yevgeni Primanov qeyd edirdi ki, dünya böhranının mərkəzindən - ABŞ-dan gələn böhran haqqında danışmaq əsassızdır. O həmçinin qeyd edirdi ki, birdən-birə dolların ümumdünya ödəniş vasitəsi missiyasıyla vidalaşacağı nəticəsinə gəlmək də qeyri-realdır. Ekspertlərin fikrincə böhranın "ikinci dalğası"nın episentiri BRİCS-Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, CAR ölkələridir. Əgər əvvəl böhranın səbəbkarı ABŞ hesab olunurdusa, indi bu belə deyildi. Böhranın "İkinci dalğası"nı BRİCS ölkələri yaratdı. Həmin

ölkələrdə 2007-2008-ci ildə ABŞ-dakı kimi problemlər yetişdi. Bu ipoteka böhranı idi və daşınmaz əmlak bazarında və maliyyə sistemində köpükləri yaranmışdı. Dünya iqtisadi böhranın "ikinci dalğası" 2011-2012-ci illərdə formalaşmışdır və bu gün bütün gücü ilə inkişaf edir. O, zamanla müxtəlif ölkələrdə müxtəlif sürətlədə böyüyürdü. Avropa ölkələri haqqında da onu demək olar ki, Avro da devalvasiya edir. Avropada dayanıqlı valyutayaların olacağını düşünmək lazım deyildir. Dollar hal-hazırda güclü vəziyyətdə olacaq, bele ki, bu gün o yeganə valyutadır ki, ona bel bağlamaq olar.

Problem BRİCS-də böyüməyə başladı bə onların təsərrüfatın tənzimlənməsi siyasəti öz etibarsızlığını göstərdi. 2012-2013-cü illərdə ikinci dalğanın təsiri ölkələri iqtisadi siyasətlərini dəyişməyə məcbur etdi. BRİCS-in digər dövlətləri kimi Rusiya da daxili tələbin stimullaşdırılması və onun rəqiblərindən qorunması tədbirinə ehtiyac duydu. Lakin protoksionist siyasət böhrana qarşı tam tədbir deyildi.

2013-cü ilin aprelində BVF qeyd etdi ki, 2 ildir geriləmə nümayiş etdirən Avropa iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatından geri qalır. Fondun baş iqtisadçısı Olivyer Blanşard vurğulayır ki, "riskin ən böyük faktoru" Avropa olaraq qalır. Avropa Komisiyasının nəşr etdirdiyi "Qısa iqtisadi proqnozlar"a görə Avropa iqtisadiyyatı 2013-cü ildən tənəzzüldən çıxdı və daha sonra qalan ardıcıl 3 rübdə "səssiz bərpa" ilə məşğul oldular. 2013-cü ildə ümumdünya ÜDM-nin artım tempi 2.3-2.4% təşkil etmişdir. Həmin ildə işsizlərin sayı əvvəlki illə müqayisədə 5 mln. daha artaraq demək olar ki, 202 mln. nəfər oldu. Beləliklə rəsmi surətdə qeydə alınmış 202 mln. nəfərlik işsizlər ordusu vardı. Bu haqda 2014-cü ilin yanvar ayında Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) hesabatında məlumat verilir. Bu hesabatda həmçinin qlobal maliyyə böhranının başlanmasından illər keçməsinə baxmayaraq 2014-cü ildə də əmək bazarında və yeni iş yerlərinin açılmasında zəiflik hökm sürüldüyü açıqlanmışdır. 2014-cü ilin yanvar ayında BVF-nın proqnozlarına görə ABŞ, Aİ və Yaponiya kimi ölkələrin ÜDM-nin artım tempinin sürətlənməsi gözlənilirdi. Fondun ekspertləri qeyd edirdi ki, qlobal iqtisadiyyatın əsas mühərrikləri böhranın başlanğıcında olduğu kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr deyil inkişaf etmiş ölkələr oldu. Dünya iqtisadiyyatı bərpa olunmaqdan çox uzaqdır və dünya böhranının təsiri ilə iqtisadi göstəricilər hələ də enməkdə idi. 2014-cü ilin iyununda Dünya Bankı dünya iqtisadiyyatının artım göstəriciləri haqqında pronozunu aşağı saldı. Bunun səbəbi ilin birinci yarısında Ukraynadakı böhranla ABŞ-da olan "soyuq hava"ların artım tempinin sürətinə təsir göstərməsi idi. 2014-cü ilin I rübündə ABŞ ÜDM-i "2007-2009" böhranından bəri ən pis göstərici idi. Həmin ilin yayında dünya fond bazarlarının kapitallaşması avqust ayında öz tarixi boyunca ən maksimum - 66 trln dollara çatdı. Bu göstərici 2007-ci ildəki 63 trln dollar göstəricisini üstələdi. BVFnin hesablamalarına görə 2014-cü ildə dünya iqtisadiyyatının artımı 3.4% olmuşdur.

Narahatlıq doğuran məsələ Çin iqtisadiyyatının zəif sürətlə inkişaf etməsidir, çünki o, dünya iqtisadi artımının 1/3-dən çox hissəsini təşkil edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təskilatının (İƏİT) ekspertlərinin fikrincə Çin hadisələri ABŞ-ın vəziyyətinin yaxşılaşmasına təsir edir. Çinin iqtisadi artım sürətinin zəifləməsi ümumilikdə dünya iqtisadiyyatı üçün böyük və əsas risk faktorudur.

2015-ci ilin əvvəlində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların çoxu: Dünya Bankı, BVF, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təskilatı(İƏİT) qlobal iqtisadi prosesləri araşdırmaları əsasında belə qərara gəldilər ki, qlobal iqtisadi böhran daha da dərinləşəcək.

Ekspertlərin proqnozuna görə yeni iqtisadi böhranın 2015-ci ilin yazından başlanması gözlənilirdi. Əslində dünyada iqtisadi sabitliyi pozan bir çox problemlər toplanmışdır. Bu problemlərə aiddir :

1. Çoxsaylı etnik münaqişələr . Bunu eyni zamanda Avropa, hakimiyyət orqanları ilə afro-amerikanlar arasında toqquşmaların bitmədiyi ABŞ üçün də söyləmək olar.

2. Əvvəlki maliyyə böhranı yalnız iqtisadiyatı geri salmadı , həmçinin siniflər arası təbəqələşmənin dərinləşməsinə səbəb oldu. İşsiz və yoxsulların sayı artır və nəticədə müxtəlif əmtəə və xidmətlərə olan tələbin düşməsinə səbəb oldu. Beləliklə, istehsalın azalması baş verdi , bu da öz növbəsində dövlət büdcəsinə ödənilən vergilərin azalmasına gətirib çıxardı.

3. Ukrayna münaqişəsi, Suriya və İraq hakimiyyət bölüşdürülməsi kimi geosiyasi məsələlər də iqtisadiyyatın sabitləşməməsinə səbəb olur.

Yuxarıdakı amillər bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına təsir göstərən amillərdir.

Bundan başqa dünya ölkələrinə , onların qeyri-bərabər inkişafına təsir göstərən birbaşa amillər də vardır. Bu amillər aşağıdakılardır :

1. Mülkiyyət. Bir çox ölkələrdə sərfəli ipoteka kreditləri əmlak artımını stimullaşdırır və nəticədə potensial borcların sayını artırır. Bu kimi ölkələrə Kanada, Çin, Braziliya aiddir.

2. Fond bazarında kiçik köpüklərin əsassız şəkildə şişirdilməsi. Bir çox analitiklər fond bazarında qiymətlərin həddən artıq yuxarı olması fikrində razılığa gəlmişlər. Əgər onları real qiymətlərinə gətirdikdə qiymətlər minimum 35% enəcəkdir. Bu isə birjanın demək olar ki, dağılması deməkdir.

3. Enerji sektorunda artan böhran ölkələr arasında qeyri-bərabərliyə səbəb olur.

Bu neft istehsalı ölkələrinin neftin qiymətini aşağı salması ilə əlaqədardır.

4. Bir çox ölkələrdə əhalinin kütləvi yoxsullaşması yeni texnologiyaların tətbiqi imkanını aşağı salır və nəticədə istehsalın həcminin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Bu dünya ölkələrinin əksəriyyətinə aiddir. İstehsalın azalması öz ardınca infilyasiya gətirir. Bu zəncirvari reaksiya 2015-ci ildə qlobal iqtisadi böhranı şərtləndirdi. 2015-ci ildə böhran ABŞ və Avropada gözlənilirdi.

Bu gün bütün dünyada olduğu kimi ABŞ-da da infilyasiya artır və iqtisadi sektor qeyri-sabitdir. ABŞ üçün ən böyük problem demoqrafik tənəzzüldür. Yerli əhalinin kütləvi qocalması baş verir. Demoqrafik artım imiqrantların hesabına baş verir. Bu da ABŞ-da təkrar istehsal üçün işçi qüvvəsi təmin edir. İndi vəziyyət dəyişib. Bu problem iqtisadi vəziyyətə təsir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə rəsmi surətdə qeydə alınmış 25%-ə qədər işsiz vardır. ABŞ-da heç bir yerdə işləməyərək dövlət büdcəsinin hesabına yaşayan ailələr var. Bundan başqa əvvəlki böhrandan təsirlənən əhalinin böyük bir hissəsi 2014-2015-ci illərdə pulsuz qida xidmətindən istifadə edir.

Bununla belə ABŞ -da vəziyyət elədə acınacaqlı deyil. İş ondadır ki, ABŞ əvvəlki böhrandan dərs alaraq bu gün qeyri-sabit vəziyyətdən çıxmaq üçün böyük səy göstərir. Avropada siyasi liderlərin hərəkətlərinə qarşı həm yerli, həm də gəlmələrin narazılığı artır. Söhbət yerli əhali ilə oraya mühacirət edən İslam dünyası nümayəndələri arasında nifaq halından gedir. Bu amil heç bir şəkildə Avropada iqtisadiyyatın sabitləşməsinə imkan verə bilməz. Mühacirlərin Avropaya axını büdcə kəsiri yaşayan ölkələrin sosial yükünü daha da artırır.

2015-ci ildə Avropada 2008-ci il hadisələrinin yenidən yaşanır. Bu gün heç bir Avropa ölkəsi baş verən hadisələrdən kənarda qala bilməz. Sadəcə hansı ölkənin daha çox zərər görməsi dövlətin balanslı siyasətindən aslıdır.

İkinci dalğanı birinci dalğadan daha təhlükəli edən cəhət ikinci dalğanın Çində böyük sənaye köpüklərinin meydana gətirməsidir. Çin buna görə də öz istehsalını azaltmalı olacaq və bu da onun üçün sosial təhlükə deməkdir. Çində 2015-ci ilin 1-ci yarısında Rusiya ilə olan mal dövriyyəsi 1/4 qədər azaldı. Yaponiya ilə 10%, Latın Amerika və Afrika

ölkələri ilə də mal dövriyyəsinin aşağı düşməsi vermişdir. Aİ ölkələri ilə mal dövriysində isə rəsmi şəkildə çox az eniş qeydə alınıb.

Cari böhranın dünya iqtisadiyyatı üçün ağır dövr olduğunu nəzərə almaq və yalnız onun səbəblərini müəyyən etmək lazım deyildir, eyni zamanda onun dünya təsərrüfatı üçün nəticələri haqqında düşünmək və onun gələcək möhkəmliyi barəsində düşünmək lazımdır. Qeyd edək ki, böhran sözünün mənalarından biri "dönüş nöqtəsi" deməkdir. Bu səbəbdəndir ki, cari böhranın dünya iqtisadiyyatının simasının yenilənməsində necə bir dönüş nöqtəsi olacağı çox maraqlıdır.

İqtisadçılar artıq böhranın o biri tərəfinə baxır və onun necə bitəcəyi və dünya iqtisadiyyatına necə təsir edəcəyini müzakirə edir. Dünya İqtisadi Forumu (DİF) bu problemə həsr olunmuş "Dünya maliyyə sisteminin gələcəyi" adlı məlumat buraxdılar. Orada böhran haqqında 4 ssenari təklif olunmuşdu. Onlar bir-birindən çox fərqlənirdilər və onlardan hansı daha realdır söyləmək çox çətindir.

DİF qeyd edir ki, son iki onillikdir davam edən güclü inkişaf dövrü artıq sona çatır. İndi maliyyə institutları kreditlərin ixtisarı, iqtisadi inkişafın zəifləməsi və dövlətlərin müdaxiləsinin güclənməsi şəaitində işləməyi öyrənir. 2008-ci ildən 2020- ci ilə kimi maliyyə sistemlərinin inkişafı 4 ssenaridən biri ilə gedə bilər.

Birincisi, "Maliyyənin regionlaşdırılması" adlanır. Bu ssenariyə əsasən ABŞ və Avropa kimi ölkələrin inkişafı ləngiməyə davam edir. ÜDM-in artımı ildə 1.2%-dən yuxarı olmayacaq. Buna paralel olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf sürəti artacaq. Onların ÜDM-ində ildə 9% artım olacaq. Onlar özlərini inkişaf etmiş ölkələrdən, onların fikirlərindən qorumaq üçün onlarla əlaqələrini kəsib öz bloklarını yaradacaqlar. ABŞ təcrid olunacaq. Onların dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri sadəcə turizm və enerji resurslarının ticarəti ilə əlaqədar olacaq. Enerji təhlükəsizliyi ən vacib məsələ olacaq. Artıq dollar və Avro yeganə ehtiyat valyuta olmayacaq. İqtisadiyyatın mərkəzi Şərq olacaq və Asiyada Çin liderlik kürsüsünə sahib olacaq. Bununla dünyanı 3 gücə böləcəklər: ABŞ-ın rəhbərliyi ilə Demokratik Ticarət Alyansı; Avropa İttifaqı; Çinin lider olduğu Şərqi Beynəlxalq İqtisadi Təşkilat.

İkinci ssenari "Qərb mərkəzinin yaradılması" adlanır. Bu ssenariyə görə birincinin əksinə olaraq inkişaf edən iqtisadiyyat az itkilər verəcək. Liderlik isə həm iqtisadi, həm də mənəvi baxımdan Qərb ölkələrində olacaq. ÜDM-in artım sürəti 3.6% olacaq, belə ki, bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə 6%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 3.1% olacaq. Yeni milli idarəetmə orqanı yaradılacaq. Buna baxmayaraq səsvermələr zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqları lazımı səviyyədə nəzərə alınmayacaq.

Üçüncü ssenari "Təcrid protoksionizmi" adlanır. Bu ən pessimist ssenaridir. Dünyanı münaqişələr bürüyəcək. Resessiya bütün ölkələri bürüyəcək və onlar birbirindən təcrid olacaqlar, yalnız öz maraqlarını güdəcəklər, bir-birlərinə qarşı ittihamlar irəli sürəcəklər və protoksionist siyasət yürüdəcəklər. Enerji resusrslarının çatışmazlıqları konfiliktləri artıracaq, terrorizm də ocağa yağ tökmüş kimi olacaq. Dünya ÜDM-i 2.3%-ə qədər aşağı düşəcək. Kapital və insan resursları üzərində dövlət idarəetməsi neqativləri daha da artıracaq.

EMERGENCY FINANCIAL CRISIS AND ITS INFLUENCE ON PEACE DEVELOPMENT

The financial crisis, its emergence and analysis of its impact is one of the most worrying situations for economists. In general, the crisis in the country means not only air, unemployment, climate, environmental problems, but also war, economic crisis and other problems. No matter the field, every type of crisis leads to economic effects.

In general, in 2008, as we know, the economic crisis that affected almost all countries on the planet, covering all economies, began in the financial and construction sectors of the United States and affected all countries of the world. Crisis, unfortunately, is an objective reality in economic development. It is true that it may happen a little later or in a hurry, but it must happen anyway. The third stage lasted from the mid-60s of the 20th century to the present day.

Key words: *finance, economic crisis, crisis effects, economy*

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА МИРОВОЕ РАЗВИТИЕ

Финансовый кризис, его возникновение и анализ его последствий — одна из самых тревожных ситуаций для экономистов. Вообще кризис в стране - это не только безработица, экологические проблемы, но и война, экономический кризис и другие проблемы. Независимо от области, каждый тип кризиса приводит к экономическим последствиям.

Вообще, в 2008 году, как известно, экономический кризис, затронувший практически все страны планеты, охвативший все сферы экономики, начался в финансовом и строительном секторах США и затронул все страны мира. Кризис, к сожалению, является объективной реальностью экономического развития.

Ключевые слова: *финансы, кризис, экономический кризис, последствия кризиса, экономика.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bağırov S., “Dünya maliyyə böhranı kapitalizmin böhranıdır?”
2. Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu , Bakı,2013, 28səh, “İqtisadi böhran: Azərbaycan və dünya” ,məqalə,Bakı, 2010.
3. Kərimli G. , “Qlobal maliyyə böhranının ikinci dalğası qaçılmazdır” “Ülfət Qazeti” , Bakı, 2010.
4. Qlobal maliyyə böhranı: “İqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2010.
5. Mustafayev F.F., “Makromaliyyə sabitliyi iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas xətti kimi”/ “Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda elmi-praktiki konfransın tezis materialları. Bakı, “Biznes Universiteti” 2004, s.193-195, 0,2 ç.v 42.
6. Zeynalov V.Z., “Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə”, Bakı, 2012, 439 səh.

Pandemiya sonrası siyasi gedişlərin qlobal tədarük zəncirinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Həsənquliyeva Ülviyyə Yelmar qızı
Memmedzade_92ulvus@inbox.ru

Açar sözlər *: COVID-19, geosiyasi gərginlik, Qlobal inflyasiya, aktivist iqlim siyasəti,* Rusiyaya qarşı sanksiyalar, borcun restrukturizasiyası, beynəlxalq inkişaf birliyi

Key words *: COVID-19, geopolitical tensions, global inflation, activist climate policy, sanctions against Russia, debt restructuring, international development community*

Ключевые слова: *COVID-19, геополитическая напряженность, глобальная инфляция,активистская климатическая политика,санкции против России, реструктуризация долга, международное сообщество развития*

COVID-dən sonrakı illərdə normallaşma, əmək bazarının sağalması və iqtisadi artımın canlanması ili olmalı idi. Bununla belə, bu, artan inflyasiya təzyiqləri və məhdud siyasət yerinin kontekstində özünü göstərən geosiyasi dəyişikliklərin, davamlı tədarük pozulmalarının və maliyyə bazarında qeyri-sabitliyin dolu olduğu dövrüdür. Bu inkişaflar sayəsində Brookings-Financial Times-ın Qlobal İqtisadi Bərpa üçün İzləmə İndekslərinin (TIGER)[1] son yeniləməsi, mənfi daxili və beynəlxalq inkişaflara həssaslıq baxımından ölkələr arasında əhəmiyyətli qeyri-bərabərliklə birlikdə ümumi artım sürətinin itdiyini görürük. Ukraynadakı müharibə, Çində COVID-19-un canlanması və əksər hökumətlər üçün mövcud olan makroiqtisadi siyasət geniş variantlarının olmaması 2022-ci ili qlobal inkişaf üçün çətin bir il olacağını göstərir. COVID-19-un dağıdıcı təsirləri dünyanın əksər yerlərində mövcud görünsə də, yeni variantların ortaya çıxma potensialı onun aktual xarakter olaraq qalacağını inkar etmir. O cümlədəndə Azərbaycanda da baş verən müharibə ölkəmizin iqtisadiyyatında da müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu problemlərin aradan qaldırılması yolları dünya dövlətlərinin müzakirə mövzusunu birazda artırmağa səbəb oldu. Dünyada geosiyasi gərginliyin artması qlobal təchizat zəncirinin pozulmasını daha da gücləndirdi. Qiymətlərin artdığı və tələbatın son vaxtlara qədər əksər əsas iqtisadiyyatlarda yaxşı qaldığı bir şəraitdə bütün dünyada inflyasiya təzyiqlərinin artması üçün şərait yetişməkdədir. Daha da mənfi tərəfi odur ki, artan iqtisadi qeyri-müəyyənlik və maliyyə dəyişkənliyi fonunda tələbin zəifləməsi əlamətləri göstərərsə, əksər hökumətlər və mərkəzi banklar tələbi gücləndirməkdə çətinlik çəkəcəklər. İstehlakçı və biznes inama artıq zərbə vurulub və bu, istehlakçı tələbi və xüsusən də biznes investisiyaları üçün çox pis bir haldır. ABŞ iqtisadiyyatı güclənməyə davam edir: əsas məşğulluq və işsizlik rəqəmləri pandemiyadan əvvəlki səviyyələrinə qayıtdı; sənaye məhsulu güclə*ndi; ümumi daxili tələb* güclü olaraq qalmaqla *və qlobal inkişafın əsas mühərriki kimi xidmət etməkdədir. Lakin ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi inflyasiya məsələsinə nəzarəti itirmək riski altındadır , bu o deməkdir ki, 2023-cü ildə artımın nəzərəçarpacaq dərəcədə yavaşlaması riskini artıraraq, pul siyasətini göstərdiyindən daha aqressiv şəkildə sərtləşdirməyə məcbur ola bilər[2]. Yüksək neft qiymətləri , gəlir əyrisinin inversiyası (qısamüddətli borcun gəlirliliyi uzunmüddətli borcdan daha yüksək olduqda) və fırlanan birja hamısı yaxınlaşan çətinliklərin geniş yayılmış hissinə işarə edir və qidalandırır. Bu arada, Çinin sıfır-COVID strategiyasına sadiq qalmaq qətiyyəti getdikcə daha qeyri-mümkün görünür. İstehlakçı tələbi, investisiya və istehsal zəifləmə əlamətləri göstərir ki, bunun Çindən kənarda da təsirləri ola bilər. Daha müsbət cəhət odur ki,mənzil qiymətləri bərabərləşib , maliyyə təzyiqləri azalıb və istehlak qiymətləri inflyasiyası*

nisbətən mülayim olaraq qalır. Buna görə də Çin hökuməti və mərkəzi bankı digər böyük iqtisadiyyatlardakı siyasətçilərə nisbətən manevr etmək üçün daha çox imkana malikdir və beləliklə, zəifləyən artım sürətinin qarşısını almaq üçün yəqin ki, daha çox stimullaşdırıcı tədbirlər görəcəkdir. Lakin hökumətin daha uzunmüddətli maliyyə riskləri üzərində qapaq saxlamaq öhdəliyi məhdudlaşdırıcı amil olaraq qalacaq.

O cümlədən, avrozona iqtisadiyyatları Rusiya təbii qazından mümkün qədər tez imtina etmək kimi çətin işlə məşğuldur . Bu, böyüməyə təvazökar və qısa müddətli ümumi zərbə ilə olsa da, bəzi sənayelər üçün olduqca dağıdıcı ola bilər. Əgər azalmış enerji ehtiyatları ödənişi dəqiqləşdirməyə başlasa, Almaniya iqtisadiyyatının güclü bərpası daha da sarsılacaqdır. Eynilə, Yaponiyanın istehlaka əsaslanan bərpası Omicron-un dağıdıcı təsirləri ilə artıq relsdən çıxdı və davamlı bərpa perspektivlərini kölgə altına aldı və pandemiyadan geri qayıtdıqdan sonra, Böyük Britaniya iqtisadiyyatı artan inflyasiya, daha yüksək vergilər və nəhəng qlobal küləklər əsməklə müşayiət edən tədarük zəncirinin pozulması ilə çətin bir dövrə doğru getməkdədir.

Qlobal inflyasiyadan, artan dollardan və əlverişsiz maliyyə şəraitindən əziyyət çəkən (onların xarici fondlara çıxışını məhdudlaşdıran) bir çox inkişaf etməkdə olan bazar və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar da çətinliklər çəkməkdədir. Bununla belə, əsas inkişaf etməkdə olan bazar valyutaları cari hesab kəsirlərinin və valyuta ehtiyatlarının sağlam ehtiyatlarının maliyyələşdirilməsi üçün təvazökar tələbləri əks etdirərək, ümumilikdə yaxşı mövqe tutmaqdadırlar. Bunlarla yanaşı əmtəə qiymətlərindəki sıçrayış bəzi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün sevindirici xəbər oldu. Hindistan kəskin iqtisadi dirçəlişdən zövq alarkən , yüksək inflyasiya və artan neft qiymətləri davamlı olarsa, artımı azalda bilər. Braziliya da təvazökar bir artım dirçəlişini yaşayı, lakin oktyabrda keçiriləcək prezident seçkiləri ilə, siyasi qeyri-sabitlik onu olan diqqəti azaldır. Rusiya iqtisadiyyatı, əlbəttə ki, ticarət və maliyyə sanksiyalarının birləşməsinə məruz qalmaqdadır. Bu, qlobal artıma birbaşa təsir etməyəcək, çünki Rusiya qlobal ÜDM-in 2%-ni təşkil edir; lakin ölkənin əmtəə ixracatçısı kimi əhəmiyyətini nəzərə alsaq, onun Ukraynadakı müharibəsi qiymət təzyiqlərini artıracaq və bu da öz növbəsində digər mərkəzi bankların manevr imkanlarını məhdudlaşdıracaqdır.

Siyasət qurucularını qarşıda qorxulu yüksək balanslaşdırma aktı dayanmışdır. Əksər iqtisadiyyatlarda pul siyasəti inflyasiya təzyiqləri ilə, fiskal siyasət isə dövlət borcunun yüksək səviyyəsi ilə məhdudlaşdırılır. Qlobal iqtisadiyyatı ağlabatan inkişaf yolunda saxlamaq əsas problemləri həll etmək üçün birgə fəaliyyət tələb etməkdədir. Pandemiyanın səbəb olduğu pozuntuları məhdudlaşdırmaq və geosiyasi gərginliyi idarə etməklə yanaşı, siyasətçilər qısamüddətli tələbi gücləndirməkdənsə, uzunmüddətli məhsuldarlığı artırmaq üçün infrastruktur investisiyaları kimi daha məqsədyönlü tədbirləri nəzərdən keçirməli olacaqlar. Bunun üçün daxili siyasi iradə və razılaşdırılmış beynəlxalq əməkdaşlıq tələb olunacaq, hər ikisi olduqca ağır çatışmazlıqlarla üzləşir.

Dünya iqtisadiyyatına təsir edən Rusiya-Ukrayna müharibəsinin siyasi və iqtisadi tərəfləri

Ukrayna və Rusiya birlikdə qlobal buğda və arpa ixracının 30%-ni təşkil edir və digər taxılların aparıcı ixracatçılarıdır. İki ölkə eyni zamanda dünyanın günəbaxan yağı ixracının təxminən 70%-nin mənbəyidir, Rusiya isə bütün xam neft ixracının 13%-ni təşkil edir . Ukraynada münaqişə qızışdıqca və Rusiyaya qarşı sanksiyalar kəskinləşdikcə, hətta Rusiya Ukraynanı işğal etməzdən əvvəl də artan ərzaq və enerji qiymətləri cəbhə xəttindən çox uzaq ölkələrdə yüksəlir və bu, dünyanın yoxsulları üçün dağıdıcı nəticələrə səbəb olacaqdır. Ukrayna müharibəsi ərzaq bazarlarına iki fərqli təsir vardır. Birincisi, qiymətlərin qalxmasına səbəb olmaqla- təkcə ötən ay buğdanın dünya qiymətləri təxminən 20%

artmışdır. Bu tendensiya ikinci təsirlə daha da güclənəcək: Rusiya və Ukraynadan gələn ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının mümkün çatışmazlığı yaranamaqdadır.

Münaqişə başlayandan bəri, ukraynalı fermerlərin gübrədən tutmuş yanacağa kimi mühüm resurslara çıxışı yoxdur, hətta təhlükəsizlik və zorakılıqla üzləşməkdədir. Buğda əkini mövsümünün sürətlə yaxınlaşması ilə məhsuldarlığın əhəmiyyətli dərəcədə azalacağını gözləmək üçün yaxşı səbəblər var. Rusiyanın aparıcı gübrə ixracatçısı olduğunu nəzərə alsaq , digər istehsalçıların məhsuldarlığı da zərər çəkə bilər. Hətta mövcud olan tədarük mütləq ehtiyacı olan ölkələrə çatmayacaq. Limanların bağlanması və digər nəqliyyat maneələri Ukraynanın ixracına mane olur, Rusiyaya qarşı sanksiyalar isə onun ticarət fəaliyyətinə mane olmaq təhlükəsi yaradır. Birbaşa Rusiya və Ukraynadan idxal edən ölkələr üçün ərzaq təchizatında ciddi fasilələr ola bilər, çünki alternativ təchizatçılardan əvəzediciləri tez bir zamanda təmin etmək olduqca çətindir. Bu arada neft və qazın qiyməti də kəskin artmaqdadır.

Nəhayət, bu sarsıntıların ən ağır yükünü dünyanın yoxsulları çəkəcəklər – onların 70%-i Afrikada yaşayır. Afrika və Yaxın Şərqdəki qaçqınlar və münaqişədən sonrakı və ya münaqişədən təsirlənən ölkələrdəki insanlar xüsusilə həssasdırlar. Lakin hər hansı aşağı gəlirli ölkədə enerji və ərzaq xərcləri əksər ev təsərrüfatları üçün ümumi xərclərin ən azı yarısını təşkil edir, yəni hazırkı böhran qlobal yoxsulluğu daha da artıra bilər. Üstəlik, kənd əhalisi adətən şəhərdəki həmkarlarına nisbətən ərzaq idxalı qıtlığına daha az həssas olsa da, Madaqaskar və Afrika Buynuzu da daxil olmaqla bir sıra quraqlıqlar artıq bir çox ərzaq istehsal edən bölgələrdə insanları ac qoymaqdadır. Ümumdünya Ərzaq Proqramının hesablamalarına görə, təkcə Afrika Buynuzu bölgəsində 13 milyon insan aclıqla üzləşib. Təbii ki, bu hal Rusiya və Ukrayna ilə həmsərhəd olan dövlətlərə də təsirsiz ötüşməyəcəkdir. Yalnız əraq çatışmazlığı ilə deyil müharibədə zərər görmüş insanların başqa ölkələrdə sığınacaq əldə etməsi digər dövlətlərində müəyyən proseslərdən keşməsinə səbəb olacaqdır.

Bir illik yüksək inflyasiyadan sonra Rusiyanın Ukraynadakı müharibəsi hər yerdə siyasətçiləri və şərhçilərini hesablaşmaya məcbur edir. Yeni makroiqtisadi reallıqlar göstərir ki, ağılsız tələb stimullaşdırılması, zəmanətli yardımlar və aktivist iqlim siyasətləri artıq geridə qalmalıdır. İnflyasiyanın qayıdışı və Rusiyanın Ukraynadakı müharibəsi inanılmaz dərəcədə əks-məhsuldar enerji və iqlim siyasətinin sona çatdığını göstərir. Hökumətlərimiz miqyasda alternativlər mövcud olmadan, nüvə enerjisini boğmadan və Kaliforniyanın yüksək sürətli qatarı kimi tamamilə səmərəsiz (və çox vaxt karbon tutumlu) layihələri subsidiyalaşdırmadan əvvəl ABŞ və Avropanın qalıq yanacaq işlənməsini dayandırmaq kimi təhlükəli strategiya həyata keçirirlər. Keystone XL Boru Kəmərini bağladıqdan və neft və qaz kəşfiyyatını məhdudlaşdırdıqdan sonra ABŞ prezidenti Co Baydenin administrasiyası enerji təchizatındakı kəsiri ödəmək üçün indi Venesuela və İranla danışıqlara başlamağa hazırlaşır. Böyük çatlar əmələ gəlsə də, almanlar hələ də nüvə enerjisinə və ya təbii qaz üçün frakinqə icazə verə bilmirlər. Yerli qalıq yanacaq şirkətlərini maliyyə tənzimləmə yolu ilə boğmaq cəhdləri dayanmadan davam edir. Məsələn, martın 21-də Rusiyanın Ukraynaya hücumu qaz qiymətlərini kəskin şəkildə yüksəltdiyi bir vaxtda ABŞ Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası iqlimlə bağlı geniş açıqlama qaydalarını elan etmək qərarına gəlib. Bu isə qalıq yanacaq investisiyalarının qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. İqlim dəyişikliyinin sivilizasiya və ya maliyyə bazarları üçün ən böyük risk olduğunu təkid edənlər, şübhəsiz ki, indi etiraf etməlidirlər ki, vəba, hərbi təcavüz və hətta nüvə müharibəsi kimi yaxın müddətli təhlükələr də var.

Yenə də fırlanma davam edir. Hələ də inflyasiyanın həssas tədarük zəncirləri, iyrənc qiymət artımı, mənfəətpərəstlik, inhisarçılıq və tamahkarlıqdan qaynaqlandığını görürük. Bayden administrasiyasının inflyasiyaya " Putinin qiymət artımı" damğasını

vurmaq üçün etdiyi son cəhdlər həm gülünc, həm də açıq-aydın bəhanədir. Rusiya prezidenti Vladimir Putin öz ordusunu maliyyələşdirmək üçün bizə çoxlu neft satmaqdan başqa bir şey istəmədiyi halda, inflyasiya geniş yayılıb və bir ildir ki, artmaqdadır. Bu cür firlanma Avropanın ruhu və dünyanın təhlükəsizliyi uğrunda mübarizə olan müharibəni əhəmiyyətsizləşdirir.

Nəticə

Hökumətlər yaranan bu böhrana birləşmiş siyasətlə cavab verirlər. Universal istehlakçı subsidiyaları və ya qiymətə nəzarəti olan ölkələr bunu tətbiq edirlər. Digərləri isə ən həssas vətəndaşlarını dəstəkləmək üçün məqsədyönlü subsidiyalar, o cümlədən nağd pul köçürmələri həyata keçirirlər. Evdə ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirmək səyləri də ərzaq ixracatında məhdudiyyətlərə səbəb olur. Strateji ərzaq ehtiyatları olan ölkələr isə onları yerləşdirə bilərlər, baxmayaraq ki, bir çoxları artıq ehtiyatlarını tükəndiriblər.

Bu sxemlərin hər birinin qiyməti var. Ərzaq ixracına qoyulan qadağalar beynəlxalq qiymətləri yüksəltməklə və yerli istehsalçıların stimullarını zəiflətməklə hədələyirlər. Nağd pul köçürmələri, xüsusən də özəl şirkətlər oliqopoliya gücünə malik olduqda, baha başa gələ bilər; ərzağa qeyri-elastik tələb qarşısında bu firmalar qiymətləri beynəlxalq bazar qiymətlərindən kənara çıxarmağına səbəb ola bilər. Daha yaxşı variantlarsa orta müddətli perspektivdə bir çox Afrika ölkələri ərzaq asılılığını məhdudlaşdırmaq və ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün daha yaxşı işləyən qida sistemlərini inkişaf etdirə və kənd təsərrüfatı sektorunu dəyişdirə bilər. Əsas odur ki, nəqliyyat və paylama sektorları da daxil olmaqla, torpaq, kapitala çıxış və rəqabətlə bağlı uzun müddətli davam edən problemlərin həll yolu olacaqdır. İnsanları yoxsulluqdan və ərzaq təhlükəsizliyindən qorumağın bəlkə də yeganə ən yaxşı yolu daha əhatəli və səmərəli sosial müdafiə sistemi qurmaqdır. Problem ondadır ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlarının əksəriyyətində, xüsusən də COVID-19 pandemiyasından illərlə davam edən gərginlikdən sonra lazımi maliyyə sahəsi yoxdur. Hətta bir sahədə bahalaşmadan faydalanan ölkələr də digər bölgədə bahalaşmadan daha çox əziyyət çəkirlər. Yaxın Şərq və Şimali Afrika kimi neft ixrac edən ölkələr ərzaq idxalından çox asılıdır. Eyni şəkildə, əsas ərzaq ixracatçıları enerji idxalından asılı olmağa meyllidirlər, bu da onlara ərzaq qiymətlərinin artmasından az qazanc əldə etdirir. Hazırda həm ərzaq, həm də enerji məhsullarının xalis idxalçısı olan ölkələr ən çətin vəziyyətdədir. Onların xarici kəsirləri indi genişlənəcək və onsuz da yüksəlmiş borc səviyyələri daha da yüksəlməkdə – bu, qlobal ÜDM artımının aşağı düşməsi tendensiyası ilə daha da güclənəcəkdir. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatları üçün suveren borclanma üzrə spred ikiqat artmışdır. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlardan fərqli olaraq, bu ölkələr adətən öz valyutalarında borc ala bilmirlər. Vəziyyəti daha da pisləşdirən ABŞ Federal Ehtiyat Sisteminin faiz artımını sürətləndirəcəyi və bununla da qlobal maliyyə şərtlərini sərtləşdirəcəyi gözlənilir . Nəticədə, inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatları üçün borclanma xərcləri artmağa başlayır və potensial olaraq ödəniş balansı və borc böhranlarına səbəb olur.

Fəlakətin qarşısını almaq üçün beynəlxalq inkişaf birliyi həssas ölkələrə maliyyə dəstəyini artırmalıdır. Eyni zamanda, dünya inkişaf etmiş bazar və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün borcların daha cəsarətli restrukturizasiyasını təcili dəstəkləməlidir. G20-nin Borc Müalicələri üzrə Ümumi Çərçivə indiyədək həm borclular, həm də kreditorlar üçün borcun restrukturizasiyasına başlamaq üçün təkan verməmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının borclunun öz öhdəliklərini yerinə yetirməsini qeyri-mümkün edən gözlənilməz və ya gözlənilən, lakin qaçınılmaz hadisə kimi müəyyən etdiyi fors -major halların tətbiqi kreditorların saxlanmasının qarşısını almaqla burada kömək edə bilər. Əks halda, inkişaf etməkdə olan

ölkələrin resurslarının əksəriyyəti, o cümlədən aldıqları beynəlxalq maliyyə dəstəyi xarici istiqraz sahiblərinin cibinə düşə bilər. Buda dünya iqtisadiyyatının uzun illər aşağı maliyyə imkanları ilə üzləşməsinə və geriləməsinə səbəb olacaqdır. Tornado kimi gələn COVID-19 pandemiyasından sonra dünyada başvermiş münaqişələr Tornado kimi tezliklə deyil hələ uzun müddət təsinini göstərəcəkdir. Tək bənzərlik vurduğu zərərin böyüklüyü olacaqdır.

İstinadlar

***1*.https://www.project-syndicate.org/commentary/democratic-peace-theory-is-wrong-by-robert-skidelsky-2022-04**

2.https://www.themintmagazine.com/the-nature-of-the-beast?gclid=Cj0KCQjw3v6SBhCsARIsACyrRAnQuttLtwaYteVT-NSeNap8fzn5FNFg5UuYI7GKr016qcjnwxFYDJcaAj4_EALw_wcB

3. https://www.nytimes.com/2022/04/19/business/economy/imf-world-economy-inflation.html

4. https://www.cnbc.com/2022/04/14/retail-sales-rose-0point5percent-in-march-amid-inflation-jump-import-prices-hit-11-year-high.html

5. *Financial Accountability and the Rise and Fall of Nations Hardcover – April 29, 2014* [2]

6. Good Economics for Hard Times Paperback – August 10, 2021

7. PUTIN AND RUSSIAN OLIGARCH: A synopsis of what an oligarch means in Russia, their relationship, and their influence on VLADIMIR PUTIN's decision-making and the Russia-Ukraine war is addressed - by Morin Adams -2022[1]

Summary *- After Russia's aggression against Ukraine and the resumption of inflation around the world, the prospects for a strong global recovery from the COVID-19 pandemic have weakened. Not only is the macroeconomic outlook more confusing; Monetary and fiscal policymakers in large economies will also have less room for maneuver.*

Резюме *- После агрессии России против Украины и возобновления инфляции во всем мире перспективы сильного глобального восстановления после пандемии COVID-19 ослабли. Мало того, что макроэкономические перспективы более запутанны; Денежно-кредитные и налогово-бюджетные политики в крупных странах также будут иметь меньше возможностей для маневра.*

QARABAĞDA YENİDƏNQURMA İŞLƏRİNİN, İNFRASTRUKTURUN YENİDƏN QURULMASININ ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

Qasımova Türkan Behruz qızı
Bakı Biznes Universteti
ghasimova.turkan@gmail.com

Açar sözlər: Qarabağ və ətrafı 7 rayon, Qarabağın tarixi, Kənd təsərrüfatı, Ağıllı kənd, İKT

Ключевые слова: Карабах и 7 прилегающих районов, История Карабаха, Сельское хозяйство, Умное село, ИКТ

Keywords: Karabakh and 7 surrounding regions, History of Karabakh, Agriculture, Smart Village, İCT

Aktuallıq: Bildiyimiz kimi, Qarabağ ərazisi ölkəmiz üçün tarixən ən əhəmiyyətli ərazilərdən biri hesab olunur. Bizim üçün dəyərli olan Qarabağın yenidən qurulması isə hər birimizin diqqət mərkəzində olmalıdır. Hal-hazırki dövrdə Qarabağda xarici tərcrübəyə əsaslanaraq ərazilərimizin yenidən iqtisadi cəhətdən canlandırılması respublikamızın gündəmində aktual mövzu olaraq durur. Məqalədə aktuallıq baxımında bu məsələlərə yaxından toxunulmuşdur.

Məzmun: Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixi bölgələrindən biridir. Azərbaycanın ən münbit torpaqlarına sahib olan Qarabağ bölgəsi Kiçik Qafqaz silsiləsi ilə Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Bəzi mənbələrə görə, "Qarabağ" anlayışı VII əsrdə yaranmışdır. XII əsrdən etibarən bu toponim daha da geniş yayılmışdır. "Qarabağ" "qara" və "bağ" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Qara”-sözü rəng mənasından başqa sıx,qalın,böyük,tünd kimi də anlaşılır.

“Qarabağ” termini “qara bağ” yaxud “sıx bağ”, “qalın bağ”, “böyük bağ” v s. kimi məna kəsb edir. Qarabağın tarixində baş vermiş hadisələr fakt və reallıqlarla əks olunmalıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi “Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır. Tarixi təhrif etmək də olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutmaq da olmaz”. Qarabağ Albaniya dövlətinə məxsus olduğu üçün, bu ərazidə qədim zamanlarda məskən salan etnoslar - utilər, sovdeylər, qarqarlar və başqaları idilər. Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu bu nişanələrdən də anlamaq mümkündür.

Mənbələrdə açıq aşkar şəkildə sübut edilir ki, XIII-XVI əsrlərdə Qarabağ Azərbaycanın ictimai və siyasi mərkəzi kimi mühüm yer tuturdu. XVI əsrin əvvəllərində I Şah İsmayıl Xətai tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Səfəvilər dövlətində on üç vilayət var idi. Onlardan biri də mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi idi.

1823-cü ildən etibarən ermənilərin Qarabağa köçürülməsi prosesi başlandı. Onların bu yurda gəlişi siyasi məna kəsb edirdi. Rusiya imperiyası öz əməlləri üçün bu ermənilərdən gələcəkdə Azərbaycan ərazisində dayaq (məntəqə) yaratmaq niyyətində idi. Ona görə də erməni topluluğu tədricən Şimali Azərbaycanın fərqli ərazilərinə köçürülməyə başladı. Sübut edilmişdir ki, ermənilərin Qarabağa kütləvi şəkildə gətirilib məskunlaşdırılması 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı dövrləri əhatə edir. Qarabağda əhalinin etnik tərkibini də baş verən dəyişikliklər yuxarıda bildirildiyi kimi, Rusiyanın regionda aparmaq istədiyi antiazərbaycan siyasətinin nəticəsi idi. Bir müddət keçdikdən sonra Qarabağda Azərbaycana məxsus olan kəndlərin adları dəyişdirilib, erməni adları ilə əvəz olunurdu.

1918-1920-ci illərdə birinci Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə Ermənistan Azərbaycana qarşı işğalçı müharibəsinə başladı və Zəngəzuru boşaltdı. Zəngəzur qəzasında erməni terrorçu və dövlət qruplaşmaları tərəfindən 115 azərbaycanlı kəndi məhv oldu. Bundan əlavə iki il ərzində Qarabağın dağlıq və aran hissələrində erməni terrorçuları və "Daşnaksütyun" terrorçu təşkilatı 150 azərbaycanlı kəndini tamamilə məhv etmiş, həmin kəndlərin 400 000 sakinini qırmışdılar.

1992-1993-cü illərdə işğal olunanan ərazilərin adları: Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi, o cümlədən Dağlıq Qarabağ, eləcə də ona bitişik olan 7 rayon işğal olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi, 2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Ermənistan ordusunun cəbhəboyu zonasında dinc əhaliyə və hərbi obyektlərə silsilə təxribatlara cavab olaraq 30 ilə yaxındır ki, ermənilər tərəfindən işğal olunan Dağlıq Qarabağda və rayonlarda işğalçılara qarşı antiterror əməliyyatına başlamışdır. Belə ki, 27 sentyabr - 9 oktyabr tarixlərində həyata keçirilən əməliyyatlar nəticəsində Cəbrayıl şəhəri və onun 6 kəndi, Füzuli şəhəri və onun 7 kəndi, Suqovuşan və Talış kəndləri və Xocavəndin Sur kəndi və Hadrut qəsəbəsi, həmçinin Murovdağdakı strateji yüksəkliklər üzərində öz suverenliyini bərpa etmişdir. Terrorçu Ermənistan ordusu uğradığı məğlubiyyətlərin ardından Azərbaycanın dinc əhalisinə və cəbhə bölgəsindən kənarda yerləşən Gəncə, Bərdə, Ağcabədi, Naftalan, Mingəçevir və digər şəhərlərində yaşayan mülki əhalini və yaşayış məntəqələrini hədəf alaraq terrorçu əməllər törətmişdir. Lakin bütün bu qeyd etdiyimiz işğalçılıq siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycan Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında işğal edilmiş torpaqlarımızı işğaldan azad etməyə nail olmuşdur.

Erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilən Dağlıq Qarabağın iqtisadiyyatının yenidən qurulması artıq respublika iqtisadiyyatının əsas pritoritet istiqaməti olaraq qəbul edilməlidir. Bu yöndə aparılan işlər isə son texnika və texnologiyalardan, dünya təcrübəsində istifadə etməklə həyata keçirilməlidir.

İstənilən fəaliyyətin uğurunun ilkin məqsəddən və planlılıqdan asılı olduğunu bilərək Qarabağın iqtisadiyyatının da yenidən qurulması zamanı öncə ilkin hədəflər və yenidənqurma planı hazırlanmalıdır. Ölkəmizin bu istiqamətdə aparılan işlər baxımından hazırlılığına diqqət yetirsək, bu istiqamətdə işlərin həqiqətən layiqli şəkildə və uğurla aparıldığını qeyd edə bilərik. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində işğaldan azad edilən doğma torpaqlarımızın yenidən qurulması da prezidentin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi fəaliyyətin ilkin pilləsi olaraq hansı sahələrin inkişafı nəzərdə tutulur və hansı sahələrin inkişaf potensialı var? sualının cavablandırmağımız gələcək nəticələrin uğurlu olması baxımından mühümdür.

Qeyd etməyimiz yerinə düşər ki, bu uzun illər ərzində Ermənistan tərəfi torpaqlarımızı işğal altında saxlasalar da, ərazilərimizin potensialından düzgün istifadə etmək onlara nəsib olmamışdır. Yalnız Kəlbəcər, Zəngilan kimi rayonlarımızda kustar üsullarla faydalı qazıntıların ətraf mühitə zərər verməklə mənimsənilməsi, əsasən də qızıl yataqlarının xarici şirkətlərə satılmasını istisna faktlar kimi qeyd edə bilərik. Bu faktlar isə Prezident İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi xarici və yerli ekspertlərin iştirakı ilə yerindəcə qiymətləndirilir və dəyən zərər araşdırılır. Bütün bu faktlar hesabat formasına gətirildikdən sonra Azərbaycan tərəfindən beynəlxalq təşkilatlara müraciətin edilməsi və Ermənistan tərəfinin məsuliyyətə cəlb edilməsi nəzərdə tutulur.

Qarabağ ərazisinin əlvan metallarla və digər bu kimi faydalı qazıntılarla zəngin olması heç kimə sirr deyil. Bunları nəzərə alsaq, gələcək perspektivdə bu ərazilərdə dağ-mədən və əlvan metallurgiya sənayesinin inkişafının böyük potensiala sahib olduğunu qeyd

edə bilərik. Metallurgiya sahəsinin inkişafı isə son nəticə olaraq digər sənaye sahələrinin və hərbi sənayenin inkişafına təkan vermiş olacaq.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin su, meşə və torpaq ehtiyatları baxımından zəngin olması emal sənayesinin, aqrar sahənin və turizmin inkişafı üçün böyük potensialdan xəbər verir.

Emal sənayesi, aqrar sahə və turizmin yenidən qurulması zamanı diqqət yetirilməli olan məqam ən son texnika və texnologiyaların tətbiq edilməsi və bu sahədə potensialın düzgün qiymətləndirilməsidir. Sadəcə bir faktı qeyd edə bilərik ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra Almaniya və Yaponiya kimi indinin supergüc dövlətləri müharibənin dağıntılarından sonra iqtisadiyyatlarını yenidən qurmaq üçün ən son texnologiyaları iqtisadiyyatlarına tətbiq etmişlər və indiki dönəmdə dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinə çevrilməyə bacarmışlar. Bu mövcud təcrübə ən son texnologiyaların tətbiqi ilə yenidənqurmanın aparılmasının nə qədər zəruri olduğunu bir daha göstərir. Aqrar sahəyə gəlincə işğaldan öncə bu ərazilər Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbinin 35-40 faizini qarşılayırdı. Bu aspektin özü də Qarabağ ərazisinin Azərbaycanın qida təhlükəsizliyində mühüm rolunu bir daha təsdiqləyir.

Son dövrlər dünya üçün əsas qlobal problemlərdən biri olan su problem Azəbaycan üçün də ciddi təhlükəyə çevrilmişdir. Qarabağın işğaldan azad edilməsi isə bu problemin həlli baxımından ölkəmiz üçün mühüm rol oynayır. Bildiyimiz kimi Azərbaycanın şirin su ehtiyatlarının 70 faizə qədər hissəsi ölkə xaricində formalaşır. Kiçiq Qafqaz regionu isə, xüsusilə Qarabağ ərazisi şirin su ehtiyatlarının yaranma mənbələri baxımından zəngindir. Bu su ehtiyatları isə həm içməli su, həm meliorasiya, həm də elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda yerləşən mineral su ehtiyatlarının da 40 faizi məhz Qarabağ ərazisində yerləşir ki, bunlarda həm ticari, həm də rekreasiya əhəmiyyəti daşıyır. Ermənistanı şirin su ilə təmin edən Göyçə gölünü qidalandıran Arpa və Bərgüşad çayları da mənbəyini Qarabağdan, daha doğrusu Laçın və Kəlbəcər rayonlarının ərazisindən götürür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz zəngin iqtisadi potensialdan düzgün istifadə edilməsi üçün öncədən ana planın tərtib edilməsi vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bu istiqamətdə də mühüm tapşırıqlar verilmiş, "Böyük Qayıdış" planı hazırlanmış və ilkin olaraq 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən 2.2 milyard manat məbləğində vəsaitin Qarabağın yenidəndurulmasına ayrılması haqqında tapşırıqlar verilmişdir.

Yenidənqurma işlərinin daha uğurlu olması üçün bəzi istiqamətlər layihələr formasında işlənmiş və kompleks inkişaf proqramları hazırlanmışdır. "Ağıllı kənd" layihəsi də buna bariz misal ola bilər. Layihənin açıqlanmasına keçməzdən öncə ümumiyyətlə "ağıllı kənd" lər haqqında xarici təcrübəyə nəzər yetirsək görərik ki, bu layihə bir çox qərb ölkələrində tətbiq edilmiş və öz müsbət nəticəsini vermişdir.

"Ağıllı kənd" həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qabaqcıl texnika və texnologiyalardan istifadə edən kənddir. Eyni zamanda, konsepsiya davamlı inkişaf, ətraf mühitin mühafizəsi prinsiplərinə uyğundur və mümkün olan ən aşağı qiymətlə ən yaxşı uzunmüddətli nəticələrə nail olmaq niyyətindədir. Kənd yerlərində elektrik sənayesi üçün problem davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğunlaşmaqdır.

"Ağıllı kənd" konsepsiyası nisbətən yeni bir konsepsiyadır. Burada texnologiya amili biznesin inkişafı, insan kapitalı, investisiyalar kimi vacib bir amildir. Effektiv idarəetmə və vətəndaşların iştirakı da vacibdir. Ağıllı bir kənd tipik olaraq e-savadlılıq bacarıqlarına, elektron səhiyyə və digər təməl xidmətlərə çıxışa, ekoloji problemlər üçün

yenilikçi həll yollarına, kənd təsərrüfatı tullantılarının yenidən emalına, texnologiya və İKT tərəfindən dəstəklənən yerli məhsulların təbliğinə və tətbiq olunmasına əsaslanır.

Avropa İttifaqı ölkələrində "Ağıllı kənd" ideyası xüsusi dəstəklənir. Bunun üçün EAFRD (European Agricultural Fund for Rural Development) fondu ərazilərin seçilməsi, "ağıllı kənd" layihələrinin hazırlanması, bu ərazilərə investisiyaların yatırılmasının təmin edilməsində yaxından iştirak edir. Son illərin statistikasına baxsaq görərik ki, Avropa İttifaqı ölkələrində 2014-2020 – ci illər aralığında 118 "Ağıllı kənd" in qurulmasına 100 milyard avro vəsait ayrılmışdır. (1)

Dövlət siyasəti üçün ən mühüm müasir çağırışlardan biri milli enerji sektorunun inkişafı üçün düzgün istiqamətin müəyyən edilməsidir.

Azərbaycanda da artıq "Ağıllı kənd" layihəsinin praktiki tətbiqinə başlanılmışdır. Bundan əvvəl "ağıllı kənd" layihəsi çərçivəsində biznes təlimi təşkil olunub. Layihə çərçivəsində Ağalı kənd sakinlərinə mikro biznesin yaradılmasında dəstək göstəriləcək. İlkin mərhələdə 22 Zəngilan sakini özünüməşğulluq proqramına cəlb olunacaq. Təlim iştirakçıları fəaliyyət sahələrinə uyğun olaraq müvafiq avadanlıqla təmin olunacaqlar.

Prezident İlham Əliyevin Zəngilana səfəri zamanı təməli qoyulan "Ağıllı kənd" layihəsi Zəngilanın 1-ci, 2-ci, 3-cü Ağalı kəndlərini əhatə edir. Layihə əsas 5 komponent əsasında həyata keçiriləcək. Bunlar yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, "ağıllı kənd təsərrüfatı" və alternativ enerjidir. Bunlarla yanaşı istənilən layihənin uğurlu olmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri də həmin sahədə hüquqi bazanın mövcudluğudur. Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu problemin həlli istiqamətində işlər aparılmış və 19 aprel 2021-ci il tarixində "Ağıllı şəhər" (Smart City) və "Ağıllı kənd" (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında sərəncam imzalanmışdır. (2)

"Ağıllı kənd" layihəsinin adının baş hərflərinə uyğun olaraq (SMART village) Səmərəlilik, Müasirlik, Ağıllı idarəetmə, Rahatlıq və Təhlükəsizlik şərtləri daxilində həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Mövcud layihə üzrə qeyd edilən bu əsas amillərə alt şərtlər də müəyyən edilmişdir. Bunları aşağıdakı cədvəl 1-də görə bilərik. "Ağıllı şəhər"lərin tikilməsində 3D modelləşdirməsinin tətbiqi memarlara, dizaynerlərə,mütəxəssislərə qısa vaxt aralığında xüsusi 3D əsaslı proqramlarla "ağıllı şəhər"in 3D virtual modelini düzəltməyə, ərazinin, eləcə də bütün binanın layihələndirilməsində meydana gələ biləcək müxtəlif səhvlərin qarşısını almağa imkan verir. "Ağıllı şəhər"i 3D əsasında modelləşdirərkən şəhərlərdə əhali artdıqca, ərazinin səmərəli istifadə olunması, torpaq və əhali, mənzil sıxlığı, bina hündürlüyü, mərtəbə sahəsinin nisbəti, bərpa olunan enerji məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilir. Gələcəyin davamlı şəhəri günəş enerjisi qurğuları, mikro şəbəkələr və digər təmiz enerji mənbələrindən istifadə edən unikal şəhər modelidir.

Cədvəldə qeyd edilən amillərə diqqət yetirsək görərik ki, hər bir amil müasir texnika və texnologiyanın tələbləri əsasında işlənmiş və plana salınmışdır. Bu isə gələcək perspektivdə layihənin uğurlu olacağından və sürətli inkişafdan xəbər verir.

S	M	A	R	T
Səmərəli	**Müasir**	**Ağıllı İdarəetmə**	**Rahat**	**Təhlükəsiz**
- **Alternative enerji** -**Ekoloji istilik sistemi**	- Şəhərsalma və infrastruktur - Elektromobil	-Şəffaf və innovativ idarəçilik -Data və təhlil mərkəzi	- Velosiped yolları -Ağıllı məktəb həlləri	- Təhlükəsizlik kameraları -Yardım düyməsi

-Ağıllı işıqlandırma sistemi **-Tullantıların idarə olunması**	doldurucu stansiyalar	-Sürətli internet və TV -Ekoloji nəzarət sensorları -Ağıllı kənd təsərrüfatı	-Distant tibbi müayinə -İstirahət zonaları -Otel və restoran kompleksi -Rekreasiya gölü	-Hava məlumat ötürücüsü

***Cədvəl 1**. "SMART village" layihəsinin tərkib elemtləri*

Bütün qeyd etdiklərimizi cəmləşdirmiş olsaq, Qarabağ ərazisi respublikamız üçün çox böyük önəm daşıyır. Biz də bu məsuliyyəti üzərimizdə hiss etməli və Qarabağın yenidən dirçəlməsi üçün əmək sərf etməli və əlimizdən gələni etməliyik.

Nəticə və təklif:

Nəticə və təkliflərin düzgün verilməsi üçün ilk öncə biz Qarabağın mövcud potensialından xəbərdar olmalıyıq. Potensial baxımından məqalənin məzmununda qeyd etdiyimiz kimi Qarabağın kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, turizm, su ehtiyatları baxımından potensialı dəyərləndirilməli və bu potensialdan səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir.

Öncə təklif edərdim ki, kənd təsərrüfatı cəhətdən bütün yararlı torpaqların siyahıya alınması həyata keçirilsin, bütün torpaqların elektron xəritəsi yaradılsın. Bunun bizə verəcəyi ən böyük fayda ondan ibarət olacaq ki, hər hansı xarici investor Qarabağ ərazisinə kənd təsərrüfatına sərmayə qoymaq istəyəndə həmin torpaq ehtiyatlarını vizual şəkildə müşahidə etmək imkanı qazanacaq. Bununla yanaşı artıq istifadəyə verilən torpaqların siyahısının aydın şəkildə elektron olaraq izlənilməsi bizə qalan ehtiyatların daha səmərəli şəkildə istifadəsinə şərait yaratmiş olacaq.

Digər bir təklifim odur ki, meşə təsərrütı ehtiyatlarının qorunması istiqamətində layihələr həyata keçirilməli və xüsusi qoruqlar, yasaqlıqlar, milli parklar salınmalıdır. Bildiyimiz kimi Qarabağ dünyanın ən böyük çinar meşələrinin olduğu ərazi kimimdə tanınır. Bu meşələrin yenidən qurulması istiqamətində planlı tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Turizm müasir dünyamızda bir çox ölkələrin əsas gəlir mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Qarabağ ərazisi həm tarixi abidələri cəhətdən, həm də gəzməli yerləri cəhətdən zəngindir. Bunlara əsaslanaraq təklif odur ki, bu imkanların düzgün istifadəsi üçün planlı layihələr işlənməli və yeni turizm mərkəzləri yaradılmalıdır. Qarabağ ərazisinin çaylarının kanyonvari dərələrinin olduğunu nəzərə alaraq Qarabağda Raftinq turizmi də yaradıla bilər.

Digər bir təklifim isə su ehtiyatları ilə bağlıdır. Qarabağ ərazisi şirin su ehtiyatları ilə zəngin olduğundan bu imkanın düzgün istifadəsi üçün zəruri tədbirlər görülməli, suvarma işlərində bu imkandan istifadə edilməli, eyni zamanda ekoloji cəhətdən təmiz enerjinin istehsalı da həyata keçirilməlidir.

Son təklifim insan kapitalının formalaşdırılması ilə bağlıdır. Qarabağ ərazisində ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi üçün elm ocaqları yaradılmalı, bu mərkəzlər ən son maddi-texniki baza ilə təmin edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı
2. “AMEA-nı prezidenti akademik Ramiz Mehdiyevin müraciəti”, Elm və Həyat jurnalı 3-cü nəşr, Bakı 2020
3. “EU Action for SMART VILLAGES” European Comission
4. “Qarabağ” kitabı, Yunis Hüseynov, Bakı 2018
5. “Qarabağ – Real tarix, faktlar, sənədlər”, Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, Bakı, 2005

Рэзюмэ: В современном мире при разработке планов развития отдельных регионов в первую очередь учитывается потенциал региона и на его основе применяются достижения ИКТ. С этой точки зрения территорию Карабаха можно считать важнейшей территорией современного Азербайджана как с точки зрения полезных ископаемых, так и с точки зрения сельскохозяйственных угодий. В статье подчеркивается экономическое, сельскохозяйственное и туристическое значение Карабаха и проекта «Умная деревня», который будет реализован посредством применения ИКТ.

Summary: In the modern world, when developing development plans for individual regions, first of all, the potential of the region is taken into account and the achievements of ICT are applied on its basis. From this point of view, the territory of Karabakh can be considered the most important territory of modern Azerbaijan both in terms of minerals and agricultural lands. The article emphasizes the economic, agricultural and tourism importance of Karabakh and the "Smart Village" project to be implemented through the application of ICT.

REGİONLARDA SƏHİYYƏNİN İNKİŞAFI VƏ ONUN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Quliyeva Cəmilə Elçin qızı
Bakı Dövlət Universitetinin
calalzadecamila@gmail.com

Açar sözlər: region, sosial-iqtisadi inkişaf, dövlət proqramları, səhiyyə, sağlamlıq
Ключевые слова: регион, социально-экономическое развитие, государственные программы, здравоохранение, здоровье
Keywords: region, socio-economic development, state programs, health

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı milli iqtisadiyyatın əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Ona görə də regionların inkişafı dövlətin siyasətində aparıcı yerlərdən birini tutur. Dünya təcrübəsi sübut etmişdir ki, dövlətin regional siyasəti heç də həmişə bu ərazilərin tam inkişafını təmin edə bilmir. Bunun üçün də regional inkişafa təkan verən düzgün və məqsədli siyasət hazırlanmalıdır. Bu zaman regionaların özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yanaşı, nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması üçün mövcud siyasi, təşkilatı, maliyyə və digər imkanlar da nəzərə alınmalıdır.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etməyə nail oldu. Bununla da inzibati-amirlik sisteminə son qoyuldu və bazar iqtisadiyyatına keçməklə milli iqtisadiyyatımız bu istiqamətdə formalaşdırıldı. Müstəqilliyini yeni bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası ilk mərhələdə milli iqtisadiyyatımızı inkişaf etdirmək üçün enerji resurslarından istifadə edərək xarici sərmayəni ölkəyə cəlb etməklə başladı. Lakin obyektiv və subyektiv səbəblər ölkə ərazisində regionların qeyri-bərabər inkişafına gətirib çıxarmışdı ki, bu da yeni bir siyasi xəttin işlənib hazırlanmasını tələb edirdi. Çünki regionların inkişafı birbaşa olaraq milli iqtisadiyyatın inkişafında aparıcı rol oynayır. Bu da bir daha regionların sosial-iqtisadi inkişafı məsələsinin aktual olduğunu göstərir. [5,17]

Regionların inkişafı kifayət qədər vəsait tələb edir. Ona görə də iqtisadiyyatda müəyyən inkişafa nail olduqdan sonra regionların inkişafı ilə bağlı müəyyən siyasi xətti həyata keçirmək mümkün olur. [4, 22] Müstəqilliyin ilk illərində iqtisadiyyatın inkişafına müəyyən qədər nail olduqdan sonra diqqətin regionların inkişafına yönəlməsi də bununla əlaqədardır. Çünki müstəqilliyini yenicə bərpa etmiş Azərbaycanda mövcud siyasi və iqtisadi şərait regional inkişaf siyasətini tətbiq etməyə imkan vermirdi. Müəyyən müddət iqtisadiyyatda canlanma yarandıqdan sonra regionların inkişafı da bir zərurətə çevrildi. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq, regionlararası disproporsiyaları aradan qaldırmaq üçün bir sıra işlər görülmüşdür. 2004-cü ildən başlayaraq dövlətin regional inkişaf siyasəti kompleks şəkildə həyata keçirilməyə başlamış və müəyyən uğurlar əldə edilmişdir.[3, 30]

Regionların inkişafı üzrə qəbul edilmiş dövlət proqramlarının hər birində əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması, əhalinin bütün təbəqələrinin keyfiyyətli tibbi xidmətlə təmin edilməsi məqsədilə səhiyyə sahəsində də müəyyən işlər görüləcəyi əsaslandırılmışdır. Bu proqrama əsasən, dövlətin səhiyyə sahəsində siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar olaraq qərarlaşdırılmışdır:[6]

- ✓ dövlətin maliyyə imkanları çərçivəsində pulsuz səhiyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi və onun keyfiyyətinin artırılması;
- ✓ ölkədə tibbi sığorta sisteminin yaradılması;

- ✓ səhiyyə müəssisələrinin dərman və avadanlıq təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə tibb sənayesi müəssisələrinin yaradılmasının və fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;
- ✓ tibbi profilaktika tədbirlərinin əhatəliliyinin və keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi;
- ✓ əhalinin sosial cəhətdən ən aşağı təminatlı təbəqələrinə tibbi yardımın göstərilməsi ilə bağlı tədbirlər sisteminin hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- ✓ rayonlarda yeni səhiyyə müəssisələrinin inşası.

2009-2013-cü illərdə səhiyyə sahəsində həyata keçiriləcək tədbirlər əhalinin sağlamlığının qorunmasına, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Bunun üçün respublika səviyyəsində müasir standartlara cavab verən səhiyyə sisteminin qurulması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bu sahədə regionlarda inkişafa nail olmaq üçün rayonlarda yeni səhiyyə müəssisələrinin inşası, bütün ölkə üzrə səhiyyə sahəsində coğrafi məlumat sisteminin yaradılması kimi tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.[2,184]

"Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda da sosial sahələrin inkişafı ilə bağlı mühüm işlərin görülməsi planlaşdırılmışdır. Səhiyyənin inkişafı ilə bağlı tədbirlərin regionlara tətbiqi də bəhs edilən dövlət proqramında vurğulanmışdır. Burada göstərilmişdir ki, regionlarda əhalinin sağlamlığının qorunması, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün əvvəlki illərdə başlanmış tədbirlər daha da təkmilləşdirilmiş şəkildə davam etdiriləcəkdir.[6]

"Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" da regionların inkişafı ilə bağlı müəyyən məsələləri əhatə edir. burada da regionlarda digər sahələrlə yanaşı, səhiyyə sahəsinin inkişafı üçün müəyyən işlərin görüləcəyi nəzərdə tutulmuşdur. [7]

Azərbaycanda səhiyyənin inkişafı da həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətlərindən olaraq daim dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Əhalinin sağlamlığının qorunması, tibbi xidmətin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tibb müəssisələrinin maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər görülmüşdür. Regionlarda bir çox səhiyyə müəssisələri inşa edilmiş, müasir tibbi ləvazimat və avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur. Bunlardan Lənkəran, Qazax, Zaqatala, Bərdə, Qəbələ rayonlarında, Gəncə, Naxçıvan və Şirvan şəhərlərində yeni müasir müalicə-diaqnostika mərkəzləri fəaliyyətə başlamasını, Sumqayıtda "Real-Med" diaqnostika sağlamlıq mərkəzi, Xaçmazda "N-KAY M Klinik" özəl klinikası, Sabirabadda "Muğan" klinikası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonunda Mərkəzi xəstəxana, Babək rayonunda "Duzdağ" Fizioterapeya mərkəzi və s. səhiyyə obyektlərinin tikilib istifadəyə verilməsini göstərmək olar. Bundan başqa, 2008-ci ildən Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin tabeliyində olan bütün müalicə-profilaktika müəssisələrində rəsmi olaraq pullu xidmətin ləğv edilməsi əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində çox mühüm nailiyyətlərdən biridir.[1, 180]

2021-ci ilin əvvəlinə ölkənin şəhər və rayonları üzrə səhiyyənin əsas göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:[8]

	Həkimlərin sayı, nəfər	Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin sayı	Orta tibb işçilərinin sayı, nəfər	Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən orta tibb işçilərinin sayı	Xəstəxanaların sayı	Əhaliyə ambulator-poliklinika yardımı göstərən müəssisələrinin sayı
Azərbaycan Respublikası - cəmi	31815	31,8	54786	54,8	518	1723
Bakı şəhəri - cəmi	20734	90,1	22737	98,8	161	295
Naxçıvan Muxtar Respublikası - cəmi	769	16,7	2356	51,0	29	115
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu - cəmi	1745	30,1	2993	51,7	26	55
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	304	9,4	963	29,7	5	61
Gəncə - Daşkəsən iqtisadi rayonu - cəmi	1395	22,8	3402	55,7	33	86
Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	849	10,7	3143	39,6	65	196
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	1004	14,6	3361	48,9	37	150
Quba - Xaçmaz iqtisadi rayonu	710	12,7	1866	33,4	11	97
Lənkəran - Astara iqtisadi rayonu - cəmi	914	9,6	2931	30,7	40	179
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu - cəmi	1085	14,7	3238	43,8	12	85
Mil-Muğan iqtisadi rayonu - cəmi	414	7,9	1465	28,0	24	98
Şəki - Zaqatala iqtisadi rayonu - cəmi	1033	16,4	3452	54,8	10	106

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu - cəmi	1 43	4,3	6 22	18,6	4 6	115
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu - cəmi	7 16	14,3	2 257	45,0	1 9	85

Səhiyyə sahəsi üzrə inkişafa nail olmaq üçün regionlararası fərqləri tənzimləmək lazımdır. Regionlarda səhiyyənin inkişafına hər bir iqtisadi region üzrə indiki və gələcək inkişafı, səhiyyə xidmətləri və həkimlərə olan tələbatı əsas götürməklə nizamlamaq mümkündür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aras O. N., Süleymanov E. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, "Şərq-Qərb" Mətbəəsi, 2010, 327 s.
2. Allahverdiyev H. B., Qafarov K. S., Əhmədov Ə. M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı, 2006, 834 s.
3. İmanov Ə. Regionların inkişafının proqnozlaşdırılması. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2006.- 201s.
4. Mahmudov M. M., Mahmudova İ. M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2011, 370 s.
5. Məmmədov M. X. Regional konseptual inkişaf: iqtisadi-ekoloji problemlər. Bakı, "Elm", 2014, 376 s.
6. http://www.e-qanun.az/
7. https://president.az/
8. https://www.stat.gov.az/

Резюме

В тезисы говорится о конкурсе государственных программ по социально-экономическому развитию регионов. Так, в указанных государственных программах наряду с другими направлениями предусмотрено развитие сферы здравоохранения. В соответствии с государственными программами в регионах был принят ряд мер, направленных на обеспечение здоровья населения, оказание бесплатной медицинской помощи и улучшение материально-технической базы медицинских учреждений. Больница и другие медицинские учреждения были восстановлены, и были открыты новые больницы. Государственная политика в отношении развития здравоохранения продолжается.

Summary

The thesis talks about the introduction of state programs on the socio-economic development of the regions. Thus, these state programs, along with other areas, provide for the development of health. According to state programs, a number of measures have been taken to ensure the health of the population in the regions, to provide free medical services and to improve the material and technical base of

medical institutions. Hospitals and other medical facilities have been rehabilitated and new ones opened. The state policy on health development continues.

Rəqəmsal marketinq platformalarının istehlakçı davranışı və brend imicinə təsiri

Məsiyeva Türkan Zabil qızı
Azərbaycan Universiteti
turkanmasiyeva908@gmail.com
Telefon: (070) 5701057

Açar sözlər: *brendinq, istehlakçı davranışı, rəqəmsal marketinq, rəqəmsal istehlakçı.*
Key words: *brending, consumer behaviour, digital marketing, digital consumer.*
Ключевые слова: *брендинг, поведение потребителя, цифровой маркетинг, цифровой потребитель.*

Rəqəmsal inqilab nəticəsində artıq şirkətlər böyük marketinq büdcəsinə sahib olmadan və satışlarını artırmaq üçün bahalı agentliiklə işləmək məcburiyyətindən xilas oldular.

Düzgün rəqəmsal marketinq strategiyası və bütün son rəqəmsal marketinq məsləhətləri və fəndlərini başa düşməklə, büdcənizin nə qədər məhdud olmasından asılı olmayaraq, siz auditoriayaya çata, saytınıza trafik çəkə və dönüşümləri optimallaşdıra bilərsiniz.

Rəqəmsal marketinqdə uğur qazanmaq isə möhkəm plan olmadan qeyri-mümkündür. Rəqəmsal marketinq təsadüfi şəkildə sosial mediada yerləşdirdiyimiz bloq yazısından daha çox şeyi ifadə edir. Uğurlu biznes fəaliyyətinə çatmaq üçün öncəliyimiz düzgün strategiyanın olması və vaxtı düzgün dəyərləndirmək , eyni zamandan resurslardan səmərəli istifadə edilməlidir.

Marketinq fəaliyyətinin əsas obyekti və təsir istiqaməti insanlar olduğundan istehlakçıya uyğun olaraq dəyişir. Dəyişən istehlakçı davranışını müşahidə etmək, təhlil etmək, vəziyyəti anlamaq, baş verən dəyişikliyə uyğun hərəkət etmək müəssisələrə əsas rəqabət üstünlüyü verir.

Mənfəətin artırılmasına gətirib çıxaran marketinq miks, strateji planlar, reklam kampaniyaları, qablaşdırma və loqo dizaynı və ya tanıtım fəaliyyətllərində istehlakçını başa düşərək addım atmaq şirkətə eyni zamanda prestij qazandırır.

Marketinq sferasında yeni tendensiyaları bilmək, istehlakçı davranışını proqnozlaşdırmaq təşəbbüskar sahibkarların bazara girişinə və artıq bazarda mövcud olan fəaliyyət sahəsini genişləndirmək istəyən investorlar üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ənənəvi marketinqdən rəqəmsal marketinqə keçdikcə baş verən dəyişiklər və artan istehlakçı sayı fəaliyyət istiqamətinin istehlakçıya yönəlməsinin vacibliyini göz önünə sərir. İstehlakçıların davranışını bilmək bazarı seqmentləşdirməyə, uyğun strategiyanı hazırlamağa və istehlakçıları yönləndirməyə şərait yaradır.

Ölçülə bilən analitik üsulları ilə rəqəmsal marketinq müştəri mərkəzli müəssisələrdə necə müştəri qazanmaq olar, qazanılan müştərini hansı yolla əldə saxlamaq olar, nələrdən istifadə edərək müştəriyə dəyər yaratmaq olar kimi suallara cavab tapır. Bütün bunları isə marketinq prosesi olan STP ilə yerinə yetirilir.

STP – üç əsas marketinq konsepsiyasınınn qısaltması olub özündə Segmentation, Targeting, Positioning Seqmentləşdirmə, Hədəfləndirmə və Mövqeləndirməni birləşdirir (uyğun olaraq Seqmentləşdirmə, Hədəfləndirmə və Mövqeləndirməni).

Seqmentasiya – İstehlakçıların oxşar ehtiyaclarına və ya müəyyən edilə bilən xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmasıdır. Seqmentləşdirmə özü demoqrafik (yaş, cins,

gəlir, ailə vəziyyəti, təhsil, ailə tərkibi, coğrafi mövqe və s.), psixoqrafik (marka üstünlükləri, sosial status, həyat tərzi və s. əsasında), coğrafi olaraq kateqoriyalara bölünür.

Hədəfləmə - Uyğun bazar seqmentlərinin sdeçilməsidir. Müştəri seqmentlərini dərindən dərk edən marketoloq fokuslanmıış hədəf strategiyasına sahib ola bilər.

Mövqeləndirrmə - Rəqabət qabiliyyətli məhsulun hər hansı bir xüsusiyyətinə görə müştərilərn zehinlərində qavranılmasıdır.

STP anlayışları və onun icrası ənənəvi marketinqdə olduğu kimi rəqəmsal marketinqin əsas məqsədinin müştərini tanımaq və ona uyğun strategiyanı tətbiq etməyə yönəldir.

İnternet vasitəsilə müasir bir istiqamət halına gələn marketinq texnoloji inkişaflardann istifadə edərək ağıllı telefonlardan və texnologiyanın yharatdığı digər vasitələrdə olduqca bacarıqlı şəkildə istifadə edən istehlakçıların məhsul və xidmət alış-verişi zamanı sərgilədikləri davranışa uyğun olaraq dəyişmişdir. Rəqəmsal marketinq bu dəyişimə ən sürətli şəkildə reaksiya verərək istehlakçılara məhsul və xidmət haqqında məlumat verməyə , onlarla ünsiyyəti təmin etməyə elektron zəmin yaratmışdır.

İstehlakçılara onlayn çatmaq üçün istifadə olunan rəqəmsal marketinq özündə marketinq taktikalarını və texnologiyalarını birləşdirir. Təşkilatlara brend şəxsiyyətini yaratmağa imkan verən və marketinq sənayesində inqilab edən rəqəmsal marketinqlə bağlı çoxlu ifadələr olsa da, əsas olanlar: interaktiv marketinq onlayn marketinq, internet marketinq və ya e-marketinqdir. Rəqəmsal marketinqdən istifadə edən şirkətlərin ən son çatacağı hədəf brenddir.

“Brend” sözü (brand) ingilis sözü olub ad, işarə və ya simvol mənasını ifadə edir. Marketinqdə brend məhsul və ya xidmətin identifikasiyasını təmin edir, onu məxsusiləşdirir. Brendinqin anlayış kimi aktiv tətbiqi orta əsrlərə gedib çıxır. Həmin dövrdə sənətkarların öz əl işlərinin xüsusi möhürlənmə nişanlaması brendinqə bariz nümunədir.

Brendinq brendin yaradılması və inkişafı prosesi olub diferensiallaşma, fərqlilikləri üzə çıxarma, məhdulun bazarda önə çəkilməsi, istehlakçılarla uzunmüddətli ünsiyyəti təmiin edərək əlavə dəyərin yaradılması ilə həyata keçirilir.

Brendinq bütün marketinq kommunikasiyalarında loqo, dizayn, missiya bəyanatı və ardıcıl mövzu kimi elementləri birləşdirərək müştərinin şüurunda şirkət, onun məhsulları və ya xidmətləri haqqında güclü, müsbət qavrayışın yaradılması prosesidir. Effektiv brendinq şirkətlərə rəqiblərindən fərqlənməyə və sadiq müştəri bazası yaratmağa kömək edir.

Unikal brendin təmin etdiyi üstünlüklər:

a) Rəqiblər üzərində qazanılan rəqabət üstünlüyü
b) Daha aşağı maliyətə əldə olunnan müştəri
c) Artan gəlir
d) Müştəri sadiqliyi

Hekayələr, əlaqələr, marketinq mesajları eləcə də viziual aktivlər vasitəsilə qurulan brend müştərilərin gözləntilərini formalaşdıraraq onlara əldə etmək istədiyi dəyəri yaradacaq.

Elektron ticarətdə brendinqin əhəmiyyəti

Biz hər şeydən əvvəl brendləşdirmə diqqətli planlaşdırma və hesablanmış yanaşma tələb edən mürəkkəb proses olduğunu başa düşməliyik. İdeal nəticə almaq üçün müştəri gözləntilərinə uyğunlaşdırmalıyıq. Buna görə də onlayn mağazamızı işə salmazdan əvvəl brendinq strategiyamızı hazırlayıb tərtib etməliyik.

Hədəf kütləsi ilə asann əlaqəni təmin edən güclü brend eyni zamanda onlayn fəaliyyət göstərən elektron ticarət mağazası üçün qiymət rəqabətindən qoruyan təhlükəsizlik şəbəkəsi rolunu oynayır.

Brendinq vasitəsilə e-ticarətdə çatacağımız hədəf üçün atacağımız addımlar aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Müştəriləri anlamaq – effektiv ünsiyyət vasitəsilə hədəf müştərilərinin istəyini , onları nəyin həvəsləndirdiyi və cəlb etdiyini anlayaraq təsir göstərmək.

b) Brend şəxsiyyətinin formalaşdırılması – marka kimliyi müştəriyə təqdim edəcəyimiz fəaliyyətimizin profilidir. Burada profili təşkili zamanı hansı səs tonundan, hansı dildən istifadə edəcəyimiz, hansı görüntünün viziual olaraq daha çox təsir edəcəyi müəyyənləşdirilir.

c) Müştəri vədinin dəyərləndirilməsi – məhsul və ya xidmətimizin müştərilərə olan faydası. Araşdırmalara əsasən 66% istehlakçı qrupu brendin cəlbediciliyini onun şəffaflığında , yerinə yetirilən vədlərdə görür.

d) Vizual aktivlərinizin mükəmməlləşdirilməsi – Bildiyimiz kimi onlayn alış zamanı müştərilərin məhsulu toxunmaq və onu hiss etmək kimi bir lyuksu olmadığından biz brendimizi vizual olaraq təqdim etməliyik.

e) Veb-saytın dizaynı , düzgün şriftlər və mətbəə, rəng palitrasından düzgün seçim, loqo və reklam dizaynında brendin düzgün vurğulanması, qablaşdırmanın və qutudan çıxarma kimi ən incə detallara qədər elementlərdən düzgün istifadə kimi təcrübələr vizual aktivləri təəəşkil edir. Hərəkət edən hissələrin ahəngdarlığı və bir-birini izləməsi güclü brendləşdirmə vasitəsidir. Tədqiqatlara əsasən markanın tanııma şansının 80% artmasına yaddaqalan imza rənginin formalaşdırılması ilə nail olunur.

f) Müştəri təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi – burada artıq gücləndirilmiş nəzarət mexanizminin tətbiqi irəli sürülür. Əldə edilmiş məlumatlar artıq müştərilərdə marka haqqında düşüncələrin hansı yöndə olduğu haqda fikir yaradır. İstehlakçıların 69% -nin söylədiklərinə əsasən brend təcrübələrini təkmilləşdirməyin ən vacib yolu onları "tanımaqdır".

XX əsrin ikinci yarısında artıq brendinq çiçəklənmə dövrünü yaşadı. Bazarda çoxlu sayda bənzər məhsulların bir -birindən fərqlənməsi üçün onlaara xüsusi adların verilməsi oxşar məhsulların ayırd edilməsinə kömək olurdu. istehlakçılarda xüsusi təəssüratların yaranması məhsul və xidmətlərin tədricən formalaşdırılmış brendlə əvəz olmasına gətirib çıxardı m . Məhsulun keyfiyyəti və xüsusiyyəti ona əlavə dəyər qazandırırdı.

Bazar iqtisadiyyatına keçid edən Azərbaycanda Brendinqin inkişafı ötən əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir . Ölkəmiz həm yerli, həm də xarici brendlərin əsl mübarizə meydanına çevrildi.

Rəqəmsallaşmanın qloballaşması ölkəmizə də öz təsirini göstərmiş, digər ölkələrlə bazar münasibətləri daha sıx və sürətli hala gəlmişdir. Artıq ölkəmizdə Facebook, İnstagram, Twitter, Linkedin və s. kimi sosial media istifadəçilər daha çoxluq təşkil edərək 18%-lik auditoriyanın ənənəvi marketinq kanallarına üz tutduğu araşdırılıb.

Sosial mediadan uğurla istifadə edən istehlakçı burada alış-veriş edir , gündəlik tələbatının qarşılanması üçün bir çox markalrın səhifəsinə daxil olur eyni zamanda özü də təcrübələrini burada paylaşır. 2019 Pandemiya dövrü ilə daha sürətlənən onlayn platformalr vasitəsilə artıq bir çox istifadəçi burada təhsil , şəxsi biznes kimi bacarıqlarını burada inkişaf etdirir.

Bu dövr ərzində içərisində olduğumuz müharibə şəraitində də rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etdiyimiz gerçəkliyi də ölkəmizdə dijitallaşmanın sürətlənməsinin danılmaz faktdır.

Komunikasiyamızın yerli KİV-lər vasitəsilə gerçəkləşdiyi, cəbhə bölgəsindən mütəmadi olaraq cəmiyyətə informasiyanın çatdırılması rəqəmsal platformalarda daha

operativ fəaliyyət göstərməyimizə səbəb oldu. Onlayn mediya müharibənin digər cəbhəsinə çevrildi.

Azadlığımız uğrunda canından keçən şəhidlərimiz göstərdiyi igidlik dastanı sosial mediada paylaşılaraq təkcə ölkəmizdə, eləcə də qardaş ölkə olan Türkiyə və Pakistan mediasında deyil, həmçinin hegemon dövlətlərin KİV-lərində işıqlandırıldı. Həmçinin dezinformasiyalar yaymaqla ölkədə ajiotajın yaradılmasını istəyən düşmən mediasının uğursuz planlarının qarşısının alınması ilə möhkəm və əmin addımlar atıldı.

Texnologiyanın inkişafı nəticəsində dəyişən alış-veriş platformları ilə birgə

insanların həyat tərzi və davranışları da dəyişdi. Bütün bu dəyişimlərə uyğunlaşan müştərilər müəssisələr üçün yeni anlayışı "rəqəmsal istehlakçı" özü ilə bərabərində gətirdi.

Rəqəmsal əsr adlandırdığımız 21-ci əsrdə rəqəmsal texnologiyalar marketinqə və onunla birlikdə istehlakçı davranışına əhəmiyyətli təsir göstərmiş və ənənəvi qaydalardan xeyli uzaqlaşdırmışdır. Heç olmasa bir dəfə rəqəmsal platformadan istifadə edən şəxs artıq onun istehlakçısına çevrilmişdir.

Dəyişən mühitə uyğunlaşan istehlakçı müxtəlif komunikasiya vasitələrindən istifadə edərək istək və ehtiyaclarını ödəyir. Bu vasitələrdən biri olan rəqəmsal tətbiqlərin sayəsində işıq sürətində brend-müştəri əlaqəsi yaranır.

Bütün dünyada marketinq fəaliyyətinin mərkəzində olan müştərilərsiz müvəffəqiyyət və qazanc əldə etmək qeyri-mümkündür. Hazırki şəraitdə müştəri sadiqliyini təmin etmək müəssisələr, eləcə də maliyyə qurumları üçün prioritet məsələnlərdəndir.

Yeni nəsil deyə xitab etdiyimiz internet istifadəçisi olan hər bir "rəqəmsal istehlakçı" müəssisənin davamlı fəaliyyətinin təminatçısıdır. Artıq əvvəlkindən fərqli olaraq daha ağıllı, son texnologiyadan məharətlə istifadə edən, zövqləri günbəgün dəyişən hədəf kütləsi ilə qarşı-qarşıyayıq. Yaşadığımız əsrin qanunauyğunluğuna cavab verən bizə istehlakçını başa düşməyə, onların zövqünə xitab edəcək məhsul və xidmətlər təklif etməyə kömək edən rəqəmsallaşdırma gündəlik sosial fəaliyyətimizi tənzimləyən və dəyişdirən bir gücdür.

Ənənəvi marketinqdən bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən rəqəmsal marketinqin nüfuz etdiyi subyek "rəqəmsal istehlakçı"dır. Artıq texnologiyanın mərkəzində olan rəqəmsal marketinq istehlakçısı saniyələr içində istənilən mağaza və ya digər məhsullarla bağlı ehtiyacını ödəyir və onlarla hətta, yüzlərlə mağazanı, məhsul və xidməti müqayisə etmək potensialına sahib olur.

Bir çox imkanlara sahib olan "rəqəmsal istehlakçı" hər hansı məhsul və ya xidmətə ehtiyac duyduqda ilk olaraq axtarış motorlarına, instaqram, youtue kimi sosial mediaya müraciət edərək araşdırma aparır. Az bir vaxt ərzində məlumatları filterdan keçirərək ən son ona uyğun variantı seçir.

Rəqəmsal mühitə ayaq uyduran istehlakçıların davranışını bilmək, mühit onların davranışına necə təsir göstərdiyi anlamaq üçün təhlil rtməyi çox yaxşı bacarmaq lazımdır. İlk öncə burada istehlakçını başa düşməyə çalışmaq lazımdır. İstehlakçı davranışına təsir edən amilləri – sosial, mədəni, fərdi psixoloji amilləri nəzərə alaraq nəticədə hansı məhsul və ya xidmətlə və hansı kanalla müştəriyə çatmaq barədə dərin təhlil aparılmalıdır.

Rəqəmsal platformaların verdiyi imkanlardan dolayı istehlakçının əldə etdiyi üstünlüklər, qiymət, keyfiyyət və digər xüsusiyyətlərə görə asanlıqla müqayisə etmə üstünlüyü vaxt baxımından səmərəli gündəlik fəaliyyətə gətirib çıxarmışdır. Bir sözlə "rəqəmsal istehlakçı" ənənəvidən tamamilə fərqli mövqeyə gəlmişdir.

Artıq dərk etməliyik ki, yeni auditoriyanın nümayəndələri az vaxtda məhsul və ya xidmət haqqında məlumat toplamağı bacaran, gündəlik fəaliyyətin əksər hissəsini rəqəmsal platformalarda keçirən, komunikasiyadan alış-verişə, özünü inkişafdan əyləncəyə qədər ehtiyaclarını bir kliklə ödəyən kütlədir.

Təkcə alış-veriş deyil eyni zamanda filmlər izləyən, aldığğı məhsulda dərin araşdırmalar aparan, Votsapda danışan bir kütləni də yaddan çıxarmaq olmaz. Unutmamalıyıq ki, bu kütlə yüksək gəlirli qruplarla yanaşı, bütün təbəqələrin nümayəndəsi ola bilər.

Ümumiyyətlə, istehlakçı davranışları deyərkın, istehlakçıların məhsulun seçilməsi, məhsulun alış-verişi zamanı onlara xas olan hərəkətlər, özlərini aparma şəkilləri başa düşülür. İstənilən müştəri yönümlü müəssisələr üçün istehlakçı davranışlarının öyrənilməsi və müəyyənləşdirilməsi vacib amildir.

İstehlakçı tipologiyası ilə müəyyənləşən istehlakçı dvaranışları özünü iki qrupda göstərir:

1) Son istehlakçı qrupları

2) İşgüzar istehlakçı qrupları

Artıq rəqəmsallaşmağa başlayan istehlakçının texnologiyadan istifadə bacarığının artması və internetə çıxış imkanının olması, onların satın alma prosesindəki davranışlarını da dəyişdirmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq yeni istehlakçılarda aşağıdakı istehlakçı qrupları formalaşmışdır:

a) Texnoloji bacarıqlara maliki istehlakçılar - birmənalı olaraq artıq marketoloqların hədəf dairəsi artıq ağıllı istehlakçı qrupunu təşkil edən, texnologiyanın gətirdiyi imkanlardan asanlıqla istifadə edən istehlakçı qrupunu təşkil edir.

b) Analitik bacarıqlara sahib olan kütlə- yeni istehlakçı qrupları satınama qərarı verərkən son dərəcə kamil tədqiqatçılardır. Yeni imkaanlar nəticəsində geniş məlumata sahib kütlə artıq almaq istədiyi məhsul haqqında dərin araşdırma aparmaqla müəyyən fikrə sahib olurlar.

c) Qısa müddətdə daha çox gözləntiyə sahib ola istehlakçılar – Sürətli satın alma imkanı verən texnologiyanın sayəsində istehlakçıların gözləntiləri də artmışdır. Eyni zamanda alış-veriş prosesinin daha qısa müddətdə aparılmasının tələbatçısına çevrilmişdir. Vəd edilən brenddən istədiyi nəticəni almadıqda isə daha səbrsiz qrupa çevrilə bilir.

d) Fərdiləşdirilmiş satınalma təcrübəsi – Brendlərin fərdi kontent yaradaraq istehlakçıları bu konseptə alışdırmışdır. Artıq araşdırmanı daha qısa müddətdə reallaşdırmaq istəyəən istehlakçı qrupları onlayn marketinq istifadəçiləridir.

Təxminən iki ilə yaxın müddət ərzində istehlakçı davranışlarda köklü sürətdə dəyişməələr baş verdi, Qlobal pandemiyanıın yartdığı vəziyyət müxtəlif yaş qruplarından olan insanları rəqəmsal texnologiyanın mühitinə daxil etdi. Yaranmış stiuasiya mövcud istehlakçıların daha sürətli olmasını, istehlakçı seçimlərini şəkilləndirdi.

İnkişaf edən bu rəqabət mühitində brendlər 2022-ci ildə istehlakçı davranışları ilə ayaqlaşmalıdır. Nəzərə almalıyıq ki, ehtiyacları qarşılanmayan müştərilər üçün hər zaman ikinci bir alternativ var və asanlıqla digər alternativə üz tuta bilər.

2022-ci ildə müşahidə olunan istehlakçı davranışları aşağıdakı kimidir. Bundan istifadə edərək növbəti illərdə necə böyüyə biləcəyimiz və inkişaf strategiyamızı müəyyənləşdirə bilərik.

a) Müştəri mərkəzli yanaşma – Əvvəlkindən fərqli olaraq hal-hazırki müştəri əlaqələri sədaqət və güvən öncəliyi ilə hər zamankından daha çox müəyyənedici hədəf kütləyə sahibdir. İstehlakçılar işçi və müştəriyi əldə saxlamağı əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə biləcək sosial, iş və satınalma qərarlarını yenidən dəyərləndirir. 2021-ci ildə Mastercard tərəfindən aparılan araşdırma göstərdiyi ki, istehlakçıların 74%-i onlara qarşı narahatlıq hissi nümayiş edən və onlara qayğı göstərən markalara daha çox üz tuturlar . Bu yanaşmadan istifadə edərkən müştəri məlumatlarına giriş və istifadə imkanları təkmilləşdirilmiş müştəri təcrübəsini təmin etmək üçün lazım olan məlumatlara sahib olmalıyıq.

b) Problemsiz çoxkanallı təcrübə - Son bir neçə ilin ən böyük istehlak tendensiyalarından biri çoxkanallı alış-verişin yüksəlişidir. İstehsalçılar alıcının səyahəti boyunca bir çox cihazda müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqədə olmağa çalışırlar . Alıcı hansı cihazı və ya kanalı istifadə etməyi seçməsindən asılı olmayaraq bundan fayda əldə etməyi buna görə problem yaşamamağı istəyirlər. Qlobal pandemiya bütünn istehlakçı davranışları arasında çoxkanallı təcrübənin daha faydalı olduğunu göstərdi. PWC-nin məlumatına görə, 2021-ci ildə insanların 41%i ən azı həftədə bir dəfə smartfonlardan istifadə edərək məhsul alıb bu isə 2019-cu ilə nəzərən 24% artım deməkdir.

c) Davamlılıq – İstehlakçılar ekoloji və etik davamlılıqdan getdikcə daha çox narahat olurlar. Bu istehlakçı davranışı son 5 ildə daha tez-tez özünü göstərdi və 85% istehlakçı məhsulu alışı zamanı davamlı faydanın təmin olunmasına üstünlük verdi. 2020-ci ildə aparılan sorğu əsasında istehlakçıların 77%-nin məhsul alış zamanı davamlılığa və sosial faydanya önəm verdiyi etiraf etdi.

Pandemiya istehlakçıların rəqəmsal platformadan istifadəsini sürətləndirdi və həll yolu olaraq rəqəmsal kanallara müraciət etməsini reallaşdırdı. Demoqrafik kateqoriyanın ən tərəddüdlü nümayəndəsi belə məcburriyyət qarşısında rəqəmsallığı qəbul etdi. Böyük Britaniyada hələ onlayn alış-veriş etməmiş yaşlı istehlakçıların 49%-i pandemiya dövründə bu prosesi tamamladı.

Amerikada onlayn bu say 60%-ə bərabər oldu. Edilən araşdırmalar müştəri sadiqliyinin dijital platformalarda aparılmasının üstünlüyünü göstərdi. Artıq brendlər 2022-ci ildə və daha sonrasında müştəri təcrübəsinin artırılmasına və texnologiyadan istifadəyə daha çox səy göstərməlidir. Bu isə əksər rəhbər müəssisələrin qarşısında duran problemlərdəndir.

d) Birbaşa brendlərdən alış- Müəssisələr alıcıların brendlərlə necə, nə vaxt, və harda əlaqə qurmağı seçdiklərini idarə edə bilirlər. Onlarla pərakəndə satıcı tapmaq üçün smartfonlardan istifadə edən alıcı kütləsi ilə qarşı-qarşıyayıq. Belə bir anda müştəri təcrübəsi fərqləndirici haldır.

2021-ci ildə Google-un sifarişi ilə aparılan sorğuda onlayn alış-veriş edən alıcıların 60%-nin birbaşa brenddən aldığı bildirildi . B2C biznes modelinə söykənən brendlər üçün bu bir növ fürsət oldu.

e) Marka hekayəsi ilə insaniləşdirmək – Müştərilərə təsirv edən bu yolla brendə qarşı marağın oyadılması, məhsula əşya kimi yox şəxs kimi baxılmasına gətirilib çıxarılır. Artıq məhsulunuz digərlərindən fərqli olaraq mövcud hekayəyə sahibdir. Bu isə müştərilərdə daha çox marağa sahib olur. Eyni zamanda onlar da həmin məhsula sahib omaqla bu hekayənin bir parçasına çevrilir.

f) Daim inkişaf edən rəqəmsal marketinq və müştəriləri cəlb etmək və auditoriyanı canlandırmaq üçün marketoloqlar yeni yollar araşdırıb tapırlar. Bu zaman əsas nüans etibarlı və yaradıcı rəqəmsal strategiyaların seçilməsidir. Rəqəmsal platformaların brendinqə təsiri araşdırılmış və statistik nəticələr əldə edilmişdir. Bu zaman isə biz həmin statiskanı 7 sahə üzrə qruplaşdıra bilərik:

a) Reklam
b) Məzmun marketinqi
c) Axtarış motorunun optimallaşdırılması
d) Aparıcı nəsil
e) E-poçt marketinqi
f) Video marketinq
g) Sosial media

Reklam- Biz bilməliyik ki, yüksək keyfiyyətli bir reklam ilə aşağı keyfiyyətli rekalam arasındakı fərq 1 klik üçün 6 dollar ilə 1,9 dollar arasındakı fərqə bərabərdir. Doğru

reklamın təşkili rəqabətin nəticələrinə olduqca təsir edir və sizi olmaq istədiyiniz mövqeyə aparır.

Video reklam statistikaları – video reklamın istifadəçilər üzərində təsirinin daha çox olduğu öz təsdiqini tapmışdır.

a) Ticarətçilər adətən Google Ads-ə xərclənən hər 1 dollardan 2 dollar qazanırlar. (Google Economic Impact, Wordstream)

b) "Video marketoloqların 95%-i videonun istifadəçilərin məhsul və ya xidmətləri haqqında anlayışını artırmağa kömək etdiyini deyir." (Wyzowl, 2019)

c) "Videodan istifadə edən sorğuda iştirak edən marketoloqların 92%-i bunun marketinq strategiyasının vacib hissəsi olduğunu deyir." (Wyzowl, 2019)

d) "Video reklam xərclərinin 2020-2024-cü illər arasında 4,9% illik artım tempi göstərəcəyi gözlənilir." (Statistika, 2020)

e) İnsanların böyük əksəriyyəti (94%) məhsul haqqında daha çox öyrənmək üçün izahedici videolara baxdıqlarını bildirir, 84%-i isə alış-veriş etməkdən çəkinir. (Wyzowl, 2021)

PPC reklam statistikası (klik başına ödəniş) – Rrəqəmsal platformalar üçün bu statistik göstəricilər aşağıdakı kimidir:

Google reklamları – 3,17% (WordStream)

PPC Proqram təminatı sənayesi – orta klik başına xərc 3,8 $

Marketinq sənayesi – 3,33 $

Tibb sənayesi – 2,62 $

Hüquq sənayesi -6,46 $ təşkil edir.

Google araşdırmalarına əsasən Google Ads-dən istifadə edərək satışlarında 70 % artımın olması qeydə alındı. (William Sonoma mobil satışları araşdırması üzrə)

Facebook – mobil telefon vasitəsilə əldə olunan gəlirlər -94 %

"Statistika" və "HubSpot" mənbələrinin aparmış olduğu araşdırmalara əsasən Facebook reklam gəlirinin 94%-nin mobil cihazlardan əldə edilmişdir. Tətbiq daaxili reklamlardan əldə olunan gəlir 2021-ci ildə 6,2% artışa səbəb olmuşdur. Proqnozlar vasitəsitəsilə 2022-ci ildə Mobil reklamın 240 mld. Dolların üzərində bir rəqəm olacağı gözlənilir. Marketoloqqların 33%-i markanın tanınması və geniş auditoriyaya çatması üçün pullu reklamlardan istifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1. P.Cotler and K.Keller "Marketing Management" 2013 FD, 618pages
2. P.Cotler, Hermawan Kartajaya, Iwan Setiawan "Marketing 4.0" 2016 FD, 491 pages
3. Simon Kingsnorth "Digital Marketing Strategy: An Integrated Approach to Online Marketing" Harward Business Scholl Press 2016, 385 pages
4. W.Chan Kim, Renée Mauborgne "Blue Ocean Strategy" Harward Business Scholl Press 2005, pages 240
5. Wally Olins "Brand New: The Shape of Brands to Come" FD 2014, 204 pages

XÜLASƏ

Məqalədə, brendinq haqqında geniş məlumat verilmiş, brendləşdirmənin diqqətli planlaşdırma və hesablanmış yanaşma tələb edən mürəkkəb proses olduğu bildirilmişdir. İdeal nəticə almaq üçün müştəri gözləntilərini diqqətdə saxlamalı və bunun üçün rəqəmsal platformalardan istifadə etməli olduğumuz göstər məqalədə göstərilmişdir. Unikal brend ilə əldə olunan üstünlüklər sadalanmışdır. Eyni zamanda məqalədə rəqəmsal marketinqin istehlakçı davranışları üzərində təsiri araşdırılmış, 2022-ci ilin nəticələri əks etdirilmişdir.

SUMMARY

The article provides extensive information about branding, noting that branding is a complex process that requires careful planning and a calculated approach. The article shows that in order to get the ideal result, we need to pay attention to customer expectations and use digital platforms for this purpose. The advantages of a unique brand are listed. At the same time, the article examines the impact of digital marketing on consumer behavior and reflects the results of 2022.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена обширная информация о брендинге, отмечая, что брендинг представляет собой сложный процесс, требующий тщательного планирования и просчитанного подхода. В статье показано, что для получения идеального результата необходимо обращать внимание на ожидания клиентов и использовать для этого цифровые платформы. Перечислены преимущества уникального бренда. При этом в статье рассматривается влияние цифрового маркетинга на поведение потребителей и отражены итоги 2022 года.

Tendencies of investment policy in the Republic of Azerbaijan

Haşımlı Lamiyə Rövşən qızı
Azərbaycan Universiteti
e-mail: lamiya384@gmail.com

Investment is an important element in accelerating economic activity in general and the economic turnover of economic entities in particular. The role and place of foreign investments in the mobilization of financial resources for the development of the economy of the Republic of Azerbaijan has been studied. International private flows, in particular foreign direct investment (FDI), have a critical role to play in raising finance for development. In modern conditions, globalization determines the movement of the main part of financial flows in the Azerbaijani economy, because of this, the state must apply measures of direct and indirect influence on their formation and use. In order for FDI in export-oriented industries to contribute to the development of reducing poverty. the country, it is necessary that they be an integral part of a strategy aimed at increasing value added, accelerating the transfer of technology, and therefore increasing economic growth and reducing poverty.

Investment resources have recently become important in the development and interstate relations. In the Republic of Azerbaijan (AR), in recent years, investment in general, including foreign investment, has played a decisive role in restoring economic development after a deep recession in the early 1990s and further acceleration. In addition to ensuring the flow of capital into the country, FDI can have a beneficial effect on the development process by encouraging the transfer of knowledge, increasing competition, creating employment opportunities, etc.

In order for FDI in export-oriented manufacturing industries to contribute to the development of the country, they must be an integral part of a strategy aimed at increasing value added, improving skills and accelerating the transfer of technology, and hence increasing economic growth and reducing poverty [1].

Planning should be based on constant monitoring of foreign FDI trends and assessment of the achievements of the national industry. However, even the best plans do not give the desired result if they are not implemented in a timely manner. Strategic FDI policy should be developed in conjunction with related policy areas, such as industrial policy, as in India, or R&D policy, as in some US states [2].

An independent FDI policy can serve as a guide for other policy areas as it promotes capital inflows, technology transfer and enterprise-to-enterprise cooperation that form the basis of a healthy economy [3].

An important factor in the development of investment activity is the development of public-private partnerships (PPP). The development of civilized relations of cooperation between the state and business leads to an increase in the volume and improvement in the quality of services provided by infrastructure and socially oriented areas to the population and economic agents. In turn, the private sector has the opportunity to consistently make a profit, using certain guarantees and benefits from the state. At the same time, both parties are interested in the successful implementation of PPP projects in general, which contribute to the modernization of the national economy in innovative principles, more complete satisfaction of social needs and improvement of the living standards of the population.

In modern conditions, the movement of the main part of financial flows in the Azerbaijani economy is also carried out under the influence of the laws of globalization [4].

Considering the threats of global liberalization, the state should apply measures of direct and indirect influence, legal regulation of their formation and use. This is determined by a number of factors.

First, a certain part of budgetary resources is allocated for the development of the economy of the Azerbaijan Republic. Thus, from the expenditure part of the state budget of the Republic of Azerbaijan for 2015 for these purposes was 4373.9 million manats, or 41.6% of its total amount, which is 12.6% of GDP, were sent. This means that the production sector of the economy carries out its reproduction process mainly at the expense of its own financial resources and temporary loans from credit institutions [5].

Secondly, in the real sector of the economy, economic entities operate mainly on the basis of self-sufficiency, covering the costs of producing products and services with income from their sale, while receiving a certain share of the profit (after paying taxes).

Thirdly, there are constant relationships within the manufacturing sector (acquisition of various material assets and materials, semi-finished products, etc.). In 2015, intermediate consumption in the production of goods and services amounted to 16,070.5 million manat. As a result of intermediate consumption and the value added in the production process, in 2015 the market of Azerbaijan received goods and services totaling 48,011.0 million manats [6]. This means that almost 40% more financial resources are concentrated in the real sector than in the GDP of the AR. This circumstance increases financial flows, which actualizes the expediency of considering the patterns and efficiency of their movement.

In terms of sectors, the main investment flows in Azerbaijan are currently directed to industry - 41.7%, transport - 20.1, real estate transactions - 8.9 and agriculture - 3.4% [2]. Approximately the same proportions are typical for investment by large and medium enterprises, while for small enterprises the leading role belongs to investments in real estate transactions (37.1% against 30.9% in industry).

An analysis of the dynamics of foreign investment in fixed capital in the AR showed that in 2011–2015. they increased by 7.2 times from year to year. However, in subsequent years, the investment flow significantly decreased (by more than 2.2 times) and in 2015 amounted to only about 1.7 billion manats against 3.7 billion manats in 2011 [7].

As for the sectoral structure of foreign investments, their bulk came to industry (85.3%), including fuel (77.3%), energy (4.2%), water supply (2.5%) and processing industry (1.3%), transport (13 ,1 %). Only 0.1% of the total foreign investment was allocated to the development of the production of machinery and equipment, 0.4% to metallurgy, 0.6% to agriculture [8].

Thus, the level of investment has a significant impact on the volume of the national income of society: many macroproportions in the national economy depend on its dynamics. Therefore, it is very important to study and apply foreign experience, as well as the country's investment potential for the implementation of investment policy.

Keywords: investment, foreign investment, foreign direct investment, economic security.

Ключевые слова: инвестиции, иностранные инвестиции, прямые иностранные инвестиции, экономическая безопасность.

Açar sözlər: investisiya, xarici investisiya, birbaşa xarici investisiya, iqtisadi təhlükəsizlik.

References

1. Hajiyev Sh.G. Azerbaijan on the way to the international community: a strategy for economic development. – Kyiv, 2014.

2. Mutalimov V.A. Regional problems and regional policy in conditions of modernization of Russian economy // Fundamental research. – 2016. – № 3. – H. 1. – P. 143.

3. Mutalimov V.A. The Mechanism of ensuring macro-financial stability in the context of global liberalization of the markets // Bulletin of the Dagestan state University. – 2015. – Vol. 5. – Vol. 30. – P. 106–113.

4. Mutalimov V.A. the Modern globalization: the concept and trends // Proceedings of Donetsk national technical University. Series: Economic. – 2012. – № 41. – P. 218–223.

5. Azerbaijan in figures. 2015. – Baku: Azerbaijan GKS, 2015.

6. The official website of the State Committee on statistics of the Republic of Azerbaijan. URL: http://www.stat.gov.az

7. Mutalimov V.A. The Factors of influence of innovative activity and efficiency of the production of fundamental knowledge on the country's economic security // National interests: priorities and security. Scientific and theoretical journal. – 2010. – № 34(91). – P. 13–19.

8. Mutalimov V.A. The Institutional conditions for sustainable economic growth of the Russian economy at accession to WTO, problems of Economics and legal practice. – 2010. – № 5. – P. 169–173.

Тенденции инвестиционной политики Азербайджанской Республики

Инвестиция является важным элементом ускорения экономической деятельности в целом и хозяйственного оборота экономических субъектов в частности. Изучены роль и место иностранных инвестиций в мобилизации финансовых ресурсов для развития экономики Азербайджанской Республики. Международные частные потоки, в частности прямые иностранные инвестиции (ПИИ), играют решающую роль в мобилизации финансовых средств для целей развития. В современных условиях глобализация определяет движение основной части финансовых потоков в экономике Азербайджана, в связи с этим государство должно применять меры прямого и косвенного воздействия на их формирование и использование. Для того чтобы ПИИ в экспортно-ориентированные отрасли способствовали развитию страны, необходимо, чтобы они были составной частью стратегии, направленной на увеличение добавленной стоимости, ускорение передачи технологий, а значит, на повышение экономического роста и сокращение бедности.

Azərbaycan Respublikasında investisiya siyasətinin meylləri

İnvestisiya bütövlükdə iqtisadi fəallığın və xüsusilə təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat dövriyyəsinin sürətləndirilməsində mühüm elementdir. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafı üçün maliyyə resurslarının səfərbər edilməsində xarici investisiyaların rolu və yeri öyrənilmişdir. Beynəlxalq özəl axınlar, xüsusən də birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) inkişaf üçün maliyyənin artırılmasında mühüm rol oynayır. Müasir şəraitdə qloballaşma Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə axınlarının əsas hissəsinin hərəkətini müəyyən edir, buna görə də dövlət onların formalaşmasına və istifadəsinə birbaşa və dolayı təsir tədbirləri tətbiq etməlidir. İxrac yönümlü sənaye sahələrində XBİ-nin ölkənin inkişafına töhfə verməsi üçün onların əlavə dəyərin artırılmasına, texnologiya transferinin sürətləndirilməsinə və bununla da iqtisadi artımın artırılmasına və yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmiş strategiyanın tərkib hissəsi olması zəruridir.

THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE IN THE NETWORK OF ARAZ MARKETS AND ELIMINATING THE PROBLEMS THE STAFF ARE FACING

Babishov Sanan Sohrab
Baku Business University – master
Sinansohrab7@gmail.com

Key words: Araz supermarkets and their offers, the staff, the staff's duties, the problems, the ways of elimination the faced problems

Ключевые слова: супермаркеты «Араз» и их предложения, персонал, обязанности персонала, проблемы, пути устранения возникших проблем.

Açar sözlər: Araz supermarketləri və onların təklifləri, işçi heyəti, işçilərin vəzifələri, problemlər, qarşılaşılan problemlərin aradan qaldırılması yolları

10 years ago, in general, retail in our country, as well as in the capital there was a sluggishness in trade. There were many supermarkets in the country, as well as in Baku. But there was a need to create a new modern sales network. Even with this step a network was set up to cover Azerbaijan. This is "Araz" was a chain of supermarkets. Their slogan was "Where are you, Araz is there." Araz supermarket offers a great service to its customers. Its own buyers striving to satisfy their needs more fully, to gain their satisfaction shows. The store offers a wide range of necessary forms, discounts for buyers they try to do. Buyers of "Araz" supermarket are always they are sure to encounter a neat and attentive service in this network. The main purpose of this network is to offer a wider range of prices to buyers to offer, to create a comfortable, family environment for employees, to constantly improve, to provide better customer service, pay attention to buyers' offers, to provide better service, to pay attention to the history of "Araz" supermarket, the main thing dates again.

This structure is the same for other supermarkets included in the network. Chief Accountant, Chief Sales Officer, Purchasing Managers, Warehouse is subordinate to the General Manager (Director). Head accountant is also subordinate to the chief manager. Chief Accountant should be that person with higher education, 5 years of experience in financial accounting in this field.

2.1 saylı şəkildə "Araz" ticarət şəbəkəsinin təşkilati strukturu göstərilir.

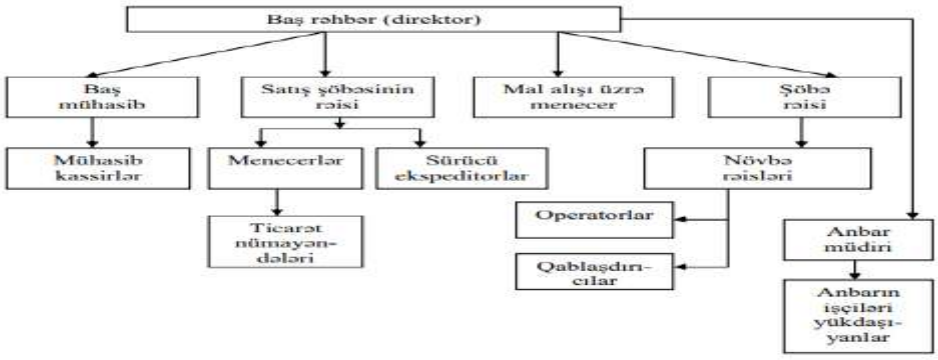

Şəkil 2.1. "Araz" ticarət şəbəkəsinin təşkilati strukturu

Source: the information given by the staff of Araz market networks.

The chief accountant conducts an economic analysis of economic activity, the company's reserves reveals non-commercial expenses, warns about losses. Participates in the development of measures of the internal control system, which warns about violations of economic legislation and finance, illegal spending of goods and

materials. Accountant cashiers are subordinate to the chief accountant. The warehouse manager plays an important role in the work of the trade network. Receipt, storage of goods, release operations, efficient use of storage space, organization of loading and unloading operations, labor protection, technical safety rules contane.

The head of the sales department is also subordinate to the general director. Its main work is the sales system application of new projects on the organization of control over the activities of managers, large, special carries out the conclusion of fixed-term contracts. Sales representatives to the manager subject. Taking samples, price-gusts to the customer on order and demonstration of goods is done. The procurement manager reports directly to the director.

According to the staffing table, it is very important for the effective use of employees. This allows us to compare the number of employees by qualification and salary level given by the staff head. 180 employees of Spar supermarket and its monthly fund is 53,100 manats. Let's take attention to the Spar supermarket workforce movement and staff turnover. In 2016, less than 6.7% of the average number of employees was hired. The number of layoffs was 2.2%, due to which the total turnover of the labor force was 0.09. The following year, this ratio was 0.1 compared to 2015, compared to 2017 it was 0.04. 2017 increased to 0.14 compared to 2015. The number of employees hired exceeds the number of layoffs which affects the overall list of employees during the entire study period. Most of the managers of the Araz supermarket have higher education. Experts among most of them have secondary special education. In general, the average level is the highest, therefore improvements need to be made. It's more than good, top-notch professionals from the city it is also due to his reluctance to work there because he is far away.

There are 2 groups of employees in Araz market networks. Group 1 includes employees who work 5-6 days a week. Leading employees, workers and specialists includes. The activities of these employees can be regulated. Catering for them it is also important that the enterprise or trade enterprise work on weekends or on holidays, even if it is not at night and in the evening, it will not affect the work of the enterprise. Group 2 employees are those who carry out trade work in the enterprise from morning to evening. They work in different shifts. There are 30 calendar days in June. One of them is a holiday. This year, this month 10 days are encountered Sunday and Saturday. First, the working days of the month are determined: 30-1-10 = 19 day I am trying to show now calculating the total number of hours worked for an 8-hour workday in 19 days: 8 * 19 = 152 hours. The schedule of cashiers and sellers (in the meat and weighing department) is not regular. In June, they have 15 shifts for 12 hours. This is 180 hours.

According to the position, the staff is divided into the following categories: 1) Managers performing general management functions, 2) senior manager, 3) Middle-level administrator 4) Administrators in the lower trading hall 5) Specialists-legal, engineering-technical, economic performers 6) Other features; laborer, system engineer, general manager, farm service, goods promotion specialist, 7) Workers - services with direct material value or technological nature indicators, sales cashiers, sales consultants, chefs, hand luggage receivers, sweepers.

Customer service is widespread at Spar. At the Retail Academy of the Araz supermarket chain in Spar more professional sellers are being trained, in the meantime, all the work is done serves customer satisfaction. Let me show the ways to improve after analyzing and evaluating Spar's staff.

1. It is necessary to constantly improve the specialization of the staff. This is a refresher course can be done through. 3% of managers have professional technical

education. 40% have secondary special education. 8% have vocational education. Therefore, we conclude that a higher qualification need to form level staff. It is necessary to increase the number of cash registers in the store. It is necessary to reduce the formation of staff work. High staff performance in the store there is a degree of formal character. This is reflected in the selection of staff. Determine the status and activities of the units that determine the individual employees standards, reports are created. In the shadow of all this, man's desires, needs remain. Employees need to be stimulated. However, the development of this enterprise will act more, will be more responsible. All the rewards will have a positive impact on the final work of the enterprise.

2. To improve the joint activity of the team, its orientation to the ultimate goal needed. An effective system of human relations is to increase productivity. Need to create a system of discounts and bonuses. As a result, the number of buyers in the store will rise. Employees' achievements and mistakes should always be monitored. Strengths and weaknesses, creative and professional potential of subordinate employees, it is necessary to know their motives, desires and needs well. Improve the security system of employees and customers. It is necessary to identify store employees. It is necessary to raise the culture of customer service. Salary is the employee's actual contribution to the success of the enterprise should be consistent with costs.

Employee motivation is always should be one of the basic principles in managing a firm The main catalyst, of course, is material benefits. Staff motivation and a compensation package should be used to increase. This package is actual labor salary and social benefits provided to the employee (insurance, food, transport, etc.)

REFERENCES:

1) The survey among the staff who work in the supermarket
2) https://www.arazmarket.az/
3) The information given by the staff of the supermarket
4) https://www.google.com/search?q=araz+market+&sxsrf=APq-WBtrnW9HZ-9SV0ayv5DcbTJ8Pu7Bog%3A1650146953621&source=hp&ei=iT5bYs35ItqUxc8PwfqE2A0&iflsig=AHkkrS4AAAAAYltMmUlPkcXo_tO2lKUlWrZsR1YogJW1&ved=0ahUKEwiN4vq3zJn3AhVaSvEDHUE9AdsQ4dUDCAc&uact=5&oq=araz+market+&gs_lcp=Cgdnd3Mtd2l6EANQAFjGGmChJ2gAcAB4AIABAIgBAJIBAJgBAKABAQ&sclient=gws-wiz
5) My monthly impressions through the supermarket

Резюме

По результатам труда за счет повышения заработной платы работникам социальной защиты предстоит повысить. Одним из основных методов является метод повышения заработной платы. Разработанная на предприятиях система вознаграждения устраняет это ограничение роста (анкета, штатное собрание). Таким образом, есть ключевые варианты повышения заработной платы. Сумма премии и вознаграждения, взимаемого с работника, направляется в коллектив. Социальные пособия и их выплаты растут с каждым годом. Все сотрудники любят рабочие места с социальными льготами и дополнительными пакетами. Но это не все сотрудники. Рекомендуется применять систему «эластичных пособий», т.е. соответствующий гибкий подход к социальным пособиям и выплатам. Суть этого как бы в очень широком диапазоне уступок, позволяющих выбирать и организовывать больше работников. Для этого цель моего исследования состоит в том, чтобы выявить проблемы всех сотрудников, работающих в супермаркетах, и устранить их, указав

точные пути. В своем исследовании я показал организационные структуры рынка и обязанности персонала в супермаркетах. Я взял место под названием Спар как филиал супермаркетов Араз.

Xülasə

Əməyin nəticələrinin artırılması hesabına sosial müdafiə işçilərinin maaşlarının artırılması nəzərdə tutulur. Əsas üsullardan biri əmək haqqının yaxşılaşdırılması üsuludur. Müəssisələrdə işlənib hazırlanmış mükafatlandırma sistemi bu artım məhdudiyyətini (anket, işçi heyətin görüşü) aradan qaldırır. Beləliklə, maaşın yaxşılaşdırılması üçün əsas variantlar var. Komandaya yönəldilmiş bonusun məbləği və işçidən tutulan haqlar. Sosial müavinətlər və onların ödənilməsi ildən-ilə artır. Bütün işçilər sosial müavinətlər və əlavə dəyərlər olan işləri sevirlər. Ancaq bu, bütün işçilər deyil. "Elastik müavinətlər" sisteminin, yəni sosial müavinətlərə və ödənişlərə uyğun çevik yanaşmanın tətbiqi tövsiyə olunur. Bunun mahiyyəti, daha çox işçi seçmək və təşkil etmək üçün çox geniş imkanların verilməsidir. Bunun üçün araşdırmamın məqsədi supermarketlərdə çalışan bütün işçilərin problemlərini ortaya çıxarmaq və dəqiq yollar göstərərək aradan qaldırmaqdır. Araşdırmamda marketin təşkili strukturlarını və supermarketlərdə işçilərin vəzifələrini göstərmişəm. Tədqiqat obyekti olaraq Araz super marketin filialı olan Spar supermarket götürmüşəm.

Алиев Эмиль Габиль оглу
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ТУРИЗМА И МЕНЕДЖМЕНТА

aliyevemil382@gmail.com

Роль налогов в регулировании экономики

Резюме

Налоги имеют особую роль в реализации государственной политики, регулировании и управлении экономикой. Создание здоровой налоговой среды играет важную роль в развитии страны. Среди экономических, финансовых и правовых мер, принимаемых государством для развития народного хозяйства, наибольшее распространение имеет налоговая политика. Правильная налоговая политика может повысить интерес иностранных инвесторов к стране, экономическому развитию и повышению благосостояния народа. Налоги – важнейший инструмент фискального регулирования экономики.

Ключевые слова: Налоговая политика, государственное регулирование экономики, налоговые ставки, налоговые льготы.

Вступление

В условиях рыночной экономики налог имеет ряд особенностей. Одной из них является функция регулирования. В зависимости от экономического положения страны и целей, которые государство считает приоритетными на определенном этапе экономического развития, применяются разные методы реализации налоговой политики. Для дальнейшего повышения влияния налоговой политики на экономическое развитие необходимо ее научное обоснование, и только научный подход может усилить относительную самостоятельность налоговой политики. Опыт показал, что отделение налоговой политики от экономики создает серьезные проблемы [1]. Научный подход к организации налоговой политики, изучение всех ее

факторов обеспечивает правомерность этой политики. Учет этих закономерностей приводит к реализации успешных результатов в экономике. Для того чтобы сформулировать налоговую политику, необходимо изучить опыт прошлого, ознакомиться с мировым опытом и изучить их. На основе принятой практики подготавливается основа налоговой политики и выносится на рассмотрение несколько вариантов. Представленные предложения оцениваются экспертами и лучший вариант выносится на обсуждение правительства. Научно обоснованная налоговая политика при правильном ее осуществлении дает высокие результаты. По мере увеличения финансовых ресурсов увеличиваются и отчисления в социальную сферу, увеличивается производство товаров народного потребления. Налоговая политика государства способствует развитию производительных сил и их эффективному использованию в стране. В то же время налоговая политика государства создает основу для укрепления внешнеэкономических связей с другими странами и проведения совместных мероприятий. Финансовый механизм используется для реализации налоговой политики. Этот механизм состоит из совокупности финансовых отношений и методов, которые используются для закладки фундамента экономического и социального развития. Структура финансового механизма, включая его различные формы и методы, очень сложна. Форма и способы механизма множественности финансовых взаимодействий предопределяют [2].

Основной текст

Государственное регулирование экономики можно рассматривать с двух сторон, и следует отметить, что используемые здесь методы отличаются друг от друга. Обратим внимание на сущность этих направлений следующим образом: В первом направлении вмешательство государства в экономику осуществляется через финансы, кредитные инструменты и государство, и в этом направлении вмешательство государства в экономику ограничено. Второе направление предполагает активное участие государства в экономике [2].

Государство осуществляет целенаправленные структурные преобразования, реализует инвестиционную, социальную политику, регулирует цены на топливно-энергетические ресурсы и необходимые потребительские товары и услуги, имеющие социальное значение. Следует отметить, что методы государственного регулирования экономики многогранны. Однако наиболее распространенные из этих механизмов классифицируются следующим образом [3]:

1. Косвенные методы - это методы экономического регулирования, применяемые в едином порядке. 2. Прямые методы регулирования - это методы регулирования, предусматривающие более тесное вмешательство государства в экономику, как в административно-командном порядке. В отличие от метода прямого регулирования, методы экономического регулирования дают хозяйствующим субъектам свободу действий, расширяют возможности свободы. Это основа экономической политики государства. К этой серии методов относится следующее:

1. Государственная финансово-кредитная политика 2. Государственная бюджетная и налоговая политика 3. Политика расходов и доходов государственного бюджета 4. Государственная импортно-экспортная политика (регулирование внешнеэкономических связей) 5. Государственная валютная политика Налоги являются основным инструментом экономического регулирования государства, влияя на экономику, создавая стимулы для экономического развития, являясь частью финансово-экономической системы. Государство пытается использовать налоговую систему страны для определенных целей финансовой политики, создавая ее. В связи с этим налоговая политика формируется как относительно самостоятельное направление фискальной политики. Налоговая политика должна осуществлять политику экономического развития [4].

ü

При реализации налоговой политики участие государства в нормализации экономики обеспечивается за счет налоговых ставок, налоговых льгот, налоговой базы и ряда других налоговых инструментов. Политика регулирования государственных доходов через налоговые механизмы в основном обеспечивается за счет использования налоговых ставок и налоговых льгот [5]. Налоговые ставки являются основным средством реализации государственной политики в направлении распределения доходов. Основная роль налоговой ставки в реализации

государственной политики заключается в том, что в ней используются разные виды налоговых ставок - пропорциональные, прогрессивные и регрессивные. Одним из эффективных инструментов реализации налоговой политики является налоговое стимулирование. Законодательством отдельных стран предусмотрено применение налоговых льгот в зависимости от особенностей отдельных видов предпринимательской деятельности [6]. После того как цели и задачи определены, государство разрабатывает методы их реализации. Налоговая политика государства реализуется путем принятия соответствующих нормативных актов. Эффективность налоговой политики существенно зависит от принципов, на которых ее реализует государство. Налоговая политика в нашей стране реализуется с учетом следующих принципов: 1) дальнейшее совершенствование нормативно-правовой базы налоговой системы и формирование налоговой культуры; 2) создание более благоприятных условий для деятельности налогоплательщиков и максимальная защита их прав; 3) координация деятельности органов управления налоговой системы с деятельностью других государственных органов; 4) создание благоприятных условий для деятельности работников органов государственной налоговой службы, обеспечение их социальной защиты; 5) использование проверенного опыта налоговой системы развитых стран с учетом национальных нравственных ценностей; 6) формирование прогрессивной налоговой системы, стимулирующей предпринимательскую и инвестиционную активность [7]. Основной целью налоговых реформ в стране является повышение эффективности использования потенциала всех отраслей экономики в условиях новых производственно-имущественных отношений, обеспечение их динамичного развития, создание условий для социально-экономического развития как целое. Проведенные в последние годы кардинальные изменения по совершенствованию налогового законодательства в нашей стране превратили проводимую нашим государством налоговую политику в экономический инструмент, стимулирующий макроэкономическое развитие, привели к установлению отношений между налогоплательщиками и налоговыми служащими на основе взаимного понимание. Все эти меры привели к увеличению в последние годы числа иностранных налогоплательщиков и значительному увеличению притока иностранных инвестиций в экономику [8]. Следует отметить, что с учетом международного опыта налоговые реформы в Азербайджанской Республике, являющиеся составной частью экономической политики, должны основываться на следующих основных принципах: 1. Общецеленаправленность (ее общее воздействие на экономическое развитие в построении налоговая система и повышение эффективности); 2. Простота (устранение бюрократических барьеров в определении и сборе налогов, сокращение количества используемых множественных форм отчетности и снижение нагрузки в работе бухгалтерий предприятий); 3. Фискальная эффективность (тот факт, что расходы государства и налогоплательщиков, связанные со сбором налогов, во много раз меньше налоговых поступлений); 4. Предотвращение тенденции к уклонению от уплаты налогов (подготовка и применение соответствующей нормативно-правовой базы для предотвращения уклонения от уплаты налогов и тем самым криминализации экономики и общества в целом); 5. Универсальность (обеспечение максимальной универсальности налоговых ставок и норм распределения доходов, обеспечение многообразия подходов в целях налогообложения различных категорий налогоплательщиков, направлений и видов деятельности); 6. Стимулирование развития общественно полезной деятельности и профилактика вредной деятельности (для решения задач, стоящих перед обществом,

реализации экологических программ, охраны окружающей среды и здоровья человека и деятельности путем повышения промышленно-инвестиционной активности и экономической активности путем создания эффективной налоговой системы) обеспечение предотвращение опасных видов деятельности путем установления высоких налогов); 7. Защита бюджета и доходов налогоплательщиков от инфляции (учет фактора инфляции в интересах бюджета, недопущение банкротства налогоплательщиков и уменьшения налоговой базы, обеспечение максимальной защиты прав налогоплательщиков) [9]. Реализация оптимальной налоговой политики зависит от целей, которые государство хочет достичь путем реализации этой политики. Для обеспечения регулирования экономики в соответствии с законами рынка при реализации налоговой политики используются следующие методы: 1) внесение изменений в налоговую нагрузку на налогоплательщиков; 2) изменение метода налогообложения; 3) изменение объема тех или иных налогов; 4) введение или отмена налоговых льгот; Допущение быстрой амортизации, т. е. списания стоимости основных средств сверх нормы их физического износа, приводит к искусственному увеличению потребительских расходов [10]. Это приводит к уменьшению суммы прибыли. Законодательство некоторых стран позволяет половину стоимости новой техники списывать в виде амортизационных отчислений [11].

Результаты

Система государственного регулирования экономики должна, по сути, определять степень влияния государства на экономическую жизнь. Без такой системы регулирования невозможно эффективно координировать деятельность, направленную на формирование рыночных отношений. Об этом свидетельствует нынешняя экономическая ситуация как в Азербайджане, так и в бывших советских республиках. Экономисты в своих исследованиях изучали различные аспекты проблемы государственного регулирования экономики. В целях повышения эффективности этих мер, принимаемых в связи с развитием экономики республики, государство уделяет особое внимание регулированию экономики и ее основной составляющей. В условиях перехода к рыночным отношениям неоспорима роль государства в экономическом возрождении республики, налаживании международных связей, структуре импорта и экспорта, развитии свободного предпринимательства. Нормальное развитие экономики зависит от ее регулярного регулирования государством. Максимальная либерализация экономики не отрицает участия такого государства в управлении экономическими процессами. Наличие у каждого государства своих интересов и интересов делает необходимым вмешательство государства во все сферы общественной жизни. Однако это вмешательство должно иметь свои пределы. Если экономика сверхмонополизирована государством, то снижается чувство ответственности как у людей, так и у бизнеса, и они не заинтересованы в достижении лучших результатов. Потому что государство не в состоянии одинаково и правильно оценить работу каждого. Стремительное развитие экономики страны в последние годы, высокие темпы экономического роста, развитие предпринимательства, малого и среднего бизнеса, достижения в социально-экономическом развитии регионов свидетельствуют об успешном проведении экономических реформ в нашей стране. Государство пытается использовать

налоговую систему страны в целях налоговой политики, создавая ее. В связи с этим налоговая политика формируется как относительно самостоятельное направление фискальной политики. Формирование налоговой политики должно учитывать конкретно-исторические условия, в том числе каждый этап социально-экономического развития, особенности внутренних и внешних условий, реальные экономические и финансовые возможности государства. Информация и научные результаты должны быть основной основой формирования налоговой политики, а для проверки правильности политики необходимо увеличение объема и эффективности финансовых ресурсов. Эффективная налоговая политика создает основу для увеличения налоговых поступлений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Налоговый Кодекс Азербайджанской Республики. Баку: 2011. 264 с.

2. Статистические показатели Азербайджана 2010. Баку, «Сада», 2010, 840 с.

3. Аллахвердиев Х.Б., Гафаров К.С., Ахмедов А.М. Государственное регулирование экономики. Баку: Наси, 2002. 447 с.

4. Калбиев Ю.А. Проблемы фискальной политики и регулирования национальной экономики. Монография. Баку: «Наука», 2005, 468 с.

5 Мамедов Ф.А. и другие. Налоги и налогообложение. Баку: 2010. 512 с.

6. Рзаев З.Х. и Халилов Ш.И. Экономический прогресс и налоговая политика. Баку, «Чашиоглу», 2008. 272 с.

7. Самедзаде Ш.Х., Мусаев В.Р., Сейфуллаев И.З. «Основы предпринимательства». Баку, "Чашиоглу", 2000. 372 с.

8. Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики. М.: Финансы и статистика, 2007, 256 с. (Бабушкина А.М. Государственное регулирование народного хозяйства. М.: Финансы и статистика, 2007, 256 с.).

9. Самедзаде З.А. «Этапы Великого Пути – экономика Азербайджана за полвека, ее новые реалии и перспективы», Баку: «НУРЛАР», 2004, 936 с. (Самадзаде З.А. «Этапы Великого пути: экономическое поле Азербайджана за полвека, его реалии и перспективы» Баку: «НУРЛАР», 2004, 936 с.)

10. www.taxes.gov.az - Министерство налогов Азербайджанской Республики.

11. www.sc@azstat.org - Государственный комитет по статистике Азербайджанской Республики.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergilərin rolu

Əliyev Emil Qabil oğlu
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
aliyevemil382@gmail.com

Xülasə

Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və idarə edilməsində vergilər xüsusi rola malikdir. Sağlam vergi mühitinin yaradılması ölkənin inkişafında əhəmiyyətli yer tutur. Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlər arasında vergi siyasətindən daha çox istifadə edilir. Düzgün vergi siyasətinin aparılması xarici investorların ölkəyə marağının artmasına, iqtisadi inkişafa və xalqın rifah səviyyəsinin yaxşılaşmasına səbəb ola bilər**.** Vergilər iqtisadiyyatın fiskal üsulla tənizmlənməsinin ən mühüm alətidir.

Açar sözlər: Vergi siyasəti, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, vergi dərəcələri, vergi güzəştləri

Aliyev Emil Gabil oglu
Azerbaijan Tourism and Management University
aliyevemil382@gmail.com

The role of taxes in regulating the economy

Summary

Taxes have a special role in the implementation of public policy, regulation and management of the economy. Creating a healthy tax environment plays an important role in the country's development. Among the economic, financial and legal measures taken by the state to develop the national economy, tax policy is the most widely used. Proper tax policy can increase the interest of foreign investors in the country, economic development and improve the welfare of the people. Taxes are the most important tool for fiscal regulation of the economy.

Key words: Tax policy, state regulation of the economy, tax rates, tax benefits.

ÖLKƏDƏ BİZNES FƏALİYYƏTİNİN MÜASİR DİAQNOSTİKASI

Astanova Leyla Azər

Odlar Yurdu Universiteti

Leilaastanova@gmail.com

2000-ci ildə ABŞ-da ştatlar peşəkar komandaların istifadə etdikləri idman komplekslərinə 10 milyard dollardan çox vəsait qoyublar. Polşada 2009-2011-ci illərdə dövlət-biznes əməkdaşlıq xətti ilə tikilmiş obyektlərin 43%-i hovuzlar olub. Sayına görə, ikinci yerdə idman-konsert kompleksləri və idman limanları (idman gəmiləri üçün mini limanlar) qərarlaşıb. Fransada isə 2012-ci ildə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı xətti ilə təhsil sahəsində nəhəng layihələr həyata keçirilib. Belə ki, 12 böyük Fransa univeristetinin kampusları təmir və modernizasiya edilib. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə son illər dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı yaşıl iqtisadiyyatla bağlı layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilib. Bu ölkələrdə bərpa olunan enerji mənbələrinə, enerli səmərililiyinin yüksəldilməsinə və biomüxtəlifliyin qorunmasına böyük vəsaitlər qoyulur.

İnkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə əməkdaşlıq üçün prioritet sahələr təhsil və səhiyyə deyil. Bu ölkələrdə iqtisadi-sosial inkişafın aşağı səviyyəsi dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı sayəsində cəlb olunan investisyaların nəqliyyat infrastukturuna, o cümlədən, avtomobil yollarının, dəmir yollarının, limanların tikintisi və təmirinə yönəlməsini şərtləndirir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə özəl sektor enerji sektorunun, nəqliyyatın, su təchizatının, kanalizasiya sisteminin, telekommunikasiyanın maliyyələşdirilməsinə xüsusi maraq göstərir. Belə ölkələrdə əməkdaşlıq forması kimi konsessiya, hasilatın pay bölgüsü sazişləri və birgə müəssisələr daha çox tətbiq olunur. 6 Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində (Bolqarıstan, Çexiya, Macarıstan, Xorvatiya, Polşa, Rumıniya), Çində, Baltikyanı ölkələrdə və keçmiş SSRİ ölkələrində təhsil və səhiyyə (915 layihədən 37-si) belə əməkdaşlığın əsas sahələrindən deyil. Statistikaya görə, adıçəkilən ölkələrdə dövlət-biznes əməkdaşlığnın liderlik etdiyi sahələr avtomobil yollarının, körpülərin, tunellərin, metroların, hava və dəniz limanlarının tikintisidir. Keçmiş SSRİ ölkələrində dövlət-biznes əməkdaşlığı başlanğıc mərhələsindədir. Çünki bu ölkələrdə ötən əsrin 90-cı illərinə qədər özəl sektor olmayıb. Bununla yanaşı, son illər bu ölkələrin bəzilərində bu sahədə yüksəliş hiss olunmaqdadır. Məsələn, Rusiyada hazırda dövlət- özəl sektor əməkdaşlığnın müxtəlif formalarında 300-dən artıq layihə həyata keçirilir. Bura Soçidəki olimpiya, Kazandakı Universiada obyektləri daxildir. Qazaxıstanda isə hazırda nəqliyyat, enerji sektorlarında və məktəbəqədər təhsil sahəsində ümumi dəyəri 538 milyon dollar olan 6 konsessiya layihəsi həyata keçirilir.Dövlət-biznes əməkdaşlığının bir uğurlu nümunəsi də qeyri-sabit siyasi və iqtisadi vəziyyətin, yüksək işsizliyin və yoxsulluğun xarakterik olduğu Tacikstanda həyata keçirilir. Bu ölkədə dövlətin bizneslə əməkdaşlığı özəl elektrik stansiyalarının tikintisinə yönəlib.

Dövlət-biznes Əməkdaşlığının İnkişafı Mərkəzi Dövlət-biznes əməkdaşlığı ilə bağlı təşkilati-hüquqi, məsləhət, ixtisasartırma, nəzarət, monitorinq və digər məsələlərin tənzimlənməsi məqsədi ilə ayrıca mərkəz yaradılması təcrübəsindən dünyada geniş istifadə olunur. Dövlət-biznes Əməkdaşlığının İnkişafı Mərkəzlərinin yaradılması 2000-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Əvvəlcə Böyük Britaniyada, sonra Cənubi Koreya Respublikasında, daha sonra isə Avstraliyanın Viktoriya ştatında bu tip mərkəzlər yaradılıb. O vaxta qədər oxşar strukturlar bir çox ölkələrdə fəaliyyət göstərib. Məsələn, elə Böyük Britaniyanın özündə 1992-ci ildə belə bir struktur yaradılıb. Dövlət-biznes-əməkdaşlığının İnkişafı Mərkəzi ənənəvi strukturlardan çox fərqlənir. Bəzən belə

strukturlar Maliyyə Nazirliyinin bir alt strukturu kimi yaradıldığından bir çox üstünlükləri olsa da (yaxşı əlaqələndirmə, maraqlar münaqişəsinin aşağı səviyyəsi, qərar qəbul edən şəxslə asan əlaqə qurulmasıimkanı və sair), çatışmazlıqları da (biznes partnyorlar tərəfindən inamsızlıq, yaxşı ekspertlərin dəvət edilməsinə mane olan vəsait çatışmazlığı, bürokratiya və sair) var. İnkişaf Mərkəzləri belə ənənəvi strukturlardan fərqli olaraq işçi seçimində sərbəstdir, onlar həm özəl, həm də dövlət sektorundan ən yaxşı peşəkarları, ekspertləri dəvət edəbilirlər. Çünki İnkişaf Mərkəzləri adətən yarandığı ilk illərdə dövlət büdcəsi hesabına fəaliyyət göstərsələr də, sonradan göstərdikləri xidmətlər müqabilində özlərini tam maliyyələşdirilər. Belə mərkəzlər adətən, beynəlxalq investisya banklarında, hüquq firmalarında çalışan investisiya üzrə yüksək ixtisaslı bankirləri, hüquqşünasları işə cəlb edə bilirlər. Ona görə də dövlət üçün ən yaxşı nəticəni təmin etməyi bacarırlar. İnkişaf Mərkəzlərinin heç də hamısı dövlət-biznes əməkdaşlığı prosesini əhatə edən bütün funksiyaları göstərmirlər. Dünyada belə mərkəzlərin 3 tipini fərqləndirilər:- Azfunksiyalı mərkəzlər. Belə mərkəzlər biznes planın qiymətləndirilməsi və qərar verən dövlət orqanı üçün təkliflərin hazırlanmasını həyata keçirilər; - Çoxfunksiyalı mərkəzlər. Azfunksiyalı mərkəzlərin göstrədikləri xidmətlərlə yanaşı, dövlət təşkilatlarına məsləhət dəstəyi verir, dövlət-biznes əməkdaşlığı bazarının inkişafı üçün bütün digər fəaliyyətləri həyata keçirilər; - Təcrübə tipli mərkəzlər. Belə mərkəzlər yuxarıda sadalanan funksiyaların heç birini göstərmir, yalnız yaxşı təcrübələrin yayılması ilə məşğul olurlar. Adətən, üçüncü tip mərkəzlər keçid dövrü xarakterlidir. Onlar ya birinci tip, ya da ikinci tip mərkəzlərə çevrilirlər. Aşağıdakı cədvəldən də göründüyü kimi Dövlət-biznes Əməkdaşlığının İnkişafı Mərkəzlərinin dövlət-biznes əməkdaşlığı layihələrini təsdiq etmək hüququ yoxdur. Belə hüquq adətən, səlahiyyətli dövlət orqanına məxsus olur. Belə mərkəzlərin əksəriyyəti texnikiiqtisadi əsaslandırmanın və biznes-planın qiymətləndirilməsindən sonra dövlət orqanına təkliflər hazırlayırlar. Bu təkliflər dövlət orqanının qərar qəbulunda əsas rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995
2. "Müəssisələr haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı – 1994
3. Az ərbaycan Respublikasının qanunları, Bakı, 1992-2014 ill ər.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı-2012
5. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı-2012
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 saylıFərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası
7. Rahib Imamguluyev, Tural Suleymanli, Niyar Umarova, Evaluation of the Effectiveness of Integration Processes in Production Enterprises Based on the Fuzzy Logic Model, 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_17
8. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325

BİZNES STRATEGİYASININ İŞLƏNİLMƏSİ VƏ MENECMENT

İbrahimli Natiq Asif
Odlar Yurdu Universiteti
natiqibrahimli7@gmail.com

Riskləri idarə etmənin yaxşı proqramı ilə firmaya gətirilən qazanc firma tərəfindən artıq əməliyyatlarda mənimsənilmiş aktivlərdə itkilərin azalması hesabına və biznesin intuitiv səviyyədə çox riskli görünən gəlirli istiqamətlərində düşünülmüş iştiraka görə gəlirlərin artması hesabına maya dəyərinin azalmasından ibarətdir. Normal sahibkar, ümumiyyətlə normal insan, risklərdən yayınmağa meyllidir. Lakin, unutmaq lazım deyil ki, birincisi, riskdən tamamilə yayınmaq mümkün deyil (bu təbiətin sadə qanunudur), ikincisi, gərəksiz ehtiyatlılıq əsassız itkilərin sayının artmasına aparır. İqtisadiyyatın bir çox imkanları və nailiyyətləri riskdən qorxmayan insanlar tərəfindən əldə olunmuşdur.

Risklərin maya dəyərinin azalması aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

- sığorta etmə və ya başqa mənbələrdən əvəzi ödənməyən təsadüfi itkilərin azaldılması;
- ehtiyatlardan və sığorta fondlarından istifadəyə görə sığorta mükafatlarının vəbaşqa ödənişlərin azaldılması;
- təsadüfi itkilərin qarşısının alınması ilə önləyici (preventiv) tədbirlərə çəkilənxərclərin azaldılması və ya ixtisarı;
- riskləri idarəetmə sisteminə çəkilən inzibati xərclərin azaldılması.

İkinci istiqamət çox konstruktivdir: layihələrin ixtisaslaşdırılmış, real və dərin təhlili vasitəsilə risklər üzrə mütəxəssis biznesin potensial gəlirli xətlərinə yeni daxil olarkən rəhbərlərin qərarsızlığını azalda və pulu ilə firmanın inkişaf edə biləcəyi potensial investorlar üçün firmanın cazibədarlığını artıra bilər.

Təmiz risk, tərifinə görə - mümkün uduşun gözlənilmədən və ya planlaşdırılmamış alternativsiz itkisi imkanıdır. Riskin bu sinfi - sığortanın və riski idarəetmənin hökmranlığıdır. Təmiz risk üç əsas parametrlə səciyyələnir:

1) Gözlənilən və arzu edilməyən nəticələrlə. Yalnız itkilər və ya onların reallaşdırılmaması mümkündür! İnsan müəyyən zaman müddətində ölməyə bilər. Ev yanmaya bilər. Ancaq necə də olsa insan ölümə məhkumdur və gözlənilmədən ölə bilər. Ev tamamilə təsadüfi hadisədən yana bilər. Və hər iki hadisədə bu gözlənilən arzuedilməz hadisədir.

2) Obyektiv imkan. Təmiz risk yalnız arzu edilməyən hadisələrin inkişafı real dünyanın sözsüz xüsusiyyəti olduqda mövcud olur, Allahın işidir. Risk altında olan (insan və ya təşkilat) obyektin bu riskin mövcudluğu haqqında bilməsi vacib də deyil.Axırıncı halda iki vəziyyət mümkündür. Birinci: təhlükələr mövcuddur, amma qabaqcadan təyin edilmir. (Məsələn, müəyyən meteoritin evə düşməsi imkanı.) İkinci: təhlükə mövcud deyil, amma bu təhlükənin mövcudluğuna inam mövcuddur.

3) Həmişə ölçülən deyil. Təmiz riskin dərəcəsi ölçüyə gəlməyə bilər. Ancaq, hərçənd ki, itkilərin ehtimalını əvvəlcədən hesablamağı heç kim bacarmır, bu riskin yoxluğu deyil. İndi standart sığorta şəhadətnamələri ilə ödənilən risklərin əksəriyyətini nə vaxtsa hesablamağı bacarmırdılar.

Təmiz riskin ölçüsü "yüksək risk"dən "bu riskin yoxluğu"na qədər diapazonda qiymətləndirilir. Bu ölçü obyektiv və subyektiv qiymətləndirilmiş ola bilər. Risklərin obyektiv ölçüsü keçmiş itkilər haqqında tarixi statistik məlumatlara, vəziyyət və itkilərin bu tipinin ehtimalının mümkün inkişafı haqqında bugünkü və gələcəkdəki

tendensiyaları haqqında fərziyyələrə söykənir. Subyektiv qiymətləndirilmələr sahibkarın intuisiyasına söykənir. Aralıq vəziyyəti ekspert qiymətləndirmələrimetodu tutur. Bizim hamınız -i insanlar və təşkilatlar, qəsdən və ya dərk etmədən – təşəbbüslərimizin təmiz risklilik dərəcəsini daim qiymətləndiririk.

Belə qiymət qiymətləndirmənin iki əsas parametri:

- İtkilərin ehtimalı (o nə qədər yüksəkdirsə, risk daha böyükdür);
- İtkilərin ölçüsü (o qədər böyükdürsə, risk daha təhlükəlidir). Riskdən normal sığortalanma iki meyarla təyin edilir:
- İtkilərin təsadüfi xarakteri (itkilərə gətirən hadisə qabaqcadan müəyyən edilmiş və ya qəsdən qabaqcadan hazırlanmış olmamalıdır). Məsələn, meşədə duran evi meşə yanğınından sığortalamaq olar. Ancaq, əgər evin sahibi öz evini məhv etmək məqsədi ilə özü yandıracaqsa, və ya əgər meşə yanğını artıq başlayıbsa, onda evi sığortalamaq olmaz.
- İtkilərin maliyyə xarakteri (itkilər ölçüyə gəlməli və pulla ödənilən olmalıdır).

Standart sığorta edilən riskin aşağıdakı əsas kateqoriyaları normal sığorta bazarında çoxdan sabitləşib:

- Şəxsi risk - şəxsiyyəti məruz qala biləcəyi maddi və ya emosional itkilər imkanıdır: ölüm, travma, əmək qabiliyyətinin itməsi, xəstəlik, işsizlik...
- Əmlak riski - zədələnmə, dağıntı və ya insana və ya təşkilata aid olan bu və ya digər əmlakın oğurluğu nəticəsində maddi itkilər imkanıdır.
- Məsuliyyət riski - qanuni yolla günahkar hesab edilmiş insanın və ya təşkilatın başqa şəxslərə və təşkilatlara ziyan vurulması nəticəsində iqtisadi itkilər imkanıdır. Bu halda günahkar ziyanın maliyyə nəticələrinin əvəzini verməlidir və məhkəmə icraçısı tərəfindən buna məcbur ediləcək.
- Uyğunsuzluq riski - məhsulun və ya firmanın xidmətinin standarta və ya müqaviləyə uyğun olmaması imkanıdır. Bundan irəli gələn cərimələr, mənəvi və maddi ziyan sığortalana olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. M.Ə.Əliyev, H.İ.Həmidov, A.T.Hüseynli"Korporativ idarəetmə", Bakı -2011, s.372
2. R.A.Bəşirov- "Bank işi", Bakı-2007.
3. M.Ə.Əliyev, H.İ.Həmidov - "Beynəlmiləl korporativ mədəniyyəti mümkündürmüə" Sahibkarlıq və elm (rüblük - elmi praktiki jurnal) Bakı 2010 №5.
4. H.İ.Həmidov, A.Ç.Həşimova "Böhran şəraitində biznes fəaliyyəti üzrə korporativ prinsiplərinin monitorinqi" Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri, 3-cü cild Oktyabr –Dekabr, 2015, s.32-42
5. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59

BİZNESDƏ HEYƏTİN İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Əhmədov Üzeyir Azər
Odlar Yurdu Universiteti
uzeyir007@gmail.com

Ən geniş mənada idarəetmə sabitləşmə və ya onun vəziyyətinin dəyişilməsi məqsədi qarşıya qoyulan hədəfə nail olmaq üçün məqsədyönlü təsiri təşkil edir. İdarəetməyə ehtiyac onu miqyasının artırılması, istehsalın ixtisaslaşma inkişafı ilə yaranır. O, istehsalatda çalışan bir çox insanların fəaliyyətini tənzimləmək və razılaşdırmağa imkan verir.

İdarəetmə - bu təşkilatın məhsul istehsal prosesində əmək kollektivlərinin və ayrı-ayrı işçilərin fəaliyyətinin təşkili və əlaqələndirilməsinə yönəldilmiş insanların xidməti əməyinin göstərilməsidir. O hər şeydən əvvəl insanların birgə fəaliyyətinin təşkili ilə bağlıdır. Həmçinin bu, insanların şəxsiyyət və müəssisəsi arasında münasibətlərin qurulması ilə razılaşdırılmış fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə əlaqədardır.

İdarəetmənin hədəfi istehsalın arzu olunan və mümkün vəziyyətinin nailiyyəti üçün iş qüvvəsinin və məhdudlaşdırılmış resursların effektiv istifadəsi ilə nəticələnir. İdarəetmə vaxtı həmişə suallar yaranır: nə, kimə, harada, nə vaxt, nə qədər, nədən? Belə məsələlərin sayı durmadan artır.

Müəssisənin idarə edilməsi iki əsas vəzifələri həll edir:

1. İstehsalın normal gedişini dəstəkləmək, onun dövriliyini və sabitliyi təmin etmək;
2. İstehsalın inkişafını təmin etmək, məhsulun təkmilləşdirilməsi, texniki və texnologiya yeniliklərinin tətbiqi.

İdarəetmə istehsal vəziyyəti haqqında biliklərin və məlumatların mövcudluğunu güman edir. O müəssisənin heyətinin davranışının informasiya proseslərinin və təsirlərin məcmusunu təşkil edir, hansı ki, icrasının nizamı müəyyən qaydalarla və təlimatlarla tənzimlənir. İnformasiyanın analizi əsasında qabaqcadan müəyyən vəziyyətə istehsalın köçürməsi haqqında idarəetmə qərarları müəyyən edilir.

bizim idarəetmə təcrübəmizdə iştirak etməyirdi. Müəssisənin işçi heyəti muzdla işləyən, keyfiyyət xarakteristikalarına və işə götürən əmək münasibətlərinə malik olan şəxsi heyətdir. Bildiyimiz kimi hər təşkilatın idarəetmə sistemləri kadrların idarə edilməsi funksional alt sisteminə malikdir və kollektivin sosial inkişafı üzrə iş həcminin çox hissəsini kadrların idarə edilməsi üzrə bölmənin xətti rəhbərləri yerinə yetirirlər. Kadr şöbəsi təşkilatda kadrların idarəetməsi üzrə əsas struktur bölmədir, hansı ki, işə qəbul və kadrların çıxardılması üzrə, həmçinin təlimin (təhsilin) təşkili üzrə funksiyaların yerinə yetirilməsi, ixtisasın artırılmaları və kadrların yenidən hazırlanması üzrə fəaliyyəti həyata keçirir.

Kadrlar şöbəsi struktur əməyin və əmək haqqının təşkilinin şöbələrindən, əməyin qorunmasının və texniki təhlükəsizliyi, hüquq şöbələrindən və başqa bölmələrdən ayırılmışdır, hansılar ki, kadrların idarəetməsi funksiyalarını yerinə yetirirlər. Təşkilatlarda sosial problemlərin həlli üçün sosial tədqiqatın və xidmətin apardırılması mərkəzləri yaradılır. Heyətin idarə edilməsinin xidmətləri bir qayda olaraq, aşağı təşkilat statusuna malikdirlər, peşəkar yanaşmada zəifdirlər. Buna əsasən onlar heyətin idarəetmə və onun işinin normal şəraitinin təminatı üzrə bir sıra məsələ yerinə yetirmirlər. Onların sırasında ən əhəmiyyətliləri o cümlədən:

- ✓ sosial psixoloji diaqnostikası;
- ✓ qrup və şəxsi münasibətlər, rəhbərliklə münasibətlərin təhlili və tənzimlənməsi;

- ✓ istehsal və sosial münaqişə və streslərin idarəetməsi;
- ✓ kadr idarəetməsi sisteminin informasiya təminatları; məşğulluğun idarə edilməsi;
- ✓ vakant vəzifələrə namizədlərin seçilməsi və qiymətləndirilməsi;
- ✓ heyətə kadr potensialının və ehtiyacının analizi;
- ✓ planlaşdırma və işgüzar karyeranın nəzarəti;
- ✓ işçilərin peşəkar və ictimai cəhətdən-psixoloji uyğunlaşması;
- ✓ əmək motivasiyasının idarə edilməsi;
- ✓ əmək münasibətlərinin hüquqi məsələləri.

Əgər bu məsələlər inzibati sistem şəklində komandadırsa ikinci dərəcə kimi baxılır, lakin onlar bazara keçərkən ön plana keçir və hər bir təşkilat onların həllində maraqlıdır.

Hal-hazırda işçinin şəxsiyyətinin artan rolu təşkilatda heyətin idarə edilməsi konsepsiyasının əsasını təşkil edir. İşçinin bacarığını, biliyini onun artan motivasiya ilə formalaşdırmaq və təşkilat qarşısında duran məsələlərə uyğun olaraq yönəltmək bu konsepsiyanın məzmununu təşkil edir.

Bizim ölkəmizdə iqtisadi və siyasi sistemlərdə dəyişikliklər eyni zamanda böyük imkanlara gətirir, həm də hər bir şəxsiyyət üçün ciddi təhlükələr, onun mövcudluğunun sabitliyi, praktik olaraq hər insanın həyatına qeyri- müəyyənliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Belə vəziyyətdə heyətin idarəetməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, bir halda ki, təşkilatın personalı ilə idarəetmə sisteminin qurulmasında şəxsi amilin hesabı onu reallaşdırmağa, xarici şəraitə individin uyğunlaşması məsələlərinin tam spektrini ümumiləşdirməyə icazə verir. Təşkilatda insanlara təsir edən üç amili ayırmaq olar.

Birinci — təşkilatın iyerarxiya strukturu, harada əsas təsir vasitəsi — bu hakimiyyətin münasibətidir — tabe etməyə, yuxarıdan təzyiq, məcburiyyətin köməyi ilə maddi nemətlərin bölgüsü üzərində nəzarət.

İkinci mədəniyyət, yəni cəmiyyətdə təşkilatdaxili bir qrupla birgə yaradılan dəyərləri, sosial normaları, qaydaya salan şəxsiyyətin hərəkətlərini, davranışını, özünü belə başqa cür deyil, məcburiyyət olmadan fərdin özü-özünü aparmağa məcbur edir.

Üçüncü — bazar — məhsulun və xidmətlərin alqı-satışına əsaslanan bərabər hüquqlu münasibətlərin şəbəkəsidir. Bu həlqə özündə mülkiyyətin münasibətləri, satıcının və alıcının maraqlarının tarazlığını birləşdirir.

Təsirin bu amilləri — çox mürəkkəblər anlayışlardır və təcrübədə nadir hallarda ayrılıqda reallaşırlar. Onlardan prioritet kimi təşkilatda iqtisadi situasiyanın simasıdır.

Bazar iqtisadiyyatında iyerarxiya idarəetməsindən yavaş çəkilmə baş verir, inzibati təsirin sərt sistemi, bazarlara praktik olaraq qeyri-məhdud icra hakimiyyətinə münasibət, iqtisadi metodlara əsaslanan mülkiyyətmünasibətlərinə deformasiya edir. Buna görə hazırlanan dəyərlərin prioritetinə prinsipial olaraq yeni yanaşmalar lazımdır. Təşkilatın daxilində— işçilər və xaricində — məhsulun istehlakçıları əsas fiqurlardır. İstehlakçıya işləyən şüuru çevirmək lazımdır və bu o deməkdir ki, müdirə, gəlirə, və bədxərcliyə, təşəbbüskara, və qayğısız icraçıya əsas diqqət mərkəzindən kənarlaşmalıdır. Əxlaqı unutmadan ağıllı iqtisadi mənafeyə əsaslanan sosial nomlara keçmək əsas hədəflərdən sayılmalıdır. Belə olan halda iyerarxiya mədəniyyətə və bazara yer verərək ikinci plana çəkiləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Menecment” dərslik, K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov, H.S.Həsənov, Bakı 2007
2. Heyətin idarə edilməsi, T. Y.Bazarov, B.L. Yereminin redaktorluğu ilə, (tərcümə) Bakı

2012
3. Menecmentin(idarəetmənin)əsasları,T. Ə. Quliyev, Bakı 2006
4. Azərbaycan Respublikasının konstitutsiyası. Bakı, Qanun 2010
5. İdarəetmə mədəniyyəti, (dərs vəsaiti) Fuad Məmmədov, Bakı 2013
6. Müəssisənin iqtisadiyyati (Dərs vəsaiti) İ.M.Hüseynova Bakı – 2013
7. İnsan resurslarının idarə edilməsi, Tofiq Quliyev, Bakı 2013
8. Firma iqtisadiyyatı, T.İsmayılov, Bakı 2009
9. Biznesin təşkili və idarə edilməsi, dərslik, Bakı 2011
10. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59

ƏMTƏƏ BAZARLARINDA FİRMALARIN MARKETİNQ STRATEGIYALARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Məmmədzadə Fidan Şaban Qızı
Odlar Yurdu Universiteti
fidanshaban99@gmail.com

Müasir dövrdə dünya miqyasmda dövlətlərin iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, dünya bazar subyektləri arasmda informasiya mübadiləsinin sürətləndiyi və bu prosesin kifayət qədər asanlaşdığı şəraitdə hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatın baş verən dəyişikliyin tezliklə digər ölkələrin iqtisadiyyatında da təzahür etməsi müşahidə olunur ki, bu da qloballaşma kimi nəhəng bir prosesin mövcud olmasından xəbər vcrir. Qloballaşma müasir dünya təsərrüfatmın səciyyəvi xüsusiyyətidir. O, bir sıra təzahür formaları ilə diqqəti cəlb edir. Əgər bu gün beynəlxalq miqyasda kollektiv valyuta sistemi, böyük dünya birlikləri kimi supergüclər, geniş fəaliyyət şəbəkəsinə malik olan və öz fəaliyyəti ilə milli dövlət çərçivəsini aşan transmilli korporasiyalar movcuddursa, deməli, qloballaşma dünya təsərrüfatnın bir əlaməti kimi formalaşmaqda və genişlənməkdədir.

Hər bir ölkədə baş verən qloballaşma meylləri ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin həm daxili, həm də beynəlxalq marketinq fəaliyyətinə, onların strategiyalarının formalaşmasına çox ciddi təsir göstərir.

Strateji marketinqin əhəmiyyətinə və tətbiqi problemlərinə ümumbazar maraqlarından və mövqelərindən yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Bu onunla əlaqədardır ki, strateji marketinq müasir dövrdə iqtisadi, sosial və siyasi dəyişikliklərin baş verdiyi şəraitdə həyata keçirilir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrini ehatə edir. Faktiki olaraq elə bir ölkə yoxdur ki, o beynəlxalq biznesdən asılı olmasm. Dünya iqtisadi əlaqələr sisteminə daxil olma prosesi biznes üzrə tərəf müqabil ölkələrin iqtisadiyyatının qloballaşdınlması və beynəlmiləlləşdirilməsi meylləri ilə müşayət olunur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin qloballaşması marketinq konsepsiyasından istifadənin zəruriliyini artırır, marketinq strategiyalarının formalaşmasına çox ciddi təsir göstərir. Belə ki, qloballaşma firmaların daxili bazarlarda fəaliyyət imkanlarını genişləndirir, strateci marketinqin tətbiqi xüsusiyyətlərini daha qabarıq şəkildə biruzə verir, uzunmüddətli perspektivə yönələn marketinq strategiualarını tətbiq etməyə imkan yaradır.

Qloballaşmanın əsas prinsipi milli bazarların qarşılıqlı əlaqəsinin və asılılığının güclənməsinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Müasir dövrdə strateji marketinqin aktivliyinin yüksəlməsi texniki tərəqqinin sürətli inkişaf etməsi, əmtəə bazarlarında bolluq yaranması ilə birbaşa əlaqədardır. Eyni zamanda məhsul bazarlarında rəqabətin kəskinləşməsi, məhsul çeşidinin genişlənməsi və daima təkmilləşməsi və marketinq strategiyaların formalaşmasına də təsir göstərir, onlardan istifadənin zəruriliyini artırır.

İnformasiyaya yönümlülük marketinq konsepsiyasının əsas prinsiplərindən biri olmaqla qloballaşma şəraitində daha geniş tətbiq olunur. Bu da əsasən əmtəə bazarlarında rəqabətin kəskinləşməsi. İstehlakçıların tələbatının alış motivlərinin daima dəyişməsi, emi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, istehlakçıların məhsulların keyfiyyətinə və xüsuiyyətlərinə tələbinin yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə istehlakçılar qiymət amilindən daha çox məhsulun keyfiyyətinə istehlak xüsuiyyətlərini, mal alışının rahatlığına, servis xidmətinin mövcudluğuna və səviyyəsinə daha çox diqqət yetirirlər.

İnteqrasiya olunmuş marketinq kommunikasiyasından istifadə olunması və bu

prosesin getdikcə sürətlənməsi də qloballaşma ilə birbaşa əlaqədardır. Belə ki, inteqrasiya olunmuş marketinq kommunikasiyasından əsasən iri firmalar, transmilli şirkətlər istifadə edirlər. Bu zaman məhsul siyasətinin qiymətləndirilməsi, əmtəənin irəlilədilməsi strategiyaları bir-birilə əlaqəli, kompleks şəkildə tətbiq olunurlar ki, bu da həmin istiqamətlərdə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

Müasir dövrdə strateci marketinqin aktivliynin güclənməsi bazarlarda məhsul bolluğunun artması, texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, beynəlxalq ticarətin qarşısında qoyulan maneələrin ardıcıllıqla aradan qaldırılması ilə əlaqədardır.

Strateci marketinqin əsas prinsiplərindən biri də bazar tədqiqatlarının sistematik olaraq, optimal struktur formalaşması qaydasında həyata keçirilməsindən ibarətdir. Daimi tədqiqatlar müəyyən problemlərin həll edilməsi məqsədilə həyata keçirilən epizodik tədqiqatlara nisbətən daha səmərəli hesab olunurlar. Tədqiqatlar marketinq qərarlarının və strategiyalarının hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Müasir strateci marketinqin xüsusiyyətlərindən biri də müəssisələrin maraqları ilə istehlakçıların və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarının uzlaşdırılmasından və əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Bu xüsusiyyət müəssisənin cəmiyyətlə münasibətlərini formalaşdırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Акулич И.Л., Демченко Е.В. Основы маркетинга. Минск, Высшая школа, 1998.
2. Ассель Г. Маркетинг: принципы и стратегия, Учебник для вузов, М., ИНФРА-М, 1999.
3. Багиев Г.Л., Тарасевич В.М., Анн Х. Маркетинг, СПб., Питер, 2006
4. Голубков Е.П. Основы маркетинга. Учебник, М. Франспресс, 1999
5. Lamben J.J. Strateji marketinq. Ekspres - kurs. Rus dilindən tərcümə. Bakı "İqtisad universiteti" nəşriyyatı 2008
6. Kotler F. Marketinq - menecment. Ekspres - kurs. Rus dilindən tərcümə. Bakı "İqtisad universiteti" nəşriyyatı 2008
7. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325
8. Rahib Imamguluyev, Tural Suleymanli, Niyar Umarova, Evaluation of the Effectiveness of Integration Processes in Production Enterprises Based on the Fuzzy Logic Model, 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_17
9. Дсоббер Д. Принципы и практика маркетинга. Учебное пособие, М., Издательский дом. «Вильямс», 2000.

BANK MARKETİNQİNİN STRUKTUR HİSSƏLƏRİ

Xəlilzadə Nuranə Elşən
Odlar Yurdu Universiteti
Nurane.xelilzade.96@mail.ru

Bank xidmətləri sahəsində sahibkarlığın inkişafı müştərilərin sərbəst vəsaitlərinin cəlb edilməsi və onlara müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi sahəsində həm bank sistemi daxilində, həm də qeyri-bank institutları arasında rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi şəraitində baş verir. Buna görə də banklar maliyyə bazarının yeni alətlərini mənimsəməklə özlərinin fəaliyyətini diversifikasiya etməyə və müştərilərinə rəngbərəng xidmətlər göstərməyə çalışırlar. Dünya təcrübəsi göstərir ki, rəqabət mübarizəsinin həddən artıq kəskinləşdiyi belə bir şəraitdə maliyyə bazarında özlərinin fəaliyyətində yalnız öz seqmentini tapa bilən, öz müştərilərinin tələblərinə uyğunlaşdıra və bu tələbləri daha dolğun ödəyə bilən, mövcud və yeni bank xidmətlərinə tələbat yarada bilən banklar davam etdirə bilər. Bu işdə banklara maliyyə bazarında baş verən proseslərə adekvat fəaliyyət göstərməyə şərait yaradan və imkan verən bank marketinqi yardımçı ola bilər.

İqtisadi ədəbiyyatda bank marketinqinin mahiyyətinin, məzmununun bir mənalı izahı yoxdur. Məsələn, Amerika idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasında bank marketinqi bankın özündə iki aspekti: bazarın təhlilini və onun inkişaf istiqamətlərini, həmçinin bazara təsiretmə üsullarının müəyyən edilməsini birləşdirən davranışının kompleks proqramı kimi izah edilir. Bank marketinqini həmçinin müştərilərin real tələbatlarını nəzərə almaq şərti ilə daha sərfəli, daha cəlbedici bank xidmətləri bazarlarının axtarılıb tapılması kimi də izah etmək olar. Bank marketinqi özünü bütünlükdə kapital bazarında və onun müxtəlif sektorlarında - bank sferasında, kredit sistemində və qiymətli kağızlar bazarında - baş verən prosesləri öyrənən və nəzərə alan idarəetmə sistemi kimi təqdim edir.

Ölkəmizin bank sferasının inkişafının indiki şəraitində marketinqə müştərilərin, bankın və bütünlükdə cəmiyyətin maraqlarının tarazlaşdırılmasını təmin etməli olan sistem kimi yanaşılması xüsusi diqqət tələb edir. Bu iqtisadiyyatda bankların oynadığı xüsusi rolla əlaqədardır. Bank sferasında baş vermiş çoxsaylı böhranlar və müflisləşmələr maliyyə baxımından kommersiya banklarının dayanıqlılığına, müştərilərin tələblərinin artmasına səbəb olmuşdur. Aparılmış sorğular göstərir ki, müasir situasiyada müştərilər üçün bankların seçilməsinin iqtisadi kriteriyaları onun haqqında tam informasiyanın mövcudluğundan və bankın etibarlılığından daha az əhəmiyyət kəsb edir. Formalaşmış bu situasiya dövlət tərəfindən maliyyə sferasının tənzimlənməsi, bank tərəfindən isə özlərinin müsbət imicinin yaradılması və müştərilərin bank fəaliyyətindən məmnun olması üçün zəruri olan tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Bank marketinqini bank xidmətlərinə cəmiyyətin tələbatının aşkar edilməsi və bu xidmətlərdən istifadə edilməsi sistemi kimi də müəyyən etmək olar.

Bank marketinqinin məqsədi bankın fəaliyyətinin maliyyə bazarının tələblərinə və daima dəyişən mühit amillərinə uyğunlaşdırılması üçün zəruri olan şəraitin yaradılması hesabına zəruri onun rəqabətə davamlılığının və mənfəətliliyinin yüksəldilməsidir.

Mahiyyət etibarı ilə bank marketinqi bankı bazarla əlaqələndirən halqa kimi çıxış edir. Onun köməyi ilə bank bazar, onun xüsusiyyətləri və tələbatları, müştərilərin istəkləri və rəqabətin vəziyyəti müxtəlif çeşidli informasiya ala və müxtəlif metodlarla bazara təsir edə bilir. Başqa sözlə desək, marketinqin köməyi ilə bankın bazar subyektləri ilə birbaşa və əks əlaqəsi realizə olunur.

Tarixən xidmət sferası müəssisələri fəaliyyətlərində marketinqi sənaye müəssisələrindən xeyli gec tətbiq etməyə başlamışdır. Xidmət sferasında marketinqdən birinci dəfə aviakompaniyalar, sonra isə banklar istifadə etməyə başlamışdır. Bu bir sıra səbəblərlə, birinci növbədə, bankxidmətləri sahəsində rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi və ətraf mühitdə baş verən ciddi dəyişikliklərin baş verməsi nəticəsində bank fəaliyyətinin pisləşməsi ilə izah edilir. Bank işində pul kapital təklifi ilə ona olan tələbin uzlaşdırılması sayəsində bank əməliyyatlarının və xidmətlərinin yeni orijinal növləri tətbiq edilir.

Amerika bank sistemini tədqiq edən C. F. Sink keçən əsrin 90-cı illərində maliyyə sferasında baş vermiş dinamik dəyişikliklərin aşağıdakı 5 əsas səbəbini göstərir: http://www.stat.gov.az/

1. Elmi-texniki tərəqqi: elektronikanın, avtomatlaşdırmanın və telekommunikasiyanın inkişafı bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi texnologiyasının dəyişməsinə, bu isə maliyyə-kredit institutlarının milli və regional əhatə dairəsinin genişlənməsinə (bank sektorunda rəqabətin qloballaşmasına) səbəb olur. Bank işinin kompyuterləşdirilməsi "maliyyə inqilabının" ilkin zəruri şərti olmuşdur. Bununla eyni zamanda bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi texnologiyasının inkişafı maliyyə xidmətləri sahəsinə daxilolmanı kəskinləşdirə bilər.

2. Rəqabət: inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində həyata keçirilmiş və maliyyə fəaliyyəti sahəsində mövcud olan məhdudiyyətlərin və qadağaların "yumşaldılması" və ya tamamilə aradan qaldırılmasına yönəldilən qanunvericilik islahatları rəqabətə əngəl olan maneələrin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Hal-hazırda bank xidmətləri bazarı, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində kifayət qədər müdafiə olunmur, hər bir konkret ölkənin bankı, həmin ölkənin və başqa ölkələrin digər banklarının və qeyri-bank kredit institutlarının kəskin rəqabəti ilə qarşılaşır.

Bank sferasında rəqabət mübarizəsinin daha sərt xarakter almasının başlıca səbəblərindən biri bank məhsullarının patent müdafiəsinin olmamasıdır. Bankın hazırladığı istənilən məhsul dərhal digər banklar tərəfindən təqlid oluna və müştərilərə təqdim oluna bilər.

3. Faiz stavkalarının və valyutanın kursunun mütəmadi dəyişkənliyi: iqtisadi çətinliklərlə (istehsalın həcminin azalması, tədiyyə balansında böhranlar, inflyasiya, ölənilməmiş xarici borcların həcminin artması, daşınmaz əmlak əməliyyatlarının həcminin azalması) və digər neqativ amillərlə əlaqədar olaraq kapital bazarında qeyri-müəyyənliyin artması pul bazarında faiz stavkalarının ciddi surətdə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu isə inamsızlıq səviyyəsinin və bankların faiz risklərinin artmasına səsbəb olur və bankların iqtisadiyyatın və maliyyənin vəziyyətinin dəyişməsindən asılılığını daha da artırır.

4. Müştərilər uğurunda mübarizənin daha sərt xarakter alması. Əvvəllər - banklar mütləq hakimiyyətə malik olduğu vaxtlarda onlara müştəri arxasınca qaçmaq lazım gəlmirdi. Bank və bank fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin liberallaşdırılması bank sferasında rəqabətin kəskinləşməsinə və bankların izafi gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Rəqabət mühitində müştərilərə yeni xidmətlərin göstərilməsi və onların marketinqi bank fəaliyyətinin uğurunun açar faktoru oldu.

5. Kapitalın adekvatlılığı və ya kifayət miqdarda olması, yəni bankın xüsusi kapitalı və cəlb edilmiş kapital arasındakı nisbət.Kapitalın kifayət qədər olması bankın riskə meylli olmasını təsdiq edən göstəricidir. Kapitalın səviyyəsinin yüksək olması müştərinin banka inamını artırır və həm bankın, həm də müştərilərin riskini azaldır.

Qeyd edilənlərdən başqa bank fəaliyyətində marketinq prinsiplərinin tətbiqi inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə sisteminin maliyyə bazarının bank məhsulları ilə doydurulmasına cavab reaksiyası oldu.

M. Douni yazır ki, istənilən bankın meneceri Sizə deyəcəkdir ki, onun başlıca vəzifələrindən biri marketinq üzrə ekspert olmaqdır. Maliyyə bazarında rəqabət mübarizəsi o dərəcədə kəskinləşmişdir ki, bu bazarda fəaliyyət göstərmək üçün banklar tam bank məhsulları dəsti satmağı öyrənməlidirlər. Obrazlı desək məqsəd elə bir bank univermağı yaratmaqdır ki, müştəriyə bir piştaxtadan xidmət etmək mümkün olsun. Marketinqə gəldikdə isə burada əsas məsələ yaxşı dizayna malik olan və çatdırılması asan olan məhsul hazırlamaqdır. Marketinq strategiyası və texnikasından istifadə edilməsi bankın təşkilati strukturunun ayrılmaz tərkib hissəsidir."

Müasir cəmiyyətdə banklar müxtəlif çeşidli əməliyyatlar yerinə yetirirlər. Onlar vasitəsi ilə yalnız pul dövriyyəsinin və kredit münasibətlərinin təşkili təmin edilmir, həm də milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi, sığorta əməliyyatları, qiymətli kağızların alqı-satqısı, bəzi hallarda isə vasitəçilik əqdləri və əmlakın idarə edilməsi həyata keçirilir. Banklar maddi istehsal sferası müəssisələrindən - sənayedən, kənd təsərrüfatından, tikintidən, nəqliyyatdan, rabitədən və s. fərqli olaraq, tədavül sferasında fəaliyyət göstərirlər.

Banklar resurslar alır və bu resurları müxtəlif şəxslərə satırlar, resursların yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirir, yeni məhsulların hazırlanmasına, məhsulların mübadiləsinə, yeni istehsal obyektlərinin yaradılmasına və s. yardım edirlər. İstənilən bankın məhsulu pul dövriyyəsinə daxil olan ödəniş və kredit vəsaitləridir. Məlum olduğu kimi emissiya bankı xüsusi (əlahidə) və digər məhsullarla mübadilə edilən məhsul olan kağız pullar buraxır. Son nəticədə istənilən bankın məhsulu müəyyən ayrı-ayrı şəxslərə göstərilən müəyyən xidmət növüdür. Bura həm hesablaşmaların təşkili, əmanətlər, kreditləşmə və s. Kimi ənənəvi xidmət növləri, həm də qarantiyaların verilməsi, zamindurma, məslətlərin verilməsi kimi ənənəvi olmayan xidmət növləri aiddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Банковское дело, Под ред. О. И. Лаврушина, РоСТо, М. 1992
2. Бор М. З., Пятенко В. В. Менеджемент банков: организация, стратегия, планирование, М. ИКС «ДИС», 1997
3. Доуни М., Банковский маркетинг, СПб., Питер, 2002
4. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325
5. Rahib Imamguluyev, Tural Suleymanli, Niyar Umarova, Evaluation of the Effectiveness of Integration Processes in Production Enterprises Based on the Fuzzy Logic Model, 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_17
6. Куделин В. Г., Диалектика производства и потребностей, М., 1977
7. Куршакова Н. Б., Банковский маркетинг, СПб., Питер, 2003

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ BAZARININ PERSPEKTİV İNKİŞAF YOLLARI

Quluzadə Bululə Akif
Odlar Yurdu Universiteti
bulule1997@gmail.com

Dövlət maliyyə nəzarəti ilə əlaqəli olduğu üçün hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət sistemidir. Yuxarıda göstərildiyi kimi, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına uyğun olaraq təsnif edilir. Cavabımızda maliyyə auditini həyata keçirən dövlət strukturları aşağıdakılardır:

- Kompensasiya otağı,
- Dövlətin İcra Aparatının Dövlət Nəzarət Xidməti,
- Milli Təhsil Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi,
- Dövlət Gömrük Komitəsi,
- Mərkəzi Bank. Maliyyə nəzarəti növlərini idarə edən orqanlara izah etmək istərdim.

Birincisi, Hesablama Assambleyasının keçdiyi nəzarət növlərini aydınlaşdırsın. Azərbaycan Respublikasının Büdcə Təftişi AzərbaycanRespublikası Konqresinə əsasən qurulmuş və ölkənin mərkəzi büdcəsinə nəzarət edəcək və bu məsələ ilə bağlı Milli Məclisə məlumat verən büdcə nəzarəti orqanıdır. Hesablama otağı, fəaliyyətini, daimi komissiyanın tələb və təkliflərini nəzərə alaraq, ölkə prezidenti, Milli Məclis və Milli Məclisin biznes planı əsasında həyata keçirir. Məclis dövlət büdcəsinə aid vəzifələrini yerinə yetirərkən, bütün müəssisələr tənzimlənmədən asılı olmayaraq təşkilatlardan məlumat almaq hüququna malikdirlər (Novruzov V.T. , 2011).

Bundan əlavə, Milli Məclis və Milli Məclis daimi komissiyaların sorguları əsasında büdcə yoxlamaları həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir. Daxiletdikdən sonra Hesab Otaq üç gün ərzində sorguya baxır və onun həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul edir. Ölkənin büdcəsinin gəlir və xərclərini müqayisə etmək üçün müəssisələrdə və sahələrdə yoxlama aparmaq olar.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 2016-ci il üçün iş planına uyğun şəkildə bir dizi nəzarət tədbirləri başlanmışdır ki, bu da dövlət büdcəsi və büdcədənkənar dövlət fondlarının vəsaitləri üzrə ümumi 77 (analitik analiz-12 və yoxlama analizi-65), Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsi üzərində isə ümumi 19 (analitik analiz-10 və audit təhlili-9). Həm dövlət büdcəsi, həm də auditoriya fondlarında aparılacaq nəzarət tədbirlərinin analitik təhlili onlardan ikisi idi. Ayrıca2016 ili üçün edilən nəzarət yoxlama tədbirləri üzrə nəticələr qəbul edilmiş, bu nəticələr ümumi olaraq büdcə gəlirləri üzrə 2 analitik analiz olmaqla ümumi 8, dövlətin zəmanəti ilə alınmış kreditlər üçün alınan vəsaitlər üzrə ümumi olaraq 2, dövlət büdcədənkənar vəsaitlərin vəsaitləri ilə əlaqədar isə ümumi olaraq 4 yoxlama sırasına əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir audit yalnız dövlət büdcəsi materiallarından ibarət deyil, həm də dövlət fondunun materiallarının yoxlanılmasıdır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti hesablama otağı kimi büdcə auditini həyata keçirən dövlət qurumudur. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin səlahiyyətləri çərçivəsində ölkənin büdcə materiallarının satınalınması və istifadəsi üzrə dövlət maliyyə auditinin həyata keçirilməsi məqsədilə onun nəzarəti həyata keçirilir; Maliyyə Nazirliyinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müvafiq inzibati səhvlər barədə məsələlərə baxaraq, nəzarət tədbirləri ilə onları aradan qaldırmaqla qanun pozuntularını təhlil etmək üçün təkliflər planını hazırlamaq və s.

Maliyyə Nazirliyi 2009-cu ilin fevral ayında tövsiyə olunan doqquzuncu ölkə

rəhbərliyi üçün qəbul edilmiş fərmanla təsdiq edilmiş Fərmana əsasən fəaliyyət göstərir. Dövlətin siyasətini ölkənin mühüm iqtisadi sahələrində (maliyyə, büdcə, vergi) hazırlayır və müvafiq dövlət qurumlarının və digər qurumların iştirakı ilə həyata keçirir. Maliyyə nəzarət sahəsində vacib yer son illər vergi nəzarətini artırır. Dövlət bir sıra müxtəlif yollarla vergi nəzarətini aparır. Dünya təcrübəsində vergi nəzarətinin aşağıdakı formaları mövcuddur (Грязнова А.Г., Маркина Е.В., 2012).

- çekləri və hesabatları yoxlamaq;
-Vergi başqaları ilə soruşdu;
- pul qazanmaq üçün sərf olunan bölgələrə baxır;
- Vergi Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilən digər formalar.

Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi yoxlaması vergi orqanları tərəfindən verginin tam və vaxtında yığılmasını təmin etmək üçün həyata keçirilir; vergi ödəyicilərinin və vergiyə cəlb edilən maddələrin hesabatını vergi qanunvericiliyinə vahid nəzarət bloku şəklində verə bilər. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinin vergi yoxlaması aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

Birincisi, vergi ödəyicilərinin uçot tərzinə baxaq. Biz artıq qeyd etmişdik ki, vergi uçotunu dayandırmayan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar qanunvericiliyin normalarını pozurlar. Vergi ödəyicilərinin sayını müəyyənləşdirmək üçün vergi uçotunun dayandırılması vacibdir. Vergi ödəyicisinin mühasibat uçotu məlumatları vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasınanəzarət etmək vacibdir. Vergi mühasibat uçotu məlumatları vergi ödəyicisininiqtisadi fəaliyyəti, vergi ödəmə üsulu, faktiki ünvan kimi vergi orqanlarında vergi qaçırma və ya vergi qanunvericiliyinə riayət etmənin olub-olmadığı barədə məlumat verir.

Büdcə daxilolmalarının vergi yığımlarını və bu məsələdə vergi ödəyicilərinin uçot məlumatlarının əhəmiyyətini araşdırmaq başqa bir məsələdir. Vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərini müəyyən etmək üçün fəaliyyəti vacibdir. Vergi ödəyicilərinin öhdəlikləri həmçinin vergilər daxil olmaqla büdcəyə daxil edilir, bu, yaxınlığın həcmini təmin edir. Vergi ödəyicilərinin uçotunun Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Bütün vergi ödəyiciləri haqqında məlumat vahid dövlət reyestrində tapılmışdır. Diqqətə yeni duran, mühasibat olan, mühasibat ləğv olunan, mühasibat məlumatlarında dəyişiklik edilən bütün mükəlləflərin, fiziki və ya hüquqi olursa olsun dövlət qeydiyyatı haqqında ətraflı məlumatları tək dövlət rəisinin əks olunar (В. К. Сусин, В. П. Шегурова, О. В. Шибилева. , 2010).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı 2000
2. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi. Bakı 2015
3. “Qiymətli kağızlar və fond birjaları haqqında” AR Qanunu. 24 noyabr 1992- ci il
4. “Qiymətli kağızlar haqqında” AR Qanunu. 14 iyul 1998-ci il

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ İNSTİTUTLARI İLƏ ƏMƏKDAŞLIQ İSTİQAMƏTLƏRİ

Allahverdiyev Nurlan Bayraməli
Odlar Yurdu Universiteti
nurlan57554@gmail.com

Biznes mühitinin hazırkı inkişaf səviyyəsi və çoxsaylı tənqidi yanaşmalar istiqamətində firmaların məqsədi, firmanın dəqiq diskontlaşdırılmış dəyərininmaraqlı tərəflər baxımından maksimum olmasını təmin etmək olaraq təyinolunmaqdadır. Firma dəyəri əhəmiyyətli bir anlayış halına gəlmiş olmasınabaxmayaraq bununla birlikdə investorlar, firmayla əlaqədə olan maliyyə institutları, aidiyyatı kəslər və təşkilatlar firmanın qarşılaşmaq məcburiyyətində olduğu maliyyərisklər və əlaqədar bir çox mövzu haqqında da məlumat sahibi olmaq istəyərlər.Firmanın dəyərinə təsir edən qərarlar; firmanın likvidlik mövqeyi, sərmayəvəziyyəti, maliyyə aktivlərinin təsirli istifadə edilməsi, mənfəət vəziyyəti, gələcəyə istiqamətli layihələri, texnologiyanın yaxından təqib edilməsi və maliyyə riskvəziyyəti kimi mövzularla əlaqədar ola bilər. Bu amillər konseptində firmanın dəyərini müəyyən etmək üçün bir çox müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Kapitalidarə olunması baxımından maliyyə riski və firma dəyəri arasında müsbət əlaqələrmövcuddur. Bu əlaqəni, yüksək maliyyə imkanlarına sahib olan firmaların yenidənmaliyyələşdirmə təmin etdikdə məruz qaldıqları yüksək maliyyə xərcləri ilaçıqlamaq mümkündür, halbuki sərmayənin idarə olunması dövründə əlavə maliyyəehtiyacı duyan aşağı maliyyə imkanlarına sahib firmalar yüksək maliyyə xərclərinə dözmək məcburiyyətində qala bilərlər.

Son zamanlar maliyyə risklərinin idarə edilməsi konsepsiyasının əhəmiyyəti firmalar tərəfindən daha yaxşı başa düşülmüş və maliyyə risklərinin idarə edilməsi firmalar üçün prioritet mövzulardan birinə çevrilmişdir. Firmalar həm valyuta məzənnələri, həm də faiz dərəcələri təzyiqi kimi investisiya və maliyyələşmənin artan maliyyə risklərindən xəbərdar olurlar. Maliyyə riskinin idarə olunması əhəmiyyəti, 1970-ci illərin ortalarından, sabit məzənnə sisteminin çöküşü və iki neftböhranından sonra gedərək artmağa davam etmiştir. Bu əhəmiyyətli hadisələr sərmayə bazarlarında nəzərəçarpacaq dalğalanmalara səbəb olmuş və sonrakı proseslərdə isə törəmə bazarların formalaşması, böyük əməliyyat həcmləri və texnoloji inkişaflar effektiv maliyyə riski idarəçiliyi və qiymətləndirilməsində irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Maliyyə bazarlarındakı sürətli böyümə, artan qeyri-sabitlik və qloballaşma, yalnız maliyyə institutları üçün deyil bütün firmalar üçün indiki vaxtda maliyyə riski idarə olunmasının əhəmiyyətini artmasına gətirib çıxarmışdır. Risklərin müxtəlifliyi, potensial hədəflər və risklərin hər miqyasda ölçülə bilən olmasının əhəmiyyətli olması, müxtəlif maliyyə risklərinin idarə vasitələrinin və metodlarının bir arada istifadə edilməsi lazımlı bir hala gəlmişdir.

Müəssisələr üçün risklərin idarə edilməsi risklərin; təyinatı, analizi, qiymətləndirilməsi, cavab verilməsi və monitorinqi kimi mərhələləri özündə ehtivaedir (Atakişiyev M. C. (2015)). Müəssisələrin məruz qaldığı risklər fəaliyyət göstərdiyi ərazilər baxımından fərqlənir. Məsələn; Köhnə sənaye müəssisələrində həm texniki,həm də maliyyə riskləri üzrə mütəxəssis olan analitiklərin fəaliyyət göstərməsi lazımdır. Riskin idarə edilməsi müəssisə baxımından nəzərə alındıqda, nə qədər risk,o qədər gəlir kimi eyni yönlü əlaqələr barədə danışmaq olar. Buna görə investisiyaların riski nə qədər yüksək olarsa, investisiyadan gözlənilən gəlir də o qədər yüksəkdir. Ümumiyyətlə, əgər biznes riski gözlənilmirsə, eyni yönlü risklə gəlir əlaqəsi səbəbi ilə yüksək gəlir

gözləməyin normal olmaması kimi, riskli bir işdən yüksək həcmli gəlir gözləmək də, yenə eyni əlaqəyə əsaslansaq normal haldır.Risk və gəlir münasibətləri investisiya qərarını qəbul edərkən nəzərə alınmalı olan əsas amillərdən biridir. Risk, investisiya və kapital planlaşdırma qərarlarının əsas elementləri qismində görülür. İnvestor, həmçinin investisiya qərarlarını qəbul edərkən özünün qarşılaşdığı riskləri nəzərə almalıdır. Bu hesablamaların optimumuinvestisiyalardan gəliri maksimum və riski minimuma gətirməkdir.

Bu təhlillərə əsaslansaq; risk gəlirin ehtimallarını qiymətləndirməkdir. Başqabir fikirə əsasən (Fıkırkoca M.(2013)); Qeyri-müəyyənliyin obyektiv ölçüsü riskdir. Risk, ümumiyyətlə gələcəkdəki maliyyə idarəçiliyi hesablamalarına aid olan bir anlayışdır. Gələcək dövrdə firmaya təsir edən birdən çox faktor vardır. Bunlar arasında firmanın sərmayə quruluşunun səbəb olduğu və firmanın maliyyə riskinə təsir edən, idarəçilik quruluşunun səbəb olduğu və firmanın idarəetmə riskinə təsir edən, fəaliyyət mövqeyinin səbəb olduğu və firmanın fəaliyyət riskinə təsir edənlər kimi tamamilə və ya qismən firmanın öz idarəsində olan risklər olduğu kimi, asılolmayan səbəblərdən inflyasiyanın səbəb olduğu inflyasiya riski, bazardəyişikliyinə səbəb olan bazar riski, faiz dərəcələrinin dəyişməsi nəticəsində yaranmış faiz dərəcəsi riski kimi risklər də mövcuddur. Bu risklər müxtəlif yollarlaqruplaşdırıla bilər. Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, bu risklər nəzarət baxımındansistematik risk və qeyri-sistematik risk kimi qruplaşdırıla bilər. Risk və kapital arasındakı əlaqələr müəssisələrin maliyyə risklərinin idarə edilməsi praktikası baxımından ən vacib məsələlərdən biridir. Bu üsullar müəssisələrin itkilərinin qarşısını ala biləcək və riskləri kompensasiya edə biləcək lazımı sermayənin məbləğini müəyyən etməkdədir. Digər tərəfdən, kapital riski ilə yanaşı, digər bir riskdə informasiya riskidir. Bu səbəbdən, müəssisənin kapital perspektivləri baxımındanmaliyyə risklərinin idarə olunmasında istifadə edilən oxşar üsullar, müəssisələrin iqtisadi hədəflərinə nail olmaq baxımından informasiya risklərinin ölçülməsi üçün da istifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ш.Г.Гаджиев. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев.Экспресс - Обява, 2000.
2. S.Səfərov. Heydər Əliyev kursu yeni keyfiyyət halında: İqtisadiyyat, siyasət, dinamizm, problemlər, perspektivlər. Bakı, Azərnəşr, 2005.
3. Ə.Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, 2005.
4. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325
5. Rahib Imamguluyev, Tural Suleymanli, Niyar Umarova, Evaluation of the Effectiveness of Integration Processes in Production Enterprises Based on the Fuzzy Logic Model, 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_17
6. G.Gənciyev. BİM: Müasir vəziyyət və inkişaf problemləri. Bakı, 2005.
7. Q.Süleymanov. Beynəlxalq əmək bazarının inkişaf problemləri. Bakı,

1999.
8. C.Kərimov, A.Orucov, H.İsrafilov. Dünya iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2007.

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ

Nağızadə Məhəmməd Şöhrət
Odlar Yurdu Universiteti
nagiyev002@mail.ru

Ölkə iqtisadiyyatının müasir şəraitdə bazar münasibətləri əsasında inkişaf etdirilməsi təkcə daxili imkanlar hesabına deyil, həm də əsas forması xariji ticarət olan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin imkanlarından səmərəli istifadə olunma yolu ilə əldə oluna bilər. Ölkənin beynəlxalq ticarət əlaqələrində aktiv iştirakı ona bu sahədə böyük üstünlüklər verir və perspektiv üçün geniş imkanlar açır. Belə ki, xarici ticarət əlaqələrinə qoşulmaqla ölkə maddi və mənəvi resurslarını rasional olaraq istifadə etməyə, beynəlxalq miqyasda elm və texnika sahəsində əldə olunan uğurlardan yararlanmağa, xalqın tələbatının tam ödənilməsinə, milli strateji maraqlarını reallaşmasına imkan qazanır.

Son illər ümumdünya məhsul istehsalında və kapital axınlarında böyük azalmalar, valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər, terrorizm səbəbilə beynəlxalq ticarətə qoyulan qadağalara və qlobal gərginliyə baxmayaraq ticarətdə canlanma smüşahidə olunmuşdur. Ticarətin inkişafı Asiya və keçid iqtisadiyyatı ölkələrində güclü olmuşdur ki, bu da onlar üçün daha yaxşı nəticə hesab olunur. Lakin ticarət Qərbi Avropa və Latın Amerikasında həmin regionun ölkələrindəki iqtisadi qarışıqlıq səbəbilə durğun olmuşdur. Şimali Amerikanın idxalı daxili tələbat hesabına artsa da, ixracı zəifləmişdir.

Regional ticari inteqrasiyalar da ucqar dövlətlərin cəlb edilməsilə xeyli sürətlənmişdir. Həmişə inteqrasiyadan qaçan dövlətlər də artıq qoşulma yönündə hərəkət etməyə başlamışlar. Bir çox ölkələri bu işə çoxtərəfli və qeyri-diskrimant ticarət münasibətləri cəlb etmişdir. Lakin regionalizmin enerji və resurslara nəzarəti əhatə edən və uğurlu sonluqla nəticələnməsi ehtimalı olan çoxtərəfli danışıqlardan yayındırılması təhlükəsi də mövcuddur

2012-ci ildə bir çox malların qiymətlərinin qalxması mal ixrac edən İEOÖ- lər üçün sərfəli olmuşdur. Lakin qiymətin belə artması qeyri-neft məhsullarının qiymətləri sonuncu on ildə düşməsinin qarşısını ala bilmir. İnkişaf baxımından mal ixrac edən ölkələr üçün vacib məsələ ixrac strukturunun cürbəcür edilməsidir.

Asiyanın İEOÖ-lərinin ticarətinin güclü inkişafı Cənub-Cənub ticarətinin əla olajağından xəbər verir. Bu ona görədir ki, Asiyanın İEOÖ-ləri əsasən həmin regionun ölkələri ilə ticarət edirdilər. Son on ildə İEOÖ-lərin iqtisadiyyatı İEOÖ- lər və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir.

İEOÖ-lərin bir çoxunun ticarət və investisiya recimlərinin liberallaşması bu inkişafda mühüm rol oynayır. İEOÖ-lərdaxili ticarət daha yüksək iqtisadi inkişaf və liberal ticarətə təkan vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, İEOÖ-lərdaxili ticarət ümumdünya mal ixracında 2011-ci ildə 6,5%-dən 10,7% çatmışdır ki, bu da son əlli ildə ən yüksək göstəricidir.

Sabit investisiya xərclərinin zəifliyi - xüsusilə qeyri-residentlərin investisiyaları sənaye ölkələrində ümumi inkişafın aşağı düşməsinə təsir etmişdir. Biznes tsiklində investisiya xərcləri mühüm rol oynayır. İnvestisiya fəaliyyətləri çox vaxt gəlirli investisiyaların mövcudluğu və cari istehsal həcminin artması ilə əlaqədar olaraq yüksəlir. 2012-ci ilin birinci yarısında sənaye ölkələrində istehsalın həcmi yeni investisiya qoyuluşu üçün çox aşağı idi. Daha əsası informasiya texnologiyaları və internet iqtisadiyyatında zəif gəlir proqnozları səbəbilə biznes etibarına zərər dəymişdir. Etibar və inam əsasən şirkətlərin biznes gözləmələri və gəlirlərin şişirtməsilə maliyyə

hesabatlarında ciddi qüsurların olması ilə batmışdır.

Səhm qiymətlərinin düşməsi maliyyə vasitəçilərinin - banklar və sığorta şirkətlərinin gərginliyini artırmışıdr. Sənaye ölkələrində müştəri inamı 2012-ci ilin birinci rübündə artsa da sonra azalmamış və ya durğunlaşmışdır.

Terrorizm təhlükəsi bir çox ölkə və şirkətləri təhlükəsizlik addımı atmağa və ölçü götürməyə məcbur etmişdir. Bu ölçülərin bəziləri insanlar və malların hərəkətinə məhdudiyyətlər qoymuşdur. Bu təhlukəsizlik tədbirlərinin birbaşa xərclərindən başqa, yorucu prosedurlar və gecikmələrin özü də ticarətə dolayı yolla mənfi təsir etmişdir. 2012-ci ildə geopolitik risk və gərginliyin artması neft qiymətlərinin qiymətini qaldırmışdır ki, bu da öz növbəsində beynəlxalq ticarətə mənfi təsir etmişdir. Neft ixracatçılarının təhlükəsizliyi problemi neftin qiymətini 1/3 hissəsində artırmışdır ki, bu da son 13 ildə ən yüksək səviyyədir.
Təhlükəsizlik tədbirlərinin güclənməsi, neftin qiymətinin bahalaşması və qlobal aləmdə qeyri-müəyyənlik hava nəqliyyatına və uzun məsafəli səyahətə mənfi təsir etmişdir.

Qlobal iqtisadi aktivlik Çində və keçid iqtisadiyyatı ölkələrində də güclənmişdir. 2000-cu illərdən bəri stabilliyin qorunması və Çinin ÜTT-yə qəbul ilə əlaqədar gördüyü tədbirlər də öz növbəsində bu məsul və ticarətin artmasına təsir etmişdir. Bu qeyri-adi artıma təkan verən digər faktor Yaponiya və Asiyanın inkişaf etmiş iqtisadiyyatları tərəfindən Çinin sahil zonasındakı istehsal sektoruna yüksək səviyyədə BXİ-lardır. ÜTT-yə üzvlük də bu BXİ-ləri dəstəkləyir, çünki bu investisiyalar Çin istehlakçılarına çatmağı asanlaşdırır.

Bu inkişafların nəticəsi olaraq beynəlxalq ticarətdə Çinin rolu artmış və onun sonuncu ildə ticarət artımı ümumdünya ticarət artımınıe 1/5 hissəsini təşkil etmişdir. Çin sadəcə təminatçı deyil, eyni zamanda da bir çox ölkələr üçün əhəmiyyətli bazar rolunu oynayır. 2012-ci ildə Çin dünya üzrə mal ticarəti dövriyyəsinə görə 2-ci yeri tutur.

ABŞ, asiyanın İEOÖ-ləri keçid iqtisadiyyatı blkələri ilə Yaponiya, Qərbi Avropa və Latın Amerikası ölkələrinin daxili tələybatlarının artımındakı fərq ticarətdə və ticarət balansında dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. 2010-cu ildə Yaponiyanın və Qərbi Avropanın xalis ixracında artım müşahidə olunmuşdur. Aşağı kapital axını sayəsində Latın Amerikasının idxalı aşağı düşmüş və müsbət saldoya nail olmuş və nəticədə həmin regionun ticarət balansındakı kəsir azalmışdır. Son illərdə ABŞ-ın tijarət balansındakı kəsir böyümüş və 2010-cu ildə bu göstərici həmin ölkənin ÜDM-sinin 5%-ni təşkil etməklə 500 mld. ABŞ dollarını keçmişdir ki, bu da indiyə qədər olan ən yüksək göstəricidir. İƏİT üzrə toplam ticarət kəsiri dəyişməmiş və İEOÖ-lərdəny xalis idxal da dəyişməz olaraq qalmışdır. Asiyanın İEOÖ-ləri çox yüksək müsbət saldoya nail olmuşdur.

Yaponiyada, asiyanın dörd nəhəngi (Hon-Konq, Koreya, Sinqapur, Tayvan) və Çin yüksək müsbət ticarət saldosuna nail olmuşdur ki, bu da həmin ölkələrin dünyanın qalan dövlətlərinə kapital ixrac etdiklərini göstərir. 2000-ci illər ərzində beynəlxalq kapital axını artmış və 2010-cu ildə ən yüksək həddə çatmışdır. Bunun özündə də təzad mövcuddur. Çünki həiin dövrdə kapital axınında artmalara bərabər azalmalar da mövcud olmuşdur. Ümumi (BXİ) Birbaşa Xarici İnvestisiyalar 2000- ci ildə 200 mld. ABŞ dollarından 2010-cü ildə 1,2 trillion ABŞ dollarına yüksəlmişdir ki, bu da 500% artım deməkdir. 2002-ci ildə bu göstərici 50%, 2013- cü ildə isə daha 25 % düşəjək 500 mld. ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da beş il öncəki nəticə ilə eynidir. Həm İEOÖ, həm də İEOÖ regionu BXİ-nin belə azalmasından təsirlənmişdir ancaq Çinə, Mərkəzi və Şərqi Avropaya olan BXİ artmağa davam etmişdir. Çinə olan BXİ 19% artaraq 52,7 mld. ABŞ dollarına, Mərkəzi və Şərqi Avropaya olan BXİ isə 9% artaraq 30 mld. ABŞ dollarına

çatmışdır. Dünya üzrə BXİ-nin belə kəskin azalmasını şirkətlərin beynəlxalq səviyyədə birləşmə və qoşulmasındakı azalma və korporasiyaların bazar qiymətlərinin qlobal səhm bazarında aşağı düşümü ilə əlaqələndirirlər. 2010-cu ilin sonu və 2012-ci ilin sonu arasında qlobal səhm bazarının həcmi 40% azalmışdır ki, bu da avtomatik olaraq qiymətli kağızlar bazarında qeydiyyatda olan şirkətlər üçün BXİ-nin sövdələşmə dəyərini azaltmışdır.

2012-ci il ərzində ABŞ dollarının real məzənnəsi dəyərdən düşmüş, bunun əksinə olaraq avro və yeni dəyər qazanmışdır. Orta müddət ərzində analiz eləsək 2005-2011-ci illər ərzində ABŞ dollarının belə dəyərdən düşməsi təxminən 20% olmuşdur ki, bu da öz növbəsində ABŞ-ın ticarət balansında kəsirin artmasına btəkan vermişdir. Əgər Avro zonası və Yaponiyanın valyutalarının məzənnələri 2012-ci ilin sonuna və 2013-cü ilə olan səviyyədə qalsa onda onların ÜDM-sində xariji tələbatın səviyyəsi aşağı düşəcəkdir. Avropa İttifaqına girməyə hazırlaşan (artıq həiin dövlətlər qəbul olmuşlar) Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin valyutaları da ABŞ dolları ilə müqayisədə dəyər qazanmışdır. Latın Amerikasının bir çox dövlətlərində nominal və effektiv valyuta məzənnələri 2012-ci ildəki maliyyə krizisi səbəbilə kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür və bu da öz növbəsində cari ticarət balansı kəsirini azaltmışdır. Valyuta məzənnələrindəki bu tərəddüdlər 2010-cu ildən bu tərəfə dollarla ifadə olunmuş ticarətin ümumi məbləğini deflasiya etmişdir. 2012-ci ildən bu tərəfə ilk dəfə rolaraq beynəlxalq səviyyədə ticarət edilən kənd təsərrüfatı və sənaye mallarının dollar ilə ölçülmüş məbləğində illik artım müşahidə olunmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. В.И.Фомичев “Международная торговля” Москва, 2001.
2. Ш.Г.Гаджиев “Азербайджан на пути к мирому сообществу: стратегия внешэкономического развития” Киев, 2000.
3. R.Mehdiyev “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri” Bakı 2005.
4. A.Ş.Şəkərəliyev “Keçid iqtisadiyyatı və dövlət” Bakı, 2000.
5. В.М.Анышин “Инвестиционный анализ” Москва, 2002.
6. Rahib Imamguluyev, Tural Suleymanli, Niyar Umarova, Evaluation of the Effectiveness of Integration Processes in Production Enterprises Based on the Fuzzy Logic Model, 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_17
7. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİ İNKİŞAFINDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Məmmədəliyeva Leyla Rüstəm
Odlar Yurdu Universiteti
leila.mammadaliyeva@gmail.com

Ölkə iqtisadiyyatının müasir şəraitdə bazar münasibətləri əsasında inkişaf etdirilməsi təkcə daxili imkanlar hesabına deyil, həm də əsas forması xariji ticarət olan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin imkanlarından səmərəli istifadə olunma yolu ilə əldə oluna bilər. Ölkənin beynəlxalq ticarət əlaqələrində aktiv iştirakı ona bu sahədə böyük üstünlüklər verir və perspektiv üçün geniş imkanlar açır. Belə ki, xarici ticarət əlaqələrinə qoşulmaqla ölkə maddi və mənəvi resurslarını rasional olaraq istifadə etməyə, beynəlxalq miqyasda elm və texnika sahəsində əldə olunan uğurlardan yararlanmağa, xalqın tələbatının tam ödənilməsinə, milli strateji maraqlarını reallaşmasına imkan qazanır.

Son illər ümumdünya məhsul istehsalında və kapital axınlarında böyük azalmalar, valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər, terrorizm səbəbilə beynəlxalq ticarətə qoyulan qadağalara və qlobal gərginliyə baxmayaraq ticarətdə canlanma smüşahidə olunmuşdur. Ticarətin inkişafı Asiya və keçid iqtisadiyyatı ölkələrində güclü olmuşdur ki, bu da onlar üçün daha yaxşı nəticə hesab olunur. Lakin ticarət Qərbi Avropa və Latın Amerikasında həmin regionun ölkələrindəki iqtisadi qarışıqlıq səbəbilə durğun olmuşdur. Şimali Amerikanın idxalı daxili tələbat hesabına artsa da, ixracı zəifləmişdir.

Regional ticari inteqrasiyalar da ucqar dövlətlərin cəlb edilməsilə xeyli sürətlənmişdir. Həmişə inteqrasiyadan qaçan dövlətlər də artıq qoşulma yönündə hərəkət etməyə başlamışlar. Bir çox ölkələri bu işə çoxtərəfli və qeyri-diskrimant ticarət münasibətləri cəlb etmişdir. Lakin regionalizmin enerji və resurslara nəzarəti əhatə edən və uğurlu sonluqla nəticələnməsi ehtimalı olan çoxtərəfli danışıqlardan yayındırılması təhlükəsi də mövcuddur

2012-ci ildə bir çox malların qiymətlərinin qalxması mal ixrac edən İEOÖ- lər üçün sərfəli olmuşdur. Lakin qiymətin belə artması qeyri-neft məhsullarının qiymətləri sonuncu on ildə düşməsinin qarşısını ala bilmir. İnkişaf baxımından mal ixrac edən ölkələr üçün vacib məsələ ixrac strukturunun cürbəcür edilməsidir.

Asiyanın İEOÖ-lərinin ticarətinin güclü inkişafı Cənub-Cənub ticarətinin əla olajağından xəbər verir. Bu ona görədir ki, Asiyanın İEOÖ-ləri əsasən həmin regionun ölkələri ilə ticarət edirdilər. Son on ildə İEOÖ-lərin iqtisadiyyatı İEOÖ- lər və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir.

İEOÖ-lərin bir çoxunun ticarət və investisiya recimlərinin liberallaşması bu inkişafda mühüm rol oynayır. İEOÖ-lərdaxili ticarət daha yüksək iqtisadi inkişaf və liberal ticarətə təkan vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, İEOÖ-lərdaxili ticarət ümumdünya mal ixracında 2011-ci ildə 6,5%-dən 10,7% çatmışdır ki, bu da son əlli ildə ən yüksək göstəricidir.

Sabit investisiya xərclərinin zəifliyi - xüsusilə qeyri-residentlərin investisiyaları sənaye ölkələrində ümumi inkişafın aşağı düşməsinə təsir etmişdir. Biznes tsiklində investisiya xərcləri mühüm rol oynayır. İnvestisiya fəaliyyətləri çox vaxt gəlirli investisiyaların mövcudluğu və cari istehsal həcminin artması ilə əlaqədar olaraq yüksəlir. 2012-ci ilin birinci yarısında sənaye ölkələrində istehsalın həcmi yeni investisiya qoyuluşu üçün çox aşağı idi. Daha əsası informasiya texnologiyaları və internet iqtisadiyyatında zəif gəlir proqnozları səbəbilə biznes etibarına zərər dəymişdir. Etibar və inam əsasən şirkətlərin biznes gözləmələri və gəlirlərin şişirtməsilə maliyyə hesabatlarında ciddi qüsurların olması ilə batmışdır.

Səhm qiymətlərinin düşməsi maliyyə vasitəçilərinin - banklar və sığorta şirkətlərinin gərginliyini artırmışıdr. Sənaye ölkələrində müştəri inamı 2012-ci ilin birinci rübündə artsa da sonra azalmamış və ya durğunlaşmışdır.

Terrorizm təhlükəsi bir çox ölkə və şirkətləri təhlükəsizlik addımı atmağa və ölçü götürməyə məcbur etmişdir. Bu ölçülərin bəziləri insanlar və malların hərəkətinə məhdudiyyətlər qoymuşdur. Bu təhlukəsizlik tədbirlərinin birbaşa xərclərindən başqa, yorucu prosedurlar və gecikmələrin özü də ticarətə dolayı yolla mənfi təsir etmişdir. 2012-ci ildə geopolitik risk və gərginliyin artması neft qiymətlərinin qiymətini qaldırmışdır ki, bu da öz növbəsində beynəlxalq ticarətə mənfi təsir etmişdir. Neft ixracatçılarının təhlükəsizliyi problemi neftin qiymətini 1/3 hissəsində artırmışdır ki, bu da son 13 ildə ən yüksək səviyyədir.

Təhlükəsizlik tədbirlərinin güclənməsi, neftin qiymətinin bahalaşması və qlobal aləmdə qeyri-müəyyənlik hava nəqliyyatına və uzun məsafəli səyahətə mənfi təsir etmişdir.

Qlobal iqtisadi aktivlik Çində və keçid iqtisadiyyatı ölkələrində də güclənmişdir. 2000-cu illərdən bəri stabilliyin qorunması və Çinin ÜTT-yə qəbul ilə əlaqədar gördüyü tədbirlər də öz növbəsində bu məsul və ticarətin artmasına təsir etmişdir. Bu qeyri-adi artıma təkan verən digər faktor Yaponiya və Asiyanın inkişaf etmiş iqtisadiyyatları tərəfindən Çinin sahil zonasındakı istehsal sektoruna yüksək səviyyədə BXİ-lardır. ÜTT-yə üzvlük də bu BXİ-ləri dəstəkləyir, çünki bu investisiyalar Çin istehlakçılarına çatmağı asanlaşdırır.

Bu inkişafların nəticəsi olaraq beynəlxalq ticarətdə Çinin rolu artmış və onun sonuncu ildə ticarət artımı ümumdünya ticarət artımınıe 1/5 hissəsini təşkil etmişdir. Çin sadəcə təminatçı deyil, eyni zamanda da bir çox ölkələr üçün əhəmiyyətli bazar rolunu oynayır. 2012-ci ildə Çin dünya üzrə mal ticarəti dövriyyəsinə görə 2-ci yeri tutur.

ABŞ, asiyanın İEOÖ-ləri keçid iqtisadiyyatı blkələri ilə Yaponiya, Qərbi Avropa və Latın Amerikası ölkələrinin daxili tələybatlarının artımındakı fərq ticarətdə və ticarət balansında dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. 2010-cu ildə Yaponiyanın və Qərbi Avropanın xalis ixracında artım müşahidə olunmuşdur. Aşağı kapital axını sayəsində Latın Amerikasının idxalı aşağı düşmüş və müsbət saldoya nail olmuş və nəticədə həmin regionun ticarət balansındakı kəsir azalmışdır. Son illərdə ABŞ-ın tijarət balansındakı kəsir böyümüş və 2010-cu ildə bu göstərici həmin ölkənin ÜDM-sinin 5%-ni təşkil etməklə 500 mld. ABŞ dollarını keçmişdir ki, bu da indiyə qədər olan ən yüksək göstəricidir. İƏİT üzrə toplam ticarət kəsiri dəyişməmiş və İEOÖ-lərdəny xalis idxal da dəyişməz olaraq qalmışdır. Asiyanın İEOÖ-ləri çox yüksək müsbət saldoya nail olmuşdur.

Yaponiyada, asiyanın dörd nəhəngi (Hon-Konq, Koreya, Sinqapur, Tayvan) və Çin yüksək müsbət ticarət saldosuna nail olmuşdur ki, bu da həmin ölkələrin dünyanın qalan dövlətlərinə kapital ixrac etdiklərini göstərir. 2000-ci illər ərzində beynəlxalq kapital axını artmış və 2010-cu ildə ən yüksək həddə çatmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "İqtisadi Siyasət, Metodologiya və praktika" – Rasim Həsənov, Bakı 2009.
2. 2. "Beynəlxalq Ticarət" - V.İ.Truxaçev, İ.N.Lyakişeva, V.L.Yeroxin, Bakı 2012.
3. 3. "Dünya İqtisadiyyatı, Müasir dövrün problemləri" – Aqil Əliyev, Arif Şəkərəliyev, İdris Dadaşov, Bakı 2003.
4. 4."Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri", Bakı 2013

5. Rahib Imamguluyev, Tural Suleymanli, Niyar Umarova, Evaluation of the Effectiveness of Integration Processes in Production Enterprises Based on the Fuzzy Logic Model, 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_17
6. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59
7. 5.“Azərbaycan 2020, Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyası. 6.“Azərbaycanın ÜTT-yə Üzvlük Prosesinin Qiymətləndirilməsi üzrə Siyasət Sənədi” – Vüqar Bayramov, Bakı 2010

AZƏRBAYCANDA NEFT STRATEGIYASININ FORMALAŞDIRILMASI

Mirzəzadə Murad Fazil Oğlu
Odlar Yurdu Universiteti
mirzazadamurad98@gmail.com

Son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft bölməsi bir neçə transformasiyaya məruz qalmışdır. İstehsalatın strukturunda kənd təsərrüfatı, tikinti,rabitə və telekominikasiya,xidmət sektorunun özəl payı artmış, sənayenin qeyri-neft sahəsinin ümumi istehsalda çəkisi isə xeyli azalmışdır. Ticarət və sosial xidmət sferasının qeyri-neft bölməsindəki özəl payı da artmaqda davam edir. Əhalinin məhsul və xidmətlərə istehlak tələbinin yüksəlməsi və bu sektorda KOS üçün effektiv mühitin yaradılması ticarət və xidmət sahəsində yüksək tərəqqiyə səbəb olmuşdur. Əsasən, sərmayənin özünü ödəmə prosesinin qısamüddətli olması və aşağı risklilik daşıması bu sektora sərmayə qoyuluşlarının artmasına və hazırda bazarın yüksələn tələbini lazımı səviyyədə ödəyə biləcək ticarət infrastrukturun ərsəyə gətirilməsi üçün formalaşmışdır. Amma, təklif potensialı artmasına rəğmən, bazar qiymətləri çox yyuxarıdır. KOS üçün mühit olsa belə, iri bizneslər üçün effektiv mühit yoxdur. Buna görə iri biznesli işlər müəyyən təkəllərdə toplanmaqdadır. Bu da qiymət amilinin birtərəfli artmasına səbəbiyyət verir. Tikinti sektorunda baş tutan sıçrayışlı yüksəliş infrastruktur layihələrinin artması ilə təzə yolların çəkilməsi və körpülərin salınması, neft bölməsinə cəlb edilən sərmayələrin tikinti-quraşdırma proseslərinə, lüks yaşayış bina və evlərinin tikilməsi, şadlıq sarayı, restoran,hotel və s. binalarının tikintisinə olan tələbatın artması ilə bağlıdır. Bu sferada çox saylı müəssisə və təşkilatların, onlar arasında rəqabətin mövcudluğunu adekvat bazarda cari tələbi kifayət qədər qarşılamaq potensialında olan təklifi təmin edə bilmişdir. Tikinti qeyri-neft bölməsinin qeyrikommersiya sektoru olduğuna görə tikinti bazarında təklif həddi daxili istehsalın imkanlarına bağlıdır. Tikinti bazarında tələbatın artan hər hansısa bir hissəsi cari istehsal perspektivindən artıq olduğu təqdirdə bazar tələb bolluğuna qiymətlərin artması ilə reaksiya göstərir. Buna görə, hazırda tikinti bazarında qiymət artımının ciddi şəkildə müşahidə olunması tələb potesiyalının çox yüksək olmasındadır. 2018-ci ildə poçt və telekommunikasiya təşkilatları tərəfindən təsərrüfat subyektləri və əhaliyə 2017-ci il üzrə uyğun dövr ilə nisbətdə 13,2 % çox, digər deyimlə 684,3 milyon AZN-lik rabitə xidmətləri təqdim etmişdir. İl içində əsas kapitala istiqamətləndirilmiş sərmayənin 1,8 %-i, yəni 142,3 milyon manatı rabitə sahəsinə payına düşmüşdür və ölkə regionlarında 20 rabitə təşkilatının tikintisi artıq sona çatmışdır (www.sspf.gov.az, 2019). İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dövlət qurumlarında istifadəsinin effektivliyinin artırılmasının, əhalinin bu qurumlarla münasibətlərində kommunikasiyanın sadələşdirilməsinin və bürokratik maneələrin aradan götürülməsinin, ölkədə yaradılan fərqli təyinatlı məlumat sistemlərinin qarşılıqlı uzlaşmasının təməlini qoyulmuşdur. Ölkədə rabitə və informasiya texnologiyaları sferası tərəqqisini davam etdirir. Bu illər nəzdində bu sektora ümumi sərmayə qoyuluşunun həcmi təqribən 500 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş və bunun 73 %-i xarici yatırımlar olmuşdu. Özəlliklə qeyd edilməlidir ki, daxili sərmayə qoyuluşlarının həcmi il-ildən yüksəlməkdədir. Nəticədə fərqli sahələrdə fəaliyyət göstərən innovativ birgə şirkətlər yaradılmışdır. İqtisadiyyatın təməl infrastrukturu olan nəqliyyatın prioritet inkişafı sayəsində 2017-ci ildə bu sferada ümumi buraxılışın həcmi 3053,3 milyon AZN olaraq, 2012-ci ilin səviyyəsini 2,8 dəfə ötmüşdür. 2012-ci ilə nəzərən 2017-ci il üzrə nəqliyyat vasitələriylə istehlakçılara çatdırılmış yük həcmi 74 milyon ton və yaxud 66,5% artaraq 184 milyon ton olmuşdur. Son 5 il içində dəmiryol nəqliyyatında yük daşınma həcmi

34,5%, avtomobil nəqliyyatında 48,8%, boru kəməri nəqliyyatında isə 3,3 dəfə artmışdır (www.economy.gov.az, 2019). Bundan əlavə, bir neçə transmilli nəqliyyat proqramları və proyektləri nəzdində, eyni zamanda Şimal-Cənub və TRASECA beynəlxalq dəhlizlərinin Azərbaycan nəzdində avtomobil yollarının tikintisi və yenidənbərpasə, bölgələrdə, əsasən kənd və dağ yerlərində yol şəbəkəsinin yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi işləri gerçəkləşdirilmişdi. Dövlət büdcəsi vəsaiti və xarici kreditlər sayəsində gerçəkləşdirilmiş investisiya layihələri nəticəsində təzə avtomagistrallar və ölkə əhəmiyyətli avtomobil yolları istifadə üçün verilmişdir. Bakı şəhərinin nəqliyyat sistemi təkmilləşdirilməsi proqramı nəzdində bir sıra fərqli səviyyəli nəqliyyat qovşaq və ötürücüləri, piyada keçidləri qurulmuş, bir neçə şəhər avtomagistralları yenidən formalaşdırılmışdır. 2018-cu il üzrə nəqliyyat xidmətlərinin həcmi əvvəlki ilin adekvat dövrünə nisbətən 9,4 % artaraq 2263,5 milyon AZN təşkil etmişdir. İl içində əsas kapitala yönəldilmiş sərmayənin 23,9 %-i, yəni 1749,7 milyon manatı nəqliyyat sahəsinin payına düşmüşdür (www.economy.gov.az, 2019). 2018-ci ildə qeyri-neft bölməsində yaradılmış əlavə dəyərin 6,6 %-i qeyri-neft sənayesi payına düşmüşdür. 2018-ci ildə qeyri-neft sənayesi üçün 1025,4 milyon manatlıq əlavə dəyər ərsəyə gətirilmişdi. 2018-ci il ərzində ölkənin bölgələrində 70 sənaye qurumunun tikintisi sona çatdırılmış, 91 müəssisənin tikintisi isə davam etdrilmişdir. Bununla birgə, qeyri-neft bölməsi üzrə yaradılan əlavə dəyər həcmi də artmışdır (https://bakuresearchinstitute.org/az/analysis-of-main- problems-facing-azerbaijansnon-oil-exports/,2019). 2018-ci ildə ÜDM-in 15,8 milyard manatlıq hissəsi, yəni 45,3%-i qeyri-neft bölmələrinin payına düşmüşdür. 2014-2018-ci illər ərzində qeyri-neft bölməsində dayanıqlı olaraq iqtisadi stabillik qeydə alınmışdır(Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı", s.836). Sadəcə olaraq 2015-ci ildə artım dinamikası azalmışdır. Bu azalışın səbəbi isə qlobal iqtisadi böhran olmuşdur. 2017-ci ilə kimi dünya bazarında neft qiymətinin artımı ilə ölkənin ÜDM-dakı neft sektorunun çəkisi yüksəlmişdir. Tərs mütənasibliklə isə neftin dünya iqtisadiyyatında bahalaşmasıyla, yerli iqtisadiyyatında da qeyri-neft bölməsinin çəkisi azalmışdır. Ancaq 2014-cü il yaranan qlobal iqtisadi böhranla neft sektorun ÜDM-dəki çəkisi azalmışdır. 2014-2018-ci illər arasında qeyri-neft bölməsində yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də özəl çəkisi və real artım dinamikası aşağıdakı kimidir (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı", s.836)

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir
2. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respubli-kası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
3. Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi.
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransın materialları. "azərbaycan" qəzeti, 6 fevral 2014-cü il
5. "Qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı iqtisadi strategiyanın prioritet istiqamətidir"

başlıqlı məqalə. “xalq” qəzeti, 09.02.2015

6. Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015- ci illər) üzrə Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 14 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir
7. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325

BANK SİSTEMİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Alıyev Kənan Şaban
Odlar Yurdu Universiteti
Kenanaliyev202@gmail.com

Kredit siyasəti anlayışı müasir iqtisadi ədəbiyyatda və normativ sənədlərdə praktiki olaraq zəif araşdırılıb. Bank fəaliyyətində keyfiyyətli kredit siyasəti bankda məhsuldarlığın artmasına zəmin yaradır ki, bu isə öz növbəsində keyfiyyətli kredit portfelinin yaradılmasına təsir edir. Hazırki dövrə qədər də kredit siyasətinin mahiyyəti və komponentlərinin müəyyən edilməsi diskusiya mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Adətən iqtisad elmi əsərlərində göstərilən problemlərə səthi toxunurdu: kredit siyasətinin mahiyyəti, kredit portfelinin dəyərlərdirmə ölçüləri (A.M.Avsenko, Güler Aras, Balabanov İ.T., A.M. Tavasiyev, Qryznova A.Q. A.İ.L, Ç.V.Smirnovun əsərləri və s.).

İqtisadi ədəbiyyatda kredit siyasətinin tətbiqində ən geniş işıqlandırılan mövzu maliyyə göstəricilər sistemindən istifadə etməklə kredit portfelinin keyfiyyətinin hesablanması məsələsidir. Ayrı-ayrı kredit siyasəti kontekstində kredit portfeli seqmentlərinin keyfiyyətinin ölçülərinin qiymətləndirilməsinə aid olan ölçü və göstəricilər mübahisəli və həll edilməmiş qalır.

Nəzəri olaraq bütövlükdə, kredit siyasəti və onun tətbiqində risq zonasının müəyyən edilməsi, optimal kredit siyasətinin prioritet istiqamətləri hazırlanmayıb.

Son illər Azərbaycanda tamamilə yeni iqtisadi münasibətlərə keçid baş vermişdir. Bu isə bank sferasında köklü dəşikliklərə səbəb oldu. Onların mənası bankların fəaliyyətinin bazar münasibətlərinə adekvatlığını təmin etməkdən, yəni bank siyasətini (o cümlədən kredit siyasətinin) yeridilməsindən ibarət idi. İnzibati-amirlik iqtisadiyyatında bank siyasəti əsasən müştərilən tələbatlarını nəzərə almayan direktiv və sərəncamlar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Sivil bazar şəraitində inkişafın həlledici amili iqtisadiyyatın subyektlərinin qanun çərçivəsində sərbəst qarşılıqlı təsirləri olur. Bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və bankların prioritet inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri bu gün ölkənin iqtisadi, siaysi və sosial həyatın mərkəzindədir.

Nəzərdən keçirilən problemin çoxplanlı xarakterini nəzərə alaraq, dissertasiya işində bankın kredit siyasətinin nəzəri məsələləri ilə onun həyata keçirilməsinin praktiki məsələləri də nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın predmeti kimi kommersiya bankının kredit siyasətinin yeni yanaşmanın tətbiq edilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Bazar şəraitində bank fəaliyyətinin inkişafı, banklarda tətbiq olunan kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi böyük aktuallıq kəsb edir. İk növbədə, bank sistmeminin strukturu dəyişmiş və bank yaradıcılığı prosesi, bank işində dövlətin monopoliyasından çıxma bankların müştərilərlə qarşılıqlı münasibətlərinin məzmununu dəyişdirdi. Bununla bağlı olaraq bu tədqiqatda əsas diqqət geniş mənada (bankın kreditor və borc alan kimi mövqeyindən) başa düşülən bankın kredit siyasətinə yönəlir.

Banklar tərəfindən əhalinin vəsaitlərinin depozitlərə cəlb edilməsi ilə bağlı məsələnin müərəkkəbliyi bundadır ki, manatin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi insanları banklara etibar etməyib vəsaitlərini xarici valyutaya, likvid mallara investisiya etməyə və ya tezavrasiya formasında saxlamağa yönəldir. Bu kimi şərtlər çərçivəsində banklarda tətbiq olunan kredit siyasəti mövzunun aktuallığın şərtləndirir.

Ölkəmizin bazar iqtisadiyyatı yoluna keçməsi onun ümumdünya tendensiyaları axarında getməsini şərtləndirir. Buna görə də müasir kredit siyasətini formalaşdırmaqla kommersiya bankları dünyada toplanmış bilik və təcrübəyə əsaslanmalıdırlar.

Kommersiya bankının kredit siyasətinin bütöv nəzəri konsepsiyasını işləyib hazırlamaq,

bankların xüsusən də bank kredit portfelinin yaxşılaşdırılması istiqamətində inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək, zərurətini şərtləndirdi.

Son illər bəzi alimlər bazar iqtisadiyyatı əraitində kredit siyasətini öyrənməyə başlamışdırlar. Lakin kommersiya bankının kredit siyasəti üzrə nəzəri və praktiki tədqiqatlar aparılmamışdır. Beləliklə, kommersiya bankının kredit siyasətinin formalaşdırılması məsələləri həm ölkəmizin nəzəriyyəsində, həm də təcrübəsində yeni məsələdir. Bununla əlaqədar tədqiqatda kommersiya banklarının fəaliyyətinin təşkili məsələləri ilə bağlı ölkəmizin və xarici alimlərin elmi əsərlərindən istifadə edilmişdir. Bu əsərlərin öyrənilməsi mövcud təsəvvürləri sistemləşdirmək və kommersiya bankının optimal kredit siyasətinin konsepsiyasının formalaşdırılması zərurətini üzə çıxardı.

Son illər mütəxəssislər kommersiya banklarının kredit siyasətinin onların fəaliyyətinin inkişafına və bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatına təsirinin artığını qeyd edirlər. Lakin kredit siyasətinin nəzəri əsaslarının kifayət qədər işlənməməsi, bankların kredit portfelinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına təsirini zəiflədir.

Beləliklə, kommersiya bankının kredit siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinin praktiki və nəzəri məsələlərinin kompleks şəkildə işlənməsi mühüm iqtisadi problemdir. Onun həlli banklarda kredit portfelinin keyfiyyətinin yüksəltmək imkanı verəcəkdir.

Kommersiya banklarının kredit siyasətinin tətbiqi bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Lakin bu sahədə respublikamızın iqtisadçılarının elmi araşdırmalarını, problemin öyrənilmə səviyyəsini yüksək qiymətləndirməklə bərabər qeyd etmək istərdik ki, bu əsərlərdə, tədqiqat işlərində kommersiya banklarımn kredit siyasətinin keyfiyyətini əhatə edən müasir problemləri öz əksini tapmamışdır. Bu da öz növbəsində təqdim olunan tədqiqat işinin aparılmasına zəmin yaratmışdır. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın kommersiya bankının optimal kredit siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları işləməkdən ibarətdir.

Bu məqsəddən çıxış edərək tədqiqat aşağıdakı üç istiqamətdə aparılmışdır:

1. kredit siyasətinin nəzəri bazasının işlənilməsi, kommersiya bankının kredit siyasətinin həyata keçirilməsinin metodoloji alətlərinin genişləndirilməsi, kommersiya bankının optimal kredit siyasətinin formalaşdırılmasına dair müasir yanaşmalarının əsaslı izahını verməkdir. Bankın kredit siyasətinin nəzəri bazasının işlənməsi üzərində iş prosesində aşağıdakı məsələlər həll olunurdu:
2. Kredit siyasətinin formalaşdırılmasının metodoloji əsaslarının müəyyən edilməsi (“kredit siyasəti” anlayışının təhlil edilməsi, onun funksiya və rolunun, kredit siyasətinin kommersiya bankının strategiyası və taktikası kimi məqsədlərinin (bu məqsədləri şərtləndirən amillər nəzərə alınmaqla) təhlil edilməsi;
3. bankın kredit siyasətinintəzahür formalarının öyrənilməsi (kredit siyasətinin bank siyasətinin digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin üzə çıxarılması, kommersiya bankının optimal kredit siyasətinin formalaşdırılması konsepsiyasının işlənib hazırlanması).

Bankın kredit siyasətinin həyata keçirilməsinin metodoloji alətlərini genişləndirmək məqsədilə aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1) kommersiya bankının kredit siyasətinin formalaşdırılması və praktiki istifadəsi üçün lazım olan sənədlər paketinin təklif edilməsi;

2) kredit portfellərinin təhlili, diversifikasiyası və optimallaşdırılması üçün bankın informasiya bazasının yaradılması metodikasının işlənib hazırlanması.

Kommersiya bankının optimal kredit siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinə müasir yanaşmaların əsaslandırılması üçün aşağıdakı vəzifələr

qoyulmuşdur:
1) Bankın kredit portfelinin formalaşmasına konseptual yanaşmaların işlənib hazırlanması;
2) Bankın risklərin idarə edilməsi sisteminin təklif edilməsi;
3) kommersiya bankının strategiyası və taktikası kimi kredit siyasətini müəyyən edən qaydaların formulə edilməsi;
4) bankın risklərinin idarə edilməsi prosesində kompleks yanaşmanın əsaslarının işlənib hazırlanması;
5) bank kreditləşdirilməsinin inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Banklar haqqında normativ- hüquqi aktlar toplusu// Z.F. Məmmədovun elmi redaktorluğu ilə hazırlanamış. Bakı, Qanun, 2009. 1092 s.
2. Dövlətmaliyyəsi normativ- hüquqi aktlar toplusu// Z.F. Məmmədovun elmi redaktorluğu ilə hazırlanamış. Bakı, Qanun, 2010. 1180 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17 aprel 2007-ci il, 9 oktyabr 2007-ci il, 6 noyabr 2007-ci il, 26 may 2009-cu il, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə)
4. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325
5. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (4 mart 2005-ci il, 6 mart 2007-ci il, 17 aprel 2007-ci il, 19 oktyabr 2007-ci il, 2 oktyabr 2008-ci il, 26 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə).
6. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 25 dekabr 2009-cu il

BANK XİDMƏTİNİN İNKİŞAFI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Rəhimov Rüfət Elşən

Odlar Yurdu Universiteti
rufatrahimov@gmail.com

Müasir bank praktikasında ”kredit siyasəti” anlayışının birmənalı tərifi yoxdur. Məsələn, Rusiyanın bank ensiklopediyasında də ümumiyətlə bu terminin tərifi verilmir[1] [2] [3]. Adətən, rusiyada vəya azərbaycanda nəşr olunan “Pul”, kredit, banklar”, “bank işi” kimi dərsliklərdə kredit siyasəti anlayışına geniş yer verilmir.

“Bankirin stolüstü kitabı” kitabında aşağıdak tərif verilir: “Kredit siyasəti bankın kredit əməliyyatları sahəsində strategiyası və taktikasıdır”.

Kredit siyasətinin şərhinə analoji yanaşmaya müasir Qərb ədəbiyyatında da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, N.Brukun redaksiyası ilə Ümumdünya bankının nəşrində deyilir: „Siyasətin işlənib həyata keçirilməsi təşkili tələbatların, qayda, qanunların və idarəetmə fəlsəfəsinin inteqrasiya deməkdir. Bu, korporativ mədəniyyətin inkişafına səbəb olur. Siyasəti işləməklə bank öz imicini möhkəmləndirir, gələcək nəticələr, habelə daxili və xarici audit üçün təməl qoyulur. Dəqiq müəyyənləşdirilmiş siyasətə olan tələb bank genişləndikcə, əksmərkəzləşdikcə və müstəqilliyi yüksəldikcə artır. Bank siyasəti adətən aşağıdakı funksiyalara toxunur: kreditləşdirmə, qiymətli kağızlara və törəmə şirkətlərə investisiyalar və kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi, heyət, daxili nəzarət və maliyyə idarəetməsi. Bu məsələlər üzrə təkliflər onların aid olduqları şöbələrin menecerləri və əməkdaşları tərəfindən işlənir. Bu cür siyasətin işlənməsi çox vaxt sahəvi siyasətə, ənənələrə və menecer və direktorlar Şurasının tövsiyələrinə köklənir. Bank həmçinin xarici mənbələrdən də faydalana bilər. Bu zaman kənardan istənilən borcalmalar bankın tələbatlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Adətən yeni prosedur və siyasət Direktorlar Şurası tərəfindnə bəyənilməlidir”.

Yuxanda gətirdiyimiz təriflər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müasir ədəbiyyatda kredit siyasəti anlayışının birmənalı tərifi yoxdur. Bununla əlaqədar kredit siyasətinin mahiyyətini açıqlamaq lazım gəlir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, kredit siyasəti iqtisadi siyasətdir. Lakin iqtisadi siyasətin maliyyə, qiymət, vergi, faiz və digər növlərindən fərqli olaraq kredit siyasətinin bəzi özəllikləri var. Kredit siyasətinin səciyyəvi cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, kredit siyasəti kreditin hərəkəti ilə bağlı olan siyasətdir.

Qeyd edilməlidir ki, bu hərəkət təcrübədə a) sssuda, b) borc şəklini alır (və ya bu şəkildə baş verir).

Kredit siyasətinin həyata keçirilməsində bir məqsəd - bankın etibarlılığını və sabitliyini dəstəkləməklə onun gəlirlərini maksimum həddə çatdırmaq məqsədi güdülür.

Bu zaman tarazlıq nöqtəsi kimi bankın likvidliyi çıxış edir. Məhz buna görə də, fikrimizcə, kommersiya bankının kredit siyasətini kredit prosesini həm kreditor bankın, həm də borc alan bankın nöqteyi-nəzərindən öyrənmək olar. Sssudanın verilməsinin və ya borcun əldə edilməsinin kökündə bir vahid təməl durur ki, bu da dəyərin qayıdan hərəkətidir. Iqtisad elmində belə bir fikir vardır ki, „kredit siyasəti” dedikdə, bu siyasətin kreditin bütün formalarının və növlərinin hərəkətinin idarə edilməsi ilə nisbətdə olduğu nəzərdə tutulur.

Məhz buna görə də kredit siyasəti həm kreditin təklif edilməsi (kreditləşdirmə, sssuda növləri), həm də onun əldə edilməsi (borclar) sahəsində siyasətdir. Amma yalnız banklardan danışarkən, ümumiləşdirici anlayış kimi bank siyasəti aşağıdakı elementlərin məcmusunu kəsb edir:

1) depozit siyasəti;
2) kredit siyasəti;
3) müştərilərə kassa-hesab xidmətlərniin göstərilməsi sahəsində;
4) faiz siyasəti;
5) valyuta siyasəti;
6) ayrı-ayrı bank əməliyyatlarının (konsaltinq, trast, fond, elektron və digər) aparılması siyasəti.

Bundan başqa, qeyd edilməlidir ki, bank siyasəti tərkib elementləri kimi bankın risklərinin, rentabelliyinin, heyətinin və s. idarə edilməsini siyasətini də ehtiva edir. Beləliklə, kommersiya bankının bank siyasətinin ayrılmaz elementi olan kredit siyasəti təcrid olunmuş vəziyyətdə deyil, bank siyasətinin bütün elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə və şərtləndirmədə nəzərdən keçirilməlidir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda kommersiya bankının kredit siyasətinin məzmunu ilə bağlı iki mövqe vardır. Birincisi, makroiqtisadi səviyyədə kredit siyasəti bank siyasəti kimi başa düşülür. Ikincisi, mikrosəviyyədə kredit siyasəti bir qayda olaraq konkret bankın kredit prosesinin idarə edilməsi sahəsində siyasəti kimi nəzərdən keçirilir.

Lakin bəzi iqtisadiçılar bununla razılaşmırlar. Məsələn. M.A.Kosoy yazır: „Kredit siyasəti bank siyasətindən daha geniş anlayışdır.[5]" Bu cür mövqe bununla izah olunur ki, onun müəllifi kredit siyasətini müstəsna olaraq makrosəviyyədə - dövlət siyasəti kimi, bank siyasətini isə - konkret bank səviyyəsində nəzərdən keçirir. Kredit siyasətinin məzmununa bu cür baxış planlı bölgü iqtisadiyat şəraitində təsərrüfat əlaqələri sisteminin özündən irəli gəlirdi. Bu şəraitdə mikrosəviyyədə, yəni hər bir bank səviyyəsində kredit siyasətinin işlənməsi üçün zərurət yox idi, çünki yuxarıda göstərilən banklar vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət siyasətini, o cümlədən kreditləşdirmə siyasətini həyata keçirirdilər. Sosialist iqtisadiyyatında bank siyasəti hökumət siyasətinə bərabər idi. Buna görə də də ölkəmizdə dövlətin iqtisadi siyasəti, bank siyasəti, kredit siyasəti yaxın vaxtlara qədər sinonim kimi işlədilirdi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Z.F. Məmmədov. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003.
2. Abdullayev Ş., R.Əsgərova. Bank işi. Bakı,2010
3. Bağırov M. Bank işi. Bakı, 2003.
4. Bəşirov R.A. Bank işi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
5. İbrahimov Z. H. Qlobal maliyyə böhranı: səbəb və nəticələr //Maliyyə və uçot. 12. -2009.
6. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325

Maliyyə nəzarəti sistemində Audit nəzarətinin zərurliyi

Teymirov Şöhrət Ərastun
Odlar Yurdu Unversiteti
sohretteymurov@gmail.com

Xülasə-Tezisdə Maliyyə nəzarəti sistemində Audit nəzarətinin yeri və müasir bazar iqtisadiyyatı şəaraitində Audit nəzəratənin zərurliyi araşdırılmışdır.Burda,əsasən Audit nəzarətinin mahiyyəti,növləri,Auditor palatasının Audit nəzarətdəki rolu və Azərbaycanda Auditor Xidmətinin müasir vəziyyəti kimi məsələlər şərh edilmişdir.

I Audit nəzarətinin mahiyyəti

Audit üzrə beynəlxalq normativlərə əsasən audit-obyektin mənfəət qazanıb və ya qazanmamasından,həcmindən və təşkilati formasından asılı olmayaraq nəşr olunmuş mühasibat hesabatlarının və ya ona aid maliyyə informasiyalarının yaxın gələcəkdə fikirlərin formalaşdırılması məqsədi ilə reallaşdırılan azad bir yoxlamadır. Auditin məqsədi,həmçinin müəyyən standartlara,qaydalara və qanunvericiliyə uyğun olaraq mühasibat uçotunun həyata keçrilməsinin dürüstlüyünü müəyyənləşdirilməsidir.Maliyyə uçotu məlumatları kənar istifadəçilər üçün vacib olan informasiyadır.Ona gördə bu məlumatların düzgünlüyünü,dürüstlüyünü yoxlamaq və təsdiq etmək üçün Audit nəzarətinə ehtiyac duyulurdu.Auditin iki növü var:xarici audit və daxili audit.Xarici audit- xüsusi audit firması,dövlət vergi idarəsi,xarici tərəfdəşlarla,idarə və müəssisələr,səhmdar və sığorta cəmiyyətləri ilə imzalanmış müqavilələr əsasında yerinə yetirilirdi. Kənar auditin məqsədi məlumatın dürüstlüyünün,maliyyə hesabatı və mühasibat balansının reallığının,eyni zamanda uçotun aparılmasının dəqiqliyinin yoxlanılmasıdır. Daxili audit-müəssisə daxilində və eyni zamanda filiallarda audit xidmətini həyata keçirirdi.Daxili audit kənar auditə münasibətdə müəssisənin məlumat bazasının keyfiyyətinin dəyərləndirilməsində vacib elementi sayılırdı.Kənar auditor xidməti öz fəaliyyətində daxili nəzarətin nəticələrinə dayanırdı. Auditor Palatası barəsində Əsasnamə səkkiz bölmədən ibarətdir.Bu əsasnamə ölkəmizdə audit fəaliyyətinin təşkilinin qayda və prinsiplərini tənzimləyən normativ hüquqi sənəddir.Bu əsasnamə Milll Meclisinin min doqquzüz doxsan beşinci il on doqquzu sentyabr verdiyi qərarı ile təsdiq olunmuşdur. Korrupsiya əleyhinə mübarizə sahəsində milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi,sosial və iqtisadi sahədə inkişafa mane olan amillərin aradan qaldırılması və maarifləndirmə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi üzrə Auditorlar Palatasının fəaliyyəti hər zaman ölkə rəhbərliyinin diqqətində olub və layiqincə qiymətləndirilmişdir.

II Azərbaycanda Auditor xidmətinin müasir vəziyyəti

İki min on ikinci ildə göstərilmiş auditor xidmətinin həcmində məcburi auditin xüsusi çəkisi yetmiş üç faiz,könüllü auditin xüsusi çəkisi on beş faiz,başqa xidmətlər on iki faiz müəyyən edilmişdir.Statistikadan göründüyü kimi,yenə də Azərbaycanın auditor xidməti bazarında könüllü auditin xüsusi çəkisi aşağı olmaqda davam edir və bu da inkişaf etmiş ölkələrdə olduğundan çox aşağıdır.Ölkəmizdə belə bir vəziyyətin olması ürəyaçan deyil və bunun əsas səbəbi ölkəmizdə auditə ictimai marağın arzu edilən səviyyədə olmadığından və auditorlara müraciətin əsasən qanunvericiliyin tələbindən irəli gəlməsidir.Azərbaycanda milli auditin yetərli səviyyədə inkişaf etməməsinə sübut olaraq demək olar ki,iki min on ikici ildə icra edilmiş müqavilələrin ümumi məbləğində milli auditorların göstərdikləri xidmətlərin xüsusi çəkisi toplam olaraq on beş faiz təşkil edirdi(sərbəst auditorlar beş faiz,yerli auditor təşkilatları on faiz təşkil edirdi).Amma xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəliklərinin və xarici ivestisiyalı auditor təşkilatlarının Azərbaycan auditor

xidməti bazarında birgə payı səksən beş faiz təşkil edirdi.Xarici investisiyalı auditor təşkilatlarının otuz yeddi faiz,Xarici auditor təşkilatlarının filial və ya nümayəndəlikləri qırx səkkiz faizdir.Bu məlumat Azərbaycanda milli auditin inkişafında ciddi problemlərin oluğunu sübut edirdi.Azərbaycanın auditor xidməti bazarında olan problemlərdən biri də orta müqavilə məbləğlərinin audit subyektləri arasında kəskin fərqlənməsi kimi neqativ situasiyanın olmasıdır.Bu zaman,həyata keçrilmiş müqavilələrin say tərkibində yerli auditorların xüsusi çəkisi səksən iki faiz,eyni zamanda sərbəst auditorlar əlli dörd faiz,yerli auditor təşkilatları iyirmi səkkiz faiz təşkil edirdi.(Xarici investisiyalı auditor təşkilatları on bir faiz,xarici auditor təşkilatlarının filial və ya nümayəndəlikləri yeddi faiz təşkil edirdi) Azərbaycanda auditin müasir problemlərindən biri də auditor peşəsinə marağın arzuolunan səviyyədə olmaması və auditor xidməti göstərmək üçün lisenziya əldə etmək istəyən insanların sayının həddən artıq aşağı olmasıdır.

Təklif

Mən hesab edirəm ki,Azərbaycanda auditor xidmətində yaranan bir sıra problemələr var ki,əgər biz o problemləri aradan qaldırsaq ölkəmizdə də inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi tərəqqiyə nail ola biləcəyik.Bu problemlərə aiddir:Qanunvericilikdə yaranan boşluqlar(Auditorların korrupsiyaya əleyhinə mübarizə sahəsində məsuliyyət və öhdəliyinin qanunvericilikdə müəyyənləşdirilməməsi,Audit prosesində şəffaflığın təmin olunması üzrə müddəaların qanunvericilikdə qeyd edilməməsi,Auditor xidmətinin göstərilməsində beynəlxalq audit standartlarının və Peşəkar mühasiblərin Etika Məcəlləsinin tətbiqinin qanunvericilikdə qeyd edilməməsi və sair),Məcburi auditdən keçmənin aşağı olması(Təcrübə göstərir ki,auditdən yayınmanın əsas səbəbi maliyyə hesabatlarının təqdim olunmasında boşluqların olmasıdır),Auditor xidməti sahəsində mənafelərin toqquşması və qeyri sağlam rəqabət(Auditor xidməti sahəsində qeyri sağlam rəqabət bu formalarda olurdu:Digər auditorun fəaliyyətinə müdaxilə etməklə,Qanunsuz auditor fəaliyyəti formasında,auditor fəaliyyətində sahibkarların aldadılması,auditor xidməti istifadəçilərinin çaşdırılması kimi formalarda və sair) və Bunlarla yanaşı düzgün təhsil sistemin olması çox vacibdir,tələblər ən azı 2 ci kurslarda nəzəri biliklərlə yanaşı,praktiki biliklərində öyrədilməsi.(auditor sahəsindəki)

İstinadlar

Audit işi: Nəzəriyyə və Praktika (Qubad İbadoğlu,Rahib Kazımov)

Audit (İ.M.Abbasov)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AUDİTOR XİDMƏTİNİN İNKİŞAF KONSEPSİYASI-(2012-2020-cı illər)

Müstəqil audit: Yeni dövrün yeni vəzifələri qarşısında (Vergi Jurnalı,2012 –№3-S 30-36)

SAHİBKARLIQ SİSTEMİNDƏ İNNOVASİYA SİYASƏTİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Bafadarov İslam Ələmdar

Odlar Yurdu Universiteti

islam.bafadarov@mail.com

İnnovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar qərarlar əsasən milli iqtisadiyyatda resursların bölgüsünə səbəb olduğuna görə onun həyata keçirilməsindən qabaq belə qərarların əsaslandırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu mərhələdə buraxılmış səhv sonradan innovatorların böyük itkilərlə üzləşməsinə səbəb ola bilər. İnnovasiya fəaliyyəti innovasiya strategiyasının müəyyən olunması, strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsi, innovasiya layihəsini hazırlanması və onun həyata keçirilməsini əhatə edir. İnnovasiya strategiyası – maliyyələşmənin mövcud xüsusi mənbələri və borc vəsaitlərinin əldə edilməsi şəraitində uzunmüddətli perspektiv üçün yeni, innovativ inkişaf yollarının seçilməsidir. Bu zaman hansı yeni, müasir standartlara cavab verən, ekoloji təmiz məhsul və xidmətlərin istehsalının məqsədəuyğun olduğu, hansı regionların innovasiya fəaliyyəti baxımından cəlbediciliyi müəyyən edilir, yəni məqbul innovasiya layihələrinin axtarış istiqamətləri müəyyən olunur. Bir firmanın strategiyasını yüksək texnologiyalar sferasında sürətli artıma nail olmaq imkanının axtarılması, digər firmanın strategiyasını ənənəvi texnologiya əsasında istehlak şeylərinin istehsalı xərclərinin aşağı salınması üsullarının axtarılması təşkil edə bilər, üçüncü firma isə, ehtimal ki, müəyyən növ maddənin istehsalı üçün özünün xüsusi biliklərindən istifadə etmək istəyir (41, s.15). İnnovasiya strategiyası innovasiya layihəsinin tərtibi əsasında dəqiqləşdirilir. Aydındır ki, innovasiya strategiyasının formalaşdırılması ayrı-ayrı innovasiya layihələrinin əlaqələndirilməsinə imkan verir. Bununla belə, hər iki fəaliyyət bir-birini tamamlayır. Belə ki, layihələrin təhlili strateji planın düzgünlüyünü yoxlamaq üçün əks əlaqəni təmin edir. İnnovasiya strategiyasının müəyyən olunması bir sıra amillərlə əlaqədardır. İnnovasiya layihəsi innovasiya fəaliyyəti üzrə texniki, iqtisadi, hüquqi və digər məsələ və tədbirlərin planlaşdırılması və ya həyata keçirilməsini nizamlayann sənədlər külliyatıdır. İnnovasiya layihəsi 3 inkişaf mərhələsindən keçir: - layihənin işlənib hazırlanması mərhələsi;

- ✓ innovasiya mərhələsi;
- ✓ istismar mərhələsi.

İnnovasiya layihələrinin hazırlanması aşağıdakı mərhələri əhatə edir:

1. innovasiya ideyasının formalaşması;
2. layihənin və texniki-iqtisadi əsaslandırmanın tərtibi;
3. layihənin maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsi;
4. qiymətləndirmə sənədinin hazırlanması;
5. innovasiya layihəsi ili əlaqədar son qərarın qəbulu.

Müasir şəraitdə innovasiya layihələri hazırlanarkən innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edəcək müxtəlif xarici və daxili amilləri təhlil etmək lazım gəlir. Layihə ideyasının reallaşdırılması imkanları ilə bağlı olan bu amillər texniki, kommersiya, institusional, sosial, ekoloji, maliyyə və iqtisadi amilləri əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, texniki-iqtisadi əsaslandırma nisbətən böyük xərc tələb edir. Buna görə də, innovasiya layihəsi ilə əlaqədar əsaslı texniki-iqtisadi əsaslandırılma hazırlanmamışdan əvvəl ilkin texniki-

iqtisadi əsaslandırma aparılır. Bu əsaslandırma əsasında innovasiya layihəsinin reallaşdırılması ilə əlaqədar müsbət qərar qəbul edildikdən sonra, əsaslı texniki-iqtisadi əsaslandırma həyata keçirilir bu isə innovasiya ideyasının reallaşdırılmasının müfəssəl planını əks etdirir. Layihənin icrasına başlamaq haqqında son qərar layihəni maliyyələşdirən investorların müəyyən edilməsi və onların öz vəsaitlərini layihənin reallaşdırılmasına yönəltmək haqqında qərar vermələri əsasında qəbul edilir. İnnovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiqi zamanı onların asılı olmayan və asılı olan layihələrə aid olmasını müəyyən etmək zəruridir. Bir innovasiya layihəsi digər innovasiya layihəsindən o vaxt asılı olmur ki, birinci layihədən gözlənilən pul axınları ikinci layihənin həyata keçirilməsindən asılı olaraq dəyişilmir. Belə investisiya layihələri asılı olmayan layihələrdir. A layihəsinin B layihəsindən asılı olmaması üçün iki şərt yerinə yetirilməlidir. Birincisi, B layihəsinin qəbulundan asılı olmayaraq A layihəsinin qəbulu üçün texniki imkanlar olmalıdır. Belə ki, bir yerdə məktəb tikilirsə, onda həmin yerdə artıq ticarət mərkəzi tikmək mümkün olmur. İkincisi, A layihəsindən gözlənilən xalis mənfəətə B layihəsinin qəbul olunub, olunmaması təsir göstərməməlidir. Əgər birinci layihənin qəbul edilməsi və ya qəbul edilməməsi haqqında qərar ikinci layihədən gözlənilən pul axınlarına təsir edirsə, ondan onlar asılı layihələrdir. Belə ki, çay üzərindən körpünün tikilməsi layihəsi ilə çayın iki sahili arasında bərə əlaqəsinin yaradılması layihəsi asılı layihələr hesab edilir, çünki birinin qəbulu o birinin gəlirlərinə təsir göstərir. Asılı layihələrdən birinin qəbulu digərinin gəlirlərini artırırsa, onda birinci layihə ikinci layihəni tamamlayır. Bundan başqa, iki asılı layihədən birinin qəbul edilməsi ikinci layihənin gəlirlərini azaldırsa, onda birinci layihə ikinci layihənin əvəzedicisi olur. Asılı layihələrdən birinin həyata keçirilməsi digərinin reallaşdırılmasını istisna edirsə, onda belə layihələrə bir-birini istisna edən layihələrdir. Aydındır ki, statistik asılı olan layihələr üzrə risk səviyyəsi belə asılılığa malik olmayanlara nisbətən yüksək ola bilər. İnnovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edilir. İnnovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsində zaman amilinin nəzərə alınıb-alınmamasından asılı olaraq qiymətləndirmə metodları iki qrupa bölünür:

1. Diskontlaşdırırmaya əsaslanan qiymətləndirmə metodları;
2. Mühasibat uçotuna əsaslanan üsullar.

Birinci qrup metodlara xalis cari dəyər, daxili rentabellik norması və rentabellik indeksi göstəriciləri, ikinci metodlara isə investisiyanın ödənmə müddəti və investisiyanın üçot gəlirliyi göstəriciləri aiddir. Diskont dərəcəsinin hesablanması üçün, ilk növbədə, innovasiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələri və bu mənbələrdən cəlb edilən kapitalın dəyəri (qiyməti) müəyyən edilməlidir. İnnovasiya qərarlarının qəbul edilməsi zamanı firma (həmçinin, innovasiyanı həyata keçirən istənilən qurum) yalnız vəsaitlərin hara yerləşdirilməsinə dair deyil, həm də onların maliyyələşdirilməsi mənbəyinə dair qərar qəbul etməlidir. Çünki firma üçün xüsusi vəsaitlərin həcmi və xarici borclanmanın əlyetərliliyi bu qərarlara təsir göstərə bilər. Maliyyə diskont dərəcəsi bu mənbələrdən cəlb edilən vəsaitlərin dəyərinin orta çəkili ölçüsü kimi müəyyən olunur. Dövlət investisiyalarında bu göstərici fərqli ola bilər. Belə ki, maliyyə diskont dərəcəsindən fərqli olaraq dövlət innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən iqtisadi diskont dərəcəsi bazar təhriflərini və dövlətin tənzimləmə vasitələrinin təsirini nəzərə almalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı", 2001

2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli 905-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir)
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2012, 508 s.
4. “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
5. “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı(14 aprel 2009-cu il).

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Zamanova Aytac Xudayət
Odlar Yurdu Universiteti
zamanovaaytac@gmail.com

Maliyyə siyasəti - maliyyənin idarəolunması sistemində əsas elementdir. Dövləti məcmuu daxili məhsulun formalaşması, bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar dəyər münasibətlərinin müəyyən edən zaman cəmiyyət və maliyyə sistemi qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələri də müəyyənləşdirir.

Maliyyə siyasəti - məcmuu daxili məhsulun, ictima sərvətin formalaşması, bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi və istifadəsi proseslərinə yönəldilən məqsəd və vəzifələlərin müəyyən edilməsi deməkdir.

Maliyyə siyasəti, iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla ona məxsus spesifik üsul və metodlardan istifadə etməklə iqtisadi siyasətdə qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirmək və məqsədə çatmaq üçün təsir göstərir,

Maliyyə siyasəti iqtisadi münasibətlər nəticəsində formalaşır.

Maliyyə siyasətinin əsas məqsədi cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar tələbatların ödənilmpəsi üçün zəruri maliyyə resurslarını tam səfərbərliyə almaqdır. Buna uyğun olaraq maliyyə siyasəti sahibkarplığın aktivləşməsi üçün əlverişli şəraiti yaramalıdır. Müəssisələrdən gəlirin büdcəyə alınmasının səmərəli forması müəyyən edilməlidir, eləcə də maliyyə resurslarının formalaşmasında əhalinin iştirak payının formalaşması qaydası təkmilləşdirilməlidir. Maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə də fikir verilməlidir. Maliyyə siyasəti hazırlanan zaman maliyyə mexanmzminin qurulması prinsipləri müəyyən edilir.

Maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınması, onların bölüşdürülməsi və yenidənbölüşdürülməsinə yönəldilmiş dövləti tədbirlərini təmin edir.

Cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafına maliyyənin təsiri iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi çıxış edən maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətindən birbaşa asılı olur.

Maliyyə siyasəti işlənib hazırlanarkən maliyyə münasibətlərinin təşkilinin forma və metodları müəyyən edilir.

Maliyyə siyasətini - iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəldilən maliyyə sistemi vasitəsilə reallaşdırılan tədbirlərin elmi əsaslarının məcmuusu kimi qiymətləndirmək olar.

Maliyyə siyasəti maliyyə strategiyası və maliyyə taktikası əsasında müəyyən olunur.

Maliyyə strategiyası maliyyədən istifadənin əsas istiqamətlərini, maliyyə münasibətlərinin təşkilinin forma və metodlarının dəyişdirilməsini əhatə edir. Maliyyə taktikası cari vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilir.

Maliyyə siyasəti hər şeydən əvvəl müəyyən bir iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün maliyyədən istifadə olunması deməkdir. Dövlət, xüsusilə maktoiqtisadi məqsədlərinə (iqtisadi tarazlığın təmin edilməsi, iqtisadi artım inkişafının reallaşdırılması) çatmaq üçün maliyyə vasitələrindən istifadə edir. Dövlət gəlirlərinin artırılması, büdcə tarazlığı iqtisadi artıma aparan əsas vasitələrdir, bu vasitələrin təmin olunması isə maliyyə siyasətinin əsas vəzifələrindəndir.

Uzun, orta və qısa müddətdə proqramları yerinə yetirmək üçün maliyyə resurlarının səfərbərliyə alınması, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürmələrinə yönəldilən dövlətin tədbirlərinin məcmuu maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Maliyyə siyasət onun cəmiyyətin mənafeyinə uyğun olması ilə onun qoyulmuş məqsədlərə çatmağı ilə qiymətləndirilir.

Maliyyə siyasətinin nəticəsi o zaman böyük olur ki, belə siyasət ictimai inkişafın tələbatlarını, o cümlədən, cəmiyyətin bütün əhali qruplarının mənafeyini, konkret tarixi şəraiti və dövrün xüsusiyyətlərini nəzərə alsın.

Dövlətin maliyyə siyasəti birinci növbədə cəmiyyətin maddi bazasını təşkil edən maliyyə resurslarının maksimum mümkün həcminin formalaşmasına yönəldilməlidir.

Maliyyə siyasətinin vəzifələrinə daxildir:

1. Maksimum səviyyədə mümkün maliyyə resurslarının formalaşması üçün şəraitin təmin edilməsi;
2. Maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və istifadəsinin səmərəli sisteminin müəyyən olunması;
3. İqtisadi və sosial proseslərin maliyyə metodları ilə tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasının təşkili;
4. Strategiyanın dəyişən məqsəd və vəzifələrinə uyğun maliyyə mexanizminin işlənilməsi və inkişafı;
5. Maliyyənin idarəolunmasının səmərəli sisteminin yaradılması.

Dövlətin maliyyə siyasətinin məzmunu və onun əsas istiqamətləri cəmiyyətin

inkişafında dövlətin rolu haqqında elmin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün məqsədi və proqrammı sonrakılar idi; yeni iqtisadi sistemi və yeni cəmiyyətin əsaslarını yaratmaq.

Bu məqsədin əsas vəzifəsi sonrakı idi; özəlləşdirmə, yəni, dövlət mülkiyyətinin vətəndaşlara verilməsi, özəlləşmə - insanların ölkənin milli sərvətində payına olan

hüququnu təmin etmək demək idi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin yeni maliyyə-kredit siyasətinin əsasını aşağıdakılar təşkil edirdi:

- pul sisteminin sabitliyini və möhkəm manatı təmin etmək;
- pul-kredit sistemində mərkəziyyət saxlamaq;
- valyuta əməliyyatlarına olan inhisarı ləğv etmək;
- əhalinin əmanətlərinin cəlb edilməsi zəruriliyi;
- sair.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə siyasəti büdcə xərclərinin ixtisarını (büdcənin balanslaşdırılması üçün nəzərdə tuturdu; istehsal təyinatlı kapital qoyuluşunu, məqsədli əhəmiyyətini itirən xərclər. Əvvəllər qəbul edilmiş investisiya proqramlarını, zərərli müəssisələrə dotasiyanın verilməsini və s.)

Yeni maliyyə siyasəti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinin yenidən qurulmasını tələb etdi. Bununla əlaqədar Milli Məclis tərəfindən bir sıra qanunlar qəbul edildi; Büdcə sistemi haqqında, sığorta haqqında, bank sistemi haqqında, vergilər haqqında.

Azərbaycanda bazar maliyyə-kredit mexanizminin hazırlanmasında 1994-cü ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu böyük rol oynadı. Bu qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrin təşkilati-hüquqi formalarını, onların yaradılması, idarə edilməsi və fəaliyyəti prinsiplərini müəyyən edir, müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinə və hüquq bərabərliyinə təminat verir.

Qnunla göstərilir: «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında Azərbaycan Respublikası qanununa uyğun olaraq dövlət, kollektiv, xüsusi və qarışıq mülkiyyət formalarına əsaslanan müəssisə növləri fəaliyyət göstərə bilər.

«Müəssisə haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun maliyyə aspektləri sonrakılarda öz ifadəsini tapır. Müəssisənin əmlakının təşkili və mənfəətinin bölüşdürülməsi onun nizamnaməsi ilə müəyyən edilir; müəssisənin əmlakı onun əsas fondlarından və dövriyyə vəsaitlərindən, habelə, müəssisənin müstəqil balansında dəyəri göstərilən digər qiymətli əşyalardan ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı qiymətləri liberallaşdırdı. Yəni, indii həm dövlət, həm də müqavilə qiymətləri fəaliyyət göstərir. Belə Ki, müəssisə öz məhsulunu müstəqil, yəni, müqavilə və ya dövlətin tənzimlənən qiyməti ilə sata bilər.

Bazar şəraitində iqtisadi və sosial sferaya maliyyə təsirinin əsas metodları aşağıdakılardır;

- vergiqoyma;
- maliyyə resurslarının manevt edilməsi;

- maliyyələşmə;
- maliyyə bazarı;
- sair.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2011.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2014.
3. Vergi Məcəlləsi, 2000.
4. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respüblikasmm Qanunu. 1999.
5. «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respüblikasmm Qanunu, 1995.

ELEKTRON BİZNESİN İSTİFADƏÇİ İNTERFEYSİNİN KOMPONENTLƏRİNİN İŞLƏNMƏSİ

Abdulla Elvin Sadiq
Odlar Yurdu Universiteti
islamzadeh57@gmail.com

Son dövrlərdə elektron biznes real biznesə nisbətən daha çox pul qazandırır. Bunun əsas səbəbləri kimi internetin sürətli inkişafı, qlobal şəbəkənin olması, istifadəçi sayının (alıcıların) çoxalması və elektron biznesdə gəlir gətirən sahələrin olduqca çox olmasını göstərə bilərik. Elektron biznesdə ən gəlirli sahələrdən biri Microstock biznesi hesab edilir. Bu biznes internet üzərindən şəkil və videonun müxtəlif formatlarda (tiplərdə) satışını və alışını təmin edir. Microstock biznesin bəzən Micropayment fotoqraçılığı da adlandırırlar. Microstock biznesini digər fotoqraf bizneslərindən fərqləndirən əsas xüsusiyət bu bizneslə məşğul olan firmaların rəsmlərinin tamamilə internet üzərindən alınıb, satılmasıdır. Firmalar rəsmlərin alqı-satqısını bu biznes üçün qurulmuş xüsusi platformalar vasitəsilə həyata keçirirlər. Bu bizneslə məşğul olan çoxlu sayda məşhur platformalar vardır. Dünyanın istənilən yerindən qrafik dizaynerlər öz işlərini bu platformalara yerləşdirməklə onları asanlıqla satışa çıxara bilər. Həmçinin bu platformalara həvəskar və ya qrafik dizaynerliyi hobbi kimi istifadə edən insanlarda öz işlərini yerləşdirmək imkanına malikdirlər. Bu platformaların digər özəlliyi isə rəsmlərin burada çox ucuz qiymətə (0.20 – 10 ABŞ dolları) satışa çıxarılmasıdır. Platformalarda ən çox vektor tipli (formatlı) rəsmlər və Flash animasiyalı video və ya rəsmlər satılır. Microstock biznesinin yaradıcısı Bruce Livingstone hesab edilir. O, ilk olaraq pulsuz rəsm satışı həyata keçirən iStockphoto platformasını yaratmışdı. Lakin 2006-cı ildə o, platformanı 50 milyon dollara Getty İmages firmasına satdı. Bruce Livingstonedən ilhamlanaraq bir çox firmada bu bizneslə məşğul olan platformalar yaratmağa başladılar. Sonraki illərdə bəzi platformalar fəaliyyətlərini davam edə bilmədi və böyük platformalar kiçik platformaları alaraq öz istifadəçi sayını xeyli artıraraq 60 platformalarını genişləndirdilər. Hazırda ən böyük platformalar Fotolia, Featurepics, Depositphotos, Pond5, 123RF, Can Stock Photo və Shutterstock hesab edilir. Kiçik platformaların aradan qalxması ilə böyük platformalar arasında rəqabət daha da artdı. İstifadəçilərini artırmaq üçün platformalar müştərilərə müxtəlif təkliflər etməyə başladılar. Ən geniş yayılmış üsul "hər yükləməyə ödə" üsulu idi. Lakin Shutterstock tam əksini edərək müştərilərə "ödənişə görə yüklə" üsulunu təklif etdi. Bundan sonra bazarda öz mövqeyini gücləndirmək üçün BigStockPhoto firmasını satın aldı. Sonralar Newcomer Cutcaster.com yeni qiymətlər modelini təklif etdi. Bu modelə görə istifədəçilər aldıqları rəsmlərə özləri qiymət təklif etməli idi. Bu model bütün platformalar tərəfindən tətbiq edilsə də, daha sonralar rəsmlərin qiymətləri ölkələrdəki alıcılara görə dəfələrlə dəyişdirildi. Bir çox platformalar rəqabətə yenilməmək üçün rəsmlərlə bərabər video və səs klipləri satmağa başladılar. 2011-ci ildə bu sahə peşəkər biznes sahəsinə çevrildi. Microstock bazarı genişləndi və platformalar artıq daha keyfiyyətli rəsmlər sataraq rəqabəti artırdılar. Firmalar rəsmləri keyfiyyətli və ucuz satan həvəskar dizaynerlərdən alaraq mənfəət əldə etməyə başladılar. 2012 –ci ildə Shutterstock öz platforması xalqa açıq elan edən ilk Microstock platforması oldu. Bu platforma hər bir istifadəçiyə standartlara cavab verən rəsmlərini platformaya yükləməyə və satışa çıxarmağa icazə verirdi.

Fərz olunur ki, CERT xidmətləri göstərən provayderə bir neçə İnT insidentini emal etmək sifarişi daxil olub. İnsidentlər müxtəlif təşkilatlardan (təhlükəsizlik domenlərindən) daxil ola bilər. CERT-provayderinin əlaqələndirmə mərkəzi bu işləri özünün insidentlərin emalı üzrə ixtisaslaşmış cavablandırma qrupları (CERT- qrupları) arasında bəzi məhdudiyyətləri nəzərə almaqla müəyyən kriteriyalara görə optimal paylamalıdır. Qeyd

edək ki, CERT-qrupu bir nəfərdən də ibarət ola bilər. Aşağıdakı məhdudiyyətlər nəzərə alına bilər:

- İnsidentin emalı (cavablandırılması) bir neçə prosedurdan ibarətdir;
- Prosedurların yerinə yetirilməsi ardıcıllığı var, bəzi prosedurlara yalnız ondan əvvəl gələn bütün prosedurlar emal edil dikdən sonra başlamaq olar;
- Hər bir proseduru yalnız bir CERT-qrupu yerinə yetirə bilər;
- CERT-qrupu eyni vaxtda bir neçə emal prosedurunu yerinə yetirə bilməz;
- Bir insidentin emalı üzrə bəzi prosedurları eyni vaxtda yerinə yetirmək olar;
- CERT- qrupu bir insidentin emalından digərinin emalına keçdikdə müəyyənxərclər tələb edilə bilər (bir coğrafi məkandan digərinə yerdəyişmə);
- İnsidentin emalının son müddətinə məhdudiyyət qoyula bilər.
- Hər bir CERT-qrupu istənilən insident prosedurunu yerinə yetirə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Конхйуховски. “Экономичэская информатика”. Питер, СПБ, 2001.
2. Успенский И. Энциклопедия интернет - бизнеса. СПб: Питер, 2001.
3. Некрестьянов И., Пантелеева Н. Системы текстового поиска для Веб / МАИК «Наука/Интерпериодика» // Программирование. 2002. № 4.
4. Когаловский М.Р. Энциклопедия технологий баз данных. М.: Финансы и статистика, 2002.
5. Кураленок И.Е., Некрестьянов И.С. Оценка систем текстового поиска / МАИК «Наука/Интерпериодика» // Программирование. 2002. № 4

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QEYRİ-NEFT SEKTORU ÜZRƏ İXRACIN DİVERSİFİKASIYASI

Abdullayev Asif Abdulla

Odlar Yurdu Universiteti

asif99abd@gmail.com

Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini təyin edən təməl göstəricilərdən biri xarici ticarət əlaqələrinin genişliyidir. İstehsal edilən məhsulların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, onların müvafiq bazarlara asan çıxış imkanının yaradılması, daxili istehlak bazarına lazımlı olan mal və əmtəələrin idxalı son nəticədə ölkələrin iqtisadi gücünün artmasında öz effektini göstərir. Bir ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin təməl prioritetlərinin düzgün təyini üçün keçmişdən bu günə qədər inkişaf yolu keçmiş fərqli nəzəriyyələrin analizi və bunların üstünlüklərinin anlaşılması vacib məsələlərdəndir. Xarici ticarət, ölkənin sərhədləri xaricində mal və ya xidmətlərin ən ümumi mənasında, müəyyən bir alış və ya satış prosesidir. Yəni, müxtəlif ölkələrdən mal və ya xidmətlərin bir-birinə köçürülməsidir. Bir ölkənin inkişafı və gəlir mənbəyi olan xarici ticarət, ölkənin əsas ehtiyaclarını təmin etmək və ölkələrin rifah səviyyələrini artırmaqda mühüm amildir . Xarici ticarət konsepsiyasının ortaya çıxması müstəqil və qarşılıqlı hüquqlara malik olan iki siyasi dövlətin mövcudluğudır. Buna görə xarici ticarətin həyata keçirilməsi üçün müəyyən sərhədlər olmalıdır (Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s. 399). Bəzən bu dövlətlər və sərhədlər aradan qaldırıldıqda iqtisadi birliklər qurula bilər.Belə bir vəziyyətdə, xarici ticarət təcrübələri üçün siyasi sərhədlər məcburi deyildir. Xarici ticarət müəyyən iqtisadi birliklər ilə həyata keçirilə bilər . İkinci dünya müharibəsindən sonra dünya ticarətində meydana çıxan dəyişikliklərlə ticarətdə liberallaşma ideyası güclənməyə başladı. Xarici ticarət elementləri ixrac və idxaldır. Ancaq geniş mənada xarici ticarətə təsir edən amillər təkcə idxal və ixrac deyil, həm də ictimai, siyasi və mədəni həyat və cəmiyyətlərin texnoloji inkişaf səviyyələri xarici ticarətə təsir edən amillərə əlavə edilməlidir. Bu cür elementləri təmin edən ölkələrin müxtəlif təbii ehtiyatlarından, informasiya və texnoloji qabiliyyətlərindən yaranan fərqlərdən istifadə etmək üçün həyata keçirilən bütün fəaliyyətlər kimi müəyyən edilir və ölkələrin xarici ticarətdə faydaları və rifahının artması mühüm 9 amildir. Bundan əlavə, xarici ticarət ölkələrinin makroiqtisadi qalıqları bazar strukturları, işsizlik və inflyasiya kimi bütün hallarda təsirlidir. Xarici ticarət konseptual nəzəriyyələri uzun bir təkamül yolu keçərək çoxmüddətli bir tarixə sahibdir. Xarici ticarət nəzəriyyələrinin təkmilləşməsi özünün inkişaf periodu ilə feodalizmin sona çatdığı və kapitalist istehsal münasibətləri təfəkkürünün yarandığı ilk vaxtlardan bəri dünya iqtisadi fikrinin inkişafının əhəmiyyətli mərhələlərini özündə ehtiva edir (Aslanov H.H, Məhərrəmov A.M., 2014: s.399). (Əlavə 1: s.82) Xarici ticarət nəzəriyyələrinin təkamül prosesi merkantilist, klassik, neoklassik və modern nəzəriyyələr istiqamətlərində həyata keçmişdir. Xarici ticarət nəzəriyyələrinin əsasları merkantilizmə və klassik liberalizmə əsaslanır (В.АЕ.Рыбалкина. Москва: ЮНИТИ, 2013: s.137.). Merkantilizm 16-18-ci əsrlərdə cərəyan etmiş və idealları əsasən iqtisadi ticarət sistemidir ki, dövlətin xarici ticarətdə ixracını artırmaq və idxalın məhdudlaşdırılması və ya qadağan edilməsi məqsədilə müdaxiləsini vacib sayır. Sərvətin mənbəyini qızıl və gümüş kimi qiymətli metallarda kimi görən merkantilistlərə görə, dünya sərvəti sabitdir. Bu baxımdan, xarici ticarətin sıfır balansında bir oyun kimi təsvir edən merkantilistlərə görə, bir ölkə qazanması digər ölkənin

itkisi deməkdir. Merkantilizm cərəyanından az sonra formalaşam fiziokrat konsepsiyası xarici ticarət fəaliyyətinə elə böyük önəm verməsə də iqtisadi təfəkkürün tərəqqisində vacib rol oynamışdır. Bu konsepsiyanın nümayəndələri qismində Jak Turqonu, Fransua Keneni, Viktor Miralonu misal çəkmək olar. Onlar merkantilistlərdən fərqlənərək ölkənin sərvətinin təməlini ticarətdə yox, istehsalatda, dəqiq desək aqrar istehsalatda görürdülər və elə düşünürdülər ki, dövlət iqtisadi proseslərin təbii axınına müdaxilə etməməlidir. Bu təlimin banilərindən olan Kene belə düşünürdü ki, dövlət ictimai mühitdə gedən proseslərə uyğun qanunlar qəbul edərək öz missiyasını sona çatdırmalıdır. Bütün bu fikirlərdə liberal ticarət strategiyasının ilk rüşeymləri görünürdü. Buna baxmayaraq, onların sərvətin yeganə mənbəyi barəsindəki nəzəri fikirləri qıt idi. Çünki, maddi nemətlər toplusundan ibarət olan sərvət yalnızca kənd təsərrüfatında yox, iqtisadiyyatın 10 bütün sferalarında formalaşdırılır. Ancaq, bütünlükdə iqtisadiyyatı bir sistem qismində ələ alıb analiz etmədən sərvətin mənbələri haqqındakı suallara cavab vermək mümkün olmamışdır. Bu öhdəlik isə klassik məktəbin öhdəsinə düşmüşdü.

Daha sonra isə Adam Smitin (1776) "xalqların sərvəti" kitabını nəşr etməsi, klassik məktəbin ortaya çıxmasına və xarici ticarətin baxışlarında bir dəyişməyə gətirib çıxardı. Smit, dünyada sərvətin sabit olmadığını və bu sərvətin bir ölkə istehsal edə biləcək mal və xidmətlərdən asılı olduğunu ifadə etdi. İqtisadi həyatı tənzimləyən görünməz bir əl olduğunu söyləyən Smit, bu nəzəriyyə ilə qiymət mexanizmini izah etmək istəmişdir.Beləki, bu mexanizm sayəsində dövlətin müdaxiləsinə ehtiyac olmadan iqtisadi dövr özbaşına təmin ediləcəkdir. Smit liberal dünya ticarətində ümumdünya istehsalının və rifahının yüksəlməsini açıqlamışdır. "Mütləq üstünlüklər" nəzəriyyəsi ilə iki ölkə arasında ticarətin detallarını açıqlayan Smitə görə, əgər bir ölkə digər ölkəyə nisbətən daha ucuz bir mal istehsal edə bilirsə, bu əmtəənin istehsalında ixtisaslaşmalı və bu malların ixracına qarşı mütləq üstünlüyü olmayan malları idxal etməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov H.H, Məhərrəmov A.M, (2014) "Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi". Bakı, 399 səh.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı"
3. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016
4. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi: Müqayisəli Təhlil, 2018
5. Salahov S.V. "Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri", 2016

İNTERNETDƏ AXTARIŞININ EVRİSTİK SİSTEMİ

Ağabəyli Rafət Müşfiq
Odlar Yurdu Universiteti
rafetaghabeyli@gmail.com

Müasir informasiya sistemləri çox təyinatlı və mürəkkəb quruluşlu sistemlərdir. Müasir informasiya sistemlərinin tətbiqi ilə çox mürəkkəb səviyyəli məsələləri həll etmək, eləcə də bu məsələrin eyni zamanda müxtəlif istifadəçilərə çatdırılması mümkün olur. İnformasiya sistemlərinin dəyərliliyini göstərən əsas iki meyar vardır: müasir informasiya sistemlərinin genişliyi və dinamikliyi. İnformasiya sistemlərinin genişliyi deyərkən informasiya sistemlərindən eyni anda istifadə edə bilən istifadəçilərin sayı nəzərdə tutulur. İstifadəçilərin sayı çox olduqda informasiya sistemi də bir o qədər dəyərli hesab edilir. İnformasiya sistemlərinin dinamaliyi dedikdə isə informasiya sisteminin istifadə edilən mühitə uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Eyni informasiya sistemi müxtəlif mühitlərdə tətbiq oluna bilər. İnformasiya sisteminin dinamiklik xassəsi onun istifadə olunan mühitdə uyğunlaşmasına imkan verir. İnformasiya sisteminin dəyərli olması onun daha çox gəlir gətirməsi anlamına gəlir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki meyar (informasiya sistemlərinin genişliyi və dinamikliyi) nə qədər yuxarı olsa informasiya sistemi bir o qədər gəlir gətirər. Müasir informasiya sistemlərinin əsasını verilənlər bazası təşkil edir. Verilənlər bazası eyni yerdə saxlanan, bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan, mərkəzləşdirilmiş idarə olunan fərqli istifadəçilər tərəfindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilən verilənlər cəmindən ibarətdir. Verilənlər bazası təşkil olunarkən aşağıdakı meyarlar nəzərə alınır: 1) Verilənlər bazasında verilənlərin izafiliyi minimum olsun; 2) Verilənlər, onları emal (redaktə) edən proqramlardan asılı olmasın; 3) Lazımi verilənləri axtarıb tapmaq, dəyişdirmək və yeniləmək üçün ümumi üsul və vasitələrindən istifadə olunsun; 4) Verilənlər bazasının tətbiq sahəsini genişləndirmək mümkün olsun; 5) Verilən bazasının strukturu ilə verilənlərin daxili strukturu uyğun olsun; 7 6) Verilənlər bazasındakı bütün verilənlərin idarə edilməsi üçün eyni üsuldan istifadə edilsin; 7) Verilənlərin təhlükəsizliyi tam təmin olunsun. Verilənlər bazası ilə işləyən infomasiya sistemində baş verən prosesləri başa düşmək üçün VBİS-lə işləyən lokal şəbəkənin iş sxemini nəzərdən keçirək (şəkil.1.1). Şəkil 1.1. VBİS əsasında qurulan lokal şəbəkənin arxitekturası Verilənlərin modeli verilənlərin nə cür və hansı qaydalarla nizamlanmasını təyin edir. Lakin nizamlanma xassələri verilənlərin semantikasını və istifadə üsullarını tam anlamı ilə istifadə etməyə imkan vermir. Buna görə verilənlər üzərindəki əməliyyatlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməliyyatlar verilənlərin nizamlanması yəni strukturları ilə uyğun olmalıdır. Üstqurum proqramlar İstifadəçi-sistem interfeysi Verilənlər bazasının adminstratoru Xarici model Məntiqi model Fiziki model Verilənlər bazasının idarəetmə sistemləri Əməliyyat sistemi Verilənlər bazası 8 Verilənlərin modelləri real obyektlərin statik (dəyişməz) və dinamik (zamanla dəyişən) xassələrini özündə ehtiva etməlidir. Statik xassələrə vaxta görə dəyişməz xassələr aiddir. Onlar müəyyən vaxt müddətində və ya həmişə doğru, dəyişməz olur. Dinamik xassələrsə obyektlərə tətbiq olunan əməliyyatlar nəticəsində vəziyyətlərinin dəyişilməsini əks etdirir. Verilənlərin struktur modelləşdirilməsi üçün klassik və klassik modellər əsasında yaradılmış yeni modellər istifadə edilir. Klassik modellərə: relyasiya, iyerarxik və şəbəkə modellərini aid etmək olar. Son illərdə klassik modellər əsasında yaranan və praktikada daha çox istifadə olunan modellərə isə: postrelyasiya, çoxölçülü və obyektyönlü modelləri aid edə bilərik. Qeyd etdiyimiz modellərin genişləndirilməsi nəticəsində də yeni modellər yaradılmışdır. Genişlənmə nəticəsində yaradılan modellərə nümunə kimi: obyektrelyasiya, deduktiv-obyektyönlü, semantik, konseptualyönlü modellərini göstərmək olar. İyerarxik model verilənlərin nizamlı (ağac və ya qraf) şəklində təsvirinə əsaslanır. Qrafdakı təpələr

mahiyyətlərin tipini, budaqlarsa mahiyyətlər arasındakı münasibətləri göstərir. İyerarxik model əsasında yaranan verilənlər bazasının idarəetmə sistemlərinin sayı çox deyil. İMS, OKA, Team-Up, Data Edge, PC/Focus sistemlərini göstərmək misal olaraq göstərmək olar. İyerarxik model əlaqələr və mahiyyətlərdən ibarətdir.

Bir sıra tədqiqatlarda veb-də sosial şəbəkələrin çıxarılması üçün axtarış mexanizmindən istifadə olunmuşdur. İlk dəfə olaraq sosial şəbəkələrin çıxarılmasında avtomatlaşdırılmış interaktiv alət (vasitə) işlənib hazırlanmışdır. Bu interaktiv alət Altavista adlandırılmışdır. Burada, Altavistadan hər hansı sənəddə (məsələn, şəxsi ana səhifələr, məqalələrdə həmmüəlliflərin siyahıları, istinadlar və s.) adların birgə görünməsi ideyasından istifadə edərək, sosial şəbəkələrin çıxarılmasında istifadə olunur. Aparılan tədqiqatda konfrans iştirakçılarının ad, e-poçt, iş yerləri və s. kimi atributlardan istifadə edərək, sosial şəbəkələrin çıxarılması üçün sistem təklif olunmuşdur. Burada, hər hansı iki iştirakçı arasında əlaqələr Jakkard ölçüsündən istifadə edərək axtarış mexanizminə sorğu göndərərək toplanan veb məlumatlar əsasında müəyyən olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kərimov S. Q. , Babanlı Ə. Y. , Məmmədxanov R. Q. , Vəliyev N.N., İbrahimova S. N. “İnformatika üzrə rusca-ingiliscə, azərbaycanca-türkcə izahlı lüğət”. Bakı 1996
2. S. Q. Kərimov “İnformasiya sistemləri və verilənlər bazaları”. Bakı 1999
3. Y. Abdullayev, İ. Musayev, B. Qurbanov. “Məlumat bazalarının layihələndirilməsi”. Bakı 2001
4. K.P.Paşayev “Kommersiya fəaliyyətinin əsasları”. Bakı 2010
5. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI

İSLAM İNKİŞAF BANKININ FƏALİYYƏTİNİN STRUKTURU

Əzizova Ayşən Murad

Odlar Yurdu Universiteti

ayshan-azizova@mail.ru

"Faizsiz bank işi" termini İslam Bankçılıq anlayışından daha geniş sahəni əhatə edir. Çünki dünyanın müxtəlif ölkələrində müxtəlif məqsədlər üçün tikilmiş İslam bankları mövcuddur, lakin İslam bankları kimi müəyyən edilə bilməz.

Bankçılıq sahəsində İslam prinsiplərini tətbiq etmək üçün ilk cəhd Misirdə bu əməliyyatların dini ideoloji mahiyyətinə istinad etmədən edildi. Bu cür sirr hökmdarların İslam ənənələrini və prinsiplərini ictimai həyatda canlandırmaq üçün İslam fundamentalizminin elan edilməsi kimi hər hansı cəhdləri qəbul etdiyini görən dominant siyasi rejimə əsaslanırdı.

1963-cü ildə bir Misir iqtisadçısı Əhməd Əl-Nəcər 1963-cü ildə Mit Gamra- da mənfəət və itkilərdə səhmdar iştirakına əsaslanan bir əmanət bankı şəklində İslam bankçılığını tətbiq etməyə cəhd göstərdi. Bu təcrübə 1967-ci ilə qədər davametdi və o dövrdə ölkədə 9 bank fəaliyyət göstərdi. Bu banklar əsasən ticarət və sənaye sahələrində birbaşa maliyyələşdirmə ilə və ya digər investorlar ilə birgə investisiya yatırdılar və ya faiz ödəmədilər və layihənin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunan mənfəət məbləğləri ilə paylaşdılar. Beləliklə, onlar əsasən əmanət investisiya təşkilatı kimi kommersiya bankı kimi fəaliyyət göstərdilər. 1971-ci ildə Misirdə qurulan Nazir Sosial Bank faizsiz kommersiya bankı elan edildi.

İslam İnkişaf Bankı (İİB) 1974-cü ildə İslam Ölkələri Təşkilatı (İKT) tərəfindən təsis edilib və əvvəlcə üzv ölkələrin iqtisadi inkişaf layihələri üçün sərmayə qoymaqda hökumətlərarası məqsədlər göstərmişdir. İİB-in əməliyyatları açıq şəkildə şəriət prinsiplərinə əsaslanır. 1970-ci illərdə bir çox müsəlman ölkələrində siyasi dəyişikliklər baş verib, bu da İslam maliyyə institutlarının qanuniləşdirilməsinə təkan verdi. Yaxın Şərqdə bir çox İslam bankları DubayİSlam Bankı (1975), Sudan Fayzel İslam Bankı (1977), Misirdə Fayzel İslam Bankı(1977), Bahreyn İlamik Bankı (1979) kimi hüquqi varlığını tapdılar. Pasifik-Asiya regionu bu dəyişikliyin təsirindən təsirlənməyib. Filippin Amana Bankı 1973-cü ildə Prezident fərmanı ilə İslam xarakterinə istinad etmədən ixtisaslaşmış bir bank institutu olaraq yaradılıb. Bu bankın yaradılması Müsəlman qiyamına cavab olaraq, müsəlman icmasının həyatının iqtisadi tərəfinin ehtiyaclarını ödəmək tələbi ilə Filippin hökumətinə bir imtina idi.

Lakin, bu bankın əsas vəzifəsi ölkənin cənubundakı Mindanao, Sulu vəPalawan şəhərlərində tikinti və yenidənqurma idi. Filippin Amana Bankının Cənubi Müsəlman ellərinin böyük şəhərlərində yerləşən 8 filialı Mindanao şəhərində qərargahı var. Bu bank tam İslam hesab edilmir, çünki İslamın maliyyələşdirmə üsulları ilə yanaşı, adi faiz əməliyyatları da var. Filippin bankının əmanət əməliyyatlarının iki "pəncərəsi" ilə necə işlədiyini müşahidə etmək maraqlıdır: ənənəvi və İslam. Buna baxmayaraq, bu bankı tam miqyaslı bir İslam bankına köçürmək üçün səylər edilir. Malayziyada İslam bankçılığı başlanğıcı 1983-cü ildə baş vermişdir. 1963-cü ildə təsis edilmiş İslami Maliyyə Korporasiyası Malayziyada ilk İslam maliyyə qurumu oldu. 1969-cu ildə bu təşkilat Pilgrim İşləri İdarəsinə və Fondun İdarəetmə şöbəsinə çevrilmişdir və hazırda Tabung Hac kimi tanınır. Bu təşkilat şəriətin qanuna əsasən zəvvarların qənaətinə sərmayə qoyan bir maliyyə şirkəti kimi fəaliyyət göstərir, lakin onun rolu qeyri-bank maliyyə institutları çərçivəsində kifayət qədər məhduddur. Buna baxmayaraq Tabung Həcc müvəffəqiyyəti,

islam bankçılığı xidmətlərinin tam çeşidini təmin edən İslam Malayziya Bank İslam Malayziya Berhad bankının açılmasına öz töhfəsini verərək Tabung Hac 80 milyon dollarlıq nizamnamə kapitalının 12,5% -ni ödəyib. Bu bank ölkənin müxtəlif yerlərində 14 filiala malikdir. Müsəlmanların azlıq əhalisində yaşadığı ölkələrdə qurulan bəzi İslam maliyyə qurumlarının qeyd edildiyi qeyd edilməlidir.

70-ci illərdə Hindistanda faizsiz qənaət və sosial kreditlər üzrə kəmiyyət artıb. 1978-ci ildə Lüksemburqda təsis edilmiş İslam Bankçılıq Sistemi (İslam Maliyyə Evi), Qərb icmasının İslam bankçılıq nümunəsini qoydu. Bu gün İslam bankları ABŞ, Böyük Britaniya və Batı Avropa ölkələrində açıq və uğurlu fəaliyyət göstərir. Danimarkanın İslam Beynəlxalq Bankı Kopenhagendə və Melburnda Avstraliya İslam İnvestisiya Şirkəti ilə fəaliyyət göstərir.

Bu gün Pakistan Milli kredit-bank sektoru regionda tam sürətlə yerləşir və İran təcrübəsinə çox yaxındır. Burada İran modelinə bənzər çox ciddi islamlaşma modeli, çox qısa müddət ərzində bütün kredit bank sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə restrukturizasiyası üçün eyni alət və metodlardan istifadə olunur.

1984-cü ildə Türkiyə Respublikasında "özəl maliyyə institutları haqqında" qanunun qəbul edilməsi ilə ölkə İslam bank prinsiplərinin prinsiplərini də öyrənə bilmişdi. Bu hadisədən sonra Faysal Finance və El Baraka Turk kimi özəl maliyyə qurumları 1985-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır.

1999-cu ilin oktyabr ayında Pakistanda Ali Məhkəmə qərara aldı ki, borc üzrə əlavə hesablaşmaların və maraqların həyata keçirilməsi İslam mənəvi normalarına zidd olacaq və hökumət 2001-ci ilin ortalarınadək ölkədə tam hüquqluMaliyyə və kredit bank sistemini tətbiq edib. Ölkənin bank praktikasının yeni prinsiplərə keçməsi bu qısa müddət ərzində bankların depozitlərinin və xüsusilə birinci dövr ərzində investisiya fəaliyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxardı. Bundan əlavə, özəl sektor, xüsusilə də kiçik şirkətlər, fərdi sahibkarlar və tək-tək banklar tərəfindən diqqətli idi, çünki maliyyə resurslarının faktiki dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Eyni zamanda, rəsmi bank sektorunda faiz dərəcələrinin ləğvi tez-tez birjadankənar borc bazarında və parabanlar sektorunda kreditin dəyərinin artmasına gətirib çıxardı.

Son illərdə iqtisadiyyat və bankçılıq sahəsində müsəlman mütəxəssislər faizlərin əvəzinin mümkün yollarını diqqətlə nəzərdən keçirmişlər. Müsəlman iqtisadçıları faizsiz iqtisadi sistemin iqtisadi modellərini inkişaf etdirmiş və maraqların aradan qaldırılmasının iqtisadi artım, resursların yaradılması və gəlirlərin paylanması təsirlərini təhlil etmişdir. Onlar müasir bankların təşkili üçün nəzəri əsaslarını faizsiz şəkildə əsaslandırdılar. Bank əməkdaşları faizsiz bankçılıq üzrə ədəbiyyata böyük töhfə verdilər.

Faizsiz bankçılıq anlayışı artıq tamamilə nəzəri bir kateqoriya deyil. Ötən 20 il ərzində dünyanın müxtəlif yerlərində bir neçə İslam bankı yaradılıb və faizsiz birşəkildə fəaliyyət göstərir. İslam dünyasının üç ölkəsi, Pakistan, İran və Sudan iqtisadiyyatın yüzdə birini ləğv etmək üçün cəsarətli bir cəhd etdi və bu məqsədlə əhəmiyyətli bir tərəqqi edildi.

Kredit faizinin arzuolunmaz nəticələrini anlamaq yalnız kreditlər üzrə faizlərin qadağan edilməsinin səbəblərini (istehsal kreditləri daxil olmaqla) izah etməklə yanaşı İslam ruhuna uyğun bir alternativ sistemin yaradılmasını da əsaslandırır. Faiz banklarının istənməyən xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi xülasə edilə bilər:

1) Faiz əsaslı əməliyyatlar iqtisadi sistemin bərabərliyi prinsipini pozur. Borcalan, zərər baxımından belə kreditə görə müəyyən bir faiz ödəməlidir. Mənfəət qazanılmış olsa belə, mənfəətin dərəcəsini aşarsa, kredit üzrə faiz dözülməz bir yük

ola bilər. Bir istehsal layihəsinə pul sərf olunduqda, mənfəət və zərər baxımından son nəticə tez-tez qeyri-müəyyəndir. Borcalanın iqtisadi şərtlərindən asılı olmayaraq "ət parçası" nın tələbi İslamda ədalət qaydalarını pozur. Biznesdə, fərdi zərif və fiziki əməyin xərclərinə mütənasib olaraq mükafat ("pul qazanır") aldıqda yalnız vəziyyət etikdir. Faiz müqaviləsində borc verən heç bir səy göstərmir və heç bir pul sərf etmir, amma əsas məbləği və marağını alır. Hətta borcalanın işi, krediti investisiya etdiyi halda, itkiyə məruz qaldıqda, borc verən əsas məbləğin və faizin qaytarılmasını gözləyir.

2) Faydaya əsaslanan bir sistemin qeyri-sabitliyi müvəffəqiyyətsizlik nəticəsində bankruptcies gətirib çıxarır, nəticəsi məhsuldarlıq və işsizlik itkisidir. Depressiyalı vəziyyətdə olan faiz dərəcələrinin "ölü çəkisi" onun xarakterik xüsusiyyətləri aşağı olan sənaye ilə "xəstə" təşkil edir və onların "bərpası" çox problemli olur və bu isə öz növbəsində məşğulluqda mənfi nəticələrə səbəb olur.

3) Yüzdə bazlı sistem böyümədən daha təhlükəsizliyə yönəldilmişdir.

Banklar öz investorlarına öhdəlik götürdükləri üçün, kreditlərin təhlükəsizqaytarılması və onlara maraq göstərilməsində daha çox maraqlanırlar.

Bu, bankların öz borcalanlarını böyük şirkətlərə və ya kifayət qədər təhlükəsiz olduğu sübut edən təşkilatlara və ya şəxslərə məhdudlaşdırmasıdır. Banklar belə investisiya yollarının qeyri-kafi olacağına inanırlarsa, zəmanətli gəlir ilə dövlət qiymətli kağızlarına investisiya qoymağı üstün tuturlar. Fondun təhlükəsizliyinə həddindən artıq diqqət odur ki, böyümənin qarşısını alır, çünki bu sistem səyləri milli məhsulun artmasına səbəb ola biləcək, lakin bankın ödəmə qabiliyyətinə olan tələbini ödəmək üçün kifayət qədər təhlükəsizliyi olmayan çox sayda potensial sahibkarlardan maliyyə axını ayırır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Z.F (2012). Keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində İslam Bankçılıq modelinin tətbiqi problemləri // Azərbaycanda islam maliyyə bazarının inkişaf perspektivləri. Beynəlxalq simpozium., Bakı, Azərbaycan, 524 s.
2. Ə.M.Bədəlov, A.M.Ağayev, S.C.Tağızadə (2006). “Dünya İqtisadiyyatı” Bakı 475 s.
3. Q.M.Abbasov (2005). “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları” Elm nəşriyyatı. Bakı 452 s.
4. D. Vəliyev, M.Rəhimov (2000). “Beynəlxalq Maliyyə” Bakı 254 s.

AZƏRBAYCANIN TURİZM ŞİRKƏTLƏRİNDƏ İNSTİTUSİONAL İDARƏETMƏ PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Hacıyev Dadaş İntiqam

Odlar Yurdu Universiteti

hacievdadash@gmail.com

Zəngin turizm-rekreasiya ehtiyatlarının olmasına baxmayaraq, ölkəmizdə hələ ki, ekoloji turizm, kənd turizmi, macəra-ekstremal, etnik və s. turizm sahələrinin inkişafı haqqında danışmaq çətindir. Daxili turizm üçün bu adı çəkilən turizm sahələri qeyriənənvi sayıla bilər. Bu sahədə mövcud olan boşluqları aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Lakin proses çox ləng getdiyindən istəklər layihələr çərçivəsində qalır. Regionlarda turizm infrastrukturunun təhlil olunduqda Böyük Qafqazın dağ və dağətəyiərazilərində qeyri-ənənəvi turizm növlərinə aid məqsədyönlü şəkildə turizm klasterlərinin yaradılması xüsusi önəm daşıyır.

Artıq bu bölgələrdə bəzi qeyri-ənənəvi turizm növlərinə rast gəmək olar. Məsələn, 2012-ci ilin sonunda, Qusar şəhərindən 30 kilometr şimalda, rayonundağlıq Alayan kəndi ərazisində yerləşən Şahdağ Qış-Yay Turizm Kompleksinin və 2014-cü ilin yanvarında, Qəbələ rayonunda "Tufan"Dağ-Xizək Yay-Qış İstirahət Kompleksinin istifadəyə verilməsi turistlər üçün ölkəmizdə dağ-xizək və dağ-qış idman növləri ilə məşğulolaraqinkanlarınıyaradır.(htt//www.anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid = 245281(electron resurs).

Dağlıq ərazidə Eksperimental Turizmin təşkili dünya praktikasında geniş yayılmışdır. Azərbaycan dağlarının da dağ idman növləri baxımından böyük perspektivi vardır. Hətta ölkəmizdə Hava və Eksperimental İdman Növləri Federasiyası tərəfindən dağadırmanma, qayayadırmanma, buzadırmanma və s. kimi ekstremal idmanın növləri üzrə aktiv fəaliyyət həyata keçirilir. Federasiyanın təşəbbüsü ilə paraşütdən, deltaplandan tullanma, Qaraçay və Qudyalçayda kanyoninq həyata keçirilmişdir. Təşkil edilən fəaliyyətlərin əksəriyyəti Böyük Qafqaz dağlarının payına düşür. Federasiya tərəfindən ekstremal idmam növ xidmətləri üzrə təklif olunan xidmətlər ölkəmizdə dağ idman növləri inkişafına yönəldilib. Lakin daxili bazarda bu idman növünə müraciət edənlərin sayının az olması onu ölkəmiz üçün qeyri-ənənəvi turizm növləri sırasına daxil etmə imkanı verir. Respublika turizm mərkəzinin Şəkidə Daşüz kəndində fəaliyyət göstərməsi ölkəmizdə hələ ki, qeyri-ənənəvi sayılan atçılıq turizminin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. Son zamanlar ölkəmizdə paintball yarışlarının təşkili həyata keçirilir. Respublikada ilk dəfə olaraq Ağstafada Paint-Ball və Stend atçılıq mərkəzi inşa edilib. Eyni zamanda, paytaxtda Baku Paintball Center klubu fəaliyyət göstərir. Gənclərin Paintballa göstərdiyi maraq digər rayonlarda da bu tip mərkəzlərin tikilməsinə ehtiyac olduğunu təsdiqləyir və onların əyləncə mərkəzi olmaqla yanaşı yeniyetmə və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayacaqdır. Əlavə olaraq respublikanın Böyük Qafqaz dağlarında paraplanla tullanma, bancijampinq, vertolyotlarda turların təşkili və s. kimi xidmətlər göstərmək, həmçinin hadisə turizmi kimi qeyri-ənənvi turizm növlərini inkişaf etdirmək mümkündür.

Ölkəmiz üçün yeni qeyri-ənənvi turizm növlərini müəyyən edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-ənənvi turizmə maraq göstərən turistlərdə əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlər səciyyəvidir: - yeniliyə marağın olması; - kiçik qruplarda səyahətlərə üstünlük vermək; -

fərqli mədəniyyətlərə marağın olması və s. ; Müasir dövrdə aktual problemlərdən biri gənclərimizin dünya görüşünün genişləndirilməsi məsələsidir. Xarici təcrübədə istehlakçılara məhsulu əyləncəli şəkildə təqdim etməklə, onları hiss edilmədən maarifləndirirlər. Praktikadan bəhrələnərək qeyri-ənənəvi turizm növlərinin də gənclərin dünya görüşlərini artırmaqda istifadə etmək mümkündür. Məsələn, Fransanın "Astariks" əyləncə mərkəzi daha çox uşaqlı ailələrin istirahəti üçün nəzərdə tutulub. Tematik parktikada Istifadə edilən əyləndirici personajlar kimi onların obrazlarında istifadə edirlər. Bununla da oşaqları kiçik yaşdan ölkənin tarixi ilə tanış edib, onlarda vətənpərvərlik hissini formalaşdırırlar. Başqa misal olaraq Yaponiya və Almaniya kimi ölkələrin Disney Parklarını qeyd etmək olar ki, burada adı çəkilən ölkələrin öz animasiyalarına üstünlük verilir. Almaniyada daha çox Qrim qardaşlarının nağılları tanıdılır. Ölkəmizdə də gələcəkdə yaradılacaq əyləncə mərkəzlərində xarici yox, öz ədəbiyyatlarımıza aid cırtdan, qoğal, Molla Nəsrəddin, qaraca qız və s. personajlardan istifadə edilsə, daha məqsədəuyğun olar. Eyni zamanda, xaricdən gələn turistlər üçün belə mərkəzlərdə yeni obrazların istifadə edilməsi həm maraqlı, həm də cəlbedici olacaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İ. Əliyev. Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu (MDBMİ) məzunlarının I Dünya Forumunda nitqi.Azərbaycan qəzeti.2013.13 aprel.
2. И.Ялийев. АР НК-нин 2009-жу илин доггуз айынын сосиал-игтисади инкишаф йекунларына щяср олунмуш ижласда нитг. Азярбайжан гязети 2009. 25 нойабр.
3. Азярбайжанын статистик эюстярижиляри Б.2014
4. Азярбайжанын статистик эюстярижиляри Б.2013
5. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİ

Heydərova Ülviyyə Oktay qız

Odlar Yurdu Universiteti

Ulviye.c.heyderova@gmail.com

Maliyyə nəzarəti müxtəlif əlamətlərə əsasən təsnifləşdirilir və formalar seçilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, maliyyə nəzarətinin forma, metod və növlərinin müəyyən edilməsində də iqtisadçılar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur.

Iqtisadçı alimlərdən T.A.Başkatova, E.Y,Qraçeva, A.S.Narinskiy, N.Q.Hacıyev, V.M.Rodionova, V.İ.Şleynikov, N.İ.Silaev, V.A.Piven, S.O.Şoxin həyata keçirilmə zamanından asılı olaraq maliyyə nəzarətini ilkin, cari və sonradan nəzarətə ayırırlar.

Digəriləri isə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə zamanı ilə yanaşı, digər kriteriyalar üzrə də formalarını müəyyən edirlər. Məsələn, V.M.Rodionova və V.İ.Şleynikov nəzarətin həyata keçirildiyi materialların xarakterindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin iki formasını: sənədli və faktiki nəzarəti qeyd edirlər.

A.S.Narinskiy və N.Q.Hacıyev yoxlamaların əhatə dairəsinin həcmindən asılı olaraq maliyyə nəzarətini tam və qismən maliyyə nəzarətinə ayırırlar.

T.A.Başkatova nəzarətin obyektindən asılı olaraq onun aşağıdakı formalarını fərqləndirir:

-büdcə nəzarəti;

-vergi nəzarəti;

-valyuta nəzarəti;

-kredit nəzarəti;

-sığorta nəzarəti və s.

Qeyd etdiyimiz bəzi fikirlərlə razılaşmaq bir qədər çətindir, çünki alimlərin bir qismi maliyyə nəzarətinin formaları qismində onun növlərini də qeyd edirlər.

Maliyyə nəzarətinin müxtəlif kriteriyalar üzrə təsnifatı

№	Əlamətlər üzrə təsnifat	Maliyyə nəzarəti	Müəllif
1	Həyata keçirilmə reqlamentinə	Məcburi Könüllü	T.A. Başkatova, A.S.Narinskiy N.Q.Hacıyev
2	Nəzarət subyektləri	Prezident nəzarəti, Qanunverici və yerli özünü idarəetmə orqanlarının	T.A. Başkatova

		nəzarəti, İcra hakimiyyəti orqanlarının nəzarəti, Maliyyə- kredit təşkilatlarının nəzarəti, Müəssisə daxili nəzarət, Auditor nəzarəti	
3	Nəzarət obyekti	Büdcə nəzarəti, Vergi nəzarəti Valyuta nəzarəti, Kredit nəzarəti Sığorta nəzarəti İnvestisiya	T.A. Başkatova
4	Fəaliyyət həcmi	Tam nəzarət Qismən nəzarət	A.S.Narinskiy, N.Q.Hacıyev
5	Nəzarət metodları	Təsərrüfat fəaliyyətinin analizi Təftiş Tematik yoxlama Müayinə	N.İ.Silayev, S.A. Artemyev, V.A.Piven
6	İnformasiya mənbələri	Sənədli nəzarət Faktiki nəzarət	V.M.Rodionova, V.İ.Şleynikov, V.A.Piven, L.M.Kramarovskiy
7	Həyata keçirilmə zamanı	İlkin nəzarət, Cari nəzarət Sonradan nəzarət	T.A.Başkatova, E.Y,Qraçeva, A.S.Narinskiy, N.Q.Hacıyev, V.M.Rodionova, V.İ.Şleynikov, N.İ.Silaev

Beləliklə, maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə zamanından asılı olaraq üç formasını qeyd edirlər: ilkin, cari, sonradan nəzarət.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit" elmi-praktik konfransın materialları - Azərnəşr, 1999.
2. "Audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti" - Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.
3. "Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu". (Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları). - Bakı: "İqtisadiyyat və audit" jurnalının nəşri 2006.
4. «Maliyyə» D. Bağırov, M. Həsənli Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2011.
5. «Maliyyə» Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2001.
6. «Maliyyə nəzarəti» Bəybala Xankişiyev -2002.

7.«Vergi nəzarəti» D.A.Bağırov Bakı - 2006.
8.«Təftiş və nəzarət» R.Hacıyev -1999
9.B.A.Xankişiyev «Büdcə uçotu» Bakı - 2000.

MARKETİNQ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ MENECMENT: AZƏRBAYCANIN TURİZM SEKTORU TİMSALINDA

İlyaszadə Sahib Nəbi oğlu
Odlar Yurdu Universiteti
sahibilyaszade2@gmail.com

Ölkənin turizm potensialını, qarşılıqlı əlaqələrini, habelə turizm fəaliyyətinin effektivliyinə təsir dərəcəsini öyrənmək vacibdir. Əhəmiyyətlilik tədqiqatlardan əldə edilən məlumatlar əsasında ölkədə turizmin inkişafı üçün fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması üçün ərazidə ərazi resurs potensialının komponentlərindən optimal istifadə proqramlarının hazırlanması ilə əlaqədardır.

Ölkənin turizm potensialı turizm sektorunun inkişafı üçün imkanların mövcudluğu və fəaliyyətinin müsbət sosial-iqtisadi effektinə nail olmaq, eyni zamanda ərazinin turizm cəlbediciliyi səviyyəsini artırmaqdır. Turizm potensialı aşağıdakı komponentləri əhatə edir:

1. Texniki turizm potensialı. Yerləşdirmə miqdarı və təbii ehtiyatların yükü nəzərə alınmaqla bölgənin ala biləcəyi turist sayına uyğun olaraq bölgənin istifadə edə biləcəyi mövcud turizm (istirahət) potensialı;
2. İqtisadi turizm potensialı. İqtisadi subyektlərin və idarəetmə orqanlarının ərazi resurslarından istifadə yolu ilə əhalinin və hədəf bazarların ehtiyacları bölgənin mövcud turizm (istirahət) potensialının ödənilməsi başa düşülür.

Turizm resursları turizm fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bunlar istirahət, turizm və tibbi məqsədlər üçün istifadə edilə bilən təbii və antropoloji mənşəli obyektlər və hadisələrdir. Müəyyən bir ərazinin hüdudlarında mineral bulaqlar, tarix və mədəniyyət abidələri və ya əlverişli iqlim şəraiti olduğundan ərazi turistlərin diqqətini çəkir. Yalnız turizm mənbələrinin mövcudluğu turizm sektorunda səmərəliliyi artırmaq üçün kifayət deyil. Lakin turizmin inkişafından yüksək sosial-iqtisadi fayda yalnız turizm və turizm infrastrukturunun maddi-texniki bazasının inkişafına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsindən sonra mümkündür. Problem ondadır ki, müasir otelləri olmayan və ya bərbad yolları olan ərazi böyük turist axınını cəlb edə bilməz. Bu, buradakı turizm fəaliyyətinin yüksək mənfəət gətirməyəcəyi deməkdir.

Kadr təminatının komponentləri turizm potensialının öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki turizm işinin fərqli kateqoriyalı kadrlar olmadan fəaliyyət göstərməsi qeyri-mümkün olardı. Turizm potensialı işçilərinin tərkib hissələrinə aşağıdakılar daxildir:

1. Turizm müəssisələrini xidmət kadrları ilə təmin edən əmək bazarı;
2. Kadr seçimi mütəxəssisləri və məsləhətçiləri;
3. Müvafiq sahədəki ali və orta ixtisas təhsili olan turizm mütəxəssislərinin hazırlanması;
4. İqtisadi yönümlü ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində ticarət işçilərinin (planlaşdırma, maliyyə və iqtisadiyyat şöbəsi, mühasibat işçiləri, vəkillərin və sair) hazırlanması.

Turizm potensialının maliyyə dəstəyini aşağıdakılar həyata keçirir: dövlət subsidiyaları, xidmətlər üçün ödəməyə hazır olan istehlakçıların fondları və investorların fondları.

İnvestorların vəsaitləri aşağıda qeyd olunan istiqamətlərə yönəlir:

- turizm obyektlərinin tikintisi, kompleksdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi;
- infrastruktur, istirahət və əyləncə sənayesi obyektlərinin tikintisi;

- Turizm resurslarından istifadə üçün yeni texnologiyaların hazırlanması və tətbiqi;
- Turistlərə göstərilən xidmətlərin, onlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsikeyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş tədbirləri davam etdirmək.

Turizmin yüksək səviyyədə rəqabət qabiliyyətinə çatmaq üçün effektiv marketinq və qiymətlər daxil olmaqla effektiv marketinq siyasətinin aparılması, habelə turizm məhsullarının yaradılması və təqdimatı üçün yeni texnologiyaların inkişafı zəruridir. Ərazinin turizm potensialının tərkib hissələrini qiymətləndirərkən əvvəlcə bunu mümkün edə biləcək göstəricilərin siyahısını müəyyənləşdirmək lazımdır. Seçilmiş göstəricilər sistemi müəyyən bir ərazidə turizm fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün idarəetmə qərarlarını planlaşdırmaq və qəbul etmək üçün sistem üçün qoyulmuş vəzifələri müəyyənləşdirməlidir. Bu vəzifələr aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. Turizm potensialının reallaşması səviyyəsinin kəmiyyət və keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi;
2. Turizm potensialının tətbiqi ilə turizm fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsi arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsinin aşkarlanması;
3. Turizmin inkişafı prosesinə təsir göstərən müsbət və mənfi amillərin müəyyənləşdirilməsi;
4. Mənfi amillərin təsiri nəticəsində turizm fəaliyyətində baş verə biləcək dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması və buna əsaslanaraq, bir neçə alternativdən optimal idarəetmə qərarları qəbul edilməsi.

Azərbaycanlı alimlər M.Abadov, B.Budaqov, R.Həsənov, Y.Həsənli, N.Əliyeva, B.Bilalov, V.Dargahovun əsərlərində "bölgələrin turizm potensialının qiymətləndirilməsinə sistematik yanaşma" əks olunmuşdur. Eyni zamanda sistem yanaşması baxımından xarici tədqiqatçıların bölgələrin turizm potensialını qiymətləndirmə metodologiyasının inkişafına V.Q.Qulyayev və M.V.Yefremova tərəfindən daha əhəmiyyətli töhfələr verilmişdir. Bu alimlər turizm potensialının qiymətləndirilməsinə dair ümumi prinsipləri və yanaşmaları ifadə etdilər, qiymətləndirmə proseslərinin alqoritmlərini və təşkilati sxemlərini inkişaf etdirməyi bacardılar.

Rusiyalı alimlər İ.S.Korelevanın və L.İ.Muxinanın və elmi tədqiqatlarına baxdıqda rekreasiya ehtiyatlarını iki mövqedən – istirahətin təşkili olunması və istirahətçi baxımından qiymətləndirilməsi əsas götürülmüşdür. Y.A.Vedenin, N.S.Mironenko və K.V.Maslenkova isə bal sistemini saxlayaraq, rekreasiya ehtiyatlarını aşağıda qeyd olunan komponentlər üzrə qiymətləndirmişlər: günəş radiasiyasının miqdarı, əlverişli iqlim, dəniz suyunun temperaturu, relyef, bitki, bataqlıqlar və su təminatı.

A.H.Salmanov rekreasiya ehtiyatlarını qiymətləndirən zaman bal sistemini saxlayaraq sosial-iqtisadi amilləri əsas olaraq götürmüşdür. O, yuxarıda qeyd olunmuş qiymətləndirməyə əlavə olaraq aşağıdakıları da əlavə etmişdir: seysmiklik, dəniz suyunun xarakteri və temperaturu, bitki, su təminatı, nəqliyyat bazası, kənd təsərrüfatı, əmək ehtiyatları, mühəndis-texniki kommunikasiyalar, xidmət sahəsinin və kurort-turizmin inkişafı.

Rekreasiya qiymətləndirilməsi məsələsində N.P.Şelomov, K.İ.Lyumodrov və M.N.Zabayev xüsusən yaşıllıq normasının nəzərə alınmasında diqqət yönəltmişlər. Onlar hər bir nəfərə düşən yaşıllıq normasını qiymətləndirən zaman meşə-parklardan, meşə, meşə-parklardan və çimərlik zonalarından istifadə normasını əsas götürmüş və m2/adam hesablanması ilə yaşıllıq zonalarının orta yüklənmə normasina görə müxtəlif rayonları fərqləndirməyi tövsiyyə etmişlər.

Digər qiymətləndirmə göstəricilərindən istifadə etmək imkanını inkar etmədən, yük amilinin köməyi ilə turizm təşkilatlarının istehsal gücünün səmərəliliyinin

müəyyənləşdirilməsinin ənənəvi metodu ilə dissertasiyada potensialdan istifadənin effektivliyinin oxşar qiymətləndirilməsini təklif etmək mümkündür.

İqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasında istifadə olunan üsullardan biri də iqtisadi riyazi üsullardır. Bu metodun istifadəsinə əsasən qiymətləndirmə xərclərinin minimuma endirilməsi və gəlirin artırılması prinsiplərinə əməl olunur. Bu metodu izləyərək hər bölgə maksimum səviyyəni təmin etməyə çalışır. Bununla yanaşı əlavə olaraq, proqnoz göstəriciləri doğruluq və onlara nail olunması prinsiplərinə riayət etməklə təsdiqlənməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov Ç.M. "Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları" - Bakı 2005
2. Abadov M.K. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı evi, 2014, 248 s.
3. Aslanov E.İ. Azərbaycanda turizm sektoru: imkanlar, problemlər və prespektivlər, yekun hesabat. Bakı: 2010
4. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası
5. Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. "Respublika" qəz., Bakı, 2009, 7 fevral.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Milli Parklarının ümumi qaydalarının təsdiqi haqqında fərmanı. Bakı: 4 iyul, 2001.
7. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. Turizmin davamlı inkişafı yerli planlaşdırılması üzrə mütəxəssislər üçün vəsait. Bakı: 2012, 59s.
8. Azərbaycan Respublikasinin Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2015. Bakı: 2015, 814 s.
9. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325
10. Rahib Imamguluyev, Tural Suleymanli, Niyar Umarova, Evaluation of the Effectiveness of Integration Processes in Production Enterprises Based on the Fuzzy Logic Model, 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_17

AZƏRBAYCANDA ÖZƏL SEKTORDA MENECMENTİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İsayeva Günay Maarif

Odlar Yurdu Universiteti

gunayisayeva.1991@mail.ru

Bir çox sahələr özünəməxsus metodları ilə seçilir. Menecment sahəsinin çoxistiqamətli bir sahə olduğunu nəzərə alsaq onun da özünməxsus metodologiyasının olduğunu görə bilərik.

Ədəbiyyatlarda tez-tez qarşımıza çıxan "metod" anlayışı yunan sözüdür,mənası "tədqiqat" üsulu deməkdir. Anlayış nöqteyi-nəzərdən metod – hər hansı birişin, vəzifə təlimatının, direktivin, göstərişin və yaxud sərəncamın yerin yetirilmə vasitəsidir. Yəni hər hansı bir işi yerinə yetirmək üçün metodlar seçilir. Metodlarınseçilməsi və icrası isə idarə edilən məzmundan, hadisə və proseslərdən asılı olaraq dəyişə bilir.

İdarəetmə metodları idarəetmə elminin araşdırılmasının, öyrənilməsinin və xüsusi funksiyaların tətbiq edilməsinin üsuludur. İdarəetmə subyektinin uyğun idarəetmə obyektinə təsiretmə forması idarəetmə metodudur.

İdarəetmə metodunun əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- ✓ idarəetmə prosesinin düzgün təşkil olunmasına şərait yaratmaq;
- ✓ müəyyən edilən məqsədə konkret çatmaq üçün innovatov texnikadan, işin və istehsalın təşkilinin sistematik formalarından faydalı istifadə etmək.

İdarəetmə metodu idarə olunan sistemə hansı üsullarla və vasitələrlə necə təsir etmək lazım olduğunu göstərir.

İdarəetmə metodları təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin tətbiqinə xidmət edir vəbütöv idarəetmə funksiyalarının icrası ilə bu və ya digər formada əlaqəlidir. Bu baxımdan da idarəetmə metodu idarəetmə fəaliyyətinin icra olunması vasitəsidir. İdarəetmə metodları iqtisadiyyat qanunlarının istəklərinin və uzunmüddətli inkişaf vəzifələrinin təşkil edilməsi yoludur. Digər bir tərəfdən idarəetmə metodları qanun və prinsiplərdən düzgün istifadə olunma formasıdır. Metodların seçilməsi, tətbiqi başlıca olaraq idarə olunan obyektdən və hadisələrin, proseslərin məzmunu və xarakterindən asılıdır.

Menecmentin metodoloji əsaslarına nəzər yetirsək görərik ki, kifayət qədər geniş və əhatəlidir. Bu səbəblərə görə də idarəetmə elminin məzmunu digər elmlərlə müqayisədə daha çoxaspektlidir. Qeyd olunan bu fikri aşağıdakı metodoloji əsaslardan görə bilərik:

- ✓ Menecmentin elmi ənənəvi məktəbləri;
- ✓ Klassik menecment (Q.Ford, F.Teylor, Q.Emirson);
- ✓ Sənaye mühəndisliyi (burada əmək bölgüsü əsasında onun elmi təşkil olunması, texnikanın tətbiqi baş vermişdir). Bu əslində klassik menecmentin davamıdır;
- ✓ İstehsalın, əməyin əlaqələndirilməsi metodları, prinsiplərinin menecmenti, inzibati müdiriyyət sferasına keçirilməsi (A. Fayol). O, ilk dəfə olaraq eyni zamanda idarəetmənin ümumi funksiyalarını, o cümlədən nəzarət və qeydiyyat, planlaşdırma, təşkiletməni təklif etmişdir;
- ✓ Bürokratik inzibati idarəetmə fəaliyyəti konsepsiyası (idarəetmə öhdəliklərinin, fəaliyyətdə xidməti vəzifə və öhdəliyin, funksional-ixtisaslaşma fəaliyyətləri, habelə iyerarxiya formasında idarə aparatının təşkili (M. Veber));

- ✓ Psixofizioloji-psixotexniki yanaşma məktəbi (insan resurslarının əməyinin, effektivliyinin əmək psixologiyası, mühəndis psixologiyası, əmək fiziologiyası, erqonomika elmləri tərəfindən araşdırılması);
- ✓ *Emprik, praqmatik məktəb* (menecment məsələləri üzrə praktiki məlumatları yığmaq, ümumiləşdirmək);
- ✓ İnsan münasibətləri məktəbi (sosial qruplarda fəaliyyət, sosial qruplar nəzəriyyəsi, hakimiyyət-tabeçilik əlaqələri (Meyo));
- ✓ Sosial sistemlər nəzəriyyəsi (insan təbiətindən irəli gələn, tələbat, mənafelər, motivləşdirməyə bağlı olan konfliktlər, onların həlli istiqamətləri (Saymon));
- ✓ Menecmentin yeni elmi məktəbləri (sistem məlumatları, müxtəlif riyazi, kibernetik metodlar, konsepsiyalar). (Abbasov.İ.M, Sadıqov.R.F, 2013: s.68)

1. İdarəetmənin effektiv həyata keçirilməsi üçün səmərəli menecment,sistematik yanaşma və elmi idarəetmə baxımından yuxarıda göstərilənkonsepsiyaların sintez olunaraq nəzərə alınmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.İdarəetmədə münasibətləri dərinləməsinə təhlil etmək üçün onun metodoloji əsaslarını işləyib hazırlamaq mütləqdir. Tədqiqat və dərketmə yolu olan metod kollektivin, insanların hərəkət tərzidir. Elmi nəzəriyyə metodların əsasını təşkiledir. Elmi nəzəriyyə seçilmiş hər hansısa bir xüsusi metodun lazimi səmərə verə bilməsinə dəstək olur. www.idefix.com

Metod özü də bir metodologiyaya, dünyagörüşünə əsaslanmalıdır. Metodologiya isə intellektual vasitədir. Müəyyən metodlar sistemi bizə idarəetmə münasibətləri, habelə təşkilat və cəmiyyətdə baş verən proseslər haqqında punktualfikir yürütməyə əsas verir. Bir çox elm sahəsində olduğu kimi idarəetmə elminində metodları çoxcəhətlidir. Lakin ümumiləşdirsək idarəetmə metodlarını 2 qrup ayıra bilərik:

- ✓ Ümumi metodlar;
- ✓ Xüsusi metodlar.

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat

1. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu-maddə19;
2. Abbasov.M.İ, Sadıqov.F.R (2013) “Menecment” Bakı, - 205 səh.
3. Ağasəf İmran (2007) “Menecment” Bakı, - 268 səh.
4. Bayramov.A (2011) “Biznes və Menecmentin əsasları” Bakı, - 180 səh.
5. Bəşirov.R (2007) “Bank işi” Bakı, - 117 səh.
6. Rahib Imamguluyev, Tural Suleymanli, Niyar Umarova, Evaluation of the Effectiveness of Integration Processes in Production Enterprises Based on the Fuzzy Logic Model, 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_17
7. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59
8. Business Insight International Research Group (facebook səhifəsi);
9. Ələkbərov.H.Ə, Vəliyev.Ə.M, Pürhani.H.S (2013) “Menecment” Bakı, - 600səh.
10. Əliyev.M (2011) “Bankların inkişaf istiqamətləri” Bakı, - 120 səh.

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

Məmmədov Zaur Zahir

Odlar Yurdu Universiteti

Memmedov.zaur@mail.ru

Strategiyanın gerçəkləşdirilməsi prosesinə nəzarət və hədəflənən məqsədlərə çatmağa inanmaq üçün qurum rəhbərləri vacib strateji transformasiyaları təyin etməli və reallaşdırmalıdır, layihələr, planlar və büdcələr işlənilib hazırlamalı, prosesləri stimullaşdırmalı, onları idarə edə bilməlidir.

Strateji idarəetmənin ən sonuncu məhsullarından biri müəssisənin strukturu və müəssisəyə xarici sferada adekvat reaksiya göstərməyə şərait yaradan transformasiyalardır. Zənnimcə, transformasiyalar məqsəd olmamalıdır. Onların müəssisədə realizasiyası seçilmiş strategiyanın gerçəkləşməsi üçün lazımı şərtlər yaratmalıdır. Strateji transformasiyalar olmadan, ən yüksək həddə əsaslandırılmış strategiya qeyri-effektiv ola bilər. Strateji transformasiyaların vacibliyi və xarakteri müəssisənin istehsal sferasının, bazarın, müəssisənin, malın vəziyyəti ilə təyinolunan yeni mühitdə effektiv işləmək bacarığından aslıdır. Strateji transformasiyalarhər zaman özü ilə birlikdə maliyyə risklərini də gətirmiş olur

Köklü yenidənqurma. Bu tip intensiv transformasiyaların vacibliyi müəssisəbir sferanı tərk edib başqasına keçdikdə yaranır. Bu halda onun malının satış bazarı və nomenklaturası dəyişir. Uyğun transformasiyalar texnologiyada, resursların tərkibində həyata keçir. Müəssisənin niyyəti də transformasiya edir. Rəhbərlik köklü təkrar təşkilatçılıq vəziyyətində strategiyanın gerçəkləşdirilməsi ilə böyük çətinliklər yaradır. Azərbaycanda adətən alüminium sənayesi müəssisələri məhz bu tip köklü restrukturizasiyaya məruz qalmışlar. Aydın məsələdir ki bu transformasiyalar maliyyə risklərini artırmış olur

Radikal dəyişiklillər. Bu transformasiyalar bir qayda kimi, müəssisənin bölünməsi və yaxud onun başqa analoji müəssisə ilə birləşməsi ilə əlaqəli müəssisədaxilində intensiv struktur transformasiyaları ilə bağlıdır. Ayrı-ayrı kollektivlərin inteqrasiyası, altstruktur yarımbölmələrin, yeni ki məhsullarının yaranması təşkilati struktur düzəlişlərində transformasiyaların aparılması zəruriyyətinə səbəb olur. SOCAR- ın transmilliləşmə strategiyası aparması Gürcüstan, İsveçrə, Türkiyə və başqa ölkələrə biznesini genişləndirməsi radikal transformasiyalara misal göstərilə bilər(www.arpa.az - Azərbaycan Mühasiblər və Risk Peşəkarları Assosiasiyası.).

Mülayim dəyişikliklər. Bu tip dəyişikliklər, daha tez-tez rastlanan transformasiyalardır və özü ilə birlikdə nisbətən daha az maliyyə riski daşıyır. Belə maliyyə risklərinin zəruriliyi müəssisə hər dəfə yeni əmtəəni mənimsədikdə və yaxud yeni bazara təqdim edtikdə formalaşır. Risklər bir qayda üzrə, marketinq və istehsalın təşkil olunması ilə əlaqəlidir. Menecment bu dövr ərzində təməl səyini alıcıların fokusunu yeni əmtəənin cəlb etməsinə istiqamətləndirməyə, yeni satış xəttlərinin və izahedici reklamların aktiv axtarışında cəmləşdirməlidir.

Strateji transformasiyalar müəssisə fəaliyyətinin bir çox aspektlərinə və onun strukturlarının ünsürlərinə toxunur, bu səbəbdən də onlar kompleks xüsusiyyət daşıyır. Transformasiyalar xammal və satış bazarları, məhsul və xidmətlər ilə, ümumilyyətlə müəssisənin strukturundə və təşkilati mədəniyyətində transformasiyaların aparılması

vaxtı böyük maliyyə riskləri yaranır.

Maliyyə riskinin həllinin konkret üsulunun seçilməsi zamanı aşağıdakı prinsiplərnəzərdə tutulur (Иванов И. Н., 2004.):

1. öz xüsusi sərmayənin imkan verdiyindən çox riskə getməmək lazımdır;
2. azı qazanmaq üçün çox ilə riskə girmək olmaz;
3. riskin nəticələrini öncədən nəzərə almaq vacibdir.

Bu prinsiplərin təcrübədə tətbiqi bizə onu göstərir ki, konkret risk əsasında hər zaman maksimum potensial zərərin hesablanması vacibdir. Sonra bu zərərin miqyası müəssisənin riskə məruz qalan sərmayənin həcmi ilə müqayisə olunur və daha sonra bütün potensial zərərlər müəssisənin özəl maliyyə ehtiyatlarının ümumi həcmi ilə müqayisə olunur. Bundan sonra təyin etmək olar ki, konkret cari risk müəssisəni iflasa apara bilər, ya yox.

Böyük firmalarda strateji planlama və idarəetmə sistemlərinin tətbiqolunmasının 25 ildən çox praktikası onların kifayət qədər effektiv səmərəliliyini ortaya çıxarmışdır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, təməl səbəb onunla əlaqəlidir ki, kompaniyaların bir çoxunda strateji planlaşdırmanın tətbiq edilməsi idarəetmə formalarının və üsullarının, nəzarət sistemlərinin potensial şəkildə yenidəntəşkili olmadan formalaşmış təşkilati idarəetmə strukturları kontekstində gerçəkləşdirilmişdir.

Strateji idarəetməni reallaşdıran müəssisələrin təşkilati strukturlarının analizi mahiyyət etibarı ilə, bu dəyişikliklərin hansı risklərə və ən əsas da maliyyə risklərinəyol açdığını müəyyənləşdirməyə yardım edəcəkdir.

Ölkənin bir sıra özəl firmalarının təməl texniki-iqtisadi göstəriciləri aşağıda verilmişdir. Onların yardımı ilə tədqiqatın bütün ünsürləri üzrə nəticə çıxarmaq və maliyyə risklərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.B.Abbasov “ Biznesin əsaslan”, Bakı, 2005
2. A.Karminski, N.Olenev və b. Ticarət iqtisadiyyatı, 2006
3. Ə.Ş.İmanov. Kiçik sahibkarlıq. Bakı 2009
4. İ.H.İbrahimov, E.R.İbrahimov “Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi, hüquqi mexanizmi”, Bakı, 2004
5. Q.N.Manafov. Sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial-iqtisadi aspektləri, Bakı, 2000
6. M.Əhmədov, A.Hüseyn, İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Bakı2011
7. S.Z.İsayev, S.M.Tanrıverdiyev, İqtisadi hüquq., Bakı ,2013
8. S.X.Aslanov, Sahibkarlıq hüququ, Bakı, 2005

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATDA KADRLARIN SEÇİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Məmmədova Nişanə Təvəkkül qızı

Odlar Yurdu Universiteti

mmdlini99.0@gmail.com

Layihələrin iqtisadi təhlili faydalananlarının və bütövlükdə bir ölkənin rifahını davamlı inkişaf etdirəcək dövlət investisiyalarının müəyyənləşdirilməsinə və düzgün istiqamətləndirilməsinə kömək edir. Zəruri informasiya sistemləri müəyyən edildikdə, layihənin müəyyənləşdirildiyi, layihə dövrü ərzində bərabər şəkildə davam etdirilən ölkə strategiyası tədqiqatları və proqramlaşdırma proseslərizamanı təhlil başlayır. Belə ki, iqtisadi təhlillər institusional, maliyyə, ekoliji cəhətdən əlaqələndirilir, sosial və yoxsulluq təhlili aparılaraq investisiya portfeli qiymətləndirilir.

Bir layihə iqtisadiyyatdan kənarda layihələndirilə və həyata keçirilə bilməz. Layihənin anlaşılan olması iqtisadiyyata, onun perspektivinə və makroiqtisadi faktorların layihənin göstəricisinə necə təsir göstərə bilməsi üçün lazımdır. Bu, iqtisadiyyatda sektorların böyümə və inkişaf prosesinə necə təsir göstərdiyindən, makroiqtisadi göstəricilərə təsir göstərməsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Əsas makroiqtisadi amillər arasında, məsələn, qiymətlərin, rəqabət qabiliyyətli məhsulların qiymətinə təsirinə məruz qalan iqtisadiyyatın geniş struktur siyasətinə və istehsalçı stimullarına, davranışlarına təsir edən dəyişikliklər yer alır. Maliyyə resurslarının idarə edilməsi vəziyyətinin ictimai resurslara yönəldilmiş layihələrin maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi və təmin edilməsi üçün başa düşülməsi lazımdır.

Bazarlar xüsusi mal və xidmətlərin təmin edildiyi yerlərdə sektorun ölçülərinin istehlakçı və istehsalçı davranışına, dəstəkləyən bazar və institusional çərçivəyə təsir edən əsas istehsal və tədarük sistemlərini, qiymətlərini və təşviqlərini qiymətləndirməklə başa düşülməlidir. Qiymətləndirmə sənaye və bazar strukturları, davranış və göstərici, beynəlxalq ticarətlə məşğul olan mallar və xidmətlərin qlobal kontekstində maliyyə və iqtisadi qiymətlər arasındakı fərqlərin əsas səbəbi olan siyasətə səbəb olan qiymət dəyişiklikləri üçün tələb olunur. Marketinqlə əlaqəli müəssisələrin funksiyası, fəaliyyəti, hüquqi, əlverişli mühitin vəziyyəti, biznesin xərcləri və risklərinə təsirləri də daxil olmaqla özəl sektorun fəaliyyətində əsas təsirlərin qiymətləndirilməsinə də ehtiyac var.

Cəmiyyətin istədiyi xidmətlər, ictimai mülahizələr haqlı ola bilər. İctimai mallar ictimai səhiyyə, təhsil, qanun və qaydalar kimi xidmətlərdən ibarətdir. Cəmiyyət qurumlarının rolu və fəaliyyətini anlamaq vacibdir. Məsələn, xidmətin çatdırılması da diqqətli qiymətləndirmə tələb edir. Cəmiyyət qurumlarının strukturu, davranışı və icra vəziyyəti ictimai mal və xidmətlərin xərclərinə, çıxışlarına böyük təsir göstərə bilər. Bu siyasətin, hüquqi çərçivənin, ictimai malların verilməsi mexanizminin və icrasının qiymətləndirilməsi, maliyyə-ictimai xərclərinin idarə edilməsi, insidensiyanı, paylanmanın faydasını ehtiva edir. Cəmiyyət qurumları ictimai malları effektiv şəkildə təmin etmədikdə və ya xidmət göstərmədikdə, onun səbəblərini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Sektorial təhlil əsas problemləri, ümumiyyətlə, bazar, institusional uğursuzluq (qeyri-kamillik), onların səbəbləri, təsirləri, layihə və məqsədləri müəyyənləşdirmək üçün vacib bir təhlildir. Problem və obyektiv "ağac" təhlilləri sistemli bir diaqnozun aparılması üsullarıdır. Sektorial təhlil mərhələsində aydın müəyyənləşdirilmiş problem və onun səbəbləri kontekstin anlaşılması, mümkün müdaxilənin məqsədi ilə

müəyyənləşdirilməsidir.

Tələb təhlili istifadəçilər tərəfindən lazım olan mal və xidmətlərin müəyyən edilməsi, layihədən iqtisadi faydaların qiymətləndirilməsi üçün əsasdır. İstehlakçıya və ya istifadəçiyə mal və xidmətlərə olan tələbatını ödəməyən bir layihə öz məqsədlərinə cavab vermir və ya resursların tullantılarına (qeyri- bərabərliyinə) səbəb olan faydalar yaradır. Bazar araşdırması, istifadəçi sorğusu, qiymətləndirmələrin etibarlılığını artırmaq, qiymət və gəlir dəyişikliyinə olan tələbin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün edilə bilər. Bunlar benefisiarların müəyyən layihə üzrə mal və xidmətlərinə həsr olunma potensialını, variantlarını müəyyən etmək üçün də istifadə edilə bilər. Layihənin ilkin və son mərhələsi tələbat və ya təchizat səviyyəsinin, qiymətlərin layihənin istehsalında artımlarla təsirlənəcəyini müəyyən etmək üçün xidmət üzrə ümumi tələb-təklifə qarşı qiymətləndirilməlidir.

Sektorial təhlili və problemin bir layihə üçün əsaslandırılması və məqsədi zamanı problem yaratdıqdan sonra, növbəti sual kimi ortaya çıxır:

- ✓ Məqsədə çatmaq üçün alternativ və müstəsna fərqli yollar nədir?
- ✓ Bu, layihə olmadan nə baş verəcəyini soruşur, yəni, əksinə prosses nədir?

Proqramsız ssenarinin mövcud vəziyyət ilə eyni olmaması lazımdır. Məsələn, mövcud vəziyyətin daha da pisləşməsi gözlənilirsə, layihənin təsiri neqativ göstəriciyə nisbətən nəzərə alınmalıdır. Layihə müqayisələri ilə yanaşı ictimai və özəl sektorun təminatını, miqyasını, yerini, texnologiyasını və alternativ layihə dizaynlarının vaxtını nəzərə almaq lazımdır.

Bazarın səbəbləri, təsirləri, institusional çatışmazlıqları (uğursuzluqları) ilə bağlı təhlili nəzərə alaraq alternativ təhlillər institusional və maliyyələşdirmə tədbirlərini, onların əməliyyat effektivliyinə təsirini daha yaxşı hesab edə bilər. Üstün tutulan alternativin seçilməsi üçün əsas, xüsusilə iqtisadi baxımdan ən az qiymətli alternativ olmasa, bu vəziyyət aydın şəkildə açıqlanmalıdır.

Layihənin iqtisadi səmərəliliyi bağlıdır, o, ətraflı maliyyə və institusional davamlılıq təhlili tələb edir. Məsələn, gəlir gətirən layihələr üçün maliyyə dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi layihəyə aid müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin təhlili ilə qarşılıqlı əlaqələndirilir. Əsas qiymətləndirmə layihənin iştirakçıları üçün maliyyə baxımından kifayət qədər təşviqat olub-olmadığı və onların investisiya, istismar və texniki xidmət üçün kifayət qədər vəsaitləri olub- olmadığıdır. Lazım olduğu hallarda, qiymətləndirmə və ya istifadəçi haqları ilə layihə işləyən qurumun özünü maliyyələşdirmə potensialına da ehtiyac vardır.

Gəlir və xüsusilə, qeyri-gəlir gətirən layihələr üçün onun maliyyə təsirləri nəzərə alınmalıdır. Mal və ya xidmətlər birbaşa hökumət büdcəsi vasitəsi ilə maliyyələşdirildikdə, məsələn, istismar və texniki xidmətdən yaranan layihənin maliyyə təsirindən qiymətləndirilməsi tələb olunur.

İnstitusional davamlılığın qiymətləndirilməsi onun tətbiq olunmasında rol oynayan ictimai, qeyri-hökumət və ya özəl təşkilatların funksiyaları, quruluşu və potensialını müəyyən etməyə yönəlib. Dövlət və ya özəl qurumlar üçün açıq, fərqli bir rol bazar və ya institusional göstəricinin az olması, ona aid olan amillərin sistemli qiymətləndirilməsi əsasında qurulmalıdır. Layihənin icra müddəti, tətbiq edən qurumların vaxt hədəflərinə nail olmaq üçün potensialını nəzərə almalıdır, çünki gecikmələr xərclərin artmasına və gecikmiş faydalara səbəb ola bilər. (Asian Development Bank, 2014 Report:

p. 2-9)

Gələcək hadisələr haqqında həmişə qeyri-müəyyənlik olduğu üçün, riskə məruz qalan iqtisadi təhlildə kritik amillərin, bu risklərin mənbəyinin və ehtimal olunan dəyişikliklərin anlaşılması lazımdır. Həssaslıq təhlilinin köməyilə qeyri- müəyyən parametrləri müəyyənləşdirmək üçün və ENPV-in (Economic Net Present Value - İqtisadi Xalis Bugünki Dəyər) və ya EIRR (Economic İnternal Rate of Return - İqtisadi Daxili Gəlirlilik Dərəcəsi) tərəfindən qəbul edilən layihə qərarının həssas olduğu müəyyən edilir. Qiymətlərin dəyişdirilməsi, layihə qərarının qəbuldan imtina üçün keçid üçün lazım olan bir parametrdə göstərilən dəyişiklikləri əsas parametrlər üçün təqdim edir və bənzər layihələr üçün qiymətləndirmə nəticələrilə müqayisə edilir. Təhlil əsas parametrlər üçün müxtəlif aralıqları onların eyni zamanda meydana çıxma ehtimalı ilə birləşdirməlidir. Həssaslıq və risk təhlili yaxşılaşdırılan layihənin dizaynına, əsas qeyri-müəyyənlik mənbələrinə qarşı azaldıcı hərəkətlərin təsvirinə səbəb olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Ə.M., Məmmədov Z.F. (2003) “Bank işi və e-bankçılıq” – 452 səh.
2. Bayramzadə E.S. (2015) “Korporativ idarəetmədə müasir informasiyasistemlərinin tətbiqi” – 131 səh.
3. Əhmədov M., Məhəmmədli H. (2015) “İnformasiya sistemlərininavtomatlaşdırılmış modelləşdirilməsi və tədqiqi üsulları” – 137 səh.
4. Əlizadə N.M., Musayev İ.K., Əliyev E.B. (2016) “Müasir informasiyasistemlərinin idarə edilməsi” – 248 səh.
5. Məmmədov Z.F. (2007) “Azərbaycanda korporativ idarəetmə sistemi vəonun banklarda tətbiqi məsələləri” – 336 səh
6. Ramazanov M. (2017) “İnformasiya sistemləri menecmenti” – 186 səh.
7. Rüstəmov Q.Ə., Məmmədova A.T. (2015) “Optimal və Adaptiv idarəetmə sistemləri: Matlab/Simulinkdə modelləşdirmə” – 265 səh.
8. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59

MİLLİ İNNOVASİYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT QURUMLARININ ROLU

Mustafayev Sənani Musa

Odlar Yurdu Universiteti

mr.msm81@mail.ru

1970-ci illərdə iqtisadiyyatın lokomotivlərindən biri kimi Koreya hökuməti informasiya və kommunikasiya texnologiyalarını (İKT) qəbul etdi. İnformasiya texnologiyaları, elektronika və telekommunikasiya sahəsində yeni biliklərin və texnologiyaların inkişafı və bu sahələrdə ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması məqsədi ilə 1976-cı ildə Elektronika və Telekommunikasiya ETİ təşkil edildi. ETRI 1982-ci ildə Koreyanın ilk yarımkeçirici məhsulunu - "32K ROM" çipini yaratmağa nail oldu. Hazırda ETRI elektronika və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində dünya liderlərindən biridir (yaddaş mikroçipləri, mini-superkompüterlər, rəqəmsal mobil rabitə sistemləri, verilənlərin yüksək sürətli ötürülməsi). ETRI İKT sahəsində Koreyanın ən iri elmi-tədqiqat institutudur, burada 2000-dən çox elmi-tədqiqatçı çalışır, onların əksəriyyəti (93-97 %) magistr və ya fəlsəfə doktorudur.

Bu tədbirlərlə yanaşı, hökumət özəl şirkətlərdən elm və texnologiya Koreya hökuməti iri şirkətlərin hər birini öz daxilində tədqiqat mərkəzi yaratmağa çağırırdı, kiçik və orta şirkətlərə tədqiqat konsorsiumları təşkil etmək tövsiyə etdi [7]. Koreyada ilk özəl elmi-tədqiqat mərkəzi *LG* şirkəti tərəfindən 1976-cı ildə yaradılmışdı, mərkəz yeni elektron texnologiyaların axtarışı ilə məşğul olurdu. *LG-* nin Decon şəhərində yaratdığı elmi-tədqiqat mərkəzində hazırda 1500-dən artıq əməkdaş çalışır.

1980-ci illərdə beynəlxalq iqtisadi mühitdə və Koreyada daxili siyasi arenada baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar elmi siyasətə yenidən baxılır. 1980-1981-ci illərdə Koreya hökuməti xüsusi ETİ-lərin dəstəklənməsinə və texniki inkişafa həsr edilmiş bir sıra qanunlar qəbul etdi. 1980-ci ildə KIST və KAIS vahid strukturda-Koreya Perspektiv Elm və Texnologiya İnstitutunda birləşdirildi. 1981-ci ildə elmi kadrlardan və avadanlıqdan daha səmərəli istifadə etmək üçün müxtəlif hökumət qurumlarına tabe olan 16 ETİ-dən 9 institut təşkil edildi və onlar ETN-nin tabeçiliyinə verildi. 1980-ci illərdə elmi-tədqiqatların və yaradılan texnologiyaların səviyyəsini yüksəltmək üçün elm və texnologiyalar sahəsində milli layihələrin planlaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə başlanıldı. Humanitar və sosial elmlərin, incəsənətin və mədəniyyətin bəzi sahələrində tədqiqatlara qrant dəstəyi göstərmək məqsədi ilə 1981-ci ildə Koreya Tədqiqat Fondu (KTF) yaradıldı.

1985-ci ildə Koreyada özəl sektor tərəfindən ilk ali məktəb - Pohanq Elm və Texnologiya Universiteti təsis edildi. 1985-ci ildə Koreya hökumətinin təşəbbüsü ilə Koreya Biologiya və Biotexnologiyalar ETİ yaradıldı. Bu institut biomateriallar, əczaçılıq, biotexnologiyalar və bioinformatika sahəsində aparıcı mərkəzlərdən birinə çevrildi. Alimlərin klonlaşdırma texnologiyalarında və xərçəng hüceyrələrinin öyrənilməsində uğurlarını xüsusi qeyd etmək olar.

1980-ci illərin sonundan ixrac məhsulunun yüksək rəqabət qabiliyyətini yüksək əməktutumlu məhsul buraxılışı hesabına deyil, yüksək texnologiyalı və elmtutumlu məhsulların hesabına təmin etmək zərurəti kəskinləşdi. 1990-cı illərin başlanğıcında Koreya hökuməti elm və texnologiyalar sahəsinin inkişafına yönələn bir çox proqramlar qəbul etdi. Məsələn, Milli Elm və Texnologiyalar Proqramına yüksək texnologiyalar layihəsi, strateji elm və texnologiyalar layihəsi və beynəlxalq əməkdaşlıq layihəsi daxil idi. 1982-1995-ci illərdə dövlət bu qəbildən olan layihələrə 2.5 milyard dollar vəsait xərcləmişdi.

Koreyada elm və texnologiyanın idarə edilməsi sistemi müəyyən qədər dolaşıqdır və hökumət onun səmərəliliyini artırmaq üçün sistemi modernləşdirməyə cəhdlər edir. 1999-cu ilin yanvarında yaradılmış Milli Elm və Texnologiya Şurası (METŞ) milli elm və texnologiya siyasətini müəyyənləşdirir, elm və texnologiya proqramlarını analiz edir və əlaqələndirir, elm və texnologiya büdcəsinin ayrılmasında prioritetləri müəyyən edir. Koreya Respublikası Prezidentinin sədrlik etdiyi şuraya elm və texnologiya ilə əlaqəli nazirlər və sahə nümayəndələri daxildir. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən ETİ-lərin işinə nəzarət etmək üçün METŞ çərçivəsində üç elm və texnologiya şurası fəaliyyət göstərir. Təhsil, Elm və Texnologiya Nazirliyinin (TETN, 2008-ci ildə Təhsil Nazirliyi ilə Elm və Texnologiya Nazirliyi birləşdirilərək yaradılıb) mandatına uyğun spesifik vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin edən ETİ-lər bu nazirliyin tabeçiliyindədir.

İqtisadi modeli Avropa olkələri ilə muqayisədə bizim modelimizə daha coxoxşayan Rusiyada son illərdə yuksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi inkişaf modelinin qurulması istiqamətində intensiv iqtisadi siyasət aparılır. Rusiyanın innovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərinə vergi guzəştlərinin verilməsi, texnoparkların və xususi iqtisadi zonaların yaradılması, yuksək texnologiyaların yaradılması iləməşğul olan dovlət şirkətinin - “RosNANO” şirkətinin yaradılması və başqalarınıaid etmək olar. İlk baxışdan sistemli gorunən bu tədbirlərin nəticələri boyuk maraq doğurur. 2010-cu ildə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində muəyyən olunmuşdur ki, Rusiyada muəssisələrin yalnız 10%-i texnoloji innovasiyalarla məşğul olur. Onların cəmi 1%-i dunya bazarlarında rəqabət qabiliyyətli olmaq şansına malikdir. İnnovasiya fəaliyyətli muəssisələrin əksəriyyəti xarici olkələrdə movcud olan texnoloji həllərin təkrar istehsalını reallaşdırmaqla məşğuldur. Belə ki, onlardan 40%-i xarici olkələrdən maşın və avadanlıqların alınması ilə texnoloji təkmilləşdirmə aparır; 45%-i innovasiyaların imitasiyası ilə məşğul olur

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İ. Əliyev. Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu (MDBMİ) məzunlarının I Dünya Forumunda nitqi.Azərbaycan qəzeti.2013.13 aprel.

2. И.Ялийев. АР НК-нин 2009-жу илин доггуз айынын сосиал-игтисади инкишаф йекунларына щяср олунмуш ижласда нитг. Азярбайжан гязети 2009. 25 нойабр.

3. Азярбайжанын статистик эюстярижиляри Б.2014

4. Азярбайжанын статистик эюстярижиляри Б.2013

İNTERNETDƏ AXTARIŞININ TƏHLİLİ

Nağızadə Zaur Əliyar
Odlar Yurdu Universiteti

nagizade1@gmail.com

İnternet qlobal informasiya şəbəkəsidir. İnternet mürəkkəb sistemdir. Beləki, dünyanın istənilən yerindən proqram və aparat vasitələrinin köməyi ilə şəbəkəyə qoşulmaqla informasiya mübadiləsini həyata keçirmək mümkündür. İnterneti bəzən "şəbəkələr şəbəkəsi" də adlandırırlar. Hesablamalara görə 1995-ci ildə internet şəbəkəsi 120000 kompüteri və 40 milyon istifadəçini birləşdirirdi. 2000-ci ildə isə bu rəqəmlər artaraq 320000 kompüter və 113 milyon istifadəçi olmuşdur. Hazırda isə internetdən istifadə edənlərin sayının 2 milyardı keçdiyi bildilir. İnternetin inkafının əsas səbəbi dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bu şəbəkəyə maraq göstərməsi olmuşdur. İnternetdən istifadəni genişləndirmək üçün aparat və proqram təminatının qiymətləri endirildi. Bunun nəticəsində internet istifadəçilərinin sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artdı. Yeni informasiya texnologiyalarının və sistemlərinin inkişafı insanların uzun illər yaradaraq topladığı ənənəvi informasiya resurslarIını elektron formaya çevirərək informasiya resurslanın müasir elektron növünü yaratmağa imkan verdi. Elektron formada olan informasiya resursların toplamaq, saxlamaq, axtarışını həyata keçirmək çox rahat və əlverişlidir. Buna görə də qısa zamanda geniş yayıldı və istifadə edilməyə başlandı. Daha geniş anlamda internet mütəlif tipli elektron resursları özündə birləşdirən və onlara müraciət üçün asan interfeysə malik olan çevik informasiya şəbəkəsidir. Son dövrlərdə internet şəbəkəsinə əsaslanan istifadəçilərə müxtəlif xidmətlər göstərmək üçün 30 çoxlu sayda serverlər (platfomalar) qurulmuş və fəaliyyət göstərir. İnternet bütün dünyanı əhatə edən şəbəkə olduğu üçün burada məkan anlayışı yoxdur. Yəni dünyanın istənilən ölkəsindən firmalar, istifadəçilər domen adlarını com və ya org zonalarında qeyd edə bilərlər. Əslində əvvəllər com domeni ABŞ-da yerləşən müəssisələr üçün istifadə edilirdi. Lakin, daha sonra internet biznes üçün istifadə olunmağa başlandığında öz xidmətlərini və məhsullarını təklif edən müəssisələr üçün com domeni vahid zonaya çevrildi. Bu müəssisələr dot-com (yəni .com) adlandırılmağa başlandı. Müəssisələrin təklif etdiyi xidmətlər tətbiqi servis (application services) və ya əlavələr (application) adlandırılırlar. Əlavə terminini daha çox istifadəçilər, servis terminini isə müəssisələr istifadə edirlər. Şəbəkə texnologiyalarına informasiya texnologiyaları və sistemlərinin (İT və İS) tətbiqinin inkişafı elektron biznes sahəsin yaratdı. Elektron biznes sadə dillə desək bütün biznes sahələrini internet üzərindən həyata keçirir. Elektron biznes daha geniş mənada isə biznes fəaliyyəti ilə bağlı bütün əməliyyatların elektronlaşmasını reallaşdırır. Qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, elektron biznes klassik biznes proseslərinə informasiya sistemləri və texnologiyaların tətbiq edən şəbəkə texnologiyasıdır. Lakin bu o demək deyil ki, klassik biznes modeli ilə elektron biznes eynidir, xeyir, bu iki sahə arasında oxşarlıqlarla yanaşı fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur. Elektron biznes anlayışını çox vaxt elektron ticarət anlayışı ilə səhf salırlar. Lakin elektron biznes (e-biznes) eletron ticarətdən (e-ticarətdən) daha geniş məna ifadə edən anlayışdır. Belə ki, elektron biznes müəssisənin internetdə veb-saytına, B2B, B2C modellərinə və virtual mağazaya malikdir. Eyni zamanda elektron ticarət elektron biznesin əsas modellərindən biridir. Başqa sözlə desək, elektron biznes xidmət və əmtəələrin (məhsulların) intenet üzərindən alqı-satqısını həyata keçirir. Yəni internet üzərindən elektronlaşmış ticarətlə məşğul olur. Həmçinin alqı-satqısını həyata keçirtdiyi xidmət və məhsulların sifarişini, 31 məsafədən asılı olmayaraq müştəriyə çatdırılmasını, bazarda reklamını (marketinqini) və rəqabət qabiliyyətini öyrənir və bütün bunlara internet

üzərindən nəzarət edir.Dövlətin mühüm vəzifələrindən biri e-dövlət mühitində dövlət əleyhinə təbliğatın yayılmasının qarşısının alınması, fəaliyyət göstərən gizli sosial şəbəkələrin aşkarlanması və idarəetmənin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi e-dövlətin idarə edilməsində sosial şəbəkələr mühüm rol oynayır. İnternetdə isə müxtəlif sosial şəbəkələr fəaliyyət göstərir. Bu sosial şəbəkələrin bir qismi xoş məramlı, digər qismi xoş məramlı olmaya bilər. Xoş məramlı dedikdə elə qruplar nəzərdə tutulur ki, onlar e-dövlət sistemini izləyərək, mövcud problemləri aşkar edərək, onun üzərində bir sıra işlər həyata keçirirlər. Xoş məramlı olmayan dedikdə isə dövlətə qarşı təbliğat aparmaq, onu zəiflətmək, xalq arasında narazılıqların artmasına yönəlmiş və s. məqsədli qruplar nəzərdə tutulur. Əlavə olaraq, sosial şəbəkələr aşkar və qeyri-aşkar fəaliyyət göstərə bilərlər. Bu baxımdan dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün sosial şəbəkələrin analizi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda sosial şəbəkələrin əhəmiyyəti artmaqdadır, onlar hüquq-mühafizə və xüsusi xidmət orqanları ilə birlikdə kriminal qrupların aşkarlanması, onlar arasında olan gizli əlaqələri və ya detalları öyrənmək üçün istifadə olunur. E-dövlət mühitində münasibətlərin mənzərəsini təsvir etmək üçün faydalı vasitələrdən biri sosial şəbəkə analizidir. Sosial şəbəkə analizi sosial şəbəkələrdə qrupları, gizli strukturları müəyyən etmək üçün istifadə oluna biləcək güclü metodların məcmusudur. Eyni zamanda sosial şəbəkə analizi hakimiyyət, nüfuz və etimad anlayışlarının araşdırılması üçün ilkin mənbə kimi istifadə oluna biləcək tədbirlər çoxluğundan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. M. Mərdanov Azərbaycan təhsilinin bu günü sabahı
2. http://aztehsil.com/news/5140-agirdlrd-mntiqi-tfkkrn-inkiaf-mntq.html
3. A.M.Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı-2012
4. İnternetdə axtarış sistemləri/Axtarış sistemləri - Vikikitab (wikibooks.org)
5. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI

DÖRDÜNCÜ SƏNAYE İNQİLABININ ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİR İSTİQAMƏTLƏRİ

Nəzərova Aysel Qabil

Odlar Yurdu Universiteti

ayselnezerova970@gmail.com

Sənaye inqilabı insan və heyvan enerjisinə əsaslanan istehsal üsulundan maşın gücünün üstün olduğu istehsalat rejiminə keçiddir. Bu cür istehsal XVIII əsrdə İngiltərədə, xüsusilə toxuculuq sektorunda yaranmış və daha sonra digər sahələrə də yayılmışdır. Maşın istehsalına keçid ilə istehsalın forması və miqdarı artmışdır.

Sənaye inqilabı insan tarixində ikinci mühüm dönüş nöqtəsi olaraq qəbul edilmişdir. Qərb xalqlarının həyat tərzi inqilabla radikal şəkildə dəyişsə də, dünya tarixində ilk dəfə olaraq əhalinin artması və həyat səviyyəsinin artması birlikdə həyata keçirilmişdir. Buna görə sənaye inqilabında əhalinin artımı iqtisadi artımı məhdudlaşdırmır, yalnız uğurlu bir nümunədir. Bu xüsusiyyəti ilə onu bir iqtisadi böyümə nümunəsi olaraq görmək də mümkündür. Bundan əlavə, sənaye inqilabının ən açıq xüsusiyyətləri istehsalın böyük artımı idi. Daha çox mexaniki güc xammal, istehsal edilmiş mal, ticarət və sənaye proseslərini izləyərək, daha çox mal alıb-satan böyük firmalar tez bir zamanda ortaya çıxdı. Sadə istehsal forması daha ucuz yüksək keyfiyyətli məhsullarla əvəzləndi.

Sənaye inqilabının enerji mənbələri kömür və odun olsa da, İkinci Sənaye inqilabında partlayıcı motor və elektrikdir. İkinci Sənaye inqilabında liderlik İngiltərədən ABŞ və Almaniyaya keçmişdir.

Alman iqtisadçısı Karl Bucher sənaye inqilabının səbəblərini nəzərə almaq lazım olduğunu bildirir. Ona görə sənaye inqilabının birinci mərhələsi XVII əsrdə başlayan ticarət inqilabı, ikincisi XVIII əsrdə başlayan əkinçilik inqilabı, üçüncü mərhələ isə XVIII əsrin ikinci yarısında başlayan nəqliyyat inqilabıdır.Bu 3 inqilabın ümumi təsiri sənaye inqilabına gətirib çıxarmışdır. Ticarət inqilabı ilə başlayan müddətdə sənaye inqilabına gedən yolda kapital ifratlağı meydana gəlmişdir.

Sənayeləşmə anlayışı iki cəhətdən nəzərdən keçirilə bilər. Dar mənada sənayeləşməmaşının mal istehsalında istifadə edilməsi və ya sənaye seqmentinin ÜDM-dəki payının müəyyən bir dəyər üzərinə çıxması olaraq qiymətləndirilə bilər.

Geniş mənada isə sənayeləşmə, sənaye inqilabı ilə birlikdə meydana gələn və ölkələrin iqtisadi, sosial, siyasi sahələrdə dəyişməsidir.

Gələcək sənaye tendensiyalarını nəzərdən keçirmədən əvvəl, sektorun əvvəlki tendensiyalarını nəzərdən keçirmək vacibdir. Aşağıdakı qrafikdə sənayenin inkişafının qısa təsviri göstərilib.

Qrafik 1. Sənaye inqilablarının 1.0-dən 4.0-ə qədər keçidi

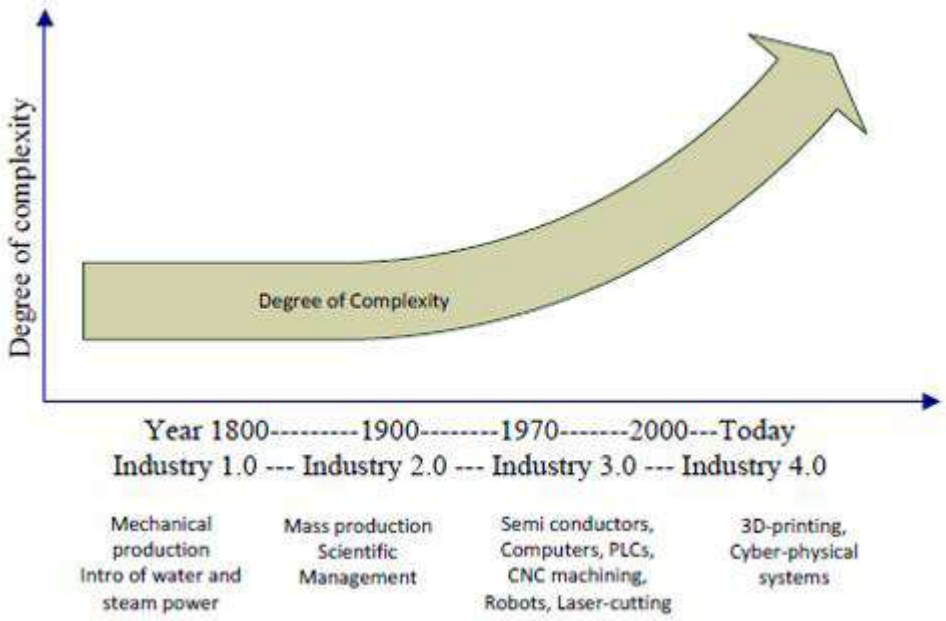

Mənbə:https://core.ac.uk/download/pdf/50716395.pdf

1. Birinci Sənaye inqilabı - 1760-1840-cı illərdə İngiltərədə, James Watt adlı bir şotlandiyalınınbuxar mühərrikinin ixtira etməsi və bunu istehsal proseslərinə daxiletməsi ilə baş verən bir prosesdir. Sənaye inqilabı qısaca, insan gücünün hakim olduğu istehsal şəklindən, mühərrik gücünün suveren olduğu istehsal şəklinə keçiddir. Sənaye inqilabının başlanması üçün ən mühüm şərtlər Avropanın zənginləşdirilməsi deməkdir.

XVI və XVII əsrlərdə geniş yayılmış olan müstəmləkəçilik Avropa ölkələrini maliyyələşdirmiş və inkişaf etdirmişdir.Həm İspanların Mərkəzi Amerika koloniyalarının qızıllarını istismar etməyə, həm də onların gəmilərinin ingilislər tərəfindən istismar edilməsi Avropaya olduqca çox qızıl qazandırmışdır.Bu regionda zənginlik kapitalist sistemini dəstəklədi, burjua sinifinin təməllərini qurdu, istehlak tələbini artırdı və yeni investisiya sahələrini axtarmağa başladı.Bütün bu inkişaflar Birinci Sənaye inqilabının baş verməsinə səbəb oldu. James Watt 1698-ci ildə istehsal olunmuş Newcomen buxar maşınını təmir etməklə, 1763-cü idə yeni və daha məhsuldar işləyən buxar maşınını ixtira

etməsi nəticəsində hadisələr zənciri sürətlənmiş, sənaye başqa bir ölçüyə daşınmış və Birinci Sənayə inqilabı başlanmışdır.

2. İkinci Sənaye inqilabı - ilk mərhələ olan Birinci Sənaye inqilabının bitdiyi 1870-ci ildən etibarən, Birinci Dünya Müharibəsinin başladığı dövr olan 1914-cü ilə qədər olan dövrün texnoloji inkişafları, iqtisadi və sosial dəyişiklikləri nəzərdə tutur.Müharibələrin yaratdığı yeni texnoloji təcrübələrin yanında, imperializmin başlanğıcı olaraq qəbul edilən 1870-ci il Fransa-Prussiya müharibəsi ilə İkinci Sənaye inqilabı başlandı.

Sənaye inqilabının birinci mərhələsi nəticəsində, inkişaf edən dəmir yolu ilə nəqliyyatın sürətli artımı, sənaye inqilabının yeni mərhələsində hərəkət edən qüvvə rolunu oynayan dayanıqlı poladın istehsalına gətirib çıxardı.İkinci Sənaye inqilabının həlledici faktorları neft və bənzəri xammalların iqtisadiyyat içərisində sahib olduğu əhəmiyyəti, elektrik enerjisinin tətbiqinin, neftlə işlənmiş daxili yanmalı mühərriklər və bu səbəbdən avtomobil sektorunun inkişafı olmuşdur.Bundan əlavə, teleqraf və radio əlaqələrinin inkişafı, yaradılan yeni imkanlar ilə birja və fond bazarları yaradılmışdır. Bu dövrdə işçilərin vəziyyətini nəzərə alaraq, birliyin daha çox qəbul edilməsi və informasiya cəmiyyətinin əhəmiyyətinə görə işçilərin sayının artması müşahidə edilmişdir.

3. Üçüncü Sənaye inqilabı -İkinci Dünya Müharibəsindən sonra başlayıb, 1980-ci illərə qədər olan dövrü əhatə edir.Birinci Sənaye inqilabında su və buxar enerjisi, İkinci Sənaye İnqilabında neft və elektrik əsas enerji mənbələri olmuşdur.Üçüncü Sənaye İnqilabında isə günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələri əhəmiyyət qazanmışdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra baş vermiş dəyişikliklər 1970-ci illərə qədər davam etmiş və bunun nəticəsində Üçüncü Sənaye inqilabı gündəmə gəlmişdir.Bu inqilab kütləvi istehsalda elektrik istehsalı və istehsal xəttinin inkişafı ilə başlandı. Bu dövrün ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasıdır. Üçüncü Sənaye inqilabı beləliklə mexaniki və elektronik texnologiyaların rəqəmsal texnologiya ilə əvəzlənməsinə səbəb olan proqramlaşdırılmış maşınların istifadəsi ilə ortaya çıxmışdır. Bu inqilab, ilk ikisinə görə xüsusiyyət baxımından bir az fərqlidir. Bu inqilabın əsas komponentləri məlumatın emalı üsulları, internetin istifadəsi ilə yaranan kommunikasiya metodları və ümumi elektron vasitələrdir. Sənaye İnqilabı yarımkeçiricilər, fərdi kompüterlər və internet ətrafında inkişaf etdiyindən onu tez-tez “rəqəmsal və ya kompüter inqilabı” adlandırırdılar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Cəbrayıl Vəliyev (2016) "IV Sənaye inqilabının astanasında", https://jabrayilvaliyev.com/2016/01/28/iv-s%C9%99naye-inqilabinin-astanasinda/
2. Ə.Muradov, F.Əmirbəyov (2016) "Yeni sənaye inqilabı: Rəqabətqabiliyyətliyin yüksəldilməsində universitetlərin rolu",http://unec.edu.az/yeni-senaye-inqilabi-reqabetqabiliyyetliyin-yukseldilmesinde-universitetlerin-rolu/
3. F.M. Rəhimov, İ.A. Abbasova (2016) "Azərbaycanda yeni sənaye inqilabı ərəfəsində texnoparklardan istifadənin vəziyyəti", Üçüncü Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Sempozyumunun materialları 4-cü cild, Bakı – s. 6
4. Fuad Allahverdiyev (2018) "4-cü sənaye inqilabı: Azərbaycan üçün perspektivlər" https://az.trend.az/business/it/2985579.html#top
5. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325
6. Təhmasib Əlizadə (2016) "IV Sənaye İnqilabı: gözləntilər, əsas hədəflər", http://diskurs.az/az/az-rbaycan-iv-s-naye-inqilabi-gozl-ntil-r-sas-h-d-fl-r/

AZƏRBAYCAN ŞİRKƏTLƏRİNİN BİZNES PROSESLƏRİNİN EFFEKTİV İDARƏ OLUNMASI SİSTEMLƏRİ

Sadıqov Elmir Elnur oğlu
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: elmir.sadighov@gmail.com

Daxil olub: 3 may 2022-ci il
Qəbul olunub:
Received: 3 may 2022
Accepted:

E.E.Sadıqov
müəllim, magistrant
Odlar Yurdu Universiteti
elmir.sadighov@gmail.com

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan şirkətlərindəki biznes proseslərinin necə idarə olunması sistemlərini öyrənmək, beynəlxalq təcrübəni nəzərdən keçirmək və ölkəmizdəki vəziyyətlə müqayisəsini aparmaq, eləcə də biznes proseslərinin effektiv idarəolunması üzrə təkliflər verməkdən ibarətdir. Təqdiqat işində Azərbaycan şirkətlərindəki vəziyyətin müsbət və mənfi tərəfləri, beynəlxalq təcrübənin göstəriciləri, həmçinin beynəlxalq şirkətlərdəki müsbət tətbiqlərin ölkəmizdəki şirkətlərdə tətbiqi məsələləri öz əksini tapıb. Hesab edirəm ki, bu və ya bu formatda məqalələrin mövcudluğu, problemlərin ortaya qoyulması, həlllərin təklif edilməsi müxtəlif sahələr üzrə inkişafa ciddi töhfə verəcək. Məhz, bu təqdiqatın da məqsədi biznes idarəçiliyində effektiv nəticələrin əldə olunmasına xidmət edir. Burada aparılan bütün elementar təhlil və müqayisələrin mahiyyəti Azərbaycan şirkətlərini daha yüksək pillələrə və yüksək nəticələrə çatdırmaqdır. Məqalədə xüsusən biznes etikası, marketinq yönündə tətbiqlər, şəffaflıq kimi məsələlərdən və onların faydalılığından bəhs edilmişdir. Bu məqalədə verilən istiqamətlər Azərbaycan şirkətlərində biznes proseslərini daha effektiv formada idarə etməyə kömək edəcəkdir.

Açar sözlər:

Biznes prosesi, effektiv idarəetmə, şirkətlər, beynəlxalq təcrübə, marketinq siyasəti, biznes etikası, şəffaflıq

1

EFFECTIVE MANAGEMENT SYSTEMS OF BUSINESS PROCESSES OF AZERBAIJANI COMPANIES

E.E.Sadigov
Teacher, master

elmir.sadighov@gmail.com

Abstract

The main purpose of the article is to study how to manage business processes in Azerbaijani companies, to review international experience and compare it with the situation in our country, as well as to make suggestions for effective business process management.

The study reflects the pros and cons of the situation in Azerbaijani companies, indicators of international experience, as well as the application of positive applications in international companies in our country. I think that the availability of articles in one format or another, the identification of problems, the offer of solutions will make a significant contribution to development in various fields. The purpose of this study is to achieve effective results in business management. The essence of all the basic analysis and comparisons made here is to bring Azerbaijani companies to higher levels and higher results. The article focuses on issues such as business ethics, marketing practices, transparency and their usefulness. The directions given in this article will help Azerbaijani companies to manage their business processes more effectively.

Keywords:
Business process, effective management, companies, international experience, marketing policy, business ethics, transparency

ЭФФЕКТИВНЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССАМИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПАНИЙ

Э.Э. Садыгов
учитель,
мастер

elmir.sadighov@gmail.com

резюме

Основная цель статьи - изучить способы управления бизнес-процессами в азербайджанских компаниях, рассмотреть международный опыт и сравнить его с ситуацией в нашей стране, а также внести предложения по эффективному управлению бизнес-процессами. В исследовании отражены плюсы и минусы ситуации в азербайджанских компаниях, показатели международного опыта, а также применение положительных приложений в международных компаниях в нашей стране. Думаю, что наличие статей в том или ином формате, выявление проблем, предложение решений внесет весомый вклад в развитие в разных областях. Целью данного исследования является достижение эффективных результатов в управлении бизнесом. Суть всего проведенного здесь базового анализа и сравнений состоит в том, чтобы вывести азербайджанские компании на более высокий уровень и более высокие результаты. В статье рассматриваются

такие вопросы, как деловая этика, маркетинговая практика, прозрачность и их полезность. Направления, приведенные в этой статье, помогут азербайджанским компаниям более эффективно управлять своими бизнес-процессами.

Ключевые слова:
Бизнес-процесс, эффективное управление, компании, международный опыт, маркетинговая политика, деловая этика, прозрачность

Giriş

Müasir dünyamızda şirkətlərin effektiv fəaliyyətinə çox böyük diqqət edilir. Çünki nəhəng şirkətlərin bəzi hallarda gəlirləri bir ölkə büdcəsi qədər, hətta ondan da çox ola bilir. Ona görə də dünya miqyasında hökümətlər öz ölkələrində yüksək reputasiyalı, yüksək gəlirli, uğurlu biznes proseslərini intensiv həyata keçirən şirkətlərin formalaşdırılmasında maraqlı olurlar. Məhz bu məqsədlə də şirkət təsisçiləri və hökümətlər həm araşdırmalar aparır, işlənmiş sistemlər üzərində çalışır, yeni sistemlər tətbiq edir, yüklü miqdarda maliyyə xərcləyirlər. Çünki bu mövzuda proseslərin mahiyyətini anlayan bütün əksər hökümətlər, təsisçilər yaxşı anlayır ki, çəkilən xərclərin, sərf edilən əməyin qarşılığı artıqlaması ilə olacaq. Ona görə də adətən şirkətlər ən yaxşı təcrübə kimi biznes proseslərini ən effektiv şəkildə yönəldən şirkətlərin təcrübəsini araşdırıb, mənimsəməyə çalışırlar. Bu isə özlüyündə əksər şirkətlər üçün yekunda uğurlu nəticələrə gətirib çıxarır. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, şirkətlərin biznes proseslərini effektiv idarə etməsi üçün müxtəlif təhlil və analizlər aparması şərtdir. Çünki, məhz həmin təhlil və analizlər hesabına şirkətdə effektiv sistematika qurmaq olar.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, beynəlxalq aləmdə geniş nüfuz qazanan, bir ölkə səviyyəsində gəlirlərə sahib olan şirkətlərin uğur yolu məhz ciddi axtarışlardan, inkişaf yolunda səmərəli fəaliyyətdən və kəsilməz səylərdən keçib. Ona görə də bu göstəriciləri nəzərə alan şirkətlər, uğurlu şirkətləri ya gedişini təkrarlayır, ya da yeni uğur xəritəsi hazırlayır. Ümumiyyətlə, bir şeyi bilmək lazımdır ki, biznes proseslərinin effektiv idarə edilməsi anlayışı çox geniş anlayışdır. Çünki, biznes prosesləri ifadəsi bir müəssisədə istehsaldan tutmuş, satışa qədər bütün mərhələləri özündə əks etdirir. Bu səbəblə də effektiv idarəçiliyi təmin etmək üçün bu proseslərə daxil olan bütün mərhələlərin elementlərindən, xarakterindən xəbərdar olmaq lazımdır.Əgər bir şirkət təsisçisi və ya şirkət meneceri rəhbərlik etdiyi şirkətdə biznes proseslərini effektiv formada idarə etmək istəyirsə məqalənin əsas hissəsində sadalanacaq detalları dərindən bilməlidir. Əgər biznes işində informasiya kasad, biznes proselərindən xəbərdarlılıq səviyyəsi məhdud olarsa uğurdan söhbət belə gedə bilməz. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq məqalədə ən zəruri məqamlar diqqətə çatdırılıb. Hansı ki, şirkətlər bu istiqamətlərdən nəticə çıxarmaqla, fəaliyyətlərini effektiv formada qura bilərlər. Bununla yanaşı biznes proseslərinin effektiv idarəçiliyində büdcə məsələləri də çox böyük rol oynayır. Belə ki. minimal və məhdud büdcə ilə istehsalı formalaşdırmaq, riskləri qarşılamaq, işçiləri əməkhaqqı ilə təmin etmək demək olar ki mümkünsüzdür. Ona görə də bir şirkət rəhbəri effektiv idarəçilik haqqında düşünərkən büdcəsinin vəziyyətinə də mütləq şəkildə göz gəzdirməlidir. Son dövrlər ümumiyyətlə maliyyə məsələləri hər bir ölkədə, şirkətdə ən həssas məsələyə çevrilib. Bu baxımdan istənilən şirkətdə çalışan işçi də əməkhaqqı amilini öndə tutaraq işinə aldığı məvacibin səviyyəsinə uyğun səviyyədə can yandırır. Bu günün reallığında əgər şirkət olaraq sən çox əmək qarşılığında işçinə normal əməkhaqqı vermirsənsə, əlbəttə ki, şirkət

olaraq biznes proseslərini düzgün tənzimləyə bilməyəcəksən. Çünki bütün hallarda həmin proseslər ya dəyəri çox yüksək olan müasir avadanlıqlardan, ya da işçi əməyindən keçir. Şirkətlər uğurlu biznes mexanizmi qurmaq üçün bir növ bunları etməyə məcburdur. Bu mövzu üzrə bütün problemli tərəflər və həll istiqamətləri aşağıda verilmişdir.

Biznes proseslərinin idarəedilməsində mövcud olan və ola biləcək problemlər:

Şirkətlər üçün biznes proseslərinin idarəedilməsində xeyli problemlər qarşıya çıxa bilir. Bunun öhdəsindən gəlib düzgün sistem quran və ya problemli situasiyaya düşməmiş müəyyən sistemə öncədən sahib olan şirkətlər beynəlxalq səviyyədə uğurlu şirkətə çevrilə bilir. Bunlara misal olaraq Azərbaycan şirkəti olan Socarı göstərmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, Socar illər öncə lokal səviyyədə bir şirkət olsa da, inkişaf etməklə transmilli şirkətə çevrildi və hal-hazırda da beynəlxalq aləmdə böyük nüfuza malikdir. Əlbəttə ki, Socar üçün də yarandığı gündən bəri problemli məqamlar qarşıya çıxmışdır. Lakin, Socar biznes proseslərini təkmilləşdirmə metodunu əldə rəhbər tutaraq bu səviyyəyə yüksələ bilmişdir.

Sual oluna bilər ki, bəs biznes prosesləri zamanı hansı problemlər mövcud ola bilər. Bu problemlər aşağıdakı punktlarda göstərilib:

- Büdcənin yetərli olmaması
- İnformasiya qıtlığı
- Menecer və işçilər arasında düzgün münasibətlərin qurulmaması
- İşçilər və rəhbər heyət arasında məlumat mübadiləsi prosesində yalnışlıqlar
- Yalnış marketinq siyasəti
- Öncədən risklərin gözə alınmaması ve qeydiyyatının aparılmaması
- Risklərin qarşısının alınması üçün proqramın tərtib edilməməsi
- Riskləri önləmək üçün maliyyə ehtiyyatının ayrılmaması
- Yalnış və sağlam olmayan rəqabət siyasəti
- Şirkətlərdə informasiya sistemlərinin olmaması
- Zaman amilinin gözardı edilməsi
- Bazar konyukturunun öncədən öyrənilməməsi
- Biznes prosesi reallaşana qədər hazırlıq mərhələsinin məhdudluğu
- Bines prosesləri zamanı şəffalığın olmaması
- Məhsul və xidmətlərin keyfiyyət əskiyliyi
- Operativliyin olmaması
- İxtisaslı kadr qıtlığı

Problemlərin təhlili və həlli:

Bütün yuxarıda sadalananlar həqiqətən də hər bir şirkətin qarşılaşa biləcəyi və ya şirkətin özünün formalaşdırdığı problemlərdir. Bu problemlərin cəmi isə uğursuz, aşağı gəlirli, məhdud səviyyədə tanınan və ya tanınmayan, kütləvi işçi narazılıqlarına səbəb olan, iqtisadi töhfəsi kasad olan şirkətlərin mövcud olmasına gətirib çıxarır. Əgər bir şirkət yeni yaranırsa, onun bu problemləri nəzərə almaqla və həmin dövr üçün sosial-iqtisadi amilləri nəzərə almaqla biznes prosesləri qurması kifayət qədər asan olacaq. Lakin, mövcud olduğu dövrün deyil, yarandığı dövrün sosial-iqtisadi tələblərinə uyğunlaşmış bir şirkətin sonradan tətbiq etdiyi biznes proseslərini dəyişməsi, təkmilləşdirməsi kifayət qədər çətin prosesdir. Bu baxımdan şirkətlərin operativ olaraq dövrün tələblərinə uyğunlaşması və biznes proseslərini təkmilləşdirməsi ən yaxşı metod ola bilər. İndi isə göstərilən problemlərin bir hissəsi məqaləmizdə təhlil ediləcək. Sadalanan problemlər arasında ən zərurisi şirkətlərdə öncədən informasiya sistemlərinin olmamasıdır. Tək bu sistemin

olmaması şirkətdə ciddi zaman itkisinə və istehsalda keyfiyyətin düşməsinə gətirib çıxara bilər. Şirkətlərdə düzgün informasiya sistemlərinin qurulması üçün informasiya texnologiyaları üzrə peşəkar mütəxəssislərə ehtiyac var. Bir şirkət rəhbərliyi şirkət qurarkən müəssisəsində güclü informasiya sistemləri qurmağa məcburdur. Nəticə əldə etmək istəyən şirkət rəhbərləri bunu gözəl dərk edir. Qeyd edək ki, nformasiya sistemləri özündə işçilər arasındakı, işçilərlə rəhbərlik arasındakı, şirkətlə müştərilər arasındakı rabitəni formalaşdırır. Bu səbəbdən də bu sistem yekunda biznes proseslərinin effektiv idarəçiliyinə müsbət təsir bağışlayır. Göstərilən problemlərin biri də bazar konyukturunun öyrənilməməsidir. Hansı ki, bazar konyukturasını öyrənməmiş şirkət alıcı tələbini bilmədən tələb olunan keyfiyyətdə və kəmiyyətdə məhsul istehsal edə bilməz. Natamam istehsal isə şirkət üçün gələcəkdə əlavə çətinliklər yarada bilər. Hər bir şirkət ilk öncə məhsul və xidməti istehsal etməzdən öncə istehlakçıların nə istədiyini müəyyənləşdirməlidir. Yəni şirkətlər biznes proseslərində effektivlik istəyirsə bunu da qeydə almalıdır. Sadalanan problemlər içərisində yalnış marketinq siyasəti də var ki, bu amil də biznes proseslərinin effektivliyinə birbaşa təsir edən amillərdəndir. Əgər istehsal edilən məhsul və xidmətin təqdimatı və təşviqi düzgün aparılmasa ortaya çox eybəcər nəticlər çıxa bilər. Bir çox hallarda müştərilər təkcə güclü və təsirli reklam hesabına hər hansı şirkətin istehsal etdiyi məhsula rəğbət bəsləyə bilir. Məqsədyönlü marketinq siyasəti bir növ məhsul keyfiyyətinin yarısını formalaşdırır. Çünki, insanlar fiziki olaraq hiss edə bildikləri keyfiyyətdən çox, təqdimata diqqət edirlər. Hətta bəzən şirkətlər heç də keyfiyyətli məhsul istehsal etmədiyi halda marketinq siyasəti punktu üzrə biznes proseslərini elə tənzimləyirlər ki, müştəri bolluğuna səbəb olurlar. Müştəri sayının kəskin artımı isə onlara imkan verir ki, daha sonra məhsul və xidmətlərinin keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırsınlar. Bütün bunların fonunda şirkətlər həmçinin sağlam rəqabətə diqqət etməlidir. Ümumiyyətlə, rəqabət bir şirkəti uğura aparan tətbiqlərdəndir. Rəqabətin əsl mahiyyəti yekunda şirkəti və ya fərdi inkişafa nail etməkdir. Lakin bir çox hallarda şirkətlər rəqabətin sağlam formasını gözardı etməklə, daha çox mənfəət əldə etmək niyyəti və arzusu ilə sağlam olmayan rəqabət formasına meyil edirlər. Bu yalnış seçim isə gələcəkdə şirkətlərin reputasiyasına mənfi təəsir edir, kənar şirkətlərin təzyiqinə, müdaxilələrinə məruz qalmasına gətirib çıxarır. Bu isə özlüyündə şirkət daxilindəki ahəngi pozur, biznes proseslərinin gedişatını ləngidir. Amma faydalı üsul olan sağlam rəqabət modeli inkişaf yolunda iki və daha artıq şirkət arasında effektiv bəhsləşmə yaradır. Punktlar arasında ən birinci qeyd olunan büdcə problemi isə ən ciddi problem kimi göstərilə bilər. Çünki, maliyyəsiz işçilərin əməkhaqqı problemi, istehsal qurğularının alınması və təmiri problemləri, marketinq siyasəti və informasiya sistemlərinin təmin edilməsi problemləri, qarşıya çıxan riskləri önləyə bilməmək kimi çətinliklər ortaya çıxır. Ona görə də büdcə məsələsi ən vacib amillər seriyasındandır. Bütün bu göstərilənlər problemlər üzrə ümumi məlumat olsa da, Azərbaycan şirkətlərində də rast gəlinən hallardandır. Bayaq nümunə çəkdiyimiz Socar biznes proseslərini effektiv idarə edən şirkətlərdən olsa da, bunun əksi olan gösəricələrə də sahib şirkətlərimiz var. Məqalədə yazılanlar isə bütün şirkətlərimizi effektiv idarəetməyə kökləmək məqsədi daşıyır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məsələn Socarda nəyə görə biznes prosesləri effektiv idarə olunur? Bunun başlıca səbəbi əməyə verilən qiymətdir. Belə ki, Socarda bütün işçi kateqoriyaları üzrə əməkhaqları kifayət qədər yüksəkdir. Bu da işçilər üçün mükəmməl bir stimul mənbəyidir. Bununla yanaşı Socar davamlı olaraq təqaüdlər, təlimlər hesabına özünə bilikli kadrlardan ibarət ixtisaslı komanda formalaşdırır və cəlb edir. Sadaladığımız tək iki göstərici biznes idarəçiliyində effektivliyin təminatçısı rolunda çıxış edir. Socarla yanaşı bizim ölkə üzrə Azercell, Paşa Həyat, Bakcell, Atəşgah, Azersun kimi biznes proseslərini effektiv idarə edən şirkətləri də göstərmək olar. Bu şirkətlərin də uğurlu olmasının əsas

səbəbi yuxarıda sadalanan problemlərin qarşısını alma imkanlarına sahib olmaları ilə əlaqədardır.

Nəticə:

Yazdığım məqalə mövzusu üzrə gəldiyim nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycan şirkətlərində biznes proseslərinin effektiv idarəolunması sistemini qurmaq istəyiriksə mütləq şəkildə hər şeydən öncə punktlar şəklində verilmiş problemlərin qarşısının alınmasına istiqamətlənməliyik. Çünki sadalan hər bir problem öz özlüyündə şirkətlərin inkişaf tempini aşağı salmaq iqtidarındadır. Bu səbəblə də şirkətlər inkişaf istiqamətində addımlamaq istəyirsə həm bu problemlərin öhdəsindən gəlməli, həm də beynəlxalq təcrübəni gözdən keçirməlidir.Hələdə beynəlxalq şirkətlərdə tətbiq olunan elə effektiv nəticə verən yeniliklər var ki, həmin yeniliklər Azərbaycan şirkətlərinə gəlib çıxmayıb. Əgər həmin yeniliklər bizim Socar kimi nəhəng şirkətimizdə tətbi olunmaqla yanaşı digər şirkətlərimizdə də tətbiq olunsa, Socar kimi beynəlxalq arenada tanınan şirkətlərimizin sayı çox olar.

Ümumiyyətlə, bir şirkət biznes proseslərinin effektiv idarə olunmasına nail olmaq istəyirsə istehsal etdiyi məhsul və xidmətlər ya onun gəlirlərini artırmalıdır, ya xərclərini azaltmalıdır, ya da hər ikisi eyni anda baş verməlidir. Məqalədən çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, bunun əksi biznes proseslərini istəmsiz formaya sala bilər.

Promlərə qaldıqda isə məqalədən çıxardığımız əsas nəticə şirkətlərdə informasiya sistemlərinin qurulması zəruriliyidir. Çünki, informasiya sistemləri biznes proseslərinin icrası zamanı şirkətdə texniki metodlarla operativliyi təmin edir. Buna nümunə olaraq Azərbaycan universitetlərindən olan UNEC-də tətbiq edilən elektron sənəd dövriyyəsi sistemini (DOCNET) göstərmək olar. Məhz bu sistem vasitəsilə sənədlərin kağız metodu tarixə qovuşub və operativlik təmin edilib. Bu sistemin faydalılığını əyani olaraq kiçik bir izahla vermək olar.

Belə ki:

Bakalavr, magistratura və doktorantura təhsilləri üzrə UNEC-ə müraciət ünvanlayan 30 fərd bu təhsil ocağına müxtəlif təhsil səviyyələri üzrə qəbul olmaq üçün sorğusuna cavab gözləyir. Əgər onların sorğusuna və ya problemləri üzrə müraciətlərinə ənənəvi metodlarla (yəni sənədlərin, ərizələrin kağız formasında əldə olunması və aidiyyatı şəxslərə ötürülməsi) baxılsa xeyli zaman itkisi ola bilər. Bu isə 30 tələbə arasında xarici universitetlərdən sorğusuna operativ xəbər alan ən azı 5 tələbənin mövqeyini dəyişməsinə səbəb ola bilər. Lakin UNEC DOCNET elektron sistemini tətbiq etməklə universitetdə informasiya sistemlərini lazımi səviyyədə qurub. Həmin elektron sistem hesabına sənədlər və müraciətlər ünvanlara ən operativ şəkildə ötürülür və məsələlər həllini tapır. İndi məsələyə UNEC-dən imtinası ehtimal oluna bilən həmin 5 tələbə aspektindən baxsaq görərik ki, UNEC həmin tələbələrə operativ cavab verməklə onların universitetə ödənişli əsaslarla qəbul olmasından xeyli maliyyə əldə edə bilir. Elə effektiv biznes prosesləri həyata keçirən yerli və xarici şirkətlərin mənfəət əldə etmə, eləcə də müsbət reputasiya formalaşdırma metodları da bu kimi üsullarla həyata keçir. Bu kiçik izahla da bir daha məqalənin problemlər hissəsində göstərilən vaxt itkisi, informasiya sistemlərinin yoxluğu kimi məsələlərin biznes proseslərində necə təsirli olduğu öz əksini tapdı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Biznesin təşkili və idarəsi edilməsi/Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2011.- 464 səh.

2. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Öz biznesinə başla” təlim materialları Bakı 2011;
3. N.Qreqori, Mənkyu Ekonomiksin əsasları. Bakı, 2009;
4. Nadir Adilman - Biznesdə Korporativ Sosial Məsuliyyət
5. Robert Nelson. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı Bizneslə tanışlıq. Beynəlxalq Əmək Təşkilatın beynəlxalq Tədris Mərkəzi 1996;
6. V.İ.Yaroçkin. Y.V.Buzanova. Biznes və Sahibkarlığın təhlükəsizliyinin əsasları.
7. Anar Bayramov. Biznes İdarəçiliyi.
8. Kenneth C.Laudon, Jane.P.Laudon – “Management İnformation Systems”
9. Anar Rüstəmov – “19 Addıma layihələndir və planlaşdır”
10. Banker.az saytı –
11. https://banker.az/biznes-strategiyasi-sirk%C9%99tl%C9%99r-ucun-h%C9%99yati-on%C9%99m-dasiyir/

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİ MEXANİZMİNİN ROLUNUN TƏHLİLİ

Şabanov Əhməd Nemət

Odlar Yurdu Universiteti

Ehi_1907@mail.ru

Müəssisənin gələcək fəaliyyəti onların dövriyyəli materiallarının tədarükü dərəcəsi ilə çətin şəkildə dayandırılıb. İstehsal prosesinin dövriyyəyə ehtiyacı düzgün müəyyənləşdirilir və bu materialların istənilən səviyyəyə çatdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisənin sahibkarlıq aktivləri qeyd edildikdə, onlar öz biznes istehsal fondlarında nağd hesablar. Biznes aktivləri reproduksiya prosesində onların rolu əsasında dörd qrupa bölünür:

- istehsal resurslarına qoyulan materiallar;
- Gələcək dövrün bitməmiş istehsalına və xərclərinə qoyulan materiallar; Hazır məhsula qoyulmuş materiallar;
- Pul və ödənişlər materialdır. Müəssisənin tədavülü sektoruna xidmət edən vəsait onun tədavül fondlarını yaradır ki, bu da hesablaşmadan və kassada olan pul vəsaitindən ibarətdir (Ataşov B.,Novruzov N.,İbrahimov E., 2009).

Müəssisə aktivləri müəssisənin mövcud və əsaslı xərclərinin finansmanının ana qaynağı olub, maddi vəsait və maliyyə aktivlərinə bölünür. Əmələgəlmə qaynaqlarına görə müəssisə vəsaitləri müəssisənin xüsusi və ona bərabərləşdirilmişgəzən vəsaitinə və borc alınan gəzən vəsaitinə bölünür.Xüsusi gəzən vəsaitinin formalaşması mənbələri investisiya üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərdir.Planlaşdırma dərəcəsinə Normallaşdırılmış və qeyri-normallaşmış aktivləri dövrəyə salan aktivlərin normallaşdırılmasına görə ehtiyyac duyur.Müəssisənin normal istehsal və kommersiya əməliyyatları təmin etmək üçün minimum dövriyyə aktivlərinin olması faktının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində əsas tələbdir. Bununla yanaşı, dolaşan materialların mövcudluğu onun maliyyə sağlamlığını, maliyyə bazarında statusunu, ödəmə qabiliyyətini və likvidistini xarakterizə edir.

Bəzi istehsal müəssisələrində, yarı qiymətli və tezköhnənən, dövriyyədə olan vəsaitlərdəki maddi qiymətlərin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. mühasibat işini asanlaşdırmaq üçün, əsas fondlara aid olsa belə, eksperimentdə dolaşan vəsaitlərin istehsal ehtiyatlarına aiddir. Ayrı ayrı biznes aktivləri qrupları arasındakı nisbət onların quruluşunu təşkil edir. Əməliyyat materialının strukturunun əhəmiyyətli göstəricisi istehsal sektorunda yerləşdirilən materialların nisbəti və dövriyyə sektoru ilə müəyyən edilir.

Qeyd edək ki, bizim biznes ödənişlərimiz, ödəniş hesabı və təhlükəsiz əmanət qutusuna nağd pul onun dolaşan fondudur. Şirkətin nağd pul, hesabda saxlanılan pulsuz hesab, valyuta və digər hesablar, qiymətli kağızlar və sair nağd pul ümumi pul təşkil edir. Müştəriyə təklif olunan malların, malların və xidmətlərin, alınmış avansların alınması, borc öhdəlikləri daxildir.

Fərdi müəssisələrin iş materialının dəyişdirilməsi sürəti əsasən fəaliyyət növünə, həyata keçirilən işin maddi münasibətinə, əmək münasibətinə, məhsulun istehsalına xərclərin strukturuna və onu həyata keçirmə şərtlərinə bağlıdır. Təşkilatın maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən ən mühüm amil dövriyyəçi aktivin olmasıdır. Firmanın maliyyə vəziyyətini müəyyənləşdirərkən, ilk növbədə onun xüsusi əməliyyat materialları

ilə təminat səviyyəsi təhlil edilir. Müəssisələr yalnız onların ixtiyarındadirlər və eyni materialdan düzgün və səmərəli istifadə üçün tam məsuliyyət daşıyırlar. Dəyişən maddi biznes borcları müəyyən bir müddət və müəyyən bir məqsəd üçün istifadə edirlər. Göstərilən müddətdən sonra borc pullarıbanka qaytarılmalıdır.

Kreditin istifadəsi üçün faiz dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən kommersiya bankları tərəfindən müəyyən edilir (9, 49-ci maddə). İş materialının ən vacib daxili qaynağı sabit pasifdir və hazırda müəssisənin öhdəlikləri onu yaradanlara təsnif edilir. Əməliyyat materialının artırılması üçün daxili resurslardan biri sabit pasiflərin, yəni əmək haqqının ödənilməsi və sığorta ödənişlərinin minimum borclarının artırılmasından ibarətdir. Təşkilatın pul vəsaitlərinin idarə edilməsi pul vəsaitlərinin nağdlaşdırılması və faiz gəlirindən azad pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlıdır. Öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün səylər borcların idarə edilməsini və öhdəliklərin ödənilməsi qərarını müəssisənin kredit və borclarını idarə etməklə əlaqələndirir.

Biznes müxtəlif üsullarla biliklərin qəbul edilməsi və ödənilməsinin effektivliyini artıra bilər. Hər bir müəssisə, pul qalığının həddini müəyyən etməlidir.Çünki əlavə nağd pulun saxlanması qiymətli kağızlara investisiya edilmişpul vəsaitlərinə düşən faizlərdən əldə edilə bilən gəlirlərin itirilməsi ilə nəticələnər.Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, körpəlik və dəyişmə kurslarında dəyişiklik iqtisadiyyat üçün mümkün olan vəziyyətdir.

Ümumi olaraq, bazar iqtisadiyyatının şəraitində müəssisə aktivlərinin səmərəli istifadə edilmə mövzularında, yəni ki, ödəmə qabiliyyəti, maliyyə sabitliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər xüsusi müəssisədə vəsaitin kifayətliliyinin təhlilində nöqsanlar müəyyən edilsə, onların meydana gəlmə səbəbləri araşdırılmalıdır. Nöqsanların aradan qaldırılması qaynaqları aranmalı və müəssisə vəsaitinin səmərəli istifadəsini təmin edən problemin həlli maliyyə xidmətinin əsas aktividir, yəni müəssisənin maliyyə nəzarətidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “2016-ci il dövlət büdcəsi haqqında” AR Qanunu
2. Həsənov B.N. (2008) “Azərbaycanda dövlət maliyyəsinin formalaşması və səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri” dissertasiya işi Bakı.
3. Qurbanova T.T. (2007) “Azərbaycanda maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafatəsirinin nəzəri aspektləri” tədqiqat işi Bakı.
4. Ekspert jurnalı (2008) “Dövlət büdcəsinə nəzarət - Beynəlxaq təcrübə” Bakısəh.-79.
5. Buravkina N.D. (2009) “Maliyyə nəzarətnin əsaslan” dərslik tərcümə Bakı.
6. Sadıqov M.M, Məmmədov S.M. (2010) - “Maliyyə” dərslik Gəncə.
7. Məmmədov F.Ə, Kəlbiyev Y.A. dərslik. (2010) - “Vergilər və vergitutma”Bakı.
8. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAF TRENDLƏRİ

Səmədova Aygün Ədalət
Odlar Yurdu Universiteti
aygunsemedova555@gmail.com

Son vaxtlar xidmətlərin iqtisadiyyatda rolu artmışdır. Bu, yalnız istehsalın mürəkkəbliyi və tələb olunan resurslarla bazarda yüksək inkişaf səviyyəsi ilə deyil, həm də xidmətlər sahəsində yeni fəaliyyətlərin yaranmasına səbəb olan elmi və texnoloji tərəqqi ilə təmin olunur. Maliyyə, məlumat, nəqliyyat və digər xidmətlər olmadan xidmət istehsalının dinamik inkişafı mümkün deyil. Müasir dövrdə texniki cəhətdən qarışıq xidmət məhsullarının satışı, yüksək səviyyədə xidmət tələb edən mal mübadiləsinə daha çox təsir göstərir. Bu səbəbdən qlobal dünyada birbaşa xarici investisiyaların 40% -dən çoxu xidmət sektoru, özəl ticarət, bankçılıq və sığortaya aiddir. 1990-cı illərin əvvəllərində inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-də xidmətlərin payı 70% -ə yüksəldi və xidmət sektorunda işləyənlərin sayı xeyli artdı. Bu sektorun iqtisadiyyatda rolu sürətlə artsa da, indiyə qədər xidmət anlayışının müəyyən edilmiş tərifi heç bir fayda verməyib (A.H.Tağıyev, H.R.Köçərli. 2013).

Xidmətlər bazarı, qeyri-istehsal şirkətlərinin fəaliyyətindən qaynaqlanan xidmətlər ticarətində rol oynayır. Bu bazarın uzunmüddətli xidmətlərin mülkiyyətinə əsaslanan bir çox xüsusiyyətləri var. Məsələn, təklif olunana qədər xidmət bazarında olmaq çətindir, bu zaman təklif edildiyi kimi qiymətləndiriləcək və qiymətləndiriləcəkdir. Xidmətlər alıcını təhlükəli vəziyyətə salan yüksək qeyri-müəyyənlik ilə xarakterizə olunur və satıcılara xidmət bazarında vaxt itkisi olur. Bazar iqtisadiyyatı qaydalarına uyğun olaraq inkişaf etdirilən xidmət bazarı, bir sıra əmtəə bazarları olmaqla yanaşı sahibkarlığın və bu marketinq fəaliyyətinin bir çox xüsusiyyətlərinə, spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Ümumiyyətlə, xidmət bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

-bazar hadisələrinin həssas dəyişkənliyi;
- sahələr üzrə seqmentasiya;
- kapital mübadiləsinin çevikliyi;
- bazar strukturundakı dəyişikliklərdən asılılıq;
-xidmətlərin yaradılmasının spesifikliyi;

İstehsalın mürəkkəbliyi və bazarın məhsullarla doyması xidmət tələb edir. Müasir dövrdə xidmətlərin iqtisadiyyatda artan rolu, ETS-nin təsiri altında xidmətlər sahəsində yeni fəaliyyətlərin yaranması, istehsalın çətinləşməsi və bazarın istehlak malları ilə doyması ilə izah edilə bilər. Həm də müxtəlif texniki cəhətdən mürəkkəb məhsulların satışında xidmətlərin rolunda bir artım var, məhsulların satışı əlavə xidmətlər ilə, istehsalın inkişafı ilə əlaqədar maliyyə, nəqliyyat, informasiya xidmətlərinin rolu ilə müşayiət olunur. Hal-hazırda dünyanın birbaşa xarici investisiyalarının% 40-dan çoxu xidmət sektorundadır, mükəmməl ölkələrin ÜDM-i 70% -dən çoxdur, xidmət sektorundakı işçilərin sayı daim artmaqdadır və lazımi kömək., Arad silah, yarısı silah yaradır, artıqlığı silah yaradır. Onların 90% -i xidmət sektoruna aiddir (A.H.Tağıyev, H.R.Köçərli. 2013).

Xidmətlər beynəlhalq inkişaf, satış lideri telekom-munikasiyaya görə, maliyyə, məlumat, təhsil və səhiyyə xidmətlərini satan inkişaf etdirən Simali Amerika, Avropa ölkələri, Aponiya, Çin və Cənubi Koreyanın inkişaf etdirdikləri beynəlxalq maraqlar baxımından beynəlxalq maraq göstərən xidmətlərdir. təklif, epos əsasən nəqliyyat, turizm və maliyyə xidmətləri göstərir (A.H.Tağıyev, H.R.Köçərli. 2013).

Azərbaycan xidmət bazarının strukturu və əsas keyfiyyət göstəriciləri baxımından bir çox xüsusiyyətləri var. Başqa sözlə, Azərbaycanda ənənəvi xidmətlər çoxluq təşkil

edir. Lakin davamlı iqtisadi islahatlar ənənəvi xidmətlərin inkişafı ilə birlikdə yeni xidmətlərin formalaşmasına və dinamik inkişafına təkan verdi. Belə dinamik inkişaf sahələrinə misal olaraq rabitə və telekommunikasiya xidmətləri, bank və sığorta xidmətləri və s. Xidmət sektorunun iqtisadiyyatda rolu barədə məlumatlar iki əsas göstəricini təqdim edir: xidmət sektorunda işləyənlərin ümumi sayı və ÜDM-də xidmətlər üçün ödəniş (A.H.Tağıyev, H.R.Köçərli. 2013).

Müasir cəmiyyətdə xidmət sektorunun inkişafının əsas səbəbləri bunlardır:

İstehsalda səmərəliliyi artırın, bu istifadədən irəli gələn pulsuz istifadə gücün xidmət sektoruna yönəldilməsinə imkan verir.

 millətin adambaşına düşən gəlirində artım;

 şəhərləşmə prosesi;

 demoqrafik yeniliklər;

İnkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM payının azalması və inkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜDM-də payının artması;

 dünya ticarətinin genişləndirilməsi;

 Ölkə iqtisadiyyatında struktur islahatları aparmaq;

Healthy sağlam və təqaüdçü vətəndaşların xidmət sektoruna gətirildi etmək;

 sosial infrastruktur obyektlərinin dislokasiyasının genişləndirilməsi;

Vehicles Milli bazarda nəqliyyat vasitələrində, idarəetmə qruplarında artım

Housing Mənzil tikintisinin intensivləşdirilməsi (A.H.Tağıyev, H.R.Köçərli. 2013).

Xidmət sektorunun inkişafına təsir edən amilləri təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar:

1. Xidmət sektorunun dinamik inkişafını vacib edən əsas amillərdən biri texnoloji tərəqqidir. Bu, şirkətlərin özlərini yeni avadanlıq alıcılarına xidmətlər təklif edən təşkilatlar halında təşkil etmələrini əsaslı şəkildə dəyişdirir. Texnoloji inkişaflar, hava səyahətindən satışa qədər digər xidmətlər növlərinə böyük təsir göstərmişdir. Texniki fikirlərin inkişafı yeni fəaliyyətlərin yaranmasına, yeni xidmət mexanizmlərinin təşkilinə imkan verir. Beləliklə, texnoloji inkişaf yolu ilə iqtisadi inkişaf xidmətlərin inkişafını sürətləndirir. Hər növ fiziki malların, xüsusən uzunmüddətli və hərtərəfli texnoloji əməkdaşlıq çərçivəsində istehlak olunan məhsulların müxtəlif xidmətlər göstərməsi tələb olunur. Məhsulun növündən asılı olaraq xidmət tələbə əməliyyatlarını əhatə edə bilər:

 çatdırılma və saxlama;

 quraşdırma;

-texniki baxım;

 - təmizlik;

 - ətraf mühitin təmizlənməsi və s.

2. Xidmət sektorundakı iqtisadi amillərin təsiri, ümumi daxili məhsulun ümumi dinamikası, istehlak mallarına olan tələbin dəyişməsi, insanlar üçün iş şəraitinin təmin edilməsi, rifah və gəlir səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi. Xidmət sektorunda biznes və maliyyə xidmətlərinin rolu gücləndirilir.

3. Demoqrafik amil iqtisadiyyatın digər sahələrində xidmət sektoruna təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Yaşayış səviyyəsini yüksəltməyi bacaran bir insanın ömrü artır, bu da bir çox xidmət bazarının meydana çıxmasına səbəb olur, məsələn: sığorta xidmətləri bazarı (həyat sığortası, maliyyə sığortası). Bu cür bazarların inkişafına misal olaraq Yaponiya və ABŞ-ı göstərmək olar.

4. Xidmət sektorunu təsir edən əsas amillərdən biri ətraf mühitdir. Təbii mühit sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərir və əsas diqqət xammal çatışmazlığı və ekoloji problemlərdir. Turizm sektoru nisbətən təbii mühitdən asılıdır.

5. Siyasi-hüquqi amil xidmət sektorundakı əsas təsirli dövlətin tənzimləyici təsirinin liberallaşdırılmasında müşahidə olunur. Məsələn, müxtəlif xidmət sektorları (nəqliyyat, rabitə, bankçılıq və s.) Sənayedə olduğundan daha sərt dövlət tənzimlənməsinə tabedir (Qafarov N.C. 2012).

Geniş inkişaf perspektivli xidmət sahələrindən biri də turizmdir. Turizm qlobal dünyanın ən gəlirli sahələrindən biri, böyük və sürətlə böyüyən bir iqtisadi sektora çevrilmişdir. Müasir dövrdə turizm sektoru dünya ÜDM-nin 9% -ni və ixracatın 6% -ni təşkil edir. Davamlı inkişaf və turizm sektorunun genişlənməsi bu sektoru sosial-iqtisadi inkişaf üçün vacib hərəkətverici qüvvəyə çevirir. Azərbaycan kontekstində bu sənaye ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsində və bölgələrin inkişafında həlledici rol oynayır. Azərbaycan hökuməti turizmin inkişafını qeyri-neft iqtisadi sektoru üçün xüsusi idarəetmə prioriteti elan edib. Bunlar 10 ildir dövlət turizminin təşviqi, müştərək islahatlar, dövlət proqramları, tənzimləmə bazasının inkişafı ilə əlaqəli inkişaflardır. Bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda turizm sənayesi yeni bir mərhələyə qədəm qoydu, dünyada yeni turizm məkanı kimi tanınacaq və beynəlxalq turizm başlamağa başlayır. Beynəlxalq turizm reallaşmağa başlayır (A.H.Tağıyev, H.R.Köçərli. 2013).

Bazar inkişafının konsepsiya və proqnozlaşdırılması menecerin bazarda yaranan fürsətləri və riskləri qiymətləndirməsinə imkan verir və bu məqsədlə xidmət təşkilatı bazarın səmərəli şəkildə bazar yaratması və ona cavab verməsi üçün imkan verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanın regionları, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2018.
2. Cabbarov Ə.X. (2015) “Turizmin iqtisadi əsasları”, “ADPU”, Bakı, 267 səh.
3. Əlirzayev Ə.Q Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. Dərs vəsaiti Bakı, 2009.
4. Əlirzayev Ə.Q. Aslanova S. İ.”Turizmin inkişafının sosial iqtisadi problemləri” Bakı 2006.
5. Qafarov N.C (2012) “Turizmin iqtisadiyyatı”, “Kooperasiya”, Bakı, 440 səh.
6. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59

TELEKOMMUNİKASİYA AVADANLIĞININ İDARƏ OLUNMASININ UNİVERSAL SİSTEMİNİN ARAŞDIRILMASI

Tofiqli Süleyman Natiq
Odlar Yurdu Universiteti
s.tofiqli@asan.gov.az

Müasir ictimai quruluşun dinamikliyi şəraitində mövcud idarəetmə davamlı inkişaf vəziyyətində olmaqla bu inkişafın yolları və imkanları araşdırılmadan, alternativ istiqamətlər seçilmədən təmin edilə bilməz. İdarəetmə tədqiqatları bütün menecerlərin və işçilərin davamlı fəaliyyətlərində, eləcə də ixtisaslaşdırılmış analitik qrupların, şöbələrin və laboratoriyaların işində aparılır. Məlum olduğu kimi, idarəetmə sistemləri ilə bağlı olan araşdırma ehtiyacı, bəzi təşkilatın qarşılaşmış olduğu geniş problemdən irəli gəlir. Onu da qeyd edək ki, bu təşkilatların işinin uğuru məhz belə problemlərin düzgün həllindən asılıdır.

Uzun bir dövr ərzində müxtəlif qurumlarda və müəssisələrdə böyüməyə davam edən çoxlu miqdarda məlumat toplanmışdır və sistemləşdirilməsinə ehtiyac var. Nəhəng bir kağız məlumatı ilə işləmək çox vaxt və zəhmətlidir. Çıxış yolu elektron məlumatlar bazasının yaradılmasında ola bilər.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bir çox ekologiya, idarəetmə, kartoqrafiya problemlərinin həllinə imkan verən coğrafi informasiya sistemlərinə (CİS) ehtiyac artmaqdadır. Kartoqrafik məlumatları təhlil etməklə təbii prosesləri və hadisələri proqnozlaşdırmaq və simulyasiya etmək, idarəetmə qərarları əldə etmək üçün məlumata yiyələnmək mümkündür.

CIS bazarı, ilk ticarət məhsulları keçən yüzilliyin ikinci yarısında ortaya çıxdıqdan sonra daim inkişaf edir və böyüyür. Həm əsas CIS proqram təminatlarının birbaşa inkişaf etdiricilərinin, həm də ortaqlarının dövriyyəsi artmaqdadır, hazır geodata dəstləri və əsas məhsulların imkanlarını faydalı, o cümlədən ixtisaslaşdırılmış funksiyalar və alətlərlə tamamlayan öz inkişaflarını təklif edir. CİS bazarı iqtisadi canlanma dövründə və hətta çətin anlarda böyüyür. Bu texnologiya istehsal prosesini yaxşılaşdırmaq, qərarlar qəbul edərkən, insanlar arasında ünsiyyət qurmaq və əlaqələr qurmaq, ətraf aləm haqqında məlumatlarını artırmaq, ümumiyyətlə iş səmərəliliyini artırmaq və təşkilatlar daxilində və qarşılıqlı əlaqələri genişləndirmək üçün çox qiymətlidir.

Mövcud CİS məkan məlumatlarının toplanması, saxlanması, vizuallaşdırılması üçün texnologiyalar tətbiq edir, eyni zamanda, məlumatların işlənməsində bir çox problemini effektiv həlli üçün imkanları yoxdur. Xüsusi belə problemlər xəritələr yaradarkən və ya obyektlərin xarakterik xüsusiyyətlərini və bütövlükdə xəritələnmiş ərazini müəyyənləşdirmək, onlar haqqında keyfiyyətcə təzə məlumatlara nail olmaq üçün əhəmiyyətsiz görüntüləri rədd edərək geniş miqyaslı xəritədən kiçik miqyasa keçid zamanı yaranır. Digər tərəfdən ümumiləşdirmə məlumatların sıxılmasına gətirib çıxarır və kartoqrafik görüntünün vizual qəbulunu asanlaşdırır.

CİS-də vektor analizi, coğrafi obyektlərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla rəqəmsal vektor təbəqələri işlənərkən istifadə edilir. Bu da müxtəlif coğrafi obyektlərlə işləyərkən, yəni coğrafi məkanda dəqiq sərhədlərə sahib olduqda ən çox əsaslandırılır.

İdarəetmə araşdırmaları bir çox təşkilatçıların və sıravi işçilərin davamlı fəaliyyətlərində aparılır . Amma bu araşdırmalar həmçinin digər sahələr üçün də tətbiq edilir ki, bu zaman artıq ixtisaslaşdırılmış analitik qrupların, ayrı-ayrı bölmələrin və xüsusi laboratoriyaların işi diqqətə alınır. Məlum olduğu kimi, idarəetmə sistemləri ilə bağlı olan araşdırma ehtiyacı elə - belə yaranmamışdı,burda əsas göstərici bəzi təşkilatların üzləşdiyi geniş və həlli vacib olan problemlər olmuşdur. Əgər belə problemlər vaxtında həll olunarsa bu elə təşkilatların işinə maneçilik yaradan problemlərin uğurlu həllinə aparmış olar..

Mövcud CİS məkan məlumatlarının toplanması, saxlanması, vizuallaşdırılması üçün texnologiyalar tətbiq edir, eyni zamanda, məlumatların işlənməsinin bir çox problemini effektiv həlli üçün bütn imkanları yoxdur. Xüsusi xəritələr yaradarkən və ya obyektlərin xarakterik xüsusiyyətlərini və bütövlükdə xəritələnmiş ərazini müəyyənləşdirmək, onlar haqqında keyfiyyətcə təzə məlumatlara yiyələnmək üçün əhəmiyyətsiz görüntü təfərrüatlarını rədd edərək geniş miqyaslı xəritədən kiçik miqyasa keçid zamanı yaranır. Digər tərəfdən ümumiləşdirmə məlumatların sıxılmasına gətirib çıxarır və kartoqrafik görüntünün vizual qəbulunu asanlaşdırır.

CİS-də vektor analizi, coğrafi obyektlərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla rəqəmsal vektor təbəqələri işlənərkən istifadə olunur. Bu da müxtəlif coğrafi obyektlərlə işləyərkən, yəni coğrafi məkanda dəqiq sərhədlərə sahib olduqda ən çox əsaslandırılır.

Nümunənin təsviri statistika funksiyaları vektor obyektlərinin bir sıra atribut məlumatlarının əsas statistik göstəricilərini (maksimum, minimum, orta və s.) Hesablamağa imkan verir. Əksər geodatabase dizayn təlimatları, bütün sahələri özündə cəmləşdirən bir masa yaratmaqdansa, hər biri fərqli bir mövzuya (məsələn, yağış, temperatur, barometrik təzyiq və s.) aid çoxsaylı atribut cədvəlləri olan geodatabazalar qurmağı məsləhət görür. Belə bir sxem verilənlər bazasında məlumatların təkrarlanmasının qarşısını alır, müəyyən tematik məlumatlara ehtiyac olduqda, CBS qatının atributları ilə əlaqələndirilir.

CİS-in məkan təhlil imkanlarını araşdıraraq daha dəqiq və yenilənmiş məlumatlara nail olmaq mümkündür, həmçinin əvvəllər mövcud olmayan yeni məlumatlar yaratmaq mümkündür. Bu yeni məlumatlara sahib olmaq, obyektin yerini seçmə səbəblərini daha yaxşı qiymətləndirməyə, daha uyğun həll yolu tapmağa və gələcək hadisələr və şərtlər üçün əvvəlcədən hazırlanmağa kömək edəcəkdir. Bəs niyə az sayda mütəxəssislər analiz məqsədi ilə CİS istifadə edirlər?

Bir səbəb də budur ki, CİS istifadəsi bu yaxınlarda geniş şəkildə yayılmışdır ki,bu bir çoxları üçün bu texnologiyalar yenidir. Bu səbəbdən bir çox təşkilat CİS məlumat bazalarını (bu yaxınlara qədər çox vaxt aparan bir prosesdir, lakin bu gün mövcud olan coğrafi məlumatların sayəsində daha sürətlidir) yalnız indi tamamlayır. Digər bir səbəb analitik CİS alət dəstinin çətinliyi və böyük həcmdə olmasıdır. Günümüzdə əlçatan və öyrənilməsi asan qrafik interfeyslərin istifadəsi bu maneəni də aradan qaldırır. Üçüncü səbəb, bir çox insanın CİS-i analiz üçün istifadə etməməsidir, çünki xəritələşdirmə və xəbərvermə xaricində nə edəcəyini bilmir. Və ya bunu necə tətbiq edəcəklərini anlamırlar. Coğrafi məlumatlar daha geniş yayılmağa başladıqda və CİS proqramının istifadəsi asanlaşdıqda, effektiv CİS analizi analitik prosesin strukturunu və bunun müəyyən tapşırıqlara necə tətbiq olunacağını bilməyi tələb edir.

CİS bazarı iqtisadi inkişaf dövrlərində və hətta çətin anlarda böyüyür. Bu texnologiya istehsal prosesini yaxşılaşdırmaq, qərarlar qəbul edərkən, insanlar arasında ünsiyyət qurmaq və əlaqələr qurmaq, ətraf aləm haqqında məlumatlarını artırmaq, ümumiyyətlə iş səmərəliliyini artırmaq, qarşılıqlı əlaqələri genişləndirmək üçün çox qiymətlidir. İlk ticarət məhsulları keçən yüzilliyin ikinci yarısında ortaya çıxdıqdan sonra GIS bazarı daim inkişaf edir və böyüyür. Həm əsas CBS proqramının birbaşa inkişaf etdiricilərinin həm də ortaqlarının dövriyyəsi artmaqdadır, hazır geodata dəstləri və əsas məhsulların imkanlarını faydalı, o cümlədən ixtisaslaşdırılmış funksiyalar və alətlər ilə tamamlayan öz inkişafları təklif edir. CİS bazarı iqtisadi inkişaf dövrlərində və hətta çətin anlarda böyüyür. Bu texnologiya istehsal prosesini yaxşılaşdırmaq, qərarlar qəbul edərkən, insanlar arasında ünsiyyət qurmaq və əlaqələr qurmaq, ətraf aləm haqqında məlumatlarını artırmaq, ümumiyyətlə iş səmərəliliyini artırmaq və təşkilatlar daxilində və qarşılıqlı əlaqələri genişləndirmək üçün çox qiymətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Геоинформатика / Иванников А.Д., Кулагин В.П., Тихонов А.Н. и др. М.:МАКС Пресс, 2001, 349 стр.
2. Кольцов А.С. Геоинформационные системы: учеб. пособие /А.С. Кольцов,Е.Д. Федорков. Воронеж: ГОУВПО «Воронежский государственный технический университет», 2006, 203 стр.
3. Трифонова Т.А., Мищенко Н.В., Краснощеков А.Н. Геоинформационные системы и дистанционное зондирование в экологических исследованиях: Учебное пособие для вузов. – М.: Академический проект, 2005. 352 стр.
4. Бугаевский Л.М., Цветков В.Я. Геоинформационные системы. — М.: Златоуст, 2000.
5. Информационные технологии в управлении / Под ред. Ю. М. Черкасова. М.: ИНФРА-М, 2001.
6. Компьютерные технологии обработки информации / Под ред. С. В. Назарова. М.: Финансы и статистика, 1995.
7. Электронный ресурс: http://mosmap.ru – сайт информативных карт
8. Электронный ресурс: http://gis-tech.ru– информационный сайт о ГИС-технологиях

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN SAHİBKARLIQ MÜHİTİNƏ TƏSİRİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ

Vəliyeva Aynur Münasib

Odlar Yurdu Universiteti

aynus.v.ova@gmail.com

Bəşəriyyətin təkamülünün bütün periodlarında iqtisadi tərəqqi və artım təsərrüfat başçıları, sahibkarlar və investorların risk etməsi ilə əlaqəli olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı mühitində riskli seçimlər etməyən sahibkar və investor durğunluğa yönələn və idarəetmə üçün yararsız şəxs hesab olunur. Risk təsərrüfat başçılarının hər zaman yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq axtarışında və perspektiv daha çoxgəlir qazanmaq ehtimalı olan standart olmayan idarəetmə qərarlarının qəbul olumasıiqtidarında çıxış etməsini tələb edir.

Risk, İtaliyan dilində "risco" sözündən gəlir və zərər və ya itkiyə səbəb ola biləcək bir hadisənin ehtimalı, Fransız dilində isə (Risque) “ehtiyat etmək” mənasınagələn bir anlayışdır (Kazımlı X., Quliyev İ. (2011)). Risk, ümumiyyətlə gözlənilməz nəticələrlə qarşılaşma ehtimalı kimi müəyyən edilir. Termin, proqnozlaşdırıcı performansı azaldan qeyri-müəyyən ətraf dəyişənlər anlamına da gəlir. Başqa sözlə,risk, müəyyən bir zaman periodunda hədəflənən nəticənin əldə olunmaması, zərər və ya itkinin baş vermə ehtimalı və baş verəcəyi halda təsirinin nə dərəcədə güclü olması ilə təyin edilir. Risk, gələcəkdə yarana biləcək potensial problemləri, təhdid və təhlükələri nəzərdə tutur. Geniş bir aspektdə müəyyən edildikdə, onu, planların uğursuzluq ehtimalı, səhv qərarlar qəbul edilməsi, zərər və ya qeyri-kommersiya ehtimalı kimi müəyyən etmək mümkündür. Risk təhlillərində riski və əhəmiyyətinitəyin etmək, ölçmək və prioritetləşdirmək üçün risklə birgə digər anlayışlarda müəyyən edilir. Bunlar; qeyri-müəyyənlik və fürsət anlayışıdır(Fıkırkoca M.(2013)). Risk, qeyri-müəyyənlik və fürsət anlayışlarla yaxından əlaqələndirilir.

Qeyri-müəyyənlik, riskin meydana gəlməsi ehtimalı ilə bağlı bir ölçü verir. Qeyri-müəyyənlik artdıqca risk artır. Təklikdə qeyri-müəyyənlik nə mənfi, nə də müsbətdir. Həm mənfi, həm də müsbət komponentlərə malikdir. Qeyri-müəyyənliyin mənfi komponenti riskdən, müsbət komponenti isə fürsətdən ibarətdir. Risk və qeyri-müəyyənlik konsepsiyaları tez-tez sinonimləşdirilsə də, eynianlamı ifadə etmir. Risk, çox vaxt istənməyən bir hadisənin baş vermə ehtimalı ilə əlaqədar statistik məlumatlara əsaslanaraq ölçülə bilən bir konsepsiyadir. Qeyri-müəyyənlik isə bir hadisənin baş vermə ehtimalının məlumatlar vasitəsilə müəyyənedilə bilməyəcəyi vəziyyətlərə deyilir. Fürsət, məqsədlərə nail olmağa kömək edəcək bir şəraitin meydana gəlməsi imkanıdır. Fürsətlər, dəyər yaratmağa və ya qorumağa yardım edir. Rəhbərlik, strategiyanın və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi mərhələsində fürsətdən yaxşı istifadə edən qərarlar qəbul etmək üçün mümkün olan imkanları qiymətləndirir.

İstehsalın idarə edilməsində risklərin önəmi özündə onu ehtiva edirki, idarəetmənin demokratik hal almasını təmin edən bazar iqtisadiyyatı mühitində risk etmədən mənfəət qazanmaq, yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkün deyil. Çünkirisk və gəlir əlaqəli anlayışlardır. Hər bir idarəetmə qərarı fərqli risk dərəcələrinəsahibdir. Risk hadisənin olub-olmayacagını ifadə etdiyinə görə sahibkarlar üçünidarəetmə qərarlarının verilməsində təxirəsalınmaz alət hesab edilir. Eləcə də, bazariqtisadiyyatı mühitində zərərli hər bir risk üçün hökümət yox, müəssisə rəhbərliyi vətəsis edənləri maddi məsuliyyət daşıyırlar. Bu səbəbdən, hər bir menecer qeyri-müəyyən vəziyyəti qabaqcadan qiymətləndirmək, risklə əlaqəlı qərarlara düzəlişləretmək üzrə tələb edilən

informasiyanı yığmaq və analiz etmək, həmçinin operativ-riskli idarəetmə qərarları tərtib etmək və icra etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Riskin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri var (Yücel A.T, Mandacı E.P., (2014) səh.23):

1. Qeyri-müəyyənlik: risk, yalnızca hadisələrin gedişatının bir neçə yöndə inkişaf etmə ehtimalı olduğu zaman mövcuddur;
2. Zərər: risk, yalnızca hadisələrin gedişatının ziyana (itkiyə) və ya başqa mənfi nəticələrə səbəb olma ehtimalı olduğu zaman mövcuddur;
3. Təhlil imkanı: risk, yalnızca hadisənin "gözləyənlər"i tərəfindən subyektiv fikir formalaşdıqda və gələcək dövr üzrə hadisələr keyfiyyət və kəmiyyət aspektindən qiymətləndirildikdə mövcuddur;
4. Əhəmiyyətlilik: risk, ehtimal olunan hadisə əməli (praktik) əhəmiyyətə sahib olduqda və ən az bir subyektin maraqlarına xidmət etdikdə mövcuddur. Risk mənsubiyyət olmadan mövcud deyil.

"Risk" konsepsiyası qarışıq, bəzən isə bir-birinə zidd olan proseslərdən ibarət anlayış olduguna görə, qanunvericilikdə lazımı qədər əks olunmadıgına görə və təcrübi istifadə zamanı bir neçə sahibkarlar tərəfindən lazım olan səviyyədə nəzərə alınmadıgına görə, tərifinin verilməsində və komponentlərinin göstərilməsində fərqli-fərqli ziddiyətli və mürəkkəb fikirlər vardır. "Risk" konsepsiyasının iqtisadi analizi barədə informasiyaya XX əsrin əvvəllərində ABŞ tədqiqatçılarının yazdığı ədəbiyyatlarda rast gəlmək olar(Грабовый Р. Г., Пеатрова С. Н.,2006). İlk dəfə 1921-ci ildə ABŞ tədqiqatçısı Frenk Naytın qələmi ilə "Risk, qeyri-müəyyənlik və gəlirlər" əsərində elmi ədəbiyyata gətirilmiş və iqtisadi kateqoriya olaraq olunmuşdur.

F. Nayt davamlı fəaliyyət göstərən sosial-iqtisadi qurumun, yəni hər hansı bir firmanın ümumi prinsiplərini təhlil edərkən rəqabət anlayışına təbii qiymət nəzəriyyəsiylə birlikdə baxmış və müəssisənin fəaliyyətini xalis və qeyri-xalisrəqbətə malik mühitdə izah etməklə onlar arasındakı müxtəlifliyi göstərmişdir. Onun fikrincə, ideal kimi yalnız nəzəriyyədə mümkün olan xalis rəqabətli şəraitdə alıcı və satıcıların bazar barəsində məlumatı olur. Bu səbəblə də, firmalar qiymətlərin idarə olunması zamanı heç bir maneə ilə rastlaşmır. Əsərin sonrakı fəsillərində isə F. Nayt realda xalis rəqabətli bazarın mümkün olmadıgını və qiymətlərin formalaşması və onların idarə olunması zamanı firmaların qeyri- müəyyənliklə üz-üzə gəldiyini bildirir. F. Naytın mövqeyinə əsasən, risk ölçülə bilən bir qeyri-müəyyənlikdir. Hal-hazırda reallaşdırılmış fəaliyyət nəticəsində gələcək zamanda başvermə ehtimalı olan ziyan, yaxud mənfəətin kəmiyyət və ya keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi mümkündürsə,bu qeyri-müəyyənlik risk qismində izah oluna bilər və bununla da riskin sığortalana bilməsi kimi ehtimal vardır.

Mövcud ədəbiyyatlarda risk konsepsiyası, onun spesifik elementləri və konturları fərqli-fərqli məzmunda şərh edilir. İqtisad elmində aparılan müzakirələr adətən riskin iki nəzəriyyəsinin - klassik və neoklassik risk nəzəriyyələrinin formalaşması ilə sonlanmışdır (Abbasov A. B. (2010) ,səh.311.). Klassik nəzəriyyə nümayəndələri Mil və Senior sahibkarların mənfəətini araşdırarkən onun quruluşunda iki komponenti fərqləndirmişlər(Mahmudov İ. M., Zeynalov T. Ş., İsmayılov N. M. (2010).): 1) qoyulmuş sərmayə əsasında pay və ya faiz; 2) mümkün riskin ödənilməsi ilə əlaqəli ödəniş. Bu nəzəriyyəyə əsasən risk bu və yaxud başqa qərarınyerinə yetməsi sayəsində baş verə bilən ziyanların gözlənilməsi ilə eyniləşdirilir.

Ötən əsrin 20-30-cu illəri arası yaranan və əsas nümayəndələrinin Marşal, Nayt və Piqu oldugu neoklassik konsepsiya da iki müddəaya əsaslanır: qeyri-müəyyənlik mühitində fəaliyyət göstərən müəssisə öz iş prosesində iki kriteriyanı əsas tutmalıdır:

perspektiv mənfəətin ölçüsü və onun potensial tərəddüdlərinin kəmiyyət ölçüsü. Bu nəzəriyyəyə əsasən, sahibkarın davranışı marjinal faydalılıq anlayışı ilə şərtlənir. Digər bir sözlə, sərmayənin investisiyalaşdırılmasının bərabər gəlirini təmin edən iki variantından hansısa birini seçmək lazım gəlirsə, onda mənfəətin tərəddüdünün daha aşağı olduğu variantı seçmək daha münasibdir. İndiki dövrdə məşhur iqtisadçı Keynsin təkmilləşdirdiyi neoklassik risk nəzərriyəsi də geniş yayılmışdır. Keyns nəzəriyyəsinin mahiyyəti qeyri-müəyyənlik mühitində qərarlarınqəbul edilməsi üçün yalnız mənfəətin ehtiml olunan səviyyəsində kənarlaşmaları deyil, həmçinin də gözlənilən mənfəət həddinin özünü hesablamaq və nəzər yetirmək lazımdır. Başqa bir sözlə, böyük mənfəətə fokuslanarkən, bəzən riskə getmək də mümkündür. Adı çəkilən nəzəriyyələrdə riskin kəmiyyət ölçüsünü necə təyin etməkdən bəhs edilir. Bu kəmiyyət ölçüsünün təyinatı əsasında nəyin durmasından asılı olmayaraq, risk fəaliyyəti qeyri-müəyyən şəraitdə baş tutan fəaliyyət kimi başa düşülür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov A. B. (2010) “Biznesin təşkili və idarə olunması”, Bakı. 311 səh.
2. Abbasov İ. M., Sadıqov R. F.(2013) “Menecment”, Bakı, 215 səh.
3. Atakişiyev M. C. (2015)“Maliyyə menecmenti” Bakı, 243 səh.
4. Kazımlı X., Quliyev İ. (2011) “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması” Bakı
5. Mahmudov İ. M., Zeynalov T. Ş., İsmayılov N. M. (2010)“İqtisadi analiz”Bakı, 187 səh.
6. Məmmədov M. H., Şahbazov K. A., Həsənov H. S. (2007) “Menecment”Bakı.
7. Məmmədov S. A. (2009) “İdarəetmənin əsasları” Bakı.
8. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325

TÜRKİYƏNİN İCTİMAİ SİYASİ FƏALİYYƏTLƏRİNİN YUMŞAQ GÜCÜNƏ TƏSİRİ

Mustafazadə Nəzrin Famil qızı
Chiraglinazrin@yahoo.com

Beynəlxalq münasibətlər sistemi dəyişkən xarakter daşıdığı üçün zaman keçdikcə bir çox anlayışlar ədəbiyyata gətirilmiş və ya dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, Makiavellinin güc qavramını ortaya atdığı zaman və ya texnologiya və informasiyanın cəmiyyəti hələ istiqamətləndirmədiyi zamanlarda güc daha konkret və asan izah edilə bilən bir anlayış idi. XX əsrə qədər, güc dedikdə yalnız hərbi güc nəzərdə tutulurdusa, artıq iqtisadiyyatın cəmiyyətdə əsas təsir qüvvəsinə çevrilməsindən sonra iqtisadi güc də önəmli güc ünsürü olaraq əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Yumşaq güc qavramı Soyuq Müharibədən sonra meydana çıxmış, ABŞ-da 11 sentyabr hadisəsindən sonra bütün analitiklərin, politoloqların maraq dairəsinə çevrilmişdir. Qədim Çin geopolitiki olan Sun Tzının "Müharibə sənəti" əsərində irəli sürdüyü " Savaşmadan qazanmaq ən yaxşısıdır" fikrindən ərsəyə gələn bu anlayış daha sonra Roma, Osmanlı kimi böyük dövlətlərin siyasətlərinə çevrilmişdir. Dünyada iki qütblü sistemin hakim olduğu vaxtda SSRİ və ABŞ arasında təxminən 40 il davam edən mübarizənin ABŞ-ın qələbəsi ilə sona çatması onun sahib olduğu yumşaq güc potensialı ilə əlaqələndirilmişdir. Həmin dövrdə aktorların istək və davranışlarına təsir göstərən bir başqa hadisə Berlin divarının dağıdılması olmuşdur. Belə ki, Berlin divarı beynəlxalq münasibətlər sistemində idarəetmə və siyasi istiqamətdəki xüsusiyyətləri ilə yanaşı həm də simvolik xarakter daşıyır. Qərbi Berlin özünü müharibə ərəfəsində Şərqi Berlindən Qərbi Berlinə kütləvi miqrasiyanın olması, SSRİ-nin süqutundan sonra Varşava Paktı üzvlərinin NATO-a qoşulmaq istəkləri Qərbin təsir gücünün artdığını göstərirdi. SSRi dağıldıqdan sonra ABŞ yumşaq güc potensialına görə dünyada rəqib tanımırdı lakin, əksər Amerika vətəndaşları hətta bir sıra tarixçilər bunun əksini iddia edərək dövlətin gücünün zəiflədiyini irəli sürürdülər. Lakin J.Nye-ın 1990-cı ildə nəşr etdiyi Bound to Lead kitabında Amerikanın yalnız iqtisadi,hərbi güc potensialına deyil başqalarının maraq və istəklərini dəyişmək bacarığına sahib olduğunu da vurğulamışdır.[1,s.28-43] Yumşaq güc anlayış olaraq 1990-cı illərdə J.Nye-ın məqalə və ya əsərlərindən sonra istifadə olunmağa başlasa da, 11 sentyabr hadisəsindən sonra daha çox yayılmışdır. Belə ki, ABŞ-ın iqtisadi və hərbi gücünə baxmayaraq bele bir hadisənin tərəf müqabili olması onun sahib olduğu güc potensialına qarşı müzakirələr yaratmışdır.

Qloballaşan dünyada güc təbii qaynaqlar, hərbi potensialdan daha çox informasiya və texnologiyaya əsaslanır. Bu səbəblə də, yumşaq güc informasiya erasının inkişafına paralel olaraq inkişaf etmişdir. Beynəlxalq sistemdə öz maraqları istiqamətində yer tutmağa və qlobal, regional təsirini artırmağa çalışan dövlətlər yumşaq gücə xüsusi önəm verir. Hazırda iqtisado inkişafına görə bir çox dünya dövlətlərini geridə qoyan Çin, SSRİ və ABŞ arasındakı qlobal hegemonluq mübarizəsində SSRİ-nin məğlubiyyətindən özünə dərs çıxardaraq yumşaq gücü dövlətin siyasi istiqamətinə çevirmişdir.

Yumşaq güc,11sentyabr hadisəsindən sonra beynəlxalq aləmdə tez tez hallanmağa başlayan terrorizmlə mübarizəyə də təsir göstərir. Zəif yumşaq güc potensialına sahib olan bir ölkə beynəlxalq terrorizmlə mübarizə zamanı digər ölkələrlə əməkdaşlıq qurmaqda çətinlik çəkir. Joseph Nye iki bu yanaşmaya misal olaraq, Almaniyanın ABŞ-a iki fərqli mövqeyini göstərmişdir. 11 sentyabr hadisələrindən sonra almanlar ABŞ-la dostluq münasibətləri yaratmağa çalışarkın eyni zamanda Əl-Qaidəyə qarşı bir hərbi hərəkatda da iştirak etmişdirlər. Lakin 2003-cü ildə ABŞ-ın Əl-Qaidə ilə əlaqəsi, İraqı işğal etməsi və bu

əlaqəni sübut edə bilməməsi almanların mövqeyinə təsir göstərmişdir. ABŞ-ın İraqa qarşı hərbi müdaxiləsi bir çox dövlətin fikirlərinə təsir edərək onun yumşaq gücünü zəiflətmişdir.[2,s. 120]

Yumşaq güc dövlətin siyasi aspektdən başqa iqtisadiyyatının inkişafına da müsbət təsir göstərir. Dövlətlər arasında bazar münasibətləri genişləndikcə beynəlxalq arenada iqtisadi bazar formalaşır və dövlətlər arası rəqabət güclənir. Yumşaq güc dövlətlərin bazar iqtisadiyyatlarından daha çox pay götürməklərinə kömək edir. Hər hansı bir dövlət beynəlxalq sistemdə formalaşdırdığı iqtisadi model vasitəsilə digər dövlətlərin maraqlarını cəlb edər və bundan daha çox iqtisadi qazanc əldə edə bilər. ABŞ iqtisadiyyatının güclü olmasının əsas səbəblərindən biri onun beynəlxalq arenada öz iqtisadi modelini standartlaşdırmasıdır.[1.s.123-126] Yumşaq güc qarışıq struktura malik olduğu üçün hansı şəraitdə hansı nəticələr əldə edəcəyini proqnozlaşdırmaq bir qədər çətindir. Lakin ümumi olaraq dəyərləndirsək, televiziya proqramlarının ixracatında, turizm sektorunda, təhsil və idman fəaliyyətlərində və digər bir çox sahədə iqtisadi gəlirlərin artırılmasında yumşaq gücün mühüm rolu var. İqtisadi faktor Çin, Koreya kimi dövlətlərin siyasətlərində yumşaq gücə böyük önəm verməsinin əsas səbəbidir.

Məsələyə bir başqa tərəfdən yanaşsaq müşahidə edə bilərik ki, yumşaq gücə mənfi təsir göstərən xarici siyasət eyni zamanda onun iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərir. Beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən məşru qəbul edilməyən bir xarici siyasət izləyən dövlətin ixrac etdiyi məhsullara dünya bazarında üstünlük verilmir bəzi hallarda bu proses kütləvi boykot olunmaqla nəticələnir. Məsələn, ABŞ-m Yaxın Şərqdə izlədiyi xarici siyasətin region xalqları tərəfindən xoş qarşılanmaması ABŞ-ın yumşaq gücünü zəiflətmiş və onun ixracatına da mənfi təsir göstərmişdir.

Joseph Nye Soyuq müharibədən sonra güc qavramı ətrafında müzakirələrin yaranması ilə ona başqa bir aspektdən yanaşmış və 1990-cı ildə çıxan Bound to Lead adlı kitabında onun yeni formasını beynəlxalq münasibətlər ədəbiyyatına gətirmişdir. Nye yumşaq güc qavramı fikrinin ona sahibi olduğunu vurğulasa da, gücün ənənəvi yanaşmadan başqa bir tərəfinin də olduğu fikrini P.Bachrach və M. Baratın məqaləsinə əsasən istinad etdiyini də bildirmişdir. Məsələn, Edvard Karr gücü 3 kateqoriyaya bölərək onlardan birinin fikirlər üzərinə qurulan güc olduğunu göstərmişdir, J.Nye bundan yola çıxaraq yumşaq gücün daha öncədən də mühüm önəm kəsb etdiyini iddia edirdi. Gücü ilk dəfə iki ayrı kateqotiyada: sərt və yumşaq güc olaraq, iki fərqli aspektdən dəyərləndirən Joseph Nye olmuşdur. [3.s.74-77] Nye-a görə güc başqalarının maraqlarını öz maraqları yönündə dəyişə bilmə potensialıdır. Nye görə sərt və yumşaq güc arasında əlaqə mövcuddur hər ikisi də başqalarının davranışına təsir edərək istəklərini həyata keçirdir.Onlar arasındakı fərq isə istifadə olunan idarə sistemi və mənbələrdir. Sərt gücdə hərbi və iqtisadi amillərdən istifadə olunsa da, yumşaq güc cəzb edici ünsürlərə üstünlük verir. Lakin bəzi hallarda güclü iqtisadiyyata sahib olan dövlət təkcə maliyyə yardımları üçün deyil həm də cazibə vasitəsi olaraq da istifadə olunur. Dövlətin güclü yumşaq güc potensialına sahib olması üçün onun legitimliyi də mühüm şərtdir. Əgər bir dövlət gücünü,maraqlarını,məqsədini başqa dövlətlər qarşısında legitimləşdirsə, daha az təzyiqlə qarşılaşar.

Daha əvvəl də qeyd etdiyim kimi dövlətlər maraqlarını həyata keçirmək üçün gücdən istifadə edirlər. Lakin dövlətlər öz maraqlarını müəyyənləşdirərkən onların vacibliyinə əsasən qruplaşdırırlar və ilk kateqoriyada dövlətin təhlükəsizliyinə təhdid yarada biləcək məsələlər durur. Yumşaq güc isə sonrakı sıraları tutan mövzularla, insan hüquqları, demokratiya kimi mövzularla daha yaxından bağlıdır. Yumşaq güc demokratiya modeli formalaşdırararaq insanları ona məcbur etmək əvəzinə cəlb etməyə üstünlük verir.

Yumşaq güc vasitələrinin istifadə olunması sərt güc vasitələrinə nisbətən daha çətin hesab olunur. Buna səbəb yumşaq güc üzərində tam olaraq hökümət nəzarətinin olmamasıdır. Türkiyə tariixndə ictimai diplomatik fəaliyyətlərin tarixi Osmanlı dövrünə qədər uzanır. Daha sonra SSRİ və Yuqoslaviyanın dağılmasının ardından Türkiyə ilə mədəni dəyərlərə sahib bir neçə dövlətin müstəqillik qazanması regionda daha geniş siyasət yürütməsinə şərait yaratmışdır.

Türkiyə xarici siyasi strukturunda yumşaq güc anlayışının hakim rol oynadığını göstərən qurum İctimai Doplomatiya Koordinatorluğu olmuşdur. Baş nazirlik tabeliyində qurulan koordinatorluğun əsas məqsədi Türkiyənin beynəlxalq sahədə düzgün şəkildə tanıdılmasıdır.Müasir dövrdə ictimai diplomatiyada ən geniş istifadə edilən və ən qədim vasitələrdən biri radyo və tv yayımlarıdır. Türkiyə xarici yayım fəaliyyətinə ilk olaraq 1992-ci ildə Türk Dünyası ilə arasındakı münasibətləri möhkəmləndirmək məqsədilə TRT-İNT Avrasiya kanalı ilə başlamışdır. Lakin bu buraxılışların Türkiyə türkçəsində olması və keyfiyyətsizliyinə görək kanal TRT AVAZ ilə əvəz olunmuşdur.SSRİ-nin dağılmasından sonra yaranan türk dilli dövlətlərin bərpa olunması və inkişaf prosesinə dəstək vermək məqsədilə 1992-ci ildə Türkiyə Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA) yaradılmışdır. TİKA-nın məqsəd və vəzifələri içərinə ticari,iqtisadi,mədəni layihələrin hazırlanılması və tətbiqi daxildir,bu layihələr çərçivəsində TİKA-nın dəstəyi ilə Qırğızıstanda orta məktəblər inşa edilmiş,Afrikaya su bulaqları çəkilmiş,Əfqanıstanda maarifləndirci seminarlar keçirilmişdir. AKpartiyaının iqtidara keçməsi ilə Türkiyə xarici siyasətində yeni dövrün başlaması TİKAının da sosial fəaliyyətlərinə müsbət təsir göstərmişdir. TİKA-nın əsas sahələrindən biri humanitar yardımlardır. Bu yardımlar vasitəsilə qurulan iqtisadi,siyasi,mədəni münasibətlər yardım göstərən dövlətlərə mühüm imkanlar yaradır. Regional güc və qlobal aktor olmağa çalışan Türkiyə üçün bu tip yardımlar onun beynəlxalq aləmdə təhlükəsizliyini təmin edir və yumşaq güc siyasətinə birbaşa təsir göstərir. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY)-digər qurumlara nisbətən daha məhdud mühitdə fəaliyyət göstərən təşkilat mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki fəaliyyətləri ilə fərqlənir. !993-cü ildə Almatı sazişi ilə Azərbaycan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistan tərəfindən əsası qoyulan TÜRKSOY-un açılımı 2009-cu ildə Türk Mədəniyyət Təşkilatı olaraq dəyişdirilmişdir. Bu dövlətlərlə yanaşı Rusiya Federasiyasına daxil olan Tatarıstan, Altay Cumhuriyyəti,Başqirdistan da təşkilata daxil olmuşdur. TÜRKSOY-türkdilli dövlətlərin mədəni və incəsənət sahələrində əməkdaşlıqlarını təmin edən,üzv dövlətlərin daxili və xarici siyasətinə qarışmayan beynəlxalq təşkilat kimi tanınmışdır. Yunus Əmrə İnstititu-bu quruluş Avropa tərəfindən daha öncə qurulan Göte İnstititu,Fransız Mədəniyyət İnstitutu,British Council kimi strukturların türk versiyasi kimi dəyərləndirilir. Yunus Əmrə türk Mədəniyyətləri Mərkəzi türk dil,mədəniyyət və incəsənətinin dünyada tanıdılmasına xidmət göstərir. Türkiyənin zəngin musiqisini,mədəniyyətini,filmlərini,mətbəxini dünyanın 30 ölkəsində təbliğ edir və fəaliyyətlər həyata keçirdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Joseph Nye. Get Smart. The Council Of Foreign Affairs.2009
2. Joseph Nye.Soft Power. Foreign Policy. Twentieth Anniversary.1990.
3. Joseph Nye, Amerikan Gücünün Paradoksu, Dünyanın Tek Süper gücü neden tekbaşına davranamaz?
4. BACHRACH, Peter ve BARATZ, Morton S.(1962), “Two Faces of Power”, The
5. American Political Science Review, Vol.56, Issue.4, December.
6. ÖZDEMİR, Haluk(03.10.2011), Uluslar arası ilişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme, http://siyasaliletisim.org/pdf/uluslararasiliskilerdeguc.pdf

7. MUSTONEN, Jani Juhani (2010), “Case Study:Hard Power or Soft Power? Searching for China’s Use of Soft Power in the Pursuit of the Economic Cooperation
8. Framework Agreement with Taiwan”, Institute for Cultural Diplomacy

TURKEY′S PUBLİC PROCESS EFFECT ON SOFT POWER

Abstract

The state's financial potential and position in the international system affects economic power. The concept of soft power, which emerged in the late twentieth century culture, a lot of foreign policy based on values such as the state began to be used for various purposes. All power to characterize the types we can see that the interests of each of the common feature is the ability to change the outcome of events in order to perform Since the appearance of ideas about international relations, factor of power began to form. Power factor is a key position in international relations, however, there is not a full explanation. The spread of international organizations,the formation of the global media, the emergence of new actors prepared the ground for the emergence of alternative power.

The article of N.Mustafaza TURKEY′S PUBLİC PROCESS EFFECT ON SOFT POWER"explores the types, elements of power and the aspects from different theories.

Key words: power, hard power, soft power, culture,economic power,foreign policy,political values.

БЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ РОССИИ НА МЯКУЮ СИЛУ.

Резюме

Несмотря на то что силовой фактор занимает одну из передовых позиций в международных отношениях, нет его точного объяснения в доктрине. Распространение международных организаций, формирование мировых СМИ, появление новых игроков на международной арене подготовило почву для возникновения альтернативных видов силы.

В статье Н. Ф. МУСТАФАЗАДА « БЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ РОССИИ НА МЯКУЮ СИЛУ » исследуются разновидности силы, ее элементы, различные теоретические подходы к этому понятию.

Ключевые слова: сила, жесткая сила, мягкая сила, экономическая сила , культура, внешняя политика, целях государствами.

XARİCİ DİLİN

FİLOLOGİYASI

BÖLMƏSİ

CERUND

Dilçilik
Odlar Yurdu Universiteti
Dillər kafedrası

Hacıyeva Vəfa Alış qızı
e-mail:Vefahaciyeva64@gmail.com

Həsənli Aytac Vidadi qızı
e-mailHasanliaytac75@gmail.com

Ingilis dilində fellər qrammatik katoqoriyalarından və sintaktik funksiyalarindan asılı olaraq şəxsli və şəxssiz fellər qrupuna bölünür. Müasir İngilis dilində felin üç şəxssiz forması vardır.1) Məsdər (the Infinitive) 2) feli sifət (the Participle)

3) cerund (the Gerund)

Felin şəxssiz formaları bir sıra xüsusiyyətlərinə görə felin şəxsli formalarindan fərqlidir. Və bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Felin şəxssiz formaları kəmiyyət, şəkil (Mood) və şəxs kateqoriyalarına malik deyil.

2. Felin şəxssiz formaları ikili xassəyə malikdir. Məsdər və cerund fel və isim, feli sifət isə fel və sifət xassəsinə malikdir.

3. Felin şəxssiz formasi cümlənin xəbəri ola bilmir. Yalnız xəbərin bir hissəsi funksiyasında çıxış edir.

4. Felin şəxssiz formasına zaman məfhumu mütləq deyil, nisbidir.

Qeyd edək ki, müasir azərbaycan dilində felin üç şəxssiz forması var: məsdər, feli sifət və feli bağlama.

Cerund felin şəxssiz formalarindan biridir. Cerund da feli sifət kimi /Participle I/ -ing əlavə etməklə düzəldilir. Cerundun həm ismi, həmdə feli xüsusiyyətləri vardır.

Cerund feli xüsusiyyətlərinə görə feli sifət və məsdər xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir, ismi xüsusiyyətlərinə görə isə məsdərə uyğun gəlir.

<u>Cerundun ismi xüsusiyyətləri</u>

1.Cerund cümlədə mübtəda, vasitəsiz tamamlıq və mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi ola bilər.

Swimming is a good exercise. Üzmək yaxşı idman məşğələsidir. (mübtəda)

Our aim is mastering grammar. Məqsədimiz qrammatika elminə yiyələnməkdir. (xəbərin ad hissəsi)

2. Cerundun qarşısında sözönü işlətmək mümkündür. Bu zaman cerund söz- önlü tamamlıq, təyin və ya zərflik vəzifəsində olur.

I don't like the idea of going there. Ora getmək fikrindən mənim xoşum gəlmir. (təyin)

3. Cerund isim kimi, yiyəlik əvəzliyi və ya yiyəlik halda olan isimlə işlədilə bilər.

I remember his interrupting me.

Sona's reading is perfect.

<u>Cerundun feli xüsusiyyətləri</u>

1.Cerund vasitəsiz tamamlıq qəbul edə bilir.

I remember reading that book. O kitabı oxuduğum yadımdadır.
2. Cerund cümlədə zərflə təyin oluna bilir.
I like reading aloud. Mən ucadan oxumağı xoşlayıram.
3. Cerundun öz zaman kateqoriyası var.
4. Təsirli fellərin cerundunun növ kateqoriyası var.
Müasir ingilis dilində cerundun aşağıdakı formaları vardır.
Indefinite translating (active) being translated (passive)
Perfect having translated (active) having been translated (passive)

CERUNDUN CÜMLƏDƏ VƏZİFƏSİ

Cerund cümlədə aşağıdakı funksiyalarda işlənə bilər.
1.Mübtəda vəzifəsində.
Reading book was useful.
It is no use going there.
2. Mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi.
Our aim is improving English. Məqsədimiz ingilis dilini təkmilləşdirməkdir.
3. Mürəkkəb feli xəbərin bir hissəsi kimi.
Martin could not admiring the man. Martin kişiyə heyranlıqla baxmaya bilməzdi.
4. Tamamlıq vəzifəsində
a) Vasitəsiz tamamlıq kimi cerund da aşağıdakı fellərdən sonra işlədilir.
to deny - danmaq, inkar etmək
to fancy - təsəvvürə gətirmək
to delay - təxirə salmaq, gecikdirmək
to excuse - əfv etmək
b) sözönlü tamamlıq vəzifəsində
to depend on – asılı olmaq
to insist on - təkid etmək
to succeed in – müvəffəq olmaq
to be proud of - fəxr etmək
to be fond of - çox istəmək və s.
I am fond of watching films. Filmlərə baxmağı çox sevirəm.
He insisted on going to bed. O yatağa getməyi təkid etdi.
I simply love riding. Mən sadəcə gəzintini xoşlayıram.
She enjoyed singing and playing to him. O onun üçün oxuyub, ifa etməkdən zövq aldı.
5.Təyin vəzifəsində
Cerund təyin kimi sözönü ilə işlədilir.
I don’t like the idea of staying at home. Evdə qalmaq fikri xoşuma gəlmir.
6. Zərflik vəzifəsində cerund həmişə sözönü ilə işlədilir.
After leaving the library, she went home.

CERUND VƏ MƏSDƏR

Cerund və məsdərin özünə məxsus morfoloji əlaməti vardır. Məsdərin morfoloji əlaməti to, cerundun morfoloji əlaməti isə -ing suffiksidir.
He likes playing computer games.
My sister does not like to read books.
My friend can’t imagine working without a computer.
She decided not to go to the university anymore.

Məsdər cümlədə mübtədaya aid olur, cerund isə mübtədanın göstərdiyi icraçıya aid olmaqla yanaşı, digər bir icraçıya da aid ola bilir. Bir sıra fellər və söz qrupları vardir ki, bunlar həm cerund, həm də məsdərlə işlənə bilir. Bunlar aşağıdakılardır: to be afraid, to begin, to continue, can (can't) afford, to fear, to forget, to hate, to intend, to like (dislike), to neglect, to prefer, to remember, to start, to stop

At last he began to speak. Nəhayət o danışmağa başladı.

He began speaking again. O yenə də danışmağa başladı.

Demək olar ki, to be afraid, to forget, to hate, to like, to prefer, to remember felləri məsdərlə işləndikdə müəyyən bir hadisəyə aid olduğu halda, cerundla işləndikdə ümumi xarakter daşıyırlar.

I will never forget meeting you for the first time.

Don't forget to post the letter.

To remember məsdərlə işlədildikdə gələcək zamana, cerundla işlədildikdə isə keçmiş zamana aid olur.

I remember the days when I was young.

Remember to buy some butter before you come.

To stop feli məsdər və cerundla işlədilməsindən asılı olaraq, cümlədə müxtəlif vəzifə daşiyir. Məsdərlə to stop feli işlədildikdə məsdər səbəb zərfliyi olur.

He stopped to tell us the truth. O dayandı ki, bizə həqiqəti desin.

Cerundla to stop feli mürəkkəb feli xəbərin bir hissəsi olur.

He stopped speaking when you came in. Sən gələndə o danışığı kəsdi.

<u>Cerund və feli sifət</u>

Cerundu feli sifətdən fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Cerund sözönü ilə işlədilir.
2. Cerund yiyəlik əvəzliyi və ya yiyəlik halda isimlə işlədilir.
3. Cerund mübtəda, tamamlıq və predikativ vəzifəsində olur.
4. Zərflik və təyin vəzifəsində həm feli sifət, həm də cerund işlədilir, lakin bu halda cerunddan əvvəl həmişə sözönü işlədilir.

<u>Cerund və feli isim</u>

Ingilis dilində feli isim də cerund kimi - ing şəkilçisi ilə bitir. Lakin bəzi xüsusiyyətlərinə görə cerund feli isimdən fərqlənir.

1. Cerund ikili xarakterə - isim və feli xüsusiyyətlərə malikdir, feli isim isə yalnız ismi xüsusiyyətlərə malikdir.
2. Cerundla artikl işlədilmir, feli isim isə artikl ilə işlədilir. The walking in the park is useful for our health.
3. Cerund cəmdə işlədilmir. Feli isim isə cəmdə işlədilir. Their comings and goings disturb me.
4. Təsirsiz feldən düzələn cerund vasitəsiz tamamlıq qəbul edir.

Feli isim vasitəsiz tamamlıq qəbul etmir, o, sözönlü vasitəli tamamlıq qəbul edir.

<u>Cerundun azərbaycan dilinə qarşılığı</u>

Müasir azərbaycan dilində felin cerund adlanan şəxssiz forması yoxdur. Buna görə də felin şəxssiz formalarından biri olan cerund dilimizə məsdər, feli bağlama və ya isim vasitəsi ilə tərcümə edilir.

On hearing my voice he stopped. Mənim səsimi eşidərkən o dayandı.

My car needs repairing. Mənim maşınımın təmirə ehtiyacı var.

CHARACTERISTIC FEATURES OF LANGUAGE.

Odlar Yurdu University

PhD: Saadat Abdurahmanova

Zhala Gasimova

Gmail-jale.qasimova93@gmail.com

Açar sözlər: dilin tarixi keçmişi, dil dəyişikliyi, dilin əhəmiyyeti, dilin çeşitliliyi

Key words :Historical background of language,Language change ,significance of language and varieties of language

Language is main attribute of our human being.

Human beings can communicate with eachother.We are able to exchange knowledge,beliefs,opinions,desires,warning,orders,gratitude,promises,statements,feelings-only our imagination restricts us. We can laugh to express our happiness,amusement and disrespect.We can smile to express bitter and approval.We can shriek to show annoyance ,exciting and anxiety.We hold our fists to show assurance,warning and anger.WE rise our eyebrows to show dislike and surprise.Language based on words and combination of sentences.Communication divide into two parts linguistic communication and non-linguistic communication such as gestures body movement,shrieking,smiling etch.Language is human property.Language is more than speech .Deaf people use sign system to communicate which are combination of form and meaning.Deaf people speak while they are using body movement or gestures.In our language has ten of thousands signs.Everything that people talk about is syntax.

Most language contains onomatopoeic words like buzz or murmur .InEnglish cocka doodle doo is an onomatopoeic word whose meaning is the crow of rooster but in Turkey it goes kukuriku.

Knowledge of language enables you to associate sounds to constitute words,words to constitute phrases and phrases to constitute sentences.We can't buy dictionary with all of sentences of the language.But number of sentences are infinite.Knowing a language means produce sentences you never speak before and understand languages you never heard before.According to Chomsky who was responsible modern revolution in language and cognitive science indicates this ability as part of creative form of language use.Not every speaker of language can create great literature but everybody who knows a language can and does create new sentences .The brain is finite and if it weren't we couldn't store novel sentences which are well novel.

In our sense grammar means rules of language- rules of associating of sounds into words called phonology,rules of word construction called morphology,rules of associating phrases and phrases into sentences called syntax,rules for assigning meaning called semantics.The grammar with mental dictionary called lexicon .If we want understand nature of language we must understand nature of grammar.All grammar is uniformly complex,logical and manage to producing eternal set of sentences to show any thought.

Grammar devide into two parts descriptive and prescriptive grammar.

Descriptive grammar- describe linguistic rules that people use when they speak.Descriptive grammar include grammar from all language and dialect are uniform.

Prescriptive grammar – describe what rules of language people should use to speak appropriately. According to prescriptive point of view–some grammars are better than others.

All children achieve native language quickly and easily without instruction.Children also learn world's language in the same way and pass through the same steps .

All dialects are uniformly suggestive,logical,complicated and systematic.

Prescriptive grammar contend with standardized dialect.Regional forms or forms limited to group class are disapproved.Dialects also have grammars. Rules are systematic.

Lets look at the ancestor of language.

Biologists consider modern human as homo sapiens.Latin means "wise man"but persuasion of language define the modern human as "homo loquens" –" talking man" Humans are only creatures on Earth.Our non-human relative is chimpanzee.

In many part of the world-France ,India ,Africa and elsewhere cave drawing and bone carving have been revealed that were made during archeological period considers as The Upper Paleolithic in Europe and Asia and Middle stone age in Africa.Writing is tactile or visible sign that represent language in a systematic way.

Today ,approximately 6.900 languages are spoken all around the world .A language family is a group of languages with a common origin. The common origin referred as proto language that was spoken in the past.But during the ages that proto language separated into dialects.As time pass by our language become different separate each other because of geographical distance .

When writing was discovered texts could be stored and information could be passed from generation to generation ,centuries and millennia.In the past writing wasn't developed first our knowledge and information passed by oral tradition.

According to Sapir-Whorf hypothesis "language shape our thoughts and different language do this in different ways.There are two version of hypothesis.The strong version called linguistic determinisim claim that thought is entirely determined by language.While weaker version called linguistic relativity,claim that thinking slightly shaped by language.Linguistic determinism considers creative thinking ,linguistic relativity is much more convincing idea.

Language is various according to concents.In the language has different types of words that means jargon,slang neologisim.

Jargon is a kind of terminology related with particular field or area of activity.Jargon normally used in communicative context not be well understood outside that context.Jargon is sometimes understood as a form of technical slang

Jargon is also known as argot or lingo.Jargon includes unfamiliar terms,abstract words,non-existent words,acronyms and abbreviations.

Slang is vocabulary(words,phrase and linguisti usage)informal language,common in spoken conversation but avoided in formal language.

Every living language adapted to life and culture of its speakers.In the language grammatical and phonological change happen over centuries rather than decade because it is stable and not quickly change but vocabulary changes very quickly.The primary reason of change of words is technology.Languages have various resources to change vocabulary.Most of the neologism contains loanwords from different countries such as kindergarten from Germany,tea from Chinese etch.

Language change periods of time.English language is an Indo-European language and it belongs to West Germanic branch.Languages aren't static they change throughout time. Speed sounds never stand still.When they come together in simple words/in complex words or in compound words they quickly start influencing each other and n this way new shapes of words come into.as example of phonological change (t)the velar fricative was lost night was once pronounced {nigxt}This phonological change –the loss of (x)took place between the times of Chaucer and Shakespear. Grammar change relates morphology,syntactic,lexical change,semantic change.Morphological change in the structure of words.for example :Remember yow on passed heuynesse-Remember you on sadness passed by.Semantic change is regarded in with changes in the meaning of words.The cause of semantic change can be objects,institutions,scientific concepts .But in many cases the name is remain and thus helps to ensure a sense of tradition and continuity.for example in old and middle English the nouns dogga and dog were used to refer to specific kind of dog ,while Late Modern English the dog is used to refer to the class of dogs.

References

"An Introduction to Language" Victoria Fromkin Robert Rodman and Nina Hyams 2009

Chomsky,N 1986. "Knowledge of Language" .

Stam,J.1976. "Inquiries into the origin of Language"

Galperin I.A .1971"Stylistics

https://www.uio.no/studier/emner/hf/ikos/EXFAC03-AAS/h05/larestoff/linguistics/Chapter%201.(H05).pdf

https://scholar.harvard.edu/files/adam/files/what_is_language.ppt.pdf

Current English as lingua franca and its conceptualization

Əzizli Nigar Niyazi qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: nigarazizli03@gmail.com

Açar sözlər: ingilis dili, yerli istifadəçilər , ünsiyyət
Ключевые слова: английский, локальные пользователи, общение
Key words: English, the native users, communication

The scenes of modern life make it obvious that English language has preserved its dominant position almost in every community. There was a time when English was the communication device only for the people living in England. However, if we look at back, we can observe that there have always been outsiders who were interested in learning the language. So that they would be able to get in contact with native language users. At that time English went through an important period and developed within circulation of various cultures. As a result there emerged some varieties of language and the number of its users reached a large audience. Today modern English language is no longer the property of native speakers. It has become a common language of communication and resource. English involves speakers with different mother tongues and it is influenced by more than one language.

English can be regarded as " de facto " language for communication among those who want their speech go beyond national boundaries. At this point we can demonstrate it as lingua franca. As Cogo indicates English language is spoken by people who belong to the different language backgrounds. It is a contact language. Between colonizers and colonized lingua franca serves as social promotion and instrument language. The usage of language in different companies has resulted in systematic changes relating to its output, especially to spoken language. It has become more flexible and the main point is not the strict grammatical features. As many speakers use this language by shaping for their own style, the difference is clear in its syntax and also vocabulary. For example, the word " prepone" is used in Indian English and it stands as an opposite word for " postpone ". Its style has gradually become less formal and ponderous. In standard English we know that the word " system " is a singular noun. Nevertheless, the phrase " system analysis " is related to the analysis of a number of systems. So that, system is a noun which has been developed in the function of adjective. English as lingua franca in different fields of science shows that now " system analysis " appears in many discourses, more commonly in speaking. Here it stands as plural form for the word " system ".

So, this phenomenon possesses some characteristic features. The comprehensive study of Barbara Seidlhofer found out a number of breakings of standard English norms. Most non-native speakers fail to use "- es, s" at the end of the verbs for the third persons at present simple tense. They may say " He live in city " instead of " He lives in city". Relative pronouns are often used interchangeably (a girl which, a book who). It is clear that there are some nouns which are considered uncountable nouns and demand singularity in their use. However, the pluralizing of these nouns cause failure in standard English (informations, advices), (Seidhofer 2004, 220). Elsewhere, the research has been carried out by Jennifer Jenkins too. She observed that pronouncing some sounds that are known as particularly

English is not easy for non-natives. In their speech strong forms may not differ from weak ones. The word “ to “ can be pronounced as / tu / or / tə / . The substitution of voiced sounds / θ / and / ð / with voiceless / t / , / s / and / d / may be because / θ / and / ð / do not exist in most of the languages. (Jenkins 1998, 122) . Fowler indicates that majority of international students find it very important to use / θ / and / ð / for “ th “ sounds. The use of weak forms may be helpful. The reason is that pronunciation of voiceless “ th “ as / t / instead of / θ / can be understood as loss of intelligibility. For example , “ tin “ and “ thin “ can not be distinguished if they are pronounced in this way. Also the attitudes towards “ th “ sounds may depend on how these are recognized by the speakers.

The research of Shaw, Caudery and Peterson with exchange students in Sweden and Denmark showed that they were less likely to use the sounds / t / and / s / but they proceeded pronouncing / t / and / d / sounds. (Deterding 2013, 9).

To sum up, as the number of English language speakers increases, the new variants of it which enable majority of people from different language backgrounds to communicate with each other emerge. Today modern English possesses two functions. It is a means of communication for native users and carries the role of bridge among non-natives. The usage of English language by people with various cultures and mother tongues has resulted in some characteristic features belonging to ELF.

Xülasə

Tezisin məqsədi ingilis dilinin yerli olmayan istifadəçilər arasında mövcud vəziyyətini müzakirə etməkdir. Müasir beynəlxalq dillər sırasında yer alan İngilis dili öz miqyasını genişləndirdikcə, ana dili bu dil olmayan insanların sayı doğma ingilis dilli insanların sayını keçmişdir. Nəticədə müxtəlif dillərin, aksentlərin təsirinə məruz qalan İngilis dili hal-hazırda iki əsas funksiyanı yerinə yetirir. Bu, yerli istifadəçilər üçün ünsiyyət vasitəsidir və yerli olmayanlar arasında körpü rolunu oynayır. Müxtəlif mədəniyyətlərə və ana dillərinə malik insanların bu dildən istifadəsi İngilis dilinə aid bəzi xarakterik xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ən xarakterik cəhətlər, ingilis dili ilə bağlı son məsələlər tanınmış dilçilərin araşdırmaları əsasında təqdim edilmişdir.

Вывод

Цель диссертации - обсудить текущее состояние английского языка среди пользователей, не являющихся его носителями. Поскольку английский, один из современных международных языков, увеличился в размерах, количество не носителей английского языка превысило количество носителей английского языка. В результате английский язык, на который влияют разные языки и акценты, в настоящее время выполняет две основные функции. Это средство общения для местных пользователей и действует как мост между неместными жителями. Использование этого языка людьми разных культур и родных языков привело к некоторым особенностям английского языка. Наиболее характерные черты,

новейшие проблемы, связанные с английским языком, представлены на основе исследований известных лингвистов.

References:

1. Cogo, A. (2012), “ English as a lingua franca: concepts, use and implications”.
2. Deterding, D. (2013), “ Misunderstandings in English as a lingua franca “.
3. Graddol, D. (2001), “ The future of English as a European language “.
4. Jenkins, J. (1998), “ Which pronunciation norms and models for English as an international language? “.
5. Jenkins, J. (2012), “ English as a lingua franca from the classroom to the classroom”.
6. Seidlhofer, B. (2004), “ Research perspectives on teaching English as a lingua franca”.

ENGLISH AS A GLOBAL LANGUAGE OF COMMUNICATION

Samira Hasanova Ramiz
Odlar Yurdu University, Azerbaijan
samira.farajova@mail.ru

Vahid Muradkhanli Heybet
Odlar Yurdu University, Azerbaijan
vahidmuradxanli2002@gmail.com

Chinara Ibrahimli Namiq
Odlar Yurdu University, Azerbaijan
cinareibrahimli5@gmail.com

Neyjan Alizada Miraziz
Odlar Yurdu University, Azerbaijan
neyjemelizade555@gmail.com

Abstract

The article is devoted to topical issues of the use of the English language as a global language. **It is a fact that language is culture, and culture is language. In today's rapidly changing and evolving world, we must strive to connect with other nations. In short, in order to establish cultural, political and economic ties with the countries of the world, we need to use the language used by hundreds of millions of people, which is English. In this article we give information about the importance of English in our time and the advantages that English as a foreign language gives us. The relevance of the choice of the topic is due to the fact that English is very popular all over the world as a global language of the world community.**

Without any doubt English is a truly universal language. This language is understood by specialists and educated people all over the world. It is the language of the world's media, film, television, popular music and information technology. Many English words are familiar and understandable to people all over the planet. The idea of a universal language is especially significant right now, in the era of mass communications. The English language unites people, and no matter what country you come to, you can hear English speech almost everywhere.

Key words: foreign language, communication, speech, culture
Açar sözlər: xarici dil, ünsiyyət, nitq, mədəniyyət
Ключевые слова: иностранный язык, общение, речь, культура

It is known that any international language refers to a language which is used for worldwide communication by some people all over the world. The term language of world significance is also used to denote this concept. In the modern world, from 7 to 10 international languages stand out.

The position of English in the international arena is such that we can do nothing but English. It shows itself from any point of view. Federico Fellini *says: "A different language is a different vision of life. Because of this,* **English plays an important role because the English language is the main basis of communication. When the information or source are not extensive enough, it is necessary to refer to external sources. As a result, this is language of the media industry, technology, medicine and business."**

Today, English is ahead of almost all languages. Also, since the international colloquial language is English, it is from this point of view that you cannot go beyond that narrow environment and framework without knowing English. One of the realities of today is that science is developing extremely fast. It is not a secret that this language is the most widely used language in the world. This shows that the demand for English is high and our modern youth is more interested in learning this language. English is important for us to learn foreign news from social networks, to communicate with citizens of foreign countries, as well as to study abroad. Currently, many English language certificates are needed to study abroad. Young people have to right to study abroad by obtaining English-language certificates such as IELTS and TOEFL etc.

The English language is like opportunity for everybody to entertain, to be connected with media, and the Internet world. Perhaps, it is global opportunity. The given language refers to a language that is used approximately in all spheres and aspects of our life. A second language not only opens new doors but also has numerous other things. In a word, this language glorifies success, future and result. Namely, the main requirement of communication is to use any language fluently and correctly. Communication itself is a global tool that enhances what we can achieve. For this reason, it is correct to say that English is both global and communication.

The role of the English language in the present world is irreplaceable. It is noticed to be the most widely spoken language. More than 450 million people consider it their home. Another 600-650 million citizens use English as an additional language for communication. Today, many books and dictionaries have been complied for learning English. It is also used in schools, universities and kindergartens. In today's world, English is needed and accompanies us in many areas of life, from everyday life to politics. There are many reasons why the English language is important. The Second Karabakh War is the main one in Azerbaijan. Everybody wanted to show the injustice and violence to everyone all over the world. During the Second Karabakh War, English-speaking youth people explained our history to foreigners on social networks, explaining that the lands have long belonged to Azerbaijan and they tried to inform people all over the world via the Internet using English as a global language of communication.

Nowadays, more than 1 billion people speak English. The world community uses English in economics, politics, sports and science. If you are closely connected with medicine, industry or science, without no doubt, you should know this language either. Many technical terms are limked with English words, and at the same time the latest developments and discoveries from around the world are given in journals and research reports published in English, it does not matter whether the researchers who wrote them are from Japan, Turkey or Azerbaijan. And, certainly, with perfect speaking English skills, everybody will be able to have achievement in his or her professional life and make essential contacts at all kinds of conferences, vebinars, congresses, discussions and seminars.

The universality of the English language is reinforced by the fact that it is the language of business as well. People often call this foreign language the worldwide international

language of business, and it is known that international trade develops and expands every year, bringing new countries new ties and relations. Many multinational companies require perfect and fluent English knowledge of their employees that is why, for getting a good career in any worldwide enterprise, more and more people are learning the global English language. To find out more information about the given topic, first of all, we decided to answer the following questions according to the given research:

- Why am I learning English?

The given foreign language is also the international language of businessmen, pilots and controllers, athletes, scientists and students, employers in all spheres. If you want to be a flight guide, pilot or airline dispatcher, you need to learn English, which is an international language of communication.

- Why is English important in our lives?

It is impossible to study abroad and find a prestigious job without knowing English. It is better to learn a foreign language in early childhood. Children memorize and master the material well and will be able to speak English fluently in the future.

- What does knowledge of English give?

Knowing English allows you to find interesting interlocutors and make friends all over the world. You will be able to communicate with Americans, Englishmen and residents of many other English-speaking countries without resorting to an interpreter or a conversation book. Knowledge of English will help to significantly expand the circle of acquaintances.

- What opportunities are opened with knowledge of English?

Increase self-esteem and eliminate barriers to communication.

Expand your horizons.

Development of memory and logical thinking.

Mastering good manners and rules of conduct (attention is paid to learning English as in any other language

- What is English used for?

Some countries on the list, such as India, Ireland, New Zealand, Canada, the Philippines, England and the United States use English as their official language, but there are other official languages besides it. The list also includes countries where English is the predominant language but has no official status.

- Why do we study foreign languages?

First of all, knowledge of any foreign language gives us opportunity to find enough information about various events, different nations` lifestyles, customs and traditions of some countries. Foreign languages skills and abilities help us improve our outlook, support our work life, travel in all corners of the world, be part of this world, be educated as well. Nowadays it is important to be a polyglot in the modern developing technological world.

- What is the role of English Grammar in casual life?

It is known that Grammar is very essential for speaking. Good Grammar knowledge helps everybody use speech correctly and fluently without any mistakes. However usage of English grammar is especially vital in some ways. For instance, if you are going to have a

job in an English-speaking country, it is clear that any employer will be interested in the level of your spoken and written English. Without no doubt that perfect knowledge of any foreign language can make you the best applicant among the other candidates. For these reasons good grammar skills are essential for various people. On the other hand, grammar also gives support to students of different specialities to develop their speaking, writing, listening and reading skills. At the same time it gives good opportunity for both learning and teaching a foreign language.

- Can you learn English on your own?

You can learn English on your own. To achieve this goal, it is important to understand it clearly. Of course, learning any foreign language, first of all, we should be motivated, disciplined, and energetic. One of the main ways to learn English is to communicate a lot and listen. Communication helps us learn better and memorize better. There are even many communication programs on the Internet through which we can find and communicate with foreign friends.

The English-speaking world has become a part of our life because of allowing us to communicate effectively. Apart from all these things, there are so many reasons being global, as a result we can say v**aluable experience, meeting new people, getting a job, in short making our life as possible as easy by learning or by communicating.** Over the past decades the use of English has spread literally to every corner of the globe. The use of English is so widespread that it is considered to be what is called a global language. Discussing the concept of a global language and whether English fits this definition.

Actually, the English language for some of us is a lingua franca which is a language that is used by peoples in order to communicate because they do not have the same language like their first language. On the other hand, English is an international language which is used across national boundaries. The spreading of this foreign language on a global scale was laid by Great Britain. The English language in the course of fourth, fifth and sixth centuries developed out of Germanic dialects when they were brought to Britain by Jutes, Angles, Frisians and Saxons. This language is spoken about 360-400 around the world as native speakers.

But the English language is not spoken only by native speakers but also by foreigners and as a second language is spoken. While we are talking about this feature, we have to mention the relationship to the English language such as ENL, EFL and ESL.

1. ENL (English as a native language) - this refers to the nation-states where the language is said to be as a native language, on the other hand it is their mother tongue. Such as in Great Britain, Australia, Canada, United Kingdom, New Zealand as well as Ireland;
2. EFL (English as a foreign language) - in this part, the English language is not actually spoken or used as a mother tongue and they do not speak natively, but if it is used, for speaking to foreigners such as in China, Poland, Thailand, Brazil, South Korea etc. 600-700 million people are spoken;
3. ESL (English as a second language) - in this part it is learned later, so except the English language they know other languages. It means learners have already known more than one such as in Nigeria, India etc. 750 million people is spoken.

It shows that this language is widely used by so many people for communication and it makes the language as a global language of communication as well. The importance of English language can be seen in almost every aspect of our lives and making it an incredibly

useful language to learn. As a result, English is spoken in so many countries. The English language is spoken in Australia since 1788, where it has about 20 million native speakers. In New Zealand it has been spoken since the early nineteenth century and New Zealand has about 4 million native speakers. Since the 1820s, English has also been spoken by South African people and the number of speakers is about 2 million. Welsh is one the oldest languages in Europe. But they died out when the Romans invaded these areas, as a result, over the last hundred years, the number of Welsh speakers has fallen and English became the main language. It is not enough being global. Except from all these ones, in the Highlands and islands of northern and western Scotland, English has been spoken for only two hundred years. On the other hand, in West Africa English it is spoken by non-native speakers, especially in Gambia, Sierra Leone, Nigeria etc. English is widely spoken and furthermore, written in India, Pakistan, Sri Lanka and etc. Although there are currently few native speakers in Singapore, however people who speak the English language is increasing. Another example is Philippines, where the official languages are Filipino and English. These are some examples for this language.

Since old ages up to now English has been a vital means for communication among people. We live in a fast-changing world, the world of new ideas and technologies. So, English is a language which has more non-native speakers than native speakers. The English is a worldwide international language. The role and importance of the English language for international communication is clear and very essential in all over the world, as it is considered one of the most popular foreign languages in the world. Knowing English, you can feel comfortable in any country. Knowing this language, you can easily solve cases with your foreign business partners, work and study in educational institutions of any country in the world, and make new acquaintances. From all of the above, we can conclude that it is not necessary to know English at the level of the "native" language, but knowledge of the initial basics is necessary, since English is found almost everywhere in the modern world.

Summary

This article is devoted to the study of the role of the English language as a world language and its significance in the modern world. Among foreign languages, English is in the leading place and has long been at the international level. This foreign language unites people, and no matter what country you come to, you can hear English almost everywhere. Currently, English is used in many areas of activity. The borders between countries are gradually expanding, and people of different nationalities communicate more with each other. The importance of English as a world language is increasing every year. According to modern trends in language learning, the number of people who speak English is constantly growing. At present, the number of people interested in learning English is constantly increasing all over the world, as this language is an essential language in such fields as medicine, science, technology, business, sports and mass entertainment. For this reason, English is becoming more and more popular every year.

The article reveals the importance and essence of using English as a global and international language. The purpose of this study is to study the history of the formation of the English language, its role in the world, in the life of modern people in our time. This study examines the role of the English language in the world community. In the course of the study, the materials of educational literature, Internet resources were studied to find out

the meaning of the English language in international communication, as a result, the collected material was also analyzed.

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilinin dünya dili kimi rolunun və müasir dünyada əhəmiyyətinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Xarici dillər arasında ingilis dili aparıcı yerdədir və uzun müddətdir ki, beynəlxalq səviyyədədir. Bu xarici dil insanları birləşdirir və hansı ölkəyə gəlməyinizdən asılı olmayaraq, demək olar ki, hər yerdə ingilis dilini eşidə bilərsiniz. Hal-hazırda ingilis dili bir çox fəaliyyət sahələrində istifadə olunur. Ölkələr arasında sərhədlər get-gedə genişlənir, müxtəlif millətlərin nümayəndələri bir-biri ilə daha çox ünsiyyət qururlar. İngilis dilinin dünya dili kimi əhəmiyyəti hər il artır. Dil öyrənməkdə müasir tendensiyalara uyğun olaraq, ingilis dilində danışan insanların sayı durmadan artır. Hazırda bütün dünyada ingilis dilini öyrənməyə maraq göstərənlərin sayı durmadan artır, çünki bu dil tibb, elm, texnologiya, biznes, idman və kütləvi əyləncə kimi sahələrdə vacib dildir. Bu səbəbdən ingilis dili ildən-ilə daha da populyarlaşır.

Məqalədə ingilis dilindən qlobal və beynəlxalq dil kimi istifadənin əhəmiyyəti və mahiyyəti açıqlanır. Bu tədqiqat işinin məqsədi ingilis dilinin formalaşma tarixini, onun dünyada, müasir insanların həyatında rolunu öyrənməkdir. Bu araşdırma ingilis dilinin dünya birliyindəki rolunu araşdırır. Tədqiqat zamanı ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyətdə mənasını öyrənmək üçün tədris ədəbiyyatının materialları, internet resursları öyrənilmiş, nəticədə toplanmış material da təhlil edilmişdir.

Резюме

Данная статья посвящена изучению роли английского языка как мирового языка и его значения в современном мире. Среди зарубежных языков английский язык стоит на ведущем месте и с давних пор находится на международном уровне. Данный иностранный язык объединяет людей, и в какую бы страну вы ни приехали, практически везде можно услышать английскую речь. В настоящее время английский язык используется во многих сферах деятельности. Границы между странами постепенно расширяются, и люди разных национальностей больше общаются друг с другом. Значение английского языка как мирового языка с каждым годом возрастает. Согласно современным тенденциям в изучении языков, количество людей, владеющих английским языком, постоянно растет. В настоящее время во всём мире неизменно увеличивается количество интересующихся выучить английский язык, так как данный язык является существенно важным языком в таких сферах, как медицина, наука, техника, бизнес, спорт и массовые развлечения. По этой причине английский с каждым годом становится все популярнее.

Статья раскрывает важность и сущность использования английского языка в качестве глобального и международного языка. Целью данного исследования является изучение истории становления английского языка, его роли в мире, в жизни современных людей в наше время. В данном исследовании рассматривается роль английского языка в мировом сообществе. В ходе исследования были изучены материалы учебной литературы, интернет-ресурсов для выяснения значения английского языка в международном общении, в результате также проанализирован собранный материал.

References

1. David Crystal (2003). English as a Global Language. Cambridge University. Second edition
2. Parimal P. Gohil Vidhyasahayak, Shree Vajadi Virada Primary School, Rajkot, Gujarat (2013). English as a Global Language. India. International Journal for Research in Education. ISSN:2320-091X
3. Martin A. Kayman (2004). The state of English as a global language: communicating culture. Textual practice, 18 (1): 1-22
4. Salmon Pandarangga (2015). The transformation of English as a global language in the world. Lingua Vol.10, No.2
5. Phan, Le Ha. (2008). Teaching English as an International Language: Identity, Resistance and Negotiation. Clevedon, Buffalo: N.Y Multilingual Matters, New Perspectives on Language and Education eBook ISBN: 9781847690500
6. Ammon, U. (2001). The Dominance of English as a Language of Science: Effects on Other Languages and Language Communities. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

FIVE EVENTS THAT SHAPED HISTORY OF ENGLISH LANGUAGE

Bəkirova Aynurə Nizami qızı
aynurabekirova@mail.ru

Kərimova Gültəkin Sənan qızı
kerimovagultekin0@gmail.com
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

Açar sözlər: Anglo-Saksonlar,Skandinav yaşayış məntəqələri, Standartlaşdırma, İngilis dilinin qloballaşması

Ключевые слова: Англо-Саксонское поселение, Скандинавские поселения, Стандартизация, Глобализация Английского языка

Key words:The Anglo-Saxon settlement, Scandinavian settlements, Standardization, Globalization of the English language

Xülasə

Bu məqalə İngilis dilini formalaşdıran əsas tarixi hadisələrdən bəhs edir. Tarixi prossesler, müharibələr, digər xalqlarla ingilislərin qaynayıb-qarışması və bu prosseslerin dili necə müasir vəziyyətinə gətirdiyi araşdırılıb.Anqlo-Sakson yaşayış məntəqələri, skandinavların etdiyi yürüşlər və gətirdikləri dillə, yerli xalqın vaxtilə istifadə etdiyi dilin kombinasiyasi göstərilmişdir. Dilin necə standartlaşdırıldığı, hansi leksik ve fonetik deformasiyalara uğradığı şərh edilmişdir. Ən sonda müəllif standartlaşdırılmış ingilis dilinin illər keçdikcə qloballaşdığını əsas gətirərək buna təkan verən amilləri vurğulamış və İngilis dilinin "lingua-franca" olaraq XXI əsrin tələbi olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Резюме

В этой статье рассматриваются основные исторические события, которые сформировали английский язык. Были исследованы исторические процессы, войны, слияние британцев с другими народами и то, как эти процессы привели язык к его современному состоянию. В статье показано сочетание двух языков (языка, который использовали коренные жители, и языка, принесенного норманнами). Здесь же Объясняется, как стандартизирован язык, какие лексические и фонетические деформации он претерпел, наконец, автор выделяет факторы, которые привели к глобализации стандартизированного английского языка на протяжении многих лет, и приходит к выводу, что английский как "лингва франка" является требованием 21-го века.

The importance of language in our lives cannot be overstated. It is one of human evolution's most significant accomplishments. Communication is recognized as a critical aspect of human life. It is impossible to communicate without the use of language. There is no better language than English for efficiently communicating with people who speak a variety of languages and dialects It is indisputable that at the beginning of the 21st century, English has become the lingua franca, the language used for communication between people living in different countries of the world. Despite being rated second to Mandarin Chinese, English is now regarded as a global language across the world. The English language has been colonized by non-native-speaking countries for millennia.

They have adopted English as their primary language and have integrated it into their culture. This results in a plethora of different English dialects. And like other languages,

English has a deep and interesting history. In this article, you are going to read the main events that shaped the history of English and how these events affected it.

The time period Anglo-Saxon became first utilized by Continental writers withinside the overdue eighth century to consult British Saxons, St. It appears to had been used to differentiate it from the ones at the European continent, which Bede called the Ancient Saxons ("Old Saxons"). This call shaped a part of the name rex Angul-Saxonum ("king of the Anglo-Saxons"), once in a while utilized by the King of Wessex (871-99) and a number of his successors. During the Norman Conquest, the dominion that advanced from the dominion of the Anglo-Saxon peoples got here to be called England, and Anglo-Saxon, a collective time period for the Anglo-Saxon people of the region, became sooner or later changed with the aid of using "British". For a time thereafter, it existed as an casual synonym for Anglo-Saxon English, however this utilization declined as immigrants from Asia, Africa, the Caribbean and different areas past northern Europe similarly reshaped Britain's ethnic makeup. The Anglo-Saxon time period in Britain was almost six centuries from AD 410 to1066. This duration became called the Dark Ages, as written reasserts for the early years of the Saxon invasion have been scarce. When the Roman legions left Britain, the Germanic-talking Angles, Saxons, Jutes, and Frisians—at the start started out arriving in small invading corporations, however quickly their numbers steadily increased. They to start with encountered little stiff resistance from the surprisingly prone population of Britain. However, round 500 AD, the invaders have been fiercely resisted with the aid of using the Romano-British led with the aid of using King Arthur - and there's no conclusive proof that he did. The Celtic areas of Britain noticed the Saxons as enemies and strangers on their borders: their names have been Sassenach for the Scots and Saesneg for the Welsh. Various Anglo-Saxon corporations settled in specific components of the country. They based numerous kingdoms that modified often and have been continuously at strugglefare with every different. These kingdoms once in a while followed one in all their rulers, Bretwalda, as the "High King". In 650 AD there have been seven separate kingdoms as follows:

1. Kent became located with the aid of using the Jutes. Ethelbert of Kent became the primary Anglo-Saxon king to be transformed to Christianity with the aid of using St Augustine round 595 AD.

2. Mercia, whose best-acknowledged ruler is Offa, constructed Offa's Dyke alongside the border among Wales and England. This notable state stretched throughout the Midlands.

3. Northumbria, wherein the Friar Bede (c. 670-735) lived and wrote the Church History of England.

4. East Anglia includes the Angles: People of the North (stay in current Norfolk) and People of the South (stay in Suffolk).

5. Essex (East Saxons). It became right here that the well-known Battle of Maldon became fought in opposition to the Vikings in 991.

6. Sussex: South Saxons settled right here.

7. Wessex (West Saxons), later King Alfred's kingdom, the simplest English king ever to be known as 'The Great', and his similarly fantastic grandson, Athelstan, the primary to sincerely name himself 'King of England'. In 850 AD, the seven kingdoms have been united into 3 exquisite Anglo-Saxon kingdoms: Northumbria, Mercia, and Wessex. The Anglo-Saxons had turn out to be Christian people. Although Anglo-Saxon is the ancestor of contemporary-day English, it's also a separate language. Latin's courting to Romance languages is quite lots similar to contemporary-day English. The English language evolved from the West Germanic dialects spoken with the aid of using the Angles, Saxons, and

different Teutonic tribes who participated withinside the invasion and career of England withinside the 5th and 6th centuries.

As a language, Anglo-Saxon or Old English became very special from contemporary-day English. The language flourished in England till the Norman conquest while France have become the language of courtroom docket and literature for a time. English became accordingly deserted for ordinary use and unexpectedly modified in step with the contemporary-day language. When Old English writings commenced to seem withinside the seventh, eighth, and 9th centuries, there has been a exquisite deal of nearby variation, however now no longer substantially greater than the ones determined in later periods. This became the language Alfred the Great known as English withinside the 9th century. The Celts already lived in England while the Anglo-Saxons arrived, however nowadays there's a bit apparent hint in their English language. Some students have counseled that the Celtic language might also additionally have had an underlying affect at the grammatical improvement of English, specifically in components of the country, however that is incredibly speculative. Very few quotations from this supply are recognized with truth to have entered Old English. Among the survivors in contemporary-day English is the brock (badger) and coomb a type of valley, along many toponyms. The Germanic tribes of the Jute, Angles and Saxons fashioned the idea of English after they got here to England withinside the 5th and 6th centuries. In the primary seven-hundred years of the language's existence, 3 important impacts may be referred to in its development: English got here into touch first with the Celtic language, then with the Roman language, and eventually with the Scandinavian language.

Scandinavians got here in huge numbers to settle in new regions. They are based on many cities and villages in northern England. A blended populace of English 3d Danes emerged in lots of regions. Language combos had been clean as their languages belonged to the identical language group. The eventual effect of the Scandinavian invasions on the English language turned into made at a later date, 12-13. century, while the Scandinavian detail turned into included into important English dialects, historic occasions main to linguistic affect date lower back to BC. ninth and tenth Centuries Only Alfred the Great of Wessex stored them at bay. In 878 the Treaty of Wedmore turned into signed and England turned into divided into Wessex (owned via way of means of Alfred) and Danelaw (gned via way of means of the Danes). The reconquest of Danish lands turned into efficiently persevered via way of means of Alfred's successors, however most effective withinside overdue tenth century. Danish raids had been renewed again. They reached a brand new peak withinside the early eleventh century. Managed via way of means of Sweyn and Canute. The assaults had been often accompanied via way of means of needs for huge sums of money. In 1017, Canute turned into the topped king and have become a part of a huge northern empire that included England, Denmark, and Norway. Upon Canute's death, his state dissolved and England 17ained its political independence, till then single country turned into divided into six counties. Scandinavian dialects belonged to the Germanic group, and the Danes quickly linguistically merged with the neighborhood Old English dialects, leaving a few Scandinavian elements.

At the start of the occupation, Danish settlements have been little extra than armed camps. four But progressively the scenario stabilized and the Danes commenced to take their families. New settlers and Englishmen married and mingled; they lived near every different and did now no longer fluctuated both in society or at the extent of lifestyle and tradition. They stay extra effortlessly with nearby residents as there may be no language barrier among them. In total, extra than four hundred English villages and cities are of

Scandinavian starting place (thep means "village"). Presumably, human beings in lots of areas have become bilingual, predominantly Old Norse or English. Eventually, Scandinavians have been covered withinside the nearby population, each ethically and linguistically. They merged with the society around them, however, there has an impact on the linguistic scenario, and the in addition improvement of the English language become pretty deep. The improved nearby variations in English withinside the eleventh and J2th c. ought to partially be attributed to the Scandinavian have an impact on. Due to the contacts and aggregate with O Scand, the Northern dialects had received lasting and every so often indelible Scandinavian features. They determined a huge admixture of Scandinavian phrases in early ME statistics determined which corning from the North East while modern texts from different areas are almost without Scandinavian borrowings. In later ages, the Scandinavian detail surpassed into different areas. The incorporation of the Scandinavian detail withinside the London dialect and Standard English become introduced approximately with the aid of using the converting linguistic scenario in England: the aggregate of the dialects and the developing linguistic unification. These consist of a few very fundamental phrases, such as “take” and " even pronoun “they”. Because the 2 languages had a Germanic foundation, there have been several similarities between Old English and the invaders' language.For example, a few phrases may also display a few shapes of hybridization, with a few spellings of Old English and others of Norwegian starting place. However, the similarities between the 2 languages are so top-notch that in many instances it's far not possible to make certain of the precise starting place of a selected phrase or spelling. However, a whole lot of Norse's have an impact on, together with the substantial majority of borrowed phrases, does now no longer seem in written English till after the following top-notch historic and cultural upheav1, the Norman Conquest. The Norman Conquest become the 11"-century invasion and occupation of England with the aid of using a navy of heaps of Norman, Breton, Flemish, and French provinces led with the aid of using the Duke of Normandy, later named William the Conqueror. The Normans got here from northern France in a vicinity known as Normandy. The Normans invaded England in 1066 the fact they desired to end up the Norman king in England after the Anglo-Saxon king died. The first Norman king become William the Conqueror, who gained the Battle of Hastings in opposition to the Anglo-Saxons in 1066. The Norman Conquest, as a result of the Battle of Hastings in 1066, gave the English language it is most powerful extrude of course on this defeat of England. The mythical war, William of Normandy (William the Conqueror), introduced the Norman language to the Royal Courts of England. The Norman Conquest even modified the English language withinside the decreased training as the brand new language use become filtered via with the aid of using society. This has produced a thrilling blend of languages, with French and English popping out collectively as stressed companions throughout the country. We can see the French phrases for regulation and navy, which nonetheless exist nowadays with 'bail' and 'sergeant'.

From the 11th to the 14th centuries, French was the language of the Court, royal statutes and legal documents. French became extensively utilized in colleges and universities. Although the Normans ruled England, they were still few in number compared to the English population. A thriving market for translators is thought to have grown for French speakers who wished to trade with the English during the Norman Conquest. During this time, many new words were developed, combining English and French. For example, the French word "gentle" combined with the English "man" and "woman" to form the words "gentleman" and "gentlewoman". The word 'kind' also took English endings to form the adverbs 'kindly' and 'non-gentlemanly'.

While English was rapidly disappearing as an official written language, it was left to develop without any restrictions. In conversational English, from the beginning of the Norman invasion, people's grammar became more fluent and lost almost all inflections of the original Old English language.

At the same time, the English vocabulary absorbed influences from the dominant French, as well as Scandinavian and Scandinavian influences from previous centuries. This has seen more than 30,000 new words added to the English vocabulary.

Additionally, remarriage became common among the immigrant Normans and the native English population. This meant that people commonly spoke both languages, causing the two languages to become even closer. By 1100, the English language had changed so much that it could no longer be classified as Old English. It was a completely new language: Middle English.

After the occupation, many writers learned and used French. For representing sounds, that they'd diverse regulations. In French, for example, the letter ‘c’ became hired to spell Latin phrases finishing in an 's' vowel. Conquest ushered in a paradigm shift withinside the manner of which people communicated. Because the brand new pronunciation requirements originated in London English, the royal courtroom docket and management had been relocated to London. The texts had been rewritten withinside the London dialect, with the preceding spelling requirements being substituted with London pronunciations. During the 1300s, the established order of crucial facilities of study, Cambridge and Oxford affected written conventions. These cities spoke awesome dialects, however, they had been near the courtroom docket, and the spelling conventions that developed in those cities could be tailored to London dialect writing norms. Because of the rotating clerical and intellectual workforce, the triangle of London Oxford-Cambridge has become one of the maximum extensive and Brgest growing orthographic requirements. The creation of printing at some stage in the overdue 1400s converted the charge at which manuscripts had been produced and for this reason distribution and adoption of the written files on paper made it tremendous and cheaper. These elements supported the boom of forms and report keeping. The upward thrust of London and its duty in public establishments made certain that it's far a crucial middle of linguistic trendy for the growing economy. Standard written regulations established upon London English had been advanced and used even in locations in which nearby dialects infrequently had an impact via way of means of the sounds of the spoken London English. Documents traveled in extra numbers than human beings and consequently, the regulations of the location are encouraged greater without difficulty than the spoken dialect attributes of the travelers. Printers worked in standardizing English language that allows them to reduce the versions and make the system of printing easier. The printing career converted into the career of publishing in which publishers are taken into consideration crucial for putting written requirements for English language. Printers had been interested in standardizing the English language which allows you to lessen range and simplify the printing system. The printing career developed into publishing, with publishers gambling a vital position in organizing written requirements for the English language. The pronunciation of vowels withinside the English language become significantly disrupted in the course of the 1500s. The Great Vowel Shift swept the speech community, isolating lengthy vowels' historical written bureaucracy from their many pronunciations. As a result, the English language has a completely unique set of letter-to-written vowel notes in comparison to the relaxation of Europe. The silent "e's" hired withinside the spelling gadget had been nevertheless used, however they had been repurposed as a device to sign the utilization of lengthy vowels that had altered due to the

Great Vowel Shift. Other sounds, inclusive of the g's and k's withinside the unique gn and kn clusters, had been decreased and eventually removed. The novices had been annoyed via way of means of a chain of silent letters due to this. Changes withinside the orthographic norms slowed dramatically, and Modern English become decreased to a spelling gadget. It is in essence, a standardized Middle English gadget. The growing use of written language has necessitated the advent of sources that supplied elements of language in a layout that might be available via way of means of every person who wanted language information. These people blanketed each non-local audio system and local audio system that needed to analyze greater approximately the language's new advances. The early dictionaries had been only a series of tough terms, ordinarily mortgage phrases from Classical languages and overseas colonies. Dictionary authoring has become a diagnosed pastime withinside the 18th century, and publishers recruited professors to compose those substances. The launch of Samuel Johnson's Dictionary of English Language became a watershed second withinside the improvement of reference substances and dictionaries. It took on a greater cutting-edge descriptive tone. The reputation of an alternate system and the rejection to label it as degeneration become extensive and new. The spelling gadget become diagnosed as current Modern English at the time, with some orthographic quirks inclusive of the use of an extended S letter and the spelling of display as shew. During the 18th century, there had been moves advocating for drastic spelling revisions withinside the English language. Benjamin Franklin devised an alphabetic system that keeps the English orthography whilst additionally introducing single symbols for current digraphs and additional symbols for vowel dissimilarities that aren't meticulously indicated withinside the writing device. George Bernard Shaw become a staunch supporter of complete spelling reform. Though numerous tries at standardization had been tried from the Middle English duration to the prevailing day, the English language has now no longer but been definitely standardized. This because of a lot of elements. Language academies had been mounted all in the course of Europe to codify and standardize the numerous elements of language. This approach, however, did now no longer capture on in English-speaking countries, and no formal academy for standardizing the English language has been set up in both the USA or the United Kingdom.

Older texts become illegible for those learning new systems when the spelling was updated to reflect the pronunciation. Furthermore, historians would prefer not to update the history Though reasonable, the approach resulted in significant modifications in spelling, which were not well received in native English areas. Older texts become illegible for those learning new systems when the terms include fossil evidence of archaic spellings with sensible and current spellings. The widespread use of electronic communication, such as phone messaging and computers, has led to a significant number of abbreviated resolutions. The current orthographic norms in written materials have been preserved by those who enforced spelling regulations, such as schools and publishers. The widespread use of electronic communication, such as phone messaging and computers, has led to a significant number of abbreviated resolutions. The current orthographic norms in written materials have been preserved by those who enforced spelling regulations, such as schools and publishers. Due to the difficulty in obtaining spelling standards due to spelling-pronunciation mismatches, technologies have resulted in the democratization of writings and a rise in the usage of non-standard spellings. The written language will be affected by these shifts in usage patterns. The rising usage of electronic publications via the Internet has put the publishing sector in jeopardy. The usage of abbreviations and electronic spelling conventions would have a significant impact on the papers that are published.

Finally, several initiatives to standardize the English language have been tried. There were many modifications withinside the language over the Middle English era, with French being hired after the invasion and ultimately being modified into London English. The printing press aided the ebook of written texts written in Modern English and London English, which become any other revolution withinside the standardizing of the English language. Later withinside the 18tcentury, dictionaries grew in prominence, main to the ebook of fashionable spelling dictionaries.

By 1670 there had been British American colonies in Virginia, and Maryland and settlements withinside the Bermudas. Honduras, Antigua, Barbados, and Nova Scotia. Jamaica become acquired via way of means of conquest in 1655, and the Hudson's Bay Company mounted itself in what has become northwestern Canada from the 1670s on. After independence, colonialism modified the contemporary global in essential and everlasting ways, generating young, ethnically various states in Africa, Asia, and the Americas. Its imprints are political, economic, cultural, and, finally however now no longer least, linguistic. In settings throughout the globe, European languages had been diffused, moved, and altered. British colonial enlargement has unfolded English to all continents, paving the manner for its cutting-edge reputation because the global's main language and, ultimately, for a brand new knowledge of what 'English' means: cutting-edge English is normally understood as a group of extra or much less interrelated countrywide or local varieties, as opposed to a single monolithic 'Standard English.' As a result, the plural shape of 'Englishes' has become entrenched and accepted. The numerous sorts of colonization and their related ecologies had been utilized by Europe colonial powers to impose their personal cultures and languages on their personal colonies. English become mounted because the language of authority withinside the British Empire, and as a result, it commenced to be followed via way of means of indigenous populations in every country.Because the British Empire spanned about a quarter of the globe, English became an important language in many territories. Although English was not the people's language in Asia and Africa, it was the language of commerce. It was the language of the upper crust and speaking it gave you access to higher education and opportunities.The different countries that comprised the British Empire eventually acquired independence. Even though they spoke a variety of local languages, they still needed to communicate with one another. Because the most powerful individuals spoke English, it won the day. English would inevitably become the language of business and politics as a result of economic influence. To be successful in life, people needed to be able to communicate in English. For this reason, an increasing number of people are learning Business English. It established a strong footing and is now the dominant or official language in a number of countries.English was spread over the world by sailors, soldiers, traders, and missionaries. Also migrating to North America were English speakers. Of course, they weren't the only ones who chose to make their home there. However, the founding fathers of the United States recognized the value of English and tried to ensure that it remained the majority language. English grew in importance across the world over time, although it was not the first European language of colonization. It was more frequent in the nineteenth century for people of diverse native languages to speak in French.English is being taught to youngsters as early as primary school. Students are required to communicate in English while on the school campus, and some contemporary missions schools additionally penalize students with a fine (penalty) if they do not; this aids in the development of effective communication skills as well as body language. There are two primary accents in English: American and British. The American accent is incredibly sluggish. The majority of individuals in the globe have a British accent, whereas only a few

have an American accent. English is extremely helpful in today's world for both business and social networking with friends and family. A better communicator can communicate more effectively, which reaches more individuals and reduces the chances of misunderstanding. People may be impacted by your thoughts and ideas, and they can relate to them without difficulty. Without a doubt, English is necessary in today's society, since you must communicate from the minute you get up until you go to bed for many reasons. In everyday life, English plays a significant role. English is utilized at banks, train stations, bus terminals, airports, educational institutions, medical facilities, and the private sector, among other places. With other countries, English is a business language. Many students travel to other countries for education and employment. They will be able to communicate with the locals if they use English as their main form of communication. And students must know English very well because, in order to advance in their careers, they must have good English speaking abilities as well as the confidence to confront a large number of people in interviews. It is quite difficult to function in today's world without knowing English. To sum up, you need a common language in addition to your mother tongue to connect with people and exchange ideas with them. English serves as a common language for all countries. In today's world, it is referred as a "lingua franca." It is the official language of many nations, and it is widely used in all sectors. And of course it is particularly important in the business and private sectors.

Resources:

https://margaliti.com/rastorgujeva.pdf
https://www.cambridge.org/core/books/history-of-the-english-language/standardisation/993DCB22845585F7E310C6BC9DEE8ABB
https://www.researchgate.net/publication/340526504_The_Effects_of_Globalization_on_English_Language_A_Study_on_the_Students_of_Business
http://sdeuoc.ac.in/sites/default/files/sde_videos/History of English Language_0.pdf
https://www.researchgate.net/publication/324068184_Brief_History_of_the_English_languagehttps://www.monticello.org/site/research-and-collections/anglo-saxon-languagehttps://www.medievalists.net/2016/10/the-linguistic-influence-of-the-norman-conquest-11th-century-on-the-english-language/
https://www.thoughtco.com/modern-esnglish-language-1691398

Ingilis dili frazeologizmlərinin semantik təsnifi məsələləri.

Müəllim: Əliyeva Nərmin Hüseyn qızı
Tələbə: Fərzəliyeva Asnifat Aydın qızı

Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: nermin.eliyeva94@gmail.com

Açar sözlər: frazeologiya, semantika, semantik təsnifat, alınma frazeologizmlər.
Ключевые слова: фразеологи, семантика, семантическая классификация, заимствованные фразеологизмы.
Key words: phraseology, semantic, semantical classification, borrowed phraseological units.

Mənşəcə yunan sözü olub, “phrases” - ifadə, “logos” - nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş frazeologiya dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna deyilir.

Dilçilikdə frazeologizmlərin müxtəlif aspektlərdəndən təsnifi qeyd olunmuşdur. V.Vinoqradovun frazeologizmlərin komponentlərinin bir-biri ilə bağlılığına əsaslanan struktur-semantik təsnifata görə frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklər və frazeoloji birləşmələr fərqləndirilir [1, s.17].

İngilis dilində frazeoloji vahidlərin semantik təsnifi onların sistem şəklində nəzərdən keçirilməsini ön plana çəkir. N.N.Amosova görə frazeoloji fondun təsnifatı frazeoloji təhlilin məqsədi deyil, olsa-olsa həmin təhlilin nəticələrini ən qısa formada təqdim etmək vasitəsidir [4, s. 191]. İngilis dili frazeologiyasının elmi-nəzəri əsaslarının tədqiqində N.N.Amosovanın tədqiqatları xüsusi yer tutur. N.N.Amosova ingilis dili frazeologiyasının müstəqil tədqiqində V.Vinoqradovun tədqiqatlarının təsiri olduğunu, ingilis frazeologiyası fonduna aid heç bir tədqiqatın onun frazeoloji konsepsiyasından kənara çıxmadığını qeyd edir: N.N.Amocova ingilisdilli tədqiqat-çılardan E.Patrik, F.Vizentelli, L.C.Bekkerin frazeologiyaya aid mülahizə¬lərini araşdıraraq frazeologizmlərin araşdırılması sahəsində ingilis və Amerika dilçiliyin¬dəki vəziyyətə dair fikirlərini belə qeyd edir: Azərbaycan və rus dilçiliyində frazeolo¬giya nə qədər işləmniş olsa da, ingilis və Amerika dilçiliyində belə bir təlim ümumiyyətlə mövcud deyil. İngilis və Amerika dilçiliyində idiomatokanın tədqiqi bəzi “ifadələr” lüğətindən, yaxud dil üzrə təcrübi vəsaitlərə yazılmış rəy və qısa qeydlərdən ibarət olmuşdur. Bütövlükdə etiraf etmək lazımdır ki, ingilis və Amerika dilçilərinin işlərində frazeologiyanın nə tədqiqat predmetinin hüdudlarını, nə təhlil metodikasını, nə də “sabit söz birləşmələri” nəzəriyyəsinin işlənmiş əsas anlayışlarını tapmaq olar [4, s. 11-19].

N.N.Amosova frazeoloji fondun öyrənilməsində kontekst və situasiya, kontekstin tipləri məsələlərini əsas tutaraq sabit kontekstin xüsusiyyətləri, onun bağlı olduğu vahidlərlə əlaqəsini nəzərdən keçirir və nəticədə də, frazeoloji vahidlərin sabit kontekstin vahidləri olub, ilk növbədə dəyişkən kontekstin vahidləri olan “sərbəst” söz birləşmələrindən fərqləndiyini qeyd edir. Onun fikrincə, frazem sabit kontekstin tərkib hissələrindən birinin frazeoloji cəhətdən bağlı olan mənalı vahididir. Frazemin sabit əlaməti onun tərkibinə daxil olan əsas sözün maddi vahidliyidir [4, s. 58-67]. Dil sistemində tək morfemli sözləri idiom kimi qəbul etməyən A.Makkay iki və daha artıq

morfemdən ibarət leksik birləşmələri idiom hesab edir. O, idiomları qruplaşdıra-raq onları "frazeoloji idiomlar" adlandırırdı və bu növ birləşmələrdə tərkib hissələrin mənası ilə bütöv konstruksiya arasında az əlaqə olduğunu qeyd edir, mənanın aydın olmamasını idiomatikliyin yüksək göstəricisi olduğunu göstərirdi [6, s.24].

Hər bir dilin, o cümlədən ingilis dili lüğət tərkibinin əsasını frazemlər və idiomlar təşkil edir. İngilis dili frazeologiyasının tədqiqi sahəsində A.V.Kunin, İ.V.Arnold, A.İ.Alyoxina da xüsusi xidmət göstərmişlər. L.P.Smit isə ingilis dili frazeologizmlərinin sistemləşdirilməsinin ilk təşəbbüsçülərindən biri kimi tanınır.

Görkəmli frazeoloq-alim V.N.Teliyanın da bildirdiyi kimi, "dilin frazeoloji tərkibi - elə bir güzgüdür ki, bu güzgüdə linqvokulturloji topluluq özünün ortaq identifikasiyasını tapır. ... Milli dillərdə frazeologizmlər dil kollektivinin tarixi və ya mənəvi təcrübəsini əks etdirən gerçəkliyin obrazlı təsəvvürü əsasında yaranır" [7, s. 9, 214-215].

Frazeoloji vahidin semantik tutumu heç də həmişə onu təşkil edən sözlərin məna tutumu ilə üst-üstə düşmür. Məsələn,

To take a hair of the dog that bits you -iti öldürənə sürütləyərlər;

Pain in the neck – çətin adam; feel down in the dumps – bədbin;

Like a bull in a china shop – çox yöndəmsiz;

To jump out of skin – yerindən sıçramaq; diksinmək;

New laws, new lords – Təzə ağa, təzə ağacan;

Caution is parent of safety – Ehtiyat igidin yaraşığıdır.

İngilis frazeologizmləri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Frazeoloji birikmələr (yaxud qovuşma) (phraseological fusions) özlərinin möhkəm semantik bağlılığı, bölünməzliyi ilə fərqlənir və tərkibindəki component¬lərin müstəqil mənalarını tamamilə itirməsi nəticəsində yaranan sabit söz birləş¬mələrinə deyilir. Bu tip birləşmələri xarakterik xüsusiyyətlərinə görə (sözlər öz leksik mənalarını itirərək birləşmənin komponentlətinə cevrilir və ümumi mənanı ifadə edir, komponentlər sırasına arxaizmlər daxil ola bilər, sinaktik cəhətdən parçalamaq mümkün deyil, komponentlərin yerdəyişmə halları qeyri-mümkündür) fərqləndirmək olar. Semantik bütövlük bu söz birləşmələrinin fərqləndirici əlaməti hesab olunduğundan dildə onlara idiomlar da deyilir. Xüsusi səciyyə daşıyan bu tip birləşmələr (məsələn, kilkenny cats qatı düşmənlər; kick the bucket "ölmək"; drag one's feet (heels)-ayağını sürümək, ləng tərpənmək; to stew in smb's own juice – öz qazdığı quyuya düşmək; to put a bold face on smth- qəti hərəkət etmək; to put one's hands into a hornet's nest – özünə düşmən qazanmaq və s.) ingilis dili frazeologiyasının əsasını təşkil edir:

Frazeoloji birikmələrdə həqiqi məna itdiyindən məcazi məna həmişə ön plana keçir. Komponentlərin məcazi mənaları əsasında əmələ gələn frazeoloji birikmələrin mənalarını və bədiilik xüsusiyyətlərini yalnız tarixi nöqteyi nəzərdən açıqlamaq mümkündür. Məsələn: at bay və be at somebody's beck and call frazeologizmlərin tərkibində işlənən "bay" və "beck"sözləri arxaizmlərdir. Əfsanəyə görə XVIII əsrdə Kilkenny və Irishtown arasındakı müharibə hər iki şəhərin dağılması ilə nəticələnmiş və "Kilkenny cats" frazeologizmi də bir əfsanədən götürülmüşdür. Klarendonun kitabından götürülmüş "send smb. to Conventry" frazeologizmi ingilis inqilabı dövründə Konventri şəhərində yalnız güclü monarxların saxlanıldığı bir həbsxana ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

2. Frazeoloji uyuşmalar (phraseological units) komponentləri arasında müəyən dərəcədə müstəqillik olan və bununla da, komponentlərdən birinin həqiqi mənası qismən də olsa nəzərə çarpan birləşmələrə deyilir. Məsələn,

to wind smb. around one's little finger - bir kəsi barmağına dolamaq; to know the way the wind blowing - küləyin hardan əsdiyini bilmək; to blurt smth out in one's breath – dişinin dibindən çıxanı demək; to let the thought cross the mind – ağlından keçirmək; to be a black mark against smb. – kiməsə qara ləkə olmaq; to go all to pieces – iflasa uğramaq.

Bədiilik və məcazilik baxımından frazeoloji uyuşmalar qismən frazeoloji qovuşmalara bənzəyirlər. Frazeoloji uyuşmaların mənaca anlaşılması onun tərkib hissələrinin məcazi mənasının dərki ilə birbaşa əlaqədardır. Məsələn:

To be dog tired - it kimi yorğun; to play cat and mouse with smb. – bir kəslə siçan- pişik oynamaq;

Dildə həm həqiqi, həm də məcazi məna ifadə etmək imkanına malik olan frazeoloji uyuşmalar omonim ola bilər. Məsələn: ingilis dilində to wipe smb's nose of frazeologizmi həm "əli boşda qalmaq, aldanmaq" mənasında, həm də "kiminsə burnunu silmək" (həqiqi) mənasında işlədilir. To go one's head frazeologizmi "bütün diqqətini bir yerə toplamaq", "tərifdən başı gicəllənmək", "ağlı topuğuna vurmaq" mənalarında işlədilir.

Frazeoloji uyuşmaların aşağıdakı özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

- Yüksək bədiilik, emosionallıq və ifadəlilik xüsusiyyətlərinə malik olan bu tip birləşmələr dildə daha çox işlədilir. Məsələn: to make no head or tail out of smth – başını-ayağını bilməmək; to bore smb. to death – cana-boğaza yığmaq; to jump out of the frying pan into the fire – yağışdan çıxıb yağmura düşmək.

- Frazeoloji uyuşmalarda komponentlərin semantik xüsusiyyətləri saxlanılır. Məsələn: to shake in one's boots – qorxudan əsmək; to be at death's door – ölüm ayağında olmaq; to walk on air – sevincdən uçmaq.

- Frazeoloji uyuşmalara xas olan xüsusiyyətlərdən biri də tərkib hissələrinin yerdəyişməsinin qeyri-mümkünlüyüdür. Məsələn: to be under the weather, to be in a foul mood, to keep chin up, to be in a snit.

- Frazeoloji uyuşmalar dildəki leksik vahidlərin sinonimi ola bilir. Məsələn: to have an eye on =keep an eye out for – göz qoymaq, nəzarət etmək; to get the swelled nose = to go about with one's head in the air = to look down one's nose =to cock one's nose – burnunu dik tutmaq

3. Frazeoloji birləşmələr (phraseological combinations) tərkibindəki component-lərdən birinin öz mənasında, digərinin isə məcazi mənada işləndiyi sabit birləşmələrə deyilir. Məsələn: to meet demands - tələbləri ödəmək; to make one's mouth water; to tempt someone with smth; to gaze longingly at someone; to lay smth. to heart; to have got too many irons in the fire; every riff-raff. Nümunələrə əsasən bu tip birləşmələrdə həm müstəqil, həm də frazeoloji mənaya malik sözlərin işləndiyini qeyd etmək olar.

Dilçilikdə frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd olunur:

- Bu tip birləşmələrin tərkibindəki sözlərin birini dəyişmək mümkündür. Məsələn, to scare smb. to death = to frighten smb. to death – çox qorxutmaq; to feel dead tired = to be dead on feet - əldən düşmək, yorulmaq.

- Frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin yerini dəyişmək mümkündür. Məsələn, to laugh in smb's face = to laugh in the face of smb.; to strengthen smb's hand = to strengthen the hand's of smb. və s.

Dilçilikdə ingilis frazeoloji sisteminin semantik kriteriya əsasında ətraflı təsnifi demək olar ki qeyd olunmamışdır. X.Ağaverdi yazır: "İdiomatik frazaların çoxu ingilislərin gündəlik həyatından, məişətindən gəlir. Ingilis dilinin lüğət fondunda bu xalqın həyatı ilə bağlı xeyli sayda idiomlar vardır. Məişət işləri, ərzaq hazırlamaq, bişirmək "to watch the clock", "to pour oil on troubled waters" və s. idiomlarının yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq "", "to be as nutty as a fruitcake", "back to the salt mines", "in deep water", "to play one's cards close to the vest" frazeologizmlərinin əmələ gəlməsində əsas olmuşdur. Bir sıra frazeologizmlər əşya, heyvan və rənglərlə əlaqədardır. Məsələn, "the appe of one's eyes" və s. [2, s. 86].

İngilis dilinin mürəkkəb və zəngin frazeoloji sistemi bu xalqın tarixi keçmişini əks etdirir. Bibliya qədim dövrlərdən indiyədək insanların çox müraciət etdiyi kitab olmuşdur. Bibleizm adlandırılan belə frazeologizmlər ingilis dilinin lüğət fondunda xüsusi yer tutur. Məsələn,; broken heart - qırıq qəlb; Christ's foot! – Aman Allah!; to pay one's footing – öz payını götürmək; not to let one's left hand know what one's right hand does – sol əlin gördüyü işin sağ əlin bilməsin; to wash one's hands – məsuliyyətdən yayınmaq; to grind the faces of the poor - əzab vermək; to marry with the left hand – padşah nəslindən olan adamın adi adamla evlənməsi; to strengthen smb's hands- ehtiyac; olana əl uzatmaq.

İngilis dilində As you sow, as you reap – Nə əkərsən onu da biçərsən; Charity covers a mutitude of sins –Xeyriyyəçilik çox günahları təmizləyər; Do not put new wine into old bottles – Köhnə qaba şərab tökmə; If the blind lead the blind, both shall fall into the aitch – Əgər koru kor aparırsa ikisi də çuxura düşər və s. kimi özlərində əsas həyat ideyalarını, sadə həqiqətləri ehtiva edən atalar sözləri Bibliyadan və müqəddəs yazılardan alınmışdır.

İngilis dilinin lüğət fondu the world, the flesh and the devil - yanlış həvəs; from the bottom of the heart - səmimi qəlbdən, ; to lay violent hands on oneself – intihar etmək; for better, for worse - yaxşı və pis gündə; on the face of the earth – yer üzündə, bütün dünyada və s. kimi dualardan götürülmüş frazeologizmlərlə də zəngindir.

Tarixən xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr dillərin də frazeoloji sisteminə təsirsiz qalmamış, onların bir dildən digərinə keçməsinə zəmin yaratmışdır. "Xalqların qarşılıqlı əlaqə təsirinin dərin tarixi kökləri mövcuddur. Atalar sözləri və məsəllərin zənginləşməsi və formalaşmasına alınmalar müxtəlif şəkildə təsir edir. Alınmalar təsadüfi səciyyə daşımadığından atalar sözlərini və məsəlləri şərh etmək üçün tarixə, ədəbiyyata, milli-mədəni abidələrə müraciət etmək və belə alınmaların mənbəyini beynəlxalq münasibətlərdə, xalqların bir-birinə mədəni təsirində və dərin əlaqələrdə axtarmaq gərəkdir. Çünki ictimai, iqtisadi, dini əxlaqi, etik, estetik mənbəli alınmalar müəyyən zərurətin nəticəsində meydana çıxır və onların əksəriyyəti təfəkkür tərzində ictimai formasiyaların ifadəsi kimi qiymətləndirilir" [3, s. 95].

Qədim Roma və yunan ədəbiyyatı ingilis dili frazeologizmlərinin formalaşmasında xüsusi təsirə malikdir. Məsələn, the face that launched a thousand ships; white elephant; resting on laurels; apple of my eye; the pot calling the kettle black; knight in shining armor.

On the knees of the Gods - bir Allah bilir; like a Trojan - cəsur, igid; on the razor's edge - təhlükəli vəziyyət; Penolope's web - Penelop planı, Homeric laughter - qəhqəhə ilə gülüş, və s. Homerin "Illiada" və "Odissea" poemalarından götürülmüş frazeologizmlərdir.

İngilis dili lügət fondunda yunan tarixindən və mifologiyasından xeyli sayda frazeologizmlər vardır. Məsələn, to blow hot and cold - ikili mövqe tutmaq; the last straw - səbr kasası dolmaq; to nourish a viper in one's bosom - qoynunda ilan bəsləmək; the Gordian knot - dolaşıq iş, müşkül məsələ, əngəl; the unwritten law - yazılmamış qanun; Albatross around one's neck – boynundan albatros quşu kimi sarılmaq; Platonic love - plotonik sevgi ; one swallow does not make a summer - bir güllə bahar olmaz [5].

İngiltərədə baş verən bir çox tarixi-siyasi, mədəni və s. hadisələrin nəticəsində ingilis frazeologizmlərinin bəziləri latın və fransız dillərindən keçmişdir. Məsələn:

Caught red-handed – cinayət üstündə yaxalanmaq; pull somebody's leg – ayağının altını qazmaq; straight from the horse's mouth – etibarlı mənbələrdən; steal ones thunder – bir kəsin fikir və ideyalarını oğurlamaq. İngilis dilində fransız dilindən alınan frazeologizmlərin sayının o qədər də çox olmadığı qeyd olunsa da, onlar bir çox fransız yazıçılarının əsərlərinin ingilis dilinə tərcümə olunması yolu ilə dilin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Break the ice – barşmaq; butter someone up – yaltaqlıq etmək; turn a blind eye- məhəl qoymamaq; better the foot slip than the tongue – söz ki, ağızdan çıxdı, sənin deyil və s. fransız dilindən alınan frazeologizmlərdir. İngilis dilindəki to shrug one's shoulders - çiyinlərini çəkmək; to force smb 's hand – bir başqasını köməyə məcbur etmək; for smb's fair eyes – kiminsə ala gözünün xatirinə frazeologizmləri Molyerin "Gülünc işvəbazlar" komediyasından götürülmüşdür.

İngilis dilinin frazeoloji fonduna daxil olan silence is gold - danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır; give the cold shoulder – hesaba almamaq; to lose one's head – başını itirmək; to pick up one's ears – qulağını şəkləmək; to be all eyes and ears - göz-qulaq olmaq və s. frazeologizmləri alman dilindən götürülmüşdür.

Müasir ingilis dilində ispan dilindən alınmış frazeologizmlər azlıq təşkil edir: to extend one's hand – əl uzatmaq; to open one's heart to smb. – kiməsə ürəyini açmaq; to use one's wit – baş işlətmək və s. Dildəki frazeologizmlərin bir çoxu müəyyən tarixi hadisə və şəraitlə bağlı olduğundan onlar etnokulturoloji mahiyyət kəsb edir və onların ifadə etdiyi məcazi mənanı anlamaq bu hadisələrlə bağlı fon biliklərə yiyələnməyin əhəmiyyətini ön plana çəkir. Məsələn, İspaniyada vətəndaş müharibəsi dovründə faşist Mola Madridi azad etdikdən sonra əhaliyə özünün şəhərdə beş kolonunun (beş gizli köməkçi dəstə) olduğunu bildirmiş və bunla da the fifth column (beşinci kolon, düşmənin gizli köməkçiləri) frazeologizmi yaranmışdır. Palafoksun qubernator Saraqosun fransızların təslim olma tələbinə verdiyi cavab ilə əlaqədar olaraq war to the knife - yaşamaq üçün deyil, ölüm üçün mübarizə frazeologizmi yaranmışdır.

İngilis dilinə irland və şotland dillərindəndən keçən bir qisim frazeologizmlər vardır ki, onların semantikası müəyyən hadisələrlə bağlıdır. Məsələn, to have one's eye one's merchant – bazarlıq edərkən ancaq öz gözlərinə inanmaq; to be in a dead hand – ixtiyarı olmadan hüquqi şəxslərlə münasibət yaratmaq; hand and thigh – var-dövlətin irsi olaraq qız - övlada keçməsi və s.

İngilis dilində həmçinin holland dilindən (to rend one's hair - saçını yolmaq; to bury the hatchet – ixtilafa son qoymaq), çin dilindən (to lose one's face – etibarını, nüfuzunu itirmək; bite the bullet-dözmək), Ərəb bədii ədəbiyyatından (to rub the lamp – arzularını həyata keçirmək; Cat got your tongue? –dilini pişik yeyib?) alınmış frazeologizmlər vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa dillərdən alınmış, tərcümə və ya kalka edilmiş frazeologizmlər ingilis dilinin mühitinə uyğunlaşaraq struktur baxımdan yeniləşir və bununla da milli kolorit əldə etmiş olur.

İngilis dilinin lüğət tərkibinə Şeksprin əsərlərindən götürülmüş və etnokultroloji mahiyyət daşıyan 100-dən çox frazeologizm daxildir. Məsələn, the head and front of - ən əsas ; to make assurance double sure - həyatda olan hər şey; to win golden opinions - müştəbehlik (Maqbet); To be or not to be? - ölüm ya olum (ölüm-dirim məsələsi); to hoist with one's own petard - öz qurduğun tələyə düşmək; from whose bourne no traveller returns - qayıtmağı mümkün olmayan yerdə, heç kimin qayıtmadığı yerdə, o dünyada (Hamlet); the green-eyed monster - yaşıl gözlü əjdaha; to chronicle small beer - cəfəngiyatla (ağ atlı oğlanlar) (Otello); a fool's paradise - xəyallar dünyası (Romeo və Cülyetta) və s. Yaxud "hold the mirror up to nature" (həyatı olduğu kimi təsvir etmək) ifadəsi Şekspirin eyni adlı əsərində Hamletin sözləridir: "... both at the first and now, was and is to hold, as were, the mirror up to nature... [8].

İngilis dilinin frazeoloji sisteminə to be born with a silver spoon in one's mouth // to be born with a penny in one's mouth // to be born with a cawl on the head (varlı doğulmaq // xoşbəxt bürc altında doğulmaq // başında ağ tük doğulmaq) kimi rəvayətlər əsasında yaranan frazeoloji birləşmələr bəzi dəyişikliklərlə daxil olmuşdur. Müasir ingilis dilində an eye for an eye and tooth for tooth // an eye for an eye (gözə göz, dişə diş) frazeoloji vahidin həm müxtəsər, həm də geniş formatının yüksək işlənmə tezliyini qeyd etmək olar. Bu frazeologizm Babil hökmdarı olmuş Hamurapinin qanunlarına (hərfi mənada - qarşı tərəfə vurulan xəsarət eyni ilə zərər vurana yetirilməlidir) istinad edir. Onu da qeyd etməliyik ki, bir çox mənbələrdə - A.İ.Kuninin lüğətində, "Cambridge Idioms Dictionary"də həmin frazeoloji vahidin bibleizm olduğu, yəni "İncil"dən götürüldüyü də qeyd olunur.

Müasir ingilis dilində işlədilən bir sıra frazeologizmlər Amerika mənbəlidir. Məsələn, strike oil - uğur qazanmaq; face the music – işləri dolaşdırmaq; shot in the neck – bir balaca keflənmək; cut no ice - əməliyyat keçirməmək; hand in one's accounts – ölmək; to get off on the wrong foot – ilk dəfədən pis təssürat yaratmaq.

Məlumdur ki, frazeologizmlə dildə gedən leksik-qrammatik, struktur-semantik proses və dəyişmələrdən kənarda qalmır. Tarixən ingilis dilinin alınma və ya milli frazeologizmləri (buraya atalar sözləri, idiomlar və s. də daxildir) linqvistik və ya ekstralinqvistik amillərin təsirindən müəyyən məna və struktur dəyişikliyə məruz qalmışlar. Bu dəyişikliklər frazeologizmlərin komponentlərindən birinin sinonimi ilə əvəzlənməsi (to shame to look smb. in the face = to be unable to look smb. in the face), frazeologizmin strukturunda ixtisarlar edilməsi (Two heads are better than one = Many heads are better = Two heads are better; Fields have eyes, and woods (walls) have ears = Walls have ears) , frazeologizmin tərkibinə əlavə yeni sözün artırılması (to be tied by the hands and legs - to be tied by the legs). Bu vəziyyətin ingilis frazeologizmlərinin müxtəlif kontekstlərdə üslubi işlədilməsi zamanı daha çox nəzərə çarpdığını qeyd etmək olar. Şübhəsiz ki, bədii əsərlərdə ingilis atalar sözləri çox vaxt qısaldılmış formada işlədilir. Məsələn, A friend in need is a friend indeed = A friend in need – Dost dar gündə tanınar.

İngilis frazeologizmlərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onlara dəqiqləşdirici sözün əlavə olunmasının mümkünlüyüdür. To learn one's lesson – ibrət götürmək frazeologizminə əlavə sözlər artırmaqla to learn good lesson from something – bir şeydən ibrət almaq mənasında işlətmək mümkündür. Yaxud ingilis frazeologizmlərin tərkibində bu və ya digər komponent yaxın mənalı və ya sinonim sözlərlə əvəzlənə bilir. Məsələn,

to hold one's tongue – to hold one's long (sharp, bitter) tongue; with all one's heart – with all one's soul.

Digər dillərdə olduğu kimi ingilis frazeologizmlərinin leksik və qrammatik semantikası onlarda forma və məzmun birliyi yaradır. Söz birləşməsi və cümlə strukturlu frazeologizmlərdə komponentlərin biri qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı komponent kimi çıxış edir. Dilçilikdə əsas komponentin qrammatik mənsubiyyətinə görə feili və ismi frazeologizmlər qeyd olunur. İngilis dilində feli frazeologizmlərdə komponentin sıralanması feilin mövqeyindən asılı olur. Feili frazeologizmlər ingilis dili lüğət fondunun xeyli hissəsini əhatə edir. Məsələn,

to give a free hand - əlini boş buraxmaq; to fall on one's feet – ayağına düşüb yalvarmaq; to throw oneself into smb's arms – ümid gözləmək; to twist smb. round one's little finger – kimisə barmğına dolamaq.

Komponentlərin ifadə vasitələri və struktur rəngarəngliyi baxımından diqqəti cəlb edən ismi frazeologizmlərin əsasını adlar təşkil edir. Belə frazeologizmlərdə isim qrammatik mərkəz kimi təyinedici sözlər toplayır və təyin olunan komponent qismində çıxış edir. Cümlədə tutduğu mövqedən asılı olaraq ismi frazeologizmin semantikası dəyişikliyə uğraya bilir. Qeyd olunan xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, adyektiv və adverbial birləşmələr də ismi frazeologizmlər kimi qəbul olunur. Məsələn,

neck and crop – tamamilə, bütün; safe and sound – sağ-salamat; at sixes and sevens – çaşmış halda; ups and downs – problemlər; down and out – kasıb, evsiz-eşiksiz; bits and pieces – kiçik şeylər; law and order – asayişin bərpası; now and again – vaxtaşırı; cap and bells – oyunbazın papağı; at the outlet - əvvəlcədən.

Beləliklə, hər bir dilin milli, özünəməxsus frazeologizmləri olduğu kimi ingilis dilində də tarixi inkişafın nəticəsində əmələ gəlmiş mürəkkəb frazeoloji sistem vardır. Xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor minillik tarixə malik ingilis frazeologizmlərinin mənbəyi hesab olunur. İngilis xalqının həyat tərzi, sənət və peşəsi, mifik rəvayətləri, dini təsəvvürləri, adət-ənənəsi, dünyagörüşü və s. ilə əlaqədar dildə xeyli sayda frazeologizmlər yaranmışdır. Bu frazeoloji vahidlər mənşə etibarilə müxtəlif olduqları kimi, semantik, struktur baxımdan da fərqli səciyyə daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bak: Maarif, 1991,152 s.
2. Ağaverdi X. Paremioloji vahidlərin praqmatik mətn funksiyası //Elmi axtarışlar XV. Bakı: Səda, 2013, s. 38-42.
3. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: "Nurlan", 2004, 192 s.
4. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963. 321 s.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Учеб. для инс-ов ин.яз. 2-ое издание. М.: Высшая школа, 1996, 381с.
6. Makkai A. İdiom Structure in English. Paris: The Hague, Mouton, 1972, 365 p.
7. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Шк. языки русской культуры, 1996, 284 стр.
8. WilliamShakespeare.Hamlet//http://www.onlineliterature.com/shakespeare/hamlet
9.

Алиева Н

Проблемы семантической классификации английских фразеологизмов

(Резюме)

Фразеологизмы являются особыми единицами языка. Английский язык очень богат фразеологизмами. Семантические аспекты фразеологических исследований всегда вызывали большой интерес у зарубежных ученых. Существует 3 принципа классификации фразеологизмов:

1. Фразеологические сращения – значения фразеологизмов, входящих в эту группу, полностью немотивированны. Из значений отдельных компонентов нельзя вывести целостное значение фразеологизма.
2. Фразеологические единства – сюда принадлежат частично мотивированные фразеологизмы, то есть те, целостное значение которых отчасти связано со значениями отдельных компонентов и мы его можем придумать.
3. Фразеологические сочетания- словосочетания с частично измененным значением.

Aliyeva N.

Semantic classification problems of English phraseological units

(Summary)

Phraseological units are special units of the language. The English language is very rich in phraseological units. Semantic aspects of phraseological study have always been of great interest to foreign scholars. There are 3 classification principles of phraseological units:

1. Phraseological fusions- completely change their meaning; they express the whole meaning together.
2. Phraseological unities- one of the parts is used literally, they remain their semantical features.
3. Phraseological combinations- partially change their meaning.

The Role of Idioms in English

Şükürova Məlahət Gündüz qızı
Odlar Yurdu Universiteti
+994503726492
gunduz.aliyev.55@mail.ru

Açar sözlər: İngilis dilində idiomaların rolu, və nə zaman istifadə olunma qaydası.
Ключевые слова: Когда и как идиомы используются, роль идиом на английском языке.
Keywords: When and how idioms are used , the role of idioms in English.

The world is changing all the time, so is the English language. New technology and pruducts, new sport and leasure activities, attitudes and ways of working. If you know how idioms are formed, you are able to work out what they mean. What do Idioms stand for?

İn modern usage an idiom is something that has a different mening typically understood by English speakers. The meaning is not the same as the literal meaning. An idiom is an expression whose meaning is not clear from individual meaning. Generally, English idioms, proverbs, and expressions play an imporatant role in everyday speech. We can see them in everyday conversation in both written and spoken English.The meaning of some idiomatic words is easy to guess because the keep their main meanings. İf you learn using idioms and phrases in a spoken language it will make your speaking English more native, so it's useful to add some of these word expressions into your vocabulary. While speaking about an idiom we can emphasize that it is a broadly used phrase, it has a special meaning that you cannot be able to replace from the meanings of the single idiom. There are a lot of English genitive idioms. (3) They are provoking for language learners, and they give native English speakers a lot of trouble. Some idioms have unseen meaning too.

Example: "**Chicken feed"**

The meaning of this expression is not the same as the literal meaning. Its meaning is used differently. **Chicken feed**- means a very small sum of money.

We can come across various idioms in all languages. In other word, idiom is cultural, it means that idioms appear from various groups of people in history. Idioms are different from slangs. Idioms develop of standard words which have main meanings known to everyone. Slang usually has individual words and individual meanings of standard words which are used by a particular group of people. If we want to know the language we don't only have to learn the words in that language, but also know how to use and when to use the idiomatic expressions. People want to learn idioms separately too because some words together can have different meaning too. To understand the meaning of an idiom, we have to know the ethnic the idiom comes from. Most idioms have origins that are interesting to know.

Here are some examples of idioms:(5)

Ears are burning - People somewhere else talking about you in an unpleasant way
Like an open book – Someone or something that is easy to understand
A day out – A day spent at the beach, in the countryside, at the zoo, etc.
The big cheese – The most important person of a group
Over my dead body – Used to state that speaker is very much against something
Live in one's trunks – Not to take things out of a box or suitcase.
Very dear, **precious** – Apple of one's eye

A good way – Quite a long way
See eye to eye – Agree completely or be in the same attitude
Cost an arm and a leg - Cost a larger amount of money

Idioms are phrases whose meaning are difficult or hopeless to guess. We can define idioms at the entry for the first word which they contain. It means taking no notice of grammatical words for example articles and prepositions, etc. Idioms lead the main senses of words. Sometimes full word of an expression can be replaced by another.

Idioms are also used by actors, painters and writers. Here are some of the most popular idioms used in the world:

Rising star – Someone who is becoming successful and famous
Dumb show – A performance in which you don't say anything
Cultural activity – Related to art, literature, music, etc.
Applaud to the echo – To applaud very loudly

Idioms can't be local; they are different due to people's activity and social groups. Idioms are often changeable in English speech. Though most idioms are used for a long time, some idioms disappear quickly in spoken English. That's why, some idioms which were used many years ago can be considered old-fashioned today. For instance, the idiom **in the blink of an eye** (very quickly) is not used today. Therefore, it is crucial to be attentive because it may sound uncommon if you use it in your individual speech.

We can come up and hear idioms in all kinds of everyday speaking and writing. They are especially common in everyday speaking such as they can be seen in magazine horoscopes.

For example: **Be all eyes –** To watch carefully what is happening
Bad news – A person often with criminal tendencies, who brings trouble to others

Besides, idioms are also used in formal speaking, such as lectures, academic essays and business reports. For example: **Be very quick in** – To understand things quickly
For good – Forever, permanently

New idioms develop all the time from TV, advertising, politics and business, and often are understood and used by people in their everyday conversation. If we pay attention, English idioms are also used frequently in the United States. That's why American English is full of various idioms. We may not come across them every day, but they are very close to any native English speaker. Examples; (4)

Make somebody's life a misery – To behave in a way that makes sb else feel very unhappy
Be in the same boat – Be in the same difficult situation
Hang in there –To encourage someone in a difficult situation
Any old how – In a careless or untidy way
Go up in smoke – To be completely burnt

We can enlarge our vocabulary and lexicon by learning idiomatic words. In other words, learning idioms tend to a better comprehension of the culture and customs of that language. Using idiomatic expressions in both first and target language is important. The more a non-native speaker uses idiomatic expressions in everyday speech, the closer he or she is to English language capacity. Using idiomatic knowledge is not an easy issue. For understanding English idioms never read them in a literal meaning, the meaning won't make

sense, instead you have to learn tem in context so it will be easier to understand their real meaning.

Ədəbiyyat

1. English Idioms in Use (intermediate) 2nd edition
2. Phrasal verbs and Idioms (Graham Workman)
3. Advanced Vocabulary and Idioms J. Thomas
4. For everyone English idioms (2017)
5. Idiomatic expressions (2014)

Internet Resursları

1. www.study.com
2. www.wrtingexplained.org
3. https//sfleducation.springeropen.com
4. https//www.theidioms.com
5. https//www.englishclub.com
6. https//list-english.ru

TRANSLATİON CULTURE

Bəkirova Aynurə Nizami qızı
Qəhrəmanova Aytən Hidayət qızı, Musayeva Leyli Əlisəfa qızı
Odlar Yurdu Üniversiteti
E-mail: leylimusayeva27@gmail.com ayten.qehremanovaa@gmail.com
Açar sözlər: İngilis dili,ingilis dilinin xüsusiyyətləri,mədəniyyət.
Ключевые слова: Английский язык, особенности английского языка, культура
Key Words: English, features of English, culture

Translation Culture

The expansion of intercultural relations is a matter of time. Against this background, a certain indifference to national values may be formed. However, the situation is developing on a completely different level. Thus, the great powers have chosen to control the world, first of all, in the field of geoculture. That is, we are faced with the policy of showing our spiritual, historical and cultural values to others. Let's explain this concretely with an example. There is now a growing perception in the West that the 21st century is a century of cultural competition. This automatically enhances the universalization of one's spiritual dimensions on a global scale. Great cultures try to set their own rules in many different ways. In modern times, there are such subtle methods and forms that sometimes people do not know what process is going on. Therefore, special propaganda systems and ideological concepts are being developed in this century. As a result, the individual acquires a specific culture, but loses the line of national evolution. Some say that the form of supranational integration will be dominant.

As much as a warrior trusts a weapon, every writer, journalist, and media worker must rely on their mother tongue, which has an artistic arsenal, be able to "fight" with it, and refrain from insulting and slandering. The source of information should be as clear as the stones at the bottom of the rinsing water for both the media and the reader. A fluent media worker can easily distinguish between critical insults. If he can complete a sentence and convey it to the readers by constructing a sentence, then he also knows the language. To evaluate the activity of a journalist and a news portal, it is enough to read a single article without any monitoring.

Historically, it is said that the world of those who know the language is wide. It is very difficult for the reader to understand the writings of the representative of the information portal, which has an abstract ideology, and sometimes creates confusion in society. I think that just as the "I" is relative to the world, so the language is a media environment that changes in relation to the journalist and society. Language is sometimes a labyrinthine way that a journalist skillfully uses and overcomes. Interests collide when not used effectively and spelling-wise. Victims of texts that are not based on authentic sources (victims of information) are forced to apply to the Press Council or the courts for action.

The acquisition of the first language and the learning of the second foreign language were thought of as a series of rules, words, and sentences embedded in a "behavior pattern" that was the product of imitation and language "exercises." a situation. The last two decades have seen a resurgence of interest in learning the language in relation to society. In any case, learning a foreign language is learning a foreign culture, and in one form or another, culture has been taught even indirectly in a foreign language class for a variety of reasons. However, what is controversial is the meaning of the term "culture" and how the latter is integrated into language learning and teaching. After all, communication requires understanding, and understanding requires a foreigner to take his place and sift through his cultural burden.

"Moreover, we must know that without teaching the language, but at the same time the culture in which it operates, we teach meaningless signs or symbols that the student misinterprets ..." (Politzer, 1959)

Some scholars see culture as a complex set of imaginary attitudes and values. No matter where a person is born, grows up, or where he is, he must be deeply rooted in ethics, politics, religion, and art, and in the simplest sense of the word, in education, culture, and ethical and political conduct.Clifford Heckts (an American anthropologist and sociologist) wrote in defining culture: ”.Thus, there is no separate cultural term in the linguistic terminological dictionary. (There is a culture of speech, a culture of speech.) Therefore, although culture and language are independent, they form the basis of each other. As we noted above, culture is determined by language. In all cases, it is impossible and naive to reveal the concept of culture without the presence of language.

Culture and communication

Cultural interaction is a connection and communication between representatives of different cultures of the peoples of the world, covering both people and their communities. Forms of communication (language, speech, writing, electronic communication, etc.) are different.Intercultural communication is studied at the interdisciplinary level in such fields of knowledge as philosophy, cultural studies, psychology, linguistics, ethnology, anthropology, sociology, ecology of means of communication.In this regard, the issue of barriers to such communication and ways to eliminate or eliminate them is becoming increasingly relevant.The author identifies three rules of intercultural communication:

-The biggest challenge is the interpretation of non-verbal information by people from different country.

-In order to understand communication, participants need to be taught to listen actively in intercultural interaction.

-It is necessary to anticipate and prevent mistakes that may occur in communication with representatives of different cultures, otherwise the planned intercultural relations may be disrupted due to the negative impression of people.Problems of oral communication and, in this regard, symbolic forms and ways of communication should also be taken into account.The concept of intercultural communication was introduced in the 1950s by American cultural anthropologist Edward Hall as part of a program to adapt American diplomats and businessmen abroad at the behest of the US State Department. G. Treyger and E. Hall defined this concept as "the ideal goal in which man should strive to adapt as best and efficiently as possible to the world around him." This issue is mainly about the stereotype in the understanding of different cultures.

At present, in different spheres of life and in the system of behavior of any social group, the system of norms and values, etc. (for example, urban culture, generational culture, organizational culture) The dynamic concept of culture comes to the fore. The concept of dynamic culture focuses on the possibilities of changing the cultural system depending on a particular social situation.The importance of intercultural communication research is expanding in the context of globalization processes, including increasing migration.

From a scientific point of view, intercultural communication is in the formative stage and has two characteristics: applied character (the goal is to facilitate communication between representatives of different cultures, to reduce the potential for conflict) and interdisciplinary.

In a number of countries, there are national forms of greeting.However, in some countries it is not customary to shake hands with women, so when shaking hands with a woman, first of all wait for her to reach out to you. Adults should be respected everywhere. They should be the first to start the conversation. Don't ask what happens when you receive a meal you don't know, the general advice is to eat what is offered to youIf you have serious enough concerns, refuse to accept the food offered without offending those who offer it to you under a good excuse.

In many countries, religion affects working life, including daily routines, working months, and days. In this regard, learn and discuss everything to know about religion. Know that Buddhist images are sacred; Never distract the person looking at Mecca; Do not take unauthorized pictures or touch religious objects.

Everywhere you have a business card with your name and surname, the name of the organization you work for and your position. Abbreviations should not be used. In Japan, a business card is issued with both hands, holding the main party to the partner.Avoid using gestures that are familiar to you, which can mean something completely different and even very rude in other countries.

Sometimes mistakes are made when translating sentences into another language.So, the people in front of us may misunderstand us.Parents should teach their children a foreign language and vocabulary from an early age.Because when children are exposed to a lot of speech at an early age their grammatical structures become wider as ther grow older.It is also very good to have second language in school.

Knowing the language of other countries develop in our culture.The culture of translation help us socialize and make decision.It is also helps you discuss topics with people. There is no scene in human life that is not touched by culture.Culture helps people express themselves.Americans and Canadians look for their own country when they go to another country.An English speaking person is important to communicate with them.Linguists use high and low context for succesful speaking.In high-context cultures,communication is indicate by body language and tone of voice.

Communication is not clearly expressed in a high context.In low-context cultures information is clearly expressed through spoken language.No culture is completely high or low context.Both contexts are used in each country.While the English people use low-context communication,high context is used during family gatherings.

Social elements in language learning have increased in recent times.Social elements includes-asking question,learning dialectsand using metaphors in text.

Using a word where it doesnt fit,creates false meanings.Depending on the tone of voice,the teacher may think that the student is speaking rudely.We must pay attention our tone of voice.This is the case in every country.It is necessary to pay attention to cultural elements in the text.It will help us to communicate properly with people.The relationship between communication and culture is a very complex and intimate.Cultures are created through communication.Without communication and media,it would be impossible to preserve cultural characteristics from one place to another.

So,we can say culture is created,then shaped last one is transmitted.For example,three person group first meets members bring with them previous behavioral experiences.So,everyone in the group is learning something new.

Every translators should know the culture of the countries they translates.Those people will like it.It will also help you translate better.There is a culture in translation.It is important to avoid grammatical mistakes and speak clearly.Cultures are complex and subjective.If other cultures are different we should be tolerant.The culture of one country,as

seen throughout history,can completely change another country.No one can violate the conventions and customs of another country.

Therefore,we must carefully examine the conventions of country we are translating.It is good that people often across different customs, ceremonies,religions and conventions.It expands the worldview.

Inrtercultural communication is a form of global communication. In other words people learn about each other’s culture.Psychology,linguistics and communication ability play a key role in here.When a person talks about his culture,we should listen to him. People talk and communicate acrosss,states,cultures,and religion.Knowing the culture of each country will help us in every filed.

Culture in Communication

Translation in Azerbaijan began in the Middle Ages with the translation of religious literature. However, in the beginning, the translation was done for the ruling class in Azerbaijan, as in any other. During the period of its existence in the USSR, the translation work developed rapidly, and a large pleiad of translators was created. Our best writers and thinkers have translated and benefited from both fiction and non-fiction. In this field, textbooks were created in the higher and secondary schools of Azerbaijan, literature and science were developed, our cultural heritage was enriched, and Azerbaijan began to get acquainted with European culture. The role of translators and interpreters in this work was undeniable. Knowing the language is a culture in itself. So is translation. Through translation, we become acquainted with and benefit from different cultures.

Prominent artists of Azerbaijan MF Akhundov, A. Sahhat, J. Jabbarli, M. Mushfig, A. Javad, S.Vurgun, S.Rustam, M.Rahim, M.Rza and others. They contributed to the art of translation. Local writers also took advantage of this and got acquainted with the genres and themes of European literature and created new examples of literature. Also, local readers began to get acquainted with foreign literature in their own language. The Azerbaijani reader began to get acquainted with foreign scientific literature on the basis of these translations. All this has had a positive impact on enlightenment, science, literature, the growth of the intellectual level of society, in short, the Europeanization and development of our culture in a positive sense.

The dictionary is, first of all, to observe the facts of language and to summarize the experience gained. It is also possible to study the general picture of our language, literature, culture, diversity of language units, semantic parameters through translation dictionaries.Translation reveals a semantic correspondence between two or more language units. Rather, in that process, the content of the text is expressed in another language. The main mechanism that is common to translation and ensures its quality is deeply defined in the work. Traditional methods, difficulties encountered by the translator, stages of translation, teacher's cooperation with students who have mastered the art of translation, aspects of translation analysis, "operation" on translated texts, consideration of information in the text, analysis of translation results, modeling methods, use of dictionaries, variety of text genres translation work with texts, etc. The issues are analyzed here from the scientific-theoretical point of view.

Translation has a long tradition in the history of Azerbaijani culture. Translation is a semantic study that seeks to compare semantic compatibility, equality, and relevance between two or more language units, usually bilingual lexicography, for comparison. For this purpose, means of expression of another language are sought, not only different types of information are given, but also the form (internal and external) variants of speech works in the new text are first determined.The translation of a work of art acts as a mediator

between the author and the reader. Of course, the translator first acts as a reader. He must fully understand the work before translation. This creates the basis for the translator's explanatory activity.

Translation literal, interverbal, intersemiotic, intralinguistic, machine, free, etc. There are species that also play an important role in the intercultural development of nations.In our opinion, translation can be based on its own independent lexical meanings. The main problem here is to pay special attention to their concretization, generalization, as well as antonymic and metonymic translation.

Intercultural Communication

Some anthropologists object to the translation of cultures. According to these researchers, culture seeks a certain harmony that can be found in people's thinking and actions. In this case, the cultural translator must have much more knowledge than the text actually gives.In addition, the translation of cultures may not be sufficiently equal, as some cultures and societies remain dominant over others, so power is a limitation to the translation of cultures. Indeed, in the translation of cultures, the target language may prefer the source culture to make the text comprehensible in the cultural sense to the readerThis level of translation of cultures is also explained in the theory of the American linguist and anthropologist Edward Sapir: "The worlds inhabited by different societies are different worlds, not just the same world with different labels."Each linguistic community has its own perception of the world, which differs from other linguistic associations, implying the existence of different worlds defined by language."

Some linguists believe that the inability to translate stems not only from language constraints but also from cultural barriers to translation. According to some linguists, for example, C.L. Wren puts narrow differences between peoples' views on cultural translation. The theory of universal translation is not supported by some researchers, such as André Martinet, who is convinced that human experience cannot be well conveyed because it is unique. Ketford rationalized this theory in his book, The Linguistic Theory of Translation: foods and abstract concepts, among others changes.

Translation can be clearly linked to exchange, migration and mobility, which are the essence of globalization. Therefore, this discipline introduces the concepts of a two-way process, ie transnational (cross-border) and translation (translation exchange). This two-way process bridges the gap between source and target language and allows cultural differences to be discussed.

Cultural translation clearly implies the concept of culture, which must be defined here in order to better understand the term cultural translation. Culture offers two different meanings: the first defines culture as a civilized society in a developed country, and the second views culture as a whole set of behaviors and lifestyles shared by a person. As explained earlier, culture plays an important role and meaning in translation. According to Kata, culture is a common model of the world, a hierarchical model of beliefs, values and strategies that can guide the movement and interaction of human. Culture can be achieved in different ways, such as education.

Through this concept, the translator can translate the text by solving the problem of cultural development. In this case, Newmark is convinced that translation is valued from a cultural point of view, that is, translation improves the development of cultures around the world. As civilization led to the creation of open ways of communication, the alphabet, dictionaries, and the great development of languages and literature, this process raised new questions in cultural translation.

Culture has a great influence on the society and politics of a country in terms of ideology. According to some translation researchers, such as Even-Zohar, Susan Bassnett, and Trivedi, culture is both about the will of power and how people liken it to power. In this sense, translation is about making ideological systems understandable to readers. Therefore, the translation of cultures is associated with ethics and explains a new way of thinking. Such a translation should reflect the context and personal way of thinking through the translated texts.

Unlike national parts of speech, functional parts of speech in comparative languages are different. At the same time, in comparative languages, functional speech parts express the connection between sentence words or emphasize the meaning of words or connect sentences or words. Some linguists consider "modal words", "interjections" and "affirmative and negative words" ("yes" or "no") to be parts of free speech. There are 4 functional parts of speech in English:

1) article;
2) particle;
3) modify the preface;
4) connector.

The article has no lexical meaning, it has a grammatical meaning. The use of definite or indefinite articles depends on the function of the nouns in the sentence. Some scholars consider the article to be a morpheme that forms the form, while others consider it a separate word.

As different types of research in linguistics increase, new materials in this field of science appear in the light of new innovations. And it provides a basis for approaching these problems by methods of confrontation and comparison, which leads to more logical results. Clearly, the most variable part of language is its vocabulary. These changes are widely influenced by words that are closely related to the objective world. But this is difficult to say about the syntactic structure of language, especially sentence structure. Without going into details, it should be noted that this is closely related to the stable nature of the syntactic structure. Although the chances of the changing nature of the syntactic structure are slim, the syntactic structure as a whole, especially its intonation and semantic aspects, are exposed to various factors and lead to polyvariants. At first glance, this change shows that the syntactic structure is dynamic. Although much research has been done on related and unrelated languages, the problem of semantic-structural features of complex syntactic units remains one of the main unresolved issues to date.

Xülasə:

İlk dövrlərdə tərcümə yalnız insanlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Sonralar tərcümə maşını və kompüterdən istifadə olunmağa başladı. Tərcümə iki və ya daha çox dil vahidləri arasında semantik uyğunluğu aşkar edir. Bu gün biz tərcüməşünaslıqda bir sıra problemlərlə üzləşirik: bədii ədəbiyyatın tərcüməsi, insan və maşın tərcüməsi, tarixi və linqvistik tərcümə və s. Mədəni tərcümə mədəni fərqliliklərə hörmət edərək və nümayiş etdirərək tərcümə təcrübəsidir. Bu cür tərcümə mədəniyyətlə bağlı bəzi məsələləri, məsələn, dialektlər, yeməklər və ya memarlıq məsələlərini həll edir. Mədəni tərcümənin əsas məsələləri həmin mətnin mədəni fərqlərini göstərir. “Mədəniyyət” termini bilik, folklor, dil, həyat tərzi və müəyyən bir zamanda müəyyən bir qrup insana ümumi şəxsiyyət verir. Mətnləri tərcümə edərkən və ya başqa dildə danışarkən diqqətli olmalıyıq. Əsasən qrammatikamıza fikir verməliyik. Çünki səhv etsək, cümləmizin mənası dəyişə bilər

Резюме:

Раньше переводом занимались только люди. Позже были использованы машина-переводчик и компьютер. Перевод выявляет смысловое соответствие между двумя или более языковыми единицами. Сегодня мы сталкиваемся с рядом проблем в переводоведении: перевод художественной литературы, человеческий и машинный перевод, исторический и лингвистический перевод и др. Культурный перевод — это практика перевода с уважением и демонстрацией культурных различий. Такой перевод затрагивает некоторые культурные вопросы, такие как диалекты, еда или архитектура. Основные проблемы культурологического перевода показывают культурные различия текста. Термин «культура» относится к знаниям, фольклору, языку, образу жизни и общей идентичности определенной группы людей в определенное время. Мы должны быть осторожны при переводе текстов или разговоре на другом языке. Нам нужно сосредоточиться на нашей грамматике. Потому что, если мы ошибемся, смысл нашего предложения может измениться.

Literature:

Speech culture in communication (Narmina Veliyeva,Ulviya Nasirova,Samira Farajova, Aysel Musayeva)

https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_translation

Dialects of English language

Different dialect of English language and their usage in translation proses As you know, dialectis understood as a variety of the national language, used by a relatively limited number of people connected by a territorial, social, professional community. At the same time, a dialect (unlike a variant of a language) functions along with the literary norm and cannot stand out as a separate independent language. On the other hand, a dialect can displace other dialects of a certain territoryand even become the basis of a literary language. This has happened before in the history of the English language. In the 7th-9th centuries, the dialect of the West Saxon kingdom of Ousessex, having supplanted other dialects, became the norm of communication between all seven kingdoms.With the Ussex dialect, English was associated until the Norman conquest of England, in the 11th century. After two centuries of domination of the French language in Britain, the role of the leadingdialect, which was destined to unite the British in the fight against the French aristocracy, was assigned to the London dialect. It was he who became the basis of modern literary English. American English is distinguished by 3 main regional dialects: the New English dialect, the southern dialect, and the general American dialect. Each of these dialects, in turn, contains small dialects. In America, when a woman is addressed as a "madam" or a man as a "mystery," they respond politely, but in Canada, such an appeal may cause dissatisfaction. (Canadians may claim that they are not old enough to make this appeal.) Despite these or other differences, Canadian English is more similar to American English than British English. People in otherparts of the world accept Canadian English as American English. At the same time, people in America can distinguish British accents in Canadian conversations. It is possible to see the features of both British and American English in the standard Canadian written language. Most Canadians write "color" instead of "color", "check" instead of "cheque", "center" instead of "center". (British English) At the same time, in their writings you can find words such as "specialize" instead of "specialize", "draft" instead of "drought", "dash" instead of "dash", which have the characteristics of American English.[3] Another variant of the English language is Australian English. Australians today are proud of their Australian English: "If there are several dialects in England today, we only have two dialects." However, when traveling to different cities in Australia, it turns out that this is not true. For example, to understand a person from Brisbane, he has to speak twice as slowly. Adeloids, on the other hand, speak so slowly that even a beginner can understand them. It should only be accepted that although Australia's territory is 30 times larger than that of the United Kingdom, there are fewer dialects and there are no sharp grammatical, lexical or phonetic differences between these dialects. There are 3 main dialects of Australian English: Cultivated dialect (about 10% of the population speaks this dialect), General dialect (most of the population speaks this dialect) and Broad dialect (dialect spokenmainly by uneducated people) Despite the different cultures in the country, Australian English seeks to maintain its integrity. However, some of the expressions used by immigrants are beginning to express themselves in language.[2]

British English English is the official language of Great Britain and is known and spoken by the vastmajority of Britons; but in the northern and central parts of Wales a quarter of the population speaksWelsh or Welsh (Welsh), in western Scotland a small part of the population speaks Scottish (Scottish) or Gaelic, and in Northern Ireland they also speak Irish (Irish or Erse). Ireland is divided into two parts. Six counties of Ireland are part of Great Britain under the name.

Irish dialect

The accent is very important in the UK. It shows where a person comes from and, to a very largeextent, what class he belongs to. In no other country, except Great Britain, it is impossible to determine with such certainty the social position of a person in society, as soon as he opens his mouth. What dialect a person speaks in the UK determines his place in society, perhaps more strictlythan in other countries of the world.

American English In the US, English is the primary language used in business and teaching, but there is no official language law in the US yet. English really plays the role of the state language of thecountry and its study is included in the school curriculum.İn the recent past, Americans liked to compare their country with a "melting pot" (meltingpot), that is, a place where people of different races and nationalities mix, thereby emphasizing the unity of the nation. Today, American society is more often compared to a "salad bowl" (saladbowl), emphasizing the preservation of the identity of each ethnic group. Sometimes American society is compared to "pizza" (pizza), the ingredients of which have partially penetrated each other. At the same time, partial B interpenetration of national cultures is emphasized".American English or American English is significantly different from British English.American English Obviously, this is a fairly accurate language ero often referred to as simplified. characteristic Simple, often poorly educated or illiterate people from different countries who arrived in the New World in search of happiness needed a simple and accessible way of communication "American English was formed on the basis of merchants of the emerging bourgeoisie". But, as you know, not only the British and Irish mastered America. People from all over Europe flocked there: French, Spaniards, Scandinavians, Germans, Slavs, Italians. The new Nation needs a unifying element that can overcome national differences. The transformed English language became such an element. It inevitably had to become easier in writing, pronunciation, grammar. And it is also inevitable to absorb elements of other languages. Unlike British English, American English is more flexible, open to change and easy to understand.Consider the main differences between the variants, as well as what are the main regional and social dialects that exist in American English today.In British English, there are many intonation patterns, in contrast to the American version, where there is almost one: a flat scale and a falling tone. [6] This intonation pattern also determines the entire sound structure of the American version. British English has many descending and ascending, stepped and sliding scales. The same applies to tones.İn unstressed syllables in American English, the suffix -our is often replaced by -or: color, labor, flavor humor, parlor. The ending -ge is replaced by -er: center, meter, liter, theater.İn American English there is some simplification of spelling, the loss of double consonants, as, for example, in traveler, traveling, programming. American English is written with heck, a He check, tire, a Hetyre, woolen, a Hewoolen: a combination of letters with substitutions, for example, connexion (connection), the word will be described as curb, gray kakugau. [6]These and other spellings of words that are considered normal in American English are considered errors in British English. Some US spelling conventions are valid in British English. It is acceptable, for example, to change the suffix -ise to -ize as in B American English advertize, realize and write the past form of the verb ending in -t instead of t, for example, learnt - learned, dreamt - dreamed.In British English, words ending in - se and - se show the following pattern: verbs end in - se, and nouns end in - se - license - to license, licence - license. In American English, all homonymous verb-noun pairs are spelled the same way: pretense, practise, devise, advise There are numerous differences in grammatical forms and rules and in idioms, for example American English uses the old past

participle form of get, so the British English forms of the verb to get have got-got, a B For example: İ've gotten 16Christmas cards so far.[5]

In some cases, in American English, the simple form is used instead of the perfect form.American English get - got - gotten.past tense: so, in British English yet, already follows. And in American English you can use the perfect and simple past: Did he arrive yet? - both options are correct.Somewhat differently. than in British English, prepositions and articles are used. In some cases, in American English, prepositions and articles are absent where they are usually used in British English, and vice versa.[5]

Canadian English Canadians insist that their English is very distinctly different from American and British English, and it is true Canadians use some British expressions and words that Americans don't use. They call the rubber band (AmE - elastic) of the chesterfield sofa (AmE - sofa, couch); hipners sneakers (AmE - sneakers, tennis shoes); kaccya cash register (AmE - a till).In the US, "Madame" (ma am) and "sir" (sir) are common polite forms of address. In Canada, if you address a woman as "Madame", she will usually reply that she is not old enough to be called that way. The formation of the Canadian version of the English language at an early stage of its development was influenced by the French language, the languages of the American Indians.Canadian English the words esquimaux canoe, carbou. Many words entered the Canadian version from the lexicon of fur traders and pioneers in the development of the country. Canadian English is considered to be more similar to American English than to the English spoken in England and other parts of the United Kingdom.Among the national variants of the English language, one can single out a certain North American linguistic unity that has significant commonality and is not so much divided into pronounced American and Canadian variants of the English language, but is cumulatively different from other variants.People living in other parts of the world often perceive Canadian English as American. Many Brits perceive a Canadian accent like an American. At the same time, Americans usually distinguish Canadians in speech British-like accent for example, Canadian says "out and about" [aut und ubaut], then it might sound like "oot and aboot" [u:tend ebu:t].[4]

Australia is one of the countries in the world in which national identity has developed through the equality of cultures and languages of the peoples inhabiting it.Australian English is a linguistic marker of Australia's identity and its liberation from British colonialism. In addition, Australian English allows speakers of different languages to communicate and interact in Australian society, bringing into it the communication patterns adopted in their in their first languages and cultures.Australians are very proud of their version of the English language. "If there are several different accents in England, then we have only two - urban and crocodile Dundee," they joke. But as soon as you drive through different Australian cities, it turns out that this joke is far from the truth. For example, a Brisbane can be understood only if he speaks twice as slowly as usual, while Adelaide speaks so leisurely that even a beginner can understand them.

New Zealand English

New Zealand has two official languages - English and Maori. New Zealand English is different from Australian English; it is pure and clear and easily understood throughout the world.There are notable differences between the varieties of New Zealand English that operate in the North and South Islands of that country.The language of New Zealand is under fourfold pressure: in addition to the problem that speakers of other primary varieties have to deal with the competing influences of British and American varieties, New Zealanders are forced to deal with the problems of interaction with Australian English and

interaction with the Maori language (The Maori population is about 12% of the 3.5 million in the New Zealand country). of the population, the RR accent is highly valued and associated with education and competence, but local accents or dialects have a higher degree of appeal. There is an undeniable American influence on the pronunciation and vocabulary of New Zealanders. Some linguists believe that the Maori version of the English language (MaoriEnglish) is also being formed in the country The uniqueness of New Zealand's sociolinguistic situation lies in the combined influence of British, American, Australian,local variants of English and Maori. All these factors laid the foundation for the formation of the New Zealand version of the English language. in New Zealand English is cleaner. than in Australia, closer to classic British English. The New Zealandersthemselves say that their country is the second Britain or "England in the Southern Ocean". But remoteness from foggy Albion and proximity to the local Maori people leftthe mark on New Zealand English speech. In particular, they speak with a lulling intonation. There isa joke about this: "If you can't fall asleep, talk to a New Zealander". New Zealanders like six usex the same way. often say these words The development of New Zealand English can be seen as an attempt to equalize the double asymmetry with Great Britain and Australia.[3]

Conclusion

When writing this work, we set ourselves several tasks: to consider the main phonetic, lexical and grammatical features of each of the most famous variants of the English language. In the course of the work, we were convinced that each version of the English language has its own distinctive features, due to historical development,the influence of the languages of neighboring countries, as well as the language of the indigenous population.Thus, we can conclude that the lexical differences of the American version are very extensive due to numerous borrowings from Spanish and Indian languages, which was not the case in British English. As for the grammatical features of the Americanversion, they do not have the status of normative in modern English.The Australian version of English is very diverse and carries the features of both American and British varieties. In addition, the problem is complicated by the presence of three different equal types of pronunciation. Although inmost cases this differentiation does not lead to a complication of the communicative process, but is only a criterion for determining social status.In the Canadian version of English in the field of grammar, there are no significant differences with the British version. But there are many specific words that are unique to Canadian English. They are mainly related to the peculiarities of Canadian life, nature, etc.Despite strong American influence, Australian and New Zealand Varieties of English are more of an offshoot of British than American English.

References

1. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, 2001, - 310 с.
2. Евдокимов М. С. Краткий справочник американо-британских соответсвий. Москва, 2000, -238 с.
3. Кристалл Д. Английский язык как глобальный. Москва, 2001, 155 с.
4. Коптелова Е. Speak English!// Иностранец, 2000 № 25- 35 с.
5. Кретинина Н.А. Психологический аспект овладения национальными вариантами английского языка. Белгород, 2003, -67 с.
6. Швейцер А.Д. Американский вариант литературного английского языка. Вопросы языкознания, 1995, - 34 с.

XÜLASƏ

İnsan danışarkən onun ləhcəsi ilk növbədə vəziyyətdən və ya danışıq tərzindən asılıdır. Əgər onun nitqi rəsmi xarakter daşıyırsa, nitq tərzi də rəsmi xarakter daşıyacaqdır. Məsələn: Rəsmi məktub yazanda “yazdığım adama” yazacağıq. Əks halda, “yazdığım tanışa” və s. yazacağıq.

Dil növləri də danışdığınız yerdən və ya kiminlə danışdığınızdan asılıdır. Əgər rəsmi görüşdəsinizsə, Standart İngilis dilində danışmalısınız. Dostlarınızla söhbət edərkən siz ingilis dilinin müxtəlif versiyalarında və ya dialektlərində danışa bilərsiniz. Əsas məqsəd təmiz ingilis dilinin standart formasını korlamamaqdır.

РЕЗЮМЕ

Когда человек говорит, его диалект в первую очередь зависит от ситуации или манеры речи. Если его речь носит официальный характер, то и манера речи будет носить официальный характер. Пример: Когда мы пишем официальное письмо, мы будем писать «человек, которому я пишу». В противном случае мы напишем «парень, которому я пишу» и так далее.

Языковые разновидности также зависят от того, где вы разговариваете или с кем разговариваете. Если вы находитесь на официальном собрании, вы должны говорить на стандартном английском языке. Когда вы общаетесь со своими друзьями, вы можете говорить на разных вариантах или диалектах английского языка. Основная цель — не испортить стандартную форму чистого английского языка.

İDİOM VƏ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xanpaşayeva Mətanət Şəmistan qızı, Cabarova Fatimə Oqtay qızı
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail.ms.xanpasayeva@mail.ru

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, sabit söz birləşmələri, idiomlar, komponentli frazeologizm

Ключевые слова: фразеологические соединение, фиксированные сочетания слов, идиом, состовная фразеология

Key words: phraseological units, fixed word combinations, idioms, component phraseology

İngilis dilində istifadə edilən deyimlər, atalar sözləri gündəlik ingilis dilinin önəmli hissəsidir. Deyimlər tək istifadə edildikləri zaman bir mənaya sahib olmadıqları üçün hər bir deyimin mənası və hansı hallarda istifadə edilə bildikləri ilə bağlı məlumata sahib olmaq lazımdır.Bu bizə çətin gələ bilər, ancaq deyimləri öyrənmək əyləncəlidir. Xüsusən də bu deyimləri Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə etdiyiniz zaman olduqca əylənəcəlidir. Tez-tez istifadə edilən deyimləri öyrənməklə İngilis diliniz qulağa daha təbii və xoş gələcəkdir. məs, Piece of Cake (çox asan bir iş, asanlıqla görülən çox sadə bir iş). Hit the books (çok çalışmaq, çalışmağa başlamaq) When pigs fly (heç vaxt reallaşmayacaq, reallaşma ehtimalı az olan) bunlar idiomlardır. İdiomlar ingiilis dilində danışmağımıza və başa düşməyimizə kömək edən ifadələrdir. Əslində, faydalı olmaqdan daha çox vacibdir. İdiomlar bəzən gülməli, bəzən də bir az qəribə səslənə bilərlər. Hər halda, idiomlar ingilis dilində danışmaq və dilin incəliklərinə varmaq üçün açardır..

İdiom bir ifadə növüdür. İfadələr məcazi dildə istifadə edildiyi üçün hərfi mənası olmur. Bu, idiomun mənasının bütün ifadədən və ingilis dilində danışanların mədəni anlayışından qaynaqlandığı anlamına gəlir.məs, To scratch one's head. Hərfi mənada "başını qaşımaq" deməkdir. Yəni nə edəcəyini bilməmək. İdiomlar hər dildə mövcuddur. Dil öyrənməklə əylənmək, həm də bir dil tarixi haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün idiomlar əla bir yoldur. Bir çox idiomlar əslində olduqca köhnədir. Bəzi məşhur idiomların tarixinə baxmaq maraqlı ola bilər.

Ana dilinizdə və ya əlavə dillərdə olan ən populyar idiomlardan bəzilərini məqalədə öz əksini tapmışdır. All's well that ends well. –Sonu yaxşı bitən hər şey yaxşıdır. (To beat around the bush) – mətləbdən yayınmaq, sözü uzatmaq Bu, məcazi mənada deyilən ifadədir. Mətləbdən yayınmaq və ya müəyyən bir mövzunun əhəmiyyətindən danışmamaq deməkdir. Əsas fikir haqqında danışmaqdan çəkindiyiniz zaman istifadə olunur. Əsasən, əmr formasında istifadə edilir. (Do not beat around the bush; tell me the truth!)- Mətləbdən yayınma; Mənə həqiqəti söylə!

İdiomlar hər zaman yaradılır və zamanla yox olur. Həm də idiomlar fərqli ingilis dilli ölkələr arasında fərqlənirlər. Hansı idiomun harda işləndiyini bilmək vacibdir. Əksər insanlar üçün idiomlar gündəlik nitqin bir hissəsidir. Əslində insanlar özləri də fərqinə varmadan hər zaman idiomlardan istifadə edirlər. Buna görə də tez-tez idiomları deyim (saying) və ya ifadələrlə (expression) qarışdırırlar. Ancaq əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi idiomlardan məcazi mənada istifadə olunur. Konkret bir rəqəmlə ifadə etməli olsaq, akademik araşdırmalar ingilis dilində təxminən 25000 idiomun olduğunu göstərir. Ancaq bəzi hesablamalara görə, bu rəqəm daha aşağıdır – təxminən 14000. Daha əvvəl bəhs

etdiyimiz kimi idiom hərfi mənasından tamamilə fərqli bir şeyi təsvir edir.Xüsusi bir şeyi təsvir edən, müəyyən bir dildə danışanlar tərəfindən başa düşülən bir ifadədir.

Bunun əksinə olaraq, metafora təsir üçün edilən bir müqayisədir və ümumiyyətlə ayrı sözlərdən başa düşülə bilər. Metafora bəlkə də ədəbiyyatla daha yaxından əlaqəlidir və çox vaxt "ədəbi cihaz" adlanır. Bu, müəlliflərə və şairlərə təsviri şəkildə yazarkən kömək edir. Metaforalar ümumiyyətlə iki anlayış arasında əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur.

Watch out for that man because he is an old fox.- O kişiyə diqqət yetirin, çünki o, qoca tülküdür.

Bu deyimdə bir adamı tülkü ilə müqayisə edirik. Tülkü hiyləgər heyvan sayılır. Burada tülkü kişinin davranışı üçün bir metaforadır. Metafora adamın hiyləgər olduğunu göstərən əsas məqamı vurğulamaq üçün istifadə olunur.

It's raining cats and dogs.- Leysan yağır.

İngilis dilində ən məşhur idiomlardan biridir. Yağışın çox güclü, leysan kimi yağdığını bildirir. Bunun əvəzində bir metafora istifadə etmək istəsəm, belə deyə bilərəm:

"There was a heavy blanket of rain in the sky that day." – "O gün göydə ağır yağış yorğanı var idi." Metaforalar çox vaxt poetik səslənə bilir. Onlar sözün həqiqi mənasında qəbul edilməməlidirlər və danışarkən insanlar bir metafora ifadə etməzdən əvvəl "məcazi şəkildə desək" ifadəsi ilə bir şərhə başlaya bilərlər. İdiomları öyrənmək üçün yalnız onları əzbərləmək lazımdır.

İngilis dilində idiomlardan istifadə etmək digər söz və ifadələr kimi vaxt və fədakarlıq tələb edəcək. Bu səbəbdən bu bacarığı inkişaf etdirmək üçün bir neçə fərqli metoddan istifadə etmək vacibdir. İngilis dilində idiomlardan harda istifadə edə bilərsiniz:

Dilimizdə iki cür söz birləşməsi mövcuddur: sərbəst söz birləşməsi, sabit söz birləşməsi.

Sabit söz birləşməsinə frazeoloji birləşmələr də deyilir. Frazeoloji birləşmələr tərkibcə dəyişməz, bütövlükdə məcazi bir mənanı bildirən sabit söz birləşmələridir. Məsələn, dabanına tüpürmək (qaçmaq), dilini saxlamaq (susnıaq), yanıb tökülmək (heyifsilənmək), gözü su içməmək (inanmamaq), əldən düşmək (yorulmaq) və s. frazeoloji birləşmələrdir.

Frazeoloji birləşmələr dildə hazır şəkildə olur. Onların bəzilərini bir sözlə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, ağzına su alıb oturmaq – susmaq, başa salmaq – anlatmaq, yada salmaq – xatırlamaq və s. Frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər iki və daha artıq ola bilər. Məsələn, qanı qaralmaq (2 sözdən ibarət), ürəyi ağzına gəlmək (3 sözdən ibarət), gözüm səndən su içmir (4 sözdən ibarət) və s.

Frazeoloji birləşmələr tərkib hissələrinə bölünmədən bütöv bir cümlənin üzvü olur. Məsələn, Müəllim dərsi uşaqlara başa saldı. Bu cümlədəki «başa saldı» birləşməsi cümlənin xəbəridir. Ağzına su alanlar (mübtəda) nəhayət dilləndilər.

Frazeoloji birləşmələr dəniz havası, məktəbin həyəti, yük maşını və s. kimi sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir, belə ki, bunların tərkibinə daxil olan sözlər öz həqiqi mənalarında işləndiyi halda, frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki ayrı-ayrı sözlər öz həqiqi mənalarını itirir, birlikdə müəyyən bir məcazi mənanı ifadə edir. Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq sabit söz birləşmələrinin asılı və əsas tərəfi olmur. Onlar lüğətlərə daxil olur. Dilimizdə lüğətlərin növləri sırasmda frazeoloji lüğətlər də xüsusi yer tutur. Frazeoloji vahidin cümlədə işlədilməsinə iki cəhətdən yanaşmaq olar. Birinci cümlədə frazeologizm səpələnəndə, onun komponentləri bir-birindən ayrı düşəndə onlar ayrı-ayrı cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir. İkinci, kontekstdə frazeologizm bütöv olaraq qalır və buununla da eyni strukturca da bütövlükdə cümlənin xəbəri funksiyası yerinə yetirir.

İki-üç (yəni az) komponentli frazeologizmlərə münasibətdə ikinci cəhət komponentlərinin sayı çox olan frazeologizmlərdə isə, birinci cəhət özünü doğruldur. Məsələn, "*They were a nice pair*, he wouldn't put anything pair them" (W.S.Maugham, "*Then and Now*").

"*Gözəl cütlük idi, o onları hər şeyə nail olmaq imkanında olan adamlar kimi hesab edirdi*" cümləsində "*wouldn't put anything past smb*." Frazeologizmi iki yerə parçalanmışdır. "*He wouldn't put anything pair somebody*" komponenti cümlənin başqa bir komponenti "*them*" ilə tamamlıq əmələ gətirmişdir. Bu situasiyada iki cür yanaşmaq olar: nə edir? – "*would not put anything past smb*.", necə hesab edir? – "*anything pair smb*.", nəyə qadir? – "*past them*" , "*would not put*" – xəbərdir, "*anything*" – qeyri-müəyyən əvəzlikdir, "*past*" – sözönüdür. İkinci baxışa görə: nə edir? – "*would not put past*", nə edir? – "*would not put anything past them*". Buraya əlavə olunmuş komponent "*them*" həmin frazeologizmin obyekti idarəsini təmsil edir. "…feli frazeoloji birləşmələrin bir çoxu zərf idarəetmə qabiliyyətinə malikdir. Həm də zərf idarə edilən söz formaları obyekt mənasında və qeyri-obyekt mənasında çıxış edir. Absolyut şəkildə işlədilən və hansısa bir təyinedici tələb etməyən frazeologizmlər zərf idarəetmə qabiliyyətinə malik olur".

Frazeologiya dilin bədii obrazlılıq sisteminin əsas atributlarından sayılır. Deməli, feli və qeyri-feli frazeoloji birləşmələr də bədii ədəbiyyatda geniş işlədilməlidir. Bədii ədəbiyyatın mətni, bir qayda olaraq, müəllif nitqi və surətlərin nitqi üzərində qurulur. Məlum olduğu kimi, yazıçı surətlərin nitqində ədəbi dil normalarından yayınmalara, dialekt və şivə ünsürlərinin bir sıra üslubi məqamlara yol verir ki, əsərdə danışıq-monoloq, dialoq və poliloq canlı alınsın; müəllifin təhkiyəsi isə, təmiz ədəbi dildə olmalı, nitq mədəniyyəti normalarına müvafiq tərzdə qurulmalıdır.

Bədii əsərdən müəyyən bir frazanın götürülüb, frazeologiyalaşdırılması sonralar baş verir. Ancaq təbiidir ki, buna baxmayaraq bədii əsərlər frazeoloji yaradıcılığın əsas mənbələrindən biri olaraq qalır. Biz isə, burada müəllifin frazeoloji sistemindən bəhrələnməsini birinci şərt kimi götürürük. Yəni, ədəbi dilin başqa təbəqələrindən olduğu kimi, frazeoloji təbəqəsindən də bədii əsərdə üslubi məqsədlər üçün istifadə edilir. Məsələn, *to hold the age* – üstünlüyü əldə etmək

"How could I talk when he was talking?" He "held the age" as the poker clergy say" *to be (all) agog (about, or for, on, over, upon, with)* – bir işin həyata keçməsini ürəkdan istəmək

"There are many you might choose from, all agog for husbands "Aren't you always telling me I don't take enough interest in your problems? Now I'm all agog about your friend's problem.. "All the world was agog for great events – and nothing happened" *to agree to differ* – öz fikrində qalmaq

"An instinct prompts them to agree, and where that is impossible to agree to differ" "Sometimes in a close friendship, where important matters are concerned, people agree to differ, and, in that area, fall silent".

Bədii əsərlərdə frazeoloji vahidlərdən həm dəyişdirilmədən, həm dədəyisdirilmiş şəkildə istifadə olunur. Frazeoloji vahidin dəyişdirilmədən işlədilməsi isə, o deməkdir ki, ədib onların daxili struktur-semantik bütövlüyünə üslubi şəkildə *"əl gəzdirmir",*onların kompozisiyasını pozmur – frazeoloji vahiddən bütöv halda sabit sözlər kompleksi halında üslubi maqamlarda faydalanr. Digər tərəfdən, müəllif dildə mövcud olan frazeoloji vahidi kobud səhvə yol vermədən işlətməlidir. Məsələn,*"qaşın üstə gözün var.."* üslubi yerdəyişmələrə yalnız surətlərin nitqində (gülüş yaratmaq naminə) rast gəlmək olar. Müəllif nitqində isə, buna yol verilmir. Bu mənada müəllif nitqi hazırlıqlı nitqdir. Müəllif nitqi yazılı olduğundan görmə üzvləri də mətni izləyir və diqqətsizliyə yol vermək əslində qəbahət sayılır. Bütün bunlar müəllif nitqində frazeoloji vahidlərdən düzgün istifadə olunmasının

əsasını təşkil edir. Üslubi məqamlara gəldikdə isə iki aspektdə iş görür. Məqalədə frazeoloji vahidlərin variasiyasını yaratmaq, (xalq danışıq dilində olduğu kimi) yaradıcı yanaşmaq izah olunmuşdur. Müəllif öz əsərlərində frazeologizmin ümumi mənasını qorumaqla, onun daxilinə fonetik, leksik və qrammatik müdaxilə edir. İkincisi, frazeoloji vahidin daxili strukturuna fonetik, leksik və qrammatik müdaxilə etməklə, şüurlu şəkildə dildə mövcud olan frazeologizmin bazasında yeni mənalı frazeoloji vahidlər yaradır. Nəhayət, müəllif ümumi mənanı saxlamaqla frazeologizmdə sözlərin sırasını, yaxud sözlərin inversiya üsulu birləşmələrdən məhdud istifadə olunur. Yayılma arealı dedikdə, frazeologizmlərin yalnız bir dil hüdudlarında və yaxud müxtəlif dillərdə işlədilməsi nəzərdə tutulur. Müxtəlif dillərdə frazeoloji birləşmələrin yalnız semantik strukturu maşhurlaşa bilər. Məsələn, *"işləməyən dişləməz"* frazeologizmi (atalar sözü) həm Şərqdə, həm Qərbdə eyni cür populyardır, lakin hər bir xalq həmin ümumi mənanı verən frazeoloji vahidi öz milli dilinin daxili ehtiyatları – ana dili sözləri, ana dilinin morfoloji və sintaktik imkanları hesabına yaratmışdır. Frazeoloji vahidləri (yaxud onların böyük bir hissəsini) tərcümə, yaxud kalka üsulu ilə başqa xalqlara çatdırmaq mümkündür. Bunun üçün mətbuatın, radio və televiziyanın imkanlarından istifadə edilir. Lakin bütün bu kütləvi informasiya vasitələri öz qarşılarına hansısa dilə xas frazeoloji vahidləri tərcümə etmək vəzifəsi qoymuşlar. Onlar bütövlükdə informasiyanı, mətni tərcümə edir və bu zaman orijinala məxsus üslubi, siyasi və bədii ruhu, koloriti, ekzotikanı resipiyentə çatdırmalı, istər-istəməz *"yad"* frazeoloji vahidi mətna daxil etməli olurlar, əks təqdirdə, hansısa bir siyasi liderin, hansısa ölkə başçısının, hansısa siyasi xadimin çıxışı düzgün reaksiya doğurmayacaqdır.

Müasir dövrümüz üçün işləkliyinə görə səciyyəvi sayılanlar.

1) Dəmiri isti ikən döyərlar. – Strike while the iron is hot.

2) Özgəyə quyu qazan özü düşər. – Curses like chickens come home to roost.

3) Ehtiyat igidin yaraşığıdır. – Caution is the parent of safety.

Atalar sözü və zərb məsəllərin tədqiqi üzərində aparılan bu müşahidədən aydın olur ki, tməqalədə atalar sözü və zərb məsəllərin müəyyən xüsusiyyətlərini araşdırmış, özünəməxsus cəhətləri əks etdirməklə bir-birini müəyyən fikirlərdə bəzən təkrar etmişdir. Hər bir xalqın çoxəsrlik mədəniyyət tarixində xalq müdrikliyi xəzinəsi, onun kollektiv yaradıcılığının bir qolu hesab edilən, öz dərin və kəskin fikir ifadə etmək gücü ilə səciyyələnən atalar sözü və zərb məsəllər folklor janrında xüsusi yer tutur. Yazılı ədəbiyyatda atalar sözù və zərb məsəllərin qədimliyinə xalqın malik olduğu leksik sərvətin toplandığı yazılı abidələr şahidlik edə bilər. Burada fitri düşüncələrin sintezinə, insan əxlaqının paklığına rast gəlmək olar. Atalar sözü və zərb məsəllər müəyyən ictimai mühitin, bu və başqa dövrün məhsulu kimi qiymətləndirilir. Dil daşıyıcılarının həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar onlar da dəyişir, mükəmməlləşir, nəhayət, qəlblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salr. Əlbəttə, bunların yadda möhkəm kök salmasını yüngülləşdirən müxtəlif amillər – ahəngdarlıq, qafiyə, ritm, hədəfi sərrast vurmaq qabiliyyəti təmin edir.

SUMMARY

Comparative analysis of idioms and phraseological units English and Azerbaijani languages

This article deals the most important role idioms and phraseological units in English and Azerbaijani languages. Idioms is a type of expression. Phraseological combinations are ready in the language. Phraseological units become part of a whole sentence. Phraseology is one of the attributes of the system of artistic expression of language. Works of art are one of the main sources of phraseological creativity. The article explains the creative approach to creating variations of phraseological units. In different languages

phraseological units can only have a semantic structure. Soiving this task will help us comprehensive, comparative analysis were a lexical unit, denotation semantic spaces English phraseological units.

Резюме

Сравнительний анализ идиом и фразалогических сочетаний в английском и азербайджанском языках

В этой статье рассматривается большинство идиом и фразеологизмов английского и азербайджанского языков. Идома это тир выражения фразеологизмы готовы в языке. Фразеология является одним из атрибутов системы художественного выражения языка. Художественные произведения являются одним из основных источников фразеологического творчества. В статье обясняется творческий подход к созданию вариантов фразеологизмов. В разнычх языках фразеологизмы могут иметь только семантическую структуру. В решении этой статьи нам поможет всесторонный, сравнительный анализ лексических единиц,денотатных семантических пространств английских фразеологизмов.

ƏDƏBİYYAT

1.Kərimova S.T. Frazeoloji konstruksiyaların frazeologiyada yeri. Bakı-2019

2.Ağayeva R.R. Frazeologizmin formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu .Bakı-2016

3. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli təhlili. Bakı-2004

4.Adilov M.İ. Sabit söz birləşmələri. bakı- 1991

5.Baytamov N.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əasasları. Bakı-1980

Tövsiyyə olunan mövzu ilə bağlı elektron resurslar:

1. https://www.getwordly.com/blog/az/ingilis-dilind%C9%99-%C9%99n-cox-istifad%C9%99-edil%C9%99n-30-deyim/
2. https://blog.dillbill.com/az/ingilis-dilinde-idiomlar-
3. https://language.az/07171937.html

İNDİKİ ZAMAN VƏ KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARININ TƏDRİSİ

Dos.Nəsirova Ülviyyə Əlügullah qızı

Saliyeva Hədiyyə Ağadur qızı

ulviyye_nesirova@mail.ru
saliyeva-1987@mail.ru

Açar sözlər: zaman formaları, qrammatik struktur, qaydalı fel, qaydasız fel
Key words: tense forms, grammatical structure, regular verb, irregular verb
Ключевые слова: формы времени, грамматическая структура, правильный глагол, неправильный глагол

İngilis dilinin zaman formalarının ənənəvi tədrisində ingilis dilini tədris edən müəllim qrammatik qaydaları izah etmək üçün, hər bir zaman formasının struktur modelini göstərmək üçün lövhədə yazırdı. Qrammatik strukturun işlənməsinə aid cümlələri misal gətirərək onları lövhədə qeyd edirdi. Müəllim qeyd etdiyi qrammatik qaydanı lövhəyə yazdığı cümlələr üzrə əsaslandırır, dil öyrənənlər isə zaman formalarının tətbiqi üçün müxtəlif çalışma və tapşırıqları yerinə yetirirdilər. Zaman formalarının ənənəvi tədrisi qrammatik biliklərə yiyələnmək, qrammatik bacarıqları mexaniki vərdiş formasında mənimsəməklə həyata keçirilirdi. Ənənəvi dərsdə ingilis dilini öyrənənlər dil biliklərinə, qaydalarına müəllim tərəfindən hazır şəkildə ötürülmə nəticəsində yiyələnirdilər və həmin bilikləri sərbəst halda tətbiq edə bilmirdilər, bilikləri möhkəmləndirmək üçün təkrar edirdilər. Ənənəvi dərs prosesində ingilis dilini öyrənənlər bütün dərs müddətində passiv iştirakçılar qismində çıxış edirdilər.

Məlumdur ki, müasir dərs prosesi fəal(interaktiv) təlim metodu ilə həyata keçirilir. Müasir dərsdə ingilis dilini öyrənənlər bir tədqiqatçı kimi bilikləri müstəqil əldə edirlər və bu zaman müəllim onlara müxtəlif üsullarla şərait yaradaraq istiqamət verir. İngilis dilinin zaman formalarının tədrisində də qrammatik qaydaların tələbələr tərəfindən aktiv şəkildə mənimsənilməsi həyata keçirilməlidir. Tələbələr qrammatik strukturu müstəqil olaraq aşkarlamalıdırlar. Bu zaman onların mənimsəməsi daha şüurlu olur. Onlara qrammatik zaman formasının strukturunu kəşf etmək üçün materiallar təqdim olunmalıdır. İndiki qeyri-müəyyən zaman formasının strukturunun aşkar olunması üçün tələbələrə aşağıdakı cümlələr təqdim edilə bilər:

I work every day.
You work every day.
He works every day.
She works every day.
It works every day.
We work every day.
You work every day.
They work every day.

Daha sonra isə indiki qeyri-müəyyən(sadə) zaman formasının düzəldilməsi qaydasının aşkar edilməsi üçün dil öyrənənlərdən cümlələrdə işlənmiş feillər arasında fərqli formaların tapılması tələb olunur və hansı şəxs əvəzliklərindən sonra həmin formaların müşahidə edildiyi soruşulur. Suallar cavablandırıldıqdan sonra zaman formasının düzgün şəkildə tətbiqi üçün müxtəlif tapşırıqlar verilir.

Məlum olduğu kimi, qrammatik cəhətdən müasir Azərbaycan dilindən fərqlənən

müasir ingilis dilində obyektiv indiki zamanı əks etdirən dörd zaman forması vardır. Mövcud olan dörd indiki zaman formasından birincisi indiki qeyri-müəyyən zaman formasıdır. İndiki qeyri-müəyyən zaman forması həm danışıq vaxtı ilə əlaqəli, həm də əlaqəsiz olaraq tədris edilir. İndiki qeyri-müəyyən zaman formasının məna xüsusiyyətlərinə görə işləndiyi hallar model cümlələr ilə tədris edildikdə dil öyrənənlər bu zaman formasını daha asan başa düşə bilirlər. Ümumi gerçəklikləri, faktları, təbiət hadisələrini, adət halını almış hərəkətləri, danışıq anında baş verən hərəkətləri, haqqında danışılan şəxsi səciyyələndirən hal və ya hərəkətləri, gələcəkdə baş verəcək hərəkətləri, atalar sözləri və el məsəllərində hal və hərəkətləri bildirmək üçün indiki qeyri-müəyyən zaman formasından istifadə edilir:

Water boils at 100°C.
I like chocolate.
I eat an apple every day.
He sees nothing.
She lives in London.
He goes to Moscow tomorrow.
East or west, home is best.

İndiki qeyri-müəyyən zaman formasının üçüncü şəxsin təkində düzəldilmə qaydasını tələbələrə geniş şəkildə təqdim etmək lazımdır. Məlumdur ki, indiki qeyri-müəyyən zaman forması üçüncü şəxsin təkində feillərin sonuna şəkilçi artırmaqla düzəldilir, digər şəxslərdə isə əsas feilə heç bir şəkilçi əlavə edilmir. Demək olar ki, üçüncü şəxsin təkində əksər feillərin sonuna -s şəkilçisi əlavə edilir, sonu “o, s, x, z, ch, sh, ss, tch” ilə bitən feillərə isə, adətən, -es şəkilçisi əlavə edilir. Məsələn:

does, goes
busses, focuses
mixes, fixes, relaxes
buzzes, quizzes
teaches, reaches
pushes, washes, wishes
misses, passes, dresses
catches, matches, watches və s.

Sonu “y” ilə qurtaran feillərdə “y” hərfindən əvvəl samit işlənərsə, “y” hərfi “i” hərfinə çevrilərək feilin sonuna -es şəkilçisi artırılır: to cry – cries. Əgər “y” hərfindən əvvəl sait işlənsə, feilin sonuna -s şəkilçisi artırılır: to say – says.

Həm əsas feil, həm də köməkçi feil kimi işlənən “to be”, “to have”, “to do” feillərinin indiki qeyri-müəyyən zaman formasında şəxslər üzrə işlənən formaları dil öyrənənlərə tədris edilən vaxt “to have” feilinin indiki qeyri-müəyyən zaman formasında bütün şəxslər üzrə iki sual forma və iki inkar formanı işlətməyin mümkünlüyü vurğulanmalıdır. Məsələn:

Do you have a plan?
Have you a plan?
I don’t have an apple.
I haven’t a an apple.

İndiki qeyri-müəyyən zaman formasını tələbələrə tədris edərkən bu zaman formasının emfatik formasının izahına da ehtiyac duyulur. Tələbələrə izah etmək lazımdır ki, indiki qeyri-müəyyən zaman forması emfatik formaya malikdir və əsas feilin mənasını gücləndirmək üçün emfatik formadan istifadə olunur. Emfatik formada hər üç şəxsin təkində və cəmində əsas feilin sonuna heç bir şəkilçi əlavə edilmir, daha dəqiq desək, üçüncü şəxsin təkində indiki qeyri-müəyyən zamanın məlum olan düzəldilmə qaydası tətbiq

edilmir, “to do” köməkçi feilinin şəxslər üzrə indiki qeyri-müəyyən zaman formalarını (do, does) əsas feildən əvvəl işlətməklə emfatik forma yaradılır. Məsələn:

I do go.
You do go.
He / she / it does go.
We do go.
You do go.
They do go.

Göründüyü kimi, indiki qeyri-müəyyən zamanın emfatik forması qrammatik struktur baxımından bu zaman formasının adi düzəlmə qaydasından çox asan tətbiq edildiyinə görə tələbələr bu formanı mənimsəyənə qədər bir çox çətinliklərlə rastlaşmırlar. Tədris prosesində tələbələrin indiki qeyri-müəyyən zaman formasının emfatik formasının tətbiqində çətinliklərlə rastlaşmamalarının digər bir səbəbi kimi onu göstərə bilərik ki, emfatik formanın qrammatik strukturu indiki qeyri-müəyyən zaman formasının sual formasının qrammatik strukturu ilə oxşardır.

İngilis dilinin zaman formalarının tədrisində müasir Azərbaycan dilinin zamanları ilə ingilis dilinin zaman formalarını müqayisə etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin zamanları ilə ingilis dilinin zaman formalarının müqayisəli tədrisi hər iki dildə bir-birinə müvafiq olan zaman formalarını ifadə etmək üçün faydalıdır. İngilis dilinin müxtəlif indiki zaman formalarının hamısı Azərbaycan dilində olan indiki zaman vasitəsilə ifadə edilə bilir. Azərbaycan dilində də indiki zaman həm danışıq vaxtı ilə əlaqəli, həm də əlaqəsiz olaraq tədris edilir. İndiki zaman danışıq vaxtı ilə əlaqədar olaraq icra edilən hal və hərəkətləri, danışıq vaxtı ilə əlaqədar olmayaraq ümumi hal və hərəkətləri, təbiət hadisələrini ifadə edən hərəkətləri, gələcəkdə icra olunacaq hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir. Məsələn:

O, otaqda oyuncaqları ilə oynayır.
Onun qızı çox yaxşı rəqs edir.
Kür çayı Xəzər dənizinə axır.
Dostlarımız sabah Londondan qayıdırlar.

Hər iki dilin zaman formalarının müqayisəli tədrisi prosesində tələbələrə izah etmək lazımdır ki, ingilis dilində mövcud olan “to be” feilinin bütün şəxslərin tək və cəmində indiki qeyri-müəyyən zaman formalarından istifadə olunaraq ismi xəbərlər əsasında formalaşan müəyyən şəxsli cümlələrin Azərbaycan dilində qarşılıqları olan müəyyən şəxsli cümlələrdə, əsas feil hesab olunan “to have” və “to need” feillərinin indiki qeyri-müəyyən zaman formasında işləndiyi cümlələrin dilimizdə qarşılıqları olan cümlələrdə ingilis dilindən fərqli olaraq ismi xəbərlərin qrammatik ifadə vasitələrində feildən istifadə olunmasa da, həmin cümlələrdə də indiki zaman əks olunur və həmin cümlələr indiki zaman məzmununa malikdir. Məsələn:

Mən şagirdəm.
O, müəllimdir.
Onun bir qardaşı var.
Onun istirahətə ehtiyacı var.

İngilis dilində olan indiki davamedici zaman forması danışıq vaxtında davam edən hərəkətləri, gələcəkdə icra ediləcək hərəkətləri və müvəqqəti vəziyyətləri bildirir. Məsələn:

I am reading her article now.
She is leaving the city tomorrow.
He is living in London.

Məlum olduğu üzrə, bu zaman forması analitik üsulla, yəni “to be” köməkçi feilinin indiki qeyri-müəyyən zaman formaları və əsas feilin indiki zaman feili sifət forması

vasitəsilə düzəldilir. İndiki davamedici zaman formasının strukturunun dil öyrənənlərə təqdimi ingilis dilində digər analitik üsulla düzəldilən indiki zaman formalarına nisbətən sadədir. Belə ki, dil öyrənənlər indiki qeyri-müəyyən zaman forması tədris olunanda "to be" köməkçi feilinin şəxslər üzrə təsriflənməsi qaydası ilə artıq tanış olurlar. İndiki zaman feili sifət forması feilin əsasına -ing şəkilçisi əlavə etməklə düzəldilir: reading, working. Feillərin sonuna -ing şəkilçisini artırarkən feillərin sonunda baş verən dəyişikliklərə dair yazı qaydalarını tələbələrə tədris etmək lazımdır. Məsələn: Sonu "ie" ilə qurtaran feillərin sonuna -ing şəkilçisini artıranda "ie" sonluğu "y" sonluğu ilə əvəz olunur:

to lie – lying
to die – dying
to tie – tying
to vie – vying.

Azərbaycan dilində mövcud olmayan ingilis dilinin digər indiki zaman formaları indiki bitmiş zaman forması və indiki bitmiş davamedici zaman formasıdır. Bu zaman formaları bir-birindən qrammatik strukturlarına və məna xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Belə ki, indiki bitmiş zaman forması "to have" köməkçi feilinin indiki qeyri-müəyyən zaman formaları və əsas feilin keçmiş zaman feili sifət forması ilə, indiki bitmiş davamedici zaman forması isə "to be" köməkçi feilinin indiki bitmiş zaman formaları və əsas feilin indiki zaman feili sifət forması ilə düzəldilir. Keçmiş zamanda icra olunmuş işin nəticəsini danışıq vaxtında bildirmək üçün indiki bitmiş zaman formasından, keçmişdə icrasına başlanılmış işin müəyyən müddət davam edərək danışıq vaxtında da davam etdiyini bildirmək üçün indiki bitmiş davamedici zaman formasından istifadə edilir. İndiki bitmiş zaman forması və indiki bitmiş davamedici zaman forması, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dilində indiki zaman vasitəsilə ifadə edilir. Bu zaman formaları Azərbaycan dilində keçmiş zaman vasitəsilə də ifadə edilə bilər:

I have read your article. – Mən sənin məqaləni oxumuşam.
I have been running. – Mən qaçmışam.

Tədris prosesində Azərbaycan dilində hamıya məlum olan indiki zamanın və ingilis dilində bildiyimiz indiki zaman formalarının müqayisəsi nəticəsində biz həm Azərbaycan dilində indiki zamanın, həm də ingilis dilində indiki zaman formalarının bir neçə hərəkəti ifadə etdiyini görə bilirik. İngilis dilinin indiki zaman formaları ilə Azərbaycan dilinin indiki zamanının müxtəlif zamanları özündə əks etdirdiyini müşahidə edirik. İngilis dilində olan indiki zaman formalarını tələbələrə bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədris etmək lazımdır. Tələbələr tədris prosesində indiki davamedici zaman forması ilə indiki qeyri-müəyyən zaman forması arasındakı fərqi duymurlar. Çünki hər iki zaman forması Azərbaycan dilində indiki zamanın mövcud olan bir forması ilə ifadə olunur. Bu zaman formaları yalnız zaman zərflərinin təqdimatından sonra tələbələr tərəfindən daha aydın dərk edilir. Fikrimizi nümunələr ilə daha dəqiq ifadə edək:

He plays football. – He plays football every day.
He is playing football. – He is playing football now.

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlələrə zaman zərflərini əlavə etməyimiz indiki qeyri-müəyyən zaman forması və indiki davamedici zaman forması arasındakı fərqi tələbələrə açıb göstərir. Bununla belə, tələbələr bir neçə zaman zərfinin həm indiki qeyri-müəyyən zaman formasında, həm də indiki davamedici zaman formasında işləndiyi nümunələrə rast gəlirlər və nümunələrə əsasən özləri də həmin zaman zərflərini ya hər iki zaman formasında işlədirlər, ya da indiki qeyri-müəyyən zamanın işlədilmə qaydasına əsasən daha çox indiki qeyri-müəyyən zaman formasında işlədirlər. Məsələn: She always leaves her phone around. She is always leaving her phone around. Belə hallarda tələbələrə

həmin zaman zərflərinin (always, continually, constantly, ever, forever) indiki davamedici zaman formasında işləndiyi vaxt cümlələrdə daha çox subyektiv mövqedən çıxış edərək emosionallığı artıraraq məna dəyişikliyinə səbəb olduqları təkrarlanan hərəkətləri bildirmək üçün istifadə edilmələri barədə məlumat vermək lazımdır ki, onlar yalnız indiki davamedici zaman formasının işlədilməsinin düzgün hesab olunduğunu bilsinlər.

İndiki zaman formalarının işləndiyi hallarda istisnaların mövcud olduğunu dərs prosesində nəzərə almaq lazımdır. Məlumdur ki, müasir ingilis dilində bir sıra hərəkət bildirməyən feillər davamedici zaman formalarında işlədilmir. Buna baxmayaraq, həmin hərəkət bildirməyən feillər hal-hazırkı vaxtda inkişafda olan hərəkətlərdən danışdıqda indiki qeyri-müəyyən zaman formasında deyil, indiki davamedici zaman formasında işlədilir. Bu baxımdan tədris prosesində bu cür nümunələr göstərmək olar: She is not seeing very well these days. He is being very friendly. Qeyd etdiyimiz cümlələr tələbələr tərəfindən daha çox indiki qeyri-müəyyən zaman forması ilə ifadə olunur, lakin onlara indiki davamedici zaman formasının artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz məna xüsusiyyəti izah edildikdən sonra cümlələr düzgün zaman formasında işlədiləcək.

Tələbələrə indiki davamedici zaman formasını digər indiki zaman formaları ilə də müqayisə edərək tədris etdikdə hər bir zaman forması daha hərtərəfli şəkildə aydın olur. Zaman formaları ilə işlədilən zaman zərfləri müqayisəli təqdimatda daha yaxşı tətbiq edilərək onların işlənməsinin düzgün olub-olmadığı müşahidə edilir.

İngilis dilində indiki zaman mənasını göstərən sonuncu forma olan indiki bitmiş davamedici zaman formasında işlənən cümlələrdə keçmişdə müəyyən müddətdən əvvəl başlanmış və indi də davam etməkdə olan hərəkətin davametmə müddəti qeyd olunduqda həmin sadə cümlələr Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr ilə ifadə edilir. Bu baxımdan indiki bitmiş davamedici zaman forması digər indiki zaman formalarından əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, digər indiki zaman formalarında işlənən cümlələr Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr ilə deyil, əksərən sadə cümlələr ilə ifadə edilir. İndiki qeyri-müəyyən zaman forması, indiki davamedici zaman forması və indiki bitmiş zaman forması zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlədilir. Bu növ cümlələr də Azərbaycan dilində sadə cümlələr vasitəsilə təqdim edilir.

İndiki bitmiş davamedici zaman forması feilin məchul növündə işlədilmir. Digər üç indiki zamanın məchul növdə struktur modellərinin tələbələrə təqdimatından sonra hər bir zaman formasının məna xüsusiyyətlərini məlum növ ilə müqayisədə şərh etmək lazımdır.

Keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının qrammatik strukturunun tədrisində tələbələrə izah edilir ki, qaydalı feillərin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasını düzəltmək üçün vahid qayda tətbiq edilir, qaydasız feillər üçün isə vahid qayda tətbiq edilmir. Qaydalı feillərin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasını bütün şəxslər üzrə düzəltmək üçün -ed şəkilçisindən istifadə olunur, qaydasız feillərin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formaları isə müxtəlif yollarla düzəldilir. Tələbələrə tədricən qaydalı və qaydasız feilləri mənimsətmək lazımdır. Bir sıra qaydasız feillərin (to cut, to put, to cost, to set, to hit və s.) keçmiş qeyri-müəyyən zaman formaları indiki qeyri-müəyyən zaman formaları ilə eyniyyət təşkil edir. Fərq yalnız üçüncü şəxsin təkində müşahidə edilir:

İndiki qeyri-müəyyən zaman forması: I/ you / we/ they cut ; he/ she/ it cuts

Keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması: I/ you/ he/ she/ it/ we/ they cut.

Cümlələrdə bu növ qaydasız feillərin 1-ci və 2-ci şəxslər üzrə keçmiş qeyri-müəyyən zaman formalarını zaman zərfləri vasitəsilə indiki qeyri-müəyyən zaman formalarından fərqləndirmək lazımdır:

I cut my finger. – I cut my finger yesterday.

Qaydalı feillərin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasını düzəldərkən bir sıra riayət

edilməli yazı qaydaları haqqında ətraflı məlumat tələbələrə təqdim edilməlidir. Həmin qaydalar qaydalı feillərin keçmiş zaman feili sifət formalarını da düzəldərkən tətbiq edilir. Bir neçə qayda üçüncü şəxsin təkində indiki qeyri-müəyyən zaman formasını düzəltmək üçün tətbiq edilən qaydalar ilə uyğun gəldiyindən çətinlik yaratmır: plays-played, tries-tried, quizzes-quizzed. Həmin qaydalardan bir neçəsi isə feilin indiki zaman feili sifət formasını düzəldərkən tətbiq edilən qaydalar ilə uyğun gəlir:

lived-living
played-playing
stopped-stopping
panicked-panicking
preferred-preferring
permitted-permitting

Digər qaydaların tətbiqində isə fərq vardır: hurried-hurrying, agreed-agreeing, lied-lying.

Tədris prosesində "to have" feilinin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında bütün şəxslər üzrə iki sual forma və iki inkar formasında işlənməsi qeyd edilməlidir:

Did you have a map?
Had you a map?
He didn't have a pen.
He hadn't a pen.

Digər keçmiş zaman formalarının qrammatik strukturları indiki zaman formaları ilə oxşar olduğu üçün və onların tərkiblərində işlədilən köməkçi feillərin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formaları tələbələrə məlum olduğundan keçmiş davamedici, keçmiş bitmiş və keçmiş bitmiş davamedici zaman formaları daha asanlıqla mənimsənilə bilər.

Keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının emfatik forması da tədris olunmalıdır. Tələbələr indiki qeyri-müəyyən zaman formasının emfatik forması ilə artıq tanış olduqları üçün keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının emfatik formasının quruluşunun tədrisində çətinlik yaranmır. Tələbələrə izah etmək lazımdır ki, keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının emfatik forması bütün şəxslər üzrə "to do" köməkçi feilinin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasını (did) əsas feildən əvvəl işlətməklə yaradılır və əsas feilin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasından istifadə edilmir. Məsələn:

I did come.
You did come.
He / she / it did come.
We did come.
You did come.
They did come.

Keçmiş zaman formaları qrammatik quruluş cəhətdən bir-birindən fərqləndikləri kimi, məna xüsusiyyətləri baxımından da fərqlənir. Keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması keçmişdə müəyyən bir vaxtda baş vermiş hal və hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir. Keçmişdə təkrarlanan hərəkətləri göstərmək üçün keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasından əlavə, keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında işlənən "used+məsdər" (məsdər "to" ədatı ilə işlənir) və "would+məsdər" (məsdər "to" ədatsız işlənir) ifadə vasitələrindən istifadə etməyin mümkünlüyü tədris prosesində qeyd olunmalıdır. Məsələn:

She used to go to the village every summer when she was a child.
She would dance in her childhood.

Keçmiş davamedici zaman forması keçmişdə müəyyən bir vaxtdan əvvəl icrasına başlanılmış hal və hərəkətlərin həmin anda da davam etdiyini ifadə edir, keçmiş bitmiş və

keçmiş bitmiş davamedici zaman formaları isə hal və hərəkətlərin keçmişdə müəyyən bir vaxta qədər icra olunub bitdiyini və ya həmin vaxtda da davam etdiyini bildirir. Tələbələrə şərh etmək lazımdır ki, indiki zaman formalarında olduğu kimi, bir neçə keçmiş zaman formaları ilə də eyni zaman zərfləri işlənə bilir. Bir neçə zaman zərfi keçmişdə təkrarlanan hərəkətləri göstərmək üçün keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasından əlavə, keçmiş davamedici zaman formasında da işlədilir. İngilis dilində keçmiş zamana nəzərən gələcəkdə baş verəcək hərəkətləri bildirmək üçün keçmiş zaman formalarından istifadənin mümkünlüyü qeyd olunmalıdır və nümunələr göstərilməlidir. Məsələn:

She was coming back in a week.

She went to bed early, as she was getting up at 6 the following morning.

Məlum növdə keçmiş zaman formalarının izahları təqdim edildikdən sonra onların məchul növdə qrammatik strukturları və məna xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar vermək lazımdır. Keçmiş bitmiş davamedici zaman formasını məchul növdə işlətmək mümkün deyildir. Məchul növdə işlənən keçmiş zaman formalarının məna xüsusiyyətlərini məlum növ ilə müqayisə edərək şərh etmək lazımdır.

İngilis dilində keçmiş zaman mənasını göstərən sonuncu forma olan keçmiş bitmiş davamedici zaman formasında işlənən cümlələrdə keçmişdə müəyyən müddətdən əvvəl başlanmış və həmin vaxtda da davam etməkdə olan hərəkətin davametmə müddəti qeyd olunduqda həmin sadə cümlələr Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr vasitəsilə ifadə edilir. Bu baxımdan keçmiş bitmiş davamedici zaman forması digər keçmiş zaman formalarından əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, digər keçmiş zaman formalarında işlənən cümlələr Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr ilə deyil, əksərən sadə cümlələr ilə ifadə edilir. Keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması, keçmiş davamedici zaman forması və keçmiş bitmiş zaman forması zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlədilir. Bu növ cümlələr də Azərbaycan dilində sadə cümlələr vasitəsilə təqdim edilir.

İngilis dilinin keçmiş zaman formalarının məna xüsusiyyətləri Azərbaycan dilindəki zamanların məna xüsusiyyətləri ilə müqayisəli təqdimatda izah edildikdə daha aydın məlum olur. İngilis dilinin keçmiş zaman formalarını Azərbaycan dilində həm keçmiş zaman vasitəsilə, həm də indiki zaman vasitəsilə ifadə etmək mümkündür. Burada əsas diqqət hər iki dildə həmin zamanların hansı növ hərəkətləri bildirmək üçün istifadə olunmasına yetirilməlidir və düzgün istiqamətdə tədris aparılmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
2. Axundov A. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, Elm və təhsil, 2012.
3. Alməmmədova S. İngilis dilində zamanlar sistemi. Bakı, 2013.
4. Cahangirov F. İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı, BDU, 2000.
5. Cahangirov F. İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı, Elm, 2007.
6. Hewings M. Advanced grammar in use. Cambridge University Press, 2005.
7. Jafarova L., Huseynov A., Mirzayeva M., Mustafayeva S. English Grambridge I. Baku, Science and Education, 2011.
8. Kaushanskaya V.L. and others. A grammar of the English language. M., 2008.
9. Turksever (Musayev) O.I., Hajiyev E.I., Huseynov A.R. A practical grammar of contemporary English. Baku, 2011.

РЕЗЮМЕ

Будучи неродственными языками Азербайджанский и английский языки имеют много сходств и различий, связанных с грамматической системой данных языков. Сходные черты способствуют преподаванию современного азербайджанского и современного английского языка, тогда как различия создают трудности при их обучении. Существование сходств и различий обусловило необходимость сравнительного преподавания современного азербайджанского языка и современного английского языка. Категория грамматического времени имеет особое значение и занимает центральное место как при преподавании азербайджанского языка, так и при преподавании английского языка.

Сравнение временных форм глаголов двух языков, которые мы изучаем и преподаём, позволяет добиться полезных результатов при применении временных форм в учебном процессе, а также играет ключевую роль при более полном и углублённом изучении грамматических времён английского языка и их семантических особенностей, которые отличаются от азербайджанского языка своим разнообразием и сложностью.

Временные формы, существующие в английском языке, необходимо преподавать последовательно. В результате сравнений становятся понятными грамматические конструкции и семантические особенности временных форм. Сравнение различных временных форм позволяет выявить сходства и различия. Сравнения между временными формами английского языка важны в процессе их преподавания и применения. Данные сравнения позволяют неоднократно обращаться к сложным формам английского языка в процессе обучения и получать полезные результаты при их применении.

Будучи сложной темой, времена, которые являются одним из основных разделов при обучении как азербайджанскому, так и английскому языку, полностью осваиваются через некоторое время. При сравнительном обучении данной темы обоих языков должна быть предоставлена обширная информация о временных формах. После всестороннего изложения временных форм, в учебном процессе должно быть реализовано их применение в общении.

При проведении сравнительного обучения особое внимание следует уделять правилу согласования времен, что является одной из отличительных черт между азербайджанским и английским языками. В процессе обучения временным формам английского языка правило согласования времён должно быть широко представлено.

SUMMARY

Being unrelated languages, Azerbaijani and English have many similarities and differences related to the grammatical system of these languages. Similar features contribute to the teaching of modern Azerbaijani and modern English, while differences create difficulties in their learning. The existence of similarities and differences has necessitated the comparative teaching of modern Azerbaijani and modern English. The category of grammatical tense is of particular importance and occupies a central place both in the teaching of the Azerbaijani language and in the teaching of the English language

Comparison of the tenses of the verbs of the two languages that we study and teach allows us to achieve useful results when using tenses in the educational process, and also plays a key role in a more complete and in-depth study of the grammatical tenses of the English language and their semantic features, which differ from the Azerbaijani language its diversity and complexity.

The temporary forms that exist in the English language must be taught consistently. As a result of comparisons, grammatical constructions and semantic features of tense forms become clear. Comparison of various temporary forms reveals similarities and differences. Comparisons between tenses of the English language are important in the process of their teaching and application. These comparisons allow you to repeatedly refer to complex forms of the English language in the learning process and get useful results when using them.

Being a complex topic, tenses, which are one of the main sections in teaching both Azerbaijani and English, are fully mastered after a while. In the comparative teaching of this topic of both languages, extensive information about tenses should be provided. After a comprehensive presentation of temporary forms, their use in communication should be implemented in the educational process.

When conducting comparative training, special attention should be paid to the rule of tense coordination, which is one of the distinguishing features between the Azerbaijani and English languages. In the process of teaching tense forms of the English language, the rule of tense coordination should be widely presented.

İNGİLİS VƏ AMERİKAN DANIŞIQ SÖZLƏRİ VƏ DİALEKTLƏRİ ARASINDAKI FƏRQLƏR

Dos.Nəsirova Ülviyyə Əlügullah qızı

Saliyeva Hədiyyə Ağadur qızı

Mehdizadə Xanım Ehtiram qızı

ulviyye_nesirova@mail.ru
saliyeva-1987@mail.ru
ladymehdizade8@gmail.com

Açar sözlər: dialekt, frazeoloji birləşmə, ləhcə, qrammatik quruluş
Key words: dialect, phraseological combination, accent, grammatical structure
Ключевые слова: диалект, фразеологическое сочетание, акцент, грамматическая структура

Danışıq İngilis dili, üstünlük təşkil etdiyi bölgələr arasında böyük dəyişkənliyi göstərir. Bu məqalədə tələffüzdəki çoxsaylı müəyyən edilə bilən dəyişmələr haqqında ümumi məlumat verilir. Bu cür fərqlər ümumiyyətlə yerli ləhcələrin fonetik inventarlaşdırılmasından, eləcə də fərqli ingilis dilli populyasiyaların standart ingilis dilindəki daha geniş fərqlərdən qaynaqlanır. Vurğu ləhcənin yerli tələffüzə aid hissəsidir.

Lüğət və qrammatikanin bununla heç bir əlaqəsi yoxdur. Orta İngilis dilində danışanlar, İngilis nitqində ana dilinin intonasiyası və fonetikasını daşımağa meyllidirlər. İbtidai İngilis dilində danışanlar regional vurğu baxımından nəzərəçarpacaq dərəsədə fərqlənirlər . Bəzi, məsələn Pennsylvania Dutch English, əsas xüsusiyyətləri ilə asanlıqla eyniləşdirilir; digərləri anlaşılması daha qaranlıq olur və ya asanlıqla qarışdırılır. Geniş bölgələr aşağıda göstərilən sub-formalara sahib ola bilər; məsələn, Bolton, Rochdale, Oldham və Salford kimi Mançester şəhərindən 10 mil (16 km) daha az məsafədə yerləşən şəhərlərin hər biri fərqli vurğulara malikdir, bunların hamısı birlikdə Lancashire mahalının daha geniş vurğusunu təşkil edir; bu alt ləhcələr bir-birinə çox bənzəyir, yerli olmayan dinləyicilər möhkəm fərqləri müəyyən edə bilirlər. Spektrin digər tərəfində, Avstraliyada minlərlə kilometrə qədər məsafədə demək olar ki, ardıcıl olan "Ümumi vurğu" var. Məsələn, Şotlandiya İngilisinin bəzi variantlarında inci - pearls tələffüzü Amerikan qulağına tamamilə əlaqəsi olmayan ləçək -petal kimi səslənə bilər.

Amerikan İngilis dili (AmE, AE, AmEng, USEng, en-US), bəzən Amerika Birləşmiş Ştatları İngilis və ya ABŞ İngilis olaraq adlandırılan , Amerika Birləşmiş Ştatları üçün doğma olan İngilis dilinin çeşidlər toplusudur. Amerika İngilis dili, dünyada İngilis dilinin xüsusilə təsirli bir formasıdır. İngilis dili ABŞ-da ən geniş yayılmış dildir və federal və əyalət hökumətləri tərəfindən bütün qanunlar və məcburi təhsil İngilis dilini ana dili olaraq qəbul etdiyi dərəcədə istifadə edilən de-fakto ortaq bir dildir. 50 əyalət hökumətinin 32-si tərəfindən İngilisə rəsmi rəsmi status verilir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının bəzi bölmələrindəki yerli məhkəmələr həm ingilis, həm də başqa bir dildə - məsələn, Puerto Riko dakı ingilis və ispan dillərində - federal qanuna əsasən, İngilis dili hələ də ABŞ-a aid edilən məsələlərin rəsmi dilidir. ərazi üzrə rayon məhkəməsi.

ABŞ-da ingilis dilindən istifadə İngilislərin Amerikanın müstəmləkə etməsinin nəticəsidir. İngilis dilli sakinlərin ilk dalğası 17-ci əsrdə Şimali Amerikaya gəldi, ardınca 18-19-cu əsrlərdə daha sonra köç edildi. 17-ci əsrdə İngiltərənin müxtəlif bölgələrindən gələn ləhcələr hər Amerika koloniyasında mövcud idi, bu da geniş dialekt qarışığı və

düzənlənmə prosesinə imkan verərək koloniyalardakı İngilis növlərinin İngiltərədəki sortlarla müqayisədə daha homogen olmasına imkan verdi. Beləliklə, İngilis dilində koloniyalarda 17-ci əsrin sonlarında Avropa və Afrikadan olan İngilis olmayanların ilk kütləvi mühacirətləri üstünlük təşkil etdi və kifayət qədər vahid Amerikan İngilislərinin ilk təsvirləri 18-ci əsrin ortalarından sonra adi hala gəldi.

O vaxtdan bəri, Amerikan İngilis dili bəzi yeni növlərə, o cümlədən regional ləhcələrə, bəzi hallarda müxtəlif dillərin, ilk növbədə Avropa dillərinin immiqrant natiqlərinin ardıcıl dalğalarından xırda təsirləri göstərən regional ləhcələrə çevrildi. Amerikan İngilis çeşidləri arasında ümumiləşdirilmiş, lakin dünyanın digər İngilis ləhcələrindən fərqlənən bir çox tələffüz, lüğət, qrammatika və xüsusən orfoqrafiya nümunələri var. Əhəmiyyətli yerli, etnik və ya mədəni işarələrdən azad olaraq qəbul edilən hər hansı bir Amerika və ya Kanada vurğusu, populyar olaraq "General" və ya "Standard" Amerika adlanır, ABŞ-ın müəyyən bölgələrində doğma olan və milli olaraq yayımlanan kütləvi informasiya vasitələri ilə yüksək səviyyədə əlaqələndirilir. savadlı nitq. Ancaq tarixi və indiki dil dəlilləri tək bir "əsas" Amerikan vurğusunun olması fikrini dəstəkləmir.Amerika İngilis səsi inkişaf etməkdə davam edir, bəzi yerli vurğular yox olur, lakin 20-ci əsrdə bir neçə daha böyük regional vurğu meydana gəldi.

Həm ABŞ-da, həm də Böyük Britaniyada İngilis dilinin tarixi istifadəsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar, Amerikalı İngilislərin İngilis İngilis dövründən sadəcə uzaqlaşmadığını, əksinə müasir İngilis İngilisinin itirdiyi bəzi xüsusiyyətlərini qoruyaraq müəyyən mənada mühafizəkar olduğunu söylədi. İngilis və Amerikan danışıq sözləri və dialektləri arasındakı fərqləri aydın görmək olur.

Amerikan vurğularının əksəriyyətində (indiki hal-hazırda İngiltərədə nadir) rotik çox yayılmışdır, çünki 17-ci əsr İngilis müstəmləkəsi dövründən bəri

General Amerika vurğu üçün səciyyəvidir.

Dialektlər tələffüz, lüğət, orfoqrafiya və qrammatika baxımından fərqlənə biləcək dil çeşidləridir. İngilis növlərinin yalnız tələffüz baxımından təsnifatı üçün İngilis dilinin regional vurğularına baxaq.

Dialektləri "ümumiyyətlə qarşılıqlı anlaşılan dillərin alt formaları" olaraq təyin etmək olar. Konstruksiyalar - bu amillər əsasında bir çox fərqli ləhcəni müəyyən etmək olar. Dialektlər daha geniş və ya dar səviyyədə təsnif edilə bilər: geniş milli və ya regional ləhcənin daxilində daha çox daha çox yerli lokal ləhcələr müəyyən edilə bilər və s. Tələbat və yerli sözlərin istifadəsindəki fərqlərin birləşməsi bəzi ingilis ləhcələrini digər bölgələrin dinamikləri üçün demək olar ki, tanımadığı hala gətirə bilər.

İngilis dilinin əsas doğma ləhcələri dilçilər tərəfindən tez-tez üç ümumi kateqoriyaya bölünür: İngilis Adaları ləhcələri, Şimali Amerika və Avstraliyadakılar. Dialektlər yalnız yerlə deyil, həm də müəyyən sosial qruplarla əlaqələndirilə bilər. Müəyyən bir İngilis dilli bir ölkədə standart İngilis hesab edilən bir dil forması mövcuddur: Müxtəlif ölkələrin Standard İngilisləri fərqlənir və özlərini dialekt sayıla bilər. Standart İngilis dili ümumiyyətlə cəmiyyətin daha savadlı təbəqələri ilə yanaşı daha çox rəsmi qeydlərlə də əlaqələndirilir.

İngilis və Amerikan İngilisləri, İngilis, Avstraliya, Kanada, İrlandiya və Yeni Zelandiya kimi yerli dillərdə danışdığı ölkələr istisna olmaqla, dünyanın qalan hissəsində İngilis dili üçün danışma, yazılı və öyrədilən kimi istinad normalarıdır. İngilis dilinin yerli səviyyədə danışılmadığı bir çox keçmiş İngilis İmperiyası ölkələrində İngilis dilləri dünyasında geniş yayılmış çox sayda Amerika İngilis istifadəsi ilə yanaşı İngilis İngilis formaları da diqqətlə izlənilir. [Sitat tələb olunur] Əksinə, tarixən təsiri altında olan bir çox

ölkədə. İngilis dilinin yerli dildə danışılmadığı Amerika Birləşmiş Ştatları, Amerika İngilis dili formaları diqqətlə izlənilir. Bu ölkələrin çoxu güclü İngilis İngilis və ya Amerikan İngilis təsirlərini qoruyarkən, Hindistan İngilis və Filippin İngilislərini də özünəməxsus unikal ləhcələrini inkişaf etdirdilər.

Digər doğma İngilis ləhcələri arasında lider İngilis dilləri sayında üçüncü və dördüncü yeri tutan Kanada İngilis və Avstraliya İngilisləridir. Çox hissəsi, Kanada İngilis dili, çoxsaylı İngilis formalarına sahib olmaqla yanaşı, yerli Kanadalıizmlə yanaşı, Amerikan İngilis dili ilə lüğət, fonologiya və sintaksis paylaşır ki, bu da çoxlarının Şimali Amerika İngilislərini dialektlərin üzvi bir qruplaşdırılması kimi tanımasına səbəb olur. Avstraliyalı İngilis, eyni zamanda, Avstraliyaya xas olan çox sayda xüsusiyyətlə yanaşı, Amerika və İngilis İngilis istifadəsini də bölüşür və Kanada İngilisindən fərqli olaraq hər iki böyük növdən daha yüksək fərqliliyi qoruyur. Cənubi Afrika İngilisləri, Yeni Zelandiya İngilisləri və İrlandiya İngilisləri də fərqlidir və ana dilində danışanların sayına görə beşinci, altıncı və yeddinci yerdədir.

Amerika və İngiltərənin "ortaq bir dil ilə bölünmüş iki xalq" olduğu haqqında köhnə bir söz var.

Bunu kimin söylədiyini dəqiq heç kim bilmir, amma bu, Britşin Amerika İngilislərinə münasibətini əks etdirir. İngilis dostum yenə də mənə deyir: “İngilis dilində danışmırsan. Amerikalı danışırsan. ”

Bəs Amerika və İngilis İngilisləri həqiqətən çox fərqlidirlər?

Gəlin bu fərqləri aydınlaşdıraq;

Amerika və İngilis İngilis arasındakı ən nəzərə çarpan fərq söz lüğətidir. Fərqli olan yüzlərlə gündəlik söz var. Məsələn, Britş bir avtomobilin ön hissəsini” bonnet “adlandırır, amerikalılar isə “hood”adlandırırlar.

Amerikalılar tətildə - on vocations , Britiş isə tətilə-on holidays ,Nyu Yorklular mənzillərdə-in apartments dedikləri halda ; Londonlular mənzillərdə - in flats deyirlər.

Burada danışa biləcəyimizdən daha çox nümunə var. Xoşbəxtlikdən, Amerikalıların və Britsin əksəriyyəti ümumiyyətlə bir cümlənin kontekstində mənasını təxmin edə bilərlər.

Kollektiv isimlər

İngilis dilinin iki çeşidi arasında bir neçə qrammatik fərq var. Kollektiv isimlərdən başlayaq. Bir qrup şəxsə müraciət etmək üçün kollektiv isimlərdən istifadə edirik.

Amerika İngilis dilində kollektiv isimlər tək olur. Məsələn, staff - heyət bir qrup işçiyə aiddir; ; band – qrup, bir qrup musiqiçiyə aiddir; ; team- komanda ,bir qrup idmançıya aiddir. Amerikalılar “The band is good.” " musiqiçilər qrupu yaxşıdır" deyirlər.

Lakin İngilis İngilis dilində kollektiv isimlər tək və ya cəm ola bilər. Britaniyadan birinin “The team are playing tonight” or “The team is playing tonight.”

"Komanda bu axşam oynayır" və ya "Komanda bu axşam oynayır" deməsini eşidə bilərsiniz.

Amerikan və İngilis dialektləri arasındakı başqa bir qrammatik fərq köməkçi fellərə aiddir. Köməkçi fellər, köməkçi fellər kimi də tanınır, qrammatik bir funksiyanı meydana gətirən fellərdir ,əsas felə kömək edirlər.

Gəlin “shall” köməkçi felə baxaq. Britaniyalılar bu köməkçi feldən bəzən gələcəyi ifadə etmək üçün istifadə edir. Məsələn, "indi evə gedəcəm."- “I shall go home now.” Amerikalılar “shall”in hansı məna kəsb etdiyini bilirlər, amma onu nadir hallarda söhbət zamanı istifadə edirlər. bu onlara çox rəsmi görünür. Amerikalılar “ shall” in əvəzinə, “I will go home now.” istifadə edirlər.

"indi evə qayıdacağam" istifadə edəcəklər.

Sual şəklində İngilis “Shall we go now?” deyə biləcəyi halda,Amerikanlar “Should we go now?”deyirlər.

Amerikalılar “ a lack of obligation”- “ehtiyac olmadıqda və ya məcburiyyət olmadıqda ” kimi fikirləri bildirmək məqsədilə mənfi ilə əlaqəli “do və ya does” köməkçi felindən, “not “inkar hissəcikdən və “need” köməkçi felindən istifadə etdikləri halda ,ingilislər yalnız “need”və “not” dan istifadə edirlər.məsələn:

You do not need to come to work today. (Amerikalılar)

You needn’t come to work today. (ingilislər)

Tərcüməsi:

"Bu gün işə gəlmək lazım deyil."

Past tense verbs

You will also find some small differences with past forms of irregular verbs.

Qaydasız fellərin keçmiş formaları ilə də bəzi kiçik fərqləri ingilis və amerikan variantında görə bilərik: Amerikan İngilis dilində “ to learn” “öyrənmək” felinin keçmiş zamani” learned”, Britaniya İngilis dilində “learned”və ya “learnt” kimi seçimi var.

Yazıya gorə də İngilis və Amerika İngilisləri arasında yüzlərlə kiçik imla fərqləri var. Bunun üçün Amerikalı leksikoqraf Noah Vebsterə təşəkkür edə bilərik. Webster adını onun adını daşıyan lüğətdən tanıyırıq. Noah Webster, bir yazar, siyasətçi və müəllim, 1700-cü illərin sonlarında İngilis dili yazısını islah etmək üçün səy göstərməyə başladı. İngilis yazısındakı uyğunsuzluqlardan əsəbiləşdi. Webster sözləri səsləndirdikləri şəkildə yazmaq istədi. Orfoqrafiya islahatı da Amerikanın İngiltərədən müstəqilliyini nümayiş etdirməsinin bir yolu idi. Webster'in irsini Amerikanın rəng (rəngdən), şərəf (şərəfdən) və əmək (əməkdən) sözlərinin orfoqrafiyasında görə bilərik. Webster, orfoqrafiyanı tələffüzə uyğunlaşdırmaq üçün” o” hərfini bu sözlərdən saldı. Digər Webster fikirləri qadınları “wimmen” kimi yazmaq təklifi uğursuz oldu. 1843-cü ildə Websterin ölümündən bəri Amerikan İngilis dilində imla qaydalarını dəyişdirmək cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Çünki onlar o qədər də fərqli deyil İngilis və Amerika İngilisləri fərqliliklərdən daha çox oxşar cəhətlərə malikdirlər. Amerika və İngilis İngilis arasındakı fərqin çox vaxt şişirdildiyini düşünürük. Bir üslubu başa düşə bilərik, digər üslubu da başa düşə bilmək çətinlik torıtmir. Bəzi regional ləhcələr istisna olmaqla, Britş və Amerikalıların əksəriyyəti bir-birlərini çox çətinlik çəkmədən başa düşə bilirlər. Bir-birlərinin televiziya şoularını izləyirlər, bir-birlərinin mahnılarını oxuyur və bir-birlərinin kitablarını oxuyurlar. Hətta bir-birlərinin vurğularını lağa qoyurlar.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı, 1979.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.301.
3. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun. XIV c. Bakı, 1960, s.71-82.
4. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, s.176.
5. Употребление фразеологизмов в разговорной речи современногоанглийского языка. AR TN ADDİ, Məqalələr toplusu, Bakı 1997, s. 82-89.
6. Семантическая характеристика фразеосемантической группы со значением говорения и мышления в современном английском языке. Dil və ədəbiyyat, İSSN-1038, Nəzəri, elmi, metodik jurnal (30), Bakı, 2001, s. 18-20.

7. Структурно-семантические особенности именных словосочетаний в современном английском, русском и азербайджанском языках. AR TN Bakı Universitetinin Xəbərləri, İSSN 1609-0586. Humanitar Elmlər Seriyası N-3 Bakı, 2004, s. 45-58.
8. Martin Hewings – Advanced Grammar in USE, Cambridge University Press, 1999.
9. Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse, Anita Naciscione, 2008.
10. Phraseology an interdisciplinary perspective, Sylviane Granger and Fanny Meunier, 2005.

Резюме

Фразеологические сочетания включают в себя устойчивость, возможность восстановления в речи, семантическую целостность значения, раздельное написание компонентов, четкость структуры компонентов, предикативность. Самое главное – это связь фразеологизма с предикативом, которая является самой интересной из всех признаков. Это считается их первой структурно-семантической особенностью. Обогащение фразеологических соединений структурно-смысловыми эквивалентами более широко наблюдается в процессе живой речи. В живой речи процесс действия, ситуация, речь и мышление берутся в тесной связи друг с другом, синхронным образом, что можно объяснить прочной связью языка и мышления.

В английском языке различают два варианта фразеологических сочетаний согласно положению глагола: первый вариант, фразеологические сочетания, в которых место глагола стабильно; второй вариант, фразеологические сочетания, в которых может меняться место глагола. При сравнении есть языки, в которых позиционное движение глагола невозможно, но это уже не внутренняя особенность фразеологизма, а вопрос, связанный с грамматическим строением самого языка. В результате исследования в английском языке была разработана структурная модель компонентов отглагольных существительных, наречий, отглагольных прилагательных, глагольных союзов и т.д.

Summary

Phraseological combinations include stability, the possibility of recovery in speech, semantic integrity of meaning, separate writing of components, clarity of the structure of components, predicativity. The most important thing is the connection of a phraseological unit with a predicate, which is the most interesting of all signs. This is considered their first structural-semantic feature. The enrichment of phraseological compounds with structural and semantic equivalents is more widely observed in the process of live speech. In live speech, the process of action, situation, speech and thinking are taken in close connection with each other, in a synchronous way, which can be explained by the strong connection between language and thinking. In English, two variants of phraseological combinations are distinguished according to the position of the verb: the first option, phraseological combinations in which the place of the verb is stable; the second option, phraseological combinations in which the place of the verb can change. There are languages in which the positional movement of a verb is impossible, but this is no longer an intrinsic feature of the phraseological unit, but a matter of the grammatical structure of the language itself. As a result of the study in English, a structural model of the components of verbal nouns, adverbs, verbal adjectives, verb conjunctions, etc. was developed.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SİNTAKTİK-SEMANTİK PLANDA TƏSNİFATI

Balağayeva Günay Rabit qızı

Əbilova Kəklik Elman qızı

Odlar Yurdu Universiteti
e-mail:gunay.balagayeva@mail.ru
keklikebilova20@gmail.com

Açar sözlər: sintaksis, cümlə, mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, budaq cümlə.

Key words: syntax, sentence, compound sentence, subordinate compound sentence, subordinate clause.

Ключевые слова: синтаксис, предложение, сложное предложение, сложноподчинённое предложение, придаточные предложения.

Dil kommunikasiya vasitəsidir. İnsanların bir-birinə söz demək ehtiyacından və bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən təşəkkül tapmışdır. Dil sisteminin ən mürəkkəb vahidlərindən biri də cümlədir. Bu, onun semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Cümlə dilçiliyin sintaksis adlanan bölməsində tədqiq edilir.

İngilis dilində cümlənin mahiyyətinə dair kifayət qədər müxtəlif fikirlərin mövcudluğunu nəzərə alaraq, bir sıra dilçilərin cümləni "sintaktik konstruksiya", digər qisminin isə "söz qrupu" adlandırdığını xatırlamaq yerinə düşər. Cümlənin xüsusiyyətlərinin təhlilini aparan İ.P.İvanovaya görə, cümlə predikativliyi səciyyələndirən və predikativliyi realizə edən və kommunikasiya prosesində tətbiq edilən kiçik sintaktik konstruksiyadır.

Predikativlik cümlənin başlıca xüsusiyyətini təşkil edir. Hər bir cümlə özünəməxsus formaya – quruluş və intonasiyaya malikdir. İntonasiya baxımından formalaşmaq hər bir cümlənin ayrılmaz xüsusiyyətini təşkil edir.

Cümlə sadəcə olaraq sintaktik-struktur vahid olaraq qalmır, eyni zamanda kommunikasiya vasitəsi kimi reallaşdıqda, "ifadə" (fraza) kimi yeni bir çalar kəsb edir. Məsələn, *It's hot here -"Burada istidir"* cümləsi real bir vəziyyəti ifadə etməklə bərabər, digər bir hərəkətin icrası üçün təşviq rolunu oynaya bilər. Məsələn,*"Gəlin kölgəyə keçək"* mənasını da ifadə edə bilir. Bu isə, öz növbəsində, intonasiya vasitəsi ilə reallaşır. (1,s.55)

Cümlənin dil sistemində ən mürəkkəb vahid hesab edilməsi onun semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Dilin insanlar arasında kommunikasiya vasitəsi kimi çıxış etməsi üçün sözlərin cümlədə forma, məna və intonasiya baxımından əlaqələnməsi ən mühüm şərtdir. Cümlədə söz və söz birləşmələri arasında sintaktik-semantik və intonasiya baxımından əlaqə olmadan dilin formalaşması və bitmiş bir fikrin ifadə olunması qeyri-mümkündür.

Sintaktik-struktur baxımından cümlə sadə və mürəkkəb növlərə ayrılır. Cümlənin bu növləri arasındakı əsas fərq sadə cümlənin tək xəbərli, mürəkkəb cümlənin isə çox xəbərli xüsusiyyətə malik olmasından ibarətdir. Bəzi dilçilərə görə, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri cümlə hesab edilə bilər, lakin tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən biri olan budaq cümlə ayrılıqda kommunikasiya vasitəsi kimi çıxış edə bilmədiyi üçün cümlə funksiyasını icra edə bilmir. Budaq cümlə yalnız mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsində kommunikasiya vasitəsi kimi çıxış edə bilir.

Hətta tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri də müstəqil ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edə bilmirlər. Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən tərəflər bir-birindən ayrıldıqda, bu, tərəflər arasında sintaktik və semantik əlaqənin zəifləməsinə səbəb olur. Belə olan halda, tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci tərəfinin intonasiya quruluşu da fərqli şəkildə təzahür edir.

Mürəkkəb cümlələri qeyri-bərabər dərəcə vahidləri kimi izah edən dilçilər cümlənin mövqe strukturu və tabelilik baxımından bəndlərdən birini (tabe), digərini isə (əsas) asılı tərəf kimi adlandırırlar. Əslində, tabe tərəf nitq prosesində nə qədər önəmli olsa da, əksərən, əsas tərəfin məlumatlarını tamamlayır. Tabe olan tərəf məna və birləşmə kimi iki əsas meyara görə təsnif olunur. (3,s.124)

Aşağıda sadaladığımız xüsusiyyətlər predikativ konstruksiyaların mürəkkəb cümlələrin qrammatik quruluşu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

a) sintaktik əlaqə növü;

b) predikativ konstruksiyaların dərəcəsi;

c) predikativ konstruksiyanın struktur və semantik zəruriliyinin əlaməti;

d) məcburi amillərin varlığı və onların təbiəti;

e) predikativ konstruksiyaların qarşılıqlı düzülüş qaydası.

Mürəkkəb cümlələrin ümumi bölgüsü üçün ən vacib ilk iki üsul –sintaktik əlaqə növü və predikativ vahidlərin dərəcəsidir. Mürəkkəb cümlədə ən yüksək vəzifə predikativ konstruksiyalar ilə əlaqələndirilir. Məsələn:

A little boy with oblique dark eyes was shepherding a pig, and by the house door stood a woman, who came towards them. (J. Galsworthy). – Çəp qaranlıq gözləri olan donuz çobanlığı edən kiçik bir oğlan və evin qapısında onlara doğru gələn bir qadın dayanmışdı.

He was the only boy on the island whose hair never seemed to grow. (W. Golding). – O, adada heç vaxt saçları böyüməyən kimi görünən yeganə oğlan idi.

İki tərkib hissəsinə malik mürəkkəb cümlə şərtlərində, ikinci nümunədə olduğu kimi, dərəcə meyarı elə böyük önəm kəsb etmir, belə ki, burada istifadə olunan mənada dərəcə münasibətləri ümumiyyətlə yoxluq təşkil edir.

İngilis dilində mürəkkəb cümlənin orijinal konsepsiyası L.L. İofik tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Mürəkkəb cümləni sintaktik vəhdət olaraq qavramaq, onu sadə cümlələrin əlavə edilməsi ilə əmələ gələn struktur kimi deyil, bu obyekt üçün səciyyəvi olan kateqoriyalar baxımından şərh etmək lazım gəldiyini irəli sürür. Kompozisiya, nisbi bağlanma, tabeçilik baxımından L.L.İofik predikativ vahidlərin dörd növ əlaqəsini – müstəqil, yarı asılı, asılı və giriş predikativ vahidlər olmaqla müəyyənləşdirir. (4,s.238)

Danışıqda kommunikasiya vasitəsi kimi işlənməsi baxımından mürəkkəb cümlə (Composite sentence) heç də sadə cümlədən (Simple sentence) seçilmir. Sadə cümlə kimi, mürəkkəb cümlə də ünsiyyət məqsədi daşıyır. Hər iki cümlə növü intonasiya cəhətdən fikir tamlığı ifadə etmək qabiliyətinə malikdir.

Sadə və mürəkkəb cümlə arasında nəzərə çarpan başlıca fərq onları təşkil edən komponentlərdə özünü göstərir. Sadə cümlə söz, söz birləşmələri, sözönüləri, artikl və s. ibarət olduğu halda, mürəkkəb cümlə bir neçə predikativ əsaslı sintaktik konstruksiyalardan təşkil olunur. Sadə və mürəkkəb cümlənin əsas xarakterik cəhətlərini qeyd edən rus dilçisi İ.P.İvanova yazır: “Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sintaktik konstruksiyanın struktur və semantik baxımından vəhdətidir. Hər sintaktik konstruksiya özü predikativliyə malikdir, sintaktik əlaqə əsasında formalaşır və kommunikasiya zamanı sadə cümlə şəklində istifadə olunur”.

Göründüyü kimi, dilçi alim mürəkkəb cümləni semantik-sintaktik baxımdan sadə cümlədən fərqləndirsə də, funksional baxımdan sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasında elə bir əsaslı fərq görmür.

Semantik-sintaktik və intonasiya cəhətdən mürəkkəb cümlələr 2 növə ayrılır:

- Compound sentence – Tabesiz mürəkkəb cümlə;
- Complex sentence – Tabeli mürəkkəb cümlə.

Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən predikativ konstruksiyalar, tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşir. Məsələn, "*There was no moon, but the stare gave a kind of light". (I.Murdoch). "Ay yox idi, lakin ulduzlar işıq saçırdı".*

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri isə tabelilik əlaqəsi əsasında birləşir. Məsələn, *"I don't know the reason, why he is out". – "Mən o səbəbi bilmirəm ki, nə üçün o burada yoxdur".* (5,s.276)

İngilis dilində mürəkkəb cümlənin mahiyyətinə dair dilçi alim L.L.İofikin fikirləri maraq doğurur. Alimin fikrincə, mürəkkəb cümlə sadə cümlələrin təsadüfi sintaklik vəhdət şəklində birləşməsi deyildir, onların arasında müəyyən semantik-sintaktik əlaqələrin olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. L.L.İofik mürəkkəb cümləni təşkil edən tərkib hissələri arasında 4 əsas əlaqə növünü qeyd edir:

- tabesizlik;
- nisbi-asılılıq;
- tabelilik;
- birləşmə əlaqələri.

Tabeli mürəkkəb cümlələrə dair Q.Q.Poçeptsovun müasir ingilis dilinin sintaksisinə nəzərən dediklərinə əsaslanmaq mümkündür. "Müasir ingilis dilinin nəzəri qrammatikası" kitabında o, yazır: "Tabeli mürəkkəb cümlə əsas və asılı hissələrdən ibarətdir. Burada, "əsas" və "asılı" anlayışı şərtidir, belə ki, elə birləşmə ola bilər ki, orada "əsas" hissə nəinki cümlə üzvü, hətta onun komponenti ilə də ifadə oluna bilər". Verilmiş nümunədən bunu görmək mümkündür: *"What he learnt was that they had never come". – "Onun öyrəndiyi o oldu ki, onlar heç vaxt gəlməmişdi".*

Əksər dilçilərin fikrincə, tabelilik əlaqəsi əsasında yaranmış tabeli mürəkkəb cümlə sadə cümlə ilə eyni prinsip əsasında formalaşır. Bu anlamda, budaq cümlə, sadə cümlənin hər hansı bir üzvü vəzifəsini də ifadə edir. Bu xüsusiyyət əsasında budaq cümlənin növləri müəyyənləşdirilir.

M.Y.Bloka görə, sadə cümlə elə cümləyə deyilir ki, orada yalnız bir predikat ifadə edilmiş olsun. Bu nöqteyi-nəzərdən, belə yazır: "Eyni mübtədaya aid bir neçə xəbəri olan cümlə sadə hesab edilə bilməz". (6,s.234)

M.Y.Blok, "*I took the child in my arms and held him" –"Mən uşağı qucağıma aldım və onu saxladım"* cümləsini mürəkkəb cümlə kimi xarakterizə edir.

Onun mülahizəsinə görə, bir neçə mübtədaya aid bir predikatı olan cümlə də sadə sayıla bilməz. Məsələn, *"The door was open, and also the front window" – "Qapı açıq idi, həmçinin pəncərə də".* (6,s.237)

L.S.Barxudarovun müasir ingilis dilində sadə cümlənin səciyyəvi cəhətlərinə dair qələmə aldığı doktorluq dissertasiyasında qeyd edilir ki, "geniş yayılmış cümlə modelləri arasında kifayət qədər fərq olmasına rəğmən, bu modellərin vahid prinsip əsasında izah edilməsi mümkündür".

Yuxarıda deyilənlərə əsasən söyləyə bilərik ki, tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən "əsas" və "asılı" hissələr ümumi götürdükdə şərti qəbul edilir, çünki elə sintaktik birləşməyə rast gəlmək olar ki, orada "əsas" hissə yalnız cümlə üzvü vasitəsi ilə deyil, hətta onun bir hissəsi ilə də təmsil edilə bilər.

V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova, L.L.İofik tabeli mürəkkəb cümlənin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı daha dolğun fikir irəli sürüblər: "Tabeli mürəkkəb cümlə məna, qrammatik və intonasiya cəhətdən mürəkkəb bir birləşmədir. Bu birləşmədə əsas adlanan hissə, bağlayıcısız, tabelilik bağlayıcıları və bağlayıcı sözlər vasitəsi ilə asılı adlanan bir və ya bir neçə hissəni sintaktik cəhətdən özünə tabe edir". (7,s.164)

Yuxarıda verilmiş təriflə razılaşmamaq qeyri-mümkündür. Göründüyü kimi, bu tərifdə tabeli mürəkkəb cümlə üçün xarakterik olan bütün keyfiyyətlər diqqətə alınmışdır. Tabeli mürəkkəb cümlənin semantik, qrammatik və fonoloji baxımdan səciyyələndirilməsi ingilis dilçiliyində söylənilmiş digər fikirlərin inkişafını təşviq edir və tamamlayır. Burada, tabeli mürəkkəb cümlənin fərqləndirilməsi və dəqiqləşdirilməsində intonasiyanın bir faktor kimi qeyd edilməsi diqqətdən yayınmır.

İngilis dilində baş cümlənin struktur, yəni sintaktik xüsusiyyətinin dəyişməsi budaq cümlənin növündən asılı olması ilə şərtlənir. İngilis dilində budaq cümlənin müxtəlif növü baş cümləyə məna bütövlüyü baxımından köklü şəkildə təsir göstərir. İngilis dilinin praktik qrammatikası barədə yazılmış dərsliklərdə mübtəda (subject) və xəbər (predicate) budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlələrin məna etibarı ilə nəzərəçarpacaq dərəcədə natamam olması aydın şəkildə göstərilir. Məsələn, *"And why we descend to their level is a mistery to me". – "Lakin nə üçün biz onların səviyyəsinə enirik, bu mənim üçün sirrdir".* Və yaxud *"Onların səviyyəsinə niyə enməyimiz isə mənim üçün sirrdir".* (8)

Nümunədən göründüyü kimi, mübtəda budaq cümləsi (*and why we descend to their level – lakin niyə biz onların səviyyəsinə enirik*) mürəkkəb cümlənin tərkibindən çıxarıldığı təqdirdə, baş cümlə tam bir fikir ifadə etmir.

Funksional prinsipə müvafiq olaraq, sadə cümlələrdə olduğu kimi, budaq cümlələr də cümlə üzvlərinin analogiyasına əsasən müəyyənləşdirilməlidir. Çünki, budaq cümlə də sadə cümlə üzvlərinin cavab verdiyi suallar əsasında təyin edilir. Lakin bu, budaq cümlənin tam dəqiqliyi ilə sadə cümlə üzvlərinin funksiyasını təkrarlaması anlamına gəlmir.

Mütləq prinsipə müvafiq olaraq, budaq cümlələr onlar üçün xarakterik olan nominativ xüsusiyyətlər üzrə təsnif olunur. Bu zaman, budaq cümlənin tərkibdə tutduğu mövqe əsas götürülmür. Əsas məna daşıyan sözlərin nominativ xüsusiyyətləri onların nitq hissəsi kimi təsnifatında təzahür edir.

Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən baş və budaq cümlələr arasında əlaqənin dərəcəsi və növlərinə dair N.S. Pospelovun ideyaları maraq doğurur və mübahisəli səciyyə daşıyır. O, iki üzvlü tabeli mürəkkəb cümlələr barəsində söhbət açaraq, budaq cümlənin baş cümlənin məna və struktur cəhətdən tamamlanması üçün əsas olmaması qənaətinə gəlir. Bu yanaşmanı ingilis dilində tək üzvlü və cüt üzvlü mürəkkəb cümlələrin dəqiqləşdirilməsində tətbiq etmək bir qədər mürəkkəblik doğurur. Müasir ingilis dilində tək üzvlü və cüt üzvlü tabeli mürəkkəb cümlələrin bir-birindən fərqləndirilməsində baş cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tamamlanması əsas kriteriya kimi götürülür. Cüttərkibli konstruksiyada baş cümlənin struktur baxımından qrammatik göstəricisi – mübtəda və xəbər kimi iki baş üzvün iştirak etməsidir. Cüttərkibli mürəkkəb kontsruksiyanın sintaktik göstəricilərindən biri kimi budaq cümlənin əvvəldə, sonda, bəzən də ortada gəlməsini qeyd etmək olar.

Baş cümlənin qrammatik və semantik cəhətdən natamam olması təktərkibli tabeli mürəkkəb cümlənin əsas əlamətidir. Baş cümlənin natamam olması iki əsas səbəblə şərtlənir. Bunlardan birincisi, baş cümlədə mübtəda və ya xəbərin iştirak etməsi ilə əlaqədardır. Belə olan təqdirdə, o, ümumiyyətlə cümlə olmur və budaq cümlənin mübtədası və ya xəbəri ilə birlikdə cümlə şəklində təşəkkül tapır. Məsələn, *"How this news would*

affect Jane had begun to trouble me". – "Bu xəbərin Ceynə necə təsir edəcəyi məni narahat etməyə başlamışdı". (8)

Bəzi hallarda, ingilis dilinin normalarına müvafiq olaraq, təktərkibli cümlələrdə budaq cümlənin yerinin sabit olması təktərkibli və cüttərkibli tabeli mürəkkəb cümlələri bir-birindən fərqləndirən əlavə formal cəhətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu onunla izah olunur ki, mübtəda budaq cümləsi xəbərdən əvvəl, xəbər budaq cümləsi mürəkkəb xəbərin köməkçi hissəsindən sonra, məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi aid olduğu sözdən sonra qərarlaşır. Təktərkibli tabeli mürəkkəb cümlələrdə zərflik budaq cümləsi həmişə baş cümlədən sonra gəlməklə, onda ifadə olunan mənanın genişləndirilməsinə qatqı göstərir.

Tamamlıq budaq cümləsi də həmişə baş cümlədən sonra gəlir. Lakin sadə cümlədə olduğu kimi, bəzən məntiqi vurğu məqsədi ilə tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl də işlənə bilər. Məsələn, *"What he wants I know". – "Mən bilirəm, o nə istəyir.* Və yaxud *"Onun nə istədiyini mən bilirəm".*

Budaq cümlənin sadə cümlə üzvü ilə yalnız sintaktik funksiya baxımından eynilik təşkil etməsini də qeyd etmək yerinə düşər. Struktur və məzmun baxımından, onlar sadə cümlə üzvlərindən nəzərə çarpacaq şəkildə fərqlənir. Belə ki, budaq cümlənin tərkibində baş və ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edir və onların köməyi ilə sadə cümlə üzvünün öz funksiyasını daha ətraflı yerinə yetirmək imkanı yaranır.

İ.P.İvanova və digər alimlərin bölgülərinə görə, ingilis dilində müəyyən formal əlamətlərinə və ifadə etdikləri funksiyaya əsasən, budaq cümlələr 3 qrupa ayrılır: (4,s.125)

1. Mübtəda, xəbər və tamamlıq budaq cümlələri: bu kimi budaq cümlələr baş cümləyə bağlayıcı, bağlayıcı sözlər vasitəsi ilə və bağlayıcısız birləşir.
2. Təyin budaq cümlələri: bu qrupa aid olan budaq cümlələr nisbi əvəzliklər və zərflər, habelə bağlayıcısız baş cümlə ilə əlaqələnir.
3. Zərflik budaq cümlələri: bu qrupdan olan budaq cümlələr, bir qayda olaraq baş cümlə ilə bağlayıcı və bağlayıcısız birləşir.

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən M.A.Belyayeva qeyd edir ki, "Budaq cümlə (The Subordinate Clause) baş cümləyə (The Principle Clause) *that-ki, if - əgər, after - sonra, because – çünki* kimi tabelilik bildirən bağlayıcılar və ya *who - kim, whose - kimin, when - nə vaxt, where - harada* və s. kimi bağlayıcı sözlər vasitəsilə birləşir. Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı olmadan da birləşir.

Göründüyü kimi, M.A.Belyayeva tabeli mürəkkəb cümlənin qrammatik əlamətlərindən danışarkən fərqli yanaşma nümayiş etdirir. O, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini nəzəri cəhətdən ətraflı təhlil etmir. Lakin göstərir ki, "baş cümlədən asılı olan budaq cümlənin özünün də tabeliyində başqa budaq cümlə olur". Məsələn, *"He knew that they would search the area where they had lost him" (J.A.) –"O bilirdi ki, onlar onu harada itiriblərsə, o ərazidə axtaracaqlar".*

İngilis dilinin qrammatikası sahəsində əsaslı işlər görmüş O.Musayev yazır: "Bir qism mürəkkəb cümlələrdə onu təşkil edən sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri və ya digərləri ona tabe vəziyyətdə olur, onu bu və ya digər mənada tamamlayır, izah edir. Bu qəbildən olan müstəqil cümlə baş, tabe cümlə və ya cümlələr isə budaq cümlə adlanır. Bu növ, yəni bir baş cümlə və bir neçə budaq cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümlə tabeli mürəkkəb cümlə adlanır" (4,s.65).

O.Musayev də tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən baş və budaq cümlələrin tabelilik bağlayıcıları və ya zərflərlə, həm də bağlayıcısız birləşdiyini göstərir. İşlənmə yerinə görə, budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl və sonra gəldiyini qeyd edir.

O. Musayev qeyd edir ki, "müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də bəzən bir tabeli mürəkkəb cümlədə bir neçə budaq cümlə işlənə bilər. Bu zaman, budaq cümlələr ya eyni, ya da müxtəlif qrammatik funksiyalara malik olur". Müəllif diqqətə çatdırır ki, "tabeli mürəkkəb cümləyə daxil olan budaq cümlələr eyni qrammatik funksiyaya malik olduqda, adətən, *"and"–"və"* bağlayıcısı ilə bir-birinə bağlanır və budaq cümlələrin hamısı baş cümlə ilə birbaşa əlaqələnir. (2,s.240)

Tabeli mürəkkəb cümləyə daxil olan budaq cümlələr müxtəlif qrammatik funksiyalara malik olduqda, onlardan biri baş cümlə ilə birbaşa əlaqələnir, digərləri isə biri digərini xarakterizə edir, bu cür budaq cümlələr baş cümlə ilə dolayısı yolla əlaqələnir.

Digər dilçi alimlər kimi, O.Musayev də ingilis dilində mövcud olan budaq cümlələrin baş cümləyə nəzərən müxtəlif funksiyalar yerinə yetirdiyini və onların aşağıdakı qruplara bölündüyünü qeyd edir: (2,s.244)

1. Mübtada budaq cümləsi – The Subject Subordinate Clause;
2. Predikativ budaq cümləsi – The Predicative Subordinate Clause;
3. Tamamhq budaq cümləsi – The Object Subordinate Clause;
4. Zərflik budaq cümləsi – The Adverbial Subordinate Clause;
5. Təyin budaq cümləsi – The Attribute Subordinate Clause.

İngilis dilində mürəkkəb cümləyə dair məsələləri araşdıran dilçi alim D.Yunusova görə, mürəkkəb sintaktik vahidlər dedikdə, bir, iki və daha artıq müstəqil cümlələrə bölünə bilən, tabelilik əlaqəsi ilə bağlanan, özünəməxsus intonasiya strukturuna malik olan və bütöv bir fikir ifadə edən birləşmə nəzərdə tutulur.

İ.Rəhimov və T.Hidayətzadə "İngilis dilinin qrammatikası" adlı dərslikdə tabeli mürəkkəb cümlələr ilə bağlı belə yazırlar: "Tabeli mürəkkəb cümlələr bir baş cümlədən və bir və ya bir neçə budaq cümlədən ibarətdir. Budaq cümləyə ya *that - ki, if - əgər, after - sonra, because - üçün, çünki* kimi tabelilik bağlayıcıları və ya *who - kim, whose - kimin, when – nə zaman ki* kimi bağlayıcı sözlər vasitəsi ilə bağlanır. Baş cümlə məna baxımından müstəqil olur və bitmiş fikri ifadə edir. Budaq cümlə, mənasına görə, baş cümlədən asılı olur".

Müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlə problemi istər xarici, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bir sıra dilçilər tərəfindən sintaktik-semantik planda yetərincə tədqiq edilmiş və bu sahədə fikirləri açıqlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2015.
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1996, 392 s.
3. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı: Təhsil nəşriyyatı. 2005, 344 s.
4. Викулова Е.А. Теоретическая грамматика современного английского языка. Екатеринбург. Издательство Уральского Университета. 2014.
5. Alexander L.G. Longman English Grammar Practice. Longman. 2002, 374 p.
6. Block M.Y. A course in theoretical English grammar. M., 1983, 316 p.
7. Ilyish B.A. The Structure of Modern English Grammar. L.: Prosvescheniye, 1971. 343 p.
8. http://flesl.net/Grammar/complex_sentences.pdf

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SİNTAKTİK-SEMANTİK PLANDA TƏSNİFATI

XÜLASƏ

Cümlə dil sisteminin mürəkkəb elementlərindən biri hesab olunur. Bu, onun semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Cümlə dilçiliyin sintaksis bölməsində öyrənilir. Məqalədə biz ingilis dilinin sintaksisində mürəkəb cümlənin bir növü olan tabeli mürəkkəb cümlələrdən söz açmışıq.

Cümlənin tərifi, cümlənin təsnifatı, cümlə üzvlərinin təsnifatı kimi məsələlərə aydınlıq gətirilib. Bu məsələlərlə bağlı dilçi alimlərin fikirləri də qeyd olunub. Baş və budaq cümlələrin iki əsas meyara: məna və birləşməyə görə təsnif edildiyi vurğulanıb.

İngilis dilinin sintaksisində tabeli mürəkkəb cümlə məsələsinin təhlili göstərir ki, dilin qrammatik strukturunda mürəkkəb cümlə ilə bağlı müxtəlif araşdırma və fikirlər mövcuddur.

SYNTACTIC-SEMANTIC CLASSIFICATION OF SUBORDINATE COMPOUND SENTENCES IN MODERN ENGLISH

SUMMARY

One of the complex elements of the language system is considered to be a sentence. This is due to its semantic, syntactic and phonetic features. The sentence is studied in the syntax section of linguistics. In this article, we have spoken of subordinate compound sentences, which are a type of complex sentence in the syntax of the English language.

Issues such as sentence definition, sentence classification, classification of sentence members were clarified. The opinions of linguists have been mentioned about these issues. It was emphasized that principle sentence and subordinate clause are classified according to two main criteria: meaning and combination.

An analysis of the problem of subordinate compound sentences in English syntax shows that there are various researches and opinions on complex sentences in the grammatical structure of the language.

СИНТАКТИЧЕСКАЯ-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Одним из сложных элементов языковой системы считается предложение. Это связано с его семантическими, синтаксическими и фонетическими особенностями. Предложение изучается в разделе синтаксиса языкознания. В этой статье мы говорили о подчиненных сложных предложениях, которые являются типом сложного предложения в синтаксисе английского языка.

Уточнены такие вопросы, как определение предложения, классификация предложений, классификация членов предложения. Приведены мнения лингвистов по этим вопросам. Было подчеркнуто, что основное предложение и придаточные предложения классифицируются по двум основным критериям: значению и сочетанию.

Анализ проблемы подчиненных сложных предложений в синтаксисе английского языка показывает, что существуют различные исследования и мнения о сложных предложениях в грамматическом строе языка.

PROBLEMS OF THE TRANSLATION PROCESS AND THEIR SOLUTIONS

Rzayeva Leyla
E-mail: rzayevaleyla281@gmail.com

Rüstəmova Fatimə
E-mail: rustemlifatime925@gmail.com

Açar sözlər:tərcümə prosesi, bədii tərcümə, elmi tərcümə, hüquqi tərcümə, tərcümə nəzəriyyəsi.

Key terms: translation process, literary translation, scientific translation, law translation, translation theory.

Ключевые слова: процесс перевода, художественный перевод, научный перевод, юридический перевод, теория перевода

What is translation?

In the scientific and literary world, the term translation is mainly used to describe the translation of what is spoken in one language or works written in that language into another language. Translation is the main means of communication, both in a large geographical area and between countries and peoples, as well as between the past and the present. The only way to tell someone what they don't understand is to look for the key to the problem through the concepts they know.

Translation has a great role in the cultural development of mankind. It is impossible to think of our present life in isolation from the achievements of science and technology. Through the translation, the people of one country acquire certain information about the life, customs and traditions, literature, history and scientific achievements of the people of another country. A number of translated works of fiction sometimes become an integral part of national literature. For example: A thousand and one night tales, Kalila and Dimna, Gabusname, Eugene Onegin, Hamlet, Othello and others.

Translation also has a great political importance. In this regard, a translation center has been established in our country, various international conferences and symposiums dedicated to translation are held, and in order to train high-quality translators, translation faculties operate in some universities of our Republic. At the same time, we have a translation center at our university, where teachers work hard to train professional translators. The demand for translation is very high. The translator must be a very well-educated, well-developed individual.

Problems of the translation process

There are different fields of translation science. For example, literary translation, scientific translation, low translation, translation in special fields, business translation, etc. And we may encounter various problems when translating materials in these areas. The translator of scientific and technical literature, of course, must be well informed of this field. The translator of socio-political and newspaper materials must have a broad knowledge of modern international events, as well as a sufficient knowledge of the state structure of countries, their level of development, economy, culture and literature. A translator who does not have information in the areas we have listed above can make certain mistakes and create a misconception about the national color of the country, the language culture in communication, and the country in general. This, of course, is unacceptable in translation. Sometimes a translator finds words he does not know in a dictionary and arranges them

word by word according to the sentence structure of the language he is translating. This, of course, cannot give a positive result. In sentences used in different languages, the word order should be in the style of that language. Therefore, in translation, special attention should be paid to the sentence structure and word order of the language, and only this principle should be taken as a basis. The translator must be fluent in the grammar of both languages and have a rich vocabulary. The translator must be able to use the dictionary correctly. Given the ambiguity of words in some languages, it is important to choose the right word from the words in the dictionary. Sometimes, without thinking, the translator not correctly uses the first translation of the word he came across in the dictionary. This in many cases does not sound right and makes the meaning of the sentence completely incomprehensible. The interpreter must be able to correctly identify the main idea of the sentence. This is one of the most important issues in translation. Otherwise, the translation will not be clear.

In this regard, consider a combination of such names in English:

The new men cotton shirt enterprise.

The main idea here is The New Enterprise. The idea of a "new enterprise" "producing cotton shirts for men" explains the direction in which the enterprise operates. Apparently, the translator must have a deep knowledge of philology, both linguistics and literature, because he has to solve many problems and points in translation on the basis of extensive philological knowledge. Extensive knowledge in this field can protect the translator from certain language errors. If the translator knows the norms of the Azerbaijani literary language well, he will keep the various phrases and expressions typical of foreign languages as they are, and will not harm the Azerbaijani language.

The translator must be fluent in both languages. Only in this case he can take into consideration of the similarities or inconsistencies in both languages and the result of the translation will be successful. Of course, no theory can be given to a translator in the form of a prescription. Translation is a creative work, and each translator takes an individual approach to it. In the translation process, each translator makes individual decisions. But all this should not be far from the original. Translation is a very difficult profession. It is probably very difficult to find a person who knows a second language as well as his native one. It is very difficult, or maybe impossible, to know the grammar, vocabulary, phonetics, style and stylistics of that language as deeply as the bearer of that language. However, the translator is improving year by year, his sense of translation is growing, he is gaining some experience and skills. That translator usually appeals more to the same author that he is more successful. Perhaps this is because he often adapts to the spirit and taste of the writer he chooses to translate, learns more about his environment, social and political background, customs and traditions of the country where he lives, feels more deeply and has a kind of solidarity with the author. Everyone who thinks about translation requires the translator to know the language of the work he is translating well, and to know his native language very well. Of course, a translator cannot hear the subtleties, the spirit, and the language of his mother tongue as much as I can. In the process of translation, the translator reveals his mental, psychological, scientific and cultural abilities. His personality and cultural level are one of the main factors in the translation work. The translator can make different decisions when it comes to the translation process. This is the result of years of experience. Because not taking even one step away from the original can eventually lead to a literal translation. In this regard, the translator must be both theoretically prepared and, if necessary, able to make independent decisions. This is a factor that reflects the high professionalism of the translator. He must perform the translation both in accordance with the original without

deviating from the author's opinion, and without violating the norms of the translated language.

When translating, the translator's creative possibilities are wider. Consider a sentence in English in this regard:

He asked Jane to come before summer.

1. O, Ceyndən xahiş etdi ki, yaydan əvvəl gəlsin.
2. O, Ceyndən xahiş etdi ki, yazın axırında gəlsin.

In both translations the opinion is correct and there is no distortion. This is the translator's own style. Both spring and summer are mild and relaxing. Therefore, we can choose one of the two options. Now let's change the word "summer" to "winter" using the substitution method:

He asked Jane to come before winter

The winter months are cold and harsh, not so good for rest. So we translated it not as "O, Ceyndən xahiş etdi ki, qışdan əvvəl gəlsin", but as "qış düşməmiş "On the other hand, it depends on the translator's imagination and way of expressing his thoughts and imagination. Another sentence:

She stood over her son and watched him wolfing his meal.

3. Ana oğlunun başının üstündə durub, onun necə acgözlüklə yediyinə tamaşa edirdi.
4. Ana oğlunun başının üstündə durub, onun yeməyin üstünə canavar kimi atıldığına tamaşa edirdi.

In this sentence, the verb "to wolf" should not be translated simply as "food." It describes a child greedily eating food as a wolf.

In the translation of scientific and technical and newspaper materials, as well as in the translation of official documents, the translator is more attached to the original. That is why; accuracy plays an important role here. In this type of translation, the translator encounters a large number of terms that require special knowledge. Although he does not know the field he is translating very well, he should at least have enough knowledge in this field. Otherwise, mistakes can lead to big ones. Such translations require great care and accuracy on the part of the translator. It is interesting that the accuracy required in the scientific and technical literature if applied in literary translation, this will eventually lead to an error and the translator will unwillingly roll over the literal translation. Because, unlike scientific and technical translation, literary translation is a purely creative work. In literary translation, the translator often manages to translate precisely, avoiding accuracy and the style of expression he chooses. It depends on his professionalism and skill. Conciseness is preferred in scientific and technical translation. Inversion uses words and articles as little as possible. The same principle is observed in the translation of official documents. In official letters, on the other hand, lavish expressions are preferred, especially in English. For example: "Please send us the relevant documents in December", translation of the sentence: "You are kindly (even, most kindly) requested to send us the respective documents in December.

The translator is required to be more careful when translating official documents. Misunderstanding is unacceptable here. These texts are translated almost literally.

As in many areas of academic translation, law translation has its own challenges. One of them is that law translation requires special attention. Because any carelessness in translation can have serious consequences, both theoretically and practically. Problems with the translation of international legal texts can lead to many misunderstandings when harmonizing international norms with local legislation. This can cause problems in the application of the norm in some special cases due to gaps or errors. As can be seen, the role

of law translation is irreplaceable in many issues, especially in the context of globalization. This, in turn, makes the law translation flawless. What kind of problems do we mean by law translation?

At the center of the problems that arise in the process of law translation are the differences between the different legal systems. These differences in translation are enough to fully cover the legal system. Terminological problems are the most important issue of law translation. This is due to the wide differences between the legal systems. Similar mistakes in the writings that affect the legislation can hinder the work of the institution, which can be created at any time. It is not an easy process due to the importance of law translation and the problems that arise from this importance. First of all, a translator must be careful and comprehensive in his research and analysis in order to get an accurate result of his work. The translation itself requires maximum accuracy. Equivalents have a role to play in making translation clear to the reader. To find the most appropriate and accurate equivalent, the translator must be familiar with at least the relevant field of the target language. If the target language belongs to a completely different legal system, a high level of explanation and creativity is needed during translation. In the absence of an equivalent, the case is complicated. In this case, a number of methods are used, for example, the use of neologisms or the use of repetition of the same word. The latter is effective only if the word is explained in detail and the examples are easier for the reader to understand. Effective research and language simplification play a role in the quality of the article, as well as making the translation more understandable to the reader. Carrying out the research in more detail reveals the problem of the target text, which can cause any difficulties - institution, term, concept, etc. leads to a clearer understanding of the problems and simplification of the explanation. If the equivalent is not found in the translation process, Latin can also be used. The richness of the Latin language, the full meaning of the words, makes this language useful both in legal writing and in the law translation of any text. Today, the use of Latin in this regard is widespread.

As in other fields of translation, we may encounter a number of problems in literary translation. One of the main conditions of translation is that the translator, as a real writer, a real artist, a real master, must use all the means at his disposal to obtain the desired result. This means that a translator who recreates a work in his own language must gather all the necessary tools to achieve a high result. Closeness with the people and their lives is a law of art. When there is no such connection, art declines. It is impossible to create a perfect original work without contact with life, such a shortcoming also affects the translation, the translation is poorly received. If a writer-translator cannot see the color of his native land, if he cannot feel it, he will not be able to describe the landscape of foreign lands. If he is not able to observe complex processes, he will inevitably make a mistake when creating a certain image, because he cannot imagine it concretely. If the translator does not have the ability to observe people's psychology, he will have difficulty in psychological analysis. Due to the specificity of this art, the translator must pay special attention to the spoken language of his people. The language of the translator, which is as perfect as the original, is obtained as a result of learning the native language directly and observing the historical development of the native literary language. The problem of vocabulary is closely related to the problem of imagery. One may object that the translator does not create images, but we recreate them in writing in our native language. How carefully and accurately we create the characteristics of this or that character of the author in our language, the features of his speech, his indirect speech depends on the degree of typicality of the image and its suitability for translation. Conformity and proportionality should always make the

translator think. It is necessary to understand once and for all that a real writer - if he is a real artist, not a third-class oppressed imitator, has the means of description in accordance with his worldview. Like Baratinsky's classic definition, it is "not a general expression," and the translator's job is not to paint over the face, but to draw its lines. The reader does not have to look for the answer to a riddle that arises as a result of the "power" of poor translation.

In order to eliminate the problems that arise during the translation, we must also look at its solutions.

When talking about translation problems, first of all it is necessary to mention dictionaries. English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries do not meet the requirement. There is almost no dictionary of Azerbaijani-English terms. The dictionary of phraseological compounds is almost not considered.

There are few books on translation theory.

One of the translation problems is the large number of translation centers in the country. Sometimes people who are unaware of translation run translation centers. It would be good if all translation centers in the country were united in the Translation Center under the Cabinet of Ministers of Azerbaijan Republic, to control translations made in separate translation centers.

A person editing a text translated from English into Azerbaijani must know English well. The translator may have mistranslated something, or he may have made a serious mistake somewhere, and the person editing the translation may see the translator's mistakes if he knows English.

Texts translated from Azerbaijani into English must be edited by the native speaker. A translation that is not edited by the native speaker cannot be considered a perfect translation.

Those who translate fiction must be creative themselves.

Linguists should look for ways to enrich the lexical structure of our language.

Ambiguous words are difficult to translate from Azerbaijani into English. It would be good to develop an English equivalent of the most used ambiguous words in the Azerbaijani language.

Translation of foreign films should be entrusted to professionals.

There should be an organization uniting students studying in translation faculties of different universities.

There should be TV programs related to translation.

Interpreters should also be united in one center.

When translating any work from English into Azerbaijani, the phraseological combinations in the original language should be given at the end of the book. It would be very interesting for a reader who knows both languages to get acquainted with those expressions.

Ghazals and bayats should not be translated into foreign languages. They cannot be translated into other languages.

A book of rhyming words in English should be prepared.

Translators should be sent on creative trips abroad.

References

1. http://www.translit.az/TERCUME%20SENETI/Tercume%20nedir.htm
2 .https://manera.az/index.php?newsid=2009
3. Tərcümə problemləri və onların həlli yolları-Sevil Gültən
4. https://lr.bsulawss.org/blog/legal-translation/

5. Mansour Farrokhi, The Role of Legal Translation in the Interpretation of International Law
6. Documents 7 Russian Law Journal 55, 60 (2019)

XÜLASƏ

Bu məqalə tərcümə prosesi zamanı yaranan problemlərə və onların həlli yollarına həsr olunmuşdur. Burada tərcümə elmi və tərcümənin bəşəriyyətin inkişafında olan rolu və siyasi əhəmiyyəti haqda ümumi məlumat verilir. Tərcümə elminin müxtəlif sahələri olduğu üçün hər sahədə qarşılaşılan problemlər müxtəlifdir. Elmi-texniki ədəbiyyatı tərcümə edən şəxs bu sahəni yaxşı bilməlidir. İctimai-siyasi qəzet materiallarını tərcümə edən isə müasir beynəlxalq hadisələrdən geniş məlumatı olmalı və eləcə də ölkələrin dövlət quruluşunu və mədəniyyətini də yaxşı bilməlidir. Tərcüməçi hər iki dilin qrammatikasını bilməli eyni zamanda zəngin söz ehtiyatına malik olmalıdır. Həmçinin, elmi-texniki qəzet materiallarının tərcüməsində dəqiqlik mühüm rol oynayır. Bu növ tərcümələrdə tərcüməçi çoxlu sayda terminlərlə üzləşir ki, burda ondan xüsusi bilik tələb olunur. Tərcüməçi tərcümə etdiyi sahəni çox yaxşı bilməsə də, ən azı bu sahədən kifayət qədər məlumatı olmalıdır. Əks təqdirdə yol verilən səhvlər böyük xətalara gətirib çıxara bilər. Hüquqi tərcümə prosesində yaranan problemlərin başında ayrı-ayrı hüquq sistemləri arasındakı fərqlər durur. Buna görə də Hüquqi tərcümə tərcüməçidən maksimal dərəcədə dəqiqlik tələb edir. Tərcümə zamanı əgər müvafiq ekvivalent tapılmazsa, latın dilinə də müraciət edilməsi mümkündür. Bədii tərcümədə tərcüməçi öz xalqının danışıq dilinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu sahədə lüğət ehtiyatı problemi obrazlılıq problemi ilə sıx bağlıdır. Burada oxucu tərcüməçinin nə demək istədiyi üzərində çalışmalıdır, ilk növbədə müəllifin fikirlərinin mahiyyətinə varmalıdır. Bu da tərcüməçidən xüsusi bir bacarıq tələb edir. Tərcümə ilə bağlı problemlərdən biri də tərcümə nəzəriyyəsi ilə bağlı kitabların azlığı və frazeoloji birləşmələr lüğətinin çatışmazlığıdır. Tərcümə sahəsində qarşılaşılan problemlərin həlli üçün isə bunları nümunə gətirə bilərik. Azərbaycan dilində işlənən çoxmənalı sözlərin ingilis dilində qarşılığının işlənib hazırlanması, tərcümə ilə bağlı televiziya verilişlərinin olması və tərcüməçilərin xarici ölkələrə yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərilməsi bir sıra problemlərin həllinə gətirib çıxara bilər.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена проблемам, возникающим в процессе перевода, и их решениям. В нем представлены общие сведения науке о переводе, а также о роли и политическом значении перевода в развитии человечества. Поскольку существуют разные области науки о переводе, проблемы, возникающие в каждой области, разные. Человек, переводящий научно-техническую литературу, должен хорошо разбираться в этой области. Переводчик общественно-политических газетных материалов должен иметь широкие знания о современных международных событиях, а также хорошо знать государственное устройство и культуру стран. Переводчик должен знать грамматику обоих языков и иметь богатый словарный запас. Точность также играет важную роль при переводе научно-технических газетных материалов. В этом виде перевода переводчик сталкивается с большим количеством терминов, требующих специальных знаний. Хотя переводчик не очень хорошо знает область, которую он переводит, он должен, по крайней мере, иметь достаточно знаний в этой области. В противном случае ошибки могут привести к большим ошибкам. В основе проблем, возникающих в процессе юридического перевода, лежат различия между различными

правовыми системами. Поэтому юридический перевод требует от переводчика максимальной точности. Если при переводе соответствующий эквивалент не найден, можно также сослаться на латынь. При художественном переводе переводчик должен уделять особое внимание разговорному языку своего народа. Проблема лексики в этой области тесно связана с проблемой образности. Здесь читатель должен работать над тем, что имеет в виду переводчик, прежде всего над сутью мыслей автора. Это также требует от переводчика особых навыков. Одной из проблем перевода является отсутствие книг по теории перевода и отсутствие словаря фразеологических сочетаний. Мы можем привести пример для решения проблем, возникающих в области перевода. Развитие английских эквивалентов многозначных слов в азербайджанском языке, наличие телевизионных программ, связанных с переводом, и командировка переводчиков в творческие командировки за границу могут привести к решению ряда проблем.

ŞƏXSİ ADLARI NECƏ TƏRCÜMƏ ETMƏK OLAR?

Məsmə Rəhimova Rasim
Vəlizadə Fatimə Elçin qızı
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail:mesme.rehimova.98@inbox.ru
velizeadefatime@gmail.com
Açar sözlər: Xüsusi isimlər, Tədqiqatçılar
Ключевые слова: Личное имя, Исследователи
Key words: Personal name, Researchers

Tərcümənin bir çox problemi var. Bunlardan biri də "xüsusi adlar" -ın bir dildən digərinə adekvat şəkildə tərcüməsi problemidir. Bu tədqiqatın diqqəti xüsusi isimlərin alt sinfi olan şəxs adlarının tərcüməsindədir. Tərcüməçilər öz tez-tez şəxsi adların tərcüməsi problemi ilə qarşılaırlar. Bununla bağlı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təklif edilən bəzi tərcümə üsullarını sizə təqdim etmək istəyirik.

Xüsusi adlar müəyyən bir şəxsi digərlərindən fərqləndirməyə xidmət edir, məsələn, Peter, Mayk, Alice. İstər ictimai xadimlər-in, istər kitablardakı personajların, hətta səyahət zamanı öz adlarımızın tərcüməsi həssas məsələdir. Xüsusi adları tərcümə etməkdən qaçınmaq mümkün olmayan bir sıra vəziyyətlər var ki, tərcümə prosesində tərcüməçinin çox həssas qərar qəbul etməsinə ehtiyac yarana bilər. Onlar bir tərəfdən adların mənşəyini tanınmasını qorumaq istəsələr də, digər tərəfdən bəzi adların tələffüz olunmaz olması bizi bu adı dilimizə necə tərcümə edəcəyimizi soruşmağı tələb edir? Məsələn: rus və ya koreya dillərində adları dəyişdirməmək çətindir. Bunun səbəbi isə onlar müxtəlif əlifbalarda - müvafiq olaraq kiril və xanqulda yazılmasıdır.

Adların necə tərcümə ediləcəyi ilə bağlı sabit bir qayda olmadığı üçün tərcüməçi hər dəfə mətndə verilmiş vəziyyət üzrə tərcümənin hansı variantda olacağına qərar verməlidir.

Tərcüməçinin bu cür məlumatları bilməsi bəzən tərcümə prosesində çox təsirli ola bilər. Bununla bağlı "The Columbia Encyclopedia"da deyilir ki, "İngilis soyadları orta əsrlərin sonlarında işlə-nib hazırlanmışdır və ata adlarından başqa (Adams, Jefferson) müxtəlif mənşələrə malikdir; onlar yer adlarından (Lincoln, Garfield), şəxsi xüsusiyyətlərdən (Stout, Black) və təqvimdən (Noel, May) götürülmüşdür".

Bütün dillərin özünəməxsus şəxsi adları var, onlardan bəziləri konkret dildə danı-şanların mədəniyyətində dərin kök salmışdır. Bəzi şəxsi adlar simvolik xarakter daşıyır. Məsələn, fars mədəniyyətində Hatəm Taaei - İran hekayələrində çox səxa-vətli bir insanın adı - səxavət simvoludur; buna görə də, bu həqiqətdən xəbərsiz olan tər-cüməçi iki dostun atalarının xüsusiyyətlərindən bəhs edən söhbətində "Mənim atam Hatəm Taaidir" cümləsi ilə qarşılaşarsa, tərcüməçi səhvən danışanın atasının şəxsiyyəti deyil onun adını təqdim etdiyini güman edə bilər.

Nissilä (1962) adları belə müəyyən etmişdir: "adlar insanları digər şəxslərdən ayıraraq onları tanımağa xidmət edir". O bildirdi ki, əksər dil mədəniyyətlərində (şəxsi) ad fərdlərin əsas linqvistik etiketi hesab olunur.

Kiviniemi (1982) ad vermə prinsiplərini müxtəlif dil sahələrində müəyyən dərəcədə universal hadisələr hesab edirdi, lakin o, həm də Qərb dil mədəniyyətlərində və Şərq

ənənələrində şəxs adlarının funksiyası və istifadəsi arasında böyük mədəni fərqlərə inanırdı. Onun fikrincə, təkcə ad formaları və funksiyaları deyil, həm də adlarla bağlı təsəvvürlər mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqli ola bilər.

Onomastika üzrə Fin alimi Eero Kiviniemi (1982) və Hanks və Hodges (1990) bildirirlərki, bəzi adlar və ad formaları universaldır, yəni bir və eyni adın müxtəlif dillərdə işlənməsi deməkdir. Məsələn, biblical şəxslərdən (xristian adları) və müqəddəslərdən yaranan ilk adlar ən çox yayılmışdır. Bura həmçinin tarixi şəxsiyyətlərin də adı daxildir.

Baxman (1990) xüsusilə qeyd edir ki, mədəni istinadlar və dilin obrazlı istifadəsi ilə bağlı biliklər tərcümə prosesində əsas element kimi nəzərə alınmalıdır. O hesab edir ki, oxucuların və dinləyicilərin mədəniyyətə xas adları anlamlandırmaq üçün bu cür biliyə ehtiyacı var.

Fin alimi Vilkuna (1990) və lomqvistin (1993) fikrincə, mədəniyyət baxımından ədəbiyyatda istifadə olunan adlar və ümumilikdə adlar bir-biri ilə müəyyən dərəcədə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların fikrincə, ədəbi əsər üçün yaradılmış xüsusi ad populyarlıq qazanmağa və yeni adların yaranmasına təsir göstərə bilər. Məsələn, fars ədəbiyyatında Söhrab və Esfəndiyar kimi adlar.

Fin alimi Eeva Maria Närhi (1996) qeyd etdiyi kimi, tarixi xüsusi adlar öz daşıyıcılarının simvolları ilə müqayisə edilir, məsələn, Yəhuda satqın simvoludur; belə ki, əgər bir şəxs “Yəhuda olmaq” kimi xatırlansa, adın mənası və müqayisəsi hamı üçün aydın olacaq. Başqa sözlə desək, ad formasında məna xəyanətini təhrik edən heç bir şey yoxdur. Simvolik əlaqə işarələyənlə işarələnən arasındakı konvensiyaya əsaslanır. O, bildirdi ki, bu baxımdan ədəbi kontekstdə bir çox adlar simvolikdir.

Şəxs adları məsələsində bəzi dillərə xas olan başqa bir məqam da var; tərcüməçilər ad və soyad sırasının bütün dillərdə eyni olmadığını nəzərə almalıdırlar. Məsələn, Koreya, Yapon və Macar dillərində soyad addan əvvəl gəlir, ingilis, fransız və digər Qərb dillərində isə bu sıra tərsinə çevrilir.

Onlayn ensiklopediya olan Wikipedia'ya görə, xüsusi isim "haqqında danışdığımızı göstərmək məqsədinə xidmət edən sözdür".

Vikipediya şəxsi adları insan şəxsi adlarına və insan olmayan şəxsi adlara təsnif edir. Vikipediya insanın şəxsi adını aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirir:

"Şəxsi ad fərdi şəxsiyyəti müəyyən edən uyğun addır və adətən doğulanda və ya gənc yaşda verilən addan ibarətdir.

Vikipediyaya əsaslanaraq, bəzi insanlar adətən sevgi ilə ayrı-ayrı qeyri-insan heyvan və bitki adlarını verirlər. Məsələn, ev heyvanlarının çox vaxt insan adları ilə eyni olur.

Buna baxmayaraq, bu, Çin və İran mədəniyyətləri kimi bəzi mədəniyyətlərdə eyniadlı şəxsə qarşı təhqiredici və hörmətsizlik ola bilər.

Üstəlik, Vikipediya qeyd edir ki, Proceedings of the National Academy of Sciences jurnalındakı məqalədə, insanların şəxsi adlardan istifadə edən yeganə canlı varlıq olmadığı iddia edilir.

Florida ştatının Sarasota körfəzində şüşə burunlu delfinləri araşdıran Wilmington, Şimali Karolina Universitetinin tədqiqatçıları delfinlərin bir-birinin şəxsi adlarının olduğunu aşkar ediblər. Bu zaman maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, delfin öz adını körpə ikən seçir.

Merriam Webster's Dictionary xüsusi ismin "müəyyən bir varlığı və ya əşyanı təyin edən, məhdudlaşdırıcı dəyişdirici qəbul etməyən və adətən ingilis dilində böyük hərflə yazılan isim" kimi təyin edir.

Oxford Advanced Learner's Dictionary-də deyilir ki, xüsusi isim (və ya xüsusi ad) "şəxs, yer, qurum və s. adı olan və böyük hərflə yazılan sözdür" (s.1016). Xüsusi isim ingilis dilində bu fərqli xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Cümlənin harada baş verməsindən asılı olmayaraq, böyük hərflə yazılacaq.
2) Xüsusi ad mono-referensial addır, yəni müəyyən bir şəxsə, əşyaya və ya yerə aiddir.
3) Mütəmadi olaraq təyin və ya qeyri-müəyyən artikldən əvvəl gəlmir.
4) Çox və ya hər hansı kimi məhdudlaşdırıcı dəyişdiricilərlə istifadə edilmir.

Dünya Ensiklopediyası Kitabı şəxs adlarını belə izah edir: "Faktiki olaraq hər kəs tarixin başlanğıcından bəri ada malik olmuşdur. Demək olar ki bütün adlar mənalara malikdir. Erkən insanlar onun mənasının müəyyən huşu ilə adı verdi. Ancaq bu gün, insanlar mənalara fikir verir. Əksər adamlar verilən ada və familiyaya malikdir. Çoxları həmçinin ikinci ada malikdir və bəziləri ləqəbə (vol.14, p.5) malikdir".

Crystal (1997), adları öyrənən elmi onomastika (yunanca onomastikos onomadan "ad") adlandırdı, bu da adətən şəxs adlarının (yunan antroposundan "insan") və yer adlarının (yunan dilindən toponomastika) öyrənilməsinə bölünür. topos 'yer'). Onun qeyd etdiyi kimi, onomastika termini şəxs adlarına, toponomastika isə yer adlarına aid edilir. O, bu bölməni ixtiyari hesab edirdi, çünki yerlər insanların adları ilə adlandırıla bilər (məsələn, Kanadadakı Alberta Kraliça Viktoriyanın dördüncü qızı Şahzadə Luiza Karolin Albertanın adını daşıyır) və əksinə (məsələn, İsrail də ilk ad kimi istifadə olunur).

Matthews (1997) qeyd etdi ki, adların xüsusi təbiəti çox vaxt xüsusi isimlər və ümumi isimlər arasındakı fərqlər baxımından təsvir olunur. Burada xüsusi isim "konkret bir şəxsin və ya yalnız bu ada malik olması ilə seçilən şəxslər toplusunun adı" kimi şərh edilir. Digər tərəfdən ümumi isim, "tətbiqi bir sinfin özbaşına seçilən üzvləri ilə məhdudlaşmayan" bir addır. Məsələn, goblin və ya at, ümumiyyətlə goblin və ya at kimi xarakterizə olunan hər hansı bir fərd üçün istifadə edilə bilən ümumi bir isimdir.

Christiane Nord (2003) real dünyada xüsusi adların qeyri-təsviredici ola biləcəyini, lakin onların açıq-aşkar məlumat xarakterli olduğunu ifadə etmişdir. Onun sözlərinə görə əgər biz sözügedən mədəniyyətlə tanış olsaq, bəlkə də xüsusi ad bizə eyni dil icması daxilində şəxsin qadın(Alisa) və ya kişi(Bill) olduğunu aydınlaşdırmağa kömək edər. Hətta onların coğrafi mənşəyini və yaşını göstərə bilər. O, bunu bəzi insanların yeni doğulan övladına pop ulduzun və ya təsadüfi olan film personajının adını verməsi ilə izah edib.

Coğrafi adlara gəlincə, o, bildirdi ki, onların çox vaxt başqa dillərdə spesifik formaları (eksonimlər) olur ki, bunlar təkcə tələffüz baxımından deyil, həm də morfologiya və leksik varlıqlara görə fərqlənə bilər. Onun fikrincə, bəziləri hərfi mənada, digərləri isə qədim latın formalarına tərcümə olunur.

Nord (2003) xüsusi adların tərcüməsi üçün heç bir xüsusi qayda təyin etməyib. O, iddia edir ki, qeyri-bədii mətnlərdə, əgər varsa, mənbə-mədəniyyət adının hədəf mədəniyyət eksonimindən istifadə etmək konvensiya kimi görünür, lakin tərcüməçi mənbə-mədəniyyət formasından istifadə etməyə üstünlük verirsə, o, sərbəstdir. adının hansı yerə aid olduğu

aydın olduğu müddətcə bunu etmək. Nord bildirib ki, bu yolla bəlkə də tamaşaçılar tərcüməçinin öz biliyini nümayiş etdirdiyini düşünəcəklər. O, etiraf etdi ki, xüsusi adın funksiyası fərdi referentin müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşdığı yerdə tərcümənin əsas meyarı bu identifikasiya funksiyasının hədəf auditoriya üçün işləməsi olacaq.

Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların tərcüməsi ilə bağlı Nord (2003), bədii ədəbiyyatda hər şeyin göründüyü qədər sadə olmadığını iddia etdi. Biz fərz etmişik ki, bədii mətnlərdə ümumiyyətlə informativ funksiyası olmayan ad yoxdur. Onun fikrincə, əgər bu məlumat təsviri adda olduğu kimi açıqdırsa, tərcümə edilə bilər, baxmayaraq ki, tərcümə mədəniyyət markerinin funksiyasına mane ola bilər. Bununla belə, məlumat gizlidirsə və ya marker funksiyası xüsusi adın informativ funksiyasından üstündürsə, o, tərcüməçinin məlumatı təqdim etməklə itkini kompensasiya etmək qərarına gəlmədiyi təqdirdə, tərcümədə bu aspektin itiriləcəyini söylədi. kontekst.

O, təkid edirdi ki, həm mənbədə, həm də hədəf mədəniyyətdə eyni formada mövcud olan xüsusi adlar var. Amma bu, başqa problemlərə səbəb olur: Sadəcə adın başqa cür tələffüz edildiyi üçün xarakter "millətini" dəyişir. O, bunu ingilis Riçardın alman Riçardına, fransız Robertin isə ingilis Robertinə çevrilməsi nümunəsi ilə təsvir etdi - bəzi adlar "ikimədəniyyətli", digərləri isə deyilsə, bu vəziyyətin ardıcıllığına mane ola bilər. Nord ispan-alman tərcümə sinfində tələbələri ilə birlikdə tərcümə etdiyi kiçik komiks nümunəsini qeyd etdi, iki personaj, qardaş, Miguelito və Hugo adlanır. Nord, adları olduğu kimi qoysaq, Migelitonun tərcümədə ispan oğlanı, Hüqonun isə alman olduğu aydın şəkildə tanınacağını söylədi. Sonra o təklif etdi ki, bunun ikimədəniyyətli mühit olduğu təəssüratı yaratmamaq üçün tərcüməçi ya Miqelitonu aydın alman adı ilə əvəz etməli, ya da mətnin xalqın diqqətini cəlb etmək məqsədinin olub-olmamasından asılı olaraq Hüqonu tipik ispan adı ilə əvəz etməlidir. auditoriyanı "ekzotik" və ya "tanış" kimi təqdim edir.

O, uşaq kitablarının tərcüməsində, xüsusən də süjetin əsasında pedaqoji mesaj varsa, bu cür problemi çox yaygın hesab edirdi. Qəribə, ola bilsin ki, ekzotik dünyada cərəyan edən hekayə oxucunu "uzaqda" qalmağa vadar edə bildiyi halda, alıcının öz mədəni dünyasında qurulmuş hekayə şəxsiyyəti müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Nord bədii ədəbiyyatda təsviri adların rolunu da izah etmişdir. Onun sözlərinə görə, adətən müəyyən növ referenti ifadə edən adlardan başqa, məsələn, ev heyvanlarının adları, bədii ədəbiyyat müəllifləri bəzən sözügedən referenti açıq şəkildə təsvir edən adlardan da istifadə edirlər ("təsviredici adlar"). O, bunu İspan romanında baş qəhrəmanın Don Modesto və ya Doña Perfekta adlandırdığı bir hadisə ilə nümunə göstərdi. Onun dediyi kimi, oxucular adı personajın təsviri kimi başa düşəcəklər, çünki Don fəxri addır.

Nord bədii ədəbiyyatda mədəniyyət yaradıcıları haqqında da danışdı. O, bəzi mədəniyyətlərdə qondarma xüsusi adların "mədəniyyət işarəsi" rolunu oynaya bilməsi konvensiyasının olduğunu, yəni xarakterin hansı mədəniyyətə aid olduğunu dolayısı ilə ifadə etdiyini bildirdi. Alman ədəbiyyatında, onun nümunəsi kimi, Almaniyada qurulan süjetli hekayədə Joséphine adlı bir qadın görünsə, o, avtomatik olaraq fransız hesab ediləcək. Əksinə, ispan ədəbiyyatında xüsusi adlar daha çox ispan morfologiyasına uyğunlaşdırılıb.

Nord (2003) qeyd etdi ki, nüsxə həm mənbə, həm də hədəf mədəniyyətlərdə eyni ad formasının mövcud olduğu (məsələn, Portuqal: Jane, İngilis: Jane) "bikultural" adlar halında adekvatlığa əsaslanan prosedur kimi şərh edilə bilməyən vaxtlar olur. . Üstəlik, transkripsiya məsələsində elə adlar da var ki, hədəf dilin fonoloji və morfoloji konvensiyalarına uyğunlaşmaq məqsədilə transkripsiya edilməsinə baxmayaraq, hədəf auditoriyaya yad səslənməyə davam edir və hədəf mədəni mühitə aid olmayan kimi tanınır. Buna görə də, adekvatlıq effektini qorumaq üçün xarici adı saxlamaq, ya da mənbə mətndə olmayan yeni

ad yaratmaqla xüsusi adlar tərcümə oluna bilər. Həmçinin hər hansı bir adın açıq şəkildə aydınlaşdırılması və ya xüsusi adın silinməsi kimi tərcümə versiyalarındanda da istifadə edilə bilər.

Anna Fornalczyk (2007) bildirir ki, insan adlarını öyrənən antroponimiya şəxs adlarını və qrup adlarını əhatə edir. O, həmçinin hesab edir ki, antroponimiya ədəbi əsərlərdə təcəssüm olunmuş heyvanların və uydurma varlıqların adlarını da əhatə edir.

Şəxsi adlar çox vaxt tərcümədə böyük problem yaradır. Xüsusi isimlərin tərcüməsi üçün müxtəlif modellər təklif olunur. Bu baxımdan Hervey və Higgins (1986), Newmark (1988), Theo Hermans (1988), Farzane Farahzad (1995), Anthony Pym (2004), Linkoln Fernandes (2006) və Heikki Sarkka (2007) tərəfindən təqdim olunan yeddi model təqdim edir.

I. Hervey və Higgins (1986) şəxs adlarının tərcüməsi üçün bu strategiyaları təqdim edirlər:

1) Ekzotizm: Ad mənbə dildən hədəf dilə tərcümə edərkən dəyişməz qalmalıdır. Bu üsulda mədəni köçürmə baş vermir (s.29).

2) Transliterasiya: Ad hədəf dilin fonik və ya qrafik qaydalarına uyğun olaraq dəyişdirilir (s.29).

3) Mədəni transplantasiya: Mənbə dildəki adı orijinalı ilə eyni mədəni mənaya malik hədəf dildə yeni ad ilə əvəz olunur (s.29).

II. Piter Nyumark (1988b) hesab edir ki, insanların adları, bir qayda olaraq, mətndə adlarının heç bir mənası olmadıqda tərcümə edilməməlidir (s.214). O, hədəf dildə tərcümə edilmiş şəkildə tanınan tanınmış müqəddəslərin, monarxların və papaların adları kimi bəzi istisnaları əlavə edir (s.214).

Newmark (1988a) həmçinin tövsiyə edir ki, kommunikativ tərcümədə şəxsi ad, konnotasiya ilə yanaşı, xüsusi adların konnotativ şəkildə işləndiyi yerdə tərcümə olunsun (s.151). Buna baxmayaraq, şəxs adları semantik tərcümədə köçürülməlidir (s.151).

Bundan əlavə, komediyalar, alleqoriyalar, nağıllar və bəzi uşaq hekayələri kimi təxəyyül ədəbiyyatında əksini tapan adlara gəldikdə, Nyumark onların tərcümə edilməsini tövsiyə edir. O, əlavə edir ki, xalq nağıllarında olduğu kimi, milliyyət əhəmiyyətli bir cəhət olmasa, əvvəlki qaydaya əməl edilməlidir.

Həm milliyyət, həm də konnotasiya əhəmiyyətli cəhətlər olduğu hallarda, Nyumarkın fikrincə, ən uyğun üsul əvvəlcə adı hədəf dilə çevirmək, daha sonra şəxsi adın olmaması şərti ilə tərcümə edilmiş sözü hədəf dildə yeni savadlı oxucuları arasında hələ də aktual olan xüsusi ada çevirməkdir. (s.215).

III. Theo Hermans (1988) hesab edir ki, adların tərcüməsi üçün ən azı dörd strategiya mövcuddur:"Onlar kopyalana, yəni hədəf mətndə mənbə mətndə olduğu kimi təkrarlana bilər. Onlar transkripsiya edilə bilər, yəni transliterasiya edilə və ya orfoqrafiya, fonologiya və s. səviyyəsində uyğunlaşdırıla bilər. Formal olaraq mənbə mətndəki əlaqəsi olmayan ad hədəf mətndə əvəz edilə bilər. Və mənbə mətndəki ad həmin dilin leksikonuna daxil olub "məna" qazandıqca tərcümə oluna bilər" (s.13).

Hermans iddia edir ki, bəzi başqa alternativlər də mümkündür, yəni yuxarıda göstərilən üsulların müxtəlif kombinasiyaları, hədəf mətndə mənbə mətnin xüsusi adının buraxılması, hədəf məntndə ümumi adın mənbə mətndəki xüsusi ad ilə əvəz edilməsi, mənbə dildə xüsusi ad olmadığı halda xüsusi adın hədəf mətnə daxil edilməsi və s(s.14).

IV. Farzanne Farahzad (1995) şəxsi xüsusi adların tərcüməsi üçün transliterasiya və transkripsiyadan istifadə edildiyini bildirir. Sonuncu, mənbə dildə əlifbanın bir hərfinin hədəf dildə başqa hərflə əvəzlənməsidir. Birincisi, hədəf dilin hərfi mənbə dildə xüsusi adın tələffüzünü göstərdikdə baş verir (s.43). O, transkripsiyanın aşağıdakı qüsurlardan əziyyət çəkdiyini izah edir:

1) Transkripsiya üçün müəyyən edilmiş qaydalar yoxdur.

2) Şəxsi adların transkripsiyası Amerika və Britaniya kimi müxtəlif aksentlər əsasında dəyişir.

3) Transkripsiyaya tərcüməçinin tələffüzü təsir edə bilər ki, bu da yanlış transkripsiyaya səbəb ola bilər.

4) Şəxsi adların dəqiq transkripsiyası həmişə mümkün olmur; yəni bütün dillərdə eyni samit və sait yoxdur.

5) Şəxs adlarının transkripsiyasının tələffüzü onların tərcüməsindən daha çətindir (s.43-44).

Yuxarıda göstərilən səbəbləri nəzərə alaraq, o, belə qənaətə gəlir ki, transliterasiya tərcüməçilər tərəfindən istifadə oluna bilən daha yaxşı strategiyadır (s.44).

V. Anthony Pym (2004) xüsusi adların tərcümə edilməməsini təklif edir (s.92). O, həmçinin transliterasiya əməliyyatlarının nəticəsini "mütləq ekvivalentlik" kimi müəyyən edir ki, bu, giriş və çıxış arasında dəqiq kəmiyyət bərabərliyi ilə nəticələnir (s.90). Onun fikrincə, "mütləq ekvivalentliyin" ən problemli tərəfi ondan ibarətdir ki, çoxlu dil öyrənilməsi nəzərdə tutulmasa, bu, çox vaxt qəbuledilməz ekvivalentlikdir. Bu baxımdan, Pym alternativlərin imperativ olduğunu iddia edir (s.92).

VI. Linkoln Fernandes (2006) şəxsi adların tərcüməsində on prosedurlar toplusunu aşağıdakı kimi sadalayır:

1) Təqdimat: mənbə mətndəki ifadə hədəf dilə daxil edildikdə, məna hədəf dildə göstərilir. Məsələn, "Lady" sözünü Braziliya portuqalcasında "qadın" mənasını verən "Mulher" kimi tərcümə etdikdə, tərcüməçinin qadın hiponimi əvəzinə "yuxarı" (qadın), "senhora" kimi spesifik bir söz işlətdiyi ortaya çıxır. ' və ya 'dama' (= xanım).
2) Kopiya: Əslində, bu halda, mənbə mətnin adı hədəf mətndə tam olaraq təkrarlanır - heç bir orfoqrafik düzəliş edilmədən. Nümunə olaraq, Alice King ərəb mətnində çoxaldılıb - ingilis dilindən fərqli əlifbaya malikdir - heç bir dəyişiklik olmadan.
3) Transkripsiya: Bu, hədəf dilin ekvivalent simvollarında adın transkripsiya edildiyi üsuldur. Hədəf mət-nin oxunaqlılığını saxlamaq üçün hərflərin yerində əlavə və ya yerdəyişmə kimi bəzi digər dəyişikliklər baş verə bilər, məsələn. Ahosta Tarkaan Achosta Tarcaa olaraq dəyişdirilir.
4) Yenidən yaratma: Məmbə mətndə yeni yaradılmış ad hədəf mətndə yenidən yaradılmışdır ki, o, Cənab Olivaresə tərcümə edilən cənab Ollivander kimi hədəf dildə oxşar effektləri təkrarlayır.
5) Əvəzetmə: hədəf dildəki ad mənbə dilin adını əvəz edir, baxmayaraq ki, onlar formal və yaxud semantik cəhətdən əlaqəsizdirlər.
6) Silinmə: Bu tip strategiyada mənbə mətndəki ad hədəf mətndə qismən və ya tamamilə çıxarılır.
7) Əlavə: mənbə dil adına əlavə məlumat əlavə edilir ki, o, hədəf dildəki oxucular üçün daha başa düşülən və arzu olunan olsun. Əslində, bu üsul hədəf mətndəki qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırmaq üçün də istifadə edilə bilər.
8) Köçürmə: Bu, heç bir məna dəyişikliyi olmadan nitqin bir hissəsinin digərinə dəyişməsidir. Əslində, bu, müəyyən ədəbi əsərlərin müəyyən edilməsi üçün ədəbiyyatda şəffaf rolu olan başlıqların tərcüməsi üsuludur. Bu səbəbdən burada bu prosedur nəzərə alınır.
9) Fonoloji dəyişdirmə: Bu prosedurda orijinal adın fonoloji xüsusiyyətləri hədə dildə təqlid edilir. Başqa sözlə, mənbə dildə adı ilə oxşar səsə malik olan hədəf dildəki adı orijinal adı əvəz edir.
10) Konvensionallıq: Bu strategiya mənbə dildə adın tipik tərcüməsinin qəbulu kimi müəyyən edilir. Bu halı nəzərə alaraq, bilmək maraqlıdır ki, şərtilik çox vaxt tarixi və ya ədəbi şəxslər, eləcə də coğrafi adlar üçün istifadə olunur.

VII. Heikki Sarkka (2007) xüsusi isimləri tərcümə etmək üçün dörd strategiyanın olduğunu bildirir;

1) Onlar tamamilə hədəf dildən mənbə dilə daşına bilər (mənbə dildən asılı olaraq mümkün transliterasiya və ya transkripsiyaya icazə verilir).
2) Onlar qismən mənbə dildən nəql edilə və qismən tərcümə edilə bilər.
3) Onlar hədəf dildə az və ya çox fərqli adlarla əvəz edilə bilər.
4) Onlardan tamamilə imtina etmək olar.

Ümumiyyətlə, şəxsi adlar həm peşəkar, həm də təcrübəsiz tərcüməçilər üçün əsl problemdir; buna görə də onlar tərcüməşünaslıq sahəsində tədqiqatçıların və alimlərin diqqətinə layiqdirlər. Newmark (1993) bildirir ki, şəxsi adları ehtiva edən xüsusi adlar müxtəlif mətn növlərində tərcümə çətinliyini ifadə edir (s.15).

Alimlərin söylədiklərinə əlavə olaraq, Yvonne Bertills (2004) adları əsasən terminoloji sual kimi nəzərdən keçirdi. Onun fikrincə, adların və mənaların tədqiqi çox vaxt terminologiya və təriflər məsələsidir, məsələn, leksik məna, kontekstual məna, konnotasiya və informasiya məzmunu.

Mədəniyyətlə tanış olan tərcüməçilər bəzən şəxsi adlardan cins, milliyyət, irq, sinif və ya din kimi bəzi nəzərdə tutulan məlumatları çıxara bilirlər. Aydındır ki, tərcüməçilər həm mənbə, həm də hədəf dillərin mədəniyyəti ilə tanış olmalıdırlar, çünki bu mədəniyyətə bağlı adlar haqqında məlumatlı olmaq ən uyğun tərcüməyə səbəb ola bilər. Yuxarıdakı məlumatlara əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, şəxs adlarının tərcüməsində mədəniyyətin təsiri danılmazdır.

Şəxsi adların tərcüməsi üçün müxtəlif tərcümə prosedurları təqdim edilmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçilər bütün növ mətnlərdə bütün şəxs adlarının tərcüməsi üçün həmişə eyni strategiyadan istifadə etmirlər. Məsələn, Farahzad (1995) hesab edir ki, tərcüməçilər şəxs adlarını tərcümə edərkən transkripsiya və trans-literasiya üsullarından istifadə etməlidirlər; lakin, dini mətnlərin tərcüməçiləri, hətta bu ekvivalentlər yuxarıdakı tərcümə strategiyalarına əməl etməsələr də, hədəf dildə şəxsi adın ən ümumi mövcud ekvivalentindən istifadə etməlidirlər.

Müəllif bu baxımdan bəzi tərcümə prosedurlarını qısaca müzakirə edərək, tərcüməçilərin, xüsusən də elmi mətnlərdə hansı strategiyalardan istifadə etməsindən asılı olmayaraq, oxucular üçün gələcək tədqiqatları asanlaşdırmaq üçün orijinal adı mənbə dilin əlifbaları ilə hədəf dildə qeyd etməyi tövsiyə edir.

Bachman, L. F. (1990). *Fundamental considerations in language testing*, Oxford. Oxford University Press.

Campel, M. (n.d.). *Personal name.* Accessed 1 March, 2009 from http://www.behindthename.com/glossary/view/name.

Columbia editors (e.d) (2008). Entry word "Name" in Columbia Encyclopedia [on-line]. Available at www.encyclopedia.com/doc/1E1-name.html.

Farahzad, F. (1995). *Tarjome pishrafteh (1)* [Translating advanced English text (1)]. Tehran: University of Payame Nour.

Fernandes, L. (2006). *Translation of names in children s fantasy literature: Bringing young reader into play.* [On-line]. Available at http://www.iatis.org/newvoices/issues/2006/fernandes-paper-2006.pdf.

Fornalczyk, A. (2007). Anthroponym translation in children's literature - early 20th and 21st centuries. *Kalbotyra*, 57, 93-101.

Hermans, T. (1988). On translating proper names, with reference to De Witte and Max Havelaar. In M. J. Wintle (ed.) *Modern Dutch Studies. Essays in Honour of Professor Peter King on the Occasion of his Retirement*. London/Atlantic Highlands: The Athlone Press.

Hervey, S. and Higgins, I. (1992). *Thinking Translation*. London and New York: Routledge.

Hornby, A. S. (2004). Proper noun. *Oxford advanced learner's dictionary of current English (*6th ed., p.1016). China: Oxford University Press.

Inc World Book editors, (1996). Name. *The World Book Encyclopedia: In Eighteen Volumes* (vol.14, p.5). The U.S.: World Book.

Newmark, P. (1988a). *Approaches to translation*. London: Prentice Hall.

Newmark, P. (1988b). *A textbook of translation*. London: Prentice Hall.

Newmark, P. (1993). *Paragraphs on translation.* Adelaide/ Clevedon/Philadelphia: Multilingual Matters Ltd.

Nord, C. (2003). Proper names in translations for children: Alice in wonderland as a case in point. *Meta*: *Translators' Journal*, 48, 182-196.

Personal name. The world book encyclopedia (vol. 14, p.5). The United States: Field enterprises educational cooperation.

Proper name. [on-line]. Available at: http://en.*Wikipedia*.org/wiki/ Proper name.

Proper noun [on-line]. Available at: http://www.merriam-webster.com/dictionary/proper+noun.

Bertills, Y. (2004). Beyond Identification.

Newmark, Peter. 1988. *A Textbook of Translation.* London: Prentice Hall.

Nord, C. (2003). "Proper Names in Translations for Children", Translation for Children, 48(2)

"Proper Name." Available at: http://en.wikipedia.org/wiki/Proper_name

M.R.Rəhimova
F.E.Velizade

Nəticə

Tercümə prosesi bütün dövrlərdə çətinliklər yaradır. Ancaq bəzi kateqoriyalar var ki, tərcüməni daha da çətinləşdirir. Onlardan biri də şəxs adlarının tərcüməsidir. Tarix boyu bununla bağlı araşdırmalar aparılsa da bununla bağlı hələ də müəyyən bir qayda təyin olunmamışdır. Və bunun bir neçə səbəbi var. Səbəblərdən ən aktualı və tərcüməçilərin işini çətinləşdirən tərcümə metodlarının çoxluğu və mədəniyyətlər arası fərqdir. Nyumark Hervey və Higgins, Baxman, Antohnny Pym kimi alimlər ən uyğun tərcümə metodunu müəyyən etmək üçün apardığı araşdırmalar nəticənində şəxs adlarını ən uyğun şəkildə tərcüməsinin sirrini tərcüməçinin bütün metodları bilməsində görürlər.

M.R.Rehimova
F.E Velizadeh

Summary

The translation process creates difficulties at all times. However, there are some categories that make translation even more difficult. One of them is the translation of personal names. Although research has been conducted throughout history, no specific rules have yet been established. And there are several reasons for this. One of the most relevant reasons is the multitude of translation methods and cultural differences that make translators' work difficult. Scholars such as Newmark Hervey and Higgins, Bachmann, and Antohnny Pym have found that the secret of translating personal names in the most appropriate way is that the translator knows all the methods.

М.Р. Рехимова
Ф.Велизаде

Резюме

Процесс перевода всегда создает трудности. Однако есть некоторые категории, которые еще больше усложняют перевод. Одним из них является перевод личных имен. Не смотря на проводящиеся исследования протяжении всей истории, конкретных правил пока не установлены. И тому есть несколько причин. Одной из наиболее важных причин является множество методов перевода и культурные различия, которые затрудняют работу переводчиков. Такие ученые, как Ньюмарк Херви и Хиггинс, Бахманн и Энтони Пим, в результате своих исследований по определению наиболее подходящего метода перевода, видят секрет наиболее подходящего перевода личных имен в знании переводчиком всех методов.

THE DEVELOPMENT AND USE OF MACHINE TRANSLATION SYSTEMS

f.ü.f.d. Məmmədzadə Sevinc Səlim qızı

Naseri Dehkharghani Ghazal Nouraddin qızı

Eyvazova Jalə Miri qızı

mamedzade-1982@mail.ru
eyvazovajal@gmail.com
naserighazal78@gmail.com

Key words: korpus linguistics,machine translation, lexical translation, transformation
Açar sözlər: korpus dilçiliyi, maşın tərcüməsi,leksik tərcümə, transformasiya
Ключевые слова: Корпусная лингвистика, машинный перевод, лексический перевод, трансформация.

Introduction

Machine translation is a sub-branch of computational linguistics, which is the translation of a text from a natural language into another language, by computer. Although the name machine translation suggests that we are talking about a special machine or device with special hardware capabilities, but in fact today the name refers to software systems that can be installed on a variety of computers to perform text translation from one language to another. [6]

Machine translation, even in its simplest form, which is the translation of a written text into a written text, is of great economic, scientific, social and even political dimensions. Achieving the goals of researchers in this field, in addition to being a great scientific breakthrough, can have a great economic savings due to the elimination of many translation jobs and also the acceleration of work, in facilitating the political relations of countries, and bring great social consequences. Computer translation is one of the new fields of science. Computer translation software is used to translate oral and written text from one language into another. Over time, the term machine translation was replaced by the term computer translation. Scientists around the world have been using the machine translation system as a field of research since the 1950s. Although a long time has passed, research is still going in the field of machine translation. In fact, translation is a very complex and multifaceted type of human activity. Despite the fact that the translation process is often described as a simple transformation from one language into another, in reality it is not just a process of translating from one language into another. During the translation we face with problems such as the culture, ethnography, history, literature, different lifestyles and traditions of the two peoples, different ways of thinking, etc.[1]

Efforts to build a machine translator began in the 1930s. A machine translator was then considered a simple tool such as a calculator that could easily translate one language into another. This simplification gradually found its place in realism. Automatic translation of texts is one of the first non-computational applications of computers.The first application for a patent for machine translation was filed in the 1930s. The first application was submitted by J. Artsruni, a French researcher who created an automatic bilingual dictionary . Another discovery was made by Soviet scientist Peter Troyansky. His discovery was more perfect than that of a French researcher. In 1933, Smirnov and Troyansky developed the linguistic arithmometer, a mechanical translation. [7]

Computer translation methods and concepts:

Computer translation is one of the most important areas of development of artificial intelligence and uses a variety of methods and concepts. These concepts are mainly as follows:

1. Direct method. This method is the simplest method of translation and is based on the literal translation of the text.

2. Rule-Based Machine Translation (RBMT) technology (this includes machine translation systems using Interlingua and Transfer strategies). Rule-based computer translation systems have a large bilingual dictionary and linguistic rules for each language pair.

3. Corpus-based machine translation (CBMT) In computer translation, the corpus method uses a set (corpus) of parallel texts in two languages. The idea of using text corporations was also present in the first machine translation systems. However, this idea was not tested in practice until 1984. In a sense, this method can be considered the forerunner of the traditional rule-based method. [1]

Types of computer translation programs:

Computer translation is divided into the following categories according to some features:

1) According to the form of translation

-Oral computer translation

-Written computer translation

Written translation is the most common professional form of translation. The written translation does not set an exact time for the translator. Thus, the translator can stop the translation process at any time, return to the already translated part, and think about another version of the translated part. In oral translation, the translator's actions are severely restricted according to the pace of the speaker's speech.

2) Due to the charcacter of the translation

-Dictionary type (translating only words). Examples of such computer translation programs are Abbyy Lingvo and Polyglot.

-Computer translation programs that translate text (eg Prompt).

-Computer translation programs that translate both text and words (for example, Socrates, and a number of online computer translation programs)

3) According to the level of automation

-Automatic

-Automated

In an automatic computer translation program the person does not interfere with the computer during the translation. However, in an automated computer translation program, a person is directly involved in the translation process.

4) According to the genre of the translated text

According to the stylistic genre features of the translated text, the following types of translation are distinguished: artistic, socio-political and special genres. The object of literary translation is considered to be works of art. Thus, due to the use of various artistic means of language in works of art,they lead to a large number of inaccuracies in computer translation. Socio-political translation is propaganda and organizational. Many socio-political terms are used in the translation of this type of text. Specific genre texts refer to various specific areas of science or human activity. [7]

Advantages of computer translation programs:

1) High speed. That is, computer translation programs, unlike translators, allow you to translate any amount of text in a short time.

2) Efficiency. When translating text, translators, as we know, require a certain amount of money for each page of the text. In the case of computer translation, it is possible to translate any amount of text at no cost.

3) Privacy or Confidentiality. This means that sometimes the text we translate is what the translator is that we do not want to entrust it to translator, even if he/she is so reliable and close. This happens when the text is related to personal family life or the financial documents of the firm, including various documents covering trade secrets, are translated.

4) Universality. As it is known, every translator specializes in a certain field of science. Because each field of science has its own terminology, translators who specialize in other fields of science have difficulty translating those terms. Computer translation programs have the ability to translate any text, regardless of the field of text.

5) Online translation. This means that even if the computer does not have any translation software, it is possible to translate any text if the computer is connected to the Internet.

6) Ability to create a dictionary that suits the user.

7) Ability to translate from different languages or into different languages.

8) No restrictions on the amount of text to be translated.

9) Fast search capabilities. [5]

Disadvantages of computer translation programs:

1) Inaccuracies. That is, no matter how successfully any computer translation program translates a text, it cannot be considered an accurate translation without human editing.

2) A text created by a computer translation program cannot be considered an official document.

3) The user must have a computer to work with a computer translation program. This requires additional funds.

4) To work with a computer translation program, the user must be able to use a computer and that computer program.

5) The rules of grammar, vocabulary, stylistics are often violated during computer translation, and artistic styles are not taken into account. This, in turn, reduces the quality of the resulting text.

6) In computer translation, when a word has several meanings, one of these meanings is taken, and sometimes that meaning does not fit the context. If the translation of the word is not found in the dictionary, the word is not translated at all.

7) Any word or phrase that is not translated correctly by a computer translation system is spread throughout the text.

8) Recently, there are many resources created on the Internet with computer translation software. Because these resources are not very accurate, many users create new texts based on those resources. This leads to undesirable consequences. [5]

Computer translation makes the translation of small sentences more accurate. In addition, inaccuracies in the translation of sentences, including proverbs, misconceptions, idiomatic expressions, increase. Therefore, it is still not advisable to use computer translation as a literary translation in general. However, computer translation is invaluable when there is a need to translate text from a language we do not know into another language we understand. [3]

Computer translation strategies:

The first machine translation systems were characterized by a direct (word by word) translation strategy. The essence of this approach was that the given original text was gradually translated from the input language into the output language in certain stages. This

approach is the simplest type of machine translation. The direct translation strategy was used in machine translation systems from the late 1940s to the mid-1960s. Each translation system has its advantages and disadvantages. The advantages of the direct method are:

-Simplicity
-High speed
-Do not require additional resources [2]

The disadvantage of the direct method is the low quality of translation.

A significant change in the direct (word by word) translation strategy later led to the creation of machine translation systems using the transfer strategy. This strategy is characterized as a phase of expansion of interlingual operations.

Transfer systems work on a very simple principle: Certain rules apply to the input text. These rules create consistency between input and output languages. At the initial stage of the work, morphological, syntactic, and in some cases semantic analysis of the text is carried out and an internal description of the text is created. ImTranslator, PROMPT translation systems are the most well-known representatives of this technology.

All translation systems have both advantages and disadvantages.

Advantages:

- High quality translation
- Selection of the theme of the text;
- Ability to refine the translation. Thus, the ability of the translator to make changes to the database provides the user with a large number of potential terms.

Disadvantages:

- Having a great price;
- Spending a lot of time creating a translation system;
- Restore the system to add a new language development;
- Input and output for system creation the participation of highly qualified linguists is important for the writing of languages; [2]

The development of the idea of transfer has led to the creation of a translation strategy based on in-depth linguistic analysis. This strategy analyzes the introductory text at all levels of language (morphological, syntactic, semantic, pragmatic) and multilevel synthesis of the output text.

In recent years, the TM (Translate Memory) strategy has been developing rapidly. Translation memory is a database of previously translated texts. If any sentence of the introductory text completely coincides with a sentence stored in the database, then it can be considered an exact automatic translation of that sentence. If any sentence of the input text differs slightly from a certain sentence stored in the database, then the corresponding entry in the database can still be considered an automatic translation of the input text, but in this case the translation needs to be post-edited.

Computer translation systems created in Azerbaijan:

The study of the possibility of automating the translation process from Azerbaijani to other languages and vice versa was first started in early 2003, and extensive research has been done to establish a machine translation system. During this period, a special modeling method (digital modeling method) was created, which allows to automate the translation process from Azerbaijani to other languages and vice versa, and on the basis of this method, the Azerbaijani-English machine translation system was created. [6]

As a logical continuation of the work, this project is implemented jointly by the Ministry of Communications and Information Technologies of the Republic of Azerbaijan and The United Nations Intergovernmental Organization Office in Azerbaijan. The work on this project began in April 2005.

In 2014, a new version of the Dilmanc translation system was launched. This version adds new features to translate texts between Azerbaijani, English and Russian languages with higher quality, look up dictionary translations of words, listen to the sound of the received text and others. The main features of the new version are:

-Automatic translation of the text.

-Translate the texts into languages and vice versa with better quality.

- Dictionary.

- When you enter a single word, the translation of that word in the dictionary, parts of speech, synonyms, etc. you will be able to look at the information.

- Click on the "Examples" button to see the sentences in which the word is used and their translations.

-Able to listen to the text.

-Able to download to mobile devices. [6]

The program has become very popular among users and has been downloaded about 50,000 times in the 4 months since its launch in the Play Store. An online version of Dilmanc is currently available.

At present, practical results have been obtained in each of the areas of scientific research envisaged in the project, and work is underway to improve their quality. The following technologies have been created for the Azerbaijani language within the project and made available to the public free of charge:

Automatic translation and dictionary systems. Translation and dictionary systems between English, Russian and Azerbaijani languages have been created and put into use as an online service.

Speech recognition system. A Dilmanc Spelling System has been created for the Azerbaijani language, which can automatically translate oral speech into writing, and has been used as a program for Windows and Android operating systems.

Text sound system. A system for reading the text entered into a computer with a human voice for the Azerbaijani language has been created and put into use on the dilmanc.az website and mobile phones.

Mobile translator. As a combination of the above systems, a program that automatically translates speech on mobile phones between Azerbaijani, English and Russian has been developed and made available for free.

Voice-controlled computer. A mobile computer with voice control and voice response for the visually impaired has been developed and distributed to users (joint project of the Ministry of Communications and Information Technologies and the Heydar Aliyev Foundation). [6]

As a result of research in the field of creation of the above technologies, the project team has signed many scientific achievements, which have been presented at many international scientific conferences and published in prestigious scientific journals.

The European Machine Translation Association has also included the Dilmanc project in its list of European research groups.

One of the computer translation systems created in Azerbaijan is ―POLYGLOT "ELECTRONIC DICTIONARY SYSTEM". In general, about 200,000 words and phrases were used in the Polyglot electronic dictionary system. The software base of the system

fully supports the standard of the Azerbaijani alphabet and was created in accordance with it. The first introduction dates back to 2004. The dictionary was developed both online and as part of the Polyglot project. [6]

Conclusion

Over the course of more than 50 years, machine translation has changed several generations, from first-generation universal computer translation software to modern computer translation programs that have become commercial products using powerful servers and personal computer resources. However, mankind has not yet reached full automation of translation. The reason for this is the insufficient level of science involved in the creation of similar systems.

When researching machine translation problems, the following conclusions can be drawn:

1. At the current stage of development of computer translation, its main problems remain unresolved.

2. The biggest difficulties and major errors in computer translation, inaccuracies are found at the grammatical level.

3. Computer translation tools are not yet able to understand the shades of meaning of the original text.

As a result of the widespread use of the large number of automatic translation systems currently available, it has led to the creation of low-translated and often grossly erroneous texts on the Internet, as well as in various sources.

What about future computer translation programs? The answer to this question is very simple. Already in machine translation tests, hybrid systems are giving very good results. Even Google is currently working to further improve its powerful machine translation system with the introduction of various linguistic models.

At present, the volume of texts is growing at such a pace that it is almost impossible to pass without automatic translation. Therefore, investments in automatic translation are increasing all over the world to further improve its capabilities. The only way to improve this is to model the understanding of the text as a human being. The ultimate goal is to create a machine translation system that translates the original text fairly accurately and does not need to be edited by humans.

REFERENCES

1. Ингве В. Значение исследований в области машинного перевода. НТИ, сер.2, №7, 1965, с. 42-47
2. Марчук Ю.Н. Основы компьютерной лингвистики. Изд-во МГУ, 2000, 227 с.
3. Трутнев А.Ю. Оптимизация процесса перевода при помощи электронных средств // Социокультурные проблемы перевода: Сб. науч. тр. / Под ред. Н.А. Фененко, 2012, – Вып. 10. – с. 222–227.
4. Трутнев А.Ю. Использование электронного словаря Le Petit Robert в профессиональной деятельности переводчика // Традиционные национально-культурные и религиозные ценности как фундамент инновационного развития России: Сборник статей по итогам традиционной V международной конференции. – Магнитогорск, 2011, – с. 154–163.
5. Шевчук В.Н. Информационные технологии в переводе. Электронные ресурсы переводчика – 2 / В.Н. Шевчук, 2013, – 384 с.
6. Mahmudov M. “ Kompüter Dilçiliyi”, Bakı 2013- 356 s.

7. www.xreferat.com/31/4352-1 mashinniy-perevod.html

XÜLASƏ

Regional və beynəlxalq kommunikasiyaların geniş vüsət alması və bunun nəticəsində informasiya mübadiləsinə olan tələbat səbəbindən son illərdə tərcüməyə tələbat xeyli artmışdır. Tərcümə çox vaxt aparan və baha başa gələn bir iş olduğundan, bir dildə bir çox mətndə ümumi və təkrarlanan sözlər də olur, belə hallarda maşın tərcüməsi insan tərcüməsinə alternativ olaraq istifadə edilə bilər. Maşın tərcüməsi, mətnin təbii dildən başqa bir dilə kompüter vasitəsilə tərcüməsi olan hesablama dilçiliyinin bir alt sahəsidir. Baxmayaraq ki, maşın tərcüməsi adı söhbətin xüsusi aparat imkanlarına malik xüsusi maşın və ya qurğudan getdiyini göstərir, lakin əslində bu gün bu ad mətnin bir dildən digərinə tərcüməsini həyata keçirmək üçün müxtəlif kompüterlərdə quraşdırıla bilən proqram sistemlərinə aiddir.

Bununla belə, statistik metodlara və bütün ənənəvi üsullara əsaslanan maşın tərcüməsinin hələ də üzləşdiyi problemlərdən biri mətn daxilindəki məna və anlayışlara diqqət yetirilməməsi məsələsidir. Bu məqalə maşın tərcüməsinin girişi, tarixi, problemləri və maneələri, üsul növləri və qiymətləndirilməsinin qısa icmalıdır.

S. S. Məmmədzadə
G.N. Naseri
J. M. Eyvazova

РЕЗЮМЕ

Спрос на перевод значительно возрос в последние годы в связи с расширением региональных и международных коммуникаций и, как следствие, потребностью в обмене информацией. Поскольку перевод — это трудоемкая и дорогостоящая задача, многие тексты на языке содержат общие и повторяющиеся слова, и в этом случае машинный перевод можно использовать в качестве альтернативы человеческому переводу. Машинный перевод — это раздел компьютерной лингвистики, который переводит текст с естественного языка на язык, отличный от компьютерного. Хотя машинный перевод названия относится к специальной машине или устройству с особыми аппаратными возможностями, на самом деле сегодня это название относится к программным системам, которые могут быть установлены на разных компьютерах для перевода текста с одного языка на другой.

Однако одной из проблем, с которыми по-прежнему сталкивается машинный перевод, основанный на статистических методах и всех традиционных методах, является недостаточное внимание к смыслу и понятиям в тексте. Эта статья представляет собой краткий обзор внедрения машин, истории, проблем и препятствий, типов методов и оценки.

Мамедзаде С.
Эйвазова Ж.
Насери Г.

THE DİFFERENT DİALECTS OF ENGLİSH LANGUAGE AND THEİR USAGE İN TRANSLATİON PROGRESS

İSMAYILOVA ARZU NAZİM qızı

QARABƏYLİ GÜLYAZ NİZAMİ qızı

KAZIMOVA AYNUR ZÖHRAB qızı

qarabeyliqulyaz@gmail.com
kazimovaaynur080@gmail.com

Açar sözlər : Dialektlər, regional dialektlər, ingilis dilinin müxtəlif dialektləri , ingilis dialektlərinin tipik xüsusiyyətləri

Ключевыу слова: Диалекты, местные диалекты, разные диалекты английского языка ,типичные черты английских диалектов

Key words : Dialects ,regional dialects, different dialects of English language ,typical features of English dialects

Modern English is one of the language of the West Germanic group. English is the native language of 410 million people, it is spoken by at least 1 billion people. Modern English is the official language of Great Britain, The USA, Australia, New Zealand, Canada and Ireland, one of the official languages of India and 15 states of Africa. One of the official and working languages of the UN.

The English language originates from the language of the ancient Germanic tribes (Angles, Saxons, and Jutes), who migrated from the continent in the 5th-6th centuries to Celtic-populated Britain. The interaction of the tribal dialects of the Angles, Saxons and Utopians ,which developed in the conditions of the formation of the English people , which lead to the formation of territorial dialects . But in the UK itself there are many dialects and accents of this language.

The study of dialects provides invaluable and truly inexhaustible material not only for penetrating into the deepest sources of the language, its historical past but also allows you to sensibly, without bias and one – sidedness , evaluate and understand the features of the formation and development of the literary norm, various social and professional dialects as well as language variants. Only taking dialect data into account opens up the possibility of understanding not only the so-called deviations from the rules of pronunciation and grammar. but also the rules themselves, and can serve as a solid basis for the study of the formation and development of the meanings of words. The relevance of this work: any language is constantly changing and is in continuous development. Accordingly, the study of a language at this stage is of great interest to linguists and linguistic science. The principle of this matter is to identify the characteristics of the existing dialects of England. The objectives of the work is to consider the regional dialects of England. The work consists of six chapters, introduction and conclusion. And Review of England's regional accents.

As for the consonants, the accents are southwest England. Scotland and Ireland in which this sound is post-vocal (bur, farm). In most regional accents, a hard attack is also used to a greater extent. In some areas, especially in the north-east of England, in eastern England and Northern Ireland, a hard attack can be pronounced simultaneously with voiceless between the vowels. Many dialect speakers use the [n] sound in the – ing suffix,

and in West Central England (Birmingham, Manchester, Liverpool) they verbalize [ng] (singer, wing) .As for the sound dropout [1], this happens in most accents after [ts] student, suit; and in the north even after [and] – enthusiasm.

Different dialects of English language

Different dialects of English language and their usage in translation proses As you know, <> is the first understood as a variety of the national language, used by a relatively limited number of people connected by a territorial, social, professional community. At the same time, a dialect (unlike a variant of a language) functions along with the literary norm and cannot stand out as a separate independent language. On the other hand, a dialect can displace other dialects of a certain territory and even become the basis of a literary language. This has happened before in the history of the English language. In the 7th-9th centuries, the dialect of the West Saxon kingdom of Ousessex, having supplanted other dialects, became the norm of communication between all seven kingdoms. With the Ussex dialect, English was associated until the Norman conquest of England, in the 11th century. After two centuries of domination of the French language in Britain, the role of the leading dialect, which was destined to unite the British in the fight against the French aristocracy, was assigned to the London dialect. It was he who became the basis of modern literary English. The classification of modern English territorial dialects presents serious difficulties, because. their boundaries are very fluid, and the local standard is increasingly invading the area of distribution of dialect speech. One of the most serious attempts at such classifications was made by A. Ellis. Although this classification is not without flaws, on the whole it quite accurately reflects the dialect map of modern England and is accepted as the basis by many dialectologists. According to the author, English dialects can be divided into e large groups: northern, central or central, western, southern and eastern. In addition to these groups in the United Kingdom, it is advisable to single out the Scottish, Welsh and Irish dialects of the English language. Linguistic research English dialects dates back to the 19th century, when interest in major European (rural) dialects emerged in the context of Indo- European studies. The first extrusive character in English dialectology was Alexander Ellis (mid-19th century), and then Joseph Wright (late 19th and early 20th century). Ellis released an academic work of English dialects, and Wright published a quite popular grammar of the English language compiled initially of the last century. First under the aegis of Eugene Diet, and later under the aegis of Harald Orton, the research of the "Review of English Dialects" (a number of publications in 1950-1960) became a major work in the study of rural dialects.

TYPICAL CHARACTERISTICS OF ENGLISH DIALECTS

But the main variety between the northern and southern dialects is the pronunciation of the sample word. In the northern dialect there is the sound / u / or its lower non-labial realization, and in the center and south there is the sound / A / for typical normative (Oxford) pronunciation. Instead of pure /1/ in many tones (descending tone, shield tone, descending-shield tone, etc.), American English has only a flat scale and descending tone. Another well-known difference in American English is that the sound [r] is pronounced in many words. For example, more, dinner [m o: r]. [dinar] and so on. These words are pronounced without the [r sound in British English, with the exception of Scottish English. American English is distinguished by 3 main regional dialects: the New English dialect, the southern dialect, and the general American dialect. Each of these dialects, in turn, contains small dialects. [2, p.221] After English rose to the level of a global language, it began to influence many languages. The Azerbaijani language did not escape this influence. Cooperation with

foreign countries, development of tourism, economic and political cooperation with influential countries such as the United States and the United Kingdom led to the formation of English words in the Azerbaijani language. Many linguists today are very concerned about this issue and sound the alarm. The fact that other languages find their way to the Azerbaijani language and change the lexical structure of our language, he thinks, should concern not only our linguists, but also every Azerbaijani. Although Canadians claim that their English variants differ from those used in the United States and Britain, Canadian English has an impact on world languages. Canadian English has words and phrases of British origin that are not used in America, For example, they call the sole "rubber band" (AmE-elastic), the sofa "chesterfield" (AmE-sofa, couch), sneakers "runners" (AmE sneakers). In America, when a woman is addressed as a "madam" or a man as a "mystery," they respond politely, but in Canada, such an appeal may cause dissatisfaction.

Regional Dialect

Regional dialects have some differences in vocabulary and vary considerably in pronunciation, but usually Americans from different parts of the country have no difficulty in understanding each other.

Main varieties of English

2.1 British English

English is the executive language of Great Britain and is known and spoken by the vast majority of Britons; but in the northern and central parts of Wales a quarter of the population speaks Welsh or Welsh (Welsh), in western Scotland a small part of the population speaks Scottish (Scottish) or Gaelic, and in Northern Ireland they also speak Irish (Irish or Erse). Ireland is divided into two parts. Six counties of Ireland are part of Great Britain under the name. Northern Ireland (TheNorthernIreland). A In the Republic of Ireland Irish (Erse) is the official language of the country. In the Highlands and in the Western or Hebrides (Westernlsles) you can still hear the ancient Scottish language - Gaelic (Gaelic). The northwest region of Scotland was dominated by the Gaelic language and Gaelic culture for longer. The ethnic composition of the UK: English - 81.5%, Scots - 9.6%, Irish - 2.4%, Welsh (Welsh) - 1.9%, other nationalities - 4.6% English, which is spoken in each of the four parts of Great Britain (England, Scotland, Ireland, Wales), has its own differences. English spoken by the Scots, Welsh (Welsh). Irish, somewhat different in pronunciation and English from England.

Scottish dialect

Main difference in the speech of the Scot is very strong, rolling - the sound [g], sometimes sounding where it is not pronounced by the inhabitants of southern England. In addition, the Scots, Welsh, and Irish use many regional words and expressions in their speech. In order to convey the features of the Scotsman's speech, literature often uses B words and phrases such as aye instead of ues, we instead of little, I dinna ken instead of / don't know, mo instead of man, laddie instead of row, lassie instead of il, baims instead of children, ye instead of ou D The dialectal speech of a Scot may be obscure to an Englishman who lives in the southern part of England. The speech of the Welsh and Irish is rhythmic and melodic.

İrish dialect

The pronunciation is very important in the UK. It shows where people come from and, to a very large extent, what class they belong to. In no other country, except Great Britain, it is impossible to determine with such certainty the social positions of people in society, as soon as they open their mouth. What dialect a person speaks in the UK resolves his place in society, possibly easmore strictly than in other countries of the world.

American Accent

2.2 American English In the US, English is the primary language used in business and teaching, but there is no official language law in the US yet. English really plays the role of the state language of the country and its study is included in the school curriculum. İn the recent past, Americans liked to compare their country with a "melting pot" (meltingpot), that is, a place where people of different races and nationalities mix, thereby emphasizing the unity of the nation. Today, American society is more often compared to a "salad bowl" (saladbowl) , emphasizing the preservation of the identity of each ethnic group. Sometimes American society is compared to "pizza" (pizza), the ingredients of which have partially penetrated each other. At the same time, partial B interpenetration of national cultures is emphasized" (Evdokimov, 2000:33).American English or American English is significantly different from British English. American English Obviously, this is a fairly accurate language often referred to as simplified. characteristic Simple, often poorly educated or illiterate people from different countries who arrived in the New World in search of happiness needed a simple and accessible way of communication "American English was formed on the basis of merchants of the emerging bourgeoisie" (Schweitzer, 1995 13). But, as you know, not only the British and Irish mastered America. People from all over Europe flocked there: French, Spaniards, Scandinavians, Germans, Slavs, Italians. The NEW Nation needs a unifying element that can overcome national differences. The transformed English language became such an element. It inevitably had to become simple in writing, pronunciation and grammar. And it is also inevitable to absorb basics of other languages. Unlike British English, American English is more adaptable, accessible to change and simple to understand. Consider the main differences between the variants, as well as what are the main regional and social dialects that exist in American English today. In British English, there are many intonation patterns, in contrast to the American version, where there is almost one: a flat scale and a falling tone. This intonation pattern also determines the entire sound structure of the American version. British English has many descending and ascending, stepped and sliding scales.

There are usually three principal diregional dialects in American English: New England dialect, Southern dialect, General American or Midwestern dialect. Each of them, in turn, is subdivided into several subdialects (Evdokimov, 2000:221).The New England dialect has a distinctive nasal accent and retains some British English features, such as the long [a:] vowel in words like bath and the lack of [r] in words like port. The features of this dialect are especially pronounced among the inhabitants of New York and Boston: / ai / pronounced like from] - [taid] - [toid], [[a], [ei] - I haus] [heis, hais], use [s] a He[z], In words like greasy. Differences in the pronunciation of consonants are not only regional, but social character. And the speech of people, saying for example dese, dem instead of these them baf instead of bath takin instead of taking. is perceived as the speech of uneducated, narrow-minded people. Rural NEW Englanders add B Sounds to the word. for example, the word idea is pronounced with [r] at the end of the word ideal, and the word Boston sounds like ‘Bahstun’ The Midland dialect is characterized by the mixing of [o] and [a] in word pairs such as hawk and pos. This dialect continues to be less dialectally marked compared

to the traditional dialects of the northern and southern regions of rich characteristic southern and dialect, Especially Californian. The English language of the southern states of the United States is distinguished by a drawl: southerners lengthen the last sound every word. The southern dialect is rather musical; Southerners use a number of expressions that are unique to Them, for example, Sho nuff (Sure enough). They use the form all instead of the second person plural pronoun you and also as a form of address for two or more persons or one person representing a family, an organization, etc. There are also grammatical differences between dialects, which, among other things, include the use of the dove form in the past tense of the verb dive in the northern dialect and the prefix a-wa - fighting in an isolated region of the Appalachian Mountains in some areas of the US South, the plural ending -s is not used with nouns, denoting weight and measure. Differences in word usage are especially numerous in lexical dialectal differences. In almost every locality, localisms are used - lexical units that are characteristic only for the speech of the inhabitants of a given locality.

The general dialect has very few regional features, including the speech features of all regions of the United States, with the exception of the south. It can also be said that America has formed a completely new language. Here the English language has completely changed. Innovations were applied to phonetics, vocabulary, and even grammar, which is the most enduring part of language. Today, American English is commonly referred to as a simplified version of English to English.

English really plays the role of the state language of the country and its study is included in the school curriculum.

American English or American English is significantly different from British English.Standard English is traditionally supported by the Anglican Church in Australia (the second most important church after Roman Catholicism), the legal system, and schools. associated with English and other English- speaking Protestant churches. Until recently, it was used by the Australian Broadcasting Corporation, a public service broadcaster through the network of the British Institute. For much of its history, Australian English has been considered "bad English" by the Australian elite. ugly, monotonous, lazy, untidy and unpleasant . Australian English attitudes adaptation studies have made improvements in Australian English attitudes towards Australian English. Others, especially middle-aged people, still value RP more than Australian English. Australia remains almost unchanged.

Canadian English

British OT English, and it is true Canadians use some British expressions and words that Americans don't use. The composition of the Canadian form of the English language at an initiation of its development was affected by the French language, the languages of the American Indians. Canadian English is considered to be more similar to American English than to the English spoken in England and other parts of the United Kingdom. Among the national variants of the English language, one can single out a certain North American linguistic unity that has significant commonality and is not so much divided into pronounced American and Canadian variants of the English language, but is cumulatively different from other variants. People living in other parts of the world often perceive Canadian English as American. Many Brits perceive a Canadian accent like an American. At the same time, Americans usually distinguish Canadians in speech British-like accent. Southern Ontario, an area of the country formerly known as Upper Canada. located along the northern shores of the great lakes, currently the most populous part of the country. The significant role of this area at the beginning of the development of Canada led to the emergence of a whole

range of political and cultural terms, which later became more widespread in other parts of the country.

2.4 Australian English

Australia is one of the countries in the world in which national identity has developed through the equality of cultures and languages of the peoples inhabiting it. Australian English is a linguistic marker of Australia's identity and its liberation from British colonialism. In addition, Australian English allows speakers of different languages to communicate and interact in Australian society, bringing into it the communication patterns adopted in their in their first languages and cultures. Australians are very proud of their version of the English language. It is customary to distinguish three varieties of Australian English based on phonological features: cultivated (a cultivated dialect spoken by about 10% of the population of the country, it is still heavily influenced by RP), General (a common dialect spoken by the majority of the population) and Broad ("broad" dialect of the uneducated part of the population with pronounced deviations from standard English in phonetics, vocabulary and grammar). As in other pluricentric languages, the features of the standardized variant used by people of higher socioeconomic and educational status are basically the same and are observed in any region of the country (Kretinina, 1995 31). Thus "cultivated" Australian English is closest to British English, while "broad" Australian is the most different from it. The speech of some people who speak Cultivated Australian is perceived as imitating the speech of the educated population of the southern regions of Great Britain. . Some Scholars distinguish a "modified variety of Australian English" (Goldenkov, 2000 97) It is defined in the Australian Mcquarie Dictionary of English as "a pronunciation in Australian English in which Australians tend to imitate the speech of British high society, which is considered as affected and unacceptable "."The number of users of the 'medium' variety of Australian English is increasing, the number of users of the 'cultivated AND variety' of Australian English is decreasing. The 'broad' variety is associated (Crystal, E 2001:65). 'Cultivated' with the British colonial tradition, 'broad' is identified with the old TOM myth THAT a real Australian lives closer to nature, and Australia is a country of open spaces, despite the fact that it is the most urbanized country in the world. However, it is believed that the rural variety of "broad" Australian English (Rural Australian English) "wider" than urban (Urban Australian English). standardangs The "wider" the variety, the more it deviates from the standard.

Studies comparing attitudes across the three K varieties of Australian English found improvements in attitudes toward Australian English. Some have changed their preference for British English to Australian English Others, especially older middle class people, still rate RP higher than Australian English. There is a general improvement in attitudes towards the "general" variety of Australian English and a deterioration in attitudes towards the "cultivated" variety, attitudes towards "broad" Australian remain almost unchanged.

2.5 New Zealand English

New Zealand has two legitimate languages - English and Maori, an English speaking country. New Zealand English is varied from Australian English; it is pure and basic and simply understood throughout the world. There are notable differences between the varieties of New Zealand English that operate in the North and South Islands of that country. The language of New Zealand is under fourfold pressure: in addition to the problem that speakers of other primary varieties have to deal with the competing influences of British and American varieties, New Zealanders are forced to deal with the problems of interaction with Australian English and interaction with the Maori language (The Maori population is about

12% of the 3.5 million in the New Zealand country). of the population, the RR accent is highly valued and associated with education and competence, but local accents or dialects have a higher degree of appeal. The development of New Zealand English can be seen as an attempt to equalize the double asymmetry with Great Britain and Australia. New Zealand did not experience, unlike Australia, the mass departure from non-English speaking countries after the Second World War. However, it earned an important number of departured Pacific Islanders. New Zealand continues to consider itself "very British" (Arakin, 2001:302).Some twenty years ago, New Zealand English was perceived as a variant of the language, largely reminiscent of Australian English. The development of New Zealand English is moving away from the Australian "big brother". Despite strong American influences, Australian and New Zealand English are is more British than American English

When writing this work, we set ourselves several tasks: to consider the main phonetic, lexical and grammatical features of each of the most famous variants of the English language. In the course of the work, we were convinced that each form of the English language has its own discrete characteristics, due to historical development, the affect of the languages of neighboring countries, as well as the language of the native population. Thus, we can conclude that the lexical differences of the American version are very extensive due to abundant borrowings from Spanish and Indian languages, which was not the problem in British English. As for the grammatical features of the American version, they do not have the status of normative in modern English. The Australian version of English is very diverse and carries the features of both American and British varieties. In addition, the problem is complicated by the presence of three different equal types of pronunciation. Although in most cases this differentiation does not lead to a complication of the communicative process, but is only a criterion for determining social status. In the Canadian version of English in the field of grammar, there are no significant differences with the British version. But there are many specific words that are unique to Canadian English. They are mainly related to the peculiarities of Canadian life, nature, etc. Despite strong American influence, Australian and New Zealand Varieties of English are more of an offshoot of British than American English.

Xülasə :

İngilis dilinin çox sayda dialektləri vardır Dialektlər İngiltərədə daha çoxdur ABŞ – da dialeklər olsa da , əbədi dil kimi orta atlantik dialekt işlənir .İngilis dilinin dialektləri Britaniya İmperiyasının genişlənməsi və İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ-ın bütün dünyada təsiri nəticəsində Britaniya adalarında inkişaf etmiş dialektlər toplusudur .Dialektlərin və ingilis əsaslı kreol və pidginlərin sayı kifayət qədər çoxdur .

Резюме:

Существует множество диалектов английского языка. В Англии больше диалектов , хотя в Соедиенных Штатах существуют диалекты .Среднеатлантический диалект используется в качестве литературного языка. Диалект английского языка – это совокупность диалектов, сложившихся на Британских островах и возникших в результате расширения Британской империи и после Второй мировой войны под влиянием Соединённых Штатов .Число диалектов и базирующихся на английском креольских языков и пиджинов довольно велико.

List of literature

1. Antrushina G.B., Afanas'eva O.V. Lexicology of the English language. - M., 1999. - 265 c.

2. Arakin V. D. History of the English language. - M., 2001. - 310 p.

3. Barkhudarov L.S., Shteling D.A. English grammar. - M., 1973. - 245 p.

4. Variants of multinational literary languages. - Kyiv, 1981. - 287 p.

5. Goldenkov M. A. Beware! hotdog! Modern active English. - M.2000-165 c.

6. Evdokimov M.S., Shleev G.M. Brief reference book of American-British Correspondences. - M., 2000 - 238 p.

7 Ilyish B.A. The structure of modern English: Proc. allowance stud Ped in-tov.-2nd ed. - L., 1971. - 170 p. 8. Koptelova E. Speak English! // Foreigner. 2000. - No. 25. - 35 p.

9. Kretinina N. Psychological aspect of mastering national A. variants of the English language. // Linguistic and didactic problems of teaching foreign languages at school and university. Interuniversity collection of scientific articles / Ed. L. N. Borisova. Issue. 3. - Belgorod, 2003. - 67 p.

10. Crystal D. English as a global language. - M., 2001. - 155 p.

11. Matyushenkov V.S. Dictionary of English slang. Features of use slang in North America, Great Britain and Australia. - M., 2002. - 476 p.

12. Schweitzer A. D. The American version of the literary English language: ways of formation and modern status. // Questions of linguistics, 1995. - No. 6. - 34 p.

THE USE OF IMPLIED SUBJECT IN VARIOUS SENTENTIAL CONSTRUCTIONS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI

Pustakhanim Yusifova Tahir
Azerbaijan University of Languages
e-mail: pustakhanim@gmail.com

Açar sözlər: eyhamlı mübtəda, feilin əmr şəkli, şəxssiz cümlələr, sıfır mübtəda, ellipsis.

Ключевые слова: подразумеваемое подлежащее, повелительное наклонение, неличные обороты, нулевое подлежащее, еллипсис.

Key words: implied subject, imperative mood, nonfinite clauses, null subject, ellipsis.

Subject is one of the principal parts of the sentence. It is also necessary to mention that subject is one of the language universals i.e. it exists almost in all languages in different forms. In the English language, subject of the sentence can be expressed by nouns, pronouns or other substantivized parts of speech, word combinations, clauses, etc. Sometimes subjects can be implied, meaning they are not explicitly shown but can be understood from the context based on the background knowledge and context. Such kind of subjects is also called zero or null subjects.

English, being analytic language, all grammatically correct sentences should contain subject with the exception of the imperative sentences, nonfinite clauses and elliptical sentences. Such constructions are characteristic for conversation. Sometimes when the sentence lacks subject, formal impersonal or empty *it* is used as the dummy subject of the sentence. E.g. *it is raining cats and dogs; it is 5 o'clock.*

In comparison, Azerbaijani being an agglutinative language, implied subjects are common for both literary and spoken language. This happens due to the existence of verbal category of the nouns, as well as the affiliation suffixes in Azerbaijani. The suffixes forming verbal category of the nouns can be added to the end of any parts of speech used as a verb. In Azerbaijani each person (singular and plural) has its own verbal endings. *E.g. Gəlmişəm otağına oyadam səni.*

Imperative sentences, as a rule, do not include any subjects as it refers mainly to the second person singular or plural. The Imperative mood in compared languages semantically refers to the future. Imperative sentences, as a rule, do not include any subjects as it refers mainly to the second person singular or plural. E.g. *Take your bag out of the table. Buraya gəl.* For the first person plural *let + us (let's) + bare infinitive* is used. Such kind of constructions involves implied subjects that can be understood by the speakers. Nevertheless in modern English, pronoun *you* can be used as the subject in imperative sentences for the sake of expressiveness, especially in the literature. E.g. *You come here.* The use of pronoun *you* in imperative sentence is considered as rude. In the Azerbaijani language, however, there are special suffixes added to the end of the verb for different persons singular and plural. E.g. *im, -sin, aq,* etc.

In English different clauses usually have a subject, which is not characteristic for nonfinite clauses. However, subjects in these clauses are implied i.e. can be understood from the context. Nonfinite clauses are the clauses that are based on an infinitive or a participle. Sometimes, such kind of clauses can be mixed with dangling modifiers. However, it is important to remember that a comma separates nonfinite clauses. Let's compare:

A1: *Being past their expiry date, they had to eat up the figs.*

A2: *Being past their expiry date, the figs needed eating up (*Srivastava N. Implied Subject: Meaning and Examples).

The first sentence is the example of dangling modifier, as they don't possess a common subject. In the second example, however, *the figs* are the subjects of both the main and nonfinite clause.

Nonfinite clauses can either start the sentence or follow another clause. E.g. *Jane walked into the market, carrying a bag in her hand. Jane* is the subject of the first clause. The second clause lacks a subject, nevertheless, it is implied that the person who is carrying a bag is also *Jane.*

It is also true for the infinitive clauses. E.g. *Tom wanted to express himself.* Although the doer of the action of the infinitive clause is not shown explicitly, it is visible that the person who wanted to express himself is *Tom.* The verb *to want* is a transitive verb, which means it implies two arguments (Tom and himself). In this sentence we can replace the infinitive clause with the word *something. Tom wanted to do something.* The nonfinite clause itself seems grammatically incorrect, as it has no visible subject. However in reality, it has a null subject that carries properties of the subject but remains implied.

Implied subject can also be used in elliptical constructions, in minor sentences and fragments. This kind of sentences is common for informal speaking and writing and should be avoided in formal speaking and writing. Although English belongs to non Pro-drop languages, some elliptical constructions do not contain subjects. According to Bieber et al., subject elision in English is not rare, especially in conversation (D.Bieber, S.Johanosson, G.Leech et al. Longman grammar of written and spoken English, 1999). One may assume that subject omission may result in misunderstanding. Nevertheless, the sentences like e.g. *ready for the trip? Yes! Looking forward for the day* may have no apparent subjects but they are easily understood. The subject of the first sentence is YOU, and the subject of the second sentence is I.

Nariyama's study on Australian English shows that subjects can be omitted only if it is possible to recover it from the context (Nariyama S. Subject ellipsis in Subject ellipsis in English, 2004). However, multiple subject elision may cause certain difficulties in retrieving subjects. The following examples have been taken from "Subject Ellipsis in English: Construction of and Findings from a Diary Corpus" by Laura Teddiman and John Newman (Teddiman L., Newman J. Subject Ellipsis in English: Construction of and Findings from a Diary Corpus, 2007):

Ali brought Thomas Dennis along, (they, we) sat. (We, they) drank. (We, they) talked.

According to Laura Teddiman and John Newman, one can utilize both *they* and *we* as the subjects of the verbs and it may be confusing. We think if the situation is told by the third person, the use of pronoun "they" would be appropriate. However if the speaker is involved in the context, the pronoun "we" seems logical. It is hard to choose between the pronouns, as the given example doesn't illustrate the full context.

Conversational expressions like *see you later, have a nice day, thank you, dunno, gonna,* etc. in English also have implied subjects. The subjects of these sentences refer to the second person singular or plural.

Scientists like Hyames (1986), Bloom (1970), Braine (1971) carried out some researches on child language and identified Null Subject Parameters in children's speech. The age of the children may vary but subjectless sentences outnumber sentences with overt subjects.

In Azerbaijani there are so called incomplete sentences which can lacks various parts of the sentence. Such sentences are also called contextual-situational sentences

(A.Ə.Aslanov. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər, 1963) as the omitted parts can be restored based on the situation. Elliptic sentences also include to incomplete sentences. Incomplete sentences have three types: incomplete sentences without a subject, incomplete sentences without a verb, and incomplete sentences without a complement. *E.g. Cəlal ilk dəfə idi ki, Şəlaləni görürdü. Necə də gözəldir – dedi.*

Elliptical sentences in Azerbaijani are a special type of incomplete sentences. However, There is a difference between English and Azerbaijani sentences. In English any parts of the sentence may undergo elision, nevertheless in Azerbaijani only verbs can be omitted in elliptical sentences in monologue. In dialogues, however, other parts of the sentences can also be elliptical including subjects.

To sum up, implied subjects are not rare for the modern English language. It is important to have a good command of the language as not to have confusion, especially in teaching English as a foreign language.

XÜLASƏ

Mübtəda ingilis və Azərbaycan dillərində cümlənin baş üzvlərindən biri olub cümlənin qurulmasında aparıcı rol oynayır. İngilis dilində mübtədasız cümlə qrammatik cəhətdən düzgün hesab edilmədiyi təqdirdə, Azərbaycan dilində şəkilçilərin mövcudluğu bir çox hallarda mübtədanın işlənməməsinə şərait yaradır. Buna baxmayaraq, ingils dilində də eyhamlı mübtədanın (ing. implied subject) işlənmə hallarına rast gəlinir. Eyhamlı mübtəda dedikdə mübtədası işlənməyən, lakin kontekst daxilində asanlıqla anlaşılan və bərpa edilə bilən mübtəda nəzərdə tutulur. İngilis dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, belə hallar məhduddur. Bu cür hallara əmr cümlələri, şəxssiz mürəkkəb cümlələr və elliptik cümlələr daxildir. Təqdim edilən tezisdə eyhamlı mübtədanın bu cür işlənmə halları ingilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli şəkildə tədqiq edilmiş, oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılmışdır.

РЕЗЮМЕ

Подлежащее является однии из головным чиленом предложения и играет ведущую роль в составлении предложения на английском и азербвйджанском языке. Если на аглийском языке предложения без подлежащего считается неправильным с точки зрения грамматике, присутствие личных окончаний в большинстве случаев предоставляет возможность составлять предложение без подлежащего. Не смотря на это, на английском языке также встречаются поедложения с подразумевающим подлежащим. Подразумевающееся подлежащее это такое подлежащее, которое отсутствует, но воспринимается в контексте и легко восстановливается. В отличие от азербайджаского языка, на английском языке такое случаи ограничены. К ним относится повелительные предложения, неличные обороты и эллиптические предложения. В этом тезисе, предоставлено сравнительное исследование применения подразумевающегося подлежащего на английском и азербайджанском языках, выявлены похожие и отличительные черты.

TRANSLATİON OF ECONOMİCAL TERMS

İsmailova Aybeniz Arif

Gasimzade SaidaVasif

Najafli Zahra Kamran

Email:zahranacafli@gmail.com
Email: seidegasimzadeh@gmail.com

Key words: translation, terms, economics
Açar sözlər: tərcümə, terminlər, iqtisadiyyat
Ключевые слова: перевод, термины, экономика

The richness of the vocabulary of ancient Greek and Latin has been the main constructive material in the creation of thousands of new terms for all sciences without exception. Even today, the use of so-called internationalism - words, roots, aprons and suffixes in Greek and Latin - is preferred in the creation of the term. The greatest impact of such internationalism is incomparably felt in the economic sciences. In most countries, new terms are introduced into the language of economists through the English language. At present, in the field of finance-banking, currency-credit, insurance, securities and stock exchange, the process of creating new terms based on the Latin language, its grammar, phonetics and letters is underway.

Sometimes it is difficult to distinguish between terminological and non-terminological concepts in the economic literature according to their form, sound, and length of a word or phrase. It should also be taken into account that the number of terms is in the thousands, and it is impossible to remember them.

Terms of market economy are based on the classical English theories of the XVII-XIX centuries and the concepts and terms developed in the XX century, mainly in the works of American economists. Modern economics draws new terminology from the scientific works of the world's most influential economists. Of the 74 Nobel laureates awarded between 1969 and 2015, 53 are economists from the United States and nine from the United Kingdom. Therefore, most monographs and textbooks on economics in the world are published in the United States (in English). These books and textbooks are still translated and taught in most languages of the world and used as a scientific source. The English language's own terminology system has benefited from Latin, Greek, French, German, Italian, and Dutch. In any case, the most common terms in English economic terminology are Latin and French. This is, in fact, the case with other advanced languages.

The system of economic terminology in English is based on noun words. In second place are terms with a relatively large number of verbs. Adjective terms, on the other hand, are not independent, but consist mainly of words that play a defining role. The least common terms are words in the infinitive form of a verb. Let's get acquainted with the translation of some of these terms used in economic sciences.

Inflation is derived from the Latin word "inflation", which means "swelling". Inflation is a decrease in purchasing power as a result of a steady increase in the general level of prices for goods and services. If the growth of money supply is balanced by an increase in the quantity of goods and services, the general level of prices is not expected to

change. However, if one of them is overproduced, the balance is disturbed. As inflation rises, the number of goods and services that money can buy decreases.

Deflation is the opposite of inflation. Interestingly, deflation is derived from the Latin word deflation, which also means "swelling." Deflation refers to a steady decline in the general level of prices for goods and services. In deflationary economies, the purchasing power of money increases. However, despite declining prices of goods and services in a deflationary environment, consumer demand is declining, with expectations that prices will continue to fall. This causes the downward trend in prices to continue.

One of the most widely used concepts in many sciences, including economics, and in the emergence of many derivative economic terms, is the term structural. However, in many published scientific monographs, articles and theses, the term "structure" is translated as "structure". Structure - a set of fixed connections that ensure the integrity of the object, ie its main properties in various external and internal changes, the set of connections between parts of the object, the internal structure of something, spatial structure, a relatively constant system of connections of elements or between elements is a permanent set of permanent connections. As can be seen from these definitions, even though the term "structure" means "structure" in Latin, in the process of modern development of sciences, the term has acquired new meanings and its literal translation does not reflect the essence of the term or the above definitions.

Devaluation translates the same in many languages. The term devaluation is a combination of two words. In Latin, "de" means descent, and the word "valeo" means value. Devaluation is the name given to the depreciation of the national currency against foreign currencies at a fixed exchange rate regime. More specifically, devaluation is the depreciation of the national currency against a foreign currency. What does it mean? During the devaluation, the national currency depreciates, while other currencies gain value. There are a number of reasons for the weakening of the national currency. For example, devaluation can be done in order to reduce the country's balance of payments deficit, stimulate exports, and increase the competitiveness of national companies in the world market.

Revaluation is the opposite of devaluation. The translation of the term revaluation in Latin is "re" - again, valeo - significant. It has the same meaning as the word revaluation in English. Revaluation is the increase in the value of any currency relative to other currencies or gold. Revaluation leads to a reduction in government external debt and lower prices for imported goods, while creating unfavorable conditions for exports.

The term correlation is also used in economics. Correlation is derived from the Latin word "correlatio" and is translated in the sense of proportion, connection. Correlation - When two variables tend to evolve together, there is a correlation between them. In the case of a positive correlation, when the other is the same, one of the variables tends to be above average, ie two variables tend to develop in the same way. In the same direction. In the case of negative correlation, one of the variables is above the average value and the other is below it, ie it tends to develop in opposite directions.

Another term used is macroeconomic. Macroeconomics is a term derived from the Greek language. It is a combination of the words "big" and "house" in the Greek translation. A study of the behavior of global economic variables related to production (gross domestic product), labor, unemployment, inflation and economic growth. Macroeconomics focuses on the behavior of the economy as a whole, with little focus on the richness of information available in individual markets for goods and services. Macroeconomics examines

aggregate indicators such as GDP, unemployment rate, price indices, and seeks to understand and explain the economy as a whole and anticipate economic crises.

Oligopoly is one of the most common economic terms. Translated from the Greek, the word "oligos" means "little." A small number of competing firms and a large number of consumers allow oligopolists to openly or indirectly coordinate their actions and act as a single monopoly. The peculiarity of the oligopoly is that each producer must make a decision taking into account the possible response of competitors.

With the explanation of some of the economic terms we have mentioned above, we would like to point out that many terms are taken from different languages. Although the literal meanings are different, the explanation of those terms does not always give an accurate result. This is because many languages try to explain these terms as much as possible, even if they are not the exact equivalent.

The terms used in economics, such as "labor force" and "workforce" are among them. Workforce - labor in Marxist political economy - human labor, the sum of physical and mental abilities used by man in his activities, one of the factors of production, a group of people selling their physical and mental abilities in the labor market, in the process of creating new products and services to meet the needs of economic entities in direct commodity, factor of production, journalistic literature and journalism, which are directly involved - are translated as workers, laborers, mostly unskilled workers, manual workers. As can be seen from the definitions, "workforce" reflects only one meaning of the term and is essentially an abstract concept. In our opinion, the term "workforce" is more universal here and has other meanings.

Translation of economic texts basically covers the translation of finance, banking, insurance texts and corporate texts used in business life. The establishment of multinational companies and the spread of international commercial activities together with the globalization movements have led to an increase in the efficiency of translation in the field of economy. As a result, economy translation, which has a significant business volume in the translation sector, has started to attract the attention of translators and researchers. Although the number of translators and researchers interested in economics translation is increasing day by day, it has been observed that academic research in this field lags behind other translation fields. From this point of view, the pragmatic, linguistic, cultural and stylistic constraints encountered in translation economy texts produced in many languages are determined and discussed in terms of translation studies. The corpus was composed of economic reports with the highest use of terms and economy journals with the least. The texts within the corpus were analyzed according to functional translation theories and approaches. As a result of the examinations, it has been seen that the functionality of the translation of economic texts depends on linguistic, pragmatic, cultural and stylistic constraints. To put it more clearly, it has been determined that the functionality of translations is affected by non-text elements such as subject area knowledge, the characteristics of the audience the text addresses, the characteristics of the text type and sub-genre, the purpose of the translation, the place and time of publication, and the research skills of the translator as much as the in-text elements.

As a result of the increase in trade activities between countries in the 19th century, business schools in Germany started to give economic linguistics (Wirtschaftsling istik) lessons, and thus, studies on economics language gained momentum. Studies conducted in this context have shown that there are certain features (linguistic, stylistic, textual) that distinguish economic texts from other texts. With these studies, communicative, pragmatic, lexical, syntactic, textual and normative features specific to economic texts have been

revealed. However, as observed in other specialist texts, it has been emphasized that there is no homogeneous language use in economics texts that contain various text types and appeal to different audiences.

Economic texts, which were written in a plain and simple language that everyone could understand at the beginning, turned into texts that were difficult to understand towards the end of the nineteenth century. This linguistic change in economics texts was triggered by the spread of the works of German economists, especially from the Austrian School of Economics, in England. From that day on, new expressions that were not used before in economic texts were tried and new terms were produced. For this reason, the study to be carried out on any subject related to the economy necessitated the recognition of field-specific utterances and terminology.

The terms are the cornerstones of their fields of expertise and are defined by their clear and unambiguous features. In other words, it is assumed that each term has a single referential meaning with specific boundaries and containing information specific to its field. As a natural consequence of this, the understanding of the terms and their transfer to different languages takes place without any problems as long as the term in question corresponds to the target language. However, studies have shown that terms in economics texts consist of polysemous words with different meanings in different contexts. This is a common situation especially in English texts that have different regional language usages, have conceptually different national accounting systems, and use various methods of generating terms (borrowing, semantic shifting, compound word or new word generation, etc.). English terms, in which different meanings are compressed into a single word, can lead to ambiguity in economic texts. The reader's expert knowledge in fields such as economics, finance, banking, insurance, business, marketing and management is important for the correct discovery of the meaning of the terms. Since the concepts and their semantic frameworks are determined by the way of thinking specific to the field, the understanding of the specialized texts is directly proportional to the reader's knowledge of the relevant field of expertise and the realities of the field. Thanks to this information, representative semantic units related to the text are created. In other words, the semantic macro-structure of the text is analyzed depending on the reader's knowledge, expectations, interests and purposes in addition to the in-text elements. The main reason for the mentioned ambiguity is the polysemous and homonymous words used in economics texts. Two or more words with the same form and similar meanings are defined as polysemous, while two or more words with the same form but different meanings are defined as homonyms. While polysemous terms in economic texts are used in different contexts, homonyms are used as general language and extension language terms in the same context. Since the words used in the general language mostly pass through semantic derivation processes such as simile or metaphor, we often encounter homonyms in specialist texts. However, examining these terms only in the plane of surface structure may cause comprehension and transfer problems. For this purpose, examples of polysemous and homonymous terms that are frequently used in economics texts will be given below.

It should be noted that there are two issues in the economic terminology of English origin - the spelling of the term in different languages and its oral pronunciation. In the economics of different countries, the terms are found in very few dictionaries, encyclopedias and Internet sources. Many of these dictionaries do not attempt to create new terms in the languages of different countries, but existing or already accepted terms are interpreted or translated.

Today, there are a number of terms that pass through the English language, which, according to some economists, can be translated. For example, "marketing" means market and the English suffix is added; "Management" - consists of the suffix manus and ment, which means hand in Latin. We want to illustrate the possibility of translating these words and expressing them in other languages in two new encyclopedic dictionaries: marketing - a system of measures to study the market and actively influence consumer demand, the development, production and sale of new products or services based on market demand. management and organization of activities on rendering. Management - principles, methods, means and forms of management of production, as well as intellectual finance and other resources, management practice and theory aimed at increasing the efficiency of production and sales and increasing profits. For example, although the Russian marketing is kept the same, the term management is translated as "leadership". It is also taught under this name in some universities in Russia. With this example, we want to show that although there is a successful translation of the terms adopted by all countries of the world in the national languages, there is no need to re-create these terms, which have already become independent areas of economics.

Not to mention the issue of translation of terms. Today, most translations from English, Russian, and other languages are done by linguists-translators. However, no matter how professional a linguist-translator may be, he or she may not be able to express the meaning of economic terms correctly because he or she does not understand the true meaning of economic terms. For example, the English term "business" is usually translated as work in other languages. There are also meanings. Such cases are found in the media, dissertations, monographs and articles, and even in encyclopedias. The term should be used unambiguously in a scientific text, regardless of its context. Here, it is inadmissible to replace the word with any meaning close to it.

The regulation of the existing terminology in different countries gives impetus not only to the formation of a system of advanced terminology and concepts, but also to the development of individual sciences. One of the differences between specialists in the field of economic terminology and scholars in the field of science is that his training requires a deeper and more comprehensive knowledge of linguistic laws and capabilities, as well as certain skills and knowledge in the leading foreign languages.

Xülasə:

Terminlərin yaradılmasında öz dilini və başqa dili seçməklə yanaşı, qədim yunan və latın dillərinin sözyaradıcı modellərindən də istifadə olunur. Belə ki, qədim zamanlarda bu dillərdə kifayət qədər elmi, texniki və siyasi terminlər yaradılmışdır. İkincisi, yunan və latın sözlərinin hərfi mənasını dolayı yolla tərcümə etməklə termin yaratmaq olar. Üçüncüsü, qədim yunan və latın dillərində onların köklərindən, prefikslərindən və şəkilçilərindən sonsuz sayda süni yeni terminlər yaratmaq mümkündür. Qədim irs yalnız ayrı-ayrı sözlər kimi qaldığından onların söz yaradıcı elementlərinin düzgünlüyünü yeni terminlərdə axtarmağa ehtiyac yoxdur. Hər bir xalq öz dil qanunlarına, qrammatikasına və fonetikasına uyğun olaraq bu terminlərdən istifadə edərək bütün yeni termin birləşmələrini yarada bilər. İqtisadiyyat sahəsində daim müxtəlif terminlərdən istifadə olunur. İqtisadiyyat tələb və təklifi yaradan və tənzimləyən cihazlardan, maşınlardan və insanlardan ibarətdir. Qurumlar şirkətlər və ya müəssisələr və ev təsərrüfatlarıdır. Əsas iqtisadi terminlər ümumiyyətlə gündəlik həyatda tez-tez rastlaşdığınız anlayışlardan ibarətdir. Xüsusilə iqtisadi xəbərlərdə maliyyə inkişaflarından danışarkən tez-tez istifadə edilən iqtisadi terminlər, iqtisadiyyat sahəsində mütəxəssislərin işlətdiyi terminlərin mənalarını bildiyiniz zaman gündəmi

izləməyimizi asanlaşdırır. Bir çox iqtisadi terminlərin mənasını bilmək təkcə maliyyə xəbərlərini izləyərkən deyil, həm də biznes ideyalarınızı həyata keçirərkən çox faydalıdır.

Резюме:

Помимо выбора своего языка и другого языка, при создании терминов используются словообразовательные модели древнегреческого и латинского языков. Таким образом, в древности на этих языках было создано достаточно научных, технических и политических терминов. Во-вторых, термин может быть создан путем косвенного перевода буквального значения греческих и латинских слов. В-третьих, в древнегреческом и латинском языках из их корней, приставок и суффиксов можно создавать бесконечное количество искусственных новых терминов. Поскольку древнее наследие остается только в виде отдельных слов, нет необходимости искать правильность их словообразовательных элементов в новых терминах. Каждая нация может создавать все новые терминосочетания, используя эти термины в соответствии со своими языковыми законами, грамматикой и фонетикой. В области экономики всегда используются разные термины. Экономика состоит из устройств, машин и людей, которые создают и регулируют спрос и предложение. Учреждения – это компании или предприятия и домашние хозяйства. Основные экономические термины обычно состоят из понятий, с которыми вы часто сталкиваетесь в повседневной жизни. Экономические термины, которые часто используются, говоря о финансовых событиях, особенно в экономических новостях, облегчают нам следить за повесткой дня, когда вы знаете значения терминов, используемых экспертами в области экономики. Знать значение многих экономических терминов очень полезно не только при просмотре финансовых новостей, но и при реализации своих бизнес-идей.

References

1. Anastasia Konovalova, Guadalupe Ruiz Yepes, Dıe Sprache Des Marketıngs Und Ihre Übersetzung: Morphologısche Und Semantısche Aspekte Der Termınologıe, s. 95-123
2. Esra Sönmez Demir, Fransızcadan Türkçeye Çevrilen Ekonomi Terim Ve Metinlerinde Karşılaşılan Güçlükler Ve Çözüm Önerileri, S.117
3. Hayrettin Usul, Elif Çağlan, Muhasebe Dilinde Çeviri Sorunları, Y.2018, C.23, S.1, S.305-317
4. José Francisco Pérez Berenguel Universidad de Alicante, Glosario de errores comunes en la traducción económica y financiera, p.10
5. L'alphabet Economıque, Lexıque Des Prıncıpaux Termes Economıques, Monetaıres Et Fınancıers Usıtes Par La Bceao, p.47
6. M. Loïc Depecker, M. Olivier Bertrand, Mme Fayza El Qasem, La Traductıon Des Tıtres De Presse Economıque : Analyse Et Reproductıon Stylıstıque Et Rhétorıque, p.301
7. Marina V. Melnichuka and Valentina M. Osipova, The Role of Background Culture and Lexical Knowledge in Economic Translation, 2016, p.12
8. Marta Mırete Hernández, Traducción de textos especializados financieros: informe de prácticas, ALICANTE, 2016/2017, p.95

9. Mojca Kompara, La preparazione del glossario terminologico di economia e turismo nella piattaforma Termania, 2018, pp. 9–25
10. Réka Orosz, Übersetzungsprobleme und Lösungsstrategien bei Übersetzungen vom Ungarischen ins Deutsche Eine empirische Untersuchung von Übersetzungstexten ungarischer Studenten in der Deutschlehrerausbildung, s.169

TRANSLATİON OF PROPER NAMES

Qəhrəmanova Esmira Eldar qızı

Abdullayeva Fatimə Ruslan q.

Əsgərova Səbinə Yadigar q.

e-mail:fatime.abdullayeva14@gmail.com
e-mail: sebineesgerova704@gmail.com
Odlar Yurdu Universiteti

Açar sözlər :Transilterasiya, Xüsusi isimlər, Strategiya
Key words :Transylteration, Proper names, Strategy
Ключевые слова: трансилтерация, имена собственные, Стратегия

Translation is an issue of great state importance. Therefore, the role in the field of translation is very large. The translator must know the culture, history and geography of both languages. Translation is the process of translating information from one language to another. Human translation is the transmission of a message from a source language to the final language by a professional trained in both dialects. Translation services allow you to communicate your ideas to an international audience. With human translation services, you can increase your global reach in ways your business has never seen before.

There are some problems with translation, one of which is the problem of translating special names from one language to another, which is used interchangeably with the term "special names".

One of the most problematic issues that translators face in translating many works is the problem of translating specific names. The problem is whether special names are translated. Some names are the raw material that the writer uses to form reliable characters and to give the reader the information they want to convey clearly. Special names in literary texts are therefore the main issues that the translator needs to pay attention to. For example, special names in the text create problems when translating, because one name belongs to one culture and has no meaning in another, and is therefore meaningless. These can even be complicated by the fact that names can provide information about gender, age, race, origin, and language.

Why do we raise this issue? Many of our translators faced great difficulties during the translation process, especially during the independence of Azerbaijan, when translating our names into English and translating our English names into Azerbaijani. The alphabet has been changed many times to separate the Azerbaijani Turks from their roots. Most Turkic-speaking peoples, as well as other Islamic nations, have been subjected to such pressure.

Our translators are already aware of the difficulties and dangers of this process, as they face almost all these difficulties. Each language has its own characteristics, possibilities, spelling rules. Therefore, this process requires great translation ability, attention, and scientific knowledge from the translator. During the translation process, the translator enters the world of the language to be translated, the world of language and semantic symbols. It compares them in both languages and tries to find appropriate meaning options. As a result, the act of translation has a deep hermeneutic nature. The term

“hermeneutics” is of ancient Greek origin and is associated with the name Hermes, which conveys information sent by the gods to humans.

The translator performs certain operations on the original text and, as a result, performs the translation. In this case, it is understood as the transformation of the translator’s activity into the translated text of the original.In the real world, proper nouns sometimes look like meaningless simple labels that provide a reference signal. For example, Tom has nothing important in his mind and only serves a denotative purpose. Again, in the real world, “proper nouns can be non-descriptive, but clearly not informative.Special names and titles play an important role, because with the clarification of the name, Loden begins to get acquainted with each other. In addition, special names, unlike descriptive ones, are characterized by universality, as we try to preserve their sound, color, or semantic burden as we move from one full language to another.

All languages have their own proper names, some of which are entrenched in the culture of those who speak that language; therefore, it creates unique difficulties in understanding cultural texts. Interestingly, some names contain various symbols related to gender, age, geographical affiliation, history, specific meaning, cultural nuances, which excludes the intended information, as a result of which the translation is not clear.

An appropriate noun is a specific (ie, not general) name for a particular person, place, or thing. Special names are always capitalized in English, regardless of where the sentence is. They are sometimes called proper names because they give names a specific name.Special names are the raw material used by the writer to form reliable characters and to inform the reader of both the obvious and the intended. Therefore, proper names are central elements that a translator needs to pay attention to. For example, special names in a literary work create problems in translation from one language to another, so that one name changes meaning in one culture and does not mean anything in another. These are further complicated by dialectical words.

According to some scholars, special names have no meaning.

Albert Peter Vermes (2003) states: “Because proper names are simply labels used to identify and distinguish all beings, they are considered to be a very simple automatic transfer process when translating special names from one language to another. Contrary to popular belief, proper names are a non-trivial issue that is closely related to the problem of the meaning of proper names.

Bachmann (1990) notes that knowledge of cultural references and figurative use of language should be considered as a key issue in the translation process. He thinks that even readers and listeners need to know in order to understand the names of cultures of different languages. In my opinion, this rule is a legacy of the Cyrillic alphabet, as noted 20 years ago.

As we have seen, in our spelling, human names are taken as derived words. As ridiculous as it is, this is the rule of our spelling, and we follow it. However, there is no such rule in English spelling. On the contrary, the human names of the peoples who use the Latin alphabet are written in English texts as in the original. Some of the problems encountered when translating into Azerbaijani and vice versa are: Biq Ben – Big Ben, Dağlığ Qarabağ – Nargorny Karabakh. As we have seen, the process of transformation takes place during the translation from English, and even during the translation into English through the Russian language. That is, Gəncə should be written as Gəncə . When it is not possible to use special letters, diacritical marks are not used – Gəncə then wrote: Ganja. Names that are transliterated into English are only those originally written in the non-Latin alphabet (Arabic, Russian, Georgian, Chinese, Japanese, Indian, etc.). We have switched

to the Latin alphabet for 20 years, but we continue to use the old Cyrillic alphabet, writing our names in English.

As we know, according to the spelling rules of the Azerbaijani language, foreign names are written in our language differently from the original – adapted to our language, in short, they are transliterated.

It should be noted that a separate, large-scale dictionary on the correct spelling of English personal names has not been prepared in our country so far. English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries do not meet the demand. The dictionary is almost non-existent. The dictionary of phraseological compounds is missing.

There are few books on translation theory. Sometimes we find that many translators "translate" the names of the authors. The dictionary contains lexicographical sources, translated works and press materials containing the names of English people, and transcribes and spells the names of more than 3,000 people.

"An ordinary personal name is a word used for reference, and its use is not dictated by any descriptive meaning that the word may have. (Strawson 1971: 23) " Personal names are often a big problem in translation. I think that by "translating" our names into English, we are disrespecting our own names and the spelling rules of a foreign language.

Unlike other translation schools, a characteristic feature of German translation studies has been the study of historical aspects of translation. In 1960, Hans Sterig's "Problems of Translation" was published. The book covers translation issues from antiquity to the middle of the twentieth century.

Each language has its own unique names, some of which are completely connected with the culture of the people. For those who read the text, these names may be of particular interest. Banjman (1990) states that simply knowing the meaning of nouns without knowing the meaning and connotation of nouns results in inaccurate translation of nouns.

Some different models are offered, which interfere with the translation of special names. Therefore, seven models will be appointed by Theo Hermans (1988), Anthony Pym (2004), Farzane Farahzad (1995), Newmark (1988) and others. In fiction, it is completely different. No matter how subtle in fiction, there is no name that does not have an informative function at all. This information can be translated if it has a specific name.However, the culture of the translated language may interfere with the function of the marker. Even if such information is confidential, it will be removed from the translation until the translator decides to compensate for the loss by providing information in context.

The main issue in the study of meaning is special names. Even from a different point of view, they look completely different. Because some scholars think that proper names have no meaning. In this regard, Mill and Gardiner emphasize this idea in their research. But other scholars say that proper names have many meanings. In other words, one is a common noun and the other is a proper noun, John and Shakespeare. When we have a unique reference in a particular speech situation, we are dealing with a specific noun, otherwise a common noun. In this article, we discuss the process of both translation and transliteration by examining the meaning of proper names. Attention should be paid to the semantic part of the words and then avoid grammatical events, although they may be directly related to the semantic event. For example, Gardiner took grammatical events into account when problems arose. For example, words like sun and moon. Unlike many special names, these words can be combined with an article. However, this argument is quite weak. Because many special names can take the article, e.g. Punjab, Andes, etc. Focusing on semantic events ensures the homogeneity of the material. Holger Steen Sørensen first proceeded to investigate the meaning of a certain category by classifying words

grammatically and following a slightly different procedure. Of course, we will never face such a procedure.

The special naming method has been widely mentioned in works of fiction and children's literature. Although George Orwell's Animal Husbandry does not fall into one of these two categories, it is associated with an allegorical subgenre that poses significant challenges for any potential translator. The real reason for choosing the book is its criticism of the Soviet Union, the great influence of the political and socio-cultural context on its publication and adoption after its publication in 1945. The purpose of this study is to identify the procedures used by Animal Farm to provide proper names in two Croatian and four Russian languages, and to identify differences between translations for the same purpose. Finally, the study of the first translations and subsequent translations will allow us to detect diachronic changes in the general direction of translationThe problem of how to translate names in adult and children's literature has been the main topic of discussion by many translation theorists, including Bantas, Dollerup, Hagfors, and Higgins, Manini, and Newmark. When translating information, translators often have to choose between two general translation strategies: foreignization, which aims to preserve all cultural elements, and localization, which brings the text closer to readers by adapting or even omitting many of these elements.

Another way to transfer special names is through transposition. The essence of this technique is that a foreign form of onim in a certain foreign language is regularly translated into another language by means of correspondence significantly different from the original, but the content of the special name remains unchanged. Both lexical units have similar etymology. The most obvious example in this case are the names of English monarchs and other historical figures. Among them are the name William, which will be translated as William, James – Jacob, Charles – Charles and many other names

Hermeneutic theory founded by Schleiermacher has a special significance in the study of translation problems. The main characteristic of this theory is that it first gave a serious theoretical status to the phenomenon of translation. Schleiermacher rejected the translation of the translated literature, which gave the reader the impression of the original text. He considered the method of translation, which preserves the direction of the original language, to be acceptable. Schleiermacher saw this paradigm as a skill to understand the "other." Later, Hadamer laid the foundations of the fundamental philosophy of the hermeneutic interpretation of translation. Hadamer saw in the translation a basic model of the hermeneutic situation. Edward Vance Palmer, an Australian writer, considered translation to be the heart of hermeneutics. In his Truth and Method, Hadamer, unlike his predecessors, deviated from subjectivism and noted the fundamental difference between modern philosophical hermeneutics.

In recent years, a number of publications have appeared explaining translation as a process. However, the vast majority of this literature is mainly speculative. Thus, at the present stage of development of science, it is still unknown what happened in the human mind during the translation process.

The most common methods of transferring proper names include transcription and transliteration. During transcription, the sound form of the onym is reproduced as much as possible by imitating the original pronunciation. For example, the name of the English artist Kieron Williamson is translated into Russian as Kieron Williamson and is Chinatown Chinatown in Manhattan.

During transliteration, the foreign alphabet form of the onym is multiplied. As noted, the real translation process takes place in the translator's brain, making it impossible to observe and study it. Therefore, the study of the translation process is carried out mainly through the development of various theoretical models.It is an important issue for researchers in the field of experience and theory related to the process of globalization. This article defines the term "onim" and gives a typology of special names. Names play an important role in the linguistic landscape of each person's world. They are a kind of indicator of extralinguistic objects of reality, as well as people. According to D.I. Yermolovich is a linguistic unit that serves the "specific, individual designation of an object, regardless of the situation described and without mandatory explanatory definitions." The translation of onyms or proper names poses certain difficulties for translators, as it is often not possible to convey the uniqueness of the combination of the onym expression plan with the content plan. This complexity is due to the fact that the onym is to some extent a culturally marked linguistic unit. The main function of a proper name is the identification of a particular object, and this function should not be lost in the translated text, even if the foreign-language recipient is not familiar with the realities reflected by this name. Even if the translator is able to successfully convey the specifics of the external form of the onym, the lost individualization function will deprive him of this linguistic unit of meaning.Although the above methods are most commonly used to translate custom names, translation units can sometimes sound unusual to a foreign-language recipient, be difficult to pronounce, or lead to negative associations. From this point of view, taking into account the ease of pronunciation of the onym of foreign origin and the above-mentioned important factor of euphonia, it is possible to deviate to some extent from the rules of transcription and transliteration

The removal of barriers in translation, and the fact that barriers have different characteristics, do not go unnoticed in the general nature of translation and in matters of adequacy. The translation is not absolute, but relative. It is necessary to differentiate between the translation of a segment of texts and the translation of a text in general. Eastern European scholars have worked hard to analyze the theory and practical nature of translation. According To I. Levi, the text of the translation should be analyzed and the important issues that he could create in other literature should be taken into account first. He thinks that the purpose of translation is not to write a new work. It consists of understanding, preserving and expressing the original text.The novel "Harry Potter and the Philosopher's Stone" is devoted to the problem of translating special names. Personal names are functional units of any text and sometimes play a special role in literary texts. That is why we have set ourselves the task of researching their methods of translation into French and Russian, which helps to preserve these qualities of the literary text. Special techniques have been developed to use "characteristic" names in fiction. Recently, many linguists have talked about the special position of onyms in the context of a work of art: a special name is given by the author with the richness and diversity of associative connections that appear in the context of the work.

In the process of translation, one language material cannot be replaced by another language material, which means that the translator himself lies the literary text, and the translation was a real original. When we encounter proper nouns in works of art, we can evaluate their existence in different ways: the use of proper nouns, the use of meaningful nouns, the interpretation of names, there are also some hints of proper nouns, text function or. the effect they create, and so on. Many of us may simply think that proper nouns cannot be translated; but after comparing translations with source texts (ST), we can see that

translators work in different forms under different names. For this reason, the main purpose of this article is to analyze the translation strategies used to translate proper names in the four books translated into Lithuanian, and to try to find ways to work with these items and highlight some trends. This information is useful for any translator. First, theoretical considerations touch on their translation in works of art aimed at a specific children's audience.Alfred Kurellada, an East German researcher, was closely involved in translation problems, and continued the views of prominent German scholars such as F. D. Schleiermacher and W. Humboldt on language issues in the translation process.

When the translator understands the text, he enriches his information resources. However, it should be noted that the level of comprehension of the text depends primarily on the level of knowledge of the translator in this area. VM Komisarov notes that the translator uses types of knowledge in the translation process. Epistemic, heuristic. Epistemic is already the knowledge in the translator's greeting memory. Heuristics is the ability to obtain new information.

In today's world, the role of translation is becoming increasingly important. Because international relations have already increased, a large number of international organizations have been established. Scientific and technical progress has created ample conditions for the exchange of scientific information between different peoples. The volume of international trade, diplomatic activity and international correspondence has increased many times. Cultural ties between the peoples have expanded, and international tourism has become widespread. Of course, the growing rapprochement of peoples and the need to communicate between people who speak different languages would not be possible without translators and interpreters. Translators face many challenges in translating.

When translating any work from English into Azerbaijani, the phraseological combinations in the original language should be given at the end of the book. It would be very interesting for a reader who knows both languages to get acquainted with these expressions

In our opinion, when translating proper nouns from Azerbaijani into other languages, we must also translate proper nouns from a foreign language into Azerbaijani. And when translating, we must use the transliteration process so that even ordinary citizens can read.

Xülasə:

Müasir dövürdə xüsusi isimlərin problemləri qarşılaşan bir çox tərcüməçilərimiz bunun həll yolunu axtarırlar. Hazırladığımız bu məqalədə əsasən vurğulamaq istədiyimiz məsələ odur ki, Azərbaycan dilindən xarici dillərə və xarici dildən Azərbaycan dilini tərcümə edərkən eyni metoddan istifadə edilsin. Çünki bəzi tərcüməçilər bu metodla razılaşdığı halda bunlara əməl etmir. Mətnlərdə faktiki olaraq baş verən tərcümə xətalarının sayına nəzər salsaq, daha çox rast gəlinən problem tərcüməçinin transliterasiya qaydalarına diqqət yetirməməsidir.Və bəzən vətəndaşlar bədii əsəri oxuyarkən orada xüsusi adların transilterasiya edilməyi üçün oxunuşunda çətinlik yaşayırlar. Buna görə də transilterasiyanın əsərlərdə, dərsliklərdə ehtiyac olduğu nəticəsinə gəldik. Tərcüməçi tərcümə edəcəyi dilin tarixini, mədəniyyətini, coğrafiyasını bilməli və tərcümə edəcəyi xüsusi adın mənşəyini öyrənməlidir. Buna görə də tərcüməçinin tələbatını ödəmək üçün ayrıca iri həcmli, geniş lüğətlər yaradılmalıdır.İstənilən tərcüməçinin əsas vəzifəsi orijinala adekvat, məna və üslub baxımından ona mümkün qədər yaxın mətn əldə etməkdir . Tərcümə zamanı adətən tanış olmayan sözlərə rast gəlinir ki, onların şərhinə lüğətlərdə baxmaq lazımdır Tərcümənin əsas problemləri sabit ifadələrin, söz oyunlarının tərcüməsinin spesifikliyi, mədəni fərqlərdir. Tərcüməçinin əsas vəzifəsi belə problemləri həll etməkdir.

Resume :

Many of our translators, who face the problem of proper names in modern times, are looking for a solution. In this article, we would like to emphasize that the same method should be used when translating from Azerbaijani to foreign languages and from a foreign language to Azerbaijani. Because some translators agree with this method but do not follow it. If we look at the number of translation errors that actually occur in the texts, the most common problem is that the translator does not pay attention to the rules of transliteration. Therefore, we have come to the conclusion that transliteration is needed in works and textbooks. The translator must know the history, culture, and geography of the language he is translating, and the origin of the specific name he is translating. Therefore, large, large dictionaries should be created to meet the needs of the translator.The main task of any translator is to obtain a text that is adequate to the original, as close as possible to it in terms of meaning and style. When translating, it is common to come across unfamiliar words that need to be looked up in dictionaries. The main problems of translation are the specificity of the translation of fixed expressions, word games, cultural differences. The main task of the translator is to solve such problems.

Резюме:

Многие наши переводчики, столкнувшиеся с проблемой имен собственных в наше время, ищут решение. В этой статье мы хотели бы подчеркнуть, что при переводе с азербайджанского на иностранные языки и с иностранного языка на азербайджанский следует использовать один и тот же метод. Потому что некоторые переводчики соглашаются с этим методом, но не следуют ему. Если посмотреть на количество переводческих ошибок, реально встречающихся в текстах, то наиболее распространенная проблема заключается в том, что переводчик не обращает внимания на правила транслитерации. Поэтому мы пришли к выводу, что транслитерация необходима в трудах и учебниках. Переводчик должен знать историю, культуру и географию языка, на который он переводит, а также происхождение конкретного имени, которое он переводит. Поэтому следует создавать большие-большие словари, отвечающие потребностям переводчика. Основная задача любого переводчика – получить текст, адекватный оригиналу, максимально приближенный к нему по смыслу и стилю. При переводе часто встречаются незнакомые слова, которые нужно искать в словарях. Основными проблемами перевода являются специфика перевода устойчивых выражений, игра слов, культурные различия. Основная задача переводчика – решить такие задачи.

Reference

1. Левый . Искусство перевода , М. , 1974 , с . 90

2.2 Th . Savoru . The Art of Traslation . London . 1968. P . 49-50

3.Вопросы теории перевода в современной зарубежиой лингвистике М. , 1979 , с . 91 .

4.1 J.C. бархударов . то нужно знать персводчику ? Тетради переводчика . Вып . 15 ,

5. М. , Междунар . отношеня , 1978 , с . 18 .

6. С.А. Семко , и др . Проблемы обшей теории перевола . Таллинн , « Валус » , 1988 , с.10

7.Р.К. Миньяр – белоручев . Обшая теория перевод и стй персвол . М. , Воениздат , 1980 , с . 21 .

8.брандес . Стиль и перевод (на материале немешкого языка) М. , Выс.к. , 1988 , с . 16

9.В.Н. Комиссаров . Н обьективиость переводоведения // Язык . Позтика . Перевод . Интуитивность перевода Сб . научн . трулов . Вып . 426. М. , MIJIY , 1996 , с . 95

10.https://happytranslating.wordpress.com/2011/09/11/xususi-adlarin-t%C9%99rcum%C9%99si-problemi-1-ci-hiss%C9%99/

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Гамадова Айгюн Байрам гызы
qamadova94@mail.ru

Ключевые слова: английский язык, образование, тренды преподавания, методы изучения.

Açar sözlər: ingilis dili, təhsil, tədris tendensiyaları, öyrənmə üsulları.

Keywords: English language, education, teaching trends, learning methods.

Введение. Современные тренды в мировой системе образования ставят проблему создания необходимых условий для того, чтобы учащиеся в совершенстве владели иностранными языками, могли самовыражаться во всех областях со знанием иностранного языка, развивать свою устную и письменную речь на иностранном языке. Такие организации, как ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, Европейская ассоциация университетов, Европейская сеть качества высшего образования, занимаются развитием мышления студентов на иностранном языке, их умением свободно говорить, формированием их интеллектуальной активности, оценкой их готовности и т.д. Разработка этих вопросов в общих тенденциях играет важную роль в формировании навыков современного и иностранного языка у подрастающего поколения и служит повышению творческих способностей учащихся в связи с проблемами современного образования.

В реформировании системы образования Азербайджанской республики согласование учебных планов на основе зарубежного опыта с международными стандартами стало основой совершенствования системы высшего педагогического образования. В условиях республики Азербайджан коренная реформа качества образования на основе зарубежного опыта с учётом нашего национального менталитета и традиций является требованием времени. В связи с этим в Государственной Сратегии по развитию образования Азербайджанской Республики указано: Повышение качества и эффективности деятельности высших учебных заведений нашей страны на основе внедрения международных стандартов оценки качества образования и обучения. Для стимулирования исследований и инноваций, создания эффективных механизмов внедрения научных и инновационных достижений, повышения качества подготовки кадров, создания необходимых условий для подготовки квалифицированных специалистов в соответствии с международными стандартами в каждом учебном заведении установить тесные связи. Сотрудничество с учебными заведениями и развитие творческих способностей студентов, эффективное использование интерактивных методов в работе с юной аудиторией, обеспечение их качественным образованием по иностранному языку, повышение уровня высшего образования до образцового уровня и улучшения определены как ключевые цели [3].

Поэтому для формирования умения читать оригинальную литературу, участвовать в устном общении на иностранном языке в процессе производства будущих кадров и поиска необходимой информации для научных целей в системе образования нашей республики проводятся широко масштабные работы. Каждый гражданин независимой Республики Азербайджан должен уметь читать оригинальную литературу на иностранном языке, понимать текст и использовать его в своей профессии. Кроме того, он должен уметь свободно общаться на иностранном

языке со своим собеседником на заданную тему. Ведь изучение иностранных языков – требование современного глобализированного мира[5].

Благодаря независимости особое внимание в нашей стране уделяется преподаванию иностранных языков. Подготовлены тысячи преподавателей иностранных языков, созданы все условия для повышения квалификации в нашей стране и за рубежом, подготовлены мультимедийные учебники на английском, немецком и французском языках, электронные ресурсы для изучения английского языка. Организация языковых комнат – яркое тому доказательство.

Основной целью является создание условий для использования молодежью достижений мировой цивилизации и информационных ресурсов по всему миру, развитие международного сотрудничества и общения, основанное на обучении подрастающего поколения иностранным языкам и подготовке специалистов, свободно владеющих на этих языках. У человека, знающего иностранный язык, будет много возможностей и преимуществ. Одним из основных требований к сегодняшнему персоналу является хорошее владение иностранными языками. В процессе обучения важно уделять приоритетное внимание системе образования, в том числе внедрению новых технологий и механизмов обучения иностранным языкам. Ведь общение, духовное и иное общение между народами выражается через язык[1].

Изучение нового слова может быть трудным. Вам нужно узнать, что это значит, как произносить, как писать по буквам и как использовать в предложении. Но есть еще вопрос, как использовать это слово естественно, как носитель языка. Чтобы говорить на естественном английском языке, вам нужно будет потратить некоторое время на изучение словосочетаний. Кембриджский университет (также известный своими экспертами по английскому языку) создал серию книг, которые помогут вам выучить эти хитрые фразы. У них есть похожие книги для изучения фразовых глаголов и идиом, если вы хотите еще больше расширить свой словарный запас.

Современная книга «Modern Methods of Teaching English in Germany» является репродукцией важной исторической работы. В этой книге использовались самые современные технологии для цифровой реконструкции произведения, сохранился исходный формат, и устранили недостатки, присутствующие в устаревшей копии. Был успешно устранён подавляющее большинство дефектов; любые оставшиеся несовершенства намеренно оставлены, чтобы сохранить состояние таких исторических произведений[8].

Во многих странах английский язык начали преподавать в младших классах школы. Например, с 2011 года Саудовская Аравия и Вьетнам ввели английский язык в список предметов с четвёртого класса. Также в 2011 году Япония ввела английский язык на начальном этапе, а в 2012 году Дубай ввел английский язык на этапе детского сада вместо первого класса.

С растущим осознанием важности подготовки ответственных граждан для общества, учителя глубоко осознают, что преподавание английского языка — это не просто проект по подготовке учащихся к подражанию носителям английского языка в процессе изучения языка, но что оно должно воспитывать полностью компетентных пользователей языка, критически мыслящих и конструктивно мыслящих людей. агенты социальных изменений, как отмечают Кристал (2004) и Кук (2005).

Исследования по обучению иностранным языкам студентов неязыковых вузов мира проводятся по следующим приоритетным направлениям:

- совершенствование педагогических механизмов обучения студентов иностранным языкам в соответствии с требованиями европейского CEFR;
- содержание обучения, образовательные технологии, усиление объективности контроля, организация самостоятельного обучения на уроке и во внеурочное время.

Цели обучения иностранному языку определяются потребностями общества, общественным строем, условиями, политикой и т.д. Эти цели обучения иностранным языкам зависят от развития и прогресса общества. Преподавание иностранного языка в учебных заведениях имеет свои цели, и все тренеры, преподающие иностранный язык, должны убедиться в этом заранее.

Ведь, как утверждают учёные О. Хошимов и И. Якубов в книге «Методика обучения английскому языку», «цели обучения иностранному языку определяют содержание, средства, методы и принципы обучения». Учитывая цели и задачи современных трендов обучения английскому языку в высшей школе, их можно разделить на 2 группы:

1. Иностранный язык – вузы, институты, факультеты, готовящие специалистов по английскому языку.

2. Иностранный язык – нефилологические учебные заведения, не осуществляющие подготовку специалистов на английском языке.

Цели обучения английскому языку в этих двух группах различны, и благодаря подготовке специалистов по английскому языку в вузах первой группы английский язык преподается глубоко и всесторонне как в теоретическом, так и в практическом плане [6].

Во второй группе, нефилологических учебных заведениях, есть комплексная цель по английскому языку. Цель состоит в том, чтобы студент получил общее образование на английском языке и научил его или ее использовать английский язык в его или ее будущей работе. Заочное общение в профессии предполагает изучение слов, относящихся к специальности, а также чтение и перевод текстов.

Обучение иностранным языкам в высших учебных заведениях включает

1) практическое или коммуникативное,

2) общеобразовательное,

3) воспитание,

4) использование приобретенных навыков и умений в других целях, т. е. в целях развития.

Общие, образовательные и развивающие цели возникают при преследовании коммуникативной цели. Давайте подробнее рассмотрим эти 4 цели: 1. Коммуникативная (практическая) цель: Благодаря этой цели учащиеся развивают навыки владения материалами на английском языке. Учащиеся должны уметь самостоятельно использовать в речи лексический и грамматический произносительный материал. Будет развиваться разговорный английский, навыки чтения и письма.

2. Общеобразовательная цель: благодаря этой цели учащиеся смогут развивать своё мышление, изучать и передавать информацию на английском языке, приобретать более глубокое понимание английского языка, новые знания английского языка, а также истории и литературы народов страны, где они изучается язык. и расширение мировоззрения учащихся за счет приобретения идей и

информации об их культуре. Студенты смогут понимать, развивать свое мышление и расширять кругозор за счёт иностранного языка или английского.

3. Образовательная цель: Данная цель заключается в обеспечении интернационального, нравственного и эстетического воспитания на иностранном языке - английском, а также в формировании отношения к труду. Конечно, это делается путем анализа предмета английской речи, содержания английских текстов через англоязычные материалы.

4. Цель развития: эта цель определяет принципы обучения, преподавания и изучения личности учащихся. Он развивает навыки анализа, обобщения, делать самостоятельные выводы, слушать, говорить и действовать на основе языковых фактов и т.д. Учит представлять, создавать речевую ситуацию, иметь логическую связь в речи, уметь самостоятельно мыслить, понимать значение слов, самостоятельно работать со словарями, пособиями, на факультативных занятиях. Развивает самостоятельную подготовку во время внеурочной деятельности и в её проведение.

Вышеуказанные четыре цели всегда дополняют друг друга и взаимосвязаны. Эти четыре цели должны быть достигнуты с помощью материалов по английскому языку и разговорной деятельности, которые преподаются и повторяются на каждом уроке.

В настоящее время возрастает интерес к использованию таких современных трендов как, интерактивный метод, инновационные технологии, педагогические и информационные технологии в образовательном процессе. Одной из причин этого является тот факт, что в то время как студентов учат приобретать только готовые знания, современные тренды учит их самостоятельно искать, изучать и анализировать, и даже делать собственные выводы. В этом процессе педагог создает условия для развития, формирования, приобретения и воспитания личности и одновременно выступает в роли управителя, проводника. Место и роль инновационных трендов огромное.

Знания, опыт и интерактивные методы, связанные с педагогическими технологиями и педагогическими навыками, обеспечивают приобретение учащимися грамотных, зрелых навыков. Инновационные технологии – это инновации и изменения в педагогическом процессе и в деятельности преподавателей и студентов, реализация которых основана на полном использовании интерактивных методов. Интерактивные методы называются коллективным мышлением, т.е. методы педагогического воздействия являются неотъемлемой частью содержания образования. Особенность этих методов в том, что они осуществляются только посредством взаимодействия воспитателей и учащихся[7].

В современных трендах умение организовать совместную деятельность преподавателя и ученика, как для достижения положительного результата, способность учащихся самостоятельно мыслить в процессе обучения, позитивно работать, искать, анализировать, делать собственные выводы и способность учителя создание возможностей и условий для такой деятельности, на наш взгляд, составляет основу настоящего педагогического процесса. Каждое занятие, тема, предмет имеет свою технологию, то есть педагогическая технология в процессе обучения представляет собой индивидуальный процесс, который ориентирован на одну цель, в зависимости от потребностей учащегося. педагогический процесс, направленный на получение заранее задуманного и гарантированного результата.

При этом необходимо заранее спроектировать учебный процесс, в котором преподаватель должен учитывать специфику предмета, место и условия, а главное, возможности и потребности учащегося и умение организовать совместная деятельность. только тогда можно добиться желаемого гарантированного результата. Короче говоря, ученик должен привести ученика в центр обучения. Учителю необходимо уметь видеть каждый урок в целом и проектировать процесс будущего урока, чтобы визуализировать его. В этом случае учителю важно создать технологическую карту будущего урока. Потому что технологическая карта урока основана на каждой теме, предмете, преподаваемом для каждого урока, характере предмета, возможностях и потребностях учащихся[5].

Методология исследования: Современные интерактивные методы. Метод *Синквей*. Синквейофул в переводе с французского означает «5 линий». Синклайн – это нерифмованное стихотворение, помогающее синтезировать информацию, в котором собрана информация о концепте (событии, событии, теме), представленная читателю в разных вариантах и через разные ракурсы. Создание синхронизма — это навык, который важен для выражения сложных идей, интуиции и чувств всего в нескольких словах. Процесс создания воронки помогает лучше понять тему.

Правила Синклайна:

Ряд 1: Тема представлена словом (обычно именем).

Ряд 2: Подлежащее представлено двумя прилагательными (пишется 2 прилагательных).

Строка 3: действие в рамках темы описывается тремя словами. (пишется 3 глагола или наречия).

Строка 4: Напишите предложение из четырех слов, выражающее отношение к теме. (Напишите предложение из 4 слов).

Строка 5: Напишите слово, повторяющее суть темы, значение которого близко к ней (синоним темы).

Пример: Человек.

Восторженный и счастливый.

Он ищет, думает, стремится к совершенству.

Какое большое и сложное создание. Человек.

Метод вставки. Метод вставки является средством наблюдения за пониманием.

Результаты и обсуждение: полностью совместимые с учебными возможностями учащихся, то есть обеспечить единство внутренних и внешних условий для эффективной учебной деятельности.

Использование современных интерактивных трендов обучения иностранного языка должно быть адаптировано к индивидуальным возможностям педагога. Теория и практика этих методов обучения учитывают, в какой степени теории познания с законами процесса обучения вооружены теорией содержания образования и другими существующими законами. Следующим критерием выбора современных интерактивных трендов является их совместимость с организацией учебного процесса. Кстати, общие, групповые и индивидуальные формы обучения требуют разных методов.

Например, если метод дебатов представляет собой дебаты между двумя студентами, «мозговой штурм» потребует участия всех студентов в группе. Соответствие интерактивных методов педагогическим технологическим принципам является обобщающим критерием. Известно, что педагогическая технология также

конструируется на основе определенных закономерностей и составляет основу организации учебного процесса, а при внедрении обеспечивает конечный результат, самостоятельность учащегося в том или ином предмете. Исходя из общей цели обучения анализируется и оценивается выделенный вариант с учетом необходимости решения воспитательно-развивающих задач на текущем этапе обучения.

Одним из важнейших требований к организации современного образования является достижение высоких результатов в короткие сроки без чрезмерных умственных и физических усилий. Предоставление студентам определенных теоретических знаний в короткий срок, формирование у них навыков и компетенций для конкретной деятельности, а также контроль за деятельностью студентов, оценка уровня приобретенных ими знаний, умений и компетенций от учителя требует высокого педагогического мастерства и нового подхода к образовательному процессу.

Вывод: современные интерактивные тренды повышают эффективность высшего образования, взаимодействия преподавателя и студента; у учащихся развиваются и формируются навыки свободного творческого мышления. В этом инновационном подходе студент становится центральной фигурой в личном обучении. Это позволит уделять больше внимания большему количеству студентов. Нетрадиционные формы интерактивного чтения можно разделить на 3 группы: сотрудничество в обучении, моделирование и исследовательская модель обучения.

Размышляя над существующими современными трендами и волной перемен, можно сделать разумное предположение, что мы движемся «от простоты к сложности, от единообразия к разнообразию, от единства к плюрализму, от привычного к зачаточному способу ведения дел, больше к гибкости, практичности и к совершенствованию текущих практик, чтобы изменить ситуацию». Возможно, мы могли бы использовать реальный текст и реальные ситуации, охватывая весь мир нашей коммуникативной практикой, работая с тем, что производят студенты, а не создавая ситуации, чтобы спровоцировать желаемый язык. Также, методология будет более активной, чем под руководством преподавателя, и грамматика будет рассматриваться скорее как процесс, чем как вещь, которую нужно изучить. Обучение будет стихийным и облегченным, а не предписанным и преподаваемым

Xülasə

İngilis dilinin tədrisində müasir tendensiyalar bu prosesi maraqlı və dərsləri müxtəlif yönümlü edir. Bütün müasir metodlar motivasiyanı gücləndirməyə və dərslərdə müsbət atmosfer yaratmaq yönümlüdürlər. Bu prosesin nəticəsində ingilis dili tədrisin effektivliyi artır, biliklər dərin və uzun müddət saxlanılır. Mövcud tendensiyaları və dəyişiklik dalğasını əks etdirərək, əsaslı şəkildə güman etmək olar ki, biz, “sadəlikdən mürəkkəbliyə, vahidlikdən müxtəlifliyə, birlikdən plüralizmə, tanış işlərdən ibtidai işlərə, daha çox praktiki tapşırıqları yerinə yetirməyə doğru hərəkət edirik.

Summary

Modern trends in teaching English make the process interesting and the classes varied. All modern methods work to strengthen motivation and create a positive atmosphere in the classroom. As a result, the effectiveness of education improves, knowledge is deposited deeply and for a long time. Reflecting on the existing current trends and the wave of change, one can reasonably suggest that we are moving “from simplicity to complexity, from

uniformity to diversity, from unity to pluralism, from habitual to rudimentary way of doing things, more practitioner to make a difference.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя. -М.: АРКТИ-ГЛОССА, 2000. 75-97 с.
2. Душеина Т.В. Проектная методика на уроках иностранного языка// Иностранные языки в школе. -2003. -№ 5. С.35-45.
3. Ксензова Г.Ю. Перспективные педагогические технологии. М.: Педагогическое общество России, 2000. - 224 с.
4. Abilasha R., Lankumaran M. Trends in English Language Teachin. A novel perspective international on studies n English language and literature. Volume 2. Issue 11, November 2014.
5. Duff, A & Maley, A. Literature (Resource Books for Teachers), Oxford University Press. (2007)
6. Maley, A. ‘Literature in the language classroom' in The Cambridge Guide to Teaching ESOL, Cambridge University Press. (2001)
7. Pulverness, A. ‘Literature' in English Teaching Professional, October, Issue 29, Modern English Publishing (2003)
8. Sun, Yilin. 8 Major Trends in the Global ELT Field, 2014

DIFFERENT DIALECTS OF ENGLISH LANGUAGE

Katyalova İsmət Əliş qızı
İsmayılova Arzu Nazim qızı
ismet.katyalova@oyu.edu.az
arzu.ismayilova@oyu.edu.az

Key words: global language, regional variation, standard English, globalization

Açar sözlər: qlobal dil, regional variant, standart ingilis dili, qloballaşma

Ключевые слова: глобальный язык, региональный вариант, стандартный английский язык, глобализация

Modern English is one of the languages of the West Germanic group. English is the native language of410 million people, it is spoken by at least 1 billion people. It is the official language of Great Britain, the USA, Australia, New Zealand, Canada and Ireland (in Canada along with French, in Ireland with Irish, in Malta with Maltese), one of the official languages of India (temporarily) and 15 states of Africa.(South Africa, Nigeria, Ghana, Uganda, Kenya, Tanzania, etc.). One of the official and working languages of the UN. [1]

The English language originates from the language of the ancient Germanic tribes (Angles, Saxons and Jutes), who migrated from the continent in the 5th-6th centuries. to Celtic-populated Britain. The interaction of the tribal dialects of the Angles, Saxons and Utopians, which developed in the conditions of the formation of the English people, which led to the formation of territorial dialects.But in the UK itself there are many dialects and accents of this language.

The study of dialects provides invaluable and truly inexhaustible material not only for penetrating into the deepest sources of the language, its historical past, but also allows you to sensibly, without bias and one-sidedness, evaluate and understand the features of the formation and development ofthe literary norm, various social and professional dialects, as well as language variants. Only taking dialect data into account opens up the possibility of understanding not only the so-called deviations from the rules of pronunciation and grammar. but also the rules themselves, and can serve as a solidbasis for the study of the formation and development of the meanings of words. [1]

Dialects of English language

Different dialect of English language and their usage in translation proses As you know, dialectis understood as a variety of the national language, used by a relatively limited number of people connected by a territorial, social, professional community. At the same time, a dialect (unlike a variant of a language) functions along with the literary norm and cannot stand out as a separate independent language. On the other hand, a dialect can displace other dialects of a certain territoryand even become the basis of a literary language. This has happened before in the history of the English language. In the 7th-9th centuries, the dialect of the West Saxon kingdom of Ousessex, having supplanted other dialects, became the norm of communication between all seven kingdoms.With the Ussex dialect, English was associated until the Norman conquest of England, in the 11th century. After two centuries of domination of the French language in Britain, the role of the leadingdialect,

which was destined to unite the British in the fight against the French aristocracy, was assigned to the London dialect. It was he who became the basis of modern literary English. American English is distinguished by 3 main regional dialects: the New English dialect, the southern dialect, and the general American dialect. Each of these dialects, in turn, contains small dialects. In America, when a woman is addressed as a "madam" or a man as a "mystery," they respond politely, but in Canada, such an appeal may cause dissatisfaction. (Canadians may claim that they are not old enough to make this appeal.) Despite these or other differences, Canadian English is more similar to American English than British English. People in otherparts of the world accept Canadian English as American English. At the same time, people in America can distinguish British accents in Canadian conversations. It is possible to see the features of both British and American English in the standard Canadian written language. Most Canadians write "color" instead of "color", "check" instead of "cheque", "center" instead of "center". (British English) At the same time, in their writings you can find words such as "specialize" instead of "specialize", "draft" instead of "drought", "dash" instead of "dash", which have the characteristics of American English.[3] Another variant of the English language is Australian English. Australians today are proud of their Australian English: "If there are several dialects in England today, we only have two dialects." However, when traveling to different cities in Australia, it turns out that this is not true. For example, to understand a person from Brisbane, he has to speak twice as slowly. Adeloids, on the other hand, speak so slowly that even a beginner can understand them. It should only be accepted that although Australia's territory is 30 times larger than that of the United Kingdom, there are fewer dialects and there are no sharp grammatical, lexical or phonetic differences between these dialects. There are 3 main dialects of Australian English: Cultivated dialect (about 10% of the population speaks this dialect), General dialect (most of the population speaks this dialect) and Broad dialect (dialect spokenmainly by uneducated people) Despite the different cultures in the country, Australian English seeks to maintain its integrity. However, some of the expressions used by immigrants are beginning to express themselves in language.[2]

British English English is the official language of Great Britain and is known and spoken by the vastmajority of Britons; but in the northern and central parts of Wales a quarter of the population speaksWelsh or Welsh (Welsh), in western Scotland a small part of the population speaks Scottish (Scottish) or Gaelic, and in Northern Ireland they also speak Irish (Irish or Erse). Ireland is divided into two parts. Six counties of Ireland are part of Great Britain under the name.

Irish dialect

The accent is very important in the UK. It shows where a person comes from and, to a very largeextent, what class he belongs to. In no other country, except Great Britain, it is impossible to determine with such certainty the social position of a person in society, as soon as he opens his mouth. What dialect a person speaks in the UK determines his place in society, perhaps more strictlythan in other countries of the world.

American English In the US, English is the primary language used in business and teaching, but there is no official language law in the US yet. English really plays the role of the state language of thecountry and its study is included in the school curriculum.İn the recent past, Americans liked to compare their country with a "melting pot" (meltingpot), that is, a place where people of different races and nationalities mix, thereby emphasizing the unity of the nation. Today, American society is more often compared to a "salad bowl" (saladbowl), emphasizing the preservation of the identity of each ethnic group. Sometimes

American society is compared to "pizza" (pizza), the ingredients of which have partially penetrated each other. At the same time, partial B interpenetration of national cultures is emphasized".American English or American English is significantly different from British English.American English Obviously, this is a fairly accurate language ero often referred to as simplified. characteristic Simple, often poorly educated or illiterate people from different countries who arrived in the New World in search of happiness needed a simple and accessible way of communication "American English was formed on the basis of merchants of the emerging bourgeoisie". But, as you know, not only the British and Irish mastered America. People from all over Europe flocked there: French, Spaniards, Scandinavians, Germans, Slavs, Italians. The new Nation needs a unifying element that can overcome national differences. The transformed English language became such an element. It inevitably had to become easier in writing, pronunciation, grammar. And it is also inevitable to absorb elements of other languages. Unlike British English, American English is more flexible, open to change and easy to understand.Consider the main differences between the variants, as well as what are the main regional and social dialects that exist in American English today.In British English, there are many intonation patterns, in contrast to the American version, where there is almost one: a flat scale and a falling tone. [6] This intonation pattern also determines the entire sound structure of the American version. British English has many descending and ascending, stepped and sliding scales. The same applies to tones.İn unstressed syllables in American English, the suffix -our is often replaced by -or: color, labor, flavor humor, parlor. The ending -ge is replaced by -er: center, meter, liter, theater.İn American English there is some simplification of spelling, the loss of double consonants, as, for example, in traveler, traveling, programming. American English is written with heck, a He check, tire, a Hetyre, woolen, a Hewoolen: a combination of letters with substitutions, for example, connexion (connection), the word will be described as curb, gray kakugau. [6]These and other spellings of words that are considered normal in American English are considered errors in British English. Some US spelling conventions are valid in British English. It is acceptable, for example, to change the suffix -ise to -ize as in B American English advertize, realize and write the past form of the verb ending in -t instead of t, for example, learnt - learned, dreamt - dreamed.In British English, words ending in - se and - se show the following pattern: verbs end in - se, and nouns end in - se - license - to license, licence - license. In American English, all homonymous verb-noun pairs are spelled the same way: pretense, practise, devise, advise There are numerous differences in grammatical forms and rules and in idioms, for example American English uses the old past participle form of get, so the British English forms of the verb to get have got-got, a B For example: İ've gotten 16Christmas cards so far.[5]

In some cases, in American English, the simple form is used instead of the perfect form.American English get - got - gotten.past tense: so, in British English yet, already follows. And in American English you can use the perfect and simple past: Did he arrive yet? - both options are correct.Somewhat differently. than in British English, prepositions and articles are used. In some cases, in American English, prepositions and articles are absent where they are usually used in British English, and vice versa.[5]

Canadian English Canadians insist that their English is very distinctly different from American and British English, and it is true Canadians use some British expressions and words that Americans don't use. They call the rubber band (AmE - elastic) of the chesterfield sofa (AmE - sofa, couch); hipners sneakers (AmE - sneakers, tennis shoes); kaccya cash register (AmE - a till).In the US, "Madame" (ma am) and "sir" (sir) are common polite forms of address. In Canada, if you address a woman as "Madame", she will usually reply that she

is not old enough to be called that way. The formation of the Canadian version of the English language at an early stage of its development was influenced by the French language, the languages of the American Indians.Canadian English the words esquimaux canoe, carbou. Many words entered the Canadian version from the lexicon of fur traders and pioneers in the development of the country. Canadian English is considered to be more similar to American English than to the English spoken in England and other parts of the United Kingdom.Among the national variants of the English language, one can single out a certain North American linguistic unity that has significant commonality and is not so much divided into pronounced American and Canadian variants of the English language, but is cumulatively different from other variants.People living in other parts of the world often perceive Canadian English as American. Many Brits perceive a Canadian accent like an American. At the same time, Americans usually distinguish Canadians in speech British-like accent for example, Canadian says "out and about" [aut und ubaut], then it might sound like "oot and aboot" [u:tend ebu:t].[4]

Australia is one of the countries in the world in which national identity has developed through the equality of cultures and languages of the peoples inhabiting it.Australian English is a linguistic marker of Australia's identity and its liberation from British colonialism. In addition, Australian English allows speakers of different languages to communicate and interact in Australian society, bringing into it thecommunication patterns adopted in their in their first languages and cultures.Australians are very proud of their version of the English language. "If there are several different accents in England, then we have only two - urban and crocodile Dundee," they joke. But as soon as you drive through different Australian cities, it turns out that this joke is far from the truth. For example, a Brisbane can be understood only if he speaks twice as slowly as usual, while Adelaide speaks so leisurely that even a beginner can understand them.

New Zealand English

New Zealand has two official languages - English and Maori. New Zealand English is different from Australian English; it is pure and clearand easily understood throughout the world.There are notable differences between the varieties of New Zealand English that operate in the North and South Islands of that country.The language of New Zealand is under fourfold pressure: in addition to the problem that speakers of other primary varieties have to deal with the competing influences of British and American varieties, New Zealanders are forced to deal with the problems of interaction with Australian English and interaction with the Maori language (The Maori population is about 12% of the 3.5 million in the New Zealand country). of the population, the RR accent is highly valued and associated with education and competence, but local accents or dialects have a higher degree of appeal. There is an undeniable American influence on the pronunciation and vocabulary of New Zealanders. Some linguists believe that the Maori version of the English language (MaoriEnglish) is also being formed in the country The uniqueness of New Zealand's sociolinguistic situation lies in the combined influence of British, American, Australian,local variants of English and Maori. All these factors laid the foundation for the formation of the New Zealand version of the English language. in New Zealand English is cleaner. than in Australia, closer to classic British English. The New Zealandersthemselves say that their country is the second Britain or "England in the Southern Ocean". But remoteness from foggy Albion and proximity to the local Maori people lefttheir mark on New Zealand English speech. In particular, they speak with a lulling intonation. There isa joke about this: "If you can't fall asleep, talk to a New Zealander". New Zealanders like six

usex the same way. often say these words The development of New Zealand English can be seen as an attempt to equalize the double asymmetry with Great Britain and Australia.[3]

Conclusion

When writing this work, we set ourselves several tasks: to consider the main phonetic, lexical and grammatical features of each of the most famous variants of the English language. In the course of the work, we were convinced that each version of the English language has its own distinctive features, due to historical development,the influence of the languages of neighboring countries, as well as the language of the indigenous population.Thus, we can conclude that the lexical differences of the American version are very extensive due to numerous borrowings from Spanish and Indian languages, which was not the case in British English. As for the grammatical features of the Americanversion, they do not have the status of normative in modern English.The Australian version of English is very diverse and carries the features of both American and British varieties. In addition, the problem is complicated by the presence of three different equal types of pronunciation. Although inmost cases this differentiation does not lead to a complication of the communicative process, but is only a criterion for determining social status.In the Canadian version of English in the field of grammar, there are no significant differences with the British version. But there are many specific words that are unique to Canadian English. They are mainly related to the peculiarities of Canadian life, nature, etc.Despite strong American influence, Australian and New Zealand Varieties of English are more of an offshoot of British than American English.

References

7. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, 2001, - 310 с.
8. Евдокимов М. С. Краткий справочник американо-британских соответсвий. Москва, 2000, -238 с.
9. Кристалл Д. Английский язык как глобальный. Москва, 2001, 155 с.
10. Коптелова Е. Speak English!// Иностранец, 2000 № 25- 35 с.
11. Кретинина Н.А. Психологический аспект овладения национальными вариантами английского языка. Белгород, 2003, -67 с.
12. Швейцер А.Д. Американский вариант литературного английского языка. Вопросы языкознания, 1995, - 34 с.

XÜLASƏ

İnsan danışarkən onun ləhcəsi ilk növbədə vəziyyətdən və ya danışıq tərzindən asılıdır. Əgər onun nitqi rəsmi xarakter daşıyırsa, nitq tərzi də rəsmi xarakter daşıyacaqdır. Məsələn: Rəsmi məktub yazanda “yazdığım adama” yazacağıq. Əks halda, “yazdığım tanışa” və s. yazacağıq.

Dil növləri də danışdığınız yerdən və ya kiminlə danışdığınızdan asılıdır. Əgər rəsmi görüşdəsinizsə, Standart İngilis dilində danışmalısınız. Dostlarınızla söhbət edərkən siz ingilis dilinin müxtəlif versiyalarında və ya dialektlərində danışa bilərsiniz. Əsas məqsəd təmiz ingilis dilinin standart formasını korlamamaqdır.

РЕЗЮМЕ

Когда человек говорит, его диалект в первую очередь зависит от ситуации или манеры речи. Если его речь носит официальный характер, то и манера речи будет носить официальный характер. Пример: Когда мы пишем официальное письмо, мы будем писать «человек, которому я пишу». В противном случае мы напишем «парень, которому я пишу» и так далее.

Языковые разновидности также зависят от того, где вы разговариваете или с кем разговариваете. Если вы находитесь на официальном собрании, вы должны говорить на стандартном английском языке. Когда вы общаетесь со своими друзьями, вы можете говорить на разных вариантах или диалектах английского языка. Основная цель — не испортить стандартную форму чистого английского языка.

Mətnin qrammatik kateqoriyalarında İnformativlik

Rzayeva Fidan Vəli
Odlar Yurdu Universiteti
yelena.rzayeva@mail.ru

Mətnin qrammatik kateqoriyalarının təsnifatına keçməzdən əvvəl, ümumiyyət qrammatik kateqoriya anlayışını nə demək olduğuna nəzər salır.

Qrammatik kateqoriya nədir? Bu suallın ən dolğun cavabını F. Berezin verməyə çalışmışdır: - Qrammatik kateqoriya - qrammatik vasitə və məna vahidi, onun formal və daxili ifadə göstəricidir. F.M. Berezin öz fikirlərini aydınlaşdıraraq yazır: - Qrammatik kateqoriyalar daxili mürəkkəbliyə malikdir əsas, konkretləşdirici kateqoriyaları fərqləndirməyə imkan verir.

Mətn özlüyündə sistem təşkil edir .Həmin sistemin də özünəməxsus elementləri, kateqoriyası vardır.

L.R.Qalperin mətnin qrammatik kateqoriyalarını belə təsnif etmişdir: İnfarmativlik, koheziya, prospeksiya, retrospeksiya, ınteqrasiya, aktual üzvlənmə, modallıq kateqorıyaları.Müəlif bu kateqoriyaların hər birinin ayrı - ayrılıqda genış, əhatəli şərhini vermışdir.

Azərbaycan dilçiliyndə mətn sintaksisinin tədqiqatçılarından biri olan N. Novruzova mənt qrammatik kateqoriyalarını İ.R. Qalperinin təssnifatına əsasən qruplaşdıraraq yazır: Mətn sintaksiinin görməkli tədqiqatçılardan İ.R. Qalperin mətnin aşağıdakı əsas kateqoriyalarını qeyd etmişdir:

1) informativlik;
2) koheziya;
3) prospeksiya;
4) retrospeksiya;
5) inteqrasiya;
6) aktual üzvlənmə

Mətnin kateqoriyaları mətnlərdə özünəməxsus formada bir-birinə keçdiyi üçün aparıcı kateqoriyaların dəqiqləşdirilməsi çətinləşdirir. Kateqoriyalar Çox zaman mətndə əsas vasitələrlə nəzərə çarpmır, gizli şəkildə mövcud olur. Bu kateqoriyaları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Mətnin əsas qrammatik kateqoriyası informativlik kateqoriyasıdır. İnformativlik linqvistik xarakterli müxtəlif məsələləri özündə birləşdirir. informasiyada yenilik problem dedikdə, informasiyanın dəyərliliyi məsələsi, informasiyanın fərqləndirici xüsusiyyəti, informasiyanın ötürülməsi. və s məsələlər aiddir.

Bu xüsusiyyətlərə ayrı - ayrı nəzər salaq.

Mətn informativ xüsussiyyətə malik olmalıdır. Bir neçə abzas bir – birindən fərqlənmrsə, eyni mövzunu təkrar edilirsə, bütün parametrləri eynidirsə, bu abzaslar informativ deyildir. İnformasiyanın alınması üçün azacıq da olsa fərqlilik zəruridir. Cümlələr ayrı - ayrılıqda informativlik xüsusiyyətinə malik deyildir. İnformasiya bütövlükdə cümlədə yox məhz mətndə özünü göstərir. Mətn ümumiyyətlə hər hansı informasiyanın oxucuya çatdırılması xidmət edir. Məsələn:

Qazmaçılar illər boyu şaxtalarda kömürü əlilə, külünqlə çıxarırdılar. Onlar tez - tez öz işini dayandırır dayaqları möhkəmləndirir və yenidən kömür çıxarmaqla məşğul olurdular. Təbiidir ki bu əmək həm ağırdı, həm də az məhsuldardı. Otuzuncu illərin əvvəllərində şaxtalarda pnevmatik kömürsındıran çəkiclər meydana çıxdı. Bu kömürçıxarma işində o dövr üçün böyük irəliləyişdi. Belə hesab edirdilər ki, əmək məhsuldarlığı kəskin şəkildə artacaq. Lakin artmadı.Məsələ əməyin təşkili ilə bağlı idi. Qazmağı yenədə əvvəlki kimi

«istehsal aləti» ni bir kənara qoyur, dayaq vurmaqla məşqul olurdu.

Bu mətndə ayrı - ayrı sintaktik bütövlərdə eyni bir mövzu ətrafında müxtəlif informasiyalar verilir. Müəllif bu informasiyaları bir - birinin ardınca nizamlı şəkildə qeyd edir və bu kiçik mətndə hadisələrin səbəbini və nəticəsini aydınlaşdırmağa çalışır. Bizə məlum olur ki, sənayedə istehsalın aşağı olmasının səbəbi qazmaçıların kömürsındıran çəkicdən deyil külüngdən istifadə etməsidir. Bunun da nəticəsində məhsul nəzərdə tutulduğundan az istehsal olunur.

İnformasiyada yenilik məsələsidə digər problemlərdən biridir.Yeni informasiya müəllif hər zaman yeni informasiya vasitəsiləoxucuya çatdırmağa çalışır. Bu mətnlər vasitəsilə verilən məlumatıb səviyyəsi oxucuların hamısı üçün eyni olmayacaq. Həmin məlumatlar oxucularən və ya dinləyicilərin bəziləri üçün yrni bəzilıri üçün isə tıkrar olduğu üçün heç bir informativ xarakter daşımır.

Bütün canlı varlıqlar kimi quş da rəhmsizcəsinə təbiətin qanunlarına tabedir. Balıq da həmçinin. Götürək nərəni. Min illərdir ki, əbədi olaraq onun üçün ayrılmış bir vaxtda ildə bir dəfə dənizi tərk edib, kürü tökmək üçün çayın mənsəbinə yollanır. Yaxud sirli dəniz angvili harada yaşayır - yaşasın, dünyanın hansı hissəsində olur - olsun, fərqi yoxdur, nəsil artırmaq üçün min kilometrlərlə məsafə qət edib Sarqassovo dənizinə gəlir.

Bu mətndə müəllif hadisələri olduğu kimi təsvir edir və oxucuda bu hadisələr, bu informasiya haqqında tam təsəvvür yaranır.

İ.Qalperin özünün mətnin linqvistik tədqiqatların obyekti kimi öyrənilməsinə həsr olunmuş kitabını müasir mərhələdə dilçiliyin bütün təməl müddəalarının struktur prinsiplərə əsaslanmaları haqqında mülahizələrlə başlayır. Struktur məfhumu bu strukturun iyerarxiyasında müxtəlif səviyyələrin aşkarlanmasını nəzərdə tutur. İ.R.Qalperin göstərir ki, "mətnin bəzi parametrləri səviyyələr strukturunun paradiqmatikadan sintaqmatikaya ekstra-polyasiyası üçün əsas verir. Bu cür parametrlərə, ilk növbədə, vahidlərin - konstituentlərin ayrılması, mətnin kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də məlum olduğu kimi hər hansı bir səviyyənin təhlilinin mümkünsüz olduğu semantik aspektə aid edilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətn dil səviyyəsi deyil, nitq səviyyəsi kimi büruzə verir. Nitq, həmçinin, sistem xarakter daşıyır. Hətta nitq yaradıcılığının pərakəndə mahiyyəti dil sisteminin onun üzərinə qoyduğu məhdudiyyətlərdən azad deyil. Nitq yaradıcılığı prosesinin şüurlu şəkildə təşkil olunmuş nəticəsi kimi mətn onun təşkilinin müəyyən qanuna-uyğunluqlarına tabe olur".

Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, səviyyə məfhumu dilin öyrənilməsinə sistem-struktur yanaşmanın ən mühüm konsepsiyalarından biridir. Bu mənada İ.R.Qalperin tərəfindən göstərilən ekstrapolyasiya kifayət qədər qanunauyğundur. Lakin, bununla yanaşı ekstrapolyasiyanın dəyişkənliyə məruz qalmayan təhlil prinsiplərinin ardıcıllığını nəzərdə tutduğunu söyləmək olar. Struktur dilçiliyin müəyyən abstrakt modeli kimi səviyyə məfhumu dil vahidlərinin onların sistem statusunu müəyyənləşdirən üç əsas parametrlər üzrə müvafiqlik əsasında qurulur. Dil strukturunda səviyyəni forma, məzmun və funksiya üzrə biri-birlərinə uyğun gələn dil vahidləri təşkil edir. Nitq bu cür səviyyəni yaratmır. Səviyyə termininin qeyri-dəqiq istifadəsi I.Qalperinin ekstra polyasiyasını konseptual olaraq bitkin etmir. Belə ki, elə ekstrapolyasiyasız da sintaqmatika özü-özlüyündə sistem və struktur səciyyə daşıyır. Məsələ bundadır ki, sistem anlayışı söz və söz fövqi yaranmalar da daxil olmaqla dil vahidlərinin realizə olunmamalarını göstərir. Bu da öz növbəsində dil vahidlərinin məzmununun digər dil vahidləri vasitəsilə realizəsini nəzərdə tutur. Dil vahidlərinin struktur cəhətdən realizə olunmamaları və onların semantik çatışmazlığı sistem hadisəsi mahiyyətini daşıyır. Beləliklə, dil sitemi özü həm struktur, və həm də məzmun baxımdan dil vahidlərinin üzərinə məhdudiyyətlər qoyur. Bu isə onu göstərir ki, dil sistemi

müəyyən konfiqurasiyalar yığımı kimi özünü büruzə verir. Bu konfiqurasiyalar isə məhz sistemin qoyduğu məhdudiyyətlər sayəsində yaranırlar. Aydındır ki, dil konfiqurasiyaları strukturdan ibarətdirlər. Həmçinin, aydındır ki, onlar nitqə yox, dilə aiddirlər. Beləliklə, sistem sabitliyinə malik dil konfiqurasiyaları nitqdə (onun müəyyən situasiyalarda pərakəndəsizliliyi də nəzərə alınmaqla) yalnız yenidən yaranırlar. Bu, əlbəttə ki, nitqi həmçinin struktura çevirir. Göründüyü kimi, nitq paradiqmatikadan sintaqmatikaya ekstrapolyasiyasız da struktur mahiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, fikrimizcə, sintaqmatikanın nitq və yaxud diskurs ilə eyniləşdirilməsi düzgün deyil. Sintaqmatik əlaqələrin xəttiliyi heç də sintaqmatikanın və nitqin eyniliyinə dəlalət etmir. F.De Sossyurun özünün də etdiyi bu cür terminoloji qarışıqlığa baxmayaraq, bir tərəfdən dil-nitq dixotomiyasının ardıcıllığı, digər tərəfdən isə sintaqmatik əlaqələrə əsaslanan, və hətta onları nümayiş etdirən konfiqurasiyaların sistemyaradıcı səciyyəsi sintaqmatikanın da nitq yox sistem, dil səciyyəsi daşıdına dəlalət edir. Mətn müəyyən mənada təşkilati mahiyyət daşıyır. Bu işarə kombinasiya- larının spesifik ardıcıllığının özünəməxsus təşkilatıdır və bu kombinasiyalar məhz bu ardıcıllıqda xüsusi məna əldə edirlər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1999, 184 s.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974, 250 s.
3. Güntəkin R.N. Dodaqdan Qəlbə. Bakı, 1990, 370 s.
4. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, 2002, 130 s.

İngilis dilində çoxmənalı sözlərin məcazi mənada işlənməsi

Şükürova Nərgiz Bilal
Odlar Yurdu Universiteti
nargiz.shukurova097@gmail.com

Şeir və əsərləri tərcümə edərkən çoxmənalı sözlərin lüğəvi mənasından daha çox məcazi mənadan istifadə edilir.

So they do nothing, tis a venial slip

But if I give my wife a handkerchief

Slip-1) sürüşmək; 2) səhv, səhv buraxma; 3) qaçış; 4) it sürüsü, köpək sürüsü; 5) qadın kombinasiyası; 6) balış üzü, yastıq üzü; 7) ellinq (dəniz sahilində gəmi çanağının qurulduğu yer); 8) kənar etmə, vəzifəsindən götürmə. Burada "slip" sözü «xəta», «günah», «pis addım» mənasında işlədilib. Sabir Mustafa bu sətri belə tərcümə etmişdir:

Heç nə ola bilməz, yoxdur ziyanı

Bağışlamaq olar həmin kətanı...

İşdir dəsmal versəm mən arvadıma...

Rub him about the temples

Tez elə, ovuşdur gicgahlarını

Rub

l) silmək; 2) sürtmək, sürtüb təmizləmək; 3) yanaşı olmaq, bitişik olmaq; 4) toxunmaq dəymək; 5) əsmək. Burada "rub" feli «ovuşdurmaq» mənasında işlənmişdir.

Cassio came hither: I shifted him away

Kassio gəlmişdi bura general,

Mən onu geriyə qaytardım dərhal.

Shift

1) yerini dəyişdirmək, başqa yerə keçmək; 2) dəyişmək; 3) daşımaq, aparmaq; 4) cəld çevrilmək, işin içindən çıxmaq; 5) sürəti dəyişmək; 6) keçmək. Burada "to shift away" birləşməsi «geriyə qaytarmaq» mənasını verir.

Faith, I must she'll rail in the street else

Rail

1) çəpərləmək, hasarlamaq; 2) dəmir yolu ilə səyahətə çıxmaq; 3) dəmir yolu çəkmək; 4) söymək; 5) danlamaq, məzəmmət etmək, təqsirləndirmək;

1) bəhanə axtarmaq, yersiz irad tutmaq. Burada rail feli «hay salmaq», «səs-küy salmaq» mənasını verir.

Gedim yoxsa düşər səsi başına

Hay salıb küçəyə yığar izdiham.

Lest being like one of heaven the devils themselves

Should fear to seize thee!

Seize

1) tutmaq, yapışmaq, qopmaq, qarmalamaq; 2) zəbt etmək,istila etmək, işğal etmək; 3) müsadirə etmək; 4) başa düşmək; 5) bürümək, əhatə etmək, götürmək; 6) istifadə etmək (vəziyyətdən); 7) calamaq, baş-başa bağlamaq. Burada isə seize feli «baxmaq» mənasında işlənib.

Üzündə ilahi gözəlliyi var,

Hüsnünə qorxudan baxmaz şeytanlar. Not to pick bad from bad, but by bad mend!

Pick

1) yığmaq; 2) dərmək; 3) burğu ilə deşmək; 4) qurdalamaq, eşələmək; 5)təmizləmək (meyvəni), soymaq, qopartmaq; 6) gəmirmək; 7) dənləmək; 8) soymaq, var-yoxunu oğurlamaq; 9) qırmaq, sındırmaq. Sabir Mustafa "pick" felini «öyrənmək» mənasında

tərcümə etmişdir.

Pisdən pis öyrənmə, pisi yaxşı et.

Or scant our formar having in despite

Why, we have galls and though we have some grace

Gal

1) öd, səfra; 2) öd kisəsi; 3) acılıq, acı tam; 4) həyasızlıq, sırtıqlıq; 5) qovuq; 6) qıcıqlanma (dəri); 7) acıqlanma, əsəbiləşmə. Burada "gall" sözü «mənlik», «qürur» kimi tərcümə olunub.

Gərək həqiqəti dərk etsin onlar,

Bizim mənliyimiz, qururumuz var.

I cry you gentle pardon- Lütfən bağışlayın.

Cry

1) qışqırmaq; 2) haraylamaq, səsləmək; 3) ağlamaq; 4) naləyə çağırmaq; 5) elan etmək. Burada "cry somebody pardon" «bağışlamaq» mənasında işlənmişdir.

Let me not name it to chaste stars!

It is the cause- Yet I'll not shed her blood

Shed

1) tökmək, axıtmaq (göz yaşı, qan); 2) tökmək (yarpaqları); 3) itirmək (saçları); 4)soyunmaq,çıxartmaq (paltarı); 5)vermək (səs); 6)buraxmaq, çıxartmaq; 7) yayılmaq (şöhrət). Burada "shed" feli «qan tökmək» mənasında işlənmişdir.

Əlbəttə belə nümunələrin miqdarını artırmaq olardı. Lakin bu misallar məqsədə-uyğunluq əsasında söz və ifadələrin seçilməsini, əhəmiyyətini və buna görə də üslubiyyatın vəzifəsini, məqsədini başa düşmək üçün kifayətləndirici ola bilər.

Bu nümunələr və daha başqa faktlar yəni hər hansı bir dil vahidinin, səsin, sözün, ifadənin, cümlənin necə, hansı vəzifədə, hansı anlayışda, hansı təsiri yaratmaq üçün işlədilməsi məsələsi ümumiyyətlə, üslubiyyatı, konkret halda isə bu və ya digər üslubu müəyyənləşdirir. Axı tək ikinci şəxsə "siz" deyə müraciət etmək qrammatik cəhətdən məzmunca doğru olmadığı halda, üslubu cəhətdən doğru sayılır.

Bu cəhətdən hətta bir sıra əsərlərdə bir çox frazeoloji ifadələri də nəzərdən keçirmək mümkündür. Məsələn: baş, göz, əl kimi sözlərlə baş üstə, göz üstə, əl üstə, baş çəkmək, əl çəkmək, göz çəkmək, göz vurmaq, əl vurmaq, baş tutmaq, əl tutmaq, göz tutmaq və s.

İdiomatik ifadələrin də məhz məqsədəuyğunluq əsasında qurulmuş vahidlər kimi izahı üslubiyyatın vəzifəsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Ümumi diçilik Ali məktəblər üçün dərslik Azərbaycan dilində «Maarif», Bakı, 1988, 272 s.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik I cild (2 cilddə) Bakı "Nurlan", 2004, 748 s
3. Rusca- Azərbaycanca lüğət UI nəşri 3 cilddə B "Elm" 1975 472 s.

Xarici dilin tədrisi prosesində dil səriştəsinin formalaşdırılması metodikası

Məmmədova Günay Rafiq
Odlar Yurdu Universiteti
gunayr82@mail.ru

Xarici dili öyrənməyin təməl daşları olaraq dörd bacarıq nəzərdə tutulur: oxu, yazı, dinləmə və danışıq. Nəzəri və praktiki olaraq bu bacarıqlar cütləşdirilir. Oxuyarkən və ya dinləyərkən bir dili öyrənirsiz. Bununla belə, yazarkən və ya danışarkən bir dili ifadə edirsiz. Bu bacarıqları mənimsədikdən sonra əminliklə deyə bilərsiniz ki, siz bu dili mükəmməl bilirsiniz. Təhsil prosesi kontekstində tanınan və öyrənilən bacarıqların iki qrupu vardır öyrətmək və öyrənmək. Oxu və dinləmə reseptiv bacarıqlar kateqoriyası - passiv bacarıqlar kimi də tanınır - tərəfindən nümayiş etdirilir. Bu bacarıqlar xarici dil öyrənmənin bir çox hallarında ilk bacarıqlar kimi görünür və başa düşülür. Xarici dil öyrənənlər yeni bir dili mənimsəmə yoluna əsasən müşahidə, oxumaq və dil təcrübəsi toplamaqla başlayırlar. Passiv dil bacarıqları tələbələri aktiv bir şey istehsal etməyə məcbur etmir. Tələbələr bilikləri passiv şəkildə əldə edirlər və daha sonra öz monoloqlarını, dialoqlarını və bir çoxunu yaratmağa başlayırlar, digər formada desək "şifahi nəticələr" yaradırlar. Eyni proses danışıqla eyni kateqoriyaya aid olan yazı ilə də həyata keçirilir. Beləliklə, məhsuldar dil bacarıqları kateqoriyası aktiv bacarıqlar kimi də xarakterizə olunur. Bu kateqoriyaya yazı və danışıq daxildir. Dil bacarıqlarının hər iki kateqoriyası təlim prosesinin istənilən mərhələsində onun ayrılmaz hissəsidir. Xarici dil öyrənməyə başlayanda tələbələr şübhəsiz və şüuraltı olaraq hər iki dil kateqoriyasına məruz qalır. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, məhsuldar bacarıqlar - aktiv bacarıqlar - məlumatın ötürülməsi deməkdir ki, dil istifadəçisi şifahi və ya yazılı formada istehsal edir. Məhsuldar bacarıqlar qəbuledicilərin dəstəyi olmadan mövcud olmazdı. Passiv biliklər - dinləmək və oxumaq kimi - qrammatik strukturların, passiv lüğət siyahılarının, xarici dilin eşidilmiş və təkrarlanan səslərinin aktiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün tramplin simvoludur. Bu nəzəri məlumat hər hansı bir öyrənilən dilə aiddir. Bu həm də sübut etməlidir ki, hər iki bacarıq növü ayrılmazdır və biri digəri olmadan mövcud ola bilməz. Xarici dil öyrənərkən adətən ilk növbədə reseptiv bacarıqlar gəlir və ondan sonra məhsuldar olanların praktiki tətbiqi izlənməlidir. Əgər təlim prosesində onlardan biri yoxdursa, yekun nəticə tam olmayacaq. Aktiv bacarıqlardan yazı fəaliyyətləri baxımından çox uğurlu görünən metodlardan tələbələr və ya tələbələr və müəllim arasında e-poçt məktubları yazmaq və cavablandırmaq, yeni xarici dildə əsas formaları doldurmaq, qısa bir ailə tarixi yazmaq və ya daha sonra gündəlik saxlamaq və s. misal göstərmək olar. Tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək və onların məhsuldar bacarıqlarını daha da aktivləşdirmək üçün daha səmərəli fəaliyyətlər üçün davamlı axtarış müəllimin əsas məqsəd və motivasiyalarından biri olmalıdır. Cüt söhbətlər və ya qrup müzakirələri üçün mövzular tələbələrə yönəldilmiş mövzulardan məsələn ailə məsələləri, sevimli ev heyvanları, məktəb, sevimli yeməklər, hobbi, musiqi, gələcək planlar, hava, akademik həyat, iş, əyləncə və s. mövzular qoyaraq həmin mövzular haqqında danışmağa cəlb etmək danışıq bacarığının inkişaf etdirilməsinə köməklik etmiş olar. Passiv bacarıqlardan oxu üçün ən optimal üsul sevdiyiniz janrda kitab oxumaqdır və oxuduqdan sonra onun haqqında düşünərək konteksti tam olaraq anladığınıza əmin olmaqdır. Dinləmə üçün isə müxtəlif variantlar var. Bunlardan biri və çox effektiv olanı BBC və bəzi digər kanallarda sevdiyiniz mövzularla bağlı verilişləri izləmək çox effektiv olacaq. Beləliklə siz xarici dili yorulmayaraq və hətta məmnunluq duyaraq öyrənmiş olacaqsız.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Linguistic typology. January 11, 2014 from http://www.uio.no/studier/emner/hf/ikos/EXFAC03-AAS/h05/larestoff/linguistics/Chapter%204.(H05).pdf
2. Peck, S. (1991). Recognizing and Meeting the Needs of ESL Students. In M. Celce-Murcia (Ed.), Teaching English as a Second or Foreign Language (pp. 363-372). Los Angeles: University of California.
3. Riggenbach, H., & Lazaraton, A. (1991). Promoting Oral Communication Skills. In M. Celce-Murcia (Ed.), Teaching English as a Second or Foreign Language (pp. 125-136). Los Angeles: University of California.
4. Harley, B. (1986). Age in Second Language Acquisition. San Diego, CA: College-Hill.

IKT VƏ MÜHƏNDİSLİK VƏ

TEXNİKİ ELMLƏR

BÖLMƏSİ

SUNİ İNTELLEKT TEXNOLOGIYALARI VƏ QEYRİ-SƏLIS MƏNTİQİN PRAKTİK PROBELMLƏRƏ TƏTBİQİ

Rahib Imamguluyev
Odlar Yurdu Universiteti
rahib.aydinoglu@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3998-7901

1. Qeyri səlis məntiq - Fuzzy Logic
2. Qeyri-səlis nəticə sistemi - Fuzzy İnference System (FİS)
3. Yumşaq hesablama - Soft Computing
4. Adaptive Neuro Fuzzy İnference System
5. Maşın Təlimi - Machine Learning
6. Süni Sinir Şəbəkələri - Artificial Neural Networks (ANN)
7. Dərin Öyrənmə - Deep Learning
8. Sıxlaşmış Sinir Şəbəkələri - Condensing Neural Networks (CNN)
9. Generativ Rəqib Şəbəkələr- Generative Adversarial Networks (GAN)
10. Generativ əbsÖncədən Hazırlanmış Transformator - Generative Pre-trained Transformer (GPT-3)

Süni İntellekt - Turing Testi

Ağıllı sistem, qeyri-müəyyənlik halında qərar verə bilən sistemdir.

Süni İntellektin müəyyənləşdirilməsi üçün **Turing testi**, ilk dəfə məşhur İngilis riyaziyyatçısı və kompüter alimi **Alan Turing**-in 1950-ci ildə **Mind** fəlsəfə jurnalında **Computing Machinery and İntelligence** məqaləsində bəhs edilən bir anlayışdır.

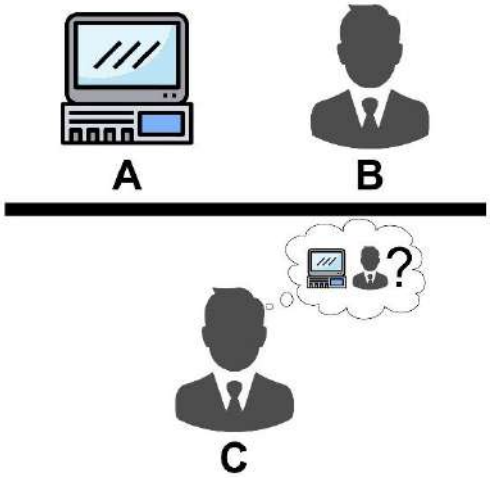

Maşınların inkişafı: Suni İntellekt

Ölçmə ilə yox - Hisslərlə qavrayırıq

Rəqəmsal hesablama ilə deyil- Konseptual hesablama

Nümunə-1: televizorun səsi

Dəqiq müraciət

“Televizorun səsini 45% artır”

“Televizorun səsini 15% azalt”

Qeyri səlis müraciət

“Televizorun səsini biraz artır”

“Televizorun səsini biraz azalt”

"Televizorun səsini bir xeyli artır"
"Televizorun səsini daha çox artır"
"Televizorun səsini daha çox azalt"
Nümunə-2: Havanın tempratoru
Dəqiq hesablama ilə
"Havanın tempratoru 25 dərəcədir"
"Havanın tempratoru -2 dərəcədir"
Qeyri səlis deyiliş
"Hava istidir"
"Hava çox istidir"
"Hava soyuqdur"
"Hava çox soyuqdur"

Xalq təbabətindən nümünə

Xalq təbabətinə görə gənc bir insan gündə 20q, Yaşlı bir insan gündə 50q bitiki çayı içməlidir.

Belə olan halda aşağıdakı suallar yaranır:

a) 45 yaşında bir insan gündə neçə qram bitki çayı içməlidir?
b) Çox yaşlı olmayan bir insan gündə neçə qram bitki çayı içməlidir

Həll infrastrukturu

- Qeyri-səlis məntiq, Qeyri-səlis çoxluq, Qeyri-səlis say
- Qeyri-səlis məntiq operatorları
- Linqvistik dəyişənlər
- Linqvistik dəyişənlər üzərində əməliyyatlar
- Qeyri-səlis qaydalar və qeyri-səlis nəticə
- Qeyri-səlis nəticə sistemi (FİS)
- Nümunə hesablanması

Qeyri – Səlis məntiq

Klassik məntiq:

- 36 yaşında bir insan gəncdirmi? **XEYR/BƏLİ**
- 24 dərəcə olan hava istidirmi? **XEYR/BƏLİ**

Qeyri-səlis məntiq:

- **Bəlli dərəcədən BƏLİ**

Klassik məntiq $\mu_A(x) = 0$ və ya 1

Qeyri səlis məntiq $\mu_A(x) \in [0, 1]$

Qeyri-səlis məntiq ilə hər hansı bir məsləni həll etmək üçün necəki klassik riyaziyyatda rəqəmlərdən istifadə edirik burda isə linqvistik dəyişənlərdən istifadə edirik. Məsələn, çox gənc, gənc, orta yaşlı, yaşlı, biraz yaşlı və s. Linqvistik dəyişənlərin qrafiki aşağıdakı şəkildə göstərilib.

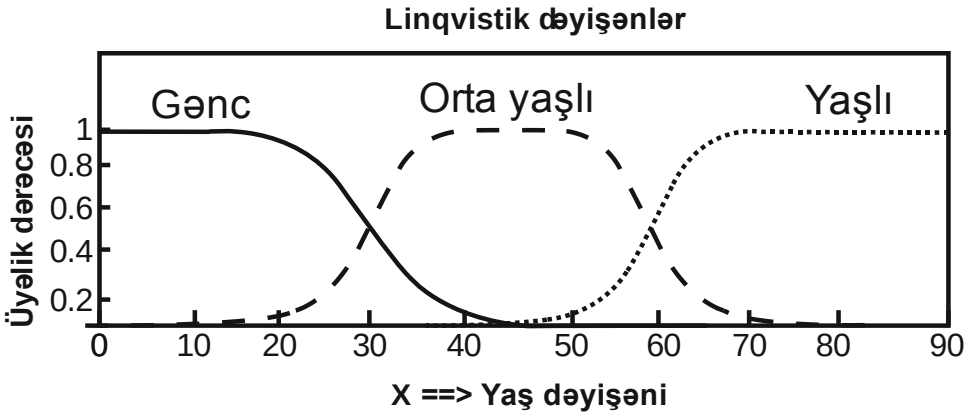

Şəkildəndə göründüyü kimi burada X bir yaş dəyişənidirsə normalda klasssik riyaziyyatda x=25, x=35, x=65 və s. olur. Ancaq qeyri-səlis məntiqdə x=gənc, x= orta yaşlı, x=yaşlı və s. olur.

Aşağıdakı qrafikdə ibtidai və mürəkkəb linqivistik dəyişənlərin qrafikləri təsvir olunub

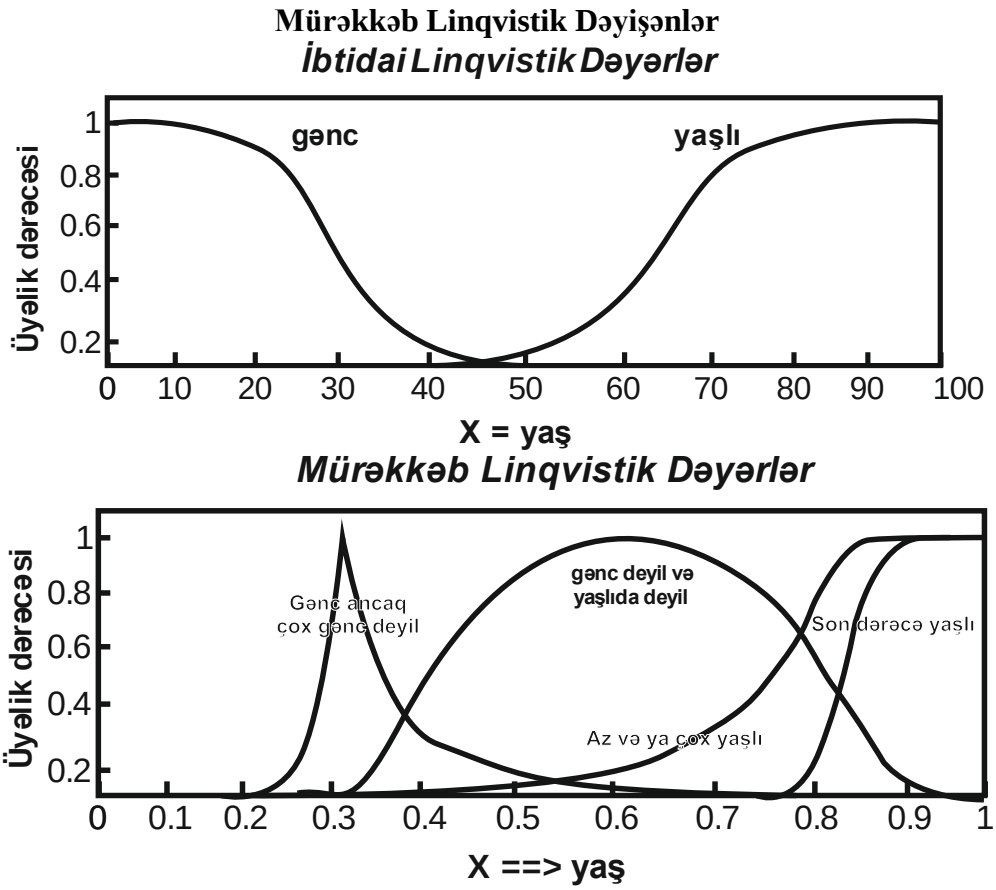

Linqvistik dəyişənlər üzərində əməliyyatlar (Operations on linguistic variables)

$Çox \rightarrow CON(\mu\ (x)\ ) = \mu\ (x)^2$

$Çox\ Çox \rightarrow CON(CON\ (\mu\ (x))) = \mu\ (x)^4$

$Biraz \rightarrow DIL\ (\mu\ (x)) = \sqrt{\mu\ (x)}$

$Həqiqətən \rightarrow Kontrast\ artırıcı$

$$\begin{cases} 2\mu\ (x)^2\ , & 0 \le \mu\,(x) \le 0.5 \\ 1 - 2\,[1 - \mu\,(x)\,]^2\ , & 0.5 < \mu\ (x) \le 1 \end{cases}$$

Yuxarıdakı düsturlara əsasən gənc, çox gənc, biraz gənc, həqiqətən gənc linqivistik dəyişənlərinin mənsubiyyət funksiyalarının qrafikləri aşağıdakı şəkildə olur.

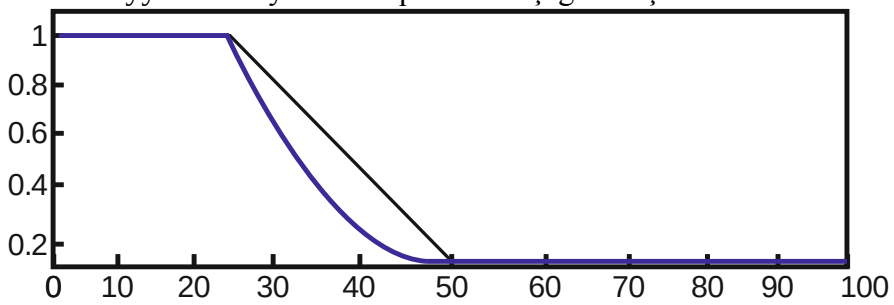

Çox gənc=CON(Gənc)

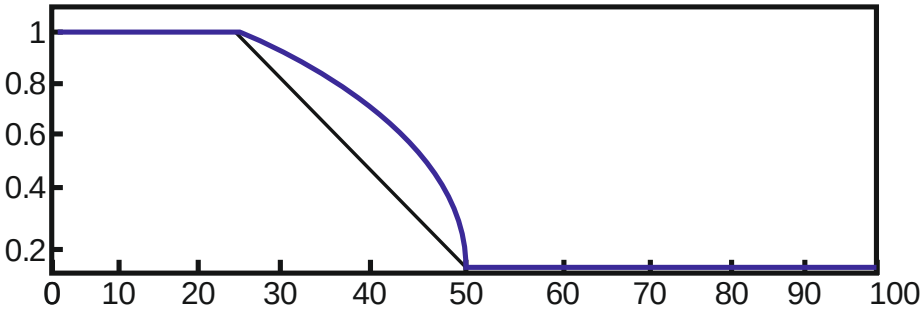

Biraz gənc=DİL(gənc)

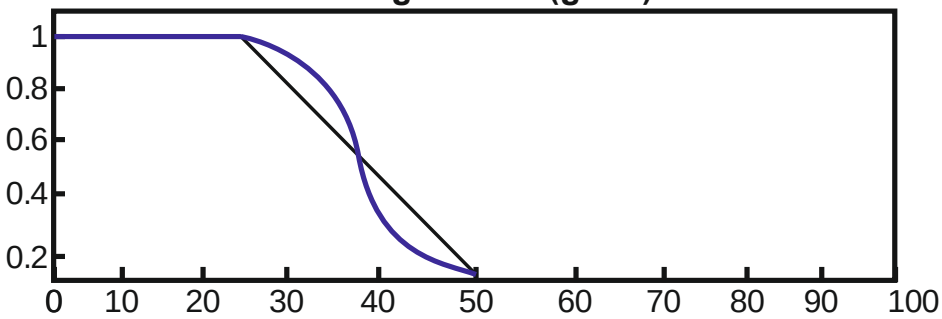

Gənc=Həqiqətən gənc

Linqivistik dəyişənləri istifadə etmək üçün çeşidli standart funksiyalar mövcutdur. Ən çox istifadə olunanları aşağıdakılardır.

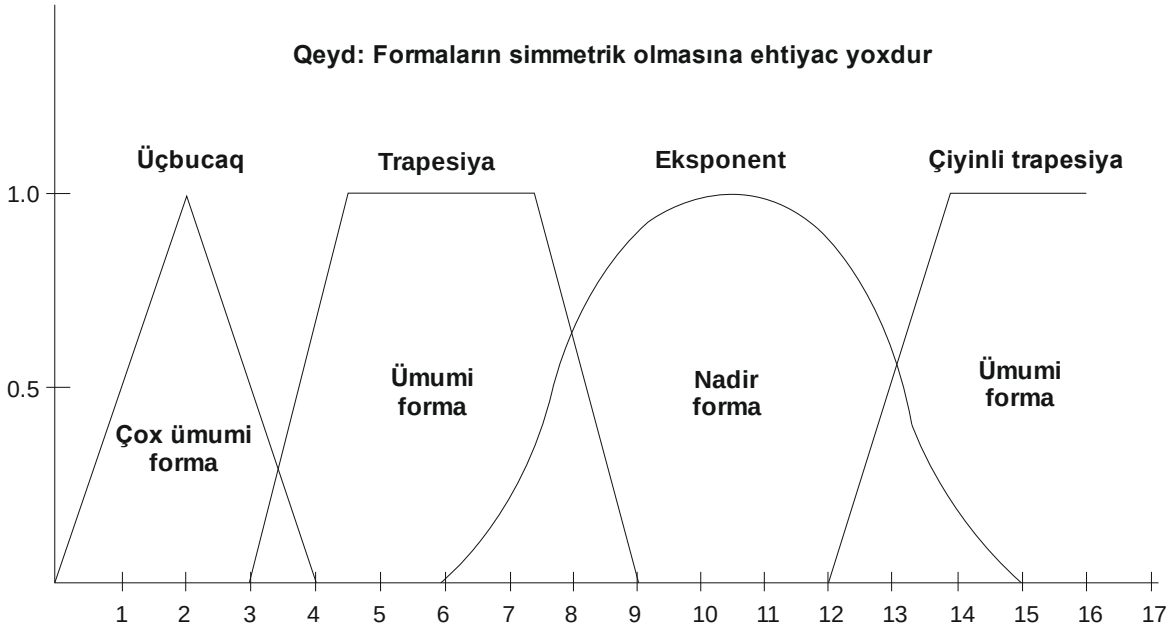

İndi isə aşağıdakı şəkildə qeyri-səlis məntiqi çıxarış sistemi (Fuzzy Inference System - FIS) təsvir olunub.

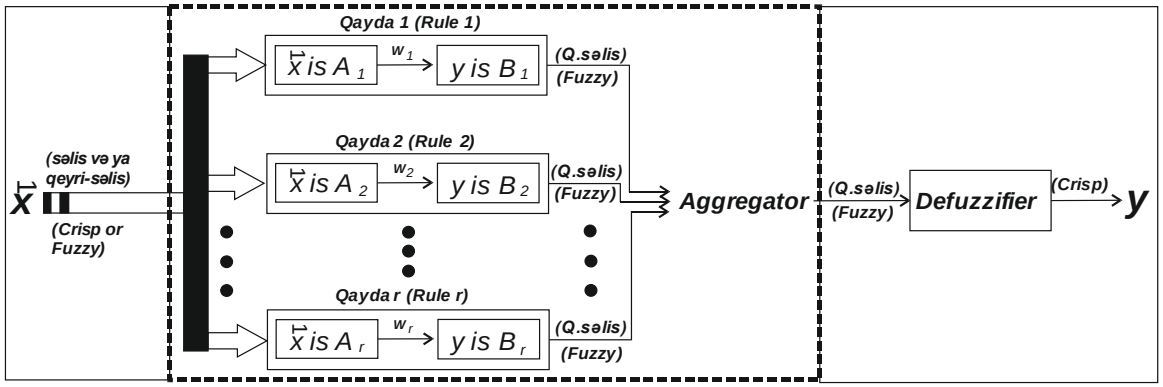

İndi isə qeyri-səlis məntiq ilə praktik bir məsələni həll edək.

İnsanlar arasında illərin təcrübəsinə əsasən belə bir qayda formalaşıb ki, gənc insan gündə 20-qram yaşlı insan isə gündə 50-qram bitki çayı içmələri lazımdır. Belə olan halda aşağıdakı iki suala cavab verməliyik

a) 45 yaşında bir insanın gündə neçə qram bitki çayı içməsi lazımdır?
b) Çox yaşlı olmayan bir insanın gündə neçə qram bitki çayı içməsi lazımdır?

Qaydaların tərifi:
Qayda-1: İf "Gənc bir insan" **then** nəticə1=20q
Qayda-2: İf "Yaşlı bir insan" **then** nəticə2=50q
Anlayışların tərifi:

$$\mu_{Gənc}(x) = \begin{cases} 1, & x < 25 \\ \frac{60-x}{35}, & x \in [25,60] \\ 0, & x > 60 \end{cases}$$

$$\mu_{yaşlı}(x) = \begin{Bmatrix} 0, & x < 40 \\ \frac{x-40}{35}, & x \in [40,75] \\ 1, & x > 75 \end{Bmatrix}$$

A= “Çox yaşlı olmayan” → “(Çox yaşlı) olmayan”

$$\mu_A(x) = 1 - CON\mu_A(x) = 1 - \mu_{yaşlı}(x)^2 = \begin{Bmatrix} 1, & x < 40 \\ 1-\left[\frac{x-40}{35}\right]^2, & x \in [40,75] \\ 0, & x > 75 \end{Bmatrix}$$

Aşağıdakı qrafikdə anlayışların və üzvlük funksiyalarının təsviri verilib

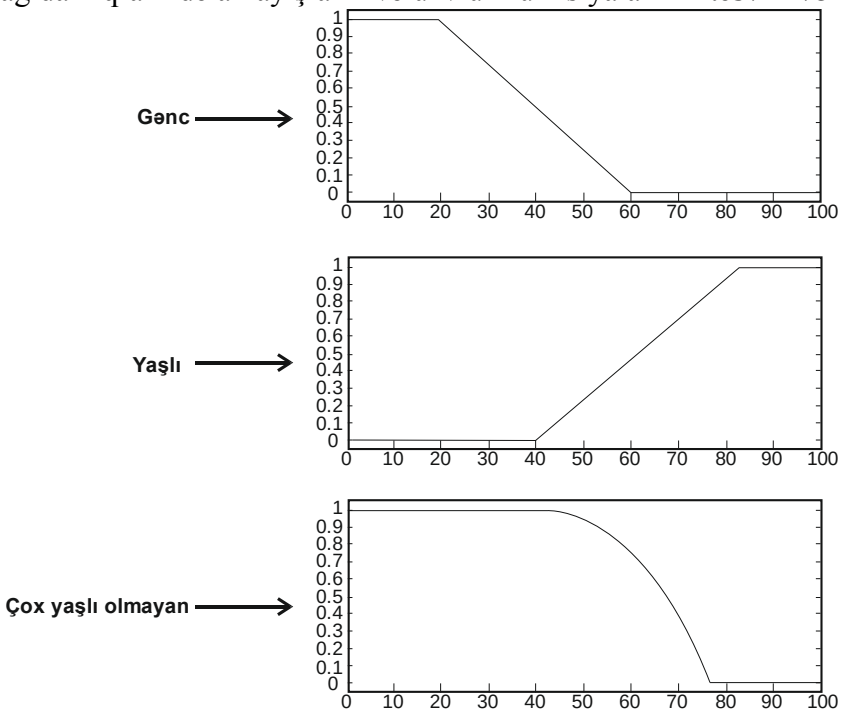

İndi isə 45-yaşında bir insan üçün FİS nəticəsinə əsasən hesablamanı edək

Qayda1: 45-yaşında bir insan hansı dərəcədən gəncdir?

$$\mu_{Gənc}(45) = \frac{60-45}{35} = 0.43$$

Bu halda **Qayda1**-ə görə nəticə 0.43 dərəcə ilə 20 qram olmalıdır

Qayda2: 45-yaşında bir insan hansı dərəcədən yaşlıdır?

$$\mu_{yaşlı}(45) = \frac{45-40}{35} = 0.14$$

Bu halda **Qayda2**-yə görə nəticə 0.14 dərəcə ilə 50 qram olmalıdır

Ümumiləşdirilmiş (Aggregated) nəticə, bütün qaydaların orta əmsalı şəkilindədir

$$\text{FİS}(45) = \frac{0.43 * 20 + 0.14 * 50}{0.43 + 0.14} = 27.37q$$

Beləliklə məlum oldu ki, 45-yaşında bir insanın gündə 27.37 qram bitki çayı içməsi lazımdır. Eyni qaydada digər yaşlara görədə hesablama apara bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Rafik Aliev, Alex Tserkovny, Fuzzy Logic for Incidence Geometry, In book: Beyond Traditional Probabilistic Data Processing Techniques: Interval, Fuzzy etc. Methods and Their Applications, February 2020, DOI: 10.1007/978-3-030-31041-7_4

2. Lotfi A Zadeh, Rafik Aliev, Fuzzy Logic Theory and Applications: Part I and Part II, https://doi.org/10.1142/10936 | December 2018, Pages: 61.
3. Zadeh L.A. Toward a theory of fuzzy information granulation and its centrality in human reasoning and fuzzy logic. Fuzzy Sets and Systems 1997;90:111-127.
4. Ahmed Valiyev, Rahib Imamguluyev, Gahramanov Ilkin, Application of Fuzzy Logic Model for Daylight Evaluation in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_89
5. Rahib Imamguluyev, Application of Fuzzy Logic Model for Correct Lighting in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: Intelligent and Fuzzy Techniques: Smart and Innovative Solutions, DOI: 10.1007/978-3-030-51156-2_192
6. Tarlan Abdullayev, Rahib Imamguluyev, Niyar Umarova, Application of Fuzzy Logic Model for Optimal Solution of Light Reflection Value in Lighting Calculations, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021 DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_53
7. Rahib Imamguluyev, Determination of Correct Lighting Based on Fuzzy Logic Model to Reduce Electricity in the Workplace, September 2020, Conference: International Conference on Eurasian EconomiesAt: Baku, Azerbaijan, DOI: 10.36880/C12.02456
8. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59
9. https://www.researchgate.net/publication/346266624_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlarinin_tdris_modelinin_qeyri_slis_mntiq_sasinda_ttbiqi

AVTOMATLAŞMIŞ BAZA VƏ SATIŞ SISTEMLƏRININ YARADILMASI ALQORITMLƏRI

Amin Həsənov

Baza sistemləri hər bir müəssənin əsasını təşkil edir. Bu sistemlər vasitəsi ilə sahibkarlar öz işlərini rahatlaşdıra bilirlər. Əvvələr anbar baza sistemləri mövcud olmadığınan bu işlər kağız üzərindən yerinə yetirilirdi. Lakin istənilən halda bu öz növbəsində problemlərə səbəb olurdu. Səbəbi o idi ki, kağız əskinazları yararsız hala düşə, itə eyni zamanda müəyyən səhvlərə gətirib çıxarda bilər. Həmçinin kağız üzərində yazılan istənilən məlumatların axtarışı və nizamlanması böyük vaxt itkisinə gətirib çıxardırdı. Bu səbəbdən bu tipli baza əskizləri ciddi problem ərsəyə gətirirdi. Ona görə mütəxəssislər bundan çıxış yolunu axtarmağa çalışırdılar. Anbar satış sistemləri istənilən halda istifadəni rahatlaşdırmalı və yeni alternativlər ortaya çıxarmalıdırlar. Bu alternativlər mütəxəssislər tərəfindən daim dərin bir şəkildə araşdırılırdı. Mütəxəssislər həmçinin baza sistemlərində vacib olan səmərəlik üsulunu önə çəkmişdilər.

Anbar satış sistemləri özündə malların adlarını, məhsulu istehsal edən firmanın və ya müəssənin adını, məhsulun növünü, istehsal tarix və ya son istifadə tarixini, satış qiymətini, maya dəyərini və yerləşdiyi rəflər qeyd olunmalıdır. Anbar satış sistemləribütün hallarda axtarılan suallara cavab tapmalı və məsələni həll etməlidir. Məsələn: hər hansısa bir bazadakı mallarla bağlı axtarış etmək, bazadakı malı və ya malları silmək, yeni malları əlavə etmək və mallar üzərində dəyişiklik etmək mümkündür.

Anbar satış sistemlərində verilən istənilən mallın öz xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyətlər hər biri malın özündə bir keyfiyyət dərəcəsini daşıyır. Məsələn: Bir marketin anbarında olan kağız məhsullarının son istifadə müddəti limitsizdir. Anbar satış sistemləri müxtəlif alqoritmik funksiyaların nəticəsində bu kimi vəziyyətdən çıxış imkanları yaradır. Hansı ki, bu imkanlar baza sistemlərinin gələcəkdə suni intelekt nəticəsində daha çox inkişaf edəcəkdir.

Anbar baza sistemlərinə keçmədən əvvəl verilənlər bazası haqqında məlumat alaq. Verilənlər bazası – verilənlərin strukturlarının kompyuterdə saxlanması üsuludur. Verilənlər bazası verilənlərin saxlanmasına, onun emalına və onlara tez bir zamanda müraciətlərin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Verilənlər bazasını yaratmaq üçün müxtəlif cür tətbiqi proqramlardan istifadə edilir. Bu tətbiqi proqramlar verilən bazasının yaradılmasına onlarda müxtəlif cür dəyişiklərin edilməsinə xidmət edir. Bu tətbiqi proqramlara misal olaraq: SQL, My SQL, Oracle və s. göstərmək olar. İstifadə olunma statistikası aşağıdakı kimidir.

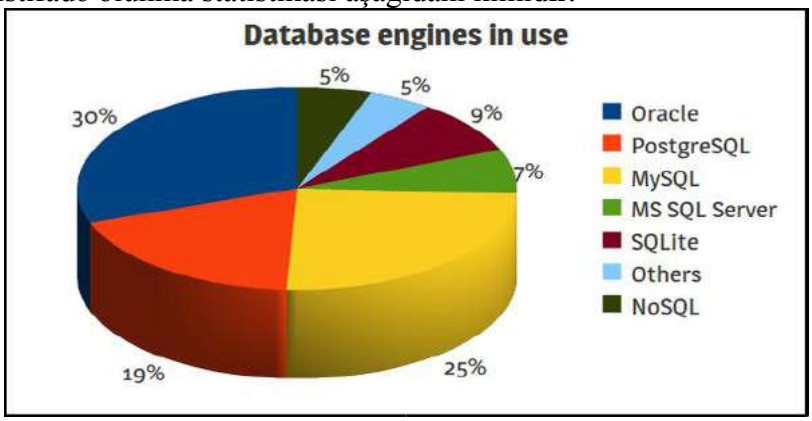

Diaqram 1. Verilənlər bazasının yaradılmasında istifadə olunan dillərin istifadə olunma faizləri.

İnformasiya kompyuterdə olan zaman onun qorunması və həmçinin saxlanması üçün verilənlər bazasından istifadə olunur. Lakin hər verilənlər bazasında olan informasiya tam qorunmur. İnformasiya tam qorunmadığı halda ikinci və ya daha çox şəxslərin əlinə keçmə ehtimalı çox böyükdür. Bu problemlərdən qorunmaq üçün ilk növbədə bütün təhlükəsizlik imkanlarından tam yararlanmaq lazımdır.

Avtomatlaşdırılmış baza sistemləri istənilən bir şirkətin daxilindəki məhsulların rahat idarə olunmasına şərait yaradır. İlk növbədə avtomatlaşdırılmış bazalar şirkətdə olan bir çox problemləri özündə həll edir. Avtomatlaşdırılmış baza sistemləri bütün baza sistemlərində problemləri həll edilməsi üçün həmin baza sistemlərinə uyğun alqoritmlər yaradılmalıdır.

Alqoritmlər ilk növbədə müəyyən təhlillər olduqdan sonra icra olunmağa başlayır. Burada həmin baza sistemlərində nələr tələb olunur ilk növbədə o nəzərə alınır. Daha sonra onlara uyğun olaraq məsələlərin yerinə yetirilə bilmə ardıcıllığı hazırlanır. Bu ardıcıllıqda ilk növbədə yuxarda qeyd etdiyimiz kimi təhlükəsizlik tədbirləri görülməlidir. Məqsəd hər hansısa digər şəxslər bu sistemə daxil olub və sistemdə istənməyən dəyişiklər apara bilməsinin qarşısını almaqdır. İstənməyən şəxslər bu sistemə daxil olduğu zaman hətta bu sistemi istənməyən, lazımsız məlumatlar daxil edərək sistemi çökdürə bilər. Bu səbəbdən sistemə girmək üçün proqramçılar əvvəl istifadəçi adı və müəyyən tələbləri ödəyən şifrə tələb edən proqram tərtib edirlər. Şifrələr özündə ən az səkkiz xarakterlər tələb edir. Bu xarakterlər öz növbəsində bir böyük hərf, (!;”;№;#;@;%;^;* və s.) kimi simvollar və rəqəmlər tələb olunur. Eyni zamanda oxşar istifadəçi adları problər yaratmasın deyə, fərqli istifadəçi adlarının daxil edilməsi tələb olunur. Bundan başqa sistemə daxil olduqdan sonra orada olan məlumatlara başqa yeni məlumat əlavə etmək, həmçinin edilən əlavələri silmək, redaktə işlərini apara bilmək və yaxud əvvəlcədən daxil edilmiş digər məlumatlarada eyniişləri icra etmək xüsusiyyətləri əlavə edilir. Bütün bu və digər işlərin hamısı proqramçılar tərəfindən əvvəlcədən alqoritmlərdə tərtib edilir. Alqoritmlər bir növ görüləcək işlərin təməl bölgüsüdür. Yəni burada hansı işlər, hansı ardıcıllıqla icra olunacaq əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Müəyyənləşdirilmiş işlər daha sonra proqramlaşdırılır. Proqramlar tam hazır olunma mərhələsinə qədər müəyyən sınaqlardan keçirilir. Həmçinin bu proqram tam hazır olduqdan sonra, tam şəkildə müxtəlif cür sınaqlardan keçirilir. Bu proqrama müxtəlif test üsulları daxil edilir. Əgər bütün testlərdə proqramda xətalar və yaxud kiçik gözdən qaçan “bəq”-lər olmasa, o zaman bu proqram uğurlu hesab olunur. Bəqlər proqramçının bəzi işləmləri nəzərdən qaçırıb, proqramdayerinə yetirmədiyi xətalara deyilir. Əgər xətalar olarsa, o zaman həmin proqram üzərində yenidən sazlama işləri görülür. Sazlama işləri başa çatdıqdan sonra, yenidən proqram müxtəlif testlərdən keçirilir. Əgər xətalar yenidən aşkar edilməsə, o zaman bu proqram istifadəyə tam yararlı hesab olunur. Ümumiyyətlə alqoritmlərin proqramçılar tərəfindən təsvir üsulları fərqli olur. Bu üsullar blok-sxem, mətn, proqram və cədvəl şəkilində ola bilər. Əksər hallarda proqramçılar alqoritmlərin daha yaxşı başa düşülən olması üçün blok-sxemlərdən istifadə edirlər.Hər bir blok-sxemin öz mənası və yerinə yetirə biləcəyi funksiyalar mövcuddur. Bu sxemlər əvvəlcə tərtib olunur və kiçik testlər edilir. Bu testlər uğurlu olana qədər sxemlərdə sazlamalar olur. Blok-sxemlər testlər əsasında uğurlu olduqdan sonra müxtəllif proqram dilləri vasitəsi ilə kodlama işləri aparılır. Əksər hallarda blok-sxemləri “FcPro3” proqramı əsasında tərtib olunur. Bu proqramda sol tərəfdə blok-sxemlərdən ibarət olan alətlər paneli yerləşir. Bu alətlər panelindən istənilən blok-sxemi mərkəzə gətirib, üzərində həmin sxem icra edə biləcəyi funksiyalar yazılır. Bu proqramın sağ tərəfində isə həmin proqram işə

salınması əsasında əldə olunan nəticələr göstərilir. Bu nəticələrin içərisində həmçinin xəta olduğu zaman xətalar yer alır. Yəni nəticədə çıxan xətalara baxıb o xəta əsasında redaktə işləri apara bilərik.Hər bir blok –sxemin yerinə yetirə biləcəyi hesabi əməliyyatlar vardır. Bu blok-sxemlər proqrmalaşdırma dillərində olduğu kimi (if, for və s.) kimi blok formaları mövcuddur. Günümüzdə proqramçıların ən çox üstünlük verdiyi alqoritma göstəriciləri blok-sxemlər hesab edilir. Əksər proqramçılar alqoritmləri bu sxemlər vasitəsi ilə göstərirlər. Bunun səbəbi alqoritmlərin bloklarla rahat izah olunmasıdır.

Alqoritmlər yaradılıb yerinə yetirildikdən sonra həmin proqramın nəticələrinə baxılır. Proqram hazır olub təhvil verildikdən sonra, həmin proqramda müəyyən müddətdən sonra şirkət tərəfindənəlavələr tələb oluna bilər. O zaman görüləcək işin dəyəri və təhvili müqaviləsinə əsasənproqramçılar tərəfindən qiymət razılaşması olur. Bu işlər həmin müqavilə əsasında tərtib olunaraq yenidən şirkətə yenilənmiş proqram əsasında təhvil verilir. O səbəbdən tələb və təklif çox olduqda avtomatik olaraq qiymət artımıda olur. Əksər hallarda şirkətlərdə və ya digər müəssələrdə özlərinin informasiya texnologiyaları (İT) sahəsi üzrə məşğul olan işçi qrupları olur. Bu işçi qruplarda öz növbəsində müəyyən hissələrə ayrılırlar. Bu hissələrə aiddir: baza sistemlərinə cavabdeh olan şəxslər, şəbəkəyə aid problemi həll edəcək şəxslər, proqramların qrafik interfeysini tərtib edən şəxslər (yəni dizaynerlər), həmin qrafik interfeysləri kodlaşdıran proqramçılar və ya arxa plan əməliyyatlarını kodlayan proqramçılar olmaqla bölünürlər. Ona görə də daim inkişafda olan əksər müəssələr özlərində İT sahəsinə çox böyük əhəmiyyət verirlər. Eyni zamanda İT sahəsi üzərində və digər sahələr üzərində məqsəd yönümlü planlama işlərini yerinə yetirmək üçün, biznes analtiklər planlama işləri aparırlar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. https://kayzen.az/blog/informatika/3526/veril%C9%99nl%C9%99r-bazas%C4%B1.html
2. Məhərrəmov Z.T, Abdullayev V.H “Verilənlər Bazaları” Dərslik. Səhifələr 23-50
3. https://adas.az/bloq/etrafli/alqoritm-nedir
4. Z.T Məhərrəm, D.R.Nəsibov “Visula C# dilində laboratoriya işləri (Windows əlavələri). Bakı-2019
5. https://kayzen.az/blog/informatika/2456/alqoritm-anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1.html
6. https://ilkaddimlar.com/ders/proqramlasdirma/proqramlasdirma-dilleri
7. https://muzefferpasazade.wordpress.com/2018/05/30/oop-java-13-abstraction-abstraksiya/
8. https://data.edu.az/az/data-bloq/suni/
9. Müşfiq Ramazanov “İnformasiya Sistemləri menecmenti”. Bak-2017

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TICARƏT VƏ ONUN MÜASIR PROBLEMLƏRI

Mətin Nuri
Odlar Yurdu Universiteti
Magistr/ Komputer Mühəndisliyi
nurimetin98@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müasir dövrdə internet fiziki şəxslər, müxtəlif biznes və ya ticarət tərəfdaşları ilə qarşılıqlı ünsiyyəti təşkil edir, müştərilərin məhz internet vasitəsilə olduqları məkanda elektron mühitdə alış veriş imkanı yaradır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində hazırda elektron ticarətdən istifadə olunur. Öz növbəsində Azərbaycanda da elektron ticarətdən geniş istifadə olunmağa başlamışdır.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin vəziyyəti, inkişaf dinamikası və elektron ticarətin inkişafına mane olan problemlər göstərilmiş və gələcəkdə bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar üçün tövsiyələr verilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: elektron ticarət, elektron biznes, Azərbaycanda elektron ticarət problemləri

GIRIŞ

Modern dövrdə internetin, informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə iqtisadiyyat və bir sıra digər sahələrdə də dəyişikliklər baş verməyə başladı. Biznes sahələrində, həmçinin elektron ticarət sahələrindəki əməliyyatlar internetin inkişağı ilə daha səmərəli hal almışdır. İnternet sahəsində baş verən dəyişikliklər həm firmalar, həm alıcılar, həm də kredit verən təşkilatlar arasında yeni növ münasibətlərin – elektron ticarət münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu ticarətin adı isə elektron ticarətdir. Baxmayaraq ki, elektron ticarət anlayışı 1980- ci illərdə meydana gəlib, amma ilk dəfə internet vasitəsilə alqı- satqı 1995-ci ildə olmuşdur. Elektron ticarət - informasiya və internet resurslarından istifadə etməklə ticarətin aparılmasıdır. Dünyanın əksər ölkələrində bütün ticarət əməliyyatlaırnı internet vasitəsilə aparan və sırf elektron ticarətlə məşğul olan şirkətlərin sayı getdikcə artmaqdadır. Buna misal olaraq "Amazon", "Ebay", "Alibaba", "Trendyol" və.s şirkətləri göstərə bilərik. Avropanın demək olar, əksər ölkələrində marketlər müştərilərinə elektron alış-veriş etmək imkanı da yaradıblar. 2020-ci ildən etibarən qlobal e-ticarət həcminin 64%-ni inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən yaradılması gözlənilir. Dünyada e-ticarət həcmi 400 milyard dollarlıq bir həcmə çatıb. E-ticarət böyüməyə davam edərək, 2020-ci ildən etibarən 1 trilyon dollar yaxınlaşacaq.

1. Elektron ticarət nədir?

E-ticarət, ənənəvi ticarət quruluşundan fərqli olaraq, informasiya texnologiyasının bütün imkanlarından istifadə edərək ticarətlə bağlı bir çox problemi asan, rahat, sürətli, detallı və iqtisadi şəkildə həll etməyə yönəlmiş ticarət növüdür. Elektron ticarət biznes sahələri, qurumları və şəxslər arasında ticarət əməliyyatlarını rəqəmsal olaraq həyata keçirən əməliyyatdır.Olduğunuz yeri tərk etmədən, alacağınız məhsul haqqında məlumatları əldə edərək sifariş vermək istəyirsiniz. Bu zaman sizin elektron ticarətdən istifadə edə bilərsiniz. Elektron ticarət texnologiya və internet istifadəçiləri üçün aşağıdakı şəraiti yaradır:

- Eyni anda hər yerdə olmaq;
- Sərhədləri yox sayaraq,insanları və əməliyyatları dünyanın fərqli yerlərinə çatdırmaq

- Beynəlxalq standartları ortaya qoymaq;
- Məlumat zənginliyi yaratmaq;
- Texnoloji vasitələri artırmaq;
- E-ticarət texnologiyanı fərdiləşdirməyə və yeniləmələrə icazə verir;

Elektron ticarət 1960- cı illərdən bəri ABŞ- da EDI (Elektron məlumat mübadiləsi) texnikası istifadə edərək qeyri-açıq şəbəkələrin və yüksək xərclərin köməyi ilə pərakəndə və paylayıcı sektorda tətbiq olunurdu. 1970-ci illərin sonlarından, telefon, televiziya və bənzər vasitələrin köməyi ilə kataloqlardan edilən satışlar da elektron ticarətə daxil edilməkdə idi.Amma bu cür elektronik ticarət çox məhdud səviyyədə qalmış və geniş populyarlıq əldə etməmişdir.Geniş auditoriyaya çıxış imkanı olan internetin 1960-cı illərin sonlarından qədər hərbi məqsədlər istiqamətindəABŞ-da ortaya çıxması iki yollu, sürətli və davamlı informasiya axını təmin etdiyi üçün bu istiqamətdə yeni imkanlar yaratmışdır []. İnternet ilk dəfə hərbi məqsədlər üçün istifadə edilsə də daha sonra ictimai xidmətlər və akademik fəaliyyətlər yönəldilmiş, ən sonda isə E- ticarətdə özünəməxsus yeri tapmışdır.

2. Elektron ticarətin növləri

Elektron ticarətin aşağıdakı növləri vardır [2]:

B2C - Mal və xidmətlərin reallaşdırılması elektron vitrindən, vacib interfeys elementlərindən istifadə etməklə istehlakıçının özü ilə həyata keçirilir.

C2C - İstehlakçılar arasındakı anlaşma 3- cü şəxsin- provayderin köməyi ilə həyata keçirilir.

C2B - (consumer-to business) – istehlakçı –biznes. E- ticarətin bu növünə məhsul və ya xidmətləri təşkilatlara satan , həmçinin onlarla qarşılıqlı əlaqə quran satıcıları axtaran fərdi istehlakçının aid olduğu elektron ticarət növüdür.

G2G - hökümətin hökümətlə, hökümətin dövlət qulluqçuları ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq məqsədin kommersiya mənfəəti əldə edilməsi deyil məsrəflərin azaldılmasından ibarət bir elektron ticarət növüdür.

B2G - İqtisadçılar biznes hökümət elektron kommersiya sisteminin inkişafının qlobal miqyasda işgüzar təcrübənin konseptual dəyişməsinə imkan yaradacağına daha çox inanırlar.

C2G - istehlakçı ilə hökümət arasında baş verir.

3. Azərbaycanda elektron ticarətin inkişaf perspektivləri

Müstəqillik sonrası Azərbaycan öz iqtisadiyyatını sürətli şəkildə liberal dəyərlərə əsaslanan bir sistemi formalaşdırma yolunu rəhbər tutdu. Zəngin təbii resurslarşndan dolayı ölkəyə xarici sərmayəyə əsasən neft sektoruna axdı. Azərbaycanın ixracatının 90 faizinə yaxın neft məhsullarının təşkili xüsusiylə 2014-cü ildən neft qiymətlərinin azalması fonunda iqtisadiyyatın diversifikasiyası, sahibkarlığın və qeyri-neft sektorunun inkişafı Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindəndir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə ölkədə vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmiş şəxslərlə onların xarici biznes tərəfdaşları arasında sənədlərin, o cümlədən müqavilələrin elektron formada tərtibinə və imzalanmasına, habelə real vaxt rejimində transsərhəd elektron xidmətlərin həyata keçirilməsinə imkan verən “Azərbaycan Rəqəmsal Ticarət Qovşağı” yaradılıb. 2005-ci il may ayının 10-da "Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilib. Elektron ticarətlə bağlı tərəflərin bütün hüquq və vəzifələri, tərəflərin bütün məsuliyyətləri həmin qanunla tənzimlənir. 2016-cı ildə Azərbaycanda elektron ticarət dövriyyəsi 25 milyon 613 min manat, 2017-ci ildə isə 46

milyon 227 min manat olub. 2017-ci il BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının B2C elektron ticarət indeksində Azərbaycan 144 ölkə arasında 68-ci yerdədir. Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli geostrateji mövqeyin beynəlxalq elektron ticarət məhsullarının poçt vasitəsilə daşınma və çatdırılması baxımından Azərbaycan poçtu ölkələrarası elektron ticarətin həyata keçirilməsi üçün regional tranzit poçt mərkəzi (HUB) kimi fəaliyyət göstərir. Elektron ticarət - elektron platforma, elektron ödəniş sistemləri və logistika kimi 3 əsas meyar üzərindən inkişaf edir ki, yaranan problemlər də əsas elektron ödəniş sistemləri ilə bağlıdır.Son illərdə bu istiqamətdə böyük işlər görülməkdədir.26 sentyabr 2018-ci ildə2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı Prezident tərəfindən təsdiq olundu.Virtual aləmdə biznesin inkişaf etdiyi bir dövrdə Azərbaycan sahibkarının həm ölkə daxilində, həm də xaricdə öz məhsullarını istehlakçılara təqdim etmək, rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsi, resurslara qənaət olunması, bazarın əhatə dairəsinin genişləndirilməsi baxı- mından elektron ticarətin inkişaf etdirilməsində hökumət tərəfindən bir sıra islahatların aparılması mühüm məsələlərdən biridir. Çünki elektron ticarətin inkişafı sahibkarlığın tərəqqisinə dəstək göstərməklə yanaşı, sonda ölkəmizin iqtisadiyyatının davamlı yüksəlişinə öz töhfəsini verəcəkdiE-ticarətin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri, məhdudiyyətlərin daha az olduğu bir iqtisadi fəaliyyət növünü yaratmasıdır. Bu təsir, əsasən sürətlə inkişaf edən informasiyakommunikasiya texnologiyalarının səbəb olduğu nəticədir. Bu təsirləri 2 cəhətdən nəzərə ala bilərik:

1. Firmalar baxımından faydaları: İnternet sayəsində firmalar müştərilərinə dünyanın hər yerində 7 gün 24 saat xidmət edə bilirlər. İnternetdə virtual mağaza açmağın maya dəyəri real bir mağaza açmağın maya dəyərindən olduqca aşağıdır. Daha sürətli məhsul istehsalı, test edilməsi və müştəri tələblərinin müəyyən edilməsi mümkün olduğundan müştərilərin tələbləri daha tez təmin olunur. Səmərəli məhsul tanıtma, məhdudiyyətsiz əlaqə imkanları sayəsində, qlobal istehlakçı şəbəkəsilə firmalar yüksək satış həyata keçirə bilirlər.

2. İstehlakçılar baxımından faydaları: İstehlakçı, evindən, iş yerindən və ya hər hansı bir yerdən internetə qoşularaq zaman və məkan fərqi olmadan, hər zaman hər yerdən alqı-satqı həyata keçirə bilər. İnternetdə alqı-satqı asan və əyləncəlidir.İstehlakçı, internetdəkibir çox məhsul arasından özünə ən uyğun məhsulu müqayisə ilə seçir və sürətlə satın alma əməliyyatını həyata keçirir. Ümumiyyətlə e-ticarətin iqtisadi və sosial həyata aşağıdakı kimi təsir edəcəyi düşünülür:

a) Açıq şəbəkədə e-ticarət əməliyyatları, iqtisadi rabitəni çoxaldır. Bunun nəticəsində, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlar və fərdi müştərilər, digər marketinq üsullarından daha asan və ucuz xərclə ticari fəaliyyətlər həyata keçirə biləcəklər.

b) E-ticarətin gedərək daha çox istifadə edilməsi. Bunun səbəbi, hamının istifadəsinə açıq olan və həmçinin heç bir təşkilata və ya şəxsə aid olmayan internet istifadə edilməsidir.

c) E-ticarət, mal və xidmətlərin istehsalı, paylanması və marketinqi ilə yanaşı hər növ məlumat mübadiləsinə yeni imkanlar açmaqdadır

d) Mal və xidmət bazarının strukturu e-ticarət ilə dəyişəcəkdir.

e) E-ticarət ilə, satıcı və alıcının şəffaf və ədalətli rəqabətə yaxın bir şəraitdə bir yerə gəlməsinə imkan verilərək, resursların daha səmərəli istifadə edilməsi təmin ediləcəkdir.

f) E-ticarətin, məşğulluğa təsiri də qaçılmazdır.

g) Yeni iş yerləri və savadlı olaraq ifadə edilən – kompüterdən istifadə edə bilən əmək qüvvəsinin formalaşmasına təsir edəcəkdir.

h) İnkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə olan yeni texnologiya ixracı, müəyyən qədər mədəniyət ixracını da özü ilə gətirəcəkdir.

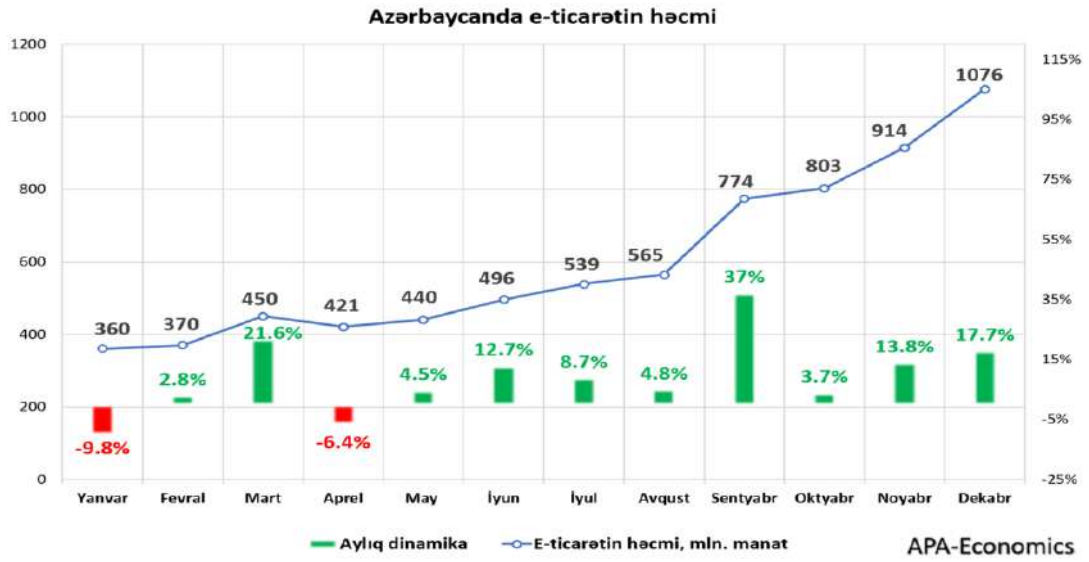

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci il üzrə elektron ticarətin inkişaf dinamikası [5]

4. Azərbaycanda elektron ticarətin çatışmayan cəhətləri

Azərbaycanda vahid sistemin olmaması nəticəsində müxtəlif şirkətlər məhsullarının satışını online şəkildə təmin etmək üçün hər biri ayrı-ayrılıqda özlərinin web saytlarını yaratmışlar. Bunlara Kontakt Home, Baku Elektroniks, İrshad Elektroniks, World Telekom və s. misal göstərə bilərik. Lakin, sadaladığmız veb-saytların bəziləri reklam xarakterli saytlardır. Həmin satylarda yalnız satışda olan məhsulları sifariş verə bilərik, ödənişi isə pərakəndə satış üsulu ilə mümkündür. Bu da, həm müştərinin yenə də mağazaya gəlməyini tələb edir, bu isə ənənəvi pərakəndə satış sxemindən heç də fəqlənmir. Bunun üçün də, bütün kateqoriyalarda olan mağazaların ayrı-ayrılıqda deyil, vahid bir sistem üzərindən satış etmələri, vahid çatdırılma xidmətindən istifadə etmələri və müştərinin həmin sistemdən nəğdsiz şəkildə ödəniş etməsi üçün daha məqsədə uyğundur.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki Azərbaycanda elektron ticarət yüksələn sürətlə inkişaf edir, belə ki, Ədəbiyyatlarda 2016-cı illə müqayisədə 2021-ci ildəki göstəricilər əhali tətəfindən elektron ticarətə inam və əminlik çox yüksəlmişdir. Lakin, buna baxmayaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kii, elektron ticarətin inkişafına mane olan yuxarıda sadalana problemlər aradan qaldırılmalıdır.

Bu baxımdan məqalədə baxılan mövzu üzrə gələcək tədqiqatlar problemlərin araşdırılmasına və eyni zamanda elektron ticarət əsasında əldə olunan məlumat bazasının verilənlərin intellektual analizi əsasında təhlil olunmalıdır.

ƏDƏBIYYAT

1. “History of the Internet: A Timeline”; (http://www.wnpl.alibrary.com/train/tutorial/timeline.html).

2. “History of the Internet”; (http://www.cs.rochester.edu/u/leblanc/internetcourse/history.htm).

3. “The Internet”; (http://www.wuwien.ac.at:8082/rfc/rfc1462.hyx/rfc1462.3_b The_bInterne).

4. Varian, Hal R., “The Information Economy: How Much Will Two Bits Be Worth in the Digital Marketplace?”; (http://sims.berkeley.edu/~hal/pages/sciam.htm).

5. “Elektronik Ticaret İliskilerin Rengini Belirliyor”, Information Week, S. 15, 1998.
6. “Azərbaycanda e-ticarətin həcmi rekorda çatıb” (https://apa.az/az/maliyye/azerbaycanda-e-ticaretin-hecmi-rekorda-catib-qrafik-682848)

E-commerce in Azerbaijan and its modern problems

ABSTRACT

In the modern period, the Internet organizes interaction with individuals, various business or trading partners, creates the possibility of buying in an electronic environment where customers are located via the Internet. In different countries of the world, e-commerce is currently used. In turn, e-commerce has also become widely used in Azerbaijan.

The article indicates the state of e-commerce in the Republic of Azerbaijan, the dynamics of development and problems impeding the development of e-commerce, and gives recommendations for further scientific research in this area.

KEY WORDS: e-commerce, e-business, e-commerce problems in Azerbaijan

Электронная коммерция в Азербайджане и ее современные проблемы

РЕЗЮМЕ

В настоящее время интернет организует взаимодействие с физическими лицами, различными деловыми или торговыми партнерами, создает возможность осуществления коммерции в электронной среде, где клиенты распределены удаленно. В различных странах мира в настоящее время используется электронная торговля. В свою очередь, электронная торговля также получила широкое распространение в Азербайджане.

В статье указано состояние электронной торговли в Азербайджанской Республике, динамика развития и проблемы, препятствующие развитию электронной торговли, даны рекомендации по дальнейшим научным исследованиям в этой области.

НОВЫЕ СЛОВА: проблемы электронной коммерции, электронный бизнес, электронная коммерция в Азербайджане

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN SÜRƏTLƏNDIRIL-MƏSINDƏ

QANUNVERICILIK BAZASININ TƏKMILLƏŞDIRILMƏSI YOLLARI

X.R.Tağıyev
E-mail: khayaladdin_tagiyev@cbar.az, xstagiyev@gmail.com

S.R.Quliyev
E-mail: quliyev.s.r@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanda ödəniş sistemlərinin sabit və etibarlı fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi və rəqəmsal ödənişlərdən istifadənin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi məqsədi ilə bu sahədə normativ hüquqi sənədlərin təkmilləşdirilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də tədqiqat işində rəqəmsal ödəniş mühiti sahəsində qanunvericilik bazası üzrə mövcud vəziyyət araşdırılmış, bu istiqamətdə mövcud olan çatışmazlıqlar müəyyən edilərək təkmilləşdirmə yolları göstərilmişdir. Sonda tədqiqat üzrə konkret nəticələr verilmişdir.

Açar sözlər: rəqəmsal ödənişlər, hüquqi sənədlər, ödəniş xidmətləri, ödəniş sistemləri

Abstract

In order to ensure the stable and reliable operation of payment systems in Azerbaijan and to expand the scope of use of digital payments, it is very important to improve the regulatory documents in this area. That is why the current situation in the field of digital payment environment has been studied in the research, the existing shortcomings in this direction have been identified and ways to improve have been indicated. In the end, concrete results of the research were given.

Keywords: digital payments, legal documents, payment services, payment systems

Абстракт

Для обеспечения стабильной и надежной работы платежных систем в Азербайджане и расширения сферы использования цифровых платежей очень важно совершенствовать нормативные документы в этой сфере. Поэтому в ходе исследования была изучена текущая ситуация в сфере цифровой платежной среды, выявлены существующие недостатки в этом направлении и указаны пути их улучшения. В итоге были приведены конкретные результаты исследования.

Ключевые слова: электронные платежи, юридические документы, платежные услуги, платежные системы.

1. Giriş

Ödəniş ekosisteminin təhlükəsiz və effektiv fəaliyyət göstərməsi, bu əsasda maliyyə sistemində rəqəmsal ödənişlərin sabitliyinin qorunub saxlanılması və inkişafında normativ hüquqi bazanın mövcudluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Normativ hüquqi baza ödəniş ekosisteminin fəaliyyət prinsipini, rəqəmsal ödənişlərin həyata keçirilməsi üzrə əsəs qayda və prosedurları, iştirakçı tərəflərin hüquq və öhdəliklərini, habelə ödəniş sərəncamları və onların tətbiqi, rəqəmsal ödənişlərdə innovativ həllərin istifadəsi üzrə tələbləri müəyyən edir.

Rəqəmsal ödənişlər sferası informasiya kommunikasiya texnologiyaları ilə sıx əlaqəli olduğundan sürətli və çevik formada dəyişikliklərə uğrayır, bu sahədəyeniliklərin tətbiqi və

innovativ texnologiyaların istismara verilməsi isə qanunvericilikdə əlavə və dəyişikliklərin aparılmasını bir sıra hallarda qabaqlayır.

2. Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlər sahəsində hüquqi baza üzrə mövcud vəziyyət

Azərbaycan Respublikasında ödəniş sistemləri və hesablaşmalar üzrə spesifik qanun yoxdur, lakin bir sıra qanun və normativ sənədlərdə ödəniş və hesablaşmalarla bağlı fəaliyyətlərə və institutlara aid müddəalar vardır [1, 2, 3, 4, 10].

Hal-hazırda elektron ödənişlər sahəsində aşağıdakı qanunlar mövcuddur:

- ✓ Mülki Məcəllə (2000);
- ✓ Mərkəzi Bank haqqında Qanun (2004);
- ✓ Banklar haqqında Qanun (2004);
- ✓ Elektron imza və elektron sənəd haqqında Qanun (2004);
- ✓ Elektron ticarət haqqında Qanun (2005).

Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar sahəsində aşağıdakı normativ xarakterli hüquqi sənədlər mövcuddur:

- ✓ Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar arasında hesablaşmaların aparılması Qaydaları (2002);
- ✓ AZİPS sistemi vasitəsilə əməliyyatların aparılması Qaydaları (2002);
- ✓ Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında Təlimat (2002);
- ✓ Prosessinq fəaliyyətinə icazənin verilməsi və nəzarət Qaydaları (2009);
- ✓ Ödəniş kartlarının emissiyası və istifadəsi Qaydaları (2012);
- ✓ Azərbaycan Respublikasında elektron bankçılıq xidmətlərinin göstərilməsinə və bu xidmətlər üzrə təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair Metodoloji Rəhbərlik (2015).

3. Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş mühitinin inkişaf etdirilməsində təkmilləşdiriləcək normativ hüquqi sənədlər

Qanunvericilik bazasında mövcud bır sıra çatışmazlıqları aşağıdakı qaydada ümumiləşdirmək olar:

- ✓ bank olmayan ödəniş xidməti təchizatçılarının fəaliyyətinin tənzimlənməməsi;
- ✓ pərakəndə ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi əsaslarının müəyyən edilməməsi;
- ✓ elektron pul üzrə normativ hüquqi bazanın mövcud olmaması;
- ✓ bank hesablarının məsafədən açılması təcrübəsinin tətbiqi üzrə çatışmazlıqların aradan qaldırılması;
- ✓ nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri üzrə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- ✓ rəqəmsal ödənişlərdə istehlakçıların hüquqlarının daha da möhkəmləndirilməsi ehtiyacı;
- ✓ rəqəmsal ödənişlərdə təhlükəsizlik səviyyəsinin günün tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- ✓ ödəniş sənədləri və pul köçürmələri sahəsində rəqəmsallaşmanın tətbiqi məqsədi ilə dəyişikliklərin aparılması zərurəti;
- ✓ bir sıra mərkəzləşdirilmiş sistemlərdən çıxarış və məlumatların ancaq kağız daşıyıcılarda əldə edilməsi və digərləri.

Ölkədə rəqəmsal ödənişlərin inkişafı və əhatə dairəsinin genişləndirilməsinin zəruriliyini nəzərə alaraq, ödəniş xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, ödəniş baza-

rında rəqabət mühitinin gücləndirilməsi və ödəniş xidməti istifadəçilərinin müdafiəsinin artırılması məqsədi ilə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla ***ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri*** haqqında ayrıca qanunun qəbul olunması qaçılmazdır [6, 7, 8, 9].

Ödəniş ekosistemini və rəqəmsal ödənişləri tənzimləyən normativ hüquqi çərçivə üzrə qeyd edilən bu və digər əlavə və dəyişikliklərin aparılması ümumi ekosistemin rəqabət qabiliyyətini yüksəltməli, maliyyə sisteminin dayanıqlığını və istehlakçıların hüquqlarını daha da möhkəmləndirməli, rəqəmsal ödənişləri şaxələndirərək əhatə dairəsini daha da genişləndilməli, habelə yeniliklərin tətbiqinə əlverişli şərait yaratmalıdır.

4. Nəticə

Aparılmış tədqiqat nəticəsində konkret olaraq aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Azərbaycanda ödəniş xidmətləri və ödəniş sistyemləri adlı qanun hazırlanmalı və təsdiq edilməlidir;
- Ödəniş təşkilatları və elektron pul təşkilatları adlı normativ hüquqi sənədlər hazırlanmalı və təsdiq edilməlidir;
- Ödəniş agentləri haqqında normativ hüquqi sənədlər hazırlanmalı və təsdiq edilməlidir;
- Elektron pulun istifadəsi üzrə normativ hüquqi sənədlər hazırlanmalı və təsdiq edilməlidir;
- Rəqəmsal ödənişlər üzrə təhlükəszilik tədbirlərinin gücləndirilməsi üzrə normativ hüquqi sənədlər hazırlanmalı və təsdiq edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.“Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşamalar və pul köçürmələri haqqında” Təlimat, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2013.

2.“Azərbaycan Respublikasinda fəaliyyət göstərən banklar arasında hesablaşmaların aparılması” Qaydaları, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2002.

3.“Azərbaycan Respublikasında elektron bankçılıq xidmətlərinin göstərilməsinə və bu xidmətlər üzrə təhlükəsizliyin təmin olunmasına dair Metodoloji Rəhbərlik”, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2015.

4.“Ödəniş kartlarının emissiyası və istifadəsi” Qaydaları, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2012.

5.“Prosessinq fəaliyyətinə icazənin verilməsi və nəzarət” Qaydaları,Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2009.

6.Committee on Payments and Market İnfrastructure. Non-banks in retail payments. September 2014, (http://www.bis. org/cpmi/ publ/d118. pdf).

7.Directive 2007/64/EC on payment services in the internal market amending Directives 97/7/EC, 2002/65/EC, 2005/60/EC and 2006/48/EC and repealing Directive 97/5/EC, available at http://eurex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32007L004:EN:NOT

8."Directive on the taking up, pursuit of and prudentioal supervision of the business of electronic money institutions", (2000) The European Parliament and the Council.

9.“Directive on payment services in the internal market”, (2007) The European Parliament and the Council.

10. www.cbar.az

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACI ÇAYLARININ EKSTREMAL AXIM GÖSTƏRİCİLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ağayev Vasif
Matteo7star@gmail.com

Xülasə: İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində son illərdə su obyektlerində hidroloji rejim xüsusiyyətləri kəskin dəyişmişdir, su rejim ünsürləri çoxillik normaya görə artıb-azalmışdır. Ərazi çaylarının maksimal çoxillik su sərfi məlumatlarından istifadə etməklə axımın son dövrlər tərəddüdləri təhlil edilmişdir. Təhlildə müşahidə dövrü 46-59 illəri əhatə edən 18 çayın məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Maksimal su sərfi, bircinslik, reprezentativlik, fərq-inteqral əyrisi, trend analizi, statistik parametrlər

Böyük Qafqaz vilayətinin cənub yamacı çaylarına Mazımçay, Talaçay, Katexçay, Muxaxçay, Kürmükçay, Şinçay, Kişçay, Əyriçay, Əlincançay, Türyançay, Tikanlıçay, Ağçay (Qalaçay), Dəmiraparan , Girdimançay, Ağsuçay aid edilir. Su səviyyəsi, su sərfinin dəyişməsi nəticəsində çay axımında qeyri-bərabərlik yaranmışdır. Axım rejiminin mənbədən mənsəbə doğru dəyişməsi baş vermiş, güclü yağışlar, ekstremal temperaturlar şəraitində çayda suyun miqdarı artmışdır. Çaylarının qidalanmasında ortadağlığa düşən bol yağıntılar, yüksək dağlığa düşən qalın və davamlı qar örtüyü və yeraltı sular iştirak edir. Ümumiyyətlə, bu çaylarda gursulu dövr yaz aylarıdır, yayda və payızda daşqınlar baş verir. Qışda (dekabr-fevral) çaylar azsulu olur. Yazda həm yağışların artması, həm də onların qar əriməsini sürətləndirməsi martdan maya, iyuna qədər çaylarda su sərfinin artmasına səbəb olur. Gursulu və daşqın dövründə su məcradan kənara çıxır, təsərrüfat sahələri su altında qalır. Bu məqsədlə Böyük Qafqaz vilayətinin cənub yamacı çaylarının çoxillik müşahidə məlumatlarına əsasən çayların maksimal su sərfləri sıraların statistik parametrləri hesablanmışdır.

Ərazi çaylarının maksimal çoxillik su sərfi məlumatlarından istifadə etməklə axımın son dövrlər tərəddüdləri təhlil edilmişdir. Təhlildə müşahidə dövrü 46-59 illəri əhatə edən 18 çayın məlumatlarından istifadə edilmişdir [5]. Qiymətləndirmənin nəticələri Cədvəl 1-də verilmişdir.

.

Cədvəl 1.

Maksimal su sərfləri sıralarının statistik parametrləri

Çayların adları və məntəqələr	Fişer meyarı	Styudent meyarı	Uilkokson-Mann Uitni meyarı
Alazan-Əyriçay	-	-	+
Balakən-Balakən	-	-	-
Talaçay-Zaqatala	-	-	-
Kürmük-İlisu	-	-	+
Əyriçay-Başdaşağıl	-	+	-
Əyriçay-Mənsəb	+	-	-
Çuxodurmaz-Mənsəb	+	+	+
Damarçik-Mənsəb	+	+	-

Qaynar-Mənsəb	-	+	-
Əlicançay-Qayabaşı	-	-	-
Türyançay -Savalan	-	+	-
Türyançay-Hidrouzel	-	-	-
Dəmiraparançay-Qəbələ	-	+	+
Göyçay- Göyçay	-	+	+
Axoxçay-Xanagah	-	+	-
Ağsu-Ağsu	-	+	+
Girdimançay-Qaranohur	+	-	-

Qeyd: *(+) sıra bircinsdir; (-) sıra qeyri-bircinsdir*.

Müşahidə sıraları Styudent və Fişer, Uilkokson-Mann-Uitni meyarlarına görə bircinsliyi qiymətləndirilmişdir. Müşahidə sıralarından yalnız Girdimançay-Qaranohur, Damarçik-Mənsəb, Çuxodurmaz-Mənsəb, Əyriçay-Mənsəb məntəqəsi üçün Fişer meyarı üzrə bircinslik təkzib olunur. Student meyarına əsasən isə - Əyriçay-Başdaşağıl, Çuxodurmaz-mənsəb, Damarçik-mənsəb, Qaynar-mənsəb, Türyançay –Savalan, Dəmiraparançay-Qəbələ, Göyçay- Göyçay, Axoxçay-Xanagah, Ağsu-Ağsu məntəqələri üçün bircinslik təkzib olunur. Uilkokson-Mann meyarına əsasən isə Alazan-Əyriçay, Kürmük-İlisu, Çuxodurmaz-mənsəb, Dəmiraparançay-Qəbələ, Göyçay- Göyçay, Ağsu-Ağsu məntəqələri üçün bircinslik təkzib olunur. Ümumiyyətlə cədvələ nəzər salsaq, Türyançay-Hidrouzel, Əlicançay-Qayabaşı, Talaçay-Zaqatala, Balakən-Balakən məntəqələrində müşahidə sıraları üzrə heç bir meyarda bircinslik təkzib olunmur.

Hidroloji məlumatların paylanma parametrlərini qiymətləndirmək üçün bir neçə hesablama metodundan istifadə olunur. Momentlər metodu və ən çox həqiqətəbənzər metod analitik metodlar qrupuna aiddir. Momentlər metodunun əsas üstünlüklərindən biri parametrlərinin hidroloji xarakteristikanın paylanma qanununda asılı olmasıdır, eyni zamanda hesablama düsturları sadədir. Cədvəl-2-də momentlər üsulu ilə maksimal su sərfləri sıralarına uyğun maksimal orta çoxillik su sərfi, Cv-variasiya əmsalı, Cs-assimmetriya əmsalı hesablanmışdır.

Cədvəl 2.

Çayların statistik parametrlərinin hesablanmış qiymətləri (momentlər metodu ilə)

Çaylar və məntəqələr	$\bar{Q}$	C_v	C_s	C_s/C_v
Alazan-Əyriçay	417	0,3	0,3	1
Balakənçay-Balakən	28,6	1,7	4,5	3
Talaçay-Zaqatala	35,1	1,7	4,1	3
Kürmük-İlisu	38,2	1,8	4,3	3
Əyriçay-Başdaşağıl	17,6	1,1	2,9	3
Əyriçay-mənsəb	51,5	0,5	1,6	3,5
Çuxodurmaz-mənsəb	5,7	1,3	3,7	3
Damarçik-mənsəb	14,6	1,8	3,7	2
Qaynar-mənsəb	2,6	1,3	5,5	4
Əlicançay-Qayabaşı	26,6	0,8	3,7	4,5
Türyançay-Savalan	84,7	0,7	3,9	4

Türyançay Hidrouzel	51,9	0,8	1,5	2
Dəmiaparançay-Qəbələ	31,2	1,3	6,3	5
Göyçay Göyçay	63,4	0,9	4,3	5
Axoxçay-Xanagah	15,8	1,7	4,0	2
Ağsu-Ağsu	18,5	2,2	5,2	2
Girdimançay-Qaranohur	78,4	0,76	0,45	1

Ən çox həqiqətəbənzər metod praktikada üç parametrli qamma paylanmanın parametrlərini hesablamaq üçün istifadə olunur. Müşahidə məlumatlarına əsasən köməkçi λ_2 və λ_3 statistikaları təyin olunur.

$$\lambda_2=\frac{\sum_{i=1}^{n}\lg Ki}{n-1} \quad (1) \qquad \lambda_3=\frac{\sum_{i=1}^{n}Ki\lg Ki}{n-1} \quad (2)$$

burada $k_i= Q_i/Q_{or}$ - modul əmsalları, Q_{or}-sıranın orta qiymətidir. Sonra λ_2 və λ_3 statistikalarına görə xüsusi nomoqrammadan C_v və C_s tapılır.

Cədvəl 3.

Maksimal su sərfləri sıralarının statistik parametrləri(ən çox həqiqətəbənzər metodla)

Çaylar və məntəqələr	λ_2	λ_3	C_v	C_s/C_v
Balakən-Balakən	-0,24	0,32	1.8	3
Talaçay-Zaqatala	-0,25	0,31	1.8	3
Kürmük-İlisu	-0,24	0,33	1.8	3
əyriçay-Başdaşağıl	-0,14	0,16	1.25	3
Əyriçay mənsəb	-0,04	0,05	0.55	4
Çuxodurmaz-mənsəb	-0,15	0,21	1.4	3
Damarçik-mənsəb	-0,26	0,34	1.85	3
Qaynar-mənsəb	-0,12	0,18	1.45	4
Əlicançay-Qayabaşı	-0,26	0,34	0.95	5
Savalan	-0,06	0,07	0.85	5
Türyançay-Hidrouzel	-0,12	0,12	0.90	4
Dəmiraparançay-Qəbələ	-0,03	0,03	1.4	5
Göyçay	-0,10	0,12	1.0	6
Axox-Xanagah	0,36	0,35	1.80	3

Ağsu-Ağsu	-0,34	0,42	2.25	6
Girdimançay-Qaranohur	-0,20	0,14	0.82	3

Eyni bir baş çoxluğun müxtəlif seçmələri üçün hesablanmış parametrlərin qiymətləri fərqlənir. Buna görə də hidroloji sıraların parametrlərinin xətaları qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirilmədə istifadə olunan düsturlar, parametrin hesablanma metodundan asılıdır.

Bu halda müşahidə dövrü reprezentativ olmalı, baxılan hidroloji xarakteristikanın nisbi orta kvadratik xətası illik və mövsümi axım üçün 10%-dən, maksimal və minimal axım üçün isə 20%-dən çox olmamalıdır. Sıranın reprezentativliyi reprezentativliyi analoq çaya (N il) görə və fərq-inteqral əyrilərinə görə də qiymətləndirilə bilər [1,2].

Bu məqsədilə ərazi çaylarının maksimal su sərflərinin çoxillik tərəddüdlərinin fərq - inteqral əyriləri qurulmuşdur. (Şəkil 1,2).

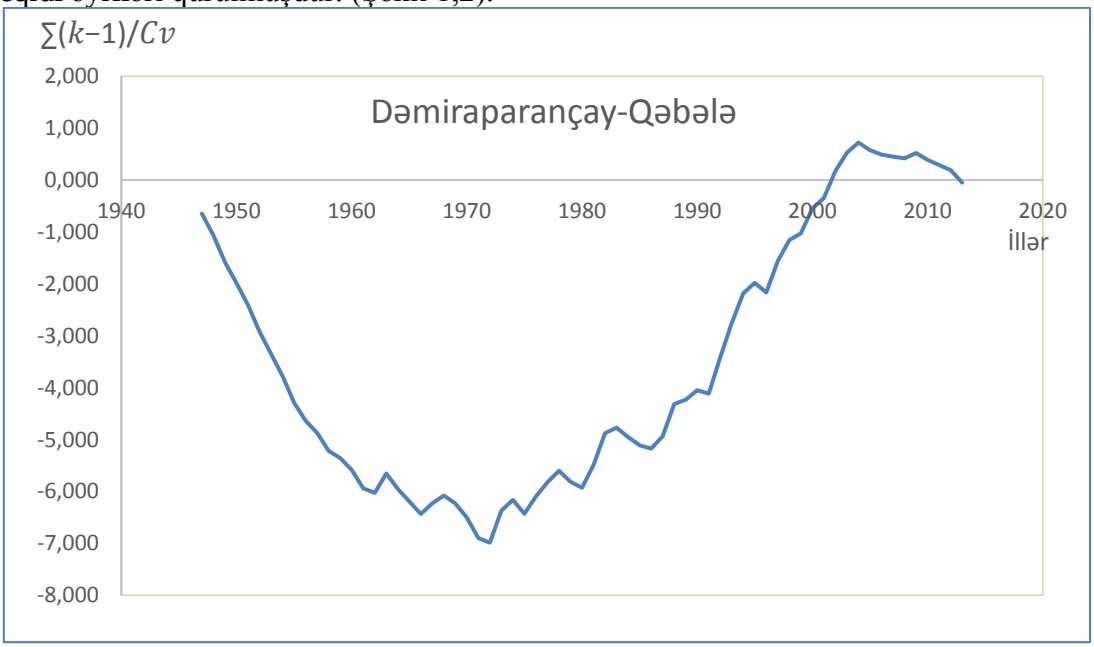

Şəkil 1. Dəmiraparançay-Qəbələ məntəqəsinin maksimal illik su sərflərinin fərq-inteqral əyrisi

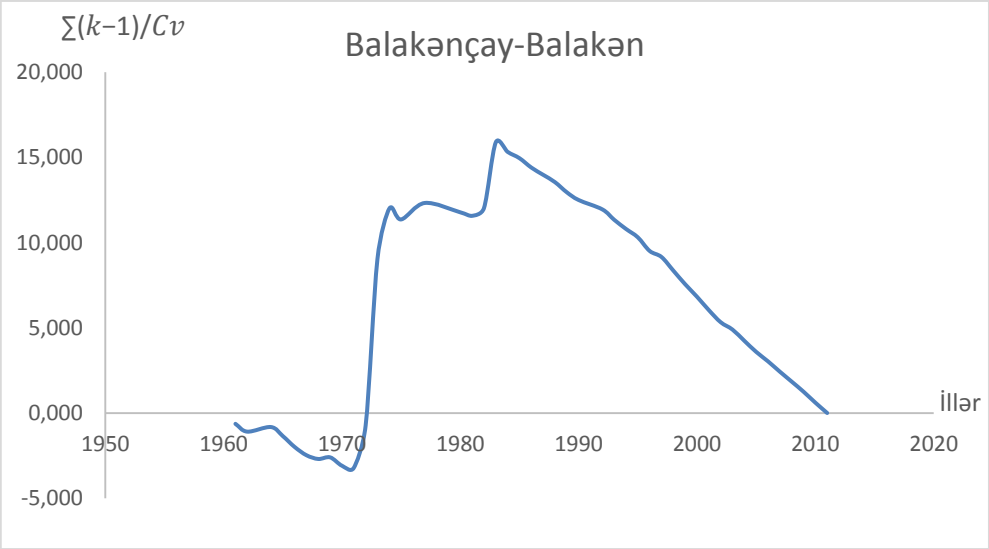

Şəkil 2. Balakənçay-Balakən məntəqəsinin maksimal illik su sərflərinin fərq-inteqral əyrisi

Eyni zamanda təhlildə hidroloji sıraların parametrlərinin xətaları həm momentlər metodu, həm də ən çox həqiqətəbənzət metodla hesablanmış, cədvəl 4 vı cədvəl 5-də göstərilmişdir. Məlumdur ki, iki parametrli qamma paylanma üçün C_s/C_v =2, normal paylanma üçün isə C_s=0. Hidroloji sıralar adətən mülayim müsbət asimmetriya ilə səciyyələndiklərinə görə, düsturlarda $a = 1$ qəbul olunması məqsədəuyğun hesab edilir.

Hidroloji hesablamalar praktikasında belə qəbul olunmuşdur ki, əgər, sıranın orta kəmiyyətinin nisbi xətası 10%-dən, variasiya əmsalınınkı isə 15%-dən azdırsa, onda sıranın parametrləri etibarlı hesablanmışlar [1,2].

Cədvəl 4.

Hidroloji sıraların parametrlərinin xətalarının qiymətləndirilməsi

		Momentlər metodu				Ən çox həqiqətə bənzər metod		Sıranın etibarlılığı	
		$\sigma_{\bar{Q}}$	$E_{\bar{Q}}$	σ_{Cv}	E_{Cv}	σ_{Cv}	E_{Cv}	Momentlər	Ən çox həqiqətə bənzər
	Çay adı Alazan-Əyriçay	19,0	4,5	0,0	0,6	0,0	0,7	Etibarlı	Etibarlı
	Balakənçay-Balakən	7,2	25,2	0,5	27,1	0,4	41,8	Etibarsız	Etibarsız
	Talaçay-Zaqatala	7,6	21,5	0,4	22,9	0,3	34,4	Etibarsız	Etibarsız
	Kürmük-İlisu	9,6	25,1	0,5	26,5	0,4	41,9	Etibarsız	Etibarsız
	Əyriçay-Başdaşağıl	2,4	13,7	,2	6,4	0,1	9,2	Etibarlı	Etibarlı
	Əyriçay-Əyriçay	3,6	0,1	,1	2,4	0,0	2,7	Etibarlı	Etibarlı
	Çuxodurmaz-Mənsəb	1,0	17,0	0,3	8,9	0,2	25,3	Etibarlı	Etibarsız
	Damarçik-Mənsəb	3,3	22,4	0,4	4,1	0,3	37,7	Etibarsız	Etibarsız
	Qaynar-Mənsəb	0,4	16,9	0,3	18,9	0,2	25,2	Etibarlı	Etibarsız
0	Əlicançay-Qayabaşı	3,1	11,8	0,1	15,0	0,1	6,9	Etibarlı	Etibarlı

1	Türyançay Savalan	9,9	11,7	0,1	6,7	0,1	7,7	Etibarlı	Etibarlı
2	Türyançay-Su qovşagı	6,2	11,9	0,1	6,5	0,1	17,6	Etibarlı	Etibarlı
3	Dəmiaparançay-Qəbələ	5,0	16,1	0,2	8,6	0,2	23,5	Etibarlı	Etibarsız
4	Göyçay-Göyçay	7,1	11,1	0,1	13,9	0,1	15,9	Etibarlı	Etibarlı
5	Axoxçay-Xanagah	3,6	22,8	0,4	24,5	0,3	36,9	Etibarsız	Etibarsız
6	Ağsu-Ağsu	4,5	37,2	0,9	38,8	0,6	32,3	Etibarsız	Etibarsız
7	Girdimançay-Qəndab	1,7	6,7	0,0	20,4	0,0	21,5	Etibarsız	Etibarsız
8	Girdimançay-Qaranohur	9,8	12,5	0,1	17,4	0,1	18,4	Etibarlı	Etibarlı

Zaman sıralarında trendlərin aşkarlanmasının ən sadə və kifayət qədər geniş tədbiq olunan, həm də yaxşı nəticələr verən üsulu "Xətti Reqressiya" modelinin və Mann-Kendall üsulu tətbiq olunmasıdır. Mann-Kendall üsulu xətti reqressiyadan fərqli olaraq qeyri-parametrikdir. Eyni zamanda bu üsul daha sadədir və hesablamaların nəticələri daha dayanıqlıdır [6]. Cədvələ əsasən maksimal axımın trend xətlərinin ümumi istiqamətindən görünür ki, Balakənçay-Balakən, Kürmükçay-İlisu, Damarcik-mənsəb, Əyriçay-Başdaşağıl, Axoxçay-Xanagah, Girdimançay-Qaranohur, Qanıx-Əyriçayın mənsəbi məntəqələrində maksimal axım üçün trendin işarəsi mənfi, Talaçay-Zaqatala, Dəmiraparançay-Qəbələ məntəqələrində maksimal axım üçün trendin işarəsi müsbətdir.

Cədvəl 5.

Maksimal axımının xətti trend analizinin nəticələri

	Çay-məntəqə	Müşahidə dövrü	Maksimal axım	
			R^2	Trendin əhəmiyyətliliyi
	Balakənçay-Balakən	1960-2006	0,059	Mənfi
	Talaçay-Zaqatala	1949-2006	0,0141	Müsbət
	Kürmükçay-İlisu	1951-2006	0,0051	Mənfi
	Damarcik-Mənsəb	1947-2006	0,0012	Mənfi
	Əyriçay-Baş Daşaqıl	1950-2006	0,0354	Mənfi
	Axoxçay-Xanagah	1952-2006	0,0691	Mənfi
	Dəmiraparançay-Qəbələ	1947-2006	0,0053	Müsbət
	Girdimançay-Qaranohur	1949-2006	0,4459	**Mənfi**
	Əlicançay-Qayabaşı	1959-2006	0,0927	Müsbət

0	Qanıx-Əyriçayın mənsəbi	1950-2006	0,0064	Mənfi

Qeyd: *Statistik baxımdan əhəmiyyətli olan trendlər tünd rənglə göstərilmişdir.*

Tədqiqat ərazisində maksimal axımın əksər xətti trendində mənfi tendensiya–yəni, maksimal axımın azalması aşkar olunmuşdur. Bunu hazırda Azərbaycanda müşahidə edilən iqlim dəyişmələri ilə izah etmək olar. Məlumdur ki, müasir dövrdə Azərbaycanın əksər regionlarında həm istiləşmə prosesi gedir, həm də yağıntıların illik miqdarı azalır.

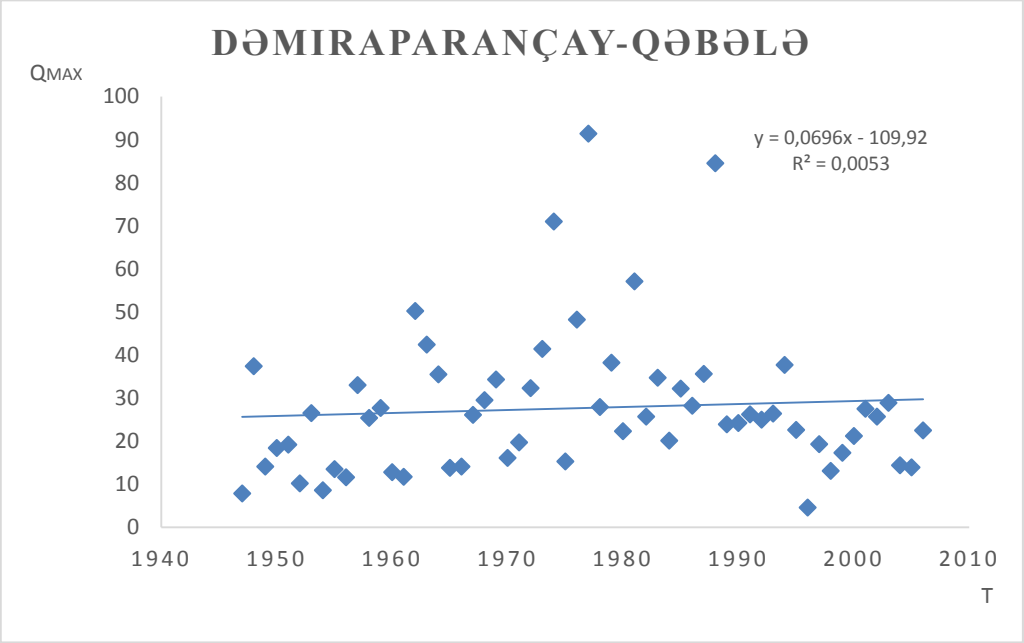

Şəkil 3. Dəmiraparançay-Qəbələ məntəqəsinin xətti trend əyrisi

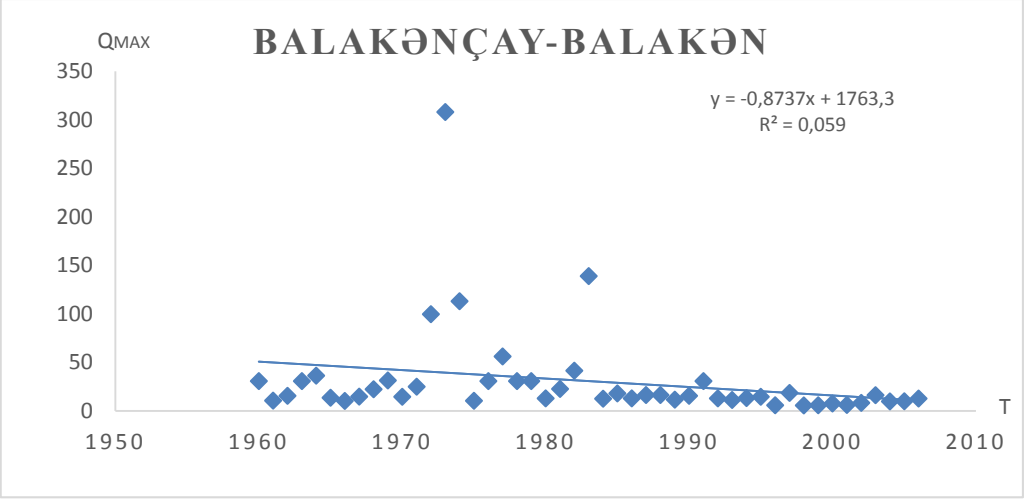

Şəkil 4. Balakənçay-Balakən məntəqəsinin xətti trend əyrisi

Beləliklə, statistik təhlil aparılarkən sıraların bircinsliyi yoxlanmışdır, orta çoxillik qiyməti, variasiya əmsalı, assimetriya əmsalı, sıradaxili korelyasiya əmsalı (avtokorrelyasiya) sıraların orta kəmiyyətinin və variasiya əmsalının nisbi xətası hesablanmışdır.

Müəyyən olunmuşdur ki, 18 çayın maksimal sıralarında Fişer meyarına görə yalnız Girdmançay-Qaranohur bircinsdir. Müşahidə sıralarından yalnız Girdimançay-Qaranohur,

Damarçik-Mənsəb, Çuxodurmaz-Mənsəb, Əyriçay-Mənsəb məntəqəsi üçün Fişer meyarı üzrə bircinslik təkzib olunur. Student meyarına əsasən isə - Əyriçay-Başdaşağıl, Çuxodurmaz-mənsəb, Damarçik-mənsəb, Qaynar-mənsəb, Türyançay–Savalan, Dəmiraparançay-Qəbələ, Göyçay- Göyçay, Axoxçay-Xanagah, Ağsu-Ağsu məntəqələri üçün bircinslik təkzib olunur. Uilkokson-Mann meyarına əsasən isə Alazan-Əyriçay, Kürmük-İlisu, Çuxodurmaz-mənsəb, Dəmiraparançay-Qəbələ, Göyçay- Göyçay, Ağsu-Ağsu məntəqələri üçün bircinslik təkzib olunur. Ümumiyyətlə cədvələ nəzər salsaq, Türyançay-Hidrouzel, Əlicançay-Qayabaşı, Talaçay-Zaqatala, Balakən-Balakən məntəqələrində müşahidə sıraları üzrə heç bir meyarda bircinslik təkzib olunmur.

Maksimal axımın çoxillik tərəddüdləri həmçinin xətti trend üsulu ilə də təhlil edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, maksimal su sərfləri sıralarında 7 çay üzrə mənfi xətti trendlər, 3 çay üzrə isə müsbət trendlərdir.

Nisbi xətaların orta qiyməti momentlər medotunda maksimal axımın orta kəmiyyəti üçün 0-37%, maksimal axımın variasiya əmsalı üçün isə 10-38% arasında dəyişir. Ən çox həqiqətə bənzər metoda görə isə maksimal axımın orta kəmiyyəti 0-1% arasında, maksimal axımın variasiya əmsalı isə 10-41% arasında dəyişir.

Nəticədə aşkar olunmuşdur ki, tədqiq olunan ərazi çaylarının maksimal axım sıraları üçün 30–50 il davam edən tsikl səciyyəvidir. Azərbaycanın ayrı–ayrı regionları üçün eyni perioda malik dəqiq dövrlər seçmək mümkün deyil, çünki, maksimal axımın statistik strukturu çox rəngarəngdir

Ədəbiyyat siyahısı

1. İmanov F.Ə. Hidroloji hesablamalar. Bakı, “MBM”, 2011, 264 səh.
2. İmanov F.Ə. Hidrologiyada statistik metodlar. Bakı, “MBM”, 272 səh.
3. Məmmədov M.Ə. Azərbaycanın hidroqrafiyası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 206 s.
4. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı: Maarif, 1998. 270 s
5. WMO-No.49
6. Şirəliyev.S., Mahmudov.R., Azərbaycanda hidrometeoroloji şərait və təhlükəli hidrometeoroloji hadisələr, Bakı, Ziya-Nurlan, 2008, 339 s

EVALUATION OF EXTREME FLOW INDICATORS OF THE SOUTH SLOW RIVER OF THE GREAT CAUCASUS

Agayev Vasif

Summary:. As a result of human economic activity in recent years, the characteristics of the hydrological regime in water bodies have changed dramatically, the elements of the water regime have increased or decreased according to the norm of multiplicity. Recent fluctuations in flow have been analyzed using data on maximum water consumption of area rivers. The analysis used data from 18 rivers covering the observation period 46-59 years.

ОЦЕНКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ ЭКСТРЕМАЛЬНОГО СТОКА ЮЖНОЙ МЕДЛЕННОЙ РЕКИ БОЛЬШОГО КАВКАЗА

Агаев Васиф

Резюме: В результате хозяйственной деятельности человека за последние годы резко изменились характеристики гидрологического режима водных объектов, а элементы водного режима увеличились или уменьшились по норме кратности. Последние колебания стока проанализированы с использованием данных о максимальном водопотреблении рек района. Для анализа использовались данные по 18 рекам за период наблюдения 46-59 лет.

DAVAMLI İNKİŞAFIN İQTİSADİ ÖLÇÜSÜNƏ EKOLOJİ YANAŞMA

Cavadzadə Fərid Ağaddin oğlu
Azərbaycan Respublikasının Dövlət
Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi
E-poçt: cavadzadafarid@gmail.com

XÜLASƏ

İnsan və təbiət münasibətləri maarifçilik dövrü ilə birlikdə sürətlə dəyişmə prosesinə keçmişdir. Lakin bu dəyişiklik resursların intensiv istifadəyə əsaslanan iqtisadi strukturunu proqnozlaşdırdığı üçün ətraf mühitə ciddi ziyan dəymişdir. Bu iqtisadi anlayışın təbii quruluşda törətdiyi təxribat təkcə bitki və heyvanlara deyil, insanlara da böyük ziyan vurur. İnkişaf edən bu mənfi mənzərədə mövcud istehsal anlayışını və onun dəyişdirilməsinin zəruriliyini şübhə altına alan fikirlər irəli sürülməyə başlanılmışdır.

Bu mülahizələr arasında davamlı inkişaf konsepsiyası öz adından maksimum yararlanmışdır. Bununla belə, davamlı inkişaf anlayışı özünü təcəssüm etdirə bilən çox məhdud bir inkişaf göstərə bilmişdir. Ətraf mühitin çirklənməsinin ən mühüm səbəbi iqtisadi fəaliyyət olsa da, bununla bağlı təklif olunan davamlı inkişaf modelləri ya məhduddur ya da səmərəsizdir.

Davamlı inkişaf müasir iqtisadiyyatın artım, istehlak, gəlirlilik və rəqabət kimi əsas strukturlarında əsaslı dəyişiklikləri nəzərdə tutmur. Bu vəziyyət davamlı inkişaf anlayışının ən zəif həlqəsini təmsil edir. 1980-ci ildən sonra başlayan qloballaşma prosesi ilə bazar iqtisadiyyatı bütün dünyaya yayılmağa başlamış və davamlı inkişaf yanaşmasının tətbiqi ilə bağlı şübhələr artmışdır.

Açar sözlər: inkişaf, iqlim, davamlı inkişaf, ekoloji problemlər, bazar iqtisadiyyatı.
Keywords: development, climate, sustainable development, environmental problems, market economy.
Ключевые слова: развитие, климат, устойчивое развитие, экологические проблемы, рыночная экономика.

GİRİŞ

Dünya cəmiyyətləri sosial, siyasi, mədəni və iqtisadi aspektlər baxımından oxşar olsalar da, bir çox cəhətdən fərqli xüsusiyyətlər də nümayiş etdirirlər. Dünya cəmiyyətlərinin mövcud strukturları iqtisadiyyat və ətraf mühit baxımından qiymətləndirildikdə qeyd etmək lazımdır ki, bir-birinə zidd sayıla biləcək xüsusiyyətlər daha çoxdur.

Ətraf mühitin mühafizəsi baxımından cəmiyyətlərin mövqelərini əsasən iki qrupa ayıra bilərik: bir tərəfdən, bütün dünyada sürətlə meşələrin qırılması, suyun çirklənməsi, buzlaqların əriməsi və torpaqların səhralaşması kimi texnogen fəlakətlərə məruz qalır və bütün qüvvələr bu fəlakətlərin təhlükəsi altında sağ qalmağa çalışır. Üstəlik, onların böyük əksəriyyəti aclıq və yoxsulluq problemi ilə üzləşir.

Digər tərəfdən, bütün bu sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərə baxmayaraq, yüksək həyat səviyyəsini qoruyub saxlamağa çalışan başqa bir qrup insan da var. Başqa sözlə, dünya cəmiyyətləri istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə dərin sosial-iqtisadi parçalanma içindədir. Bu gün həm ölkələr arasında, həm də ölkə daxilində gəlir bölgüsündəki fərqlər bu parçalanmanın artmasının ən konkret sübutudur. Bu vəziyyət istər-

istəməz həm ölkələr, həm də vətəndaşlar arasında tez-tez çəkişmələrə səbəb olur [1, s. 111 - 112].

Əslində, bu gün ölkələr arasında bir çox müharibələrin əsl səbəbi resursların bölünməsindən yaranan münaqişələrdir. Eynilə, ölkə daxilində gəlirlərin bölüşdürülməsində yaranan problemlər ölkə daxilində daxili iğtişaşlara və ya digər siyasi problemlərə səbəb ola bilər. Gəlir bölgüsündə tez-tez müşahidə edilən bu təhriflər etnik, dini və regional məsələlərlə birləşərək həm cəmiyyət, həm də ətraf mühit üçün daha zərərli nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Milli gəlirin bölünməsi problemi demək olar ki, hər bir ölkədə müşahidə olunsa da, insanların yaşadıqları ölkənin sosial-iqtisadi şəraitindən asılı olaraq reaksiyası müxtəlif olur. Ümumiyyətlə, cavablar zəngin ölkələrdə daha yumşaq, yoxsul ölkələrdə isə daha sərt olur. Məsələn, ABŞ-da son dövrlərdə güclənən əyri gəlir bölgüsü daha demokratik şəkildə "Occupy Wall Street" şüarı ilə ifadə edilərkən, Yaxın Şərq ölkələrində sosial reaksiyalar ABŞ-dakı etirazlarla müqayisə olunmayan şiddətli və qanlı etirazlarla nəticələnmişdir [2, s. 37].

Digər tərəfdən, zaman-zaman varlı ölkələrdə sosial və iqtisadi fərqlərə əsaslanan təcrid hissi ilə təsirlənən reaksiyalar, Fransa və Belçikada gördüyümüz kimi, avtomobillərin yandırılması kimi zorakılıq aktlarına çevrilə bilər. Belə bir sosial-iqtisadi quruluşla ətraf mühitin mühafizəsi məsələsinin necə həll olunacağı müəmmalı olaraq qalır və ədalətli bölgü məsələsi hələ də həllini tapmayıb.

Davamlı inkişaf konsepsiyası və onun əsas prinsipləri

Davamlı inkişaf "dayanıqlı" və "inkişaf" sözlərindən ibarət anlayışdır. Başqa sözlə desək, inkişaf cəmiyyətin bütün sahələrdə, o cümlədən sosial, iqtisadi və mədəni sahədə tərəqqisini nəzərdə tutur. Konsepsiyanın diqqət çəkən elementləri sosial sahədə, iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər, ən əsası isə iqtisadiyyatda artımdır.

Davamlı inkişaf konsepsiyası bu anlayışlar çərçivəsində qiymətləndirildikdə, bu, davamlı inkişaf və davamlı artım deməkdir. Bu konsepsiyanın ingiliscə qarşılığı olan "dayanıqlı inkişaf" da davamlı inkişaf konsepsiyasına cavab olaraq istifadə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mövcud inkişaf keyfiyyətcə diferensiallaşdırılmalı və davamlı inkişafa üstünlük verilməlidir.

Davamlı inkişafın ümumi məqsədi iqtisadiyyatın və ətraf mühitin uzunmüddətli sabitliyidir. Buna yalnız qərar vermə prosesində iqtisadi, ekoloji və sosial məsələləri birləşdirmək və tanımaqla nail olmaq olar.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi yalnız ətraf mühitə və ya bəzi yeni texnologiyalara investisiya qoymağı deyil, ilk növbədə sosial yenilikləri, sivilizasiyanın inkişaf prioritetlərini və məqsədlərini dəyişdirməyi tələb edir.

Texnologiyaya asılılıq

Əvvəlki sivilizasiyaların bizə buraxdığı qalıqlardan öyrənirik ki, insanın yer üzündə texnologiyadan istifadə etməsi çox qədim tarixə malikdir. Ancaq xüsusilə maarifçilik dövrü ilə birlikdə elmi sahədəki inkişafların texnologiyaya uyğunlaşması ilə istifadə edilən texnologiyanın keyfiyyət və kəmiyyət baxımından böyük dəyişikliyə məruz qaldığı görülür. Bu gün malik olduğumuz texnoloji imkanlar əvvəlki dövrlərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə artıb və kütləviləşib.

Texnologiya günümüzün ictimai həyatına birbaşa istiqamət verməklə gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Texnologiya təhsildən tutmuş ünsiyyətə, nəqliyyatdan sağlamlığa kimi həyatın demək olar ki, hər sahəsində insanlara xidmət edir. Bu qədər geniş ərazidə insanlara xidmət edən texnologiyanın ətraf mühitin qorunması baxımından əks nöqtədə olması təəccüblüdür.

Əslində demək olar ki, texnologiyada hər bir inkişaf ətraf mühiti daha çox təhdid edir və ya yeni risklər yaradır. Bu gün əlimizdə olan qabaqcıl texnologiya nə təbiətə, nə də insanlardan başqa canlılara fayda verməmişdir. Əslində insanlardan başqa canlıların yaşayış sahələri hər inkişaf edən texnologiya ilə bir az da daralmışdır. Çünki texnologiya insanların yaşayış sahəsini digər canlılara və bitkilərə qarşı durmadan genişləndirmişdir [3, s. 167 – 168].

Texnologiya sayəsində insanlar əvvəllər çata bilmədikləri yerlərə çatmış, təbiətdə yeni yaşayış sahələri yaratmış və indi çox çətin coğrafi şəraitdə yaşamaq mümkündür. Bununla da bu gün istifadə etdiyimiz təbii sərvətlərdən əvvəlki illərlə müqayisədə cəmiyyətlərin rifahının yüksəldilməsi üçün daha çox istifadə olunur. Ancaq insanlar üçün müsbət olan bu inkişaflar, təəssüf ki, təbiət üçün mənfi mənzərəyə çevrilmişdir. Çünki texnologiya sayəsində insan təbii sərvətlərə daha çox yük qoyur və onu təbiətin öhdəsindən gələ bilməyəcəyindən çox zorlayır.

İnsan və texnologiya arasındakı əlaqə ölçüsü araşdırıldıqda, maarifçiliklə başlayan və xüsusilə son iki yüz ildə güclənən bir texnologiya mifinin ortaya çıxdığı görülür. Şübhəsiz ki, texnologiyaya həddən artıq inam təsirli kəşflərdən və ixtiralardan qaynaqlanır. Bu vəziyyət bir çox insanın elmi inkişafın texnologiyaya uyğunlaşması sayəsində bu gün ortaya çıxan hər problemi asanlıqla həll edə biləcəklərinə inanmasına səbəb olur. Ancaq bu düşüncənin nə qədər yanlış olduğunu, son illərdə artan texnologiya ilə bağlı qəzalarla öyrəndik.

Bu gün yaşadığımız bir çox ekoloji problemlərin əslində texnologiyaya həddindən artıq etibarımızdan qaynaqlandığını görmək istəmirik. Maarifçiliklə birlikdə meydana çıxan yeni ictimai quruluş texnologiyadan hədsiz dərəcədə asılı olmaqla yanaşı, həm də tədricən virtual dünya yaratmışdır. Bu da insanların reallıqdan uzaqlaşmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, bu gün bütün ölkələr texnologiyadan təkcə sosial və iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi deyil, həm də cəmiyyəti idarə etmək və cəmiyyət üzərində hökmranlıq yaratmaq vasitəsi kimi istifadə edirlər.

Xərc-Fayda təhlili

Bu gün ətraf mühitin mühafizəsində yaşanan problemlərin səbəblərindən biri, şübhəsiz ki, iqtisadiyyatda xərc-fayda təhlilləridir. Demək olar ki, bu gün qüvvədə olan xərc-fayda təhlilləri ətraf mühitin qorunması məqsədi ilə aparılmır. Bu xərc-fayda təhlillərində ən vacib element şirkətlərə və ya insanlara təqdim edəcək pul dəyəridir. Şübhəsiz ki, bu çərçivədə aparılan təhlillər əsasında bu gün lisenziya almış və fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələr var.

İnsanlardan başqa canlıların, bitkilərin və hər şeydən əvvəl dünya ekosisteminin belə bir fəaliyyətdən necə təsirlənəcəyi kifayət qədər nəzərə alınmır. Bu, istər-istəməz istehsalat sistemində istifadə olunan su, hava və torpaq kimi təbii sərvətlərdən məsuliyyətli istifadənin qarşısını alır.

Xərc-fayda analizlərində nəzərə alınan ən mühüm amil şirkətlərin nə qədər pul qazana biləcəyinin anlaşılmasıdır. Bununla belə, fərdlərin və ya şirkətlərin təbiəti qorumaq fikri olmadan pul qazanmaq ambisiyasının ortaya çıxması ətraf mühit üçün son dərəcə dağıdıcı nəticələrə səbəb ola bilər. Pulun cəmiyyətdə sərvət vasitəsi kimi istifadə edilməsi ilə iqtisadi strukturda da mühüm dəyişiklik yaranmışdır.

Bu struktur dəyişikliyinin ən mühüm nəticələrindən biri kapitalist iqtisadiyyatının qurulması olmuşdur. Əslində bu problem kapitalist iqtisadiyyatına xas deyil, lakin demək olar ki, hər bir iqtisadi sistemdə təbiətdən sərvət toplamaq və ya onu sərvətə çevirmək vasitəsi kimi istifadə etmək fikri mövcuddur. Bu, istər-istəməz sərvət üçün yığılan malların daha yaxşı qorunması ilə nəticələnir, digər elementlər isə daha az qorunur və ya heç

qorunmur. Hər hansı bir əmtəənin dəyəri və ya qorunması bazarın ona verdiyi dəyərlə məhdudlaşır [3, s. 88].

Normal şəraitdə bazar sistemində istehsal olunan malların dəyəri cəmiyyətə verdiyi töhfə ilə paralel olaraq artır. Ancaq görünür ki, bu qayda kapitalist istehsal sistemində ekoloji mallara şamil edilmir. Çünki ekoloji nemətlər insanlar və digər canlılar üçün həyati əhəmiyyət kəsb etsə də, bazar baxımından dəyərsiz (sərbəst) mallar kateqoriyasında olması onların qorunmasını çətinləşdirir.

Ekoloji dəyərlərin insana faydası ilə paralel qorunma mexanizminin olmaması, digər tərəfdən tələb-təklif balansı ilə işləyən bazar mexanizminin mövcudluğu ekoloji malların qorunmasına mane olur. Müəyyən mənada kapitalizm ətraf mühitin mühafizəsində dəyər anlayışını ekoloji cəhətdən əlverişsiz və hətta mənasız edən siyasət yürüdür. Bu yanaşmanın qaçılmaz nəticəsi olaraq, istehsal sistemində istifadə olunan su, hava və torpaq kimi ekoloji dəyərlərin maliyyə faydaları bazar üçün digər məhsullarda olduğu kimi kifayət qədər nəzərə alınmır.

Bu gün həyatı təhlükə altına alan ekoloji problemlərə baxmayaraq, ekoloji dəyərlərin hələ də xərc-fayda təhlilinə adekvat şəkildə daxil edildiyini söyləmək olmaz. Digər tərəfdən, pul ödəməklə aldığımız çox adi məhsullar belə asanlıqla fayda və xərc baxımından təhlil edilə bilər.

Dünya cəmiyyətlərində üstünlük təşkil edən istehsal üsullarının mənfəət-xərc təhlillərinin başqa bir çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, təhlil zamanı işin yalnız maddi tərəfi nəzərə alınır, mənəvi cəhət nəzərə alınmır. Lakin danılmaz faktdır ki, bu gün şəhər cəmiyyətlərində yaşayan insanların psixoloji və sosial inkişafı üçün yaşıllıqlar son dərəcə vacibdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək bitki müxtəlifliyi olan klinikalarda yerləşdirilən xəstələr digər klinikalarda yerləşdirilən xəstələrdən daha tez sağalırlar. Buna baxmayaraq, bugünkü istehsal sistemlərində pul qazanma ambisiyasının cəmiyyətdə üstünlük təşkil etməsi səbəbindən sosial-psixoloji sahədə təbiətin insana verdiyi töhfələr diqqətdən kənarda qalır. Çünki istehsalda maddi dəyərə əsaslanan kapitalın mənfəət-xərc yönümlü yanaşması pul dəyərlərinin insan dəyərlərindən üstün olmasına səbəb olur.

Digər tərəfdən, bugünkü iqtisadiyyatların ümumiyyətlə müəyyən edilmiş "insan ehtiyaclarını ödəmək" funksiyalarını nə dərəcədə yerinə yetirməsi də şübhəlidir. İqtisadiyyatın bütün cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəməsi, yoxsa cəmiyyətin məhdud bir hissəsinin ehtiyaclarını ödəməsi də mübahisəlidir [4, s. 25].

Dünyada istehsal olunan ümumi ÜDM-in 60 trilyon dollardan çox olmasına baxmayaraq, bir milyarda yaxın insanın aclıq sərhədində olması və 3 milyarda yaxın insanın bu qrupa yaxın olması təəccüblüdür. Çünki bugünkü iqtisadi sistemin işləməsi fərdin ehtiyaclarını ödəməkdənsə, cəmiyyətin müəyyən təbəqələri arasında pul qazanmaq yarışında edilən davranışlara çevrilib.

Ehtiyac olub-olmamasından asılı olmayaraq, davamlı yığılma məntiqi ilə görülən işlər müntəzəm olaraq fərdlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu səbəbdən də müasir cəmiyyətdə, ilk növbədə kapitalizmdə mövcud olan, insan ehtiyaclarını ödəmək əzmində olan istehsal sistemlərinin hüdudlarından asanlıqla kənara çıxa bilirlər.

Rəqabət

Şübhəsiz ki, bu gün hakim olan kapitalist iqtisadi sisteminin ən mühüm ilklərindən biri bazarların rəqabətə açıq olmasını təmin etməkdir. Rəqabətdən asılı olaraq, daha keyfiyyətli və daha ucuz məhsulların meydana çıxacağı və bununla da sosial faydanın artacağı qəbul edilir. Lakin rəqabət şəraitinin yaradılmasında bazar üçün mühüm əhəmiyyət

kəsb edən bir çox amillər nəzərə alınsa da, bu şərtlərə əlavə olaraq ətraf mühitin mühafizəsi prinsipinin olmaması və ya ən azı uzun müddət buna məhəl qoyulmaması mühüm bir problem kimi ortaya çıxır.

Başqa sözlə, ekoloji dəyərlərin qorunması uzun illərdir ki, rəqabətin zəruri şərtlərindən biri kimi qəbul edilmir. Bu yanaşmanın qaçılmaz nəticəsi olaraq şirkətlər digər rəqiblərinə qarşı itirdikləri üstünlükləri qoruyub saxlamaq üçün təbiət resurslarından daha çox istifadə etməyi seçmişlər. Yaradılan rəqabət şəraitinin ətraf mühitə qayğı göstərməməsi də bu gün yaradılmağa çalışılan davamlı inkişaf yanaşmasında mühüm problemdir. Məlumdur ki, dünyada mövcud olan şirkətlər məsafəni saxlayır və ya ən azından ətraf mühiti qorumaq istəmirlər.

Şirkətlərin rəqabət şəraitinə ekoloji dəyərlərin qorunmasını daxil etmək istəməməsinin səbəbi iqtisadi üstünlüklərini itirmək qorxusundan irəli gəlir. İstehsal xərclərini azaltmaq və mənfəətlərini daim artırmaq həvəsində olan firmalar ətraf mühiti qorumaq üçün müxtəlif səylərin onlara əlavə xərc gətirəcəyindən qorxurlar. Məlumdur ki, şirkətlər ümumilikdə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə yüksək xərclərdə iştirak etmək əvəzinə, ümumiyyətlə, bu xərcləri dövlətin üzərinə qoyurlar və ya bu xərclərdən xilas olmaq üçün müxtəlif yollar axtarırlar [5].

Eyni yanaşmaya görə şirkətlər dövlətlərin ətraf mühitlə bağlı etməyə çalışdıqları hüquqi tənzimləmələrə müqavimət göstərirlər, hətta zaman-zaman əks istiqamətdə lobbiçilik fəaliyyətlərini dəstəklədikləri də görünür.

NƏTİCƏ

Dünyada hökmranlıq edən istehsal sistemlərinin təbiətlə uzlaşmadığının ən konkret sübutu, şübhəsiz ki, artan ekoloji problemlərdir. Bu gün bu istehsal sistemlərində getdikcə daha çox çəki qazanan bazar iqtisadiyyatı təcrübələri ətraf mühitin mühafizəsi baxımından həm nəzəri, həm də praktiki olaraq problemlər yaradır. Artan ekoloji problemlər səbəbindən bazar iqtisadiyyatının dayanıqsız hala düşdüyü anlaşılsa da, bu sistemin ömrünü uzatmaq üçün həll yollarının axtarıldığı görülür.

Bu araşdırmanın ən mühüm çıxılmaz nöqtəsi onun bazar iqtisadiyyatı üzərində mərkəzləşməyə davam etməsidir. Bu axtarışın ən konkret nəticəsi davamlı inkişaf konsepsiyasının tətbiqi olmuşdur. Lakin dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının məzmununun dəqiqləşdirilməməsi və adekvat tətbiq oluna bilməməsi gözləntiləri uğursuz edir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının məhdud əvəzlənməsi səbəbindən təbiətin verdiyi imkanlardan bəhrələnmək ideyası və təbiəti mühafizə yanaşması həmişə birlikdə qəbul edilib.

İnsan maraqlarının prioritetliyi, təbii sərvətlərin mürəkkəb strukturu və təbiətin mühüm funksiyaları kimi səbəblərə görə, təbii sərvətlərin mühafizəsində daima insan mənfəəti istiqamətində təsnifat aparılmışdır. Hətta bu vəziyyət öz-özünə ziddiyyət təşkil edir. Çünki dəyər anlayışı yer və zamana görə fərqlənir ki, bu da davamlılıq baxımından fundamental problemdir.

Digər tərəfdən insanın yaratdığı sosial, iqtisadi və mədəni məqsədlər də daxil olmaqla təbiətdən bəhrələnmənin davamlılığı və ya bu istiqamətdə tələblərin mövcudluğu təbii sərvətlərin yükünü artıracaq tələblərdir. Çünki bu məqsədlər istər-istəməz pulun dəyərinin qorunması, tam məşğulluğun təmin edilməsi, xarici ticarət balansı kimi iqtisadi siyasətin məqsədlərini ehtiva edir. Davamlı inkişaf yanaşmasında müzakirə olunan nəzəri problemlərlə yanaşı, praktikada da problemlər mövcuddur.

Aydındır ki, dayanıqlı iqtisadiyyatın qurulmasının başlanğıc nöqtəsi şirkətlərin və iqtisadiyyatın maraqlarının güdülməsi ola bilməz. Buna baxmayaraq, şirkətlər malik olduqları iqtisadi və siyasi gücdən istifadə edirlər, bazar iqtisadiyyatında davamlı inkişaf

yanaşmasının ola biləcəyini və iqtisadi inkişaf qorunub saxlanılarkən ətraf mühitin qorunmasını qəbul edən bir yanaşmadır.

Ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması və təbii sərvətlərin qorunması baxımından siyasi hakimiyyətin bu anlayışda olması və ətraf mühitin mühafizəsi ideyası ilə inteqrasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qərarlar həm ağırdır, həm də siyasi hakimiyyət qərarların həyata keçirilməsində tərəddüd edir.

İqlim dəyişikliyi və ozon təbəqəsinin deşilməsinin qarşısının alınması istiqamətində dövlətləri təmsil edən siyasi hakimiyyətin münasibət və davranışı buna misal ola bilər. Lakin təbiəti tənzimləmək və dəyişmək qabiliyyətinə malik olan insanların bu cür davranışları bazar mexanizmləri ilə deyil, yalnız siyasi qərarlarla idarə oluna və ya məhdudlaşdırıla bilər.

Əlavə olaraq, çirkləndirən ödəmə prinsipi, hökumətlər çirkləndirən müəssisələrdən çirklənmə xərclərini çəkmələrini tələb etməli və bu xərcləri başqalarına və ya ətraf mühitə yükləməməlidir.

Bazar mexanizmi isə yalnız qəbul edilən qərarlara dəstək funksiyasını yerinə yetirə bilər. Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, ekoloji vergilərin tətbiqi, sosial qruplar arasında əməkdaşlığın artırılması (dəyirmi masa görüşləri, lokal şəbəkələrin yaradılması kimi) və ətraf mühitlə bağlı institusionallaşma təşəbbüsləri siyasi arenada həyata keçirilə biləcək tənzimləmələrə misal ola bilər.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının bazar iqtisadiyyatı şəraitində qarşıya qoyulması konsepsiyanın özünün inkişafında mühüm maneələrdən biri kimi meydana çıxır. Çünki bu anlayışın tətbiqindən 30 ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq, anlayış bazar yanaşmalarının kölgəsindən yayınmayıb. Bu günə qədər ətraf mühitlə bağlı görülən işlərin nəticəsi göstərir ki, bu istiqamətdə yaranmış və ya yaradılacaq prinsipləri mövcud sosial-iqtisadi struktura inteqrasiya etmək çətindir.

Nəticə etibarı ilə belə görünür ki, dünya cəmiyyətlərinin ətraf mühitdə, iqtisadiyyatda və sosial sahələrdə yaranan problemlərin öhdəsindən gəlmək imkanları mövcud modellərin fəaliyyətini saxlamaq üçün yanaşmalardan imtina edərək, yeni ekoloji əsaslı yanaşmaların mənimsənilməsindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. AYDEMİR, Saliha E. (2014), “Kentsel Açık ve Yeşil Alanlar”, Kentsel Alanların Planlanması ve Tasarımı, Akademi Yayınları, Trabzon, 337 s.
2. BECK, Silke (2018), “Kassandras Fall: Zur Rolle der Wissenschaft(en) im Falle von globalen Umweltveränderungen”, Die Natur der Natur (Bielefeld: IwtPaper, Nr: 23): 427 p.
3. BERGMANN, Eckhard (2017), “Die Städte in der Bundesrepublik Deutschland - auf dem Weg zu einer nachhaltigen Stadtententwicklung?”, Stadt mit Zukunft, 6. Forum der LpB 723 s.
4. BOOKCHIN, Murray (2016), Ekolojik Bir Topluma Doğru, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev: Abdullah Yılmaz)? 555 s.
5. BROWN, Laster R. (2016), Dünyayı Nasıl Tükettik, (Çev. M Fehmi İmre), Türkiye İş Bankası Y., İstanbul, 398 s.
6. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/5697

ECOLOGICAL APPROACH TO THE ECONOMIC DIMENSION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Javadzada Farid Agaddin
The State Committee on Urban Planning and
Architecture of the Republic of Azerbaijan
Email: cavadzadafarid@gmail.com

ABSTRACT

The relationship between man and nature has changed rapidly with the enlightenment. However, this change has caused serious damage to the environment as it predicts an economic structure based on the intensive use of resources. The sabotage created by this economic concept in the natural order causes great harm not only to plants and animals, but also to humans. In this evolving negative picture, ideas have begun to be put forward that call into question the existing concept of production and the need to change it.

Among these considerations, the concept of sustainable development has made the most of its name. However, the concept of sustainable development has been able to embody a very limited development. Although economic activity is the most important cause of environmental pollution, the proposed sustainable development models are either limited or ineffective.

Sustainable development does not mean fundamental changes in the basic structures of the modern economy, such as growth, consumption, profitability and competition. This situation represents the weakest link in the concept of sustainable development. With the process of globalization that began after 1980, the market economy began to spread around the world, and doubts about the application of the sustainable development approach increased.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ЭКОНОМИЧЕСКОМУ ИЗМЕРЕНИЮ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Джавадзаде Фарид Агаддин оглы
Государственный Комитет по градостроительству
и архитектуре Азербайджанской Республики
Эл. адрес: cavadzadafarid@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Отношения между человеком и природой быстро изменились с эпохой просвещения. Однако это изменение нанесло серьезный ущерб окружающей среде, поскольку оно предсказывает экономическую структуру, основанную на интенсивном использовании ресурсов. Саботаж, создаваемый этой экономической концепцией, в естественном порядке наносит огромный вред не только растениям и животным, но и человеку. В этой складывающейся негативной картине стали выдвигаться мнения, ставящие под сомнение существующую концепцию производства и необходимость ее изменения.

Среди этих соображений концепция устойчивого развития максимально использовала свое название. Однако концепция устойчивого развития смогла

воплотить в себе очень ограниченное развитие. Хотя хозяйственная деятельность является наиболее важной причиной загрязнения окружающей среды, предлагаемые модели устойчивого развития либо ограничены, либо неэффективны.

Устойчивое развитие не означает фундаментальных изменений в основных структурах современной экономики, таких как рост, потребление, прибыльность и конкуренция. Эта ситуация представляет собой самое слабое звено в концепции устойчивого развития. С процессом глобализации, начавшимся после 1980 года, рыночная экономика начала распространяться по миру, и сомнения в применении подхода устойчивого развития усилились.

EFFECTIVE ORGANIZATION OF COMMUNICATION SERVICE OF AZERCELL IB IN LIIBERATED TERRITORIES

Babayeva Zülfiyyə İlkin

zulfiyyebabayeva95@mail.ru

KEY WORDS: modernization technologies, reconstruction of Karabakh, providing liberated territories with the latest communication services, construction of smart villages in the liberated lands, effective organization of Azercell company in Karabakh

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: технологии модернизации, реконструкция Карабаха, обеспечение освобожденных территорий новейшими услугами связи, строительство умных деревень на освобожденных землях, эффективная организация компании Azercell в Карабахе.

AÇAR SÖZLƏR: modernləşdirmə texnologiyaları, Qarabağın yenidən qurulması, işğaldan azad edilmiş ərazilərin ən müasir rabitə xidmətləri ilə təmin edilməsi, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda ağıllı kəndlərin salınması, Azercell şirkətinin Qarabağda səmərəli təşkili

When we focus on organizing telecommunications in the liberated territories we can see that Azercell is the first telecompany which began working in the liberated territories. Azercell company maintained the fist mobile network in Shusha which is the cultural centre of Azerbaijan.

Azercell telecompany provided liberated territories with 4G network, this network initiated from Jabrayil to the Shusha. And this telecompany intended to spread its mobile infrastructure around Karabakh,. Right now Azercell organize more than 65 units of 2G/3G/4G radio base stations in the different areas of Karabakh, such as, Agdam, Shusha, Jabrayil, Gubadli, Fuzuli, Kalbajar and Zangilan and also the settlement of Hadrut, Sugovushan and Istisu and the villages of Lachin and Khojavand.

The CEO of Azercell Zarina Zeynalova said that, “The liberation of Karabakh from the occupation of Armenia is a big chance for Azerbaijan. After liberation these regions are being developed and in order to develop these territories we need more people to work there. And the primary goal of Azercell company is expand its latest mobile technology into these territories”.

The Government of Azerbaijan has realized a lot of projects to develop these liberated territories, such as “Smart City” concepts and Azercell telecompany has announced that “We are ready to support on this concept every time”

Azercell telecompany tries to expand the latest mobile network around the restored territories, when the population return their native lands, they will be provided with the modern technology and also the latest communication services.

In order to organize telecommunications infrastructure in the liberated territories, Azercell organized a visit to Shusha on September 22nd and 23rd. On two days the Azercell Customers Care met with different people who work there, for example, healthcare personnel, employees of different organizations, military men , received services and so on. Azercell provided more than 50 different customer operations with sim card change, new acquisition, number restoration.

Azercell is the first telecompany which visited to Karabakh for analyzing situations. Azercell will have expanded its mobile network, service centers across the Karabagh, by the time, the population return to their lands.

In the modern era telecommunications play a major role for communication of people. In order to develop the country, we need start developing the cities and villages of this country. Especially, if these regions were under the control of enemies or under the

occupation for nearly 30 years. To construct mobile communication in the region is not simple. Firstly you need discover the areas, for example, mountains, rivers, electricity and so on.

Mobile telecommunications is essential for working of mobile phones in the area. Mobile telecommunications infrastructure divided into three parts:

1) Base Stations
2) Mobile Switching Centre
3) Base Transceiver Station

To construct mobile network requires more investment. When we talk about wireless telephones, they consist of : cordless telephones and cell phones. Cordless telephones are phones which used at home and consist of a handset and a base station. Since 2000 year, mobile telecommunications used 3G and it caused to increase customers and also its data traffic transport.

In mobile telecommunications, areas are located connected to radio frequencies. We should ensure that the channels are not influenced by transmissions from other users operating at the same frequency. So, while allocating the frequencies, we should wait the sufficient separation between transmitters.

In order to construct mobile communication networks we need some devices:

1) Base stations contain of GSM antennas and all GSM antennas are connected to each other in wired or wireless communication. It is essential to construct base stations which control customers in the areas. Mobile phones connect base stations with the help of cells. How many areas are covered with cells depending on the distribution method. If the size of cells are small and massive antennas are installed, in this situation macro cells will be used. The main issue of macro cells is its height which approximately covers 30 km.

2) The second device is cell clusters which contains of a group of cells. The main speciality of its is to use frequency again for increasing number of customers.

3) Cell size. Macro cells helps to increase coverage area of BS. The number of base stations effects cells. It means that if the cells cause increasing costs, we need more base stations. Additionally, if the customers increase, it means minor level control base stations are maintained

4) In cellular system another method is frequency re-use method. It is based on increasing number of users in the specific area. This method helps empowering the frequencies to be re -used. Every radio transmitter has own specific area. The same process is belonging to the users too.

5) The other is CO channel Interference. The frequencies which are accepted by admin is limited in GSM system. So we should reuse the frequencies on the system. CO channel can take place in the base stations. In order to eliminate CO channel Interferences, we need wait the distance among CO channel cells. We prefer using directional antennas for decreasing CO channel Interference.

6) Cell splitting- it helps to divide the cell cite with radio coverage into two ,three or more new cell sites in a wireless telephones system.

7) Fading and Fading Margin- it is differed from others, so in this system encounter controlled telecommunications motions over the medium spread. What is margin? There are 2 parts: the received indicator strength level and influencing of radio to the receiver

Today 70 percent of earnings of ICT sector is getting by mobile telecommunication especially Azercell. In our country the main sectors which provide us with the job is telecom sector and ICT. Azercell has created ecosystem which stimulates to create more 12.000 jobs in our country . TeliaSonera's assessment practice has influenced positively employers' activity, the salary of employees has increased and also country's economy has resisted

Azercell IB affects Azerbaijan's economy positively, it plays as a benchmark company in terms of corporate responsibility. Azercell company realizes some social projects which is contain of following aspects:

1.Culture and art
2.Healthcare
3.Sports
4.Education and youth
5.Support of low-income
6.Economic development
7.Environment

In order to offer with the high quality games to the people, Azercell generated " Azercell games " service. This service creates a chance for people to play much more quality mobile phones . Besides "Azercell games" service, Azercell presents other services such as, " Kabinetim " Mobile application, "ivi " service and so on.

Azercell thinking of the problems and needs of children crrated " Children Hotline Service " in Goygol Region. Last year 3581 calls were accepted by Hotline Service. Azercell generated IV Children Paralympic Games where 140 disabled children joined and to struggle for 19 medals in 8 kinds of sports.

Azercell also supports the young specially students who studied in the university. This company organizes career days for students every year. This project focuses to improve the youth.

Azercell created the new program which is called " Student Bursary Program " for students who have financial problems. This program helps academic and individual improvement of students and it accepted 1400 students in 2018. 231 trainings were held by Azercell Academy under the leadership of 30 trainers last year.

After liberating territories from occupation The Republic of Azerbaijan has planned a big technological future for Karabakh. The country's aim is to modernize these villages and cities, so, the plan has been drawn up, after 30 years of occupation it is difficult to reconstruct all these territories, as time consuming and process is confused. The Azerbaijan Republic has set a new organization which is called " Coordination Headquarters " for reconstruction. Besides this organization, 17 working groups have been created by the

Government. The Government of Azerbaijan has planned that totally $2.2 billion will be spent for the reconstruction process. After restoration of infrastructure, the priority will be divided between foreign and private investments.

The Republic of Azerbaijan is aimed to provide all regions with the modernization technologies. So, our country has realized some projects in the liberated areas such as construction of smart villages in these territories.

Today 70 percent of earnings of ICT sector is getting by mobile telecommunication especially Azercell. In our country the main sectors which provide us with the job is telecom sector and ICT. Azercell has created ecosystem which stimulates to create more 12.000 jobs in our country . TeliaSonera's assessment practice has influenced positively employers' activity, the salary of employees has increased and also country's economy has resisted. The goal of "Azercell "company is to provide restored territories with the latest technologies and communication services.

Xülasə. Azərbaycan Respublikası ərazilərini işğaldan azad etdikdən sonra Qarabağ üçün böyük texnoloji gələcək planlaşdırıb. Ölkənin məqsədi bu kəndləri və şəhərləri müasirləşdirməkdir və ona görə də plan hazırlanıb, 30 illik işğaldan sonra bütün bu ərazilərin yenidən qurulması çətinləşir, çünki vaxt aparan proses qarışıqdır. Azərbaycan Respublikası yenidənqurma üçün "Koordinasiya Qərargahı" adlanan yeni təşkilat yaratmışdır. Bu təşkilatla yanaşı, hökumət tərəfindən 17 işçi qrupu yaradılıb. Azərbaycan hökuməti yenidənqurma prosesinə ümumilikdə 2,2 milyard dollar xərcləməyi planlaşdırıb. İnfrastruktur bərpa edildikdən sonra prioritet xarici və özəl investisiyalar arasında bölünəcək.

Azərbaycan Respublikası bütün regionları modernləşdirmə texnologiyaları ilə təmin etmək məqsədi daşıyır. Belə ki, ölkəmiz işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bu ərazilərdə ağıllı kəndlərin salınması kimi bir sıra layihələr həyata keçirib.

Bu gün İKT sektorunun gəlirlərinin 70 faizini mobil telekommunikasiya, xüsusən də Azercell gəlir. Ölkəmizdə bizi işlə təmin edən əsas sektorlar telekommunikasiya sektoru və İKT-dir. Azercell ölkəmizdə 12 mindən çox iş yerinin yaradılmasına təkan verən ekosistem yaradıb. TeliaSonera-nın qiymətləndirmə təcrübəsi işəgötürənlərin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmiş, işçilərin əmək haqqı artmış, həmçinin ölkə iqtisadiyyatı müqavimət göstərmişdir. "Azercell" şirkətinin məqsədi bərpa olunan əraziləri ən müasir texnologiyalar və rabitə xidmətləri ilə təmin etməkdir.

Резюме: После освобождения территорий от оккупации Азербайджанская Республика наметила для Карабаха большое технологическое будущее. Целью страны является модернизация этих сел и городов, поэтому план составлен, после 30 лет оккупации сложно реконструировать все эти территории, так как время и процесс запутаны. Азербайджанская Республика создала новую организацию, которая называется «Координационный штаб» по реконструкции. Помимо этой организации Правительством создано 17 рабочих групп. Правительство Азербайджана

запланировало, что всего на процесс реконструкции будет потрачено 2,2 миллиарда долларов. После восстановления инфраструктуры приоритет будет разделен между иностранными и частными инвестициями.

Азербайджанская Республика нацелена на обеспечение всех регионов технологиями модернизации. Так, в освобожденных районах наша страна реализовала ряд проектов, таких как строительство на этих территориях умных поселков.

Сегодня 70 процентов доходов сектора ИКТ приходится на мобильную связь, особенно на Azercell. В нашей стране основными секторами, которые обеспечивают нас работой, являются сектор телекоммуникаций и ИКТ. Azercell создал экосистему, которая стимулирует создание более 12 000 рабочих мест в нашей стране. Практика оценки TeliaSonera положительно повлияла на деятельность работодателей, зарплата сотрудников увеличилась, а также устояла экономика страны. Целью компании «Azercell» является обеспечение восстановленных территорий новейшими технологиями и услугами связи.

References

1.Extending the technology acceptance model to mobile telecommunication innovation: The existence of network externalities. Journal of consumer Behaviour 7(2), pp. 101-110. Wang T. and Zhang, S.(2005)

2.https://azertag.az/en/xeber/__Faster_internet_connection_with_4G_MiFi_from_Azercell-1821353

3.https://www.bartleby.com/essay/Marketing-Strategy-Of-Azercell-FCC924WVN6

4.https://www.teliacompany.com/en/news/news-articles/2012/background-to-azercell-and-telecommunications-in-azerbaijan/

İDARƏETMƏ İNFORMASİYA SİSTEMLƏRİ, PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLL YOLLARI

Qasımlı Bəsti Adil qızı
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: qasimlibesti96@gmail.com

Açar sözlər: *idarəetmə informasiya sistemləri, informasiya texnologiyaları, verilənlərin emalı sistemi, qərarlara dəstək sistemləri, intellektual sistemlər*
Keywords: *management information systems, information technologies, data processing systems, decision support systems, intelligent systems*
Ключевые слова: *информационные системы управления, информационные технологии, системы обработки данных, системы поддержки принятия решений, интеллектуальные системы*

Bu gün İT – ları sürətlə inkişaf edir və onun bu inkişafı bütün dünyada dövlət və özəl təşkilatların səmərəliliyinin artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İdarəetmə İnformasiya Sistemləri məhsuldarlığın bu artımında mühüm rol oynayır. Bu araşdırmada İdarəetmə İnformasiya Sisteminin mövqeyi, məqsədi, konsepsiyası, rolu, faydaları və təsnifatı izah edilmiş, təşkilatın problemləri və maneələri nəzərdən keçirilmişdir. Nəhayət, İdarəetmə İnformasiya Sisteminin çətinliklərinin öhdəsindən gəlmək üçün bəzi həllər və təkliflər təqdim edilmişdir.

Giriş

Müxtəlif növ informasiya sistemləri vardır və onlar təşkilatda müxtəlif vəzifələrdə istifadə olunur. Müxtəlif informasiya sistemlərinin və onların təsnifatının müəyyən edilməsində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur [5,3]:

Verilənlərin emalı sistemi (TPS): əməliyyatların işlənməsini dəstəkləyən proqram təminatı sistemi və ya aparat və proqram təminatının birləşməsidir. Verilənlərin emalı sistemi - böyük həcmdə informasiyanı emal edir və gündəlik əməliyyatların, məsələn, satış məntəqələri və ya pərakəndə satış mağazalarının işlənməsi kimi biznes sahəsində geniş tətbiq olunur. İlk verilənlərin emalı sistemi 1960-cı ildə IBM tərəfindən American Airlines üçün hazırlanmış SABER idi [1].

Verilənlərin emalı sistemləri şirkətin informasiya sisteminin əsasını təşkil edir. Bir çox şirkət bu tip sistem olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Şirkətdə əməliyyatlar aparıldıqca, verilənlərin emalı sistemləri məlumatları toplayır, emal edir, saxlayır və satış, alış, ödəniş və s. kimi iş əməliyyatlarını təmin edir. Verilənlərin emalı sistemlərinin əsas məqsədi şirkətin gündəlik fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqdır. Ən çox görülən əməliyyatlara hesab-faktura, əmək haqqı, sifarişlərin istehsalı və qəbulu daxildir. Şirkətlər bu fəaliyyətləri tez, sistemli və səmərəli şəkildə həyata keçirməyi hədəfləyirlər. Bütün bu fəaliyyətlər istənilən təşkilatda operativ səviyyədə həyata keçirilir və oxşar ümumi xüsusiyyətlərə malikdir:

– Şirkətlərdə bu əməliyyatlar dəfələrlə təkrarlanır.

– Bu əməliyyatların həyata keçirilmə üsulu bütün şirkətlərdə çox oxşardır.

– Fəaliyyətlər ətraflı təsvir edilə bilən yaxşı başa düşülən addımlara (prosedurlara) bölünə bilər.

– Standart prosedurlar üçün çox az istisnalar var.

Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər əməliyyatları idarə etmək üçün rutinlər yaratmağa imkan verir. Təşkilatın əməliyyat səviyyəsində böyük həcmdə əməliyyatlar bir çox şirkətləri bu fəaliyyət növü vasitəsilə əldə edilən məlumatların işlənməsinin daha səmərəli və effektiv üsullarını sınamağa və inkişaf etdirməyə vadar edir.

Əməliyyat emal sistemləri eyni gündəlik fəaliyyətləri yerinə yetirmək üçün istifadə edilən əl prosedurlarından daha sürətli və daha dəqiqdir. Əməliyyat emalı sistemi yaxşı strukturlaşdırılmış rutin tapşırıqları yerinə yetirmək üçün əl prosedurlarını kompüter əsaslı prosedurlarla əvəz edir.

Qərarlara Dəstək Sistemləri – Bütün şirkət qərarları təkrarlanmır və bəziləri nadir hallarda və ya bəlkə də yalnız bir dəfə qəbul edilməlidir. Qərarlara dəstək sistemləri zaman-zaman ortaya çıxan daha az strukturlaşdırılmış və ya müəyyən edilmiş problemlərin həlli üçün bir vasitə təmin edir. Qərarlara Dəstək Sistemləri strukturlaşdırılmamış qərarlar qəbul etməli olan menecerlərə kömək edir. Qərarın qəbul edilməsi üçün aydın prosedurlar olmadıqda və qərarda nəzərə alınmalı olan bütün amilləri əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün olmadıqda, qərar strukturlaşdırılmamış hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün informasiya sistemləri, hətta dolayı yolla da olsa, qərar qəbul etməyi dəstəkləyir. Qərarlara dəstək sistemi qərar qəbuletmə prosesini dəstəkləmək üçün açıq şəkildə hazırlanmışdır. Bu sistemlər istifadəçi problemin alternativ həll yollarını nəzərdən keçirərkən onunla dialoqu asanlaşdırır və sistem verilənlər bazasına girişi və məlumatı təqdim etmək üçün qurulmuş modelləri təmin edir.

Qərar qəbuluna dəstək sistemləri interaktivdir və xüsusi strukturlaşdırılmamış qərar qəbuletmə problemlərini həll etmək üçün insanın düşünmə qabiliyyətini genişləndirmək məqsədi daşıyır. Bu tip sistem qərar qəbul etmə proseslərinə diqqət yetirir və qərara aid müvafiq faktları asanlıqla və dəqiq şəkildə təqdim etməlidir. O, həmçinin yaradıcı şəkildə istifadə oluna bilən və istifadəçiyə bir sıra alternativləri araşdırmağa və problemə cavab vermək üçün lazım olan məlumatları təqdim etməyə imkan verən emal mediasına interaktiv giriş təklif etməlidir.

Qərar qəbuluna dəstək sistemlərinin əsas üstünlüyü qərarların avtomatlaşdırılmasında deyil, dəstək funksiyasındadır [3]. Kompüterin vəzifəsi məlumatlara çıxışı təmin etmək və alternativ həllərin sınaqdan keçirilməsinə imkan verməkdir, lakin o, menecerin meyarlarını əvəz etməməlidir.

Qərar qəbuluna dəstək sistemləri təşkilatın əməliyyat emal sistemindən və inzibati məlumat sistemindən, eləcə də xarici mənbələrdən alınan məlumatlardan istifadə edir. Əslində, məlumat yaratmaq üçün tələb olunan məlumatlar əməliyyatların işlənməsi sistemində və inzibati məlumat sistemində olduğu kimi təkcə verilənlər bazasından deyil, bir sıra mənbələrdən əldə edilə bilər. Bundan əlavə, bir Qərar qəbuluna dəstək sistemi

əvvəllər əldə edilmiş məlumatları saxlaya və sonra yenidən emal edə bilər. İstifadəçi sorğular verməklə, onları variasiyalara uyğunlaşdırmaq və problemi anlamağa kömək etmək üçün modellər yaratmaq və ya dəyişdirməklə, məlumatları idarə etməklə və mətn, strukturlaşdırılmış məlumat və ya rəqəmlər daxil ola biləcək hesabatların formatını və məzmununu dizayn etməklə sistemlə qarşılıqlı əlaqə qurur.

Bu sistemlərdən istifadə edərkən hansı məlumatların lazım olduğunu müəyyən etmək vacibdir. Yaxşı strukturlaşdırılmış situasiyalarda bu məlumat əvvəlcədən müəyyən edilə bilər, lakin strukturlaşdırılmamış mühitlərdə bu, mürəkkəbləşir. Menecer müəyyən məlumatlara malik olduqdan sonra o, daha çox məlumatın lazım olduğunu anlaya bilər; başqa sözlə, müəyyən məlumatlar əlavə məlumat ehtiyacını ortaya qoyur.

Bu hallarda sistemin hesabatlarının nə formatı, nə də məzmunu əvvəlcədən tərtib edilə bilməz. Buna görə də qərara dəstək sistemləri əməliyyatların işlənməsi sistemlərindən və ya inzibati məlumat sistemlərindən daha çevik olmalıdır. İstifadəçi istədiyi hər hesabatın məzmununu müəyyən etməyi bacarmalıdır. Buna görə də, strukturlaşdırılmamış problemlər üzrə qərarların qəbul edilməsində menecerin öz meyarları mühüm rol oynayır. Qərara dəstək sistemləri menecerlərə kömək etsə də, onlar menecerin öz meyarlarını əvəz edə bilməz.

İntellektual sistemlər – milli təhlükəsizliyin vacib elementidir. Beləliklə, bu sistemlər texniki, proqram təminatı, verilənlər və kompüter şəbəkələrinin idarə edilməsi problemlərinə strateji şəkildə cavab verməlidir. İnformasiya sistemlərinin əhəmiyyəti, əsasən, qlobal informasiya cəmiyyətinə uyğunlaşma ehtiyacını təşkilatdakı bütün menecerlər və ya insanlar adından effektiv və məsuliyyətli başa düşməkdən ibarətdir. Nəticə etibarilə, kompüter sistemləri bu gün getdikcə daha çox milli təhlükəsizliyin mühüm komponentinə çevrilir.

Rəqabət üstünlüyü yaratmaq üçün əməliyyat və idarəetmə sahələrində kompüter sistemlərindən və onlara xas olan tətbiqlərdən istifadə yerli və milli qurumlar arasında internet əsaslı məlumat mübadiləsini təmin edir. Bu məqsədlə, intellektual informasiya sisteminin əsas konsepsiyaları ixtisaslaşdırılmış tətbiqləri, qərar qəbuletmə prosesini əsaslandırmağa və təşkilatın rəqiblərinə qarşı strateji üstünlük yaratmağa kömək edən texniki və davranış elementlərini təmin edir.

İntellektual sistem - xarici mühitin vəziyyətindən asılı olaraq parametrlərini konfiqurasiya etmək üçün daxili prosessordan istifadə etmək imkanı olan proqram təminatı olan sistemdir. İntellektual informasiya sistemləri adi informasiya sistemlərinin inkişafının təbii nəticəsidir, onlar yalnız qərarların qəbulu üçün məlumatların hazırlanması proseslərində deyil, həm də informasiyanın işlənib hazırlanması proseslərində yüksək avtomatlaşdırma səviyyəsinə malik ən çox elm tutumlu texnologiyaları cəmləşdirmişlər.

İntellektual İnformasiya Sistemi (Süni İntelekt) – İntellektual İnformasiya Sistemi bir növ intellektual sistem olmaqla yanaşı, informasiya sistemlərinin növlərindən biridir. İntellektual sistem (İS) – biliyə əsaslanan avtomatlaşdırılmış sistem və ya insan fəaliyyətinin dəstəklənməsi və təbii dildə təkmil dialoq rejimində məlumatların axtarışı üzrə

əsas vəzifənin həyata keçirilməsi üçün proqram linqvistik və məntiqi-riyazi alətlər toplusudur.

İntellektual informasiya sistemləri aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- inkişaf etmiş ünsiyyət bacarıqları;
- mürəkkəb zəif rəsmiləşdirilmiş tapşırıqları həll etmək bacarığı;
- öz-özünə öyrənmə bacarığı;
- uyğunlaşma qabiliyyəti.

Bundan əlavə, mürəkkəb problemlərin həlli üçün intellektual dəstəyi olan məlumat və hesablama sistemləri məlumatın məntiqi emalının hesablamalardan üstün olduğu sistemlərdir.

Süni intellekt (AI) maşınların intellekti olub, onu yaratmağı hədəfləyən kompüter elminin bir sahəsidir. Süni intellekt hər hansı süni şəkildə yaradılmış hər hansı varlıq (obyekt) tərəfindən nümayiş etdirilir. Süni intellekt sistemləri hazırda iqtisadiyyatda, tibbdə, mühəndislikdə və hərbi sahədə müntəzəm istifadə olunur.

Hazırda süni intellekt insanları və ya heyvanları tədqiq etməkdənsə, dünyanın zəkaya təqdim etdiyi problemləri öyrənməyi əhatə edir. Süni intellektdə istifadə etməklə tədqiqatçılar insanlarda müşahidə olunmayan və ya insanların edə biləcəyindən daha çox hesablama tələb edən metodlardan istifadə etmək bacarığı əldə edirlər. Süni intellekt ümumiyyətlə kompüter elmi ilə əlaqələndirilsə də, onun riyaziyyat, psixologiya, biologiya, fəlsəfə və bir çox başqa sahələrlə çox mühüm əlaqələri var. Məhz bütün bu sahələrdən biliyi birləşdirmək bacarığı, ağıllı süni varlıq yaratmaq axtarışında irəliləməyə fayda verir.

İdarəetmə İnformasiya Sistemləri oxşar ehtiyacları olan istifadəçilər üçün məlumat verən informasiya sistemləri kimi müəyyən edilə bilər. İdarəetmə İnformasiya Sistemlərinin əsas məqsədi menecerləri qərar qəbul etmək və problemləri həll etmək üçün lazım olan məlumatları təmin etməkdir. İdarəetmə İnformasiya Sistemləri, əməliyyatların işlənməsi nəticəsində yaranan məlumatları özündə birləşdirən korporativ verilənlər bazası tərəfindən dəstəklənir [4].

Hər bir təşkilat müntəzəm olaraq ortaya çıxan, həftəlik, aylıq və ya rüblük müəyyən məlumatların tələb olunduğu bir çox məsələlərlə bağlı qərar qəbul etməlidir. Buna misal olaraq, müştəri əsasında müştəri üzrə satış rəqəmlərinin aylıq bölgüsüdür. Qərar vermə prosesləri aydın şəkildə müəyyən edildiyi üçün qərar qəbul etmək üçün lazım olan məlumatlar asanlıqla müəyyən edilə bilər. Buna görə də, inzibati məlumat sistemi bu qərarları əsaslandırmaq üçün müntəzəm hesabatlar hazırlaya bilər; bu hesabatlar əvvəlcədən hazırlanmış formatda hazırlanır və təqdim olunur. Beləliklə, bu sistemlər strukturlaşdırılmış qərarlar üçün dəstək verir, çünki idarəçilər qərarların qəbulu prosesində hansı amillərin nəzərə alınmalı olduğunu əvvəlcədən bilirlər və İdarəetmə İnformasiya Sistemi bu strukturlaşdırılmış qərarların qəbulu üçün bütün lazımi məlumatlarla aydın strukturlaşdırılmış hesabatları təqdim edir.

Bu hesabatlar istisnaların idarə edilməsi konsepsiyasını daxil etmək üçün genişləndirilə bilər. Bu zaman informasiya prosessoru faktiki göstəriciləri əvvəllər müəyyən edilmiş standartlarla müqayisə edir və əgər göstəricilər məqbul hədləri aşarsa, menecerin

diqqətini bu fakta cəlb edir. İstisna idarəetməsi İdarəetmə İnformasiya Sistemi hesabatlarına dörd şəkildə daxil edilə bilər:

1. Yalnız istisnalar baş verdikdə hesabat hazırlamaqla.

2. İstisnaları vurğulamaq üçün hesabatın ardıcıllığı funksiyasından istifadə etməklə. Hesabatın qeydləri bir və ya bir neçə əsas sahəyə uyğun olaraq artan və ya azalan qaydada düzülə bilər ki, daha çox diqqət tələb edən qeydlər siyahının yuxarısında görünsün. Məsələn, satış hesabatı müəyyən müddət ərzində hər bir müştəri üçün satışların azalan ardıcıllığı ilə təşkil edilə bilər; ən böyük həcmləri satın alan müştərilər buna görə də birinci görünür.

3. İstisnaları birlikdə qruplaşdırmaqla. Bu halda hesabatlar hazırlanır ki, istifadəçi müəyyən meyarlara uyğun olaraq müəyyən sahələrdə istisnalar tapa bilsin. Məsələn, hesabat müştərilərin ödənilməmiş hesab-fakturalarını bir ay ərzində, 30 gündən, 60 gündən və ya 90 gündən çox müddətə tərtib edilmiş sütunlarda təqdim edə bilər. Bu, menecerlərə müəyyən dövrlər üçün ödənilməmiş hesab-fakturaları bir sütunda müəyyən etməyi asanlaşdırır.

4. Normadan kənara çıxma göstərməklə. Fəaliyyətlərin nəticələri proqnozlaşdırılan hərəkətlərlə müqayisə edilir və hər hansı fərq kənarlaşma kimi təqdim olunur. Məsələn, hesabat coğrafi ərazilər üzrə real məhsul satışı ilə bağlı məlumatları satış proqnozları ilə müqayisə edə və fərqi kənarlaşma sütununda təqdim edə bilər.

İdarəetmə informasiya sistemlerinin problemləri

Bütün mövcud maneələr humanist, təşkilati və ekoloji amillərə bölünürsə, əsas çatışmazlıqlar və uğursuzluqların səbəbləri və ictimai təşkilatlarda IIS-dən istifadə edilməməsinin səbəbləri aşağıdakılardır:

Humanist amillər:

- Dizaynerlər tərəfindən istifadəçi ehtiyaclarının başa düşülməməsi (ehtiyacların düzgün müəyyən edilməməsi və onların təhlilinin olmaması).
- Menecerlər və istifadəçilər üçün məlumatın olmaması, çünki onlar nə istədiklərini və məlumat ehtiyaclarının nə olduğunu dəqiq bilmirlər.
- Menecerlərin və istifadəçilərin sistemin dizaynında iştirakının olmaması.
- Menecerlərin proqram təminatı və informasiya sistemlərini düzgün başa düşməməsi.
- Toplanmış məlumatlarda dəqiqliyin olmaması.

Ətraf Mühit faktorları:

- Sistemin yaradılması prosedurlarının və metodologiyasının və mərhələlərinin olmaması.
- Sistem və proqram təminatının dizaynı üçün uyğun məsləhətçilərin olmaması.
- İdarəetmə informasiya sistemlərində ekoloji aspektlərin qiymətləndirilməməsi.
- Bununla bağlı ciddi diqqətin və adekvat investisiyanın olmaması.

Təşkilati amillər:

- Menecerlərin, istifadəçilərin və sistem inzibatçılarının iştirakı və əməkdaşlığı üçün yaxşı şəraitin olmaması.
- Sistemin layihələndirilməsindən əvvəl mövcud sistem və metodların təhlilinin olmaması.
- Mövcud gücün qiymətləndirilməməsi.
- Uyğun olmayan sistemin tətbiqi.
- İstifadəçi təhsilinin olmaması.
- Qeyri-adekvat və natamam sənədlər.

Nəticə

İnformasiya sistemlərinin inkişafı inzibati idarəetmənin bürokratik mahiyyətinin azalmasına səbəb olur. Bəzi nəzəriyyəçilər hesab edirlər ki, İT qərarı inzibati idarəetmədə demokratiyanın əsaslarını zəiflədir, çünki İT-nin xarakteri demokratik deyil, daha çox texnokratikdir. Bəzi insanlar plüralizm, söz azadlığı və s. kimi demokratik dəyərlərin İT tərəfindən təbliğ edildiyinə inanırlar. Rabitə dünyasında birbaşa nəzarət standartlaşdırma və təhsil kimi dolayı vasitələrlə əvəz olundu. Bilik gücün əsasını təşkil edir və hakimiyyətin kənarlaşdırılması uzunmüddətli perspektivdə mənfi nəticələr verir və cəmiyyətə zərər verir və bütün dövlət üçün problemlər yaradır.

Nəhayət, İdarəetmə İnformasiya sistemləri qərar qəbul edənlərin öz seçimlərini edə biləcəyi geniş tənzimlənən variantları təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Əsas odur ki, bu, qərar qəbul edənlər tərəfindən hansı seçimlərin edilməsindən asılı olmayaraq, nəticənin çox vaxt müsbət olmasını təmin edir. Əslində, buna görə bir çox qərar qəbul edənlər çətin iş seçimləri edərkən İİS alətlərindən istifadə etməyi seçirlər. Tanınmış bir konsepsiya olaraq, yaxşı qərar seçimlərinin olması biznesimizdə icra edilə bilən qərarlara zəmanət verir [4,5,6].

Təklif və tövsiyələr

- İİS-dən istifadə etməzdən əvvəl təşkilatlarda informasiya sistemlərinin istifadəsi üçün hərtərəfli planın təqdim edilməsi zəruridir.
- Səmərəli və ixtisaslı işçiləri cəlb etmək və mövcud işçilərin sabitliyi üçün uyğun motivasiya yaratmaq.
- Bütün mühüm inzibati təşkilatlarda informasiya xidməti müəssisələrinin yaradılması və qurumların yardımçı (İİS) təşkilatlar kimi təyin edilməsi.
- Təşkilatda İİS layihəsinin ilkin mərhələlərində İİS şurasının və ya İİS rəhbər komitəsinin formalaşdırılması.

Ədəbiyyat

1. Ali, R. & Ali, A. (2018). Chapter 7: Types of Information Systems in Business. Management Information System – 1 st Edition (pp. 130-155). Muhalla Jangi, Qissa Khawani, Peshawar, Pakistan: Al-ilum Publications.
2. https://altametrics.com/information-systems/information-system-types.html(4)

3. https://www.simplilearn.com/types-of-information-systems-and-applications-article
4. Jawadekar. (2006). Management information systems: Texts and cases. New York, NY: McGraw Hill.
5. Manoj Kumar. Management information system,challenges and solutions, *İnfokara research*, Volume 8 Issue 10 2019;689-693
6. Mehdi Babaei, Jafar Beikzad (2013) Management information system, challenges and solutions. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, Vol 2, No 3(s) pp. 374-381
7. Piccoli, Gabriele; Pigni, Federico (July 2018). *Information systems for managers: with cases* (Edition 4.0 ed.). Prospect Press. p. 28. ISBN 978-1-943153-50-3. Retrieved 25 November 2018.
8. Vittal, A., & Shivraj, K. (2008). Role of IT and KM in improving project management performance. *VINE*, 38 (3), 357 – 369.
9. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI

MANAGEMENT INFORMATION SYSTEM, CHALLENGES AND SOLUTIONS

B.A.Qasimli

SUMMARY

Today, increasing the growth of IT and its considerable effect, on increasing productivity of public and private organization at the world, therefore, Management Information System play a vital role in this growth of productivity. The present study explained the position, aim, concept, role, benefits and classification of Management Information System, and reviewed the problems and barriers of the organization. Finally, some solutions and propositions were presented to cope with the challenges of Management Information System.

ИНФОРМАЦИОННАЯ СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Б.А.Гасымлы

РЕЗЮМЕ

Сегодня увеличивается рост ИТ и его значительное влияние на повышение производительности государственных и частных организаций в мире, поэтому информационные системы управления играют жизненно важную роль в этом росте производительности. Настоящее исследование объяснило положение, цель, концепцию, роль, преимущества и классификацию управленческой информационной системы, а также рассмотрено проблемы и барьеры организации. Наконец, были представлены некоторые решения и предложения, чтобы справиться с проблемами Информационной системы управления.

KÜR ÇAYINDAN SU TƏCHİZATI SİSTEMLƏRİNDƏ İSTİFADƏNİN ARAŞDIRILMASI

Xıdırova P.İ

"Sukanal" Elmi-Tədidqiqat və Layihə İnstitutu, Baki şəhəri,
pervane.khidirova@gmail.com

Xülasə. Müasir dövrün aktual qlobal problemlərindən biri əhali və təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin su ilə təminatıdır. Əhalinin artımı və iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində bütün dünyada su ehtiyatlarından istifadə sürətlə çoxalır, əksər region və ölkələrdə su təminatı getdikcə pisləşir. Qlobal istiləşmə şəraitində mövcud su ehtiyatlarının azalma tendensiyası müşahidə olunur. Su probleminin kəskinləşməsi əhalinin ərzaq təminatı və regionların ekoloji təhlükəsizliyinə birbaşa təsir göstərir. Hazırda, su ölkələrin dayanıqlı inkişafının həlledici amillərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanda Kür boyu məskunlaşmış əhali tarixən çayın sularından müxtəlif məqsədlər üçün, o cümlədən içməli su təchizatında istifadə etmişdir.

Açar sözlər: Kür çayı,su təmizləyici qurğular, su axımın transformasiyası, transsərhəd çay.

Bakı şəhəri daxilində sənaye sektorunun dinamik inkişafı və bütün bunlarla əlaqədar yeni iri yaşayış massivləri və kiçik rayonların yaradılması, yaşıllıqların salınması və ətraf qəsəbə və kəndlərin böyüməsi və digər bu kimi amillər nəticəsində Abşeron yarımadasında suya olan tələbat artmış, su təchizatı sistemində suların bölüşdürülməsi və paylanılması sahələrində çiddi çətinliklər yaranmışdı.

Azərbaycanda əhalinin su təchizatı məsələsi böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Paytaxt Bakı şəhərinin su təchizatının dayanıqlılığını təmin etmək üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Kür çayının sahilində sutəmizləyici qurğular kompleksinin inşası layihəsinin icrasına 1969-cu ildə başlanmış və Ümummilli liderin təşəbbüsü ilə "xalq tikintisi"nə çevrilmiş və qısa müddətdə layihənin birinci mərhələsinin icrası başa çatdırılmış və 1970-1971-ci illərdə mərhələlərlə istismara verilmişdir. Bakıdan 142,5 km məsafədə yerləşən Hacıqabul rayonunun Kiçik Talış kəndi yaxınlığında yerləşən kompleksdə təmizlənən suyun Abşeron yarımadasına nəqli üçün magistral kəmərlər çəkilmişdir. Birinci mərhələdə kəmərlərlə paytaxta 3,2 m3/s içməli su ötürülürdü və bu artan tələbatı ödəmədiyi üçün 1980-ci illərdə layihənin ikinci və üçüncü mərhələsi həyata keçirilmişdir. Beləliklə, Kür su kəmərləri sisteminin ümumi məhsuldarlığı saniyədə 9,5 kubmetrə çatdırılmışdır. 2010-cu ilin dekabr ayında Oğuz-Qəbələ-Bakı Su Kəməri, 2015-ci ilin oktyabr ayında isə Ceyranbatan Ultrasüzgəcli Sutəmizləyici Qurğular Kompleksinin istismara verilməsi nəticəsində Abşeron yarımadasının içməli su təminatında stabillik təmin olunmuş, Kür sumizləyici qurğular kompleksindən Abşeron yarımadasına nəql etidirilən suyun bir hissəsi digər ərazilərin təchizatına yönəldilmişdir. Kür sutəmizləyici qurğular kompleksinin imkanlarından yararlanmaqla içməli sudan əziyyət çəkən Aran bölgəsinin içməli su təchizatının yaxşılaşdırılması məqsədilə 2013-cü ildə

Şirvan-Muğan, 2014-cü ildə isə Sabirabad-Saatlı qrup su kəmərləri istismara verilmişdir. Hazırda bu kəmərlər vasitəsilə Şirvan, Salyan, Hacıqabul, Biləsuvar, Sabirabad və Saatlı şəhərlərinə su verilir. Gələcəkdə Neftçala şəhəri, həmçinin bu kəmərlərin marşrutu boyunca yerləşən 180-ə yaxın kəndin sakinləri də bu mənbədən içməli su ilə təmin olunmaqla, ümumilikdə 600 mindən artıq insanın içməli su təchizatı yaxşılaşdırılacaqdır. Mingəçevir, Yevlax şəhərlərinin və ətraf kəndlərin içməli su təchizatının yaxşılaşdırlması məqsədilə Kür çayı üzərində yerləşən Mingəçevir su anbarından su götürülür. Bu şəhərlərin əhalisini keyfiyyətli içməli su ilə təmin etmək üçün Mingəçevirdə məhsuldarlığı sutkada 55 min kubmetr olan müasir tipli sutəmizləyici qurğu istismara verilmişdir. Hazırda Mingəçevir şəhəri bu mənbədən qidalanır, növbəti mərhələdə Yevlax şəhərinə və ətraf kəndlərə də içməli su veriləcəkdir. Təmizləyici qurğuların iş prinsipi: xam suların təmizlənilmə texnologiyalarına görə Birinci və İkinci Kür Sutəmizləyici Qurğular Kompleksi üç pilləli qəbul olunmuşdur. Kür çayından üzən nasos stansiyalarla götürülən səthi xam sular təmizləyici qurğulara, emal olunmaq üçün ötürülür. Təmizləyici qurğulara verilən sular qəbul olunmuş texnoloji sxemlərə uyğun olaraq kimyəvi reagentlərdən istifadə olunmaqla ilk təmizlənmə radial və daha sonra üfüqi durulduculara həyata keçirilir. Bu qurğularda lildən təmizlənilən emal suları sonrakı mərhələdə sürətli qum süzgəclərindən keçirilməklə, içməli su həddinə çatdırılır. Kür sutəmizləyici qurğularında emal prosesləri zamanı suların zərərsizləşdirilməsi maye xlorla həyata keçirilir. Suların xlorlaşdırılması iki dəfə, təmizləyici qurğulara daxil olduqda və oradan çıxdıqdan sonra aparılır. Təmizləyici qurğularda tam təmizlənilmə proseslərindən keçirilən içməli sular qaldırıcı nasoslar vasitəsilə təzyiqli magistiral kəmərlərə ötürülür və Bakı şəhəri istiqamətində nəql olunur. Relyef baxımından uzaq məsafədən ötürülən bu suların Bakı şəhərinə çatdırılması məqsədiylə magistiral kəmərlərin 89-cu kilometrliyində, Səngəçal qəsəbəsi ərazisində rezervuarlar və su qaldırıcı nasos stansiyası tikilmişdir. Kür Su Kəmərlərilə Bakı şəhərinə verilən sular Səngəçal su anbarı və nasos stansiyaları təsərrüfat sahəsinə, oradan isə nasoslarla Bakı şəhərinə ötürülür.

Kür çayı Qafqazın ən böyük transsərhəd çayıdır və onun hövzəsində bütövlükdə və ya qismən beş ölkə yerləşir: Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və İran İslam Respublikası. Kür çayı Xəzər dənizinə tökülür və axın boyu çoxsaylı qollar qəbul edir (şəkil1) və onun sularından beş ölkənin hər birində müxtəlif məqsədlər üçün geniş istifadə edilir. Nəticədə Kür çayının illik axımı çay boyu təbii və antropogen transformasiyaya uğrayır.

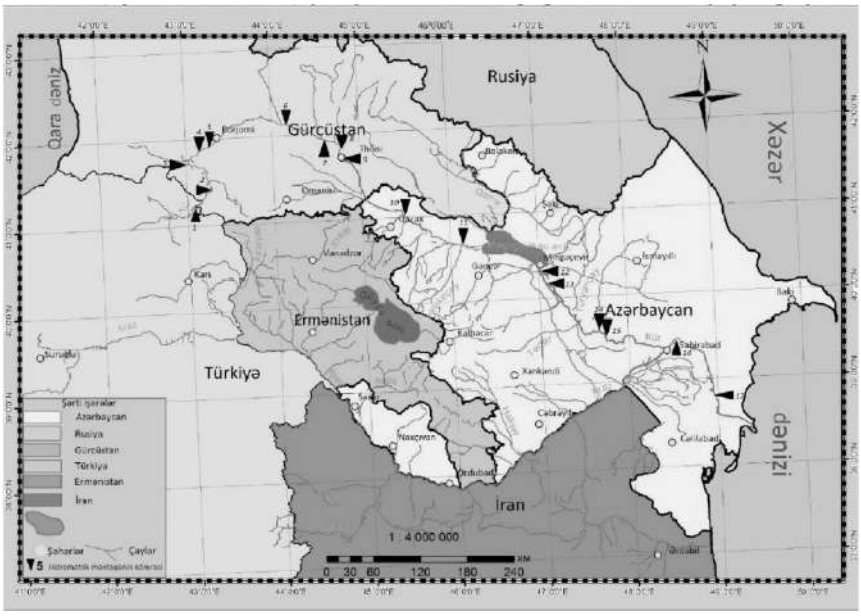

Şəkil 1. Kür çayı hövzəsinin xəritəsi

Cədvəl 1-də Kür çayının ölkələr üzrə uzunluğu və sutoplayıcı sahəsinin paylanması verilmişdir.

Cədvəl 1: Kür çayının ölkələr üzrə uzunluğu və sutoplayıcı sahəsi

№	Ölkə	Çayın uzunluğu, *km*	Su toplayıcı sahə, km^2	
			Araz hövzəsi nəzərə alınmadan	Araz hövzəsi ilə birlikdə
1	Türkiyə	174	5590	27548
2	Gürcüstan	522	34740	34740
3	Azərbaycan	819	37960	56700
4	Ermənistan	-	7710	29800
5	İran	-	-	39212
	Cəmi	1515	86000	188800

Kür hövzəsində 30-a yaxın transsərhəd çay var. Bunların ən böyüyü Araz çayıdır. O, Türkiyə, Ermənistan, İran və Azərbaycan ərazisindən keçərək Kürə tökülür. Onun uzunluğu 1072 km, hövzəsinin sahəsi isə 102000 km2-dir. İllik axımın təbii transformasiyası.

Kür çayında ekoloji situasiya olduqca gərgindir. Aparılan ekoloji monitorinqlər nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Kür və Araz çayları İran və Türkiyə ərazilərində çirklənmələrə məruz qalmırlar, demək olar ki, çaylarda çoxlu miqdarda çöküntülər olmur, sənaye tullantıları axıdılmır. Bu ərazilərdə hər iki çayda ekoloji vəziyyətlər normaldır. Türkiyədən başlayaraq Gürcüstanın Barjomi Dərəsinə qədər ərazilərdə Kürün sularının təbii vəziyyətləri demək olar ki, dəyişmir. Ancaq Borjomi, Kxaşuri, Qori, Msxeti və s. şəhərlərinin məişət tullantı sularının Kürə qarışması üzündən çayda mikrobların sayı 3-4

dəfə artır. Kür çayının amansız çirklənmələri Mtsxeti şəhərindən başlayaraq Tbilisi, Rustavi və Qardobani kimi iri şəhərlərin həm məişət, həm də sənaye tullantı sularının axıdılması səbəbindən baş verir. Bu ərazilərdən atılan tullantı suları demək olar ki, heç bir təmizlənmə prosesi aparılmadan birbaşa Kür çayına axıdılır. Ekoloji çəhətdən güclü çirklənmələrə məruz qalmış Xramçayın Kür çayına qovuşduğu ərazilərdən sonra da Kür çayının çirklənmələrinin ifrat dərəcədə artımına səbəb kimi göstərilir. Rəsmi mənbələrə görə Gürcüstan Respublikası ərazilərindən Kür çayına il ərzində 2,4 milyon kubmetrdən çox tullantı suları axıdılır. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan ərazilərində də Kür sularına münasibət ürəkaçan deyildir. Bu ərazilərdə də Kür boyu yerləşən iri şəhərlər, rayon mərkəzləri və iri yaşayış məntəqələrinin bütün çirkab suları bilavasitə çaya axıdılır. Qeyd olunmalıdır ki, trayektoriyaları boyu Kür sahillərində əhalisinin ümumi sayı 10 milyondan çox olan yaşayış məntəqələri və sənaye obyektləri olan iri şəhərlər salınmışdır. Bu yaşayış məntəqələri və sənaye obyektlərinin tullantı suları ilə yanaşı, drenaj suları vasitəsilə də Kürə xeyli miqdarda duz, terrigen (asılı halda olan iri həcmli) çöküntülər qarışır.

Kür çayı boyu Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərində 15 saydan çox su anbarları yaradılmış və təxminən bir o qədər də su elektirik stansiyaları tikilmişdir. Kür çayının çirklənmə mənbələrindən biri də onun üzərində quraşdırılmış yüzlərlə nasos stansiyalarıdır.

Kür çayının sularına mənfi təsir göstərən mənbələr içərisində ona qarışan qolların (Qarasu çay, Tərtər çay, Kərkər çayı, İnçəçayı və s.) da rolu az deyildir. Kür Su Kəmərlərinin baş qovşağı Kür ilə Araz çaylarının qovuşduqları yerdən sonra yerləşdiyinə görə Araz çayının müasir vəziyyətinə nəzər salmaq lazımdır. Məlumdur ki, Araz çayı Respublikamızın ərazilərinə daxil olana qədər Ermənistan ərazilərindən keçir və ciddi çirklənmələrə məruz qalır. Yerevan şəhərindən keçən Razdan çayı vasitəsilə şəhərin çirkab suları Araza axıdılır. Ermənistan ərazilərində 15 saydan çox sənaye şəhərlərinin tullantı suları da heç bir təmizləmə prosesləri həyata keçirilmədən birbaşa Araz çayına tökülür. Bu suların tərkibi küllü miqdarda kükürd, azot və duz turşuları, sönməmiş əhəng, ağır metallar, turşu və qələvi məhlulları və s. bu kimi maddələrlə zəngindir. Araz çayı Naxçıvan ərazilərində də çiddi çirklənmələrə məruz qalır. Bir çox sənaye və məişət tullantı suları Oxçunçay və Bərgüşad çayları vasitələrilə Araz çayına daxil olur. İstər Ermənistan, istərsə də Naxcıvan ərazilərindən Araz Çayına qurğuşun, kükürd, sink, mis, molibden, mərgümüş və s. bu kimi zəhərli maddələr qarışığı axıdılır. Qətiyyətlə demək olar ki, Araz çayında olan zəhərləyici təsirlər onun Kürlə qovuşduqları yerlərə qədər saxlayır. Bütün bunlar da Kür çayı sularının əlavə olaraq çirklənməsinə səbəb olur. Qeyd olunmalıdır ki, təbii çayların suları axınları boyu 25-30 km məsafədə öz-özünə təmizləmə qanunlarına əsasən təmizlənilməli və əvvəlki vəziyyətlərə qaytarılmaqla sabit vəziyyətə düşməlidir, fəqət Kür və Araz çaylarında suların amansız çirklənmələrə məruz qalma səbəblərindən bu çayların suyunun təbii müqavimətləri xeyli azalmışdır və axınları boyu 130 km-dən çox məsafələrə qədər öz təsirlərini göstərirlər. Beləliklə, Kür sularının müxtəlif maddələrlə çirklənməsi onun tərkibinin dəyişməsinə və bununla da onun keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Hesablamalara görə Kür vadisində yaşayan əhali tərəfindən (sənaye və məişət tullantılarından əlavə) çaya hər il 5 min tona yaxın fosfor və azot qarışıqlıqları axıdılır.

Sudakı üzvü və qeyri-üzvü maddələrin miqdarlarının bu çür artması onun fauna və florasının inkişafına mənfi təsir göstərir. Bütün bunlar da su təmizləmə məntəqələrinə olan tələblərin daha da artırılmalarına səbəb olur. Kür Sutəmizləyici Qurğuların suğötürücü qurğular (üzən nasos stansiyaları) yerləşən ərazidə Kür çayının suları ilin müxtəlif aylarında (əsasən, yaz və yay aylarının 2-3 ayında) ifrat bulanıqlıq səbəbindən güclü lillənməyə məruz qalır. Ümumiyyətlə Kür çayı az rəngli və yüksək bulanılqlı su mənbəyi bölmələrinə aiddir və ilin fəsillərindən asılı olaraq asılı maddələrin miqdarı 250-60000 q/m^3 təşkil edir. Kür çayı sularında bulanılılıqlığı təşkil edən asılı hissəciklər əsasən gil, karbonatlı suxurlar, lil, xırda dənəli qum, metal hidrooksidləri, üzvü hissəciklər və s. ibarətdir ki, bunların da arasında xəstəlik törədici mikroorqanizm və viruslar üstünlük təşkil edir, bəzi hallarda isə tərkiblərində radioaktiv elementlər də ola bilir. Kür Su Kəmərləri istismara verildikdən bu günə kimi İdarənin Fiziki-kimyəvi və Bakterioloji Laboratoriyasında aparılan çoxillik müayinələrin nəticilərinə görə Kür çayından götürülən xam sularda il ərzində müşahidə olunan temperatur 1,0-25,0^0C, rəngliliyi (Pt-CO şkalası üzrə) 0-20 dərəcə, asılı maddələrin miqdarı 250-60000 mq/l (bəzi hallarda qısa müddətli olsa da bu rəqəm 10 min mq/l-ə qədər və daha çox olmaqla da müşahidə olunur), ümumi codluğu 4,3-8,4 mq.ekv/l, hidrogen göstəricisi PH=7,4-8,7, dəmirin miqdarı 0,04-0,30 mq/l, maqneziumun (məhlul) miqdarı 0-0,1 mq/l, ammiaklar (NH_4(N) 0-0,05 mq/l, nitratlar (NO_3(N) 0,33-3,45 mq/l, nitritlər (NO_2(N) 0-1,5 mq/l, oksigenə bioloji tələbat (OBT) 0,83-4,00 mq/l, oksigenə kimyəvi tələbat 10-25 mq/l, həll olmuş maddələrin ümumi miqdarı 535-1000 mq/lt, alüminium qalığı (Al_3+) 0,05-0,35 mq/l, molibden (Mo^{6+}) 0-0,15 mq/l, qurğuşun (Pb^{2+})$^{-0}$, ftor (F^-) 0,08-0,35 mq/l, manqan (Mn^{2+}) 0,020-0,0126 mq/l, mis (Cu^{2+}) 0,001-0.019 mq/l, sulfat (SO_4^{2-}) 107-311 mq/l, xloridlər (Cl^-) 36-108 mq/l, Sink (Zn^{2+}) 0.001-0,010 mq/l, quru qalıq 402-1115 mq/l və s. təşkil edir.

Yerüstü (səthi) mənbə sularının tərkibi adətən ona bulanıqlıq və rənglilik verən asılı və kolloid hissəciklərdən ibarət olur ki, bunların da miqdarlarının tələb olunan səviyyələrə qədər azaldılması onların çökmə müddətindən asılı olaraq (hissəciklərin çökmə müddəti onların iriliyi, xüsusi çəkiləri, formaları və temperaturlarından asılıdır) qəbul olunmuş təmizləmə qurğularda (texnoloji tərkiblərindən və onlarda aparılan təmizləmə effektlərindən asılı olaraq) həyata keçirilir.

Nəticə

Beləliklə, su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün tədbirlər planı hazırlanarkən Kür hövzəsində yerləşən digər ölkələrin su sektorunun inkişafı ilə bağlı müvafiq planları da nəzərə alınmalıdır. Hazırda bütün hövzə ölkələri ilə dialoq aparmaq və çay sularının kəmiyyəti və keyfiyyəti haqqında müşahidə məlumatlarının mübadiləsini təşkil etmək mümkün olmadığından, Azərbaycan qonşu ölkələrlə ikitərəfli müqavilələr əsasında əməkdaşlığa üstünlük verir. Bu isə mövcud problemləri qismən həll etməyə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynov Q.C., İmanov F.Ə "Kür çayından su təchizatinda istifadə və onun axımının antropogen dəyişməsi" Su ehtiyatları, hidrotexniki qurğular və ətraf mühit

mövzusunda Beynəlxalq Elmi-praktiki konfrans, 15-16 mart 2017-ci il, Bakı, Azərbaycan
2. Rüstəmov S.H. Azərbaycan SSR-nin çayları və onların hidroloji xüsusiyyətləri. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960. – 196 s.
3. Водные ресурсы Закавказья (Под ред. Г.Г.Сванидзе и В.Ш.Цомая) Л.: Гидрометео- издат, 1988. – 264 с.
4. Георгиевский В.Ю. Изменение стока рек России и водного баланса Каспийского моря под влиянием хозяйственной деятельности и глобального потепления. Автореферат дис. на соиск. уч. степени докт. геогр. наук. – СПб, 2005 – 39 с.
5. Фатуллаев Г.Ю. Современные изменения водных ресурсов и водного режима рек Южного Кавказа (в пределах Каспийского бассейна). Баку, 2002. – 167 с.
6. Рустамов С.Г., Кашкай Р.М. Водные ресурсы Азербайджанской ССР. Баку. Элм, 1989.– 184 с.
7. Öziş Ü, Y.Özdemir.Turkeys Transboundary watercourses and the Euphrates-Tigris Basin.// Transboundary Waters and Turkey.Istambul. 2009.-pp.21-57.
8. D.S.İ.,1995: Haritali istatistik bülteni. Ankara, DSİ Genel Müdürlüğü, n.991-viii-177, 513p.
9. Yıldız Mehmet, Özkaya Mustafa, Gürbüt Atilla, Uçar İsmail. TurkeySurfase Water Patential and its change in time. // International Congress. River Basin Management. Volume I., Antalya-Turkey, 2007.-pp.127-138.
10. UNDP/GEF 2007. Transboundary Diagnosnic Analysis of the Kura Aras River Basin.
11. UNDP/GEF 2013. Transboundary Diagnosnic Analysis (Up-dated) of the Kura Aras River Basin. 202 pp.
12. Imanov F. Water infrastructure of Kura River Basin within Azerbaijan // International
13. Congress River Basin Management. Volume I. Antalya-Turkey, 2007, pp.99-105.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИСТЕМ ВОДОСНАБЖЕНИЯ РЕКИ КУРА

Хыдырова П.И.

Научно- исследовательский и Проектный Институт «Суканал»,
pervane.khidirova@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Одной из актуальных глобальных проблем современности является обеспечение водой населения и различных отраслей экономики. В условиях роста населения и экономического развития использование водных ресурсов во всем мире стремительно растет, а водоснабжение ухудшается в большинстве регионов и стран. В условиях глобального потепления наблюдается тенденция к сокращению существующих водных ресурсов. Обострение водной проблемы напрямую влияет на продовольственную и экологическую безопасность регионов. Сегодня вода стала одним из ключевых факторов устойчивого развития стран. Люди, живущие вдоль Куры в Азербайджане, исторически использовали речную воду для различных целей, в том числе для питьевого водоснабжения.

INVESTIGATION OF USE OF KURA RIVER WATER SUPPLY SYSTEMS

Khidirova P.I.,

”Azersu”OJSC, “Sukanal” Scientific-Research və Design Institute, Baku,
pervane.khidirova@gmail.com

SUMMARY

One of the current global problems of modern times is the supply of water to the population and various sectors of the economy. In the context of population growth and economic development, the use of water resources around the world is growing rapidly, and water supply is deteriorating in most regions and countries. In the context of global warming, there is a tendency to reduce existing water resources. The aggravation of the water problem has a direct impact on food security and environmental security in the regions. Today, water has become one of the key factors in the sustainable development of countries. The people living along the Kura in Azerbaijan have historically used the river water for various purposes, including drinking water supply..

MAŞINQAYIRMA SƏNAYESİNİN YENİDƏNQURULMASININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ.

İ.E.Şərifli
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: İsmayilSharifli@gmail.com

Açar sözlər: yenidənqurma, inkişaf, maşınqayırma sənayesi, innovasiya, ağır sənaye,

Keywords: reconstruction, development, engineering industry, innovation, heavy industry

Ключевые слова: реконструкция, развитие, машиностроение, инновации, тяжелая промышленность

Giriş

Maşınqayırma sənayesi hələ köhnə sovet dövründə respublika iqtisadiyyatının qabaqcıl sahələrindən idi. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatında da bu sahənin özünə xas yeri var. Beləki, əvvəllər ümumiyyətlə neft maşınqayırma üstünlük təşkil edirdisə, hazırda ölkəmizdə maşınqayırma ayrılıqda ağır sənayenin əsas istiqamətlərdən biri kimi inkişaf edir. Digər sənaye sahələrində olduğu kimi maşınqayırma sənayesində də yenidənqurma işləri əsas istiqamətlərdən biri hesab edilir.

Azərbaycan qədim tarixə malik bir neft ölkəsi olduğundan burada neft maşınının iştirak tapması da öz növbəsində qanunauyğun vəziyyətdir.

Neft-qaz maşınqayırma sənayesi birliyinin tarixi 1935-ci ildən başlayır. Eyni dövrdə neft avadanlığının və alətlərinin istehsalı və təmiri təşkilatlarının birləşdirilməsi əsasında "Azneftmaş" yaradıldı və sonralar SSRİ Sənaye Birliyi - "Soyuzneftmaşa ", daha sonra isə "Azneftkimyamaş" Dövlət Şirkətinə çevrildi.

Azərbaycanın erkən istehsal mərkəzi olaraq inkişafı nəticəsində ölkənin maşınqayırma sənayesi köhnə Sovetlər Birliyinin ağır sənayesinin əsası olaraq bilinirdi. Köhnə SSRİ-nin bütün neftçıxarma torpaqlarında neft və qazın çıxarılması, quyuların cari və təmiri xidməti üçün avadanlıq yüzdə 70%a qədər Azərbaycanda istehsal olunurdu. Neft maşın sənayesinin məhsulları dünyanın 35 ölkəsinə göndərilirdi. Respublikamızın maşınqayırma sənayesi bu tipdən olan sənaye müəssisələrinin ən çox inkişaf etmiş sektoru kimi tanınırdı.

Neft-maşınqayırması kimi formalaşmış maşınqayırma sənayesinin XX əsrin 70- 80-ci illərində radikal inkişaf dövrünə qədəm qoyması nəticəsində Azərbaycan aqrar- sənaye respublikasından sənaye-aqrar respublikasına çevrilmişdir.

1970-1980-ci illərdə ölkəmizdə maşınqayırma sənayesi öz inkişafının yeni mərhələsinə daxil oldu. Bu sahənin quruluşunda ciddi dəyişikliklər yaşandı, strateji obyektlər yenidən quruldu, yeni istehsal sahələri istismara alındı. Bakıda Leytenant Schmidt adına (sonralar Səttar Xan adına), B.Sərdarov adına, "Bakı işçisi", Keşlə və zəngin ənənələri ilə bilinən necə digər nəhəng maşınqayırma müəssisələri fəaliyyət göstərirdi.

Maşınqayırma sənayesi dünyada sürətlə inkişaf edən, bazar payı artan və rəqabətşərtləri ağırlaşan bir sektordur. Bu səbəbdən sektorun davamlı inkişafnın, yenidənqurulmasının təmin olunması iqtisadi miqyasda vacib faktordur.
Cihazqayırma, elektrotexnika, energetikaŞ radioelektronika, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və digər sahələrlə maşınqayırma sənayesi bir-biri ilə qarşılıqlıqlı əlaqəda olmaqla ağır sənayesinin mühim vəhdətini təşkil edirlər.Maşınqayırma öz növbəsindədəzgahqayırma, istehlak predmetləri və müdafiə təyinatlı məhsulların istehsalı edən ağır sənaye kompleksidir. Həmçinin iqtisadiyyatın texniki təminat bazası kimi istehsalatda əmək məhsuldarlığını yüksəltməklə insanların maddi rifahının yaxşılaşmasına xidmət edən bir sahədir.

Respubldikanın xalq təsərrüfatının inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri istehsal potensialının səmərəli istifadəsidir. Qabaqcıl texnikanın tətbiqi əsasında istehsal potensialının sürətlə təzələnməsi birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Bu, yeni məhsulların buraxılışına və yüksək iqtisadi, sosial səmərə əldə etməyə şərait yradır. Sadalanan məsələlər maşınqayırmanın texniki silahlanması əsasında istehsalınsürətlə inkişafına da imkan verir ki, bu da respublika iqtisadiyyatının ümumigedişinə müsbət təsir göstərir.
Hazırda ölkəmizdə maşınqayırma sənaye müəssisələri milli gəlir mənbəyi kimi sənayenin əhəmiyyətli bir sahə olaraq ümumi iqtisadi miqyasında xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, müəssisələrin özəlləşdirilməsi, sənayesinə yönəldilən investisiyaların qoyulması, mühim əhəmiyyətə malik müəssisələrin maddi-texniki bazasının yaradılması, yeni istehsal sahələrinin sektorun yenilənməsini, bazara uyğunfəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur.
Azərbaycanda sənayenin bütün sahələrinin inkişafı bazar iqtisadiyyatının ehtiyaclarına uyğun olaraq maşınqayırmada daxil olmaqla inkişaf üçün xüsusi proqramhəyata keçirdi. Son illərdə, bu sahə üçün dövlət dəstəyi artmaqdadır.
Maşınqayırma sənayesinin inkişaf etdirilməsi əsasında daxili bazardakı tələblərin qarşılanması naminə rəqabətə davamlı məhsullarının istehsalının təmin edilməsi, eyni zamanda digər istehsal və xidmət sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülür.

Maşınqayırma müəssisəsində istehsal prosesinin strukturu

cədvəl 1.

İstehsal prosesi					
Köməkçi istehsal		**Əsas istehsal**		**Xidmət təsərrüfatı**	
Təmir sexi	Alət sexi	Tökmə sexi	Mexaniki emal sexi	Nəqliyyat	Dispetçer

Enerji sexi	Model sexi	Dəmirçi pres sexi	Yığma sexi	Anbar	Təchizat

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Hazırda milli brendlərin yerli və birgə müəssisələr tərəfindən planlaşdırılmış xarici istehsal məhsullarının ölkəmizdə, yaxın illərdə hasilatın artması ilə daxili bazarda xüsusi yer tutur. Müştərək müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin güclənməsi də öz növbəsində bu prosesi sürətləndirmişdir.

Dünyanın ən nəhəng maşınqayırma müəssisələrinin Azərbaycanda öz istehsal sahələrini yaratmaq niyyətlərinin gerçəkləşməsi isə bu sahənin yüksək inkişafını təmin edəcəkdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, maşınqayırma sənayesinin davamlışəkildə inkişafı minlərlə yeni iş yerlərinin açılması deməkdir. Bu isə insanların məşğulluğunun təmin olunması, sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir mərhələdə maşınqayırma sektou üzrə rəqabət qabiliyyətinin artırılması milli sənayenin inkişafının sürətləndirilməsindən asılıdır. Ona görə də iqtisadi dövlət milli sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, o cümlədən sənaye siyasət strategiyası xəttinin mərkəzində olmalıdır. Sənaye siyasəti - təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə, habelə həmin fəaliyyətdə istehsal amillərinin alınması, istehsalın təşkili, mal və xidmətlərin bölgüsü və satışı sahəsində bütün həyattsikllərinə (məhsullarının həyat tsiklləri də daxil edilməklə) dövlətin təsir göstərməsi üzrə bütün proseslərin məcmusudur.

Mal və xidmətlərin agentləri və istehsalçıları, dövlətin sənaye siyasətinin obyektivar. Belə çıxır ki, konkret istehsalçı dövlət vasitəsilə onları aləti mümkün edir:

- Mülkiyyətçi;
- İstehsal amillərinin satıcılar;
- İstehlak mallarının istehsalı;
- İstehsal və əmtəə bazarlarının tənzimləyicilərinin amilləri;
- Vergi daxilolmalarının alıcıları;
- İstehsalçıların fəaliyyətini tənzimləyən;
- İqtisadi mübahisələrin hakimləri;

İstehsalçılar və ya siyasi subyektlərin çərçivəsində beynəlxalq münasibətlərin öziştiraklarını bazarlara təsir göstərir. Dövlət tənzimləyiciləri və vəkillər vasitəsilə vergidaxilolmaları etmək üçün vəsait nəzərdə tutulub və onun hakimiyyəti orqanı müştəriləri istifadə edə bilər.

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı davamlı artım və onun əsas istehsalat sahələrindən dövrünə qədəm qoydu. Belə bir şəraitdə, bu və digər sahələrdə olmaq istiqamətində sənaye siyasəti antiböhran xilas aləti idi. Bu siyasət uzunmüddətli strateji xarakter daşıyır.

Sənaye siyasəti, ölkədə iqtisadi artım baza potensialının dünya iqtisadiyyatı rəqabətə davamlı bir quruma ölkə iqtisadiyyatının səmərəli inteqrasiyası, inkişafı və

formalaşdırılması üçün ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiya olunan rəqabətqabiliyyətli strukturun formalaşdırılması məqsədilə ölkənin resurs potensialının iqtisadiyyatın sahələri arasında və sahələr daxilində bölgüsünə istiqamətlənmiş kompleks tədbirlər sistemini əhatə etməsi məqsədəuyğundur. Rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü malların istehsalı təşkil olunması dövlətin sənaye siyasətinin əsas predmetinin göstəricisidir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatı müxtəlifproblemlər ilə üzləşir. Əsas problem inteqrasiyanın zəif olmasıdır. Dünya iqtisadiyyatı,sənaye istehsal və sosial infrastrukturun inkişafı, texnoloji gerilik, Azərbaycanın qeyri- neft sektorunun inkişafında neft asılılığının şirkətlər, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin vəsaitləri, elmi tədqiqat və inkişaf fəaliyyətinin göstərməməsindən, klasterləşmənin yox dərəcəsində olması, istehsal və sosial infrastrukturun inkişafdan ləngiməsi, müəssisələrin texnoloji cəhətdən ləngiməsi, elmi- tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə vəsaitlərin istiqamətləndirilməməsi, müəssisələrin menecment tələblərinə uyğun fəaliyyətin tənzimlənməməsi və sairədən ibarətdir.

Müasir dövrün tələblərnə müvafiq olaraq, maşınqayırma sənayesinin sürətli inkişafı üçün hərtəfli şərait yaradılmalı, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmadan müəssisə və təşkilatlara bərabər rəqabət mühiti formalaşdırılmalı, yerli istehsalın inkişafı üçün əlverişli şərait və maddi-texniki bazanın təmin olunmalıdır.Dövlət sənaye siyasəti, hər şeydən əvvəl milli sənayenin rəqabət strategiyası var. Bu strategiyanın təməl dayağı olaraq Azərbaycan sənayesinin qlobal bazar iqtisadiyyatında rəqabət mövqeyinin artırılması və onun gələcəkdə qorunub saxlanılmasına yönəldik tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun hesab edilir.

Dünyada sənaye məhsulları üzrə milli strategiyanın tənzimlənməsində əsasən üç prinsip: innovasiya, investisiya və inteqrasiyaya əsaslanaraq qurulma mühüm rola malikdir. Bu strategiyanın mahiyyəti dünya bazarlarında rəqabət apara biləcək sahənininkişafının təmin olunmasıdır. Elə şərait yaradılmalıdır ki, özlərini inkişaf etdirməyə və onlar da bu sahə ilə bağlı sahənin inkişafına təkan verməlidir.

Ədəbiyyat

1. “AR-nin maşınqayırma sənayesinin inkişaf proqramı”, Bakı, 2002.
2. “Azneftkimyamaş” ASC-nin və onun törəmə müəssisələrinin ilkin uçot vəhesabat sənədlərinin məlumatları (2009-2014-cü illər).
3. Atakişiyev M.S., Süleymanov Z.S. İnnovasiya menecmenti. Bakı, 2004

THEORETICAL ISSUES OF MACHINE-BUILDING INDUSTRY RECONSTRUCTION.

İ.E.Sharifli

S U M M A R Y

The machine-building industry was one of the leading sectors of the republic's economy in the former Soviet Union. This field also has a special place in the economy of independent Azerbaijan. Thus, in the past, oil engineering was generally predominant, but now engineering in our country is developing separately as one of the main directions of heavy industry. As in other industries, reconstruction is one of the main directions in the engineering industry.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РЕКОНСТРУКЦИИ МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ.

И.Э.Шарифли

РЕЗЮМЕ

Машиностроение было одной из ведущих отраслей экономики республики на постсоветском пространстве. Эта сфера также занимает особое место в экономике независимого Азербайджана. Так, если раньше в целом преобладало нефтяное машиностроение, то сейчас машиностроение в нашей стране развивается отдельно как одно из основных направлений тяжелой промышленности. Как и в других отраслях, реконструкция является одним из основных направлений в машиностроении.

ŞƏHƏRSALMA MÜNAQİŞƏLƏRİNİN KONSEPSİYASI

Kərimova Salehə Taleh qızı
Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi,
Şəhərsalma və ərazilərin inkişafı şöbəsi, baş məsləhətçi
Memarlıq və Şəhərsalma kafedrasının doktorantı, AzMİU
saleha.karimova@arxkom.gov.az

Açar sözlər: Şəhərsalma münaqişələri, münaqişə dinamikası, münaqişə mərhələləri, münaqişənin subyektləri, şəhərsalma.

Ключевые слова: Градостроительные конфликты, динамика конфликта, стадии конфликта, субъекты конфликта, градостроительное планирование.

Key words: Urban conflicts, conflict dynamics, conflict stages, conflict subjects, urban planning.

Şəhərlərin sosial-iqtisadi funksiyalarının sürətlə artan mürəkkəbliyi şəraitində planlaşdırma strukturunun təkmilləşdirilməsi və onların məkan inkişafına nəzarətin səmərəliliyinin artırılması praktikaya tətbiq edilməzdən əvvəl müvafiq elmi araşdırma tələb edən mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Bu prosessdə ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılması memarlıq və şəhərsalma nəzəriyyəsinin aktual problemlərindən biridir.

Şəhərin planlaşdırma strukturu sənaye, yaşayış, kommunal, nəqliyyat və digər funksional sahələrin mövcudluğu və qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən müasir şəhərin məkan təşkilinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Planlaşdırma strukturunun inkişafı şəhərin sosial-iqtisadi funksiyalarının mürəkkəbləşməsi, onun əhalisinin artması, müxtəlif təyinatlı yaşayış sahələrinin çoxalması və diferensiallaşdırılması ilə bağlıdır.

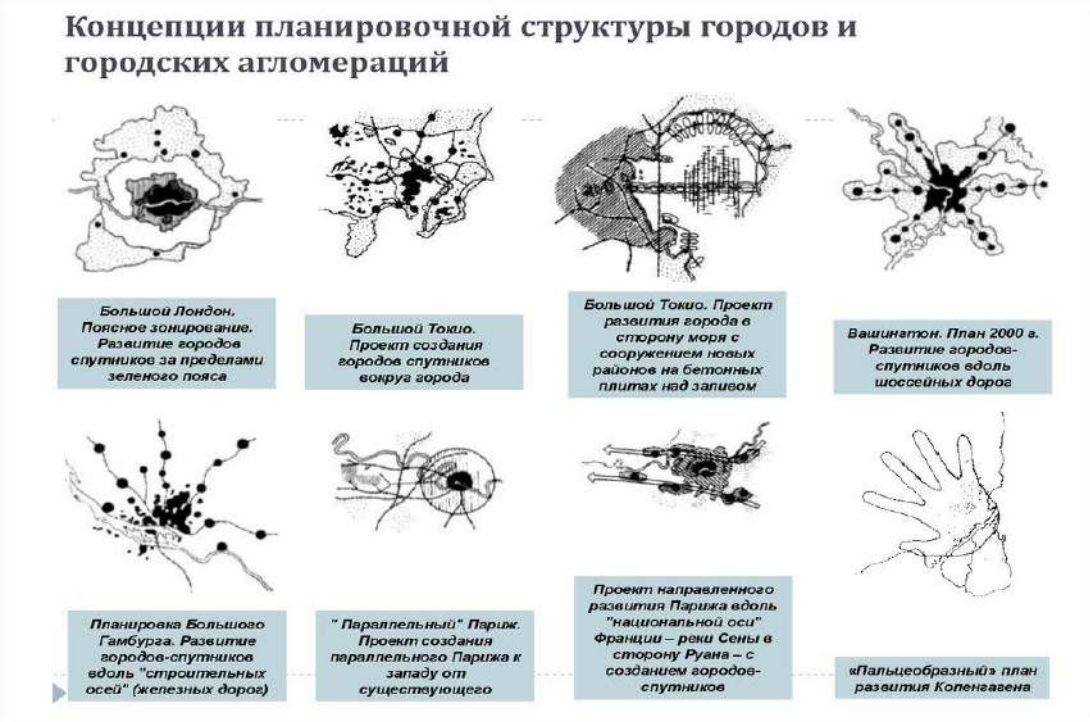

Şəkil 1. Şəhərin planlaşdırılma strukturu və şəhər aqlomerasiyalarının konsepsiyaları.

Planlaşdırma strukturu vahid şəhər orqanizmində funksional zonaların rasional birləşməsini və inkişafın əsas mərhələlərində şəhərin ən mühüm zonaları arasında qarşılıqlı əlaqələrin nisbi sabitliyini təmin etməlidir. Şəhərin planlaşdırma strukturu inkişaf etdikcə şəhərsalma nəzəriyyəsi formalaşmağa başlamışdır.

Şəhərsalma nəzəriyyəsi ən erkən mərhələlərdə ziddiyyətlərin həllinə yönəldilmişdir: yeni şəhərlər üçün yer seçilən və planlaşdırma strukturunu formalaşan mərhələlərdə. Müasir şəhərsalma nəzəriyyəsində sosiologiyanın və fəaliyyətin idarə edilməsinin aspektləri araşdırılır. Bu baxımdan V.Qlazıçev, E.Yeşçina, A.Zinçenko, K.Lınç, V.Nikitin və başqa müəlliflərin əsərləri bizə məlumdur. Onlar şəhər formalaşması ilə sosial sistem arasındakı əlaqəyə diqqət yetirir, şəhərsalmada bir sıra münaqişəli situasiyaları müəyyənləşdirmişlər.

Planlaşdırma təşkili şəhər mühitinin formalaşması və ərazi planlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Hazırda ərazi planlaşdırılması şəhər mühitinin yaradılmasının əsas üsuludur və məhz onun tətbiqi xüsusiyyətləri şəhər münaqişələrinin əksəriyyətinin meydana gəlməsi üçün əsas prosessdir.

Ərazi planlaşdırılmasını zamanı şəhər münaqişələrini meydana gətirən amil kimi bu sahə ilə məşğul olan ekspertlər burada iki səviyyəni ayırırlar. Üst səviyyə idarəetmə, tapşırıqların formalaşdırılması və məqsədlərin müəyyən edilməsi səviyyəsidir. Özlüyündə bu, yalnız dolayı yolla şəhər münaqişələrinin yaranmasına

və inkişafına təsir göstərir. Əsas şəhərsalma münaqişələri ərazi planlaşdırılmasının ikinci səviyyədə yaranır və inkişaf edir: qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi səviyyəsində. Bu cür səviyyədə əvvəlcə mövcud qanunvericiliyin normalarında nəzərdə tutulmuş şəhərsalma sənədlərinin işlənib hazırlanması və təsdiqi şəklində, sonra isə konkret ərazi, məkan və ya zona təcəssümündə baş verir. Bu səviyyənin bilavasitə müxtəlif profilli onlarla mütəxəssisin biliyinə və səmərəli əməkdaşlığına əsaslanan peşəkar səriştəçilikdən asılı olması faktı onun potensial münaqişə dərəcəsini ən yaxşı şəkildə nümayiş etdirir.

Şəhərsalma nəzəriyyəsində münaqişəli mövzular XX əsrin ikinci yarısının tədqiqatçıları tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Şəhərsalmada funksional paradiqmanın üstünlük təşkil etməsi səbəbindən şəhər inkişafının uyğunsuzluğuna az diqqət yetirildi, buna görə də şəhərsalma münaqişələrin həll olunmamağı hazırda ortaya çıxan müasir şəhərsalma münaqişələrinin formalaşmasına gətirib çıxardıb.[2]

Hazırda tədqiqatçılar münaqişələrin avtonom elmə çevrilə biləcəyini qeyd edirlər. Bir sıra əsərlər sosiologiya, psixologiya və politologiyada münaqişənin nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir.V.Svetlovun konflikt və qeyri-münaqişə vəziyyətinin əsas təriflərini tərtib etdiyi, həmçinin münaqişənin müxtəlif modellərini təsvir etdiyi və şəhərsalma münaqişələri mövzusunda aparıcı fikirlər səsləndirmişdir.

V. Svetlov hesab edir ki, münaqişəsiz, yəni konfliktsiz sistemlərin iki növü var - antaqonist, burada mənfi münasibət qarşılıqlı, yəni balanslaşdırılmış vəziyyətdə və sinergik - elementlər arasında qarşılıqlı müsbət əlaqə mövcuddur. Onlara nail olmaq üçün strategiyaları üç növə bölmək olar - ilkin mövqelərlə iş aparıldığı sinergetik və antaqonist və bir və ya bir neçə əsaslı yeni mövqelərin formalaşması (identifikasiyası) həyata keçirilən düzəlişlər sistemidir. Sistemin konflikt vəziyyətindən keyfiyyətcə yeni, münaqişəsiz vəziyyətə keçməsi vəziyyətin inkişaf vəziyyəti olduğunu hesab etmişdir.[1]

Digər şəhərsalma mütəxəsisləri C.Linch, C.Forester, italyan memar S.Boeri, eləcə də Avropa şəhərsalma mütəxəsisləri Q.Edelman, B.DeMelder və başqalarının əsərlərində məkan konfliktini nəzərdən keçirmişdir. Bununla belə, Q. Edelmanın, J. Foresterin əsərləri şəhərsalma fəaliyyətinin idarə edilməsi strategiyalarına həsr etmişdir, həmçinin K. Linç konseptual olaraq şəhərsalma sisteminin münaqişəli xarakterini təsvir etmişdir.[3]

Sosial elmlər inkişaf edərək, təkmilləşərək konflikt anlayışını daim genişləndirir, yeni elmi izahatlar, təkmilləşdirir və problemləri aşkara çıxarır.

Bu işdə fəal şəkildə istifadə olunan "şəhərsalma münaqişəsi" anlayışına müraciət edərək, müəllif onunla şəhərsalma sferasında ictimai səviyyədə sosial qarşılıqlı əlaqə subyektləri arasında qarşıdurma ilə xarakterizə olunan belə münasibətləri başa düşməyi təklif edir.

Şəhərsalma münaqişəsi dinamik inkişaf edən bir prosessdir. İstənilən inkişaf edən prosess kimi, şəhər münaqişəsi də bir neçə mərhələdən keçir. Şəhərsalma münaqişələrinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməklə bu mərhələləri dəqiq

müəyyənləşdirmək vacibdir. Şəhərsalma münaqişəsinin aşağıdakı mərhələləri müəyyən olunub :

-münaqişə vəziyyətinin yaranması;

-münaqişəyə daxil olan tərəflərin (subyektlərinin) obyektiv münaqişə vəziyyətindən xəbərdar olması;

-münaqişə tərəflərinin (subyektlərinin) münaqişə prosessinə keçid edilməsi;

-münaqişənin həlli.

Şəhərsalma münagişəsi obyektiv münaqişələrdir, yəni obyektiv olaraq mövcud olan münaqişə vəziyyətindən yaranır.

Münaqişələrin yarandığı zaman ilk öncə konkret münaqişə vəziyyətində olan tərəflər onu bir münaqişə kimi tanımalıdırlar. Münaqişənin mövcudluğunu anlamadan tərəflərin münaqişə davranışına keçidi prinsipial olaraq qeyri-mümkündür və şəhərsalma münaqişəsinə uyğun davranışı olmadan heç bir münaqişənin mövcudluğu barədə söhbət gedə bilməz. Buna görə də şəhərsalma planlaşdırılmasında münaqişələr gözə görünməyən problemlər kimi mövcud olmaqda davam edir.

Şəhər münaqişəsinin həllindən danışarkən, münaqişələrin idarə edilməsinə sərf olunan resurslardan istifadənin səmərəliliyinin uçotu problemini qeyd etməmək mümkün deyil. Bu problem son vaxtlar həm konfliktoloqlar, həm də vasitəçilər tərəfindən daha çox müzakirə olunur. Bu baxımdan D.Raabın fikirlərini qeyd etmək olar: vəziyyəti təhlil etmək üçün o, "münaqişənin idarə olunması prosesində resurslara qənaət" anlayışını təqdim edir. Belə qənaətdən danışarkən, onun qiymətləndirilməsi üçün əsas meyar kimi müvafiq münaqişənin məhkəmə yolu ilə həlli üçün resurs xərclərinin götürülməsi təklif edilir. [4]

Məkan, sosial-iqtisadi, funksional, konfliktlərinin bütün növləri sözün geniş mənasında şəhərsalma strukturunun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Şəhərsalma strukturu şəhər mühitinin - sosial-məkan sisteminin bir hissəsi kimi qəbul edilir. Şəhərsalma münaqişələrinə sistemli yanaşma onun strukturunu - məkan obyektlərini, sosial subyektləri, onlar arasındakı əlaqələri aşkar etməyə imkan verir.

Şəhərsalma münaqişələri şəhər mühitinin bir hissəsi olub, öz funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyi tarazlıq vəziyyətidir. Şəhərsalma münaqişəsi və digər məkan münaqişələri arasındakı əsas fərq məkan obyektinin münaqişə sisteminin elementi kimi daxil edilməsidir. V. Svetlov struktur modeli hazırlayaraq göstərir ki, o, sistem üçün vacib olan istənilən elementləri - münaqişənin səbəbini, həlli yollarını və nəticəsini daxil edilə bilər. Bu cür münaqişələrin həlli üçün şəhərin planlaşdırma strukturunda şəhərsalma münaqişələrinin əsaslı təhlili aparılmalıdır.

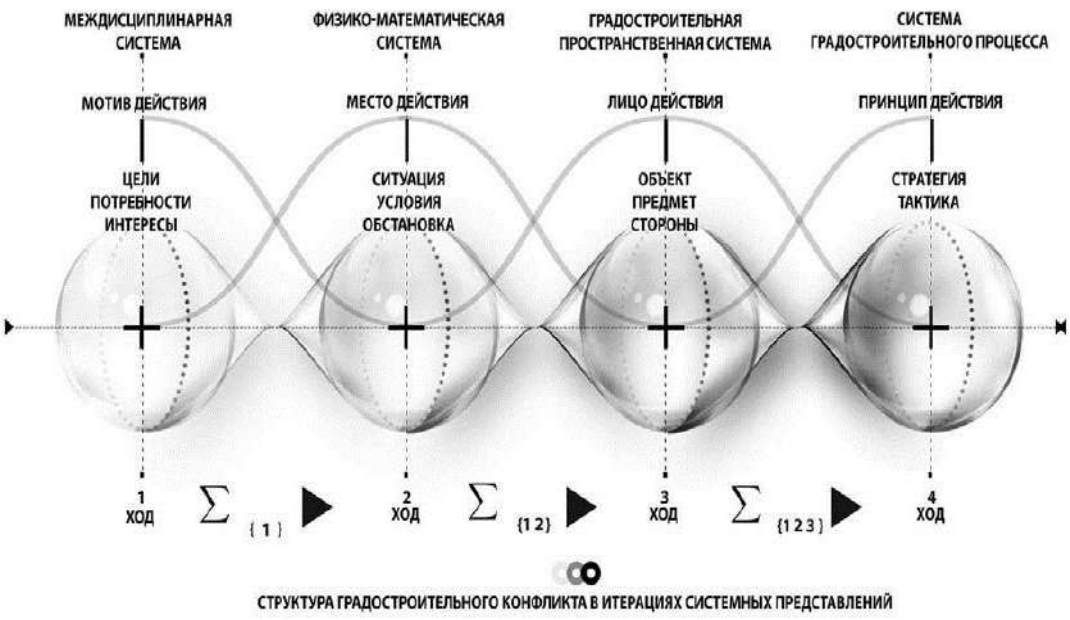

Şəkil 2. Şəhərsalma münaqişələrinin strukturu

Şəhərsalma strukturunun predmeti ilk növbədə məkan və sosial-məkan konfliktləridir. Sosial münaqişələrə, şəhər planlaşdırmasına konfliktoloji yanaşmanın layihə blokuna daxil olan sosial proqnozlaşdırma və münaqişələrin idarə edilməsi texnologiyaları tətbiq olunur.

Şəhərsalma münaqişələri şəhərsalma planlaşdırma strukturunun təkamülünün formalaşmasına cavabdehdir və onun modul tipini təyin edən anlayışdır.

- Şəhərsalma münaqişələri ümumi modulu aşağıdakı ifadələrlə xarakterizə olunur:

1.Şəhərsalma münaqişələri şəhər inkişafının tərkib hissəsidir.

2.Şəhərsalma münaqişələrisi ümumi şəhərsalma sistemini inkişaf etdirmək funksiyasına malik bir prosessdir.

3.Şəhərsalma münaqişəsi şəhər inkişafının fundamental amillərinin (balanslaşdırılmış ekoloji, sosial, iqtisadi, tarixi-mədəni, nəzəri) monitorinqi vasitəsi kimi çıxış edir.

- Şəhərsalma münaqişəsinin tənzimləyici - reqlament modulunun müddəaları:

1. Hüquqi müəyyənlik şərtləri (balanslaşdırılmış ərazilər və prosessual dövrlər). Bu, ərazinin planlaşdırılmasında şəhər münaqişələrinin diqqətə alınmasını nəzərdə tutan sənədləşmə bölmələridir. Qərarların qəbulu zamanı səlahiyyətlərin yenidən bölüşdürülməsinin uçotu iştirakçılar arasında, eləcə də sonrakı mərhələ üçün planlaşdırma təqdimatlarının daha geniş nümunələrin hazırlanması nəzərdə tutulur.

2. Hüquqi qeyri-müəyyənlik şərtləri (artan riskin olduğu ərazilər və prosessual dövrlər üçün). Ərazinin planlaşdırılmasında şəhər münaqişələrinin nəzərə alınmasını ayrıca şəhərsalma sənəd halında nəzərdə tutur. Qərar qəbul etmə səlahiyyətlərinin yenidən bölüşdürülməsində müfəssəl inzibati reqlamentlər şəraitində mühasibat uçotunun aparılması nəzərdə tutulur (şəhərsalma münaqişəsinin məzmunu, vaciblik dərəcəsi, sosial vəziyyəti, layihə seçmə dərəcəsi, ərazi, sahə üzrə layihələrin ümumi sayı).

• Şəhərsalma münaqişələrinin normativ-hüquqi modulu.

Genişliyi ilə, funksional və planlaşdırma təşkili baxımından şəhər mühitinin parametrlərinin diapazonu ilə xarakterizə olunur. [5]

Şəhərsalma münaqişələrinin növləri iki meyara - qarşılıqlı təsir göstərən elementlərin növlərinə və vəziyyətin inkişafı strategiyasına görə fərqlənir.

Qarşılıqlı təsir göstərən elementlər üçün konfliktlərin növləri	İstinad sxemi	Həll strategiyasına görə münaqişələrin növləri		
		Sinergik	Məskunlaşdırıcı	Antoqonist
Sosial				
Sosial - məkan				

Mə kan	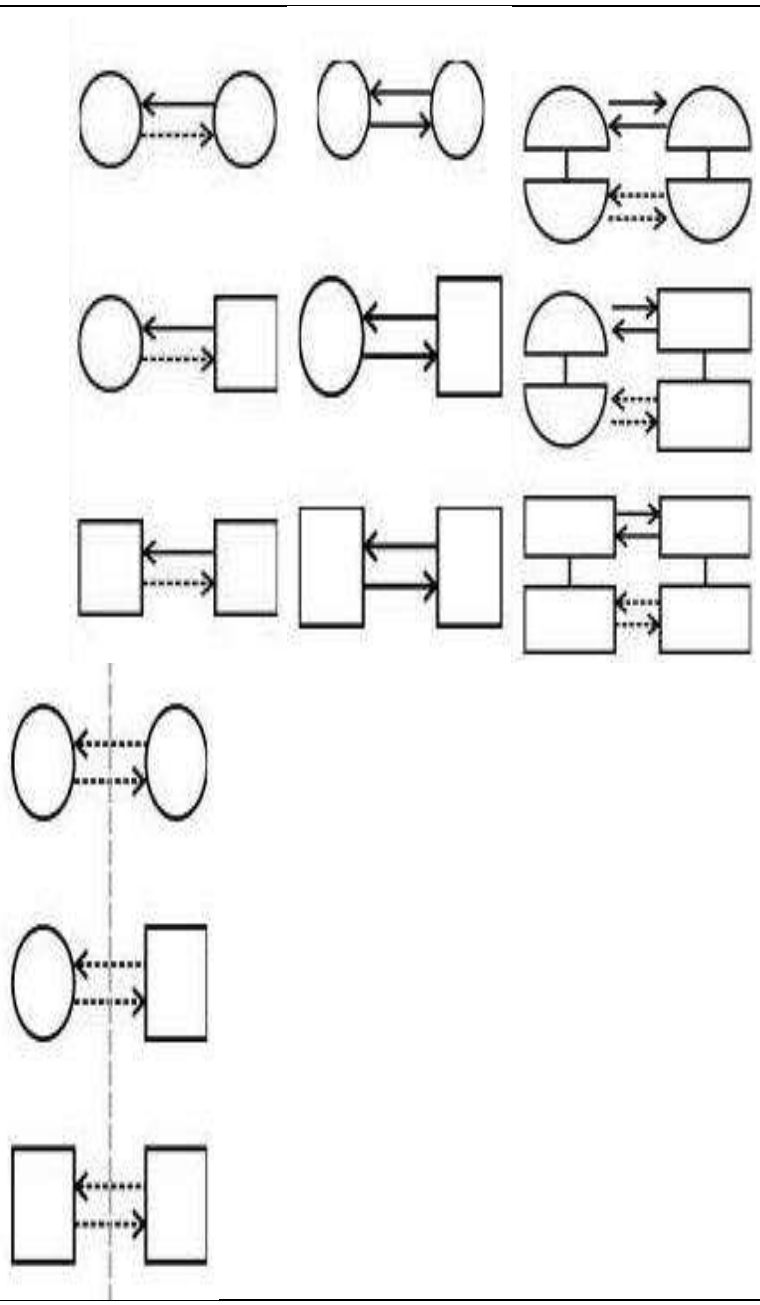

Cədvəl 1. Cədvəl 1. Şəhərsalma planlaşdırılmasında münaqişələrin tipologiyası.

Qarşılıqlı təsir göstərən elementlərə görə şəhərsalma münaqişələrin növləri:

1. Sosial
2. Sosial – məkan

3. Məkan

Həll strategiyasına görə münaqişələrin növləri:

1. Sinergetik
2. Məskunlaşdı
3. Antaqonist

Şəhərsalma münaqişələrinin predmeti ilk növbədə məkan və sosial-məkan konfliktləridir. Sosial münaqişələrə, şəhərsalmada münaqişəli yanaşmanın layihə blokuna daxil olan sosial proqnozlaşdırma və münaqişələrin idarə edilməsi texnologiyaları tətbiq olunur.

Xülasə: Məqalə müasir dövrdə şəhər münaqişələri prosesslərindən bəhs edir, qeyd olunan mövzunun öyrənilməsində obyektiv olaraq mövcud olan çətin məqamları müəyyənləşdirir. Şəhər münaqişələri prosessləri, şəhər daxilində münaqişələrinin inkişaf dinamikasını başa düşmək, onların inkişaf mərhələlərini müəyyən etmək və öyrənmək üçün vahid bir yanaşmanın inkişaf etdirilməsi zərurəti prizmasından baxılır. Tədqiq olunan mövzu çərçivəsində diqqət davam edən urbanizasiya prosesində şəhər məkanının dəyişməsinin səbəblərinə, iqtisadi maraqların şəhər inkişafının xarakterinə təsirinə yönəldilir. Şəhər münaqişələri praktiki əsasda nəzərdən keçirilir. Sistemli yanaşma nöqteyi-nəzərindən və mövcud nəzəriyyələr nəzərə alınmaqla şəhər münaqişələrinin dinamikası təhlil edilir, onların inkişaf mərhələləri müəyyən edilir. Məqaləni hazırlanarkən institusional, sistemli və sosioloji tədqiqat metodlarından istifadənin üstünlüklərinə istinad etmişdir. Əsərin yeniliyi şəhər konfliktini onun inkişafında bir neçə mərhələdən keçən dinamik bir prosess kimi sistemli şəkildə nəzərdən keçirmək cəhdində, bu mərhələləri müəyyən etmək, onların keyfiyyət fərqlərini formalaşdırmaq, şəhər konfliktinin inkişaf etdirilməsi imkanlarını izləmək əsas məqsədləri hesab edilir. Məqalədə ümumilikdə şəhər konfliktləri prosesslərinin və xüsusilə onların inkişaf mərhələlərinin müvafiq sahələrin öyrənilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Аннотация: В статье рассматриваются процессы городских конфликтов в современное время, выявляются сложные моменты, объективно существующие при изучении данной темы. Городские конфликтные процессы рассматриваются через призму необходимости выработки единого подхода к пониманию динамики развития конфликтов внутри города, выявлению и изучению стадий их развития. В центре внимания исследования находятся причины изменения городского пространства в ходе происходящего процесса урбанизации, влияние экономических интересов на характер городской застройки. Городские конфликты рассматриваются с практической точки зрения. С точки зрения системного подхода и с учетом существующих теорий анализируется динамика городских конфликтов, определяются этапы их развития. При подготовке статьи указан на преимущества использования институциональных, системных и социологических методов исследования.

Новизной работы является попытка системного рассмотрения городского конфликта как динамического процесса, проходящего в своем развитии несколько стадий, основными задачами которого являются выявление этих стадий, формирование их качественных отличий, отслеживание возможностей развития городского конфликта. В статье обосновывается необходимость изучения соответствующих направлений городских конфликтных процессов в целом и их этапов развития.

Abstract: The article deals with the processes of urban conflicts in modern times, identifies difficult moments that objectively exist in the study of this topic. Urban conflict processes are considered through the prism of the need to develop a unified approach to understanding the dynamics of the development of conflicts within the city, identifying and studying the stages of their development. The focus of the study is the reasons for the change in urban space during the ongoing process of urbanization, the impact of economic interests on the nature of urban development. Urban conflicts are considered from a practical point of view. From the point of view of a systematic approach and taking into account existing theories, the dynamics of urban conflicts is analyzed, the stages of their development are determined. In preparing the article, the advantages of using institutional, systemic and sociological research methods are indicated. The novelty of the work is an attempt to systematically consider the urban conflict as a dynamic process that goes through several stages in its development, the main tasks of which are to identify these stages, form their qualitative differences, and track the possibilities for the development of an urban conflict. The article substantiates the need to study the relevant areas of urban conflict processes in general and their stages of development.

ƏDƏBIYYAT:

1. Светлов В.А. Конфликт: модели, решения, менеджмент.- Спб.: Питер, 2005.- 540 с.: ил
2. Крашенинников А.В. Жилые кварталы: Учеб. пособие для архит.строит.спец.вузов/ Под общ.ред. Н.Н.Миловидова, Б.Я.Орловского, А.Н.Белкина.- М.: Высш.шк., 1988.- 87 с.: ил.
3. Линч К. Совершенная форма в градостроительстве//пер.В.Глазычева.- М: Стройиздат, 1989
4. Raab, J. Using Consensus Building to Improve Utility Regulation. Washington, D.C.: American Council for and Energy Efficient Economy, 1994
5. Цой, Л.Н. Практическая конфликтология. Кн. 1. / Л.Н. Цой. – М.: Глобус, 2001.
6. Rahib Imamguluyev, Niyar Umarova, Application of Fuzzy Logic Apparatus to Solve the Problem of Spatial Selection in Architectural-Design Projects, August 2021, Part of the Lecture Notes in Networks and Systems

book series (LNNS,volume 307), pp 842–848, DOI: 10.1007/978-3-030-85626-7_98

7. https://www.researchgate.net/publication/350168879_MEMARLIQ-DIZAYN_LAYIHLRIND_MKAN_SECIMI_MSLSININ_HLLI_UCUN_QEYRI-SLIS_MNTIQ_APARATININ_TTBIQI_YOLLARI

ИЗУЧЕНИЕ ВОЛНООБРАЗУЮЩИХ ОБЪЕКТОВ В ОСАДОЧНОМ СЛОЕ ЮЖНО-КАСПИЙСКСОГО БАССЕЙНА

Məmmədli Ülvi Tahir oğlu
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ulvimamedli96@gmail.com

Açar sözlər: CXH (Cənub-Xəzər hövzəsi, AK (akustik karotaj)
Ключевые слова: ЮКБ (Южно-Каспийский бассейн), АК (акустический каротаж)
Key words: SCB (South-Caspian Basin), AL (acoustic logging)

Данные плотностного и акустического каротажа скважин, пробуренных в районе исследований, в основном показали, что отложения мезозойского и кайнозойского возраста в ЮКБ состоят из более тонких слоев. Все осадочные комплексы на разрезе характеризуются более или менее тонкой структурой и акустической дифференциацией. Однако комплексы горных пород, сложенные вулканическими и карбонатными отложениями, составляют исключение. Главной особенностью комплексов горных пород, влияющей на волновой ландшафт, является наличие внутри этих комплексов большого количества неоднородных слоев, мощность которых много меньше или равна длине волны.

При изучении теоретических моделей (Дж.С.Берзон, О.К.Конд, Г.Н.Гогоненков, Г.Кюнец, П.Петерсон, П.З.Мамедов и др.) было установлено, что полезную информацию о строении и свойствах сред, характеризуемых маломощными толщами, можно получить не только из опорных и регулярные волны, но и непрерывно могут быть получены из сейсмических треков танцевальных процессов.

Эта среда всегда отвечает на воздействие упругого импульса последовательностью непрерывных отражений. Однако форма и динамика отраженных волн поглощаются и фильтруются вышележащими слоями, происходит некоторая закодированная информация и искажение полезных волн. Часть полезной информации также искажается приемными устройствами и записью. Поэтому информация, предоставляемая сейсмической разведкой, сильно отличается от информации, предоставляемой акустическим каротажем. Из-за ограниченного диапазона сейсмической разведки и длины волны, генерируемой в источнике, сейсмограммы предоставляют информацию в узком диапазоне частот. В связи с этим при построении сейсмических моделей, близких к реальным геологическим средам, использовать данные вертикального сейсмического профилирования (ВСП) и АК, ГГК, полученные по действующим скважинам есть необходимость. Это также играет важную роль в применении сейсмостратиграфического метода. При этом гарантирует качество сейсмических данных.

Специалисты по сейсмостратиграфии должны уметь отличать факторы, отражающие структуру геологической среды во времени, от тех, которые искажаются интерференционными событиями и технологическими процессами.

Исследования в ЮКБ показали, что информативность сейсмостратиграфического анализа неодинакова на разных глубинах и бассейнах. Это обусловлено тремя факторами:
1) способностью осадочного комплекса характеризоваться маломощными прослоями,
2) прослеживанием событий геологического прошлого в физических свойствах среды и 3) своеобразием метода ОГТ. Ниже приведены результаты теоретических, модельных и экспериментальных наблюдений, основанных на изучении формирования отраженных волн в тонкослоистых осадочных комплексах и связи волнового поля со структурой реальной геологической среды.

Данные каротажа АК и ГГК из скважин в районе исследований показывают, что на диаграммах каротажа начальной скорости V(H) и плотности d(H) наблюдается большое количество отдельных тонких слоев с мощностью, много меньшей, чем длина волны (рис. 2.1). Акустические параметры резки на границах разделяющих слои или меняются постепенно.

Данные плотностного и акустического (Vd) (d) каротажа скважин, пробуренных в районе исследований, и линейные геоакустические модели на основе импульсного тракта с большой точностью отражают реальные геологические среды.

Сейсмическая траектория отраженной волны является откликом реальной геологической среды на импульс падающей волны. Математическое выражение представляет собой процесс изгиба пути импульса падающей волной.

$$F(t) = \sum_{t}^{n} f(\tau)\delta k_i(t-\tau_i) + \xi(t) \dots\dots\dots\dots\dots (2.1)$$

Здесь $f(\tau)$- форма импульса, $k_i(t-\tau_i)$ - последовательность коэффициентов отражения отраженной волны, δ – дельта функция; $F(t)$ - сейсмическая траектория, $\xi(t)$ - обструктивная волна.

(2.1) Выражение представляет собой идеальный случай отражения в тонкостенной геологической среде. В действительности сейсмическая траектория $f_y - t_a$представляет собой идеализированную "эффективную" модель геологической среды со спектральным частотным диапазоном и малой сейсмодетектируемостью. (Коконенков, 1970).

Величина коэффициентов отражения в этих моделях аналогична исходной акустической модели. Следовательно, эти величины зависят от частоты, так как имеющиеся параметры ($v(\lambda)$ скорость, $d(\lambda)$ плотность и $k(f)$ - коэффициент

редукции) зависят от выражения h_f. Поэтому выражение (2.1) можно записать следующим образом.

$$F(t,f) = \sum_j * \sum_i f(t)\delta(f_i)k_i\left[t - \tau_i\left(t_j\right)\right] + \xi(t) \quad (2.2)$$

Это выражение отличается от выражения (2.1) тем, что коэффициент отражения и импульс сейсмограммы зависят от частоты.

С.В.Клушин (1988) и Ю.А.Мушин (1989) определили, что, на первый взгляд, сейсмическая трасса резко отличается в тонкостенной геологической среде, хотя существенной разницы в модели нет. При исследовании одной и той же среды импульсами разной частоты и диапазонными фильтрами сейсмическое изображение геологического разреза будет разным. В Рис. 2.2 часть диаграммы АК была отфильтрована на разных частотах (14-39 Гц, 5-80 Гц) с помощью программы FILAK. В результате резко изменился объем и характер получаемой информации. При 14-40 Гц. узкочастотной фильтрации объем полезной информации уменьшается, а кривая АК напоминает маршрут ОГТ. При высокочастотной фильтрации (5-80 Гц) трасса больше похожа на эффективную сейсмическую модель.

В эффективных сейсмических моделях акустические показания меняются ступенчато и резко в вертикальном направлении. Импульсные сейсмограммы, полученные на основе эффективных сейсмических моделей, имеют хаотическое распределение коэффициентов отражения.

В эффективных сейсмических моделях наблюдаются плотные и разреженные фрагменты, резкое увеличение и уменьшение модулей коэффициентов, что априори закономерно (напр. Цикличность осадконакопления, относительное изменение уровня моря, подъем и опускание бассейна) уравновешены.

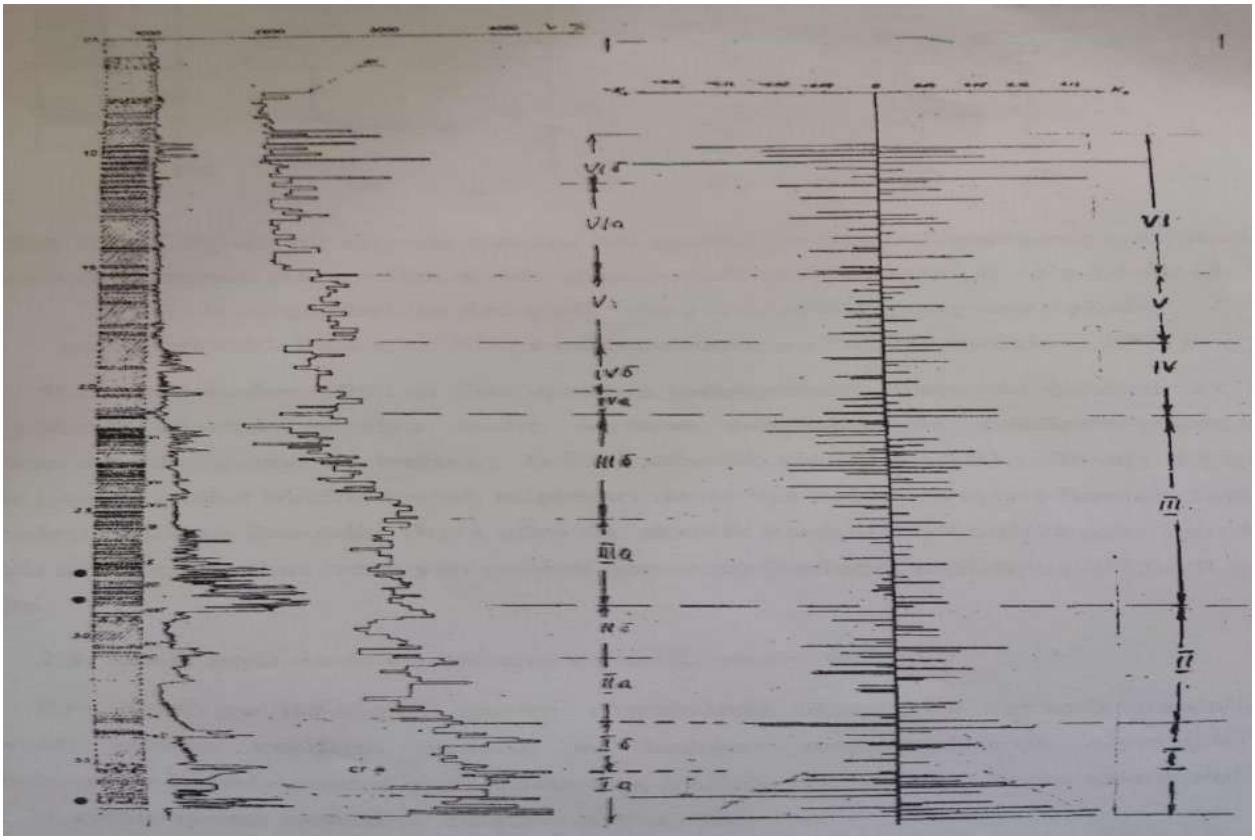

Рис. 2.1. Скважина №5 (Гюнешли) Геоакустическая модель по геологическому разрезу (П.З.Мамедов, 1991)

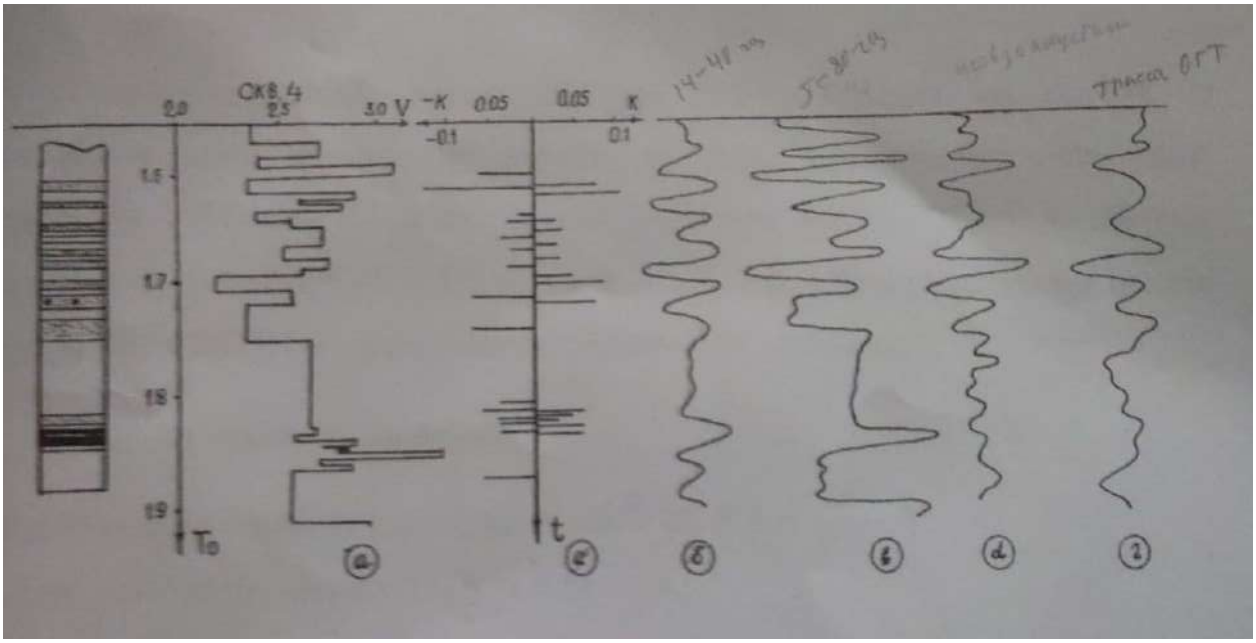

Рис. 2.2. Результаты фильтрации графика АК, полученные в одной скважине в ЮКБ, а - временной график АК, а' – трасса коэффициентов отражения, б и в - запись графика АК с фильтрами 14-40 Гц и 5-80 Гц. (с программой Filak), d - псевдоакустическая трасса, г - трасса метода ОГТ (П.З.Мамедов, 1991)

П.З.Мамедов своими исследованиями в 1992 г. определил, что чередование слоев со слабыми и высокими акустическими сардинами связано с изменением характера осадконакопления. Таким образом, геологическая среда состоит из чередующихся однородных пластов при изменении высоты звука акустической жесткости (АЖ) и неоднородных пластов при изменении опилок. Поэтому акустические модели и построенные на их основе импульсные сейсмограммы показывают осадочный слой, собранный с определенной геологической закономерностью.

При построении отражательных сейсмических моделей одномерных и двумерных геологических объектов использовались априорные данные о значениях акустических и хандази параметров седиментации и седиментации. Предполагается, что;

1.Границы, разделяющие слои, плоские;

2.Акустические параметры слоев скачкообразно и резко различаются по вертикали;

3.Характеризуется прерывистой последовательностью прохождения импульсов отраженных волн;

Коэффициент поглощения получается изгибом на море по сигналам Pİ-1 и Pİ-2, а на суше по теоретическим импульсам, которые хорошо аппроксимируются падающим после взрыва волновым импульсом. К теоретическим импульсам

относятся импульсы Риккера-Пузирева и Берлаге (f_0 = 20/60 Гц. и В/ω - 1/2, 1/3, 1/4), рассчитанные по программе GEOSYNTIN.

Модели тонких слоев:

1) При больших и малых значениях акустической жесткости ($\gamma 1 \lessgtr \gamma 2 \gtrless \gamma 3$….)

2) Изменчивость акустической жесткости ($\gamma 1 \lessgtr \gamma 2 \gtrless \gamma 3$…..)

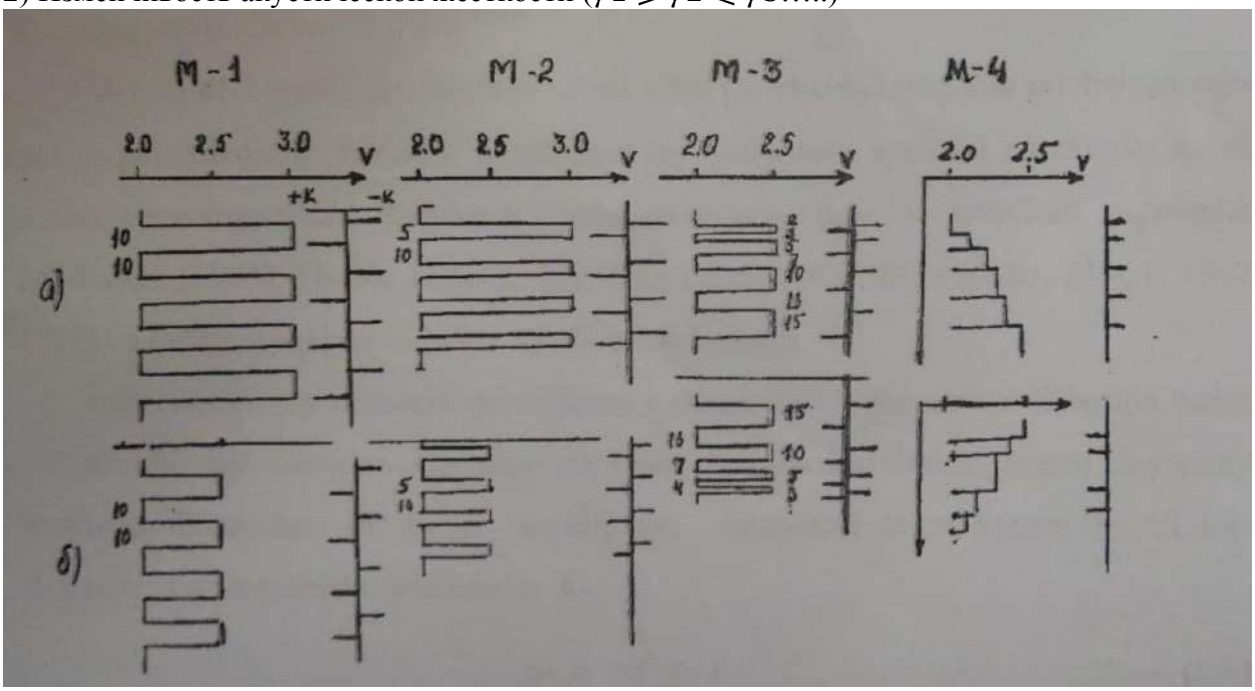

2.3. Модели тонких слоев (П.З.Мамедов, 1991)

M - 1a: S = 1,5, V/Vб - 0,7; M - 1б: S = 1,2, Vk/Vb-0,8; M - 3a: Vk/Vb - 0,7

M - 2a: S - 3, Vk/Vb - 0,8; M - 2b: S - 2,5, Vk/Vb - 0,8; M - 3б: V_1/Vб = 0,7

Знак коэффициентов отражения в моделях тонких слоев первого типа меняется от положительного к отрицательному (+;-), в моделях тонких слоев второго типа знак коэффициентов отражения остается постоянным (либо +, либо -). Несколько лет назад при построении теоретических моделей волнового ландшафта требовались периодические и непериодические модели. Теперь из наблюдений ясно, что такие модели они не в полной мере отражают реальное геологическое пересечение. Некоторые волнообразующие объекты циклически периодические, и это неоспоримый факт.

Модель периодически образующихся толщ бывает 2-х типов: М-1 и М-2 (рис. 2.3). Эти модели состоят из последовательности слоев, различающихся скоростями при больших (V_b) и малых (Vk) скоростях. Параметры периодически образующихся слоев: n - Количество периодических слоев, отношение скоростей $S = \frac{V_k}{V_b}$, временная "толщина" слоев $\tau = {2h}/{v_k}$ и $o_b = {2h}/{v_b}$

М - 1 и М - 2 модели со скоростями и двумя слоями ($h_o = h_b + h_k$) являются периодическими согласно периодической последовательности. Спектральные характеристики, периодические сейсмограммы, волновая интерференция, фазовые и амплитудные спектры периодически формирующихся толщ изучались Дж.С. Берзоном (1963), Курвичем (1964), Н.Е. Грином (1965), П.З. Мамедов (1963, 1967, 1992) и другие научные статьи.

Теперь посмотрим на отношение толщины h_Σ-группа слоев к длине Х-волны и изучим изменение формы и динамики волны, отраженной от периодического слоя. Известно, что,

$$h_\Sigma/_\lambda = \frac{n}{2}\tau_\Sigma f \qquad (2.3)$$

где τ_Σ – общая мощность пласта.

Зная толщину слоя, можно построить графики спектра коэффициента отражения (k) и прироста амплитуды отраженной волны исходя из отношения $h_o/_\lambda$ слоев разного периода и номера.

На Рисунке 2.4 показаны пласты Модели-1 и Модели-2, а также теоретические сейсмограммы и спектральные характеристики соответственно. Получается, что для каждого пакета слоев отношение $h_o/_\lambda$ принимает определенные значения, чтобы получить волны, которые отражаются интенсивностью и экстремумами. Эти фрагменты соответствуют максимуму спектральных характеристик рогового слоя. Остальные значения отношения $h_i/_\lambda$ имеют слабые отражения и соответствуют доле малых максимумов спектральной характеристики. Отметим, что резонанс отраженной волны в таких слоях возникает при $h_o/_\lambda = 1/_4$ (или $o = T/_2 \div T/_4$. Интерференция элементарных волн одинакова в снеге одного периода, состоящего из разных слоев. Однако при разной общей толщине h_Σ интенсивные аксоллары из однотипных слоев возникают при разных значениях выражения $h_o/_\lambda$.

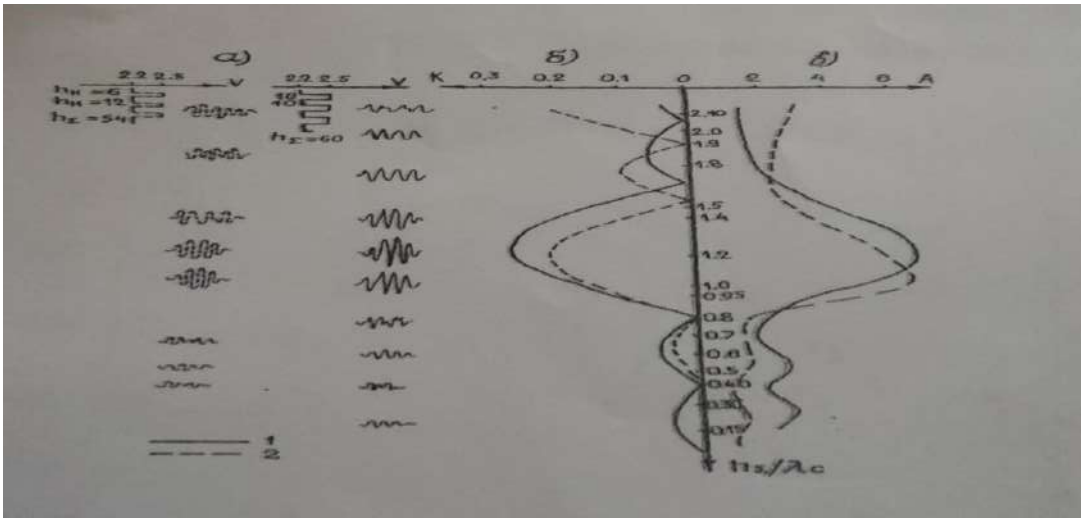

Рис. 2.4. Изменение отражательных свойств слоев по выражению $H_{\Sigma}/_{\lambda}$- форма тонких слоев и отраженных волн; б- спектральные характеристики слоев, в - изменение амплитуды отраженной волны (П.З.Мамедов, 1991 г.)

Такие же события возможны в более дифференцированных квазипериодических стратах (Модель-3 и S-2, рис.) по величинам h и v. Из такого теоретического моделирования делаем вывод, что при h значение λ увеличивается, когда оно не меняется (это соответствует более глубокому слою), больше становится отражательная способность пакета слоев, состоящего из небольшого числа тонких слоев.

Интересно также сравнить динамические параметры отраженных волн, когда расслоения слоев имеют разные периоды. На рисунке, когда $h_i/_{\lambda}$ >1,6-1,7, оба слоя ведут себя как слои средней толщины. Геологический разрез на небольших глубинах (λ = 30-40 м) наблюдаются сложные интерференционные отражения от обоих слоев общей мощностью h_o - 70 м. По мере уменьшения значения выражения $h_i/_{\lambda}$ отражения становятся более простыми и интенсивными. Фрагменты, в которых элементарные волны, отраженные от границ пластов внутри пласта, собираются при благоприятных условиях, соответствуют максимальным спектральным характеристикам пласта. Известно, что это условие имеет место, когда общая толщина двух слоев соответствует длине волны ½.

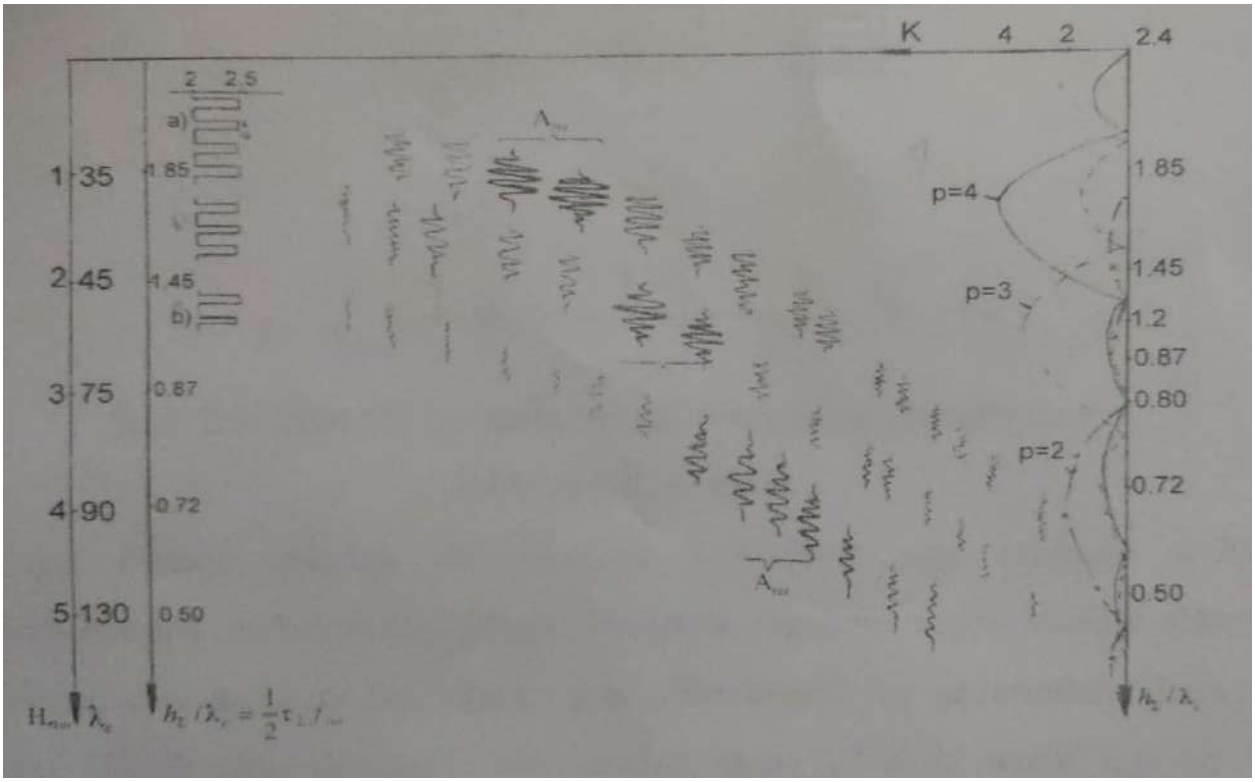

Рис. 2.5. Модели квазипериодических слоев (а, б, в), спектральных характеристик (г) и волновых пакетов (при различных значениях выражения H/^) (П.З.Мамедов, 1991)

При $h_o/\lambda < 0.8$ наблюдаются слабоинтенсивные отражения от обоих слоев. Отсюда можно сделать вывод, что слабоинтенсивные отражения от любых пучков слоев возникают, если толщина высокоскоростного слоя составляет половину длины волны ($h_\Sigma/\lambda = 0.5$), или толщина низкоскоростного слоя равна или равна близко к длине волны (например, h_k/λ).

Рассмотрим еще одну динамическую характеристику волн, отраженных от периодически образующихся пластов. Слои в пакете слоев по мере увеличения количества длина волны увеличивается в соответствии с максимальным числом (n + 1). Поэтому средняя амплитуда не зависит от количества слоев. Обращает на себя внимание и сравнение динамических характеристик волн, отраженных от пластов одинаковой суммарной мощности, но разного количества тонких слоев (рис. 2.6).

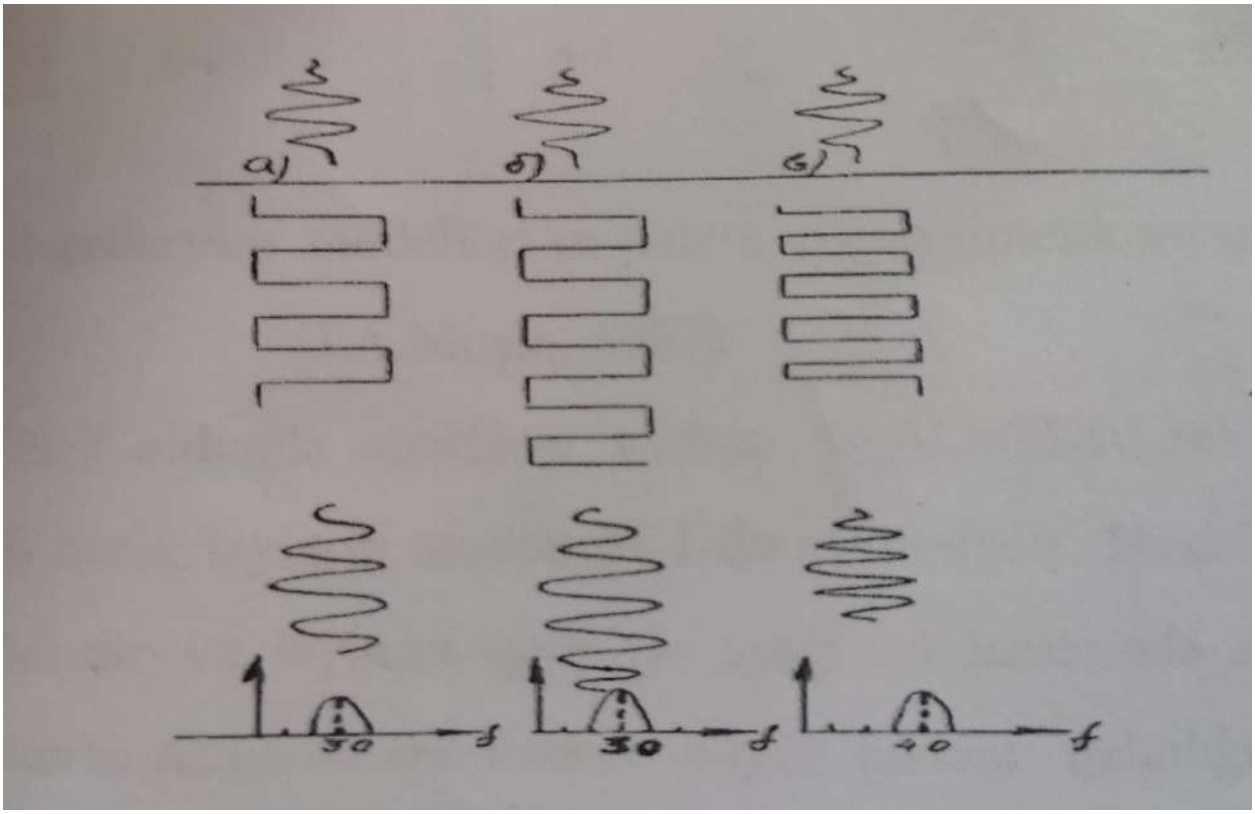

Рис. 2.6. Отражения разных слоев от одного и того же импульса (П.З.Мамедов, 1991)

Поскольку общая толщина слоя не меняется, с увеличением числа слоев максимум спектральной характеристики смещается в высокочастотную зону (Берзон, 1967). Поэтому она имеет большое значение при сейсмостратиграфическом анализе сейсмических материалов, полученных из сред, состоящих из тонкостенных толщ.

Многочисленные исследования показали, что наиболее интенсивно отраженные волны отражения связаны с циклически-слоистыми слоями. В этом типе слоев толщина и акустическая жесткость подчиняются какой-либо закономерности. Структура этой модели характеризуется переходом от слоя к слою ô. Эти модели были разработаны Л.Ю.Брадовым, Ю.А.Мушиным, Ю.К.Белфером, П.З. Мамедов и б. изучал по. По скважинным данным установлено, что в геологическом разрезе ЮКБ много циклических пластов (рис. 2.7).

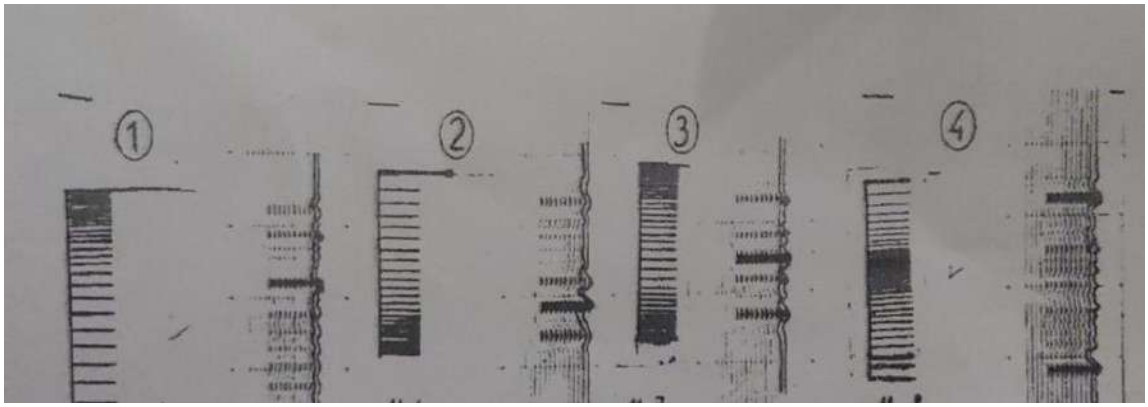

Рис. 2.7. Модели циклических пластов и соответствующие им синтетические сейсмограммы (Ю.А. Мушин, 1987)

При слабой дифференциации отношение скоростей $V_k/V_b = 0{,}85 - 0{,}90$ в диапазоне дается в модели М - 1 тонких слоев в 20-30 м от 1 м. В модели мощность 20 слоев составляет Н = 230 м, и мощность слоев увеличивается в направлении вниз. Большая часть волновой энергии, отраженной на математической сейсмограмме, запасается в слоях толщиной, близкой к $h = 1/4\,\lambda$. В результате расчетов было установлено, что при частоте волны, идущей от источника, если $f_0 = 33$,

$$H = \lambda/4 = \frac{V}{4fo} = \frac{220V\frac{\text{м}}{\text{с}}}{4 \cdot 33hs} \approx 15 \text{ м}$$

и толщина h = 15 м и из окружающих слоев образуются резонансная волна. Такое резонансное явление имеет место и при уменьшении толщины слоев на больших глубинах (Модель-2).

Модель-3 и модель-4 показывают последовательное увеличение и уменьшение толщины слоев по направлению к центру. Это не упрощенная версия циклических моделей Model-1 и Model-2, на которых мы недавно сосредоточились. Эти модели показывают элементы седиментации, формирующиеся на особых переходных стадиях седиментации в геологических разрезах.

Циклические слои очень чувствительны к разнице между частотой падающей волны и частотой записывающего устройства.

Из этих моделей можно сделать вывод, что коэффициент поглощения K_0 слоя, толщина которого изменяется по определенному закону, максимален в циклических пластах с переменным знаком формируется при толщине амплитудного слоя $h_i = \lambda/4$, когда коэффициент преломления слоев не меняется, и в слоях, где толщина слоев

$h = \lambda/_2$.

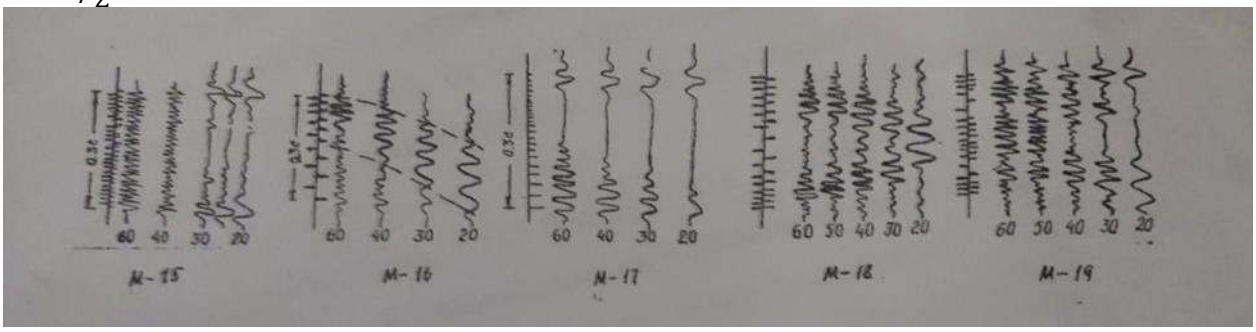

Модели, показанные на рис. 2.8, показывают реакцию слоев на импульсы разной частоты, другими словами, свойства отражения.

Резко меняющиеся коэффициенты отражения (Модель-16, Модель-18 и Модель-19) на границах, разделяющих слои, характеризуются как место отражения отраженных волн или как резонансная волна, когда частота падающей волны отличается, изменяется, разделяется.

Рис. 2.8. Вид на отражение волны разной частоты от циклических пластов (Ю.А. Мушин, 1987)

XÜLASƏ

Göstərilən modellər dərinliyi o qədər də böyük olmayan (2-5 km) qalınlığı (200-300 m) dalğa uzunluğundan 2-3 dəfə böyük olan tsiklik obyektlər əks olmuşdur. Bu modellərin timsalında düşan dalğanın formasına, tezliyinə va ampulituduna əsasən əks olunan dalğanın forması və digər xüsusiyyətlərinin dəyişməsi göstərilmişdir. Ampulitudların artması, tezliyin rezonansı və dalğa paçkalarının müəyyən tərəfə meyl etməsinə görə də lay qatlarının tsiklik quruluşu barədə təsəvvür yaratmaq olar. Tsiklik cisimlərin real geoloji kəsilişdə dərinliklərin artmasına görə əks olunan dalğanın ya iki implusa bölünməsi, ya da bir interferensiya implusu kimi göstərmək olar.

CONCLUSION

These models reflected cyclic objects with a shallow depth (2-5 km) and a thickness (200-300 m) of 2-3 times the wavelength. The example of these models shows the change in the shape and other characteristics of the reflected wave based on the shape, frequency and amplitude of the falling wave. The cyclical structure of the strata can also be imagined due to the increase in amplitudes, the resonance of the frequency, and the inclination of the wave bundles to a certain direction. The wave reflected by cyclic bodies in the real geological section due to the increase in depth can be expressed as either a split of two impulses or an interference impulse.

ЛИТЕРАТУРА

1. Tectonic History of the Southern Caspian Sea Bulletin AAPG August, 1997

2. Особенности земной коры ЮКВ в свете новых геофизических исследований. Известия НАНА, серия «Науки о Земле» №2 Баку, 2006.

3. Глубинное строение и тектоническая эволюция ЮКМБ, Академик Парвиз М.З.

ИССЛЕДОВАНИЯ ЭЛЕКТРОПРОВОДНОСТИ В НОВЫХ АНТИФЕРРОМАГНИТНЫХ ТОПОЛОГИЧЕСКИХ ИЗОЛЯТОРАХ $MNBI_2TE_4$

Алигулиева Хаяла Вагиф., Сулейманов Расим Камал

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан
Одлар Юрду Университет,, Баку,
xayala-firuza@mail.ru

Açar sözlər: topoloji izolyatorlar, faza keçidi, ferromaqnitlər, paramaqnitlər, elektrik keçiriciliyi, maqnit müqaviməti, Holl effekti.

Ключевые слова: топологические изоляторы, фазовый переход, ферромагнетики, парамагнетики, электропроводность, магнитосопротивление, эффект Холла.

Key words: topological insulators, phase transition, ferromagnets, paramagnets, electrical conductivity, magnetoresistance, Hall effect.

Введение

Магнитные топологические изоляторы, в отличие от немагнитных аналогов, могут иметь щель в конусе Дирака, что делает возможным наблюдение ряда уникальных физических явлений, таких как квантованный аномальный эффект Холла , магнитоэлектрический эффект, аксионная электродинамика, майорановские фермионы и др. Магнитные топологические изоляторы востребованы также и в новой области современной электроники — спинтронике, в основном в средствах переноса, записи и хранения информации. Как топологическим изоляторам, для этих соединений характерен бездиссипативный перенос заряда по поверхностным состояниям.

Для анти ферромагнитных топологических изоляторов типично ряд интересных эффектов, подобный как огромный магнито сопротивление, очень быстрая динамика тера герцового диапазона, режим действие в качестве спиновых вентилей и др. [3] актуальных для полезный применения в новейшей электронике.

В работе [4] показано о получении и описание новых анти ферромагнитных топологических изоляторов структуре $MnTe\text{-}Bi_2Te_3$. В [5] способами фотоэлектронной спектроскопии с угловым разрешением показано вскрытие энергетической щели ~ 70 мэВ в точке Дирака для плоскостьных состояний в кристаллах $Mn\ Bi_2\ Te_4$. В этом деле показано труды анализа электрического транспорта в новых анти ферромагнитных монокристаллах $Mn\ Bi_2\ Te_4$.

2. Эксперимент
а) квалификации моделов

Приобретенные и изученные слоистые монокристаллы нового антиферромагнитного топологического изолятора $MnBi_2Te_4$. Образец $MnBi_2Te_4$ кристаллизуется в ромбоэдрическую структуру с пространственной группой симметрии $R\,\bar{3}m$ и параметрами кристаллической решётки a=4,3304 4) Å и c=40,919 (4) Å [4]. В различие от слоистых монокристаллов Bi_2Te_3 в которых рассматривается смена слоёв в виде пяти моно атомных плоскостей (Te-Bi-Te-Bi-Te), в Mn Bi_2Te_4 слои состоит из семь моно атомных плоскостей (Te-Bi-Te-Mn-Te-Bi-Te) (рис. 1). Приобретенные монокристаллы Mn Bi_2 Te_4 были определёнными методами рентгеновской дифракции и рамановского рассеяния.

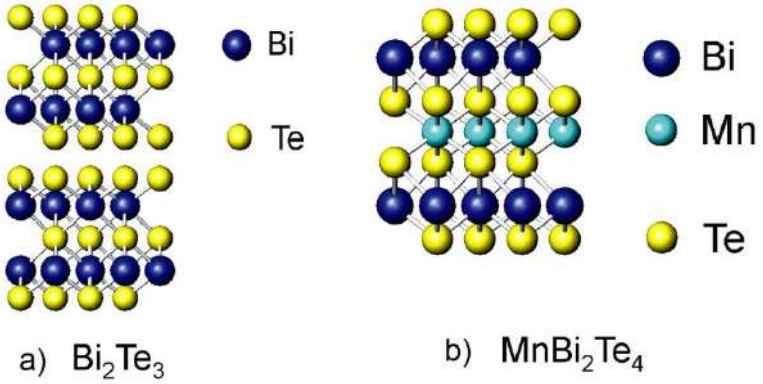

Рис.1. Конфигурация слоёв в монокристаллах Bi_2Te_3 (a) и $MnBi_2Te_4$ (b).

Рентгеноструктурные изучение синтезированного численность и полученных плёнок осуществлявшийся на рентгеновском дифрактометре *Bruker D8 Advance*. На рисунке 2 показано рентгеновская дифрактограмма для связь Bi_2Te_3 (a) и $MnBi_2Te_4$ (b).

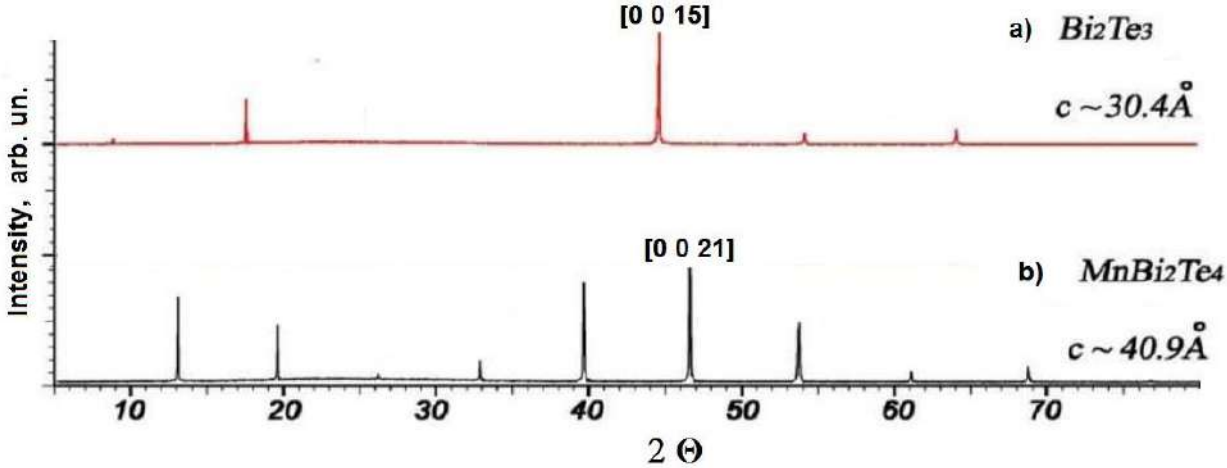

Рис.2. Рентгеновские исследования монокристаллов Bi_2Te_3 (a) и $MnBi_2Te_4$ (b).

Мы провели исследования комбинационного рассеяния света связи Bi_2Te_3 и $MnBi_2Te_4$ на конфокальном рамановском микроспектрометре «Nanofinder 30» (Tokyo

Instr., Japan). Работа сделано в геометрии обратного рассеяния. В виде источника возбуждающего света использовался лазер YAG:Nd с длиной волны на второй гармонике λ = 532 нм. Приёмником излучения служила охлаждаемая CCD-камера (−70°C), работающая в режиме счета фотонов, время экспозиции было всего 3 мин, мощность спадающего на образец излучения 7-9 мВт, диаметр луча приблизительно 4 мкм. В спектрометре оперировалась дифракционная решётка 1800 штрихов на мм, точность определения спектрального состояние линий была не хуже 0,5 см$^{-1}$.

На рисунке 3 представлена спектры комбинационного рассеяния света для связа Bi_2Te_3 (a) и $MnBi_2Te_4$ (b). На рисунке 3 ясно рассматривается характерные для Bi_2Te_3 три спектральные линии с частотами 61,5 см$^{-1}$ (A_{1g}^1), 102,5 см$^{-1}$ (E_g^2) и 134 см$^{-1}$ (A_{1g}^2). В связах $MnBi_2Te_4$ наблюдаются 4 спектральные линии с частотами 46 см$^{-1}$ (E_g^1), 65 см$^{-1}$ (A_{1g}^1), 102 см$^{-1}$ (E_g^2) и 138 см$^{-1}$ (A_{1g}^2).

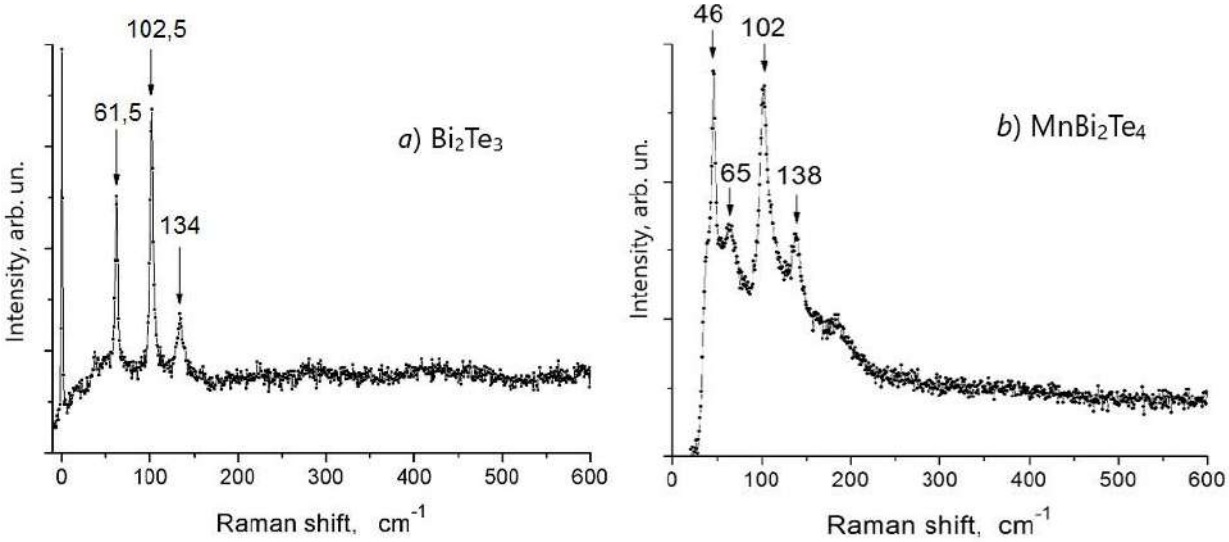

Рис.3. Пики комбинационного рассеяния света соединений Bi_2Te_3 (a) и $MnBi_2Te_4$ (b).

б) Экспериментальные результаты и их обсуждение

Электропроводности исследовались в широкой области температур 4.2-300К и в магнитных полях вплоть до 8 Тл. Магнитное поле было направлено перпендикулярно плоскости образцов. Определение проводились стандартным четырёхзондовым методом по селективной методике на частоте ~20,5 Гц с применение селективного усилителя *Lock in Amplifier SR 905*. Точечные контакты наносились при помощи графитовой пасты. Величина тока не превышала 1 мА.

На рисунке четыре показано температурная зависимость удельного сопротивления монокристаллов $MnBi_2Te_4$ в диапазоне температур 4.2-300К.

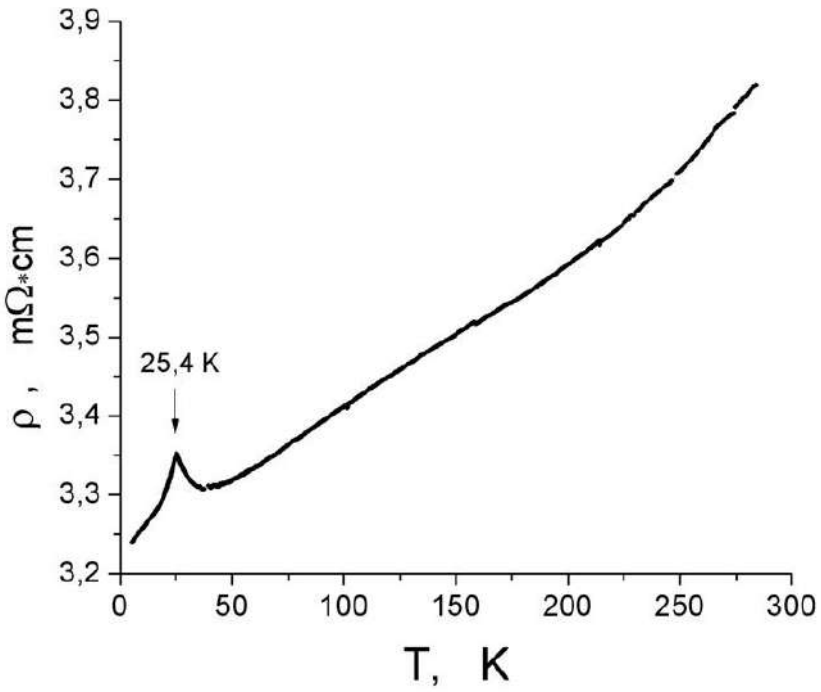

Рисунок 4. Температурная зависимость удельного сопротивления монокристаллов $MnBi_2Te_4$.

С понижением температуры хорошо заметна особенность в виде пика сопротивления при температуре T=25,4K, обусловленная спиновыми флуктуациями. Это температура фазового перехода парамагнетик-антиферромагнетик (т.н. температура Нееля), ниже температуры 25,4K происходит антиферромагнитное упорядочение [5]. С целью изучения влияния внешнего магнитного поля на перенос заряда исследовалась электропроводность при различных значениях магнитного поля. На рисунке 5 приведена температурная зависимость удельного сопротивления при различных значениях внешнего магнитного поля. Как видно из рисунка, поля до 3 Тесла мало влияют на форму пика, происходит лишь смещение температуры фазового перехода в сторону низких температур. При поле 4 T

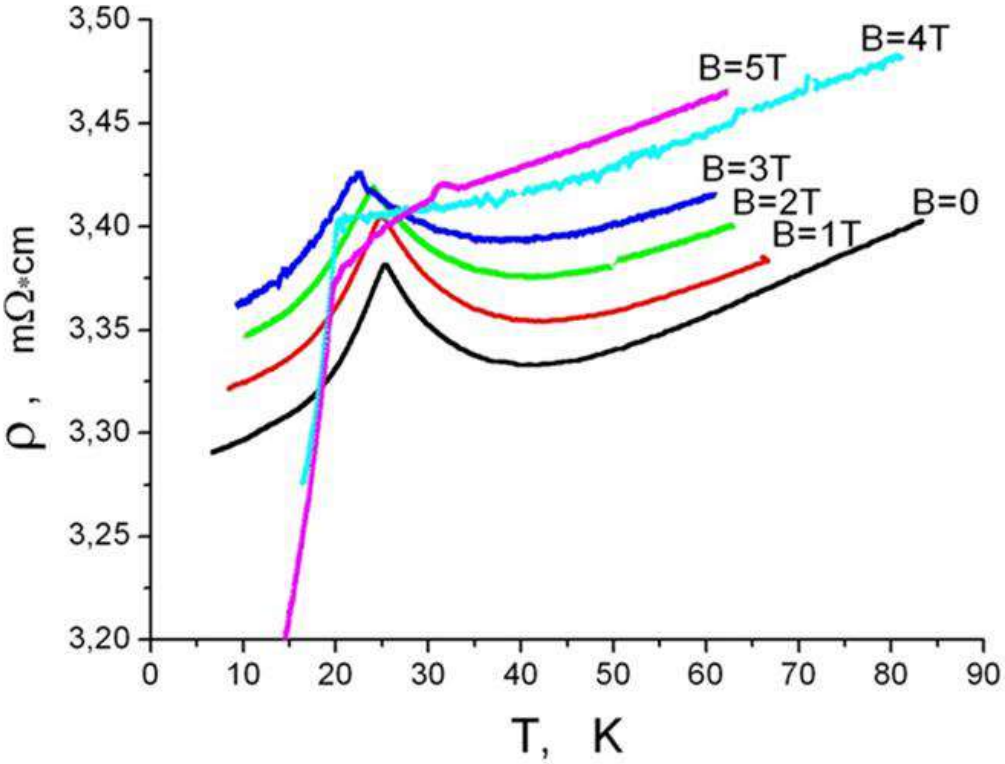

Рисунок 5. Температурная зависимость удельного сопротивления монокристаллов $MnBi_2Te_4$ в присутствии внешнего магнитного поля: 1, 2, 3, 4 и 5T.

пик превращается в перегиб, что свидетельствует о нарушении антиферромагнитного упорядочения. В [5] было предположено, что в таких сильных полях происходит перераспределение направления спинов магнитных атомов и антиферромагнетик превращается в ферромагнетик. Для выяснения этого нами был исследован эффект Холла в монокристаллах $MnBi_2Te_4$.

3. Заключение

Этот эксперимент демонстрирует получение и испытание новых антиферромагнитных топологических изоляторов систем $MnTe$-Bi_2Te_3 - монокристаллов $MnBi_2Te_4$. Представлены спектры рентгеновской дифракции соединения $MnBi_2Te_4$ и характеристические частоты комбинационного рассеяния.

От температурной зависимости удельного сопротивления ρ(T) получена температура перехода парамагнетик-антиферромагнетик, температура Нееля получилось равной 25,3 К. Показано влияние внешних магнитных полей на температуру Нееля, показано, что при поле B=5 Тесла пик на температурной зависимости ρ(T) переходит в перегиб. Обнаружен аномальный эффект Холла.

Xülasə

$MnBi_2Te_4$ YENİ MAQNİT TOPOLOJİ İZOLYATORLARDA ELEKTRİK KEÇİCİLİYİNİN TƏDQİQİ.

Əliquliyeva Xəyalə Vaqif qızı., Süleymanov Rasim Kamal oğlu.

Açar sözlər: topoloji izolyatorlar, faza keçidi, ferromaqnitlər, paramaqnitlər, elektrik keçiriciliyi, maqnit müqaviməti, Holl effekti.

Bu yazıda biz MnTe-Bi2Te3 sistemlərinin yeni antiferromaqnit topoloji izolyatorlarının - MnBi2Te4 monokristallarının istehsalı və tədqiqi haqqında məlumat veririk. MnBi2Te4 birləşməsinin rentgen şüalarının difraksiyası və xarakterik Raman tezlikləri haqqında məlumatlar təqdim olunur.

Müqavimətin temperaturundan asılılığından ρ(T) paramaqnit-antiferromaqnetin keçid temperaturunda, Neelin temperaturu 25,4 K-a bərabər olmuşdur. Xarici maqnit sahələrinin Neel temperaturuna təsiri göstərilir, müəyyən edilir ki, B = 4 Tesla sahəsində temperatur asılılığında olan pik nöqtəsində ρ(T) infleksiyaya çevrilir. Anomal Hall effekti aşkar edildi.

Resume

ELECTRIC AND GALVANOMAGNETIC EFFECTS IN NEW MAGNETIC TOPOLOGICAL INSULATORS $MnBi_{14}Te_{22}$

Aliguliyeva Khayala Vagif., Suleymanov Rasim Kamal

Key words: topological insulators, phase transition, ferromagnets, paramagnets, electrical conductivity, magnetoresistance, Hall effect.

This paper reports on the receipt and research of new antiferromagnetic topological insulators of MnTe-Bi2Te3 systems - single crystals MnBi2Te4. Data on X-ray diffraction and characteristic frequencies of Raman scattering of light of the compound MnBi2Te4 are presented.

From the temperature addiction of the impedance ρ(T), the transition temperature of the paramagnetic-antiferromagnet was revealed, the temperature of Neel was equal to 25.4 K. The effect of outside magnetic areas on the Neel temperature is shown, it is determined that at the field B = 4 Tesla the peak at the temperature dependence ρ(T) turns into an inflection. Ananomalous Hall effect was discovered.

Литература

1. [1] Y.S. Kim, M. Brahlek, N. Bansal, E. Edrey et al., Phys.Rev.B, **84**, 073109 (2011).
2. M. Liu, C.Z. Chang, Z. Zhang, Y. Zhang et al., Phys.Rev.B, **83**, 165440 (2011).
3. Y.Tokura, K. Yasuda, A. Tsukazaki, Nature Reviwes Phusics 1,126 (2019)

4. Aliyev Z.S., Amiraslanov I.R., Nasonova D.I., Shevelkov A.V., Abdullayev N.A. et al. Novel ternary layered manganese bismuth tellurides of the MnTe-Bi2Te3 system: Synthesis and crystal structure // Journal of Alloys and Compounds, 2019, vol. 789, pp.443-450.

5. Otrokov M.M., Klimovskikh I.I., Bentmann H., Zeugner A., Aliev Z.S., *et al.*, Prediction and observation of the first antiferromagnetic topological insulator // 2018, ArXiv:1809.07389.

ИССЛЕДОВАНИЯ ЭФФЕКТА ХОЛЛА В НОВЫХ АНТИФЕРРОМАГНИТНЫХ ТОПОЛОГИЧЕСКИХ ИЗОЛЯТОРАХ $MNBI_2TE_4$

Х.В. Алигулиева., А.Й.Ибрагимхалилов

xayala-firuza@mail.ru

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан

Açar sözlər: topoloji izolyator, faza keçidi, ferromaqnetik, paramaqnetik, Holl effekti

Ключевые слова: топологические изоляторы, фазовый переход, ферромагнетики, парамагнетики, эффект Холла.

Key words: topological insulators, phase transition, ferromagnets, paramagnets, Hall effect

В последнее время отмечаеться большой внимание к топологически нетривиальным веществам. Главное материал в ряду таких материалов[1] принимаеться топологические изоляторы, которым специфично характерный электронная структура [2], обусловленный крепким спин-орбитальным соприкосновение. Нестандартность[3] электронной структуры состоит в том, что плоскость состояниям свойственен без линейный зависимость перенос заряда. Здесь [4] доложено о добывание и представление новых антиферромагнитных топологических изоляторов систем $MnTe$-Bi_2Te_3. В [5] способами фотоэлектронной спектроскопии с угловым разрешением представлина открытие э нергетической щели ~ 70 мэВ в точке Дирака для плоскость состояний в кристаллах $MnBi_2Te_4$. В показанной деле доводяеться результаты добывание электрического транспорта в новых антиферромагнитных монокристаллах $MnBi_2Te_4$.

Обучение эффекта Холла осуществлялось при двух взаимно антиподных направлениях магнитного поля для отступление вклада магнитное сопротивления в холловское напряжение. Внешнее магнитное поле было направлено перпендикулярно поверхности слоёв образцов $MnBi_2Te_4$. Количество тока через образец не превышала 1 мА. На графике 1 приведена магнитное полевая влияния холловского напряжения U_H при температуре T=5.5K.

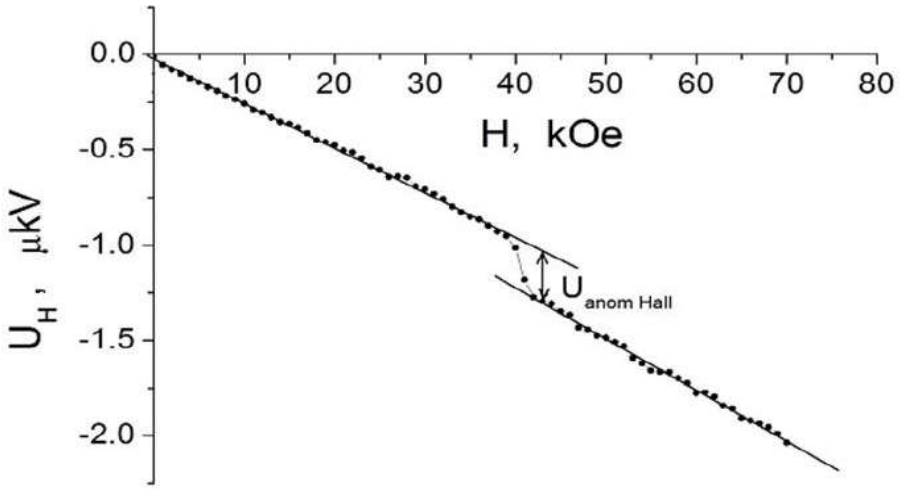

График 1. Магнитное полевая действие холловского напряжения в монокристаллах
Mn Bi_2Te_4 при температуре T = 5 K.

В графике 1, рассматривается линейная влияния холловского напряжения от количество магнитного поля H вплоть до 40 кЭ. Как показали выше, при количестве магнитного поля H~40 кЭ возникаеться переход из анти ферро магнитного состояния в ферро магнитное состояние. В ферро магнитном состоянии возникает собственное магнитное поле образца, которое складываясь с внешним магнитным полем приводит к росту холловского напряжения. Таким образом, в линейной магнитное полевой зависимости холловского напряжения являеться прыжок на величину ΔU =0,3 μkV (гр.1), наблюдается т.н. аномальный эффект Холла. Количество ΔU = 0,3 μkV, как следует из графика 1, соответствует рождение внутреннего магнитного поля ферро магнетика ~ 10 кЭ.

Обнаружен аномальный эффект Холла.

XÜLASƏ
$MnBi_2Te_4$ YENİ MAQNİT TOPOLOJİ İZOLYATORLARDA HOLL EFFEKTİNİN TƏDQİQİ.

X.V.Əliquliyeva., A.Y.İbrahimxəlilov

Açar sözlər: topoloji izolyator, faza keçidi, ferromaqnetik, paramaqnetik, Holl effekti

Holl effektinin tədqiqatları maqnit müqavimətinin Hall gərginliyinə töhfəsini aradan qaldırmaq üçün maqnit sahəsinin iki qarşılıqlı əks istiqamətində aparılmışdır. Xarici maqnit sahəsi MnBi2Te4 nümunələrinin təbəqələrinin müstəvisinə perpendikulyar

yönəldilmişdir. Nümunədən keçən cərəyan 1 mA-dan çox deyil. Şəkil 1-də T=5 K temperaturda Hall gərginliyi UH-nin maqnit sahəsindən asılılığı göstərilir.

RESUME

HALL EFFECTS IN NEW MAGNETIC TOPOLOGICAL INSULATORS

$MnBi_2Te_4$

Kh.V.Aliguliyeva., A.Y.Ibragimkhalilov

Key words: topological insulators, phase transition, ferromagnets, paramagnets, Hall effect

Studies of the Hall effect were carried out at two mutually opposite directions of the magnetic area to exclude the contribution of magnetoresistance to the Hall voltage. The outside magnetic area was directed perpendicular to the plane of the MnBi2Te4 sample layers. The amperage through the sample did not exceed 1 mA. Figure 1 confirm the magnetic field addiction of the Hall voltage UH at a temperature T = 5K.

Литература

1. . M.M. Otrokov, Z.S. Aliev, I.R. Amiraslanov, N.A. Abdullayev, N.T.Mamedov, et al., arXiv: 1809.07389 (2018).
2. Z.S. Aliev, I.R. Amiraslanov, N.A. Abdullayev, N.T.Mamedov, M.B. Babanly, E.V. Chulkov et al., Journal of Alloys and Compounds **789**, 443 (2019).
3. M.M. Otrokov, Z.S. Aliev, I.R. Amiraslanov, N.T.Mamedov, N.A. Abdullayev, V.N. Zverev, A.M. Shikin, E.V. Chulkov et al., Nature **576**, 416 (2019).
4. I.I. Klimovskikh, M.M. Otrokov, Z.S. Aliev, I.R. Amiraslanov, N.A. Abdullayev, V.N. Zverev, N.T.Mamedov, A.M. Shikin, E.V. Chulkov et al., npj Quantum Materials **789**, 443 (2020).

TƏHSİLDƏ İKT-NİN ROLU VƏ TƏHLİLİ

Axundov Cavid Tahir

Odlar Yurdu Universiteti

axundovcavid33@gmail.com

Dinamik dəyişən dünya, davamlı inkişaf və texnologiyanın incəliyi şəraitində təhsilin informasiyalaşdırılması təməl hala gəlir. Hökumət sənədlərində vurğulandığı kimi, təhsil sektorunun inkişafının bu istiqaməti ən vacib milli prioritet kimi qəbul edilir. Dəyişikliklər sayəsində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) rolu təkcə məktəb sistemində deyil, həm də son dövrlərdə yalnız nöqtə təcrübəsi kimi müşahidə edilə bilən məktəbəqədər təhsildə daha da aydınlaşmaqdadır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində məlumatlandırma prosesi müasir inkişaf etməkdə olan cəmiyyətin tələbi ilə müəyyən edilir ki, bu da onun üzvlərindən on qat daha məhsuldar və yaradıcı işə hazır olmağı tələb edir, bu da bütün informasiya vasitələrinin yüksək texnologiyası ilə təmin olunur - fərdi kompüterlərdən qlobal İnternet bağlantılarına qədər. “Təhsil” prioritet milli layihəsinin (“Təhsilin İnternetləşdirilməsi”) və “2010-cu ilədək Rusiyada İnformasiyanın İnkişafı” federal hədəf proqramının Konsepsiyasının qəbul edilməsinə baxmayaraq, Rusiya hələ də informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində vahid siyasət yürütdüyünü söyləyə bilməz. məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti. Bu məktəbəqədər yaşlı bir uşağın məktəbəqədər hazırlıq dövründə bacarıqlarının inkişafını ən tam və uğurla həyata keçirəcək İKT-nin tətbiqi. Məktəbəqədər uşaqlarla işləmək üçün müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə yeni başlayır. Hal-hazırda bu, məktəbəqədər təhsil sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklərə ehtiyacla bağlıdır. Buna görə məktəbəqədər təhsildə İKT-nin tətbiqi imkanlarını öyrənmək lazım gəldi.

Bildiyiniz kimi, XX əsrin sonunda bəşəriyyət post-sənaye və ya informasiya cəmiyyəti adlanan inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. "Biz məlumat və rabitə əsrində yaşayırıq" fikri tamamilə doğru deyil, çünki informasiya və rabitə həmişə olub, ancaq post-sənaye cəmiyyəti özünəməxsusdur ki, bu, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının olduqca sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur və onların imkanları insan

inkişafı üçün misilsizdir, bir çox peşə, iqtisadi, sosial və məişət problemlərinin effektiv həlli üçün. Yalnız yeni informasiya məkanında gəzmək üçün lazımi biliklərə sahib olan cəmiyyət üzvləri bu imkanları bacarıqla və bacarıqla idarə edə biləcəklər. " Müəllifin mövqeyi ilə razıyam, çünki həqiqətən də informasiya və rabitə bəşəriyyətin mövcud olduğu qədər mövcuddur. Zamanla informasiya vasitələri yaxşılaşır. Bu gün hər hansı bir fəaliyyətdə, o cümlədən tədrisdə İKT-dən bacarıqlı şəkildə istifadə etmək çox vacibdir. Müasir informasiya cəmiyyəti müstəqil hasilat və bilik vermə prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı müəllimlərə yeni tələblər qoyur.

Tədris prosesinin informasiyalaşdırılması təhsilin modernləşdirilməsinin prioritet sahələrindən biridir və bu kimi bir sıra vacib vəzifələri əhatə edir:

- Təhsil müəssisələrini kompüter avadanlıqları və rabitə vasitələri ilə təmin etmək;
- Təhsil müəssisələrini elektron tədris vasitələri ilə təmin etmək;
- Təhsil müəssisələri rəhbərliyinin idarəetmə fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması;
- Universitetdə tədris prosesinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi;
- Təhsil prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi üzrə təlim və ixtisasartırma.

Yuxarıda göstərilən şərtlərin olması tədris prosesini keyfiyyətcə yeni səviyyəyə keçirməyə imkan verəcəkdir, çünki həm mühazirədə, həm də seminarda (yeni materialın izahı, konsolidasiya, biliklərə nəzarət) və tədris prosesindən kənarda (buraxılmış işlərdən kənarda işləmək) tədris prosesinin təşkili üçün müəllimin iş sisteminin qurulması üçün yeni imkanlar yaranır. material, dərsə hazırlıq, əlavə təhsil).

Təlim sessiyalarında elektron tədris vasitələrindən istifadə aşağıdakıları təmin edir:

- Yeni materialı izah etməyə vaxt qazandırmaq;
- Materialın daha əyani, başa düşülən şəkildə təqdim edilməsi;
- Tələbələrin müxtəlif qavrayış sistemlərinə təsir göstərərək, materialın ən yaxşı mənimsənilməsini təmin edir; materialı qavramağa hazırlıq səviyyələri müxtəlif olan şagirdlərə tədrisə fərqli yanaşma; tələbələr tərəfindən materialın mənimsənilməsinə davamlı əməliyyat nəzarəti;

- Müasir kompüter texnologiyalarına sahib olan müəllimin pedaqoji və metodoloji üstünlüklərindən, tələbələrin hazırlıq səviyyəsindən, təhsil müəssisəsinin maddi bazasının xüsusiyyətlərindən və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq səmərəli təlim sistemlərinin yaradılmasında dəyişkənlik.

Müasir bir müəllimin informasiya və rabitə bacarıqlarının formalaşması və inkişafı, mütəxəssis hazırlığının istiqamətini nəzərə alaraq müəyyən bir fənnin tədrisi prosesini daha yüksək səviyyəyə gətirməyə imkan verir. Müəyyən bir müəllimin səmərəliliyi və səmərəliliyi, informasiya qarşılıqlılığı əsasında tələbələr və həmkarları ilə səmərəli əməkdaşlıq, geniş təhsil problemlərinin həlli üçün lazım olan məlumatları seçmək, quruluşlamaq və qiymətləndirmə bacarığı sayəsində əldə edilir. Təhsil fəaliyyətində pedaqoji prosesin informasiya modellərinin tərtibinin əhəmiyyəti artır, bütün komponentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmaqla, getdikcə genişlənən pedaqoji texnologiyaların mənimsənilməsinə və istifadəsinə ehtiyac artır. Beləliklə, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları tədris və təlim prosesinin məzmunu, metodu və prosesindəki müxtəlif dəyişikliklər prosesində bir növ katalizator rolunu oynaya bilər, əksər hallarda mühazirə formasından konstruktiv tədqiqat yönümlü fəaliyyətə qədər dəyişikliklər edir.

Gələcək müəllimləri hazırlayan ali təhsil müəssisələrində tələbələrə müasir kompüterlərin və rabitə vasitələrinin texnoloji imkanlarından istifadə etmək, məlumatların axtarılması və alınması, bilişsel və ünsiyyət qabiliyyətlərinin inkişafı, çətin vəziyyətlərdə tez qərar qəbul etmək və s. Üçün ən əlverişli şərait yaradılmalıdır. . Tələbələrlə qarşılıqlı əlaqə forması seçməkdə sərbəstlik verilən rəsmi biliklərin ötürülməsindən azad olan müəllimlər, işlərinin əsası olmalıdır olan güclərini göstərə biləcəklər.Tələbələrin fərdi imkanları və ehtiyacları nəzərə alınmaqla müəyyən bir fənnin öyrənilməsinə yanaşmaların hazırlanması, müzakirələr zamanı öyrədilməsi, nəticələrin birgə dizaynı və tənqidi təhlili, problemlərə qeyri-standart bir baxışdan bəhs edirik. Gələcək müəllimləri hazırlayan bir təhsil müəssisəsi üçün hətta ənənəvi sinif iş formalarının da yeni məzmunla doldurulması çox vacibdir, çünki İKT-nin istifadəsinə qənaət olunan vaxt müəllim və tələbə arasında şəxsi ünsiyyətə verilə bilər və bu onların peşə hazırlığı üçün mütləqdir.

Müəllifin mövqeyi ilə razıyam, çünki müəyyən bir fənni öyrənməyə yanaşmaların inkişafı onun spesifikliyindən asılıdır. Eyni zamanda, müəllimin ixtisas, diqqət və tələbələrin ehtiyaclarını nəzərə alması vacibdir. Razıyam ki, İKT-dən istifadə edərək tədris metodlarını şaxələndirmək üçün müəllim hazırlayan universitetlər və ixtisaslar üçün vacibdir. Gələcək müəllimlər artıq təlim prosesindəki faydaları ilə tanış olmalıdırlar.

Lakin, informasiya və rabitə texnologiyaları əvvəlcə yalnız təhsil ehtiyacları üçün yaradılmadı. Artıq media, reklam, bank sistemi, ticarət və s. Yerləri aldığı təhsil sisteminin şəbəkəli dünyada necə qurulduğunu müşahidə edə bilərik. Nəticə etibarilə təhsil yalnız İnternet vasitəsilə həyata keçirilə bilməz. Buradan belə nəticə çıxır ki, təhsil prosesində İKT-lərdən düzgün istifadə edə bilmək çox vacibdir ki, bunlar əngəl və yanlış məlumat kimi deyil, effektiv metod kimi xidmət etsinlər. Müəllim özünün təlim prosesində tələbələr tərəfindən İKT-nin istifadəsini aydın şəkildə izləməyi bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. WorldDevelopmentIndicators, 2002; Корчагин Ю.А. - Информационный ресурс развития общества. Воронеж. - Вестник ЦИРЭ, № 7.- С. 31.

2. Martin W.J. The Global Information Society. Aldershot: Aslieb Gower; Brookfield, Vt., USA:Gower, 1995. P. 99.

3. 10.Карр Н.Д. Блеск и нищета информационных технологий. - М.: Секрет фирмы, 2005.

4. Мельник А.В. Информационное общество: становление ценностнойпарадигмы // Культура, наука, человек в постсовременном обществе: Сборник статей молодых ученых. - Саратов: Изд. центр «Наука», 2009. - С. 30-32.(0,2 п.

HUAWEİ CİHAZLARI TOPOLOGİYALARI VƏ XİDMƏTLƏRƏ TƏTBİQİNİN TƏHLİLİ

İsgəndərov Cavidan Vüsal

Odlar Yurdu Universiteti
cavidan.isgenderov97@mail.ru

Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində insanların yaşam şəraitini asanlaşdıran vasitələr xeyli çoxalmışdır. Bu vasitələrdən biri də mobil cihazlardır ki, bu günkü gündə onlar həyatımızda çox mühüm yer tutur. Belə ki, cib cihazlarından istifadənin genişlənməsi ilə biz artıq mobil ünsiyyətimizi hər an, lazım olan vaxtda və lazım olan yerdə həyata keçirə bilirik.

Bu gün internetdən genişmiqyaslı istifadənin nəticəsidir ki, mobil cihazların bütün sahələrdə istifadə olunması ilə yanaşı onlayın şəkildə bank, məlumat mübadiləsi, təhsil ödəmələri və s. kimi hər cür əməliyyatlarımızı həyata keçirə bilirik

Bazar araşdırması apardığımızda bir daha şahidi oluruq ki, bir çox şirkətlər mobil qurğulara olan öhdəliklərini istifadə etməklə müəyyən qədər sərmayə qoyurlar. Daha çox da, proqram şirkətlərinə baxdığımızda masaüstü proqram satışlarını və istifadəsini artırmaqla, rahatlığı təmin etmək məqsədi ilə bulud texnologiyalarından istifadə edib, mobil tətbiqləri daha da inkişaf etdirilər.

Bu tip mobil cihazların işləkliyini təminatçısı dünyaca məhşur əməliyyat sistemi Android Əməliyyat Sistemidir. Bir çox araşdırmalara görə istifadə edilən cihazların demək olar ki,təxminən 78% -i android əməliyyat sisteminə məxsus cihazlarıdır. Bu sistemin belə geniş istifadə edilən əməliyyat sistemi olmasının bəlli səbəbləri var və ən əsası da hər büdcəyə uyğun olması, rahatlıqla istifadə olunması, çox məhsula uyğunlaşması və s. səbəblərdir.

Google, Android və “Open Handset Alliance” şirkətləri tərəfindən yaradılan Linux əsaslı mobil qurğularla yanaşı cib telefonları üçün hazırlanmış ödənişsiz proqram təminatlı pulsuz mobil əməliyyat sistemidir. Bu sistem açıq mənbə olmasına baxmayaraq kiçik, lakin çox mühüm hissəsinin kodları google tərəfindən bağlıdır. Çünki, Google bu hissənin özündən başqa heç kim üçün əlçatanlığını qəbul etmir. Dəstəklənən tətbiq uzantısı ".apk" dir. Bu sistemin Google tərəfindən pulsuz olmasının əsas səbəbi sistemin daha tez inkişaf etməsi və daha sürətli olması, həmçinin məşhur marka tərəfindən istifadə edilməsi və bunun

sayədə də reklamların daha çox insana asanlıqla çatmasını təmin etməkdir. Bildiyimiz kimi, Google tam bir reklam şirkətidir və reklamlar yolu ilə pul qazanır.

Müasir dövrdə hər kəs mobil telefonlardan mütəmadi olaraq istifadə edir. Amma insanlar mobil telefonların əməliyyat sistemini, texnologiyasını, RAM, CPU və s. kimi bir çox faktorlarını bilmədən belə istifadə edirlər. Məlum olduğu kimi, hər əməliyyat sisteminin özünəməxsus avantajları və dezavantajları var. Bir çox əməliyyat sistemlərinə onlarca canlı divar kağızı, internet xidmətləri, mesajlaşmar və s. kimi inkişaf etmiş xüsusiyyətlər daxildir.

Bu gün mobil cihazların bütün sahələrdə istifadə olunması və internet şəbəkələrinə qoşulması ilə müəyən vaxt itkisinə səbəb ola biləcək bir çox xidmətlərin həyata keçirilməsində insanlar üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Xüsusilə də yuxarıda qeyd etdiyimiz bir çox maliyyə əməliyyatları ilə bağlı proseslərin tətbiqində mobil telefonlar əvəzsizdir. Bu əməliyyatların nəinki ölkə daxilində, hətta beynəlxalq arenada belə saniyələrlə ölçüləcək zaman çərçivəsində həll olunmasında mobil telefonlar olduqca effektlidir.

Mobil cihazların işləkliyini təminatçısı Android Əməliyyat Sistemidirnin öz rəqiblərini üstələməsi və tətbiqindəki münasiblik şərait yaratmışdır ki, sistemi daha da genişləndirsin və istifadəçilərinin sayını artırsın. Burda insanların maddi durumu ilə də uyğunluğu da reklamında əsas rol oynayır.

Google, Android və “Open Handset Alliance” şirkətləri tərəfindən yaradılan Linux əsaslı mobil qurğularla yanaşı cib telefonları üçün hazırlanmış proqram təminatlı pulsuz mobil əməliyyat sistemidir. Bu sistem açıq mənbə olmasına baxmayaraq kiçik, lakin çox mühüm hissəsinin kodları google tərəfindən bağlıdır. Çünki, Google bu hissənin özündən özündən başqa heç kim üçün əlçatanlığını qəbul etmir. Dəstəklənən tətbiq uzantısı ".apk" dir. Bu sistemin Google tərəfindən pulsuz olmasının əsas səbəbi sistemin daha tez inkişaf etməsi və daha sürətliolması, həmçinin məşhur marka tərəfindən istifadə edilməsi və bunun sayədə də reklamların daha çox insana asanlıqla çatmasını təmin etməkdir. Bildiyimiz kimi, Google tam bir reklam şirkətidir və reklamlar almaqla pul qazanır.

XXI yüzillik texnologiyaların daha böyük sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdür. Gündəlik həyatımızda mobil texnologiyaların bu qədər əhəmiyyətli olduğu dönəmlərdə

mobil əməliyyat sistemlərinin əsaslı tədqiqi olduqca vacib məsəslələrdəndir və bu səbəblə də Android əməliyyat sisteminin imkanlarının geniş tədqiqi maraq yaradır.

Başlıca məqsəd Android əməliyyat sisteminin geniş imkanlarının, həmçinin bizə təqdim etdiyi üstünlüklərin araşdırılması və onun tətbiqinin reallaşdırılmasıdır. Həmçinin Android əməliyyat sisteminin çoxsaylı istifadəçilərə təqdim olunan xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır.

Tədqiqatın metodoloji bazasında araşdırılan mövzunun obyektini öyrənmək məqsədi ilə mövcud vəziyyəti araşdıraraq müqayisəli şəkildə təhlil aparmaq metodikasından istifadə edilmiş, həmçinin bu sahədə tədqiat aparmış peşəkar alim və mütəxəssislərin nəticələri ilə yanaşı praktiki təklifləri əsas kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın mənbəyi: Bu tədqiqat işində bir neçə internet saytlarındakı məlumatlardan,təcrübi faktlardan, habelə ingilis dilli ilə yanaşı türk dilli ədəbiyyatlardan da geniş istifadə edilmişdi.

Elmi yenilik: Tədqiqatın əsasında Android əməliyyat sistemindən istifadənin təqdim etdiyi imkanlarla əlaqəli praktiki əhəmiyyətli təkliflər və nəticələr müəyyən olunmuşdur ki, bunlar da işin sonunda öz əksini əsaslı surətdə tapmışdır.

Aparılan tədqiqat işlərinin əhəmiyyəti - Android əməliyyat sistemindən mütəmadi istifadənin səmərəliliyi ilə əlaqəli praktiki təkliflərin müəyyəm edilməsi istiqamətində araşdırılmışdır. Araşdırmanın əvvəlində mövzunun aktuallığı, araşdırmanın məqsədi, problem haqqında qısa məlumat və qarşıya qoyulan problemlər müəyyən edilib.

Məlum olduğu kimi, məqalənin ilk abzaslarında öncə mobil əməliyyat sistemlərinə ümumi bir baxış keçirilir. Burada mobil əməliyyat sistemlərindən biri Android Əməliyyat əməliyyat sistemindən, onun versiyalarından və mövcud imkanlarından məlumat verilir. Digər ikinci hissədə isə Linux əsaslı mobil qurgulardan və onun imkanlarından bəhs edilir. Növbəti, üçüncü paraqrafda isə Windows əməliyyat sistemindən, onun imkanlarından və versiyalarından bəhs olunur. Nəhayət, sonuncu, yəni dördüncü paraqrafda isə daha geniş istifadəçi seqmenti Apple'ın IOS əməliyyat sistemi və versiyalarından bəhs olunur.

İşin digər hissəsində isə təqdiqat işimizin əsas mövzusu olaraq götürülmüş Android əməliyyat sistemindən bəhs olunaraq əməliyyat sistemi haqqında ümumiləşdirilmiş məlumatlar öz əksini tapır. Birinci hissədə bəhs olunan əməliyyat sisteminə məxsus versiyaları və eləcə də bu versiyaların bizə təqdim etmiş olduğu imkanlara diqqət yonəldilir. Bundan sonra isə növbəti praqrafda Android əməliyyat sisteminin təbəqələri və bu təbəqələrin funksiyaları, onun arxitekturası haqqında və eləcə də təhlükəsizliyi ilə əlaqədar ətraflı məlumatlar əks olunur.Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün əməliyyat sistemlərinin fərqlərinə diqqət yetirilir. Nəhayət, sonda isə artıq bu əməliyyat sisteminin istifadəçilərinə aid təqdim olunan üstünlüklərə toxunulub.

ƏDƏBİYYAT

1. R. Tafazolli, Ed., *Technologies for the Wireless Future*. Wiley, 2005
2. Arto Kettula, Security Comparison of Mobile OSes, HUT TML, Seminar of Network Security, 2000.
3. "Gartner Says Sales of Mobile Devices in Second Quarter of 2011 Grew 16.5
4. Percent Year-on-Year; Smartphone Sales Grew 74 Percent". Gartner. 11 August 2011
5. Savov, Vlad (May 18, 2016). "Google details Android N features ahead of late summer release". The Verge. Vox Media. Retrieved July 1, 2016. Kastrenakes, Jacob (May 18, 2016). "Google's latest Android N beta is meant for everyone". The Verge. Vox Media. Retrieved July 1, 2016.
6. Application Security for the Android Platform by Jeff Six, 2012
7. iOS Forensic Analysis for iPhone, iPad, and iPod touch by Sean Morrissey, 2010.
8. Android Programming for Beginners by John Horton, 2015
9. Pro Smartphone Cross-Platform Development: iPhone, Huawei, Windows Mobile and Android
10. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Huawei_OS
12. https://www.symbianos.org/

13. https://en.wikipedia.org/wiki/Microsoft_Windows
14. https://www.android.com/
15. https://en.wikipedia.org/wiki/Android_(operating_system)
16. https://www.android.com/android-10/
17. https://socialcompare.com/en/comparison/android-versions-comparison
18. https://www.techlila.com/android-5-0-lollipop-features/
19. https://www.computerworld.com/
20. https://source.android.com/security/features

ŞƏBƏKƏ AVADANLIQLARININ KONFİQURASİYA TOPOLOGİYALARI

İsmayılov Teymur İlqar
Odlar Yurdu Universiteti
ism.teymur@gmail.com

İnformasiyanın qorunması problemi köhnə dövrlərdən qaynaqlanır. O zaman da insanlar məlumatları qorumaq yollarını inkişaf etdirməyə başladılar. Məsələn, eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə Yunanıstanda şifrələmə cihazlarından istifadə edilmişdir. Belə bir cihaz, eyni qalınlığa malik iki çubuqdan ibarət idi ki, bunlara scital adı verildi və gizli mesaj mübadiləsi etmək istəyən iki abunəçi saxladı. Dar bir papirus zolağı boşluqlar olmadan skitalın ətrafına spiral şəkildə sarıldı və qeydlər bu vəziyyətdə edildi. Sonra papirus zolağı götürüldü və başqa bir abunəçiyə göndərildi, o, onu öz ssenarisinə bağladı və mesajı oxuya bildi. Belə bir şifrələmə cihazında məxfiliyi təmin edən element scitalın diametridir.

Ancaq eyni zamanda, məlumatları qorumağın texniki üsulları ilə yanaşı onlardan yan keçmə üsulları da inkişaf etdirildi. Beləliklə, qədim yunan filosofu Aristotel şifrəli mesajı olan bir kasetin sarıldığı uzun bir konusdan istifadə etməyi təklif etdi. Bir anda mesaj parçaları görünməyə başladı,bu da öz növbəsində scitalın diametrini təyin etməyə və müvafiq olaraq bütün mesajı deşifrə etməyə imkan verdi.

Şübhə yoxdur ki, cəmiyyətimiz və texnologiyamız dəyişdikcə məlumatları qorumaq yolları da dəyişir. Kompüterlərin yaranması və onların çoxalması insanların və təşkilatların əksəriyyətinin məlumatları elektron şəkildə saxlamağa başladığına səbəb oldu. Nəticə etibarilə bu cür məlumatların qorunmasına ehtiyac var idi.

Hal-hazırda məlumatların qorunmasının aktuallığı kompüter texnologiyalarının imkanlarının artması ilə əlaqələndirilir. Qlobal internetin və bununla əlaqəli texnologiyaların inkişafı o qədər yüksək səviyyəyə çatmışdır ki, bütövlükdə hər hansı bir müəssisənin və hər bir istifadəçinin ayrı-ayrılıqdakı mövcud fəaliyyəti artıq elektron poçt, veb reklam və onlayn ünsiyyət olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

İnformasiyanın qorunması problemi köhnə dövrlərdən qaynaqlanır. O zaman da insanlar məlumatları qorumaq yollarını inkişaf etdirməyə başladılar. Məsələn, eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə Yunanıstanda şifrələmə cihazlarından istifadə edilmişdir. Belə bir cihaz, eyni qalınlığa malik iki çubuqdan ibarət idi ki, bunlara scital adı verildi və gizli mesaj mübadiləsi etmək istəyən iki abunəçi saxladı. Dar bir papirus zolağı boşluqlar olmadan skitalın ətrafına spiral şəkildə sarıldı və qeydlər bu vəziyyətdə edildi. Sonra papirus zolağı götürüldü və başqa bir abunəçiyə göndərildi, o, onu öz ssenarisinə bağladı və mesajı oxuya bildi. Belə bir şifrələmə cihazında məxfiliyi təmin edən element scitalın diametridir.

Müasir cəmiyyətdə məlumat yalnız köməkçi deyil, həm də silah olma ehtimalı var. Kompüter sistemlərinin çoxalması və onların rabitə şəbəkələrinə inteqrasiyası, onlara elektron daxil olma imkanlarını artırır. Dünyanın bütün ölkələrində kompüter cinayətləri problemi mövcuddur ki, bu da öz növbəsində cinayət növünə qarşı mübarizəni təşkil etmək məqsədi ilə getdikcə daha çox qüvvələrin cəlb olunmasını zəruri edir. Cinayətlər xüsusilə avtomatlaşdırılmış bank sistemlərində və elektron ticarətdə geniş yayılmışdır.

Xarici məlumatlara görə, kompüter cinayətləri nəticəsində banklardakı zərərlər hər il milyardlarla dollar təşkil edir.

İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində kompüterlərin kütləvi tətbiqi sayəsində elektron formada saxlanılan məlumatların miqdarı min dəfə artmışdır və kompüter şəbəkələrinin meydana çıxması ilə kompüterə fiziki girişin olmaması belə təhlükəsizliyə zəmanət vermir. Bir qayda olaraq, sistem təhlükəsizliyini təminatı üçün yalnız bir problemin və ya nadir hallarda müəyyən bir məhdud tapşırıqların həllinə yönəlmiş daha çox məlumat qorunması vasitələri ortaya çıxır. Beləliklə, təşkilatlar özlərini "kompüter" cinayətlərindən qorumaq məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin genişlənməsi kompüter texnologiyalarından istifadə olunması ilə bağlı müxtəlif sui-istifadə hallarının yayılmasına imkan verir.

Kompüter şəbəkəsinin bütün uğursuzluğu ancaq müəssisə işçilərinə və eləcə də şəbəkə rəhbərlərinə "mənəvi" olaraq ziyan vurmaq deyil. Həmçinin elektron ödəmə texnologiyalarının və "sənədsiz" sənəd dövriyyəsinin, eləcə də digərlərinin inkişafı ilə, bəzi yerli şəbəkələrin ciddi uğursuzluğu, bütün bankların və şirkətlərin işini iflic etməsinə səbəb ola bilər ki, bu da öz növbəsində maddi itkilərə səbəb olur. Bu baxımdan da təsadüfi deyil ki, bu günkü gündə kompüter şəbəkələrində məlumatların qorunması ən aktual problemlərdən biridir.

Zərərin azaldılması üçün məlumatların oğurluqdan, qəsdən məhv edilmədən, icazəsiz girişdən, zədələnmədən, oxunmaqdan və kopyalanmaqdan qorunmasını təmin edəcək tədbirlər və vasitələrin düzgün seçilməsi lazımdır. Bu sahədəki əsas qanunvericilik müddəalarını, iqtisadi, təşkilati və digər tədbirləri bilmək lazımdır.

Azaldılmış məhsuldarlıqdan və birbaşa iş vəzifələrini yerinə yetirmək üçün lazımsız olan serverləri ziyarət edən boş vaxtdan qorunma. FTB və ABŞ Kompüter Təhlükəsizliyi İnstitutu tərəfindən çox maraqlı rəqəmlər göstərilir. Anketə görə, təşkilatların 93% -i İnternetdən sui-istifadə ilə qarşılaşır.

Şirkət böyüdükcə işçilərinin sayı artır və nəticədə korporativ şəbəkə böyüyür - korporativ qovşaqlar və mənbələrin sayı, İnternetə giriş nöqtələri, filiallar və s. bütün bunlar informasiya təhlükəsizliyində xüsusi bir iz buraxır. Fərqli şəbəkə seqmentlərindən yüzlərlə istifadəçiyə, ehtimal ki, Azərbaycan və xarici ölkələrə səpələnmiş yüzlərlə mənbəyə çıxış təmin etmək problemi baş ağrısına çevrilir. Yalnız bir istifadəçinin kompüterinə, məlumat bazasına, daxili portalına, internetinə və digər mənbələrə daxil ola bilmək üçün bir parol daxil etməsi lazım olan bir vəziyyəti təsəvvür edin. Belə istifadəçilər yüzlərlə varsa və hamısı səhv edə bilər, parollardan birini unuda bilər ... Nəticədə, istifadəçinin kritik bir narazılığının kütləsi böyüyür, təhlükəsizliyə cavabdeh olan işçilər vəziyyəti təcili olaraq tapmaq istəyi ilə çoxlu zənglərlə bombardman olunur və s. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, informasiya təhlükəsizliyi infrastrukturunun təkamülünün üçüncü mərhələsi, müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilən vahid identifikasiya sisteminin tətbiqi, məsələn, açıq açar infrastrukturuna əsaslanmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Биячуев Т.А. Безопасность корпоративных сетей. /Под ред. Л.Г.Осовецкого. - СПб: СПб ГУ ИТМО, 2009. – 420 с. - ISBN: 5-279-02549-6
2. Борисов М.А., Заводцев И.В., Чижов И.В. Основы программно-аппаратной защиты информации : Книжный дом "Либроком", 2012.- 376 с.
3. Журнал сетевых решений LAN декабрь 2010
4. Журнал «Системный Администратор» №12(109) декабрь 2011
5. Материалы сайта «Интернет-Университет Информационных технологий». [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.intuit.ru
6. Материалы сайта «Консультант Плюс онлайн - некоммерческие интернет-версии системы». [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.consultant.ru/online

MALİYYƏ SİSTEMİNDƏ KİBER TƏHLÜKƏSİZLİYİN MƏSƏLƏLƏRİ

Qədirova Gülşən Yadigar

Odlar Yurdu Universiteti

gulshen_qedirova21@mail.ru

Maliyyə böhranlarının birinci mərhələsi bank kimi şoka düşən maliyyə qurumları ilə başlayır, ödəniş fırtınasına düşür. Bu da bankın aktivlərinin dəyərinin bir anda azalması nəticəsində yarana bilər. Şok bankın öz səhvindən və ya iqtisadiyyatda qarşı yönlü dəyişikliklər nəticəsində yarana bilər. Hər iki halda, bank görünür kapital ehtiyatına məruz qalır. Əgər yaşanan şokun səviyyəsi, kreditor, bankın bundan sonrakı dövrdə öhdəliklərini ifa edib edə bilməyəcəyini sorğular hala gətirirsə o təqdirdə likiditeyi və bəlkə də borc ödəmə qabiliyyətinə (solvency) dair problemlərin maliyyə sistemin bütününə sirayət etməsi nəticəsini doğuracaq bir çaxnaşma mühiti meydana gələ bilər. Sağlam hazırlanmış bir tənzimləmə mexanizmi, ortaya çıxması olabiləcək mənfiliklərdən qaynaqlana itkilərin önünə keçə biləcək, maliyyə sistemin bir bütünlük içində işləməsini və real iqtisadiyyatın davamlılığını qorumağa qatqı təmin edə. Bir maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsində yer alması ya da önə çıxması lazım olan ünsürlərin hansıları olacağı, özünə xüsusi bir funksiya aid edilən təşkilati strukturların (Agencies) nə kimi funksiyalarla donatılacağı ölkədən ölkəyə fərqlilik göstərməkdədir. Dünya nümunələrini nəzərdən keçirərkən, bəzi funksiyaların müəyyən bir ölkədə müxtəlif qurumlar arasında paylaşılması mümkündür. Birbirindən müstəqil nümunəvi maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsi bu mərhələlərdən ibarətdir: İmtiyazlı olma funksiyası, sahiblik və ya rəhbərliyi altındakı bankı ödəmə 14 çətinliyinə salması qüvvətlə olabiləcək görünən, kifayətsiz ya da pis niyyətli səhmdar və idarəçilərini cilovlamaq məqsədi ilə təsis edilməlidir. Həqiqətən də bəzi bank rəhbərləri, öz məsuliyyətləri altındakı təşkilatlarını, irəlidə zəifliyə uğradacaq dərəcədə riskə atma mövzusunda tələsik ola bilməkdədir. Belə bir vəziyyətə yer verməmək məqsədi ilə, bəsirəti və sağduyuyu əsas alan bir tənzimləmə və nəzarət etmə funksiyası (PRUDENTIAL Regulation and supervision) kurgulanmalıdır. Belə bir yoxlama modelinin də tez-tez yaşanmağa başlayan bank batışlarını dayandıra və maliyyə şokların davam etdiyi hallarda,

məhdudlaşdırma (təhdid) ya da təhlil etmə nüfuzunun dövrəyə girməsi ilə, müştərinin və kreditor pullarını itirmədən və bank da batışla üz-üzə gəlməmişdən əvvəl, maliyyə qurumun lisenziya ya tamamilə ləğv edilir və ya məhduddur. Tahdit nüfuzunun ortaya çıxacaq zərərləri zamanında qarşısını almaqda qeyri-kafi qaldığı vəziyyətlərdə isə ictimai, yaxud xüsusi sektor qaynaqlı açıq ya da mətnaltı sığorta (explicit - implicit guarantees) həm müştərinin həm də kreditor fon çıxışlarının yol açacağı zərərlər qoruma vəzifəsi görəcək. Əmanətlərin axışının gözlənilməz şəkildə, birdən kəsilməsi halında belə zəmanət funksiyası, bənzəri digər haqq qəbul edən təşkilatlara fondlarını əmanət etmiş olan kreditörlerin etibarını təzələyərək, yayılma təsirini bir nöqtədə dayandıra bilər. Həmçinin fon çıxışı bənzər vəziyyətdəki digər təşkilatlarda yaşanmağa davam etsə belə, mərkəz bankının son borc vermə orqanı rolu, bank aktivlərinin məcburi olaraq dəyərinin çox altında qiymətlərə satılaraq tasfiyesinin önünə keçərək, ödəmə gücünü tamamilə itirməmiş bankların, müştərinin və ya kreditor gələ biləcək tələbləri karşılayabilmesini asanlaşdırır. Valyuta nüfuzu, əlindəki mexanizmləri doğru istifadə təqdirdə bank sistemində iflaslar yaşanması halında belə nağd tələb meydana gələcək əvəz bir artımın və maliyyə sistemin ehtiyatlarına əriməyə səbəb ola biləcək inkişafların önünə keçə bilər. Beləcə, ilk şokdan birbaşa təsirlənəcək təşkilatların məruz qalacaqları zərər da azaldıla bilər. Ətraflı iqtisadi, maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsini bünyəsində saxlayan mexanizmlər, hər hansı bir maliyyə təşkilatda ortaya çıxa biləcək problemləri vaxtında öngörme və məhdudlaşdırma mövzusunda ümumiyyətlə müvəffəqiyyətli 15 olmaqda və beləliklə sistemin hamısının zərər görməsinin qarşısını keçməkdədir. Məsələn, ABŞ-da 1930-cu illərdə kurgulanan təhlükəsizlik şəbəkəsi, maliyyə şokların bir bankdan sistemin bütününə bulaşması ehtimalını dərhal dərhal ortadan qaldırmış vəziyyətdədir. Bazarların çöküşüyle nəticələnən 1987 böhranında, ABŞ Mərkəz Bankı (Federal Reserve System "FED") maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən təşkilatların hamısına istiqamətli olaraq da maliyyə təhlükəsizlik xidməti təqdim ediləcəyi xüsusuna açıqlıq gətirmək surətiylə böhranın çox daha geniş bir sahəyə yayılmasını maneə törətmişdir. Maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin böyüklüyü və olabiləcək batışlar qarşısında kafi olub olmayacağı xüsusu da ayrıca əhəmiyyət daşıyır.

Sistemik bank böhranları təkan böyük diametrli maliyyə böhranların ortaya çıxmasını maneə törətmək və meydana gəlməsi olabiləcək nəhəng iqtisadi və ictimai xərclərin qarşısını almaq məqsədi ilə, dərhal bütün ölkələr, tərif və kurgulanışı birbirindən fərqli maliyyə təhlükəsizlik sistemi qurmaqda və ehtiyaclara görə bunları revize etməkdədir. Burada danışacağımız maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi əsasən aşağıdakı tətbiqləri əhatə edir.

- Diqqətə çarpan və mətnaltı haqq sığortası
- Mərkəz bankının son borc vermə orqanı funksiyası ilə təmin etdiyi likvidlik köməklikləri,
- Maliyyə təşkilatların təşkil edilməsinə və nəzarət edilməsini dönük strategiyalar,
- Bank iflaslarının araşdırılmasına və həllinə (Resolution) istiqamətli proseduralar,
- Avto maliyyələşmə (Bail-in),
- Dövlət dəstəyi ilə bank qurtarma (Bail-out),
- Bank borclarına mətnaltı hökumət zəmanətin (Implicit guarantees) və dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF),
- Beynəlxalq Maliyyə Quruluşu (BMK) kimi beynəlxalq təşkilatlardan xarici yardım təmin etmə kanallarının mövcudiyyətinin.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Amosov O., 2011. Finansova bezpeka pidpryyemstva v suchasnykh ekonomichnykh umovakh: teoretychnyy aspekt. Problemy ekonomiky, 4, 76- 80.
2. Aref"yeva O., Kuzenko T., 2009. Ekonomichni osnovy formuvannya finansovoyi skladovoyi ekonomichnoyi bezpeky. Aktual'ni problemy ekonomiky, 1 (91), 98-103.
3. ARSLAN İ. Hakkı, “Tasarruf Mevduatının Sigortalanması”, Mevduat Sigortası, (Der.: İAV), İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul, 1999.
4. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI

İNFORMASİYA MÜBADİLƏSİNİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏHLİLİ

Qasımov Elvin İsman

Odlar Yurdu Universiteti

elvinqasimov374@gmail.com

Verilənlər anbarları - müəssisənin verilənlər anbarı kimi tanınan, məlumat vermək və məlumatları analiz etmək üçün istifadə edilən sistemdir və işgüzar intellektin əsas komponenti hesab edilir. Verilənlər anbarları bir və ya bir neçə müxtəlif mənbələrdən birləşdirilmiş məlumatın mərkəzi anbarlarıdır. Onlar yalnız bir yerdə cari və tarixi məlumatı saxlayır, bu bazalardan müəssisənin elmi işçiləri üçün analitik məlumatları yaratmaqda istifadə edilir. Məsələn, hesabat nümunələri illik və rüblük olmaqla ətraflı müqayisə edilərək gündəlik satış təhlilini əks edir. Anbarda saxlanan məlumat əməliyyat sistemlərindən yüklənir. Bundan sonra məlumat əməliyyat anbarından keçərək, keyfiyyətini təmin etmək üçün əlavə təmizləyici əməliyyatlar tələb edir, sonda isə verilənlər anbarında hesabat üçün istifadə edilir[25]. Verilənlər vitrini - bir mövzu üzərində diqqəti cəlb edən verilənlər anbarının sadə formasıdır. Beləliklə, verilənlər vitrini satış, maliyyə və ya marketinq kimi mənbələrdən məhdud sayda məlumatı əldə edir. Verilənlər vitrinin yaradılması az vaxt tələb edir və təşkilat çərçivəsində tək (ayrıca) şöbə ilə idarə edilir. Mənbələr kimi daxili əməliyyat sistemləri, mərkəzi məlumat anbarı və ya xarici məlumat çıxış edə bilər. Belə sistemlərdə rejimin pozulması texnikanı modelləşdirən məlumat üçün normadır. Verilənlər vitrini, ümumiyyətlə, verilənlər anbarında olan məlumatları nəzərə alaraq, onları asan və daha sürətli edir. Verilənlər anbarı və Verilənlər vitrini arasında fərq Məlumat anbarı Verilənlər vitrini müəssisə haqqında geniş məlumat şöbə haqqında geniş məlumat çoxsaylı predmet sahələri tək predmet sahəsi çətin qurulur asan qurulur qurmaq daha çox vaxt aparır qurmaq az vaxt aparır daha böyük yaddaş məhdud yaddaş Verilənlər anbarı başlanğıc əməliyyat sistemlərindən informasiyanın ötürülmə surətini saxlayır. Bu arxitekturanın imkanları olduqca mürəkkəbdir:

♣ Çoxsaylı mənbələrdən ayrıca verilənlər bazasına və məlumat modellərinə məlumatın ötürülməsi. Ayrıca verilənlər bazasına məlumatın sadə konqreqasiyası, beləliklə, ondan ayrıca sorğu mühərrikinə məlumatı təqdim etmək üçün istifadə edilə bilər.

♣ Məlumat tarixinin saxlanması, hətta başlanğıc əməliyyat sistemləri bunu etməsə belə.

♣ Çoxsaylı başlanğıc sistemlərdən mərkəzi təsvirə imkan verərək tam məlumatın əldə edilməsi. Xüsusilə, təşkilat şirkətlərin birləşməsi ilə onların həcmi böyüyən zamanı bu gəlir həmişə qiymətlidir.

♣ Müntəzəm kodları (kodeksləri) və təsvirləri təmin etməklə, yanlış məlumatlara işarə verərək məlumatın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması.

♣ Təşkilat haqqında informasiyanın ardıcıl surətdə təqdim edilməsi.

♣ Məlumatın mənbəyindən asılı olmayaraq ayrıca ümumi məlumat modelinin verilməsi. 52

♣ İşgüzar istifadəçilər üçün müvafiq mənanın yaradılması üçün məlumatın yenidən strukturlaşdırılması.

♣ Hətta mürəkkəb analitik sorğular üçün onların mükəmməl icrası, istismar sistemlərə təsir etmədən məlumatın yenidən strukturlaşdırılması.

♣ İstismar işgüzar tətbiqlərə, xüsusən müştəri əlaqələrin (münasibətlərin) idarə edilməsi sistemlərinə dəyərin əlavə edilməsi.

♣ Qərarların dəstək sorğusunu daha asanlaşdırılması.

♣ Optimallaşdırılmış verilənlər anbarı arxitekturası səlahiyyətli şəxslər üçün təkrar məlumatı təşkil etməyə və birqiymətsizliyi aradan götürməyə imkan verir.

İnformasiya işlənməsi sistemlərinin proqram təminatının və texniki vasitələrin etibarlığının miqdari qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əhəmiyyət çox vacib olur., o vaxt ki, real zaman rejimində işləyən böyük proqram təminatı bloklarının qiymətləndirilməsi zəruri olur.

Beləliklə etibarlılıq nəzəriyyəsi dedikdə bir-biri ilə müəyyən alqoritmlər vasitəsi ilə qarşılıqlı bağlı olan sistemlər və elementlərdən ibarət mürəkkəb sistemlərin möhkəmliyi nəzəriyyəsi başa düşülməlidir.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı

1. E. Kərimov; B. Osmanov (2010). “İqtisadi nəzəriyyə”.
2. Elmi – praktiki jurnal (2010). “İnformasiya cəmiyyəti probemləri” .
3. G. İsmayılov (2010). “İnfomasiya İqtisadiyyatı”.
4. R. Əliquliyev; P. Salmanova (2013). “İnformasiya cəmiyyəti: maraqlı xronoloji faktlar”. İngilis dilində.
5. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
6. A. Aristovnik (2014). “Development of the information society and its impact on the education sector in the EU : efficiency at the regional (NUTS 2) level”.
7. B. Allen (1990). "Information as an Economic Commodity".

İNSANLARIN İNTERNETDƏN İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI

Əliyeva Gülər Mahmud

Odlar Yurdu Universiteti

aliyevagular8@gmail.com

Klassik mənada informasiya axtarışı hər hansı statistik sənədlər kolleksiyasından axtarış sorğusuna uyğun olan sənədlərin tapılmasından ibarətdir. Bura modelləşdirmə, sənədlərin təsnif edilməsi, süzgəcdən keçirilməsi və klasterləşdirilməsi, axtarış sistemlərinin arxitekturasının və istifadəçi interfeyslərinin layihələndirilməsi, sənədlərin xülasələrinin və referatlarının hazırlanması, informasiyanın çıxarılması, informasiya-axtarış dilləri və s. məsələlər aid edilir. Geniş mənada informasiya axtarışı aşağıdakı əsas vəzifələrin həllinin təmin edilməsinə yönəlmiş olur:

- Sorğuya relevant, informasiya tələbatını ödəyən informasiyanın axtarılıb tapılması;
- bir-birinə yaxın sahələrdə analoji informasiyanın axtarılması (ilkin informasiyanın genişlənməsi);
- əldə olunmuş informasiyanın ümumiləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi;
- bilavasitə real məsələlərdən çıxış edərək informasiyanın təhlili və qiymətləndirilməsi.

İnformasiya axtarışı probleminin mürəkkəbliyi informasiyanın mənbələr çoxluğu üzrə paylanması qanununun obyektiv xarakteri ilə izah olunur. Belə ki, bu problem informasiya infrastrukturunun mürəkkəbliyi, hər hansı fəaliyyət sahəsi üzrə insanlara, o cümlədən mütəxəssislərə lazım olan bütün sənədli informasiya mənbələrinin bir yerə yığılmasının qeyri-mümkünlüyü, eləcə də müasir dövrdə mövcud olan informasiya axınlarının yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. 123 İnformasiya axtarışı problemi bu və ya digər dərəcədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, o cümlədən internetin informasiya ehtiyatlarının köməyi ilə həll edilir. Lakin informasiya çatışmazlığı problemini internet tamamilə həll edə bilməz. Çünki internetdə tapılmış informasiyanın dolğunluğu, doğruluğu və həqiqiliyi meyarlarının qiymətləri heç də həmişə

müsbət olmur. İnformasiya axtarışı (ingiliscə "information retrieval") termini ilk dəfə 1952-ci ildə Kelvin Muyers tərəfindən istifadə olunmuşdur. Ümumi halda, informasiya axtarışı (İA) dedikdə hər hansı sənədlər çoxluğundan göstərilən mövzuya aid olan, əvvəlcədən müəyyən edilmiş axtarış şərtini (axtarış sorğusunu) ödəyən zəruri faktları, məlumatları və verilənləri özündə saxlayan sənədlərin tapılması prosesi başa düşülür. Başqa sözlə, İA informasiya tələbatının ödənilməsi üçün istifadəçinin təqdim etdiyi axtarış sorğusuna uyğun olan məlumatların (və ya bu məlumatları özündə saxlayan sənədlərin) tapılması prosedurasıdır. İA prosesi informasiyanın toplanması, emalı, aidiyyəti şəxslərə təqdim edilməsinə yönəlmiş əməliyyatlar ardıcıllığını özündə birləşdirir. İA zəif strukturlaşdırılmış verilənlərin təqdim edilməsi, saxlanılması və təşkili məsələləri ilə bilavasitə bağlı olan prosesdir. İA-nın elementar vahidi sənəddir. İS prosesi dörd mərhələdə yerinə yetirilir:

- informasiya tələbatının müəyyən edilməsi və informasiya sorğusunun formalaşdırılması;
- mümkün informasiya mənbələri (massivləri) məcmusunun müəyyən edilməsi;
- aşkar olunmuş informasiya massivlərindən informasiyanın seçilib götürülməsi və təqdim edilməsi;
- alınmış informasiya ilə tanışlıq və axtarışın nəticəsinin qiymətləndirilməsi.

Sosial şəbəkə analizi şəbəkə daxilində aktorlar arasındakı münasibət və əlaqələrə əsaslanır. Şəbəkə analizində əsas aksiom aktorların müstəqil deyil, əksinə bir-birinə təsir edən olmasıdır. Sosial şəbəkə analizi sosial subyektlər arasında əlaqələrin strukturunu öyrənir və bu əlaqələrin nəticələri ilə əlaqədardır. Sosial şəbəkə analizi digər tərəfdən "məlumatın yığılması, statistik analizi və vizuallaşdırılması üçün konkret metodları əhatə edən riyazi metodlar və fərqli metodologiyalar çoxluğundan" istifadə edərək şəbəkədə "sosial əlaqələrin analizi" kimi müəyyən edilir. Buna görə, sosial şəbəkə analizi "aktorlar arasında sosial əlaqələrin qanunauyğunluqlarının aşkarlanması və interpretasiyası" məqsədilə statistika ilə yanaşı güclü metodoloji alətə çevrilmişdir. Sosial şəbəkə analizi "birbirilə əlaqəli aktorlar çoxluğu"; "bir və ya daha çox əlaqəli sosial yönümlü aktorlar çoxluğu", "aktorlar arasında bütün müvafiq əlaqələrin təsviri" kimi müəyyən olunur. Sosial

şəbəkə analizi üzrə bir sıra alətlər mövcuddur. Bu alətlər tətbiq olunma mühitindən asılı olaraq elmi tədqiqat (R, ORA, Pajek), biznes (NetMiner, Nodexl, InFlow) və s. yönümlü olurlar. Bu alətlər tədqiqatçılara müxtəlif ölçülü şəbəkələrin – kiçikdən çox böyüyə qədər araşdırılmasına imkan verir. Müxtəlif alətlər şəbəkə modelinə tətbiq edilə bilən riyazi və statistik prosedurları təmin edir. Qeyd edək ki, son on il ərzində sosial şəbəkə analizinin tədqiqində yeni mərhələ başlamışdır. Belə ki, əsas diqqət kiçik şəbəkələrin analizindən minlərlə və ya milyonlarla təpə nöqtəsi olan sosial şəbəkələrin analizinə yönəlmişdir. Bunun iki səbəbi var:

1) sosial media şəbəkələrinin kütləvi istifadəsi və genişlənməsi;

2) bu mediadan əldə olunan böyük verilənlər bazasının mövcudluğu. Sosial şəbəkələrə maraq artsa da, e-dövlətdə bu metodologiyanın tətbiqinə az diqqət ayrılmışdır. Bu sahədə bəzi tədqiqatçıların gördüyü işləri nəzərdən keçirək:

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyası, Bakı, 2012.
2. Ələkbərov U. K. “Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları”
3. Hüseynova, X. M. Quliyev M. Y. “Qlobal rəqabətlilik”
4. Hüseynova X. M. “Regional inkişaf proqramları: nəzəri və praktik məsələlər”

Xidmət şirkətlərində verilənlər bazası

Novruzova Mehriban Eldar

Odlar Yurdu Universiteti

mehriban_novruzova@bk.ru

Verilənlər bazasının idarə olunmasının proqram təminatını verilənlər bazasının idarəetmə sistemi, təşkilini isə verilənlər bazasının administratoru yerinə yetirir. VBİS informasiya sisteminin əsas mərkəzi hissəsini təşkil edir. Verilənlər bazasının idarəetmə sisteminin əsas vəzifəsi verilənlər bazasının istifadəçi ilə münasibət interfeysinin yaradılmasıdır. Bu interfeys vasitəsilə VBİS-ləri xarici səviyyədə istifadəçinin verilənlər bazası ilə qarşılıqlı əlaqələsini yaradır. VBİSləri həmçinin konseptual və fiziki səviyyələrdə də verilənlər bazasını reallaşdırır. İstifadə edilmənin xüsusiyyətlərinə görə VBİS-ləri iki sinfə bölürlər:

1. Fərdi VBİS-lər. Adətən fərdi verilənlər bazasının və onunla işləmək üçün tətbiqi proqram təminatının yaradılmasına görə istifadə olunur. Fərdi VBİS-dən əsasən hazırlanan tətbiqi proqramlardan çoxistifadəçili verilənlər bazasının idarəetmə sistemlərinin kliyent (müştəri) hissələrində geniş istifadə olunur. Bu tip VBİS-lərə Visual Foxpro, Access, Paradox sistemlərini nümunə göstərmək olar.

2. Çoxistifadəçili VBİS-lər. Klient və verilənlər bazası serverindən ibarət olub, müxtəlif tipli kompüterlərdə həmçinin əməliyyat sistemlərində işləyə bilirlər. Verilənlər bazasının idarəetmə sistemini sadələşdirilmiş formada aşağıdakı sxemdə göstərmək olar: VBİS-in sadələşdirilmiş sxemi. Sxemdə VBİS-in əsas komponentləri olan linqvistik təminat, verilənlər bazası, proqram təminatı, və onların əməliyyat sistemi, VBA ilə və istifadəçilərlə qarşılıqlı münasibətləri göstərilmişdir.

VBİS-ləri reallaşdıran proqramlar aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. Tam funksional sistemlər. Bu qrupa 70-ci illərin ortalarından başlayaraq hazırlanan ənənəvi VBİS aid edilir. Bu VBİS-lər əvvəllər böyük kompüterlər üçün yaradılsa da sonralar mini və fərdi kompüterlər üçün hazırlanmağa başlandı. Hazırda bu qrup VBİS-lərin xeyli, geniş imkanları olan, güclü növləri vardır. Məsələn: DataFlex,

CDD (Clarion Database Developer), FoxPro, Data Ease, DBase IV, Access, Paradox və s.

2. VB serverlər. Bu qrup VBİS-lər verilənlərin mərkəzləşdirilmiş email üçün hazırlanır. Sayları hazırda az olsada, ildən ilə artmaqdadır. Bu VBİS-lərə misal olaraq SQL Server, NetWare SQL, SQL BaseServer, İnterBase, İntelligent DataBase, Sybase və s. göstərmək olar.
3. VB müştərilər. VB müştərilər istidəçilərə lazım olan informasiyanı almaq üçün serverə sorğu göndərən və alınan verilənləri emal edən proqramlar qrupudur. Belə sistemlərdə server və müştərinin eyni firmanın proqram məhsullarından istifadə etməsi mütləq deyil. Məsələn: serverin proqram təminatı SQL Serverdisə müştərinin proqram təminatı Paradox, Access, dBase IV və s. ola bilər.
4. VB ilə iş üçün tətbiqi proqram tərtib edən vasitələr. Bu qrup sistemlər həm müştərilər, həm də serverlər üçün proqramlar tərtib edirlər. Serverlər üçün hazırlanan proqramlar sistem proqramlarıdır. Müştərilər və istifadəçilər üçün isə tətbiqi proqramlar hazırlanır. Daha çox istifadə edilən instrumental vasitələrə Vizual Basic, Delphi , Silverrun, Power Designer, Power Builder, S-Designor və s. missal göstərmək olar.

Verilənlərin emalı texnologiyasını fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

a) verilənlərin emalı üzrə lazım olan əsas məsələləri həll edir. Qanuna əsasən təşkilat (şirkət və ya müəssisə) özünün fəaliyyəti haqqında məlumatlara malik olmalı və eyni zamanda onları qorumalıdır. Bu verilənlərdən təşkilatın (şirkət və ya müəssisənin) informasiya dəstəklənməsi üsulu kimi istifadə edilir;

b) verilənlərin emalın (verilənlər üzərində əməliyyaların aparılmasının) standart prosedurlarını yerinə yetirir. Mövcud olan standart əməliyyatlar verilənlərin emalının tipik prosedurlarını müəyyən edir. Bütün təşkilatlardan (müəssisə və şirkətlərdən) standart prosedurlara riayət edilməsi tələb olunur;

c) alqoritmləşdirilə bilən və yaxşı strukturlaşdırılmış (nizamlanmış) məsələləri həll edir; 14

d) detallaşdırılmış (analiz edilmiş) verilənlərdən istifadə edir. Nəzarət prosesində təşkilatın (müəssisənin və ya təşkilatların) fəaliyyəti yoxlanma dövrünün sonundan əvvəlinə və əvvəlindən sonuna qədər təftiş (yoxlanılır) olunur;

e) müəssisənin fəaliyyətinin əsas hissəsinin az insan əməyi ilə avtomatlaşdırılmış rejimdə yerinə yetirilir; f) hadisələrin xronologiyasına (tarixilik xüsusiyyətinə) üstünlük verilir;

g) hər hansı bir problemin həllində mütəxəssislərin (exspertlərin) iştirakına az ehtiyac olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. S. Q. Kərimov "İnformasiya sistemləri və verilənlər bazaları". Bakı 1999
2. Y. Abdullayev, İ. Musayev, B. Qurbanov. "Məlumat bazalarının layihələndirilməsi". Bakı 2001
3. A.Bayramov "Biznes və menecmentin əsasları". Bakı 2011
4. M.Q.Əkbərov "Elektron kommersiya". Bakı 2011
5. R.A.Quliyev, A.A.Quliyeva "İnformasiya iqtisadiyyatı". Bakı 2011
6. T.Ə.Əliyeva "İdarəetmənin informasiya texnologiyaları". Bakı 2012
7. Y.İ.Hacızadə, M.Y.Zeynalov "İqtisadi kibernetika". Bakı 2012

C və SQL-dən istifadə etməklə data bazada əlaqələndirici proqramların yaradılması

Əkbərli Səbuhi Asim

Odlar Yurdu Universiteti

sebuhi@yahoo.com

Baza sistemləri hər bir müəssənin əsasını təşkil edir. Bu sistemlər vasitəsi ilə sahibkarlar öz işlərini rahatlaşdıra bilirlər. Əvvələr anbar baza sistemləri mövcud olmadığınan bu işlər kağız üzərindən yerinə yetirilirdi. Lakin istənilən halda bu öz növbəsində problemlərə səbəb olurdu. Səbəbi o idi ki, kağız əskinazları yararsız hala düşə, itə eyni zamanda müəyyən səhvlərə gətirib çıxarda bilər. Həmçinin kağız üzərində yazılan istənilən məlumatların axtarışı və nizamlanması böyük vaxt itkisinə gətirib çıxardırdı. Bu səbəbdən bu tipli baza əskizləri ciddi problem ərsəyə gətirirdi. Ona görə mütəxəssislər bundan çıxış yolunu axtarmağa çalışırdılar. Anbar satış sistemləri istənilən halda istifadəni rahatlaşdırmalı və yeni alternativlər ortaya çıxarmalıdırlar. Bu alternativlər mütəxəssislər tərəfindən daim dərin bir şəkildə araşdırılırdı. Mütəxəssislər həmçinin baza sistemlərində vacib olan səmərəlik üsulunu önə çəkmişdilər.

Anbar satış sistemləri özündə malların adlarını, məhsulu istehsal edən firmanın və ya müəssənin adını, məhsulun növünü, istehsal tarix və ya son istifadə tarixini, satış qiymətini, maya dəyərini və yerləşdiyi rəflər qeyd olunmalıdır. Anbar satış sistemləribütün hallarda axtarılan suallara cavab tapmalı və məsələni həll etməlidir. Məsələn: hər hansısa bir bazadakı mallarla bağlı axtarış etmək, bazadakı malı və ya malları silmək, yeni malları əlavə etmək və mallar üzərində dəyişiklik etmək mümkündür.

Anbar satış sistemlərində verilən istənilən mallın öz xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyətlər hər biri malın özündə bir keyfiyyət dərəcəsini daşıyır. Məsələn: Bir marketin anbarında olan kağız məhsullarının son istifadə müddəti limitsizdir. Anbar satış sistemləri müxtəlif alqoritmik funksiyaların nəticəsində bu kimi vəziyyətdən çıxış imkanları yaradır. Hansı ki, bu imkanlar baza sistemlərinin gələcəkdə suni intelekt nəticəsində daha çox inkişaf edəcəkdir.

Anbar baza sistemlərinə keçmədən əvvəl verilənlər bazası haqqında məlumat alaq. Verilənlər bazası – verilənlərin strukturlarının kompyuterdə saxlanması üsuludur. Verilənlər bazası verilənlərin saxlanmasına, onun emalına və onlara tez bir zamanda müraciətlərin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Verilənlər bazasını yaratmaq üçün müxtəlif cür tətbiqi proqramlardan istifadə edilir. Bu tətbiqi proqramlar verilən bazasının yaradılmasına onlarda müxtəlif cür dəyişiklərin edilməsinə xidmət edir. Bu tətbiqi proqramlara misal olaraq: SQL, My SQL, Oracle və s. göstərmək olar. İstifadə olunma statistikası aşağıdakı kimidir.

İnformasiya kompyuterdə olan zaman onun qorunması və həmçinin saxlanması üçün verilənlər bazasından istifadə olunur. Lakin hər verilənlər bazasında olan informasiya tam qorunmur. İnformasiya tam qorunmadığı halda ikinci və ya daha çox şəxslərin əlinə keçmə ehtimalı çox böyükdür. Bu problemlərdən qorunmaq üçün ilk növbədə bütün təhlükəsizlik imkanlarından tam yararlanmaq lazımdır.

Avtomatlaşdırılmış baza sistemləri istənilən bir şirkətin daxilindəki məhsulların rahat idarə olunmasına şərait yaradır. İlk növbədə avtomatlaşdırılmış bazalar şirkətdə olan bir çox problemləri özündə həll edir. Avtomatlaşdırılmış baza sistemləri bütün baza sistemlərində problemləri həll edilməsi üçün həmin baza sistemlərinə uyğun alqoritmlər yaradılmalıdır.

Alqoritmlər ilk növbədə müəyyən təhlillər olduqdan sonra icra olunmağa başlayır. Burada həmin baza sistemlərində nələr tələb olunur ilk növbədə o nəzərə alınır. Daha sonra onlara uyğun olaraq məsələlərin yerinə yetirilə bilmə ardıcıllığı hazırlanır. Bu ardıcıllıqda ilk növbədə yuxarda qeyd etdiyimiz kimi təhlükəsizlik tədbirləri görülməlidir. Məqsəd hər hansısa digər şəxslər bu sistemə daxil olub və sistemdə istənməyən dəyişiklər apara bilməsinin qarşısını almaqdır. İstənməyən şəxslər bu sistemə daxil olduğu zaman hətta bu sistemi istənməyən, lazımsız məlumatlar daxil edərək sistemi çökdürə bilər. Bu səbəbdən sistemə girmək üçün proqramçılar əvvəl istifadəçi adı və müəyyən tələbləri ödəyən şifrə tələb edən proqram tərtib edirlər. Şifrələr özündə ən az səkkiz xarakterlər tələb edir. Bu

xarakterlər öz növbəsində bir böyük hərf, (!;”;№;#;@;%;^;* və s.) kimi simvollar və rəqəmlər tələb olunur. Eyni zamanda oxşar istifadəçi adları problər yaratmasın deyə, fərqli istifadəçi adlarının daxil edilməsi tələb olunur. Bundan başqa sistemə daxil olduqdan sonra orada olan məlumatlara başqa yeni məlumat əlavə etmək, həmçinin edilən əlavələri silmək, redaktə işlərini apara bilmək və yaxud əvvəlcədən daxil edilmiş digər məlumatlarada eyniişləri icra etmək xüsusiyyətləri əlavə edilir. Bütün bu və digər işlərin hamısı proqramçılar tərəfindən əvvəlcədən alqoritmlərdə tərtib edilir. Alqoritmlər bir növ görüləcək işlərin təməl bölgüsüdür. Yəni burada hansı işlər, hansı ardıcıllıqla icra olunacaq əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Müəyyənləşdirilmiş işlər daha sonra proqramlaşdırılır. Proqramlar tam hazır olunma mərhələsinə qədər müəyyən sınaqlardan keçirilir. Həmçinin bu proqram tam hazır olduqdan sonra, tam şəkildə müxtəlif cür sınaqlardan keçirilir. Bu proqrama müxtəlif test üsulları daxil edilir. Əgər bütün testlərdə proqramda xətalar və yaxud kiçik gözdən qaçan “bəq”-lər olmasa, o zaman bu proqram uğurlu hesab olunur. Bəqlər proqramçının bəzi işləmləri nəzərdən qaçırıb, proqramdayerinə yetirmədiyi xətalara deyilir. Əgər xətalar olarsa, o zaman həmin proqram üzərində yenidən sazlama işləri görülür. Sazlama işləri başa çatdıqdan sonra, yenidən proqram müxtəlif testlərdən keçirilir. Əgər xətalar yenidən aşkar edilməsə, o zaman bu proqram istifadəyə tam yararlı hesab olunur. Ümumiyyətlə alqoritmlərin proqramçılar tərəfindən təsvir üsulları fərqli olur. Bu üsullar blok-sxem, mətn, proqram və cədvəl şəkilində ola bilər. Əksər hallarda proqramçılar alqoritmlərin daha yaxşı başa düşülən olması üçün blok-sxemlərdən istifadə edirlər.Hər bir blok-sxemin öz mənası və yerinə yetirə biləcəyi funksiyalar mövcuddur. Bu sxemlər əvvəlcə tərtib olunur və kiçik testlər edilir. Bu testlər uğurlu olana qədər sxemlərdə sazlamalar olur. Blok-sxemlər testlər əsasında uğurlu olduqdan sonra müxtəllif proqram dilləri vasitəsi ilə kodlama işləri aparılır. Əksər hallarda blok-sxemləri “FcPro3” proqramı əsasında tərtib olunur. Bu proqramda sol tərəfdə blok-sxemlərdən ibarət olan alətlər paneli yerləşir. Bu alətlər panelindən istənilən blok-sxemi mərkəzə gətirib, üzərində həmin sxem icra edə biləcəyi funksiyalar yazılır. Bu proqramın sağ tərəfində isə həmin proqram işə salınması əsasında əldə olunan nəticələr göstərilir. Bu nəticələrin içərisində həmçinin xəta

olduğu zaman xətalar yer alır. Yəni nəticədə çıxan xətalara baxıb o xəta əsasında redaktə işləri apara bilərik.Hər bir blok –sxemin yerinə yetirə biləcəyi hesabi əməliyyatlar vardır. Bu blok-sxemlər proqrmalaşdırma dillərində olduğu kimi (if, for və s.) kimi blok formaları mövcuddur. Günümüzdə proqramçıların ən çox üstünlük verdiyi alqoritma göstəriciləri blok-sxemlər hesab edilir. Əksər proqramçılar alqoritmləri bu sxemlər vasitəsi ilə göstərirlər. Bunun səbəbi alqoritmlərin bloklarla rahat izah olunmasıdır.

Alqoritmlər yaradılıb yerinə yetirildikdən sonra həmin proqramın nəticələrinə baxılır. Proqram hazır olub təhvil verildikdən sonra, həmin proqramda müəyyən müddətdən sonra şirkət tərəfindənəlavələr tələb oluna bilər. O zaman görüləcək işin dəyəri və təhvili müqaviləsinə əsasənproqramçılar tərəfindən qiymət razılaşması olur. Bu işlər həmin müqavilə əsasında tərtib olunaraq yenidən şirkətə yenilənmiş proqram əsasında təhvil verilir. O səbəbdən tələb və təklif çox olduqda avtomatik olaraq qiymət artımıda olur. Əksər hallarda şirkətlərdə və ya digər müəssələrdə özlərinin informasiya texnologiyaları (İT) sahəsi üzrə məşğul olan işçi qrupları olur. Bu işçi qruplarda öz növbəsində müəyyən hissələrə ayrılırlar. Bu hissələrə aiddir: baza sistemlərinə cavabdeh olan şəxslər, şəbəkəyə aid problemi həll edəcək şəxslər, proqramların qrafik interfeysini tərtib edən şəxslər (yəni dizaynerlər), həmin qrafik interfeysləri kodlaşdıran proqramçılar və ya arxa plan əməliyyatlarını kodlayan proqramçılar olmaqla bölünürlər. Ona görə də daim inkişafda olan əksər müəssələr özlərində İT sahəsinə çox böyük əhəmiyyət verirlər. Eyni zamanda İT sahəsi üzərində və digər sahələr üzərində məqsəd yönümlü planlama işlərini yerinə yetirmək üçün, biznes analtiklər planlama işləri aparırlar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

10. https://kayzen.az/blog/informatika/3526/veril%C9%99nl%C9%99r-bazas%C4%B1.html
11. Məhərrəmov Z.T, Abdullayev V.H “Verilənlər Bazaları” Dərslik. Səhifələr 23-50
12. https://adas.az/bloq/etrafli/alqoritm-nedir
13. Z.T Məhərrəm, D.R.Nəsibov “Visula C# dilində laboratoriya işləri (Windows əlavələri). Bakı-2019

14. https://kayzen.az/blog/informatika/2456/alqoritm-anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1.html
15. https://ilkaddimlar.com/ders/proqramlasdirma/proqramlasdirma-dilleri
16. https://muzefferpasazade.wordpress.com/2018/05/30/oop-java-13-abstraction-abstraksiya/
17. https://data.edu.az/az/data-bloq/suni/
18. Müşfiq Ramazanov “İnformasiya Sistemləri menecmenti”. Bak-2017

Qərar qəbuletmədə kompüter tətbiqi və psixoloji aspektlər

İsmayılov Raqif Mayıl
Odlar Yurdu Universiteti
Raqif.ismayılov@mail/ru

Qərarlar idarəetmə işləri texnologiyasındakı yaradıcı əməliyyatlara aiddir. Məzmununa görə bu əsasən rəhbər idarəedici heyət tərəfindən yerinə yetirilən məntiqi təfəkkür fəaliyyətidir. Digər tərəfdən isə qərarlar emosional psixoloji aktdır. Belə ki, idarəetmə işlərinin digər növlərindən fərqli olaraq qərar rəhbərin psixo- fizioloji əlamətləri ilə fərqlənir. Qərarlar idarəetmə prosedurası kimi çıxış edir və buna görə də hüquqi normaların köməyi ilə dəqiq olaraq təşkil edilməli və nizamlanmalıdır.

Beləliklə idarəetmə prosesində qəbul olunan qərarlar özündə rəhbərlərin öz səlahiyyətləri daxilində təkbaşına və ya digər şəxslərin cəlb edilməsində (kollegiyal qərarlar qəbul edilən zamanda) yerinə yetirdiyi məntiqi təfəkkür, emosional –psixoloji və təşkilati hüquqi aktları əks etdirir. Qərar idarə olunan obyektdə idarəedici təsirin özünəməxsus forması kimi çıxış edir və istehsalın idarəedilməsi texnologiyasının bütün sonrakı proseduralarını müəyyən edir.

Qərarların qəbulu informasiya mübadiləsi kimi istənilən idarəetmə funksiyasının tərkib hissəsidir. İdarəetmə qərarlarının qəbuluna ehtiyac idarəetmə prosesinin bütün mərhələlərində yaranır və idarəetmə obyektinin bütün aspektləri ilə əlaqədardır. Qərarların qəbulu prosesi təşkilatda olan real problemləri, münasibətləri və əlaqələri dəqiq əks etdirən öz fasiləsizliyi ilə idarəetmə fəaliyyətinin fasiləsizlyini təsdiq edir.

Təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müxtəlif təyinatlı təşkilatların idarə edilməsi prosesində fasiləsiz olaraq müxtəlif situasiyalar meydana çıxır. Bu situasiyalarda müxtəlif səviyyə rəhbərləri həmişə bir neçə mümkün fəaliyyət variantlarından birini seçmək, qərar qəbul etmək zəruriyyəti ilə qarşılaşırlar. Qərarın işlənib hazırlanması, qəbul edilməsi və reallaşdırılması rəhbərin fəaliyyətində ən mühüm və ən vacib proseduradır. Çünki idarəetmə prosesinin normal gedişi, xüsusilə də idarəetmə fəaliyyətinin son nəticələri bu proseduranın nə dərəcədə düzgün yerinə yetirilməsindən asılıdır.

Bundan başqa qərarların hazırlanması və reallaşdırılması prosesinin öyrənilməsi idarəetmənin məzmununu öyrənməyə imkan verir. Çünki, idarəetmənin məzmunu qəbul edilən qərarların məzmununda öz əksini tapır.

İstənilən sivilizasiyanın inkişafı müxtəlif növ qərarların hazırlanması və reallaşdırılmasına əsaslanır. Bütün qərarlar insanla və ya təşkilatla əlaqələndirilir. Qərarlar müxtəlif peşəkarlıq səviyyəsinə malik insanlar tərəfindən hazırlanır və qəbul edilərək reallaşdırılır. Buna görə də qərarlar tam düşünülməmiş və ya dəqiq hazırlanmış xüsusiyyətli ola bilər.

Qərar-insan və ya qrupun formalaşmış situasiya ilə əlaqədar bir neçə fəaliyyət variantından birini seçməsidir. Bu seçimin nəticəsi idarəetmə qərarlarıdır. Beləliklə qərar alternativin seçilməsidir. Hər hansı individin və ya kollektivin hərəkət fəaliyyətinə əvvəlcədən qəbul edilmiş qərar əsas verir. Qərarlar ayrı-ayrı şəxslərin, həm də sosial qrupların davranışının universal formasıdır. Bu universallıq insan fəaliyyətinin şüurluluğu və məqsədyönlüyü ilə izah edilir. Lakin qərarın universallığına baxmayaraq təşkilatın idarəedilməsi prosesində qəbul edilən qərarlar şəxsi həyatda qəbul edilən qərarlardan fərqlənir. İdarəetmə qərarlarının əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) Məqsəd idarəetmə subyekti təkcə ehtiyac və tələbatlarından çıxış etmir, konkret təşkilatın problemini həll etmək məqsədinə nail olmaq istəyir;

2) Nəticələr-şəxsi seçim insanın həyatında və yaxın adamlarında əks olunur. Yüksək səviyyəli rəhbər təkcə özü üçün deyil bütün təşkilat və onun işçiləri üçün fəaliyyət istiqamətini seçir;

3) Əmək bölgüsü şəxsi həyatda insan qərar qəbul edərək özünü reallaşdırır təşkilatda isə əməyin bölgüsü mövcuddur: bir qrup rəhbərlər yaranan problemlərin həlli və qərarların qəbulu ilə digərləri (icraçılar) isə qəbul edilmiş qərarların reallaşdırılması ilə məşğul olurlar:

4) Peşəkarlıq- hər bir şəxsin öz şəxsi həyatındakı qəbul etdiyi qərar onun bilik və təcrübəsinə əsaslanır. Təşkilatların idarəetmədə qərarların qəbulu peşəkar hazırlığı tələb edən – çətin məsuliyyətli və formal bir prosesdir.

Müasir informasiya sistemləri çox təyinatlı və mürəkkəb quruluşlu sistemlərdir. Müasir informasiya sistemlərinin tətbiqi ilə çox mürəkkəb səviyyəli məsələləri həll etmək, eləcə də bu məsələrin eyni zamanda müxtəlif istifadəçilərə çatdırılması mümkün olur. İnformasiya sistemlərinin dəyərliliyini göstərən əsas iki meyar vardır: müasir informasiya sistemlərinin genişliyi və dinamikliyi. İnformasiya sistemlərinin genişliyi deyərkən informasiya sistemlərindən eyni anda istifadə edə bilən istifadəçilərin sayı nəzərdə tutulur. İstifadəçilərin sayı çox olduqda informasiya sistemi də bir o qədər dəyərli hesab edilir. İnformasiya sistemlərinin dinamaliyi dedikdə isə informasiya sisteminin istifadə edilən mühitə uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Eyni informasiya sistemi müxtəlif mühitlərdə tətbiq oluna bilər. İnformasiya sisteminin dinamiklik xassəsi onun istifadə olunan mühitdə uyğunlaşmasına imkan verir. İnformasiya sisteminin dəyərli olması onun daha çox gəlir gətirməsi anlamına gəlir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki meyar (informasiya sistemlərinin genişliyi və dinamikliyi) nə qədər yuxarı olsa informasiya sistemi bir o qədər gəlir gətirər.

Qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbuletmə üçün müasir sərfəlilik nəzəriyyəsi bir-birindən xəbəri olmadan Con Fon Neyman və Morgenştern tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Onlar yalnız obyektiv ehtimallardan istifadə edərək və bir sıra aksiomları mühakimə üçün əsas götürərək göstərmişlər ki, hər bir mümkün nəticəyə hər hansı sərfəliliyi qarşı qoymaq olar. Qərar qəbul edən şəxs onların aksiomlarına əsaslanaraq, həmişə maksimal gözlənilən sərfəli alternativi seçmək imkanına malik olur. Bu nəticəni çox vaxt gözlənilən sərfəlilik hipotezi adlandırırlar. Nəzəri əsaslar qurulandan sonra bir çox tədqiqatçılar bu nəzəriyyəni riyazi nöqteyi-nəzərdən dəqiq formula olunan məsələlərə tətbiq etməyə başladılar.

1) Çoxməqsədli xarakter. Bir çox mürəkkəb məsələlərdə müxtəlif məqsədlərə çatmaq qarşıya qoyulur. Məqsədlər demək olar ki, həmişə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu zaman hər hansı məqsədə çatmaq üçün irəliləmə qalan məqsədlərə çatmaq üçün geriləməyə səbəb

olur. Beləliklə, qərar qəbul edən şəxs ziddiyyət təşkil edən məqsədlərdən hansının seçilməsi faktı qarşısında qalır.

2) Zaman faktorunun təsiri. Müəyyən məsələlərin həlli zamanı vacib nəticələr o dəqiqə əldə oluna bilmir. Buna görə də bu və ya digər nəticəni müşahidə etmək üçün konkret vaxt təyin etmək olmur. Misal üçün, hər hansı yeni növ məhsul istehsal etmək üçün və ya ölkənin idarə olunmasını təkmilləşdirmək və yeniləşdirmək üçün gənc kadrların hazırlanmasına illər ərzində kifayət qədər məbləğdə vəsait xərcləmək lazım gəlir.

3) Formalaşmayan anlayışlar. Siyasi gedişlər, nüfuz, həyəcan, zarafat, əzab və vicdan anlayışları ən vacib formalaşmayan anlayışlara misal ola bilər. Bunlar məsələnin həllini əsaslı şəkildə mürəkkəbləşdirir.

4) Qeyri-müəyyənlik. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, qərar qəbuletmə (daha doğrusu, alternativ hərəkətin seçilməsi) anında hər bir alternativ nəticənin məlum olması ehtimalı azdır.

5) İnformasiyanın alınmasının mümkünlüyü. Çox vaxt alternativlərdən hansının qəbul olunması haqqında qərarı qəbul etmək üçün müəyyən informasiyalar əldə etmək mümkün olur. Məsələn, xəstəliyin diaqnostikasının və sonrakı müalicənin asanlaşması üçün tibbi yoxlamanın keçirilməsini, yeni növ məhsula olan tələbatı müəyyənləşdirmək üçün bazar konyukturasının analiz edilməsi, seçki zamanı namizədlər haqqında və onların reytinqi haqqında məlumatların analiz olunması və s. misalları bunlara aid etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.M. İntellektual informasiya sistemlərində qərar qəbul etmə üsulları. Bakı, 2003.
2. Kərimov S.Q. Qərar qəbulunu dəstəkləyən sistemlər. Bakı: ADNA, 2013, 97 s.
3. Kortni C., "Qərar qəbuletmə və biliyin idarə olunması zamanı təşkilatların sorğulanmasında: Qərara Dəstək Sistemləri üçün yeni qərar qəbuletmə üsulları" Qərara dəstək sistemləri, 2001
4. Ahmed Valiyev, Rahib Imamguluyev, Gahramanov Ilkin, Application of Fuzzy Logic Model for Daylight Evaluation in Computer Aided Interior Design Areas,

January 2021, In book: 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_89

5. Луценко Е.В. Интеллектуальные информационные системы. Краснодар, 2006
6. Г.А.Титоренко “Информационные технологии управления” Москва-2003
7. Chen C.T. Extensions of the TOPSIS for group decision-making under fuzzy environment // Fuzzy Sets and Systems, 2000
8. Трахтенгерц Э.А. Возможности и реализация компьютерных систем поддержки принятия решений // Известия РАН. Теория и системы управления, 2001, №3, с. 86–103.
9. Tarlan Abdullayev, Rahib Imamguluyev, Niyar Umarova, Application of Fuzzy Logic Model for Optimal Solution of Light Reflection Value in Lighting Calculations, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021 DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_53
10. Sara Kisler, Ceyn Siqel , “Sosial psixoloji aspektlər, Kompüterlə qurulmuş kommunikasiya”, Karneqi-Mellon Universiteti, 1984
11. Şimiyev H.V. Qərar qəbuletmə nəzəriyyəsi. Bakı: Qanun, 2000, s. 31-34
12. Rahib Imamguluyev, Application of Fuzzy Logic Model for Correct Lighting in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: Intelligent and Fuzzy Techniques: Smart and Innovative Solutions, DOI: 10.1007/978-3-030-51156-2_192

Online öyrətmə sistemlərinin proqram və alqoritmlərinin yaradılması

Mirzəyeva Şəminə Elyar

Odlar Yurdu Universiteti

sheminemirzeyeva@gmail.com

Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə insan həyatını asanlaşdıran vasitələr xeyli artdı. Mobil cihazlar da onlardan biridir və həyatımızda böyük bir yer tutur. Cib cihazlarının istifadəsinin artması ilə artıq ünsiyyətimizi istədiyimiz zaman, istədiyimiz yerdə, istədiyimiz vaxt həyata keçirə bilirik. Bu gün internetdən istifadənin artması ilə mobil cihazların hər sahədə istifadə olunması ilə birlikdə, bank, təhsil ödəmələri, məlumat mübadiləsi, onlayn və s. kimi hər cür əməliyyatlarımızı edə bildiyimiz bir mühit halına gəlmişdir. Bazar araşdırması apardığımızda görürük ki, uğurlu şirkətlərin mobil qurğulara olan öhdəliklərini istifadə edərək müəyyən sərmayə qoyurlar. Xüsusilə də, proqram şirkətlərinə baxdığımızda, masaüstü proqram satışlarını, istifadəsini artıraraq, rahatlığı təmin etmək üçün bulud texnologiyalarından istifadə edərək mobil tətbiqləri inkişaf etdirilər. Bu mobil cihazların işləkliyini təmin edən ən çox yayılmış əməliyyat sistemi Android Əməliyyat Sistemidir. Aparılan araşdırmalara görə istifadə olunan cihazların təxminən 78% -i android əməliyyat sisteminə sahib cihazlarıdır. Bunun çox yayğın, istifadə olunan əməliyyat sistemi olmasının bir çox səbəbi var. Bu səbəblərin ən başında, hər büdcəyə uyğun olması, istifadə rahatlığı, çox məhsula uyğunlaşma, cihaza əlavə xüsusiyyətlər əlavə etməsi və s. kimi səbəblərdir. Android, Google, "Open Handset Alliance" tərəfindən yaradılmış Linux əsaslı mobil qurğular və cib telefonları üçün hazırlanmış pulsuz proqram təminatlı pulsuz mobil əməliyyat sistemidir. Sistem açıq mənbə olsa da, kiçik, lakin çox vacib hissəsinin google tərəfindən kodları bağlıdır və Google bu hissənin özündən başqa heç kim üçün əlçatan olmasını istəmir. Dəstəklənən tətbiq uzantısı ".apk" dir. Google tərəfindən pulsuz olmasının səbəbi, sistemin daha sürətli və daha tez inkişaf etməsi, bir çox məşhur marka tərəfindən istifadə olunması və bu sayədə reklamları daha çox insana çatmasını təmin etməkdir. Google bir reklam şirkətidir, reklam almaqla pul qazanır, android sistemində işləyən Google Play bazarda oyun və tətbiqetmələrdə aldığı reklamları yayımlayır, bu yolla daha çox qazanc əldə edir. Bu günki həyatımızda hər kəs mobil telefonlardan istifadə edir. Mobil telefonlarını texnologiyasını, əməliyyat sistemi, CPU, RAM və s. Kimi fərqli faktorlarını bilmədən istifadə edirik. Hər əməliyyat sisteminin öz avantajları və dezavantajları var. Bəzi əməliyyat sistemlərinə çoxsayılı- canlı divar kağızı, mesajlaşma, internet xidmətləri və s. kimi bir çox inkişaf etmiş xüsusiyyətlər daxildir. Bu günkü dünyada mobil telefonlar həyatımızın bir parçası olub. İllər əvvəl mobil telefonlar ancaq səsli danışıq və mesajlaşma üçün istifadə olunurdu. Lakin, indi mobil telefonlar internetə daxil olnaq, e- poçt göndərmək, e-poçt hesabını mobil qurğulara sinxronizasiya etməklə avtomatik olaraq e-poçt qəbul etmək kimi müxtəlif xüsusiyyətlərlə həyatımızda böyük rol oynayır. Hal hazırda mobil telefonlar CPU sürəti və operativ yaddaş (RAM) baxımından çox yaxşı bir əməliyyat sistemi işlədirlər. Mobil telefonlar sadəcə

ünsiyyət üçün qurğulardan fərdi kompyuterlər kimi proqram tələb edən qurğulara qədər təkmilləşdi və hər bir istehsalçı daha innovativ mobil əməliyyat platformaları yaratmağa yönəlmişdir. Mobil əməliyyat sistemi kimi tanınan bu əməliyyat sistemləri mobil cihazda işləyən məlumatlar və proqramlar toplusudur. Bütün avadanlığı idarə edir və cihazdaki tətbiqi proqramın effektivliyini optimallaşdırır. Bir mobil əməliyyat sistemi cihazda mobil multimedia funksiyaları, mobil və internet bağlantısını idarə edir. Mobil əməliyyat sistemi "ağıllı" telefonlarda, fərdi rəqəmsal köməkçilərdə (PDAS), planşetlərdə və digər mobil qurğularda və simsiz cihazlarda istifadə edilir. Bir mobil platformanın müvəffəqiyyəti tamamilə onun üçüncü tərəf tətbiqlərinə uyğunluğundan aslıdır və nəticədə qlobal bazarda öz yerini tutur. Son illərdə, smartfonların satışa çıxarılmasından bu yana qlobal mobil istifadəçilər üçün nöqtədən-nöqtəyə mobil rabitə həlli olduğunu sübut etdi. İndi müxtəlif mobil əməliyyat sistemlərin tətbiqi ilə iri smartfon şirkətləri informasiya sistemini təmin etmək inhisarını yaradırlar. Smartfon bazarının, kompüterlər və digər mobil telefonlar üçün bazarlardan fərqli edən çox xüsusi tələblər var. Smartfon bazarlarını quran xüsusiyyətlər unikaldır və hərtərəfli hazırlanmış bir əməliyyat sistemi tələb edir. • Smartfonlar kiçik və portativdir; • Çox, Tez-tez və davamlı əlaqə; • Məhsullar müxtəlifliyi; • Açıq platforma; • Məhdud yaddaş 2 Smartfonlarda istifadə edilən əməliyyat sistemlərinə Google'un Android, Apple'ın iOS, Research In Motion (RIM) 'nin Huawei əməliyyat sistemi, Microsoft Windows Phone, Linux, HP'nin webOS, Samsung's Bada, Huawei'nın MeeGo, Symbian və digərləri daxildir. Android, Bada, webOS və Maemo Linuxun üstündə qurulmuşdur və iOS bütün UNIX ilə əlaqəli olan BSD və NeXTSTEP əməliyyat sistemlərindən alınmışdır. Həmişə böyüyən, yenilikçi və böyük smartfonlar dünyası hər şey kimi bir tarixə malikdir. Palm OS günlərindən etibarən qlobal bazarda yarıdan çox Smartfon Əməliyyat Sistemlərinin mövcud olduğu Android Honeycomb-a qayıdır . Mobil Əməliyyat Sistemin müxtəlif kateqoriyalarına-İstehsalçı tərəfindən quraşdırılmış əməliyyat sistemi, üçüncü şəxs tərəfindən quraşdırılan əməliyyat sistemi və pulsuz və açıq mənbəli əməliyyat sistemləri daxildir. Mobil cihazların artan əhəmiyyəti, Google, Microsoft, Apple, digər Açıq Mənbə İcmaları, eləcə də mobil sənaye liderləri Huawei, Samsung, Research In Motion (RIM) və Palm kimi proqram nəhəngləri arasında bazarın ən böyük payını ələ keçirmək üçün gərgin rəqabətə səbəb oldu. İngiltərədə yerləşən bazar araşdırması və konsaltinq şirkəti olan Wireless Expertise-nin məlumatına görə, qlobal smartfon satışları 2009-cu ildə 165.2 milyondan 2013-cü ildə 422.96 milyona qədər artıb ki, bu da insanlar tərəfindən istifadə edən smartfonların sayının 1.6 milyard'a qədər artmasına səbəb olmuşdur. Firmanın bazar araşdırması, 2009cu ildə smartfon tətbiqetmələri və oyunları üçün dünya bazarının 4.66 milyard dollar dəyərində olduğunu, 2013-cü ildə 16.60 milyard dollara çatacağını proqnozlaşdırdı. Hal hazırda mobil telefonlar PC-lərdən 4: 1-ə çoxdur ki, bu da mobil sənaye üçün daha böyük şansları təmsil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Mətləb Nuruş oğlu, Musayev İsa Kərim oğlu, Əliyev Elman Bəhmən oğlu. Müasir informasiya sistemlərinin idarə olunması. Bakı -2016.
2. https://ict.az/uploads/konfrans/soft_eng/56.pdf
3. https://jpit.az/uploads/article/az/EVALUATION_OF_THE_VIRTUAL_LEARNING_SYSTEMS_USAGE.pdf
4. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
5. https://www.researchgate.net/publication/346220309_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlari_il_uzluyun_dizayn_hlli
6. https://www.researchgate.net/publication/346266624_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlarinin_tdris_modelinin_qeyri_slis_mntiq_sasinda_ttbiqi

TƏSƏRRÜFATLARDA ANBAR UÇOTU ÜZRƏ BAZANIN YARADILMASI VƏ İDARƏOLUNMASI SİSTEMLƏRİ (SQL)

Abdinov Həsən Vasif
Odlar Yurdu Universiteti
gasanabdinov@gmail.com

İnformatika elminin uzun illər boyunca inkişaf etdirilməsindəki əsas məqsəd informasiyanın etibarlı şəkildə toplanılması, saxlanılması, ötürülməsi və emalıdır. Müasir dövrümüzdə elmin və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində istifadə edilən məlumat bazaları həddindən artıq böyük və qarışıqdır. Məhz bu səbəbdən, informasiyanı daha rahat və etibarlı şəkildə istifadə etmək üçün verilənlər bazası ilə yanaşı verilənlər bazasının idarəetmə sistemləri anlayışları yaradılmış və sürətlə inkişaf etdirilmişdir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandığı vaxtdan etibarən yaranan bazar münasibətlərinin fərqli bir xüsusiyyəti də budur ki, mülkiyyətin formasından asılı olmadan istənilən müəssisə iqtisadi və hüquqi cəhətdən müstəqil olmuşdur.

Müəssisənin bazar münasibətlərinin subyekti kimi mövqeyi bu gün bizi maliyyətəsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi problemlərini yeni metod və proqramların tətbiqi ilə bir çox cəhətdən nəzərdən keçirməyə məcbur edir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas təsərrüfat subyekti sahibkar olduğundan, təşkilatın iş səmərəliliyinin artmasını və bunun nəticəsində qoyulan kapitalın gəlirinin artmasını xarakterizə edən planlaşdırılmış göstəricilərə nail olunmalı və müəssisəsinin işi intensiv təhlil edilməlidir [1].

Şirkətin dinamik inkişafı üçün sahibkar yalnız öz rifah halının artmasını deyil, eyni zamanda əsas istifadəçi qruplarının maraqlarını təmin edilməsinə diqqət yetirməlidir ki, bunların da əsas hissəsi kreditorlar, müştərilər, təchizatçılar, dövlət, işçilər və menecerlərdir. Uğur qazanmaq üçün isə istəkləri və müasir texnologiyaların tətbiqini daima izlənilən müəssisələrdə həyata keçirmək mümkündür. Müasir iqtisadi şəraitdə kiçik müəssisələrin yaşaması çox yüksək dərəcədə düzgün planlaşdırma səviyyəsindən asılıdır. Kiçik biznesin məqsədləri barədə yalnız aydın bir fikir, onların xarici mühitdəki dəyişikliklərə və daxili iş şəraitinə uyğun olaraq vaxtında tənzimlənməsi, maddi və insan resurslarının dəqiq

paylanması ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurunu təmin edə bilər.

İctimai iaşə müəssisəsinin dinamik inkişafı bazarda sabitliyini təmin edəcək, işgüzar nüfuzunu möhkəmləndirəcək, tədarük və satış, işçi heyətinin dayanıqlığını təmin edəcək. Bütün bunlar sahibkarlıq fəaliyyətinin riskini azaldır. Bu səbəbdən də mühasibat uçotu vasitəsi ilə məlumatların formalaşdırılmasında əvvəlcədən qurulmuş yanaşmalara yenidən baxılmalı və idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması və müəssisənin dinamik inkişafını təmin edəcək nəzarət sisteminin tətbiqi problemlərinin öyrənilməsinə ehtiyac var.

Bütün ictimai iaşə müəssisələrində aparılan uçot və nəzarətin metodoloji əsaslarının proqram təminatı öyrənilməlidir. İctimai iaşə müəssisələrdə mühasibat uçotunun mərhələlərlə formalaşması və inkişafı təhlil edilməlidir. İctimai iaşə müəssisələrində

proqram təminatı informasiya axınının istiqamətini xarakterizə edən fərqli cəhətləri öyrənir, mühasibat uçotu inkişafının müxtəlif mərhələlərində yaranan mühasibat fikirlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Eyni zamanda müəssisənin idarə edilməsinin inkişaf mərhələləri və hər mərhələdəki fərqləndirici xüsusiyyətləri də müəyyən edilir. Nəzarət edilməsi üçün məlumatın əldə edilməsinin rolunun formalaşmasında mühasibat uçotunun vacib rolu əsasında nəzarət sistemindəki mühasibat vəzifələri və nəzarət vəzifələrini təmin etmək məqsədi ilə mühasibat sisteminə tətbiq olunan tələblər müəyyənləşdirilir. Gəlirlərin uçot və vergi uçotu sisteminin düzgün təsnifatı verilir. Gəlirlə maliyyə nəticəsinin əlaqəsi, təsiri, müəssisənin kapitalının artmasına təsiri öyrənilir. Nəzarət sistemində mühasibat uçotundan istifadə edərək idarəetmə qərarlarının qəbul olunması məqsədi ilə məlumat bazası yaratmaq lazımdır. Bunun üçün müəssisə, planlaşdırılan göstəricilərin əldə edilməsinə rasional nəzarəti təmin edən büdcə sistemindən istifadə etməyə və şirkətin gəlirinin formalaşması barədə məlumatları ən çox açıqlayan hesabatlar hazırlaya bilməlidir.

İyerarxik model bütün verilənlərin qraf şəklində təsviri ilə bağlıdır. Sxemin qraf diaqramında düyünlər, yəni təpələr mahiyyətin tipini, digər tərəfdən budaqlar isə mahiyyətlər arasında olan əlaqələri göstərir. Çox vaxt bu modelə budaqlanan (ağacvari) model də deyirlər. Bu modeldə verilənlər səviyyələrlə təsvir olunur: aşağı və yuxarı səviyyə. Aşağı səviyyə yuxarı səviyyəyə tabe olur. İyerarxik modeldə layihələndirmə *"yuxarıdan-aşağıya"* prinsipi ilə yerinə yetirilir. Bu modelin əsas çatışmazlığı verilənlər arasındakı əlaqənin biristiqamətliliyi, həmçinin strukturunun sərtliyidir, yəni altağacların ağaca əlavə olunması və ya silinməsi böyük problemlərə səbəb ola bilər. İyerarxik tipli verilənlər bazasında aşağıda göstərilmiş əlaqələr mümkündür: məsələn,*"birin-çoxa" (1:M),"birin-birə" (1:1), "çoxun-çoxa" (M:N).*

İyerarxik modellər kimi *şəbəkə tipli modellər də* verilənlərin təsvirinə əsaslanır. Mürəkkəbliyi və baha başa gəlməsi bu modelin əsas çatışmazlığıdır. Şəbəkə modeli iyerarxik modeldənərqli olaraq *(1:1), (1:M), (M:N) olan* funksional əlaqələrlə bərabər *"çoxun-birə" (M:1)* əlaqəsi eyni zamanda həyata keçirilir. Şəbəkə modeli olan VBİS-lərə misal kimi 9Pac, MARK-1, IDS, MARK-2, TOTAL, CET,ADABAS, CETOP kimi sistemlərini göstərə bilərik.

Daha bir modeldən də istifadə edilir ki, bu da obyektyönlü modeldir. Bu model iki modeli,yəni relyasiya və şəbəkə modellərini bir başa özündə birləşdirir və mürəkkəb bir strukturlu iri VB-lərin qurulması məqsədi ilə istifadə edilir. Obyektyönlü modeldə məhz elə obyektyönlü proqramlaşdırma prinsiplərindən istifadə olunur. Amma burada istifadəçilər daha çox aparat və proqram anlayışlarıyla yox, real aləmin strukturuna müvafiq anlayışlarla, daha dəqiq desək, obyektlər və onlar uyğun olaraq təyin edilmiş əməliyyatlarla çalışırlar.

Relyasiya modelinin və daha dəqiq desək, relyasiya modelli VBİS-in meydana gəlmədi IBM firmasının mütəxəssisi Edqar Koddun adı ilə əlaqələndirilir. Belə ki,bu modelin əsasını məhz "nisbət" riyazi ifadə anlayışı təşkil edir. Əgər müəyyən şərtlərə əməl olunarsa, nisbəti insan üçün sıradan hesab edilən *ikiölçülü cədvəl* formasında təsvir etmək

mümkündür. Fərdi kompüterlər üçün yaradılan VBİS-in bir çoxunda relyasiya modelindən istifadə edilir.

Verilənlərin relyasiya modeli,yəni relyasiya modeli mövzusunu əhatə edən nisbətləri və eləcə də onlar arasındakı əlaqələri bir başa əks etdirir. Modeldə VB-nə aid olan məntiqi sxem nisbətlər sxemi formasında təsvir edilir. Həmin sxemdə müxtəlif nisbətlərlə yanaşı oxlu xətlər onlar arasında olan əlaqələri göstərilir. Relyasiya modelinin bütün elementləri və onların təsviri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Relyasiya modelinin elementləri	**Təsvir forması**
Nisbətin sxemi	Nisbətin adı və atributların siyahısı
Nisbət	Cədvəl (fayl)
Kortej	Cədvəlin sətri (yazı)
Mahiyyət	İnformasiya obyekti
Atribut	Cədvəlin sütunun başlığı (adı)
Açar	Bir və ya bir neçə atribut
Domen	Cədvəlin sütunu(sahəsi)
Verilənin tipi	Domendəki elementlərin qiymətlərinin tipi
Nisbətin gücü	Nisbətin kortejlərinin sayı
Nisbətin qüvvəti	Nisbətdəki domenlərin sayı

Ədəbiyyat

1. https://www.neansoft.com/kitab-sql-dili-ders-vesaiti.html
2. Seymur Fərziyev - Oracle SQL və Verilənlər Bazasının Modelləşdirilməsi
3. McGraw - Microsoft SQL Server 2016: A Beginner's Guide, Sixth Edition
4. https://www.mobilhanem.com/sqle-giris-sql-hakkinda/
5. https://www.oracle.com/database/technologies/database11gr1-doc.html
6. https://www.pomelosoft.com/blog/sql-veritabani-nedir
7. Damon Parker - SQL Programming: The Ultimate Guide with Exercises, Tips and Tricks to Learn SQL
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Information_technology

İKT MÜASİR SAHƏ KİMİ

Abdullayeva İradə Aslan
Odlar Yurdu Universiteti
iradaabdullayeva85@gmail.com

Doğru təhsil prosesini müəyyən etməkdən əlavə, universitetlər, koleclər və məktəblərdə idarəetmə bacarıqları və tətbiqini yaratmaq da önəmli yer tutur. Qurumların ümumi keyfiyyətinə təsir edən müəyyən idarəetmə istiqamətləri vardır:

a) Qurumsal liderlik – Bu, müəllimlərin keyfiyyətin vizionunu anlama səviyyəsini göstərir. Bu xüsusiyyət sadəcə rəhbərlər və ya rektor, dekan üçün deyil, eyni zamanda müəllimlərin siniflərində liderlik edə bilmələri üçün də gərəklidir. Qurumlarının keyfiyyətini inkişaf etdirmək üçün uzun müddətli hədəflər bəlirləyən, prosesləri dəyərləndirən və keyfiyyət hədəflərinə bağlı olan müəllimlər və idarəçilərlə əlaqəli xüsusiyyətdir. Hər müəllim və qurum başçısı təhsilin keyfiyyətindən məsul tutulmalıdır. Bu cür liderlik komanda işi, uzun müddətli keyfiyyət hədəfləri, ortaq cəhd, uyğun təhsil, doğru siyasət olmadan müəllim və rəhbərlik tərəfindən davam etdirilə bilməz.

b) Keyfiyyətin administrasiyası – Administrasiyanın funksiyası iki səviyyədə önəmlidir. Qurumsal və sinif. Rəhbərlər və ya məmurlar qurumsal idarəetməni gerçəkləşdirir, müəllimlər isə sinifi idarə edir. Keyfiyyətin administrasiyası aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dərslik, bina, masa və s.;
- Qurum binası, kitabxana, laboratoriya və s.;
- Müəllimlərin və tələbələrin intizam və etik qaydaları;
- Tədris proqramına uyğunluq;
- Standart iş prosedurası və qurum siyasətinin sənədləşdirilməsi.

c) Keyfiyyətdən əminlik çərçivəsi – Bu, 3 təməl prinsip üzərində işləyir. Keyfiyyətin planlaşdırılması, keyfiyyəti və keyfiyyətə nəzarəti ölçmə və keyfiyyətiartırma cəhdləri. Təhsil qurumlarında başlıca fəaliyyətlər bunlardır:

- performans ölçümü üçün göstəricilər hazırlamaq;
- bu göstəriciləri toplamaq və analiz etmək;
- əsas səbəblərini düzəltmək üçün zaman ayırmaq;
- keyfiyyəti artırmaq;
- prosedurları inkişaf etdirmək və gözdən keçirmək;

- daxili keyfiyyət monitorinqi;
- akademik standartlar yaratmaq;
- sistemlərin sənədləşdirilməsi;
- insan resurslarının idarə olunması (müəllimlər və qurumsal personal);
- mükafatlandırma proqramları.

Gələcəyin önəmli resusrları olan tələbələrin keyfiyyətinin təmin olunması üçün bütün problemlərinə diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda təhsil zəncirinin kəsilməzliyinin təmin olunmasına nəzarət edilməlidir.

Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət sisteminin strukturunun müəyyənləşdirilməsi aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- ✓ universitetin təşkilati strukturu çərçivəsində keyfiyyət sahəsində kadrlarınməsuliyyəti və səlahiyyətləri;
- ✓ universitetdə istehsal olunan məhsul və göstərilən xidmətin keyfiyyətini müəyyənləşdirən əsas və teminedici proseslər;
- ✓ keyfiyyət sistemi sənədlərinin strukturu (keyfiyyət üzrə təlimatlar, sənədləşmə prosedurları, iş qaydaları və s.).

Təhsildə keyfiyyətli idarəetmə sisteminin yaradılması aşağıdakı vəzifələrinardıcıl həllini tələb edir:

- təhsilin keyfiyyəti sferasında məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi;
- əmək bazarının tələblərinin və potensial işəgötürənlərin müəyyənləşdirilməsi;
- əsas proseslər dəstinin hazırlanması;
- təhsil müəssisəsinin fəaliyyətini və inkişafını təmin edən idarəedici proseslərin metodlarının işlənib hazırlanması və uyğunlaşdırılması;
- keyfiyyəti idarəetmə sisteminin sənədli rəsmiləşdirilməsinin həyatakeçirilməsi;
- daxili audit vasitəsilə monitorinq proseslərinin həyata keçirilməsi.

Təhsildə keyfiyyətin idarə edilməsinin inkişaf istiqamətləri kimiaşağıdakıları nəzərdən keçirmək olar:

- ❖ Vahid təhsil məkanının formalaşdırılması;
- ❖ Təhsil müəssisələrinin məzunlarının rəqabət qabiliyyətliliyinin və sosial uğurlarının müasir cəmiyyətə uyğunlaşma bacarığı ilə təmin edilməsi;
- ❖ Mühüm qərarlar qəbul etmək üçün təhsil xidmətinin istehlakçılarının

məlumatlılıq dərəcəsinin artırılması (davamlı təhsil, məşğulluq üzrə);

- ❖ Təhsil sisteminin əmək bazarının mövcud ehtiyaclarına yönəldilməsi;
- ❖ Tələblərin dəyişən xarakterinə vaxtında uyğunlaşmaq vasitəsilə təhsil sisteminin çevikliyinin təmin edilməsi;
- ❖ Təhsil sistemində əsaslı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, təhsil sistemlərinin inkişafında idarəçilik və mobilliyin yaxşılaşdırılması, təhsil müəssisələrinin inkişafının proqnozlaşdırılması.

ƏDƏBİYYAT

1. Meri Bons, Şeron Adams "Şagirdlərin təliminin texnologiya ilə əlaqələndirilməsi)
2. M. Mərdanov Azərbaycan təhsilinin bu günü sabahı
3. http://aztehsil.com/news/5140-agirdlrd-mntiqi-tfkkrn-inkiaf-mntq.html
4. A.M.Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı-2012
5. Rahib Imamguluyev, PAYLANMIŞ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İNFORMASİYA QORUNMA SİSTEMİNİN XARAKTERİSTİKALARININ TƏDQİQİ (MAGISTR DİSSERTASİYASI), May 2005
6. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
7. https://www.researchgate.net/publication/346266624_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlarinin_tdris_modelinin_qeyri_slis_mntiq_sasinda_ttbiqi

İKT-NİN TƏDRİS PROSESİNƏ TƏTBİQİ

Odlar Yurdu Universiteti
yusubova21.11@gmail.com

Təhsil sürətlə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dəyişimin vacib ünsürüdür. Cəmiyyətin inkişafında və dəyişməsində xüsusi rol oynayır. Bununla bağlı olaraq təhsilin idarə olunması ilə dövlətin idarə olunması demək olar ki eynidir. Təhsil insan resurslarının inkişafına yönəlib iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf yaratmağa çalışır. Həm arzu olunan sosial dəyişiklikləri reallaşdıra bilməli, həm də mövcud mədəniyyəti müdafiə etməlidir.

Təhsildə inkişafa nail olmaq, təhsilin peşəkar idarə olunmasından birbaşa asılıdır. Effektivliyi qorumaq naminə idarə edicinin vəzifəsini, idarəetmə elminin tarixi və nəzəriyyəsini və öhdəliklərini bilmək və idarəetmə bacarıqlarına sahib olmaq çox vacibdir. Təhsil müəssisələri dinamik mühitdə fəaliyyət göstərirr. Ona görə də, öz qurumlarında təkmilləşdirmələri davamlı olaraq müəyyən etməli və tətbiq etməlidirlər. Bununla yanaşı, rəhbərlər, müəllimlər və işçilər hər zaman təlim və inkişaf imkanlarına açıq olmalıdırlar.
Təhsilin idarə olunması aşağıdakıları diqqət mərkəzində tutur:

- ✓ Təhsil idarəçisinin vəzifə və öhdəliklərini təsvir edən idarəetmə nəzəriyyəsi və bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- ✓ Makro səviyyədə planlaşdırma, məqsəd, prinsip, yanaşma və prosesləri vasitəsilə mikro səviyyədə təşkilati planlama;
- ✓ Qərarların qəbulu, problemlərin həll olunması, kommunikasiya, informasiya və effektiv komanda qurmaq;
- ✓ Tədris planı və fəaliyyətinin planlaşdırılması, proqram və akademik təqvim;
- ✓ Məlumatların saxlanılması və tələbənin qiymətləndirilməsi;
- ✓ Maliyyə resurslarının effektiv bölüşdürülməsi və təşkilatların büdcələrinin planlaşdırılması.

Təhsilin idarə olunmasının hədəfləri isə təşkilati məqsədlərə nail olmaq, təşkil etmə, planlaşdırma və həyata keçirmə prosesinin inkişaf etdirilməsidir. Bununla yanaşı buraya insan resurslarının, kommunikasiyanın, infrastrukturun, stress və münaqişələrin və ictimai imicin effektiv idarəsi daxildir.

a) Təhsilin keyfiyyəti təhsil sisteminin məqsədi, təhsilin öyrənilməsi, sosial vəzifə, işə hazırlıq və vətəndaşlığı təmin etməlidir. Təhsil sistemindən əlavəvəzifələr də gözlənilir. Bununla bağlı olaraq keyfiyyət vizionumuzu dəyişərkən,
mövzu ilə əlaqədar dörd əsas meyl aşağıdakılarla bağlıdır:

1. Cəmiyyətin qloballaşması – beynəlxalq dəyərlər sisteminin ortaq bir hissəsini gətirəcəkdir. Lokal və milli mədəni şəxsiyyətlə birlikdə tolerantlıq, həmrəylik və insan hüquqlarının beynəlxalq əxlaqi dəyərləri diqqətə alınmalıdır.Bu vəziyyətdə təhsil sistemi hədəflərini və vizionunu dəyişdirmiş olur.

2. Sürətli elmi və texnoloji inkişaf – sürətli təkamül, elm və texnologiyadakı ilərləyiş, informasiya və kommunikasiyanın beynəlxalq inkişafının birləşməsi təhsilin keyfiyyəti viziounundа saysız nəticələrə səbəb olur.

3. Səlahiyyətlərin paylanılmasında dəyişikliklər – son illərdə başlıca tendensiyalardan biri dövlətin təhsil sistemindəki monopolist səlahiyyətlərini itirməsi və onun rolunun dəyişməsidir.

4. Təhsildə keyfiyyət – təhsildə ən önəmli böhran keyfiyyətdir. Bu böhran sadəlikdən uzaqdır və ən şiddətli olduğu dövrlərdə belə müxtəlif imkanlara sahibdir. Bundan əlavə inkişaf etməkdə olan ölkələrin universistetləri çox zaman Amerika universitetləri tərəfindən bəlirlənən qızıl standartlarla münaqişə vəziyyətində qalır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf konsepsiyası, Bakı, 2012.
2. Ələkbərov U. K. "Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları"
3. Hüseynova, X. M. Quliyev M. Y. "Qlobal rəqabətlilik"
4. Hüseynova X. M. "Regional inkişaf proqramları: nəzəri və praktik məsələlər"
5. Quliyeva S. "Keyfiyyətin idarə olunması prinsipi və onun əsas istiqamətləri"
6. Mehdiyev M. İ. "Keyfiyyətin idarə edilməsi"
7. Məmmədzadə Ramiz "Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi"
8. Mərdanov M., "Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə"
9. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
10. https://www.researchgate.net/publication/346266624_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlarinin_tdris_modelinin_qeyri_slis_mntiq_sasinda_ttbiqi
11. https://www.researchgate.net/publication/342870978_Application_of_Fuzzy_Logic_Model_for_Correct_Lighting_in_Computer_Aided_Interior_Design_Areas
12. Tarlan Abdullayev, Rahib Imamguluyev, Niyar Umarova, Application of Fuzzy Logic Model for Optimal Solution of Light Reflection Value in Lighting Calculations, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021 DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_53

QƏRARQƏBULETMƏNİN İNFORMASİYA VƏ PROQRAM TƏMİNATI

Şəfiyeva Nəzakət Sənan
Odlar Yurdu Universiteti
nazakatshafiyeva98@gmail.com

Təbii haldır ki, bazar iqtisadiyyatı mühitində bütün müəssisələrin əsas məqsədi daha çoxqazanc, mənfəət əldə etməkdir. Müəssisələrin qazancı isəproqnozların dəqiqliyii vəseçilmiş hərəkatın optimallığı sahəsində qəbul edilən qərarlardan xüsusi iləasılıdır. Bu cür qərarların effektliliyinin təmin olunmasıı məqsədiilə müəssisələr bir çox hallardauyğun sahəüzrə ixtisaslaşmış peşakar insanlara müraciət etməliolurlar. Bu dadavamlı, uzun müddətli olduqda, külli miqdardamaddi vəsait tələbedir. Aydındır ki, bu kimi xərcləri maliyyə cəhətdən hər müəssisə qarşılaya bilməz. Buna görə də, belə müəssisələrdə peşəkar olan mütəxəssisləri ekspert sistemləri ilə "əvəz"etməyi çıxış yolu kimi görürlər.

Mövzunun aktuallığı. İqtisadiyyatın müasir sahələrindən olan elektron biznesin tədqiqi, onun imkanlarını və tətbiqinin perspektivlərini dərindən öyrənməklə ölkəmizdə geniş istifadə olunan, inkişaf etmiş, eyni zamanda böyük qazanc gətirən bir sahəyə çevirmək olar. İqtisadiyyatımızı gücləndirmək üçün investisiyalar daha çox qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir. Elektron biznesin son illərdə ən aktual və gəlir gətirən sahələrdən biri olduğunu nəzərə alsaq, bu sahəyə investisiyaların qoyulması və ölkəmizdə geniş tətbiqi iqtisadiyyatımızın xeyli inkişaf etməsinə səbəb olacaqdır.

Bütün dünyanın internetdən istidafə etməsi elektron biznesin tez və sürətli inkişaf etməsinə şərait yaradır. İnsanlar artıq elektron biznes vasitəsilə evdən çıxmadan istədikləri məhsulları qısa zamanda dünyanın istənilən yerindən sifariş verə bilirlər. Ölkəmizin milli məhsullarının internet üzərindən satışı məhsullarımızla yanaşı ölkəmizi də bütün dünyaya tanıdacaqdır.

Müasir dövrdə demək olar ki, bütün müəssisə və firmaların internet portalları vardır. Bu portallar vasitəsilə müəəssisə məhsul və xidmətlərini geniş auditoriyaya tanıda, reklam edə bilirlər. Elektron biznesdə müasir informasiya sistemlərindən istifadə etməklə, onun iş strukturunu asan və rahat idarə etmək olar. Məhsulların sifarişinin qəbulu, hazırlanması, müştəriyə çatdırılması, maliyyə ehtiyatlarının və s. idarə edilməsi üçün müasir informasiya sistemləri tətbiq edilir. İnformasiya sistemləri vasitəsilə sənəd mübadiləsini elektron şəkildə həyata keçirmək olar. Eyni zamanda məhsulların istehsalının, həmçinin, müəssisənin iş fəaliyyətinin böyük hissəsin avtomatlaşdırılmış və ya avtomatik idarə edilməsini reallaşdırmaq mümkündür.

Tədqiqatın predmeti. Müasir informasiya sistemlərinin köməyi ilə elektron biznesin inkişaf perspektivlərini tətdiq etməkdir. Elektron biznesin tətbiqinin ölkəmizdə genişləndirilməsi üçün strategiyaların öyrənilməsini əhatə edir.

Tədqiqatın obyekti. Microstock proqramının iş fəaliyyəti və elektron biznesə tətbiq edilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Azərbaycan Respublikasında elektron biznesin problemlərini və perspektivlərini araşdırıb öyrənməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Elektron biznesdə müasir informasiya sistemlərindən istifadənin rolu mövzusunu öyrənmək üçün sistemli, monoqrafik, hesabi-konstruktiv, balans, məqsədli-proqram, iqtisadi-riyazi, entropik, statistik təhlil aparmaq üsullarından istifadə edilmişdir. Həmçinin müxtəlif ekspert rəylərinin ümumiləşdirilməsidə metodik əsas kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin problemlə bağlı fərman və sərəncamları, Azərbaycanın qanunvericilik və icra orqanlarının qərarları və normativ sənədləri, ölkəmizin, yaxın və uzaq xarici ölkələrin görkəmli alimlərinin, firmaların apardığı tədqiqat hesablamaları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya işi müasir informasiya texnologiyasından və sistemlərindən istifadə etməklə elektron biznesin inkişaf perspektivlərini və gəlir gətirən sahələrinin, məsafədən idarə etmə nəticəsində firmanın (təşkilatın) az işçi sayı ilə daha çox inkişaf etməsi imkanlarının tədqiqinə həsr edilmiş ilk magistr dissertasiyasıdır. Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş praktik əhəmiyyətə malik olan təkliflər və nəticələr dissertasiya işinin sonunda təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyada tədqiq edilmiş problemlərin mahiyyəti başa düşülərək, bu problemlərin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülə bilər. Ölkəmizdə elektron biznesdə müasir informasiya sistemlərin istifadə edilərik inkişaf etməsi, həmçinin məsafədən idarə olunma sisteminin tətbiq perspektivləri öyrənilmişdir. Əldə edilmiş nəticə və təkliflərdən istifadə olunaraq bu sahəni ölkəmizdə genişləndirmək mümkündür. Eyni zamanda elektron biznes və müasir informasiya sistmelərinin tədqiqindən alınan biliklərin Stockmi proqram təminatına tədqiq edilməsi də mümkündür.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş 38 adda ədəbiyyat siyahısından və iki dildə təqdim edilmiş annotasiyadan ibarətdir. Dissertasiyada 9 sxem (cədvəl) istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində: "Müasir informasiya sistemləri" – müasir informasiya sistemlərinin baza verilənlərinin tədqiqatı aparılmışdır. Müasir informasiya sistemlərinin yerinə yetirdiyi çox saylı funksiyalar, verilənlər bazalarının modelləri və tətbiq olunduğu sahələr araşdırılmışdır. Bununla müasir informasiya sistemlərinin tətbiq olunduğu sahələrdə səmərəlilik göstəricilərinin xeyli artdığı müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində: "Ölkəmizdə elektron biznesin bəzi problemləri və perspektivləri" – elektron biznesin həll etdiyi əsas məsələlər araşdırılmışdır. Ölkəmizdə elektron biznesin problemləri və perspektivləri onun əsas modellərinin timsalında təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində: "Gəlir gətirən elektron biznes sahələri" – elektron biznesin tətbiq sahələrindən hansıların daha çox gəlir gətirdiyi araşdırılmışdır. Gəlirli sahələrdən biri olan Microstock elektron biznesinə tətbiq olunan Stocmi proqram təminatı təhlil edilmişdir. Həmçinin məsafədən idarə olunan bizneslərin perspektivləri öyrənilmişdir.

Qərar qəbuletmə metodologıyası elə bir texnologiyaa və metodlara əsaslanıryki, onlarıihissə-hissəvə ya tamamılə formalaşdırmaq mümkündür. Hal – hazırda qərar

qəbuletmə prosessinə hesablama texnikalarının tətbiqii haqqındalazımi qədər dərindən öyrənilmişş nəzəri baza və genış təcrübə mövcuddur. Buna baxmyaraq, müəssisələrin bir çoxunda hesablama texnikasi əsasən "ağır" əməliyyatlarını və hesablamaların avtomatlaşdrılmasında istifadə olunur, məsələninin qoyuluşu, məqsədinin təyin olunması, alternativ variantların seçilməsi mərhələlərindəə praktiki olaraq azz tətbiq olunur.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Ə.M. İntellektual informasiya sistemlərində qərar qəbul etmə üsulları. Bakı, 2003-cü il
2. Abbasov Ə.M. İqtisadi informasiyanın işlənməsinin kompüter texnologiyaları.
3. Bakı, "İqtisad Universiteti", 2002-ci il.
4. Буренина Т.А. Маркетинг на базе интернет–технологий. М., «Благовест», 2005.
5. ЛуценкоЕ.В Интеллектуальные информационныесистемы. Краснодар, 2006.
6. Матюшка.М. Информатика для экономисто. М., «Инфра–М», 2006.
7. http:// www.neuroproject.ru
8. http:// www.wardsystems.com/learnmore.asp
9. Rafiq Əliyev, Rəşad Əliyev"Soft Computing"Bakı-2003
10. Əli Abbasov, Mahilə Salmanova, Mətləb Əlizadə, Etibar Seyidzadə,"İnformatika və kompüterləşmənin əsasları" Bakı - 2006
11. http://ru.wikipedia.org http://www.dist-edu.ru http://www.hse.ru http://ito.bitpro.ru http://www.ui.usm.ru http://biro.ufanet.ru http://kampi.kcr.ru
12. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
13. https://www.researchgate.net/publication/346266624_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlarinin_tdris_modelinin_qeyri_slis_mntiq_sasinda_ttbiqi
14. Rahib Imamguluyev, Application of Fuzzy Logic Model for Correct Lighting in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: Intelligent and Fuzzy Techniques: Smart and Innovative Solutions, DOI: 10.1007/978-3-030-51156-2_192
15. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59
16. Ahmed Valiyev, Rahib Imamguluyev, Gahramanov Ilkin, Application of Fuzzy Logic Model for Daylight Evaluation in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: 14th International Conference on Theory and Application of

Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_89

TƏHSİL PİLLƏLƏRİNDƏ İKT-NİN ROLU

Novruzəliyeva Natəvan Hicran
Odlar Yurdu Universiteti
f.natavan@gmail.com

Şərqdə təhsilli və bilikli insanlara hər zaman böyük önəm verilmişdir. Belə insanlara hörmət mənasında "Mirzə" adıyla müraciət edilirdi. Bu tendensiya müsəlman şərqində də davam edirdi. Təhsilli olmaq hər bir dövrdə hər zaman üstünlük hesab edilmişdir. "Beşikdən qəbrə qədər öyrənin" demişdir- Məhəmməd Peyğəmbər(s.ə.v).

Belə ki, hərtərəfli bilikli insanlar hər zaman dövrünün hökmdarlarının ənyaxın məsləhətçiləri olmuşdur. Buna misal olaraq, Səlcuq dövlətinin hökmdarlarıAlp Arslan və Məlikşahın vəziri, "Siyasətnamə"-nin müəllifi olan Nizamülmülkü,yaxud, Qarabağ xanı İbrahim xanın vəziri, məşhur şair Mirzə Pənah Vaqifigöstərmək olar.

Xalq isə onların əsərlərini gələcək nəsillər üçün qoruyubsaxlayırdı: Nizami, Xəqani, Tusi, Biruni, İbn Sina və başqalarının əlyazmalarınınkalliqrafik formada yenidən yazılması bir çoxları üçün ömür boyu vəzifə olmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın ilk məktəbləri haqqında məlumat X əsrə aiddir.

Ərəb fəthindən sonra (VII əsr) İslamı yaymaq üçün məscid nəzdində məktəblər açılmışdır. XI əsrdən etibarən isə məktəblərdə fars dilinin tədris başlanıldı. X-XI əsrlərdə bəzi böyük məscidlərin nəzdində (Təbriz, Naxçıvan, Bərdə, Gəncə, Şamaxı) mədrəsələr yaradıldı. Bu məktəblər savadlılığın yayılmasında əhəmiyyətli rol oynayıblar; belə ki, tanınmış şairlər və mütəfəkkirlər burada təhsil alıblar : Əbu əl-əla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xəqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, Nəsimi, Füzuli, Vaqif və s. XIV əsrdə Təbrizdə dövlət xadimi Rəşidəddin və Azərbaycanın təbibi Mahmud İbn İlyasın təşəbbüsü ilə "Sağlamlıq evləri" ("Dar- üş-Şəfa") – təhsil və tibbi müəssisələr şəhəri yaradıldı. Daha sonralar isə məktəb və mədrəsələrin məscidlərdən ayrı açılmasına başlanıldı. 1647-ci ildə Təbrizdə 47 mədrəsə və 600 məktəb, Şamaxıda 7 mədrəsə və 47 məktəb yerləşmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan Şimali Azərbaycanda rusdilli ibtidai məktəblər açılmışdır. İlk qəza məktəbləri 1830-cu ildə Şuşada, sonra Şəki (1831), Bakı (1832), Gəncə (1833), Şamaxı və Naxçıvan (1837), Kuba və Ordubad (1856), Zaqatalada (1862) təşkil olunmuşdur. 1870-ci iləqədər bu məktəblərin sayı çox yavaş-yavaş artırdı, burada azərbaycanlıların sayıisə cüzi miqdarda olmuşdur. Çünki müsəlman üləmalarının təzyiqi altında, insanlaröz uşaqlarının rusdilli məktəblərdə oxumasından imtina edirdi.

1865-ci ildə Bakıda (1874-cü ildən bəri "Realnı məktəb") realnı gimnaziya və qızlar gimnaziyası açılmışdır. 1887-ci ildə isə Azərbaycanda rus-tatar ibtidai məktəbləri yarandı. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 240-dən çox rus-azərbaycan məktəbləri açılmışdır. Dərslərin rus dilində tədris olunduğu məktəblərdən fərqli olaraq, bu məktəblərə azərbaycanlılar qəbul olunurdu və rus dili ilə yanaşı, azərbaycan dili də əhəmiyyətli dərəcədə tədris edilirdi. Bu dövrdə qəza məktəbləri ilə yanaşı, aralarında

doğma dillə tədris olunan yeni metodikalı özəl və ictimai məktəblər də yaradılmışdır. Yeni metodik məktəblərin təşkili istiqamətində fəaliyyətə məşhur tanınmış maarifçilər Zərdabi, N. Vəzirov, M. Şahtaxtlı, S.Mehmandarov, A.Haqverdiyev və başqaları rəhbərlik etmişdir.

1917-ci ilin noyabrında Sovet hakimiyyəti Bakıda elan edildi. Bundan sonra 1918-ci ildə Bakı Xalq Komissarları Şurası öz doğma dilində ümumi pulsuz təhsilin tətbiqi ilə bağlı bəyanat yayımlandı; proqram və dərsliklərin hazırlanması üçün Xüsusi Komissiya yaradıldı. 1918-ci ildə, Azərbaycan Demokratik Respublikası (ADR) elan edildikdən sonra, hökumət tərəfindən verilmiş ilk fərmanlardan biri, Dövlət Universitetinin yaradılması və gənclərin ölkədən kənardadövlət fondları hesabına təhsil alması, həmçinin, demokratik prinsiplər çərçivəsində ictimai təhsil üzrə milli siyasətin həyata keçirilməsi idi.

1930-cu illərin əvvəlindən böyük şəhərlərdə, 1935-ci ildən etibarən isə hər yerdə ümumi 7 illik təhsil tətbiq olunmağa başlandı. Orta məktəblərin şəbəkəsi genişlənməyə başladı. Böyüklər üçün məktəblər və kurslar (1927) meydana gəldi. 1936-cı ildən Azərbaycan dili və ədəbiyyatı istisna olmaqla, əsas predmetlərin tədrisi RSFSR (Azərbaycan SSRİ arasında müqavilə) proqramlarına uyğun olaraq həyata keçirildi. İkinci Dünya Müharibəsi dövründə məktəblərin şəbəkəsi bir az azaldı, lakin sonrakı illərdə tamamilə bərpa edildi. 1951-ci ildə Azərbaycandaümumi 7 illik təhsilə, 1960-cı illərin əvvəllərində isə ümumi 8 illik təhsilə keçid tamamlandı. 1970-ci illərin ortalarında isə ümumi orta təhsil tətbiq olundu.

1988-89 tədris ilində Azərbaycanda 1,3 milyon şagird var idi. Orta məktəbdə oxuyanların 79% -i Azərbaycan dilində, 18% -dən çoxu isə rus dilində təhsil alırdı.84 ədəd axşam və qiyabi məktəblərdə 25,9 min nəfər oxuyurdu. Zehni və fiziki əlilliyi olan uşaqlar üçün 17 məktəb (4,5 min şagird), 5 uşaq evi (450 nəfər), xüsusitəhsil şəraitinə ehtiyacı olan (təxminən 90 nəfər) gənclər üçün xüsusi məktəb və peşə məktəbləri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən əsas qanunvericilik aktı 2009-cu ildə qəbul edilmiş Təhsil haqqında qanundur. Ondan öncə isə 1999-cu ildə "Təhsil haqqında" qanun qəbul olunmuşdur. 1993-cü ildə isə Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin sayəsində 11 illik icbari ümumi orta təhsilə keçildi. Bundan sonra "Təhsil Qanunu" –nun yeni layihəsi ümumxalq müzakirəsinə qoyuldu. Beləliklə, 1999-cu ildən etibarən təhsil quruculuğu konsepsiyası hazırlanaraq icra edilməyə başlandı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf konsepsiyası, Bakı, 2012.
3. Ələkbərov U. K. "Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları"
4. Hüseynova, X. M. Quliyev M. Y. "Qlobal rəqabətlilik"
5. Hüseynova X. M. "Regional inkişaf proqramları: nəzəri və praktik məsələlər"
6. Kərimov Yəhya "Müəllimin təlim fəaliyyətinin monitorinqi vəqiymətləndirilməsi"

7. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
8. https://www.researchgate.net/publication/346266624_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlarinin_tdris_modelinin_qeyri_slis_mntiq_sasinda_ttbiqi
9. Rahib Imamguluyev, Application of Fuzzy Logic Model for Correct Lighting in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: Intelligent and Fuzzy Techniques: Smart and Innovative Solutions, DOI: 10.1007/978-3-030-51156-2_192

MÜASİR İNFORMASİYA SİSTEMLƏRİNİN VƏ BİZNES MODELLƏRİNİN TƏHLİLİ

Əliyev Cavid Cavanşir
Odlar Yurdu Universiteti
javidaliev.dev@gmail.com

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı etməsi nəticəsində tətbiq sahələrinin sayı daha da genişlənmişdir. XX əsrin 85-90-cı illərinə qədər müasir informasiya sistemləri mühasibat, kadr uçotunun və bir neçə istehsalat müəssisələrinin avtomatlaşdırılması üçün istifadə olunurdu. İndi isə demək olar bütün sahələrdə tətbiq olunur. İnformasiya sistemi müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlardan cari zaman müddətində faydalı informasiya çıxarmaqla müəssisəyə xeyli gəlir gətirə bilər. İnformasiya sistemlərinin və texnologiyalarının sürətli inkişafı bununla izah olunur. Müasir biznes prosesləri idarəetmədə təsadüfən və ya bilərək buraxılan səhvlərə qarşı çox həssasdır. Risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində doğru qərarların qəbulu edilməsi üçün təşkilatı maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif göstəriciləri daima nəzarətdə saxlamalıdır. Odur ki, ciddi rəqabət mühitində müasir informasiya texnologiyaların tətbiq etməklə təşkilatın uğur qazanması daha realdır. İndi isə informasiya texnologiyaları və sistemlərindən istifadə ilə həll olunan məsələlərdən bəzilərəni nəzərdən keçirək: Mühasibat uçotu. Mühasibat uçotu informasiya texnologiyalarının ənənvi tətbiq sahələrindən biridir. Bugün də çox reallaşdırılan məsələlərdən biridir. Bu onunla izah olunur ki, mühasibin təsadüfən etdiyi bir səhv müəssisə üçün baha başa gələ bilər. Lakin müəssisədə kompüterdən istifadə olunması onun qarşısını ola bilər. Digər baxımdan, mühasibat uçotu ilə bağlı məsələlər çox asan formallaşdırılır, ona görədə, uçotun avtomatlaşdırılması üçün informasiya sisteminin qurulması texniki və proqram təminatı baxımından heç bir çətinlik yaratmır. Amma bu cür sistemin qurulması sadə olmasına baxmayaraq çox zəhmət tələb edir. Bu onunla bağlıdır ki, mühasibat uçotu informasiya sistemlərinin avtomatlaşdırılmasına sistemlərinə yüksək tələblər qoyulur. 20 Bank sistemi. Bankların böyük hissəsi avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri ilə işləyir. Müasir informasiya sistemləri bankın yerinə yetirə biləcəyi bütün funksiyaları yerinə yetirə bilər. Məsələn: kredit əməliyyatların avtomatlaşdırılması, müştərilər haqqında

məlumatların, müştərilərin hesabları və kredit əməliyyatları haqqında məlumatlara əsaslanan verilənlər bazasının qurulması. Banklarda avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin yaradılmasının istər proqram təminatı, istərsə də texniki baxımından heç bir çətinliyi yoxdur. Buna baxmayaraq banklarda yaradılmış müasir informasiya sistemlərində mühüm məsələ informasiyanın təhlükəsizliyinin yüksək səviyyədə təmin olunmasıdır. Maliyyə axınlarının idarə olunması. Maliyyə axınlarının idarə olunmasında müasir informasiya sistemlərinin və texnologiyalarının tətbiq olunmasının əsas səbəbi baş verə biləcək səhvlərin qarşısının maksimum alınmasıdır. Məsələn istehlakçı və istehsalçı arasındakı hesablaşma əməliyyatlarını yerinə yetirən informasiya sistemlərinin düzgün quraşdırılmaması digər əməliyyatların düzgün yerinə yetirilməsinə baxmayaraq maddi cəhətdən böhranın yaranmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanada əksinə, maliyyə əməliyyatlarının düzgün yerinə yetirilməsi və bu əməliyyatlara ciddi nəzarət olunması müəssisənin maddi cəhətdən inkişafına gözə çarpacaq dərəcədə müsbət təsir edə bilər

İstehsal proseslərinin idarə olunması. Müəssisələr ən zəhmət tələb edən problemlərdən biri də istehsal proseslərinin idarə olunması problemidir. İstehsal proseslərinin idarə olunmasında mühüm məsələlər prosesin optimal idarə olunması və düzgün planlaşdırılmasıdır. İstehsal proseslərinin idarə olunmasına avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin və texnologiyalarının tətbiqi müəssisəsinin istehsal proseslərini operativ idarə etməsinə imkan yaradır. O da nəzərə alınmalıdır ki, istehsal sahələri böyük olduqda onun optimal idarə olunması prosesi daha da çətinləşir. Buna görə də böyük istehsal sahələrində proseslərin avtomatlaşdırılması daha çox önəm daşıyır. 21 Texnoloji proseslərin idarə olunması məsələləri. Texnoloji proseslərin idarə olunmasında informasiya texnologiyaları və sistemləri 70-ci illərdən istifadə olunmağa başlamışdır. İlk zamanlarda texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmış idarə edilməsi üçün xüsusiləşdirilmiş idarəedici maşınlardan (kompüterlərdən) istifadə olunurdu. Lakin sonralar aparat vasitəsi kimi o zamanlar yeni yaranmış mikroprosessorlardan və fərdi kompüterlərdən istifadə edilməyə başlandı. Əsasən mikroprosessor və ya kompüter texnoloji proseslərdə istifadə edilən qurğuların özündə yerləşdirilir. Texnoloji proseslərin idarə olunmasında mühüm problemlərdən biri avtomatlaşdırılmış sistemin online (cari zaman anında) rejimdə işləməsinin təmin olunmasıdır. Bu problemin həll olunması üçün avtomatlaşdırılmış sistemin hər bir komponentinə ayrı-ayrılıqda xüsusi tələblər qoyulur. Problemin daha dərindən həlli üçün texnoloji proseslərdə istifadə edilən qurğuları hazırlayan şirkətlərin əksəriyyəti müasir texnoloji qurğuların hazırlanma mərhələsində və layihələndirilməsi zamanı problemin həllini nəzərə alırlar. Sonra satış zamanı problemin həllini texnoloji qurğuların tərkib hissəsi kimi müştərilərə təqdim edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. A.H.Dəmirov, S.M.Məmmədov, Ş.N. İsmayilov. «Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərs» (pedaqoji ali təhsil müəssisələrinin tələbləri, ümumtəhsil məktəb müəllimlərinin və ixtisasartırma və yenidən hazırlanma fakültələrinin dinləyiciləri üçün vəsait). Bakı-2007, 109 s.
2. Meri Bons, Şeron Adams “Şagirdlərin təliminin texnologiya ilə əlaqələndirilməsi)

3. M. Mərdanov Azərbaycan təhsilinin bu günü sabahı
4. http://aztehsil.com/news/5140-agirdlrd-mntiqi-tfkkrn-inkiaf-mntq.html
5. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
6. https://www.researchgate.net/publication/346266624_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlarinin_tdris_modelinin_qeyri_slis_mntiq_sasinda_ttbiqi
7. Rahib Imamguluyev, Application of Fuzzy Logic Model for Correct Lighting in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: Intelligent and Fuzzy Techniques: Smart and Innovative Solutions, DOI: 10.1007/978-3-030-51156-2_192
8. Ahmad Valiyev, Rahib Imamguluyev, Ilkin Gahramanov, Staff Selection with a Fuzzy Analytical Hierarchy Process in the Tourism Sector, January 2022, In book: 11th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions and Artificial Intelligence - ICSCCW-2021, DOI: 10.1007/978-3-030-92127-9_59
9. Ahmed Valiyev, Rahib Imamguluyev, Gahramanov Ilkin, Application of Fuzzy Logic Model for Daylight Evaluation in Computer Aided Interior Design Areas, January 2021, In book: 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_89

İNTERNET QLOBAL ŞƏBƏKƏSİ

Həsənli Rəşad Arzuman
Odlar Yurdu Universiteti
rashadhasanli015@gmail.com

Qlobal kompüter şəbəkəsinin tipik abunəçiləri müxtəlif şəhər və ölkələrdəki müəssisələrin yerli şəbəkələridir və onlar bir-biri ilə məlumat mübadiləsi aparırlar. Qlobal şəbəkə xidmətləri də fərdi kompüterlər tərəfindən istifadə olunur. Böyük ana cədvəl sinif kompüterlər, korporativ məlumatlara və ictimai İnternet məlumatlarına daxil olmaq üçün istifadə olunur.

Qlobal şəbəkələr adətən abonentlərə ödənişli xidmət göstərmək üçün böyük telekommunikasiya şirkətləri tərəfindən yaradılır. Belə şəbəkələr ictimai və ya ictimai adlanır. Şəbəkə operatoru və şəbəkə xidməti provayderi kimi konsepsiyalar da mövcuddur.

Şəbəkə operatoru şəbəkənin normal fəaliyyətini dəstəkləyən şirkətdir. Şəbəkə abunəçilərinə ödənişli xidmət göstərən bir xidmət provayderi, tez-tez xidmət təminatçısı deyir. Sahib, operator və xidmət təminatçısı bir şirkətə birləşdirilə bilər və ya müxtəlif şirkətləri təmsil edə bilərlər.

Daha nadir hallarda, qlobal şəbəkə daxili ehtiyacları üçün bir neçə böyük korporasiya (məsələn, Dow Jones və ya Transneft kimi) tərəfindən tamamilə yaradılıb. Bu halda şəbəkə şəxsi olaraq adlandırılır.

Çox vaxt aralıq variant da var - korporativ şəbəkə ictimai qlobal şəbəkənin xidmətlərindən və ya avadanlıqlarından istifadə edir, lakin bu xidmətləri və ya avadanlıqları özü ilə tamamlayır. Buradakı ən tipik nümunə öz ərazilərinin şəbəkələri yaradılıb olan kommunikasiya kanallarının icarəsidir.

Qlobal hesablama şəbəkələrindən başqa, ərazi məlumatlarının ötürülməsi şəbəkələrinin digər növləri də var. Birincisi, bunlar bir çox onilliklər ərzində fəaliyyət göstərən telefon və teleqraf şəbəkələri, eləcə də teleks şəbəkəsidir.

İnternetə qoşulmaq üçün istifadəçi öz ərazisindəki provayderlərdən biri ilə xidmət müqaviləsinə daxil olmalıdır. Şəhərimizdə əsasən Ufanet və Başinformsvyazın xidmətlərindən istifadə olunur.

ADSL (İngilis Assimetrik Digital Subscriber Line - asimmetrik rəqəmsal abunəçi xətti) standart telefon analog xəttləri yüksək sürətli İnternet şəbəkəsinə çevirən modem texnologiyasıdır.

İnternetə qoşulmaq üçün otaqda mövcud olan telefon xətti istifadə olunur, əlavə quraşdırma işləri tələb olunmur. Yüksək məlumat köçürmə həddi (8 Mbps-ə qədər istifadəçi istiqamətində) hər hansı bir məlumat, musiqi, video, poçt ilə rahat işləməyə imkan verir.

PBX-də lazımi işi tamamladıqdan sonra İnternet bağlantınızı qura bilərsiniz. Bundan əlavə, İnternetə qoşulmaq üçün provayderin modem hovuzuna yığmaq lazım deyil, yalnız kompüteri açın. Bizim təklif etdiyimiz tarif planlarından sizin üçün ən optimal birini seçə bilərsiniz. Limitsiz tarif planlarından birinə qoşulmaqla hər ay məbləğdə sabit aylıq abunə haqqını yükləyin.

ADSL texnologiyasından istifadə edərək yüksək sürətli İnternet tarifləri. Əlaqələr:

İnternetə çıxış və modem qurmaq. Ödənişin miqdarı 10 manat təşkil edir. Limitsiz tariflər: İqtisadiyyat - abunəçi / abonentdən xarici İnternet trafikinin ötürülmə sürəti, 256/256 Kbit / s, aylıq abunə haqqı 10 manat.

Standart - abonentdən / abunəçiyə xarici internet trafikinin ötürülmə sürəti, 512/512-ə qədər, 15manat aylıq abunə haqqı. Hit - abonentdən / abonentdən xarici İnternet trafikinin ötürülmə sürəti, 1024/1024-ə qədər, aylıq abunə haqqı 20 manat. Super - abonentdən / abonentdən 2048/1024-dək xarici internet trafikinin ötürülmə sürəti, 30 manat aylıq abunə haqqı. Pros - abonentdən / abonentdən 3072/1024-dək xarici internet trafikinin ötürülmə sürəti, 30 manat aylıq abunə haqqı.

Ufanet etibarlı bir əlaqə təmin edir. Telefon xəttindən istifadə etmək, yalnız qəbul edilmiş məlumatı ödəmək, provayderə müraciət etmək, məlumatı qəbul etmək və göndərmək üçün yüksək sürətli ehtiyac yoxdur.

İnternetə daim daxil olmaq. Şəbəkəyə giriş, müasir fiber optik məlumat ötürücü xəttinə birbaşa bağlı olan ayrı bir kabel vasitəsilə həyata keçirilir. Aşağı qiymətli yerli trafik. İnternetə xüsusi bir xətt vasitəsilə qoşulmaq üçün sadə və etibarlı cihazdan istifadə edin - şəbəkə kartı.

Qeyri-yaşayış yerlərində olan şəxslər üçün; şəxsi, ailə, məişət istifadə ilə bağlı olmayan digər məqsədlər üçün peşə fəaliyyəti ilə məşğul olan və rabitə xidmətlərindən istifadə edən yaşayış yerlərində olan şəxslər; fərdi sahibkarlar və hüquqi şəxslər.

Limitsiz tarif planları: Merkuriy - Aylıq 30 manat, gələn sürət: 2500 Kbps. Venera - ayda 70 manat aylıq ödəniş, gələn sürət: 4000 Kbps. Yer - aylıq abunə haqqı 70 manat, gələn sürət: 5500 Kbit / s. Mars - aylıq abunə haqqı 4900 rubl, gələn sürət: 10.000 Kbps. Jupiter - aylıq abunə haqqı 30 manat, gələn sürət: 14 000 Kbps.

Saturn - aylıq 430 manat aylıq ödəniş, gələn sürət: 16.000 Kbps. Uran - aylıq 700 manat, gələn sürət: 25.000 Kbps. Neptun – 1000 manat aylıq ödəniş, gələn sürət: 30,000 Kbps. Sun - aylıq abunə haqqı 1300 azn, gələn sürət: 35000 Kbps.

Qlobal şəbəkəyə qoşulmaq üçün Azintexi seçəcəyəm. Bu, əlaqə minimumu, etibarlı əlaqə, yüksək sürət, yerli trafikin aşağı qiymətidir. Əlaqənin dəyəri 32 manat, aylıq rüsum 80 azn / aydır. "Yer" tarifində, sürət - 5500 Kbps.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Перепелкин А.И., Баскакова И.В. Усилительные устройства: Методические указания к курсовой работе. - Рязань. : РГРТА, 2007. 36 с.
2. Перепелкин А.И., Баскакова И.В. Анализ электронных схем: Методические указания к лабораторным и практическим занятиям. РГРТА, 2009. 32 с.
3. Лаврененко В. Ю. Справочник по полупроводниковым приборам: Киев, «Техника», 2007, 376с.
4. В.В. Шмытинский, В.П. Глушко Многоканальные системы передачи
5. Комаров М.Ю. Контрольно-измерительное оборудование для монтажа и эксплуатации волоконно-оптических линий связи Метрология. – 2008 – № 1.

6. Иванов А.Б. Волоконная оптика: Компоненты, системы передачи, измерения. – М.: Компания Сайрус Системс, 2009.
7. "Article 1.3" (PDF), ITU Radio Regulations, International Telecommunication Union, *2012*
8. Constitution and Convention of the International Telecommunication Union, Annex (Geneva, 1992)
9. Rahib Imamguluyev, PAYLANMIŞ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İNFORMASİYA QORUNMA SİSTEMİNİN XARAKTERİSTİKALARININ TƏDQİQİ (MAGISTR DİSSERTASİYASI), May 2005
10. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI

Cəmiyyətin inkişafında qlobal internetin rolu və çəkis

Adıgözəlov Emin Rəfi
Odlar Yurdu Universiteti
emin.adigozelov@gmail.com

İstifadəçi interfeysi informasiya-axtarış sistemi ilə istifadəçi arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. İstifadəçi interfeysi HTML kodlarını istifadəçilərin anlaya biləcəkləri formaya salır. Yəni bir veb səhifənin HTML kodunda o səhifədəki başlıqların rəngi kod olaraq ağ mavi verilibsə, informasiya-axtarış sistemi o səhifənin başlıqlarını vizual olaraq istifadəçiyə mavi rəngdə təqdim edəcəkdir . İstifadəçilər informasiya-axtarış sisteminin yalnız istifadəçi interfeysi ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. İstifadəçilər açar sözləri istifadəçi interfeysi vasitəsilə informasiya-axtarış sisteminə daxil edir və sorğunun nəticəsini istifadəçi interfeysindən əldə edir. Bu səbəblə istifadəçi interfeysi nə qədər sadə və rahat olarsa, istifadəçilər tərəfindən həmin informasiya-axtarış sisteminə tələbat çox olar. Hər bir informasiya-axtarış sistemi müxəlif istifadəçi intereysinə malikdir. İstifadəçilər informasiya-axtarış sistemi seçərkən, əsasən istifadəçi interfeysi və düzgün nəticələr təqdim edən informasiya-axtarış sistemlərinə üstünlük verirlər. İstifadəçi interfeysi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- İstifadəçi tərəfindən rahat anlaşılan olmalıdır;
- Naviqasiya paneli istifadəçiyə rahat olmalıdır;
- Arxa fon seçimi düzgün olmalıdır;
- Əlavə funksiya seçimlərinə malik olmalıdır;
- İnformasiya-axtarış sisteminin loqosu münasib yerdə olmalıdır;
- Nəticələr səhifələri arasında keçid rahat və sürətli olmalıdır;
- Nəticələr səhifəsində təqdim olunan şəkillərin keyfiyyəti optimallaşdırılmış olmalıdır;
- Müxtəlif dil seçimlərini dəstəkləməlidir;
- Axtarış zamanı fərqli fayl tiplərinin seçimini dəstəkləməlidir;
- Digər informasiya-axtarış sistemlərinə nəzərən yeniliklər olmalıdır.

Hər bir informasiya-axtarış sisteminin interfeysi iki hissədən ibarətdir:

♣ Sorğu səhifəsi

♣ Nəticələr səhifəsi

Sorğu səhifəsi istifadəçilərin öz sorğularını daxil etdikləri sahədir. Burada axtarış qutusu, “axtar” düyməsi, informasiya-axtarış sisteminin loqosu və əlavə seçimlər yerləşir. Nəticələr səhifəsi isə informasiya-axtarış sisteminin sorğunu emal etdikdən sonra istifadəçiyə təqdim etdiyi nəticələrin göstərildiyi sahədir. Burada səhifələr arasında keçid imkanı, axtarış sisteminin loqosu, müxtəlif fayl tipləri üzrə ayırma (şəkillər, videolar, kitablar və.s) və əlavə seçimlər yerləşir. İnformasiya-axtarış sistemləri aşağıdakı istifadəçi interfeysi vasitələrinə sahib ola bilərlər:

İnformasiya-axtarış sistemi ilə istifadəçi arasında interfeys;

Sistem resursları ilə informasiya-axtarış sistemi arasında interfeys;

Şəbəkə resurslarına sahib istifadəçi interfeysi

İnternetdə hər gün çox sayda veb səhifələr yaradılır. Bu qədər veb səhifənin yaradılması internetdə informasiya kirliliyinə səbəb olur. Bu qarışıq informasiya toplusunun içərisindən lazım olan informasiayanı əldə etmək üçün istifadəçilərin yeganə vasitəsi informasiya-axtarış sistemləridir. İnformasiya-axtarış nəticlərinin yaxşılaşdırılmasında iki əsas faktor rol oynayır: 1. Düzgün informasiya-axtarış sistemindən istifadə etmək; 2. Düzgün axtarış üsullarından faydalanmaq. Yuxarıda sadalananların hər ikisinə də riayət edildikdə, istifadəçi həm zamandan qənaət edir həm də lazım olan ən yaxşı informasiyanı qısa yoldan əldə edir. Axtarışa başlamazdan əvvəl istifadəçi axtaracağı informasiyaya uyğun informasiya-axtarış sistemini seçməlidir. Hazırki dövrdə Google ən geniş istifadə olunan informasiya-axtarış sistemidir. Google sisteminində daxil olduğu ümumi məqsədli informasiya-axtarış sistemləri mətnlərin axtarılmasında ideal sistemlərdir. Yahoo! isə katiqorik informasiya-axtarışında inkişaf etmişdir. Bunlardan əlavə olaraq bir neçə informasiya-axtarış sistemlərini eyni anda istifadə edən meta-axtarış sistemlərindəndə istifadə etmək mümkündür. Misal üçün, Cophernic – dən istifadə edərək istifadəçi ən məşhur informasiya-axtarış sistemlərinin nəticələrindən eyni anda yararlana bilər. Düzgün axtarış üsullarına aşağıdakı metodları aid etmək olar:

• Axtarılacaq mövzu ilə əlaqəli açar sözlərin seçilməsi. Ən dəqiq nəticəni almaq üçün bir neçə açar sözdən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

• İki və daha artıq açar sözü birləşdirərkən onların arasına “and”, “&” və ya “+” simvollarından birini yerləşdirmək.

• Sözləri hissə-hissə axtarmaq üçün “?” və “*” simvollarından istifadə etmək. Əgər sözün əvvəlinin tamamlamaq lazımdırsa sözün əvvəlinə “?” (?formasiya), 72 əksinə sözün sonunu tamamlamaq lazımdırsa “*” (info*) simvolundan istifadə etmək olar.

• Açar sözləri tək-tək axtarmaq.

• Sadəcə daxil edilən açar sözlərdən ibarət nəticələr əldə etmək üçün açar sözləri dırnaq işarəsi içərisində yazmaq lazımdır (“açar söz”).

• Açar sözlərdən göstərilməsini istəmədiyiniz sözlərin əvvəlinə “-” simvolu qoymaq.

• Nəticələrin daxilində mütləq olmasını istədiyinin açar sözlərin əvvəlinə “+” simvolunu yerləşdirmək.

• Açar sözləri daxil edərkən böyük və ya kiçik hərflərlə yazmağın mənası yoxdur.

• Sorğuları sadə şəkildə vermək.

• Əgər sosial şəbəkə istifadəçiləri axtarılacaqsa, onda adın qarışısına “+” və ya “@” simvolu əlavə etmək. • Sorğuda istifadə edilən sözlərin sinonimlərindən istifadə etmək.

• Dəqiq fayl tipində olan fayl və sənədlərin tapılması üçün (filetype:pdf) operatorunu açar sözlərin əvvəlinə yazmaq.

• Əgər müəyyən tarixlərdə əlavə edilmiş informasiyalar axtarılırsa həmin tarixlərin arasına “..” simvolları əlavə edilir (2010..2018).

• Google informasiya-axtarış sistemini hesablayıcı(kalkulyator) kimi istifadə etmək üçün sorğu sahəsinə hesablanacaq rəqəmləri daxil etmək kifayətdir (100*6).

- “Allintext: ” operatoru vasitəsilə axtarılan sözlərin hamısının mətnin daxilində olduğu səhifələr tapılır.
- “Cache: ” operatoru vasitəsilə Google – da əvvəlcədən edilmiş sorğular içərisində axtarış etmək.
- “Site: ” operatorundan istifadə etməklə axtarış yalnız həmin sayt daxilində aparılacaqdır

İstifadə olunan ədəbiyyat

1.Rəhmanov F.P. «Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində».Bakı, 2002.

a. .Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Dövlət Statistika Komitəsi. 2009;

2. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar: ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər, Bakı-2003.
3. AZərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri. Bakı-2008. 278 s.
4. Деминг Э. Новая экономика — М.: Эксмо, 2006
5. Друкер Ф. Бизнес и инновации — М.: Вильяме, 2007
6. Глобальный индекс конкурентоспособности // Всемирный экономический форум, официальный веб-сайт, http://gcr.weforum.org/gcr/
7. Rahib Imamguluyev, PAYLANMIŞ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İNFORMASİYA QORUNMA SİSTEMİNİN XARAKTERİSTİKALARININ TƏDQİQİ (MAGISTR DİSSERTASİYASI), May 2005
8. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI

İNFORMASİYA SİSTEMLƏRİNİN QORUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Bağırzadə Nigar Səxavət
Odlar Yurdu Universiteti
niqar.baqirova12@gmail.com

Verilənlərin işlənməsi sistemlərinin texniki və proqram təminatlarının dayanıqlılığının öyrənilməsi zəruriliyi həyati praktika ilə sübut edilmişdir. Texniki sistemlərin etibarlılığı sahəsində böyük sayda işlər görülmüşdür. Mürəkkəb sistemlərin etibarlığını təmin edən çoxlu sayda üsullar işlənib hazırlanmışdır. Bu modellər nəinki texniki vasitələrin hazırlılığını, etibarlılıq göstəricilərini qiymətləndirir, hətta qazanılmış təcrübə nəticəsində etibarlılıq göstəricilərinin qiymətlərini əvvəlcədən deyə də bilirlər. Bundan əlavə bəzi modellər normal işləmə şəraitindən əyilmələr zamanı iş rejimini necə qurmağı təklif edirlər. Sistemin təmiri, normal vəziyyətə gətirilməsi yolunu öyrədirlər. İnformasiya işlənməsi sistemlərinin proqram təminatının və texniki vasitələrin etibarlığının miqdari qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əhəmiyyə çox vacib olur, o vaxt ki, real zaman rejimində işləyən böyük proqram təminatı bloklarının qiymətləndirilməsi zəruri olur. Beləliklə, etibarlılıq nəzəriyyəsi dedikdə bir-biri ilə müəyyən alqoritmlər vasitəsi ilə qarşılıqlı bağlı olan sistemlər və elementlərdən ibarət mürəkkəb sistemlərin möhkəmliliyi nəzəriyyəsi başa düşülməlidir. Etibarlılıq nəzəriyyəsi də bu sistemləri onların altsistemləri və elementlər vasitəsilə tədqiq edir və öyrənir. Sistemlərdə etibarlılıq o vaxt olur ki, onlar qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmiş olsunlar. Əks halda, yəni qarşıya qoyulan məsələ həll edilə bilinməyəndə deyirlər ki, sistem etibarsızdır, möhkəm deyil. Proqram təminatı (PT) sistemlərində rəddetmə dedikdə proqramda buraxılmış səhv başa düşülür. Bu səhvin düzəldilməsi prosesi isə sistemin təmiri prosesi kimi başa düşülür. PT-da səhv dedikdə proqram işləyərkən bütün arzu olunmayan nəticələrə gətirib çıxaran vəziyyətlər küllüsünü başa düşəcəyik (məsələn, başqa fayla müraciət, informasiyanın yaddaşın tutulmayan hissəsində saxlanılması və s.) PT-nın etibarlılığı onun keyfiyyətində asılıdır. Pt-nın keyfiyyətliliyi dedikdə isə onun qarşıya qoyulmuş funksional məsələnin etibarcasına yerinə yetirmək bacarığı nəzərdə tutulur. PT-nın keyfiyyəti aşağıdakı göstəricilərlə ölçülə bilər.

1) vahid zamandakı səhvlərin sayı;
2) səhvlər arası vaxt;
3) hər əmrə düşən səhvlərin sayı;
4) səhvlərin son məqsədə təsiri.

Bilirik ki, müasir kompüterlər inkişaf etmiş mürəkkəb PT-na malikdirlər. Hesablama sistemlərinin etibarlılığı özündə iki ayrılmaz aspektə malikdir: - element etibarlılığı; - funksional etibarlılıq. Bunlardan birincisi texniki təminata aiddir və ənənəvi möhkəmlilik nəzəriyyəsi ilə öyrənilir. Funksional etibarlılıq isə PT sisteminin işlənməsinin səhvsizliyini, düzlüyünü göstərir. Bu anlayışların təbiətindəki fərq ondan ibarətdir ki, texniki təminat möhkəmliliyini öyrənən metod və üsullar PT-nın möhkəmliyində hər zaman istifadə oluna

bilmir. Bəs sistemin funksional möhkəmliyi nədir? Bunun üçün sistemin quruluşu anlayışını başa düşmək lazımdır. Quruluş – sistemin quruluşu dedikdə hər şeydən əlavə PT sisteminin modullara və bu modullar arasındakı əlaqələrə bölünməsi nəzərdə tutulur. Modul dedikdə, bir və ya bir neçə proqramçı üçün iş vahidi nəzərdə tutulur. Spesifik modulların yığım sistemin quruluşunu əmələ gətirir. 8 Əgər sistemdən lazım olan xidmətin alınma ehtimalı böyükdürsə, onda belə sistemə çox dayanıqlı sistem deyilir.

Əgər,

1) proqramlaşdırma səhvi sistemin düzgün işlənməsinə mane olmursa, (məsələn, çıxış zamanı tekstdə səhv)

2) səhvin təsiri olan hallar gec-gec baş verirsə, və bu halların baş vermə ehtimalı kiçikdirsə, yenə sistemə dayanıqlı sistem demək olar. Lakin səhvsiz sistem möhkəm olmaya bilər. Modullar qurularkən «hər şey qaydasındadır» prinsipi PT sisteminin dayanıqlılığını aşağı salır. Aşağıdakı hallarda bu baş verə bilir: - PT sisteminin quruluşu ətraf mühitin korrekt olmasına arxayınlaşır; - Sistem quruluşu PT-da səhvin olmadığına əsaslanır; - Sistemin quruluşu «hər şey və ya heç nə»prinsipinə əsaslanır. Sistem quruluşunun təsviri modullar arası interfeyslərin spesifikləşdirilməsi deməkdir. Dayanıqlı PT-nı almağın bir-birini tamamlayan iki müxtəlif istiqaməti vardır. Birinci halda etibarsız anlayışı «səhvi olan» mənasında başa düşülür və səhvin tapılmasını təmin edən korrekt proqramların yazılması nəzərdə tutulur. İkinci halda ona əsaslanır ki, hesablma sistemləri üçün dayanıqlı və «korrekt» anlayışları sinonim deyillər, yəni eyni deyillər. Bu ona gətirib çıxarır ki, layihələşdirmə prosesində möhkəmliyi artıran, lakin korrektliyə təsir etməyən tədbirlər həyata keçirilir. Dayanıqlılıq göstəriciləri dedikdə, biz sistemin qarşıya qoyduğu məsələlərin yerinə yetirmək bacarığının dərəcəsini göstərən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini nəzərdə tutacağıq. Sistemin möhkəmliliyinin üç cür göstəriciləri vardır: - keyfiyyət göstəriciləri; - ardıcıllıq göstəriciləri; - kəmiyyət göstəriciləri. Keyfiyyət göstəriciləri ədədlərlə ifadə oluna bilmir və müxtəlif sistemlərin bir-biri ilə müqayisəsində və onların üstünlüyü və ya qeyri üstünlüyü haqqında heç bir informasiya vermirlər. Dayanıqlılığın keyfiyyət göstəriciləri baxılan sistemin qarşıya qoyulan məsələnin həlli üçün zəruri lazım olan keyfiyyətlərdir. Keyfiyyət göstəriciləri imkan verir ki, sistemləri fərqləndirək, lakin qoyulan məsələnin həlli dərəcəsi hansı sistemin daha yaxşılığını göstərə bilmirlər

Ədəbiyyat siyahısı

1. Konğyuxovski. «Ekonomiçeskaya informatika». Piter, SPb, 2001.
2. «Ekonomiçeskaya informatika». Pod red. V.V.Evdokimova. Piter, SPb, 1997 q.
3. V.V.Şurakov. Nadejnost, proqrammnoe obespeçenie. M., 1986 q.
4. V.A.Zarenin. Nadejnost ASU. Kiev, 1986 q.
5. V.M.Qluşkov Osnovı bezbumajnoy informatiki. M., Nauka, 1982.
6. S.Q.Kərimov İnformasiya sistemləri və verilənlər bazaları. Bakı – «Elm», 1999 q.

7. Rahib Imamguluyev, PAYLANMIŞ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İNFORMASİYA QORUNMA SİSTEMİNİN XARAKTERİSTİKALARININ TƏDQİQİ (MAGISTR DİSSERTASİYASI), May 2005
8. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI

ELEKTRON BIZNES VƏ ONUN İQTİSADİ GÜCÜNÜN TƏHLİLİ

Rüstəmov Fərmin Yunus
Odlar Yurdu Universiteti
farmin.rustamli@gmail.com

İnformasiya texnologiyalarının (İNTEX-lərin) intensiv inkişafı və verilənlərin emalı və ötürülməsi vasitələrinin icmal dəyərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması informasiya fəzası və ya kiberfəza adlanan yeni iqtisadi fəaliyyət sferasının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Kiberfəza dedikdə, qəbul edilmiş texnologiya şəraitində biznes-partnyorların və müştərilərin müəssisənin informasiya resurslarına müraciət edə bilməsini təmin edən informasiya serverləri toplusu nəzərdə tutulur. İqtisadi fəaliyyət subyektlərinin yeni, əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş və avtomatlaşdırılmış qarşılıqlı informasion fəaliyyəti formalarının yaranması xüsusi fenomen olan elektron biznes (Biznes- ticarət, saziş, iş, sövdələşmə) meydana gətirmişdir.

Verilənlərin emalı və ötürülməsi texnologiyalarının aparat və proqram təminatlarının inkişafı ilə bağlı olaraq iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin informasion infrastrukturunun dəyişilməsi biznes fəaliyyətinin yeni modellərinin tətbiqinə imkan vermişdir.

Dərslikdə elektron biznesin B2B (biznes-partnyorlara yönəlik elektron biznes modelidir) və B2C (əmtəə və xidmətlərin son istifadəçilərinə yönəlik elektron biznes modelidir) kimi əsas modelləri ətraflı şərh edilir. Bütövlükdə dünya əmtəə dövrüyyəsinin 70%-dən çoxu biznes-partnyora yönəlik elektron biznes sferasının payına düşür. İqtisadi fəaliyyətin bu sahəsində satınalmaların (bazarlıqların) elektron idarə edilməsi texnologiyası mühüm yer tutur. Biznes-partnyorların birbaşa qarşılıqlı fəaliyyəti ilə yanaşı, satınalmaların elektron idarə edilməsinə elektron birjaların (Birja - ticarət və maliyyə sazişləri bağlamaq üçün vasitəçi idarə) və hərracların (Auksion) modellərində də baxılır.

Konkret iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün İnternet şəbəkəsindən istifadə məsələləri portallar adlı mövzuda işıqlandırılır.

Son istifadəçilərə yönəlik elektron biznes modeli (B2C) elektron ticarətin iqtisadi sxemləri və texnologiyalarını özündə əks etdirir.

Elektron biznesin səmərəli aparılması adekvat ödəmə (tədiyyə) sisteminin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Plastik kartlara və mikroprosessorlara əsaslanan ödəmə sistemi və onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi elektron biznesin çox vacib elementləridir. Konkret ödəmə sisteminin tətbiqi dəyər və tranzaksiyaların həcmi baxımından elektron biznesin istifadə edilən modelinin reallaşdırılmasına müvafiq olmalıdır.

"Elektron biznes" fənninin məqsədi müasir şəraitdə iqtisadi fəaliyyətin mühüm sferasına çevrilən biznes modellərinin təhlili və tətbiqi ilə bağlı problemlərin sistemli şərhindən ibarətdir.

“Elektron biznes” fənninin məzmununa: elektron biznesin əsas anlayışları, elektron biznesin əsas modelləri, elektron biznes üçün texnoloji həllər və elektron biznesin ödəmə (tədiyyə) sistemləri kimi iri bölmələr daxildir.

ELEKTRON BİZNESİN ƏSAS ANLAYIŞLARI

Artıq qeyd edildiyi kimi, cəmiyyətin inkişafı prosesi yeni mühitin – informasiya fəzasının və ya kiberfəzanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İnformasiya fəzası, digər obyektiv hadisələr kimi, onun yaradılmasında iştirak edən insanların düşüncəsindən, arzusundan və iradəsindən asılı olmayaraq sərbəst surətdə mövcuddur. Kiberfəza öz qanunları ilə inkişaf edir, bəşəriyyətin həyatını dəyişdirir, bəşəri mövcudluğun yeni amilinə çevrilir, virtual gerçəklik yaradır.

İnformasiya fəzasında çox şey adi şeylərə çox bənzəsə də, köklü mahiyyət fərqi vardır. İnformasiya fəzasının meydana çıxması - bəşəri təkamülün növbəti həlqəsi, inkişafın yeni səviyyəsinə keçiddir. Cəmiyyətin yeni vəziyyəti insan cəmiyyətinin özünün törətdiyi texnologiyalardakı qlobal dəyişikliklərlə şərtlənmişdir. Texnologiyaların təkmilləşdirilməsi cəmiyyətin özünün transformasiyasına gətirib çıxarmışdır. Baş verən dəyişikliklər insanın iqtisadi fəaliyyətinin təməl strukturlarına, iqtisadi uğurları müəyyən edən proseslərə toxunmuş, konkret fərdin cəmiyyət üzvləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətində rolunu və yerini təyin etmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Mark Andreessen (англ.). Internet Hall of Fame.
2. Chris Anderson. The Man Who Makes the Future: Wired Icon Marc Andreessen (англ.). Wired.
3. Marc Andreessen (American software engineer) (англ.). Encyclopedia Britannica.
4. Успенский И. Энциклопедия интернет - бизнеса. СПб: Питер, 2001.
5. Rahib Imamguluyev, PAYLANMIŞ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İNFORMASİYA QORUNMA SİSTEMİNİN XARAKTERİSTİKALARININ TƏDQİQİ (MAGISTR DİSSERTASİYASI), May 2005
6. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
7. Rahib Imamguluyev, Tural Suleymanli, Niyar Umarova, Evaluation of the Effectiveness of Integration Processes in Production Enterprises Based on the Fuzzy Logic Model, 14th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing – ICAFS-2020, DOI: 10.1007/978-3-030-64058-3_17
8. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325

PROQRAM MƏHSULUNUN YARADILMA PROSESİNİN PLANLAŞDIRILMASI

İsabalayev Süleyman Qılman
Odlar Yurdu Universiteti
suleymanisabalayev98@gmail.com

Proqram təminatının bütün komponentləri yaradılarkən onların testləşdirilməsi mühüm mərhələlərdən biri hesab olunur. Testləşdirməyə tədqiqat obyekti olaraq müxtəlif nöqteyi nəzərdən, həm də texniki nöqteyi nəzərdən baxmaq olar. Lakin testləşdirmə öyrənilərkən mühüm cəhətlətdən biri onun iqtisadiyyatı və proqramın yaradıcısının psixologiyası hesab olunur. Başqa sözlə desək, proqramın testləşdirilməsinin həqiqiliyi birinci növbədə proqramın kim tərəfindən testləşdirildiyi, onun düşüncə tərzi, sonra isə müəyyən texniki aspektlərlə müəyyən olunur. Odur ki, texniki problemlərdən əvvəl bu suallar nəzərdən keçirilməlidir. "Testləşdirmə" anlayışının müəyyən olunması ilk baxışda çox sadə görünə bilər. Bu anlayışın müzakirə olunmasının zəruruliyi onunla əlaqədardır ki, bir çox mütəxəsislər bu termindən düzgün istifadə etmirlər. Bu isə öz növbəsində pis testləşdirmə ilə nəticələnir. Məsələn, aşağıdakı tərifləri nəzərdən keçirək: "Testləşdirmə proqramda səhvlərin olmadığını nümayiş etdirən prosesdir", "testləşdirmədə məqsəd – proqramın nəzərdə tutulan funksiyaların korrekt yerinə yetirdiyini göstərməkdir", "testləşdirmə - proqramın öz funksiyasını yerinə yetirdiyinə əmin olmağa imkan verən prosesdir". Bu tərifiər, testləşdirmə anlayışının düzgün müəyyən olunmasına təmamilə əks olduğundan, heç biri doğru hesab oluna bilməz. Hələlik testləşdirməyə düzgün tərif verməyi bir tərəfə qoyaraq fərz edək ki, əgər biz proqramı testləşdiririksə, onda biz proqrama yeni qiymər də əlavə etməliyik (yəni, testləşdirməyə pul sərf olunur və biz sərf olunan pulu geri qaytarmaq üçün proqramın qiymətini qaldırmalıyıq). Qiymətin artırılması proqramın kefiyyətinin artırılması yaxud etibarlılığının yüksəldilməsi deməkdir. Bu isə proqramdakı səhvlərin aşkar olunması və aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. Beləliklə, proqram ona görə testləşdirilmir ki, o normal işləyir, tam əksinə, fərz olunur ki, proqramda səhvlər vardır (bu fərziyyə praktiki olaraq bütün proqramlar üçün doğrudur), sonra isə artıq onların mümkün maksimal sayı aşkar olunur. Beləliklə, nisbətən qəbul oluna biləcək şəkildə testləşdirmənin tərifini formalaşdıra bilərik: Testləşdirmə - səhvlərin aşkar olunması məqsədi ilə proqramın yerinə yetirilməsi prosesidir. Testləşdirməyə verilən bu tərifdən bir neçə nəticə çıxarmaq olar. Məsələn, belə nəticəyə gəlmək olar ki, testləşdirmə - destruktiv prosesdir (yəni yaradıcıya əks olan struktur proses). Çoxlarının bu prosesi çətin bir proses adlandırması bilavasitə bununla izah olunur. İnsanların bir çoxu obyektlərin konstruktiv yaradılması prosesinin tərəfdarıdır, az bir hissəsi isə hissələrə bölünən destruktivprosesin tərəfdarıdır. Verilən tərifdən həm də o nəticəyə gəlmək olur ki, test verilənləri toplusu necə təşkil etmək olar və baxılan proqramı kim testləşdirməlidir (kim testləşdirməli deyildir). Testləşdirməyə verilən tərifi daha da dəqiqləşdirmək üçün iki anlayışı, "uğurlu" və "uğursuz" anlayışlarını analiz edək. Onların layihənin rəhbəri tərəfindən testləşdirmənin nəticələrini qiymətləndirərkən istifadə olunmasına baxaq. Bir çox layihələrin rəhbərləri testləşdirmənin aparılması zamanı səhvlər aşkar olunarsa onu uğursuz, və əksinə, səhvlər aşkar olunmazsa uğurlu hesab edirlər.

Hər şeydən əvvəl bu “testləşdirmə” anlayışının səhv başa düşülməsinin nəticəsidir, belə ki, əslində “uğurlu” anlayışı “nəticəsi olan”, “uğursuz” anlayışı isə “nəticəsiz”, “arzu olunmayan” mənalarını verir. Lakin əgər test səhvləri aşkar etmirsə, onun yerinə yetirilməsi vaxt və pul itkisi ilə əlaqədardır, və “uğurlu” anlayışı ona şamil edilə bilməz. Səhvlərin aşkar olunması ilə nəticələnən testin yerinə yetirilməsi, yuxarıda göstərildiyi kimi, məqsədəuyğun kapital qoyuluşu olduğundan, uğursuz hesab oluna bilməz. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, “uğurlu” və “uğursuz” sözlərinə ümumi qəbul olunanın əksi olan mənaları vermək zəruridir. Ona görə də gələcəkdə testin yerinə yetirilməsi zamanı səhvlər aşkar olunarsa onu uğurlu, və əgər korrekt nəticə olarsa “uğursuz” adlandıracağıq. Baxılan prosesi xəstənin həkimin qəbulunda olması ilə müqayisə edək. Əgər həkimin məsləhət gördüyü laboratoriya analizləri xəstəliyin səbəbini aşkar etməyibsə, onda biz belə müayinəni uğurlu hesab edə bilmərik – o uğursuzdur: xəstə axı pul ödəyib, lakin o əvvəlki kimi xəstədir. Əgər aparılan müayinə göstərsə ki, xəstənin mədəsində xora var, onda müayinə uğurlu hesab olunur və həkim müalicə kursu təyin edə bilir. Beləliklə, tibb işçiləri bu anlayışları bizə lazım olan mənada istifadə edirlər (burada oxşarlıq, əlbəttə ki, ondadır ki, test olunacaq proqram xəstə pasiyentə uyğundur). Testləşdirmənin “Testləşdirmə səhvlərin olmadığını nümayiş etdirən prosesdir” tipli müəyyən olunması əlavə bir problem də doğurur: onlar qarşıya, heç bir, hətta çox sadə, proqram üçün əldə oluna bilməyən məqsəd qoyurlar. Psixoloji tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, əgər insanın qarşısında həlli mümkün olmayan məsələ qoyulursa, o çox pis işləyir. Başqa sözlə desək, testləşdirmənin səhvlərin aşkar olunması prosesi kimi müəyyən olunması həlli olan məsələlər dərəcəsinə gətirir, və beləliklə psixoloji çətinliklər aradan qaldırılır

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Карминский А. М., Черников Б. В. Применение информационных систем в экономике. Учебное пособие, изд-во Форум Инфра-М, 2012. - 320 стр.
2. Информационные системы в экономике. Под ред. проф. Романова А. Н., Одинцов Б. Е. Учебное пособие, 2-е издание, изд-во Вузовский учебник, 2010, - 410 стр.
3. Терехов А. Н. Технология программирования. Учебное пособие, изд- во Бином, 2011. – 148 стр.
4. Анализ опыта реализации диалоговых систем. /Л.В. Кокарева, И.И. Малашинин, О.Л. Перевозчикова, Е.Л. Ющенко // Упр. системы и машины. — 1987.—№4. -с. 63-69.
5. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
6. Rahib Imamguluyev, Niyar Umarova, Application of Fuzzy Logic Apparatus to Solve the Problem of Spatial Selection in Architectural-Design Projects, August 2021, Part of the Lecture Notes in Networks and Systems book series (LNNS,volume 307), pp 842–848, DOI: 10.1007/978-3-030-85626-7_98

7. https://www.researchgate.net/publication/346220309_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlari_il_uzluyun_dizayn_hlli

Sosial sferada informasiya texnologiyalarının səmərəliliyinin təhlili

Rəhimova Güllü Yaşar
Odlar Yurdu Universiteti
gullurahimova78@gmail.com

Sosial sfera öz əhəmiyyətinə və əhatə dairəsinə görə cəmiyyətin inkişafında mühüm yerlərdən birini tutur. Təcrübə göstərir ki, sosial sferanın inkişafına nail olmadan *iqtisadiyyatın*, ümumi anlamda isə *cəmiyyətin* davamlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafına nail olmaq qeyri-mümkündür. Çünki cəmiyyətin inkişafı ilə iqtisadiyyatın, eləcə də sosial sferanın inkişafı arasında birbaşa asılılıq vardır. Məhz bu asılılıq cəmiyyət üzvləri arasındakı sosial və iqtisadi münasibətləri təcəssüm etdirir. Cəmiyyətdə bu münasibətlərin hansı formada qurulması isə sosial sferaya daxil olan sahələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olur. Bu baxımdan sosial sferanın inkişaf etdirilməsi maddi və mənəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, iqtisadi ədəbiyyatda istifadə olunan *cəmiyyət* anlayışı mahiyyət etibarı ilə çox geniş məna kəsb edir və bu səbəbdən "cəmiyyət" anlayışına yanaşmalar da bəzən bir-birindən fərqlənir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar cəmiyyətə insanların birliyi, bəziləri isə sosial institutların vəhdətdə olan sistemi kimi baxırlar. Bu tərifləri ümumiləşdirsək, *cəmiyyət* anlayışını - insanlar və onların birliyinin bir-birinə olan münasibətinin (iqtisadi, sosial, siyasi və s.) məcmusu kimi başa düşmək olar. Daha aydın ifadə etsək, *cəmiyyət* – iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni-əxlaqi və digər münasibətlərin tənzimlənməsi funksiyasını həyata keçirən sosial institutların vəhdətdə olan *sosial sistemidir*. Əgər sosial sistemin elmi ədəbiyyatda verilən tərifinə nəzər salsaq onda cəmiyyət və sosial sistem anlayışlarını müəyyən dərəcədə eyniləşdirmək olar. Belə ki, elmi-nəzəri ədəbiyyatda *sosial sistem* insanlar arasında davamlı əlaqə və münasibətlər kimi şərh edilir. İnsanlar bir-biri ilə davamlı əlaqə və münasibətlər qurmaqla öz tələbatlarını (maddi və mənəvi) ödəməyə çalışırlar. Deməli *sosial sistem* insanların öz maddi və mənəvi tələbatlarını ödəmək üçün davamlılıq, bütövlük, özünüinkişaf, mövcud sosial norma və dəyərlər, onların qarşılıqlı fəaliyyətləri və bağlılığını təmin edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, sosial sistemin və ya cəmiyyətin inkişafı insanların birgə fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. Beləliklə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sosial sahələrin inkişafı və səmərəli fəaliyyəti cəmiyyətin inkişafını təmin edir. Cəmiyyətin inkişafı isə *sosial münasibətlərdən,* başqa sözlə onlara xidmət göstərən sahələrin, yəni *sosial sferanın* inkişaf səviyyəsindən asılıdır. *Sosial münasibətlər* - insanların həyatı, yaşayışı və inkişafı ilə bağlı olan münasibətlərin məcmusudur.

İnformasiya - qərarların qəbul edilməsi və ya analitik tədqiqatların aparılması üçün yararlı formada təqdim edilən məlumatdır (bilik, məlumat, məlumat, göstəricilər). Texniki dildə danışarkən, informasiya rəqəmsal formada bit axını (sıfır və vahid) şəklində təqdim edilə bilən bir şeydir. Kitablar, verilənlər bazası, jurnallar, kino, musiqi, mübadilə dərəcələri, veb səhifələr - bunlar hamısı informasiya məhsullarının nümunələridir. Məlumat təchizatçılarının strategiyalarının əksəriyyəti o fakta əsaslanır ki, istehlakçılar informasiya məhsullarının dəyərini görmə əlamətinə görə çox fərqlənirlər. Rəqəmsal formada təqdim olunan məlumat, bir dəyişiklik olmadan kopyalana bilər və bütün dünyada dərhal yayıla bilər və bu da bir çox informasiya istehsalçıları şirkətlərini internetin informasiyanın

təkrarlanmasının nəzarətsiz bir sistemi olduğunu düşünməyə vadar edir. Nüsxələmələrin sayı qanuni satışları sıxışdırıb aradan çıxarsa, informasiya istehsalçısı informasiya istehsalı üzrə xərclərini ödəyə bilməz. Bü günkü gündə informasiya tez, hər yerdə əldə edilən və ucuz olduğu halda, informasiyanın həddən artıq bolluğu kimi başqa bir problem ortaya çıxır. Hazırda problem informasiyanın əldə olunmasıdeyil, onun çoxluğudur. Informasiya təchizatçısının istehsal etdiyi informasiyanın həqiqi dəyəri onun axtarışının, təhlilinin rahatlığındadır ki, bu da istehlakçı üçün informasiyada aşkarlanan faydalılıqla şərtlənir. Təsadüfi deyil ki, ən populyar veb - saytlar axtarış sistemləridir ki, bu da istehlakçıya onun üçün yalnız həqiqətən qiymətli informasiya tapmağa və arzuolunmaz məlumatlardan qaçmağa imkan verir. Yeni məhsuldar informasiya texnologiyaları (İT) meydana gəldi və olduqca sürətlə insanların həyatına əsaslı şəkildə daxil oldu. İnformasiya texnologiyaları (İT) - hesablama və kommunikasiya texnikasının tətbiqinə əsaslanan informasiyanın toplanması, saxlanması, axtarışı, emalı və yayılması üçün metod və vasitələrin məcmusudur.604 19 Onların əsasını rəqəmsal formada mətn, rəqəmli, səs və vizual informasiya təqdim etmək imkanı təşkil edir. İnformasiya texnikası ayrı-ayrılıqda istifadə oluna bilən, lakin müxtəlif kombinasiyalarda birləşdirilə bilən və informasiyanın emalı sistemini təşkil edən yüzlərlə kommersiya məhsulundan tutmuş superkompüterlərə qədər müxtəlif növlərlə təqdim olunur. İT sənayesinin məhsulunu geniş mənada təşkil edən iki əsas hissəni fərqləndirmək olar - bu avadanlıqlar və proqram təminatıdır. İT-nın strukturunu aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar. Bu sahə üç əsas seqmentdən ibarətdir: • informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı xidmətlərin göstərilməsi (müəssisənin biznes proseslərinin yerinə yetirilməsi üzrə xidmətlər də daxil olmaqla); • proqram təminatının hazırlanması; • İT avadanlığının (fərdi kompyuterlərin, serverlərin, periferik qurğuların və digər kompüter texnikasının) istehsalı və satışı. Beynəlxalq təşkilatlar və analitik agentliklər bu təsnifata riayət edirlər. İT sahəsinə telekommunikasiya və telekommunikasiya avadanlığı, həmçinin informasiya təminatı xidmətləri daxil deyil. Strukturun bu tərifi İT sahəsinin texnoloji təsnifatı haqqında təsəvvür yaradır, lakin innovasiya sisteminin infrastrukturunun ən mühüm elementi və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması vasitəsi kimi informasiya texnologiyaları kompleksinin fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlərin tam məcmusunu əks etdirmir. Bununla əlaqədar olaraq İT sahəsində dövlət orqanlarını, təhsil müəssisələrini və ETİ-nı tənzimləyən elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor, istehsalat müəssisələri arasında münasibətlərin çoxölçülü iyerarxiyasını ehtiva edən informasiya texnologiyaları kompleksinin strukturunun müəyyənləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Bu baxımdan İT kompleksinin və onun strukturunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı aşağıda göstərilən mövqe maraq doğurur. Müəssisə və firmalarda, sənayedə, təhsildə, dövlət tənzimlənməsində informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi və informasiya sistemlərinin həyatımıza daxil olma templərinin durmadan artması ilə əlaqədar iqtisadi və innovasiya 20 fəaliyyəti iştirakçılarının informasiya texnologiyaları ilə bağlı bütün fəaliyyət prosesinə vahid kompleksdə baxmaq lazımdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1.Rəhmanov F.P. «Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində».Bakı, 2002.

2. 2.Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Dövlət Statistika Komitəsi. 2009;
3. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar: ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər, Bakı-2003.
4. 4.AZərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri. Bakı-2008. 278 s.
5. Деминг Э. Новая экономика — М.: Эксмо, 2006
6. Друкер Ф. Бизнес и инновации — М.: Вильяме, 2007
7. Глобальный индекс конкурентоспособности // Всемирный экономический форум, официальный веб-сайт, http://gcr.weforum.org/gcr/
8. Rahib Imamguluyev, PAYLANMIŞ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İNFORMASİYA QORUNMA SİSTEMİNİN XARAKTERİSTİKALARININ TƏDQİQİ (MAGISTR DİSSERTASİYASI), May 2005
9. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
10. https://www.researchgate.net/publication/346266624_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlarinin_tdris_modelinin_qeyri_slis_mntiq_sasinda_ttbiqi
11. https://www.researchgate.net/publication/346220309_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlari_il_uzluyun_dizayn_hlli

İQTİSADİYYATDA İNFORMASİYA TEXNOLOGİYASININ (İKT) TƏTBİQİNİN PROBLEMLƏRİ

Tağıyev Xaliq Rafiq
Odlar Yurdu Universiteti
xaliqtagiev1999@gmail.com

İT-nin sürətli şəkildə inkişaf etməsi onların tətbiq oldunduğu sahələrin daha da şaxələnməsinə gətirib çıxarmışdır. Əgər keçən əsrin 90-cı illərində informasiya sistemlərindən (İS) əsasən mühasibat, kadr uçotunun və bəzi istehsalat müəssisələrində texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılması üçün istifadə olunurdusa, demək olar ki, halhazırda istehsalın, biznesin və elmin bütün sahələrində tətbiq olunur. İnformasiya cəmiyyəti biliklərin istehsalında və yayılmasında zəruri bir amildir. Buna görə də informasiya texnologiyasını inkişaf etdirmək istəyən hər bir ölkə üçün fərdlər, təşkilatlar, müəssisələr və ölkələr arasında məlumatların ötürülməsi qaçılmazdır. Bilik danışma, dinləmə və yazma ilə hazırlanır. Daha sonra sintez edilir, icad edilir və qəbul edilir. Birinci qrupdakı hərəkətlər ən azı bir ötürücü və alıcı kimi bir nəqliyyat vasitəsinin tələb olunan prosesini əhatə edir. Bu proses və biliklərin yaradılması fəaliyyətləri dünya ictimaiyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Beləliklə, informasiya texnologiyaları müxtəlif sahələrdə görünməyə başladı. İKT-Texnoloji tərəqqinin inkişafına səbəb oldu. Bu texnoloji transformasiyada iştirak etmək istəyən ölkə informasiya investisiyalarına olan tələbatını yeniləyir. Nəticədə, telekommunikasiya, informasiya texnologiyaları və kommunikasiya sənayesində yəni, bu sektorda olan investisiyalar hər bir ölkənin böyüməsinə əsaslanaraq iqtisadiyyatın intensivliyini artırır. Xüsusilə Asiya-Sakit okean regionunda və Latın Amerikasında, kommunikasiya sektoruna olan yüksək tələbat İKT-nin tətbiq oldunduğu sektorlarda artıma, yüksək sürətə səbəb olmuşdur. Bu sektorlardan biri kimi rabitə sektorunu göstərmək olar və bu rabitə sektoruna əsaslanan iqtisadi inkişaf, və inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələr üçün kommunikasiya bazarının ənənəvi mətbuat, yayım, və s.

fəaliyyətlər kimi geniş imkanlar yaratmışdır. Buna görə, son onilliklər İKT dünyanın bütün ölkələrinin iqtisadi və sosial strukturlarını tez bir zamanda yeniləşdirdikləri üçün inkişafın üstün vasitəsi kimi öz yerlərini almışdır. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi artıma səbəb olan İKT-yə olan maraq dünya miqyasında artmışdır. Məsələn, mobil telefonlar kənd istehsalçıları və sahibkarlar arasında güclü bir bazar əlaqəsi təmin edir. İnternet məktəblər və xəstəxanalar kimi təşkilatlarda mühüm məlumatlar ötürür. Kompüterlər dövlət və özəl sektorlarda xidmətlərin inkişaf etdirilməsinə və iqtisadi fəaliyyətin artmasına imkan verir. Beləliklə, səmərəliliyin artırılması ilə onlar bazar iştirakını artırırlar. Nəticədə İKT regional, qlobal və milli, inkişafda mühüm rol oynayır və parlaq gələcəyə ümid verir. Poçt xidmətləri və ya fərdi nəqliyyat vasitələrinə əsaslanan telekommunikasiya xidmətlərinin rəqəmsal rabitə xidmətləri ilə əvəz edildiyi və yeni formaların zamandan, enerjidən və maddi istifadədən əhəmiyyətli dərəcədə qənaət təmin etdikləri müəyyən edilmişdir. Etibarlı telekommunikasiya sistemləri bir çox istehsal və

paylama funksiyasını birləşdirən bir rabitə şəbəkəsi yaratmışdır. Bazarlar, xüsusilə yeni məlumatın istehsalına əsaslanan bir əlaqə trendinə kritik asılılıq göstərir. İnternet və telefon xidmətləri təşkilati ünsiyyətdə (təşkilatlar arası xəbərləşmədə) fiziki maneələri aradan qaldırdı və dövlət və özəl sektorda idarəetmənin səmərəliliyini artırdı. Fərqli bölgələrdə fəaliyyət göstərən təşkilatlar və müəssisələrin beynəlxalq bir təşkilat halına gəlməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda, bu texnologiyalar ölkələr arasında son məhsulların və aralıq məhsulların paylanmasında şirkətlərə böyük üstünlük verir və məhsulların logistik xidmətlərini təmin edən sahələrə geniş bazar sahələri təklif edir. Ticarət və investisiya xərclərinə təsir edir. Maliyyə şəbəkələrinin sayını artırmaq inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə xidmətlərinin artmasına və kapitalın dərinləşməsinə gətirib çıxara bilər. İnformasiya və kommunikasiya sektorunda müasirləşdirmə prosesinin işçi qüvvəsi, təhsil və səhiyyə kimi sahələrdə inkişafı sürətləndirməklə müsbət sosial və iqtisadi nəticələrə gətirib çıxaracağı fikri bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələri xüsusilə

stimullaşdırır. Cəmiyyətin bilik və bacarıqlarının səviyyəsini artırmaq və qlobal ticarətdə mal və xidmətlərin istehsalını artırmaq olar. Bu, iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün infrastruktur yığımını gücləndirməklə ölkədə texnoloji ixtiraların və həllərin yaranmasına imkan yaradacaqdır. Təbii sərvətlərin qorunması və səmərəli istifadə edilməsində də İT-dən istifadə edilir. Bu texnologiyalar qida təhlükəsizliyinin və qıtlıq yaranmamasının təminedilməsi üçün xəbərdaredici sistemlərin işlənilməsində də istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Muradov M.(2016). Dövlət Qurumlarının Elektron İnkışaf İndeksi Hesabatı: 2015-2016. Transparency Azerbaijan, Bakı, Sentyabr, 1-153.
2. Muradov M., Səfərəliyeva R., Ağayev Y. and Qurbatov N. (2014). Azərbaycanda Elektron Hökumət Infrastrukturunun və Elektron Xidmətlərin Monitoringi və Qiymətləndirməsi Üzrə Hesabat. Transparency Azerbaijan, Bakı, Dekabr, 1-81.
3. Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi(RYTN),(2016). Elektron Hakimiyyət Bülleteni. No: 37, Bakı, Oktyabr, 1-36.
4. Rahib Imamguluyev, PAYLANMIŞ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İNFORMASİYA QORUNMA SİSTEMİNİN XARAKTERİSTİKALARININ TƏDQİQİ (MAGISTR DİSSERTASİYASI), May 2005
5. https://www.researchgate.net/publication/346221588_PAYLANMIS_SBKLRD_INFORMASIYA_QORUNMA_SISTEMININ_XARAKTERISTIKALARININ_TDQIQI_MAGISTR_DISSERTASIYASI
6. https://www.researchgate.net/publication/346266624_Komputer_dstkli_dizayn_proqramlarinin_tdris_modelinin_qeyri_slis_mntiq_sasinda_ttbiqi
7. Rahib Imamguluyev, Elvin Balakishiyev, Nihad Agakishiev, Improving The Mechanism Of Using The Price Factor In The Effective Regulation Of Agricultural Production On The Basis Of Fuzzy Logic, December 2020, International Journal of Innovative Technologies in Economy DOI: 10.31435/rsglobal_ijite/30122020/7325

TİBB, BİOLOGİYA

ELMLƏRİ

BÖLMƏSİ

DNT ARDICILLIĞININ TƏSADÜFİ SİMMETRİYASI ÇARQAFIN İKİNCİ BƏRABƏRLİK QAYDASI

Nuriyev Qalib Oktay oğlu
Bakı Dövlət Universiteti
qalibnuruyev@gmail.com

Açar sözlər: *genomun təkamülü; DNT simmetriyaları; DNT k-merlər; ardıcıllığın təhlili; Çarqaffın ikinci bərabərlik qaydası; kodon istifadəsi.*

Ключевые слова: *эволюция генома; симметрии ДНК; k-меры ДНК; анализ последовательности; второе правило четности Чаргаффа; использование кодонов.*

Key words: *genome evolution; DNA symmetries; DNA k-mers; sequence analysis; Chargaff's second parity rule; codon usage.*

Əvvəllər nuktetoitlərin xətti ardıcıllığı baxımından dsDNA genomunda olan bioloji məlumat selektiv təzyiqlərin və neytral sürüşməsin əsas hədəfi hesab olunurdu. 1950-ci ildə Ervin Çarqaff müşahidə apardı ki, DNT-nin ikiqat spiralını əmələ gətirən dörd nukletoitin (adenin-A, sitozin-S, quanin-Q, timin-T) simmetrik olaraq yerləşiblər (A sayı = T sayı, Q sayı = S sayı). Bu qayda Çarqafın ilk bərabərlik qaydası adlanır və 1953-cü ildə DNT-nin ikiqat burulmuş strukturunun kəşf olunmasında mühüm rol oynamışdır. 1968-ci ildə isə Çarqaff müəyyən etdi ki, ikiqat burulmuş zəncir üçün müəyyən etdiyi eyniliklər DNT molekulunun hər iki zəncirində də mövcuddur. Başqa sözlə dsDNA genomunun hər bir zəncirində adeninlərin sayı timinlərin sayına, quaninlərin sayı isə sitozinlərin sayına demək olar ki, bərabərdir. Ancaq bu qayda tək zəncirli DNT (ssDNT) üçün keçərli deyil. Mitoxondirilər istisna olmaqla bütün dsDNA genomları üçün bu qayda ödənilir. Bu məlumat NCBI gen bankından götürülərək analiz olunan bütün genomlarda öz təsdiqini tapmışdır.

Çarqafın ikinci bərabərlik qaydası əvvəllər 10 əsasa qədər bütün mümkün k-merlərə (k DNT "sözləri"nin uzunluğunu göstərir) şamil olunurdu. Hansı ki, bu qayda k-merlərin əks komplementarları üçün keçərlidir. Bütün dsDNA genomlarına uyğun gələn bu simmetriya "müstəsna simmetriya" adlandırılmışdır. Məs. S cütlərdə dsDNA genomunun tək zəncirində 5'TTASQ3' nukletoit ardıcıllığının və onun komplementar ardıcıllığı olan 5'SQTAA3' (RS-cütdür) təzahürləri demək olar ki, eynidir. Əksinə eyni zəncirdə S cütlərinin 5'TTASQ3' və 5'AATQS3' rastgəlmə tezlikləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Çarqaffın ikinci bərabərlik qaydasının kəşfindən 50 il keçməsinə baxmayaraq bu qayda üçün ümumi əsaslandırılma yoxdur. Bu qayda üçün müxtəlif modellər, fərziyələr irəli sürülmüşdür. Məs kök döngələri, tandem dublikasiyaları, inversiyaların ardınca gələn təkrarlanmalar, tərs çevrilmiş keçidlər, qeyri-bərabər əvəzetmələr və s. Müəyyən edilmişdir

ki, Çarqaffın ikinci bərabərlik qaydasına əsasən k-mer uzunluğu dsDNA ardıcıllığının uzunluğunun loqarifmik funksiyasıdır. Şoper və əməkdaşları genom uzunluğu (L) üçün k-merlərin təqribi qiymətini hesablayıb aldılar (k-mer ≈ 0,73ln(L)). Ancaq təkrarlanma nə qədər uzun olsa belə bu dsDNA ardıcıllığın ümumi uzunluğu ilə müqaisədə çox kiçikdir.

Sxem 1.

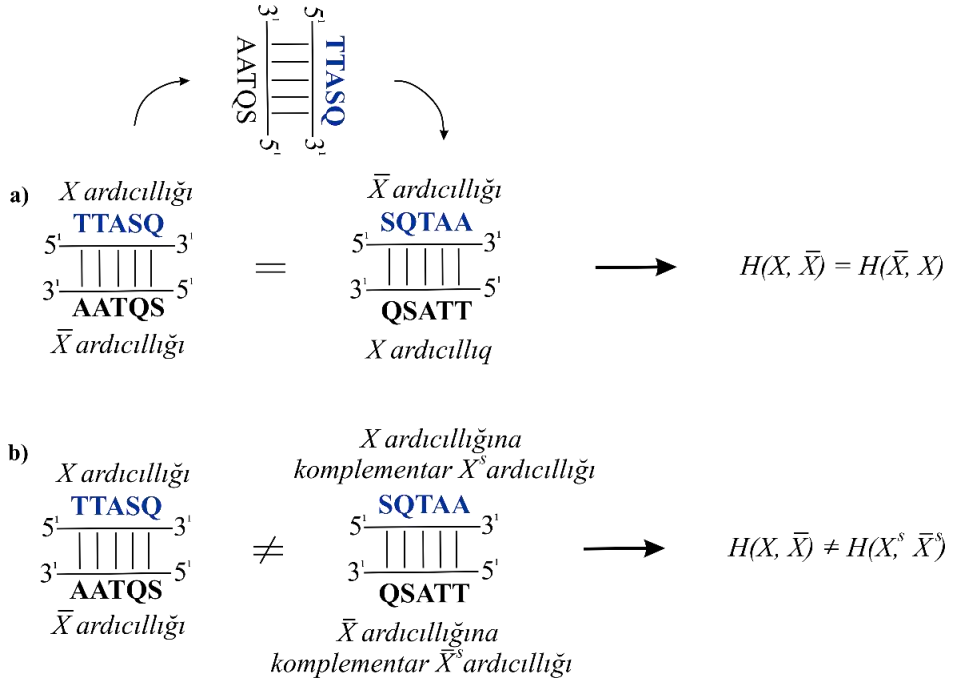

Yuxarıdakı sxemdə dsDNT-nin enerji simmetriyası göstərilmişdir. (a) Müsbət zəncirdəki X (5′ ...TTASQ ...3′) ardıcıllığı ilə mənfi zəncirdəki $\bar{X}$ (3′...AATQS ...5′) ardıcıllığı arasındakı qarşılıqlı təsir enerjisi komlementar mənfi zəncirin $\bar{X}$ (3′ ..QSATT ...5′) ardıcıllığı ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda onun müsbət zəncirdə əks ardıcıllığı $\bar{X}$ (5′ ... SQTAA .... 3′) ilə eynidir. Beləliklə, RS-cütlərində bu, H(X, $\bar{X}$) = H($\bar{X}$, X) olduğunu nəzərdə tutur.

(b) müsbət zəncirdəki orijinal X ardıcıllığının X^S (5′ ... AATGC ... 3′) tamamlayıcı mənfi teldə əks X^S ilə $\bar{X}^S$ (3′ ...TTACG ... 5′) tamamlayıcısı arasındakı qarşılıqlı təsir enerjisi nəzərə alındıqda enerji bərabərliyi təmin edilmir. Yəni $H(X, \bar{X}) \neq (\bar{X}, X)$. Beləliklə, bu enerji simmetriyası, maksimum entropiya yanaşmasına enerji məhdudiyyətini tətbiq etdikdə, zəncirdə xüsusi k-merin tapılma ehtimalının eyni zəncirdə onun əks tamamlayıcı k-merinin tapılması ilə eyni olduğunu proqnozlaşdırmağa gətirib çıxarır. Xüsusilə, X və $\bar{X}$, ardıcıllıqlarında eyni sayda A–T və S–Q olduğu üçün bu Çarqaffın ikinci bərabərlik qaydasına gətirib çıxarır. Qeyd edək ki, bu qayda RS cütlərində 5′ → 3′ istiqaməti

TTASQ və QSATT ardıcıllıqları arasında qorunur (eyni şey AATQS və SQTAA üçün də keçərlidir), S cütlərində isə eyni ardıcıllığın istiqamətləri tərs çevrilmişlər. Başqa sözlə, (a)-dakı ardıcıllıqlar eyni ilə (b)-dəki ardıcıllıqlara spekulyardır.

dsDNA ardıcıllığının ehtimal olunan paylanmasını tapmaq üçün DNT ikiqat zəncirinin burulmuş strukturunun diktə etdiyi enerji məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq maksimum entropiya yanaşmasını tətbiq etmək lazımdır. Bu isə öz növbəsində minimum sərbəst enerjiyə uyğun gələn DNT ardıcıllığının tənzimləmələrini tapmağa gətirib çıxarır. Bu prinsipə əsasən, entropiyanı maksimum edən paylanma, enerji məhdudiyyətlərini təmin edənlər arasında ən az qərəzlidir. Nümunə üçün ehtimal olunan ən yüksək entropiyaya malik olan paylanmadan istifadə edərək ən az məlumat miqdarına ehtiyac olan model seçək daha uyğundur. İkiqat enerjinin qarşılıqlı təsiri və onun daxili simmetriyası (Nuyutonun üçüncü qanununa görə) ehtimalı vahid paylanmadan kənarlaşdırır.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, iki zəncir X (müsbət zəncir) və $\bar{X}$ (mənfi zəncir) olan dsDNT-də qarşılıqlı təsir enerjisi H(X, $\bar{X}$) H($\bar{X}$, X)-a bərabərdir. Bu isə o deməkdir ki, X və $\bar{X}$ bir-birlərini əvəz edərlərsə enerji paylanımı dəyişmir, yəni H(X, $\bar{X}$) = H($\bar{X}$, X) (Sxem.(a)). Nəticədə, ardıcıllığın və onun əks tamamlayıcısının rastgəlmə ehtimalları bərabərdir, yəni P(X) = P($\bar{X}$). Eyni zamanda qarşılıqlı təsir enerjisi H(X, $\bar{X}$) ilə onun komplementar X^S (onun S cütü) cütləşmə ardıcıllığı ilə müqaisə edilirkən müsbət və mənfi ardıcıllıqlar arasında enerji simmetriyası ödənilmir, yəni $H(X, \bar{X}) \neq (\bar{X}, X)$. Şəkil.2(b).

Bu o deməkdir ki, ümumiyyətlə P(X) ≠ P(X^S) və bir DNT zəncirinin kovalent rabitəsinin qırılması üçün P(X) = P(X) ≠ P(X^S) şərti ödənilməlidir. P(X) = P($\bar{X}$) bərabərliyindən çıxan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, RS cütlərinin gözlənilən sayları bərabər balanslaşdırılıb. Ancaq bu qayda sonsuz uzun dsDNAardıcıllıqları üçün ödənilir və genom ölçüsü azaldıqda (virus və orqanelların DNT-də olduğu kimi) kənaraçıxmaların olması gözlənilməndir. Maksimum entropiya prinsipi genomdakı RS cütlətinin maksimum uzunluğunun k-merin hər hansı bir xüsusi uzunluğu ilə məhdudlaşmadığını və yalnız bütün dsDNA genomunu əhatə edə bilən enerjinin qarşılıqlı təsir diapazonundan asılı olduğunu praqnozlaşdırmağa imkan verir. Maksimum enerji prinsipi tək zəncirli DNT (ssDNA) tətbiq olunduqda enerji qarşılığının olmaması səbəbindən adenin-A və timin-T (həmçinin sitozin-S və quanin-Q və ya hər hansı digər RS cütləri) arasında korrelyasiya yoxdur.

Резюме:

Большинство живых организмов используют двухцепочечную ДНК (dsDNA) для хранения и передачи генетической информации из поколения в поколение. Эта биологическая информация считается главной целью эволюции. Исследования показали, что в последовательности двухцепочечной ДНК существуют симметрии,

которые не зависят от эволюционного давления биологических факторов или факторов окружающей среды, но могут быть обусловлены физическими свойствами самой молекулы двухцепочечной ДНК, а также принципом энтропии. При поиске информации, основанной на ДНК, необходимо учитывать случайно сгенерированные «симметрии ДНК». Таким образом, энергетические ограничения возникающие в результате скручивания двойной цепи и физические свойства двухцепочечной ДНК обычно являются основными движущими силами архитектуры цепи ДНК.

Summary:

Most living organisms use double-stranded DNA (dsDNA) to store and transfer genetic information from generation to generation. This biological knowledge is considered the main goal of evolution. Studies have shown that there are symmetries in the dsDNA sequence that do not depend on the evolutionary pressure of biological or environmental factors, but may arise from the physical properties of the dsDNA molecule itself, as well as from the entropy principle. Therefore, randomly generated "DNA symmetries" must be taken into account when searching for DNA-based information. The energy constraints caused by double-strand twisting and the physical properties of dsDNA are often found to be the main drivers of DNA strand architecture.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Nei M, Zhang J. Evolution: molecular origin of species. *Science* 1998;282:1428–9.
2. Kimura M. Evolutionary rate at the molecular level. *Nature* 1968;217:624–6.
3. King JL, Jukes TH. Non-Darwinian evolution. *Science* 1969;164:788–97.
4. Zamenhof S, Shettels LB, Chargaff E. Chemical specificity of nucleic acids and mechanism of their enzymatic degradation. Nature 1950;165:756–7.
5. Rudner R, Karkas JD, Chargaff E. Separation of *B. subtilis* DNA into complementary strands, I. biological properties. *Proc Natl Acad Sci U S A* 1968;60:630–5.
6. Karkas JD, Rudner R, Chargaff E. Separation of B subtilis DNA into complementary strands II template functions and composition as determined by transcription with RNA polymerase. *Proc Natl Acad Sci U S A* 1968;60: 915–20.
7. Rudner R, Karkas JD, Chargaff E. Separation of *B. subtilis* DNA into complementary strands. 3. Direct analysis. *Proc Natl Acad Sci U S A* 1968;60:921–2

ATOPİK BRONXİAL ASTMALI UŞAQLARIN KOMPLEKS MÜALİCƏSİNDƏ SPELEOTERAPİYANIN ROLU

Azərbaycan Tibb Universiteti, "Allerqologiya və immunologiya "kafedrası,
ƏFƏNDİYEVA NAİLƏ İNTİZAM
efendiyeva_naile@mail.ru

Müasir dövrdə respirator allerqiyalı uşaqların reabilitasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. [2, 5, 7, 9]. Daha effektli reabilitasiya üçün müalicə sxeminə qeyri-medikamentoz üsulları, xüsusilə tənəffüs sisteminin funksional aktivliyini bərpa və stimulyasiya edən duz şaxtalarının mikroiqlimindən istifadəni daxil etmək olar [4, 8]. Bronxial astmalı uşaqların reabilitasiyasında istifadə olunan əhəmiyyətli qeyri-medikamentoz üsullardan biri speleoterapiyadır. [1, 8] Bu üsulla müalicənin əsasını duz şaxtalarının mikroiqlimindən istifadə təşkil edir.[3]. Azərbaycanda bu üsulla müalicə dəniz səviyyəsindən 1173 m yüksəkdə Naxçıvan şəhərində yerləşən Duzdağ mağarasında aparılır [1].

Yüksək dispersiyalı duz aerozolu bütün respirator trakt boyunca burun boşluğundan bronxiol və alveollara qədər müxtəlif müalicəvi effekt göstərir. Bronx və alveolların bəlğəm və patogen mikrofloradan azad olması nəticəsində bronxial keçiricilik yaxşılaşır, selikli qişanın kiprikli epiteli bərpa olur, sinir-reflektor reaksiyalar normallaşır, bronxların hiperreaktivliyi azalır. Bundan başqa duz aerozolu mənfi ionlar hesabına ağciyərlərə təsir edir. Bütün bunların nəticəsində ağciyərlərin ventilyasiyaion funksiyası yaxşılaşır [3].

Tədqiqatın məqsədi bronxial astmalı uşaq və yeniyetmələrin qeyri-medikamentoz müalicə üsulu kimi speleoterapiyanın verilən nəfəsdə azot2-oksidin (FENO) səviyyəsinə təsirini öyrənməkdir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqata yaşları 5-18 olan bronxial astma diaqnozu qoyulmuş və müalicə dövründə kəskinləşmə olmayan xəstələr daxil edilmişdir.Xəstələrin sayı 80 nəfər olmuş,bunlardan 57-si oğlan,23 -ü qız olmuşdur. Müayinə olunan uşaqlar yüngül və orta ağır persistə edən atopik bronxial astmalı xəstələr olmuşdur.Xəstələrin orta yaşı 10,9±0,3 olmuşdur. Xəstəliyin orta manifestasiya yaşı 4,8 ,xəstəliyin müddəti 5,9 il təşkil edirdi.

Müalicə 15 speleoproseduradan ibarət olmuşdur. Speleoterapiya kəskinləşmədən sonrakı dövrdə sxem üzrə aparılmışdır:adaptasion rejim - əsas rejim - readaptasion rejim. Adaptasion rejimə ilk 2 gün ərzində 10 yaşdan böyük uşaqların 4 saat, 5 yaşdan 10 yaşadək uşaqların 1,5-2 saat yeraltı şöbədə gündüz qalması daxildir. Əsas rejimdə xəstələr speleoşöbədə gecə və gündüz saatlarında qalırlar. 5 yaşdan 10 yaşadək uşaqlara 2-4 saat davam edən gündüz yuxusu təyin edilir. 10 yaş və ondan yuxarı uşaqlara speleokamerada 9 saat davam edən gecə yuxusu təyin edilir. Readaptasion rejim – xəstənin müalicəsində

qəflətən dayanmanın olmaması üçün son 2 gündə böyük uşaqlarda gündüz 4 saat olmaqla, kiçikyaşlı uşaqlarda 1,5-2 saat speleoşöbədə qalmaqdan ibarətdir. Bu "kəsmə sindromundan" qaçınmağa imkan verir.

Verilən nəfəsdə azot 2 oksidin təyini istifadəsi Avropa respirator və Amerika toraks cəmiyyəti tərəfindən tövsiyə olunan portativ, elektrokimyəvi sensora əsaslanan NİOX MİNO (Aerocrine,İsveç) aparatı ilə aparılmışdır. FENO- nun dəyişməsi ”plato” fazasında aparılmış,3 cəhdən orta göstərici götürülmüşdür. FENO-nun vahidi kimi 1 ppb (partperbillion) pasiyentin verdiyi nəfəsdə olan 10^9 qaz hissəciyi istifadə edilir.Uşaqlarda verilən nəfəsdə FENO-nun normal səviyyəsi <20 ppb təşkil edir.

TƏDQİQATIN NƏTİCƏLƏRİ VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Müşahidə altında olan atopik bronxial astmalı uşaqlar bazis terapiya almışlar və xəstəliyin ağırlığı,cins,yaş və aparılan müalicənin həcminə görə uyğun olaraq iki qrupa bölünmüşdür. Əsas qrupa əlavə olaraq 15 seans speleoterapiya aparılan 50 uşaq,müqayisə qrupuna yalnız dərman müalicəsi aparılan 30 uşaq daxil edilmişdir. Əsas qrupa 23 yüngül persistə edən və 27 orta ağır persistə edən atopik bronxial astmalı uşaq daxil edilmişdir. Müqayisə qrupuna 11 yüngül persistə edən və 19 orta ağır persistə edən atopik bronxial astmalı uşaq daxildir. .

Yalnız bazis müalicə alan yüngül gedişli xəstələrdə verilən nəfəsdə azot2-oksidin səviyyəsi 52,8±4,0ppb ($p<0,01$),orta ağır gediş zamanı -65,8±4,6($p<0,01$)ppb olmuşdur. Kompleks müalicə aparılan xəstələrdə yüngül gediş zamanı verilən nəfəsdə azot 2 oksidin səviyyəsi 56,9±5,6 ppb($p<0,01$), orta ağır formada-64,0±3,1($p<0,01$)ppb təşkil etmişdir.Verilən nəfəsdə azot 2 -oksid miqdarının artması tənəffüs yollarında persistə edən allergik iltihabın olduğunu təsdiq edir. Yalnız bazis müalicə alan xəstələrdə verilən nəfəsdə FENO-nun səviyyəsi müalicədən sonra xəstəliyin yüngül formasında 36,5±2,5ppb və orta ağır formasında 44,0±4,5ppb – ($p<0,001$)olmuşdur.(şəkil 1və2)

Speleoterapiyadan sonra yüngül persistə edən atopik bronxial astmalı uşaqlarda verilən nəfəsdə FENO-nun səviyyəsi 22,2±2,2ppb ($p<0,001$) dək azalmışdır.(şəkil1) Xəstəliyin orta ağır persistə edən gedişi olan uşaqlarda aparılan speleoterapiyadan sonra verilən nəfəsdə azot 2-oksidin səviyyəsi 34,3±3,2($p<0,001$) təşkil etmişdir.(şəkil 2)

Yüngül persistə edən atopik bronxial astmalı uşaqlarda FENO- nun səviyyəsi

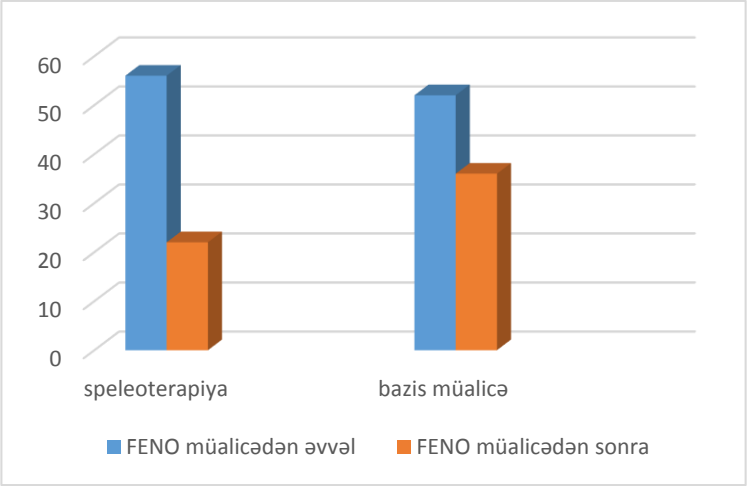

(Şəkil 1)

Orta ağır persistə edən atopik bronxial astmalı uşaqlarda FENO –nun səviyyəsi

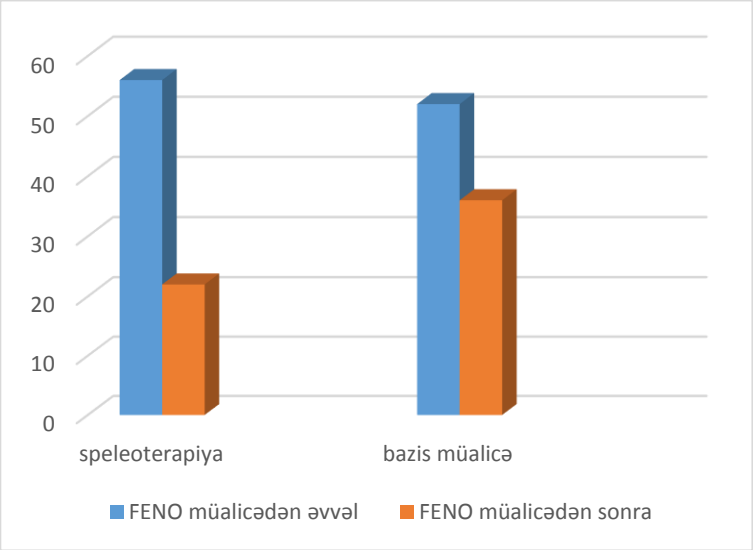

(Şəkil 2)

4 həftə sonra speleoterapiya aparılan xəstələrdə FENO-nun in səviyyəsi yüngül formada 2,6 dəfə və ota ağır formada 1,9 dəfə azalmışdır.Bazis müalicə fonunda bu

göstəricilər uyğun olaraq 1,4 və 1,5 dəfə azalmışdır. Verilən nəfəsdə oksid azotun səviyyəsi speleoterapiya aparılan xəstələrdə,təkcə bazis müalicə alan qrupla müqayisədə daha əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Beləliklə,alınmış nəticələr onu deməyə əsas verir ki,azot2-oksidin(FENO) səviyyəsi xəstəliyin ağırlıq dərəsindən və aparılan müalicə üsulundan asılı olaraq dəyişir. Verilən nəfəsdə oksid azotun səviyyəsi speleoterapiya aparılan xəstələrdə,təkcə bazis müalicə alan qrupla müqayisədə daha əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bu da öz növbəsində tənəffüs yollarında eozinofilik allergik iltihabın azalmasını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аллахвердиева Л.И. К вопросу немедикаментозного лечения бронхиальной астмы в соляных пещерах Нахчывана «Дуздаг Магара». Azərbaycan allerqologiya və klinik immunologiya jurnalı. 2014. С. 2. №1.S. 22-31

2. Бектемирова С.Н. Восстановительная терапия больных бронхиальной астмой. Инновационная наука в глобализующемся мире. 2016. № 1 (3). С. 16-22.

3. Дорохов Е.В., Жоголева О.А., Карпова А.В. Терапевтическое воздействие макро- и микроэлементного состава воздуха спелеоклиматической камеры. Технологии живых систем. 2009. Т. 6. № 1. С. 70-76.

4. Керефова З.Ш., Казанокова Л.А., Байсултанова Ф.Х. Спелеофакторы в лечении детей с болезнями органов дыхания и аллергическими заболеваниями. Научная дискуссия: инновации в современном мире. 2016. № 14 (57). С. 75-80.

5. Лян Н.А., Хан М.А. Медицинская реабилитация детей с бронхиальной астмой. Аллергология и иммунология в педиатрии. 2016. № 2 (45). С. 7-20.

6. Реброва О.Ю. Статистический анализ медицинских данных. Применение пакета прикладных программ Statistica. М., 2000

7. Румянцева Е.Е. Эффективность комплексной реабилитации детей с бронхолегочной патологией. Современная медицина: актуальные вопросы. 2016. № 6 (48). С. 38-51.

8. Узаков О.Ж. Горно-морская реабилитация детей больных бронхиальной астмой. Медицина Кыргызстана. 2015. Т. 1. № 2. С. 41-42.

9. Ambrosino N.,Serradore M. Pulmonary rehabilitation: a year in review. Breathe 2006; 2 (3): 236-244.

AZƏRBAYCANIN NEFT EMALI SƏNAYESİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ NEQATİV TƏSİRLƏRİNİN SOSİAL TƏHLİLİ

QURBANOVA FİDAN HİDAYƏT

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, "Ətraf mühitin mühafizəsi və iqtisadiyyatı" kafedrası, qurbanova_fidan@mail.ru

Azərbaycanın neft emalı sənayesi birbaşa və ya dolayı yolla ətraf mühitə təsir göstərərək həm Bakı şəhərində , həm də ətraf ərazilərində insanların sağlamlığı üçün zərərlidir. Bakı şəhəri və ətraf ərazilərdə atmosfer havasının çirklənməsi, neft emalı müəssisələrinin yerləşdiyi ərazilərdə su hövzələrinin, xüsusilə Xəzər dənizinin çirklənməsi, neft emalından yaranan bərk tullantıların toplanması kimi birbaşa təsirlərdir. Bakı şəhərində avtomobillərin yaratdığı ekoloji problemlər Bakı əhalisi üçün ciddi problemə çevrilən dolayı təsirlərdir. Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən neft emalı zavodlarının hələ Sovet dövründə yaradıldığını və texnoloji cəhətdən ekoloji standartlara cavab vermədiyini nəzərə alsaq, problemin daha da ciddi olmasından xəbər verir.

Bakı şəhərində neft emalı müəssisələrinin yaratdığı ekoloji problemlər əhalinin sağlamlığına ciddi mənfi təsir etməklə eyni zamanda iqtisadi inkişafada ziyan vurur. Belə ki, Bakı şəhərinin sakinlərinin sağlamlığına vurulan zərər səhiyyəyə çəkilən xərclərlə yanaşı, həm də dolayısı ilə əhalinin istehsal potensialının azalmasına səbəb olur.

Ətraf mühitə vurulan zərərlərə görə əhalinin səhiyyəyə çəkdiyi xərclərin miqdarını, istehsal potensialının dəyişməsi səbəbindən iqtisadiyyata dəyən ümumi ziyanın hesablanmasını aparmaq asan iş deyil. Bu səbəblərdən asılı olmayaraq, Bakı şəhərində neft emalı sənayesinin ətraf mühitə vurduğu ziyanın artması şəraitində belə hesablamaların aparılması gələcək zamanda iqtisadi zərərlərin azaldılmasına müsbət təsir edə bilər. Belə hesablamalar aparılmasa və neqativ təsirlərin azaldılması istiqamətində zəruri tədbirlər görülməsə, yaranan iqtisadi problemlər gələcəkdə əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə də ciddi təsir göstərə bilər.

Birbaşa neft emalı prosesinin ekoloji və sosial təsirinə məruz qalan insanların sayı baxımından da Bakı şəhəri neft emalı müəssisələrinin yerləşdiyi digər ərazilərdən xeyli əlverişsiz mövqedədir. Belə ki, Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən hər iki neft emalı zavodu digər ərazilərdən yaşıllıq zonası ilə ayrılma-dığından və coğrafi cəhətdən meqapolisin mərkəzinə xeyli yaxın yerləşdiyindən nəinki Nizami rayonunda yaşayan əhaliyə təsir edir, hətta Bakı şəhərinin bütün ərazilərini təsir altında saxlayır.

Neft emalı zavodlarının atmosfer havasına, su hövzələrinə və torpaq qatına mənfi təsirlərinin əsas birbaşa sosial-iqtisadi nəticəsi insanların sağlamlığı ilə bağlıdır. İnsanların təbii artımı, xəstəliklərin artım dinamikası digər faktorlarla yanaşı ətraf mühitin nə qədər çirklənməsi ilə də ciddi şəkildə əlaqəlidir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasında təbii artım 2019-cu ildə əhalinin sayı 9981,5 bu rəqəm 2020-ci ildə 10067,1 nəfər artmışdır. Əlbəttə, Bakıda əhalinin təbii artımının birbaşa şəhərin ekoloji vəziyyəti ilə nə dərəcədə əlaqəli olmasını iddia etmək ciddi

elmi metodoloji aparat tələb edir. Belə ki, Bakıda orta həyat şəraitinin respublikanın digər şəhər və kəndləri ilə müqayisədə yüksək olması, şəhər mədəniyyəti və sair faktorlar təbii artıma müəyyən təsir göstərir. Amma bizi maraqlandıran əsas fakt ondan ibarətdir ki, Bakıda əhalinin qarşılaşdığı tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin kənd rayonlarındakından müəyyən qədər yaxşı olmasına baxmayaraq hər 1000 nəfərə ölənlərin sayı arasında ciddi fərq yoxdur. Başqa sözlə desək, kənd rayonlarında müəyyən qədər "ekoloji təmiz ətraf mühitin verdiyi üstünlüklər" "tibbi xidmətin Bakıya nisbətən aşağı səviyyəsi" ilə ört-bastır edilir. Eyni dərəcədə də demək olar ki, "Bakıda tibbi xidmətin müəyyən dərəcədə verdiyi üstünlükləri" "ekoloji cəhətdən çirkli ətraf mühit" ört-bastır edir. Elə bunun nəticəsidir ki, Bakıda səhiyyə sisteminin müəyyən qədər yaxşı təşkil edilməsinə baxmayaraq, hər min nəfərə ölənlərin sayı Azərbaycan üzrə orta göstəricidən azda olsa fərqlənir. Bunu cədvəl 1-də aydın görmək olar.

№	Azərbaycan Respublikası və Bakı şəhəri	2019	2020
1	Azərbaycan Respublikası üzrə	57250	7,6
2	Bakı şəhəri üzrə	13117	7,5

Cədvəl 1. Hər min nəfərə düşən ölüm sayı

Elə bu faktdan istifadə edərək, Bakı şəhərində əhalinin ekoloji problemlər səbəbindən səhiyyəyə xərclədiyi əlavə məbləği təqribən hesablamaq olar. Bu xərclər Bakı şəhəri əhalisinin orta hesabla səhiyyəyə xərclədiyi məbləğlə kənd rayonları əhalisinin orta səhiyyə xərclərinin fərqinə bərabərdir. Bu fərqin isə Bakı şəhərində yaşayan əhali sayına hasili təqribi cəmi xərcləri verə bilər. Beləliklə, kənd rayonlarında əhalinin orta hesabla səhiyyə xərclərini X_K, Bakı şəhərində belə xərcləri X_B, Bakı şəhərinin əhalisinin sayını N kimi ifadə etsək, ekoloji problemlər səbəbindən yaranan xərcləri (X_E) belə hesablamaq olar:

$$X_E=(X_B-X_K)*N$$

Araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, XB (yəni Bakı şəhərində əhalinin səhiyyə xərcləri) son 10 ildə durmadan artır. Səhiyyə xərclərinin artması dinamikası respublikanın kənd rayonlarına da xasdır. Bu əsasən, ölkədə iqtisadi inkişafla bağlıdır. Əhalinin illik gəlirləri artdıqca, səhiyyə və sağlamlıq üçün xərclər də artır. Əlbəttə burada əhalinin maariflənməsi də müəyyən dərəcədə rol oynayır.

Hazırda əsas sənaye sahələrinin Bakı və Abşeron yarımadasında yerləşməsi və sənaye sahələrinin əsasən neft və onun emalı ilə bağlı olduğundan ekoloji problemlərin də mənbəyi bu sahələrdir. Odur ki, Bakı və ətraf ərazilərdə ekoloji problemlərlə bağlı xəstəliklərin neft hasilatı və emalı prosesi ilə birbaşa və dolayısı ilə əlaqəsi inkar edilməz faktdır.

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə əsas səbəblərə görə ölənlərin sayı
(hər min nəfərə)

İllər	**N ə f ə r**

	Bütün səbəblərdən ölənlərin sayı	onlardan:			
		yenitörə-mələrdən	qan dövranı sisteminin xəstəliklərin-dən	tənəffüs sistemi xəstəliklərindən	travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən
Şəhər və kənd yerləri üzrə - cəmi					
2019	30517	5089	17731	781	1622
2020	42049	5704	22350	2068	2975

Həm cəvəl 1, həm də cədvəl 2-də görünür ki, Bakıda və Azərbaycanın regionlarında əsas səbəblərə görə ölənlərin hər min nəfərə düşən sayı arasında ciddi fərqlər yoxdur.

Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, meqapolislərdə, o cümlədən Bakı şəhərində ciddi ekoloji təsirləri ola bilən sənaye müəssisələrinin, xüsusilə neft emalı müəssisələrinin yerləşdirilməsi insan sağlamlığına ciddi ziyan vurur.

XÜLASƏ

Məqalədə neft emalı sənayesinin atmosfer havasına, ətraf mühitə və ətraf ərazilərdə yaşayan insanların sağlamlığına ciddi şəkildə mənfi təsir göstərir. Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən neft emalı sənayesinin hələ Sovet dövründə yaradıldığını və texnoloji cəhətdən ekoloji standartlara cavab vermədiyini nəzərə alsaq, problemin daha da ciddi olmasından xəbər verir. Neft emalı sənayesinin ətraf mühitə və insanlara vurduğu ziyan təkcə ekoloji cəhətdən deyil, iqtisadi inkişaf cəhətdən də böyük mənfi təsir göstərir. Ətraf mühitə vurulan zərərlərə görə əhalinin səhiyyəyə çəkdiyi xərclərin miqdarını, istehsal potensialının dəyişməsi səbəbindən iqtisadiyyata dəyən ümumi ziyanın hesablanmasını aparmaq çox asan iş deyil. Bu səbəblərdən asılı olmayaraq, Bakı şəhərində neft emalı sənayesinin ətraf mühitə vurduğu ziyanın artması şəraitində belə hesablamaların aparılması gələcək zamanda iqtisadi zərərlərin azaldılmasına müsbət təsir edə bilər. Belə hesablamalar aparılmasa və neqativ təsirlərin azaldılması istiqamətində zəruri tədbirlər görülməsə, yaranan iqtisadi problemlər gələcəkdə əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə də ciddi təsir göstərə bilər.

Açar Sözlər: Bakı şəhəri,neft emalı müəssisələri, ekoloji problemləri, əhalinin sağlamlığı, səhiyyə xərcləri.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что нефтеперерабатывающая промышленность оказывает серьезное негативное влияние на атмосферу, окружающую среду и здоровье людей, проживающих на прилегающих территориях. Учитывая, что нефтеперерабатывающая промышленность в Баку была создана еще в советское

время и не соответствует технологическим экологическим нормам, проблема еще более серьезна. Ущерб, наносимый окружающей среде и людям нефтеперерабатывающей промышленностью, оказывает большое негативное влияние не только на окружающую среду, но и на экономическое развитие. Непросто подсчитать сумму расходов населения на здравоохранение из-за экологического ущерба, общий ущерб народному хозяйству из-за изменения производственных мощностей. Независимо от этих причин, такие расчеты могут оказать положительное влияние на снижение экономических потерь в будущем, учитывая растущий экологический ущерб, наносимый нефтеперерабатывающей промышленностью в Баку. Если такие расчеты не будут производиться и не будут приняты необходимые меры по снижению негативных последствий, возникающие экономические проблемы могут оказать серьезное влияние на социально-экономическое положение населения в будущем.

Ключевые слова: Баку, нефтеперерабатывающие заводы, экологические проблемы, здоровье населения, расходы на здравоохранение.

ABSTRACT

The article says that the oil refining industry has a serious negative impact on the atmosphere, the environment and the health of people living in the surrounding areas. Given that the oil refining industry in Baku was established during the Soviet era and does not meet technological environmental standards, the problem is even more serious. The damage caused to the environment and people by the oil refining industry has a great negative impact not only on the environment, but also on economic development. It is not easy to calculate the amount of health expenditures of the population due to environmental damage, the total damage to the economy due to changes in production capacity. Regardless of these reasons, such calculations can have a positive impact on reducing economic losses in the future, given the growing environmental damage caused by the oil refining industry in Baku. If such calculations are not made and the necessary measures are not taken to reduce the negative effects, the resulting economic problems may have a serious impact on the socio-economic situation of the population in the future.

Keywords: Baku City,oil refining enterprises, ecological problems, population health, health care costs.

BIOTIK FAKTORLAR

İdrisova Vəzifə İlqar qızı

Müəyyən ərazidə mövcud olan müxtəlif növlərin fərdləri və eyni növün fərdləri arasında olan qarşılıqlı əlaqələr biotik faktorlar adlanır. Biotik faktorlar 2 qrupa ayrılır:homotipik və heterotipik reaksiyalar

Eyni növün fərdləri arasında mövcüd olan qarşılıqlı əlaqələri **homotipik reaksiyalar** adlandırırlar.Homotipik reaksiyalara qrup effekti, kütləvi effekt, kannibalizm və növdaxili rəqabət aiddir.

Qrup effekti populyasiyadakı fərdlərin davranışında, artım məhsuldarlığında, inkişaf sürətində, bəzən də heyvanın morfoloji və fizioloji xüsusiyyətlərində özünü göstərir.Məs. Köçəri çəyirtkə növünün fərdləri həm tək-tək, həm də sürü halında yaşayır.Sürü halında yaşayan fərdlərin yumurta məhsuldarlığında, inkişaf sürətində, morfoloji və fizioloji xüsusiyyətlərində tək-tək yaşayanlara nisbətən fərqlilik müşahidə olunur. Köçəri çəyirtkənin laboratoriyada tək-tək bəslənən fərdləri yaşıl rəngdə, qrup halında yaşayan fərdlərində isə çəhrayı və ya açıq qəhvəyi fonda təzadlı ləkələr olur.

Kütləvi effekt populyasiyada mənfi hadisələrə gətirib çıxarır. Kütləvi effekt məhsuldarlığı azaldır,inkişaf sürətini aşağı salır və ömrü qısaldır.

Kütləvi effektə nümunə olaraq Parkın kiçik un xırıldaq böcəyi üzərində apardığı müşahidəni nümunə göstərmək olar.

Müşahidəyə görə populyasiyada fərdlərin sayı optimumdan yuxarı olduqda unun içərisində böcəyin ekskrementinin miqdarı və sürfə qabığının miqdarı artdığından burada yaşayış mühiti pisləşir. Nəticədə yumurta məhsuldarlığı azalır və populyasiyadakı fərdlərin ölüm faizi artır.

Heyvanların qida çatışmadıqda öz nəslinin nümayəndəsini yeməsinə **kannibalizm** deyilir.Kannibalizm yırtıcılara xas əlamətdir.Məs yırtıcı balıqlar,pişiklər və.s Onurğasız heyvanlarda da müşahidə olunur.Məs. may böcəyinin üçüncü yaşda olan ağ sürfələri ikinci və birinci yaşda olan sürfələrini tələf edirlər.Ona görə də təbiətdə may böcəyinin yetkin fərdlərinin uçuşu hər üç ildən bir baş verir.

Növdaxili rəqabət eyni növə mənsub fərdlərin qida, işıq, hava, su və yaşayış sahəsi uğrunda gedən mübarizəsidir.Populyasiyada fərdlərin sayı artdıqda növdaxili mübarizə daha da kəskinləşir.Növdaxili mübarizəyə erkəklərin dişilər uğrunda mübarizəsi, qurbanların yırtıcılardan xilas olmaq uğrunda mübarizəsi, eyni növdən olan ağacların işıq uğrunda mübarizəsi və.s aiddir.Növdaxili rəqabətin 2 əsas forması var:birbaşa adlandırılan rəqabət(interferensiya) və dolayısı rəqabət

Birbaşa rəqabətdə daha güclü fərd öz davranışı ilə başqa fərdləri çoxalma, qidalanma və gizlənmə yerindən məhrum edə bilər.Populyasiyanın fərdləri qida əldə etmək və yırtıcılardan qorunmaq üçün digər orqanizmlərlə müəyyən əlaqəyə girərək onlarla faktiki olaraq yarışır. Məs. Dovşanlar canavarlardan və digər yırtıcılardan xilas olurlar, lakin qışda

başqa dovşanın qidalana biləcəyi ağcaqovaq budağını ələ keçirməklə digər dovşanlarla yarışır.

Eyni növün fərdləri arasında olan dolayısı rəqabət məhdud miqdarda olan eyni bir resursla qidalanan müxtəlif növlərin olmasını tələb edir. Belə rəqabət həm də istismar rəqabət adlanır. Yaşamaq uğrunda baş verən rəqabətdə hər bir fərdin genetik xüsusiyyətlərinin üstünlüyü yoxlanılır. Həmin nəzərə çarpmayan xüsusiyyət yaşayış uğrunda rəqabətdə bir fərdə üstünlük verərək onun qələbəsini təmin edir.

Müxtəlif növlərin fərdləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri **heterotipik reaksiyalar** adlandırırlar. Ekosistemdə canlılar arasında qarşılıqlı təsirlər həm eyni növün, həm də müxtəlif növlərin fərdləri arasında ola bilər.Qarşılıqlı təsir canlı orqanizmlərin bir-birinə fayda(f) və ya zərər(z) verməsinə, həmçinin neytral(n)olmasına əsaslanır.

(f.f) Qarşılıqlı təsirdə olan canlıların hər ikisi üçün faydalıdır.(**mutualizm**)Məs.arılar çiçəkdən nektar və tozcuq toplayır, eyni zamanda bitkiləri çarpaz tozlandırır.Bu qarşılıqlı təsirə yosunlar və ya sianobakteriyalarla göbələklərin(şibyələr),göbələklərlə ali bitkilərin, paxlalı bitkilərlə yumrucuq bakteriyalarının birgə yaşayışını(simbioz) da misal göstərmək olar.

Bəzi həşərat növlərinin birgə yaşayışında hər iki tərəf üçün faydalı olan əməkdaşlıq müşahidə olunur.Qarşılıqlı faydalı **əməkdaşlıq** əlaqəsi bir çox həşərat növlərinin cəsədləri və ya digər nöqtələrin extrementini mənimsəməkdə özünü göstərir.Məs.məzar böcəkləri və cəsədyeyənlər leş tapdıqda qida mənbəyini milçəklərin və böcəklərin leşin yumşaq toxumalarından istifadə edilməsini asanlaşdırırlar.Bu zaman məzar böcəkləri və leşyeyənlər substrat üzərində daha uzun müddət yaşamaq imkanı qazanırlar.

(f.z) Canlılardan biri üçün faydalı, digəri üçün isə zərərli olur.İki formada(**parazitizm və yırtıcılıq**)rast gəlinir.

Parazitlər öz fərdi inkişafının ya bütün, ya da müəyyən mərhələsində sahib orqanizmi ilə əlaqədə olaraq ona zərər vurur.Sahibin bədənində yerləşmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq parazitlərin bir qismini endo-,digər qismini ektoparazit adlandırırlar.Məs.birə,gənə,bit(ektoparazit),insan askaridi,uşaq bizquyruğu, öküz soliteri(endoparazit).

Yırtıcı elə heyvanlara deyilir ki, o özü böyüklükdə və özündən də iri heyvanları ovlaya bilir.Məs. tropiklərdə yaşayan bəzi dəvədəlləkləri hətta kiçik kərtənkələri yeyə bilirlər.

(z.z)Qarşılıqlı təsirdə olan canlıların hər ikisi üçün zərərli olur.(**rəqabət**).Biosenozdakı iki və ya bir neçə növün fərdləri eyni qida ilə qidalanırsa, və ya eyni sığınacağa tələbatı varsa, yaxud eyni substrat üzərinə yumurta qoyursa, həmin növlərin fərdləri arasında rəqabət adlandırılan qarşılıqlı əlaqə baş verir. Məs.XIX əsrdə ABŞ-da təsadüfən gətirilmiş qara taxıl mişarçası və adi taxıl mişarçası bir-birilə rəqabətə girərək biri digərini sıxışdırıb onun arealının dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

(z.n)Canlılardan biri üçün zərərli olan bu əlaqənin digəri üçün heç bir təsiri yoxdur.**(ammensalizm)**Məs.İşıqsevən ot bitkisinin hər-hansı bir ağacın kölgəsində bitməsi onun zərərinədir,lakin bunun ağac üçün heç bir fərqi yoxdur.

(f.n) Canlılardan biri üçün faydalı olan bu əlaqənin digəri üçün heç bir təsiri yoxdur.(**sinoykiya**) Məs.bəzi ayaqquyruqlular, böcəklər və digər saprofaq həşərat növləri termit və qarışqaların yuvasında yaşayaraq düşmənlərdən və əlverişsiz iqlim şəraitindən qorunaraq saxlanılır. Sinoykiyanın özünə məxsus forması foreziyadır. Növlərdən biri digərindən yayılmaq üçün nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edir. Məs.bəzi gənələr çəyirtkələr və iynəcələrin köməyi ilə uzaq məsafələrə yayılırlar. Növlərarası faydalı qarşılıqlı əlaqə formalarından biri (**kommensalizm**) və ya boğaz ortaqlığıdır. Başqasının mənzilində yaşayan və onun artıq qalan və ya ehtiyat qidasının bir hissəsini mənimsəyən orqanizmi kommersal adlandırırlar.Məs.Tormicoxenus cinsindən olan kiçik ölçülü qarışqalar, kürən meşə qarışqanın yuvasına mühacirət edərək orada yaşayırlar.Fürsət düşən kimi sahib qidalandırıcı qarışqanın qida hissəciyini alıb mənimsəyirlər.Sahib qarışqa bunu görsə də, kiçik qarışqaları qovmur.

ÇƏYİRDƏKLİ MEYVƏ BİTKİLƏRİNİN MİKROKLONAL ÇOXALDILMASINA FİTOHORMONLARIN TƏSİRİ

Ağayeva Elfira Zaur
Məhərrəmova Solmaz Namiq qızı
e-mail: shanur@rambler.ru

Açar sözlər: mikroklonal çoxaltma, klon calaqaltı, qida mühiti, auksin, sitokinin, hibberelin, bitkilərin çoxalma əmsalı

Ключевые слова: микроклональное размножение, прививка клонов, питательная среда, ауксин, цитокин, гиббереллин, коэффициент репродукции растений

Key words: microclonal reproduction, clone grafting, nutrient medium, auxin, cytokine, hibberellin, plant reproduction coefficient

Auksin, sitokinin və hibberelinlərin qatılığının artırılıb azaldılması proliferasiya mərhələsinin uğurlu tamamlanmasına bir başa təsir edir. Auksinlər - 1880-ci ildə Çarlz Darvin "bitkilərdə hərəkət güvvəsini"ni [3, 4] araşdırarkən budaqlardan köklərə doğru - bazipetal istiqamətdə hərəkət edən maddələri (auksinləri) aşkar etmişdir. Təbii auksinin tərkibi indolil 3 sirkə turşusudur. Qida mühitlərinə əlavə olunan sintetik auksinlərin əsasını 2,4 dixlorfenoksiuksus 0,1-10 mq/l , naftilsirkə (NAA) 0,1-2 mq/l təşkil edir.

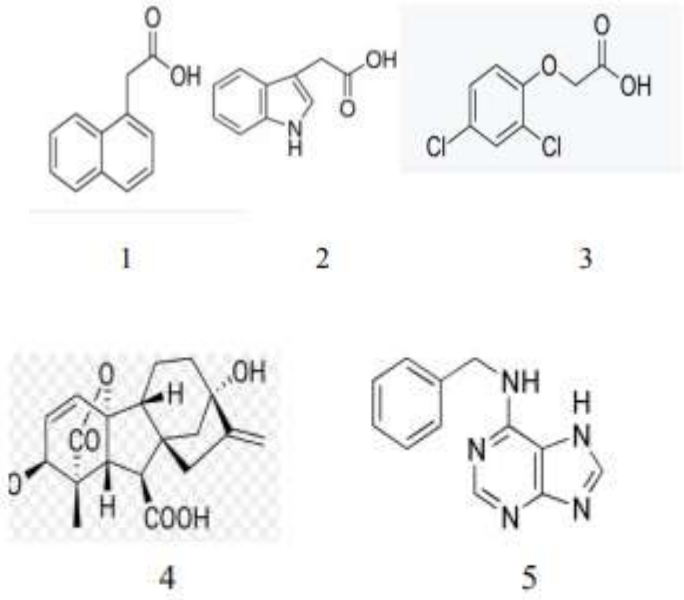

Şək. 1. 1- naftilsirkə, 2- indolil 3 sirkə, 3 - 2,4 dixlorfenoksiuksus, 4- hibberelin turşusu, 5 – benzilaminopurin

Hibberelinlər - ilk dəfə 1926-cı ildə yapon alimi E.Kurosava tərəfindən düyü bitkisində boy artımı xəstəlikləri tədqiq olunarkən aşkarlanmışdır [3, 8]. Mikroklonal çoxalma zamanı qida mühitində istifadə olunan miqdarları əsasən 0,2-0,5 mq/l intervalındadır. Sitokininlər - hüceyrənin bölünməsini sürətləndirən hormonun məlum olmasına baxmayaraq, onun kimyəvi tərkibi 1955-ci ildə K.Miller və başq. [6, 7] tərəfindən öyrənilmişdir. DNT sintezini gücləndirməklə bölünmə prosesini sürətləndirir. Maddələr mübadiləsi, RNT və zülalların sintezi intensivləşir, hüceyrənin qocalma prosesi ləngiyir, davamlılığı yüksək olur. Sitokininlə zəngin sahələrdə biosintetik fəallıq artır və bu sahələr aminturşuların, fosfatların, auksinlərin cazibə mərkəzlərinə çevrilir [3].

Tədqiqatın məqsədi rizogenez üçün yararlı meriklonların əldə edilməsi üçün çəyirdəkli meyvə bitkilərinin klon calaqaltıların mikroklonal çoxaldılması zamanı istifadə olunan qida mühitlərinin fərqli hormonal tərkibinin proliferasiya (çoxaltma) mərhələsinin effektivliyinə təsirinin öyrənməsidir.

Material və metodika Tədiqat obyektləri - amerika və avropa seleksiyasının nəticəsi olan perspektiv və yüksək keyfiyyətli çəyirdəkli meyvə bitkilərinin klon calaqaltıları olan Myrabolan 29C (gavalı, alça, ərik), MaxMa 14 (gilas), GF 677 və Garnem (badam, şaftalı, nektarin) calaqaltılarıdır. Eksperimental tədqiqat toxuma kulturası üsulundan istifadə edərək ümumqəbul edimiş metodikalar əsasında aparılmışdır [1, 2]. Belə ki, tarlada calaqaltıların yan zoğları kəsilib götürülərək yarpaqları təmizlənmiş, qoltuq tumurcuqları in vitro şəraitinə alınmışdır. İlk öncə in vitro şəraitində qoltuq tumurcuqların səthi sterilizasiyası aparılmışdır. Bunun üçün tumurcuqlar öncə axar suyun altında antibakterial yuyucu vasitə ilə yuyulmuş və durulanmışdır. Sayı 30-35 olmaqla bankalara yığılıb 20 dəq. müddətində 30 qr/1 nisbətində hazırlanmış fungisid məhlulunun içərisində rotator vasitəsilə çalxalanıb, daha sonra axar suyun altında təkrar yuyulub durulanmışdır. Sterilizasiyanın davamı olaraq laminar kabinənin içərisində tumurcuqlar 2 qr/2 l su nisbətində hazırlanan civə məhluluna qoyularaq rotator vasitəsilə 30-40 dəq. çalxalandıqdan sonra 3 dəfə hər dəfəsi 5 dəq olmaqla steril saf suda yuyulmuşdur. Eksplantlar steril filtr kağızının üzərində qurudulduqdan sonra MS [7] qida mühitinə əkilmişdir.

Proliferasiya (çoxaltma) mərhələsində eksplantlar tərkibində 1 mq/l BAP+0,02 mq/l NST, 1 mq/l BAP+0,2 mq/l NST, 2 mq/l BAP+0,02 mq/l NST, 2 mq/l BAP+0,2 mq/l NST, 1 mq/l BAP+0,02 mq/l NST+0,5 mq/l HT3, 1 mq/l BAP+0,2 mq/l NST+0,5 mq/l HT3, 2 mq/l BAP+0,02 mq/l NST+0,5 mq/l HT3, 2 mq/l BAP+0,2 mq/l NST+0,5 mq/l HT3 kimi fərqli hormon qatılıqları özündə ehtiva edən MS qida mühitlərinə əkilmişdir. Bitkilər 2000-3000 Luks suni işıqlandırma, 21-25 0C temperatur və 16/8 saat fotoperiod şəraitində iqlim otaqlarında becərilirdi. Tədqiqat nəticələrinin statistik göstəriciləri cədvəldə verilmişdir. Həyata keçirdiyimiz bu tədqiqat nəticəsində 4 çəyirdəkli meyvə bitkilərinin calaqaltıları özündə BAP ehtiva edən qida mühitində (cədvəl) çoxaldılmışdır. Qida mühitinə əlavə edilən BAP yan zoğlarının əmələ gəlməsini və inkişaf etməsini sürətləndirmişdir. Qida mühtlərin arasında statistik olaraq elə də bir fərq görsənməsə də, ən çox zoğ əmələ gəlmə Myrabolan 29C üçün 1 mq/l BAP+0,2 mq/l NST, MaxMA 14 üçün 2 mq/l BAP+0,2 mq/l NST, GF 677 1 mq/l BAP+0,02 mq/l NST, GN üçün 1 mq/l BAP+0, 02 mq/l NST ehtiva edən mühitlərdə

nəzərə çarpmışdır. Qida mühitlərinə əlavə edilən HT3 Myrabolan 29C, MaxMa 14 bitkilərinin zoğ boylarını daha uzun etdiyi halda zoğların sayına heç bir təsiri olmamışdır. Apardığımız tədqiqat zamanı tərkibində 1 mq/l BAP ehtiva edən qida mühitində inkişaf edən bitkiciklərdə heç bir fizioloji anormallık olmadığı halda 2 mq/l BAP ehtiva edən qida mühtində MaxMa14 -də az da olsa kallus əmələ gəlmişdir. 0,02 mq/l NST ehtiva edən MS qida mühitində regenerasiya nəticəsində əmələ gələn bitkilərin daha da yaxşı böyüməsi nəzərə çarpmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1.Калинин Ф.Л., Кушнир Г.П., Сарнацкая В.В. Технология микроклонального размножения растений. Киев: Наук. Думка, 1992. 232 с.

2. Кухарчик Н.В., Кастрицкая М.С., Семенас С.Э. и др. Размножение плодовых и ягодных растений в культуре in vitro. Минск, "Беларуская навука", 2016. с. 179-204.

3.Рейва П., Эверт Р., Айкхорн С. Современная ботаника. В 2- х т. Том 2. Пер. с англ. Москва: Мир, 1990. 334 с.

4.Darwin Ch., Darwin Fr. The power of movement in plants, 1880.

5.[Elektron resursu] Giriş rejimi: http://darwin-online.org.uk/EditorialIntroductions/Freeman_ThePowerofMovement inPlants.html.

6.Miller C. O., Skoog F., Von Saltza M. H., Strong F. M. Kinetin, a cell division factor from desoxyribonucleic acid. J. Am. Chem. Soc. 1955. vol. 77, pp. 1392-1393.

7.Miller C.O., Skoog F., Okumura F.S., Von Saltza M.H., Strong F.M. Structure and synthesis of kinetin. J. Am. Chem. Soc. 1955. vol. 78, pp. 2662–2663.

8.Murashige T. A revised medium for rapid growth and bioassays with tobacco tissue cultures / T. Murashige, F. Skoog // Plant Physiology, 1962. – V. 15, № 95. – pp. 473-497.

9. [Elektron resursu] Giriş rejimi: http://www.plant-hormones.info/gibberellinhistory.htm

Резюме

Влияние фитогормонов на интенсивность пролиферации в процессе микроклонального размножения подвоев косточковых культур

В статье наряду с биохимическим описанием ауксина, цитокинина и гиббереллина излагается влияние их концентрации в питательной среде на коэффициент размножения на этапе пролиферации микроклонального размножения клоновых подвоев косточковых плодовых культур.

Summary

The article describes the biochemical description of auxin, cytokine and hibberelin, and the effect of their concentration on the plant multiplication factor in the nutrient medium

used in the proliferation phase of the process of microclonal propagation of clone shoots of stone fruit plants.

EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİ TURİZM FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Abbasova Könül Akif qızı
BDU Qazax filialı – müəllim
Abbas.k@bk.ru.

Açar sözlər: ekoloji, probkemlər, həlli, turizm, təbiət, mühafizə.
Ключевые слова: экология, проблемы, решения, туризм, природа, охрана.
Keywords: ecological, problems, solutions, tourism, nature, protection.

Hər bir ölkədə turizmin inkişafına təkan verən amillər var. Bu amillər arasında əsaslarından biri də ölkənin təbiətidir. Çünki cəlbedici ladşaft, təmiz hava, göl və nohurlarda təmiz su, geniş və təmiz çimərliklər, meşə sahələri, gursulu bulaqlar və s. kimi təbiət möcüzələri turizmin inkişafına təkanverəcək qüvvələrdir. Amma turizm sənayesi ölkənin təbii, mədəni və tarixi ehtiyatlarını istismar edir, tullantılar istehsal edir, havanı, suları və torpağı çirkləndirir, təbiətə güclü antropogen təsir göstərir. Bu səbəbdən də turizmin ekologiyaya olan zərərli təsirini tamamilə aradan qaldırmaq, bu mümkün olmadıqda isə minimuma endirmək üçün hazırda dünya mütəxəssisləri müxtəlif layihələr üzərində işləyirlər.

Turizm sənayesi genişləndikcə bu təbii sərvətin istismar olunması, ətraf mühitin çirklənməsi təhlükəsi də artır. Odur ki, turizmin ekologiyaya olan zərərli təsirini tamamilə aradan qaldırmaq müasir turizm sektorunun qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Bu baxımdan ekoloji turizmin (ekoturizm) inkişaf və təşviq etdirilməsi mühüm önəm kəsb edir.

Ekoturizm insanların dincəlmək, istirahət etməklə yanaşı, ətraf mühit qarşısında məsuliyyətini dərk etməsini, təbiətin gözəlliklərindən zövq almaqla bərabər, onu qorumaq mədəniyyətini də özündə ehtiva edən turizm növüdür. Təsadüfi deyil ki, son dövrdə turizm sənayesi yüksək inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə insanlar artıq ənənəvi turizmdən imtina edərək ekoloji turizmə daha çox meyil göstərirlər. Özü də turizmin bu növünün inkişafı geniş maliyyə imkanları və gəlirlərlə müşayiət olunur. Məsələn, ABŞ-da ekoturistlərin milli parklara gəzintisindən ölkə büdcəsinə milyardlarla dolla vəsait daxil olunur.

Ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması və bunun üçün xüsusi metodlarının istifadə olunması iqtisadi cəhətdən hamıya - yerləşdirmə vasitələri və turfmna menecerlərinə, ekoturistlərə, yerli əhaliyə, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin (XMTƏ) rəhbərlərinə sərfəlidir. Adətən, belə texnologiya və metodlar turizm xidmətində təbii ehtiyatların (enerji, su, torpaq, rekreasiya (istirahət) və s.) səmərəli istifadəsinə yönəlmişdir. Bu isə xərclərin azalmasına və turun ucuzlaşmasına gətirib çıxarır, həinin turizm rayonunu daha əlverişli, məşhur edir və yeni ekoturistləri bura cəlb edir. Əksinə, həmin texnologiyalara etinasızlıq göstərmək ekoturizm bazasında itkilərə, təbiəti mühafizə təşkilatlan ilə konfliktlərə aparıb çıxarır ki, bu da birinci böhran vəziyyətinə malikdir (turist fəaliyyətinə verilmiş lisenziya

və sertifikatların geri alınması, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində görülən işlərə qadağalar qoyulması, böyük məbləğdə cərimələr tətbiq olunması).

Bu bölmə «Commonwealth Departament o f Tourism»in sifarişinə görə Australion Conservation Foundation tərəfindən işlənib hazırlanmış Şimali Qafqazın Kuban və Adıgey dağlıq rayonlarında ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması texnologiyalarının praktiki aprobasiyası (təsdiq olunması) əsasında hazırlanmışdır. Onun strukturu işin gedişi zamanı ən çox miqdarda tullantıların və çirkləndirici maddələrin əmələ gəldiyi turistlərə xidmətin əsas əməliyyatına uyğun gəlir. Hər bir yanmbölmədən sonra isə qonaqpərvərlik və turizm sənayesindən nümunələr gətirilir.

Yemək hazırlamaq üçün yanacaq kimi qaz və ya benzin istifadə etmək daha yaxşıdır. Bu zaman onların səmərəli istifadəsi üzrə tədbirlər görmək, küləkdən müdafiə və istiliyi əks etdirən divarlar (ekranlar) qurmaq, qablarda, avtoklavlarda, xörək bişirən qurğularda qapaqlardan istifadə etmək lazımdır. Quru ağacları, odunları yanacaq kimi tətbiq etmək lazım deyil, belə ki, bu təbii proseslərə müdaxilə etməyə gətirib çıxarır, yanma məhsullarının (tullantıların) əmələ gəlməsinə kömək edir və çox vaxt meşə yanğınlarına səbəb olur. Həmçinin bu, quru odun axtarışı, qabların hisdən təmizlənməsi kimi işlərə sərf olunan xeyli vaxt və güc itkisinə gətirib çıxarır.

Xörəklərin təkrar qızdırılmasından çəkinmək lazımdır. Çünki bu onların dadını pisləşdirir və artıq yanacaq sərfinə səbəb olur. Xörək bişdikdən sonra qazanı istilik qoruyucu mühitdə yerləşdirmək (xüsusi örtüyə bükmək) lazımdır.

Menyu (yemək siyahısı) tərtib olunan zaman tez hazırlanan salatlara və xörəklərə daha çox diqqət ayırmaq gərəkdir. Bu. təkcə insan üçün yox, həm də təbiət üçün faydalıdır. Belə ki. bitki tullantıları heyran mənşəli qidalara nisbətən daha tez utilizasiya olur (parçalanır). Məsələn, Tasmaniya adasında Meşə departamenti 1994-cü ildə turist dayanacaqlannda cəmdəyi bütövlükdə qızartmaq üçün olan manqalları odun yanacağından qaz yanacağına keçirmişdir. Bu xüsusi mühafizəsi olunan təbiət ərazilərində (XMTƏ) ağacların qanunsuz qırılmasını kəskin şəkildə azalmasına kömək etdi.

Dəyişiklərin və qabların yuyulması da həmçinin ənənəvi olaraq torpağı və suyu çirkləndirən tullantıların ortaya çıxmasına səbəb olur.

Qablan yumaq üçün isti suyun istifadəsini minimuma endirmək lazımdır. Bunun üçün: qabları təkrarən yaxalamaq əvəzinə onları qida qalıqlarından diqqətlə təmizləmək; bütün qabları ayrı-ayrı deyil, birdən yumaq - bu yuyulmadan sonra çirklənmiş suyun miqdarını azaldır və həmin suyun qızdırılmasma sərf olunan enerjinin ixtisarına gətirib çıxarır; qabları axşam, gündüz keçidindən sonra yumaq (buna qədər isə onu ayrıca kisədə daşımaq).

Birdəfəlik istifadə olunan qablardan istifadə etməmək lazımdır. Turun əvvəlində turistlərə verilən çoxdəfəlik istifadə olunan müxtəlif rəngli qablardan istifadə daha yaxşıdır. O zaman turistlər öz stəkanlarını, boşqablarını «tanıyacaq» və onları tez-tez yaxalamağa ehtiyac olmayacaqdır.

Paltarların və qabların yuyulmasında tərkibinə fosfor olma yan (NP nişanlı) və ya az miqdarda olan (+ nişanlı) kimyəvi vasitələrdən istifadə etmək zəruridir.

Paltarları və qablan yaxınlıqda olan su obyektlərindən (bulaq, göl, çay və s.) ən azı 50 m. məsafədə yumaq lazımdır. Çirkli suyu torpağa çiləmək lazımdır ki, torpaq onu süzüb özündən keçirtsin.

Məsələn, «Odyssey Safaries» (Avstraliya) düşərgəsində qonaqlara müxtəlif rəngli fərdi stəkanlar verilir. Onlar günün axırında bir dəfə işçi heyət tərəfindən yuyulur. Birdəfəlik istifadə olunän qabların əvəzinə plastik boşqablar və polad yeməkxana dəstlərindən istifadə etməyə başladılar. Beləliklə, anbar sahəsinə, xidmət etməyə vaxta qənaət etməyə xeyli vəsaitə nail olunmuş, həmçinin «ətraf mühitə dost olan» düşərgə obrazı yaranmışdır.

Sığınacaqların, karavaninqlərin tikintisi, düşərgələrin və çadırların avadanlıqla təchiz olunması enerjinin səmərəli istifadə olunması və istilik itkisinin minimuma endirilməsi üzrə texnologiyaların tətbiqini tələb edir.

İstilik qoruyucu materialları geniş tətbiq etmək lazımdır. Məsələn, Avstraliyada hər yerdə sığınacaqların, komaların divarlarında və damlarında folqa (zərvərəq) istifadə olunur. Bundan başqa, divarın, damın tünd rəngi günəşdə, açıq rəngə nisbətən daha güclü qızır və bu xüsusiyyət həmçinin layihəçilər və inşaatçılar tərəfindən nəzərə alınır.

Çadır düşərgələri və çadırlarında quraşdırma zamanı külək dən müdafiə divarlarının qurulmasını nəzərə almaq lazımdır. Bu tədbirlər enerjinin, istiliyin qənaət olunmasına və turistlər üçün rahatlığın artırılmasına səbəb olur.

Evciklərin (daxmaların) şüşəbəndi, yüksək mərtəbəli otellərin eyvanları və palatkalann tamburları (günbəz şəkilində olan dam hissəsi) otaqlarda temperaturu tənzimləmək vasitəsi olaraq turistlər arasında səmərəli və məşhurdur.

İstiliyin pəncərə vasitəsi ilə itkisi divar vasitəsi ilə olandan 10 dəfə çoxdur. Odur ki, ikiqat pəncərə çərçivələri dağ otelləri və daxmaları üçün mütləq lazımdır.

Pəncərələrdə pərdə və örtüklər soyuq havada istiliyi əks etdirən vasitə kimi günəş şüasının birbaşa daxil olmasına və oram qızdırmasına mane olur.

Pəncərələrin və qapıların yerləşməsi hakim yerli küləklərin istiqaməti ilə uzlaşdırılmalıdır, əks təqdirdə yelçəkəndən, sınmış şüşələrdən və istilik itkisindən qaçmaq mümkün olmaz.

Qeyri-ənənəvi təbii enerji mənbələrindən: külək, termal sular, günəş şüaları və s.-dən geniş istifadə etmək lazımdır.

Otaqları işıqlandırmaq üçün yenidən yüklənən batareyalarla işləyən gündüz lampaları daha səmərəlidir. Səmərəliliyinə görə ikinci yerdə qaz, üçüncü yerdə neft lampaları durur.

Binaların, evciklərin qızdırılması mərkəzləşdirilmiş olmama lıdır. belə ki, eyni zamanda bütün otaqların qızdırılmasına ehti yac yoxdur. Odur ki, müstəqil qızdırıcılar, müxtəlif termostatlar, taymer qızdırıcdan özlərini yaxşı cəhətdən göstərə bilmişlər. Beləliklə, hər bir zonanın (zal, bar, yardımçı otaq və s.), otağın fərdi qızdınlması tgmin olunur.

Qızdırılma üçün açıq oddan (kürə, manqal, buxarı) istifadə olunması turistləri cəlb etmədə səmərəli deyildir. O yalnız kiçik bar və restoranlarda özünü doğrulda bilər.

Çox az elektrik enerjisi tələb edən (kalkulyator, saat və s.) və ya qurulmuş günəş batareyaları ilə işləyən məişət alətlərini daha aktiv istifadə etmək lazımdır.

Tualetlər həmişə çöl şəraitində turistlərin həyatında ən xoşagəlməz aspektlərlə olmuşlar və indi də qalırlar. İngilis sözü «free disposal» ekvivalent olan «oğlanlar sola, qızlar sağa» tipli tualetlər yalnız turistlərin az gəldiyi rayonlarda istifadə oluna bilər. Belə ki, insan nəcisi vəhşi heyvanlarda bağırsaq

xəstəliklərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bundan savayı, belə tualetlər turistlərin özləri üçün də ciddi narahatlıq yaradırlar. Məsələn, Sofiya dərəsi (Qərbi Qafqaz, Arxız) turistlər arasında çox məşhurdur. Lakin heç bir düşərgə və daimi çadır yerində avadanlıqlarla təmin olunmuş tualet yoxdur. Odur ki, bütün bunlar turistlərin haqlı narazılıqlarına səbəb olur. Halbuki normal tipli tualetlər yaxınlıqda olan su obyektindən ən azı 100 m məsafədə yerləşməli, insan nəcisləri isə ən azı 15 sm dərinlikdə torpağa basdırılmalı, mümkün olduqda isə üzərinə daş tökülməlidir. Tualetdə istifadə olunmuş kağızlar da həmçinin basdırılmalı və ya kisələrdə evakuasiya olunmalıdırlar.

Tualet xəndəklərini qrunt sularının dərin olduğu yerlərdə təşkil etmək məqsədəuyğundur. Onlar su obyektləri ilə yanaşı və ya relyefin aşağı hissələrində olmamalıdırlar. Xəndək üçün yer seçilən zaman turistlərə diskomfort (narahatlıq) yaratmamaq üçün yerli küləklərin istiqamətini nəzərə almaq lazımdır. Tualetlərin sorucu borularını havalanmanı yaxşılaşdırmaq üçün qara rənglə boyamaq tövsiyə olunur [3 səh. 62].

Yuyunma prosesi (əl-üz yuma, duş qəbul etmə) turistlərə xidmət zamanı istifadə olunan isti suyun bütün həcminin yarısına qədərini tələb edir. Odur ki, santexnikada dozatorların (səpələnən, maye maddələri avtomatik ölçən cihaz) mövcudluğu tamamilə məntiqə uyğundur. Dəqiqədə 6-9 litr su verilməsini təmin edən qurğu ən səmərəlidir.

Duşxana otağı istilik itkisindən və yelçəkəndən qaçmaq üçün yaxşı istilik izolyatoruna malik olmalı; ən yaxşısı dozatorlu həcmdə buraxılan maye sabun, şampun istifadə edilməlidir.

İstifadə olunmuş çirkli suyun birbaşa sututara axdıldığı hallarda sabundan və şampundan istifadə etmək tövsiyə olunmur. Tərkibində sabun və şampun olan çirkli su yaxınlıqda olan sututardan ən azı 50 m. məsafədə dağıdılmalıdır.

Suya və enerjiyə qənaət üçün yuma prosesində dəsmalları, yataq dəyişəyini yaxşı olar ki, həmişə yox, qonaqlar özləri xahiş etdikdə dəyişdirilsin.

Kağız dəsmal, elektrik quruducusu və ya parça top dəsmal arasında seçimi qonaqların özlərinə etibar eləmək daha yaxşıdır. Belə ki, təbiəti mühafizə işində bu vasitələrin hər hansı birinin üstünlüyünü sübut edən məlumat yoxdur.

Günəş şüaları ilə tünd rəngli çənlərdə suyun qızdırıldığı yay duşxanalarmdan daha çox istifadə etmək lazımdır.

Xörəklərin tullantılarının istifadə olunması da problemlər yaradır, xüsusən də bu xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri üçün aktualdır.

Bitki mənşəli qidaların tullantılarının böyük hissəsi təbiətin elə özü tərəfindən istifadə olunur ki, bunu heyvan mənşəli tullantılar haqqında demək olmaz. Yağların və yağlı

qidaların axarı olmayan sututarlara düşməsindən qaçmaq lazımdır. Odur ki, qabları yuyarkən yaxşı olar ki, yağları əski ilə silsinlər və ya yağ süzgəclərindən istifadə olunsun.

Kompost xəndəklərin istismarı bilik və vərdiş tələb edir, belə ki, onlar çox vaxt xoşagəlməz iy və qaz mənbəyinə çevrilirlər.

Şüşədən, metaldan, plastik kütlədən olan əşyaların istifadə olunması bu materialların təbiətdə dağılmağa davamlı olması ilə əlaqədar işi daha da çətinləşdirir. Bəzi ölkələrdə istehsal olunan şüşənin 80 %-o qədəri qablaşdırma üçün, xüsusən də alkoqollu içkilərin qablaşdırılmasında istifadə olunur. Bu içkilərin istirahət zamanı məşhurluğunu nəzərə alsaq, vəziyyətin dramatikliyini təsəvvür etmək asandır. Şüşə praktiki olaraq təbiət tərəfindən istifadə oluna bilməz. Plastik kütlələrlə olduğu kimi bunlar əbədi tullantılardır ki, yalnız evakuasiya etmək lazımdır. Odur ki, ən yaxşı çıxış yolu - istifadə olunan şüşə və plastik qabların miqdarını azaltmaq və kağız və karton qablaşdırmaya keçilməsidir. Plastik qabları qətiyyən yandırmaq olmaz, belə ki, onlar yandığı zaman insan üçün həddən artıq zərərli birləşmələr və maddələr ayrılırlar.

Kimyəvi maddələrin və boyaların qablaşdırıldığı metalları evakuasiya etmək vacibdir. Metal qablardan istifadədən, xüsusən də aerozol qablaşdırmada olan maddələrdən çəkinmək lazımdır.

Yerüstü nəqliyyatla daşımalar çox vaxt atmosfer havasının çirklənməsinə, bitki örtüyünün pozulmasına və küylə çirklən mələrə səbəb olur.

Turistlərə xidmət zamanı nəqliyyat xərclərinin və təbiətə vurulan zərərin azaldılması üçün turistlərin turbazada, düşərgədə uzun müddət qalmasını stimullaşdırmaq məqsədəuyğundur. Bu halda turist nəqliyyatı reyslərinin sayı azalır, turistlərin qalmasından gələn gəlir artır.

Turistləri daşımaq üçün yük maşınlarından yox, yük üçün qoşqusu olan iri tutumlu dizel avtobuslardan istifadə etmək lazımdır. Bu halda qrup halında olan turistlər fərdi turistlərdən daha yaxşı hesab edilir. Məsələn, Tasmaniya adasının şərqində «Treycinet Experience» düşərgəsində turistləri daşımaq üçün qoşqusu olan 12 yerli «Toyota» dizel mikroavtobuslardan istifadə etməyə başladılar. Bununla da nəqliyyat xərclərinə xeyli qənaət etməyə nail olunmuş və turistlərə icazə verilən yük həcminin daşınması artırılmışdır.

Xidmət göstərən işçi heyətin, yüklərin daşınmasım turistlərin daşınmasına aid etmək lazımdır. İşçi heyətin yaxın səfərləri üçün dağ velosipedlərinin istifadəsi daha yaxşıdır. Çox vaxt işçi heyətin səfəri informasiya almaqla əlaqədar olur. Yeni rabitə sistemlərindən istifadə (ratsiya, mobil telefonlar və s.) səmərəli olub, artıq yerdəyişmədən imtina etməyə imkan verir.

Gecə vaxtı, xüsusən də xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində daşımalardan çəkinmək lazımdır. Fənərlərin işığı heyvanların davranışına, xüsusən cütləşmə dövründə, ov zamanı mənfi təsirlər edə bilər. Məsələn, qeyd olunmuşdur kı, bir çox yeni doğulmuş tısbağa balalan dənizə tərəf yox, fənərlərin işığı gəldiyi yol tərəfə sürünürlər. Nəticədə onlar tələf olurlar [2 səh. 34].

Ekoloji təhlükəsizlik - turizmdə ən vacib məsələlərdən biridir. Ekoloji turizm bu mənada istisnalıq təşkil etmir. Əksinə, bu turizm növü ilə məşğul olanların səyahət etmək

istədiyi ərazilər adətən az məskunlaşmış və ya məskunlaşmamış ərazilər olub, çox vaxt insan ayağı dəyməmiş yerlər hesab olunurlar.

Ətraf mühit insanın həyatına, şəraitinə, səhhətinə təsir edən amillərin toplusudur. Son illər yer üzündə əhalinin sürətli artımı, elmi-texniki tərəqqi, kimya, biologiya elmləri sahəsində əldə edilən yeniliklər, müasir texnologiyaların yaradılması bəşəriyyətə təkcə fayda gətirmir desək, yanılmarıq. XIX əsrin sonlarından başlayan elmi-texniki tərəqqi, sənayenin sürətli inkişafı nəticəsində ətraf mühitə edilən təsirlər XX əsrin ortalarında öz fəsadlarını büruzə verməyə başladı. Bir-birinin ardınca baş verən təbii fəlakətlər - daşqınlar, zəlzələlər, torpaq sürüşmələri dünyanın bütün ölkələrində ciddi narahatlıqlar yaradır. Artıq insanlar təbiətə olan münasibətlərini dəyişməyəcəkləri, onun ehtiyatlarından səmərəsiz istifadəyə son qoymayacaqları təqdirdə bu prosesin onların özlərinə qarşı çevriləcəyini və arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxaracağını anlayırlar.

Doğrudan da, insan amili ekoloji problemlərin yaranmasında nə qədər böyük rol oynayırsa, ekologiyanın qorunması və bərpasında da o qədər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırda bütün dünyada inkişaf edən və birbaşa insan amili ilə bağlı olan turizm sənayesi ölkələrin təbii, mədəni və tarixi ehtiyatlarını istismar edir, tullantılar istehsal edir, havanı, suyu və torpağı çirkləndirir, təbiətə güclü antropogen təsir göstərir. Nəqliyyat vasitələri müxtəlif yanacaq növlərindən istifadə edərək, ətraf mühiti çirkləndirir. Bu səbəbdən də turizmin ekologiyaya olan zərərli təsirini aradan qaldırmaq, bu mümkün olmadıqda isə minimuma endirmək üçün dünya mütəxəssisləri müxtəlif layihələr üzərində işləyirlər. Buna görə də son on ildə maliyyə nəzarəti və bazar amilləri, həmçinin müəyyən qanunvericilik tədbirləri daxil olmaqla, ətraf mühitin mühafizəsi yeni səviyyəyə qalxıb. Avropa İttifaqı «Ekoloji menecment və təftiş sistemində şirkətlərin könüllü iştirakı haqqında» EC 1893/93 saylı əsasnamə işləyib hazırlayıb. Ekoloji menecmentin metodikasına uyğun olaraq, turizm fəaliyyətinin ekoloji aspektlərinin idarə olunmasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə turizm müəssisələri öz qüvvəsilə və ya sifarişlə obyektiv ekotəftişlər apara bilər. Azərbaycanda da turizm sənayesi müəssisələri tərəfindən ekoloji idarəetmə üsullarının tətbiqi Avropa ölkələri təcrübəsi ilə uyğunluğu və müvafiq hüquqi rəsmiləşdirməni tələb edir.

Müxtəlif ölkələrin ekspertlərinin ideyalarını, beynəlxalq turizm təşkilatlarının proqnozlarını (BMÜTT, WTTC), beynəl- xalq səyahətlərin dinamikasını təhlil edərək bütövlükdə müasir beynəlxalq turizmin və xüsusən də ekoturizmin inkişafında aşağıdakı tendensiyanı ayırmaq olar.

BMÜTT «Tourizm Vizion 2020»-nin proqnozlarına görə 2020- ci ilə beynəlxalq turist gəlmələrin sayı 1,6 milyarda qədər artacaqdır. 2000-ci ildə 702 mln. beynəlxalq turist gəlmələri gözlənilirdisə, 2010-cu ildə bu gözləntinin miqdan 1,018 mld. 2020-ci ildə - 1,6 milyarddır olacağı ehtimal edilir. Bu isə 1996-cı illə müqayisədə (592 mln.) 3 dəfə çoxdur. Eyni zamanda yadda saxlamaq lazımdır ki, turizmin inkişafının milli uçot sisteminin unifikasiyası (vahid şəklə salınması) üzrə işlər hələ indi baş- lamışdır. Odur ki, göstərilən rəqəmlərə axırıncı variant kimi baxmaq olmaz. Lakin hətta indiki şəraitdə də bu sahənin inkişafının daha yaxşı proqnozu haqqında danışmaq olar.

Yaxın gələcəkdə turizmin ən perspektivli növləri kruizlər, ekoloji, macəra, dərketmə və mövzu turizmləri olacaqdır.

Bəzi müəlliflərin qeyd etdiyi kimi «turizm inkişaf etdikcə yeni turist peyda olacaq. Bu onu göstərir ki, haradasa dənizdə hər il öz məzuniyyətini keçirməklə məşğul olan ailə turizminin ənənəvi növü tədricən öz yerini yeni növlərə, məhz ekoturizmə, macəra və dərketmə turizminə verəcəkdir. Passiv istirahət dəbi keçib gedəcək, turist axınlarının oriyentasiyası dəyişməyə başlayacaqdır. Yüksək artım tempi dağlara getmək, həmçinin macəra və risk elementləri ilə zəngin olan səyahət üçün xarakterik olacaq».

Bir çox müəlliflər təqaüd yaşında (senorlar) turistlərin qrupunda turist xidmətinə olan tələbatın artmasını proqnozlaş- dırırlar. Asudə vaxtın mövcudluğu, maddi firavanlıq, psixoloji və sosial gedonizm (həyatın zövq və səfa üçün yaranmış olduğunu iddia edən qədim yunan əxlaq nəzəriyyəsi) - bütün bunlar gələcək nəsillərə optimizmlə baxmağa imkan verir. Senyorların bir çoxu, xüsusən də ABŞ-dan, Almaniyadan və Yaponiyadan olanlar ekoturlarda iştirak edirlər. Bu ənənəni orta yaş həddi - 35-54 olan beynəlxalq ekoturistlər davam etdirir.

Nəticə: Mütəxəssis deyir ki, ekoloji menecmentin metodikasına uyğun olaraq, müəssisələr turizm xidmətləri göstərərkən, ərzağın və inventarların alınmasından başlayaraq, gündəlik praktiki məsələlərin həllinə qədər, öz fəaliyyət dairəsinə ekologiya məsələlərini də daxil etməlidirlər: «Turizm müəssisələrinin idarə edilməsinə ekoloji üsulların tətbiq olunması turizm sənayesi üçün yeni bir işdir. Beynəlxalq səviyyədə ekoloji məsələlərin ardıcıl və münasib idarə edilməsinin təməlində ekoloji menecment sistemi durur».

Tez-tez turizm və ekologiyanın qarşılıqlı münasibətində üstünlük iqtisadiyyata verilir. Hesab edilir ki, ətraf mühitin qorunması problemləri iqtisadi problemlərdən sonra həll edilməlidir. Əslində isə bu məsələ əksinə olmalıdır. Bir qayda olaraq turistləri məhz ekoloji təmiz regionlar cəlb edir, çünki burada onlar tam sağlam istirahət və təbiətlə təmasdan estetik təəssürat əldə edə bilirlər. Lakin bu zaman ətraf mühitin mühafizəsinin nəzərə alınmaması nəticə etibarilə regionda istirahət imkanlarının və turizm potensialının məhvinə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə tarixində ilk milli parkların yaradılması digər məqsədlərlə yanaşı, turizmin əsas bölmələrindən biri olan ekoturizm üçün daha münasib şərait yaratmaq, təbii-coğrafi mühiti qorumaq və yaxşılaşdırmaq məqsədi daşımaqla öz növbəsində təbiət komplekslərinin qorunmasında mühüm amil kimi çıxış edir. Bu baxımdan Milli Parkların infrastrukturunun ən müasir standartlara uyğun təşkili, kadr potensialının gücləndirilməsi, ərazidə ekoturizmin inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ekoloji turizmin əsaslandığı və həyata keçirdiyi əsas prinsiplər əbədi dəyərlər sırasındadır. Bunlar: istirahət; təbiət ərazilərinin bioloji müxtəlifliyinin qorunması; regionların iqtisadi davamlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların ekoloji turizm sahəsinə cəlb olunması; ekoloji turizm fəaliyyətinin bütün iştirakçılarının ekoloji mədəniyyətinin artırılması; istirahət ərazilərinin etnoqrafik statusunun saxlanması.

Odur ki, təbiət yönümiü turizm sahəsində, xüsusən də ekoturizm üzrə davamlı turizm fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bu sahəyə həm turizmi (turizm sənayesini, turizm menecmentini, turizm təhlükəsizliyini, turizm xidmətini), həm də ekologiyanı (flora və faunanı, ekosistemləri, ətraf mühitin mühafizəsini, insan ekologiyasını, ekologiya hüququnu) dərindən bilən ixtisaslı kadrlar cəlb olunmalıdır. Əks halda taleyin bizə bəxş etdiyi bu nadir və əvəzolunmaz təbiət incilərini çox tez bir zamanda əbədi itirə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Ağakərimov M.M., Babazadə S.İ. Ekskursiya və ekskursiya rəhbəri. Bakı: "Oskar", 2006, 171 s.
2. Bilalov B.Ə., Əsgərov Ə.T., Gülalıyev Ç.G. - Ekoloji turizm (Dərs vəsaiti), Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2011,276 səh.
3. Bilalov B.Ə. Turizmin menecmenti. Bakı: "Mütəcim", 2005, 372 s.
4. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı: "Mütəcim", 2006, 280 s.
5. Budaqov B.Ə. Azərbaycanın müasir təbii landşaflan. Bakı: Elm, 1988,135 s.
6. Budaqov B.Ə. Sovet Azərbaycanın təbiəti. Bakı: "Elm", 1988, 126 s.
7. Budaqov B.Ə. Azərbaycanın təbiət abidələri. Bakı: "Elm",1990, 180 s.
8. Dərgahov V.S. Azərbaycanın Xəzərsahili bölgəsinin rekrea siya-turizm ehtiyatları. Bakı: "Sabah", 2003, 138 s.
9. Əlirzayev Ə.Q., Aslanova S.İ. Turizmin inkişafının sosial- iqtisadi problemləri. Bakı: "Adiloğlu", 2006, 139 s.
10. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı: "Elm", 2005, 879 s.
11. Nadirov F.T., Qəhrəmanov M.K. Kənd yaşıl turizmi. Bakı, "Adiloğlu", 2004, 112 s.
12. Rəhimov S.H. Turizm-ekskursiya işinin təşkili. Bakı: "Mütəcim", 2004, 312 s.

Abstract

The rapid development of tourism in the modern world, the extensive infrastructure network of the tourism industry, along with creating great opportunities for recreation, has caused a number of problems. One of these problems is the issue of ecology and environmental protection. Beautiful nature, attractive landscape, fresh air, lakes and rivers, beaches, forest areas - all these are the main natural resources for the development of tourism.

Резюме

Стремительное развитие туризма в современном мире, разветвленная инфраструктурная сеть туриндустрии, наряду с созданием больших возможностей для отдыха, вызвали ряд проблем. Одной из таких проблем является вопрос экологии и охраны окружающей среды. Красивая природа, привлекательный ландшафт, свежий воздух, озера и реки, пляжи, лесные массивы – все это основные природные ресурсы для развития туризма.

ƏLİLLİYİN TİBBİ MODELİNƏ VƏ ƏLİLLİYİN SOSİAL MODELLƏRİNƏ BAXİŞİMİZ.

Qəmbərova Səadət Çingiz qızı
ATU-nin PhD dissertantı
s.qenberova@mail.ru

Açar sözlər: tibbi model,sosial model,tibbi yanaşma ,müalicə,əlillik ,bioloji funksiyasızlıq, inklüziv məktəb
Ключевые слова: медицинская модель ,социальная модель, медицинский подход, лечение, инвалидность ,биологическая дисфункция ,инклюзивная школа
Keywords: medical model, social model, medical approach, treatment, disability, biological dysfunction, Inclusive school

Əlillik nədir? Əlillik bir şəxsin xüsusiyyəti deyil, bu daha çox sosial mühit tərəfindən yaradılmış şəraitin mürəkkəb bir toplusudur.
Fəaliyyət, Əlillik və Sağlamlıq üzrə Beynəlxalq Təsnifat, 2002 (ÜST)
"Əlillik" sözünə tərif verilməsi ilə bağlı müxtəlif cəhdlərin göstərilməsinə baxmayaraq, ümumi qəbul edilən bir tərif yoxdur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) Fəaliyyət, Əlillik və Sağlamlıq üzrə Beynəlxalq Təsnifatında əlilliyin sosial aspektlərini nəzərə alır və əlilliyi yalnız "tibbi" və "bioloji" funksiyasızlıq kimi görmür.

ÜST tərəfindən iki əsas anlayış aşağıdakı kimi ayırd edilmişdir:
Qüsurlar: Psixoloji, fizioloji və ya bədən quruluşunun və ya funksiyasının pozulması, eləcə də hər hansı bir çatışmazlığı. Məsələn, iflic və ya görmə qüsuru.
Əlillik: Bir insan üçün normal hesab edilən çərçivədə bir sıra fəaliyyətləri yerinə yetirmək qabiliyyətinin olmaması (qüsurlardan yaranmış) və hər hansı bir məhdudiyyətin olmasıdır.[1]

1970-ci illərdən əvvəl əlilliyi olan insanları tibbin uğursuzluğu və mərhəmətə ehtiyacı olan hal qurbanları kimi görürdülər. Bunlar fərdi şəxlərlə sıx bağlı olan problemləri ortaya qoyan və əlilliyin yalnız tibbi "müalicə" ilə aradan qaldıra biləcəyini ehtimal edən "tibbi modelin" başlıca xüsusiyyətləri idi.
Bu dominant modelə qarşı böyük bir düşüncə dəyişikliyi 1960-cı illərdə ilk olaraq Amerika Birləşmiş Ştatların da "müstəqil yaşayış hərəkatı" ilə baş vermişdir. Paradiqmanın dəyişməsi cəmiyyətin yenidən qurulmasında və maneələrin aradan qaldırılmasında əlillik probleminin həlli kimi görülürdü. Əlilliyin bu anlayışı Sosial Model adlandırılır. Bu model, maneələrin aradan qaldırılması, müsbət münasibətlərin inkişafına yönəlmişdir və qanunların və siyasətlərin tam iştiraka dəstək olmasını və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsini təmin edir. Əlilliyi olan insanların məruz qaldığı fərdi və kollektiv mənfi cəhətlərin cəmiyyətimizdə, irqçilik və cinsi ayrı-seçkilik kimi, dərin kök salmış institusional diskriminasiyanın kompleks forması nəticəsində baş verdiyi bildirilir.

Tibbi model soruşur:	Sosial model soruşur:
Sizə nə olub?	Cəmiyyətdə olan yanlışlıq nədir? Əlilli olan bütün insanlar üçün hüquqların tam təm edilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə han sosial, iqtisadi, siyasi və / və ya ətraf müh şərtləri dəyişdirilməlidir?
İnsanları başa düşməklə bağlı əs çətinliyiniz eşitmə problemi ilə əlaqəlidir?	Sizin insanları başa düşmək ilə bağ çətinliyiniz onların sizinlə əlaqəy girəbilməmələridir?
Siz bura sağlamlığınızda olan problen görə köçmüsünüz?	Evinizdə hansı çatışmazlıqlar buray köçmənizə səbəb oldu?
Sağlamlıq probleminiz / əlilliyiniz si tez-tez harasa getməyə və ya istədiyiniz qəd uzağa getməyə mane olur?	Hər hansı bir nəqliyyat və maliy problemi sizə tez-tez harasa getməyə və y istədiyiniz qədər uzağa getməyə mane olur?[3]

Bu gün də bir çox ölkədə tibbi model hələ də üstünlük təşkil edir və sosial model ümumilikdə qəbul edilmir və ya tətbiq olunmur. Sosial modelin sosial faktorlara, şübhəsiz, zəruri diqqət yetirməsinə baxmayaraq, bu model, əsas şəxsi amilləri, məsələn, ağır əlilliklərlə bağlı olan ağrıları nəzərə almır. Bir əlil fəalı bu məsələni belə bir şəkildə ortaya qoydu: “Biz deyə bilərik ki, cəmiyyət qərəzli fikirləri və əlilliyin yaratdığı ehtiyacları anlaya bilməməsi ilə bizi əlil (fəaliyyətsiz) edir; lakin əlilliyin şəxsi təcrübəsini inkar etmək, sonda bizim çətinliklərimizlə sözləşməkdir."[4] Əlil fəallar qəbul edirlər ki, sosial model, "əlillik ətraf mühit tərəfindən yaradılıbdır" ifadəsindən kənara çıxmalıdır. Onlar hesab edirlər ki, əlil insanlar nə sağlamlıq vəziyyətinin, nə də ətraf mühitin qurbanı olmamalıdırlar. Əksinə onlar bütün hüquqlarından yararlana bilən və öz həyatları üzərində söz sahibi olan fəal şəxslər kimi qəbul edilməlidirlər.

Müəllimin əliliyi olan uşağa düzgün yanaşması üçün onun əlilliyin modelləri barədə məlumatlı olması vacibdir. Əlilliyin, əsasən tibbi və sosial modeli fərqləndirilir. Əlilliyin tibbi modeli. Əlilliyin ənənəvi tibbi modeli tibbi yanaşma da adlanır və diqqəti fərdin üzərində cəmləyərək, onu problemi olan insan kimi təsvir edir. Bu model şəxsin cəmiyyətdə fəal olmasına mane olan ətraf mühit amillərini və ya ətrafdakı maneələri nəzərə almır. Spesifik olaraq inklüziv təhsil kontekstində isə, ənənəvi tibbi model əlilliyi olan uşaqların təhsilin bütün pillə və səviyyələri üzrə öyrənmək və səmərəli şəkildə iştirak etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Əlilliyin tibbi modeli insan hüquqlarına əsaslanan yanaşmanın dinamikliyini və kompleks xarakterini əks etdirmir, çünki o, bizim uşağa onun tibbi vəziyyəti/diaqnozu əsasında baxmağımıza gətirib çıxarır. Əlilliyin tibbi modeli aşağıdakı ehtimallara əsaslanır:

• Digərlərindən fərqlənən bir qrup uşaq müəyyən edilə bilər.

• Bu uşaqlar problemlərinin öhdəsindən gəlmək üçün xüsusi tədris olunmalıdır.

• Ən yaxşısı oxşar problemlər yaşayan uşaqların bir yerdə təhsil almasıdır.

• Digər uşaqlar "normaldır" və mövcud təhsil formalarından yararlanırlar.

Bu yanaşma əlilliyi olan uşaqlardan gözləntiləri aşağı salır və bu da onların öyrənmə nəticələrinə mənfi təsir edir, əlilliyi olan uşaqlara tədris edən müəllimlərin etimadını azaldır, əlilliyi olan uşaqlara yalnız mütəxəssislərin dərs deyə biləcəyi fikrini gücləndirir, ayrıseçkilik və təcrid olunmaya gətirib çıxarır, eləcə də fərdi xüsusiyyətlərə fokuslanmaq bütün uşaqlar üçün tədris və təlimin yaxşılaşdırılması imkanlarını azaldır. Nəticədə, biz görəcəyimiz tədbirlər maneələrin aradan qaldırılması və təhsil sistemində islahat aparmağa yönəltmək əvəzinə, uşağı malik olduğu əlilliyə görə damğalayırıq. Əlilliyin sosial modeli. Bu model sosial yanaşmaya əsaslanır və əlilliyi ayrı-seçkilik edən cəmiyyətin öz daxilindəki maneələrdən irəli gələn fenomen kimi nəzərdən keçirir. Başqa sözlə desək, əlillik əlilliyin özündən deyil, əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətdə digərləri ilə bərabər əsasda dolğun və effektiv iştirakını çətinləşdirən ətraf mühitdə qarşılaşdıqları maneələrdən qaynaqlanır. Aşağıdakı səbəblərə görə biz əlilliyə ənənəvi tibbi yanaşmanı unutmalı və sosial yanaşmaya keçməliyik:

• Sadəcə əlilliyi olan uşaqlar deyil, bir çox uşaqlar məktəbdə öyrənərkən çətinliklərlə üzləşirlər;

• Bu çətinliklər tədrisi yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilə biləcək yollara işarə edə bilər;

• Bu təkmilləşdirmələr bütün uşaqlar üçün təlim şəraitinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxara bilər;

• Müəllimlərin fəaliyyətlərinin daha inklüziv olması üçün əlilliyi olan uşaqlarla ayrıca məşğul olmaq üçün mütəxəssislər cəlb etmək əvəzinə onların praktiki fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə dəstək göstərmək lazımdır.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, biz problemi təhsildə axtararaq təhsilə çıxışı və iştirakı məhdudlaşdıran maneələri aradan qaldırmağa başlasaq, təhsil sistemi təkcə əlilliyi olan uşaqlar üçün deyil, hər kəs üçün daha yaxşı olacaq. İnklüziv məktəb hamı üçün yaxşı keyfiyyətli məktəb deməkdir.

İstinadlar

1. https://www.coe.int/az/web/compass/disability-and- .

2. https://www.coe.int/az/web/compass/disability-and-disablism#5

3. Oliver, Michael, Əlilliyi Başa düşmək: Nəzəriyyədən təcrübəyə, 1996, Makmillan: Basingstoke.

4. Parlamentarilər üçün təlimat kitabı, No.14, 2007, Təcriddən Bərabərliyə, əlilliyi olan insanların hüquqlarının reallaşdırılması, BMT və Parlamentlərarası İttifaq :

5. http://www.un.org/esa/socdev/enable/dis50y10.htm

Xülasə:"Əlillik" sözünə tərif verilməsi ilə bağlı müxtəlif cəhdlərin göstərilməsinə baxmayaraq, ümumi qəbul edilən bir tərif yoxdur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) Fəaliyyət, Əlillik və Sağlamlıq üzrə Beynəlxalq Təsnifatında əlilliyin sosial aspektlərini nəzərə alır və əlilliyi yalnız "tibbi" və "bioloji" funksiyasızlıq kimi görmür.

ÜST tərəfindən iki əsas anlayış aşağıdakı kimi ayırd edilmişdir: Qüsurlar: Psixoloji, fizioloji və ya bədən quruluşunun və ya funksiyasının pozulması, eləcə də hər hansı bir çatışmazlığı. Məsələn, iflic və ya görmə qüsuru. Əlillik: Bir insan üçün normal hesab edilən çərçivədə bir sıra fəaliyyətləri yerinə yetirmək qabiliyyətinin olmaması (qüsurlardan yaranmış) və hər hansı bir məhdudiyyətin olmasıdır.[1]

Tibbi model soruşur:

Sizə nə olub?

İnsanları başa düşməklə bağlı əsas çətinliyiniz eşitmə problemi ilə əlaqəlidir?

Siz bura sağlamlığınızda olan problemə görə köçmüsünüz?

Sağlamlıq probleminiz / əlilliyiniz sizə tez-tez harasa getməyə və ya istədiyiniz qədər uzağa getməyə mane olur?

Sosial model soruşur:

Cəmiyyətdə olan yanlışlıq nədir? Əlilliyi olan bütün insanlar üçün hüquqların tam təmin edilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə hansı sosial, iqtisadi, siyasi və / və ya ətraf mühit şərtləri dəyişdirilməlidir?

Sizin insanları başa düşmək ilə bağlı çətinliyiniz onların sizinlə əlaqəyə girəbilməmələridir?

Evinizdə hansı çatışmazlıqlar buraya köçmənizə səbəb oldu?

Hər hansı bir nəqliyyat və maliyyə problemi sizə tez-tez harasa getməyə və ya istədiyiniz qədər uzağa getməyə mane olur?3

Резюме:Несмотря на различные попытки дать определение слову «инвалидность», общепринятого определения не существует. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) учитывает социальные аспекты инвалидности в Международной классификации профессиональной инвалидности, инвалидности и здоровья и не рассматривает инвалидность просто как «медицинскую» или «биологическую» дисфункцию.

ВОЗ определила две ключевые концепции следующим образом:

Дефекты: Психологическая, физиологическая или физическая структура или дисфункция, а также любые недостатки. Например, паралич или нарушение зрения.

Инвалидность: Неспособность лица выполнять ряд действий в пределах нормы (вызванная дефектами) и наличие каких-либо ограничений .Для того чтобы учитель мог правильно подойти к ребенку с инвалидностью, важно, чтобы он или она были осведомлены о моделях инвалидности. Существуют в основном медицинские и социальные модели инвалидности. Медицинская модель инвалидности. Традиционная медицинская модель инвалидности также называется медицинским подходом и фокусируется на человеке, описывая его или ее как человека с проблемой. Эта модель не принимает во внимание факторы окружающей среды или барьеры окружающей среды, которые мешают человеку быть активным в обществе. Медицинская модель спрашивает:

Что с тобой случилось?

Ваша основная трудность в понимании людей связана с проблемами со слухом?

Вы переехали сюда из-за проблем со здоровьем?

Ваши проблемы со здоровьем/инвалидность часто мешают вам идти куда-либо или идти так далеко, как вы хотите?

Социальная модель спрашивает:

Что не так с обществом? Какие социальные, экономические, политические и/или экологические условия необходимо изменить, чтобы способствовать полной реализации прав всех лиц с ограниченными возможностями?

Вам трудно понимать людей, потому что они не могут с вами связаться?

Какие недостатки в вашем доме заставили вас переехать сюда?

Какие-либо транспортные и финансовые проблемы мешают вам ездить куда угодно так часто и так далеко, как вы хотите?

Summary: Despite various attempts to define the word "disability", there is no generally accepted definition. The World Health Organization (WHO) takes into account the social dimensions of disability in the International Classification of Occupational Disability, Disability and Health and does not view disability simply as a "medical" or "biological" dysfunction.

WHO has defined two key concepts as follows:

Defects: Psychological, physiological or physical structure or dysfunction, as well as any deficiencies. For example, paralysis or visual impairment.

Disability: The inability of a person to perform a set of activities within the normal range (caused by defects) and the presence of any limitations. In order for a teacher to properly approach a child with a disability, it is important that he or she is aware of the patterns of disability. There are mainly medical and social models of disability. Medical model of disability. The traditional medical model of disability is also called the medical approach and focuses on the individual, describing him or her as having a problem. This model does not take into account environmental factors or environmental barriers that prevent an individual from being active in society. The medical model asks:

What happened to you?

Is your hearing problem your main difficulty in understanding people?

Did you move here because of health issues?

Do your health issues/disability often prevent you from going anywhere or going as far as you want?

The social model asks:

What's wrong with society? What social, economic, political and/or environmental conditions need to be changed to facilitate the full realization of the rights of all persons with disabilities?

Do you find it difficult to understand people because they cannot contact you?

What flaws in your home made you move here?

Are there any transportation and financial problems preventing you from traveling anywhere as often and as far as you want?

İNTRODUKSİYA OLUNMUŞ NOXUD NÜMUNƏLƏRİNİN RAPD MOLEKULYAR MARKERİ VASİTƏSİLƏ TƏDQİQİ

Açar sözlər: *noxud, Cicer arietinum L., RAPD marker, PZR analizi, DNT, klaster.*

N.İ.Muradlı, 2ci kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti, 23 Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, Bakı 1148

nrmn1706@gmail.com

S.Q.Həsənova, b.ü.f.d.

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., AZ1106, Azadlıq pr., 155

Seidehesenova86@gmail.com

Paxlalılar fəsiləsinin ən qədim becərilən nümayəndələrindən olan noxud (*Cicer arietinum* L.) zülalların ən yüksək mənimsənilmə faizilə (86%) səciyyələnir və bu xüsusiyyətinə görə dünya əhalisinin qida rasionunda mühüm yerlərdən birini tutur [1]. Noxud genofondunda mövcud kolleksiyaların genetik polimorfizminin öyrənilməsinə olan obyektiv tələbat, yüksək məhsuldar hibrid formaların yaradılması üçün lazım olan genetik informasiyanın kifayət qədər olmaması tədqiqat işinin mövzusunun seçimini şərtləndirmişdir. Genotiplərin bir-birindən fərqləndirilməsi bu proseslərin effektiv həyata keçirilməsi üçün vacib olub genbanklarda toxumun daha əsaslı şəkildə qorunub saxlanılmasına, seleksiya proqramlarında genetik ehtiyatların daha səmərəli istifadəsinə zəmin yaradır [2]. Son dövrlərdə molekulyar marker analizləri nəticəsində əldə olunan polimorfizmə əsaslanaraq uğurlu seleksiya işləri həyata keçirilir. Bu markerlər eyni növün müxtəlif genotipləri arasındakı genetik əlaqəni və polimorfizmi daha dərindən tədqiq etməyə, hər bir nümunənin genetik unikallığını qiymətləndirməyə, nadir və yüksəktezlikli amplikonları aşkar etməyə imkan verir ki, bu da seleksiyaçı və genetiklər üçün zəngin polimorfizm mənbəyidir [2, 3, 4]. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, noxud bitkisinin 32 nümunədən ibarət yeni kolleksiyasında genotiplər arasındakı polimorfizmi tədqiq etmək üçün RAPD marker analizindən istifadə olunmuşdur (cədvəl 1). Aparılan PZR analizi nəticədə uzunluğu 100-3000 n.c. arasında dəyişən 70 amplikon sintez olunmuşdur ki, bu amlikonların 54-ü polimorfdur. İstifadə etdiyimiz praymerlər arasında amplikonların ən yüksək miqdarına OPG 14 (10 amplikon), OPD 18 (10 amplikon) və OPR 2 (9 amplikon) praymerləri, ən az miqdarına isə OPC 19, OPA 08 praymeri malik olmuşdur. Genetik Müxtəliflik İndeksinin (GMİ) ən yüksək qiyməti (0,97) OPB 08, ən aşağı qiyməti (0,66) isə OPA 10 praymerində qeydə alınmışdır. OPG 14 praymeri ilə 8-i polimorf olmaqla, 100-2800 n.c uzunluğunda 10 amplikon, OPD 18 praymeri ilə 100-1500 n.c. uzunluğunda 7-si polimorf olmaqla 10 amplikon sintez olunmuşdur. Ümumilikdə 10 RAPD praymeri üçün müəyyən olunan polimorfizmin qiyməti isə 62,5-100% arasında dəyişmiş, OPR3 və OPB 08 praymerlərində 100% polimorfizm qeydə alınmışdır. Amplikonların orta sayı hər

praymerə görə 7-ə bərabər olmuşdur ki, bu da qeyd olunan praymerlərin noxud bitkisinin DNT polimorfizminin təyinində effektivliyini bir daha təsdiqləyir. Təyin edilmiş genetik müxtəlifliyin orta qiyməti 0.84 olmuş, istifadə olunan praymerlər arasında zəngin genetik müxtəliflik OPB 08 (0.95) və OPR 3 (0.93), zəif genetik müxtəliflik isə OPR 2 (0.66) praymerləri ilə müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 1.

İstifadə edilən RAPD praymerlər, sintez olunmuş amplikonların sayı, polimorfizm və genetik müxtəliflik indeksi (GMİ)

	Praymer	Ardıcıllıq (5' – 3')	Amplikonların sayı, ədəd	Polimorf amplikonların sayı, ədəd	Polimorfizm (%-lə)	Mİ
	OPG 14	AGC GCC GTC T	10	8	80.0	0.79
	OPD 20	ACC CGG TCA C	8	6	75.0	0.80
	OPR 2	CAC AGC TGC C	9	7	66,7	0.66
	OPC 19	GTT GCC AGC C	4	3	75,0	0.74
	OPR 3	ACA CAG AGG G	5	5	100.0	0.93
	OPD 18	GAG AGC CAA C	10	7	70.0	0.85
	OPA 10	GTG ATC GCA G	8	5	62,5	0.87
	OPA-07	GAAACGGGTG	6	5	80.0	0.78
	OPA-08	GTGACGTAGG	4	2	50.0	0.48
	OPB-08	GTCCACACGG	6	6	100.0	0.95
Cəm:			70	54	74	
Orta qiymət:			7,0	5,4	73,9	0,84

Tədqiq olunan praymerlərdən OPG 14, OPD 20, OPR 2, OPD 18, OPR 3, OPA 07 və OPB-08 noxud bitkisində genetik polimorfizmin tədqiqi üçün əlverişli hesab olunmuşdur. Noxud bitkisində RAPD marker sisteminin diskrimnasiya qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün EMR (Multipleksin effektivliyi) və MI (marker indeksi) parametrləri öyrənilmişdir. EMR və Mİ dəyərləri nə qədər yüksəkdirsə praymerlər bitki üçün bir o qədər effektlidir. Tədqiqat işində EMR və MI qiymətləri müvafiq olaraq 5,54-10,33 və 1,68-3,51 arasında dəyişmişdir. Marker indeksinin ən yüksək qiyməti (3,51) 10 bənd sintez olunan OPG 10 praymerində, ən aşağı qiyməti (1,68) isə 4 bənd sintez olunan OPC 19 praymerində müşahidə olunmuşdur. Digər tədqiqat işlərində də qeydə alındığı kimi ümumi və polimorf allellərin sayı çox olan primerlərdə marker indeksinin qiyməti daha yüksək olmuşdur [2]. Tədqiq olunan noxud genotipləri arasında SPSS komputer proqramı vasitəsilə klaster analizi aparılmış, hesablanmış Jaccard oxşarlıq indeksinin qiyməti 0.231-0.693 arasında

dəyişmişdir (şəkil 1). Tədqiqat obyekti kimi seçilmiş noxud genotipləri 4 müxtəlif klasterdə qruplaşmışdır. Birinci klasterə daxil olan 15 nümunə arasında genetik oxşarlıq indeksinin (GOİ) minimum və maksimum qiymətləri müvafiq olaraq 0.139 və 0.675 qeydə alınmışdır. Analiz zamanı birinci klasterdə yer alan bir-birinə ən yaxın genotiplər Flip13-52c və Flip13-53c, Flip13-56c və Flip13-57c, Flip13-36c və Flip13-48c (GOİ=0,675), ən uzaq genotiplər isə Flip13-58c Flip 13-59c (GOİ=0,19) genotipləri olmuşdur. İkinci klasterə daxil olan 7 nümunə arasındakı genetik oxşarlıq əmsalı 0.21-0.62 olmuşdur. Bu klasterdə Flip 13-66c və Flip 13-47c genotipləri ən yaxın, Flip 13-43c isə qrupun digər nümunələrindən uzaq genetik məsafədə yerləşmişdir. Qrup üzrə genetik baxımdan bir-birinə ən uzaq Flip 13-67c və Flip 13-69c nümunələridir. Üçüncü klaster 6 nümunədən (Flip 13-74c, Flip 13-75c, Flip 13-72c, Flip 13-65c, Flip 13-102c, Flip 13-54c) ibarətdir, bu qrupa daxil olan Flip 13-102c nümunəsinin digər nümunələrlə oxşarlıq indeksinin minimum və maksimum qiymətləri 0,24-0,58 hesablanmışdır. Dördüncü klasterə isə GOİ 0.34 olan iki nümunə (Flip 13-30c və Flip 13-31c) daxil olmuşdur.

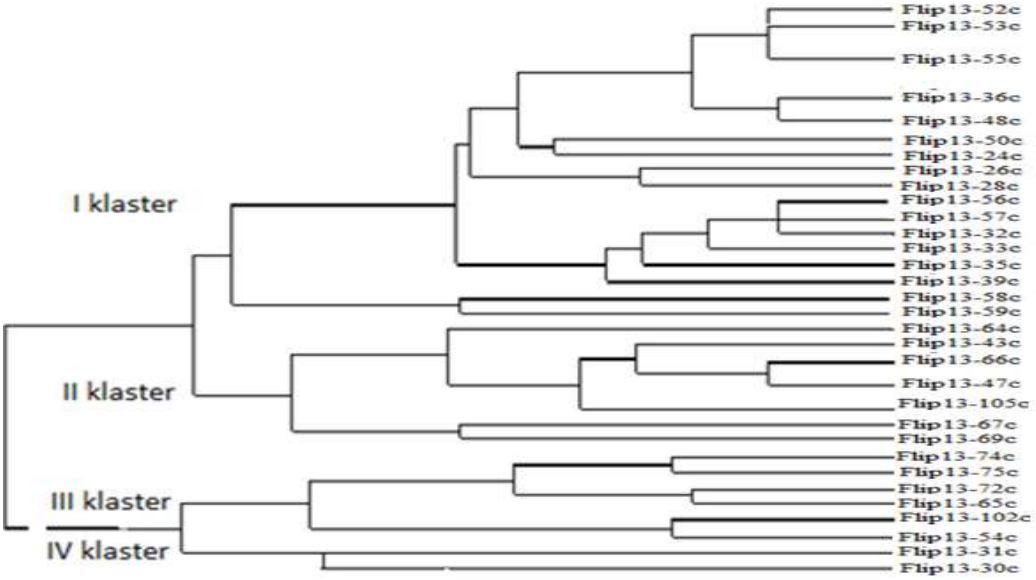

Şəkil 1. RAPD metodu ilə 32 noxud genotipinin genetik qohumluğunu əks etdirən dendroqram.

Tədqiqatın nəticəsi noxud kolleksiyasında orta səviyyədə genetik dəyişkənliyin olduğunu bir daha təsdiq edir ki, bu da onun dar genetik bazasının olması ilə əlaqəlidir [3]. Genotiplərin müxtəlifliyi haqqında əldə olunan biliklər onların yetişdirmə prosesində istifadəsinin səmərəliliyini artıracaq və ölkənin ekoloji və coğrafi şəraitinə uyğunlaşdırılmış yeni sortların yaradılması məqsədilə aparılan seleksiya işlərini sürətləndirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Gautam A.K., Srivastava N., Chauhan A.K., Bhagyawant S.S. Analysis of wild chickpea seed proteins for lectin composition. Int J Curr Res Acad Rev 2017, v.5, p.8-14.
2. Gautam A.K., Gupta N., Bhadkariya R., Srivastava N., Bhagyawant S.S. Genetic diversity analysis in chickpea employing ISSR markers. Agrotechnology 2016, v.5, p.1000152.
3. Singh P.K., Sharma H., Srivastava N., Bhagyawant S.S. Analysis of genetic diversity among wild and cultivated chickpea genotypes employing ISSR and RAPD markers. Am J Plant Sci 2014., v.5, p.676-682.
4. Talebi R., Fayaz F., Mardi M., Pirsyedi S.M., Naji A.M. Genetic relationships among chickpea (Cicer arietinum) elite lines based on RAPD and agronomic markers. Int J Agri Biol 2008, v.10, p.301-305.

STUDY OF INTRODUCED CHICKPEA SAMPLES USING RAPD MOLECULAR MARKER

Keywords: chickpea, Cicer arietinum L., RAPD marker, PCR analysis, DNA, klaster

N.I.Muradli, *2nd year master's student*
Baku State University, 23 Academician Zahid Khalilov Street, Baku 1148
nrmn1706@gmail.com
S.G.Hasanova, *Ph.D in biological sciences*
The Genetic Resources Institute of ANAS, Republic of Azerbaijan, Baku, AZ1106, 155 Azadlig ave.
Seidehesenova86@gmail.com

In this study 10 (RAPD) marker was used in this study for the identification of 32 chickpea (Cicer arietinum L.) genotypes, from which 70 loci were obtained, and 54 of them were polymorphic. The highest polymorphism was detected in OPG 14, OPD 20, OPR 2, OPD 18, OPR 3, OPB-08 and OPA-07 primers. The mean value of the genetic diversity index was determined 0,24-0,75, and Jaccard's Similarity Coefficient was calculated as 0.231-0.693. The effectiveness of multiplex and index of that marker values were changed between 5,54-10,33 and 1,68-3,51 respectively. Cluster analysis was performed by using the SPSS software package in order to differ or grouping of chickpea genotypes. All genotypes were grouped in 4 clusters. From genetic point of view, the highest genetic distance was observed among Flip 13-30c and Flip 13-31c, Flip 13-67c and Flip 13-69c , Flip 13-50c and Flip 13-105c.

ИЗУЧЕНИЕ ИНТРОДУЦИРОВАННЫХ ОБРАЗЦОВ НУТЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МОЛЕКУЛЯРНОГО RAPD МАРКЕРА

Ключевые слова: нут, *Cicer arietinum* L., *RAPD маркер, ПЦР-анализа, DHT,* кластер.

Н.И.Мурадлы, магистрант 2 курса,
Бакинский государственный университет, ул. Академика Захида Халилова, 23, Баку 1148
nrmn1706@gmail.com
С.Г.Гасанова, кандидат биологических наук
Институт Генетических Ресурсов НАНА, Азербайджанская Республика, Баку, AZ1106, пр. Азадлыг 155.
seidehesenova86@gmail.com

В данном исследовании для идентификации 32 генотипов нута (Cicer arietinum L.) были использованы 10 маркеров (RAPD), из которых были получены 70 локуса, 54 из них были выявлены полиморфными. Наибольший полиморфизм обнаружен у праймеров OPG 14, OPD 20, OPR 2, OPD 18, OPR 3, OPB-08 и OPA-07. Среднее значение индекса генетического разнообразия был рассчитан как 0,24-0,75, а коэффициент Жаккара 0.231-0.693. Эффективность мультиплекса и индекс маркера изменялись в пределах 5,54-10,33 и 1,68-3,51 соответственно. Кластерный анализ проводили с использованием программного пакета SPSS для различения или группировки генотипов нута. Все генотипы были сгруппированы в 4 кластеров. С генетической точки зрения наибольшая генетическая дистанция наблюдалась среди Flip 13-30c и Flip 13-31c, Flip 13-67c и Flip 13-69c , Flip 13-50c и Flip 13-105c.

MAVI YAŞIL SIYANOBAKTERIYALARDAN ƏLDƏ EDILƏN EKSTRAKTLARIN ANTIMIKROBIAL FƏALIYYƏTLƏRININ TƏDQIQI

Aytən Məmmədova Rasim qızı
Eskişehir Teknik Universiteti
Biotexnologiya üzrə tədqiqatçı
aytenmemmedova2109@gmail.com

XÜLASƏ

İnsanların öz mənfəətləri üçün istifadə etməyə başladıqları təbii sərvətlər arasında mikroorqanizmlər çox mühüm yer tutur. Fotosintetik, qram-mənfi mavi-yaşıl yosunların bu istiqamətdə mühim rolu vardır. Tədqiqatda on siyanobakteriya ekstraktlarının antimikrobial təsir mexanizması beş patogen bakteriya (*Bacillus cereus, Micrococcus luteus, Enterobacter aerogenes, Streptococcus faecalis, Escherichia coli*) və iki maya *(Candida albicans, Candida krusei)* ilə yoxlanılmışdır. İki bakteriya (*Streptococcus faecalis, Escherichia coli)* və mayalara qarşı aqar blokların ətrafında heç bir şəffaf zona əmələ gəlməmiştir. *Bacillus cereus* bakteriyasına beş fərqli siyanobakteriya ekstraktı (2, 4, 5, 8, 10), *Micrococcus luteus* bakteriyasına üç fərqli siyanobakteriya ekstraktı (2, 8, 9), *Enterobacter aerogenes* bakteriyasına isə yeddi fərqli siyanobakteriya ekstraktı (2, 4, 5, 6, 8, 9, 10) antimikrobial təsir mexanizması göstrərmiştir. Maksimum inhibə zonanı *Enterobacter aerogenes* bakteriyasında 5 nömrəli siyanobakteriya ekstraktı, minimum inhibə zonanı isə *Bacillus cereus* bakteriyasında 2 və 5 nömrəli siyanobakteriya ekstraktı və *Enterobacter aerogenes* bakteriyasında isə 2, 5, 6 və 9 nömrəli siyanobakteriya ekstraktlarında müəyyən edilmiştir.

Açar sözlər: Siyanobakteriya, antimikrob, ekstrakt

GİRİŞ

Əvvəllər mavi-yaşıl bakteriya və “Cyanophyta” adlanan bu canlılar üçün son illərdə “Cyanobacteria“ adı təklif edilmişdir. Son illərdə “Cyanophyta” və “Cyanobacteria” bu mikroorqanizmlərin sinonimi kimi istifadə edilir (Van den Hoek vb., 1995). Siyanobakteriyalara "mavi-yaşıl yosunlar"da deyilir, lakin onların prokaryotik hüceyrələri, o cümlədən membranla örtülmüş xloroplastların olmaması onları eukaryotik olan digər yosunlardan fərqləndirir. (Ulcay vb., 2017). Mikroyosunlar xlorofillə yanaşı, fikobiliproteinlər və karotenoidlər kimi bir çox piqmentləri də sintez edir. Bəzi növlərdə bu piqmentlər ilkin piqmentlərdən daha yüksək konsantrasiyalarda tapıla bilər (Awad, 2000).

Siyanobakteriyalar genetik cəhətdən çox müxtəlifdir; Onlar hər yerdə geniş yaşayış yerlərini tuturlar, bəlkə də dünyanın ən yaşlı sakinləri kimi öz qabaqcıl əcdadlarının bacarıqlarını nümayiş etdirirlər (Allen, 1984).

Mavi yaşıl yosunlar həmçinin vitamin B, vitamin E, beta-karoten, manqan, sink, mis, dəmir, selenium kimi qida maddələrini və γ linolenik turşusu kimi əsas yağ turşularını ehtiva edir (Gupta vb, 2013). Bunlara həmçinin müxtəlif osmotik stresslər altında

siyanobakteriyalar tərəfindən sintez edilən yeni polimerlərin, karbohidratların (məsələn, qlükozilqliserin, trehaloza və saxaroza) potensial mənbələri daxil edilmişdir (Santillan, 1982). Onun müxtəlif sahələrdə, xüsusən də kənd təsərrüfatında (bioloji gübrələr, rizobakteriyaların böyüməsini təşviq edən bitkilər və bionəzarət agentləri kimi) potensial tətbiqləri mövcuddur (Pabuçcu vb., 1999).

Məlumdur ki, siyanobakteriyalar müxtəlif bioloji təsirlərə malik geniş çeşiddə ikincil metabolitlər əmələ gətirirlər (Kaushik vb.,2009). Son tədqiqatlar şirin suda yaşayan mavi yaşıl yosunlarda xərçəng əleyhinə, antimikrobial, antifungal və ya iltihab əleyhinə və digər farmakoloji fəaliyyət göstərən bəzi bioaktiv birləşmələrin olduğunu göstərir (Kailash vb., 2010).

Mikroyosunlar geniş və effektiv antimikrobial fəaliyyətə malik antibiotiklərin mühüm mənbəyidir (Rauha vb., 2000). Bu mikroorqanizmlərin antimikrob fəaliyyəti onların yağ turşuları, akril turşuları, halogenləşdirilmiş alifatik birləşmələr, terpenoidlər, sterollar, kükürdlü heterosiklik birləşmələr, karbohidratlar, asetogeninlər və fenollar kimi birləşmələri sintez etmək qabiliyyətindən asılıdır. Mikroyosun ekstraktlarının antimikrobiyal fəaliyyəti onların lipid tərkibi ilə bağlıdır (Demorais vb., 2015). *Escherichia coli, Pseudomonas aeruginosa, Staphylococcus aureus və Staphylococcus epidermidis* kimi insan patogenlərinə qarşı mikroyosunların antimikrobiyal fəaliyyəti γ-linolenik turşusu, eikosapentaenoik turşusu, heksadekatrienoik turşusu, dokosaheksamit turşusu, arasin turşusu, palmitoleik turşu tərkibi ilə əlaqələndirilir (Eom vb., 2012). Yağ turşuları mikroorqanizmlərin müxtəlif strukturlarına təsir göstərir; lakin ən çox təsirlənən hüceyrə membranlarıdır (Soliman vb., 1994).

Yosunların böyüməsini tənzimləyən ən mühüm parametrlər; qida keyfiyyəti və miqdarı, işıq, pH, qarışdırma, duzluluq və temperatur hesab olunur. Optimal parametrlər və dözümlülük diapazonları növlərə görə dəyişəbilir (Cirik, 2012). Fotosintez zamanı lipidlər, zülallar və karbohidratlar təkcə işıq və qida maddələrindən istifadə etməklə əmələ gəlir (Ak vb., 2012). Bu metabolik məhsulların miqdarı ətraf mühit şəraiti ilə bağlıdır. Günəş işığının miqdarı və intensivliyi, CO_2 səviyyələri, pH, temperatur, qida maddələrinin mövcudluğu bu şərtlər arasındadır (John vb., 2005).

Yosunların böyüməsi üçün karbon, hidrogen və oksigendən ibarət qeyri-mineral qidalar da lazımdır. Ətraf mühit şəraiti (işıq və temperatur) və qeyri-mineral qidalar, makronutrientlər və mikroelementlər mikroyosunların biokimyəvi tərkibinə böyük təsir göstərir (Juneja vb., 2013).

Yosunların patogen mikroorqanizmlərə qarşı aktiv birləşmələr mənbəyi olması müxtəlif tədqiqatlarla təsdiq edilmişdir (Ishada vb., 1997).

Tədqiqatda dəniz yosunları növlərinin etanol və lipiddə həll olan ekstraktların qram-müsbət və qram-mənfi bakteriyalara və göbələk mikroorqanizmlərinə qarşı aktivliyi qiymətləndirilmiş və növlərin 80 %-dən çoxunun qram-müsbət bakteriyalara qarşı aktiv olduğu bildirilmişdir (Najdenski vb., 2013).

Başqa bir araşdırmada *Rhodophyta, Chlorophyta* və *Phaeophyta* növlərinin xam ekstraktlarının *B. subtilis, S. aureus, E. coli, Klebsiella pneumoniae* və *Candida*

albicans növlərinə qarşı antimikrobiyal fəaliyyət göstərdiyi müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə, Kaliforniya körfəzindən *L. johnstonii, D. flabellata* və *U. lactuca-nın* efir ekstraktların qızılı stafilokoklara qarşı təsirli olduğu təsdiq edilmişdir. *E. coli, Bacillus cereus, B. subtilis* və *Staphylococcus epidermidis*'ə qarşı isə heç bir təsir müşahidə edilməmişdir (Beena və Krishnika, 2011).

Təsir mexanizminə görə antimikroblar beş sinifə bölünür:

1. Bakteriyaların hüceyrə divarının sintezini maneə törədənlər
2. Zülal sintezini maneə törədənlər
3. Sitoplazma membranının keçiriciliyini artıraraq fəaliyyət göstərənlər
4. DNT və ya mRNT sintezini pozanlar
5. Bakteriyaların metabolizmi üçün zəruri olan maddələrin sintezinə mane olanlar (Kohanski vb., 2010)

Tədqiqat Metodu

Göy yaşıl Siyanobakteriyaların İnkişafı

Mikroyosunların yetişdirilməsi üçün böyümə şəraiti mikroorqanizmlərin metabolizminə təsir edən mühüm amillərdən biridir. Bir çox tədqiqatçılar inkubasiya, temperatur, pH, böyümə müddəti, duzun tərkibi, işığın intensivliyi və media komponentlərinin mikrob əleyhinə agentlərin sintezinə təsirini öyrənmişlər (Febles vb., 1995).

Siyanobakterilaron inkişafı davamlı işıqlandırma şəraitində BG11 mühitində istehsal edilimiştir (Şəkil 1.).

Şəkil 1. Göy yaşıl siyanobakteriyalar

Siyanobakteriyaların Ektraksiyası

Ekstraksiya üsulu və həlledici seçimi ekstraktın fiziki və kimyəvi xassələrinə təsir göstərir. Dəniz yosunlarından antimikrobial maddələrin bərpası üçün müxtəlif ekstraksiya

protokolları mövcuddur (Glombitza və Koch, 1989). Bunlara Soxhlet çıxarılması və üzvi həlledicilərin, fermentlərin və ya bakterial fermentasiyanın istifadəsi də daxildir. Protokollarda müxtəlif ekstraksiya temperaturlarından, vaxtlarından, pH diapazonlarından və konsentrasiyalardan istifadə edilir. Bütün bu dəyişənlər son antimikrobial məhsulun effektivliyinə təsir göstərir (Shannon və Abu-Ghannam, 2016).

İnkubasiyanın sonunda nümunələr sentrifuqadan keçirilir və supernatant çıxarıldıqdan sonra qurudulmuşdur. Tamamilə qurudulmuş material bir havan istifadə edilərək toz halına gətirilmişdir. Nümunələr metanolla qarışdırılıb, 12 saat soyuducuda saxlanılmıştır. Daha sonra nümune 5 dəqiqə sonikasiya edilmiştir. Ekstrakt sentrifuqa edilərək, həll olunan fraksiya 45° C'də quruyana qədər buxarlandırılmıştır. Quru ekstrakt ölçülərək, 20%'lik DMSO ilə 10mq/ml konsentrasiyaya qədər həll edilmiştir.

Bakteriya ştammları

Cari tədqiqatda beş bakteriya (*Bacillus cereus, Micrococcus luteus, Enterobacter aerogenes, Streptococcus faecalis, Escherichia coli*) və iki maya *(Candida albicans, Candida krusei)* analiz üçün istifadə edilmişdir. Bakteriya ştammları Mueller Hinton aqarda (MHA) 37°C-də bir gecə inkubasiya edilmişdir. Mayalar Sabouraud dekstroz aqarında (SDA) 37°C-də 24-48 saat inkubasiya edilmişdir (Thanigaivel vb., 2015).

Aqar quyu diffuziya üsulu

Aqar disk diffuziya üsulu antimikrobial effektivliyini qiymətləndirmək üçün tədqiqatçılar tərəfindən geniş istifadə edilir (Pérez vb.,2016). Bu üsulda test materialı aqara diffuziya edilir və diffuz edildiyi qədər test mikroorqanizmlərini inhibə edir.

Mikroorqanizmlərin homojen paylanması üçün müvafiq bakteriya kulturası Muller Hinton aqarlı petri qablarına, maya kulturası isə Sabouraud dekstroz aqarlı petri qablarına tökülüb, petrinin hər tərəfinə yayılmıştır. Steril şəraitdə 8 mm diametrli quyular açılıb və quyulara DMSO'da həll edilmiş 50 µl yosun ekstraktları əlavə edilmiştir. Petri qabları 24 saat ərzində 37 ° C-də inkubasiya edilmiştir. İnkubasiya dövrünün sonunda inhibə zonası ölçülmüştür.

Nəticə

Tədqiqatda aqar quyu diffuziya üsulu ilə on fərqli siyanobakteriya ekstraktlarının antimikrobial təsir mexanizması beş bakteriya (*Bacillus cereus, Micrococcus luteus, Enterobacter aerogenes, Streptococcus faecalis, Escherichia coli*) və iki maya *(Candida albicans, Candida krusei)* tərəfindən müəyyən edilmişdir.

Həlledici kimi istifadə edilən DMSO test bakteriyalarına antimikrobial təsir göstərmədiyi əvvəlcədən müəyyən edilmiştir.

37 °C-də 24 və 48 saatlıq inkubasiya dövrünün sonunda disklər ətrafında inhibə zonalarının əmələ gəlib-gəlmədiyi müşahidə edilmiş və disklər ətrafında əmələ gələn inhibə zonaları millimetrik xətkeşlə ölçülmüşdür (Şəkil 2.).

Tədqiqatda istifadə edilən on siyanobakteriya ekstraktlarında beş bakteriyadan iki bakteriya (*Streptococcus faecalis, Escherichia coli*) və iki mayada *(Candida albicans, Candida krusei)* disklər ətrafında heç bir zona görülmədiyi üçün antimikrobial təsir göstərmədiyi müşahidə edilmişdir.

Enterobacter aerogenes patogen bakteriyası on siyanobakteriya ekstraktından yeddi ekstrakt tərəfindən inhibə edilmişdir. Bunlar 2 (9 mm), 4 (12 mm), 5 (9 mm), 6 (9 mm), 8 (14 mm), 9 (9 mm), 10 (12 mm) nömrəli siyanobakteriya ekstraktlarıdır.

Bacillus cereus patogen bakteriyası on siyanobakteriya ekstraktından beş ekstrakt tərəfindən inhibə edilmişdir. Bunlar 2 (9 mm), 4 (11 mm), 5 (9 mm), 8 (10 mm), 10 (11 mm) nömrəli siyanobakteriya ekstraktlarıdır.

Micrococcus luteus patogensı bakteriya on siyanobakteriya ekstraktından üç ekstrakt tərəfindən inhibə edilmişdir. Bunlar 3 (11 mm), 8 (10 mm), 9 (13 mm) nömrəli siyanobakteriya ekstraktlarıdır.

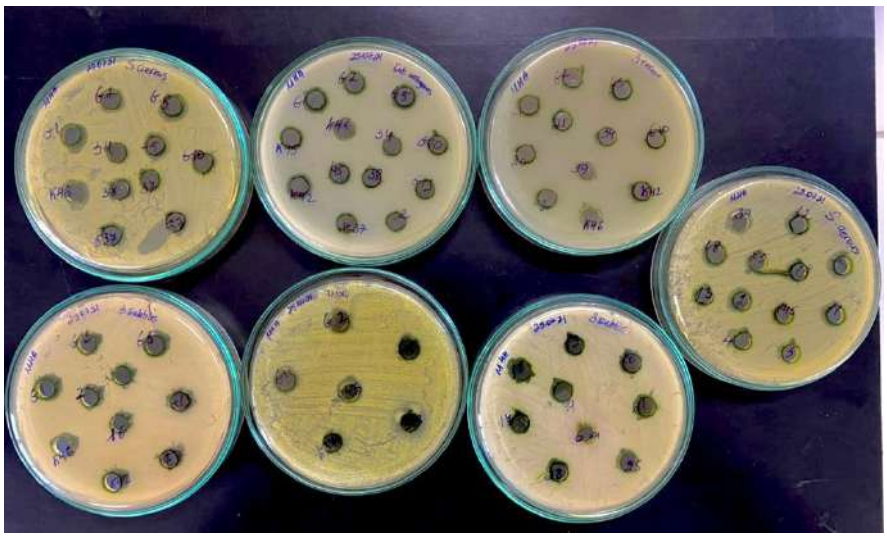

Şəkil 2. Antimikrobial təsir mexanizması

Antimikrobial təsirli ekstraktlara nəzər yetirsək , 8 nömrəli ekstrakt *Enterobacter aerogenes* ştammı ilə edilən nəticəyə görə bakteriya ştammları arasında ən yüksək təsir mexanizmasına malik olduğu görülmüşdür**.**

Ən az təsir mexanizmanı *Bacillus cereus* patogen bakteriyada 2 və 5 siyanobakteriya ekstraktları, *Enterobacter aerogenes* patogen bakteriyada 2, 5, 6 və 9 siyanobakteriya ekstraktları olduğu müəyyən edilmişdir.

Nəticədə tədqiqatımızda istifadə edilən on müxtəlif yosun növü istifadə edilərək əldə edilən ekstraktlar sınaqdan keçirilmiş bakteriya və maya mikroorqanizmlərinə

qarşı müxtəlif dərəcədə antimikrobial təsir göstərdiyi müəyyən edilmiş və infeksiyaların müalicəsində əlavə olaraq istifadə edildiyi sübut edilmişdir.

Az xərclə istehsal oluna bilən mikroyosun növlərindən əldə edilən ekstraktlardan bəzək bitkilərinin bakteriya və ya göbələk mikroorqanizmlərindən mühafizəsi, həmçinin bitkilərin xəstəliklərdən qorunması üçün istifadə oluna bilər.

Aytan Mammadova Rasim

Summary

Microorganisms are one of the most important natural resources that humans have begun to use for their own production. Photosynthetic, gram-negative blue-green algae play an important role in this regard. For this reason, five pathogenic bacteria (Bacillus cereus, Micrococcus luteus, Enterobacter aerogenes, Streptococcus faecalis, Escherichia coli) and two yeasts (Candida albicans, Candida kruce) were studied for the antimicrobial action mechanism of ten cyanobacteria extract. A transparent area against the two bacteria Streptococcus faecalis, Escherichia coli and yeasts was not observed around the agar blocks. Five different cyanobacterial extracts in Bacillus cereus (2,4,5,8,10), three different cyanobacterial extracts in Micrococcus luteus (2,8,9), seven different cyanobacteria in Enterobacter aerogenes (2,4,5) extract, 6, 8,9,10) found antimicrobial action mechanism. The maximum inhibitory zone is found in cyanobacteria extract No. 5 in Enterobacter aerogenes bacteria, the minimum inhibition zone is found in cyanobacteria extracts in Bacillus cereus bacteria No. 2 and 5 and cyanobacteria extracts in counts 2, 5, 6 and 9 in Enterobacter aerogenes.

Айтен Мамедова Расим

Резюме

Микроорганизмы являются одним из важнейших природных ресурсов, которые люди начали использовать для собственного производства. Важную роль в этом отношении играют фотосинтетические грамотрицательные сине-зеленые водоросли. По этой причине пять патогенных бактерий (Bacillus cereus, Micrococcus luteus, Enterobacter aerogenes, Streptococcus faecalis, Escherichia coli) и два вида дрожжей (Candida albicans, Candida kruce) были изучены на предмет механизма антимикробного действия экстракта десяти цианобактерий. Вокруг блоков агара не наблюдалось прозрачной зоны против двух бактерий Streptococcus faecalis, Escherichia coli и дрожжей. Пять различных экстрактов цианобактерий в Bacillus cereus (2,4,5,8,10), три различных экстракта цианобактерий в Micrococcus luteus (2,8,9), семь различных экстрактов цианобактерий в экстракте Enterobacter aerogenes (2,4,5), 6 , 8,9,10) установлен противомикробный механизм действия. Максимальная ингибирующая зона обнаружена у экстракта цианобактерий № 1. 5 у бактерий Enterobacter aerogenes, минимальная зона ингибирования обнаружена в экстрактах цианобактерий у бактерий Bacillus cereus No. 2 и 5 и экстракты цианобактерий в количестве 2, 5, 6 и 9 в Enterobacter aerogenes.

Ədəbiyyat

1. Ak İ., Cirik S., Göksan T. ve Koru E., (2012). "Effect Of Salinity On Growth Characteristics And Pigment Composition Of Two Strains Of Dunaliella Viridis Teodoresco: Laboratory And Outdoor Studies", Fresenius Environmental Bulletin, 21:337-342.
2. Allen, M. M. 1984. Cyanobacterial cell inclusions. Ann. Rev. Microbiol., 38:1-25.
3. Awad, N. E., (2000). "Biologically Active Steroid from the Green Alga Ulva lactuca", Pharmacognosy and Chemistry of Medicinal Plants Department, National Research Center, View issue TOC, 14(8):641–643.
4. Beena, B. N. ve Krishnika, A., (2011). "Antibacterial Activity of Freshwater Microalga (Scenedesmus sp.) Against Three Bacterial Strains", J. Bio sci. Res.,2:10.
5. C.Santillan,MassproductionofSpirulina,Experientia 38, 40–43, (1982).
6. Demorais, M. G., Silvavaz, B. D., Morais, E. G. ve Vieira Costa, J. A., (2015). "Biologically Active Metabolites Synthesized by Microalgae", Laboratory of Microbiology and Biochemistry, J. Nat. Prod., 75 (3): 311–335
7. Eom, S.H., Kim, Y.M. ve Kim, S.K., (2012). "Antimicrobial Effect Of Phlorotannins from Marine Brown Algae", Food Chem. Toxicol. 50, 3251– 3255.
8. Febles, C.I., Arias, A., Gil-Rodriguez, M.C., Hardisson, A. and Sierra-Lopez, A. 1995. In vitro study of antimicrobial activity in algae (Chlorophyta, Phaeophyta and Rhodophyta) collected from the coast of Tenerife (in Spanish). Anuario del Instituto deEstudios Canarios 34: 181–192.
9. Glombitza, K.W. and Koch, M. 1989. Secondary metabolites of pharmaceutical potential.İn Algal and Cyanobacterial Biotechnology ed.Cresswell,R.C.,Ress,T.A.V and Shah,N. Pp.161-238.Harlow,UK:Longman Scientific&Technical.
10. Ishada, K., Matsuda, H., Murakami, M. and Yamaguchi, K. 1997. Kawaguchipeptin B, an antibacterial cyclic undecapeptide from the cyanobacterium *M. Aeroginosa*. J. Nat. Prod., 60:724-726.
11. John, M.D., Whitton, B.A. and Brook, A.J. 2005. The Freshwater Algal Flora Of British Isles, An Identification Guide to Freshwater and Terrestrial Algae, The British Phicologial Society, UK .
12. Juneja, A., Ceballos, R.M. ve Murthy, G.S., (2013). "Effects Of Environmental Factors and Nutrient Availability on the Biochemical Composition of Algae for Biofuels Production", Energies, 6(9): 4607-4638
13. Kailash, N., S.C. Bhardwaj and Y.M. Bahuguna, 2010. Screening of Thermophilic cyanobacteria isolated from Tapoban Geothermal field, Uttarakhand Himalaya for the Production of Antibacterial Compounds. Asian J. Exp. Biol. Sci., 1: 787-791.
14. Kaushik, P., A. Ghauhan, G. Chauhan and P. Goyal, 2009. Antibacterial Potential and UV-HPLC Analysis of Laboratory Grown Culture of Anabaena variabilis. Inter. J. Food Safe., 11: 11-18.

15. Kohanski, M. A., Dwyer, D. J. ve Collins, J. J., (2010). “How Antibiotics Kill Bacteria: from Targets to Networks”, Nat Rev Microbiol. 2010 Jun; 8(6): 423– 435.
16. Najdenski, H. M., Gigova Liliana, G., Iliev Ivan, I., Pilarski Plamen, S., Jaromir, L., Tsvetkova Iva, V., Ninova Mariana, S. ve Kussovski Vesselin, K., (2013). “Antibacterial and Antifungal Activities of Selected Microalgae and Cyanobacteria”, International Journal of Food Science and Technology, 48(7):1533–1540
17. Pabuçcu, K., Altuner, Z. and Gör, M.Ö. 1999 Yeşilırmak Nehri (Tokat) bentik alg florası. In: 1st Int. Symp. on Protection of Natural Environmental and Ehrami Karaçam, 23-25th September 1999, Kütahya, 251-258.
18. Pérez, M. J., Falqué, E. ve Domínguez, H., (2016). “Antimicrobial Action of Compounds From Marine Seaweed”, Mar. Drugs, 14, 52.
19. Rauha, J., Remes, S., Heinonen, M., Hopia, A., Kahkönen, M., Kujala, T., Pihlaja, K., Vuorela, H. and Vuorela, P. 2000. Antimicrobial effects of Finnish plant extracts containing flaconoids and other phenolic compounds. Intern. J. Food Microbiol. 56: 3-12.
20. Sanmukh, S., Bruno, B., Ramakrishnan, U., Khairnar, K., ve Swaminathan, S., (2014). “Bioactive Compounds Derived from Microalgae Showing AntimicrobialActivities”, J Aquac Res Development 5:3.
21. Shannon, E., ve Abu-Ghannam, N., (2016). “Antibacterial Derivatives of Marine Algae: an Overview of Pharmacological Mechanisms and Applications”, Mar. Drugs, 14, 81.
22. Soliman, F.M., El-Tohamy, S.F., Fathy, M.M., Ramdan, A., Afify, N.A. and Sanad, O.A. 1994b. Phytochemical and biological investigation of *Jania rubens* (L.) Lamx. Amino acids, proteins, nitrogenous bases and biological screening. J Drug Res Egypt 21: 155–164.
23. Thanigaivel, S., Vijayakumar, S., Gopinath, S., Mukherjee, A., Chandrasekaran, N. ve Thomas, J., (2015). “In vivo and In vitro Antimicrobial Activity of Azadirachta İndica (Lin) Against Citrobacter Freundii Isolated from Naturally İnfected Tilapia (Oreochromis mossambicus)”, Aquaculture 433:115–118.
24. Ulcay, S. O., Kurt, O., Ozturk, M., & Guner, H. (2017). ALGAE MICROFLORA OF pamukkale thermal water (unesco, 485) 45 years ago and now. *Feb-fresenius environmental bulletin*, 4153.
25. V. Gupta, S. K. Ratha, A. Sood, V. Chaudhary, R. Prasanna, New insights into the biodiversity and applications of cyanobacteria (blue-green algae)— Prospects and challenges. Algal. Res. 2, 79–97, (2013).
26. Van den Hoek, C., Mann, D.G. and Jahns, H.M., 1995. Algae, An introduction to phycology. Cambridge Un. UK.

MƏRCİMƏK GENOTİPLƏRİNİN STATİSTİK ÜSULLARLA MÜQAYİSƏLİ STRUKTUR ANALİZİ

Açar sözlər: mərcimək, məhsuldarlıq, korrelyasiya, variyasiya, klaster analizi

Ş.T.Zülfüqarova, magistrant, **S.Q.Həsənova2**, *b.ü.f.d.*
1. Bakı Dövlət Universiteti, 23 Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, Bakı 1148;
2. AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, Azərbaycan R., Bakı ş., AZ1106, Azadlıq. pr., 155
shafaysfl@gmail.com
Seidehesenova86@gmail.com

Mənşəyi müxtəlif olan 33 mərcimək nümunəsi tədqiqat bazasında 2 il ərzində suvarılan şəraitdə becərilmiş, nümunələrin struktur elementləri (bitkinin hündürlüyü, birinci paxlaya qədər hündürlük, budaqların sayı, bir bitkidə dənlərin sayı, paxlada dənlərin sayı, paxlanın hündürlüyü, bir bitkidə paxlaların sayı, 100 toxumun kütləsi) analiz olunaraq alınmış nəticələr illər üzrə təhlil olunmuşdur. Bu əlamətlər nümunələrinin səciyyələndirilməsində və seleksiya işi üçün başlanğıc materiyalın seçilməsində əsas götürülür. Statistik analizlər həm məhsuldarlığın əsas komponentlərini müəyyən etməyə həm də onların seleksiya zamanı istifadəsini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Apardığımız tədqiqat işində böyük həcmli mikro məlumatların qruplaşdırılması və statistik təhlilinə imkan verən SPSS proqram paketindən istifadə olunmuş, bitkinin hündürlüyü, paxlaların və toxumların sayında yüksək variasiya (30,0-61,6 sm) qeydə alınmışdır. Maksimum hündürlük İLC-10933 (51,6 sm), İLC-10931 (51 sm) nümunələrində, minimum hündürlük isə Flip 2010-51(30,0 sm) və Flip 2011-43 (31,0 sm) nümunələrində müşahidə olunmuşdur.1 bitkidə olan paxlaların sayı 71,2-165,0 ədəd, bir bitkidə olan toxumların sayı isə 60-230 ədəd olmuşdur. Ən yüksək paxla sayı İLC-10943(165,0 ədəd) və Flip 2011-41 (155,0 ədəd) nümunələrində, ən az paxla sayı isə İLC-10940 (53,3 ədəd) genotipində qeydə alınmışdır. Toxumların sayına görə isə ən yüksək göstərici İLC-10943 (230,0 ədəd), ən az toxum sayı İLC-10930 nümunəsində (60,0 ədəd) müəyyən olunmuşdur. Paxlada olan toxumların sayı adətən 1-2, bəzi nümunələrdə isə 3ədəd olaraq qeydə alınmışdır. 100 toxumun kütləsi isə 2,5-5,2 q arasında dəyişmişdir. Bu əlamətə görə ən aşağı göstəriciyə Flip 2011-42 (2,5 q), ən yüksək göstəriciyə isə Flip 2011-37 nümunəsi (5,2 q) malik olmuşdur. Digər tədqiqat işlərində 100 toxumun kütləsinin mühitin təsirindən az asılı olduğu və müxtəlif genotiplərdə 3-5 qram arasında dəyişdiyi qeyd olunur [2].

Müxtəlif məhsuldarlıq elementləri arasındakı əlaqəni müəyyən etmək üçün korrelyasiya analizi aparılmışdır. Bitkinin hündürlüyü ilə 1 bitkidə olan paxlaların sayı, 1 bitkidə olan dənin sayı və kütləsi arasında əhəmiyyətli müsbət korrelyasiyanın ($P<0,05$, $P<0,01$) olması aşkar edilmişdir. Lakin bu korrelyasiyanın əhəmiyyətliliyi müxtəlif dərəcədədir. Birinci paxlaya qədər hündürlük ilə 1 bitkidə olan dənin sayı və paxlanın sayı arasında korrelyasiya statistik baxımdan əhəmiyyətli olmadığı halda, bu əlamətlə bitkinin hündürlüyü arasında orta əhəmiyyətli ($P<0.01$) müsbət korrelyasiya mövcuddur. Apardığımız təcrübələrdə 1 bitkidə olan toxumların sayı ilə paxlanın sayı arasında müsbət,

1 bitkidə olan toxumların sayı ilə 100 toxumun kütləsi arasında isə, mənfi (r = -0.093) korrelyasiya qeydə alınmışdır. Bu isə, öz növbəsində, onu göstərir ki, toxumun sayının artması 100 toxum kütləsinin azalmasına səbəb olmuşdur. Dən sayı ilə 100 toxumun kütləsi arasındakı mənfi korrelyasiya digər tədqiqat işlərində də qeyd edilmişdir [4]. Toklu və həmkarları (2009) yerli mərcimək genotipləri üzərində apardığı tədqiqat işində toxumların sayı və kütləsi əlamətləri arasında əhəmiyyətli əlaqə olduğunu qeyd etmişdir [5]. Həmçinin ədəbiyyat məlumatlarında bir bitkidə paxla sayı, bitkidə dənin sayi, kütləsi və ilk paxlanın hündürlüyü əlamətlərinin seleksiya kriteriyası olaraq diqqətə alınmasının gərəkli olduğu da vurğulanmışdır [1, 4].

Tədqiq edilən mərcimək nümunələri arasında öyrənilən məhsuldarlıq göstəriciləri əsasında klaster analizi aparılmış və nümunələr qruplaşdırılmışdır. Analiz 2 ilin orta qiymətləri əsasında qurulmuş dendroqram vasitəsilə təsvir edilmişdir (şəkil 1). Dendroqramdan göründüyü kimi, tədqiq olunan müxtəlif mənşəli 33 mərcimək nümunəsi 5 əsas qrupda birləşmiş və hər bir qrupa daxil olan genotiplərin sayı və mənşəyi müxtəlif olmuşdur. Klaster analizi ilə qruplaşmada 1 bitkidə olan toxumların sayı və paxlaların sayı əsas götürülmüşdür ki, bu da genotipləri qruplara bölməyə imkan verir. I klaster ən böyük qrup olub, tədqiq olunan nümunələrin 42,4%-ni özündə cəmləşdirir. I klasterdə qruplaşan 3 nümunədə (10934, 10937, Flip2011-64) bitkinin hündürlüyü orta göstəriciyə yaxın, 5 nümunədə orta göstəricidən nisbətən yüksək, qalan 6 nümunədə isə orta göstəricidən aşağı olmuşdur. Paxlanın sayı, toxumun kütləsi və toxumun sayı əlamətləri orta göstəriciyə yaxındır. Ona görə də bu qrupa daxil olan nümunələr yüksək boylu, orta məhsuldar qrup kimi qiymətləndirilmişdir. II klaster 7 nümunədən ibarətdir, bu qrupda yerləşən İLC10930, İLC10934, Flip 2011-26 nümunələrində bitkinin hündürlüyü orta göstəricidən yüksək (39,7-45,3 sm), yalnız iki nümunədə (Flip 2011-42, Flip 2011-43) bitkinin hündürlüyü (32-33 sm) orta göstəricidən aşağı olmuşdur. Bu klaster daxilində bir bitkidə olan toxumların sayı (114-151 ədəd), bir bitkidə paxlanın sayı (81,7-149,3 ədəd) əlamətlərinin qiymətləri orta göstəricidən yüksək olmuşdur. Bu əlamətlərin əsas məhsuldarlıq elementləri olduğunu nəzərə alaraq, bu klasterə daxil olan nümunələri yüksək boylu və yüksək məhsuldar nümunələr kimi qiymətləndirmək olar. III klasterdə 5 nümunə (Flip 2011-64, Flip 2011-61, İLC10932, İLC10939, İLC10943) qruplaşmışdır. Bu klasterə daxil olan Flip 2011-64 və İLC10932 genotiplərində bitkinin hündürlüyü orta göstəricidən aşağı, digər 3 nümunədə (İLC10939, İLC10943 və Flip 2011-61) isə orta göstəriciyə bərabər olmuşdur.

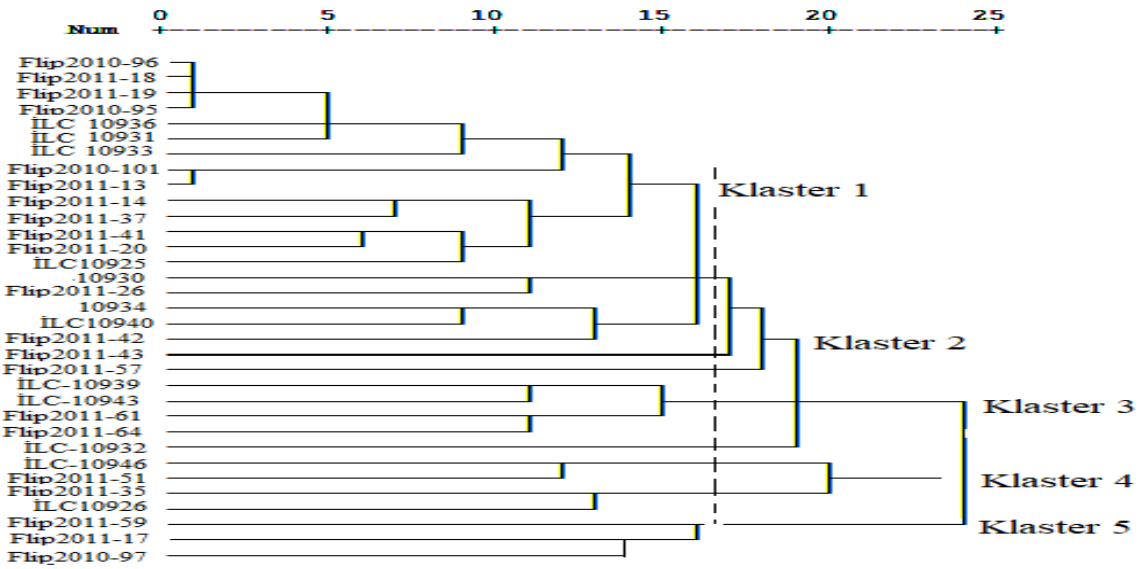

Şəkil 1. Mərci genotiplərinin morfoloji kəmiyyət göstəricilərinə görə qruplaşması

Paxlanın sayı və toxumun sayı və 100 toxumun kütləsi əksər nümunələrdə orta göstəricilərdən aşağı olmuşdur. Ona görə də III klasteri şərti olaraq alçaqboylu və az məhsuldar qrup hesab etmək olar. IV klaster 4 nümunədən (10926, 10946, Flip2011-35, Flip2011-51,) ibarətdir. Bu nümunənin həm hündürlüyü, həm də əsas məhsuldarlıq göstəricisi kimi qəbul etdiyimiz toxum sayı orta göstəricidən yüksək olmuşdur. Ona görə də bu qrupu hündür boylu və yüksək məhsuldar qrup kimi qiymətləndirmək olar. V klasterə daxil olan nümunələrdə (Flip 2011-59, Flip2011-17, Flip 2010-97) bitkinin hündürlüyü, paxla və toxum sayının orta göstəriciyə yaxın olmasını nəzərə alaraq bu qrupu orta boylu və orta məhsuldar qrup kimi qiymətləndirmək olar.

Beləliklə, aparılan analizlər nəticəsində becərilən 33 mərcimək genotipi arasında ayrı-ayrı morfoloji kəmiyyət əlamətlərinə görə orta ($P < 0.01$) statistik əhəmiyyətli genetik müxtəliflik aşkar edilmişdir. Tədqiq olunan nümunələrin 33,3%-nin yüksək məhsuldar, 51,5%-nin orta məhsuldar, 15,2%-nin isə az məhsuldar olması müəyyən edilmişdir. Genotiplər arasında İLC10930, İLC10934, İLC10926, İLC10946, Flip2011-35, Flip2011-51Flip 2011-26, Flip 2011-61, Flip 2011-64, Flip 2011-41, Flip 2011-43, Flip 2011-37 və Flip 2011-97 seleksiya tədqiqatları üçün yüksək perspektivli nümunələr kimi qiymətləndirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Babayeva S., Akparov Z., Amirov L., Shikhaliyeva K., Hasanova S., Rustamov Kh., Mirzayev R., Izzatullayeva V., Mirzaliyeva I., Mammadov A., Abbasov M. Genetic

Relationship Among Introduced Lentil Germplasm Using Agronomic Traits And Issr Markers . Genetika, 2018, v.50 (2), p.575-590.
2. Biçer B. T., Şakar D. Mercimek (Lens culinaris Medik.) Hatlarının verim ve verim özellikleri yönünden değerlendirilmesi. HR.Ü.Z.F. Dergisi, 2011, v.15(3), p.21–27.
3. Ruisi P., M., Longo F., Martinelli G., Di Miceli A.S., Frenda S., Saia F., Carimi D., Giambalvo G., Amato Morpho-agronomic and genetic diversity among twelve Sicilian agro-ecotypes of lentil (Lens culinaris). The J. Anim. Plant Sci., 2015, v.25, p.716-728.
4. Sözen, Ö., Karadavut, U., 2017. Bazı Yeşil Mercimek Genotiplerinde Dane Verimi ve Verim Komponentleri Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesi. Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi, v.26(1), p.104–104.
5. Toklu F., Bicer B.T., Karakoy T., Agro-morphological characterization of the Üniversitesi Turkish lentil landraces. African Journal of Biotechnology, 2009, v.8(17), p.4121-4127.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ НА ОБРАЗЦАХ ЧЕЧЕВИЦЫ СТАТИСТИЧЕСКИМИ МЕТОДАМИ

Ш.Т.Зульфугарова[1], магистрант, С.Г.Гасанова[2], кандидат биологических наук
1.Бакинский государственный университет, ул. Академика Захида Халилова, 23, Баку 1148
2.Институт Генетических Ресурсов НАНА, Азербайджанская Р., Баку, AZ1106, пр. Азадлыг 155.
shafaysfl@gmail.com, *Seidehesenova86@gmail.com*

В нашем исследовании, показатели продуктивности на 33 образцах чечевицы и влияние этих показателей на продуктивность, определялись путем статистического анализа (вариация, корреляция, кластер). По результатам двухлетних исследований наибольшая корреляция наблюдалась между высотой растения и высотой до первого боба (r = 0,650**), числом семян с растения и высотой растения (r = 0,572**), количеством бобов с растения и количества семян с растения (r = 0,598**). Большая часть различий между образцами была связана с количеством бобов (50,0-167,0) и количеством семян (50,0-225,7) в растении. По индивидуальным морфологическим количественным признакам среди 33 генотипов чечевицы выявлено среднее статистически значимое генетическое разнообразие (P<0,01). Среди изученных образцов 33,3 % оказались высокоурожайными, 51,5 % среднеурожайными и 15,2 % низкоурожайными. Генотипы ILC10930, ILC10934, ILC10926, ILC10946, Flip2011-35, Flip2011-51Flip 2011-26, Flip 2011-61, Flip 2011-64, Flip 2011-41, Flip 2011-43, Flip 2011-37 и Flip 2011-97 оценены как перспективные образцы для селекционных работ.

Ключевые слова: чечевица, продуктивность, корреляция, изменчивость, кластерный анализ.

COMPARATIVE STUDY OF SOME QUANTITATIVE SYMPTOMS WITH STATISTICAL METHODS IN LENGTH SAMPLES

Sh.T.Zulfugarova[1], master's student, S.G.Hasanova[2], Ph.D in biological sciences
1.Baku State University, 23 Academician Zahid Khalilov Street, Baku 1148.
2.*The Genetic Resources Institute of ANAS, Azerbaijan, Baku, AZ1106, 155 Azadlig ave.*
shafaysfl@gmail.com, Seidehesenova86@gmail.com

In our study, productivity indicators in 33 lentils samples and the impact of these indicators on productivity were determined through statistical analysis (variation, correlation, cluster). According to the results of two years of research, the highest correlation was observed between plant height and height to the first bean (r = 0.650 **), the number of seeds per plant and plant height (r = 0.572 **), the number of beans per plant and the number of seeds per plant (r = 0.598 **). Most of the variation between the samples was due to the number of beans (50.0-167.0) and the number of seeds (50.0-225.7) in the plant. According to individual morphological quantitative characteristics medium (P <0.01) statistically significant genetic diversity was found among 33 lentil genotypes. Between of the studied samples 33.3% were found to be high-yielding, 51.5% medium-yielding and 15.2% low-yielding. Genotypes ILC10930, ILC10934, ILC10926, ILC10946, Flip2011-35, Flip2011-51Flip 2011-26, Flip 2011-61, Flip 2011-64, Flip 2011-41, Flip 2011-43, Flip 2011-37 and Flip 2011-97 were evaluated as promising samples for selection work.

Keywords: lentils, productivity, correlation, variation, cluster analysis

OKEAN- HƏYATIN MƏNBƏYİ

Abdullayeva Günel Fevral
müəllim,
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
Qazax, Azərbaycan
gunelaliyeva1990@gmail.com

Açar sözlər: okean, iqlim, turşululuq, temperatur.
Ключевые слова: океан, климат, кислотность, температура.
Keywords: ocean, climate, acidity, temperature.

Xülasə

İnsanlar qədim zamanlardan okeanların resurslarından istifadə edir. Bu gün dayanıqsız istifadə nəticəsində okeanlar bir çox problemlərlə üzləşir. Bu problemlərə turşululuğun və temperaturun artması, ölü zonaların yaranması, bəzi növlərin tükənməsi aiddir. Okean və dənizlər dünya əhalisinin qida təminatında vacib rol oynayır. Buna əsasən biz okeanlarda bioloji aləmin qorunmasını təmin etməliyik. Okeanların daha vacib funksiyası isə qlobal istiləşmənin zəifləməsinə təsir etmsəsidir.

Резюме

Люди использовали ресурсы Мирового океана с древних времен. Сегодня океаны сталкиваются со многими проблемами из-за неустойчивого использования. К таким проблемам относятся повышенная кислотность и температура, образование мертвых зон, вымирание некоторых видов. Океаны и моря играют важную роль в обеспечении продовольствием населения мира. Исходя из этого, мы должны обеспечить защиту биологического мира в Мировом океане. Более важной функцией океанов является уменьшение глобального потепления.

Summary

Human beings consume ocean products since ancient time. today ocean facing some severe problems due to unsustainable utilization of ocean resources. increasing of acidification and ocean temperature, formation of Dead Zones, extinction of some species constitutes these problems. Oceans and seas playing vital role providing food for world population. for this reason, we must protect ocean's biodiversity. mitigating of global warming is one of the main function of Oceans.

Okeanlar yer səthinin 71%-ni tutur və planetin iqlimində və qlobal istiləşmənin zəifləməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Okeanların ən vacib funksiyalarından biri istiliyin tropliklərdən yüksək enliklərə aparılmasıdır. Termohaline (termo -istilik, haline-duzlulu) adlanan bu proses okeanların bioloji aləmində və iqlimin formalaşmasında vacib rol oynayır. Okeanlar insanlar tərəfindən atmosferə emissiya olunan karbon qazını mənimsəyən

mənbələrdən biridir. Dünya okeanının aşağı temperaturda olması və onun böyük istilik enerjisi mühüm paleocoğrafi rol oynayır.

Okeanlar və dənizlər insanları oksigenlə təmin edir və eyni zamanda dünya əhalisinin əhəmiyyətli hissəsinin qida təminatında böyük rol oynayır. Dənizlər hava və iqlimi birbaşa nizamlayır, antropogen istiləşməni zəiflədir. Bütün bunları cəmləşdirib deyə bilərik ki, insanların gələcəyi birbaşa okeanlarla bağlıdır.

Müasir elmi araşdırmalarda ABŞ-da tətqiqatçılar müəyyənləşdirmişdilər ki, manqır meşələri, bataqlıqlar, dəniz otları ABŞ-ın Atlantik okeanı sahil boyu və Meksika körfəzində 1996-2016 cı illər arası milyardlarla dollar həcmində zərərin olmamasına qoruyucu funksiyasını yerinə yetirməklə nail olmuşdurlar. Tətqiqatçılar müəyyən etmişdirlər ki, 1 km^2 bataqlıq il ərzində fırtına nəticəsində (külək və daşqın) əmlaka dəyəcək 1.8 milyon dollar zərərin qarşısını ala bilər. Əhalinin sıx məskunlaşdığı sahilyanı ərazilərdə isə sahil meşələrinin və bataqlıqların qoruyuculuq funksiyasının həcmi təxminən 1 km^2 üçün 100 milyon dollar qiymətləndirilir.

Su mühitinin köməkçi xidmətlərinə bioloji, kimyəvi və fiziki prosesləri deyə bilərik ki, bunlar təbii şəraitdə baş verir və planetin dayanıqlılığını şərtləndirir. Dəniz mühitində onlara yosunlar və su bitkiləri ilə biokütlənin istehsalı, qidalanma dövrü, dənizin su dövranında iştirakı, növlər və yaşayış yeri müxtəlifliyi daxildir.

2010-cu ildə okean iqtisadiyyatı 31 milyon insana tam saatlı işlə təmin etmişdir ki, sənaye balıqçılığı və turizm sənayesi ən geniş işçi götürən müəsissələrə sahibdir. Okeanlardan gələn məhsul və xidmətlərin illik dəyəri 2.5 trilyon dollardır. Əgər biz okeanı ölkə kimi qiymətləndirsək, dünyanın yeddinci ən böyük iqtisadiyatına sahib olan ölkəsi olar. Lakin biz buna mədəni xidmətləri də nəzaərə alsaq okean dünyanın bir nömrəli iqtisadiyyatına sahib olar.

Müasir dövrdə iqlimlə bağlı dəyişiklər bütün səviyyələrdə okeanda olan bioloji aləmə mənfi təsir edir. Antropogen gərginlik canlıların dözümlülyünü zəiflədir bu isə okeanda olan növlərin dayanıqlılığını sual altında qoyur. Bu gün okeanların aşağıdakı problemləri onun dayanıqlılığına təhlükədir:

1. Plastik kütlə ilə çirklənmə
2. Okean temperatutunun artması
3. Okean turşululuğunun artması
4. Kütləvi balıq ovu
5. Eutrophication- Biogen maddələrlə zənginləşmə.

Qeyd olunan problemlər bir-biriylə əlaqəlidir. Okean turşululuğunun artmasının birinci səbəbi okeanların mənimsədiyi karbon dioksidin miqdarının artmasıdır. Bu isə həm okean temperatrunun həm də turşululuğun artmasına səbəb olur. İnsanların plastik kütlə istehsalı insanların sayının artması ilə hər il artır və bu plastik kütlənin müəyyən hissəsi okeanda sonlanır. Plastik kütlənin suda parçalanması son dövrlərdə elmə gətirilmiş mikroplastik anlayışının tətqiqini labüd edir. Mikroplastik təəssüflə qeyd etməliyik ki, balıqların qidasında iştirak edir. Plastik kütləni qida kimi qəbul edən balıqlarda toksiklik artır və bu onların nəsil artırmasına mənfi təsir edir. Plastik kütlə ilə qidanlanmış balıqları insanların

istheleak etməsi onlarında sağlamlığına mənfi təsir edir. Bu gün balıq məhsullarının ümumi illik istehsalı 140 milyon tondur. Bu rəqəmin 60 milyonu fermalarda yetişdirilmiş balıq mıhsulları, qalan hissəsi isə təbbi balıq məhsullarıdır.

Biogen maddələrlə zənginləşmə azot və fosfor birləşmələrinin kütləvi şəkildə okeana axıdılmasıdır. Bunun əsas mənbəyi kənd təsərrüfatında istifadə olunan gübrələrdir. Bu zənginləşmə yosunların çiçəkləməsinə və ölməsinə səbəb olur. Ölü hüceyrələr su səthində təbəqə yaradır və bu təbəqə okean qatlarına işıq və qaz mübadiləsinin qarşısını alır. Nəticədə su təbəqəsində oksigen çatışmazlığı yaranır və bu proses bioloji alamin məhvinə səbəb olur. Okeanlarda bu əraziləri Ölü zonalar kimi adlandırırıq.

Bütün bu qeyd olunan problemlərin həlli müasir dövrdə bütün dünyanın qarşısında duran məsələlərdən hesab olunur. İnsanların planetdə mövcudluğunun davamı üçün Okean mühitinə münasibətini dəyişməli və onun resurslarının dayanıqlı şəkildə istismarını təşkil etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Qərib Məmmədov, Mahmud Xəlilov. Ekologiya və Ətraf Mühitin Mühafizəsi Bakı- Elm- 2005.**
2. **World Ocean Review 7, HS Printproduktion, Holger Schmirgalski 2021**
3. **S.P.Xromov, Meteorologiya və İqlimşünaslıq, Bakı-2005**
4. **World Ocean Review 2, The Future of Fish – The Fisheries of the Future**

QAZ VƏ ÖRDƏKLƏRDƏ DREPANİDOTENİOZ VƏ HİMENOLEPİDOZ XƏSTƏLİKLƏRİ.

Bayramova Könül Şaiq qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: konul.bayramova.2911@mail.ru

Açar sözlər: qaz, ördək, helmint, drepanidotenioz, himenolepidoz, invaziya.
Ключевые слова: гусь, утка, гелминт, дрепанидотениоз, гименолепидоз, инвазия.
Key words: goose, duck, helminth, drepanidoteniosis, himenolepidosis, invasion.

Ölkə iqtisadiyyatinin ən gəlirli sahələrindən biridə quşçuluqdur. Bu sahənin müvəffəqiyyətlə inkişafı, mütəxəsislərdən sağlam və çoxlu miqdarda quş yetişdirmək sahəsində bütün qüvvə və bacarıqlarını sərf etməyi tələb edir. Bu işdə əsas vəzifələrdən biri quşları, onların kütləvi tələbatına səbəb olan, quşçuluq təsərrüfatlarına böyük iqtisadi zərər vuran helmintozlardan qorumaqdır. Helmintoloqqların apardıqları uğurlu tədqiqatlar nəticəsində Respublikanın quşçuluq təsərrüfatlarında geniş yayılmış və xeyli iqtisadi ziyan vuran çox sayda parazitar növlər müəyyən edilmişdir. Yaşayış şəraiti daha çox su mühütində olan əsasəndə qazlarda, ördəklərdə drepanidotenioz və himenolepidoz kimi invazion xəstəliklər üstünlük təşkil edir**.** Drepanidotenioz xəstəliyini Drepanidoteniya cinsinə mənsub olan *Drepanidoteniya lanseolyata* və *Drepanidoteniya prjevaliski* növləri törədirlər.

Respublikamızın təsərrüfatlarında qaz və ördəklər arasında parazitin birinci növü daha geniş yayılmışdır. Amilin hər iki növü bağırsaqlarda parazitlik edir.

Drepanidoteniya lanseolyata lentvari, iri, açıq-sarı rəngli parazitdir.

Drepanidoteniyalar aralıq sahibin iştiraki ilə inkişaf edirlər. Aralıq sahib rolunu sinkloplar, diaptomuslar və hətta ilbizlər oynayırlar.Yoluxmuş quşun (qaz,ördək) bağırsağından daim ağ rəngli, yumurtalarla dolu yetişgən buğumçuqlar olur. Onlardan bir hissəsi hələ bağırsaqda ikən, digər hissəsi isə xarici muhitə tökülür və beləliklə helmintin yumurtaları daha geniş yayılır.Yumurta suya duşub xərcəngkimilər tərəfindən udulduqda aralıq sahibin bədənində yumurtadan rüşeym çıxır və bədən boşluğuna keçir, invazion mərhələyə çatana kimi inkişaf edir. İnvazion mərhələyə çatmiş rüşeym sistiserkoud adlanır.

Bu xəstəliyə Azərbaycanın bütün zonalarında il boyu təsadüf edilir. İyun ayında başlayaraq yoluxmuş quşların sayı artır və bu artım oktyabr ayına qədər davam edir. Dekabr-yanvar aylarında yoluxma yavaş-yavaş azalmağa başlayır.

Xəstəliyin əsəs mənbəyi suda uzən quşlardı. Su hövzələri olmayan təsərrüfatlarda saxlanan quşlarda drepanudotenioza rast gəlinmir.

Xəstəliyin əlamətləri cavan quşlarda (15 günlükdən 3-5 aylığadək) daha aydın görünür. Xəstə quşlarda iştah və susuzluq baş verir. Bağırsaqların peristaltikası artır, kalın rəngi bozumtul və ya göyümtul olur. Cücələr zəif inkişaf edir, arıqlayır və sürüdən geri

qalırlar. Bəzən sinir sistemində pozğunluq müşahidə olunur, quş hərəkətini itirir, yıxılıb qalır və quyruğunun üstündə oturur. Axşamlar boynunu uzadır, dimdiyini açıb başını silkələyir. Xəstə quşların tükləri pırpızlaşır, kloakanın ətrafına duru kal hissələri yapışır.

Bu xəstəliyin müalicəsində filiksan, arekolin, kamala, qabaq toxumunun unu, ayı döşəyinin kok cövhəri tətbiq edilir. Bütün dərmanlar quşlara ac qarnına verilməlidir ki, bağırsaqdakı helmintlərə yaxşı təsir göstərsin.

Ördək və qazlarda digər helmintoloji xəstəliyni Himenelepidide fəsiləsinə mənsub olan sistodlar törədirlər. *Sobolevicanthus gracilis* və *Tschertkovilepis setigera Froelich* növləri daha geniş yayılmışdır.

Certkovilepis setigera süd rəngli, 15,5-70 mm uzunluğunda, 3-4 mm enində yastı helmintlərdir. 0,24-0,42 mm enində olan başçığının üzərində sormaclar vardır. Xortumun üzərində 0,035-0,44 mm ölçüdə 10 ədəd qarmaqcıq yerləşir. Cox vaxt toxumluq yumurtalığın yan hissəsini örtür.Toxumçuqlar cavan buğumlarda yumru, yetişmiş buğumlarda isə yumurta şəklində olurlar. Eni 0,26-0,29 mm olan yumurtalıq kisəvari formadadı.Sarılıq da kisəvari olub diametri 0.104-0.13mm-dir.Torbavari balalıqdan çıxan yumurtalar müxtəlif formada olurlar.

Azərbaycanda bu xəstəliyə qazlara nisbətən ördəklər daha çox tutulurlar.

Bu helmintlər də aralıq, bəzən isə əlavə sahiblərin iştirakı ilə inkişaf edirlər. Suda yaşayan ilbizlər əlavə sahib rolunu oynayırlar. Aralıq sahiblərin orqanizmində sürətlə inkişafi 6-7 gün, quş orqnizmində helmintin yetkin mərhələyə çatması isə 8-12 gün çəkir.

Ördəklər arasında himenolepidoza Azərbaycanda bütün il boyu təsadüf edilir. Lakin quşlar ən çox qış aylarında yoluxurlar. Dekabr ayında xəstəliyin ekstensivliyi azalır, mart ayında ən aşağı dərəcədə olur. Lakin quşlar himenolepislərdən tamamilə azad olmurlar. Aprel və may aylarında xəstəliyin gedişi dəyişmir, iyun ayında isə getdikcə artmağa başlayır və noyabrda ən yüksək dərəcəyə çatır.

Müəyyən edilmişdir ki, himenolepislər qışı quş orqanizmində və invazion halda aralıq sahiblərinin orqanizmində keçirə bilirlər. Ona görə də himenolepidoz xəstəliyinin yayılma mənbəyi xəstə ördək və qazlar, habelə aralıq sahiblərin yayıldığı su tutarlarıdır. Lakin himenolepidozun yayılmasında vəhşi su quşları da iştirak edirlər.

Himenolepisler sormaç və qarmaqları vəsitəsi ilə quşun bağırsağına yapışıb onun selikli pərdəsini yaralayırlar. Himenolepislerin miqdari çoxaldıqda bağırsaqda keçməməzlik baş verir. Belə hallarda cavan ördək və qazlar zəif inkişaf edir və ishala gedirlər. Bu da quşun arıqlamasına və qanının azalmasına səbəb olur. Belə xəstə quşlar muvazinətini itirir, ayaqları ifliç olur. İntensiv yoluxma zamanı quşlar tələf olurlar

Xəstəliyə quşlar sağ ikən kalda himenolepislərin buğumlarının və hissələrinin tapılmasına əsasən diaqnoz qoyulur. Helmintin yumurtalarını kalda tapmaq üçün Fülleborn üsulundan istifadə olunur. Quş öldükdən sonra isə diaqnoz yarma nəticəsində müəyyənləşdirilir.Yoluxmuş quşların cəsədləri arıq və anemiyalı olur. Onların nazik bağırsaqlarında çoxlu himenolepisler müşahidə edilir və selik pərdəsində iltihab baş verir.

Bu parazitin müalicəsində filiksan yemlə qarışdırılıb birgə verilməlidir.Qaz və ördəklərə baldırğan, boymadərən və yovşan bitkilərindən hazırlanmış bitki unu yoluxma

faizini aşağı düşməsinə kömək edir. Qrup halında quşları müalicə edərkən onları səhərlər 12 saat ac saxlamaq lazımdır.

Summery

Invasive diseases such as drepanidoteniosis and hymenolepidosis predominate in geese and ducks, whose habitat is mostly in the aquatic, environment. These diseases are found throughout the year in all regions of Azerbaijan. More efffective methods should be used in the treatment of the disease

Резюме

В основном у гусей и уток, преимущественно живущих в водной среде, преобладаюм такие инвазионные заболевания, как дрепанидотениоз и хименолепидоз. Эти заболевания встречются во всех регионах Азербайджана в течение всего года. Для лечения этих болезней должны использоваться ещё более эффективные методы.

Ədəbiyyat

1. A.Q.Məmmədov, J.H.Hacıyev, və başqaları -Baytarlıq parazitologiyası Azərnəşr 1986
2. Z.T.Ağayeva - Azərbaycanın müxtləlif rayonlarında qaz və ördəklərin helmimtlərinin bio-ekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi. Bakı 2018
3. Ф.А.Амиров И.Р. Муллаярова –Лечение гельминтозов гусей. Башкирск. Гос. Универ. 2015

THE IMPORTANT ROLE OF MICROBIOLOGY IN PHARMACEUTICAL.

Bağıyeva Bənövşə Fizuli qızı
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail-benovse-bagiyeva@mail.ru

Açar sözlər: əczaçılıq, dərmanlar, antibiotiklər, əczaçılıq sənayesi.
Ключевые слова: фармацевтика, лекарства, антибиотики, фармацевтическая промышленность.
Key words: pharmaceutical, drugs, antibiotics, pharmaceutical industry.

Microbiology is the study of microscopic living organisms, such as bacteria and fungi. The branches of microbiology can be classified into pure and applied sciences. Microbiology can be also classified based on taxonomy Pure Microbiology encompasses numerous subdisciplines including, mycology (study of Fungi), bacteriology (study of bacteria) and Virology (study of viruses). There are many different types of applied microbiology. Medical microbiology is perhaps the most well-known because it deals with the roles that microbes have in human illness. Other types include environmental microbiology, food microbiology and pharmaceutical microbiology. All these deal with the way microbes or microorganisms affect the environment, the food supply and the health care industry. There is considerable overlap between the specific branches of microbiology with each other and with other disciplines, and certain aspects of these branches can extend beyond the traditional scope of microbiology. [1]

Microbiology plays an important role in medical devices, such as fluorescence fusion, which are used for the rapid and precise detection of pathogens in tissue samples. It is a technology to perform immunofluorescence studies that can be applied to find specific cells in complex biological systems.

Microbes are found everywhere as human have great chances of exposure and hence more chances of bacterial infections. Microbes are ubiquitous and have ecological interactions with almost all life forms. Likewise, humans invariably engage in host-microbial interactions that could induce short-term or long-term effects. Some bacterial pathogens infections not easily treated with small dose of antibiotics. Combinations of drugs need to kills them. Cells of human body have ability to fight against the pathogenic microbes. That’s ten times more than our own body cells. Microbes are involved in processes like our metabolism, and help keep us healthy by fighting off harmful intruders, for example. New discoveries and applications hold promising opportunities for the future. Pathogens cannot show enough binding to human cells if their cell membrane can be broke through the action of chemical agents such as antibiotics and other potential drugs. [5-6].

By nature, our cells fight microbes that enter our body and this is commonly exhibited by pus formation and inflammation of wounds. Macrophages play an important role in immune system because they are capable of ingesting microbes that enter our body

through open wounds. However, microbes could adapt and mutate rapidly, which results to opportunistic infectious diseases, such as HIV. On the contrary, microbes can also help us in ways like the way the "good bacteria" lactobacillus functions in our digestive system. The most important contribution of microbiology to the pharmaceutical industry is the development of antibiotics. All antibiotics were originally the products of microbial metabolism, however the recent genetic manipulations have enabled the production of more enhanced drugs.[2]

Antibiotics are used to treat the infections caused by bacteria. But lots of bacterial species have developed resistance against the antibiotics due to changing environment. With modern advances in plumbing and sanitation, the development of bacterial vaccines, and the discovery of antibacterial antibiotics, the incidence of bacterial disease has been reduced. Bacteria have not disappeared as infectious agents, however, since they continue to evolve, creating increasingly virulent strains and acquiring resistance to many antibiotics. There is need to designed antibiotics according to the binding, affinity to bacterial cell membrane. [7]

Vaccines are also a very important contribution of microbiology towards development of drugs. The production of vaccines against bacterial diseases usually requires the growth of large amounts of bacteria. Steroids can also be obtained from microorganisms. Apart from drugs and bio products development, microbiology contributes towards quality control of a pharmaceutical laboratory. Prevention of microbial contamination of drugs, injectables, eye drops, nasal solutions and inhalation products is undertaken following pharmacopeial guidelines.

Test for specified microorganisms

These tests is used to determine the absence or limited occurrence of specified Microorganisms, each microorganisms has his own biological properties such as producing certain enzyme, for that reason certain media is used to detected specified Microorganisms where these media contain chemicals which interact the enzyme produced by the Microorganisms such as using Macconkey agar bacteria to detect E.coli where E.coli have characteristic amoeboid shape on the media and capable of precipitating bile salts in the media. Microorganisms which are detected in USP & BP are Pseudomonas Aeruginosa, Staphylococcus Areus, Ecshericha Coli, Salmonella Spp., and Bile tolerant gram negative bacteria.

Microbiological Test Methods

Microbiological tests for pharmaceuticals fall into several categories.

The Growth Promotion test

The growth promotion test is an important quality control function in the pharmaceutical industry. It is imperative for establishing the ability and nutritive property of any media used to support growth when the inoculum contains a small number of microorganisms.

Sterility Testing.

Sterility testing is done on wide range of pharmaceutical products as parental preparations, ophthalmic & other non-injectable preparations, bulk solids and liquid solutions, antibiotic solids, and medical consumables and devices.

Water Testing

Water is one of the major commodities consumed by the pharmaceutical industry. Total viable count is studied to rule out microbial contamination. Tests for presence of coliforms, *E. coli* and any other pathogens as *Pseudomonas* sp. *Clostridia*, *Salmonella*, *Staphylococcus* etc.are performed. [4]

Bacterial Endotoxin (LAL Testing)

Endotoxins are natural compounds released by the cell wall of gram negative bacteria that are potentially toxic to humans. This material is pyrogenic (causing high fevers in humans). The test for bacterial Endotoxin is used to detect or quantify endotoxins using Limulus Amoebocyte Lysate (LAL) which is an extract of blood cells from the horseshoe crab (*Limulus polyphemus*). [4]

Microbial Limits Test

This test is used to estimate the total number of viable microorganisms or specific pathogens present in pharmaceutical products as tablets, capsules, oral suspensions, injectables, ophthalmic and nasal solutions and other medical devices.

It is based on the principle that any viable microbial cell present in a sample will produce a single colony when provided with a growth medium and favourable growth conditions.

The enumeration of these colony-forming units (cfu) gives an estimate of the microbial population of the product. The microbial content of the product includes the total bacterial count (TBC), total yeast and mold count (TYMC). These tests are mandatory for the release of drug products.[3]

REFERENCES

1.Journal of Microbiology & Experimentation Magdy M. Brief introduction to pharmaceutical microbiologist. J Microbiol Exp. 2014;1(5):165–166. DOI: 10.15406/jmen.2014.01.00029, Mohamed Magdy Department of Microbiology, International Drug Agency for Pharmaceutical Industry (IDI), Egypt Correspondence: Mohamed Magdy, Department of Microbiology, International Drug Agency for Pharmaceutical.

2.https://biohubil.org/role-of-microorganisms-in-the-pharmaceutical-industry.

3.https://lab-training.com/how-microbiology-contributes-to-the-pharmaceutical-industry

4.https://lab-training.com/members/Rajshree.

5.Zhang, S., Liu, L., Su, Y., Li, H., Sun, Q., Liang, X., & Lv, J. (2011). Antioxidative activity of lactic acid bacteria in yogurt. African Journal of Microbiology Research, 5(29), 5194-5201. 13. Sarvari, F.,

6.Mortazavian, A. M., & Fazeli, M. R. (2014). Biochemical characteristics and viability of probiotic and yogurt bacteria in yogurt during the fermentation and refrigerated storage

7.Seeley, Jr, Harry, W., & Paul, J. Van, Demark. (1962). "Microbes in action. A laboratory manual of microbiology." Microbes in action. A laboratory manual of microbiology, Saudi Journal of Medical and Pharmaceutical Sciences- ISSN 2413-4929 (Print) |ISSN 2413-4910 (Online) Scholars Middle East Publishers, Dubai, United Arab Emirates 2021, Arslan Abbas1 , Muhammad Irfan2 , Sanaullah Khan3 , Arif Hassan4 , Sarfraz Khan5 , Rasab Javed5* , Sharafat Ali

The important role of microbiology in pharmaceutical

B.F.Baghiyeva

SUMMARY

The main goal of this article is to lear role of microbiology in pharmaceutical. Microbes can be used in controlling of different diseases as beneficial in one aspect as well as harmful. There is need to discovery of novel drugs from microbes that helpful to control the different diseases. Bacterial toxins also needed to solve as major problem for public health issues.

ƏCZAÇILIQDA MİKROBİOLOGİYANIN MÜHÜM ROLU

B.F.Bağıyeva

XÜLASƏ

Bu məqalənin əsas məqsədi əczaçılıqda mikrobiologiyanın rolunu öyrənməkdir. Mikroblardan müxtəlif xəstəliklərlə mübarizədə istifadə oluna bilər, həm faydalı, həm də zərərli. Müxtəlif xəstəliklərlə mübarizə aparmağa kömək edən mikroblardan yeni dərmanların kəşfinə ehtiyac var. Bakterial toksinlər də ictimai sağlamlıq problemləri üçün əsas problem kimi həll edilməli idi.

ВАЖНАЯ РОЛЬ МИКРОБИОЛОГИИ В ФАРМАЦЕВТИКЕ

Б.Ф. Багиева

РЕЗЮМЕ

Основная цель этой статьи - узнать роль микробиологии в фармацевтике. Микробы могут быть использованы для борьбы с различными заболеваниями как

полезными в одном аспекте, так и вредными. Существует потребность в открытии новых лекарств из микробов, которые помогают контролировать различные заболевания. Бактериальные токсины также необходимо решить в качестве серьезной проблемы общественного здравоохранения.

YERLİ VƏ İNTRODUKSİYA OLUNMUŞ ÜZÜM GENOTİPLƏRİNİN TƏBİİ FONDA MİLDİU XƏSTƏLİYİ İLƏ SİRAYƏTLƏNMƏSİNİN FİTOPATOLOJİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

[1]X.Ş.Məmmədova, [1]K.Ə.Əliyeva, [2,3]E.S.Hacıyev

[1]Bakı Dövlət Univerisiteti Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
[2]Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, AZ1106, Azadlıq pr., 155, Bakı, Azərbaycan
[3]Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik hüquqi şəxs AZ1098, Pirşağı qəs., 2 №-li Sovxoz, Bakı, Azərbaycan
e-mail: xatire.esedzade@gmail.com

Açar sözlər: Üzüm, mildiu, genotip, davamlılıq
Keywords: Grape, mildew, genotype, resistant
Ключевые слова: Виноград, милдью, генотип, устойчивый

GİRİŞ

Dünyada geniş miqyasda becərilən və iqtisadi cəhətdən ən əhəmiyyətli bitkilərdən biri də üzüm (*Vitis vinifera* L.) bitkisidir. Hal-hazırda üzümçülük ölkə iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və üzümün genetik ehtiyatlarından səmərəli və davamlı istifadə oluması, bu sahənin intensiv inkişafını təmin etmək üçün yeni məhsuldar və davamlı sortların yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, üzümçülükdə müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə etmək, ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalına nail olmaq, üzümlüklərin ekoloji təmizlik problemlərinin həllinə nail olmaq üçün seleksiyaçılar tədqiqat işlərini əsasən xəstəliklərə, zərərvericilərə və abiotik amillərə davamlı üzüm sortlarının yaradılması və mövcud sortların davamlılıqlarının yüksəldilməsi istiqamətində qurmalıdır.

Üzüm bitkisinin yerli sort və formalarının molekulyar səviyyədə tədqiq olunması, tarla şəraitində rast gəlinən əsas xəstəliklərə davamlılığın qiymətləndirilməsi, davamlılıq genlərinin tədqiqi böyük nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır [1,7].

Son illərdə üzüm bağlarında göbələk xəstəlikləri xüsusilə yeni salınmış üzüm bağlarında və tingliklərdə üzüm sahələrini yoluxduran, məhsuldarlığı və keyfiyyəti aşağı salan ən mühüm xəstəliklərə çevrilmişdir. Dünyada üzümçülüyü məhdudlaşdıran ən mühüm xəstəlik faktorları; unluşeh (Erysiphe necator syn. Uncinula necator) və yalançı unluşehdir (Plasmopara viticola). Göbələk xəstəliklərinin törədiciləri üzümün böyüməsini məhdudlaşdıraraq əhəmiyyətli məhsul itkisinə səbəb olur. Hal-hazırda kənd təsərrüfatında bitkilərin məhsuldarlığının artırılmasında və onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında əsas məsələ xəstəlik və zərərvericilərdən mühafizə olunmasıdır [2,3]. Respublikamızda üzümçülük kənd təsərrüfatı bitkiləri arasında çox böyük xüsusi çəkiyə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda sənaye əhəmiyyətli sahələrdən biridir. Hal-hazırda üzüm bitkisində parazitlik edən 800-ə yaxın zərərverici, 1000-dən çox göbələk, bakteriyal, virus və mikoplazmidi xəstəlikləri törədən patogenlər qeydə alınmışdır. Dünya praktikasında məlum

olduğu kimi, üzüm plantasiyalarında müntəzəm surətdə aparılan kimyəvi mübarizə tədbirlərinə baxmayaraq, bu sahədə məhsul itkisi hər il 20-30%-ə, hətta ayrı-ayrı illərdə isə 52%-ə çatır [7]. Fitopatogen orqanizmlər tərəfindən kənd təsərrüfatı bitkilərinə vurulan ziyan və itkilər həddindən artıq çoxdur. Aparılan qiymətləndirilmə zamanı sınaqdan keçirilərkən, tolerant və davamlı reaksiya göstərən nümunələr seçilməli, sonra onlardan növdaxili və növlərarası çarpazlaşdırılmalar nəticəsində yeni yüksəkkeyfiyyətli, xəstəlik və zərərvericilərə davamlı üzüm sortlarının alınması mümkündür. Oidium xəstəliyinə davamlı üzüm sortlarının yaradılması məqsədilə *V.vinifera* L. və *V.amurensis* Rupr. növləri arasında çarpazlaşdırılma aparılaraq, seleksiya praktikasında ilk dəfə olaraq mildiuya davamlılıq Pv (a) geninin *V.amurensis* Rupr. növünə mənsub üzüm sortlarından götürüldüyü təyin edilmişdir [3, 4].

Material və Metodlar

Üzüm sort və formalarının mildiu xəstəliyinə davamlılığı İ.N.Naydenova (P.N.Nedov, 1985) tərəfindən təkmilləşdirilmiş 5 ballı şkala üzrə aparılmışdır. Üzüm tənəklərinin fitopatoloji qiymətləndirilməsi təbii fonda həyata keçirilmişdir.

0 bal. İmmunitetli - yarpaqlarda xəstəliyin əlamətləri müşahidə edilmir.

1 bal. Yüksəkdavamlı - yarpaqlarda spordaşıyan xırda nöqtələrə rast gəlinir.

2 bal. Davamlı - yarpaq damarları arasında zəif spordaşıyan nekrozlaşmış ayrı-ayrı qruplar halında hüceyrələrə təsadüf olunur.

3 bal. Tolerant (dözümlü) - nekrozlaşmış zona ilə haşiyələnən böyük olmayan mildiunun ayrı-ayrı yağlı ləkələrinə rast gəlinir. Göbələk spordaşıyanları zəif inkişaf etdiklərinə görə ləkələrin böyüməsi məhdudlaşır. Yarpaqlar tökülmür.

4 bal. Davamsız - yarpaqlarda çoxlu sayda spordaşıyan böyük yağlı ləkələr əmələ gəlir. Bəzi hallarda yarpaqların tökülməsi də müşahidə edilir.

5 bal. Çoxdavamsız - yarpaq ayası çox hallarda külli miqdarda spordaşıyan böyük ölçülü yağlı ləkələrlə örtülür. Xəstəliyin şiddətli inkişafı zamanı yarpaqlar tamamilə tökülür.

Üzüm salxımlarının təbii fonda mildiu xəstəliyi ilə sirayətlənməsinin fitopatoloji qiymətləndirilməsi

0 bal. Salxımlarda zədələnmə müşahidə olunmur.

1 bal. Salxımlarda tək-tək meyvələrin zədələnməsi müşahidə olunur.

2 bal. Salxımlarda meyvələrin zədələnməsi 1%-dən 10%-ə qədər olur.

3 bal. Salxımlarda meyvələrin zədələnməsi 10%-dən 30%-ə qədər olur.

4 bal. Salxımlarda meyvələrin zədələnməsi 30%-dən 50%-ə qədər olur.

5 bal. Salxımlarda meyvələrin zədələnməsi 50%-dən yüksək olur.

Nəticə və Müzakirə

Abşeron Elmi-Tədqiqat Bazasında təbii fonda 100 üzüm sort və formalarının əsas göbələk xəstəliyi ilə sirayətlənmələrinin fitopatoloji qiymətləndirilməsi aparılmışdır [3]. Şəkil 1 və Şəkil 2-də Mildiu xəstəliyi ilə sirayətlənmiş yarpaq və salxım əks olunmuşdur.

Şəkil 1. Yarpaqlarda mildiu ləkələri

Şəkil 2. Patogenlə sirayətlənmiş salxım

Avropa-Asiya növünə aid sortlarla kompleks davamlılıq donor geninə malik hibridlərlə çarpazlaşdırılma zamanı həm davamlılıq əlamətlərinə, həm də keyfiyyət göstəricilərinə görə həddindən artıq geniş spektrə malik genotiplər alınmışdır [5].

Abşeron Elmi-Tədqiqat Bazası Abşeron yarımadasında yerləşdiyinə görə burada havanın isti və quraq keçməsi ilə əlaqədar olaraq, əsasən yazda və yayın əvvəllərində mildiu xəstəliyinin nişanələrinə rast gəlindiyi halda, sonra onun inkişafı dayanır.

Cədvəldən göründüyü kimi, təbii fonda mildiu xəstəliyinə (yarpaq və salxımlarda) qarşı aparılan fitopatoloji qiymətləndirilmə nəticəsində 11 sort immun 0 balla, 14 sort davamlı 2-2,5 balla, 54 sort tolerant 3-3,5 balla və 21 sort davamsız (4-4,5 bal) olmuşdur. Burada yüksəkdavamlı (1-1,5 bal) və çoxdavamsız (5 bal) reaksiya göstərən üzüm sortlarına təsadüf olunmamışdır. İmmun, davamlı və tolerant üzüm formalarından seleksiya işlərində patogenə davamlı üzüm sortlarının alınmasında istifadə etmək məsləhətdir.

Cədvəl 1

Mildiu ilə sirayətlənmələrin fitopatoloji qiymətləndirilmələrinin nəticələri

Sirayətlənmə dərəcələri	Davamlılıq,balla	Mildiu	
		Yarpaq	Salxım
İmmun	0	11	11
Yüksəkdavamlı	1-1,5	-	-
Davamlı	2-2,5	14	14
Tolerant	3-3,5	54	54
Davamsız	4-4,5	21	21
Çoxdavamsız	5	-	-
Cəmi:	-	100	100

Cədvəl 1-də təbii fonda yarpaq və salxımlarda mildiu xəstəliyinə qarşı aparılan fitopatoloji qiymətləndirmənin nəticələri göstərilmiş və qiymətləndirilmə zamanı 11% sort immun 0 balla, 14% sort davamlı 2-2,5 balla, 54% sort tolerant 3-3,5 balla və 21% sortun isə davamsız (4-4,5 bal) olması tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir Cədvəl 1. Tədqiqat zamanı mildiu xəstəliyinə yüksəkdavamlı və çoxdavamsız üzüm sort və formalarına rast gəlinməmişdir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində Avropa-Asiya növünə aid olan sortlar arasında əsas göbələk xəstəliklərinə immun və yüksəkdavamlı reaksiya göstərən sortlara təsadüf olunmamışdır. Bunu onunla izah etmək olar ki, göstərilən xəstəliktörədicinin inkişafı və yayılması üçün Abşeron yarımadasında şərait olmamışdır. Yəni patogenlərin inkişafı və yayılması üçün rütubət çatışmamışdır. Çunki bu göbələklərin inkişafı və yayılması üçün kifayət qədər nisbi rütubət olması vacibdir.

Klaster analizi: Klaster analizi PAST statistik proqram paketinin UPGMA metodunun Evklid məsafə indeksinə görə qurulmuşdur (Şəkil).

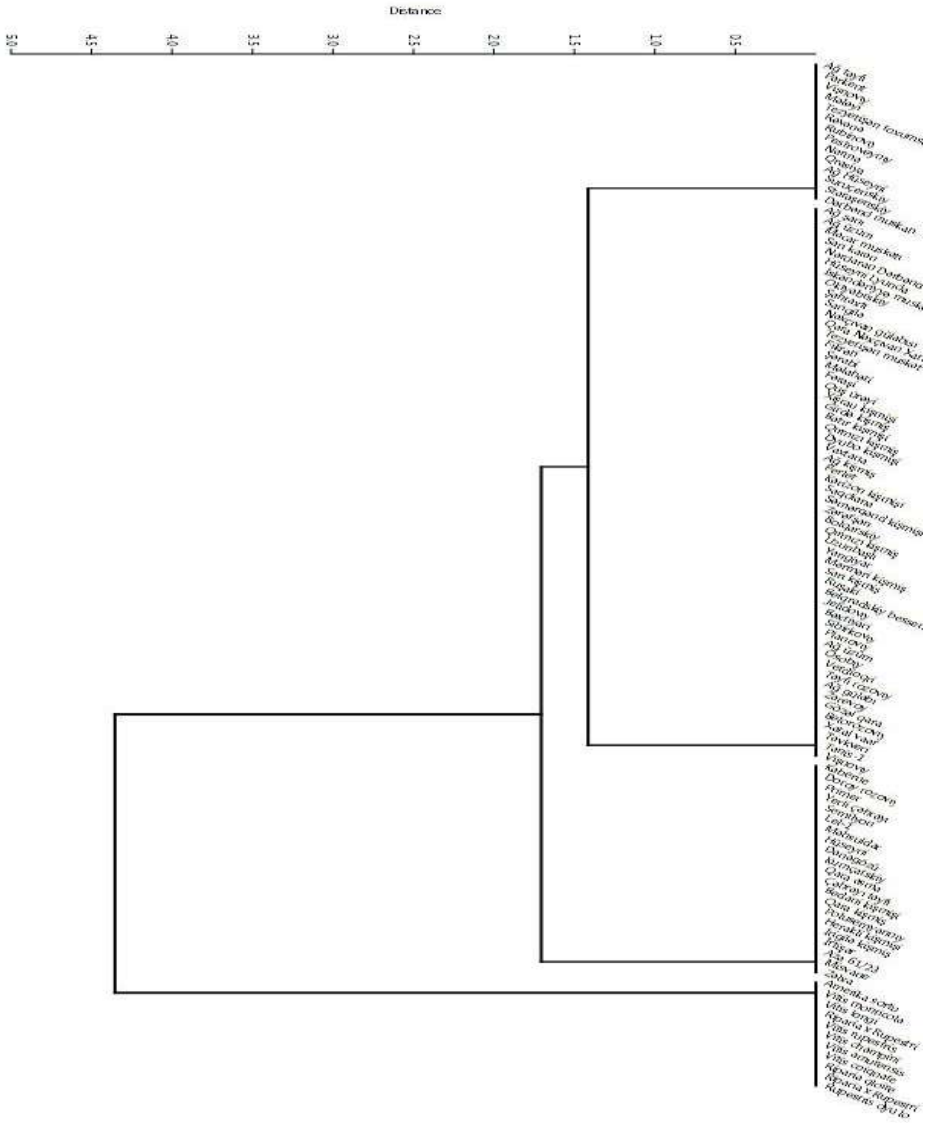

Şəkil. Evklid uzaqlığı əsasında qrulmuş dendroqram

Məlumdur ki, klaster analizi genotiplərin oxşarlıq və fərqliliklərini ortaya çıxarmaq üçün istifadə olunan əhəmiyyətli metodlardan biridir [6]. Tədqiq etdiyimiz genotiplər göstərilən əlamətlərə görə 4 əsas klasterdə qruplaşdığı üçün uyğun olaraq dendroqramın 4 klasterə bölünərək analiz ediləcək. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi klasterdə də vizual olaraq görürük ki, qiymətləndirilmiş üzüm genotipləri yoluxma dərəcəsinə görə 5 əsas qrupda qruplaşmışdır.

Birinci klasterdə 2-2,5 balla qiymətləndirilmiş 14 sort davamlı, ikinci klasterdə 3-3,5 balla qiymətləndirilmiş 54 sort tolerant, üçüncü klasterdə 4-4,5 balla qiymətləndirilmiş 21 sort davamsız və dördüncü klasterdə 0 balla qiymətləndirilmiş 11 sort immun olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Hacı Şıxlinski Üzüm bitkisinin genetika və seleksiyası "Müəllim" nəşriyyatı Bakı-2016, 20, 21 s.
2. T.M.Pənahov, V.S.Səlimov, Ə.M.Zari Azərbaycanda üzümçülük "Müəllim" nəşriyyatı BAKI-2010 14, 42 s.
3. Hacı Şıxlinski, Nailə Məmmədova Kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəlik və zərərvericilərlə sirayətləınməsinin qiymətləndirilmə üsulları "Müəllim" nəşriyyatı BAKI-2019 5, 98 s.
4. Hacı Şıxlinski Meyvə-giləmeyvə və üzüm bitkilərinin zərərvericiləri, xəstəlikləri və onlarla mübarizə üsulları "Müəllim" nəşriyyatı BAKI-2014 257-260, 262s.
5. Şıxlinski H.M. Üzümün birinci nəsil hibridlərinin oidiuma davamlılığının dominantlıq dərəcəsinin öyrənilməsi / Beynəlxalq elmi konfrans. Akademik H.Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Ekologiya: Təbiət və cəmiyyət problemləri. Bakı: BUN, 2007, s.210-211
6. Гаджиева С.В. Оценка биоразнообразия генотипов граната (P. granatum L.) распространенных в Азербайджане по некоторым признакам урожайности // Проблемы развития АПК региона. 2020. № 3 (43). С. 32–40.
7. Козарь И.М. Справочник по защите винограда от болезней, вредителей и сорняков. Киев: Урожай. 1990, 112 с.

PHYTOPATHOLOGICAL ASSESSMENT OF INFECTION OF LOCAL AND INTRODUCED GRAPE GENOTYPES WITH MILDEW DISEASE ON A NATURAL BACKGROUND

[1]K.S.Mammadova, [1]K.A.Aliyeva, [2,3]E.S.Hacıyev

SUMMARY

During the study evaluated the resistance of 100 local and introduced grape genotypes to mildew disease. Genotypes that have an immune response to mildew desease have also been identified. In total, 11 genotypes were rated "zero", 14 genotypes were assessed as resistant, 54 genotypes as tolerant, and 21 genotypes as unstable. The studied genotypes were grouped into 4 main clusters according to external characteristics. Dendrogram analysis has shown that genotypes grouped in clusters are identical to infection.

ФИТОПАТОЛОГИЧЕСКАЯ ОЧЕНКА ЗАРАЖЕННОСТИ МЕСТНЫХ И ИНТРОДУЦИРОВАННЫХ ГЕНОТИПОВ ВИНОГРАДА ЗАБОЛЕВАНИЕМ МИЛДЬЮ НА ЕСТЕСТВЕННОМ ФОНЕ

[1]К.Ш.Маммедова, [1]К.А.Алиева, [2,3]Э.С.Гаджыев

РЕЗЮМЕ

В ходе исследования оценивалась устойчивость 100 местных интродуцированных генотипов винограда к милдью. Также были идентифицированы генотипы, которые, как было показано, невосприимчивы к мильдю. Всего 11 генотипов получили оченку “0”, 14 генотипов были устойчивыми , 54 генотипов были толерантными и 21 генотип был оценен как неустойчивый. По етим признакам изученные нами генотипи были сгруппированы в 4 основных кластера. Анализ дендрограммы показал, что генотипы, сгруппированные в кластеры, были идентичны по степени заражения.

ОЦЕНКА УСТОЙЧИВОСТИ К СОЛЕВОМУ СТРЕССУ РАЗНЫХ ГЕНОТИПОВ ХЛОПЧАТНИКА

Ш.А. Ализаде

Бакинский Государственный Университет
Институт Генетических Ресурсов НАНА
электронная почта: shader622@mail.ru

Ключевые слова: хлопчатник, солевой стресс, индекс всхожести, устойчивый
Açar sözlər: pambıq, duz stresi, cücərmə indeksi, davamlılıq
Keywords: cotton, salt stres, germination indeks, resistant

В глобальном масштабе использование природных ресурсов увеличивается каждый день и рост населения серьезно влияет на сельское хозяйство, а различные факторы способствуют ухудшению состояния почвы, создавая засоленную среду (9).

Во всем мире засоленные почвы занимают площадь 20% обрабатываемых земель, а проблема на сельскохозяйственных угодьях составляет 33%; кроме того, он ежегодно увеличивается из-за изменения климата. По оценкам, 800 миллионов земель подвержены засолению (5).

Основными минеральными ионами, вызывающими солевой стресс, являются хлорид натрия и сульфат натрия (8). Отложение NaCl нарушает раствор ионов внутри растительных клеток, что приводит к нарушению физиологических процессов хлопчатника (3).

Хлопок имеет большое значение для текстильной промышленности и является известной культурой, используемой для производства волокна (1, 10). Из хлопка, имеющего стратегическое значение, производят веревки, пеньку, фото- и киноленты, лаки, высококачественную бумагу и ряд других продуктов. Семена хлопка широко используются в производстве масла. В зависимости от сорта, а также технологии их выращивания семена могут содержать 18-20% масел. Хлопководство занимает особое место в социально-экономическом развитии Азербайджана (7).

Хлопок является одной из солеустойчивых культур, но он чувствителен на ранних стадиях, таких как прорастание семян, появление всходов по сравнению со зрелыми растениями (4). Было предложено принять обширные меры на ранних стадиях роста, чтобы обеспечить устойчивый рост для конечного плодотворного урожая. Более того, уровень толерантности различается у разных генотипов хлопчатника (2). В связи с этим основной целью исследования является оценка устойчивости разных генотипов хлопчатника и выявление солеустойчивых генотипов.

Материал и методика исследования

Исследования проводились в Отделе технических и кормовых растений Института генетических ресурсов НАНА. В качестве материала для исследований были взяты генотип Pima 3-79, принадлежащие к *Gossypium babadense* L., TM-1, принадлежащие к *Gossypium hirsutum* L., и 15 линий хромосомными заменами.. Солеустойчивость было оценено в контроле и при концентрациях соли NaCl 50 мМ, 100 мМ, 150 мМ и 200 мМ. Количество проросших семян был подсчитан в течение 10 дней, и собранные данные переносились в электронные таблицы Excel. Конечный процент всхожести (%) и различные параметры всхожести был рассчитан по методологии Al Mudarris (6). Результаты были систематизированы и с помощью программы SPSS (версия 25) был проведен кластерный анализ, с помощью которого были выявлены сходства и различия между генотипами.

Вывод

Использование методов анализа данных о всхожести показало, что индекс всхожести, который объединяет процент прорастания, скорость, распространение и концентрацию в рамках одного измерения, является важным параметром для оценки. Генотипы CSB-05, CSB-11, CSB-14, CSB-17 имели самый высокий индекс всхожести при концентрации соли 200 мМ в исследовании. Индекс этих генотипов составил 345, 334, 336 и 303 соответственно.

Литература

1. Amin A., Nasim W., Mubeen M., Ahmad A., Nadeem M., Urich P., Fahad S., Ahmad S., Wajid A., Tabassum F., Hammad H.M., Sultana S.R., Anwar S., Baloch S.K., Wahid A., Wilkerson CJ, Hoogenboom G., Simulated CSM-CROPGRO-cotton yield under projected future climate by SimCLIM for southern Punjab, Pakistan. Agric Syst. (2018) 167:213–222

2. Ashraf M (2010) Salt tolerance of cotton: some new advances. Crit Rev Plant Sci 21(1):1–30

3. Ashraf M, Shahzad S.M., Imtiaz M, Rizwan MS, Iqbal M.M., (2017) Ameliorative effects of potassium nutrition on yield and fiber quality characteristics of cotton (Gossypium hirsutum L.) under NaCl stress. Soil Environ 36(1):51–58

4. Chen W, Hou Z, Wu L, Liang Y, Wei C (2010) Effects of salinity and nitrogen on cotton growth in arid environment. Plant Soil 326(1–2):61–73

5. FAO (2019), Management of salt affected soils. *Soil Sci Soc Am J.* https://www.fao.org/soils-portal/soil-management/management-of-some-problem-soils/salt-affected-soils/more-information-on-salt-affected-soils/en/

6. Kader MA. 2005. A comparison of seed germination calculation formulae and the associated interpretation of resulting data. Journal and Proceeding of the Royal Society of New South Wales, 138: 65–75.

7. N.Seyidəliyev, Pambıqçılığın Əsasları, Bakı, “Şərq- Qərb ” 2012, 324 səh.

8. Reich M, Aghajanzadeh T, Helm J, Parmar S, Hawkesford MJ, De Kok LJ (2017) Chloride and sulfate salinity differently affect biomass, mineral nutrient composition and expression of sulfate transport and assimilation genes in Brassica rapa. Plant Soil 411(1–2):319–332

9. Shahbaz M, Ashraf M (2013) Improving salinity tolerance in cereals. Crit Rev Plant Sci 32:237–249

10. Tariq M, Yasmeen A, Ahmad S, Hussain N, Afzal MN, Hasanuzzaman M (2017) Shedding of fruiting structures in cotton: factors, compensation and prevention. Trop Subtrop Agroecosyst 20(2):251–262

MÜXTƏLİF PAMBIQ GENOTİPLƏRİNİN DUZ STRESİNƏ DAVAMLILIĞININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ş.A.Əlizadə

XÜLASƏ

Aparılan tədqiqat *Gossypium babadense* L. növünə aid olan Pima 3-79, *Gossypium hirsutum* L. növünə aid olan TM-1 və 15 xromosomu əvəzlənmiş xəttin duza davamlılığı qiymətləndirilmişdir. Cücərmə indeksinə görə genotiplərin klaster analizi həyata keçirilmişdir. 200 mM duz qatılığında bu parametr üzrə ən yüksək göstəricilər CSB-05, CSB-11, CSB-14, CSB-17 genotiplərində müəyyən edilmişdir.

EVALUATION OF RESISTANCE TO SALT STRESS OF DIFFERENT COTTON GENOTYPES

S.A. Alizade

SUMMARY

The study assessed the salt resistance of Pima 3-79 of Gossypium babadense L., TM-1 of Gossypium hirsutum and 15 chromosome replacement lines. Cluster analysis of genotypes according to germination index was performed. The highest values of this parameter at a salt concentration of 200 mM were identified in the genotypes CSB-05, CSB-11, CSB-14, CSB-17.

EKOSİSTEMDƏKİ EKOLOJİ ORQANİZM QRUPLARI

BDU-QAZAX filialı
Məmmədova Pəri İlqar qızı
peri.memmedova93@mail.ru
Süleymanova İlahə Qoşqar qızı
ilahe.efendi1@gmail.com

Açar sözlər: produsent, konsument, redusent, avtotrof, heterotrof
Key words: producentis, consumer, redusent, autotroph, heterotropf
Ключевые слова: режиссер, потребители, избыточный, автотрофы, гетеротрофы

Bildiyimiz kimi, təbiətdə bitkilər, heyvanlar, göbələklər və digər orqanizmlər qarşılıqlı əlaqə şəraitində yaşayırlar. 1935-ci ildə həyatın bu cür əlaqəsinə ingilis alimi A. Tensli ekoloji sistem (qısaca-ekosistem) adını vermişdir. Ekosistem (yunanca- 'oykos'-ev, yaşayış yeri; 'systema'-birlik)- bir-biri ilə və ətraf mühitlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan növlərin əmələ gətirdikləri davamlı və öz-özünü tənzimləyən sistemdir.

Bir ekosistem biosferin bir hissəsi və ya parçasıdır; bunun böyüklüyü və genişliyi çox müxtəlif ola bilər. Bizi əhatə edən təbii ətraf mühit özü böyük bir ekosistemdir. Ekosistem-elə obyektlərə deyilir ki, orada maddələrin sistemli bioloji dövriyyəsi və enerji axını olsun. Ekosistemin fəaliyyət göstərməsi üçün qidalanma tiplərinə görə fərqlənən bioloji orqanizm qruplarının fəaliyyəti lazımdır. Beləki, ekosistemdə maddələr dövriyyəsi və enerji axını yaradılması üçün funksiyaca müxtəlif orqanizm qrupları olmalıdır. Təbiətdə maddələr dövranının idarə olunmasını təmin etmək üçün əvvəla canlıların mənimsəyə biləcəyi formada qeyri-üzvi molekul ehtiyyatının olması və funksiyaca müxtəlif olan 3 ekoloji orqanizm qruplarının olması şərtdir. Bu orqanizm qrupları: produsentlər, konsumentlər və redusentlər adlanır. Produsentlər-fotosintez və ya xemosintezə əsasən qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələr sintez edə bilən orqanizmlər, hazır üzvi maddələr hesabına yaşayanlar isə-konsumentlər, və nəhayət, ölü orqanizmlərin cəsədlərini parçalaya bilən orqanizmlər-redusentlər adlanır. Bu canlılar qidalanmalarına görə isə avtotroflara və heterotroflara bölünürlər. Avtotrof yolla qidalanan canlılar-produsent orqanizmlər, digər 2 qrup-konsument və redusentlər isə heterotrof yolla qidalanan orqanizmlərdir. Avtotrof yolla qidalanan canlılar produsent orqanizmlər qrupuna daxildir. Bu orqanizm qrupu fotosintez və xemosintezə əsasən qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələr hazırlaya bilən canlılardır. Fotosintez prosesini həyata keçirən canlılar-fototrof, xemosintez prosesini həyata keçirən canlılar isə-xemotrof orqanizmlər adlanır. Bu qrupa daha çox avtotrof qidalana bitkilər, sianobakteriyaalar və s. canlılar aid edilir.

Fototrof(photos-işıq) orqanizmlər işıq enerjisini kimyəvi enerjiyə çevirməklə üzvi maddələr sintez edirlər. Fototorf orqanizmlərə ali bitkilər (mamırlar, qıjılar, çılpaqtoxumlular və s.), yosunlar və bəzi bakteriyalar aiddir. Onlarda

işıq enerjisindən istifadə etmək üçün bir neçə fotoreseptorlar (xlorofillər, karotinoidlər və s.) xasdır. Qalan digər orqanizmlər xemotrof orqanizmlərə aiddir. Onlar enerji mənbəyini kimyəvi birləşmələrin oksidləşməsi prosesindən alırlar. Xemotrofların yerinə yetirdikləri proses Xemosintez adlanır. Bu proses zamanı mikroorqanizmlər tərəfindən qeyri-üzvi maddələrin aerob şəraitdə oksidləşməsindən ayrılan enerjidən istifadə edərək avtotrof şəkildə qidalanması aiddir. Bu mikroorqanizmlərə bakteriyalar və arxeylər aiddir.

Heterotrof canlılar isə fotosintez nəticəsində bitkilərdə yaranan üzvi maddələrlə qidalanırlar. Bu canlılar özləri üzvi maddə hazırlaya bilmədikləri üçün produsent orqanizmlər tərəfindən yaradılan üzvi maddədən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, avtotrof yolla qidalanan canlıların əmələ gətirdiyi üzvi maddəni mənimsəyən orqanizmlər konsument və destruktorlara ayrılır. Burada konsumentlər dedikdə heyvanlar, destruktorlar dedikdə isə mikroblar nəzərdə tutulur. Konsumentlərin və desturuktorların qida zəncirində və təbiətdə maddələr dövranında rolu əvəz olunmazdır.

Hansi ekosistem olursa-olsun onun yaşaması üçün cansız təbiət-produsent-konsument-redusent və yenə də cansız təbiət arasında maddələrin dövriyyəsi lazımdır. Ekosistem həmişə açıqdır. Onlar öz tərkib hissəsini mübadilə etməklə daha çox davamlı olur. Ekosistemin davamlılığı onun böyüklüyündən və üzvlərinin çoxluğundan asılıdır. Təbiidir ki, 2-4 növ produsenti olan ekosistemə nisbətən 400-500 növ produsenti olan ekosistem daha davamlı olur. Konsumentlərin və redusentlərin sayı da bu prinsipə tabedir.

XÜLASƏ

Ekosistem daxilində maddələr dövranının idarə olunması üçün funksiyaca müxtəlif olan 3 orqanizm qrupunun olması şərtdir. Bu orqanizm qrupları: produsentlər, konsumentlər və redusentlər adlanır. Bu canlılar qidalanmasına görə isə avtotroflara və heterotroflara bölünürlər. Avtotrof yolla qidalana canlılar-produsent orqanizmlər, digər 2 qrup-konsument və redusentlər isə heterotrof yolla qidalanan orqanizmlərdir. Produsentlər-footosintez və ya xemosintezə əsasən qeyri-üzvi maddələrdən üzvi birləşmələr sintez edə bilən orqanizmlər, hazır üzvi maddələr hesabına yaşayanlar-konsumentlər, və nəhayət, ölü orqanizmlərin cəsədlərini parçalaya bilən orqanizmlər isə-redusentlər adlanır.

РЕЗЮМЕ

Для управления обменом веществ внутри экосистемы необходимо наличие 3 групп организмов с разными функциями. Эти группы организмов называются продуцентами, консументами и редуцентами. Эти существа делятся на автотрофов и гетеротрофов в зависимости от их питания. Автотрофные организмы являются организмами-продуцентами, тогда как две другие группы, консументы и восстановители, являются гетеротрофными организмами. Продуценты – это организмы, способные синтезировать органические соединения из неорганических веществ на основе футосинтеза или хемосинтеза, консументы, живущие за счет готовых органических веществ,

– консументы, а организмы, способные разлагать тела мертвых организмов, называются восстановителями.

SUMMARY

İn order to manage the metabolism within the ecosystem, it is necessary to have 3 groups of organisms with different functions. These groups of organisms are called producers, consumers and reducers. These creatures are divided into autotrophs and heterotrophs according to their nutrition. Autotrophic organisms are producer organisms, while the other two groups, consumers and reductants, are heterotrohpic organisms. Producers are organisms that can synthesize organic compounds from inorganic substances based on photosynthesis or chemosynthesis, consumers that live on ready-made organic substances, and organisms that can decompose the bodies of dead organisms.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHI

1. N.A. Qasımov, S.M. Abduyeva-İsmayılova-Fotosintez. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2015,448 s.
2. R.L.Sultanov, N.A.Sadıqova, Ü.E.Ataşova.Ümumi ekologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı. Bakı: 2010, 384 s.
3. T.A Xəlilov " Ekologiya və ətraf mühiti mühafizənin əsası", Bakı-2009, 232 s.
4. A.Ş.İbrahimov , L.Ə. İsrafilbəyov . İbtidai bitkilər. Dərslik. BDU nəşriyyatı. Bakı:1993-240 s
5. R.L. Sultanov. Zoologiya. Dərslik. Nərgiz nəşriyyatı. Bakı-2000
6. Q.Ş.Məmmədov, M.Y. Xəlilov. Ekoloqların məlumat kitabı. Bakı-2003. 514s.
7. az.m.widipedia/org
8. gaya.org.tr

EKSPERİMENTAL MODELDƏ AĞ NAFTALAN YAĞININ LİPİDLƏRİN PEROKSİDLƏŞMƏSİ SİSTEMİNƏ TƏSİRİ

Fərəcova Aysel İlqar qızı
AMEA-nın dissertantı
aysel.faradzova@gmail.com

Xülasə: Naftalan nefti çoxkomponentli birləşmə olub, polifunksional xassə nümayiş etdirir. Həmçinin, Naftalan nefti unikal xassələrə malik olub mühüm əhəmiyyət daşıyır və onun bu cür unikal olması ondan bir sıra xəstəliklərin müalicəsində istifadə etməyə imkan yaradır. Naftalan neftinin balneoloji faktor kimi müasir tədqiqat mərhələsi isə artıq molekulyar-bioloji və biokimyəvi səviyyədə tədqiqatların aparılmasını və tədqiqat işlərinin hərtərəfli analiz olunmasını və ümumiləşdirmələr aparılmasını tələb edir.

***Açar sözlər*:** Naftalan nefti, lipidlərin peroksidləşməsi, sitokin, artrit modeli

Giriş. Müalicəvi Naftalan nefti dünyada analoqu yoxdur və o, ölkəmizin ən qiymətli sərvətlərindən biridir. Naftalan nefti və onun fraksiyaları karbohidrogen tərkibinə görə Azərbaycanın müxtəlif neft yataqlarından alınan neftlərdən və neft fraksiyalarından fərqlənir. Müalicəvi Neftinin və onun fraksiyalarının əsas etibarilə tərkibi naften və aromatik karbohidrogenlərdən ibarətdir. Onun qaynama temperaturu artdıqca aromatik karbohidrogenlərin miqdarı artır (57%-ə qədər), naften karbohidrogenlərinin miqdarı isə azalır və tərkibində benzin fraksiyaları yoxdur. Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkərində qədim zamanlardan Naftalan neftindən xalq təbabətində istifadə edildiyini sübut edən əbəbiyyat məlumatları mövcuddur [1]. Bu neftin orqanizmin çoxsaylı funksiya və sistemlərinə təsiri, həmçinin onunla müalicənin elmi əsaslandırılmasına dair həm yerli, həm də xarici alimlər tərəfindən çoxlu elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. Belə ki, Y.H.Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə neftin fiziki kimyəvi və struktur qrup tərkibi öyrənilmiş, neftdən su, asfaltenlər, qətranlar, təbii neft turşuları çıxarılaraq çoxhəlqəli naften karbohidrogenləri qarışığı alınmışdır. Aparılan tədqiqatlar əsasında dünya şöhrətli alim, akademik Y.H. Məmmədəliyev tərəfindən neftin müalicəvi təsir mexanizminin onun çoxhəlqəli naften karbohidrogenləri ilə əlaqəli olmasına aid ilk ideya irəli sürülmüşdür[2].

Mövzunun aktuallığı. Naftalan nefti qısa yan zəncirli (98%) və naftalan neftindən alınan izoparafinlərə (2%) malik politisiklik naften karbohidrogenlərdir. Yüngül xarakterik qoxusu olan ağ mayedir. Analjezik, iltihab əleyhinə, desensibilizasiya, angioprotektiv təsirə malikdir. Ağ naftalan yağı isə, hamar əzələlərin tonunu azaldır, qan damarlarını genişləndirir, qanın reoloji xüsusiyyətlərini, lipidlərin peroksidləşməsi proseslərini yaxşılaşdırır, qanın laxtalanma prosesini normallaşdırır, dəri xəstəliklərinə bərpaedici antiinflamatuar təsir göstərir, reqressiyanı sürətləndirir, dayaq-hərəkət sisteminin dayaq-hərəkət funksiyasını bərpa edir, analjezik, iltihab əleyhinə və artikulyar toxumalarda mikrosirkulyasiya proseslərini yaxşılaşdırır və bir sıra xəstəliklərin klinik təzahürlərinin intensivliyini azaldır. Naftalan neftinin balneoloji faktor kimi müasir tədqiqat mərhələsi isə artıq molekulyar-bioloji və biokimyəvi səviyyədə tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Lipidlərin peroksidləşməsi və antioksidant müdafiə vəziyyətinin öyrənilməsinin vacibliyi

müxtəlif xəstəliklər zamanı orqan və toxumalarda gedən biokimyəvi reaksiyalarda onların əhəmiyyətli rolu ilə əlaqədardır. Patoloji hallar zamanı orqanizmdə lipidlərin peroksidləşməsi məhsullarının miqdarının təyini yüksəkhəssas diaqnostik testlərdən biri olaraq, patoloji prosesi ilkin mərhələdə aşkar etməyə imkan verir. Buna görə də tədqiqat işində lipidlərin peroksidləşməsi sisteminin aktivliyinə Naftalan neftinin təsirinin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqatın məqsədi. Eksperimental modeldə artritin yaradılması və naftalan neftinin vasitəsilə oynaqlarda yaranan patoloji prosesə təsir etməklə lipid peroksidləşməsi sisteminin aktivliyində baş verən dəyişiklikləri tədqiq etməkdir.

Tədqiqat obyekti. Bu araşdırma çəkisi 180-200 qram arasında dəyişən 40 ədəd yetkin albino Wistar erkək siçovul üzərində aparılır.

Tədqiqat metodları. Eksperimental modeldə artritin yaradılması, patoloji prosesin əsas əlaməti olan ağrı faktorunun qiymətləndirilməsi üçün siçovulların qanında serotoninin miqdarının təyini, siçovulların artrit prosesinə məruz qalmış oynaqlara naftalan neftinin müxtəlif dozasında applikasiyası, naftalan neftinin lipid peroksidləşməsi sisteminin aktivliyinə təsirinin öyrənilməsi.

Material və müzakirələr. Model heyvanlar üzərində təcrübi artrit yaradılması ilə bağlı bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Aparılan bu təcrübələr içərisində müxtəlif üsullardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatçılar qoyunlar üzərində medial menisektomi metodu ilə erkən dövr ərzində osteoartritə nail olmuşlar. Olsen və başqaları isə immobilizasiya etməklə dovşan üzərində diz oynağında degenerasiya yarada bilmişlər. Diz oynağına formalin, histamin və ya serotonin verməklə də artrit yarada bilmək mümkün olmuşdur. Bu cür siçovulda yaradılan artrit modelinin insanlarda yaranan təbii artritə en yaxın model olduğu müəyyən olunmuşdur.

Artrit modelinin yaradılması : Bu araşdırma çəkisi 180-200 qram arasında dəyişən 40 ədəd yetkin albino Wistar erkək siçovul üzərində aparılır. Model heyvanlar otaq temperaturu 16-20C, işıq periodu 12 saat ola biləcək şəkildə metal qəfəslərdə saxlanılır. 40 ədəd siçovulun sağ arxa dizlərinə təcrübi artrit yaratmaq üçün 0,2 ml 1%-lik formalin intraartikulyar olaraq verilir. Sol arxa dizlərə isə kontrol məqsədlə heç bir proses edilmir. İntraartikulyar formalin verilməsindən bir həftə sonra 10 ədəd siçovul intraabdominal pentothal verilərək öldürülür və heyvanlarda yaradılan artritin dərəcəsini müəyyən etmək üçün sol arxa və sağ arxa diz oynaqlarından preparat hazırlanaraq 10 %-lik neytral tamponlu formaldehid içində patoloji laboratoriyada baxılır. Qalan 30 siçovul təcrübi artrit yaradılmasından bir həftə sonra hər birində 10 siçovul olan 3 qrupa ayrılır və hər bir qrupa aşağıdakı müalicə üsulları edilir:

***Birinci qrup (HA qrupu)* :** bu qrupdakı siçovullara təcrübi artrit yaradıldıqdan sonra 7, 14, 21 günlərdə intraartikulyar 0,05 ml HA (natrium hialuronat) verilir.

***İkinci qrup (MPA) qrupu* :** bu qrupdakı heyvanlara intraartikulyar 0,05 ml metil prednisolon asetat verilir.

***Üçüncü qrup (Kontrol qrup*)** : Bu qrupdakı siçovullara isə digər iki qrup ilə eyni zamanda intraartikulyar 0,05 ml fizioloji məhlul verilir.

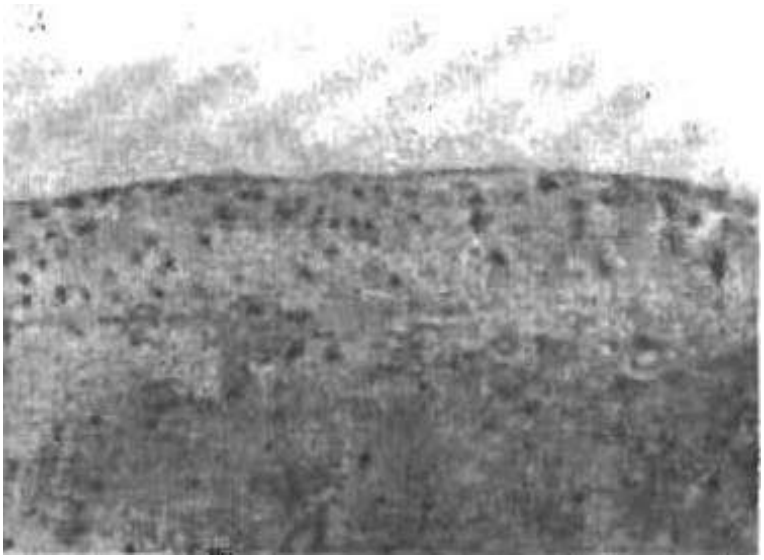

Şəkil 1. Siçovulda normal diz oynağı

Şəkil 2. HA qrupu. Sinovyada iltihabi mononuklear hüceyrə infiltrasyonu, kapilyar, damar və fibroblast profilerasyonu

Şəkil 3. MPA grubu. Sinovyada zəif mononuclear hüceyrə infiltrasyonu, kapilyar, damar və fibroblast profilerasyonu

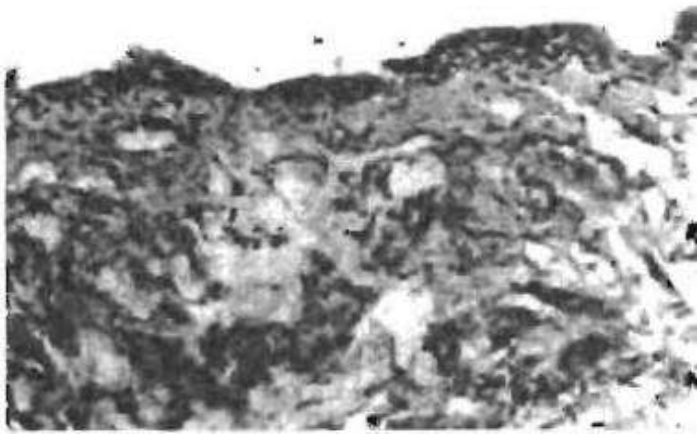

Şəkil 4. Kontrol grubu. Sinovyada epitelyal fibroblastik proliferasyon.

Nəticə : Təcrübi artrit yaradılmış 10 siçovul 1 həftə sonra öldürülərək artritli diz oynağı histopatolojik olarak öyrənildi. (Müalicədən əvvəlki qrup). Bu siçovulda artrit yaradılan sağ diz oynağı sinovyasında ortalama 8 dərəcəlik toxuma dəyişikliyi olduğu müəyyən edildi. (Şəkil 1,2,3,4)

ƏDƏBİYYAT

1. Бадалов Н.Г. Нафталан и его комплексирование с дру- гими физическими факторами в медицинской реабилита- ции больных псориатическим артритом: Автореф. дисс.докт. мед. наук.— М., 2003.
2. Брауде Р.С. Нафталановая нефть и "Нафталан" Фель- дшер, 1938.— № 10.— С. 29—32.
3. Выгодчиков Г.В. Влияние нафталана на микроорганиз- мы кожи // Сов. вестник дерматологии.— 1931.— № 5—6.— С. 497—498.
4. Гусейнова С.Г. Физические факторы (импульсные то- ки и нафталанотерапия) в восстановительном лечении боль- ных с огнестрельными травмами периферической нервной системы. Авторефераты дис. докт. мед. наук. Баку, 2004.
5. Джафаров Х. и др. О нафталанотерапии кожных бо- лезней. Сб. "Нафталан" в дерматологии и урологии.— Б., 1935 .— С. 9—27.
6. Abbasov, V.M., Musayev, C.C, İsayeva, G.Ə. Naftalan nefti və onun naften karbohidrogenləri: Monaqrafiya / Abbasov, V.M., Musayev, C.C, İsayeva, G.Ə.-Bakı:Elm, 1978. -120s.

7. Мамедалиев, Ю.Г. К теории механизма действия нафталанской нефти. / Мамедалиев, Ю.Г. //-Москва:журнал // «Известия Академии Наук.СССР»-1946. -№ 5. -С.560-562.

8. Бенобиди Билал., Гайле, А.А., Кузичкин, Н.В. Экстракционная очистка масламягчителя ПН-6ш от канцерогенных полициклоаренов смесями Nметилпирролидона с этиленгликолем. / Бенобиди Билал., Гайле, А.А., Кузичкин, Н.В. //-Москва:журнал // «Нефтепереработки и нефтехимия» -2015. -№-С.37-39.

9. Cəfərova R.Ə. Ultrabənövşəyi spektroskopiya və kimyəvi birləşmələrin tədqiqində onun rolu:Dərs vəsaiti, Cəfərova R.Ə. -Bakı:Elm, 2012. -228s.

10. Isaak R. Uber Naftalan // Deutsche medizin. Wochens- chrift., 1896.— N 22.— S. 845—846.

11. Rosenbaum Fr. Uber Naftalan // Therapeutische Beilage d. deutsch Medizin. Wochenschrift., 1898.— N 4.— S. 28—29.

Фараджова Айсель Ильгар кызы

ВЛИЯНИЕ БЕЛОЙ НАФТАЛАНОВОЙ НЕФТИ НА СИСТЕМУ ПЕРЕКИСНОГО ОКИСЛЕНИЯ ЛИПИДОВ В ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ МОДЕЛИ

Нафталиновое масло представляет собой многокомпонентное соединение с многофункциональными свойствами. Также нафталиновая нефть имеет уникальные свойства и имеет важное значение, а ее уникальность позволяет использовать ее при лечении ряда заболеваний. Современный этап изучения нафталиновой нефти как бальнеологического фактора уже требует исследований на молекулярно-биологическом и биохимическом уровне, а также комплексного анализа и обобщения научно-исследовательских работ.

Ключевые слова: Нафталиновое масло, перекисное окисление липидов, цитокин, модель артрита

Farajova Aysel İlgar

INFLUENCE OF WHITE NAFTALAN OIL ON THE LIPID PEROXIDATION SYSTEM IN THE EXPERIMENTAL MODEL

Naphthalene oil is a multicomponent compound with multifunctional properties. Also, naphthalene oil has unique properties and is important, and its uniqueness allows it to be used in the treatment of a number of diseases. The current stage of the study of naphthalene oil as a balneological factor already requires research at the molecular biological and biochemical levels, as well as a comprehensive analysis and generalization of scientific research

Keywords: Naphthalene oil, lipid peroxidation, cytokine, arthritis model

MƏSAFƏDƏN MÜŞAHİDƏ VƏ CİS ƏSASINDA EKOLOJİ CƏHƏTDƏN SƏHRALAŞMAYA HƏSSAS OLAN ƏRAZİLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Quliyeva Sona Həsənəli qızı, Ələskərov Elman Ramazan oğlu,
Baxışov İsmət Ramiz oğlu, Bayramov Zaur Füzuli oğlu

Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos)

e-mail: sona.guliyeva@azercosmos.az, elman.alaskarov@azercosmos.az, ismat.bakhishov@azercosmos.az, zaur.bayramov@azercosmos.az

Açar sözlər: torpaq, iqlim, səhralaşma, məsafədən müşahidə, CİS, model

Ключевые слова: почва, климат, опустынивание, дистанционное зондирование, ГИС, модель

Key words: soil, climate, desertification, remote sensing, GIS, model

Giriş. Səhralaşma bəşəriyyətin üzləşdiyi ciddi problemlərdən biri hesab olunur. Qlobal iqlim dəyişiklikləri bu təhlükənin riskini daha da artırır. İqlim dəyişikliklərinin təsiri nəticəsində atmosferdə qlobal istiləşmə prosesi baş verir. Bununla əlaqədar olaraq yağıntıların rejiminin dəyişməsi, sel və daşqın təhlükəsinin artması ilə yanaşı yay aylarında havanın temperaturunun həddən artıq yüksəlməsinə, bu isə öz növbəsində səhralaşma prosesinin sürətlənməsinə səbəb olur. Səhralaşma prosesinin nəticələri milyonlarla insanların həyatına birbaşa təsir göstərir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatından daxil olan məlumata əsasən dünya torpaqlarının üçdə biri artıq deqradasiyaya uğrayıb [1], hal-hazırda səhralaşma və quraqlıq 3,2 milyard insanın rifahını pozur [2]. Səhralaşma nəticəsində torpağın və bitki örtüyünün deqradasiyası baş verir ki, bu da bioloji və iqtisadi məhsuldarlığının aşağı düşməsi və ya tamamilə itirilməsi ilə müşayiət olunur. Torpağın məhsuldarlığı ciddi şəkildə aşağı düşür, torpaqda su ehtiyatları azalır, əkin sahələri şoranlaşır, qum ilə örtülü ərazilərin sahəsi genişlənir kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahələr azalır. Səhralaşma təbii amillərlə yanaşı antropogen təsirin nəticəsində daha da sürətlənir. Yağıntıların miqdarının aşağı, bitki örtüyünün isə zəif inkişaf etdiyi ərazilərdə səhralaşmanın baş vermə riskləri daha yüksəkdir. Tədqiqatin əsas məqsədi səhralaşma əlamətləri müşahidə olunan riskli ərazilərin məsafədən müşahidə məlumatları əsasında coğrafi informasiya sistemləri (CİS) istifadə edilməklə müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Azərbaycanda səhralaşma problemi. Quru iqlim şəraitinə malik Azərbaycan ərazisi üçün səhralaşma problemi son dərəcədə aktualdır. Respublika ərazisinin dağətəyi, düzənlik və ovalıq ərazilərdə səhralaşma prosesi daha intensiv xarakter daşıyır. Kür-Araz ovalığı üçün səhralaşma prosesi daha da səciyyəvidir. Son illər əhalinin artması, kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin intensivləşməsi, o cümlədən heyvandarlığın inkişaf etməsi ilə əlaqədar

həddindən artıq otarma nəticəsində antropogen səhralaşma prosesi sürətlənmişdir. Abşeron yarımadasında səhralaşma əsasən torpağın neft və neft tullantıları ilə çirklənməsi nəticəsində baş verir. Neft məhsullarının və çoxlu miqdarda buruq sularının səthə axıdılması, həm də qrunt sularının səviyyəsinin qalxmasına və torpağın təkrar şorlaşmasına səbəb olur. Bundan başqa səhralaşma prosesinin yaranma səbəblərinə intensiv kənd təsərrüfatı, əkinlərin qeyri rasional suvarılması, meşə örtüyünün azalması səbəb olur [3].

Metodologiya. 1989-cu ildən bəri Avropa Birliyi səhralaşma və ya torpaqların deqradasiyası problemlərini və Cənubi Avropa ölkələrində artan su ehtiyatlarına olan tələbi həll edən bir sıra beynəlxalq tədqiqat proqramları hazırlamış və maliyyələşdirmişdir (Climatic and bioclimatic indices, Rain Use Efficiency, FAO/UNEP, CRA-CMA, MEDALUS). MEDALUS (Aralıq dənizi Bölgəsində Səhralaşma və Torpaqdan İstifadə) bu proqramın layihələrindən biri idi.

Bir çox beynəlxalq elmi məqalələrdə əsasən 'European project of ESAs (Environmental Sensitive Areas) - MEDALUS (Mediterranean Desertification and Land Use)' layihəsindəki məlumatlara əsasən səhralaşmış və ya ekoloji cəhətdən həssas ərazilərin qiymətləndirilməsi aparılır. MEDALUS modeli, Ekoloji Cəhətdən Həssas Sahə İndeksi (ESAI) vasitəsilə ekoloji cəhətdən həssas əraziləri (ESA) müəyyənləşdirir [4,5]. Həmin metodologiyada səhralaşmanın indikatorları 4 yerə bölünüb: *torpaq, iqlim, bitki və idarəetmə*. Bu 4 amilin hər birinin alt faktorları var ki, qiymətləndirmə zamanı hər biri detallı öyrənilir. Səhralaşma riski olan ərazilərin xəritələşdirilməsi şəkil 1-də göstərilmiş sxemə əsasən aparılmışdır.

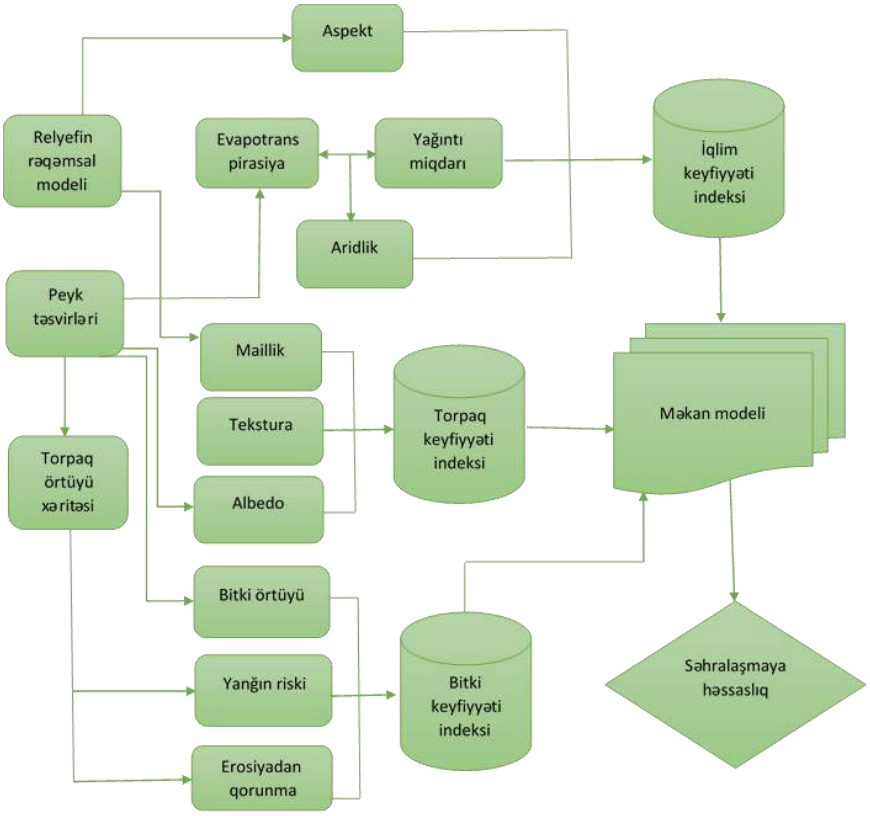

Şəkil 1. Səhralaşmaya həssas ərazilərin xəritələşdirilməsinin ümumi sxemi

Qeyd edilən amilləri nəzərə alaraq səhralaşma prosesi 4 mərhələyə bölünür:
A tipli mərhələ bu mərhələ kritik mərhələdir. Ərazi keçmiş səhv istifadələr səbəbindən yüksək səviyyədə deqredasiyaya məruz qalıb. Məsələn, yüksək eroziyaya məruz qalmış ərazi yüksək su-torpaq axınına və torpaq itirilməsinə səbəb olur.
B tipli mərhələdə (kövrək mərhələ-keçid) təbii və insan aktivliyi sərhalaşmaya səbəb ola bilər. Məsələn, proqnoz olunan istixana effekti istiliyinin artması bioloji potensialdır ki, quraqlıq nəticəsində bitki örtüyünün məhv olmasına və eroziyaya və nəhayət A tipli mərhələyə keçid edə bilər.
C tipli mərhələ (potensial səhralaşmaya məruz qala biləcək ərazilər) Bu mərhələdə ərazi iqlim dəyişikliyi səbəbindən təhlükə altında hesab olunur. Məsələn, əgər pestisidlərin aşağı axım ərazilərinə ötürülməsi sosial-iqtisadi şəraitin dəyişməsinə və ərazinin tərk edilməsinə səbəb ola bilər. Belə tərk edilmiş ərazilər səhralaşmaya səbəb olur. Bu mərhələ B tipli mərhələdən daha az təhlükəli hesab olunur.
Düzən, iri dənəli və incə torpaq qatlı, semi-arid və ya rütubətli iqlimli ərazilər və bitki örtüyünə sahib ərazilər *səhralaşma təhlükəsi olmayan* ərazilər sayılır [6].

Nəticə. Yekun nəticədə, metodologiyaya əsasən 9 göstəricinin birləşməsi ilə ekoloji cəhətdən səhralaşmaya həssas olan əraziləri əks etdirən indeks düstür 1-ə uyğun olaraq hesablanmışdır:

$$Sİ = (İKİ \times TKİ \times BKİ)^{1/3} \qquad \textbf{(1)}$$

harada Sİ – səhralaşma indeksi, İKİ – iqlim keyfiyyəti indeksi, TKİ – torpaq keyfiyyəti indeksi, BKİ – bitki keyfiyyəti indeksidir.

CİS vasitəsilə məsafədən müşahidə məlumatları əsasında aparılan hesablamalar nəticəsində ekoloji cəhətdən səhralaşmaya həssas ərazilərin xəritəsi tərtib olunmuşdur (şək.2).

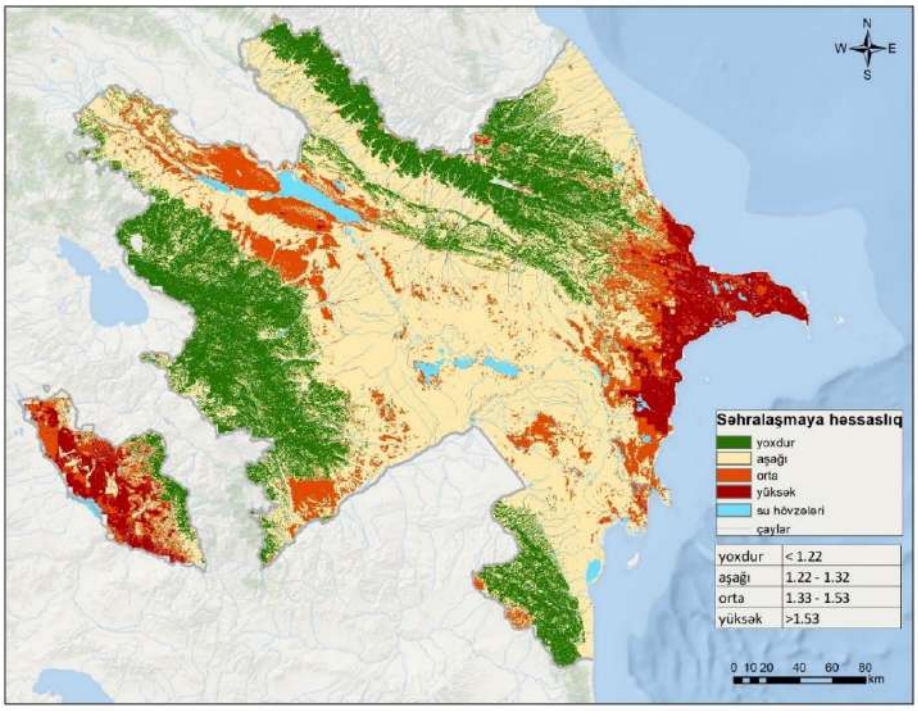

Şəkil 2. Ekoloji cəhətdən səhralaşmaya həssas ərazilərin xəritəsi

Xəritədə səhralaşmaya həssas olan əraziləri əks etdirən 4 sinif təqdim edilmişdir: səhralaşma əlamətləri yoxdur, aşağı, orta və yüksək olan ərazilər.
Ekoloji cəhətdən səhralaşmaya həssas olan əraziləri əks etdirən indeksin yüksək qiymətləri əsasən Abşeron Yarımadısında, Kür-Araz ovalığında və Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeydə alınır. Su obyektlərinin identifikasiyası üzrə aparılan layihənin nəticələrində ölkə üzrə su sahəsi 1510 km^2 müəyyən edilib [7]. Səhralaşmaya həssas olan ərazilərin ölkə üzrə nisbəti cədvəl 1-də təqdim edilib.

Cədvəl 1

Səhralaşma əlamətləri müşahidə olunan ərazilər

Sinif	Sahə (km^2)	Nisbət (%)
su hövzələri	1510	2
yoxdur	23673.0348	27
aşağı	45193.6268	52
orta	11228.0312	13
yüksək	4995.3072	6
ümumi ərazi	86600	100

Nəticədə, 20 illik (2000-2020-ci illər üzrə) məlumatlara əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində 5000 km^2 və yaxud 6% səhralaşma riski yüksək olan ərazilər müəyyən edilmişdir Qeyd etmək lazımdır ki, səhralaşmanın dəqiq qiymətləndirilməsi iqlim (dəqiq yağıntı məlumatları, külək istiqaməti və sürəti), pedoloji (torpaq şoranlığı, üzvi maddələr), sosial-iqtisadi (idarəetmə keyfiyyəti indeksi üçün) və s. məlumatların olmaması ilə əlaqədar olaraq məhdudlaşır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. FAO, 2019. Outcome document of the Global Symposium on Soil Erosion. Rome, 28 p.
2. UN, 2021. UN chief: Desertification and drought destabilizing well-being of 3.2 billion people. [Online] https://news.un.org/en/story/2021/06/1094122
3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı, "Elm", -2006, səh. 406-410
4. Lamqadem AA, Pradhan B, Saber H, Rahimi A. Desertification Sensitivity Analysis Using MEDALUS Model and GIS: A Case Study of the Oases of Middle Draa Valley, Morocco. Sensors (Basel). 2018 Jul 11;18(7):2230. doi: 10.3390/s18072230. PMID: 29997342; PMCID: PMC6069148.
5. Liangliang Jiang, Anming Bao, Guli Jiapaer, Hao Guo, Guoxiong Zheng, Khusen Gafforov, Alishir Kurban, Philippe De Maeyer, Monitoring land sensitivity to desertification in Central Asia: Convergence or divergence?, Science of The Total Environment, Volume 658, 2019, Pages 669-683, ISSN 0048-9697, https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.12.152.
6. Hu, Yunfeng et al. "Land desertification and its influencing factors in Kazakhstan." *Journal of Arid Environments* 180 (2020): 104203.
7. Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyinin (Azərkosmos) apardığı layihələrin hesabatları: torpaq örtüyü xəritəsi, ölkə üzrə göllərin kadastrı və digər.

MƏSAFƏDƏN MÜŞAHİDƏ VƏ CİS ƏSASINDA EKOLOJİ CƏHƏTDƏN SƏHRALAŞMAYA HƏSSAS OLAN ƏRAZİLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Səhralaşma riski əsasən ekoloji, eyni zamanda sosial və iqtisadi problemlərdən biridir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası ərazisində MEDALUS modelinə əsaslanaraq səhralaşma əlamətləri müşahidə olunan riskli ərazilərin peyk məlumatları əsasında və coğrafi informasiya sistemləri (CİS) vasitəsilə müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.Əldə edilən nəticələr göstərir ki, ölkə ərazisinin 6%-i səhralaşma riski yüksək olan ərazilər kimi müəyyən edilmişdir.

AN ASSESSMENT ENVIRONMENTALLY SENSITIVE LAND TO DESERTIFICATION BASED ON THE REMOTE SENSING AND GIS

Abstract

The risk of desertification is one of the main environmental as well as social and economic problems. The main purpose of this research is to identify areas with signs of desertification based on the MEDALUS model in the territory of the Republic of Azerbaijan using satellite data and geographic information systems (GIS). The results show that 6% of the country's territory belongs to the zone of high risk of desertification.

ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧУВСТВИТЕЛЬНЫХ ЗЕМЕЛЬ К ОПУСТЫНИВАНИЮ НА ОСНОВЕ ДИСТАНЦИОННОГО ЗОНДИРОВАНИЯ И ГИС

Абстракт

Риск опустынивания является одной из основных экологических, а также социальных и экономических проблем. Основной целью исследования является выявление территорий с признаками опустынивания на основе модели MEDALUS на территории Азербайджанской Республики с помощью спутниковых данных и географических информационных систем (ГИС). Результаты показывают, что 6% территории страны относятся к зоне высокого риска опустынивания.

QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN DÜNYA İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

İsmayılova Nərmin Nadir qızı (tələbə)

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
İqtisadiyyat fakültəsi, Dünya iqtisadiyyatı ixtisası
848 saylı qrup, mobil: (+994)50-401-87-31
mail: ismayilovanarmin2001@gmail.com

Abbasova Sevda İsmayıl qızı (elmi rəhbər)
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
"İqtisadi nəzəriyyə" kafedrasının müəllimi
mail: abbasova-1975@bk.ru, mobil: (+994)50-427-39-78

Açar sözlər: dünya iqtisadiyyatı, ekoloji problem, təbii resurs, qlobal, texnologiya.

Ключевые слова: мировая экономика, экологическая проблема, природный ресурс, глобальный, технология.

Keywords: world economy, environmental problem, natural resource, global, technology.

Qlobal ekoloji problemlərin dünya iqtisadiyyatına təsiri beynəlxalq diskussiya məkanında aktuallığına görə prioritet mövzulardan biri hesab olunur. Məlumdur ki, ekoloji problemlər qlobal iqtisadi sistemə neqativ təzahür etməklə yanaşı, ekoloji böhran, müasir iqtisadi təşəkkülün və ETT-nin inkişafının nəticəsidir.

Təcrübə və tədqiqatlar sübut edir ki, yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı naminə neft və qaz ehtiyatlarının məqsədəuyğun istifadə edilməməsi qlobal ekoloji problemlərə yol açmaqla birgə, dünya iqtisadiyyatına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Nəticədə cəmiyyətin neft sərvətlərinin tükənməsi ilə qarşı-qarşıya qalması beynəlxalq iqtisadiyyata öz ağır zərbəsini vurmuşdur. Həmçinin, neft və neft resursları quru və su ərazisindən çıxarılarkən ətrafa dağılan neft məhsulları torpaq, su resurslarını ekoloji çirkləndirməklə yanaşı, torpağın eroziyasına və canlı aləminin məhvinə səbəb olmaqla ekoloji-iqtisadi böhran yaradır. Digər tərəfdən neft və neft məhsulları ilə çalışan sənaye sahələrinin iqtisadi tərəqqisi nəticəsində su sahələrinə axıdılan tullantılar və yerin hava təbəqəsinə buraxılan karbon qazı ekoloji-iqtisadi mühitə əsaslı surətdə təsir etmişdir. Yəni, atmosferə buraxılan zəhərli qazlar, eləcə də karbon qazı yerin ozon təbəqəsinin, beləliklə də canlıların immun sisteminin məhvinə və iqlim dəyişikliyinə şərait yaratmışdır. Dünya iqtisadiyyatında ən böyük ekoloji problem hesab edilən, iqlim dəyişikliyi ətraf mühitin öz biotarazlığının pozulmasına şərait yaradır. Yer kürəsinin şimal zonasında istiləşmənin başlaması ilə aysberqlərin, buzlaqların əriməsi və cənub zonada isə soyuqlaşmanın başlaması səhraların sıradan çıxmasına səbəb olur.

Ötən əsrə nəzər salsaq məlum olur ki, ekoloji problemlərin iqtisadi sistemə yan təsirinin həll edilməsi məqsədi ilə dünyada ilk milli park hesab olunan - Yellouston Milli Parkı, "Təbiəti Mühafizə Cəmiyyəti", Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (YUNEP) yaradılmışdı. Ölkələrdə ətraf mühit sahəsində ekoloji

təmiz siyasət və strategiyaların həyata keçirilməsində fəaliyyət göstərən əsas beynəlxaq qurum 1972-ci il iyunun 5-də Keniyanın Nayrobi şəhərində yaradılan YUNEP hesab olunur. YUNEP-in mandatına, eləcə də səlahiyyətlərinə dövlətlərarası ətraf mühit siyasətinin konsensus yolu ilə həlli və koordinasiyasını sürətli şəkildə təşkil etmək daxildir. YUNEP həmçinin regional və qlobal səviyyədə Ətraf mühitin ekoloji təmiz inkişafına yönələn iri layihə və tədbirlərin maliyyələşdirilməsində də aktiv rol oynayır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramının (YUNEP) əsas fəaliyyətlərinə Yer kürəsi, Atmosfer və Dəniz kimi böyük bir ekosistemlər daxil olmaqla iqlim dəyişikliyi; ekosistemin idarəçiliyi; ətraf mühitin nəzərdən keçirilməsi; ekoloji fəlakətlər və münaqişələr; ekologiyanın idarə edilməsi; zərərli maddələr; resurslardan səmərəsli istifadə və s. aiddir. YUNEP beynəlxalq ətraf mühitin qorunması üzrə konvensiyalarının yaradılmasında və ətraf mühitlə əlaqədar elmlərin təkmilləşdirilməsində böyük rol oynamışdır. Bundan başqa ekologiya sahəsində milli dövlətlərin zunmüddətli dövr ərzində siyasətlərinin uzlaşdırılması, Qeyri-Hökumət Təşkilatlarının (QHT), regional və qlobal maliyyə institutlarının birgə fəaliyyətini təmin etmək YUNEP-in uğurlarından hesab olunur. Bununla yanaşı, 1972-ci ildən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının qərarına əsasən 5 iyun "Ümumdünya Ətraf Mühit Günü" kimi qeyd olunur. Həmçinin, Cənab Prezident İlham Əliyevin hər zaman diqqət mərkəzində saxladığı ətraf mühit sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər və layihələr təqdirə layiqdir. Məlumdr ki, Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycanda 2010-cu il "Ekologiya ili" elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı əsasında ölkədə "ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı" təsdiq olunmuşdur. Onun ekoloji-iqtisadi mühitin sağlamlaşdırılması üzrə verdiyi tapşırıqlarına əsasən "AVRO-2" standartına keçid məqsədilə müasir ölçmə məntəqəsi yaradılmışdır.

Hazırda dünyada yaşayan əhalinin rast gəldiyi xəstəliklərin yarıdan çox hissəsi çirkli sular ilə bağlıdır. Bununla birgə, ölkəmizin, eləcə də bütün dünyanın prioritet ekoloji problemi quraqlıq hesab edilir. Fikrimcə, respublikada və qlobal aləmdə yaranan quraqlığın iqtisadiyyata mənfi təsirini minimuma endirmək üçün mövcud olan çay yataqlarının çox sayda süni qolları yaradılmalı, ekoloji təmiz su anbarlarının sayı artırılmalıdır. Dünya iqtisadiyyatında baş verən quraqlığın əsas səbəbi iqlim dəyişikliyidir. Yerin Atmosfer təbəqəsinə atılan tullantılar, ağacların, meşələrin süni şəkildə məhv edilməsi və müharibələr iqlimin qeyri-sabit olmasına zəmin yaratmışdır. Elmi texniki tərəqqinin iqtisadi inkişafı nəticəsində nəqliyyat və sənaye sahələri tərəfindən yerin hava təbəqəsinə atılan tullantılar ozon qatının məhv olmasına şərait yaratmışdır. Bununla da iqlim dəyişikliyi yaranmışdır. Yəni, Atmosferdə olan Oksigen təbəqəsinin miqdarının azalması ilə Yerin canlı təbəqəsi ciddi şəkildə ziyana məruz qalmış və biotarazlıq pozulmuşdur. Atmosferdəki qeyri-tarazlıq nəticəsində təhlükəli ekoloji böhran hesab edilən səhralaşma prosesi getdikcə artmış və buzlaqların əriməsilə nəticələnmişdir. Dünyada baş verən istiliyin artması su qıtlığına səbəb olmuşdur. Düşünürəm ki, bütün dünyada baş verən qlobal problem hesab edilən su qıtlığının qarşısının alınmasının ən əsas yolu içməli su ehtiyatından qənaətlə istifadə etməkdir. Bunun

üçün ilk növbədə içməli su ehtiyatları dünya ölkələri tərəfindən mühafizə olunmalı və həmin içməli su ehtiyatının süni şəkildə çirkləndirilməsinin qarşısı alınmalıdır. Əlavə olaraq yağış və qar suları toplanıb, şirinləşdirilərək dövriyyəyə cəlb oluna bilər. Yağış və qar sularının dövriyyəyə cəlb edilməsi üçün bina və yaşayış məntəqələrinin üzərində xüsusi qurğu quraşdırılmalı, bundan sonra həmin qurğu vasitəsilə yağış və qar suları yaşayış məntəqələrinin üzərinə düşdükcə burada yağış və qar su ehtiyatları toplanacaq, həmçinin borularla yağış su anbarlarına axıdılacaq. Daha sonra yağış və qar su anbarlarında toplanan təmiz su ehtiyatı şirinləşdirilərək əhalinin istifadəsinə verilə bilər. Bununla da yağış, eləcə də qar suyuna qənaət oluna və artıq su israfına son qoyula bilər.

Qeyri-sabit iqlim şəraiti və onların Biosferə və Atmosferə təsiri dünya ölkələrini, beyəlxalq təşkilatları getdikcə daha çox narahat etməkdə davam edir. Qeyri-sabit olan iqlim yalnız Azərbaycanda deyil bütün dünyada problemlər yaratmışdır. Bu problemlərin həlli üçün bir sıra beynəlxalq tədbirlər, o cümlədən elmi-praktiki konfranslar həyata keçirilir. Temperaturun artması əsasən antropogen yəni insan amillərilə bağlıdır. Son illər kosmik müşahidələr sübut edir ki, çovğunların, tufanların intensivliyi və tezliyi artmışdır. İsti küləklər, yağıntılar və qasırğalar güclənmişdir.

Eyni zamanda beynəlxalq aləmdə digər ekoloji problem təbii sərvətlərdən səmərəli şəkildə istifadə edilməməsidir. İki minilliyin sərhəddində insan biosferin tükənməsi problemi ilə (neft, qaz, kömür, dəmir, mis, mineral gübrələr və b.) və bizim həyatımızı təmin edən müasir yaradıcı sistemlərlə (torpaq, su, atmosfer, meşə, bioloji müxtəliflik və s.) üzləşməli oldu. İndiki və gələcək nəslin sonsuz tələbatını təmin etmək məqsədi ilə alternativ və qeyri-ənənəvi metod vasitəsilə tükənməyən enerji (günəş, külək və s.) mənbələrindən yararlanmaq və enerjinin effektivliyinə nail olmaq lazımdır.

Qlobal iqtisadi sistemdə ekoloji problemlərin yaranması alimlər tərəfindən tarixdə sürətli proses kimi proqnozlaşdırılır, bu proses başlandıqdan sonra isə bütün biosferi dayandırmaq, qarşısını almaq mümkün olmayan fəaliyyətini azaldaraq, primitiv vəziyyətə düşməsinə səbəb olacağını göstərirlər. Bu halda, insanların yaşaması üçün yararlı olan rayonların ərazisi azalacaq, onların keyfiyyəti pisləşəcək və Yerin demoqrafik tutumu azalacaq. Ekoloqların yekdil rəyinə görə belə fəlakətli fazanın başlanmasına və dəyişməsinə çox az vaxt qalır.

Nəticə: Mahiyyət etibarı ilə, qlobal ekoloji problemlərin həll edilməsi beynəlxalq təşkilatların, dünya ölkələrinin və bütün cəmiyyətin birlikdə fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Ekoloji problemlərin beynəlxalq ekoloji-iqtisadi sistemə güclü mənfi təsirini nəzərə alaraq bütün cəmiyyət bu problemin həlli istiqamətində daha çox əmək sərf etməli və daha çox çalışmalıdır. Məhz bu mövzuda ən böyük məsuliyyət gənclərin üzərinə düşür. Gənclər öz bilik və bacarıqlarını ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində yönəltməli, eləcə də təbiətin iqtisadi mühafizəsi məsuliyyətini sonrakı nəslə aşılamalıdır.

Xülasə: Bəşər cəmiyyətinin ilkin formasiya dövründən etibarən insan özünün və iqtisadiyyatın daim təkmillləşən tələbatını qarşılamaq üçün təbii resurslardan istifadə etməyə başlamışdır. Lakin, uzunmüddətli dövr ərzində istehsal sahələrinin iqtisadi inkişafının sürətlənməsi, müasir texnoloji avadanlıqların tərəqqisi, fəal surətdə tətbiqi

cəmiyyətin təbiətə təsirini və təbii sərvətlərdən istifadəsini intensivləşdirmişdir. Belə ki, təbii ehtiyatların ifrat dərəcədə iqtisadi cəhətdən səmərəsiz istehlak edilməsi, ətraf mühitə texnogen tullantıların atılması qlobal ekoloji problemlərin yaranmasına təkan vermişdir.

Аннотация: С самых первых дней существования человеческого общества человек начал использовать природные ресурсы для удовлетворения постоянно улучшающихся потребностей себя и хозяйства. Однако в долгосрочной перспективе ускорение экономического развития производственных территорий, прогресс современного технологического оборудования, активное применение обществом усилило воздействие на природу и использование природных ресурсов. Таким образом, крайне экономически неэффективное использование природных ресурсов и сброс техногенных отходов в окружающую среду породили глобальные экологические проблемы.

Summary: From the earliest days of human society, man began to use natural resources to meet the ever-improving needs of himself and the economy. However, over the long term, the acceleration of economic development of production areas, the progress of modern technological equipment, the active application of society has intensified the impact on nature and the use of natural resources. Thus, the extremely economically inefficient use of natural resources and the dumping of man-made waste into the environment have given rise to global environmental problems.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. [Xəlilov Telman, Zeynalova Maya. “Qlobal ekoloji problemləri”. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı-2014, 212 səh.]
2. [K.B.Bayramov. “Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji problemləri”. Bakı-2011, 108 səh.]
3. [Nurəliyeva R.N. “Azərbaycanın yanacaqenerji kompleksinin inkişafının iqtisadi-ekoloji problemləri”. Bakı-2010, 221 səh.]
4. [Raibə Cəfərova. “Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı”. Dərs vəsaiti. Bakı-2014, 286 səh.]

ROLE OF CLIMATE CHANGE IN ORGANIC AGRICULTURE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Master’s article written by KAZIM MAMMADOV

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

E-mail: kmammadov0@gmail.com

Writer's Major: Human Capital in Sustainable Development

Məqalənin qısa xülasəsi (AZ)

Təqdim etdiyimiz məqalədə insan faktorundan qaynaqlanan iqlim dəyişikliklərinin orqanik təsərrüfatçılıq ilə qarşılıqlı əlaqəsi, mənfi və müsbət amilləri, və iqlim dəyişikliklərinin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə törətdiyi maneələr və bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsi əks edilmişdir. Bu qarşılıqlı əlaqənin təbiətin flora və faunasına vurduğu zərər və Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin bu zərəri aradan qaldırmaq üçün atdığı addımlar əks edilmişdir. Faktlar əsasən BMT-in Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının və Beynəlxalq Üzvi Kənd Təsərrüfatı Hərəkatları Federasiyasının məlumatlarına əsaslanmışdır.

Açar sözlər: İqlim dəyişikliyi, Kənd Təsərrüfatı, Davamlı İnkişaf Məqsədləri

Краткое содержание статьи (RU)

В статье представлена взаимосвязь между антропогенным изменением климата и органическим земледелием, отрицательные и положительные факторы, барьеры, которые изменение климата создает для достижения Целей устойчивого развития, и взаимосвязь между этими факторами. Отражено влияние этого взаимодействия на флору и фауну природы и шаги, предпринятые Целями устойчивого развития для устранения этого ущерба. Факты в основном основаны на данных Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций и Международной федерации движений органического сельского хозяйства.

Ключевые слова: изменение климата, сельское хозяйство, цели устойчивого развития.

Abstract (EN)

The article presents the relationship between human-caused climate change and organic farming, the negative and positive factors, and the barriers that climate change poses to the Sustainable Development Goals, and the interrelationships between these factors. The impact of this interaction on the flora and fauna of nature and the steps taken by the Sustainable Development Goals to address this damage are reflected. The facts are mainly

based on data from the Food and Agriculture Organization of the United Nations and the International Federation of Organic Agricultural Movements.

Keywords: Climate Change, Agriculture, Sustainable Development Goals

SDG 15 – LIFE ON LAND. 30.7% of Earth is covered by natural forests, and they have roles in climate change, the protection of biodiversity, playing a role as a home to different animals, etc. Protection of forests can also improve management of natural resources and land productivity. Currently, 13 million hectares of forest are lost each year, but 3.6 billion hectares of desertification are progressing due to the continuous deterioration of arid areas. “Human activities, like; plunder of forests, disruption of rural areas and desertification play a significant role in making problems to sustainable development and for those who fight for poverty” (UN, 2018). Year).

Agriculture and its often intensive agricultural practices are one of the main causes of this decline in biodiversity (WWF, 2018). A deeper dive into the cause reveals that the intensification of agriculture over the last few decades has led to increased use of pesticides, herbicides, and other pesticides, leading to potential habitat degradation in agricultural areas (Potts). et al., 2010). For example, pesticides can poison and make a direct death, while herbicides can also have indirect harmful effects by reducing the abundance and availability of a diversity of flowers (Gabriel & Tscharnke, 2007). Similarly, two new long-term studies found that French bird populations have declined by approximately one-third over the last 17 years (Geffroy, 2018). The study again argues that pesticides are the main cause of this significant reduction, as both glyphosate and neonicotinoids thin out plants and insects, causing bird food shortages (Geffroy, 2018). Year).

A UN report on food rights states: (UN, 2017) If we are talking about biodiversity, it is important to talk about what is happening at our feet, as 25% of biodiversity lives in the soil. According to UN-FAO, soil is depleted by massive crop production and they try to fight with it by promoting sustainable agricultural practices, like - organic farming.

Unfortunately, land degradation, like land biodiversity, is a global issue that occurs all over the planet. Fighting land degradation and restoration is "essential to maintain all life-critical biodiversity and ecosystem services on Earth and ensure human well-being," according to the latest IPBES study. "Priority" is what we call it (IPBES, 2018). Furthermore, the analysis reveals that land degradation has harmed more than 3.2 billion people, resulting in the Earth's sixth mass extinction and an economic loss of about 10% of global annual productivity. Unsustainable agriculture is once again identified as a major contributor to soil degradation and biodiversity loss (IPBES, 2018). Finally, the research claims that preventing soil degradation and restoring damaged land, improving food and

water safety, expanding employment, and avoiding conflict and migration make economic sense. We believe it has the potential to lead.

Conclusion: Ecosystems and the natural food chain suffer as a result of biodiversity loss and land degradation. Agriculture, with its heavy use of pesticides and herbicides, is one of the primary reasons of this loss.

SDG13 Climate Action. Explanation of UN Goals: "Every country on every continent is now affected by climate change." It has an impact on the economy, people's lives, and people, communities, and countries today and in the future. It does a lot of harm. Climate trends are shifting, sea levels are rising, weather events are becoming more intense, and greenhouse gas emissions are reaching historic highs. This century's world will not exist without action. The average temperature on the surface of the can surpasses 3 degrees Celsius. The poorest and most vulnerable people suffer the most.

Rapid changes in the global climate and ecosystems, as evidenced in more frequent and severe weather phenomena like heatwaves, droughts, and rising sea levels, create serious threats to agriculture and food security (FAO, 2016). Because agriculture both impacts and is affected by climate change, the two are intricately linked and interdependent. On the one hand, agriculture accounts for roughly 23% of global anthropogenic greenhouse gas emissions, making it the most major contributor to global warming, along with emissions from land-use deforestation (IPCC, 2019). Climate change, such as rising temperatures and altered precipitation patterns, will have a considerable impact on agricultural productivity, and by 2050, climate change might destabilize all agroecosystems on the planet. This is why many experts, including the IPCC, advocate for more resilient, "climate-resistant" agroecosystems.

Let's take a closer look at the mitigation and adaptation options for each agricultural model. Let's start with the reduction potential of organic farming. Nutrition and pest management in organic farming can help to safeguard the environment (Scialabba & Müller Lindenlauf, 2010). Synthetic inputs like as minerals and chemical pesticides, which need large amounts of fossil fuels, are restricted under organic standards. This has the potential to drastically cut carbon dioxide emissions (Khanal, 2009). Experts estimated that the manufacturing of nitrogen fertilizer would need between 0.4 and 0.6 gigatons of carbon dioxide in 2010. According to Scialabba and Müller-Lindenlauf (2010), this is responsible for up to 10% of worldwide direct agricultural emissions and 1% of total man-made greenhouse gas emissions.Most of these emissions are avoided by organic farming.

Organic farming, on the other hand, consumes more energy since it is more labor-intensive and uses more technology for operations like mechanical weed control. However, studies and meta-analyses show that organic farming is more energy efficient and consumes less energy than conventional farming (Reganold & Wachter, 2016). This is especially true when

the industrial sector is represented. When presented on a product-by-product basis, this beneficial impact is less apparent or non-existent (Mondelaers, Aertsens & Van Huylenbroeck, 2009).

The soil is the second important reason why organic farming contributes to environmental preservation (Scialabba).

The FAO study on soil organic carbon emphasizes the importance of healthy soil. Despite being an important and sometimes ignored carbon storage system, soil contains more carbon than the combined atmosphere and terrestrial plants (FAO, 2017). The act of removing carbon from the atmosphere is known as carbon sequestration. The transformation of the ground into a network sink can be aided by long-term carbon dioxide storage in the atmosphere via biological, chemical, or physical mechanisms. According to research, organically managed soils continuously have superior carbon sequestration than conventional soils. (Scialabba & Müller-Lindenlauf, 2010; Ziesemer, 2007).

The soil is the second most important reason why organic farming helps to protect the environment.

Adaptive Potential of Organic Farming Consider the climate adaptation potential of organic farming. Organic-rich soil holds more water, has less surface runoff, and erosion, and helps keep water supplies flowing during droughts (IFOAM, 2012). As a result, organic farming is more resilient to harsh weather events such as drought and flooding (IFOAM, 2012; Scialabba & Müller Lindenlauf, 2010).

Topic Refers to “ECOLOGY”

References

1. https://www.globalagriculture.org/whats-new/news/en/33813.html
2. http://www.db.zs-intern.de/uploads/1570196865-2019EostaOrganicSDGs.pdf
3. https://www.natureandmore.com/en/sustainable-development-goals-and-the-link-to-organic
4. https://www.natureandmore.com/sites/www.natureandmore.com/files/documenten/organic-ag-graphic-web.png
5. https://www.researchgate.net/publication/352121248_The_Future_We_Want_Sustainable_Development_Goals_Accomplishment_with_Organic_Agriculture_Przysz

losc_ktorej_chcemy_mozliwosci_osiagniecia_Celow_Zrownowazonego_Rozwoju_w_rolnictwie_ekologicznym
6. https://www.eosta.com/sites/www.eosta.com/files/documenten/nm19_329_report_nm_lr.pdf
7. https://www.adb.org/sites/default/files/publication/384836/swp-15.pdf
8. https://www.fao.org/agroecology/database/detail/en/c/1253543/
9. https://www.ifoam.bio/our-work/what/sustainable-development
10. https://orgprints.org/id/eprint/39493/1/LOES%20PJH300%20role%20of%20organic%20farming%20in%20sustainable%20agriculture.pdf
11. https://www.rural21.com/english/current-issue/detail/article/organic-agriculture-a-viable-solution-to-achieving-the-sdgs.html
12. https://www.mcgill.ca/isid/files/isid/pb_2012_13_seufert.pdf
13. https://www.unil.ch/hec/files/live/sites/hec/files/doc/master/mscis/how-to-do-a-literature-review-for-your-master-thesis.pdf
14. https://www.nationalgeographic.org/article/environmental-impacts-agricultural-modifications/
15. https://www.fao.org/organicag/oa-faq/oa-faq1/en/

SÜD VƏZİ XƏRÇƏNGİNİN PATOGENEZİNDƏ SERULOPLAZMİNİN ROLU

Qəmbərova Səadət Çingiz qızı
Azırbaycan Tibb Universitetinin Biokimya kaferdarsı
s.qenberova@mail.ru

Açar sözlər: seruloplazmin, süd vəzi xərçəngi, mis ionları, qan serumunda, biokimyəvi mexanizmlərinin , metastazverən, metastazverməyən

Ключевые слова: церулоплазмин, рак молочной железы, ионы меди, сыворотка крови, биохимические механизмы, метастатический, неметастатический

Keywords: ceruloplasmin, breast cancer, copper ions, in blood serum, biochemical mechanisms, metastatic, non-metastatic

Aktuallıq. Hal–hazırda onkoloji xəstəliklər bütün dünyada və ələxsus ki, Azərbaycanda da çox vacib tibbi-sosial problemlərdən biridir. Son zamanlar insanlar arasında, o cümlədən əmək qabiliyyəti olan əhali arasında onkoloji xəstəliklər sürətlə artır, nəticədə belə xəstəliklər erkən əlilliyə və ölüm faizinin yüksəlməsinə səbəb olur. Qadınlar arasında son zamanlar onkoloji xəstəliklər fonunda xüsusilə süd vəzi xərçəngi (SVX), yumurtalıqların xərçəngi artmaqda davam edir. Belə ki, süd vəzi xərçəngi (SVX), 2020-ci ildə 2,26 milyona yaxın xəstədə aşkarlanmışdır. Ümumilikdə isə müxtəlif müayinələr nəticəsində (SVX) diaqnozu qoyulmuş ,bu xəstəlikdən əziyyət çəkənlərin və müalicə altinda olanların 685 000 nəfəri həyatlarını itirmişdirlər.

Süd vəzi xərçəngi (SVX) ümumilikdə bütün dünyada qadınlar arasında şiş xəstəliklərinin sırasında birinci yeri tutur. Hal–hazırda onkoloji xəstəliklərdən əziyyət çəkən xəstələrin yaşama müddəti xəstəliyin erkən aşkarlanmasından, aşkarlanma zamanı xəstəlyin mərhələsindən və histoloji tipindən bilavasitə asılıdır.

Şişin inkişafı, xəstəliyin proqressivləşməsini təyin edən optimal və proqnostik markerlərin müəyyən edilməsi vaxtında müalicə taktikasının dəyişdirilməsinə, xəstələrin yaşama müddətinin artırılmasına imkan verə bilər.

Müasir zamanda mövcud olan müxtəlif biomarkerlərin aşağı həssaslığı eləcə də onların spesifikliyi bu xəstəliklərin erkən diaqnostikasında istifadəsini məhdudlaşdırır. Buradan irəli gələrərək daha yeni və daha az invaziv müayinə metodlarının tədqiqi aktual mövzu olaraq qalır.

Müxtəlif yeni diaqnosrtik biokimyəvi markerlərin aşkarlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və öz aktuallığını qoruyur. SVX-nin inkişafında və proqressivləşməsində angiogenez proseslərinin biokimyəvi mexanizmlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Son zamanlar SVX-nin patogenezində seruloplazminin rolu geniş araşdırılır, belə ki, seruloplazmin angiogenez və neovaskulyarizasiya proseslərində işitrak edərək şiş xəstəliklərinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Seruloplazmin, dəmir mübadiləsində və bir çox oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarında iştirak edən mis tərkibli ferroksidazadır.

Seruloplazmin (CP) qaraciyərdə sintez edilən fermentdir .Strukturunda 6 mis atomu ehtiva edir.Seruloplazmin sağlam insan plazmasında ümumi misin 95%-dən çoxunu daşıyır.

Qalanları makroqlobulinlər hesab edir. Seruloplazmin misdən asılı oksidaz aktivliyi nümayiş etdirir ki, bu da Fe+2 nin Fe+3 ə ilə mümkün oksidləşməsi ilə əlaqələndirilir, buna görə də dəmiri yalnız dəmir vəziyyətdə daşıya bilən transferrinlə birlikdə plazmada daşınmasına kömək edir. İnsan seruloplazmininin molekulyar çəkisinin 151 kDa olduğu bildirilir.

Seruloplazmin aşağı səviyyələrinin mexanizmlərində əsasən misin səviyyəsi ümumiyyətlə aşağı düşməsidə təsir göstərir.Hər hansı digər plazma zülalları kimi, qaraciyər xəstəliyi olan xəstələrdə sintez imkanlarının azalması səbəbindən seruloplazmininin səviyyələri aşağı düşür.

Tədqiqat işinin məqsədi süd vəzi xərçənginin proqressivləşməsində seruloplazminin rolunun öyrənilməsidir. İşin gedişatında və tədqiqat müddəti ərzində xəstədən götürülmüş qan nümunələri sentrifuqa aparatından keçiriləcəkdir.Bu zaman ayrılan serumda hər bir göstərici ayrı-ayrılıqda aşkar olunacaqdır.

Material və metodlar. Bu məqsədlə tədqiqat işində 25 nəfər SVX olan qadınların qan serumunda seruloplazminin və misin qatılığı spektrofotometrik üsul vasitəsilə SPEKOL-221 və HOSPİTEX Diaqnostics Mini SCREEN cihazlarında təyin edilibdir. Kontrol qrupunu 10 nəfər praktiki saglam qadınlar təşkil edibdir.

SVX xəstələri şişin metastazverməsinə görə 2 qrupa bölünübdür: I qrupa (n=11 xəstə) qoltuqaltı limfa düyünlərinə azsaylı (0-2) metastazı olan və olmayanlar, II qrupa (n=14 xəstə) qoltuqaltı limfa düyünlərinə çoxsaylı metastazı olan xəstələr daxil edilibdir.

Alınan nəticələr və onların müzakirəsi. Tədqiqat nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, qan serumunda seruloplazminin qatılığı metastaz verməyən

SVX xəstələrində 16,75-50,46 mq%,

metastazlı xəstələrdə isə bir qədər daha yüksək olub,

25,64-69,54 mq% intervalında dəyişir (kontrol: 12,2-25,9 mq%).

Metastazverməyən xəstələrdə misin qatılığı 15,54-29,82 mkmol/l, metastazverən xəstələrdə isə 18,63-32,54 mkmol/l intervalında müəyyən edilibdir(kontrol: 12,30-26,40 mkmol/l). SVX olan xəstələrin, xüsusilə metastazverən xəstələrin qanında seruloplazminin və misin qatılığının artması şişin ölçülərinin böyüməsinə və metastazverməsinə səbəb ola bilər.

Seruloplazmin endoteliositlərin miqrasiyasını sürətləndirərək yeni qan damarlarının yaranmasını təmin edir, neoplastik toxuma üçün xarakterik olan anaerob metabolizmi sürətlədirir. Seruloplazmin, həmçinin qan serumunda əsas antioksidantlardan biri olub, kanserogen və mutagen xarakterli lipidlərin peroksidləşməsini inhibisiya edir.

Qanda seruloplazminin səviyyəsinin artması şişin böyüməsi nəticəsində yaranan sərbəst radikalların toplanmasını göstərir. Sübut edilibdir ki, seruloplazminin angiogen fəallığı mis ionları ilə tənzimlənir, belə ki, şiş toxumalarında angiogenezin induktor xüsusiyyətlərinə malik kiçik polipeptid zəncirlərinin əksəriyyətində mis ionları mövcuddur.

Beləliklə, SVX xəstələrində seruloplazminin təyini xəstəliyin proqressivləşmə markeri kimi qəbul edilə bilər və xəstəliyin erkən diaqnostikasında və proqnozlaşdırılmasında böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Qadınlarda şiş xəstəliklərinin diferensial diaqnostikasında, metastazların erkən aşkarlanmasında seruloplazminin praktik əhəmiyət kəsb edir. Bəzən ən düzgün müalicə taktikasının seçilməsində də əhəmiyətli rol oynaya bilər.

TORPAQ ONURĞASIZ HEYVANLARIN YAŞAYIŞ MÜHITI KIMI.

Əkbərova Aydan Ruslan qızı

Biz bilirik ki, bir sıra ot, kol və ağac kökləri yerin dərinliyinə gedir. Onlar oradan bitkinin böyüməsinə və inkişafına lazım olan qida maddələri çıxarır.

Bitkilərin köklərinin yerləşdiyi tünd və yumşaq təbəqəyə **torpaq** deyilir.

Torpaq qatının qalınlığı müxtəlifdir: 2 – 3 sm – dən, 150 – 200 sm - ə qədər və daha çox olur.

Torpağı ilk dəfə V.V.Dokuçayev əlaqəli şəkildə öyrənmişdir. V.V.Dokuçayev sübut etmişdir ki, torpaq təbiət komponentləri kimi daim dəyişir və zənginləşir. V.V.Dokuçayev təbiətşünaslıq elminin banisi hesab edilir. Torpağın ilk elmi tərifini məhz V.V.Dokuçayev vermişdir. Tərif belədir: “ Dağ süxurlarının su, hava, müxtəlif növ canlı və cansız varlıqların birgə fəaliyyəti nəticəsində təbii yolla dəyişdirilmiş açıq və ya xarici qatına torpaq deyilir”.

Alim belə müəyyən etmişdir ki, bütün torpaqlar Yer səthindəki mühitin abiotik və biotik faktorların mürəkkəb qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Torpağın üst qatı digər qatlara nisbətən daha tünd rəngdə olur. Ona görə ki, yerə tökülmüş yarpaqlar, qurumuş otlar, ölmüş heyvanlar çürüyür və torpaqda çürüntü əmələ gətirir. Çürüntülər mikroorqanizmlərin təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Bu çürüntü torpağa tünd rəng verir. Torpağın digər qatlarında isə çürüntü az olur. Bu da torpağın rənginin aşağı qatlarda daha açıq olmasına gətirib çıxarır. Torpağın aşağı qatlarında qum, gil və daşlar daha çox olur. Bütün torpaqlarda çürüntü olur. Lakin, bəzi torpaqlarda çürüntü çox, bəzilərində az olur. Bu xüsusiyyətinə görə də torpaq dağ süxuru, qum və gildən fərqlənir.

Torpağın rənginə görə bir neçə növü vardır: qırmızı torpaq, sarı torpaq, qara torpaq, qəhvəyi torpaq və s. Əgər torpağın tərkibində çürüntünün miqdarı çox olarsa, onda belə torpağın rəngi qara olur. Bu cür torpaqlar qara torpaq adlanır. Qara torpaq qida maddələri ilə zəngin olur və özündə rütubəti yaxşı saxlamaq qabiliyyətinə malik olur. Tərkibində çürüntünün miqdarı çox olan torpaq münbit torpaq adlanır. Elə qara torpağında tərkibində qida maddələri və çürüntünün miqdarı çox olduğuna görə qara torpaq, münbit torpaq hesab edilir. Münbit torpağa, yəni qara torpağa kənd təsərrüfatında böyük önəm verilir. Çünki, münbit, yəni qara torpaq çürüntü və qida maddələri ilə zəngin olduğuna və özündə rütubəti yaxşı saxlamaq qabiliyyətinə malik olduğuna görə qara torpaqdan yüksək məhsul əldə etmək olur. Buna görə də kənd təsərrüfatı üçün ən əlverişli münbit torpaq, qara torpaqdır.

Məhsuldarlıq - torpağın əsas xassəsidir.

Torpaq mürəkkəb tərkib və xassələrə malikdir. Bunu müəyyən təcrübələr apararaq aydınlaşdırmaq olar. Dirrik ləkindən biraz torpaq gətirib, dəmir qaba töküb, alovun üstünə qoyaq. Tezliklə torpağın üzərində tüstü əmələ gəlir və otağı xoşa gəlməyən iyi bürüyür. Təcrübədən sonra otağın havasını dərhal dəyişdirək. Hava dəyişdirildikdən sonra növbəti təcrübəyə başlayaq. Sonra tozağacının quru yarpağını, şam ağacının iynə yarpaqlarını və kolleksiyadan həşərat qalığını götürüb dəmir qaba tökək. Qabı alovun üzərinə qoyaq. Tezliklə torpaq yanan zaman çıxan iyini hiss edəcəyik. Təcrübələrdən müəyyən edildi ki, torpaqda xırda heyvan və bitki qalıqları (kök, yarpaq, gövdə) vardır. Bu qalıqlardan çürüntü əmələ gəlir. Ona görə də torpağı yandıran zaman xoşa gəlməz iyi çıxır.

Torpağın tərkibində qumun miqdarı çox olarsa, belə torpaq qumlu torpaq, əgər gilin miqdarı çox olarsa, belə torpaq gilli torpaq adlanır. Bununla əlaqədar olaraq yeni bir təcrübə aparaq.

Quru torpaq parçası götürüb dəmir qaba tökək və alovun üzərində qızdıraq. Torpağın üzərində bir parça soyuq şüşə tutaq. Şüşənin üzərini su damcıları örtəcəkdir. Torpaqda olan su torpaq qızdırıldıqda gözə görünməyən buxara çevrildi, soyuq şüşənin üzərində təzədən maye hala keçdi. Deməli,torpaqda su vardır. Bitkilərə mütləq su lazımdır, susuz onlar quruyar.

Torpağın tərkibindəki havanı müşahidə etmək üçün yeni bir təcrübə aparaq. İçərisində su olan stəkana quru torpaq parçası tökək. Onu çubuqla qarışdıraq. Biraz gözləyək. Stəkanın dibinə çökmüş torpaqdan hava qovuqcuqlarının çıxdığını görəcəyik. Deməli, torpaqda hava vardır. Bitkilərin yaşaması üçün hava lazımdır.

Aparılan təcrübələr nəticəsində müəyyən etdik ki, torpaq qumdan, gildən və çürüntüdən ibarətdir. Onun tərkibində bitkilərin həyatı üçün vacib olan su və hava vardır.

Torpağın tərkibində olan qumun və ya gilin çox olduğunu müəyyən etmək üçün belə bir neçə təcrübə aparaq.

Şüşə parçasının üzərinə biraz torpaq tökək. Barmağımızla torpağın üzərinə ehtiyatla basaq və onu şüşəyə sürtək. Torpağı şüşənin üzərindən təmizləyək şüşəyə işıqda baxaq. Əgər şüşənin üzəri cızılarsa, tərkibində qum çoxdur. Yox, əgər cızılmazsa, deməli gil çoxdur. Gil suyu pis keçirir. Buna görə də, yazda qar əridikdə gilli torpaqlara güclü sürətdə su hopur və belə torpaqlar uzun müddət qurumur. Gilli torpaqları günəş pis qızdırır ona görə də belə torpaqlarda bitkilər qumlu torpaqlarda olduğundan gec cücərir. Yay quraq keçdikdə gilli torpaqlar daş kimi bərkiyir. Belə bərk torpaqda hava az olur. Bitkilərin kökləri pis inkişaf edir. Gilli torpaqları becərmək çətindir. Çünki yağışlı havada onlar yapışqan, quru havada isə bərk olur.

Qum səpələnəndir, suyu yaxşı keçirir. Buna görə də, qumlu torpaqlar yumşaq olur, tez quruyur və belə torpaqları günəş yaxşı qızdırır. Belə torpaqlarda bitkilərin cücərtiləri gilli torpaqlardakına nisbətən daha tez əmələ gəlir. Lakin qumlu torpaqda su az olur.

Torpağın xassələrinin müəyyən olunmasına aid yenidən təcrübə aparaq. Çürüntüsü yandırılmış torpağı içərisində su olan stəkana tökək və çubuq ilə qarışdıraq. Daha sonra biraz gözləyək. Müşahidə edək, nəticə necə olacaq? Su bulanacaq. Suyu durulmağa qoyaq. Su tam şəffaflaşandan sonra stəkanın dibində qum, ondan üstdə gil görəcəyik. Deməli torpaqda qum və gil vardır.

Genetik horizontlar uzun müddətli və təbii bir proses olan torpaqəmələgəlmə prosesində yaranır. Genetik horizontlar Yer səthinə və bir – birinə paralel yerləşir və nisbətən oxşayırlar. Genetik horizontlar hamısı birlikdə **torpağın profilini** əmələ gətirir. Torpaq profili **3 əsas** horizontdan təşkil olunur:

1) Akkumlyativ və ya humus horizontu – Üst çürüntü (A), ilk horizontdur.

2) İlluvial horizontu – Yuyulma (B), ikinci horizontdur.

3) Ana süxur horizontu (C), sonuncu horizontdur.

Torpağın nəmliyi, strukturu və məsaməliliyi, temperaturu nədir ?

Torpağın nəmliyi. Su iri və xırda məsamələrdən sızır torpağın aşağı qatlarına keçir. Nəticədə torpağı rütubətli edir.

Torpağın temperaturu. Xarici mühitin temperatundan asılıdır. Bu asılılıq 1 metr dərinliyə qədər hiss edilir. Daha da dərinliyə, yəni aşağı qatlara doğru getdikcə temperatur sabitləşir. Qışda torpağın temperaturu havanın temperaturundan yuxarı, yayda isə əksinə aşağı olur.

Torpağın strukturu və məsaməliyi. Torpağı əmələ gətirən hissəciklər arasında müəyyən boşluqlar olur ki, bunlar məsamə adlanır. Bu məsaməlik torpaqda havanın dövr etməsinə səbəb olur. Məsələn; soxulcanlar, bəzi gənələr, həşərat sürfələri, yağış qurdları və s. torpaqda hərəkət edərək onun məsaməliyini artırır.

Kimyəvi faktorlara isə **torpaq mühitinin reaksiyası və duzluluğu** aid edilir.

Torpağın canlı sakinləri.

V.L.Vernadski torpağın canlılar yaşayan hissəsini "canlı maddə" adlandırmışdır. **Torpaqla əlaqəsi olan onurğasız heyvanlar 3 qrupa bölünür:**

1) Geobiontlar – daimi olaraq torpaqda yaşayanlar;

2) Geofillər – inkişaflarının müəyyən mərhələsində torpaqda yaşayanlar;

3) Geoksenler – müvəqqəti olaraq torpaqla əlaqədə olanlar.

1980- ci ildə Bey-Biyenko torpaq sakinləri olan həşəratları **iki qrupa** bölmüşdür:

1) torpağın aktiv sakinləri – sürfəsi və yetkin fərdi torpaqda yaşayanlar;

2) torpağın passiv sakinləri – yumurtası və ya pupu torpaqda inkişaf edənlər.

Torpaqda yaşayan onurğasız heyvanların qrupları.

Ölçülərinə görə torpaq heyvanları **3 qrupa bölünür: mikrofauna, mezofauna, makrofauna.**

Mikrofaunaya ibtidailər, nematodlar, astacalar, rotarilər, qamçılılar, amöblər, infuzorlar və s. aiddir.

Mezofaunanın bədən ölçüləri 2-3 mm çatır. Buraya əsasən buğumayaqlılar tipinin nümayəndələri daxildir. Bunlarda torpağı qazmaq üçün xüsusi orqan yoxdur, hərəkətləri qurdvaridir, rütubətin azlığına qarşı həssasdırlar (yalançı əqrəb, qamaz gənə, zirehli gənələr və s.).

Makrofaunanın bədən ölçüləri 2 mm-dən 20 mm-ə qədər olur. Bədənlərini yığıb-açmaqla hərəkət edirlər. Bura azqıllı qurdların nümayəndələrini misal göstərmək olar (yağış qurdu, məryəm qurdu, danadişi, dodayaq çoxayaqlısı və s.).

ПОЛУЧЕНИЕ И ФИЗИКО- ХИМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСЛЕЭКСТРАКЦИОННЫХ ОСТАТКОВ ИЗ ПОБЕГОВ ОГОРОДНОГО ПОРТУЛАКА

[1] [2] [1] [1]
Курбанов Н.Г., Тагиев М.М., Юсифова М.Р., Маммедова Э.Д.

nusratgurbanov@hotmail.com; merdanaztu@mail.ru, mqezalova@mail.ru **elnara133@mail.ru**

1. Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),г.Баку
2. Азербайджанский Технологический Университет, г. Гянджа

Ключевые слова: огородный портулак, послеэкстракционные остатки, физико- химические показатели

Açar sözlər: bağça pərpərəni, ekstrakt çöküntüsü, fiziki- kimyəvi göstəricilər

Key words: purslane, extract sediment, physical and chemical indicators

Приводимые последние годы научно- технические исследования о химических составляющих пищевых растений и их отходов после переработки в промышленности показывают о том, что они содержат ценные пищевые и лечебные компоненты, которые во многих случаях целенаправленное не используются [1].

К таким можно отнести портулак огородный (Portulaca oleracea) широко распространенный в мире как овощь, который богат белковыми, биоактивными фитохимическими компонентами, омега-3 и омега-6 жирными кислотами и многими другими [2] .

Вместе с тем, наземные части этого растения и их отходы в виде сухих выжимок после переработки в промышленности для пищевой технологии полностью не изучены.

Использование послеэктракционных выжимок в сухом порошковом виде из побегов портулака, по нашему мнению может стать одновременно для получения белковых паст, пищевых волокон и фармацевтических препаратов. Это обеспечить одновременно условия для создания безотходных технологий и поможет в деле улучшения экологии окружающей среды.

Исходя из вышеизложенного, в работе предложена технология получения послеэкстракционных остатков из побегов портулака и технологическая схема их переработки.

Послеэкстракционные остатки из сочных побегов портулака получали после их спиртовой экстракции (при соотношении сырья и водно-этаноловой смеси- 1:10) в течение 10-15 дней, при температуре 22-24^{0}С. Из остатков выжимок после их отжима, путем высушивания при комнатной температуре получали сухие образцы, Их измельчали и переводили до состояния порошка с размерами частиц 0,1 см.

В них определяли органолептические и физико-химические показатели, а также показатели безопасности согласно предусмотренным медико-технологическим и санитарно- эпидемиологическим (СанПиР23.2.1280-03, СанПин 23.2.1078- 2001) требованиям. Массовую долю экстрактивных веществ в них определяли по ГОСТ 13979.2-94, содержание пектиновых веществ, белков и полифенольных соединений по общепринятыми методами.

Установлено, что в составе порошка в пересчете на сухой вес экстрактивные вещества сохраняются в пределах от 10 до 30% и в зависимости от концентрации спирта и температуры экстракции это количество может изменяться.

В послеэкстракционных остатках в виде порошка влажность составляла 3-5%, содержание сахаров до 5-10% и белков до 5-10% к исходному количеству их в составе сухого сырья.

Результаты показали что, благодаря наличие белков и пектиновых веществ порошок из портулака обладает водоудерживающей и сорбционной способностями.

Таким образом, наши исследования позволяют рекомендовать после экстракционные остатки портулака в виде порошка в качестве функциональной добавки для применения в пищевых технологиях.

Литература

1. Лебедев Е.Н. Комплексное использования сырья в пищевой промышленности. М.: Легкая и пищевая промышленность,1999.- 245 с.

2. Uddin Md.K, Juraimi A.S., Hossain M.S., Nahar, Most A.U., Ali Md.E., Rahman M.M., 2014. Purslane Weed (Portulaca oleracea): A prospektiv plant source of nutrition, omega 3 fatty acid, and antioxidant attributes. Sci. World J. 2014, 1-6 https://doi.org/10.1155/2014/951019

Резюме

Впервые рассказывается о возможностей применения послеэкстракционных со спиртом остатков огородного портулака в пищевой технологии. Определены его физико-химические показатели, отмечается целесообразность использования.

XÜLASƏ

Ilk dəfə olaraq dünyada və Azərbaycanda geniş yayılmış bağça pərpərəni bitkisinin saplaqlarından istifadə etməklə spirtli ekstraksiyadan sonra əldə olunan nümunələrindən qida texnologiyalarında tətbiqi imkanlarından söhbət açılır. Nümunələrdə kimyəvi tərkib göstəriciləri təyin olunmuş, onların istifadəsinin məqsədəuyğunluğu qeyd olunur.

SUMMARY

For the first time in the world and in Azerbaijan, the possibility of applying the samples obtained after alcohol extraction using the stalks of the garden portulaca, which is widespread, is used in food technology. The chemical composition of the samples is determined, and the expediency of their use is noted.

RİYAZİYYAT VƏ KOMPÜTER

ELMLƏRİ

BÖLMƏSİ

AZƏRBAYCAN İNFORMATİV ENERJİ BAZARININ PROBLEMLƏRİ

i.e.n.,prof. Hüseynov Eldar Hüseyn oğlu
ehuseyn946@gmail.com

dos.Cəbrayılov İlham Qardaşxan oğlu
Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, K.Rəhimov küçəsi, 13
e-mail: ilham_cabrayilov@mail.ru

***Acar sözlər*:** informativ potesial, informativ enerji, e-hökumət, İKT, informasiya bazarı, kinetik informasiya enerjisi, satıcı, müştəri, sayt, veb səhifə

Keywords: Informative potensial, informative energy, IKT, informative market, kinetic informative energy, salesman, customer, site, web-page, e-government

Ключевые слова: информационный потенсиал, информационная енергия, ИКТ, информационный рынок, кинетический информационная энергия, продавец, клиент, сайт, веб-страница, е-государство

Giriş

Covid 19 pandemiyası Azərbaycan cəmiyyətini 2020-ci ilin mart ayında yaxaladı və bu şərait İKT sektorunun cəmiyyətin idarəedilməsində tətbiqininin cox vacibliyininin təsdiqini ortaya qoydu. Belə ki, ölkədə dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi tam olaraq yeni potensial online idarəetmə rejiminə keçdi. Həmçinin bir cox özəl və dövlət xidmət sahələri də online xidmətə keçmək zərurəti ilə qarşılaşdı. Dövlət ölkə vətəndaşının sağlamlığı naminə tədbirlərin realaşdırılmasını İKT üzərindən həyata keçirməyə başladı. Bu da yeni informativ enerji resurslarının-yeni səhifələrin, saydların və informasiya portallarının yaradılmasl zərurətini ortaya atmış oldu. Ölkədə təhsil sisteminin bütün səviyyələrində online tədris prossesi başladı, yaradılmış potensial informasiya enerjisinin kinetik axını sürətlənməyə başladı, online səhiyyədə "Təbib"xidmət lahiyyəsi, sosial xidmətlərdə "Asan" xidmət lahiyyəsi tam gücü ilə fəaliyyətə başladı.

Daha bir problem də Azərbaycan cəmiyyətini narahat etməyə başladı ki, bu da ikinci Qarabag müharibəsinin həqiqətlərinin dünya ölkələrinə, beynəlxaq qurumlara dəqiq və qərəzsiz təqdimatının təşkili idi, bu da, daha cox enerji layihələri ilə baglı idi. Azərbaycan Prezidenti bu faktla bağlı həm beynəlxalq təşkilatlara, dünya dövlətlərinin diplomatlarına, həm də daxili auditoriyaya İKT üzərindən hesabatlar vermək məcburiyyəti qarşısında qaldı. Beləliklə, dövlət idarəçiliyi, müharibənin aparılması, iqtisadiyyatın idarə eilməsi, sosial sferanın-təhsilin, səhiyyənin, nəqliyyatın, ticarətin-idarəedilməsi yeni və daha güclü informasiya enerjisinin paylanması İKT üzərindən reallaşdırıldı. Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın idarə edilməsi 2020-ci ilin martından tam olaraq online rejimə keçdi.Məsələ ilə bağlı əvvəlki bəzi altyapılar öz töhfəsini verdi, informativ enerjiyə və onun bazarına tələbat sürətlə artdı. **2020-ci ildə dünya elektron infrastrukturunda Azərbaycan 47-ci**

yerdə, internet istifadəcilərinin sayına görə isə 32-ci yerdə qərarlaşdı. Əhalinin 79%-i ümumdunya hörümcək torunda yerləşmiş oldu.http://cbc.az/ru/news/news1613550746

İnformativ enerji bazarının müştəriləri

Elekron ticarətin inkişafı ilk növbədə İnternet istifadəşilərinin aktivyindən asılıdır. Ölkəmizdə 10 milyondan cox əhalisini nəzərə alaraq aşağıdakı histoqramı təqdim edirik. https://www.stat.com.az/ 2013-cü ildə internet istifadəcilərin sayı 6,83 milyon təşkil edirdisə, https://datareportal.com/reports/digital-2021 2021-cu ilin yanvar ayina bu göstərici 8,26 milyona çatmışdır. Geyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan üzrə internet istifadəçilərinin sayı ötən ilə nisbətən 202 min nəfər, yəni 2,5 faiz artıb. Aşağıdaki cədvəl İnternet istifadəçilərinin yaşa görə bölgüsünü göstərir. Bütövlükdə Azərbaycanda İnternet istifadəçilərinin əksəriyyəti 24 yaşa qədər olan gənclərdən ibarətdir, bu da əhalinin 40% təşkil edir. Maraqlıdır ki, "7-24" kateqoriyasında ən kiçik göstərici Bakıya aiddir. Burada şəbəkənin ən fəal istifadəçiləri həmin kateqoriyada Abşeron və Gəncə-Qazax əhalisidir. Yaşları 64 yuxarı olan şəxslərin göstəricisi demək olar ki dəyişməz qalıb.

		7-24 yaş qrupunda olan şəxslər	**25-35 yaş qrupunda olan şəxslər**	**36-64 yaş qrupunda olan şəxslər**	**64 yaşdan yuxarı şəxslər**
Ölkə üzrə	**100,0**	**40,4**	**26,3**	**33,2**	**0,1**
şəhər	**100,0**	**37,7**	**26,5**	**35,8**	**0,1**
kənd	**100,0**	**41,7**	**25,4**	**32,8**	**0,1**
Bakı şəhəri	**100,0**	**35,1**	**30,9**	**33,8**	**0,2**
Abşeron	**100,0**	**46,4**	**21,9**	**31,6**	**0,1**
Gəncə-Qazax	**100,0**	**46,4**	**23,7**	**29,8**	**0,1**
Şəki-Zaqatala	**100,0**	**44,3**	**23,5**	**32,2**	**0,0**
Cənub	**100,0**	**37,5**	**26,7**	**35,7**	**0,1**
Quba-Xaçmaz	**100,0**	**40,2**	**24,4**	**35,4**	**0,0**
Aran	**100,0**	**41,3**	**25,3**	**33,3**	**0,1**
Qarabağ	**100,0**	**41,0**	**28,9**	**30,1**	**0,0**
Dağlıq Şirvan	**100,0**	**42,4**	**24,2**	**33,3**	**0,1**
Naxçıvan Muxtar Respublikası	**100,0**	**38,8**	**25,1**	**35,9**	**0,2**

♠ - 7-24 yaş• - 25-35 yaş □- 36-64 yaş □ - 64 və yuxarıQ

Müşahidələrə əsasən 2020-cu ildə 36-64 yaş kateqoriyasında İnternet istifadəciləri kifayət qədər aktivləşib.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
24 yaşadək olan şəxslər	**46,1**	**♠-46,4 40,1 -**	**42,9**	**42,5**	**41,9**	**40,4**	**35,2**
25-35 yaş qrupunda olan şəxslər	**23,1**	**✦- 31,6 23,7 ★ - 0,1 25,1**	**24,7**	**25,0**	**25,2**	**26,3**	**21,4**
36-64 yaş qrupunda olan şəxslər	**30,7**	**34,7**	**32,3**	**32,4**	**32,8**	**33,2**	**40,2**
64 yaşdan yuxarı şəxslər	**0,1**	**0,1**	**0,1**	**0,1**	**0,1**	**0,1**	**3,2**

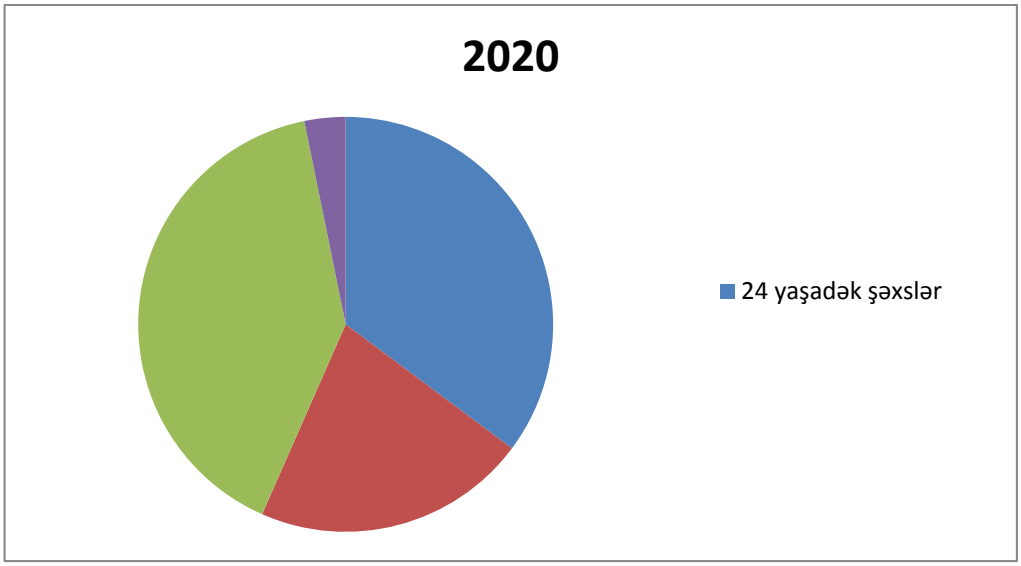

İnformativ enerji bazarının satıcıları

İnternet istifadəcilərin aktivliyi demək olar ki, birbaşa sosial şəbəkə istifadəcilərin sayından asılıdır. https://datareportal.com/reports/digital-2021-azerbaijan/ -link 2021 ci ilin yanvar ayına baxaraq Azərbaycanda 4,30 million sosial şəbəkə istifadəciləri mövcuddur. Geyd etmək lazımdır ki, sosial şəbəkə istifadəçilərinin sayı ötən ilə nisbətən 600 min nəfər, yəni 16,2% faiz artıb. https://elmedia.az/xeber/azerbaycanda-2020ci-ilin-sosial-media-statistikasi--tehlil-713 Hazırda Azərbaycanda aylıq aktiv 1,7 milyon aktiv Facebook istifadəçisi olduğu ehtimal edilir. Əvvəlki dövrlə müqayisədə artım **100 min** nəfərdir. Bunlardan 69,1% – kişilər, 30,9% – qadınlar, 24.3% – 25 yaşadək, 33.8% – 26-35 yaş, 20.6% – 36-45 yaş, 21.3% – 46 yaşdan yuxarı auditoriya təşkil edir**.**

https://apa.az/az/xeber/infrastruktur/azerbaycanda-facebook-istifadecilerinin-sayi-aciqlanib-644322-link

https://www.internetworldstats.com/stats3.htm#links –link

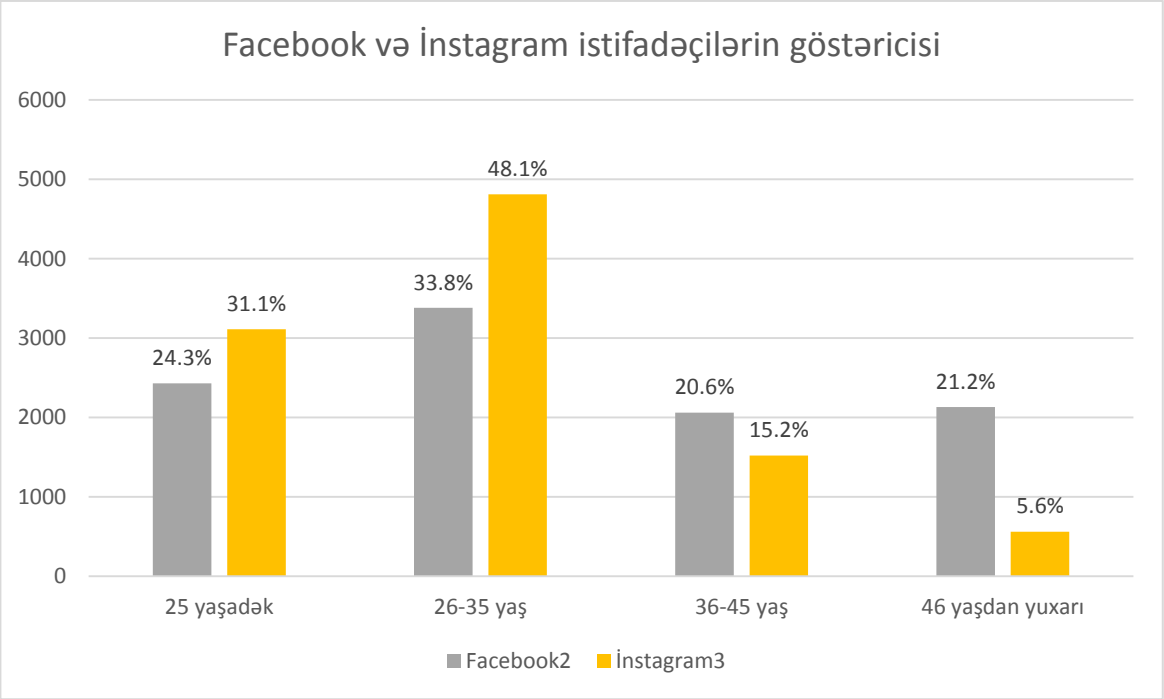

Ölkəmizdə Instagram istifadəçilərinin sayı isə təxminən 3,5 milyondur (reklam alətlərinin göstəriricilərinə əsasən). https://datareportal.com/reports/digital-2021-azerbaijan Əvvəlki dövrlə müqayisədə **700 min** istifadəçi çoxalıb, yani 2,9% artıb. Bunlardan: 65.7% – kişilər, 34.3% – qadınlar, 31.1% – 25 yaşadək, 48.1% – 26-35 yaş, 15.2% – 36-45 yaş, 5.6% – 46 yaşdan yuxarı auditoriya təşkil edir.

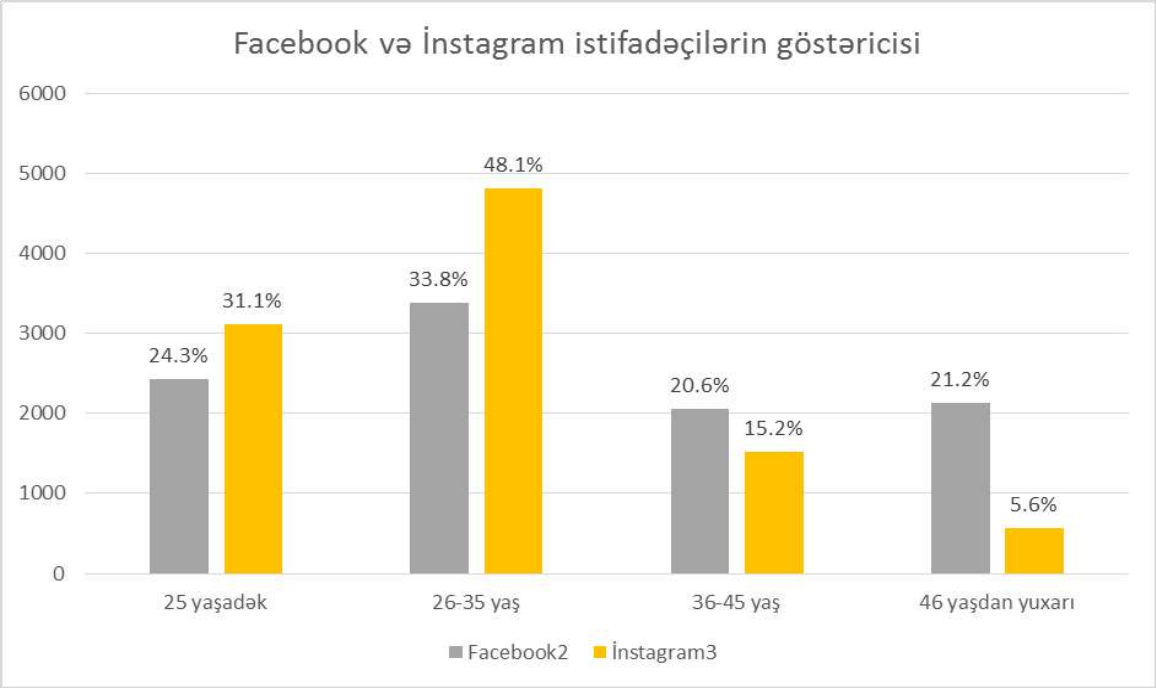

Əhalinin 55 faizi isə geniş zolaqlı internet istifadəçisidir. Bunun əsas səbəblərindən biri ölkədə internetin inkişafı ilə bağlıdır: Son 10 ildə internet istifadəçilərinin sayı 14 dəfə artıb. Əvvəllər internet evimizdə, iş yerimizdə idisə artıq cibimizdədir. Çünki, ona tələb var. Kütləvi elektron xidmətlət, elektron hökumət portalı üzərindən göstərilən xidmətlər, mobil tətbiqlərin inkişafı istifadəçilərin sayının artmasına təkan verir. Eyni zamanda biz internetin qiymətinin ucuz olmasına da diqqət çəkə bilərik. Hazırda 2-4 mb internet əldə etmək üçün vətəndaş 10-17 manat arası pul ödüyür. Qiymətlər azalır amma keyfiyyət artır. Azərbaycan hazırda şəbəkə hazırlığına görə 148 ölkə arasında 49-cu mövqedə qərarlaşıb ki, bu da yaxşı nəticədir.

Məşhur sosial şəbəkələrin Azərbaycandan istifadəçiləri ümumi nisbətdə o qədər də çox olmadığından adətən bizim ölkə haqda statistika paylaşmırlar. Amma sosial şəbəkələrin verdiyi imkanlardan istifadə edərək ölkəmizdəki istifadəçi sayını təxmin etmək mümkün olur.

Diaqramda Amazon şirkətinin Alexa platformasının təqdim etdiyi məlumatlara əsaslanaraq Azərbaycanda ən cox ziyarət olunanan saytlar göstərilib. Bu məlumata əsasən demək olar ki, ölkəmizdə ən çox ziyarət olunan saytların ilk beşliyə 98% Google.com, 98% Youtube.com, 97% Google.az, 96,6% Wikipedia.org və 96% Mail.ru başçılıq edirlər. Siyahını daha kiçik göstəricilərlə Turbo.az, Google.ru, Tap.az və sairə kimi saytlardır.

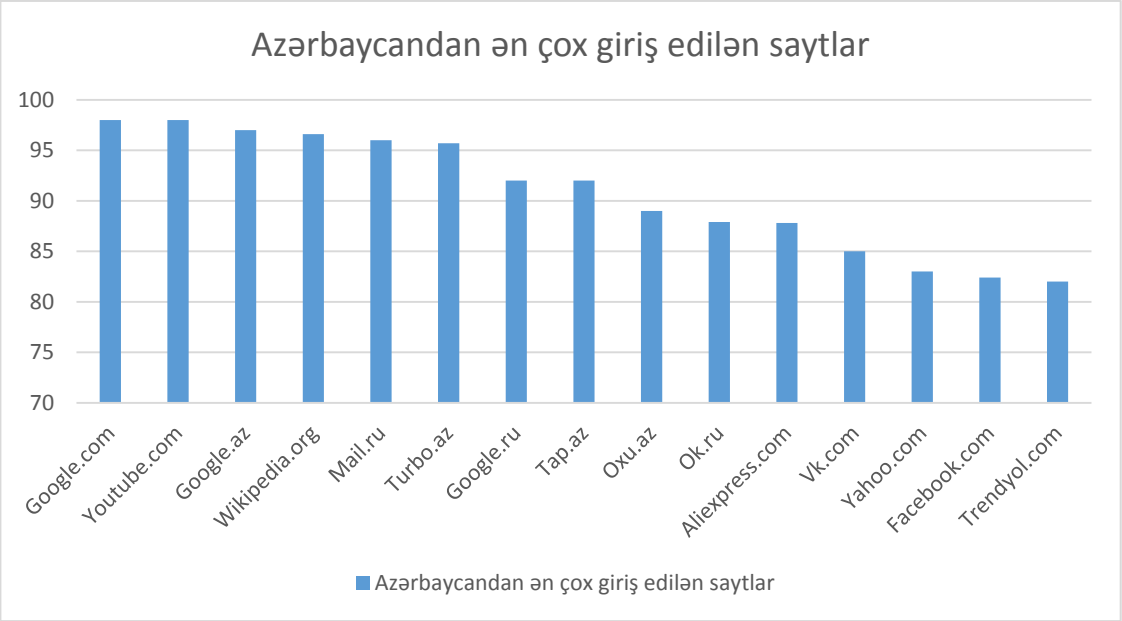

Öz növbəsində Azərbaycan milli saytlarına gəldikcə ən çox baxılan saytlar siyahısının ilk beşliyinə Turbo.az, Tap.az, Qaynarinfo.az, Milli.az və Big.az saytları daxildir . Burada bir ay ərzində Turbo.az 2453 milyon, Tap.az 1808 milyon, Qaynarinfo.az 1765 milyon, Milli.az 1713 milyon, Big.az 1625 milyon istifadəci ziyarət edib.

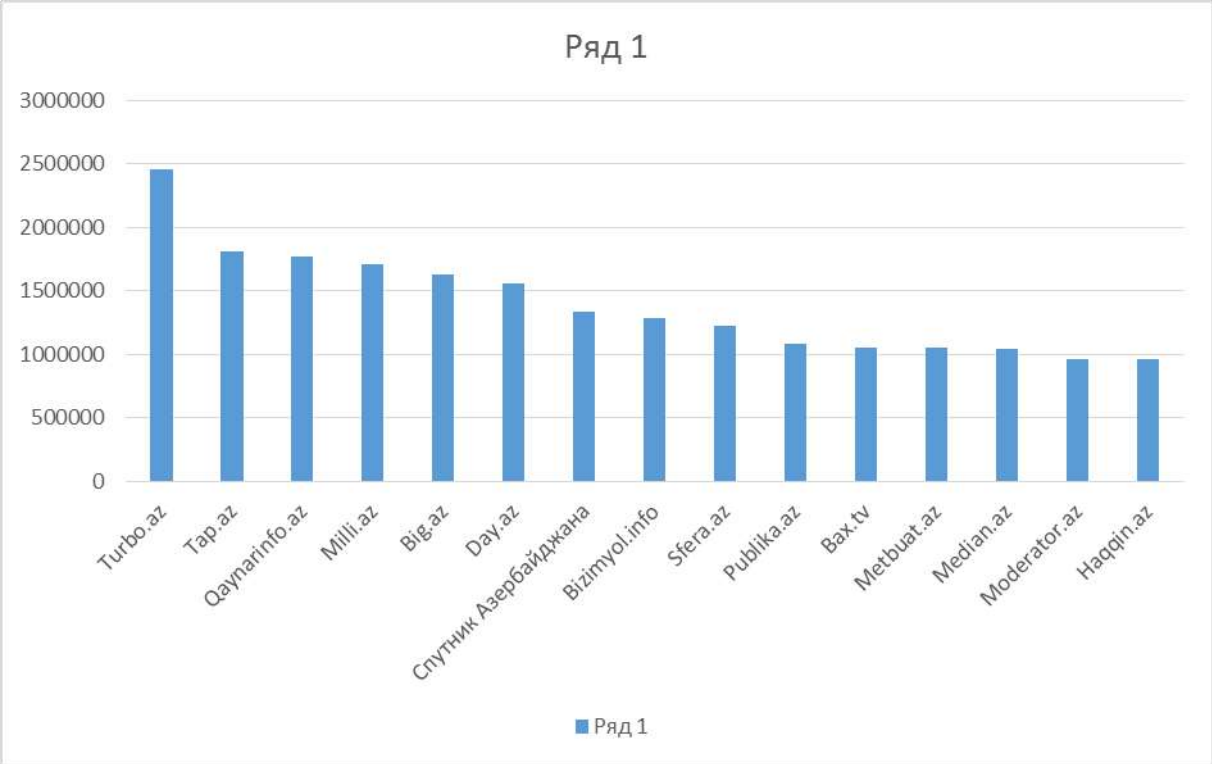
Ряд 1
3000000
2500000
2000000
1500000
1000000
500000
0
Turbo.az
Tap.az
Qaynarinfo.az
Milli.az
Big.az
Day.az
Спутник Азербайджана
Bizimyol.info
Sfera.az
Publika.az
Bax.tv
Metbuat.az
Median.az
Moderator.az
Haqqin.az
Ряд 1

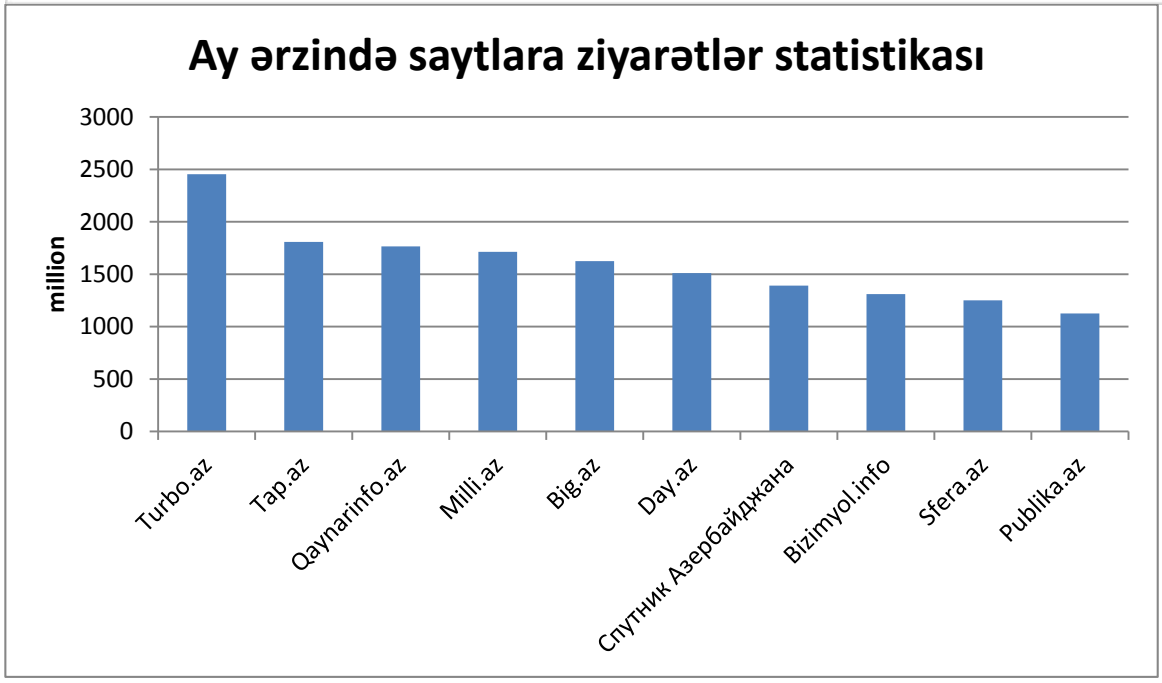
Ay ərzində saytlara ziyarətlər statistikası
million
3000
2500
2000
1500
1000
500
0
Turbo.az
Tap.az
Qaynarinfo.az
Milli.az
Big.az
Day.az
Спутник Азербайджана
Bizimyol.info
Sfera.az
Publika.az

İKT sahəsində ciddi addımlar atılmışdır. Potensial informativ enerji sürətlə artmış və enerjinin paylanması axını genişzolalı mühitə kecmişdir.Dövlət və özəl təşkilatların fəaliyyətinin yeni şəraitə asan uyğunlaşması, Elektron biznes, Elektron bankçılıq, Elektron təhsil, Elektron hökümət kimi layihələrin həyata keçirilməsi də daxil olmaqla informasiya cəmiyyətinə keçidin realllaşdırılması və daha sürətli inkişafını təmin etmək mərhələsindəyik**.**

İKT-nin inkişaf səviyyəsi, Azərbaycanda hazırda regional sosial-iqtisadi sisteminin rəqabət qabiliyyətinin xeyli dərəcədə təmin etmək imkanlarını və səviyyəsini müəyyən edir. Məsələnin araşdırılması,cəmiyyətin inkişafı üçün İKT-nin informativ enerji potensialının inkişafı subyekt-obyekt münasibətlərin bütün səviyyələrdə kompleks təhlilinin aparılmasını tələb edir.

-Əhalinin sosial-iqtisadi durumuna uygun olaraq internet resurslarına əlyetənliyini daha az xərclə təmin etmək informasiya bazarı iştirakcılarının sayını artırmış olardı.

-Elektron hökumətin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi dövlət siyasətinin bir istiqaməti kimi regionun kompleks informasiya sistemləri və resurslarının fəaliyyətinə dəstəyi təşkil etmək.

-İnternet şəbəkəsində vətəndaşların müraciətləri "bir pəncərə" prinsipi üzrə təmin olunur. E-hökumət portalı dövlət orqanları ilə vətəndaşların qarşılıqlı fəaliyyətin, eləcə də müxtəlif tematik təyinatı (kiçik biznes, investisiya, turizm və s.) üzrə istinad, bu təsisat (Maliyyə, Səhiyyə, Təhsil Nazirliyi və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi və s.) saytları dəstək məlumatlı-məlumat vahid sistemini ehtiva edir.

-Azərbaycan rəqabətə davamlı informasiya texnologiyalarının istehsalcısı olmadığından , bu sahə ölkəmizin gələcək inkişafı naminə prioritet sahəyə cevrilməli, dövlət tərəfindən malliyələşdirilməlidir ki, İKT sektorunda ciddi irəliləyişlər əldə edilsin.Bununla milli informasiya sistemlərini yaratmış olardıq.

Xülasə

Dünyanın bir cox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da Govid 19 pandemiyası insanların informasiya texnologiyalarına daha sıx baglanmasına səbəb oldu. Ölkə vətəndaşları çeşidli informasiya tələbatlarının ödənilməsi naminə İKT-nın yaratdığı üstünlüklərdən yüksək səviyyədə faydalanırlar, iqtisadiyyat, xidmət, maliyyə və digər sahələrdə böyük uğurlara imza atırlar. Azərbaycanda İnformasiya və kommunukasiya texnologiyalarının tətbiqinin dərəcəsi ölkənin elmi, iqtisadi potensialının, dövlət idarəçiliyinin səviyyəsinin göstəricilərindəndir. Qlobal dünya bazarında Azərbaycan elektron biznesinin rolunun artdığı müşahidə olunur və ölkələrin iqtisadi rəqabət aparmaq qabiliyyəti onların informasiya bazarındandan effektiv istifadəsinə bağlıdır. Pandemiya dövründə bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanda ciddi potensial addımlar atılmış, İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarinin imkanlarından daha səmərəli istifadənin kinetikası dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. 20221-ci ildə əsasən

iki tendensiya görünür. a) ”evdən iş” dayanıqlı iş şəraiti, b) Azərbaycanda rəqamsal inqilab. https://elmedia.az/xeber/azerbaycanda-2020ci-ilin-sosial statistikası.

Summary

As in many countries around the world, the Govid 19 pandemic in Azerbaijan has made people more connected to information technology. The citizens of the country use advantages created by ICT to meet a wide range of information needs and achieve great success in the economy, services, finance and other areas. The degree of application of information and communication technologies in Azerbaijan is one of the indicators of the scientific, economic potential of the country and the level of public administration. The role of Azerbaijani e-business in the world market is growing, and the ability of countries to compete economically depends on their effective use of the information market. During the pandemic, serious potential steps were taken in Azerbaijan to develop this area, and the kinetics of more efficient use of information and communication technologies became an integral part of state policy. In 2021, two main tendences can be identified. a) "work from home" sustainable working conditions, b) digital revolution in Azerbaijan. https://elmedia.az/xeber/azerbaycanda-2020-social statistics

Резюме

Как и во многих странах мира, пандемия Govid-19 в Азербайджане сделала людей более привязанными к информационным технологиям. Для удовлетворения широкого круга информационных потребностей граждане страны в полной мере используют преимущества, создаваемые ИКТ и добиваются больших успехов в экономике, сфере услуг, финансах и других сферах. Степень применения информационных и коммуникационных технологий в Азербайджане является одним из показателей научного, экономического потенциала страны и уровня государственного управления. Роль азербайджанского электронного бизнеса на мировом рынке растет, и способность стран конкурировать в экономическом плане зависит от их эффективного использования информационного рынка. В 2021 году можно выделить две основные тенденции. а) «работа на дому» устойчивые условия труда, б) цифровая революция в Азербайджане. https://elmedia.az /xeber/azerbaycanda – 2020 ci-ilin-социальная статистика

Ədəbiyyat siyahisi

1.E.H.Huseynov, H.R. Hasanova “ İKT sektorunun coxfaktorlu təhlili”. OYU Xəbərlər jurnalı N-53

2.E.H.Huseynov, H.R. Hasanova “MULTIFACTOR DEVELOPMENT MODEL OF ICT SECTOR”, I. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL ECONOMY 13-14 February, 2020, Baku, Azerbaijan

Istinadlar:
1. www. https://www.e-gov.az/
2.https://www.stat.com.az/
3.http://mincom.gov.az/

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FİLOLOGİYASI

VƏ HUMANİTAR ELMLƏR

BÖLMƏSİ

İsmi birləşmələrin öyrənilməsində ədəbiyyatın rolu

Çəndirli Ülkər Valeh
Odlar Yurdu Universiteti

XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr". XIII əsr anadilli yazılı şeirimizin ilk nümunəsi olan İ.Həsənoğlunun dövrümüzə gəlib çatan şeirlərində qeyri-təyini ismi birləşmənin iki formasına rast gəlinir: Əsli yuca, könlü alçağum bənim; Qamışdan şəkkərü, daşdan cəvahir, Ağacdan danayi, xurma qılan kim. "Oğuznamə"nin dilindən qeyri-təyini ismi birləşmələrin bütün forma və modellərinə aid nümunələr verilir və təhlil edilir. Həmçinin XIII əsrə aid edilən Qul Əlinin "Qisseyi Yusif" poemasında da qeyri-təyini ismi birləşmələr özünə yer tutur: Bən özim Misirdən yeni gəldim; Ol tün üç yüz altmış yol bihuş oldu.

XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilini Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsimi təmsil edir. Hər iki sənətkarın şeirlərinin dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr çox işlənmişdir, müqayisədə Qazi Bürhanəddinin dilində daha çoxdur. Qazi Bürhanəddinin dilindən: Boyu tuba, üzü cənnət, adə gəlürçün qaşı, Gözləri vənnəci, anın sinəsi vəttur idi; Nərgisi gör cam əlində mey sular ariflərə. Şair dərdə dərman, rəncə timar, zülmətdən ənvər, liqadan bixəbər və s. birləşmələrə misra daxilində daha çox yer verir. İ.Nəsimi şeirlərinin dilindən nümunələrə nəzər salaq: Xubları eşqindən, ey zahid, məni mən eyləmə; Mişkin saqın məndən məni kəsdivü peyvənd eylədi; Məni mən etmə, ey zahid, güvənmə zikrə, ey sufi; Sən sana gər yar isən, var, ey könül, yar istəmə - bu tip birləşmələr "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili üçün daha səciyyəvidir.

XIV əsr şairi Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" poemasında qeyri-təyini ismi birləşmələrin müxtəlif formaları altı dəfə, XV əsrə aid "Əsrarnamə" əsərinin dilində isə cəmi on iki dəfə qeyri-təyini ismi birləşmə işlənmişdir. XV əsr Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" əsərində bir dəfə "Yusifim həm könlünə kar eylədin" – qeyri-təyini ismi birləşmə işlənmişdir.

XV əsr şairi Mir Hidayətulla bəyin "Hidayət" ümumi ad ilə verilən şeirlərində, nisbətən daha çox qeyri-təyini ismi birləşmələr işlənmişdir. XV əsrdə ümumxalq dilini ədəbi dildə ən yüksək şəkildə təcəssüm etdirən Kişvərinin yaradıcılığında qeyri-təyini ismi birləşmələrdən istifadə xeyli yer tutur. "Sənun tək xanı bir növrəs, nihali-çaridəh salə" misrası ilə başlayan yeddi beytlik qəzəlində iyirmi üç dəfə, "Yigit" rədifli qəzəlində isə on dəfə rast gəlirik: Dili bülbül, zülfi sünbül, xalı filfil, boyu sərv. Xətti səbzə, yuzi lalə, gözləri şəhla, yigit. XV əsr Azərbaycan şairi, əslən naxçıvanlı Bayrək Quşçuoğlu yaradıcılığında qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci forması istisna olmaqla hər bir formasından kifayət qədər nümunə vardır ki, daha çox birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə düzələn qeyri-təyini ismi və say birləşmələrindən istifadə etmişdir..

Ş.İ.Xətayinin əsərlərində də qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə tezliyi o qədər də məhdud deyil. İkinci tərəfi -lı[4] şəkilçili birləşməyə Xətayi şeirinin bir bəndində dörd dəfə rast gəlirik: Qırmızı tağlı, boz atlı. Ağır ləşgər nisbətli, Yusif peyğəmbər ifətli, Qazilər, deyin, şah mənəm. İşlənmə tezliyinə görə birinci yerdə birinci tərəfi yönlük hallı sözlə ifadə olunan forma durur: Könlümüzü bizə ver də, Misirə Sultan ol yürü. Ş.İ.Xətayi şeirlərində

dil faktı kimi say birləşmələri də müəyyən xüsusiyyətə malikdir: Yetmiş min ayətə dəlil olursan.

XX əsrə qədərki ədəbi dilimizin tarixində ən zəngin söz ehtiyatı olan şair ustad Füzulidir. Füzuli şeirlərinin dilindən misallara diqqət edək: Daş bağrılı olmasaydı Bisütin Fərhad üçün, Su yerinə gözlərindən axıdırdı seyli-xun; Cismimi yandırma, rəhm et, yaşama, ey bağrı daş! Füzulinin dilində birinci tərəfi ismin hal şəkilçiləri ilə düzələn qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə tezliyi çoxdur. Belə ki, birinci tərəfi -dan, -dən çıxışlıq hal şəkilçili birləşmə otuz iki, yönlük hallı birləşmələr on səkkiz dəfə işlənmişdir. Şairin dilindən toplanan qoşmalı və əlavəli birləşmələrlə bağlı dil faktları dissertasiyada geniş şəkildə təhlil olunur: Mən kimi Məcnun olub səhraya düşmüş aftab.Eşqə saldım mən məni, pənd almayıb bir dustdən, Heç düşmən eyləməz onu ki, etdim mən mənə. XVI-XVII əsrdə yazıb-yaradan Məhəmməd Əmaninin əsərlərinin dilində nümunələrin ümumi sayı yüzə yaxınlaşmağına baxmayaraq, birinci formanın heç bir qisminə təsadüf etmirik. İşlənmə tezliyinə görə əsas yeri birinci tərəfi yönlük hallı birləşmə təşkil edir. Ey quyaş, mehrinğə heyran öylə kim, gözfə; Kim, tapılmas zatiğə mislü bədəl. Burdakı yönlük hal şəkilçisi ilə qarşımıza çıxan mehrinğə, zatiğə və s. sözlərə bitişən -ğa, -ğə şəkilçiləri -a, -ə, -ya, -yə şəkilçiləri ilə müvazi işlənir. -din şəkilçisi ilə düzələn modelin işlənmə tezliyi digər bəhs açdığımız nümunələrin sayından çoxdur: Səndin özgə yoxdur çarəm. Əlavəli birləşmələrə isə bir dəfə təsadüf edirik: Yox əcəb, gər məni mən eyləsə naseh, cana. Habelə Fədainin "Bəxtiyarnamə" poemasının dilində iyirmiyə qədər qeyri-təyini ismi birləşmə işlənmişdir ki, ən çox işlənən forma birinci tərəfi ismin hal şəkilçilərini qəbul etmiş modellərdir.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr" yarımfəslində qeyri-təyini ismi birləşmələrin XVIIXVIII əsrlərdəki vəziyyəti təhlil olunur. XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı daha çox üç böyük şairin adı ilə təmsil olunur: Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsi Təbrizi. Azərbaycan dilində şeir yaradıcılığı baxımından bu şairlərin yaradıcılığı fərqlənir. Bu hissədə onların Azərbaycan dilində yazdıqları əsərlərinin dilində işlənmiş qeyri-təyini ismi birləşmələr nəzərdən keçirilir. M.Ovçunun yaradıcılığında birinci komponenti mənsubiyyət şəkilçili, ikinci tərəfi adlıq halda olan model aparıcıdır: Yüzi açıq, qolu çirməklü gül məst olup, Əzi rəna, sözü şirin, gözü sərxoş nigarım var. Məsihinin "Vərqa və Gülşa" poemasının dilində altı dəfə qeyri-təyini ismi birləşməyə rast gəlirik ki, bu da ikinci formanın modellərini əhatə edir. Digər formalara təsadüf etmirik.

Saib Təbrizinin Azərbaycan dilində məlum olan on yeddi şeirinin dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr çox deyil, cəmi bir neçədir.

Qövsi Təbrizinin yaradıcılığında qeyri-təyini ismi birləşmələr fəallıq göstərir. "Fəda" rədifli qəzəli bunun bariz nümunəsidir ki, qeyritəyini ismi birləşmələrin birinci tərəfi yönlük halda olan modeli səkkiz dəfə olmaqla, digər tipləri də dəfələrlə işlənir. Şairin dilində əlavəli birləşmələrə isə iki leksik tərkibdə rast gəlirik: şəxs əvəzliklərinin birinci şəxsinin təkinin təkrarı ilə, bir də öz qayıdış əvəzliyinin ikinci komponentdə təkrarlanaraq əlavəli birləşmə yaratması ilə: Gər firəng olsam, müsəlmanlar, məni mən eyləmin; Özü özün salır oddan oda sipənd kimi. Qeyd edək ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunmuş qeyri-təyini ismi birləşmələr, onların quruluşu, əmələ gəlmə yolları da, müasir

növlərindən fərqlənmir. Faktlar bir daha göstərir ki, sintaksis, daha doğrusu, dilimizin sintaktik tərkibi tarixən çox qədimdən təşəkkül edərək formalaşmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Abdullayev, Y.Seyidov, A.Hüseynov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, 2007.
2. 2. Abdullayev Ə. Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
3. Müasir Azərbaycan dili, III cild, sintaksis, EA nəşri, Bakı, 1981.
4. Qədimova X. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Bakı, 2003

MEDIA XƏBƏR DİSKURSUNDA

ƏHƏMİYYƏT VƏ MARAQ DƏYƏRLƏRİ

Mönsümova Mehriban Nazim qızı

Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: mehriban_m86@mail.ru

Açar sözlər: xəbər, xəbərdə əhəmiyyət, xəbərdə maraq, media, dəyər
Keywords: news, importance, interest, media, values
Ключевые слова: новости, важность, интерес, медиа, ценность

Jurnalistin hadisəni xəbərləşdirməyə bir çox daxili və xarici faktorlar təsir edir. Ümumi olaraq, bu faktorlar xəbər dəyərləri kimi qiymətləndirilir. Hər gün dünyada çoxlu sayda hadisələr baş versə də onların hamısını KİV-də işıqlandırmaq mümkün deyil və heç lazım da deyil. Çünki əksər hadisələr mediada işıqlandırılmaq dəyərinə malik deyil. Konkret hadisə konkret medianın özü üçün müəyyənləşdirdiyi xəbər dəyərləri filtrindən keçərsə yalnız xəbərləşdirilə bilər. Bu dəyərlər kütləvi informasiya kanalının özü üçün qoyduğu kriteriyalardan tutmuş xalqın mədəniyyəti, ölkə siyasətinə qədər özəllikləri nəzərə almaqla müəyyənləşdirilir. Hadisənin xəbərləşdirilmə səbəblərinə kimin, kimə, nəyi, harada, nə səbəbə və nə məqsədlə, necə çatdırmaq və s. bir çox suallara cavab olaraq yanaşıldığından tədqiqat işlərinə diskursiv maştabda baxmaq daha məqsədə uyğundur. Çünki problemə aydınlıq gətirmək üçün məsələyə dar rakursdan deyil, geniş rakursdan yanaşmaq lazım gəlir.

Hadisəni KİV-də işıqlandırmağa layiq edən xəbər dəyərləri bir çox media diskursu sahəsindəki araşdırmalar aparan tədqiqatçılar tərəfindən işlənilib və o cümlədən, jurnalistikaya dair ədəbiyyatlarda da hadisənin xəbərləşdirmə səbəbləri barədə yazılıb. Məsələn, ədəbiyyatlarda 4, 12 (J.Galtung,; Ruge, M.Holmboe, 1965; M.Bednarek, H.Caple, 2017; B.Çaplı, N.Hüseynli, 2017) və s. sayda xəbər dəyərləri barədə oxuya bilərik. Hətta Şarlotte Rayan xəbər dəyərlərinin siyahısını sonsuz adlandırıb (C.Ryan, 1991: 31). Hadisənin xəbərləşdirilmə səbəbləri sırasında xəbərdə vaxt, münaqişə, yaxınlılıq, əhəmiyyət, maraq, neqativlik, təsirlilik, fərdiləşdirmə, qeyri-adilik, tanınmış adlar, üstünlük dərəcəsi, uyğunluq və s. faktorlar dəyər meyarı kimi qiymətləndirilir.

Biz isə bütün xəbər dəyərlərinə cəmi iki dəyər rakursundan baxmağı təklif edirik. Bu iki dəyər xəbərdə əhəmiyyət və xəbərdə maraqdır. Çünki "xəbərlər – xəbər təşkilatının hədəf auditoriyası üçün əhəmiyyətli və ya maraq doğuran məsələlər haqqında öyrəndiyi mesajdır" (Fuller, 1996: 6). Belə ki, hadisənin xəbərləşdirilməsinin əsas səbəblərindən biri və bəlkə də birincisi həmin hadisənin ictimaiyyət üçün daşıdığı əhəmiyyətdir. Ona görə də, demokratik cəmiyyətin reportyor qarşısında qoyduğu əsas tələblərdən biri və birincisi insanlar üçün, onların həyat şəraiti üçün mühüm olan məqamları işıqlandırmaq, yaşadıqları ölkədə və

dünyada baş verənləri dərk etməkdə onlara kömək etməkdir. Bu olayın ictimaiyyət tərəfindən bilinməsinin nə dərəcə vacibliyi ilə ölçülür.

Zaman və məkandan asılı olaraq medianın əhəmiyyətini təyin edən ölçülər də eyni olmur, dəyişir, inkişaf edir (və ya əksinə). Amma ümumi olaraq xəbərdə əhəmiyyət dəyərini iki istiqamətə ayıra bilərik:

1. xəbərin izləyicinin yaşamına birbaşa və ya dolayı təsir dərəcəsi (məsələn, dolların məzənnəsinin manata nisbətdə balalaşması xəbəri demək olar ki, hər kəsə (çoxlarına) bir başa təsir edən xəbərdir və ona görə də, əhəmiyyətli xəbər kimi dəyərləndirilə bilər)

2. xəbərin məzmununun önəm dərəcəsidir, yəni xəbərin təsir dairəsi nə qədər böyük olarsa, dəyəri bir o qədər artır (məsələn, ABŞ-da 11 sentyabr terror hadisəsi bütün dünya mediasının baş xəbərinə çevrildi və uzun müddət öz aktuallığını saxladı. Və ya hazırda, Rusiya-Ukrayna arasındakı münaqişə öz təsirini dünyanın bir çox ölkələrinə göstərir. Əlbətdə ki, bu dərəcədə geniş təsir dairəsinə malik hadisələr əhəmiyyətli xəbər kimi dəyərləndirilməlidir).

Hadisənin xəbərləşdirilməsinin səbəblərindən biri də auditoriya marağıdır. Yəni o hadisələr ki, geniş kütlənin marağına səbəb ola bilər, deməli, mediada xəbərləşdirilməyə layiqdir. Bununla belə, auditoriyanın marağına söykənən xəbər materialları idealda auditoriyanın bilməsi əhəmiyyətli olan xəbərlərdən sonrakı yerlərdə durmalıdır. Yəni keyfiyyətli KİV-də maraqlı xəbərlər prioritetdə əhəmiyyətli xəbərlərə güzəştə getdir. Məsələn, Qarabağ münaqişəsi həll olunana qədər hər hansısa bir cinayətkarın törətdiklərindənsə Qarabağda yaşanan hər hansısa bir hadisə və hətta hadisəsizliyinin özü də ictimaiyyət üçün daha əhəmiyyətli olay kimi dəyərləndirilirdi. Təsadüfi deyil ki, əksər milli elektron kütləvi informasiya kanalları xəbərlər buraxılışını məhz Qarabağ olayları ilə başlayırdılar. Ümumiyyətlə, Qarabağ konflikti başlayandan bu mövzu Azərbaycan mediasında hər zaman aktual olub və indi də aktuallığını qoruyur.

Onu da qeyd edək ki, əhəmiyyətli xəbər lazımlı olması ilə yanaşı, həm də maraqlı xəbərdir. Amma maraqlı xəbər, bəzən bilinməsi vacil olmayan xəbər də ola bilər. Məsələn, Azərbaycanın milli musiqisinin ermənilər tərəfindən özünküləşdirilməsi və beynəlxalq aləmdə erməni musiqisi kimi təqdim olunması məlumatı, demək olar ki, bütün azərbaycanlılar üçün əhəmiyyətli və sözsüz ki, o cümlədən, maraqlı xəbərdir. Amma iki müğənni arasındakı qalmaqal bəlkə də bəzi insanlar üçün maraqlı olsa da, əhəmiyyətli xəbər kimi qiymətləndirilə bilməz.

Bununla belə, hər bir kütləvi informasiya kanalı xəbər dəyərləri arasında prioriteti öz prinsiplərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirir. Adətən, ciddi xəbərlər buraxılışında (ictimai, siyasi, iqtisadi) əhəmiyyət dəyəri, rekreasiya funksiyasının dominant olduğu rəngli xəbərlərdə (mədəniyyət, şou-biznes, idman) isə maraq dəyəri üstünlük təşkil edir.

Bu iki dəyər özündə bütün digər dəyərləri birləşdirir. Lakin bütün digər dəyərlərlə bərabər vurğuladığımız iki dəyərlərdən (əhəmiyyət və maraq) ən azı biri xəbərdə olmazsa hadisə media xəbər kimi qiymətləndirilə bilməz. Yəni istənilən hadisəni KİV-də xəbər olaraq ictimaitləşdirmək üçün mütləq səviyyədə gərək həmin hadisə ictimaiyyət üçün ya

əhəmiyyətli, ya maraqlı, ya da həm əhəmiyyətli, həm də maraqlı olsun. Məsələn, xəbərdə ən vacib dəyər olaraq qiymətləndirilən vaxt dəyərinə baxaq:

Xəbərdə vaxt – informasiyanın yeni olmasına əsaslanır, çünki xəbərə xas olan əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri operativlikdir. Xəbərlərdə vaxt media kanalının reytinqinə də təsir göstərdiyindən, informasiyanın birinci toplayıb, hazırlayıb və yayılması istiqamətində media kanalları arasında güclü rəqabət gedir. Hazırda, kommunikasiya texnalogiyalarının geniş inkişaf etdiyi dövrdə xəbərdə vaxt əksər hallarda saatlarla, hətta dəqiqələrlə deyil, saniyələrlə ölçülür. Əfsuslar olsun ki, bəzi media kanalları bu reytinq yarışında hətta keyfiyyət dəyərini vaxt dəyərinə qurban vermiş olurlar. Məsələn, dürüstlüyü yoxlanılmamış, qeyri-dəqiq mənbələrə istinad edərək material təqdim olunur, sonradan isə təkzib verməli olurlar.

Xəbər nə qədər təzədirsə, bir o qədər də maraqlı və qiymətlidir. Lakin xəbərdə vaxt dəyəri ictimai əhəmiyyət və ya maraq (bəzən isə hər ikisi) ilə paralel olmasa, o, heç bir dəyərə malik olmaz. "Hadisənin baş verdiyi andan nə qədər çox vaxt keçirsə, ona olan maraq da düz mütənasib şəkildə azalır"(Jur.10 qızıl qaydası-30). Maraq və əhəmiyyətlilik dəyəri yoxdursa vaxt dəyər deyil. Yəni əgər hər hansısa hadisə ictimaiyyət üçün əhəmiyyətli və ya maraqlı deyilsə, onu operativ çatdırılmağın heç bir mənası yoxdur. Bu hadisə sadəcə yeni olduğuna görə media xəbər dəyərli ola bilməz.

Bəzən hadisələr gündəmdə aktuallığına görə qalır. Məsələn, əgər xəbər TV proqramının efirə çıxmasından (qəzetlərdə, materialın nömrəyə verilməsindən) bir az öncə baş veribsə bu, həmin xəbərlər buraxılışının baş xəbərinə çevrilmiş olur. Amma həmin baş xəbərin ömrü uzun deyil. Artıq sonrakı xəbərlər buraxılışında o öz yerini, effektini itirmiş olur. Əgər hadisə operativ olaraq çatdırılmayıb, üstündən uzun müddət (xəbər üçün) keçdikdən sonra, yəni öz yeniliyini itirdikdən sonra açıqlanırsa, deməli, o, aktuallığına sığınır. Yeni olmayan hadisəni xəbər edən onun aktuallığıdır. Aktuallıq birbaşa olaraq ictimai əhəmiyyətlə bağlıdır. Deməli, "yenilik" mənasını ifadə edən xəbər də yenilik dəyərinə malik olmayıb mediada əhəmiyyətliliyinə görə işıqlandırıla bilər. Lakin əhəmiyyət və ya maraq dəyəri olmayan operativ toplanıb, hazırlanıb və çatdırılan informasiya ictimai dəyərli hesab olunmur.

Bütün digər dəyərlər də əhəmiyyət və ya maraq dəyərlərinin mövcudluğuna əsaslanır. Məsələn, qeyri-adilik dəyərinə malik xəbər (yəni xəbərləşdirilən qeyri-adi hadisə) əlbətdə ki, maraqlı xəbərdir (yəni maraq dəyərinə də malikdir). Ölkədə siyasi və iqtisadi proseslərin əksəriyyəti ictimaiyyətin həyatına təsirliliyi (təsirlik dəyəri) ilə seçilib, bilinməsi əhəmiyyətli xəbərlərdir (yəni həm də əhəmiyyətlilik dəyərinə malikdir).

Media üçün hadisənin xəbərləşdirilmə səbəblərindən biri də yaxınlıq dəyəridir. Xəbərdə danışılan hadisə oxucuya (dinləyiciyə, izləyiciyə) ya coğrafi, ya da emosional cəhətdən yaxın olmalıdır. Bu mənada xəbərdə yaxınlıq mövqeyinə iki nöqteyi nəzərdən baxıla bilər:

1. Məkan (coğrafi) cəhətdən yaxınlılıq
2. Mədəni (və ya emosional) cəhətdən yaxınlılıq.

Məlumdur ki, adətən insanların diqqətini onların ətrafındakı hadisələr daha çox cəlb edir. Çünki hadisələr insanlar üçün yaşadığı regiondan yaxınlılıq nisbətində əhəmiyyətli və maraqlıdır. Məsələn əgər Azərbaycanda və Gürcüstanda eyni maştablı qəza hadisəsi baş versə, əlbətdə ki, Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrində yerli qəza daha öndə, daha ətraflı təqdim olunacaq və aktuallığını da daha çox qoruyacaq. Amma əgər bu tip qəza Gürcüstanda və Hindistanda baş vermiş olsa, Azərbaycanın media kanallarında Gürcüstan hadisələri prioritetdə təqdim olunacaq, çünki bu ölkə Hindistana nisbətən bizə coğrafi (və hətta bir Qafqaz ölkəsi kimi mədəni) cəhətdən daha yaxındır.

Bunu biz, o cümlədən, mədəni yaxınlıq barəsində də deyə bilərik. Məsələn, müsəlman ölkəsi üçün islam aləmində baş verənlər, xristian aləmində baş verəndən daha maraqlı və ya önəmli hesab oluna bilər. Həmçinin, adətən biz hər hansısa bir beynəlxalq tədbirlərdə qaliblər və iştrakçılar arasında ilk növbədə həmyerlilərimizi axtarırıq. Qalib gəlmiş ölkə ya özümüz və ya bizə mədəni cəhətdən yaxın ölkə olarsa, bu barədə məlumatı xüsusi maraqla qarşılayırıq. Məsələn, Avstraliya xəbərləri kontekstında bir avstraliyalının həlak olması 50 Britaniyalıya və 500 inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki insanların ölümə bərabərdir. Bu da Böyük Britaniyanın mədəni cəhətdən Avstraliyaya daha çox yaxın olması ilə əlaqədardır. Deməli, yaxınlılıq dəyəri bilinməsi vacib olan hadisələr üçün qəbul olunan və hədəf auditoriyası üçün hər hansısa səbəbə görə yaxın olduğu üçün paralel maraq dəyərini də yaradan bir meyardır. Yəni yaxınlılıq dəyərinin də əgər ictimai marağa və ictimai əhəmiyyətə söykənəcək "dayağı" yoxdursa bir media xəbər kimi dəyəri yoxdur.

Beləliklə, bizim əhəmiyyət və maraq dəyərləri üzərində dominantlığı müəyyənləşdirməyimizin səbəbi bu dəyərlərdən ən azı birinin mütləq bütün media xəbərlərdə olmasının vacibliyidir. Hətta bir hadisə özündə iki, üç, beş və ondan da artıq dəyəri daşısa belə maraq və əhəmiyyət dəyəri olmadan hadisə geniş ictimaiyyətə çıxarılmağa layiq olmur. Çünki media xəbər mətninin istənilən meyara və ya meyarlara görə dəyərliliyi mütləq ya əhəmiyyətlilik, ya maraq, ya da hər ikisi nöqteyi-nəzərindən əsaslandırılmalıdır.

Hadisələri yalnız bu iki meyarla dəyərləndirmək digər dəyərləri inkar etmir. Bir hadisə media üçün bir çox kriteriyalar baxımından dəyərli ola bilər. Lakin yalnız adını çəkdiyimiz bu iki dəyərlər tək, kifayət qədər "güc"ə malik olub hadisəni xəbərləşdirməyə yetərlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Çaplı, B. & Hüseynli, N. Televiziya jurnalistikası. Bakı: Avropa Şurası. 2017. 120 səh.

2. Erik FİCHTELİUS, Jurnalistikanın on qızıl qaydası, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2001, 190 səh.

3. Jack Fuller, News Values: Ideas for an Information Age, University of Chicago Press, 1996, p.251

4. Galtung, J; Ruge, M. Holmboe. The Structure of Foreign News. The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers. Journal of Peace Research 2: 1965, 64-91 — via JSTOR. (subscription required)

5. Ryan, C. Prime Time Activism: Media Strategies for Grassroots Organizing. Boston: South End Press. 1991 p. 295.

6. Monika Bednarek, Helen Caple, The Discourse of News Values: How News Organizations Create Newsworthiness, 2017, p. 302

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA TOY(DÜGÜN) ADƏTLƏRİ

(Qarabağın toy adətləri ilə müqayisəli)

Nizami Şamil oğlu ADIŞİRİNOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: drnizami1983@gmail.com

Açar sözlər: Dədə Qorqud, Drezden, Vatikan, toy, adət
Keywords: Dada Gorgud, Dresden, Vatican, wedding, custom
Ключевые слова: Деде Коркут, свадьба, обычай, Дрезден, Ватикан, обряды

Məsələnin qoyuluşu: Toy Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi əsrlər boyu inkişaf edərək vahid sistem halında formalaşmışdır. Bir-biri ilə zəncirvarı şəkildə bağlanan bir çox adətlər bütövlükdə bir sistemin parçalarını təşkil etməkdədir. Türk xalqlarının mədəniyyətində də toy-dügün mərasimi ilə bağlı müxtəlif adətlər görülməkdədir. Toy insanın həyatında yeni bir dönəmin başlanğıcı, statusunun dəyişməsi ilə bağlı olaraq həm də ritual mifoloji akt kimi dəyərləndirilir.

İşin məqsədi: “Dədə Qorqud kitabı”nda olan bu qədim ritualın, mərasimin olduqca maraqlı təzahür formaları haqqında məlumat vermək, bu prosesin müasir folklor nümunələrində əksolunma səciyyəsini müəyyənləşdirmək.

Türk mütəfəkkiri Ziya Gökalp ailəni “toplumun üç təməl daşı”ndan biri kimi qiymətləndirirdi. Sözsüz ki, ailə türk təfəkküründə hər zaman ən müqəddəs “qurum” hesab edilmişdir. Türklər hər zaman ailəyə “kiçik dövlət” prizmasından yanaşaraq onun birliyi, möhkəmliyi, uzunömürlü olması üçün əllərindən gələni etmişlər. Bu mənada deyə bilərik ki, hərəmxana anlayışı türkün həyatına “sinsiliklə” calaq edilmiş bir anlayışdır. Ailənin qurulması ilə bağlı ən əski türk adətlərinə ana kitabımız olan “Dədə Qorqud kitabı” da olduqca həssas yanaşmaqdadır. Sanki dastanları düzüb qoşan ozanlar, onları yazıya alan katiblər bu əski adətlərin gələcək nəsillərə çata bilməsi üçün xüsusi əmək sərf etmişlər. “Dədə Qorqud kitabı”nda ailənin başlanğıcı sayılan toy adətlərinin olduqca maraqlı təzahür formaları ilə qarşılaşırıq. Övladının yeni həyata başlaması hər bir valideyinin arzusudur. Hər bir valideyn övladı ilə bağlı xoş xəyallar arzulayanda başlıca olaraq onun toyunu görmək arzusunu dilə gətirir. Bu, valideyn üçün əsas arzudur. “Dədə Qorqud kitabı”nda da valideynin övladı üçün “*dügün arzusunun”* şahidi oluruq. Qanlı qoca sağ ikən oğlunu evləndirmək arzusundadır: “Yaranlar, atam öldü, mən qaldım. Yerin-yurdun tutdum. Yarınkı gün mən öləm, oğlum qala. Bundan yegrəgi yoxdur ki, gözüm görərkən, oğul, gəl səni evərəyim!”(KDQ.2004, 104). Bundan sonra ata “*qız axtarışına”* çıxır. Dastanda Qanlı qoca belə bir “axtarışa” çıxır. Oğluna layiq olan qızı İç Oğuzda tapa bilmir, Daş Oğuzu

axtarır. Daş Oğuzda da qız tapa bilməyən ata Trabzona gedir və Selcan xatunun sorağını alır. Öyrənir ki, Selcan xatunun *"üç canvər qalınlığı-qaftanlığı var...Ol üç canvərin biri qağan aslandı, biri qara buğaydı, biri dəxi qara buğra idi. Buların hər birisi bir əjdərhaydı".* Qanlı qoca öyrənir ki, 32 igid bu "əjdərhalarla" savaşda məğlub olub öz canlarını təslim etmişdilər. Professor S.Rzasoy oğuz mifoloji dünya modelində 33 sayının sakral "yükü"ndən danışarkən qeyd edir ki, "33 sayı kosmosdan(həyat)-xaosa(o dünya) keçidi bildirir, 40 sayı isə "sağ qalmağın" rəqəmidir və fikrini belə əsaslandırır: "Dəli Domrul da susuz çayın üzərində tikdiyi körpüdən-(iki dünya arasındakı yoldan) keçəndən 33 axça alır və onu bu dünyadan o dünyaya yola salır. Keçməyəndən isə döyə-döyə 40 axça alır və onun canını bağışlayır. Deməli, körpüdən keçmək istəməyib sağ qalmaq istəyənlər 40 axça ödəməlidir. Sağ qalmağın qarşılığı 40 rəqəmi idi" (Rzasoy.2009, 167-174). Tədqiqatçının gəldiyi bu fikrə şərik olaraq əlavə etmək istəyirik ki, bunun izlərinə "Dədə Qorqud kitabı"un digər boylarında da rast gəlirik. Məsələn "Qazan bəgin evi yağmalandığı boy"da oğlunu əsirlikdən xilas edəndən sonra Qazan xan oğlunun sağ qalmasına bədəl olaraq *"Qırq baş qul, qırq qırnaq oğlunu azad eyləyir"*(KDQ.2004, 51). Baybörə bəg əsirlikdən salamat gələn Beyrəyə *"qırq gün-qırq gecə toy-dügün edir"(KDQ.2004, 77).* "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da da Qazan xan oğlunu düşməndən xilas etdikdən sonra onun sağ qalması şərəfində yenə *"qırq evli qulla qırq cariyə oğlu başına çevirib, azad eyləyir"(KDQ.2004, 94).* Deməli, 33 kosmosdan-xaosa keçidi təmin edən sakral "koddur". Bu sakral mifoloji "kod"un izinə "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda rastlayırıq. Qanturalı da Selcan xatunu almaq üçün 32 igidi öldürən "üç əjdərha" ilə savaşmalı olur. Qanturalı bu halqada 33-cüdür, yəni kosmosla-xaos arasında keçid Qanturalı ilə tamamlanır. Qanturalıya qədər 32 igid bu dəyişməni gərçəkləşdirə bilməyib. Qanturalı isə bu halqada 33-ü tamamladığına görə bu dəyişməni gərçəkləşdirə bilir (Rzasoy.2009, 174). Hətta kosmosdan-xaosa gedən yolun çətinliyini Qanlı qoca da dərk edir və buna görə oğlunu qorxudaraq bu yoldan döndərməyə çalışır:

"Oğul, sən varacaq yerün
Dolamac-dolamac yolları olur.
Atlu batub çıqamaz
anın balçığı olur.
Ala yılan sökəməz
anun ormanı olur..." (KDQ.2004, 105-106)

Qanturalının dilindən deyilən sözlər dastanda *"elçilik soylaması"* da adlandırıla bilər:

"Qarşı yatan qara dağını aşmağa gəlmişəm!
Aqındılı suyunu keçməyə gəlmişəm!
Dar ətünə, gen qoltuğuna sığınu gəlmişəm!
Tanrı buyuruğuyla, Peyğəmbərin 8 qövliylə
Qızunı almağa gəlmişəm!"(KDQ.2004, 108)

Mifoloji düşüncədə kosmosla-xaos arasındakı keçidin təmin olunması üçün Qanturalı bu iki aləmin qovuşuğunda *"cild dəyişmə"*li idi. Buna görə də təkur *"bu yigidi anadan doğma soyun"* deyir (KDQ.2004, 108). Qanturalını tamam soyundururlar. Hətta

Oğuzda niqabla gəzən Qanturalı üzündəki niqabı belə çıxarmalı olur və sadəcə *"altunlu incə kətan bezə"*(KDQ.2004, 108) bürünür. Çünki Oğuz mifoloji modelində xaos dünyasına keçə bilmək üçün bu "dəyişmə" mütləq idi. (Müasir dövrümüzdə də dünyasını dəyişən adam doğulduğu kimi üryan ağ parçaya bükülüb o biri aləmə yola salınır). Qanturalı yalnız bu "dəyişməni" edəndən sonra meydana gəlir. Fikrimizcə, türk mifoloji düşüncəsində "meydan" anlayışı da kosmosdan-xaosa keçid məkanı kimi xarakterizə oluna bilər. Çünki meydanda ya qalib gəlib ad-san qazanır, ya da məğlub olaraq ölümə məhkum olunurdular. Hər ikisi yeni başlanğıc, status demək idi. Çünki Dirsə xan oğlu Buğac da məhz belə bir "meydan"da Bayındır xanın qara buğasını öldürdükdən sonra uşaqlıq aləmindən "bəylik, igidlik" dünyasına transformasiya edir və əvəzində "bəylik, taxt" alır, sağ qalmasının mükafatı kimi "40 igid qazanır". Buğac Dirsə xanı xilas üçün gedəndə bunun şahidi oluruq: "Buğac bəg yerindən uru durdu, qara polat uz qılıcın belinə quşandı, ağ tozluca qatı yayını əlinə aldı, bədəvi atın tutdurdu, bütün bindi. *Qırq yigidin* boyuna aldı, babasının ardınca yortub getdi"(KDQ.2004, 34). Dirsə xanın xatunu da Buğacı axtarmağa gedərkən 40 qızla gedir və Buğac sağalır. Burla xatun 40 incəbelli qızın arasında "gizlənməyi" bacarır və əri Qazanın namusu toxunulmaz qalır. Beyrək əsir aparılanda 40 igidi də aparılır deyə "xilas" yolunu tapıb geri qayıda bilir. Qazan xan düşmənlə döyüşəndə Burla xatun "40 incəbelli qız kişi" ilə köməyə gəlir. Demək ki, 40 rəqəmi türk mifoloji sistemində "sağqalmanın" mifoloji "kodu"dur. Qırx rəqəmindəki tamlığın pozulması isə hansısa pis bir işin baş verəcəyinə işarədir. Məsələn, Dirsə xanın 40 igidi namərdlik etməmişdən qabaq 20-20 iki hissəyə bölünür və qırx tamlığı pozulur. Daha sonra Dirsə xanın 40 namərd tərəfindən əsir alınması isə artıq bu namərdlərin Oğuz mifik məkanından çıxdıqlarını bildirir. Çünki uğur "sehri" onların ilk xəyanətində artıq pozulmuşdu. Qanturalı da məhz yanında 40 igidi olduğu üçün və həmin 40 igidinin "köməyi" ilə (çünki hər dəfə Qanturalının istəyi ilə igidləri qopuz çalıb onu "öyürlər") "üç əjdərhanı" öldürüb həmin xaos aləminə qalib gəlir və yalnız bundan sonra Selcan xatunla evlənib "yeni həyata" qədəm basır. Belə bir *elçilik adətinə* biz "Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda da bir az fərqli şəkildə şahid oluruq. Beyrək yoldaşları ilə ovda olarkən qırx yoldaşından ayrılaraq bir "geyik"in dalına düşür. İç Oğuzdan uzaqlaşaraq Daş Oğuza-xaos sərhəddinə gəlir. Geyiki ovu əsnasında Banıçiçəklə tanış olur, Banıçiçəyin "sınaqlarından" keçdikdən sonra Beyrək onun barmağına "üzük" taxır və "bu aramızda nişan olsun"-deyir. Daş Oğuz da Beyrək üçün xaos aləmidir. Bu xaos aləminin keçid "kodu" isə bu dəfə *geyikdir*. Bahəddin Ögəl qeyd edir ki, "əski türk kosmoqoniyasında geyik buynuzu həyat ağacı kimi mənalandırılırdı. Dişi geyik-ana həyat ağacı kimi həyatın və ölümün qaynağı olaraq görülürdü. Bir çox türk xalqlarında geyik surətinə girilən bir ata ruh və ya totemdir"(Ögəl.1994, 235). Eyni zamanda bu məsələ V.Radlov(1976), P.Peliot(1951) kimi tədqiqatçıların əsərlərində də əksini tapmışdır. "Geyik" bu dünyadan o dünyaya keçidi təmsil edirdi. Hətta bəzi türk əfsanələrində geyikin yaşadığı mağara o dünyaya açılan gizli qapı kimi təsvir olunur. "Bəkil oğlu Əmran boyu"nda Bəkil də ovda olarkən geyikin arxasınca düşüb onu ovlamaq istərkən cəza olaraq yıxılır və ayağını sındırır: "Bəkil av avlayu gəzərkən önindən bir yaralu keyik çıqdı. Bəkil buna at saldı. Buğanın ardından irdi. Yay kirişin boynuna atdı. Buğa acmışdı, kəndüyi bir

yuca yerdən atdı. Bəkil at cilavusın yenimədi, bilə uçdu. Sağ oyluğu qayaya toqındı, sındı. Bəkil aru durdı, ağladı”(KDQ.2004, 137).

Demək ki, Beyrək geyikin arxasına düşərək xaos aləminə-Banıçiçəyin çadırının qurulduğu yerə gəlir. Bu xaos aləmində Banıçiçək “yaşmaqlanaraq” öz dadısının “cildinə girir” və transformasiya edir. Yalnız “sınaq”lardan keçəndən sonra özünü Beyrəyə tanıdır. Lakin həyatla ölüm arasında vasitəçi rolunu oynayan geyiki ovladığı üçün Beyrək bədbəxtliyə düçar olur və toyu yarımçıq qalır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın mətnlərinə diqqət edilsə, “*geyikin ovlanması*” hansısa bədbəxt hadisənin baş verəcəyini qabaqcadan xəbər verən formul tipi kimi səciyyəvidir. Elə ilk boyda Buğac öz atası Dirsə xan tərəfindən oxlanmamışdan əvvəl bir sürü geyiki sürüb atasının önünə gətirir və öz igidliyini atasına göstərmək üçün atasının qabağında onları ovlayır. Buna görə də surətinə girilmiş ata ruhu olan geyik Buğacı “cəzalandırır”. Yalnız digər möcüzəvi qüvvənin- Xızırın da müdaxiləsi ilə Buğac xaos aləmindən geri qayıda bilir. Çünki Xızır kosmos və xaos arasında maneəsiz gedib-gələ bilən mediativ obrazdır. Qanturalı da Selcan xatunu alandan sonra “kiçik ölüm” adlandırdıqları “yuxu”ya gedir və yuxunun köməyi ilə xaos aləmindən real kosmos aləminə qayıda bilir. Beyrək isə bu xaos aləmindən real kosmos aləminə ancaq qeyri-adi, mifik varlığın- “dəniz qulunu boz ayğırının” köməyi ilə qayıdır. Epik dastan ənənəsinə uyğun olaraq Beyrək xaos və kosmos arasında səyahəti adi atla edə bilməzdi. Ona görə də boyun əvvəlində məqsədli şəkildə “dəniz qulunu” boz ayğırla “təmin olunur”. Bu at “Koroğlu”dakı Qıratı, Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəmanı qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxaran əfsanəvi Simurq quşunu xatırladır.

“Bamsı Beyrək boyu”nda növbəti kosmos-xaos qarşılaşmasına Dədə Qorqudun Beyrək üçün *elçilik* etməsində şahid oluruq. Oğuz bəyləri bu elçilik üçün “məsləhət edirlər” ki, Dəli Qarcarın yanına elçiliyə Dədə Qorqud getsin. Dəli Qarcarın olduğu yer də xaos aləmidir. Dəli Qarcar da kosmosdan xaosa keçidi təmin edən mediativ obrazdır. Dəli Qarcar həmin yeri belə təsvir edir: *“Ayaqlılar buraya gəldigi yoq! Ağızlılar bu suyumdan içdigi yoq! Sana noldu? Əməlinmi azdı? Feilinmi döndü? Əcəlinmi gəldi? Buralarda neylərsən?”*(KDQ.2004, 58)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qanlı qoca da Qanturalının gedəcəyi xaos aləmini oxşar şəkildə təsvir edir: *“Oğul, sən varacaq yerün dolamac-dolamac yolları olur. Atlu batub çıqamaz anın balçığı olur. Ala yılan sökəməz anun ormanı olur...”* (KDQ.2004, 105-106) “Kitab”da Dədə Qorqud da mediativ obrazdır. Yəni hər iki dünya arasında gedib-gələ bilir. Lakin xaos aləmini keçə bilmək üçün o da Bayındır xanın “qeyri-adi” atlarından- *“Keçi başı Keçər ayğır və Toğlu başlı Turı ayğırdan”* istifadə edir və xaosa qalib gəlir. Dədə Qorqudun məhz bu iki atı istəməsi bu atların da qeyri-adi mifik statusa malik olması fikrini qüvvətləndirir. Professor Ə.Tanrıverdi də “kitab”dakı Keçər ayğır və Turı ayğır zoonimləri ilə “Koroğlu” eposundakı Qırat və Dürat vahidlərinin forma və semantika baxımından eyni yuvaya daxil ola biləcəyi fikrini irəli sürür (Tanrıverdi.2013, 165). “Kitab”da rast gəlinən digər toy adəti *“başlıq parası”*dır. “Qam Börə bəgin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Dədə Qorqud Allaha sığınaraq xaosa-Dəli Qarcara qalib gəlir. Dəli Qarcar

Dədə Qorquddan "başlıq parası" kimi "min qısrağa aşmamış ayğır, min maya görməmiş buğra, min qoyuna girməmiş qoç, min quyruqsuz-qulaqsız köpək, min xaraca-qaraca birə" tələb edir. Bu adətə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində indi də "başlıq pulu" və ya "süd pulu" şəklində rast gəlinir. Oğlan evi qızın atasına ya müəyyən miqdarda pul verirdi. Bəzi bölgələrdə qız evinə verilən bu "başlıq" daha çox qız toyuna hazırlaşmaq məqsədilə- "şərbət", "paltarbiçdi" üçün verilirdi. Ağdamda, Qubadlıda keçirilən toylarda da "süd pulu" adəti var idi. Oğlan evi qız anasına halallıq məqsədilə müəyyən məbləğdə pul ödəyirdi (Abbaslı.2020: 165). "Kitab"da oğuz toyu iki mərhələdə təşkil edilirdi. Kiçik toy (nişan) və böyük toy. Beyrək Banıçiçəklə görüşəndən sonra "..barmağundan altun üzüyü çıxardı, qızın barmağına keçirir. "Ortamızda bu nişan olsun, xan qızı!"- deyir (KDQ.2004, 57). Yaxud Beyrəyin yalandan ölüm xəbərini gətirəndən sonra Banıçiçəyi Yalançı oğlu Yaltacuğa verirlər: *"Yalançı oğlu Yalancuq kiçi dügünün eylədi. Ulu düginina vədə qoydu"(KDQ.2004, 63).* Deməli, Oğuz elində də toydan əvvəl *"kiçik dügün"* adlandırılan nişan mərasimi keçirilirdi. Bu "kiçik dügün"də gəlinə üzük və digər qiymətli hədiyyələr alınarmış. Beyrəklə Banıçiçək arasında da bu nişan "üzüktaxma" şəklində olur. Və yalnız bundan sonra böyük toy gününün vaxtı danışılır, dəqiqləşdirilirdi. Dastan qəhrəmanları da bu qədim toy adətinə əməl edirlər. Kiçik toydan sonra böyük toy olurdu. Böyük toy *"yeddi gün, yeddi gecə",* hətta bəzən *"qırx gün"* davam edirdi. Bu toyda ozan mütləq iştirak etməli, saz çalıb oxumalı, oğuz bəylərini tərif etməli və yeni evlənənlərə xeyir-dua verilməli idi. Qarabağ toyları da toy sahibinin maddi imkanından asılı olaraq 3, 5, 7 gün təşkil olunurdu. "Kitab"ımızda toyla bağlı maraqlı adətlərdən biri də *"buta atma"* adətidir. Toyda bəy öz üzüyünü nişan kimi qoyar, iştirakçılar həmin üzüyü nişan alıb ox atardılar. Beyrək də tanınmaması üçün "əski dəvə çuvalı" geyib toya gəlir: "...gördi dügündə göygü oq atar. Qaragünə oqlu Budaq, Qazan bəg oğlu Uruz, Bəglər başı Yegnək, Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin, qızın qardaşı Dəli Qarcar bilə ox atarlardı"(KDQ. 2004, 70) Digər bəylər ox atanda Beyrək "əlin var olsun" deyir, lakin hər dəfə göygü atanda "əlin qurusun, barmaqların çürüsün, göygülərə qurban olasan" deyir. Daha sonra özünün yayı ilə göygünün üzüyünü vurub paralayır və bunun müqabilində oğuz toyunun digər bir adəti olan *"birgünlük bəglik"* alır. Güman ki, toyda "buta oyunu"nun qalibi olub oxu üzüyün ortasından keçirməyi bacaran igid Oğuz xanı tərəfindən *"bir günlük bəy"* elan olunurdu. Azərbaycanın Qarabağ bölgələrinin toylarında bu qədim toy adətinin izlərinə də rast gəlirik. Ağdam toylarında da "toybaşı", "toy padşahı" seçilərmiş və həmin şahın mütləq "fərraşı" da olurdu. "Şah" toyda xüsusi imtiyaz sahibi hesab olunardı (Abbaslı.2020, 166). "Kitab"da Banıçiçəyin toyunda bu "bəglik"ə Beyrək layiq görülür: *"Qazan aydır: Dəli ozan, dövlətin dəpdi. Bəglər, bugünki bəgligim bunun olsun. Qoyun nerəyə gedərsə, getsün, neylərsə, eyləsün*"(KDQ. 2004, 72). Bundan sonra Beyrək "şölən" yeməyinin yanına gəlir yeyəndən sonra yemək̂ləri dağıdır. Daha sonra Burla xatunun da iştirak etdiyi *"qızlar məclisi"*nə getmək istədiyini deyir. Qazan "bir günlük bəylik" imtiyazına görə buna da icazə verir. Beyrək *"qız məclisi"*nə gəlir. Burla xatun ona etiraz eləmək istəyir və Beyrəyə *"mərə, qavat oqlu dəli qavat, sana düşərmi bitəkəllüf bənim üzərimə gələsən?"*-deyir. Beyrək isə cavabında "xanım, Qazan bəgdən mana buyruq oldu. Mana kimsə dolaşmaz" deyir

(KDQ.2004, 72). Bu, "bəylik" alan şəxsin bir günlük "xüsusi imtiyaza" sahib olduğunu göstərir. Burada Oğuz elində *"oğlan toyu"* və *"qız toyu"* adətinin olduğunun da şahidi oluruq. Bu məclislər ayrı-ayrı təşkil olunurdu. "Qız məclisi"nə kişilər qatılmazdı. Hətta ozan olsa belə heç kim qız toyuna icazəsiz qatıla bilməzdi. Ancaq Beyrək kimi xüsusi "imtiyaz" sahibi bunu edə bilir. Beyrək məhz Qazan xandan aldığı *"bəylik"* imtiyazı sayəsində zurnaçıları döyərək, nağaraçıları qovaraq *"qız məclisinə"* qatılır. Bu gün də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində "oğlan toyu", "qız toyu" məclislərinin ayrı-ayrı təşkil olunduğunu görürük. Hətta Şəkinin Oxud kəndində "kiçik qız toyu" çaldırmaq adəti indi də qalmaqdadır. Gəlinin yaxınları həmin axşam bir yerə yığışıb şənlənir, çalıb-oxuma olur və sonda oğlan evindən gətirilən xına qızın əllərinə yaxılır. Şuşa toylarında mağarlar ancaq kişilər üçün qurulardı və gəlin toy mağarına gətirilmirdi. Lakin Qarabağın kənd toyları şəhər toylarından fərqlənirdi. Şəhər toylarında kişi və qadın məclisi ayrı-ayrı təşkil olunurdusa, kənd toylarında qadınlar da kişilərlə eyni mağarda otururdular. Böyük toyun səhəri gün isə *"gəlin gördü"* və *"üzə çıxdı"* mərasimi olurdu. Qarabağ toylarında "üzə çıxdı" adəti qız evinin müxtəlif şirniyyatlarla oğlan evinə gəlməsi, gəlinin toydan sonra ilk dəfə qonaqların üzünə çıxması, qızın yaxınlarının qıza müxtəlif hədiyyələr verməsi ilə səciyyələnirdi. "Gəlin gördüyə" isə ancaq qadınlar dəvət olunur və həmin mərasimi aparmaq üçün yaxşı nitq qabiliyyəti olan bir qadın seçilir və o, qızın gətirdiyi cehizləri, onun adına alınmış hədiyyələri bir-bir gələnlərə nümayiş etdirir. Sonda məclisdəki qonaqlara mütləq dolma, dovğa verilir. Həmin günün axşamı isə *"bəy görüşü"* olur. "Bəy görüşü"ndə artıq qadınlar və kişilər birlikdə iştirak edir. Təzə gəlin qonaqlara çay gətirir və çayı içən qonaqlar gəlinin stəkanına pul qoyurlar. Gəlinin qayınatası və qayınanası həmin məclisdə gəlinə *"üz görümçəsi"*-qızıl, ziynət əşyası hədiyyə edir. Bu qədim adətə biz "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda rast gəlirik. Səgrək qardaşının sağ olduğunu öyrəndikdən sonra onun dalınca gedəcəyini bildirir. Atası bu yoldan döndərmək üçün Qazan xandan "məsləhət" istədikdə Qazan xan *"ayağına ət tuşağın vurun"*- deyir. Bu, evləndirmək mənasına gələn qədim oğuz məsəli idi. Professor Ə.Tanrıverdi bu tip məsəllərin məna tutumunun Azərbaycan dilinin qərb şivələrində bir sıra ifadələrdə mühafizə olunduğunu yazır (Tanrıverdi.2013, 173). Ata-ana da Səgrəyə "tez dügün-diring" edib gəlin gətirirlər. Lakin gəlin də Səgrəyi öz fikrindən döndərə bilmir. Səgrək qızla öz arasına qılıncını qoyur və halalına belə deyir: "Mərə qavat qızı, mən qılıcıma doğranayım, oxuma sancılayım! Oğlum doğmasın, doğarsa, on yaşına varmasun, ağamın yüzün görməyincə, ölmüş isə qanın almayınca bu gərdəgə girərsəm"(KDQ.2004, 145). Daha sonra Səgrək belə deyir: *"Qız, sən mana bir yıl baqğıl! Bir yildə gəlməzsəm, iki yıl baqğıl! İki yildə gəlməzsəm, üç yıl baqğıl! Gəlməzsəm, ol vaqt mənim öldügimi biləsən. Ayğır atım boğazlayub aşum vergil! Gözün kimi tutarsa, könlün kimi sevərsə, ana vargıl!"* Qız isə cavabında Səgrəyə deyir: *"Yigidim, bən sana bir yıl baqam. Bir yılda gəlməzsən, iki yıl baqam. İki yılda gəlməzsən, üç-dört yıl baqam. Dört yılda gəlməzsən, beş yıl, altı yıl baqam. Altı yol ayırdına çadır dikəm. Gələndən-gedəndən xəbər soram. Xeyir xəbər gətürənə at, don verəm, qaftanlar geydürəm. Şər xəbər gətürənin başın kəsəm. Ərkəg sinəgi üzərimə qondurmayam. Murad ver, murad al, andan get, yigidim!"*(KDQ.2004, 148-149). Səgrəyi yolundan döndərə bilməyəcəyini anlayan gəlin

belə deyir: *"Qədəmi qutsuz gəlin deyincə, udsuz gəlin desünlər. Qayın atama, qayın anama aydayım"*(KDQ.2004, 149). Demək ki, Oğuz adətinə görə də gəlinin toy günü qayınata-qayınana üzünə çıxması "udsuzluq"-utanmazlıq sayılırdı. Gəlin bu hərəkətinin "udsuzluq" olduğunu bilir, lakin "qutsuz"-uğursuz gəlin kimi anılmaqdan qorxduğu üçün yuxarıda haqqında danışdığımız bu *"üzə çıxdı"* adətini pozur. Professor Kamran Əliyev "kitab"dakı qadın obrazlarından bəhs edərkən Səgrəyin xanımının Oğuzdan kənardan-kafir yurdundan olması fikrini irəli sürərək belə əsaslandırır ki, Səgrək öz xanımına "sən məni bir il gözlə. Gəlməsəm, iki il gözlə. Gəlməsəm, üç il gözlə..."-deyir. Qız isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu rəqəmi 6-ya qədər uzadır. Daha sonra tədqiqatçı qeyd edir ki, "altı rəqəmi oğuz düşüncə tərzi üçün yaddır. Üç rəqəmi isə Oğuz düşüncə tərzi üçün xarakterik olduğu üçün Səgrək üçdə dayanır. Xanımı isə altıya qədər gedir. Ona görə də Səgrəyin gəlini oğuzdan ola bilməzdi" (Əliyev.2011, 81-82). Bizim bu məsələ ilə bağlı mövqeyimiz isə bir qədər fərqlidir. Qeyd etmək istəyirik ki, altı rəqəmi elə həmin boyda Səgrəyin dilində də işlənir. Atası Səgrəyi fikrindən döndərmək üçün qardaşının əsir xəbərinin yalan olduğunu deyəndə Səgrək atasına belə deyir: "Üç yüz altmış altı alp ava binsə, Qanlı geyik üzərinə qovğa qopsa, Qardaşlu yigitlər qalqar-qopar olar..."(KDQ.2004, 147) Daha sonra "Bəkil oğlu Əmran boyu"nda da eyni ifadələrin az fərqlə işləndiyinin şahidi oluruq: *"Üç yüz altmış altı alp ava binsə, qanlı geyik üzərinə yürüş olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı"(KDQ.2004, 135).* Göründüyü kimi, hər iki qəhrəmanla bağlı 3 və 6 rəqəmləri yanaşı işlənmişdir. Qazan xanın dayısı at ağızlı Aruz qocanın da "anketi" sadalanarkən altı rəqəminin kifayət qədər işləndiyini görə bilərik. Həmçinin "Dədə Qorqud"un Vatikan nüsxəsi də məhz 6 boydan ibarətdir. Bu da onu göstərir ki, 6 rəqəmi heç də türk mifik düşüncəsi üçün yad deyil. *"Qutsuz gəlin deyincə, udsuz gəlin desinlər"* ifadəsi isə, əslində, öz məzmununda çox əski əxlaq-norma kriteriyasını hifz etməkdədir. Yuxarıdakı fikrimizi bir daha təkrarlamaq istəyirik ki, Oğuz adətinə görə gəlinin toy gecəsi qayınata-qayınana üzünə çıxması "udsuzluq"-həyasızlıq, utanmazlıq sayılırdı. Gəlin hərəkətinin "udsuzluq" olduğunu bilir, lakin "qutsuz"-uğursuz gəlin kimi anılmaqdan da qorxduğu üçün yuxarıda haqqında danışdığımız bu *"üzə çıxdı"* adətini gözləmədən onu pozur. Əgər Səgrəyin gəlini kənardan gəlmə olsaydı, Oğuz elindəki bu əski adəti və inamı necə bilə bilərdi? "Qutsuz" gəlin kimi anılmaqdan qorxan, adəti pozaraq "udsuzluq" etdiyini anlayan gəlin, təbii ki, Oğuz elindən olmalı idi. Çünki kənardan Oğuza təzə gələn yad qızı bu qədim Oğuz adətini bilə bilməzdi. Bunu ancaq Oğuzda böyüyüb yetişən qız bilə bilərdi. Bu baxımdan biz düşünürük ki, Səgrəyin xanımı kafir elindən yox, Oğuz elindəndir. Özü də Daş Oğuzdan. Bəs nə üçün Daş Oğuzdan? "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nun əvvəlində oxuyuruq ki, Uşun qocanın böyük oğlu Əgrək *"Bayındır xanın divanına qaçan istəsə varır-gəlürdi. Bəglərbəgi olan Qazan divanında buna heç qapu-baca yoqdu. Bəgləri basub, Qazan önində oturardı. Kimsəyə iltifat eyləməzdi"*(KDQ.2004, 145). Deməli, Əgrək həm Bayındır xanın, həm də Qazan xanın məclisində özünü olduqca "sərbəst" aparır, heç kimə "iltifat"-hörmət eləmir. *"Şiroküz ucından Gögcə dənizə qədər elləri çapıb talayır, aqın edir"*(KDQ.2004, 145). Tərsuzamış Əgrəyə Oğuzun ədəb qaydalarını "xatırladır". Bayındır xanın da, Qazan xanın da divanları İç Oğuzda olduğuna görə, demək ki, Əgrək İç Oğuzun ədəb qaydalarına o qədər

də “tabe olmayan” Daş Oğuzdan idi. Bu “sərbəstlik” Daş Oğuzdan olması heç kimdə şübhə doğurmayan Dəli Qarcarda da, Basatda da müşahidə olunur. Dəli Qarcar da Dədə Qorquda deyir ki, “Ay əməli azmış! Ayaqlılar buraya gəldigi yoq. Ağızlılar bu suyumdan içdigi yoq...Əməlinmi azdı?...Əcəlinmi gəldi?” Hətta Dəli Qarcar bir az da irəli gedərək Dədə Qorquda əl qaldırmağa belə cəhd edir. Bu “sərbəstlik” Uşun qocanın kiçik oğlu Səgrəkdə də müşahidə olunur. O da qardaşının ardınca düşmən elinə gedəndə Qazan xana xəbər vermək “lüzumu” hiss etmir, ondan icazə istəmir. Məhz buna görə də Yegnəyə köməyə gələn 24 oğuz bəyi Səgrəyə köməyə gəlmir. Səgrəyin və qardaşının toy məclisində Oğuz bəyləri də iştirak etmir. Buna görə də ozan bu toyun təsviri zamanı “atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı”, “qalın oğuz bəglərin ağırladı”, “toyum oldu” ifadələrinin heç birini işlətmir. Sadəcə olaraq belə təsvir verir: *“...Günlügi altunluca odasına gəldilər. Şadlıq, yemək-içmək oldı. Ulu oğluna dəxi görklü gəlin gətürdi. İki qardaş bir-birinə sağdıc oldular, gərdəklərinə çapub düşdilər. Murada-məqsuda irişdilər” (KDQ. 2004, 153)* Nə Səgrək, nə də qardaşı Əgrək ox atıb dibinə gərdək qurmaq adətinə əməl etmirlər.

Bu “sərbəstliyin” nəticəsidir ki, Daş Oğuzdan olan Baybican bəy qızı Banıçiçəyi Bayburd qalasının bəyinə verməyə razılıq verir. Daş Oğuzdan olan Aruz oğlu Basat da Qazan xandan icazə almadan “aqın” edir. Bütün bunlar Uşun qocanın da, oğlanları Əgrək və Səgrəyin də Daş Oğuzdan olması fikrini qüvvətləndirir. Daş Oğuzdan olan Səgrəyə “tez dügün-diring” edilirsə, deməli, gəlin də Daş Oğuzdandır ki, toyu qısa müddətdə etmək mümkün olur. Səgrək yeganə oğuz igididir ki, toyu iki dəfə olur. Birinci dəfə toyu qardaşının ardınca getməzdən əvvəl olur. Qardaşını xilas edib Oğuza döndükdən sonra atası hər ikisinə təkrar bir də toy edir. Həmin boyda qarşılaşdığımız başqa bir toy adəti hər iki qardaşın *“bir-birinə sağdıc”* olmasıdır. Müasir dövrümüzə *“bəyin sağdişi və soldişi”* şəklində gələn bu qədim toy adətinin də izi “kitab”ımızda qorunmuşdur. Adətə görə bəyin “sağdişi” evli olmalıdır. O, toyun gedişatında hər zaman bəyin sağ yanında olur. Bəyə aid əşyaları da qoruyur və s. Məhz iki qardaşın *“bir-birinə sağdıç olması”* ifadəsi bu əski adətin oğuzlar arasında da mövcudluğunu sübut edir.

“Qam Börə bəgin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda daha bir maraqlı toy adətinin şahidi oluruq. Adətə görə Oğuzda toy edən igid ox atırdı. Oxu hara düşsə, toy çadırını həmin yerdə qururdu: *“Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə ox atardı. Oxu nə yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxın atdı, dibinə gərdəkin dikdi”(60)* Bu boyun Vatikan nüsxəsində *“gərdək”* yerinə *“xanə”* işlənmişdir: “Oqu nərəyə düşsə anda *xanə* dikərdi”(Ergin.1994, 129). Beyrək də toy çadırını oxunun düşdüyü yerdə qurur. Mətndən də göründüyü kimi, bu çadır yaşayış yerindən uzaqda-ox düşən yerdə qurulurdu. Yeni həyata başlayan ailənin özünün şəxsi ərazisi, yurdu olmalı idi. Çünki evlənmə yeni həyatın başlanğıcı demək idi. Yenə həmin boyda oxuyuruq: *“...Otuz doqquz qız “tale”lü taleinə birər ox atdı. Otuz toquz yigit oxınıŋ ardınca getdi. Qırq gün qırq gecə toy-dügün eylədilər...”*. Tədqiqatçı F.Bayat yay və oxun türk mədəniyyətindəki rolundan bəhs edərkən belə yazır: “Folklor materiallarına dayanaraq deyə bilərik ki, yay – kişini, ox isə qadını bildirir...Toy günü nişanlı oğlanın qız evinə ox atması oğlan tərəfin gəlini aparmağa

gəldiyini bildirirdi. Ox atmaqla özünə nişanlı tapmaq adətinin izləri transformasiyaya uğramış halda bizim sehrli nağıllarımızda da qalmışdır" (Bayat. 1993, 161). B Ögəl qeyd edirdi ki, "yay türklərdə göyün, daha doğrusu, göy qübbəsinin bir simvolu ola bilərdi. Şamanlar pis ruhlarla mübarizə aparmaq üçün göyə ox atardılar" (Ögəl. 2006, 332-333). Deməli, "otuz doqquz qızın taleyinə ox atması" semantemi özündə çox əski oğuz mifik inancını əks etdirir. Göy üzünə ox atmaq öz taleyini tanrının iradəsinə etibar etmək anlamında olmalı idi. Və həmin qızlar oxların dalınca gedib onları tapan igidlərlə evlənirdi və bunu Tanrının iradəsi kimi qəbul edirdilər.

"Kitab"da toyla bağlı təsvir edilən rəng daha çox al(qırmızı) rəngdir. Toy günü bəyin və gəlinin qırmızı "qaftan" geyinmələri bu rəngin mifoloji düşüncədə hansısa uğura işarə olduğunu və ya hansısa şər qüvvələri dəf edəcəyinə bəslənən inamdan qaynaqlandığını düşünməyə əsas verir. Beyrək "adaxlısının göndərdiyi qırmızı qaftanı" geyir, Banıçiçək də toyunda "qırmızı qaftanını" geyinir. Selcan xatun Qanturalıya *"al duvaq altında söyləşmədim"* deyir. Deməli, oğuz elində toyu olan gəlin qırmızı qaftanlıq geyinib başına da al duvaq salardı. Toyu olan bəy də "qırmızı qaftanlıq" geyinirdi. Dövrümüzdə də toy məclislərində gəlinin qırmızı gəlinlik paltarı geyinməsi və ya qırmızı gəlinlik geyinməsə də, başına qırmızı-al duvaq salınması, bəyin boynuna və "sağdişin" qoluna qırmızı parça(xara) bağlanması, hətta gəlini gətirmək üçün gedən maşın karvanında olan maşınlara belə qırmızı lent bağlanması, toy olan evin qapısından xeyir əlaməti kimi qırmızı parça asılması da eyni qədim inancın izləridir. Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi Qarabağ toylarında da qızın gəlinlik libası ağ və ya qırmızı rəngdə olurdu. Gəlin aparılarkən başına qırmızı çalma, qoluna qırmızı lent bağlanardı. Ağdamda qızın başına "qızıl beşlik"lərlə bəzədilmiş duvaq salınırdı.

"Kitab"ımızda toylar "yeddi gün, yeddi gecə" və ya "qırq gün" keçirilirdi. Bu toylarda "atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç" kəsilirdi. "Qalın oğuz bəylərinə yemək-içmək, şənlik" olurdu: "Oğuluyla, gəliniylə Qanlı qoca Oğuza girdi. Gög ala görklü çəmənə çadır dikdi. Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Düyün etdi. Qalın Oğuz bəglərini ağırladı. Altunluca günlüyün dikib, Qanturalı gərdəkinə girib, muradına – məqsuduna irişdi" (KDQ.2004, 118). "Baybörə bəgin oğlancığı Beyrək, Baybican bəgin qızın aldı. Ağ ban evinə, ağ otağına gerü döndü. Dügüni başladı. Bu qırq yigidin bir qaçına xan Qazan, bir qaçına Bayındır xan qızlar verdilər. Beyrək dəxi yedi qız qarındaşını yedi yigidə verdi. Qırq yerdə otaq dikdi. Otuz doquz qız "talehli" taleyinə birər oq atdı. Otuz doquz yigit oxının ardınca getdi. Qırq gün, qırq gecə toy-dügün eylədilər. Beyrək yigitləriylə murad verdi, murad aldı" (KDQ. 2004, 77). Həmin boyun Vatikan nüsxəsində isə Beyrək əsirlikdə söz verdiyi Məlikin qızı ilə evlənir: (*Vatikan nüsxəsi: "Məlikin qızı ilə Beyrək əhd etmişdi, aldı geri döndü, ağ ban evinə gəldi, dügünə başladı. Bu qırq yigidin bir qaçına Qazan bəg qız verdi, bir qaçına Bayındır xan qız verdi. Beyrək dəxi yedi qız qardaşını yedi yigidə verdi. Qırq yerə otaq dikdi. Qırq qız taleli taleyinə birər oq atdı.Yigitlər oqunun ardınca getdilər. Qırq gün, qırq gecə dügün oldu. Beyrək ol gecə*

yigitləri ilə muradlarına maqsudlarına yetdi. Dədəm Qorqut soy soyladı, boy boyladı, qopuz çaldı, şadlıq eylədi" (Ergin.1994, 153).

"Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda oxuyuruq: "Uşun qoca atından endi, oğlanlarıyla quca-quca görüşdü. Günlügü altunluca odasına gəldilər. Şadlıq, yemək - içmək oldu. Ulu oğluna dəxi görklü gəlin gətirdi. *İki qardaş bir-birinə sağdıc oldular*, gərdəklərinə çapub düşdilər. Murada – məqsuda irişdilər" (KDQ. 2004 153).

İşin elmi nəticəsi: Nəticə olaraq deyə bilərik ki, "kitab"da işlənən toy adətlərində oğuzların ən əski mifik dünyagörüşləri əks olunmaqdadır. Bu adətlərin bir çoxu bir az fərqli şəkildə dövrümüzə qədər gəlib çatmış, insanların yaşantısına hopmuşdur. Oğuzda oğlunu evləndirmək istəyən ata ilk olaraq "qız axtarışına" çıxır. Elçilikdə oğlan evindən "başlıq parası" istənirdi. Əvvəlcə "kiçik toy"-nişan, daha sonra "böyük toy" olurdu. Oğuzda toylar iki formada- "qız məclisi" və "oğlan məclisi" şəklində aparılırdı. Hər iki məclisdə ozanlar çalıb oxuyurdu. Hər iki məclis bəzən yeddi, bəzən qırx gün davam edirdi. "Oğlan məclisi"ndə belə bir adət var idi ki, "göygünün" üzüyü nişan kimi qoyulub ox atılırdı. Kimin oxu həmin üzüyü dəlib keçsə, o, xan tərəfindən "birgünlük bəy" elan olunurdu və həmin toyda "xüsusi imtiyaz" sahibi hesab olunurdu. Əski oğuz mifoloji düşüncəsində də təzə gəlinin ayağının sayalı və ya sayasız olduğuna inam var idi. Toydan sonra gəlinin "üzə çıxdı" mərasimi icra olunurdu və bu mərasimi pozanlar "udsuz"-həyasız, utanmaz hesab olunurdu. Oğuzda toyu olan igid ox atardı. Oxu hara düşsə, "toy gərdəyini" orda qurardı. Bu həm də yeni həyatın başlanğıcı kimi qəbul edilirdi. Adətə görə ərə gedən qızlar da "taleyinə ox atardı", oxunu hansı igid tapıb gətirsə, o igidə ərə gedərdi və bu, Tanrının iradəsi kimi qəbul edilirdi. Oğuz qızları öz gələcək nişanlısını "sınağa çəkirdi". Oğuz elində "beşikkərtmə" adətinə də rast gəlinir. Lakin heç Baybican bəy özü də bu adətə əməl etmir. Toyu olan bəy üçün "sağdiş" seçilirdi. Qırmızı "qaftanda" al duvaqla gəlin köçmək oğuz elinin qızlarının da ən böyük arzusu idi. Bu adətlər bir çox nağıllarımızda, folklor nümunələrimizdə də əksini tapıb və bu gün də bir çox bölgələrdə yaşayan insanların yaşantılarında da qalmaqdadır.

Göründüyü kimi, bir çox bölgələrimizin folklor ənənəsində toy mərasimi ilə bağlı bu günə qədər yaşayan bir çox adətlərimiz əski türk təfəkküründən gələn inam və inanclara dayanmaqdadır. Bu adətlər oğuzların "yazılı dərsliyi" olan "Dədə Qorqud kitabı"na çox ustalıqla naxışlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı S.(2020).Qarabağ folkloru: Janr poetikası və mərasim ənənələri. Bakı, Elm və təhsil.
2. Bayat F. (1993). Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, Sabah
3. Ergin M. (1994). "Dede Korkut kitabı".Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
4. Əliyev K. (2011). Eposun poetikası: "Dədə Qorqud" və "Koroğlu". Bakı, Elm və təhsil.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud". (2004) Bakı, Öndər
6. Ögəl B.(2006). Türk Mifologiyası II cilddə(I cild). Bakı, MBM

7. Pelliot P. (1951). Genghis-Khan. (Çingiz xan) HAMBIS. Brill
8. Radloff W. (1976). Sibirya'dan Seçmeler. IV cilddə. I cild. (Ahmet Temir tərcüməsi)
9. Rzasoy S. (2009). Oğuz mifologiyası. Bakı, Nurlan
10. Tanrıverdi Ə. (2013). "Dədə Qorqud kitabı"nın obrazlar aləmi. Bakı, Nurlan

Wedding custom in "Book of Dede Gorgud"

Summary

Wedding as an important part of Azerbaijani culture has developed over the centuries and has formed a single system. Many interrelated customs are part of a whole system. In the culture of the Turkic peoples, the are various customs associated with weddings. The wedding is also considered a ritual mythological act in connection with the change in the status of the beginning of a new period in human life. In the "Book of Dada Gorgud", we also encounter very interesting forms of this ancient ceremony, ritual. There are traces of customs such as "looking for a girl", "match-making", "engagement", "big wedding", "bride price", "buta throwing", "appeared", "sagdish", "red-robed, red-veiled", "girls wedding", "boys wedding", "one-day nobility" and other customs. The article examines these wedding customs used in Dresden and Vatican copies.

Свадебные обряды в "Китаби- Деде Коркут"

Резюме

Свадебные обряды являются важной частью Азербайджанской культуры. Самые богатые национальными ритуалами и обрядами были и остаются свадебные церемонии. У большинства тюркских народов есть нравы и обычаи, связанные с разными церемониями.

Вступление в брак с глубокой древности всеми народами считалось важным событием в жизни человека. Веками эти традиции бережно хранили и развивали, передавая из поколения в поколение.

В «Китаби-Деда Коркута» описывается старинные свадебные обряды с поиском «гыз ахтарма» (одобрение выбора), сговор, сватовство, помолвка, выплата башлыга (башлыга за невесту стороной жениха её родителям), свадьба невесты, хна яхты, свадьба жениха, "сагдыш" (правосторонний), " узе чыхды" (открытие лица) .

Эпос известен в основном по двух рукописям. В статье просмотрена такие свадебные обычаи на рукописям Дрездена и Ватикана.

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANI VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ KONSEPSİYASI KONTEKSTİNDƏ

b/m., Musayev Osman Ənvər oğlu

e-mail: ilker15@gmail.ru

***fil.ü.f.d.*,Muxtarzadə Nuridə Zabit qızı**

Odlar Yurdu Universiteti
e-mail:nurideibay@gmail.com

Açar sözlər: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, azərbaycançılıq fəlsəfəsi, milli-mənəvi dəyərlər, əxlaqi keyfiyyətlər, ideologiya

Ключевые слова: Дастан «Китаби Деде Горгуд», философия азербайджанства, национально-духовные ценности, моральные качества, идеология

Key words: "Kitabi-Dada Qorqud" epos, Azerbaijanian philosophy, national-spiritual values, moral values, ideology.

Xülasə

Məqalədə **"**Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və milli-mənəvi dəyərlərimiz Heydər Əliyevin azərbaycançılıq konsepsiyası kontekstində araşdırılır.

Azərbaycan dövlətinin müstəqillik əldə etdikdən sonra istər mədəniyyət, incəsənət, istər iqtisadiyyat, istərsə də təhsil və s. sahələrində mühüm dəyişikliklər əldə edilməsindən söhbət açılır. Xalqımızın mədəni irsinin, adət-ənənələrinin, qədim tarixə malik bir xalq kimi mövcudluğunun dünya miqyasında təbliğində və tanıdılmasında dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri danılmaz olduğu vurğulanır. Müasir dovrümüzdə möhtəşəmliyi ilə Qərb və Şərq tədqiqatçıarının diqqətini çəkən "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının igidlik, mərdlik, dostluq, birlik dastanı olmaqla yanaşı, həm də namus, qeyrət, insanpərvərlik kimi əxlaqi, milli mənəvi dəyərlərlə zəngin olan və gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayan qədim söz abidəsi olduğu qeyd olunur.

Дастан «Китаби–Деде Горгуд» и национально-духовные ценности в контексте концепций азербайджанства Гейдара Алиева

Резюме

В статье исследуется дастан «Китаби- Деде Горгуд» и национально – духовные ценности в контексте концепций азербайджанства Гейдара Алиева. Здесь идет речь о том, как после завоевания независимости Азербайджанского государства и в культуре, и в искусстве, и в экономике, и в образовании и в др. областях произошли большие изменения. Культурное наследие нашего народа, его обычаи и традиции, признание на мировом уровне как народа, историческими корнями, уходящими в глубокую древность, и признание это принадлежит великой личности Гейдару Алиеву, который внес вклад в осуществление этой задачи.

Дастан «Китаби Деде Горгуд», который своим величием привлек внимание Западных и Восточных исследователей, является примером храбрости, мужества, стойкости, дружбы и единства, а также примером чести и достоинства, человеколюбия, насыщенная национально-духовными ценностями. Этот дастан и является древним словесным памятником, который служит для воспитания подрастающего поколения.

“Kitabi-Dada Qorqud” epos and national-spiritual values in the context of Haydar Aliyev’s Azerbaijanian conception.

Summary

The article investigates “Kitabi-Dada Qorqud” epos and national-spiritual values in the context of Haydar Aliyev’s Azerbaijanian concept.

It deals with the vital cultural, artistic, economic educational changes Azerbaijani state has achieved after gaining its independence. It is stressed that Haydar Aliyev whit his genious personality has had irreplaceable servicesin the introduction and propacation of our national cultural heritage, traditions and its ancient history. It is stated that “Kitabi-Dada Qorqud” epos being a verbal monument which plays a great role in good breeding of younger generation and is full of such moral and national-spiritual values as manliness, zeal, humanism, together with bravery, openness, friendship, unity, by its magnificence draws affention of the Western and Eastern explorers nowadays.

Hər bir xalqın mənəvi dünyasının, milli mövcudluğunun, varlığının mədəniyyətinin ümdə göstəricilərindən biri onun mədəniyyəti, tarixi, fəlsəfi dünyagörüşü və ideologiyasıdır. Xalqımızın mədəni irsinin, adət-ənənələrinin, qədim tarixə malik bir xalq kimi mövcudluğunun dünya miqyasında təbliğində və tanıdılmasında dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri danılmazdır. Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda istər mədəniyyət, incəsənət, istər iqtisadiyyat, istərsə də təhsil və s. sahələrdə mühüm dəyişikliklər əldə edilmişdir. Təbii ki, bu konseptual dəyişikliklərdə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin dövlətimizə, millətimizə göstərdiyi diqqət, vətənə sevgi, humanistlik ideyaları bütün stuktural mahiyyəti ilə öz əksini tapmışdır.

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində dövlətimiz, millətimiz həqiqətən də yüksəliş dövrü keçdi. Bu gün bizim azadlığımızı, müstəqilliyimizi, tarixi keçmişimizi, öz mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərlərimizi olduğu kimi təhlil edib onu dünyaya tanıtmağa müvəffəq olmuşuqsa, mühtəmələn, bu Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin güclu siyasəti və millətimiz üçün yaratdığı imkanlar sayəsində mümkün olmuşdur.

Məlumdur ki, müstəqilliyə, suverenliyə nail olmaq, ictimai-siyasi həyatımızda köklü dəyuşikliklər etmək çox məsuliyyətli bit işdir. Dövlətin suverenliyi, onun dünyaya tanıdılması sahəsində işlərin görülməsi çox mühüm amil olaraq Heydər Əliyevin azərbaycançılıq fəlsəfəsində ən ümdə məsələlərdən biri olmuşdur.

Elə bu baxımdan da, Heydər Əliyev “ Xalq dövlət üçün deyil, dövlət xalq ücün olmalıdır. Azadlıq və müstəqillik hər xalqın milli sərvətidir” sözləri ilə tarixə möhür vumuşdur [10].

Bu gün dövətimizin inkişaf prosesi, Heydər Əliyev siyasəti və Onun yaratdığı azərbaycançılıq ideologiyası bütün dünyada tanınır.

Ulu Öndərimiz Avropa şurası iclasında məruzə edərkən bildirib ki, “Azərbaycan Respublikasının Avropa şurasına qəbul edilməsi, onun nəinki müstəqil, suveren demokratik

dövlət kimi tanınmasıdır, həm də, Avropa ailəsinin bərabərhüquqlu üzvü Azərbaycan dövlətinin inkişafındakı yeni mərhələnin başlanğıcıdır.

Heydər Əliyev milli kimliyi olan qeyri-adi idarəetmə qabiliyyətinə malik Öndər idi. O, Azərbaycanı yenidənquran nüfuzlu şəxsiyyət kimi bu millətin tarixinə yazıldı. Tarix isə elə gələcəyin ozü deməkdir.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, "Kitabi-Dədə Qorqud eposunun ideyası türk tayfalarını vahid xalq və dövlət kimi birləşdirməkdən ibarətdir" [7; 240]

Eposa daxil olan bütün boylarda qəhrəmanlıq sadəcə döyüşkənlik, müharibələr aparmaq, qələbələr qazanmaq mənasından daha geniş anlama gəlir.

Məhz bu nöqteyi nəzərdən də xalqımızın yazılı və şıfahi ədəbiyyatının incisi olan Kitabi-Dədə Qorqud abidəsi müasir nəsilə yönələn ibrətamiz kitabdır.

Burada türkün qəhrəmanlığı yüksək mənəviyyata və əxlaqa əsaslanır: türkün qəhrəmanlığı təkcə onun gücündə yox, həm də ruhundadır. Ona görə də, dastanın mənəvi-didaktik konsepsiyasında yüksək torpaq və vətən sevgisi dayanır.

Müasir dovrümüzdə möhtəşəmliyi ilə Qərb və Şərq tədqiqatçıarının diqqətini çəkən "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı igidlik, mərdlik, dostluq, birlik dastanı olmaqla yanaşı, həm də namus, qeyrət, insanpərvərlik kimi əxlaqi, milli mənəvi dəyərlərlə zəngin olan və gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayan qədim söz abidəsidir. Qeyd edək ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında və tarixi cəhətdən araşdırılmasında xüsusi bir rola malikdir.

"Milli-mənəvi dəyərlərin, əxlaqın, adət-ənənələrin yeni nəslə çatdırılması davam etdirilməsində mədəni abidələrin, bədii ədəbiyyatın, milli fəlsəfi fikir tarixinin rolu böyükdür. Lakin milli ruhu qorumaq, inkişaf etdirmək və yeni nəsillərə çatdırılmaq üçün ən yaxşı mühit milli dövlətçilik şəraitində yaranır. Milli dövlət ancaq ərazinin, maddi sərvətlərin deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir" [2; 39]

Bir müqəddmə və on iki boydan ibarət olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı haqqında 200 il öncə alman sərqşünası H.F.Dits məlumat vermişdir. O, təpəgöz boyunu 1815-ci ildə alman dilinə tərcumə və dərc etmişdir. Dastan müxtəlif dillərə tərcümə edilərək cap etdirilmiş və 1922- ci ildə tam tərcüməsi başa catmışdır [3; 9].

Milli-mənəvi dəyərlərin mühüm tərkib hissəsi olan vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, yurd sevgisi dastanın əsas ideyasını təşkil edir. Dastanda hamı böyükdən- kiçiyə kimi öz yurdu uğrunda mübarizəyə hazırdır. Döyüş yolundan geri cəkilmək, meydandan qaçmaq, qorxu hissi oğuz igidlərinə xarakterik olmayan bir xüsusiyyətlərdən hesab olunurdu. Igidlərin öz döyüş taktikasına, qol gücünə arxayın olmalarını, mərdliklərini, şücaətini dastanın boylarında açıqca görə bilirik. Epik qəhrəmana xas olan bu səciyyəvi xüsusiyyət "Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy"da da təsvir olunur.

Qazan xan öz dəstəsi ilə ov ovlamağa gedir, dərə-təpə aşaraq səhvən kafir elinə gəlib çıxırlar. O, düşmən elində olduqlarını bilə- bilə, bəylərinin təkidinə baxmayaraq, yenə də geri dönmür. Burada onu yuxu aparır. Ayilanda isə düşmənlərlə təkbaşına mübarizə aparır. Hətta onu əsir alan kafirlərə gülüşlə reaksiya verir. Özgüvən hissi burada qabariq biruzə verilir.

“Gedərkən araba qıcırtısından Qazan oyandı, gərnəşdi, qollarındakı örkəni tamam qırdı. Arabanın üstünə oturdu. Əlini əlinə çalıb qah-qah güldü. Kafirlər dediər:

-Nəyə gülürsən?

-Qazan dedi:

-Ay kafirlər, bu arabanı beşiyim sandım. Sizi kələkötür dayəm sandım.” [4; 214]

Eyni motivi “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qaraca çobanın Şöklü Məliyin kafirləri ilə qarşılaşması səhnəsində də gorə bilirik.

“Qaraca çobanın üstünü qəfətən altı yüz kafir aldı. Onlar dedilər:

-Qazan bəyin qızıl tağlı uca evlərini biz yixmışıq. Tövlə- tövlə şahanə atlarını biz minmişik. Qarıcıq anasını, qırx incə belli qızla Qazanın arvadını biz gətirmişik. Ay çoban, uzaqdasan- yaxındasan, bəri gəl! Baş endirib təzim et! Bizə salam ver, öldürməyək!

Çoban deyir:

Boş boş danışma, itim kafir!

Itimlə bir yalaqdan yal içən azğın kafir,

Altındakı alaca atını nə öyürsən?

Ala başlı keçimcə gorunməz mənə!

Başındakı dəbilqəni nə öyürsən, ay kafir?

Başımdakı papağımca görünməz mənə! [5; 141]

Burada da Qaraca çoban kafirlərlə tək mübarizə aparır, yağı düşmənin gözünü qorxudur və kafirlər ordan uzaqlaşırlar.

Dastanda advermə mərasimi də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Bu həm də oğuz elinin igidliyini, qəhrəmanlığını ehtiva edir. Belə ki, oğuz adətlərinə görə, oğlan uşaqlarına doğulanda yox, göstərdiyi igidlikdən sonra ad verilirdi. Buna görə də, qolu qüvvətli igidlər öz güclərini şücaətlərini nümayiş etdirərək ad qazanırdılar. Qazan, Bamsı Beyrək, Buğac, Basat bu adlara işarədir.

Dastan xalqın milli-mənəvi xüsusiyyətlərini, etik dəyərlərin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayaraq bu günümüzə qədər gətirib çıxarmışdır. Böyüyə hörmət, kiçiklərə qayğı kimi etik məsələlər dastanda mühüm yer almışdır. Ailə münasibətlərinə gəldikdə, ata-anaya hörmət, ailənin müqəddəsliyi, qadına olan münasibət və s. kimi müsbət mənəvi- əxlaqi keyfiyyətlər dastanın demək olar ki, bütün boylarında əksini tapır. Sadiqlik, həyat yoldaşına ailə başçısına etimad dastandakı “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda Dəli Domrulun öz canının yerinə can tapmağa getdiyi hissəsində aydın görünür. “Ata- anasından sonra ömür-gün yoldaşının yanına yollanan Dəli Domrul əzrayıla dedi:

-Həsrətlim var, onunla görüşüm.

Əzrayıl dedi:

-Ay dəli, həsrətlin kimdir?

Dəli Domrul dedi:

Yad qızı-arvadım var, ondan iki oğlum var. Əmanətim var, onları tapşırım, ondan sonra mənim canımı alarsan.” [6; 180]

Göründüyü kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”da ailənin müqəddəsliyi, ailədə ər-arvad münasibətlərində sədaqət, anaya məhəbbət və ehtiram kimi mənəvi-etik məsələlər qanun səviyyəsindədir.

Dastanda Salur Qazanın düşməninə söylədiyi sözlər anaya, valideynə olan münasibət baxımından çox ibrətamiz və tərbiyəvidir.

“Ay Şöklü Məlik! Evimi soyub, xəzinəmi gətirmisən, sənin olsun. Şahbaz atları gətirmisən, sənin olsun. Nə qədər var-dövlətimi gətirmisən, sənin olsun. Amma dünyada anadan əziz nə var? Anamı qaytar, davasız-qırğınsız geri dönək” [8; 146-147]

Beləliklə, "Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında milli-mənəvi dəyərlər fundamental şəkildə öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, hər bir xalqın özünəməxsus mentaliteti, milli-mənəvi dəyərləri, etik-əxlaqi sistemi onun varlığının təcəssümüdür. "Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı çoxəsrlik zəngin bir tarixə malik olan Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirərək ideoloji irs funksiyasını yerinə yetirir. Bu ideoloji irsin dərindən öyrənilməsi elmi-nəzəri və praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın milli-mənəvi irsinin öyrənilməsi gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üçün və elmi fikirimizin dəyərləndirilməsi müasir dövrdə mənəvi-əxlaqi inkişafımız baxımından zəruri bir amil hesab oluna bilər.

Ümummilli Liderin 1997-ci il aprelin 20-də imzaladığı Sərəncam əsasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin geniş şəkildə qeyd edilməsi üçün hərtərəfli tədbirlər həyata keçirilib, respublikamızda və bir sıra xarici ölkələrdə elmi konfranslar təşkil olunub. 1998-ci ildə UNESCO-da beynəlxalq simpoziumun təşkili eposun dünya miqyasında təbliği işinə böyük töhfə verib. 2000-ci ildə ikicildlik “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasının nəşri də bu baxımdan böyük önəm daşıyır [9]

Xalqın adət-ənənələri, ictimai-tarixi mövqeyi, ideologiyası və s. müəyyən hadisələrin süzgəcindən keçərək formalaşır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ən böyük mənası, əhmiyyəti ondan ibarətdr ki, bu bizim milli azadlığımızı, dövlət müstətqilliyimizi, sərbəstliyimizi bir daha nümayiş etdirir.

Heydər Əliyev

Ədəbiyyat siyahısı

1. S. Əlizadə “Tarixin yenilməz kitabı”. Ön söz. “Kitabi-Dədəd Qorqud”, Bakı, 1999. 153 s.
2. S. Xəlilov “Fəlsəfə: tarixi fəlsəfi komporativistika və müasirlik”. Bakı., Azərbaycan Universiteti, 2006, s. 39.
3. N. Əskər “Kitabi- Dədə Qorqud” abidəsinin nəşri və biblioqrafiyası tarixinə bir nəzər” Dədə Qorqud.,elmi ədəbi toplu., Bakı., Elm və təhsil., 2016/2. s. 8
4. Kitabi- Dədə Qorqud, Bakı., Yazıçı., 1988, s 214

5. Kitabi- Dədə Qorqud, Bakı., Yazıçı., 1988, s 141
6. Kitabi- Dədə Qorqud, Bakı., Yazıçı., 1988, s 180
7. “Dədə Qorqud dunyası”, Məqalələr,Bakı,”Öndər nəşriyyatı”, 2004, 240 s.
8. Kitabi- Dədə Qorqud, Bakı., Yazıçı., 1988, s. 146-147.

Internet resursları

9. http://matbuat.az/news/240076/ulu-onder-heyder-eliyev-kitabi-dede-qorqud-dastanina-boyuk-d.html.
10. https://www.youtube.com/watch?v=oK0CAKG3mq4

CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN ANLAYIŞI MƏSƏLƏLƏRİ BARƏDƏ

Mirzəzadə Cavid Ceyhun oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin 2-ci kurs tələbəsi,
mirzezadec073@gmail.com

Açar sözlər: cinayət məsuliyyəti, məqsədləri, cinayət tərkibi, beynəlxalq cinayət məsuliyyəti.
Ключевые слова: уголовная ответственность, цели, состав преступления, международная уголовная ответственность.
Keywords: criminal liability, purposes, criminal composition, international criminal liability.

Müasir dünyada qloballaşma şəraitində bir zamanlar cinayət hesab edilməyən əməllərin kriminallaşdırılması, yaxud da vaxtilə cinayət sayılan əməllərin dekriminallaşdırılması kimi tendensiyanı müşahidə etmək mümkündür. Əlbəttə ki, hər bir dövlətin cinayət qanunvericiliyində bu məsələ özünəməxsus formada həllini tapır. Bir dövlətin qanunvericiliyi ilə cinayət hesab edilən əməl, digər dövlətin qanunvericiliyində cinayət əməli kimi təsbit edilməyə bilər. Elm və texnologiya inkişaf etdikcə yeniliklərin tətbiqi zərurəti meydana çıxır. Eyni zamanda daha ciddi qorunan ictimai münasibətlərin dairəsi də dəyişir. Məsələn, Azərbaycan SSR-in cinayət qanununda xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaya görə məsuliyyət müəyyən edən norma sovet quruluşunun süqutu, sosializmin iflasa uğraması, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq azad bazar iqtisadiyyatının inkişafı nəticəsində öz kriminallığını itirdi. Hazırda isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59.1-ci maddəsinə əsasən, "Hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər" [1, s.20]. Göründüyü kimi, bir zamanlar qadağan edilən, kriminal davranış sayılan əməllər zaman keçdikcə nəinki dekriminallaşdırıla, hətta təşviq edilə bilər.

XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində cinayət tərkibi müəyyən edən bir çox konvensiyalar qəbul edilmişdir. Dövlətlərin həmin konvensiyaları ratifikasiya etməsi, onlara bu konvensiyaların nəzərdə tutduğu əməli cinayət qanununda təsbit etməyi diqtə etmiş oldu. 09 dekabr 1948-ci il tarixli "Soyqırım cinayətlərinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiyanı, 1976-cı il tarixli "Terrorizmlə mübarizə haqqında" Avropa Konvensiyasını, 23 noyabr 2001-ci il tarixli "Kibercinayətkarlıq haqqında" Konvensiyanı və s. buraya aid etmək olar. Hazırda cinayət məsuliyyətinə verilən anlayışlar obyektiv reallığı əks etdirməyə bilər. Halbuki bu cür anlayış mövcud tendensiyanı da özündə ehtiva etməlidir.

Bildiyimiz kimi, cinayət məsuliyyəti hüquqi məsuliyyətin bir növüdür və cinayət qanunu ilə dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Yeri gəlmişkən, cinayət məsuliyyətinin

anlayışını verməzdən öncə hüquqi məsuliyyətin anlayışına aydınlıq gətirək. Hüquq məsuliyyəti törədilmiş hüquq pozuntusuna görə şəxsin dövlət qarşısında sosial məhdudiyyətlərdə ifadə olunan cavab vermək vəzifəsidir [5, s.379]. Hüquqi məsuliyyətin müxtəlif növləri fərqləndirilir: intizam məsuliyyəti, inzibati məsuliyyət, maddi məsuliyyət, mülki-hüquqi məsuliyyət və cinayət məsuliyyəti.

Yuxarıdakı anlayışdan göründüyü kimi, hüquq pozuntusu hüquqi məsuliyyətin yaranma əsasıdır. Cinayət də ictimai təhlükəli hüquq pozuntusu, hüquqazidd əməl olub, hüquqi məsuliyyətin bir növü olan cinayət məsuliyyətinin yaranma əsası kimi çıxış edir. Cinayət məsuliyyəti məhz cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin dövlət adından mühakimə edilməsini və lazım gələrsə, onun barəsində cəzanın və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin tətbiqini nəzərdə tutur.

Əksər ölkələrin cinayət qanununda cinayət məsuliyyətinin adı çəkilsə də, onun anlayışı verilmir. Eyni zamanda müəlliflər də bu məsələ ilə bağlı yekdil mövqeyə malik olmayıb, cinayət məsuliyyətinə müxtəlif anlayışlar təklif edirlər. Cinayət hüquq nəzəriyyəsində bir çox müəlliflər cinayət məsuliyyətini iki aspektdən nəzərdən keçirməyi təklif edirlər: pozitiv (müsbət) və neqativ (mənfi) cinayət məsuliyyəti [17, s.58-61].

Pozitiv cinayət məsuliyyəti dedikdə "cinayət qanununun tələblərinə əməl etmək vəzifəsi", "qanuni tələblər", "düzgün iş görmək", "sosial-hüquqi vəzifə" başa düşülür [10, s.119]. Bu növ məsuliyyətin hüquqi nəticəsi şəxsin davranışına dövlət tərəfindən müsbət cinayət-hüquqi qiymət verilməsi, o cümlədən onun hərəkətlərinin təşviq edilməsidir [10, s.121]. Pozitiv nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə cinayət məsuliyyəti şəxsin törətmədiyi cinayətə görə cinayət məsuliyyətinin istisna edilməsində, cinayət törətməkdən könüllü imtina edən şəxsin məsuliyyətdən azad edilməsində və s. özünü göstərir [10, s.122].

Neqativ cinayət məsuliyyəti isə şəxsin ictimai təhlükəli əməl olan cinayəti törətməsi ilə bağlıdır və dövlət tərəfindən həmin şəxsin mühakimə edilməsində, cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin tətbiqində özünü göstərir. Qeyd edilənləri sadə dillə izah etsək, deyə bilərik ki, əgər pozitiv cinayət məsuliyyəti qanuni tələblərə riayət edən, cinayət törətməyən şəxsin hərəkətlərinin dövlət tərəfindən bəyənilib, təşviq edilməsində ifadə olunursa, neqativ cinayət məsuliyyəti isə cinayət törədən şəxsin əməlinin və şəxsiyyətinin dövlət adından qınanılmasında və həmin şəxsin mühakimə edilməsində, başqa sözlə desək, onun barəsində mənfi (neqativ) hüquqi nəticələrin yaranmasında ifadə olunur. Pozitiv cinayət məsuliyyətindən fərqli olaraq neqativ cinayət məsuliyyəti cinayət törətmiş şəxsin – təqsirkarın dövlət qarşısında cavab vermək öhdəliyidir. Lakin qeyd etməliyik ki, cinayət hüquq elmində cinayət məsuliyyətinin pozitiv və neqativ bölünməsi, ümumiyyətlə, qəbul edilmir. Qeyd olunur ki, pozitiv cinayət məsuliyyətinin böyük hüquqi əhəmiyyəti yoxdur, çünki "məsuliyyət anlayışının obyektiv reallıq kimi deyil, müəyyən psixoloji proses kimi yozulmalı olan sahəyə ötürülməsi onu hüquqi məzmundan məhrum edir" [18, s.47].

G.V.Nazarenko qeyd edir ki, pozitiv (müsbət) cinayət məsuliyyəti qanundan daha çox əxlaq institudur [8, s.50]. Bu mövqeyi haqlı hesab edirik. Ona görə də haqqında danışacağımız və nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan məhz neqativ (mənfi) cinayət

məsuliyyətidir. Biz isə neqativ cinayət məsuliyyəti deyil, yalnız cinayət məsuliyyəti ifadəsindən istifadə edəcəyik.

Prof. A.Suxarevə görə cinayət məsuliyyəti hüquqi məsuliyyətin növlərindən biridir və onun əsas məzmununu şəxs tərəfindən cinayət törətməsi ilə əlaqədar dövlət orqanlarının ona qarşı tətbiq etdiyi tədbirlər təşkil edir [16].

A.S.Mixlin qeyd edir ki, cinayət məsuliyyəti cəmiyyətin hüquqazidd davranışa mənfi reaksiyasının formasıdır və cinayət törətmiş şəxsə yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınması üçün tətbiq edilən fiziki, əmlak və mənəvi məhrumiyyətlərin tətbiqindən ibarətdir [14, s.66].

Cinayət məsuliyyətini V.S.Proxorov "münaqişələrin qarşısının alınması və həllinin hüquqi vasitəsi" [9, s.135], K.F.Tixonov isə "müəyyən məqsədlər üçün cinayəti törədən şəxsə təsir göstərməyin konkret üsulu" [12, s.44] kimi şərh edir. Tkaçevskiyə görə "cinayət məsuliyyəti cinayətkarla dövlət arasında yaranan hüquqi münasibətdir" [11, s.31].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ayrı-ayrı ölkələrin cinayət qanunvericiliyində cinayət məsuliyyətinin adı bir sıra normalarda çəkilsə də, onun anlayışı verilməyib. Lakin Belarus Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə bağlı bunu demək olmaz. Belarus Respublikasının cinayət qanununun "cinayət məsuliyyətinə dair ümumi müddəalar" adlanan 8-ci fəslinin 44-cü maddəsi cinayət məsuliyyəti və onun məqsədləri adlanır və 44.1-ci maddədə cinayət məsuliyyətinin anlayışı təxminən belə bir məzmunda verilir: "Cinayət məsuliyyəti məhkəmə hökmü ilə cinayət törətmiş şəxsin və əməlinin Belarus Respublikası adından pislənilməsində və bu Məcəlləyə uyğun olaraq cəza və ya digər cinayət məsuliyəti tədbirlərinin tətbiq edilməsində ifadə olunur" [20].

Rusiya Federasiyasının Cinayət hüququ dərsliklərinin birində cinayət məsuliyyətinə belə bir anlayış verilmişdir: "Cinayət məsuliyyəti – cinayət törətmiş şəxsə dövlət tərəfindən tətbiq edilən və onun hüquqi statusunun məhdudlaşdırılmasında ifadə olunan məcburi cinayət-hüquqi təsir tədbiridir" [15].

İ.Ağayev cinayət məsuliyyətinə aşağıdakı məzmunda tərif verir: "Cinayət məsuliyyəti cinayəti törədən şəxsin törətdiyi əmələ görə dövlət qarşısında cinayət qanununun normalarına əsaslanan və cinayətin törədilməsi faktından doğan cavab vermək vəzifəsini, törədilmiş əmələin məhkəmənin bu əməli törətmiş şəxslə bağlı çıxartdığı hökmlə ifadə olunmuş mənfi səciyyələndirilməsini və şəxsin özünün tənbeh edilməsini, təqsirkara təyin olunmuş cəzanı və ya cinayət-hüquqi xarakterli başqa tədbiri, məhkum etmənin spesifik hüquqi nəticəsi kimi məhkumluğu özündə əks etdirən cinayət törətmənin mürəkkəb sosial-hüquqi nəticəsidir" [3, s.71].

Prof. F.Y.Səməndərov qeyd edir ki, "Cinayət məsuliyyəti cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin etdiyi cinayətə görə dövlət qarşısında yaranan öhdəçiliyi olub, dövlət tərəfindən onun əməlinin və şəxsiyyətinin pislənilməsində, belə şəxsə cəza və digər dövlət məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqində və şəxs barəsində məhkumluğun yaranmasında ifadə olunur" [4, s.106].

Gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, əgər hüquq məsuliyyəti hüquq pozuntusuna görə şəxsin dövlət qarşısında yaranan cavab vermək vəzifəsidirsə, cinayət məsuliyyəti isə hüquq

pozuntusunun konkret növü olan cinayət əməlini törətmiş şəxsin dövlət qarşısında yaranan cavab vermək vəzifəsidir.

Müxtəlif müəlliflərin fikirlərini ümumiləşdirərək, cinayət məsuliyyətinə aşağıdakı məzmunda anlayış verilməsini təklif edirik: *"Cinayət məsuliyyəti cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) təqsirli olaraq törətmiş şəxsin törətdiyi əmələ görə dövlət qarşısında yaranan fərdi xarakterə malik cavab vermək vəzifəsi olub, dövlət tərəfindən onun əməlinə və şəxsiyyətinə mənfi münasibətin ifadə edilməsində, habelə həmin şəxsin cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq etməklə və ya bu cür tədbirləri tətbiq etmədən mühakimə edilməsində (təqsirləndirilməsində) və cəza tətbiq edildiyi halda mühakimənin hüquqi nəticəsi kimi məhkumluğun yaranmasında özünü göstərən hüquqi məsuliyyətin bir növüdür".*

Təklif edilən məzmunda anlayışın verilməsi olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki bu anlayış vasitəsilə həm cinayət məsuliyyətini hüquqi məsuliyyətin digər növlərindən fərqləndirən bütün əlamətlər məcmusunu, həm cinayət məsuliyyətinin əsaslarını, həm də ki cinayət məsuliyyətinin növlərini bütün təfsilatı ilə müəyyənləşdirmək və kokretləşdirmək mümkündür. Beləliklə, təklif etdiyimiz anlayışa uyğun olaraq qeyd edə bilərik ki, cinayət məsuliyyətinin anlayışı özündə aşağıdakı əlamətləri ehtiva edir:

1) Cinayət məsuliyyəti hüquqi məsuliyyətin bir növüdür;

2) Cinayət məsuliyyəti cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) təqsirli olaraq törətmiş şəxs barəsində yaranır. Belə ki əgər şəxsin törətdiyi əməl cinayət qanununda nəzərdə tutulmamışdırsa, hətta ictimai təhlükəlilik xüsusiyyətlərinə malik olsa belə, bu əmələ görə şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Bu barədə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra AR CM) 1.3-cü maddəsində birbaşa göstəriş ifadə olunur: "Cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər" [2, s.31]. Buradan belə bir nəticə hasil olunur ki, törədildiyi zaman cinayət qanununda öz təsbitini tapmayan (cinayət sayılmayan) əmələ görə heç kəs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz (AR CM-in 10.1-ci maddəsi).

Cinayət tərkibi dörd elementdən ibarətdir: obyekt, obyektiv cəhət, subyektiv cəhət, subyekt. Bu elementlərin cinayət qanununda sözlə ifadəsinə cinayət tərkibinin əlamətləri deyilir. Cinayət qanununda nəzərdə tutulan hər bir cinayət əməli həm özünəməxsus obyektə, həm obyektiv cəhətə, həm subyektiv cəhətə, həm də ki subyektə malik olur. Törədilən əmələin tərkib əlamətləri ilə cinayət qanununda nəzərdə tutulan müvafiq cinayət tərkibinin əlamətləri arasında uyğunluq müəyyən edildikdə əməl məhz həmin cinayət tərkibinin öz təsbitini tapdığı maddə ilə tövsif edilir. Bu uyğunluğun müəyyən edilməsi son dərəcə vacibdir. Misal üzərindən izah edək: AR CM-in 100-cü maddəsi təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparmaya görə məsuliyyət müəyyən edir. Burada cinayətin obyekti xalqların və dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasını, beynəlxalq sülhü, dövlətlərin əməkdaşlığını təmin edən ictimai münasibətlərdir (bilavasitə obyekt). Çünki

CM-in 100-cü maddəsində nəzərdə tutulan cinayətkar qəsdlərdən bilavasitə məhz bu münasibətlər ziyan çəkir. Cinayətin obyektiv cəhəti təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparmadır. Bu hərəkətlərin hər biri ayrı-ayrılıqda sözügedən cinayətin qanunda nəzərdə tutulan obyektiv cəhətini ifadə edir. Müharibə başlamasa belə, artıq onun planlaşdırlması və ya hazırlanması CM-in 100-cü maddəsi ilə məsuliyyəti həll etməyə imkan verir. Bu cinayətin subyektiv cəhəti isə təqsirin birbaşa qəsd formasıdır. Onun subyekti qismində yalnız ali dövlət vəzifələrini tutan şəxslər çıxış edə bilər. Sadalanan əlamətlər qanunvericinin göstərişləridir. Bu nöqteyi-nəzərdən əgər törədilən cinayət əməlini CM-in 100-cü maddəsi ilə tövsif etmək istəyiriksə, bu zaman ilk növbədə həmin əməldən beynəlxalq sülhü və dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasını təmin edən ictimai münasibətlər ziyan çəkmiş olmalı, həm də obyektiv cəhəti ifadə edən hərəkətlərdən ən azı biri (planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma) qəsdən (subyektiv cəhət) dövlətin ali vəzifəli şəxsi (subyekt) tərəfindən törədilməlidir. Başqa bir misal. AR CM-nin 124-cü maddəsi ehtiyatsızlıqdan adam öldürməyə görə məsuliyyət müəyyən edir. Burada qanunvericinin tələbinə görə törədilən əməlin bilavasitə obyekti başqa şəxsin həyatının təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər; obyektiv cəhəti zərərçəkənin ölümünə səbəb olan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik), əməllə ölümdən ibarət nəticə arasındakı səbəbli əlaqə; subyektiv cəhəti təqsirin ehtiyatsızlıq forması; subyekti isə 16 yaşına çatmış fiziki, anlaqlı şəxs olmalıdır. Əgər törədilən cinayət əməlini AR CM-in 124-cü maddəsi ilə tövsif etmək istəyiriksə, həmin əməl sadalanan bütün əlamətlərə malik olmalıdır. Belə ki ölümdən ibarət nəticə yoxdursa, sadəcə əməl nəticəsində şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurulubsa, bilavasitə obyekt başqa şəxsin həyatının təhlükəsziliyini təmin edən ictimai münasibətlər deyil, sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər olacaqdır və məsuliyyət ehtiyatsızlıqdan sağlamlığa ağır zərər vurmanı nəzərdə tutan AR CM-in 131-ci maddəsi ilə həll edilməlidir. Yaxud da əməllə ölümdən ibarət nəticə arasında səbəbli əlaqə yoxdursa, ümumiyyətlə, məsuliyyət istisna edilir. Eləcə də başqa şəxsin ölümünə ehtiyatsızlıqdan deyil, qəsdən səbəb olduqda isə məsuliyyət AR CM-in 120-ci maddəsi ilə həll edilməlidir. CM-in 20-ci maddəsində qeyd edildiyi kimi, "cinayət törədənədək on altı yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir" [2, s.41]. Əgər ehtiyatsızlıqdan başqasının ölümünə səbəb olan on altı yaşına çatmamışdırsa, məsələn, on üç yaşındadırsa, cinayət məsuliyyəti istisna edilir.

Nəzərdə tutulan əlamətə əsasən cinayət məsuliyyətinin əsaslarını da müəyyən etmək mümkündür. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, cinayət məsuliyyətinin əsasları məsələsi də hüquq ədəbiyyatında olduqca mübahisəlidir. Müəlliflərin fikirlərinə diqqət yetirsək, aydın olur ki, bununla bağlı polemika açmaq olar.

S.S.Alekseyev cinayət məsuliyyətinin əsasını təşkil edən iki əlaqəni ayırır: cinayət tərkibi və hüquq mühafizə aktı; A.B.Saxarov cinayət məsuliyyətinin əsası kimi cinayət tərkibini və şəxsiyyəti göstərmişdir; M.P.Karpuşin cinayət məsuliyyətinin əsası kimi cinayət tərkibi və cinayətin özünü fərqləndirir. T.V.Tsereteliyə görə isə üç element, yəni əməlin ictimai təhlükəliliyi, əməlin qanunda göstərilən tərkibin əlamətlərinə uyğunluğu və təqsir cinayət məsuliyyətinin əsasını təşkil edir [13].

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində cinayət məsuliyyətinin faktiki (real, sosial) və hüquqi (formal) əsası fərqləndirilir. Həmçinin Moldova Respublikasının da 2002-ci il tarixli CM-in 51-ci maddəsində qeyd edilir ki, cinayət məsuliyyətinin real (faktiki) əsasını törədilmiş cinayət əməli, hüquqi əsasını isə cinayət tərkibinin əlamətləri təşkil edir. 1996-cı il tarixli Rusiya Federasiyasının CM-in 8-ci maddəsində qeyd edilir ki, "Bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş cinayətin bütün əlamətlərini ehtiva edən əməlin törədilməsi cinayət məsuliyyəti üçün əsasdır" [7]. Belarus Respublikası və Gürcüstan Republikasının Cinayət Məcəlləsi cinayət məsuliyyətinin əsası kimi cinayətin törədilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının isə qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin cinayət məsuliyyətinin əsasları adlanan 3-cü maddəsinin göstərişinə görə, "Yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır" [2, s.32].

Beləliklə, gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, təklif etdiyimiz anlayışdan hasil olunan əlamət bizə cinayət məsuliyyətinin iki əsasını müəyyən etməyə imkan verir: faktiki əsas – törədilmiş cinayət əməli və hüquqi əsas – qanunda nəzərdə tutulan cinayət tərkibi. Qanunvericinin də mövqeyi məhz belədir.

Bununla yanaşı, cinayət məsuliyyətinin əsası olaraq cinayət törətmiş şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün onun bu əməlin törədilməsində təqsiri də müəyyən olunmalıdır. Təqsir cinayət törətmiş şəxsin öz əməlinə qəsd və ya ehtiyatsızlıq formasında olan psixi münasibətidir. AR CM-nin 7-ci maddəsi təqsirə görə məsuliyyət prinsipini təsbit edir: "Yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər. Şəxs təqsirsiz olaraq vurduğu zərərə görə cinayət məsuliyyyətinə cəlb oluna bilməz" [2, s.32];

3) Cinayət məsuliyyəti şəxsin törətdiyi əmələ görə dövlət qarşısında yaranan fərdi xarakterə malik cavab vermək vəzifəsidir. Cinayət məsuliyyətinin ən mühüm əlamətlərindən biri də məhz onun fərdi xarakterə malik olmasıdır. Cinayət məsuliyyətinin fərdiliyi onun müəyyən bir cinayəti törətmiş konkret şəxs barəsində tətbiqini nəzərdə tutur. Bu əlamət bir sıra dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində də təsbit edilir. Belə ki, Türk Cəza Qanununun 20-ci maddəsinə görə cinayət məsuliyyəti şəxsidir. Heç kəs başqasının törətdiyi cinayətə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz [19]. Əks halda belə hal məsuliyyətin fərdiləşdirilməsi prinsipinə zidd olacaqdır;

4) Cinayət məsuliyyəti dövlət tərəfindən cinayət törətmiş şəxsin əməlinə və şəxsiyyətinə mənfi münasibətin ifadə edilməsində özünü göstərir. Hüquq pozuntuları müxtəlif ola bilər. Onların içərisində cinayət yeganə hüquq pozuntusudur ki, onu törədənin əməli və özü dövlət adından pislənilir. Lakin inzibati, intizam və mülki hüquqpozmalarla bağlı bunu demək doğru olmazdı. Bu onunla əlaqədardır ki, cinayət əməli ictimai təhlükəli və qeyri-hüquqi təbiətə malikdir. Bu hüquq pozuntusu birmənalı şəkildə hakim əxlaqla pislənilir, cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilmir və eyni zamanda cəmiyyətdə mövcud olan ən ali dəyərlərə ziyan vurmaqla daha ciddi müdafiə olunan ictimai münasibətləri sarsıdır. İnzibati xəta da hüquq pozuntusudur və müəyyən ictimai münasibətlərə qəsd edir. Lakin inzibati xəta

ictimai təhlükəlilik və qeyri-hüquqilik kimi əlamətlərə malik deyil. Əməlin cinayət və cəzalanmalı olmasını yalnız qüvvədə olan cinayət qanununa görə müəyyən etmək mümkündür;

5) Cinayət məsuliyyəti təqsirkar şəxsin cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq etməklə və ya bu cür tədbirləri tətbiq etmədən mühakimə edilməsində (təqsirləndirilməsində) ifadə olunur. Cinayət məsuliyyətinin anlayışına yalnız qeyd edilən əlamətin ilk hissəsini *(cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq etməklə)* daxil etmək çaşqınlığın yaranmasına səbəb olur. Çünki bu zaman tərifdən belə bir məna hasil olur ki, istənilən halda cinayət törətmiş şəxsə cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər tətbiq olunur. Bu mövqeyi haqlı hesab etməyərək nəzərdə tutduğumuz əlamətin ikinci hissəsinin də *(və ya bu cür tədbirləri tətbiq etmədən)* cinayət məsuliyyətinin anlayışına daxil edilməsini zəruri sayırıq. Beləliklə, cinayət məsuliyyətinin aşağıdakı kimi iki növü fərqləndirilir:

a) mühakimə edib, cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq etməklə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə;

b) cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq etmədən mühakimə etməklə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə.

Birinci halda şəxs törətdiyi cinayətə görə mühakimə edilir (təqsirləndirilir), onun əməli və şəxsiyyəti dövlət adından pislənilir, habelə şəxs barəsində müəyyən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər görülür, cəza təyin edilir. İkinci halda isə təqsirkar şəxs mühakimə edilir, törətdiyi cinayət əməli və onun şəxsiyyəti dövlət adından pislənilir, lakin cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq edilmir;

6) Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə zamanı cəza tətbiq edildiyi halda mühakimənin hüquqi nəticəsi kimi məhkumluq yaranır. Məhkumluq törədilən cinayətə görə hər hansı cəzaya məhkum edilən şəxsin hüquqi vəziyyətidir [4, s.416]. “Cinayət məsuliyyəti ... və şəxs barəsində məhkumluğun yaranmasında ifadə olunur” ifadəsini məqbul hesab etmirik. Çünki bu cür ifadədən çıxış edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, cinayət məsuliyyəti istənilən halda son nəticədə məhkumluğun yaranmasına gətirib çıxarır. Lakin bu belə deyil. Hər şeydən öncə, nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız cəza tətbiq edildiyi halda məhkumluq yarana bilər. Halbuki cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə zamanı heç də hər zaman cəza təyin edilmir. Bu nöqteyi–nəzərdən, “cəza tətbiq edildiyi halda mühakimənin hüquqi nəticəsi kimi” ifadəsinin “məhkumluq yaranır” ifadəsi ilə tamamlanmasını daha məqsədəmüvafiq hesab edirik.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanununda cinayət məsuliyyətinin anlayışı kimi, onun məqsədləri də öz ifadəsini tapmamışdır. Biz isə bu halı qanunvericinin ciddi boşluğu kimi qiymətləndiririk. Belə ki, cəzanının anlayışı və məqsədləri cinayət qanununda təsbit edildiyi kimi cinayət məsuliyyətinin də anlayışı Cinayət Məcəlləsində təsbit edilməlidir. Nəzəri ədəbiyyatda da cinayət məsuliyyətinin məqsədlərinə tam aydınlıq gətirilməməklə yanaşı, ümumiyyətlə, bu məsələyə səthi yanaşılır. Bununla belə bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində cinayət məsuliyyətinin məqsədlərinə aydınlıq gətirilməyə çalışılmışdır. Belə ki, Belarus Respublikası CM-nin 44.2-ci maddəsində cinayət

məsuliyyətinin məqsədləri aşağıdakı məzmunda ifadə edilmişdir: "Cinayət məsuliyyəti cinayət törətmiş şəxsin islah edilməsinə, həm məhkumun, həm də başqa şəxslərin yeni cinayətlər törətməsinin qarşısının alınmasına yönəlib" [20]. Cinayət məsuliyyətinin məqsədləri nöqteyi-nəzərindən Belarus cinayət qanununun mövqeyini tam mənada haqlı hesab etmirik. Başqa sözlə, Belarus qanunvericiliyi mövqeyindən yanaşsaq, cinayət məsuliyyəti və cəza anlayışları arasındakı fərq aradan qalxmış olur. Lakin bildiyimiz kimi, cinayət məsuliyyəti və cəza ekvivalent anlayışlar deyil. Onların nisbəti məsələsi cinayət hüquq ədəbiyyatında mübahisəli məsələlərdəndir.

AR CM-in 41.2-ci maddəsində cəzanın məqsədləri sadalanır. Həmin maddəyə əsasən, "Cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir" [2, s.50]. Sadalananlar cinayət məsuliyyətinin də məqsədləri kimi qiymətləndirilə bilməz. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, məhkumun islah edilməsi yalnız cəzanın vəzifəsi və məqsədi ola bilər. Çünki cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən şəxsin sonda məhkum olub-olmaması hələ sual altındadır. Fikrimizcə, cinayət məsuliyyətinin məqsədi cinayət törətmiş şəxsin mühakimə edilməsindən (təqsirləndirilməsindən), ədalət mühakiməsi orqanları qarşısına çıxarılmasından və lazım gələrsə, həmin şəxs barəsində cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər tətbiq edilməsindən ibarətdir və cəza cinayət məsuliyyətinin məqsədi kimi çıxış edə bilər. Belə ki, cinayət məsuliyyətinin ilk məqsədi cinayəti törədənin mühakimə edilməsidirsə, onun son məqsədi isə yalnız mühakimənin hüquqi nəticəsi kimi lazım gələrsə, cəzadır. Deməli, cəza cinayət məsuliyyətinin ekvivalenti deyil, onun məqsədi ola bilər.

Digər bir məsələ olaraq, onu qeyd edək ki, cinayət məsuliyyətinin təsnifatını iki əsasa görə apara bilərik:

1)Nəticəsinə görə: a) mühakimə edib, cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq etməklə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə; b) cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq etmədən mühakimə etməklə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə.

2) Sferasına görə: a) dövlətdaxili cinayət məsuliyyəti və b) beynəlxalq cinayət məsuliyyəti

Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərindən biri də məhz fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətidir. Belə ki hər hansı beynəlxalq cinayəti (müharibə cinayətləri, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, təcavüzkarlıq cinayətləri) törətmiş və ya onun törədilməsində iştirak etmiş fiziki şəxs hansı dövlətə mənsub olmasından, həmin dövlətin cinayət qanunvericiliyində bu əməlin kriminallaşdırılıb-kriminallaşdırılmamasından, cəmiyyətdə və dövlətdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq törətdiyi beynəlxalq cinayətə görə məsuliyət daşıyır. Hətta beynəlxalq cinayətə görə dövlətlərin də beynəlxalq məsuliyyəti istisna edilmir. Belə ki təkcə fiziki şəxslər deyil, beynəlxalq cinayətin törədilməsini stimullaşdırmış dövlət də məsuliyyətə cəlb olunduğundan beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti mövcud anlayışların sərhədlərini aşır. Beynəlxalq cinayət törətmiş fiziki şəxslər konkret dövlət qarşısında deyil,

bəşəriyyət qarşısında, bütün dövlətlər qarşısında cavab verirlər. Çünki beynəlxalq cinayətlər bəşəriyyətin dayaqlarını sarsıtmaqla dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasına, dövlətlərarası əməkdaşlığa zərbə vurur.

Qeyd etdiyimiz kimi, cinayət məsuliyyətinin iki mənada anlayışını fərqləndirmək olar: dövlətdaxili cinayət məsuliyyəti və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti. Yuxarıda dövlətdaxili cinayət məsuliyyətinin anlayışı verilmişdir. Düzdür, təcrübədə beynəlxalq cinayət törətmiş fiziki şəxslərin milli məhkəmələr tərəfindən cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib, mühakimə edilməsi hallarına rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, beynəlxalq cinayətlərə və bir sıra beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə fiziki şəxslər istənilən dövlətin milli qanunvericiliyi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər. AR CM-nin 12.3-cü maddəsində də belə bir göstəriş ifadə olunur: "Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, insan alveri, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə, hava gəmisini qaçırma, girov götürmə, işgəncələr, dəniz quldurluğu, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, saxta pul və ya qiymətli kağızları hazırlama və ya satma, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə, radioaktiv materiallarla əlaqədar cinayətlər, habelə cəzalandırılması Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətlər törətmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayətlərin törədilməsi yerindən asılı olmayaraq, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır" [2, s.35-36]. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, milli qanunvericilikdə bu və ya digər beynəlxalq cinayət əməli kriminallaşdırılmaya bilər. Bu fakt beynəlxalq cinayət məsuliyyətindən azad etmə üçün əsas deyildir. Ona görə də beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilməsinin ən yaxşı mexanizmi 2003-cü ildən fəaliyyətə başlayan Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsidir. Bu beynəlxalq məhkəmə orqanı beynəlxalq cinayətlərə görə şəxsləri təqib etmək və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək səlahiyyətinə malikdir. Bununla yanaşı İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış Nürnberq (1945-ci il) və Tokio tribunalları (1946-cı il), 1993-cü və 1994-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri əsasında yaradılmış Yuqoslaviya və Ruanda tribunalları da beynəlxalq cinayət törətmiş fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə aşağıdakı məzmunda anlayış verilməsini təklif edirik: *Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti beynəlxalq hüquqda təsbit edilmiş beynəlxalq cinayət törətmiş və ya törədilməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etmiş şəxsin əməlinin cinayət törətdiyi və ya mənsub olduğu dövlətin cinayət qanunvericiliyində kriminallaşdırılıb-kriminallaşdırılmamasından, şəxsin cəmiyyətdə və dövlətdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, onun dövlətlər qarşısında yaranan fərdi xarakterə malik cavab vermək vəzifəsidir.* Anlayışdan məlum olduğu kimi, əgər dövlətdaxili cinayət məsuliyyəti cinayət törətmiş şəxsin konkret dövlət qarşısında yaranan cavab vermək öhdəliyidirsə, beynəlxalq cinayət məsuliyyəti isə şəxsin dövlətlər qarşısında yaranan cavab vermək öhdəliyidir. Əvvəla, ona görə ki, beynəlxalq cinayətləri və bir sıra beynəlxalq xarakterli cinayətləri törətmiş şəxslər istənilən dövlətin qanunvericiliyi əsasında məsuliyyətə cəlb

edilə bilərlər. Məsələn, Uzaq Şərq üçün Beynəlxalq hərbi tribunal (Tokio) 11 dövlət (ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ, Fransa, Çin, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Niderland, Filippin və Hindistan) arasında 1946-cı ildə imzalanmış Sazişə müvafiq olaraq təsis olunmuşdu. Tribunal Yaponiya militarist siyasətinin aparıcı fiqurlarını cəzalandırmaq məqsədi daşıyırdı [6, s.220]. Nümunədən göründüyü kimi, İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılan bu beynəlxalq məhkəmə orqanında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən şəxslər yalnız Yaponiya dövləti qarşısında deyil, 11 dövlətin yaratdığı beynəlxalq məhkəmə orqanı qarşısında cavab verirdi.

Beləliklə, cinayət məsuliyyəti cinayət törətmiş şəxslərin mühakiməsinin həyata keçirilməsi baxımından cinayət hüququnun olduqca mühüm institutudur. Cinayət məsuliyyəti cinayət törətmiş şəxslə dövlət arasında yaranan cinayət hüquq münasibətləri çərçivəsində realizə olunur. Hər bir halda cinayət məsuliyyəti ilə cəzanı və onların məqsədlərini eyniləşdirmək düzgün deyildir. Ona görə də cinayət qanununa cəza kimi cinayət məsuliyyətinin də anlayış və məqsədlərinin daxil edilməsini, dövlətdaxili cinayət məsuliyyətinin beynəlxalq cinayət məsuliyyətindən fərqləndirilməsini məqsədəmüvafiq hesab edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Hüquq Yayın Evi” nəşriyyatı, 2021, 64 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. “Hüquq Yayın Evi”nəşriyyatı, 2021, 852 s.
3. Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Hüququ (Ümumi və Xüsusi hissələr), Dərslik. Bakı: NURLAR, 2010, 832 s.
4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, “Hüquq Yayın Evi” nəşriyyatı, 2018, 724 s.
5. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 448 s.
6. Hüseynov. L.H. Beynəlxalq hüquq, dərslik, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2012, 367 s.
7. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. N 63-ФЗ (УК РФ)
8. Назаренко Г. В. Уголовное право. Общая часть. М., 2005, 256 с.
9. Прохоров В.С. Преступление и ответственность. Л., 1984, 136 с.
10. Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. В. С. Комиссарова. СПб., 2005. 466 с.
11. Советское уголовное право. Общая часть / Под ред. Г.А. Кригера, Б.Л. Куринова, Ю.М. Ткачевского. М., 1981, 368 с.
12. Тихонов К.Ф. Субъективная сторона преступления. Саратов, 1967, 104 с.
13. Уголовное право России. Часть Общая / Отв. ред. Л. Л. Кругликов. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2005, 464 с. Глава 5. § 2.2
14. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / Под ред. А. С. Михлина. М., 2004. 494 с.

15. УГОЛОВНОЕ ПРАВО РОССИИ Общая часть УЧЕБНИК ДЛЯ БАКАЛАВРОВ. Под редакцией доктора юридических наук, профессора А.И. Плотникова. Оренбург, 2016, 443 с.

16. Уголовная ответственность // Большой юридический словарь. 3-е изд., доп. и перераб. / Под ред. проф. А. Я. Сухарева. М., 2007, 858 с.

17. Чистяков А. А. Уголовная ответственность и механизм формирования её основания. М., 2003. 275 с.

18. Шаргородский М. Д. Детерминизм и ответственность // Правоведение. 1968. № 1 - С. 40-48

19. Celal Ülgen, Türk Ceza Kanunu, İstanbul: Beta Yayın Evi, 2020, 348 s.

20. Criminal code of The Rebuplic of Belarus of July 9, 1999 No. 275-Z

Резюме

В статье уточняется понятие уголовной ответственности физических лиц, рассматриваются уголовно-правовые концепции уголовной ответственности отдельных авторов, обобщаются взгляды и подробно разъясняются признаки, цели и виды уголовной ответственности. Кроме того, дана информация об индивидуальной уголовной ответственности правонарушителя и механизме ее реализации, наиболее оптимальных вариантах, уточнен ряд аспектов международной уголовной ответственности личности и предложено понимание международной уголовной ответственности. В результате было подчеркнуто значение уголовной ответственности как вида юридической ответственности.

Summary

The article clarifies the concept of criminal liability of individuals, considers the criminal-legal concepts of criminal liability by individual authors, summarizes the views and explains in detail the signs, purposes and types of criminal liability. In addition, information was provided on the individual criminal liability of the offender and the mechanism of its implementation, the most optimal options, clarified a number of aspects of the international criminal liability of the individual and proposed an understanding of international criminal liability. As a result, the importance of criminal liability as a type of legal liability was emphasized.

DİLÇİLİYİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ VƏ MÜQAYİSƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİ

Xanpaşayeva Mətanət Şəmistan qızı, Bayramova Lamiyə Məhəmməd qızı
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail.ms.xanpasayeva@mail.ru

Dilçilik termini latınca "dil" mənasını verən lingua sözündəndir. Deməli, dilçilik dil haqqında elmdir. O, dilin reallığın digər hadisələri arasında necə seçildiyi, onun element və vahidlərinin nədən ibarət olduğu, dildə necə və hansı dəyişikliklərin baş verdiyi haqqında məlumat verir. Dilçilik tarixi ilə bağlıdır, çünki dilin tarixi xalq tarixinin bir hissəsidir. Tarixi məlumatlar dil dəyişikliklərinin tarixi mənzərəsini təqdim edir. Xalqın mənşəyi, xalq mədəniyyətinin inkişafı kimi tarixi məsələlərin tədqiqində dilçiliyin məlumatları mənbələrdən biridir. müxtəlif mərhələlər tarix, xalqlar arasında təmaslar.

Dilçilik dialekt lüğətinin tədqiqində etnoqrafiya (xalqların məişəti və mədəniyyəti haqqında elm) ilə sıx bağlıdır: kəndli tikililərinin, qab-qacaq və paltarlarının, kənd təsərrüfatı əşya və alətlərinin, sənətkarlıq məmulatlarının adları. Dilçiliklə etnoqrafiya arasındakı əlaqə dillərin və xalqların təsnifatında, milli özünüdərkin dildə əks olunmasının öyrənilməsində də özünü göstərir. Bu tədqiqat xətti etnolinqvistika adlanır. Bu halda dil xalqın dünya haqqında təsəvvürlərinin ifadəsi kimi qəbul edilir. Dilçilik bir sıra elimlərlə əlaqəsi vardır.

Dilçilik və Psixologiya: Dilçilikdə psixoloji istiqamət psixi və digər psixoloji prosesləri və onların nitqdə, dil kateqoriyalarında əksini öyrənir.

Dilçilik və Fiziologiya: Pavlovun birinci və ikinci siqnal sistemləri nəzəriyyəsi dilçilik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Heyvanlarla ortaq olan reallığın ilk siqnal sistemi" ümumi təbii olaraq ətrafdakı xarici mühitin təəssüratları, hissləri və təsvirləridir. İkinci siqnal sistemi mücərrəd düşüncə, ümumi anlayışların formalaşması ilə bağlıdır.

Dilçilik və Sosiologiy: Sosiologiya cəmiyyətin quruluşu, fəaliyyəti, təkamülü və inkişafı haqqında elmdir. Dilçilik, müəyyən bir dilin müxtəlif insanlar tərəfindən necə istifadə edilməsi məsələlərini həll etmək üçün sosiologiya ilə əlaqələndirilir sosial birliklər (sinflər, müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələri, peşə qrupları üzrə), sosial icmaların bölünməsi və birləşməsi, tayfaların və xalqların köçürülməsi, bir dil (dialektlər) daxilində və ya müxtəlif dillər arasında ərazi-sosial qrupların formalaşması necə baş verir. dildə öz əksini tapmışdır.

Dilçilik və məntiq: Dil təfəkkürlə qırılmaz şəkildə bağlıdır, ona görə də dil elminin özü məntiqlə - təfəkkürün tabe olduğu təfəkkür və qanunlar elmi ilə bağlıdır. Antik fəlsəfədə

təfəkkür və dil arasındakı əlaqə məsələsi yaranmışdır. Dil fikirlərin ifadəsi üçün çevik bir vasitədir, müvafiq olaraq dil sistemi psixi sistemin bir növ təmsili hesab olunur. Dilçilik tarixində inqilabi çevrilişilərdə bir neçə alimin adı deyilir. Onların içərisində dilçiliyin atası hesab edilən məhz Noam Çomski olmuşdur. Noam Çomski (dilçiliyin atası) ABŞ linqvisti, filosofu, tarixçisi və politoloqudur. Alim qısa bir müddətdə transformasyon-törəmə qrammatikasını hazırlayır və dilçiliyə yeni istiqamətlər açır. Müəllimi Z.Hərrisin davamçısı olaraq Noam Çomski dilçiliyə yeni düşüncə tərzi gətirmişdir. O dili riyazi formulların vasitəsilə açmağa çalışmış və biraz da olsa buna nail ola bilmişdir. Noam Çomskinin 1957-ci ildə "Sintaktik strukturlar" adlı elmi əsəri də dilçilik elminin yenidən modelləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Çomskinin dilçilik nəzəriyyəsinin əsası biolinqvistikadır. Çomskinin dilçilik nəzəriyyəsi iddia edir ki, dilin struktur prinsipləri bioloji olaraq insan şüurunda yatır və genetik olaraq ötürülür. Çomski iddia edir ki, bütün insanlar sosio-kültürəl müxtəlifliklər nəzərə alınmadan, eyni dilçilik strukturlarını paylaşırlar. Bəhs edilən əlaqə də məhz bu nəzəriyyə ilə səsləşir. 1960-cı illərdən etibarən Çomski sintaktik biliklərin ən azı qismən anadangəlmə olduğunu müdafiə edərək, uşaqların yalnız ana dillərinin müəyyən dil xüsusiyyətlərini öyrənməli olduqlarını iddia edir. O, arqumentini insanın dilə yiyələnməsi ilə bağlı müşahidələri ilə əsaslandırır. Qeyd edir ki, uşaqların məruz qaldığı dil stimulu ilə əldə etdikləri zəngin dil bilikləri arasında "nəhəng boşluq" mövcuddur. Məsələn, uşaqlar özlərinin ilk dillərində çox kiçik həcmdə və sərhədli formada sintaktik variantlarının təsirinə məruz qalsalar da, onlar hər hansısa formada bu dildə sonsuz sayda cümlələr, o cümlədən indiyə kimi söylənməmiş cümlələri başa düşmək və çıxarmaq üçün mütəşəkkil və sistematik bir qabiliyyət əldə edirlər. Bunu izah etmək üçün Çomski bildirirdi ki, ilkin dil qabiliyyəti anadangəlmə dil qabiliyyəti tərəfindən dəstəklənməlidir Bir çox elm adamı universal qrammatika nəzəriyyəsinin dilin genetik əsasının təkamülü baxımından qeyri-mümkünlüyünü, dillər arasında universal xarakteristikasının olmadığını, spesifik dillərin strukturları ilə anadangəlmə strukturlar arasında sübut olunmamış əlaqələri əsas gətirərək bu nəzəriyyəni tənqid etmişdir.

Transformasional-generativ qrammatika ana dilində danışan şəxsin dilçilik qabiliyyətini kodlamaq, modelləşdirmək və anlamaq üçün istufadə olunan geniş həcmli nəzəriyyədir. Bu modellər və ya "formal qrammatikalar" müəyyən dilin abstrak strukturunun bir digər dildəki strukturla əlaqəli ola biləcəyini göstərir. Xarici dili "süni" şəkildə öyrənmək bu və ya digər şəkildə dil bilikləri ilə qarşılaşır. Yad səslərin, fel bağlamalarının, əcnəbi sözlərin mənalarının, cümlələrin quruluşunun öyrənilməsi - bütün bunlar dilçiliyin sahəsidir. Bununla belə, bu, xarici dilin öyrənilməsinə aid olan linqvistik biliklərin yalnız kiçik bir hissəsidir. Son zamanlarda dünya da, həmçinin Azərbaycanda da xarici dillərin öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərilir. Bu da insanların ana dillərinin öyrəndikləri dillərlə müqayisəli şəkildə öyrənmələrinə zəmin yaradır. Ümumiyyətlə, hər hansı bir dili ana dilimiz ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək, həmin dilin daha tez və daha yadda qalan şəkildə öyrənilməsinə böyük təsir edir. Bununla əlaqəli olaraq N.S.Trubeskoy da xarisi dilin tədrisi və öyrənilməsi prossesində onun ana dili ilə müqayisəli ana dilində olmayan bir səsini eşidəndə onu dilimizin səs birləşməsi və öz dilimizin fonem

birləşməsinin reallaşması kimi qəbul etməyə çalışırıq. Əksər hallarda dərk olunan səs faktiki olaraq buna əsas verir, çünki hər bir səs "səs atomcuqlarının" ardıcıllığıdır. Eyni zamanda həm də bütün bu fərqli və ya oxşar cəhətləri, müxtəlif fonem sistemləri arasındakı fərqləri və əlaqələri şüurlu şəkildə seçə bilmək və şüurlu şəkildə dərk edə bilmək üçün ana dilinin fonetik özəlliklərini mükəmməl şəkildə öyrənməliyik.L.V.Şerbaya yazırdı ki,"Müqayisə yolu ilə öyrənilən ikinci dil ana dilindəki bütün ifadə formalarını açıb müəyyənləşdirməyə kömək edir."Qohum olmayan iki dilin müqayisəli tədqiqi ana dilində müşahidə edilməsi çətin olan cəhətlərin meydana çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Son dövrlərdə elmin bütün sahələrində xüsusi tələbatı olan İngilis dilinin Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi və tədqiqi ana dilimizdə bu gün də ciddi şəkildə tədqiqata ehtiyac olduğunu ortaya çıxarır. Bu da dilçiliyin inkişafına böyük təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1.A.Qurbanov : "Ümumi dilçilik"- Bakı- 2019
2.N.Cəfərov : "Ədəbiyyat qəzeti"- Bakı- 2019
3.Azərbaycan Milli Ensiklopediyası VI cild. Bakı- 2015
4.Ə.Ə. Rəcəbli : "Azərbaycan nəzəri dilçiliyi" Bakı-2007
5. Ch.Noam:"A brief history of anarchism" - 2014

DİLİN DİGƏR LEKSİK QATLARININ TERMİNOLOJİ LEKSİKADA İSTİFADƏSİNƏ DAİR

Əmirli Günay Sahib qızı
Odlar Yurdu Universiteti
Filologiya və sosial fənlər kafedrası
emirli_gunay@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Leksika, terminologiya, termin, ümumişlək söz, çoxmənalılıq
Keywords: Azerbaijani language, Lexicon, terminology, term, common words, polysemy
Ключевые слова: азербайджанский язык, лексика, терминология, термин, общеупотребительное слово, многозначность.

Giriş. Terminoloji leksikadan danışarkən, nəzərə alınmalıdır ki, onda leksikanın digər qatlarından da istifadə olunur. Belə ki, dilin təfəkkürün inkişafından geri qalmaması və yeni anlayışlar yarandıqca onların adlarının da formalaşması məsələsi dilçilikdə artıq həll olunmuş məsələlərdən hesab edilir. Bu mənada dildə yaranan sözlərin bir qismi digərləri ilə üst-üstə düşür, daha doğrusu yeni anlayışlara ad verərkən dil artıq mövcud olan ehtiyatdan istifadə edərək yeni mənaları artıq mövcud olan sözlərlə ifadə edir. Sözün mənaca inkişaf etməsi, həcminin genişlənməsi və yeni sözlərin yaranması üçün əsas yaradır. Sözün yaranan yeni mənaları tədricən əvvəlki mənadan ayrılır və sözlər çoxmənalılıq kəsb edir. Bu sözlərin bir qismi də terminoloji məna kəsb edərək tədricən terminlər üçün yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Dildəki sözlərin semantik derivasiya nəticəsində yeni mənalar kəsb etməsi dilçilikdə çoxmənalılıq kimi izah edilir. Çoxmənalı söz inkişaf edərək dəyişikliyə uğrayır. Milli dil vahidləri əsasında yeni sözlərin və terminlərin yaranması bütün milli dillər o cümlədən, Azərbaycan dili üçün vacib şərtlərdən hesab olunur. Bu səbəbdən də bütün milli dillərdə terminlər yaradılarkən mümkün variantlardan ən uyğunu milli dilin imkanlarından istifadə hesab olunur.

Azərbaycan dilində termin yaratmada milli mənşəli sözlərin istifadəsinin zəruriliyindən danışarkən M.Qasımov haqlı olaraq yazır: “Elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır” (1, s.114). Bəzi terminlərin tarixi isə çox qədim olur və onların ümumişlək sözlərdən fərqləndirilməsi belə çox vaxt mümkün olmur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki coğrafiya terminləri sisteminin yaranmasından bəhs edərkən R.Yüzbaşov yazır: “Bugünkü coğrafiya ədəbiyyatında işlədilən və sayı iki mindən artıq olan coğrafiya terminləri içərisində elə terminlər vardır ki, onların dilimizdə yaranması, yaxud dilimizə daxil olması tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. *Dağ, dərə, çay, dəniz, qobu, yer* və bir çox başqaları bu

qəbildən olan terminlərdir" (2, s.179-192). Əlbəttə, bu cür terminlərə elm sahələrinin bir çoxunda rast gəlinir və onların bir çoxu artıq termin deyil, ümumişlək söz kimi qəbul olunur. Amma qeyd olunmalıdır ki, ümumişlək söz termindən ayrılarkən mənası daralır və onun artıq əvvəlki sözlərlə əlaqəsi olmur. Başqa sözlə desək, "sifət" sözü ümumişlək sözdən çıxaraq mənasını genişləndirərək terminə çevrilibsə, artıq öz əvvəlki mənası ilə əlaqəni də itirmiş olur. Yəni artıq "sifət" termininin "üz" sözü ilə sinonimliyindən danışa bilmərik. Azərbaycan dilində ümumişlək leksikadan terminlərin yaranmasında tez-tez istifadə olunur. Bu prosesin əsas səbəbi kimi isə ümumişlək sözün çoxmənalı lüğəvi semantikaya malik olması göstərilir. Sözün mənasını geniləndirərək yeni mənalı sözə çevrilməsi, yeni mənalı terminlərin yaranması üçün şərait yaradır. Dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərin səs tərkibini, yəni formasını saxlamaqla yeni bir mənanı kəsb etməsi prosesi semantik hadisədir. Azərbaycan dilində çoxmənalılıqdan danışarkən İ.Məmmədov yazır: "Müasir dilimizdə çoxmənalılıq hadisəsinin, ayrı-ayrı leksik vahidlərin məna dəyişmələrinin müəyyən tarixi yoldan keçərək sabitləşmiş, işlənə-işlənə müəyyən etapları arxada qoymuş modelləri vardır" (3, s.232). Terminoloji leksikada çoxmənalılıq anlayışı heç də birmənalı qarşılanmır. Bu barədə danışarkən V.P.Danilenko yazır: "Terminin ciddi leksik-semantik sərhəddi onda çoxmənalılığın öz bütün həcmi ilə meydana gəlməsinin qarşısını alır. Çoxmənalılığın terminologiyada reallaşması prosesi bütün mümkün kanallarla getmir. Xüsusən də, terminologiya çoxmənalılığın rəngə, formaya, hərəkətə və s., daha doğrusu, mənanın metoforik köçürülməsi oxşarlığına görə inkişafdan məhrumdur. Terminlərin özü ümumişlək sözün mənasının metoforik köçürülməsi nəticəsində yarana bilər" (4, s.66). Bu mənada Danilenko ilə razılaşmaq lazım gəlir. Doğrudan da, terminolo-giyada terminlərin çoxmənalılığı mümkünsüzdür. Amma ümumişlək sözlər bir çox terminlərin yaranması üçün baza rolunu oynaya bilir. Məsələn, **siçan** sözü kompüter qurğusu kimi, ümumişlək sözün mənasının genişləndirməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu tip misalları çox gətirmək olar. Məsələn, texniki terminlər lüğətində **tağ** (5, s.10), **hovuz** (5, s.15), **su** (5, s.29), **açar** (5, s.40), **yuva** (5, s.50) sözləri termin kimi verilmişdir. Şübhəsiz, bu terminlər sözün mənasının genişlənməsi nəticəsində yaranmışdır. Amma elmi terminlərin daxilində çoxmənalılığın yayılması və bu əsasda yeni mənalı sözlərin yaranması mümkün deyil.

Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində iki cəhətin özünü göstərdiyini qeyd edən S.Sadıqova bu xüsusiyyətləri belə qruplaşdırır:

1. Ümumişlək söz heç bir dəyişikliyə uğramadan terminoloji leksikada termin kimi işlənir. Məsələn, bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər heç bir dəyişiklik olmadan müxtəlif maşın, cihaz və s. hissələrin adlarını bildirir. Bu halda sözün əvvəlki məna ilə əlaqəsi ya tamamilə, ya da qismən itir. Məsələn, dirsək, diş, dil, divan, qol və s. Eləcə də, açar, xəlbir, döşək, qazan, tava, sancaq, oymaq, qayçı, damar və s. ümumişlək sözlər texniki terminologiyada termin kimi işlənir.

2. Ümumişlək söz qrafik və morfoloji cəhətdən dəyişiklik edilərək, ya da ümumişlək söz başqa sözə qoşularaq yeni terminoloji anlayışı ifadə edir. Məsələn, beşik – "xilas beşiyi" (texniki termin), həyəcan – "həyəcan zonası" (fövqəladə hallar), yumruq – "yumruqlu mufta" (texniki termin), daban – "dabanlıq" (texniiki termin) və s. Elə hallar olur ki, belə

ümumişlək sözlər müəyyən ixtisas sahələrində bir sıra anlayışların yaradılmasında iştirak edir. Məsələn, açar – qayka açarı, boru açarı, yağ açarı, pnevmatik açar, elektron açarı, hava açarı; qazan – buxar qazanı, elektrik qazanı, qazan qurğusu, qazan aqreqatı və s. (6, s. 35).

Göründüyü kimi, ümumişlək söz yeni məna qazanaraq hər hansı bir sahədə terminləşir və bu zaman semantik cəhətdən yenidən qurulur. Bu cür terminlər semantik cəhətdən daralır və çox vaxt ümumişlək sözdən fərqli olaraq bir konkret mənanı ifadə edir. Məsələn, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bazar sözünün izahı "*alış-veriş yeri*" kimi verilirsə, "*iqtisadiyyat termini kimi, əmtəə dövriyyəsi sahəsi, zonası*. *Daxili bazar, xarici bazar* kimi izah edilir (7, s. 252).

Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi çox vaxt konversiya hadisəsi ilə izah edilir. Konversiya sözün mənasını bir sözün dəyişməklə bir nitq hissəsindən digərinə çevrilməsi prosesidir. Bura eyni zamanda sözün mənasının genişləndirməsini də aid etmək olar. Yəni ümumişlək söz tədricən öz funksiyasını dəyişərək terminləşir. Azərbaycan dilinə diqqət etsək, bu cür prosesin, yəni ümumişlək sözün məna inkişafı ilə əlaqədar olaraq mənasını genişləndirməsi və terminləşməsi prosesi müstəqillik illərində daha da genişlənmişdir. Məsələn, "İngiliscə - rusca – türkcə - Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti"ndə (8, s.248), **davranış** (8, s.14), **yararlı (hərbi xidmətə)** (8, s.14), **mütləq** (8, s.15), **bolluq** (8, s.15), **tanış** (8, s.16), **yaş** (8, s.20) və s. sözlər hüquq termini kimi verilir. Heç şübhəsiz, bu sözlər eyni zamanda ümumişlək sözlərdir. Lakin konkret halda termin kimi də işlənə bilir. "İzahlı idman terminləri" lüğətində (9, s.196) isə, **çəkic** (9, s.51), **çəngəl** (9, s.51), **keyfiyyət** (9, s.113), **qol** (9, s.114), **quyu** (9, s.114), **qaçış** (9, s.114), **qayıq** (9, s.115), **müdafiə** (9, s.115), **mühasirə** (9, s.115) və s. sözlər idman termini kimi izah edilir. Eyni terminlərə biz digər lüğətlərdə də rast gələ bilərik. Bu isə dediklərimizi bir daha təsdiq edir ki, terminlərin bir qismə məhz ümumişlək sözlərin məna cəhətdən genişlənməsi hesabına yaranır. Bu proses, yəni sözün semantik cəhətdən mənasını genişləndirməsi dildə alınmaların həddən artıq çoxalmasının qarşısını alır və anlaşmada xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan dilində çoxmənalılığın müxtəlif modelləri olduğunu qeyd edən İ.Məmmədov müasir dilimizdə çoxmənalılıq hadisəsinin, ayrı-ayrı leksik vahidlərin məna dəyişmələrinin müəyyən tarixi yoldan keçərək sabitləşmiş, işlənə-işlənə müəyyən etapları arxada qoymuş modelləri olduğunu qeyd edir və onları bir nəçə yerə bölür:

1. Bir məfhum (yaxud əşya) başqa bir məfhuma bənzədilir, onunla müqayisə edilir, müqayisənin nəticəsində müqayisə mənbəyindəki bir əlamət (leksik-semantik səviyyədə) başqasına köçürülür: (çörək) daş kimidir, alma (bal kimidir) və s. Bu modelin Azərbaycan dilində olduqca məhsuldar olduğunu qeyd edən müəllif, tarixən semantik sıxılma nəticəsində müqayisədən yaranan bu yolun işləndikcə ümumi dil faktına çevriləndən sonra müqayisə yaradan qoşmanın da sıradan çıxdığını və yeni bir ifadə formasının yarandığını qeyd edir: məsələn, bal kimidi – baldı, daş kimidi – daşdı, yəni "şirindi", "bərkdi" (3, s. 232).

Bu və ya digər sözün daxil olduğu müəyyən çoxluğu, leksik-semantik qrupu bir tam hesab etsək, həmin çoxluğa daxil olan hər bir element onun tərkib hissəsi, üzvü kimi qəbul olunur, dərk olunur. Bu çoxluq daxilində hər bir söz formal və semantik əlamətlərin

sayəsində öz müstəqilliyini, bənzərsizliyini, fərdiliyini saxlamaqla yanaşı, lüğət tərkibindəki bütün sözlərə, xüsusilə həmin sahəyə daxil olan sözlər çoxluğu ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir, sistem münasibətdə olur. Hər hansı çoxluğa daxil olan sözlər üçün səciyyəvi olan sintaqmatik əlaqə, nitqdə işlənmə imkanları mövcud olur və bu əlaqələnmə, söz üçün "normal" hesab olunan sintaktik mühit onun əsas nominativ mənasının aktuallaşmasını təmin edir. Söz bəzən müəyyən üslub və ünsiyyət tələbindən özünün aid olduğu sahəyə xas olmayan, "anormal" nitq şəraitinə, xarakterik olmayan sözlərin əhatəsinə düşür və bu halda yeni semantik məzmun daşıyıcısı kimi işlənir, dil sistemindəki potensial mənalardan birini ifadə edir, nitq faktı kimi gerçəkləşir, dilin ümumi sisteminə xas olan virtuallıq (müxtəlif tarixi dövrlərdə dilin ifadə imkanları heç də tam şəkildə aktuallaşa bilmir) leksik-semantik səviyyənin tutumunun təkamülündə də müşahidə olunur (3, s.232).

Sözün terminə doğru irəliləməsi, daha doğrusu, ümumişlək sözün hər birinin müəyyən elm sahəsində xüsusi mənalı sözə çevrilməsi prosesi dildə çoxmənalı sözlərin yaranma prosesi ilə üst-üstə düşür.

Azərbaycan dilində terminlərin yaradılma üsullarından danışarkən yazır: "Termin yaradıcılığı prosesini ümumi söz yaradıcılığı prosesindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Çünki terminlər də mövcud sözlər və söz kökləri əsasında yaradılır. Terminologiyada sözlərin bütün quruluş növlərinə rast gəlirik" (1, s.121) Dildə termin yaradılarkən bir sıra üsullardan istifadə olunur. Bu proses bütün dillər üçün təxminən eynidir. Termin yaradıcılığı prosesi aşağıdakı üsulların köməyi ilə yaradılır:

Semantik üsul;
Morfoloji üsul;
Sintaktik üsul;
Kalka üsulu;
Abreviatura üsulu.

Bu proses Azərbaycan dilində də eyni ilə gözlənilir (1, s.121). Əgər biz terminologiyada ümumişlək sözün terminləşməsindən danışırıqsa bu semantik üsulla terminyaratmaya ən gözəl nümunədir. Çünki ümumişlək sözün terminə çevrilməsi prosesi məhz semantik yolla həyata keçir. Şübhəsiz, burda dilin öz imkanları hesabına söz yaratma prosesi mühüm rol oynayır. Semantik yolla söz yaratma terminologiyada olduqca vacib olsa da, müəyyən çatışmazlıqları da vardır. Belə ki, bu proses çox vaxt terminologiya üçün məqbul sayılmayan çoxmənalılıqla nəticələnə bilir. Bu barədə danışarkən M.Qasımov yazır: "Əlbəttə, yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə ifadə etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır, anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, çoxmənalılıq meydana gəlir. Dildə iki və daha artıq anlayışın ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur. Bununla belə, sözlərin mənasını dəyişdirərək onları elmi-texniki terminlərə çevirmək yeni yaranan, inkişaf edən anlayışlar üçün ifadə vasitəsi müəyyənləşdirməyin ən məhsuldar üsullarından biridir" (1, s.121). Semantik üsulla terminyaratma müasir dövrdə də baş verir. Məsələn, Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra hərbi terminlərin yaranmasında xeyli irəliləyiş özünü

göstərir. arkən R.Məmmədov Azərbaycan mənşəli sadə terminlərdən danışarkən aşağıdakı sözləri misal gətirir: **ordu, tabor, külək, taqım, ayaq, çəngəl, tüfəng, su, yaş, yuva, təpə, iş, gün, tüstü, bayraq, ölçmək, çap, otaq, gəmi, qutu, qanad, meşə, qayıq, bel, yağ, yer, qılınc, körpü, ad, bulud, top, ox, tapança, alay, barıt, bayram, gizir, yay, güllə, yarış, arxa, bucaq, en** və s. (10, s.79). Göründüyü kimi, bu sözlərin əksəriyyəti gündəlik danışıq dilində işlənən ümumişlək sözlərdir. Belə ki, biz izahlı lüğətə baxsaq, **külək, ayaq, çəngəl, su, yaş, yuva, təpə, iş, gün, tüstü, bayraq, ölçmək, çap, otaq, qutu, qanad, meşə, bel, yağ, yer, qılınc, körpü, ad, bulud, top, ox, barıt, bayram, yay, yarış, arxa, bucaq, en** sözlərinin izahlarını görə bilərik. Məsələn: "**ayaq"** sözünün lüğətdə on bir mənası verilir. Bu mənalar **"ayaq"** sözününün həm həqiqi mənalarını, həm də digər mənalarını özündə ehtiva edir. Lüğətdə "**ayaq"** sözünün doğğuzuncu mənası belə izah edilir: Tüfəng, tapança, kimi silahların çaxmağı, tətiyi. *Tüfəngi ayağa çəkmək. Tapançanın ayağı boşdur. Qoşalülənin ayağı işləmir*. **Ayaqda qalmaq** – tüfəng, ya tapançanın çaxmağını geri çəkərək atmaq üçün hazır saxlamaq (7, s.171).

Digər bir sözə nəzər salaq: **"yuva"** sözü izahlı lüğətdə beş mənada verilir. **YUVA**. 1. Quşların yumurtlayıb bala çıxarmaq və onları saxlayıb böyütmək üçün çör-çöpdən və s.-dən düzəltdikləri yer.

2. *məc*. Ev, məskən, ev-ocaq mənasında.

xüs. Maşın, alət, qapı, pəncərə, kilid kimi şeylərin hissələrinin girib işləməsinə və ya birləşməsinə məxsus oysuq, çuxur, dəlmə. Rəzə yuvası. // Bir şeyin içində yerləşmiş olduğu oyuq. *Diş yuvası.*

Bir şeyin törədiyi, intişar etdiyi yer; mənbə.

məc. Bir şeyin çox olduğu yer. *Oğru yuvası, Canilər yuvası.*

"Bucaq" sözü də ümumişlək söz olmaqla yanaşı bir sıra elm sahələrində işlənən termin kimi də qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün izahı iki cür verilir:

BUCAQ 1. Bir şeyin iki daxili tərəfinin birləşdiyi yer; künc, güşə.

Riyaziyyatda: bir nöqtədən çıxan iki xəttin əmələ gətirdiyi həndəsi fiqur.

"En" sözünün də izahlı lüğətdə həm coğrafiya, həm də fizika termini kimi verilir.

EN. Bir şeyin köndələn vəziyyətdə uzunluğu.

En dairəsi. *coğr*. – ekvatordan meridiana qədər olan (dərəcələrlə göstərilən) məsafə. *Cənub en dairəsi.*

En kəsiyi *fiz.* – cismin oxuna perpendikulyar müstəvi ilə kəsiyi; eninə kəsiyi.

Misallardan da göründüyü kimi, bir çox ümumişlək sözlər semantik mənasını genişləndirərək termin kimi də işlənə bilir.

Terminoloji leksikada eyni zamanda məişət leksikasından da istifadə olunur. Məsələn: "**yastıq"** sözü məişət əşyası olsa da o, eyni zamanda termin kimi işlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "**yastıq"** sözü üç mənada izah edilir.

YASTIQ. 1. Yatanda baş altına qoyulan, içərisi quş kimi, pambıq və ya hava ilə doldurulan dörkünc kisəcik; balış.

2. Minikdə, mebeldə, yəhərdə yumşaq oturacaq.

3. *tex*. Maşınların hərlənən və silkənənən hissələri üçün dayaqlıq. // Müxtəlif mexanizmlərdə: təkanın, zərbənin qüvvəsini azaltmaq üçün onların müxtəlif hissələri altına qoyulan hər cür elastik şey. *Top yastığı*. // Arabanın qolu ilə oxu arasında qoyulan ağac. *Araba yastığı*. // Qoşqu heyvanlarının boynunun sürtməmək üçün boyunduruğun iç tərəfinə bənd edilən yastığa oxşar şey (11, s. 549).

"Texniki terminlər lüğəti"ndə də biz bu terminə rast gəlirik. Lüğətdə "dayaq yastığı" və "pnevmatik yastıq" söz birləşmələri və onların rus və ingilis dillərindəki qarşılıqları verilir (подушка опорная, подушка пневматическая – bedplate – pneumatic shock absorber) (12, s.215).

Digər bir sözə diqqət edək: **"çəngəl"** sözünün izahlı lüğətdə yeddi mənası verilir ki, onlardan əksəriyyəti termin xarakterlidir. Lüğətdə "çəngəl" sözü haqda oxuyuruq:

ÇƏNGƏL 1. Yeyilən şeyin parçalarını götürmək üçün bir neçə uzun dişi olan alət.

2. Şey asmaq üçün qarmaq; asılqan, asqı.

3. Şey qaldırmaq üçün ucu yuxarı əyilmiş mil; qarmaq. *Qaldırıcı kranın çəngəli.*

4. *tex*. Haça şəklində olan müxtəlif şeylərin, alətlərin adı. *Ştepsel çəngəli.*

5. Şahmat oyununda: bir fiqurun eyni zamanda iki və ya bir neçə fiquru təhlükə altına aldığı vəziyyət. *Piyadanın iki düşmən daşına birdən hücum etməsi çəngəl adlanır.* "Şahmat oyunu".

6. *hərb*. Atılan mərmilərdən birinin hədəfdən uzağa, o birinin isə yaxına düşməsi nəticəsində doğan vəziyyət. *Hədəfi çəngələ almaq.*

7. *məc*. İnkişafa, tərəqqiyə, sərbəstliyə mane olan, onlara imkan verməyən şey haqqında (7, s.466).

"Hovuz" sözünə diqqət edək. Bu söz izahlı lüğətdə bir mənada izah edilir.

HOVUZ. Su yığıb saxlamaq üçün daşdan, kərpicdən və s.-dən düzəldilmiş sututar; çarhovuz. *Üzgüçülük hovuzu.*

Texniki terminlər lüğətində isə bu sözün bir neçə mənası verilmişdir. Misallara diqqət edək: hovuz, akkumulyasiya hovuzu, toplayıcı hovuz, axmaz hovuz, çiləyən (çiləyici) hovuz, suyığıcı (sutoplayan) hovuz, suaşıran hovuz, hidroloji hovuz, soyutma hovuzu, tənzimləmə hovuzu.

Digər bir sözə diqqət edək: **"boya"** sözünün izahlı lüğətdə üç mənası verilmişdir. **BOYA** . 1. Bir şeyə müəyyən rəng vermək, bir şeyi boyamaq, yaxud rəsm çəkmək üçün işlədilən rəng maddəsi.

Ton, rəng, xüsusiyyət (rəsmdə, təbiətdə və s.).

məc. Təsviri, nitqi, ahəngi, üslubu canlandıran, gözəlləşdirən ifadə vasitəsi mənasında (çox vaxt cəm şəklində).

Texniki terminlər lüğətində isə bu sözlə düzələn ondan artıq termin verilmişdir. Məsələn, boyaq maddəsi, boya, akvarel boya, tezquruyan boya, suyadavamlı boya, sulu boya, sulu-emulsiyalı boya, astar boya, qatı əzilmiş boya, yapışqanlı boya, laklı boya, yağlı boya, mineral boya, yuyulmayan boya, şəffaf boya, silikat boya, mətbəə boyası, xlorvinil boyası, emal boyası və s. (12, s.127).

Nümunələrdən də göründüyü kimi, çox vaxt məişətdə işlədilən sözlər mənalarını genişləndirərək termin kimi də işlənə bilir.

Dildə ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi daim davam edir. Bu prosesi nəşr olunan yeni lüğətlərdə daha aydın görmək olur. Məsələn, "Yeni sözlər və yeni mənalar" lüğətində sözlərin yeni mənaları izah edilir. Bu sözlərin bəzilərinə diqqət edək:

AÇIQ sif. 1. *mal.* ***Açıq bazar*** – tədavüldə olan pul kütləsinə və kreditlərin həcminə təsir məqsədi ilə mərkəzi bank tərəfində qiymətli kağızların alışı və satışı əməliyyatları. Bir qayda olaraq açıq bazar qısamüddətli, hərdən də orta və uzunmüddətli hökümət qiymətli kağızları ilə aparılır.

2. *sos.* ***Açıq cəmiyyət*** – dinamik sosial strukturlu cəmiyyət. Müxtəlif təsnifatlandırmalarda cəmiyyət tiplərinədən biri. "Açıq cəmiyyət" anlayışı ingilis filosofu Karl Paumind Popperin (1902-1994) fəlsəfi irsinin məhsulu kimi totalitar cəmiyyət anlayışına antiteza olaraq irəli sürülmüşdür və sonradan azadlığa nail olmanın ictimai şərtləri kimi təyinat almışdır. Açıq cəmiyyət həmçinin London iqtisadi məktəbinin nümayəndəsi Fridrix fon Hayekin (1899-1992) "konstitutsiya azadlığı" siyasi və iqtisadi anlayışına sosial ekvivalent olaraq götürülür (5, s.14).

Başqa bir nümunəyə diqqət edək:

AĞ *sif.* ***Ağ yaxalıqlılar*** [*ing.* wite-collar worker *dan.* "fiziki əməklə məşğul olmayan işçi"] 1. *iqt.* Əqli əməklə məşğul olanlar, yüksək texnologiyalı iş prosesində çalışanlar.

2. met. ***Ağ yel*** – quru və isti külək.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, son illər dildə ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi daha çox yeni elmlərin inkişafı ilə əlaqədardır. Xüsusən də internet texnologiyalarının inkişafı, o cümlədən, bank sistemində, aviasiya sahəsində gedən inkişaf özünü terminyaratmada da göstərir.

Ümumişlək leksikanın mənaca genişlənərək terminə çevrilməsi prosesində tədqiqatçılar bir neçə xüsusiyyəti qeyd edirlər: Bu barədə danışarkən N.Hüseynova yazır: "Ümumişlək leksik vahidlərin mənaca terminlərə çevrilməsi prosesində iki xüsusiyyət özünü göstərir:

1. Leksik vahiddə fonetik diferensiallıq müşahidə edilmir, ancaq yeni məna formalaşır.

2. Leksik vahidin strukturunda bəzi dəyişikliklər baş verir, bir söz digər bir sözlə birləşir və yeni bir anlayış ifadə edir" (13, s. 140).

Terminoloji leksikada dialekt leksikasından da geniş istifadə olunur. Cəmiyyətdə gedən inkişaf dilə də təsirsiz ötüşmür və cəmiyyətdə yaranan yeni anlayışlar, təsərrüfatdakı yeni sahələrin yaranması dildə də öz əksini tapır. Şübhəsiz, yeni yaranan terminlərin bir hissəsi bu və ya digər varlığın özü ilə dilə daxil olur. Yeni yaranan söz və terminlərin əsas qismi isə dialekt və şivələrdə ana dilinin öz vasitələri hesabına yaranır. Dilimizdə işlənən terminlər həyat və məişətimizin bu və ya digər sahələrini əhatə edir ki, onlara aid terminlər, əsasən, ümumxalq dilindən, dialekt və şivələrdən alınır. Bir də onu nəzərə almaq lazımdır ki, terminlər qədim dövrlə əlaqəli olduğundan ümumtürk mənşəlidir Həmin terminlər

müxtəlif sahələri - kənd təsərrüfatını, məişəti, botanika, zoologiya, tibb kimi elm sahələrini əhatə edir.

Nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olur ki, terminoloji leksikada bir çox sahənin sözləri istifadə edilə bilər və dilçilikdə terminoloji leksikanın omonimliyi məsələsi bir çox hallarda şübhə altına alınsa da bir çox hallarda termin dilin digər leksik layındakı sözə qarşı qoyula bilir və leksikaya məxsus digər sözlər tədricən terminləşərək terminoloji məna kəsb edə bilir.

Ədəbiyyat:

1. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. B., Elm, 1973, 188 s.
2. Yuzbaşov R. Azərbaycan dilində coğrafiya terminləri sistemi haqqında // Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, X cild, B., 1957, s.179-192
3. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikası. B., Xəzər, 2006, 372 s.
4. Даниленко В.П.. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. Москва, Наука, 1977, с. 205
5. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. B., Elm və təhsil, 2016, 269 s.
6. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. B., Elm, 2010, 244 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə, II cild, B., Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
8. İngiliscə-Azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti. A-M hərfləri. Bakı "Şərq-Qərb" nəşriyyatı. 2008, 768 s.
9. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. B., Nurlan, 2005 II c. 545 s.
10. Məmmədov R. Müstəqillək illərində Azərbaycan dilində hərbi terminlərin inkişafı. B., Nurlan, 2005, 152 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə, IV cild, B., Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
12. Texniki terminlər lüğəti (Rusca-azərbaycanca-ingiliscə). B., Qanun, 2004, 368 s.
13. Hüseynova N.C. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990-cı illər). Bakı, Nurlan, 2008, 140 s.

Xülasə

Dildə yaranan sözlərin bir qismi digərləri ilə üst-üstə düşür, daha doğrusu yeni anlayışlara ad verərkən dil artıq mövcud olan ehtiyatdan istifadə edir. Bu isə öz növbəsində sözün mənaca inkişaf etməsi, həcminin genişlənməsi və yeni sözlərin yaranması üçün əsas yaradır. Sözün yaranan yeni mənaları tədricən əvvəlki mənadan ayrılır və sözlər çoxmənalılıq kəsb edir. Bu sözlərin bir qismi də terminoloji məna kəsb edərək tədricən terminlər üçün yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Dildəki sözlərin semantik derivasiya nəticəsində yeni mənalar kəsb etməsi dilçilikdə çoxmənalılıq kimi izah edilir. Çoxmənalı söz inkişaf edərək dəyişikliyə uğrayır. Milli dil vahidləri əsasında yeni sözlərin və terminlərin yaranması bütün milli dillər o cümlədən, Azərbaycan dili üçün vacib şərtlərdən

hesab olunur. Bu səbəbdən də bütün milli dillərdə terminlər yaradılarkən mümkün variantlardan ən uyğunu milli dilin imkanlarından istifadə hesab olunur.

Dildə ümumişlək leksikadan terminlərin yaranmasında tez-tez istifadə olunur. Bu prosesin əsas səbəbi kimi isə ümumişlək sözün çoxmənalı lüğəvi semantikaya malik olması göstərilir. Sözün mənasını geniləndirərək yeni mənalı sözə çevrilməsi, yeni mənalı terminlərin yaranması üçün şərait yaradır. Dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərin səs tərkibini, yəni formasını saxlamaqla yeni bir mənanı kəsb etməsi prosesi semantik hadisədir. Terminoloji leksikada çoxmənalılıq anlayışı heç də birmənalı qarşılanmır. Terminologiyada terminlərin çoxmənalılığı mümkünsüzdür. Amma ümumişlək sözlər bir çox terminlərin yaranması üçün baza rolunu oynaya bilir. Məqalədə konkret dil materialları əsasında dilin leksik qatının digər laylarının hesabına terminoloji leksikanın inkişafı məsələlərinə toxunulmuşdur.

Summary

Some words in the language intersect with others, or rather, the language uses the existing resource when naming new concepts. This, in turn, creates the basis for the development of the meaning of the word, the expansion of its scope and the emergence of new words. The new meanings of the word are gradually separated from the previous meaning, and the words become ambiguous. Some of these words also have a terminological meaning and gradually lead to the emergence of new words for terms. The fact that words in a language acquire new meanings as a result of semantic derivation is explained in linguistics as polysemy. The polysemantic word develops and changes. The emergence of new words and terms based on units of the national language is one of the important conditions for all national languages, including the Azerbaijani language. For this reason, the most appropriate option is to use the national language when creating terms in all national languages.

Common vocabulary in the language is often used in the formation of terms. The main reason for this process is that the common word has ambiguous lexical semantics. The expansion of the meaning of a word and its transformation into a new meaningful word creates the conditions for the emergence of new meaningful terms. The process by which a language acquires a new meaning by retaining the phonetic structure of the words that exist in the dictionary is a semantic phenomenon. The concept of ambiguity in the terminological lexicon is not unambiguous. Ambiguity of terms in terminology is impossible. But common words can be the basis for many terms. The article touches upon the development of terminological vocabulary at the expense of other layers of the lexical layer of the language on the basis of specific language materials.

Резюме

Определенная часть созданных в языке слов совпадают с другими, точнее, язык использует уже существующий ресурс при наименовании новых понятий. А это, в свою очередь, создает основу для развития слова по смыслу, расширения его объема

и создания новых слов. Новые созданные значения слова постепенно отделяются от прежнего значения, и слова приобретают многозначность. Определенная часть этих слов приобретают и терминологическое значение, постепенно становясь причиной появлению новых слов для терминов. Приобретение новых значений слов в языке в результате семантической деривации, объясняется в языкознании как многозначность. Неоднозначное слово развивается и изменяется. Создание новых слов и терминов на основе единиц национального языка является одним из значимых условий для всех национальных языков, в том числе и для азербайджанского. По этой причине наиболее подходящим из возможных вариантов при создании терминов на всех национальных языках является использование возможностей национального языка.

В языке при создании терминов часто используется общеупотребительная лексика. А как основной причиной этого процесса указывается на владение общеупотребительного слова многозначной словарной семантикой. Расширение значения слова и превращение его в новое осмысленное слово создает условия для появления новых осмысленных терминов. Процесс приобретения языка нового значения путем сохранения фонетической структуры слов т.е. формы, существующих в словаре, является семантическим явлением. Понятие многозначности в терминологической лексике не всегда принимается однозначным. Многозначность терминов в терминологии невозможна. Но общеупотребительные слова могут быть основой для многих терминов. В статье затрагиваются задачи развития терминологической лексики за счет других слоев лексического слоя языка на основе конкретных языковых материалов.

GÖZƏLLIK KONSEPTININ ESTETIK VƏ FƏLSƏFI TƏHLILI

Bakı Slavyan Universiteti
(Müqayisəli-tarixi və müqayisəli tipoloji dilçilik ixtisası üzrə doktorant)

İsmayılova Günel Elxan
Elektron poçt ünvanı:
filoloq2021@gmail.com
filoloq.ismaylova2017@yandex.ru
Elmi rəhbər: AMEA Dilçilik İnstitutu prof. İsmayıl Kazımov

Açar sözlər: Konsept, linqvistika,dünyanın dil mənzərsi, gözəllik konsepti, zahiri gözəllik, daxili gözəllik.

Ключевые слова: Концепт, языкознание, языковой ландшафт мира, концепция красоты, внешняя красота, внутренняя красота.

Key words: Concept, linguistics, language landscape of the world , concept of beauty, external beauty, inner beauty.

Dünyanın yaranması və mövcudluğunun insan tərəfindən öyrəlinməsi üsulu dildir.Bəşər övladı məhz dilin vasitəsiylə ətraf mühiti,dünyanı və özünü dərk edir.İnsanın dünya haqqında təsəvvürlərinin öyrənilməsində dünyanın mənzərəsi anlayışı dayanır.İnsanın dünyaya ,təbiətə, heyvanlara və özünə münasibət tipini dünyanın dil mənzərəsi formalaşdırır.Dünyanı qavramağın və təşkilinin müəyyən üsulunu təbii dil əks etdirir.(1, səh.69-71)

Dünyanın mənzərəsi fərdi və ictimai şüurun əsasında durur.Dünya mənzərəsinin dərk edilməsi prosesi məhz konseptlərlə baş verir.Müxtəlif adamlarda dünyanın konseptual mənzərəsi müxtəlif ola bilir.Fərqli dövrlərdə, fərqli sosial yaş qruplarında və fərqli elmi biliklərə malik qruplarda dünyanın konseptual mənzərəsi müxtəlif olur.Ümumiyyətlə bir sıra alimlər tərəfindən konsept anlayışı istifadə olunsa da onun vahid tərifi hələ yoxdur.Dünya linqvistikasında ilk dəfə konsepti S.A.Askoldov tədqiq etmişdir.Tədqiqatçı qeyd edirdi ki,konseptlərin əsas funksiyası əvəzetmədir.Çünki konsept düşüncə məhsulu olduğundan,düşünmə prosesində eyni bir növdən olan predmetləri əvəz edir.(1,səh.71-72) Konsept sözü və anlayışı daxili formalarına görə eynidir.Lakin konsept və anlayış başqa-başqa elmlərin terminləridir.Dünyanın, ətraf aləmin dərk edilməsi konseptlər vasitəsiylə öyrənilir.Konsept düşüncənin məhsuludur.Konseptlər dili zənginləşdirir.Dil mədəniyyət, ədəbiyyat, kulturologiya, estetika və din kimi elm sahələrində konseptlərdən geniş istifadə edilir.Linqvistikada çoxlu sayda konseptlər mövcuddur.Bunun içində gözəllik konsepti geniş və ayrı yer tutur.

Bəzəriyyət yaranandan bugünə kimi insan həyatının ayrılmaz bir hissəsi olan gözəllik məfhumu haqqında saysız hesabsız şeirlər,poemalar,romanlar yazılmışdır. İncəsənətdə rəssamlar portretlərdə heykəltəraşlar isə heykəllər üzərində gözəlliyi vəsf

etmişlər.Sənətkarlar ,yazıçılar, şairlər gözəlliyin izinə düşüb, sənət incilərində onun mahiyyətini göstərməyə çalşmışlar.Dilçilikdə konsept estetikada kateqoriya hesab edilən gözəllik məfhumu bütün peşə sahələrinə təsir göstərmişdir.Gözəllik təbiət və cəmiyyət hadisələrini, əmək, ictimai münasibət və incəsənət, ədəbiyyat,dil və b. Sahələri əhatə edir.İnsanların həyatında mühim rol oynayan gözəllik onlara sevinc bəxş edir, onlara fərəh gətirir.(2,səh.73) Gözəllik həm də hər bir insanın həyatında həyat eşqi oyadır.Həyata sevgi, yaşamağa həvəs, yaratmağa və mövcud olmağasövq edir.Gözəllik həyatın və bəşəriyyətin əsas rüşeyimidir.Onsuz həyatı,cəmiyyəti, insanlığı,təbiəti bir an belə təsəvvür etmək çətindir.Gözəllik bizim bir parçamızdır.O, bizim həyatımızda parlaq günəş kimidir.Həyatımıza işıq saçır.Dünya ədəbiyyatI,azərbaycan ədəbiyyatı.estetika,eləcədə dində gözəlliklə bağlı çox dəyərli fikirlər vardır.Məşhur rus yazıçısı F.M.Dostoyevski gözəlliyin insanlıq üçün vacib rol oynadığından yazır:

"Bilirsinizmi, siz bilirsinizmi ki,bəşəriyyət ingilissiz də yaşaya bilər,almansız da yaşaya bilər,russuz lap yaxşı yaşayar.Elmsiz,çörəksiz,yaşayar,yalnız gözəlliksiz yaşaya bilməz, çünki onda həyatda heç nə etməyə lüzum qalmaz! Bütün sirr bundadır, bütün hadisə də bundadır!" (2,səh.74)

M.Qorki məşhur fransız yazıçısı Anatol Fransın gözəllik haqqında dediyini "təmiz qızıldan tökülmüş sözlər" adlandırır və bu fikri bəyənərək həmin iqtibası gətirir: "Əgər mənə həqiqətlə gözəllikdən birini seçmək lazım gələrsə,mən tərəddüd etməzdim:mən tam inamla gözəlliyi özümə saxlarrdım ki,onda həqiqətin özündən daha yüksək daha səmimi həqiqət vardır."(2,səh.74)

Gözəlliyin bəşəriyyət üçün nə dərəcədə vacib olduğunu F.M.Dostoyevskinin xalq arasında çox geniş yayılmış və zərbi məsələ çevrilmiş " Dünyanı gözəllik xilas edəcək"kəlamını misal gətirə bilərik.Rus ədəbiyyatının görkəmli yazıçılarından biri olan Dostoyevski ömrünün on beş ilini "gözəllik nədir?" sualına cavab tapmağa həsr etmişdir.O,ingilis, alman, fransız və holand dillərində orijinaldan gözəllik haqqında yazılmış kitabları oxumuşdur.(2,səh. 74-75)

Gözəllik mövzusunu tədqiq edən tədqiqatçılar onun mahiyyətini insan övladına çatdırmağa çalışmışlar.Məs: İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə gözəllik məsələsinə daha çox önəm verilir.Çünki sosial-iqtisadi cəhətdən problemi olmayan insan daha çox gözəllik məsələsinə önəm verəcək.Bizim heyvandan fərqimiz ruhumuz, şüurumuz və hisslərimizlə ətraf aləmdə olan gözəllikləri görüb dərk edib qiymətləndirməyimizdədir. Yaradılışdan bəri bu aili hisslər və şüur insana verilmişdir.Biz,insanlar yemək, içmək,geyinmək və yaşamaqla bərabər hiss və duyğu üzvlərimiz vasitəsiylə gözəlliyi görür və dəyərləndiririk.

Mənəvi və əqli inkişaf yüksəldikcə və inkişaf etdikcə hisslərimiz və duyğularımız zənginləşir və bizlər gözəlliyi daha yaxşı dərk edirik.Bütün insanlıq,insanın və insanlığın mədəniyyəti yüksəldikcə insan və insanlıq yetkinləşdikcə gözəlliyin əhəmiyyəti artır.(2.səh.76) Gözəlliyi hər bir insan görə bilir.Lakin incə zövqə və ruha malik insan gözəlliyi qiymətləndirə bilər.Gözəlliyin iki tərəfi var:Obyektiv və subyektiv.Oyektiv olan yalnız gözəliyin əsasıdır,onun daşıyıcısıdır.Gözəllik hissi subyektin (insanın) obyekti seyr

edərkən subyektdə yaranan sevinc və fərəh hissidir.(2.səh82) Bu sevinc və fərəh hissi qərəzsizdir.Burada insan mənfəət gözləmir.Tədqiqatçı Hüseyn Əlizadə yalnız fiziki gözəlliyi gözəllik hesab edir.O mənəvi gözəlliyi mənəvi zənginlik adlandırır.Onun fikrinə görə mənəvi gözəllik yoxdur.Bunun əvəzinə mənəvi zənginlik var.Mənəvi zənginlikdə mənfəət gözlənilir.Lakin fiziki gözəllikdə zahiri gözəllikdə mənfəət gözlənilmir.Burada qərəz yoxdur.Lakin ədəbiyyatşünaslar, dilşünaslar və dinşünaslar gözəlliyi iki yerə bölürlər: Zahiri gözəllik və daxili gözəllik.

Gözəlliyin müxtəlif formaları vardır:1)Təbiətdəki gözəllik ; 2)Cəmiyyətdəki gözəllik; 3)İnsan əli ilə yaradılmış gözəllik; 4)İnsan gözəliyi və s.

Təbiətdəki gözəllik heç bir niyyətlə yaradılmır.O, yalnız Uca Allaha məxsusdur.Allah hər şeyi onun üçün qarşlıq istəmədən təmannasız yaradıb.Biz yalnız onun istifadəçiləriyik.Biz bu gözəllik üçün heç nə vermirik.Cəmiyyətdəki gözəlliklərə humanizm dəyərlərinə əsasən dövlətlərarası diplomatik münasibətlər, ölkələrin daxili və xarici siyasətinin insanların həyat şəraitin yüksəldilməsinə yönəldilmiş, insanlar arasında xoş rəftar,əxlaqi və mənəvi dəyərlər daxildir.İnsan əli ilə yaradılmış gözəlliyə isə parklar, muzeylər, teatr binaları, ictimai iaşə obyektləri, memarlıq abidələri və s.daxildir.(3,səh.27)

İnsan gözəliyi sonuncu bəşəriyyətin ən ali gözəlliyidir.İnsan gözəlliyi iki yerə bölünür. Zahiri gözəllik və daxili gözəllik.

İnsan gözəlliyi daimi estetika, ədəbiyyat,incəsənət, və başqa peşə sahələrinin tədqiqat obyekti olmuşdur.İnsan gözəlliyinin təsvirinə çxolu sayda sənət əsərləri yaradılmışdır.Bədii ədəbiyyatda və dini ədəbiyyatda daxili gözəlliyə mənəvi gözəllik adı verilir.Estetiklərdən fərqli olaraq ədəbiyyatşünaslar və dinşünaslar daxili gözəlliyə daha çox önəm verirlər.Daxili mənəvi gözəlliyin hər şeydən üstün olduğunu qeyd edirlər. Gözəllik ətrafında daimi fikir ayrılığı yaranmışdır.Bəzi tədqiqatçılar xarici gözəlliyi nisbi keçid olaraq qeyd edirlər.Lakin daxili gözəlliyin daimi olduğunu söyləyirlər. Ümumiyyətlə , gözəllik məfhumu şərq və qərb poeziyasında, dilçiliyində,ədəbiyyatında, kulturologiyasında, estetika və fəlsəfəsində geniş yer tutur.Gözəlliyin təsviri daha çox klassik ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır.İnsan zahirən gözəl, daxilən eybəcər və ya zahirən eybəcər daxilən gözəl ola bilər.Lakin insan həm zahirən, həm də daxilən gözəl olanda ona kamil insan deyilir.Hər bir fərdin təfəkküründə öz gözəllik idealı var. İnsanın daxili-mənəvi gözəlliyi, onun xarici –fiziki gözəlliyi ilə vəhdəti gözəllik idealını yaradır. (3,səh.29)

Antik dövr ədəbiyyatı və incəsənətində daha çox fiziki gözəllik təsvir obyekti idisə, orta əsrlər dinin yarandığı dövrdən daxili-mənəvi gözəlliyə üstünlük verməyə başladılar.Azərbaycan və rus ədəbiyyatında insan gözəlliyinin daxili və xarici gözəliyin təsviri olduqca geniş yer tutur.Nizami, Füzuli, Xəqani,Vaqif, aşıq Ələsgər, aşıq Alı azərbaycan ədəbiyyatında gözəlliyin təsvirinə geniş yer verdikləri kimi, rus ədəbiyyatında Puşkin, Qorki,Qoqol,Dostoyevski,Tolstoy, Lermontov, Yesenin, Lomonosov və b sənətkarlar insan gözəlliyinin daxili və xarici formasını əsərlərində və şeirlərində geniş təsvir etmişlər.

İnsan gözəlliyini əsas iki faktor yaradır:

1)Təbii-iqlim şəraiti 2) Genetik irs

Antropoloqlar qeyd edirlər ki, əlverişli mülayimiqlim qurşağında və əlverişli təbii coğrafi ərazidə yaşayan insanlar fiziki olaraq gözəl olur.Onların üz cizgiləri və bədən quruluşu çox gözəl olur.Lakin səhra və yarımsəhra eləcədə çox soyuq iqlim qurşağındayaşayan insanlar daha cılız,zəif və nahamar olur.Gözəlliyin yaranması üçün havanın temperaturu və rütubəti, mülayim nə çox isti nə də çox soyuq olmamalıdır.(2,səh.99)

İnsan gözəlliyini yaradan ikinci əsas faktorlardan biri irsən keçən genetik faktordur.Genetik faktorun əsas prinsipi oxşardan oxşarın törəməsidir.Canlıların əsas xüsusiyyətlərindən biri olan gen faktoru onların özünə oxşar olanı törətməkdir.İnsan gözəlliyində məhz genetik irsi faktor gözəllik əlamətlərini törədir.Ata və anadan biri gözəl və ya eybəcərdirsə, genetik irsi olaraq övladlarına keçəcək.Övladlarından biri gözəl digəri eybəcər olacaq.(2,səh.104-105)

Biz gözəllik konseptini şərh edərkən xarici gözəlliklə bərabər daxili-mənəvi gözəllikdən bəhs etmişdik.Bəzi estetiklərdən fərqli olaraq İslam estetikasında xarici gözəllikdən üstün daxili gözəlliyə önəm verilir.İslama görə əsas gözəllik Allaha məxsusdur.İslam İlahi gözəlliyi önə çəkir.İlahi gözəllik islam estetik fikrinin əsasını təşkil edir.İslamın estetik mövqeyi Peyğəmbərin “Allah gözəlldir və gözəlliyi sevir.” sözləri ilə ifadə olunur.Quran estetikasının əsasında “Əsmaül-hüsna” Allahın 99 adları durur və bunların hər biri gözəlliyi ifadə edir.(4,səh.37)

İslam estetikasına görə İlahi gözəllik mərkəzi yerdə durur və digərləri ondan törəmədir.Allah özü gözəlliyin yaradıcısıdır.İslamda gözəllik anlayışı bir neçə mərhələyə bölünür.1) İlahi gözəllik , 2)maddi aləmin gözəlliyi, 3)insan əməllərinin və davranışının gözəlliyi və s.(4,səh.39) Müqəddəs kitab bütün gözəlliklərdən bəhs edir.Lakin onların ən üstünü İlahi gözəllikdir ki, buna ideal gözəllik deyilir.Digər gözəlliklər isə ondan törəmədir.Quran estetikasında gözəlliyinin xüsusiyyətlərini belə qruplaşdırır. 1)Qüsursuzluq 2)Ölçü və ahəng 3)Simmetriya 4) İfrata varmamaq 5)tarazlıq

Qurani-Kərimdə daxili gözəlliyin daimi zahiri gözəlliyin keçici olduğu göstərilir.İnsan gözəlliyi hər şeydən əvvəl onun qəlbi və ruhu daxili aləmi ilə aşkara çıxarılır.Buna görə də mənəvi-əxlaqi gözəllik fiziki gözəllikdən üstündür.Lakin bu o demək deyil ki,Quran xarici gözəlliyi inkar edir.Buna misal olaraq Yusif surəsini gətirə bilərik.Yusif peyğəmbər həm üz gözəlliyi həm də mənəvi-əxlaqi gözəlliyi ilə üstün insan idi.İdeal gözəllik məfhumu məhz bunun özüdür.İnsanın daxili gözəlliyi onun xarici gözəlliyini tamamlamalıdır.Belə insan gözəl olur.İslam alimi Əl-Fərabiyə görə islam düşüncəsində 2 cür gözəllik vardır: 1)Varlığı özündən olan 2)Varlığı özündən olmayan.

Varlığı özündən olan gözəllik İlahi varlıqdır ki,o hər şeyin yaradıcısıdır.Varlığı özündən olmayan gözəllik isə Allahın yaratdığı bütün canlılar, təbiət və yer kürəsi, fəza aiddir.İnsan daimi savad,vicdan,nəciblik, cəsarət,insana sevgi və yaxşı əməl aşılayan iman olan daxili gözəlliyinin qayğısına qalmalıdır.Müsəlman filosofları Əl-Fərəbi və Əl Qəzzaliyə görə mənəvi və əxlaqi gözəllik maddi və fiziki gözəllikdən üstündür.(4,səh41-42)

İslam və xristianlıqda mənəvi gözəllik yəni əxlaqi gözəllik çox önəmli məsələlərdəndir.Mənəvi gözəllik ruhun təmizliyinə əsaslanan əxlaqi davranışlar arasında tarazlıq və harmoniya yaradan əxlaq gözəlliyidir.İslama görə gözəllik özü bir sistemdir.O zahiri hiss olunan gözəlliklə bərabər insanın inancını, əxlaqını, tərbiyəsini, ağlını, kamalını, təbiət və kainatın gözəlliyini əhatə edən tam gözəlliyi qəbul edir.Mənəvi gözəllik dedikdə əxlaqın gözəlliyi, əxlaqın gözəliyi isə nəfsin tərbiyəsidir.Hər bir insan bunun üçün öz üzərində işləyərsəonda gözəllik yüksək məqama çatar.(4,səh.49)

Müqəddəs kitab həm də şeytani gözəllikdən bəhs edir..eytan mənfi şeyləri insana gözəl göstərir. Quran özünü Allahın əmrlərinə və qadağalarına boyun əyməyən insanları gözəl kimi görünən növə ayırır.İslam gözəlliyi təhlil edərkən halal və haram sözlərinə də önə verir.(4,səh.51)

Mənim fikrimcə daxili və xarici gözəllik bir-birini tamamlamalıdır.Lakin daxili gözəllik üz gözəlliyindən üstün olmalıdır.Başın gözəlliyi ağıl, əxlaqın gözəlliyi davranış və nəfsi tərbiyə etmək, vücudun gözəlliyi təmizliyə riayət etmək və səliqəli geyinməkdir.Belə insan gözəldir və kamilik məqamına çatmışdır.Ağıl, iman və əxlaq insanın daxili-mənəvi gözəlliyidir.Allah biz insanlarda bunu görmək istəyir.

İnkişaf etmiş dillərdə eləcə də rus dilində gözəlliyin müxtəlif çalarlarını göstərən çoxlu sayda terminlər vardır.Lakin bu terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə eyni sözlərlə tərcümə edilir.Dilimizdə bunların hamısının bir mənası var. Onları üçcidllik "Rusca-azərbaycanca lügət"də eyni sözlərlə tərcümə edilir.Məs: Грациозный ,изящий, прелестный, нежный, чудесный, трогательный, изумительный, дивный, очаровательный və s. bu sözlərin hamısı dilimizə gəşəng, incə, zərif, məlahətli kimi tərcümə edilir.Rus və azərbaycan dilllərində gözəllik konseptini əvəz edən terminlər daha çox sinonimlik yaradır ki, bu da dilə zənginlik verir.Rus dilində красота konseptinin müxtəlif formaları rus dilinin lügət tərkibini zənginləşdirir.Hər bir sözün öz işlənmə yeri vardır.(2, səh.127)

Gözəllik konseptinin tərkib hissəsi olan qrasiya, zəriflik, füsünkarlıq, ecazkarlıq kimi terminləri rus və azərbaycan dillərində rəngarəng məna çalarları yaradır.Qrasiya hərəkət dməkdir.Rus dilində çox geniş yayılmış ifadə azərbaycan dilində daha çox süzgünlük termini ilə əvəz edilir.Qrasiya hərəkətlə bağlıdır ki, daha çox hərəkətdə olan gözəllikdir.Lakin bu hərəkət süzgün, asta və eyibsiz olmalıdır.Daha çox qadın gözəlliyini, quşların gözəlliyini əhatə edir.Məs: Durnaların göydə qanad çalıb uçması, yaşılbaş sonanın göldə üzməsi, ceyranın süzgün baxışı və duruşu, qadının incə rəqsi və davranışı aiddir.Şifahi xalq ədəbiyyatında daha çox aşıq yaradıcılığında qrasiyadan söhbət açmaq olar.Klassik ədəbiyyatda qəzəllərdə təsvir edilən qadın obrazları və onlara məxsus olan hərəkətlərdə qrasiyadan söhbət açmaq olar.Məs: Aşıq Ələsgərin yazdığı şeirdə qaş və göz hərəkətləri qrasiyanı diqqətimizə çatdırır.

Cilvələndi tovuz kimi
Qarşıdan bir can yeridi
Abad könlümün evini
Dayanmadı mətləb açım.
Qəsd elədi cana keçdi
Naz elədi işvə satdı

Eylədi viran,yeridi Qəmzələri qana keçdi
Qaş oynatdı, bir ox atdı
Bağrıma peykan yeridi.

Aşıq Ələsgər qadının yerişini, baxışını və davranışını təsvir edərkən orada biz qrasiya görə bilərik.Qrasiya təkcə insana məxsus olan hərəkət deyil eyni zamanda təbiətdəki digər canlılar aləminə də aidir.Qrasiya gözəlliyin zirvəsi və ahəngdarlığıdır.Məhz onun sayəsində gözəllik daha geniş məna kəsb edir.İnsanın hərəkəti lakin incə, zərif olan hərəkəti şair və aşiqların qələm obyektinə çevrilmişdir. (2,səh. 138-139)

Qrasiya hərəkətdə olan gözəllikdirsə,zəriflik hərəkətsiz,dəyişməyən gözəlliyi təsvir edir.Zəriflik daha çox incəsənətdə, xalçaçılıqda, rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda, bədii ədəbiyyatda özünü büruzə verir.Məs: Çini qabların bəzədilməsində, xalçaçılıqda incə naxışlar və ilmələr, bədii ədəbiyyatda insanın dəyişməz üz cizgiləri, xüsusən qadının üz cizgiləri və s. daxildir.

Etnokulturologiyada dünyanın dil mənzərəsi qismində atalar sözü və zərbi məsəllər də gözəllik bir dəyər kimi qiymətləndirir.Hər bir xalqın istər azərbaycan istərsə də rus xalqının qədim milli etnik təfəkküründə gözəlliyin vəsfi ümumidir.Burada gözəllik bir güc, silah,dəyər,mənəvi-əxlaqi dəyərdir.Hər iki xalqın atalar sözü və zərbi məsəllərində daxili-mənəvi gözəllik üz gözəliyindən üstün olduğu qeyd edilir.Ağlın gözəlliyi hər şeydən üstün olduğu qeyd edilir. Məs:

Красавице ум не помеха. Красота приглядится,
а ум пригодится. Краса до венца, а ум до конца.
Красота мужчины – ум, красота – ум жен-
щины. (5,səh 351)

Rus şifahi ədəbiyyatında atalar sözü və məsəllərdə üz gözəlliyi ilə bərabər qəlb gözəlliyindən söhbət açılır.Qəlbin və ağlın gözəlliyi daha üstün olduğu qeyd edilir.

Красота в ущерб благородству – не
красота, а красивость. Скромность красит
человека. Красива пава перьем, а жена –
нравом.

Bizim təfəkkürümüzdə gözəllik haqqında oxuduğumuz elmi işlər, kitablar və monoqrafiyalar müəyyən fikir formalaşdırır.Gözəlliyin bizim yaşam tərzimizə, düşüncəmizə, tərbiyəmizə, əxlaqımıza, insanlarası davranış qaydalarına təsiri olaraq insanlıq və insaniyyətlik formalaşdırır.Gözəllik konseptinin tədqiqi bizə həyata sevgi və yaşamağa, yaratmağa həvəs verir.Zahiri və daxili-mənəvi gözəlliyi daha dərindən araşdırarkən yüksək etik,estetik dəyərlərə sahib olmağın yollarını öyrənirik.Məs: Daxili-

mənəvi və əxlaqi gözəlliyin tədqiqi sağlam və düzgün tərbiyə edilmiş gənclik yetişdirməkdə yardım edəcək.Gənclərimiz bizim ulularımızın bizə yadigar qoyub getdiyi mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizi möhkəmləndirəcək.Mənəvi dəyərlər və əxlaqi dəyərlərin özü olan daxili gözəllik düzgün tərbiyə formalaşdırır ki,insan davranış və danışığını düzgün nizamlayır.İnsanda onu məhvə sürükləyən mənfi keyfiyyətləri özündə tərbiyə edərək pisliyə qalib gəlir.Onun daxilində olan ziyankarlıq etməyə sövq edən və onu pisliyə sürükləyən nəfsə qalib gəlir.Nəfs insanı, cinayətə, zinaya, qəddarlığa,mənəviyyatsızlığa, ədalətsizliyə, ağılsızlığa meyl edir.Gözəliyin hər iki formasını zahiri və daxili gözəlliyi tədqiq edərkən biz düzgün və doğru olan keyfiyyətlərə sahib olmağa başlayırıq.Bizim ağlımız, düşüncəmiz, mənəviyyatımız, tərbiyəmiz və elmimiz gözəlləşir.

Müasir dövrdə məhz bizim üçün lazım olan ən böyük dəyər, daxili-mənəvi gözəllikdir.Daxili və mənəvi gözəllik insanlığı və insan övladını qiymətli göhvərə çevirir.Onu heyvanlar aləmindən fərqləndirir.İnsanlığı ölməyə qoymur.Onu yaşamağa,yaratmağa həvəsləndirir.İnsanı qan tökməməyə, can almamağa, qəddarlıq etməməyə, qul haqqını yeməməyə, vicdanlı və imanlı olmağa çağırır.Bunlar olarsa bəşəriyyət daimi mövcud olacaq.Gözəlliyin özü elə bundadır.

Ədəbiyyat

1.Arzu Niftəliyeva.Linqvokulturologiyaya giriş.Monoqrafiya.Bakı : Mütərcim , 2017, 128 s.

2.Hüseyn Əlizadə.Estetika.Bakı: Elm , 2007, 380 s.

3.Sevinc Şahhüseynova. Estetika. Bakı :Zərdabi MMC , 2015, 344 s.

4. Mehri Gholamreza Hossein oğlu. İslam estetikası və incəsənət [Mətn] : fəls. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 7211.01 G. H. Mehri ; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, BDU.- B., 2016.- 142 s.

5. Филология Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2012, № 6 (1), с. 350–353

Summary

The article discusses the role and importance of the concept in the history of thought in world linguistics. Information is given about the shades of meanings created by the concept of beauty and its possibilities of expression in linguistics, literature, aesthetics, culturology. The analysis of the internal and external forms of beauty, in the meaning of inner beauty and outer beauty.

Резюме

В статье рассматриваются роль и значение концепта в истории мысли в мировой лингвистике. Дана информация об оттенках смыслов, создаваемых понятием красоты и возможностях его выражения в языкознании, литературе, эстетике, культурологии. Анализ внутренней и внешней формы красоты, и значение внутренней красоты и внешней красоты.

İXTİSASLAŞMIŞ OMBUDSMAN TƏSİSATLARI

Töhfə Abdullayeva Etibar qızı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
tohfa.abdullayeva1@gmail.com

Xülasə

Dövlətlərin insan hüquqları üzrə beynəlxalq öhdəlikləri onlardan öz ərazilərində və yaxud yurisdiksiyalarında olan şəxslərin insan hüquqlarına hörmət etmələrini, hüquqlarının pozuntusundan müdafiə etmələrini və hüquqların müdafiəsi sahəsində müəyyən tədbirlər görməyi tələb edir. Dövlətlər üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsi baxımdan insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində daxili mexanizmlər müəyyən edərək, insan hüquqlarının qorunması sahəsində fəaliyyət göstərən orqanlar təsis edirlər. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində təkmil mexanizm olaraq ombudsman təsisatı çıxış edir. Ombudsman institutunun isə fəaliyyəti ölkələrin qanunvericiliyindən asılı olaraq mərkəzləşdirilmiş və ya ixtisaslaşmış (parlament ombudsmanı, uşaq ombudsmanı, səhiyyə ombudsmanı, biznes ombudsmanı və s.) qurumlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Açar sözlər: hüquq, müdafiə, ombudsman, şikayət.

SPECIALIZED OMBUDSMAN INSTITUTIONS

Abstract

States' international human rights obligations require them to respect the human rights of persons in their territories or jurisdictions, to protect them from violations of their rights, and to take certain measures to protect their rights. In order to fulfill their obligations, states establish internal mechanisms for the protection of human rights, establishing internal mechanisms for the protection of human rights. The ombudsman institution is an improved mechanism in the field of human rights protection. The activity of the ombudsman institution is carried out through centralized or specialized bodies (parliamentary ombudsman, children's ombudsman, health ombudsman, business ombudsman, etc.) depending on the legislation of the country.

Keywords: law, defense, ombudsman, complaint.

СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫЕ ИНСТИТУТЫ ОМБУДСМЕНА

Резюме

Международные обязательства государств в области прав человека требуют от них уважения прав человека лиц на их территории или юрисдикции, защиты их от нарушений их прав и принятия определенных мер для защиты их прав. В целях выполнения своих обязательств государства создают внутренние механизмы защиты прав человека, устанавливая внутренние механизмы защиты прав человека. Институт омбудсмена является усовершенствованным механизмом в сфере защиты прав человека. Деятельность института омбудсмена осуществляется

через централизованные или специализированные органы (парламентский омбудсмен, детский омбудсмен, омбудсмен по здравоохранению, бизнес-омбудсмен и др.) в зависимости от законодательства страны.

Ключевые слова: закон, защита, омбудсмен, жалоба.

Giriş. Dövlətlərin inkişaf etməsi və səlahiyyətlərinin genişlənməsi ilə idarəetmədə, xüsusilə də insan hüquqları sahəsində nəzarət edən mövcud mexanizmlər kifayət qədər effektiv olmadığından yeni nəzarət üsulları yaradılmağa başlandı. 18-ci əsrdə İsveçdə məhkəmə, siyasi, inzibati və ictimai nəzarətlə yanaşı, ombudsman institutu vasitəsilə nəzarət mexanizmi yarandıqdan sonra müxtəlif dövrlərdə bu institut yüzdən çox ölkədə tətbiq olunmağa başlamışdır. Ombudsman təsisatı özünəməxsus xüsusiyyətləri, çevikliyi və ictimai struktura yaxınlığı ilə digər nəzarət orqanlarından fərqlənir. Ombudsman institutu məhkəmə sistemi kimi müstəqil, lakin daha az formal xarakterli, daha sürətli işləyən, asan müraciət prosesi olan, eyni zamanda idarəetmədəki pozuntuları müəyyən edən və bu sahədə tövsiyələr verən bir qurum kimi qiymətləndirilə bilər.

Ombudsman institutu təsis edildiyi vaxtdan etibarən qanunun aliliyinin gücləndirilməsi və demokratikləşmə elementi kimi qəbul olunmuşdur. Qurumun populyarlığının artması ilə əlaqədar olaraq, ədliyyə sistemindən kənarda yaradılmış bütün şikayət orqanlarına ombudsman adı verilməyə başlanmışdır. Bu gün dünya təcrübəsində beynəlxalq, dövlət və yerli səviyyələrdə fəaliyyət göstərən ombudsmanlarla yanaşı, ixtisaslaşdırılmış ombudsmanlara da rast gəlinir. [1]

Ombudsmanlıq institutunun fəaliyyət sahəsi və məqsədləri baxımdan aşağıdakı növlərini fərqləndirə bilərik:

Ümumi təyinatlı Ombudsman; dövlət idarəetmə təşkilatlarının bütün hərəkət və hərəkətsizliklərindən yaranan problemlərlə bağlı şikayətləri araşdıran və onların həlli yollarını tapmağa çalışan, konkret bir fəaliyyət sahəsi ilə məhdudlaşmayan qurumdur. Ümumi təyinatlı ombudsmanlar milli, yerli və ya regional səviyyədə fəaliyyət göstərə bilər.

Tək və ya xüsusi təyinatlı Ombudsman; bu tip ombudsmanın nəzarəti konkret ictimai sahədə xidmətlərdən irəli gələn şikayətlərlə bağlı olur. Xüsusi təyinatlı ombudsmanlara misal olaraq uşaqlar, səhiyyə, silahlı qüvvələr, polis, həbsxanalar, əlillər, istehlakçılar və ya tələbələrin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyət göstərən ombudsmanları nümunə göstərmək olar. Almaniyada hərbi ombudsman, Norveç və İsveçdə yetkinlik yaşına çatmayanlar üzrə ombudsman, Kanadada həbsxana ombudsmanı xüsusi təyinatlı ombudsman institutlarına misaldır.

Beynəlxalq və fövqəlmilli Ombudsman; texnoloji inkişafın artması ilə ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqə artmış və müvəffəqiyyətli bir qurum olan ombudsman təsisatı İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq təsisata çevrilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa İttifaqı, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi bir çox beynəlxalq təşkilatlarda çalışan işçilərin şikayətləri ilə məşğul olan ombudsmanlar mövcuddur. Millətlərüstü ombudsmana misal olaraq 1995-ci ildə Avropa İttifaqı çərçivəsində 1992-ci il Maastrixt müqaviləsinə uyğun olaraq yaradılmış Avropa

Ombudsmanını göstərmək olar. Bu qurum Avropa Birliyinə üzv olan ölkələrdə yaşayan insanların Avropa Birliyi qurumlarından irəli gələn şikayətlərini araşdırmaq və həll yolları hazırlamaq üçün yaradılmışdır. [2]

Parlament Ombudsmanı; qanunverici orqan tərəfindən təyin olunan və səlahiyyətlərini qanunvericilik orqanından alan bu ombudsman təsisatı bir çox ölkələr tərəfindən tətbiq olunur. Parlament ombudsmanı vətəndaşların mərkəzi inzibati orqandakı qurumlarda, onun adından fəaliyyət göstərən aparatlarda və ya digər orqanlarda məruz qaldıqları haqsızlıqlardan şikayət etdikləri qurumdur. Parlament ombudsmanını tətbiq edən ölkələr arasında ümumi cəhətlər olsa da, fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur. Ombudsmanın seçimi, vəzifələri və səlahiyyətləri ölkədən ölkəyə dəyişən xüsusiyyətlər sırasındadır. İsveç, İngiltərə, Fransa və Danimarka və s. parlament ombudsmanının tətbiq edildiyi ölkələrə missal ola bilər. [3]

Yerli İdarəetmə Ombudsmanı; müəyyən bir bölgənin ehtiyaclarını ödəmək üçün xalq tərəfindən formalaşan muxtar bir qurum kimi fəaliyyət göstərir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının ombudsmanına ehtiyac olub-olmaması ilə bağlı müzakirələr uzun müddət davam etsə də, Parlament Ombudsmanının yerli səviyyədə göstərilən xidmətlərdən irəli gələn şikayətləri yönləndirə biləcəyi, həmçinin vətəndaşların hüquqlarını təmin edə biləcəyi bir qurum olaraq hökumətin yerli nümayəndəsi kimi təsis edilmişdir. Yerli idarəetmə ombudsmanı ilk dəfə 1974-cü ildə İngiltərədə tətbiq edilmişdir. Böyük Britaniyanın yerli hökumət ombudsman institutu yerli səviyyədə ətraf mühitin sağlamlığı, təhsil, nəqliyyat, mənzil problemləri, sosial xidmətlər, məhəllə problemləri və s. ilə bağlı şikayətləri araşdırır. Bundan əlavə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının ombudsmanı yerli özünüidarə şurasının qəbul etdiyi qərarların qanunvericiliyə uyğun olub-olmamasına da nəzarət edə bilər.

Uşaq Ombudsmanı; ombudsman modelləri arasında uşaq ombudsmanı mühüm yer tutur. Uşaqlar cəmiyyətin ən həssas fərdlərindən olmaqla onların müdafiəsinə xüsui ehtiyac duyulur. Ombudsman tərəfindən uşaqlara baxımsızlıq, məişət zorakılığı və ya dilənçiliyə, məcburi əməyə cəlb edilmə, cəmiyyət və ya ailə üzvləri tərəfindən pis rəftar, təhsil hüququndan məhrumetmə kimi problemlərə qarşı bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Dünyada uşaq ombudsmanı institutu ilk dəfə 1981-ci ildə Norveçdə tətbiq edilmişdir. Qurumun məqsədi uşaqların fiziki və əqli cəhətdən sağlam mühitdə böyüməsinə və şəxsiyyətə çevrilməsinə kömək etmək, maarifləndirici proqramlar vasitəsilə cəmiyyətdə təbliğat həyata keçirməkdir. [4]

Səhiyyə Xidmətləri Ombudsmanı; Səhiyyə xidmətləri üzrə ombudsman bu institutun ən yeni modellərindən hesab olunur. Avropa ölkələrində və ABŞ-da xəstələrin hüquqlarını qorumaq üçün. Sasəhiyyə ombudsmanının fəaliyyət göstərməsi pasiyent yönümlü xidmət yanaşmasına keçməklə xəstələrin məlumatlılığının artırılmasına kömək edir. Bundan əlavə, bu sahədə ixtisaslaşmış qurumun mövcudluğu ilə səhiyyə sektorunda çalışan işçilərin şüurluluğu və məsuliyyətləri artır, onlar daha səmərəli işləməyə sövq edilir. Bir çox ölkələrdə tətbiq edilən səhiyyə xidmətləri ombudsmanının funksiyaları, səlahiyyətləri və vəzifələri bir-birindən fərqlidir. Səhiyyə ombudsmanlarının bəziləri

institusional səviyyədə, bəziləri mərkəzi, digərləri isə yerli səviyyədə fəaliyyət göstərir. Səhiyyə Xidmətləri Ombudsmanını tətbiq edən ölkələrə İngiltərə, Danimarka, Norveç, Şotlandiya, Uels və s. misal göstərə bilərik.

Mətbuat ombudsmanı; mətbuatda gedən xəbərlərin və bəyanatların Mətbuat Etikası qanunvericiliyinə uyğunluğuna nəzarət etmək məqsədilə bəzi ölkələrdə Mətbuat Ombudsmanı yaradılaraq tətbiq edilməyə başlanmışdır. Fiziki şəxslər hüquq və azadlıqlarını pozan media məlumatları ilə bağlı mətbuat ombudsmanına ödənişsiz müraciət edə bilərlər. Mətbuat Ombudsmanı xəbərləri, proqramları və radio verilişlərini həqiqilik, ədalətlilik və qərəzsizlik baxımından araşdırır, mətbuatın etik prinsiplərinə əməl etməyən, nəşrlər vasitəsilə ayrı-ayrı şəxslərə zərər vuran şəxs və ya təşkilatlara qarşı ombudsman tərəfindən inzibati cəzalar tətbiq edilir.

1980-ci ildə yaradılmış Xəbər Ombudsmanları Təşkilatı (Organization of News Ombudsmen- ONO) azad, müstəqil və hesabatlı media üçün beynəlxalq qeyri-kommersiya təşkilatıdır. ONO qəzetlərdə və digər KİV-lərdə mətbuat ombudsmanının rolunun tanınması, standartların yaradılması və nümayəndələr üçün şəraitin yaxşılaşdırılması, üzvlər arasında təcrübə, məlumat və ideya mübadiləsi üçün forumların təşkili və nəşriyyatlar, mətbuat şuraları və digər peşəkar təşkilatlarla əlaqələrin inkişafı, xüsusi maraq qrupları üçün spikerlər hazırlayır və medianın suallarını cavablandırmaq üçün illik konfranslar təşkil edir. Argentina, Belçika, Kanada, Kolumbiya, Çexiya, Danimarka, Estoniya, Finlandiya, Almaniya, Hindistan, İsrail, Yaponiya, Meksika, Hollandiya, Cənubi Afrika, İsveçrə, Türkiyə, ABŞ və s. ONO-ya üzv dövlətlərdir. ONO-nun təşkil etdiyi görüşlərdə problemlər müzakirə edilərək, onların həlli üçün iştirakçı mətbuat ombudsmanlarından rəylər alınır. [5]

Cəzaçəkmə müəssisələrində ombudsman; məhbusların və nəzarət altında olan şəxslərin daxil olan şikayətlərini araşdırmaq, müəssisələrə nəzarət etmək və məhbusların şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün yaradılmışdır. Həbsxana ombudsmanının ilk dəfə hansı ölkədə tətbiq edildiyi məlum olmasa da, Amerika Birləşmiş Ştatlarının 1973-cü ildə İndiana ştatında, 1975-ci ildə Miçiqan ştatında həbsxanaya cavabdeh olan ombudsman olduğunu söyləmək olar. 2005-ci ildə Şimali İrlandiyada Həbsxana Ombudsmanı Ofisi, 2010-cu ildə isə Şotlandiyada Həbsxana Ombudsmanı təsis edilmişdir.

İstehlakçı Ombudsmanı; Ombudsman təsisatının yarandığı İsveçdə istehlakçılara qarşı haqsızlıqların qarşısını almaq və onların hüquqlarını qorumaq məqsədilə ilk istehlakçı ombudsmanı 1971-ci ildə təyin edilmişdir. İstehlakçı ombudsmanı müştərinin aldadılması və çaşdırılması, korrupsioner və ya saxta mal və xidmətlərin təqdim edilməsinin qarşısının alınması sahəsində fəaliyyət göstərir. İstehlakçı ombudsmanı olmayan ölkələrdə bu istiqamətlə fəaliyyət göstərən fondlar, assosiasiyalar, ictimai qurumlar mövcuddur. İsveç, Norveç, Finlandiya və ABŞ-da istehlakçı ombudsmanı tətbiq edilir.

Universitet Ombudsmanı; tələbələrin təhsil həyatı boyu qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün yaranmışdır. Tələbə ombudsmanı tələbələrlə universitet və onun əməkdaşları arasında yaranan mübahisələrin həlli ilə məşğul olur. Tələbə ombudsmanı

problemlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkən tələbələrə köməklik edir, təhsildə ləngimələrə səbəb ola biləcək problemlərlər barədə professor-müəllim heyətinə xəbərdarlıq edir. Tələbə ombudsmanı ilk dəfə ABŞ-da yaradılmışdır, hazırda Kanada, İspaniya, Hollandiya kimi ölkələrdə də tətbiq edilir. [6]

Biznes ombudsmanı; Biznes mühitinin sürətli inkişafı bu sahədə insan hüquqlarının realizəsi məsələsinində ortaya çıxan problemlərin həll edilməsi baxımdan biznes ombudsmanı özəl şirkətlər, qeyri-kommersiya təşkilatları və ya dövlət orqanları strukturunda yaradılmaqla fəaliyyət göstərir. 16 iyun 2011-ci il tarixdə BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası qlobal səviyyədə biznes sahəsində insan hüquqları baxımından korporativ məsuliyyət çərçivəsini müəyyənləşdirən Biznes və İnsan Hüquqlarına dair Rəhbər Prinsipləri (Guiding Principles for Business and Human Rights (UNGPs)) qəbul etmişdir. [7]. Həmin prinsiplər əsasında dövlətlərin insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət etmək, qorumaq və yerinə yetirmək üzrə mövcud öhdəlikləri; bütün qüvvədə olan qanunlara riayət etmək və insan hüquqlarına hörmət etmək tələb olunan ixtisaslaşdırılmış funksiyaları yerinə yetirən cəmiyyətin ixtisaslaşmış orqanları kimi biznes müəssisələrinin rolu; hüquq və öhdəliklərin müvafiq və effektiv müdafiə vasitələrinə uyğunlaşdırılması ehtiyacı ilə bağlı məsələlər müəyyən edilir.

Nəticə. Ombudsman təsisatı konstitusiya quruluşunun keyfiyyətinin və qanunun aliliyinin təmin edilməsində mühüm mexanizmdir. Bu gün "Ombudsman" sözü təhlükəsizlik, müdafiə və azadlıq anlayışlarını yada salır. İnsan hüquqlarını, müstəqilliyini və neytrallığını dəstəkləmək və qorumaq üçün bu qurumun statusunun, hüquq və vəzifələrinin dairəsinin möhkəm qanunvericilik bazasına söykənməsi vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında ombudmanın fəaliyyəti mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış ombudsman təsisatlarından hər hansı biri mövcud deyildir. Lakin Ombudsman aparatında BMT-nin çoxsaylı tövsiyələri nəzərə alınmaqla sadalanan ixtisaslaşmış ombudsman institutlarının fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq yaradılmış sruktur bölmələr (qaçqınlar, məcburi köçkünlər, uşaqlar, əlilliyi olan şəxslərlə bağlı fəaliyyət, Biznes və İnsan Hüquqları sahəsində İşçi qrupu və s.) müvafiq sahələrdə daxil olan müraciətlərin araşdırılmasını və cavablandırılmasını həyata keçirir.

İxtisaslaşmış ombudsmanların üstünlüyü isə müstəqillik, qeyri-rəsmilik, qərəzsizlik (və ya neytrallıq) və məxfilik kimi təməl prinsiplər [8] əsasında konkret sahədə fəaliyyət göstərmələri və müvafiq sahədə vətəndaşların hüquq pozuntuları ilə bağlı şikayətlərinin operativ surətdə qiymətləndirilərək öz həllini tapmasıdır.

Ədəbiyyat

1. TEMİZEL, Zekeriya. “Yurttaşın Yönetime Karşı Korunmasında Bağımsız Bir Denetim Organı Ombudsman”, IULA Yerel Yönetimler Birliği Yayınları., Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, IULA-EMME, 1997. İstanbul.
2. Sezen, S. Ombudsman: Türkiye İçin Nasıl Bir Çözüm? Amme İdare Dergisi, 2001.
3. Özden, K. Ombudsman; Yeni Bir Yönetim Anlayışı İçin Bir Model. İstanbul: Tasam Yayınları. 2005.
4. Miruktamova Feruza Lutfullayevna. Institute of children's ombudsman as a mechanism of protection of juveniles' rights. International Journal of Law. Volume 2; Issue 5; September 2016.
5. https://www.newsombudsmen.org/

6. RYAN SMITH. A Brief History of the Student Ombudsman: The Early Evolution of the Role in US Higher Education, Journal of the International Ombudsman Association.2020.
7. Guiding Principles on Business and Human Rights, New York and Geneva, 201792.
8. Wesley, Margo, The Compleat Ombuds A Spectrum of Resolution Services, CPER Journal No. 166 (June 2004).

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Məmmədli Gülçin Elxan qızı

OYU
glcnmli16@gmail.com
Elmi rəhbər: Fil.ü.f.d.Sevinc Qəmbərova

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, nitqin aydınlığı, zənginliyi, yığcamlığı
Keywords: speech culture, clarity of speech, richness, conciseness
Ключевые слова: культура речи, ясность речи, насыщенность, лаконичность

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Xüsusən, ziyalıların nitq mədəniyyətinə sahib olmaları vacib sayılır. Yazıçılar, müəllimlər, aktyorlar, bədii söz ustaları nitqin təsirliyi, obrazlılığı, ifadəliliyi, məntiqiliyi, zənginliyi ilə fərqlənməlidirlər.

İnsanları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, ünsiyyətə girmək, təmasda olmaq lazımdır.

Antik dövrün böyük filosofu Sokrat həmişə deyərmiş: " Ey insan, danış səni tanıyım". Həzrət Əli buyururdu ki, hər kəs öz dilinin altında gizlənib. Danışmayınca onun ağıllı və ya ağılsız olması məlum olmur.

Maraqlı və canlı danışıq aləmi səslərin deyiliş tərzi, işlənmə forması ilə çox bağlıdır. K.S.Stanislavskinin dediyi kimi, "sadə və gözəl danışığı bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var".

Tarixi inkişafın bütün dövrlərində nitqə, onun gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirilmiş, qiymət verilmişdir. Bir latın atalar sözündə deyilir ki, şair anadan şair doğulur, natiqlər isə tədricən yetişir. Buradan aydın şəkildə bəlli olur ki, gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazanılır və hər kəsin özündən asılıdır.

Yaxşı, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq və s. Yazılı nitq mədəniyyəti probleminə həmçinin orfoqrafiya qaydalarına və durğu işarələrindən düzgün istifadəyə əməl edilməsi də daxildir. Bunlar hamısı birlikdə etalon səviyyəli nitqi yaradır ki, bu nitqə yiyələnənlər natiqlik sənətində, müəllimlik fəaliyyətində və digər sahələrdə böyük uğurlar qazanırlar.

Nitqin aydınlığı: Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Nitqin aydınlığı üçün əsas amil danışanın (eləcə də oxuyanın və yazanın) nitq obyekti haqqında mükəmməl məlumata malik olmasıdır. Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də dili, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirir: "Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşıq

şəxsin fikri də dolaşıqdır. Doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur".

Düzgün olmayan tələffüz- səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi,məzmuna, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s.də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Normal nitq tempindən yavaş və ya əksinə, iti danışanlara təsadüf etmək çətin deyildir. İtı templə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. K.S.Stanislavski bu cür nitq haqqında demişdir: " Səsləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağzının yerində qulağı, qulağın yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır. Əvvəli aydın deyilməyən söz başı əzilmiş adam kimidir. Sonu eşidilməyən söz isə mənə ayaqları kəsilmiş adamı xatırladır. Ayrı-ayrı hərf və hecaların buraxılması əzilmiş burun, çıxarılmış göz və ya diş, kəsilmiş qulaq və bu kimi şikəstliklər təsirini bağışlayır".

Nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Diksiya latınca "dictio" sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir.

Nitqin yığcamlığı: Yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın, lakonik şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Böyük sənətkarlar yığcamlığın istedadla bağlı olduğunu göstərirlər. İstedadla bağlı olan yığcamlıq söz söyləyəndən deyəcəklərini ölçüb-biçib, geniş mətləbləri yığcam şəkildə deməyi, vaxt almamağı, təkrarçılıqdan qaçmağı, məlum olanları yenidən xatırlatmamağı, başqalarını yormamağı tələb edir.

Hələ vaxtilə böyük Nizami yazırdı: Sözün çoxsa əgər çalış az olsun
Yüz sözün yerində bir kəlmə qalsın.

Yığcam nitq danışandan dərin bilik, zəngin lüğət ehtiyatı tələb edir. Burada fikir geniş, sözlər az, məna dərin olmalıdır. Hər kəs özünün və başqasının danışığına (eləcə də yazısına) bu cəhətdən tənqidi münasibət bəsləməli, imkan daxilində yığcam, həm də məntiqi danışmağı bacarmalıdır.

Nitqin təmizliyi: Danışıq normalarından kənara çıxmayan,yararsız yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda və qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq adlanır. Nitqin təmizliyini qoruyub saxlamaq aşağıdakılara əməl olunmalıdır.:

1) Nitqdə dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışıq tərzinə yol verilməməlidir. Dialekt sözləri müəyyən ərazi ilə hüdudlanmış yerli əhalinin ümumxalq dilidir.

2) Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar aradan qaldırılmalıdır. Bəziləri danışıq zamanı qurmaq istədikləri cümlələri tamamlaya bilmir, zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən danışam yersiz fasilələr etmək məcburiyyətində qalır, mətnlə əlaqəsi olmayan sözlər, ifadələr işlətməli olur: türkün məsəli, adını sən de, şeydir, canım sənə desin və s.

3) Arqo və Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi məqbul sayılmamalıdır. Jarqonlar hər hansı ictimai qrupun, zümrənin istifadə etdiyi şərti

danışıq, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən söz və ifadələrdir. Jarqonlar dilə ağırlıq gətirir, fikri dolaşıq edir. Arqo müəyyən təbəqənin və ya məhdud bir qrupun işlətdiyi, öz aralarında danışığın mahiyyətini digərlərindən gizli saxladıqları, başqalarının başa düşmədiyi şərti söz və ya ifadədir

4) Mədəni danışıqda başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğışlara, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə yer verilməməlidir.

Nitqin münasibliyi: Münasiblik istər işgüzar, istər akademik kommunikasiyada geniş və dar mənada izah edilir. Geniş mənada nitqin etik və ünsiyyət normalarını, situasiyanı, bütövlükdə vəziyyətin müvafiqliyini, dar mənada nitqin və ya mətnin uyğunluğunu əks etdirir. Nitqin münasibliyini şərtləndirən amillər içərisində aşağıdakılar daha

önəmlidir:

1.Mövzunun (fikrin) məzmununa uyğun dil materialının seçilməsi;

2.Dil vasitələrinin nitqin məqam və şəraitinə uyğunluğu;

3.Nitq üslubundan asılı olaraq, dil vasitələrinin məqsədəuyğunluğu;

4.Dil materialının natiqin şəxsiyyətinə, savadına, dünyagörüşünə, sənətinə uyğunluğu.

Nitqdə münasiblik yaratmaq üçün tabu və evfemizmlərdən də istifadə

olunur. Tabu ədəbsiz sayıldığına görə işlənməsi münasib olmayan, kobud, yasaq, ictimai qınaq məzmunlu, əksəriyyəti qadağan olunmuş söz və ifadələrdir.Məsələn, əski inama görə, yeni doğulan uşağı şər qüvvələrdən, pis nəfslərdən qorumaq üçün adını qoyanda qulağına pıçıldayır, rəsmi adını ailə üzvlərindən başqa heç kəsəbildirmirdilər.Təkcə uşaqların yox, ailənin qadınının, kişisinin adını çəkmək də yasaq olmuşdur, bu ənənə indi də qalmaqdadır: “arvad” əvəzinə uşaqların anası, ömür-gün yoldaşı, “ər” əvəzinə uşaqların atası, evin sahibi, həyat yoldaşı, “oğul, qız” əvəzinə gədə,nökəriniz,qulluqçunuz,evdəkilər ifadələri ilə evfemizmləşdirilir. bağlıdır.Tabular müxtəlif şərait və məqamda işlədilir, evfemizmlər isə bu xoşagəlməz sözü mədəniləşdirmək, yüngülləşdirmək, yumşaltmaq məqsədi daşıyır.Məsələn:

Xəstələnmək-halı pisləşmək, əhvalı pozulmaq, özünü pis hiss etmək;

Qocalmaq-saqqalına dən düşmək, saqqalı ağarmaq, beli bükülmək;

Evlənmək-ayağı bağlanmaq, əl-ayağı yığılmaq, kəndirlənmək və s.

Nitqin zənginliyi: Nitqin zənginliyi bütün üslublar üçün səciyyəvidir. Lakin bədii və publisistik üslublarda nitq zəngin, elmi üslubda isə zəifdir. Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. Natiq hər hansı bir mətləbi aşkarlayarkən daha münasib sözlərdən-sinonimlərdən,antonimlərdən frazeoloji birləşmələrdən ,digər məcazlardan, intonasiya, üslubi vasitələr və s.-dən məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Sinonimlik nitqdə mühüm rol oynayır:

1) yersiz təkrarın qarşısını alır;

2) məqamına düşməyən sözü, ifadəni, cümləni daha məqbulu ilə əvəz etmək üçün zəmin yaradır;

3) fikrin ifadə tərzindəki yeknəsəqliyi aradan qaldırır, əlvanlığı təmin edir.

Nitqin zənginliyinin başlıca əlamətlərindən biri də onun məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitq o zaman maraqla dinlənilir ki, haqqında bəhs olunan məsələ yeni olsun, həm də hərtərəfli şəkildə,sübutlarla, həyati misallarla,dinləyicini qane edəcək bir formada şərh edilsin.

Nitqin düzgünlüyü: İlk növbədə cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik,leksik və qrammatik normaları pozulmamalıdır. Nitq mədəniyyəti qrammatik cəhətdən cümlələrin düzgün qurulması, sözlərin düzgün işlədilməsi, düzgün tələffüz edilməsi, fikrin aydın,dəqiq və məntiqi ardıcıllıqla ifadə etməyi bacarmaq deməkdir. Nitqin düzgünlüyü yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, nitq söyləyən şəxs bədii təsvir vasitələrindən,sinonimlərdən, obrazlı ifadələrdən, yeri gəldikcə atalar sözləri,zərb-məsəllərdən, aforizmlərdən məqamında bəhrələnsin. Deməli, nitqin düzgünlüyü üçün məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələr əsas götürülməklə ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiya, nitq fasilələri, məntiqi vurğu nəzərdə saxlanılmalıdır.

Nitqin ifadəliliyi: Nitq düzgün,təmiz,məntiqli olmaqla yanaşı həm də mənalı,təsirli və ifadəli olmalıdır. İşgüzar ünsiyyətdə ifadəlilik nitqin uyğun, uğurlu və effektli olması kimi qiymətləndirilir, əsas şərt orijinal olması, təkrarsızlığı, gözlənilməzliyi, yeniliyi və yaradıcı olmasıdır. İfadəliliyi nitqin digər xüsusiyyətlərindən fərqləndirən cəhəti bütün üslublara aid olmasıdır. Nitqin ifadəli olması müəyyən şərtlərlə bağlıdır: birincisi, nit müəllifinin şüurlu fəaliyyəti ilə əlaqədardır. İkinci şərt, müəllifin hazırlığıdır. Danışan və ya yazan bilməlidir ki, nə haqda danışır və ya yazır. Üçüncü şərt dili yaxşı bilmək və onun ifadəlilik imkanı ilə əlaqədardır.

Nitqin məntiqiliyi: nitqin məntiqiliyi onun kompozisiyası ilə tamamlanır. Bu danışandan bir neçə vacib şərti gözləməyi tələb edir:

1) Mümkün olduğu halda öz fikrini yığcam ifadə etməyi;
2) Fikrini çatdırarkən dinləyicinin diqqətini nitqin predmetinə yönəltməyi.

Mətn düşünülmüş, ciddi təşkil olunmuş struktura malik olmalı, cümlələr arasında məna əlaqəliliyi, bir fikirdən digərinə keçid məntiqi əks etdirməlidir; mətn hissələrə bölünməli (abzas, paraqraf, fəsil başlıqları və s.),cümlələrin həcmi məzmununa adekvat olmalı, tərkibinin ardıcıllığı gözləmilməlidir. Beləliklə, nitqin məntiqiliyi dəqiqlik, əlverişlilik, düzgünlük, zənginlik, ifadəlilik və s.digər nitq keyfiyyətləri ilə sıx bağlıdır.

MƏİŞƏT ZORAKILIĞININ ANLAYIŞI

Əlizadə Amaliya Eldar qızı,
BDU Cinayət hüququ və
kriminologiya kafedrasının
magistrantı.
amaliya.alizada01@gmail.com

Xülasə

Zorakılığa bu cür etinasız yanaşmanın əsas səbəblərindən biri də "zorakılıq" anlayışının və onun problemlərinin dəqiq tərifinin olmamasıdır. Bu məqalədə zorakılıq anlayışı verilir, məişət zorakılığı problemi də nəzərdən keçirilir. Onun növləri və yayılması qeyd olunur.

Açar sözlər: *məişət, zorakılıq, təsnifat, ictimaiyyət*

İnsanların doğulduğu, inkişaf etdiyi və bütün əsas ehtiyaclarını ödədiyi cəmiyyəti təşkil edən ən təməl vahid olan ailə həm də insanın yer üzündə özünü ən təhlükəsiz hiss etdiyi yerdir. Lakin son zamanlar mühüm məsələlərdən biri olan, həmçinin daha çox rast gəlinən məişət zorakılığı kimi problemlər nəticəsində ailənin artıq ən əsas funksiyalarından biri olan təhlükəsizliyi təmin edə bilmədiyini görürük. Bu baxımdan, həmçinin də hər il çox sayda insanların məhz zorakılıq nəticəsində öldürüldüyünü nəzərə alsaq, onda qeyd edə bilərik ki, məişət zorakılığı məsələlərinin cinayət-hüquqi araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

"Zorakılıq" anlayışı onu müəyyən edən insanlara və onların məqsədlərinə görə fərqli olsa da, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı zorakılığa belə anlayış verir: zorakılıq zərər vuracaq və ya nəticədə baş vermə ehtimalını artıracaq şəkildə hədələmə yaxud faktiki fiziki, psixoloji zərər, ölüm, inkişaf problemləri və ya məhrumiyyətləri özündə cəmləşdirən aktdır (3, s 8-12). Daha ümumi tərif etmək üçün, zorakılıq fərdlərin yaralanmasına, qorxudulmasına, qəzəblənməsinə və ya emosional olaraq sıxışdırılmasına səbəb olan davranış və ya yanaşmadır.

Məişət zorakılığı evlilikdə və ya birlikdə yaşanıldıqda rast gəlinən ən ümumi və ciddi problemlərdən biridir. Məişət zorakılığının səbəbkarı adətən ata və ya kişi partnyor olsa da, qurbanlar qayğıya ehtiyacı olan analar, qadınlar, uşaqlar, bacı-qardaşlar, qocalar və əlillər olur. Məişət zorakılığı çoxşaxəli problemdir. Əgər ailədə məişət zorakılığının bir növü yaşanırsa, bu, çox vaxt digər məişət zorakılığının da yaşandığına işarə ola bilər.

Zorakılıq anlayışı fərdin psixologiyasına xələl gətirən hər cür sözləri, rəftar və davranışları, eyni zamanda bir şəxsə fiziki güc tətbiq etməyi özündə ehtiva edən məna daşıyır. Başqa sözlə desək, zorakılıq anlayışı şəxsiyyətin əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin qarşısını almaq və ya məhdudlaşdırmaqla hər cür təzyiqi ehtiva edir. Zorakılıq həm uşaqlıqda, həm də yetkinlikdə sosiallaşma prosesində asanlıqla öyrənilə bilən bir fenomendir. Məişət zorakılığı sosiallaşma prosesi ilə nəsildən-nəslə ötürülür. Bu vəziyyət qeyri-sağlam cəmiyyətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Belə ki, zorakılığa

məruz qalan uşaqlar valideyn olduqda, öz uşaqlarına və ya ailə üzvlərinə oxşar reaksiyalar göstərə bilərlər (6, s 9).

Ən ümumi mənada zorakılıq fərdlərin fiziki və ruhi zədələnməsinə və ya əlilliyinə səbəb olan münasibət və davranışdır. Məişət zorakılığı münasibət və davranışların ailə daxilində reallaşmasıdır. Qadınlar və uşaqlar, nadir hallarda isə qocalar böyük ölçüdə məişət zorakılığının qurbanı ola bilərlər.

Bütövlükdə zorakılıq və xüsusən də məişət zorakılığı bütün dünyada getdikcə daha vacib sosial problem kimi qeyd olunur. BMT-yə görə, məişət zorakılığı "şəxsi həyatda, adətən cinsi əlaqə və ya qan qohumluğu ilə əlaqəli şəxslər arasında baş verən zorakılıq növü" kimi müəyyən edilir. Məişət zorakılığı ailənin hər bir üzvünün digər üzvlərinə qarşı törətdiyi bütün zorakılıq növlərini əhatə edir. Halbuki, sağlam cəmiyyətdə ailə hər bir şəxsə fiziki, emosional və maddi dəstək verilməlidir (7, s 189).

Məişət zorakılığı anlayışı dedikdə, ağlımıza döymək, vurmaq kimi fiziki şiddət növləri gəlir. Lakin ədəbiyyata nəzər saldıqda fiziki zorakılıq məişət zorakılığının ölçülərindən yalnız biridir. Ola bilsin ki, fiziki zorakılıq məişət zorakılığının göz ardı edilə bilməyəcəyi həddə çatdığı son mərhələ kimi görünür. Ailə Araşdırma İnstitutu tərəfindən məişət zorakılığının beş başlıq altında müzakirə edildiyi qeyd edilir. Bunlar aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. fiziki zorakılıq;
2. şifahi zorakılıq;
3. cinsi zorakılıq;
4. emosional zorakılıq.
5. iqtisadi zorakılıq.

Fiziki zorakılıq ailə üzvü tərəfindən fiziki gücdən istifadə etməklə yaralanma və ya zədələnmə riski ilə üz-üzə qoymaqdır. İtələmək, silləmək, yumruqlamaq, səndələmək, çimdikləmək, dişləmək, silkələmək, vurmaq, təpikləmək, saçdan sürükləmək, qolu bulamaq, əzalarını sındırmaq, yandırmaq, döymək, boğmaq, bıçaqlamaq və ya silahla hücum etmək, azadlıqdan məhrum etmək və ya məhdudlaşdırmaq, öldürmək, fiziki hücum kimi hallar fiziki zorakılığı əhatə edir. Fiziki zorakılıq dedikdə ağıla gələn bu davranışlarla yanaşı fiziki şiddət daxildir. Buraya qurbanla aktiv fiziki təmas tələb etməyən davranışlar, məsələn, fərdin yemək, içmək, su və tualet kimi əsas ehtiyaclarına, müalicə almasına mane olmaq və sair kimi hallar aid edilir.

AR Cinayət Məcəlləsinin işgəncə(113); qəsdən adam öldürmə (120); qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma (126); qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma (127); qəsdən sağlamlığa yüngül zərə vurma (128); əzab vermə (133); qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə (145); qadını nikaha daxil olmağa məcbur etmə (176-1) maddələri fiziki zorakılıqla bağlı cinayət məsuliyyətini özündə ehtiva edir.

Şifahi zorakılıq, tez-tez həm də şifahi təhqiri ifadə edir. Bu, zorakılığın ümumi formasıdır. Zorakılığın bu növünə, ittiham, incidən, şifahi təhdid, əmr vermək, əhəmiyyətsizləşdirmək, unutmaq, susdurmaq, ittiham etmək, ad çəkmə, açıq tənqid daxildir. Şifahi zorakılıq ailə üzvlərindən birinin və ya bir neçəsinin ailə üzvlərindən birini və ya

hamısını şifahi şəkildə təhqir etməsi, jarqon məzmunda tənqid etməsi, söyüş söyməsi, hədələməsi, sorğu-sual edilməsi, qışqırması, alçaldıcı ləqəblə çağırılması, ələ salınması, təhqir edilməsi, alçaldılmasıdır.

Şəxsin kütləvi çıxışlar zamanı, habelə kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə və ya kütləvi informasiya vasitəsində ən azı iki nəfər kənar şəxsin görüb, eşidib və qavraya biləcəyi şəraitdə başqa bir şəxsin şərəf və ləyaqətini nalayiq formada alçaltması Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 148-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət tərkibi yarada bilər.

Emosional zorakılıq fiziki zorakılıqdan çox daha mürəkkəb və gözə dəyməzdir. Fiziki zorakılığın daha pis nəticələrə gətirib çıxardığına dair geniş yayılmış bir inanc olsa da, emosional və şifahi zorakılığın ailə münasibətlərinə vurduğu psixoloji zərər daha dərin ola bilər. Emosional zorakılığın ədəbiyyatda "zehni zorakılıq" kimi istifadə olunan ölçüsü də ola bilər. Psixi zorakılıqda, həyat yoldaşı və ya otaq yoldaşı, uşaqların dini inancını və ya həyat fəlsəfəsini dəyişməyə məcbur etmək, inancını və həyat fəlsəfəsini ələ salmaq şəklində baş verə bilər (11, s 83). Başqa sözlə, emosional zorakılıq itaətlə hədələmək və qorxutmaq, daimi təcavüz, ailə üzvlərini dostlar və cəmiyyət qarşısında alçaltmaq, ələ salmaq, məsxərəyə qoymaq, biabır etmək, ətraf-aləmdən təcrid etmək kimi psixoloji zorakılıq elementlərini ehtiva etdiyi görünür.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində psixi zorakılığin qarşısını almağa yönəlmiş cəzanı nəzərdə tutan birbaşa göstəriş yoxdur. Bir çox hallarda psixi zorakılıq "özünə qəsd" halı ilə nəticələnə bilir. Cinayət təqibi praktikasına əsasən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, cinayət təqibini həyata keçirən səlahiyyətli orqanlar sosial həyatda baş verən özünə qəsd ilə nəticələnən və yaxud buna şərait yaradan halları ictimai təhlükəli əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) kimi dəyərləndirirlər, lakin eyni şərait ailə daxilində yarandığı zaman fərqli mövqedən yanaşma mövcud olur.

Cinsi zorakılıq cinsi təcavüz və cinsi istismar kimi müxtəlif ölçülərdə görülə bilər. Cinsi zorakılıq insanın iradəsinə zidd, qeyri-sağlam və ya alçaldıcı şəkildə cinsi əlaqəyə məcbur edilir. Bu zorakılıq zamanı, iradəsinə qarşı məcburi hamiləlik; zorlanma; digər insanlarla məcburi cinsi əlaqə, pornoqrafik məhsullardan istifadə etməyə, baxmağa və ya istehsal etməyə məcbur edilmə, qurbanın cinsi orqanına zərər vurma kimi müxtəlif əməlləri əhatə etdiyi görünür. Bəzən cinsi istismar fiziki zorakılığın bir hissəsi kimi baş verə bilər, bəzən isə fiziki zorakılığa səbəb ola bilər. Bununla belə, cinsi istismar çox vaxt fiziki zorakılıqla birlikdə görülür (9, s 185-188).

Cinayət qanunvericiliyində aşkar şəkildə cinsi zorakılığa, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinsi toxunulmazlığını pozan əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar mövcuddur. Cinayət məcəlləsinin 20-ci fəsli (149-153-cü maddələri) bütövlükdə şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığı və cinsi azadlığı əleyhinə olan cinayətləri əhatə edir.

İqtisadi zorakılıq termini iqtisadi dəyərə görə tətbiq edilən zorakılıq növüdür. iqtisadi zorakılıq, ailə üzvünün maddi gəliri, əmlakı, uşaqların pulunu, kredit kartlarını, əmək haqqını və əşyalarını müsadirə etmək; onların istifadəsini məhdudlaşdırmaq, ailə üzvlərinin əsas ehtiyaclarının (paltar, yemək, içki və s.) məcburi məhdudlaşdırılması, həyat

yoldaşlarının və uşaqların işləməsinə və peşə seçməsinə mane olmaq kimi təsnif edilir. Bu hal ailə daxilində daha çox işləməyən və fiziki əməklə məşğul olmayan kişilərdə daha sıx görülə bilər. Nadir də olsa, yetkin uşaqların valideynlərinə miras qalması üçün valideynlərinə zorakılıq göstərmələri halları da cəmiyyətdə var. (6, s 54-72).

Məişət zorakılığı hallarında zorakılığın icraçısı 95%-dən çox kişidir. Məişət zorakılığının ən çox yayılmış forması kişilər tərəfindən qadınlara və uşaqlara qarşı məişət zorakılığıdır. Məişət zorakılığının qurbanlarının 90%-dən çoxu qadınlar və uşaqlardır. Həyat yoldaşlarının iştirakı ilə baş verən məişət zorakılığı hadisələrinin 90%-dən çoxunda qadınlar qurban olurlar. (7, s 190) Cəmiyyət daxilində məişət zorakılığına daha çox cəmiyyətin aşağıdakı fəndləri məruz qalır:

1. həyat yoldaşları arasında zorakılıq;
2. valideynlər tərəfindən uşaqlarına qarşı zorakılıq;
3. uşaqları tərəfindən zorakılığa məruz qalmış valideynlər

Cədvəl 1: Ailə Məişət zorakılığının 2020-ci il üzrə statistik göstəriciləri

	Nəfər		Faizlə	
	qadınlar	kişilər	qadınlar	kişilər
Cinayət törətmiş şəxslərin sayı	869	16613	5.0	95.0
14-17 yaşda olan uşaqlar	12	376	3.1	96.9

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/gender/

Qrafik 1: Cinayət törətmiş şəxslərin 2020-ci il üzrə göstəriciləri

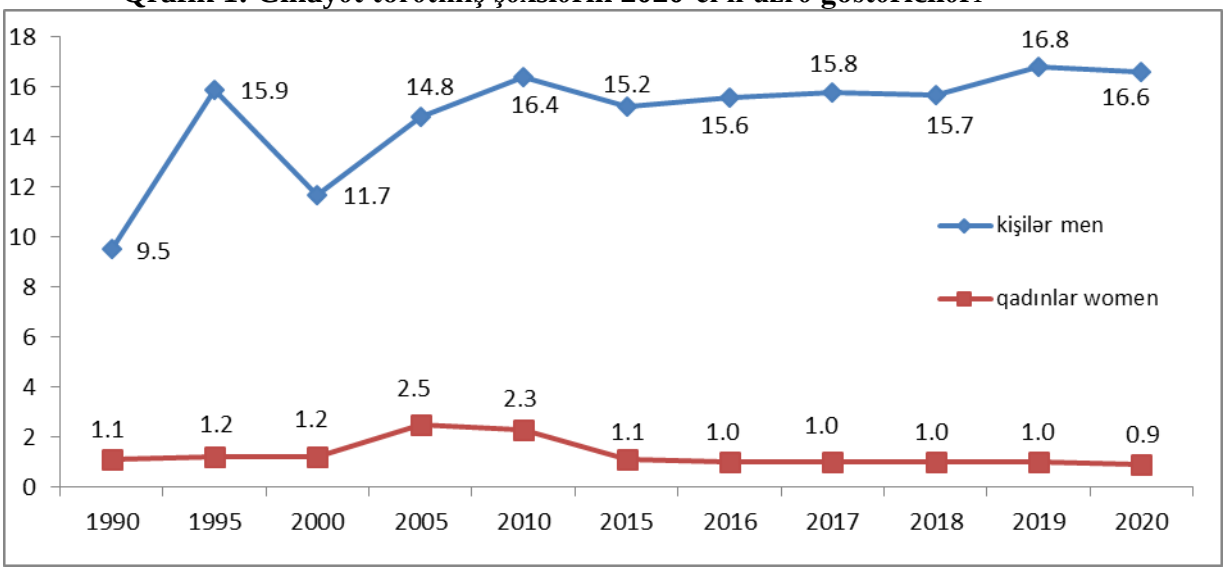

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/gender/

Yuxarıdakı cədvəl və qrafikdən də, məlum olduğu kimi məişət zorakılığı dövrün qınanmasına ehtiyac duyulan ən əsas faktorlardandır. Aparılmış statistik təhlillərdən belə

nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan cəmiyyətində, iqtisadi və sosial dəyərlərin ən üst təbəqəyə çatmasına baxmayaraq, dominant bir kimliyi məxsus olan fərdlər kişilər təşkil etməkdədir. Elmi sahədə hər keçən gen yeniliklərin və inqilabların olmasına baxmayaraq, müasir dövrdə hələ də, qadın və uşaq zorakılığı mövzusu müzakirə olunmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Cinayət hüququnda insan öldürməyə və cinayətkarlığıa qarşı görülən tədbirlərin və cəzaların hər keçən gün artmasına baxmayaq, cinayətlərin və ölümlərin sayı gün keçmədən artmaqdadır.

"Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununda məişət zorakılığının qarşısının alınması sahəsində bir sıra hüquqi, sosial və qabaqlayıcı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Cəmiyyətdə məişət zorakılığı əleyhinə maarifləndirmə işlərinin həyata keçirilməsi, zorakılığa görə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş məsuliyyətin izah edilməsi, yüksək mədəniyyətə və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan ailə münasibətlərinin aşılanması və sair kimi qabaqlayıcı tədbirlər məişət zorakılığının qarşısının alınması üçün olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məişət zorakılığına səbəb olan risk faktorları üçün yaxşı model olan "Ekoloji Model"i nəzərə alsaq, birdən çox risk faktorunun qarşılıqlı təsirdə olduğu və məişət zorakılığının aşkar edilməsində təsirli olduğu bilinməlidir. Buna görə də məişət zorakılığının qarşısının alınması hüquqi, sosial, iqtisadi və şəxsi kimi bir çox amillərlə eyni vaxtda müdaxilə etməyi tələb edir. Məsələn, fərdi səviyyədə qarşıya çıxan risk faktorları nəzərə alınmaqla, münasibət müstəvisində də təşəbbüslər həyata keçirilməli, sağlam ailə mühitinin yaradılmasına, problemli ailələrə asanlıqla peşəkar kömək göstərilməsinə çalışılmalıdır (12, s 202). İcma səviyyəsində məktəblər, iş yerləri və ya yaxın ətraf kimi ictimai yerlərə diqqət yetirilməli, cinslər arasındakı fərqlər ilə onlardan yarana biləcək neqativ hallar vurğulanmalı, mədəni, sosial mühiti dəyişdirmək və məişət zorakılığına səbəb ola biləcək iqtisadi amillər üçün tədbirlər görülməlidir.

İctimai sağlamlıq sahəsində məişət zorakılığının qarşısının alınması təşəbbüsləri ümumiyyətlə üç səviyyədə qiymətləndirilir: ilkin tədbirlər, problem baş verməmişdən əvvəl müdaxilə, ikinci dərəcəli tədbirlər, problemin mövcudluğunun ilk əlamətləri görünəndə problemin baş vermə tezliyini azaltmaq cəhdləri. üçüncü dərəcəli tədbirlər kifayət qədər yaygın olduqda və zərərin dərəcəsinə çatdıqda hərəkətə keçməyi nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, məişət zorakılığının qarşısının alınması ilk növbədə onun sosial hadisə olduğunu qəbul etməyi tələb edir. Bu vəziyyət bütün sosial institutların üzərinə düşəni etmə zərurətini yaradır. Məsələn, hüquqi sahədə qadınlara məruz qaldıqları zorakılığı sübut etməyə kömək edən, mənəvi və maddi zərərin ödənilməsinə əsaslanan, hazırlanan qanunlardan daha çox gender fərqləri əsasında zorakılıq törədənlərə qarşı çəkindirici cəza müddəaları təklif edən hüquqi tənzimləmələrə ehtiyac var. Zorakılığa qarşı çıxmaq üçün zorakılığa məruz qalmış qadınların sığınacaqları üçün təhlükəsiz yerin təmin edilməsinin vacibliyini vurğulayarkən, məhkəmələrin zərurət yarandıqda cinayətkarı təlimlərə qatılmağa məcbur etdiyini və yenidən zorakılıq kontekstində daha ağır cəzaların tətbiq edilməsi, cəmiyyət daxilində məişət zorakılığının azaldılmasına şərait yarada bilər. Bu məqamda sığınacaqların əhəmiyyəti danılmaz olur. Zorakılığa məruz qalan qadınlara

sağalma fürsəti yaradan bu məkanlar, ilk növbədə həyat təhlükəsizliyini təmin edərək, qadınların özləri kimi bir çox qadının bu vəziyyətə məruz qaldığını və tək olmadıqlarını görməyə kömək edir.

Bundan əlavə, sığınacaqların əsas məqsədinin zorakılığı dayandırmaq və qurbanı qorumaq olduğunu nəzərə alaraq, qadınların təhdid altında olduqları zaman 24 saat zəng edə biləcəkləri telefon xətləri, təcili yardım və polisin dəstəyi ilə polisin həyat yoldaşları uzaqlaşır. onların sülhsevər münasibəti və qadın hüquqlarına uyğun olaraq lazımi müdafiə dəstəyinin təmin edilməsi həyata keçirilir. Zorakılığın psixoloji nəticələri nəzərə alındıqda, zorakılığın qurbanları asan və ucuz psixoloji dəstəyə çata bilər. Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən, evlərini tərk edərək sığınacaqlarda məskunlaşan qadınlar tez bir zamanda öz ayaqları üzərində dayana bilmələri üçün köməklik göstərildi.Tərəqqi öhdəliyinin kişilərə həvalə edilməsi, qadınların ucuz mənzil və iş imkanları ilə təmin edilməsi və bütün bu məsələlərdə mediadan istifadə etməklə ictimaiyyətin maarifləndirilməsi qaçılmazdır. Bu səbəbdən, məişət zorakılığının qarşısının alınması istiqamətində atılan addımlar atılmaqdadır.

Nəhayət, məişət zorakılığında insan hüquqlarının pozulması cinayətdir. Bununla bağlı heç nə etməmək həm cinayət, həm də zorakılığın əsas səbəblərindən biri olan kişi-qadın bərabərsizliyini dəstəkləməkdir. Qadının normal və sağlam yaşamaq hüququna malik olması üçün fərd, cəmiyyət və dövlət bu əməli cinayət kimi qəbul etməli, bu cinayətə cəhd edənlərin cəzalandırılmasına çalışılmalı, eyni zamanda, qadınların o cümlədən uşaqların təhlükəsiz yaşaması üçün hər cür dəstək göstərilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021. - 852 s.
2. Azərbaycan Respublikasının "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" 02 oktyabr 2010-cu il tarixli Qanunu// https://e-qanun.az/framework/20131, 2010. - 12 s.
3. ATƏT-in Bakı Ofisi, Azərbaycan Məhkəmə Sistemində Məişət Zorakılığı adlı hesabat // https://www.osce.org/files/f/documents/c/4/110045.pdf, 2013. - 26 s.
4. Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020–2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı// https://mincom.gov.az/upload/files/c2253526f0a2ae19b5866c11118afe63.pdf, 2020. - 12 s.
5. Məişət zorakılığı qurbanlarına dəstək xidmətləri üçün minimum standartlar Təlim kitabçası // http://scfwca.gov.az/store/media/Məişət zorakılığı qurbanlarına dəstək xidmətləri üçün minimum standartla....pdf Bakı, 2021. - 31 s.
6. Gerasimenko Q. Azərbaycanda qadınlara qarşı zorakılığın iqtisadi yükü adlı hesabat, BMTƏF/AQUPDK // https://azerbaijan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/gbv_cost_report_aze.pdf 2020. - 83 s

7. Bair-Merritt M.H., Lewis-O'Connor A., Goel S., Amato P., Ismailji T., Jelley M. (2014). Primary care-based interventions for intimate partner violence: A systematic review. American Journal of Preventive Medicine, 46, s 188–194.

8. Campbell, M.Neil,J. Jaffe,P and Kelly,T.(2010) Engaging abusive men in seeking community Intervention. A critical research and practice priority, Journal of Family Violence, 25, s. 413-442

9. Ferguson, C. E. and Malouff, J. M. (2016). Assessing police classifications of sexual assault reports: A meta-analysis of false reporting rates. Archives of Sexual Behavior, 45(5): s. 1185–1193.

10. Jewkes, R., N. Flood, R., & Lang, J. (2015). From work with men and boys to changes of social norms and reduction of inequities in gender relations: A conceptual shift in prevention of violence against women and girls. The Lancet, 385(9977), s. 1580-1589

11. Klein, L. B., Chesworth, B. R., Howland-Myers, J. R., Rizo, C. F., & Macy, R. J. (2019). Housing interventions for intimate partner violence survivors: A systematic review. Trauma Violence Abuse, 7(2), s. 82-102.

12. Renner, L. M., & Boel-Studt, S. (2017). The relation between intimate partner violence, parenting stress, and child behavior problems. Journal of Family Violence, 28, s. 201–212.

SUMMARY

One of the main reasons for such neglect of violence is the lack of a clear definition of the concept of "violence" and its problem. This article will first briefly define the concept of violence, discuss the problem of domestic violence in the past and present, and discuss its types and prevalence.

Keywords: Domestic, violence, classification, community.

РЕЗЮМЕ

Одной из основных причин такого пренебрежения насилием является отсутствие четкого определения понятия «насилие» и его проблемы. В этой статье дается понятие насилия, также рассмотрена проблема домашнего насилия. Отмечаются его виды и распространенность.

Ключевые слова: *Домашнее насилие, классификация, сообщество.*

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN MÜTƏSƏVVÜFLƏRİNİN YARADICILIĞINDA VƏTƏN

Şamilova Aytən Cabir qızı
Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: aytensamilova8@gmail.com

Açar sözlər: təsəvvüf, vətən, ədəm, səri-kuy, bəqa
Ключевые слова: мистика, родная страна, отсутствие, район любовника, встретиться
Key words: sufism, homeland, absence, lover's district, to be one

Ərəb sözü olan "vətən" insanın dünyaya gəldiyi, boya-başa çatdığı yer, ana yurd mənasını verir. Lakin vətən anlayışının mahiyyətini belə sadə bir izahla məhdudlaşdırmaq doğru olmaz. TDVİA-da vətən kəlməsi daha geniş şəkildə izah olunmuşdur: "Bir şəxsin doğulduğu və yaşadığı, siyasi və duyğusal baxımdan bağlı olduğu torpaq parçasını, ruhun özləmini duyduğu əsil ve gerçək aləmi ifadə edən sosialogiya, siyasət ve təsəvvüf termini."(16, s. 563) Bu izah daha geniş olmaqla, insanın həm maddi, həm də mənəvi vətəni adlandıra biləcəyimiz bir sıra anlayışlara işarə edir.

Klassik poeziyada sıxlıqla işlədilmiş bu ifadə qarşımıza iki məzmunda çıxır; həm bədii-metaforik, həm də real, dünyəvi mahiyyət daşıyır. Maddi mənada vətən bu dünyaya, hər bir şəxsin bu dünyada doğulduğu, böyüdüyü və müəyyən mövqe tutduğu diyara deyilir. Tarixin istənilən dönəmində maddi vətənə duyulan sevgi, bağlılıq və qəribsəmə hissi ədəbiyyatımızın mühüm mövzularından biri olmuşdur. Vətən anlayışının bədii-metaforik məzmunda işlənməsinə isə mütəsəvvüf şairlərimizin yaradıcılığında daha çox təsadüf olunur. Təsəvvüf ədəbiyyatında da "vətən" coğrafi bir termin kimi işlənsə də, mahiyyət etibarilə maddi olanı deyil, mənəvi olanı ifadə edir. Bu mənada vətən sevgilini və onun yaşadığı yeri bildirir. Təsəvvüfə görə, vətən həm də bəqa aləmidir. Prof. İskəndər Pala "bəqa" kəlməsini belə izah edir: "Allahın sifətlərindən biridir. Onun varlığında əbədiləşmək, dənizə qatılan damla kimi Haqqın varlığında əbədiyyətə qovuşmaqdır. Divan ədəbiyyatında varlığın müvəqqəti olmasını bildirmək üçün "fəna" kəlməsi ilə paralel işlənir."(11, s. 63)

Cürcani vətənin iki növünü – vətəni-əsli və vətəni-iqaməti qeyd edir. (16, s. 563) Bu cür qruplaşdırma təsəvvüf ədəbiyyatının mahiyyətinə daha çox uyğun gəlir. Təsəvvüfə görə, vətəni-əsli ruhların məskunlaşdığı diyar, ruhlar aləmidir (aləmi-ərvah). İnsan maddi aləmdə sadəcə bir qonaqdır, müvəqqəti məskunlaşmışdır və gec-tez əsil vətəninə qayıdacaqdır. Bu anlamda mütəsəvvüflərə görə, vətən yarın kuyi (səri-kuy), sevgilinin məhəlləsidir. Buradan uzaq düşən aşiq daim əzab çəkir və tək arzusu sevgiliyə (onun diyarına) qovuşmaq olur. Bu əzabı doğuran başlıca amil isə qəriblik, qürbətdə olmaqdır. Yəni mütəsəvvüflərə görə, bu dünya qürbət, bəqaya varmaqla çatılan diyar isə vətəndir (cənnət). Bu fikirlər Yunis Əmrədən gətirdiyimiz aşağıdakı nümunədə mükəmməl ifadə olunmuşdur:

Bu dünyaya gələn kişi axır yenə getsə gərək,
Misafirdür, vətəninə bir gün səfər etsə gərək.

K. Bünyadzadə klassik poeziyada "vətən" anlayışından danışarkən onu insanın mənəvi təkamülü tamamlayıb vəhdətə çatması, fəna aləmindən keçib bəqaya varması kimi şərh edir: "Fəlsəfi poeziyada "vətən" istilahı mistik aşiqin sonuncu məqamda gəlib yetişdiyi Vəhdət yaşantısını ifadə edir. Vətənə qayıtmaq Haqqa qovuşmadır ki, bu da fəna körpüsündən keçdikdə baş verir. Sufinin son mənəvi məkanı "vətən" adlanır."(1, s. 226)

Təsəvvüfə görə, ilahi varlıq (vücudi-küll) tək və bütöv olanı, vahidi bildirdiyi üçün vəhdət aləmi, maddi varlıq isə bu dünyada gördüyümüz bütün cism və varlıqları ifadə etdiyi üçün kəsrət, yəni çoxluq aləmi hesab olunur. Maddi dünyaya masiva da deyilir ki, bu da Allahdan qeyri hər şeyi ifadə edir. Məsələn, XV əsrin sonu XVI əsrdə yaşamış görkəmli şairimiz Həbibi bu fikirləri bir şeirində açıq şəkildə ifadə etmişdir. Şairin təsəvvüfi düşüncəsinə görə, bütün mövcudluq Rəbbin özüdür ki, ayrı-ayrı cism və surətlər şəklində gözə görünür. Onun əsl varlığını dərk etməksə yalnız bəsirət gözü ilə görməyi bacaranlara məxsusdur.

Əgər aşiq və gər məşuq sənsən,
Gah Adəm qorsan adın, gah Həvva.
Gəhi surət olursan, gəhi məni,
Gəhi əsma olursan, gəh müsəmma.
Dü aləmdə nə kim var cümlə sənsən,
Əgər əsfəl olavü, yaxud əla,
Görünürsən bu kəsrət aləmində,
Bəsirət əhlinə pünhanü peyda. (4, s. 410)

Sufi şairlər öz əsərlərində bu dünyanın, maddi aləmin və ya masiva aləminin müvəqqəti olduğunu tez-tez vurğulayır, insanları bu dünyaya bağlanmamağa, onun hiyləsinə aldanmamağa çağırırlar. Y. Əmrədən gətirdiyimiz nümunədə olduğu kimi, insanı bu dünyada bir misafir, qonaq hesab edir, insanın əsl vətəninin "aləmi-ərvah" dediyimiz ruhlar aləmi olması fikrini irəli sürürlər. Ruhun qopub gəldiyi bu diyar onun ilk məskəni olduğu kimi həm də məskunlaşacağı sonuncu məkandır. Sufilər məhz bu məkanı özlərinə vətən bilirlər və buraya varmaq həsrəti ilə özlərini qürbətdə, əzab-əziyyət içində hesab edirlər. Məsələn, Nəsimi bir beytində özünün sevgilinin saçlarında məskən saldığını, buranı özünə vətən bildiyini yazır. Lakin şair dərk edir ki, bu yer onun əsil vətəni deyildir və burada yaşamasının yalnız bir şərtə bağlı olduğunu xatırladır:

Zülfündə can qıldı vətən, hübbülvətən şərti ilən,
Mən məskənül-ərvahımı kövnü məkana verməzəm. (10, s. 132)

Beytin məzmununa nəzər yetirək: Can sənin zülfündə məskən saldı, buranı özünə vətən seçdi, yalnız vətən sevgisi şərti ilə. Mən ruhlar məskənimi (məskənül-ərvah) bu dünyaya dəyişmərəm. Belə ki, zülf dedikdə təsəvvüf poetikasında maddi aləm, yəni kəsrət nəzərdə tutulur. Nəsiminin sözləri ilə desək, kövnü məkan da kəsrətdir. Kainatda mövcud olan gözəlliklər insanı özünə cəlb edir, ona həqiqi mahiyyətini unutdurur, lakin bu yolla insan Haqqa vasil olur. Təbii ki, bu vüsal hər insana nəsib olmur. Yalnız vəfa sahibləri,

ruhlar aləmindəki vədini xatırlayıb, ona sadiq qalanlar Haqqa qovuşur. Bu insanlar isə Haqq tərəfindən sevilən və Haqqı sevən insanlardır. Nəsimi də özünü məhz bu cür qiymətləndirir. O öz vədinə sadiqdir. Kəsrət aləmində məqam tutsa da, əsl vətənini – məskənül-ərvahını maddi dünyaya dəyişmir.

Təsəvvüf düşüncəsinə görə, ruh ilahi aləmin bir parçası olduğu halda, cism, bədən maddi aləmin (kəsrət) bir parçasıdır. Buna görə də ruh ilahiyə meyl etdiyi halda, bədən daim maddi olana can atır, maddi arzu və ehtiraslara qapılır. Y. Babayev ruh və cism arasındakı əlaqəni ruha vücud sevgisi verilməsi, ancaq bədənin onun üçün daim yad, qərib bir yer olması şəklində izah edir: "Ruha vücud sevgisi verildiyi üçün o, vəhdət aləmindən enib bədənlə birləşir. Ancaq bədən, yəni kəsrət aləmi ondan ötrü qəriblik diyarı, hicran məkanıdır. Əslində ruh bədən qəfəsində həbs olunur. Öz əslindən ayrılmağın möhnət və acısını, əzabını yaşamalı olur." (4, s. 123) Yalnız bu tilsimdən yaxa qurtara bilənlər, yəni maddi sevgini, dünya ehtirasını, masiva qayğısını özündən tamamilə ata bilənlər fənaya uğraya bilirlər. İnsan öz varlığını Allahın varlığında itirdikdən sonra bəqaya varmış olur. Bu isə insanın, daha doğrusu, ruhun ilahi varlıqla bütövləşməsi və əbədiləşməsi deməkdir. Bu qeyd etdiklərimizə bir çox mütəsəvvüflərin yaradıcılığında rast gəlirik. Şah Qasım Ənvar da öz lirikasında bənzər fikirlərə geniş yer vermiş mütəsəvvüflərdəndir. Şair bəqa aləmini "əbədi mülk", "can mülkü" adlandırır:

Bu fani aləmdə varıydıq, getdik,
Burdan o əbədi mülkə yol etdik.
Bu bədən mülkündən lap bizar olduq.
Ordan can mülkünə yollanıb yetdik. (4, s. 347)

Klassik ədəbiyyatda vətən bəqa aləmini bildirirsə, fəna aləmi, yəni maddi dünya da qürbəti ifadə edir. Aşiq özünün ilkin vətənindən ayrılaraq bu dünyaya düşmüş, yəni qürbətə məhkum olmuşdur. Beləliklə, aşiq üçün maddi dünya qürbətdir. Prof. M.Abdullayeva yazır: "İnsanın doğulması təsəvvüfdə İlahi dərgahdan ayrılıb mülk aləminə düşməsi kimi təsvir olunur ki, bu da uyğun olaraq vətən və qürbət sözləri ilə ifadə olunur. İnsanın doğulmamışdan əvvəlki vəziyyətində xoşbəxt və asudə olduğunu iqrar edən mistiklər dərd və əziyyətlərlə dolu olan maddi dünyanı tərk edib vətənə qovuşmaq arzusu ilə yaşayırlar."(1, s. 226)

Buna görə də mistik poeziyada aşiqin halı daim qəmli, kədərlidir. Çünki təsəvvüf təliminə görə, hər şeyin mahiyyəti məhz əzab çəkməyə, dərd əhli olmağa bağlıdır. Diqqət etsək, bir çox mütəsəvvüf şairlərimizin özlərini qəm əhli, dərd əhli adlandırdığının şahidi olarıq. Məsələn, Nəsimi bir beytində deyirdi:

Həsrətindən qəm yerisəm mən nola,
Aşiqin daim işidir qəm yemək. (10, s. 116)

Yaxud, Füzuli qəm çəkmədə özünü Məcnunun varisi sayaraq yazırdı:

Mənə cəm olur qanda kim, var bir qəm,
Mənəm mülki-qəm içrə Məcnunə varis. (6, s. 81)

Orta əsr mütəsəvvüflərinin yaradıcılığında tez-tez hicran, ayrılıq, fəraq ifadələrinə də yer verilir. Bu ifadələr də bizim anladığımız dünyəvi məzmundan çox, Allah – məşuqənin

ayrılığı ilə bağlıdır. Haqqa sevgi və bağlılıq aşiqi daim yandırır, o, daim sevgilinin – Allahın vəslini arzulayır. Biz bunu bir çox şairlərimizin yaradıcılığında görürük. Bənzər fikirlərə Xətayi yaradıcılığında da tez-tez təsadüf edirik. Aydındır ki, təsəvvüf poeziyasında təbib obrazına geniş yer verilir, ancaq o qəmə əsir olan aşiqin qəlbinə bir dərman tapmaqdan acizdir. Çünki aşiqin dərdi elə onun dərmanıdır. Bu dərd onu kamilləşdirir, onu sevgiliyə aparır. Xətayi də bir şeirində özünün yardan ayrı olduğu üçün qəriblikdən əzab çəkdiyini və xəstə düşdüyünü yazır. Ancaq təbib onun ayrılıq dərdinə əlac etməkdən acizdir:

Vətəndən ayrı düşdüm, dadü fəryad!
Qəribim, qəmküsarım onda neylər?
Xətayi xəstə düşdüm yardan ayrı,
Təbib ilə timarım onda neylər? (9, s. 70)

Ə. Məmmədov "Şah İsmayıl Xətayi" adlı monoqrafiyasında Xətayinin yaradıcılığından müxtəlif parçaları həm məzmun dairəsinə, həm sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə təhlil etmişdir. Bu şeiri də təhlilə cəlb edən tədqiqatçı şairin sevgiliyə olan məhəbbətini vətənə olan məhəbbəti ilə paralel, bağlı işlədiyi qənaətinə gələrək yazır: "Sevgilinin məhəbbətinin çox yüksək qiymətləndirən şair bunu hər şeydən müqəddəs olan vətən məhəbbəti səviyyəsinə qaldırır." (9, s. 70) Tədqiqatçının bu cür yanaşması vətənpərvərlik mövqeyindən irəli gəlsə də, qeyd etmək istəyirik ki, bu şeir parçasındakı vətən anlayışı bizim dünyəvi mənada işlətdiyimiz vətən anlayışından fərqlidir. Şairin vətən adlandırdığı məfhum əslində elə sevgilisinin özüdür.

Bənzər motivlərə XIX əsrin görkəmli mütəsəvvüf şairi Mir Həmzə Nigari yaradıcılığında da rast gəlirik. Bütövlükdə təsəvvüf poeziyasına xas olan ayrılıq, hicran, firqət motivləri Nigari yaradıcılığı üçün də olduqca səciyyəvidir.

Nigari firqət içrə dil, çəkər həsrət, yanar canım,
Cigər qanlar dökər, ağlar gözüm, bir qeyri karim yox. (2, s. 96)

Klassik poeziyada vətən anlayışı ilə paralel işlənən bir sıra terminlər də vardır ki, burada onları da qeyd etmək mütləqdir. Bunlardan başlıcası ədəm və kuy terminləridir. Ədəm klassik poeziyada yoxluq və ya ölümdən sonrakı həyat anlamlarına gəlir. İnsan fənafillahdan yeni bir həyata qovuşur. Bu əbədi həyatla birlikdə yenidən doğulur. Ədəm məhz buna işarədir. N. Göyüşov "Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri" kitabında ədəm sözünün mənasını belə izah etmişdir: "Vücud varlıq, ədəm isə yoxluq və zülmətdir. Mütləq ədəm – tam yoxluqdur. Tanrının qüdrət və hikməti varlığı yoxluqdan yaratmasındadır… Bütün varlıqlar ədəmdə olan surətlərdən yaranır." (8, s. 74)

Xətayi "Dəhnamə" poemasının girişində bütün mövcudatın ədəmdən yaranmasına işarə edərək yazır:

Bir ol ki, ədəmdən eylədin var,
Verdin kərəm ilə əqlü göftar.
Bir ol ki, inayət etdin iman,
Bildik səni, ey kərimü dəyyan. (13, s. 237)

Füzuli insanın maddi varlığını onu qəm zindanına məhkum edən hiylə adlandırır. İnsan fiziki bədənində əsirdir. Onun əsl vətəni ədəmdir. Ədəm məhz buna işarədir. Şair

“Leyli və Məcnun” əsərində qeyd edir ki, əsl vətənini – ədəmi unudub qəm zindanına, yəni maddi aləmə əsir olanlar əbədi qürbət əzabına dözməlidirlər.

Yəni ki: "Vücud dami-qəmdir;
Azadələrin yeri ədəmdir.
Hər kim ki, əsir olur bu damə,
Səbr etsə gərək qəmi-müdamə". (7, s. 46)

Füzulinin başqa bir beytinə diqqət edək:

Damə düşmüş bir şikarəm kim ədəm səhrasına
Mənzilimdən hər tərəf açmış əcəl bir pəncərə. (6, s. 281)

Dam tələdir. Tələ dedikdə bu dünya nəzərdə tutulur. Şair deyir ki, tələyə düşmüş bir ovam, əcəl mənzilimin hər tərəfindən yoxluq (ədəm) səhrasına bir pəncərə açmışdır. Bu beyti A.N.Tarlan “Füzuli divanı şerhi” kitabında çox gözəl təfsir etmişdir. Müəllif yazır: “Dünya bir tələdir, bəli. Lakin insan bu dünyaya kamal və irfan qazanmaq, maddədən sıyrılmaq, Haqqda nəfsini yox etmək üçün gəlmişdir. Dünyada min bir gözəllik vardır ki, insan onlara aşiq ola-ola həqiqi gözələ çatır, onda nəfsini yox edir. Hər gözəllik yoxluq səhrasına açılan bir pəncərədir.” (15, s. 560) Ə.N.Tarlanın bu şərhi də yuxarıda qeyd etdiklərimizlə üst-üstə düşür. Deməli, bu dünya aşiq üçün sınaq yeri, nəfsə uyanlar üçünsə bir tələdir. Bu tələdən xilas olmaq isə öz varlığını Haqqın varlığında fəda etməklə mümkündür.

Klassik poeziyada vətən anlayışı ilə paralel işlənən digər anlayış “kuy”, “səri-kuy” ifadələridir. “Kuy” məhəllə, yurd, küçə deməkdir. Kuy divan şeirində olduqca geniş işlənən və doğrudan da, geniş məzmun dairəsi olan bir anlayışdır. Klassik şeirdə sevgilinin yaşadığı yerdən tez-tez bəhs olunur. Aşiq üçün yarın kuyinin böyük əhəmiyyəti var. Aşiq daim oraya çatmaq və oradan heç vaxt uzaqlaşmamaq diləyir. Ancaq bu yolda bir çox maneələrlə qarşılaşır. Bir çox şairlər sevgilinin kuyunu Kəbə, Məkkə, səcdəgah, cənnət və s. mənasında işlətmişlər. Kuy anlayışı özü daha çox səri-kuy şəklində işlənir ki, bu da sevgilinin oturduğu məhəllənin başı deməkdir.

Biz bu ifadənin bizə gəlib çatmış ilk nümunələrini farsdilli ədəbiyyatımızda, Xaqani yaradıcılığında müşahidə etdik. Ümumiyyətlə, Xaqani yaradıcılığında vətən anlayışı özünün həm bədii-metaforik yükü, həm də dünyəvi məzmunda işlənməsi ilə diqqəti çəkir. Yarın kuyunu özünə əsl vətən bilən aşiq nəinki bu kuyun özünə qovuşmağa, hətta kölgəsində yaşamağa da hazırdır. Aşiq bu arzusunu hüma quşunun kölgəsinə belə dəyişməyəcəyini qeyd edir. Məlumdur ki, ədəbiyyatımızda tez-tez təsadüf olunan hüma quşu var-dövlətin, xoşbəxtliyin, qüdrətin simvolu olmuşdur. Bu quşun kölgəsi kimin üstünə düşərsə, padşah olarmış. Aşiqin vətən arzusu o qədər böyükdür ki, o hümanın kölgəsində olmaq yerinə sevgilinin kuyunun kölgəsində yaşamaqla kifayətlənir:

Ehtiyacım yox, nə lazımdır hümanın kölgəsi,
Sayeyi-kuyində olsam, bu kifayətdir mənə. (14, s. 442)

Başqa bir beytində isə şair sevgilinin məhəlləsində bitən tikanları öz gözündə təzə bitmiş süsənə bənzədir. Tikanı kəsrəti ifadə edən zülflə müqayisə edən aşiq bu zülfün bircə telinin belə onun yurdusuz qalmış qəlbinə məskən olduğunu qeyd edir:

Sənin kuyində bitmiş xar mənimçün tazə süsəndir,
O zülfün hər teli yurdsuz qalan bu qəlbə məskəndir. (14, s. 475)

Sevgilinin yoxluğunda özünü "qərib" adlandıran aşiq üçün vətən qəm yeridir. Sevgilinin diyarını arzulayan, onun xəyalı ilə yaşayan insan ancaq vətəni xatırlayır. Beləliklə, bir çox klassik şairlərimizin yaradıcılığında "sevgilinin kuyu" və "vətən" eyniləşdirilir, yaxud bir-birinə bağlı təqdim olunur.

Nola ağılarsa Füzuli rövzeyi-kuyin anıb,
Lacərəm giryan olur qılğac vətən yadın qərib. (6, s. 70)

(Füzuli sənin diyarının cənnətini görüb ağlarsa, heyrət etmə. Şübhə yoxdur ki, qürbətə düşən insan vətənini yad etdikcə ağlayar.) Vətən aləmi-ərvah, yəni ruhlar aləmidir. Burada ruhlar Haqqla birlikdədirlər. Qürbət isə maddi aləm, fənafillahdır. Vətən cənnət bağıdır. Bu beytdə sevgilinin diyarı da həmin cənnət bağı hesab olunur. Şair sevgilinin diyarını andıqca vətəni anmış olur.

Məhəmməd Əmaninin əksər şeirlərində də vətən anlayışı sevgilinin məskunlaşdığı yer, sevgilinin məhəlləsinə bərabər tutulur. Onun şeirləində vətən sevgilinin kuyudur və aşiq min bir əzabla da olsa, bu kuya çatmağa can atır:

Tövhi-kuyinə irməgə,
Könül daim niyaz eylər.
Məhəbbət gülün dərməgə
Can bülbülü pərvaz eylər. (5, s. 197)

(Könül sənin diyarına çatmaq üçün daim yalvarıb-yaxarır, dua edir. Can bülbülü məhəbbət gülünə qovuşmaq üçün daim uçur.)

Klassik poeziyanı diqqətlə incələdikcə vətən ifadəsinin burada da ikili xarakterə malik olduğunu görürük. Başlıcası budur ki, vətən yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sevgiliyə varmaqla qazanılan bəqa mülküdür. Digər tərəfdən mütəsəvvüflər bu dünyanı da vətən bilirlər. Ancaq bu vətən əbədi deyil, nəfsin oyunları ilə dolu bir hiylə yurdudur. Yenə Füzulidən bir parçaya nəzər yetirək:

Billah ki, bu dilfirib mənzil
Öylə mənə verdi rahəti-dil
Kim, əski məqamımı unutdum,
Sandım vətənim, məqam tutdum.
Müşkül gəlir indi tərkin etmək,
Bir özgə məqamə dəxi getmək. (7, s. 16)

"Leyli və Məcnun" poemasının münacat hissəsindən gətirdiyimiz bu şeir nümunəsində Füzuli açıq şəkildə qeyd edir ki, bu maddi aləm ona elə rahatlıq və zövq vermişdir ki, ilkin vətəninin hara olduğunu unutmuş, nəfsin hiyləsinə aldanaraq bu dünyanı özünə vətən bilmişdir.

Təsəvvüfə görə, insan Tanrını çox uzaqda deyil elə öz qəlbində axtarmalıdır. Necə ki, Qaf surəsinin 16-cı ayəsində deyilir: "Biz onlara şah damarından daha yaxınıq." Klassiklərin yaradıcılığında da bu yanaşma özünü göstərir. Bu baxımdan Saib Təbrizidən gətirdiyimiz aşağıdakı nümunə maraqlıdır. Onun lirik qəhrəmanı yardan ayrı düşmüş,

qürbətə düçar olmuşdur. Ancaq o sevgilisini öz qəlbində aramaqla bu əzaba son qoymağa can atır:

Çox gəzib axır onu tapdım yenə qəlbimdə mən,

Gör mən harda gəzmişəm, harda itibmiş o vətən. (17, s. 117)

Qəlb Allahın insanda özünü biruzə verdiyi keyfiyyətdir: "Maddi dünyada qəlbə nəfs deyilməsi nəfsin bədəndə olmasından qaynaqlanır. Bu mənada təsəvvüf əhli qəlbi ruh və nəfs arasında mücərrəd, nurani bir cövhər kimi qiymətləndirirlər. İnsanın dərk edən və bilən, cəzalandırılan, qorxudulan və axtarılan cüzvi olan qəlb məlakut aləmindədir."(3, s. 131) Klassik poeziyanın dərininə endikcə, o cümlədən təsəvvüf fəlsəfəsindən bəhs edən əsərləri araşdırdıqca bir çox sənətkarlarımızın "Qəlb" kəlməsini "ruh" mənasında işlətdiyi görürük. İmam Qəzali də qəlbi ruhla eyniləşdirmişdir: "O, qəlbə Allahı tanıyan, Ona yönələn, Allah üçün əməllər edən, Allah qatında olanları kəşf edən, digər üzvlərin də tabe olduğu, xidmət etdiyi bir üzv kimi tərif verir." (3, s. 131)

Eyni məzmunlu şeirlərə Nəsimi yaradıcılığında da rast gəlirik:

Əlminnəti-lillah ki, bu gün yarımı buldum,

Könlümdə duran dilbərü dildarımı buldum. (2, s. 100)

Mütəsəvvüf şairlərin yaradıcılığında torpaq da vətən qədər müqəddəsdir və sevgiliyə aparan vasitədir. Xətayi yaradıcılığında biz tez-tez torpaq ifadəsinin işləndiyinin şahidi oluruq. Şair bir beytində yazır:

Bu Xətayi xəstədil hər dəm ümidi-vəsl üçün

Döşəmişdir yüzüni qapunda torpaq üstünə. (13, s. 176)

Sevgiliyə qovuşmağa hər zaman ümid edən şair sevgilisinin qapısında qərar tutmuşdur. Şair bununla öz iradəsindən, sevgi və vəfasından dönməyəcəyini də diqqətə çatdırmış olur. M. Qasımlı "yüzünü topraq üstünə döşəmək" ifadəsini "həqiqi aşiq dəyanətini ifadə edən gözəl poetik bir formul" (12, s. 90) kimi qiymətləndirir. Başqa bir beytində şair yazır:

Bu Xətayi çeşmi yolunda onun torpaq olur,

Ta ayağın basa ol dilbər bu torpaq üstünə. (13, s. 175)

Əvvəlki beytdən fərqli olaraq burada şair hətta sevgilisinin yolunda torpaq olmağa, bəlkə, canından belə keçməyə razıdır, təki sevgili bu torpağa ayaq basmaqla onu mükafatlandırmış olsun.

Xətayinin fəlsəfi düşüncəsinin mühüm cəhətlərindən biri də, bir çox mütəsəvvüf şairlərdə olduğu kimi "sənlər, mənlər" fərqidir. Şair bəzi şeirlərində öz varlığını yarın varlığında əridərək vəhdətə varmağı arzulayır:

Ta səni gördi Xətayi özün bilməz xandadır,

Ta sana mən aşina buldum, özüm yad olmuşam. (12, s. 95)

Deməli, aşiq bəqaya vardıqdan sonra onun kim olduğu, harada olduğunun əhəmiyyəti yoxdur. İkilik aradan qalxmış, sevgili onun vətəni olmuşdur. Hətta belə ki, özü özünü tanımaqdan aciz, özü özünə yad olmuşdur.

Vətən və ya bəqa anlayışlarının bədii təzahürünə Mir Həmzə Nigari yaradıcılığında da təsadüf edirik. Qeyd etdik ki, maddi dünyaya düşən aşiqin məqsədi nəfsdən arınaraq,

müxtəlif yollardan keçərək əvvəlcə fənaya varmaq, daha sonra isə bəqaya yetişmək, əbədi vətəndə yenidən məskunlaşmaqdır. Mütəsəvvüflərə görə, bu diri ikən öz nəfsini, öz varlığını öldürmək, yenidən dirilmək deməkdir. Bu keyfiyyətləri Nigari öz poeziyasında böyük bir ustalıqla işləmişdir. Şair üçün bu dünyanın, maddi varlığın heç bir önəmi yoxdur, o öz varlığını daha ali olanda yox etməklə bəqaya vardığını qeyd edir:

Qədəm basdın ta rahi-sövdayə,
Göz vermədin dünyavi-mafiyhayə.
Yüz fənayə verdin, irdin bəqayə,
Ey Seyid Nigari, ey mərdi-fani. (2, s. 98)

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayeva M. Klassik poeziya: ezoterik xəzinə. Bakı, “Bakı universiteti” nəşriyyatı, 2009, 368 s.
2. Abdullayeva M. Özünə qayıdışın fəlsəfəsi. Bakı, 2014, 145 s.
3. Adem Ç. Şihabeddin Sühreverdi. Hayatı, eserleri ve tasavvuf anlayışı. Ankara, Afşar Matbaası, 2012, 402 s.
4. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 760 s.
5. Əmani M. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 224 s.
6. Füzuli M. Əsərləri. Altı cilddə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 s.
7. Füzuli M. Əsərləri. Altı cilddə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 336 s.
8. Göyüşov N. Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, “Tural-Ə” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, 241 s.
9. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətayi. Bakı, “Yazıçı”, 1988, 160 s.
10. Nəsimi İ. Əsərləri. İki cilddə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 s.
11. Pala İ. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. İstanbul, “Kapı yayınları”, 2004, 637 s.
12. Qasımlı M. Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası. Bakı, “Elm”, 2002, 175 s.
13. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.
14. Şirvani X. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 672 s.
15. Tarlan A. N. Fuzuli divanı şerhi. Ankara, “Akçağ Yayınları”, 2017, 660 s.
16. TDVİA. 42 cilt. İstanbul, TDV yayınları, 2012. 619 s.
17. Təbrizi S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 256 s.

Xülasə

Azərbaycan klassik poeziyasında “vətən” anlayışı daha çox fəlsəfi-təsəvvüfi məzmunda işlənmişdir. Xüsusilə, məqalədə adları qeyd olunan Şah Qasım Ənvar, Nəsimi, Xətayi, Füzuli, Əmani, Saib, Mir Həmzə Nigari yaradıcılığında bu anlayış təsəvvüfi mahiyyət daşıyır. Göstərilən şeir nümunələrindən də aydın olur ki, bu şairlərin yaradıcılığında vətən bəqa aləmini, aləmi-ərvahı bildirir. Bəqa aləmi sonuncu məqam olan vəhdətə çatmaqla Haqqın varlığında əbədiyyətə qovuşmaq deməkdir. Aləmi-ərvah isə aşiqin bu dünyaya sürgün edilməzdən öncəki ilkin və qovuşmağı dilədiyi sonuncu vətənidir.

Bu iki vətən anlayışı klassiklərimizin yaradıcılığında sevgilinin kuyu anlayışı ilə eyniləşdirilir. Sevgilinin kuyuna, yəni onun yaşadığı məhəlləyə çatmağı diləyən aşiq eyni zamanda öz ilkin vətəninə qovuşmağı arzulayır.

Резюме

В классической поэзии Азербайджана понятие «родина» развивается в более философско-мистическом контексте. В частности, это понятие носит мистический характер в произведениях Шах Гасым Анвар, Насими, Хатаи, Физули, Амани, Саиб, Мир Хамзы Нигари, имена которых упоминаются в статье. На примерах этих стихотворений также видно, что в творчестве этих поэтов родина означает мир единства или мир духов. Единство означает достижение вечности в присутствии Бога через достижение единства, что является последней точкой. Мир духов – первая и последняя родина влюбленного перед тем, как он будет изгнан в этот мир и захочет воссоединиться. Эти два понятия родины отождествляются с понятием соседства влюбленного в произведениях классиков. Влюбленный, который хочет добраться до района своей возлюбленной, также хочет воссоединиться со своей первоначальной родиной.

Summary

In the classical poetry of Azerbaijan, the concept of "homeland" is developed in a more philosophical and mystical context. Especially, this concept has a mystical nature in the works of Shah Gasim Anvar, Nasimi, Khatayi, Fuzuli, Amani, Saib, Mir Hamza Nigari, whose names are mentioned in the article. It is also clear from the examples of poems that in the works of these poets, the homeland means the world of unity or the world of spirits. Unity means attaining eternity in the presence of God by attaining unity, which is the last point. The world of spirits is the first and last homeland of the lover before he is exiled to this world and wants to be reunited.These two notions of homeland are equated with the notion of the lover's neighborhood in the works of the classics. The lover, who wants to reach his lover's neighborhood, also wants to be reunited with his original homeland.

POSTMODERN ƏDƏBİYYATIN ÖZƏLLİKLƏRİ

Ağababayeva Səbinə Elxan qızı
Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: sagababayeva87@gmail.com

Açar sözlər: *modernizm, postmodernizm, çağdaş dövr, ədəbiyyat, mətn*
Ключевые слова: *модернизм, постмодернизм, современный период, литература, текст*
Key words: *modernism, postmodernism, modern period, literature, text*

XX əsrin ikinci yarısından etibarən meydana gələn postmodernizm çağdaş dövrün ən aktual problemlərindəndir. Postmodernizm müasir dünya incəsənətinin demək olar ki, bütün sahələrində - ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, memarlıq, dəb və s. izlənilir.

ABŞ XX əsrin ikinci yarısından etibarən dünyada yayılmağa başlayan postmodernizmin vətəni hesab olunur. Postmodernizmin məhz ABŞ-dan bütün Avropaya yayıldığı güman edilir. "Postmodernizm nəzəriyyəsi ABŞ-da fransız poststrukturalistlərinin intellektual-fəlsəfi, postfreydist və ədəbi konsepsiyalarına maraq dalğası üzərində formalaşmağa başlamışdır" [5]. Amerikalı tənqidçi Lesli Fidler ilk postmodernistlərdən biri kimi qiymətləndirilir, Tədqiqatçılar Lesli Fidlerin1969-cu ildə nəşr olunan "Sərhədləri qarışdırın – Xəndəkləri örtün" (Cross the Border – Close the Gap) məqaləsində postmodernizmin ilk rüşeymlərinin müşahidə olunduğunu qeyd edərək bu məqaləni postmodernizmin mahiyyətinə dəlalət edən ilk əsər kimi dəyərləndirirlər.

Postmodernizm nəzəriyyəsinin əsasını Jan Fransua Liotar, Jak Derrida və başqalarının fəlsəfi konsepsiyaları təşkil edir. "Fransız J. F. Liotar, amerikalılar İ. Hassan və F. Ceymson, hollandiyalı D. Fokkema, inglislər C. Batler, D. Loc və başqaları postmodernist tənqidin öncül nümayəndələridirlər" [3] .

Meydana gəldiyi vaxtdan etibarən postmodernizm birmənalı qarşılanmamış, haqqında daha çox tənqidi fikirlər səsləndirilmişdir. Dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı postmodernizmi daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Postmodernizm ətrafında hələ də səngimək bilməyən mübahisələr bu anlayışın mürəkkəb, qeyri-müəyyən olmasının göstəricisidir. Modernizmdən sonra yaranan postmodernizm əsasən modernizmə münasibətdə şərh edilir. Bu baxımdan Rafiq Yusifoğlunun qeydləri maraq doğurur: "Bir vaxtlar modernizm klassik, akademik dəyərləri inkar edib yeni bədii formalar yaratdığı kimi, postmodernizm də modernizmi inkar edərək ədəbiyyatda xaos, elementlər müxtəlifliyi yaradır" [4].

Qorxmaz Quliyev "görəsən, postmodernizm modernizmdən nə ilə fərqlənir?, nə üçün humanitar fikrin son və mahiyyət etibarilə ən yeni sözü kimi təqdim olunan postmodernizm öz adının tərkib hissəsi kimi "modernizm" sözünü əxz etmişdir?" [3] kimi sualların tədqiqatçıları düşündürdüyünü qeyd edir. Q.Quliyev daha sonra fikrini

davam etdirərək yazır: "Həm postmodernizm, həm də onun nəzəri dərki bir çox cəhətdən ənənəvi olaraq "modernist" kimi xarakterizə olunan dünyagörüş konsepsiyaları arasında müşahidə olunan müəyyən "epistemoloji qırılma"nın təsiri altında formalaşmışlar" [3].

Əlizadə Əsgərli "Modernizm və postmodernizmə münasibət haqqında" adlı məqaləsində postmodernizmin əsas təzahür xüsusiyyətlərini bu şəkildə qeyd edir: "....modernizmin bətnində doğulması; klassik ənənə, insan və hadisəyə modernist baxışların birliyi;.... vaxtilə deyilmişlərin təkrarı; istehza - hadisələrə ikili münasibət; sənətkarın əsər yox, MƏTN yaratması, dekonstruksiya; mətnin əvvəlki mətnlərlə və dövrünün mətnləri ilə dialoqu; hermenevtika; təsdiq və inkar anları; məna baxımından yazı və oxunun insanın yox, dilin həqiqəti olması faktı və i.a." [1, s.30-31].

Bir sözlə, postmodernizm davamlı simvolik mübadilə, qarşılıqlı əlaqələr və dəyişikliklər təcrübəsidir. Postmodernizmi xarakterizə edən əsas xüsusiyyət – modernizmin fikir və nəzəriyyələri yenidən gözdən keçirilir, bəzən isə tamamilə rədd edilir. Eyni zamanda postmodernizmi müəyyən etməkdəki bütün çətinliklərə baxmayaraq ən mühüm amil bu anlayışın "modernizmdən sonrakı" dövrə aid olmasıdır. Postmodernizmin özünü "modern" olmadığı həqiqətinə görə müəyyən etməsi fikri aparılan araşdırma və tədqiqatlarda üstünlük təşkil edir.

Dil oyununun qeyri-məhdud imkanları ideyasını özündə ehtiva edən postmodern ədəbiyyat özünəməxsusluğu ilə seçilir. Başlanğıcdan və sondan məhrum, qarmaqarışıqlıq və xaosun hökm sürdüyü dünya postmodernizmin əsasıdır. Bu xaosun içində insan sanki nə edəcəyini bilmir, məqsədsiz ora-bura qaçır. Postmodernizm bir növ dünyanın mənalı şərhindən imtina edir. Anlayışın özü kimi bu üslubda qələm alınmış əsərlər də mürəkkəbliyi, qeyri-müəyyənliyi xarakterizə olunur. Hər hansı qaydalar toplusu çərçivəsindən kənar ərsəyə gələn postmodern mətnlər hörümçək torunu xatırladır. Bir-biri ilə bağı olmayan bir neçə zaman kəsiyi postmodern əsərlərdə vəhdət təşkil edir. Eyni zamanda mətn içərisinə digər mətnlərin daxil edilməsi süjetdə qeyri-mütəşəkkillik və parçalanmaya səbəb olur. "Postmodern mətn digər mətnlərin əsasında yaranır, özündən öncəki ədəbi nümunələrdən, miflərdən gələn arxetip işarələri, sitatları özündə ehtiva edir" [2, s.7].

Postmodern ədəbiyyatda mövzu, ideya, hekayə, təhkiyə anlamları yeni, fərqli mənalar qazanır. Beləliklə, bədii əsərə yanaşma da dəyişir. Bədii əsər daha nə öyrətmə, nə tərbiyəvi, nə də əyləncə funksiyasını yerinə yetirmir, sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsirini bağışlayır. Müəllif mətnlə oynayır və mətnlər onunla oynayır, oxucunu, eləcə də bütün dünyanı bu oyuna cəlb edir. Postmodern mətnlərin kortəbii, şüursuz və adi qaydalara zidd olmasının səbəbi də məhz oyundur. Mütləq reallığın əks olumadığı postmodernzimdə yazıçının əsas məqsədi parçalanmış dünya ilə, işarələrlə, reallıqla oynamaqdır. Oxuma prosesində hər üçü - müəllif, mətn və oxucu yazı oyunu üçün vahid, sonsuz bir sahəyə çevrilir.

Bir sözlə, postmodernizm üslubunda qələmə alınmış əsərlər klassik əsərlərdəki ardıcıllıqdan tamamilə uzaq olurlar. Məhz bu səbəbdən postmodernizm üslubunda

qələmə alınmış əsərləri ənənəvi təhlilin tədqiqat obyekti kimi götürmək olmur. “Bu cərəyanın tərəfdarları ədəbi-bədii nümunələrin ümumən ədəbi prosesin təhlilində “dünya xaos kimi”, “postmodernist həssaslıq”, “dünya mətn kimi”, intertekstuallıq, “nüfuzluların böhranı”, epistemoloji tərəddüd, müəllif maskası, ikili kod, təhkiyənin parodik modusu, pastiş, ziddiyyətlilik, diskretlik, təhkiyənin fraqmentarlığı, metatəhkiyə və sairə özümlü anlayışlardan istifadə edirlər” [3].

Postmodern ədəbiyyatda qeyri-müəyyən, eləcə də bütövlükdən məhrum mətnlərin yaranmasının əsas səbəblərindən biri özək, mərkəz mövzunun olmamasıdır. Bu baxımdan postmodern əsərlər mənasız deyil, sadəcə olaraq fokus mövzudan, əsas hadisədən məhrumdur. Vahid süjet xəttindən məhrum postmodern əsərlərdə mürəkkəbliyin, dağınıqlığın ən mühüm səbəbi intertekstuallıqdır. İntertekstuallıq postmodern nəsrin önəmli xüsusiyyətlərindəndir. Postmodern ədəbiyyatda intertekstuallıq eyni anda müxtəlif ədəbi üslublardan istifadəyə imkan verir.

Posrmodernizmdə reallıq hiperreallıqla (gerçəklə əlaqəsi olmayan) əvəz olunur. İlluziya, uydurma hiperral postmodern ədəbiyyatın xarakterik xüsusiyyətidir. Real dünya hadisələri, obrazları ilə xəyal dünyasının, yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan qəhrəman və hadisələr bir əsər daxilində vəhdət təşkil edir.

Beləliklə, postmodernizm yeni yaradıcılıq axtarışları kimi humanitar fikrin bütün sahələrində müşahidə olunur. Çağdaş dövrün aktual problemlərindən biri kimi postmodernizm hərtərəfli araşdırma və tədqiqata ehtiyac duyur. Sosial və humanitar fikirdə anlayışlar dəqiq elmlərlə müqayisədə nisbi məna daşıyır. Məhz bu səbəbdən postmodernizmi şərh etmək onu dəqiq izah etməkdən, konkret olaraq nəyi bildirməsini müəyyənləşdirməkdən daha asandır.

Humanitar fikrin bütün sahələrində olduğu kimi, postmodernizm ədəbiyyatda da birmənalı qarşılanmamışdır. Postmodern ədəbiyyat özünəməxsusluğu, spesifikliyi ilə fərqlənir. Hər hansı qaydalar toplusu çərçivəsindən kənar ərsəyə gələn, hörümçək torunu xatırladan postmodern mətnlər sanki labirintdir. Bu labirintin mərkəzində nə etdiyini bilməyən, məqsədsiz ora-bura qaçan insan dayanır. İnsanın məqsədsizliyinin səbəbi başlanğıcdan və sondan məhrum, qarmaqarışıqlıq və xaosun hökm sürdüyü dünyada yaşamasıdır.

Meydana gəldiyi vaxtdan etibarən bir çox şeyə münasibəti dəyişən, fərqli baxış bucağından dəyərləndirməyə əsas verən postmodernizm bədii əsərə də yanaşmanı tamamilə dəyişir. Postmodern əsər artıq nə öyrətmə, nə tərbiyəvi, nə də əyləncə funksiyasını yerinə yetirməyərək oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsiri bağışlayır.

Dəyərlərə üz çevirdiyi üçün kəskin tənqidlərə məruz qalan, lakin əvvəlki ədəbi nümunələrdən izləri, işarələri özündə daşıyan, ümumidən xüsusi oxucu kütləsinə yönəlmiş postmodern ədəbiyyat bir qədər sərt münasibətlə qarşı-qarşıya deyilmi? Elnarə Qaragözovanın təbirincə desək postmodern ədəbiyyat “oxucudan ensiklopedik bilik və geniş dünyagörüşü tələb edir” [2, s.7]. Deməli, postmodern ədəbiyyat həvəskar yox, peşəkar oxucu kütləsinə yönəlmiş ədəbiyyatdır.

Ədəbiyyat:

1. Əsgərli, Ə. Modernizm və postmodernizmə münasibət haqqında // - Bakı: Poetika.izm, - 2017. – s. 30 – 40.
2. Qaragözova, E. Postmodernizm: məqalələr toplusu / E.Qaragözova. Bakı: Xan nəşriyyatı, – 2021. – 60 s.
3. Quliyev, Q. Postmodernizm və bədii ədəbiyyat: [Elektron resurs] / URL: https://525.az/site/?name=xeber&news_id=65297#gsc.tab=0
4. Yusifoğlu, R. Postmodernizm və onun nəzəri-estetik prinsipləri: [Elektron resurs] / URL: https://manera.az/edebiyyat/2741-postmodernizm-ve-onun-nezeri-estetik-prinsipleri-maneraaz.html
5. Постмодернизм. Особенности поэтики постмодернизма: [Elektron resurs] / URL: https://myfilology.ru/137/postmodernizm-osobennosti-poetiki-postmodernizma/

QARABAĞ VƏ KİPR MÜNAQİŞƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ SİYASİ LİDERLƏRİ ROLU

Bağırov Hüseyn Namiq oğlu
Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: huseyn.bagirov19990412@gmail.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Balanslı siyasət kursu, Azərbaycan, İlham Əliyev, Qarabağ, Kipr, Mustafa Akıncı, Ersin Tatar.

Keywords: Heydar Aliyev, Balanced policy course, Azerbaijan, Ilham Aliyev, Karabakh, Cyprus, Mustafa Akinci, Ersin Tatar.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Взвешенный политический курс, Азербайджан, Ильхам Алиев, Карабах, Кипр, Мустафа Акынджи, Эрсин Татар.

Xülasə

Beynəlxalq münasibətlər elmində siyasi proseslər və siyasi aktorlar arası münasibətlərdə siyasi şəxsiyyətlərin rolu xüsusilə tədqiq edilir və öyrənilir. Siyasi münaqişələrin nizamlanması və eskalasiyasında siyasi şəxsiyyətlərin xüsusilə də liderlərin müstəsna rolu vardır. Stalin, Hitler, Mandela, Qandi, Atatürk, Kennedi, Reyqan, Qorbaçov, Heydər Əliyev öz ölkələrinin siyasi tarixində və münaqişələrdə xüsusi iz buraxmış şəxslərdir. Hansı ki, bu izlər dövrün siyasi proseslərinin yönünün müəyyənləşməsində önəmli yerə sahibdirlər.

Günümüzdə türk dünyasında ən aktual iki münaqişə dünyanın qaynar nöqtələrindən hesab olunur. Bunlardan biri Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, digəri Türkiyə və Yunanıstan arasında Kipr münaqişəsidir. Hər iki münaqişə bu gün də aktuallığını saxlayır. Hər iki münaqişədə soyqırım amili var, 3-cü tərəf dövlətlərin mövqeyi dəyərləndirilir və siyasi liderlər önəm daşıyır.

1991-ci ildə müstəqil olan Azərbaycan Respublikasının siyasi taleyinin müəyyənləşməsi və Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında Heydər Əliyevin rolu və yürütdüyü siyasət son 28 ildə hər zaman müzakirə və tədqiqat predmenti olmuşdur. Bu dəfəki tədqiqatın əsas mövzusu isə Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsində Heydər Əliyevin bu prosesdəki digər siyasi şəxslərlə müqayisəsi və eləcə də Kipr münaqişəsindəki liderlərlə qarşılaşdırılmasıdır.

Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasının ilk günlərindən Qarabağ müharibəsi başladı. Bu müharibənin taleyi həm daxili həm də xarici aktorlardan çox asılı idi. Lakin Heydər Əliyevə qədərki dövrdə bütün aktorlarla münasibətdə Azərbaycan məğlub tərəf idi. Həm daxili aktorlar arasında siyasi çəkişmələr, hakimiyyət dəyişiklikləri, qeyri-sabitlik, yüksələn seperatizm, həm də Rusiya, İran, Türkiyə, ABŞ kimi xarici aktor dövlətlərlə münasibətlərin tənzimlənməməsi münaqişədə Azərbaycanın böyük itkilər verməsinə və Qarabağın böyük bir hissəsinin işğalına səbəb oldu. Münaqişə zamanı Talış-Muğan

bölgəsində seperatist respublikanın yaranması, vətəndaş müharibəsinin başlaması, ABŞ tərəfindən Azərbaycana hər cür dəstəyin qarşısını alan 907-ci düzəlişin qəbul edilməsi, Rusiyanın erməni birləşmələrinə hərbi dəstəyi kimi amillər nəticəsində münaqişə daha da təhlükəli bir mərhələyə qədəm qoyurdu və ölkənin gələcək taleyinin başı üstünü qara buludlar almışdı.

Belə bir dövrdə Azərbaycanın siyasi bir liderə kəskin ehtiyacı vardı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycandakı bu qeyri-sabitliyin dayanmasında, xarici siyasətin və xarici aktorlarla münasibətlərin tənzimlənməsində ən önəmli rolu oynadı. Rusiya və Türkiyə ilə münasibətlərin nizamlanması, vətəndaş müharibəsi və seperatçı meyllərin dayandırılması, hərbi rejimə nizam-intizamın gətirilməsi Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın mövqeyini gücləndirdi. Daha Azərbaycanın müharibədə qalib olacaq vəziyyətdə olmadığını görən Heydər Əliyev uzaqgörən siyasət yürüdərək Ermənistanla sülh danışıqlarını başlatdı və atəşkəs imzalanmasına nail oldu.

İllər sonra 2-ci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qalibiyyətinin bünövrəsi Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Atəşkəsdən sonra onun əsasını qoyduğu və yürütdüyü "Balanslı Siyasət" kursunun davam etdirilməsi və Heydər Əliyevin prezidentlik dövrü boyunca xarici diplomatik fəaliyyəti Qarabağ münaqişəsində vəziyyəti Azərbaycanın lehinə dəyişərək qalib olmasına və işğal altında olan torpaqları geri qaytarmasına səbəb olmuşdur. 2-ci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qalibiyyəti və mövqeyi həm Rusiyanın neytrallaşması, həm də Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya, xüsusilə Qərb camiəsinə çatdırılmasından çox asılı idi. Və bu iki faktorda da ümummilli liderimizin diplomatik fəaliyyətinin izlərinə rast gəlirik.

Xarici siyasət kursunu milli və beynəlxalq maraqlara uyğun şəkildə müəyyənləşdirən Heydər Əliyev özündən əvvəlki siyasi fiqurların səhvini təkrarlamayaraq tək tərəfli siyasətdən imtina etdi və balanslı siyasət yolu ilə həm Rusiyanın regionda yaratdığı təhlükələrin qarşısın alıb, həm də Qərblə münasibətləri sağlamlaşdırdı.

Qərbdəki beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri daha da genişləndirən Heydər Əliyev hətta NATO ilə siyasi əlaqələr qurulmasında önəmli addım ataraq 1994-cü ildə Brüssel şəhərinə səfər etmişdir. Bu səfər zamanı Azərbaycanla NATO arasında "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı" çərçivə sənədi imzalanmışdır.

Heydər Əliyevin balanslı xarici siyasətinin digər bir qərb bucağında Avropa ilə münasibətlər dayanırdı. Azərbaycanla Avropa Birliyi arasında 1996-cı ildə imzalanan "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq" sazişi Avropa Şurası ilə də əlaqələrin genişləndirilərək 2001-ci ildə Azərbaycanın Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv seçilməsinə qədər əlaqələri gücləndirmişdir.

Heydər Əliyevin güclü diplomatiyası ona qədərki dövrdə dünyada Azərbaycan haqqında yayılmış dezinformasiyalar və əleyhinə istifadə olunmuş qara təbliğatın nəticəsində yaranmış siyasi bariyerləri aşaraq Azərbaycan haqqında düzgün informasiya cəbhəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Heydər Əliyevin diplomatik cəbhəsi Azərbaycan əleyhinə 907-ci düzəlişi qəbul edən ABŞ-a qədər gedib çıxmış və zəfər çalmışdır.

1997-ci ildə Heydər Əliyev Vaşinqtona səfər edərək ABŞ prezidenti Bill Klintonla görüşür və "Azərbaycan-Amerika münasibətləri haqqında Birgə Bəyanat" imzalayırlar. Bu bəyanatdan sonra ABŞ-Azərbaycan arasında siyasi və iqtisadi münasibətlər sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Və münasibətlərin artan tendensiyada irəliləməsi 2001-ci ildə 907-ci düzəlişin dayandırılması ilə nəticələndi.

Heydər Əliyevin balanslı xarici siyasətinin digər tərəfində Rusiya başda olmaqla post-sovet dövlətləri ilə əlaqələr dayanırdı. Azərbaycanın Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv edilməsi bu baxımından ilkin və önəmli addımlardan biri idi. Lakin ən önəmli məsələ Rusiya ilə münasibətlərin qurulması idi.

1997-ci ildə Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında iki tərəfli əlaqələrin hüquqi müqavilə bazasını təşkil edən "Əməkdaşlıq, dostluq və qarşılıqlı təhlükəsizlik" haqqında müqavilə imzalandı.

Elə həmin ildə Heydər Əliyev Rusiya Prezidenti Boris.Yeltsinin dəvəti ilə Rusiyaya rəsmi səfər etdi və iki tərəfli münasibətlər xeyli inkişaf etdi.

2000-ci ildə Vladimir Putinin Rusiyanın yeni prezidenti seçilməsi Azərbaycan və Rusiya arasında münasibətlərdə də yeni bir dövr başlatdı. İki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və sosial əlaqələr gücləndi.

V.Putinin 2001-ci ildə Azərbaycana və Heydər Əliyevin 2002-ci ildə Moskvaya səfəri dostluq münasibətlərini daha da genişləndirdi və 2001-ci ildə Bakı, 2004-cü ildə Moskva bəyannamələri qarşılıqlı şəkildə imzalandı.

Heydər Əliyevdən sonra hakimiyyətə gələn prezident İlham Əliyevin də dövründə bu xarici siyasət kursu davam etdirildi.

Onun dövründə 2009-cu ildə Azərbaycan Aİ-in Şərq Tərəfdaşlığı proqramına daxil edildi.

Balanslı siyasət doktrinasına sadiq qalaraq İlham Əliyev həm Rusiya, həm də ABŞ və NATO ilə münasibətləri həm rəsmi səfərlər, həm də müqavilələrlə inkişaf etdirdi.

Bu cür düşünülmüş xarici siyasət Azərbaycanın beynəlxalq sferada mövqeyini kifayət qədər gücləndirdi və Rusiya ilə də münasibətləri strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə gətirib çıxardı.

2020-ci ildə Qarabağ münaqişəsində yeni bir faza açıldı və 2-ci Qarabağ müharibəsi başladı. Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış Azərbaycanın uğurlu xarici siyasəti burada öz sözünü dedi.

Müharibə zamanı bu dəfə ermənilərin nə qərbdən, nə də Rusiyadan yetərli dəstək ala bilməməsi onların meydanda tək qalmasına səbəb oldu və bu zaman daha Heydər Əliyevin vaxtında qurulan hərbi əlaqələrin möhkəmliyi sayəsində İsrail və Türkiyədən alınan silahlar, həm də güclü təşkil edilmiş Azərbaycan hərbiyyəsi 44 günün içində ermənilər məğlub etdi və bu Qarabağ münaqişəsinin yönünü dəyişdirdi.

1994-dən indiyə qədər uzanan uzaq görən strategiyası ilə Heydər Əliyev Qarabağ münaqişəsində siyasi lider kimi ən önəmli rolunu tamamlamış oldu.

Qarabağ münaqişəsindən fərqli olaraq Türkiyə və Şimali Kipr liderləri Kipr münaqişəsi ilə bağlı xarici və daxili siyasətdə yetəri qədər uğurlu ola bilmirlər. Şimali

Kiprin öz həqiqətlərini dünyaya çatdırması, tanınma və Şərqi Ağdəniz münaqişəsinin həllində kiprli liderlərin yürütdüyü siyasi xətt hələ də uğursuzluğa və anlaşılmazlığa düçar vəziyyətdədir. Vəziyyəti daha yaxşı qiymətləndirə bilmək üçün Kipr münaqişəsini tarixinə bir baxış zəruridir.

1828-ci ildə Yunanıstanın "Enozis" ideyaları ilə ilkin bünövrəsi qoyulan münaqişə Yunanıstan müstəqil olduqdan sonra daha da genişlənməyə başladı. Kipr adası Lozanna müqaviləsi ilə İngiltərəyə ilhaq edildikdən sonra münaqişə nisbətən səngidi.

Münaqişə yenidən 1954-cü ildə qızışdı və 1959-cu ildə 3 dövlət - Türkiyə, Yunanıstan və Birləşmiş Krallıq, və Kiprin iki icması arasında London və Sürix sazişləri imzalandı.

Daha sonra Təminat və İttifaq müqavilələri imzalandı və 1960-cı ildə Kipr Respublikası yarandı. Türkiyə və Yunanıstanın Kiprə münasibətləri də bu müqavilələr əsasında müəyyənləşdirildi.

1968-ci ildən etibarən münaqişə yenidən alovlanmağa başladı və bunun səbəbi Yunanıstanın Enozis siyasətinə yenidən sarılması idi. 6 il boyunca beynəlxalq danışıqlar getsə də heç bir nəticə vermədi.

Türkiyə Kipr münaqişəsinin həllində federativ sistem tərəfdarı idi və münaqişənin ən yaxın zamanda həll olunmasını istəyirdi. Və hətta bu prosesdə Türkiyə bir tərəf olaraq güzəştlərdən də yayınmır, əngəl olaraq görünmək istəmirdi. Əks təqdirdə bu onun Avropa Birliyinə üzv olmasına problemlər yarada bilərdi.

Bir müddətlik fikrini dəyişib unitar sistem qurulması və Türklərin orda muxtariyyət qazanmasını dəstəklədi. Lakin 1973-cü ildə prezident seçilən Bülent Ecevitin də olduğu koalisiya funksional federativ sistemi dəstəklədilər. Onlara görə müzakirə mövzusu torpaqların bölgüsü yox, vəzifə və səlahiyyətlərin bölgüsü olmalıdı.

1974-cü ildə Türkiyə tərəfindən Egey dənizində neft tədqiqatları başladı və bu Yunanıstanla konfliktdə yeni mərhələ açdı. Bu dövrdə Yunanıstanda "Qara Polkovniklər"-in dövrü başlamışdı. Xunta hakimiyyətdə idi.

Sülh danışıqlarının uzanması Enozis istəyən yunan xuntasına sərf etmirdi. Onlar o dövrdə Kiprin keşiş-prezidenti Makariosu ilhaqa və türkləri sıxışdırmağa səslədilər. Lakin Makarios bununla razılaşmadı və ilhaqa əngəl oldu.

Belə olanda Xunta Makariosu devirmək cəhdlərinə başladı. Makarios dövrün Yunanıstan prezidenti Fedon Kiziksə müraciət edərək müstəqil dövlətin müstəqil prezidenti olduğunu bildirdi. Lakin Yunanıstan EOKA və Nikos Sampsona dəstək verdi, beləcə Makariosun iqtidardan düşməsini təmin etdi. Bundan sonra adada türklərin soyqırımına başlandı və türklər adanın 3%-nə qədər sıxışdırıldılar.

Bu Yunanıstanın Kiprə açıq aşkar müdaxiləsi demək idi. Və indiyə qədərki müqavilələri pozması demək idi. Beləliklə, 1974-cü ildə Kipr münaqişəsi yenidən böhran səviyyəsinə qalxdı.

İngiltərə və ABŞ Türkiyənin mövqeyini müdafiə edərək Yunanıstanın təcavüzünü pislədilər və yeni hökuməti tanımadılar.

Türkiyə əvvəlki müqavilələrin şərtlərinə əsasən İngiltərə ilə Kiprə birgə müdaxilə etməyi təklif etdi. Lakin dövrün İngiltərə baş naziri Vilson və xarici işlər naziri Kallahan imtina etdilər.

20 iyul, 1974-cü ildə Türkiyə Yunanıstanın gözləmədiyi halda Kiprə qoşun göndərdi. Türk qoşunları Lefkoşa üzərindən başlayıb adanın bir qismini tutdular. Vəziyyət belə gərginləşəndə Təhlükəsizlik Şurasının hərəkətə keçməsi ilə atəşkəs imzalandı. Sampson hakimiyyəti devrildi və yerini Glafko Kleridis tutdu.

Elə həmin il sülh danışıqları üçün İngiltərə, Türkiyə və Yunanıstan Cenevrədə toplandılar. İmzalanan bəyannaməyə əsasən 1960-cı il konstitusiyası bərpa edildi. İdarəçilik Rauf Denktaşa tapşırıldı. Atəşkəs xətti sərhəd xətti olaraq təyin edildi.

Həmin ildə ikinci dəfə tərəflər Cenevrədə toplandılar. Toplantıda Kiprin iki icmasını təmsil edən Glafko Kleridis və Rauf Denktaş da iştirak edirdilər. Maraq fərqlilikləri və atəşkəsin tez-tez pozulması konfransın dağılması ilə nəticələndi.

Konfrans dağılan kimi münaqişə yenidən qızışdı və Türklər 2-ci Kipr hərəkatına başlayıb adanın 38%-ni tutdular. Bu işğal kimi qiymətləndirildi və dünyada əks-səda doğurdu. Təhlükəsizlik Şurası 550 saylı qərara əsasən Kipr Respublikasının adanın yeganə dövləti olduğunu və Şimali Kipr Respublikasının BMT-in digər dövlətlər tərəfindən tanınmamasını tələb etdi.

1974-dən 2000-ci illərə qədər münaqişənin həlli ilə bağlı bir çox planlar irəli sürüldü. Peres Quelyerin Dialoq və Alternativ planı, Nelson Nevski və Rauf Denktaşın sosial humanitar addımlar planları, 3 variant və 4 ssenarili Rayn raportu başda olmaqla heç biri nəticə vermədi.

2002-ci ildə yeni bir plan gündəmə gəldi. Bu BMT-in baş katibi olmuş Kofi Annan tərəfindən tərtib olunmuş plan idi. Hər iki tərəfin maraqlarında ortaq məxrəc yaradan plan Kleris və Denktaşa təqdim olundu. Plan həm bərabər idarəçiliyi, həm də torpaq problemini həll edirdi. Eləcə də vəzifə və səlahiyyət bölgüsünə də aydınlıq gətirirdi.

Hər iki tərəfə də müəyyən qədər maddələri sərf etməsinə baxmayaraq, referendumda Yunanıstan tərəfi əleyhinə səs verdi. Bunun səbəbi planın yunan tərəfi üçün önəmli olan bəzi problemlərin həll edilməməsi idi. Yunanıstanın razılaşmadıqları məsələlər bunlar idi ki, Kofi Annanın planında türk qoşunlarının çıxarılması, yunanların əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması kimi məsələlər öz əksini tapmamışdı.

2008-ci ildə danışıqlar yenidən başladı. Yunan icmasının prezidenti Dimitri ŞKTR-in prezidenti Mehmet Əli Tələtlə danışıqlara başladı. 60-a yaxın görüşdə federal konstitusiya və idarəetmə müzakirə edildi. Həmin ilin may ayında tərəflər "tək beynəlxalq hüquqi suverenliyə malik federal dövlət" hədəflərinin olduğunu açıqladılar.

Mehmet Əli Tələtdən sonra Şimali Kiprin yeni lideri Dərviş Əroğlu da Cənubi Kiprli liderlər olan Dimitri Xristofos və Nikos Anastadiasla dialoqu davam etdirdi.

Danışıqların növbəti mərhələsində Şimali Kiprin lideri Mustafa Akıncı idi.
Eləcə də bu münaqişədə 3-cü tərəf kimi U.Thant, Butros Gali, Kurt Valdheim, Kofi Annan, Perez De Quelyer, Antoni Quttereş və Ban Ki Moon kimi siyasi liderlər də BMT-in baş katibi vəzifəsində öz töhfələrini verməyə çalışdılar. Lakin danışıqlarda uğursuz oldular.

Son seçkilərdə Şimali Kiprdə yeni lider olaraq Beynəlxalq Birlik Partiyasının namizədi Ersin Tatar qalib gəldi. Ersin Tatar özündən əvvəlki lider olan Mustafa Akıncı hökümətindən tam fərqli yanaşma sərgiləyir. Ersin Tatar Türkiyə hökuməti ilə uyğun yanaşma irəli sürərək federativ dövlət yanaşmasının uyğun olmadığını və adada 2 fərqli dövlət modelini müdafiə edir.

Mustafa Akıncının liderlik yanaşması Heydər Əliyevdən əvvəlki liderlərlə bənzərlik təşkil edir. 1991-93-cü illərdə Azərbaycandakı hakimiyyət Ermənistana nisbətdə həm Rusiya ilə əlaqələri pisləşdirir, həm də Türkiyə ilə münasibətlərdə problemlər yaşayırdı. Eynilə Mustafa Akıncının siyasi liderlik dövründə də Şimali Kipr birinci növbədə Yunan icması ilə problem yaşayırdı. Yunan tərəfi federativ dövlət modelini dəstəkləmir və Şimalla birləşmək istəmirdilər. Mustafa akıncı isə israrla uğursuz danışıqlara davam edirdi.

İkincisi Mustafa Akıncı hökuməti Türkiyə ilə də problem yaşayır, münasibətləri get-gedə pisləşirdi. Akıncının Suriyada gerçəkləşən "Barış Pınarı" tənqid etməsi və ümumilikdə Kipr münaqişəsinin həllində Türkiyənin təsirini azaltmağa çalışması iki dövlətin siyasi liderləri arasında sözlü münaqişələrə və siyasi münasibətlərin pisləşməsinə səbəb olurdu.

Üçüncüsü Şərqi Ağdəniz ehtiyatları üzərində yeni yaranmış konfliktdə həm Cənubi Kipr, həm də Şimali Kipr liderlərinin ən böyük problemlərindən biri və münaqişənin həll olmamaq səbəbi ehtiyatlardan istifadədə maksimalizmə çalışmaq və 3-cü tərəfləri kənar tutmaq istəyi idi. Eyni zamanda yataqların bölüşdürülməsində öz aralarında da razılığa gələ bilmirdilər və bu məsələ federativ dövlət modelinə Cənubi Kiprin razılaşmaması səbəblərindəndir.

Dördüncüsü Şimali Kiprin tanınma məsələsində siyasi liderlərin effektiv olmayan siyasət yürütməsi idi. Qərbdə yetəri qədər təbliğat apara bilməyən və həqiqətlərini dünyaya çatdıra bilməyən Şimali Kipr liderləri Akıncının dövründə çıxış yolunu Türkiyə ilə müttəfiqlik münasibətlərini zəiflətməkdə gördülər lakin bu da uğursuz metod idi.

Hal-hazırda Ersin Tatarın yürütdüyü siyasi xətt 15 il sonra yenidən münaqişənin həllinə ümidlər yaratdı. O həm Türkiyə ilə yaxşı əlaqələr yaradıb, həm də Rum tərəfinin qərəzsiz qarşılayacağı ayrı iki dövlət modelini irəli sürdü. Bu münaqişənin həllində Akıncı ilə Ersin Tatar fərqi siyasi liderliyin önəmini göstərdi.

резюме

В науке о международных отношениях особо изучается роль политических деятелей в политических процессах и отношениях между политическими акторами. Политические деятели, особенно лидеры, играют исключительную роль в урегулировании и эскалации политических конфликтов. Сталин, Гитлер, Мандела, Ганди, Ататюрк, Кеннеди, Рейган, Горбачев, Гейдар Алиев — люди, которые оставили особый след в политической истории и конфликтах своих стран. Эти следы играют важную роль в определении направления политических процессов того времени.

Сегодня два самых острых конфликта в тюркском мире считаются мировыми горячими точками. Один из них – нагорно-карабахский конфликт между

Азербайджанской Республикой и Арменией, а другой – кипрский конфликт между Турцией и Грецией. Оба конфликта актуальны и сегодня. В обоих конфликтах присутствует фактор геноцида, оценивается позиция сторонних государств и важны политические лидеры.

Abstract

In the science of international relations, the role of political figures in political processes and relations between political actors is especially studied. Political figures, especially leaders, have an exceptional role in the settlement and escalation of political conflicts. Stalin, Hitler, Mandela, Gandhi, Ataturk, Kennedy, Reagan, Gorbachev, Heydar Aliyev are people who have left a special mark on the political history and conflicts of their countries. These traces play an important role in determining the direction of the political processes of the time.

Today, the two most pressing conflicts in the Turkic world are considered to be the world's hotspots. One of them is the Nagorno-Karabakh conflict between the Republic of Azerbaijan and Armenia, and the other is the Cyprus conflict between Turkey and Greece. Both conflicts are still relevant today. There is a genocidal factor in both conflicts, the position of third-party states is assessed and political leaders are important.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/may/118928.htm
2. http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/173640.htm
3. https://lib.aliyevheritage.org/az/3262064.html
4. https://www.google.com/amp/s/www.bbc.com/azeri/azerbaijan-49738435.amp
5. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/52-yildir-cozulemeyen-dugum-kibris-meselesi/2014857
6. https://www.google.com/amp/s/tr.sputniknews.com/amp/20191122/kibris-sorunu-artik-doguakdeniz-sorunu-haline-geldi-1040687102.html
7. https://kaspi.az/az/kipr-problemi-hellini-tapacaq
8. https://m.dw.com/tr/ankaradan-ak%C4%B1nc%C4%B1n%C4%B1n-s%C3%B6zlerinek%C4%B1nama/a-50813661
9. https://m.dw.com/tr/ak%C4%B1nc%C4%B1-bu-makama-kimin-gelece%C4%9Fine-sadecek%C4%B1br%C4%B1s-t%C3%BCrk-halk%C4%B1-karar-verir/av-50976809

10. https://www.diken.com.tr/eski-kktc-cumhurbaskani-akinci-turkiyede-tek-adam-rejimi-yikimasurukluyor/

11. https://m.dw.com/tr/%C3%A7avu%C5%9Fo%C4%9Flu-b%C3%B6ylesined%C3%BCr%C3%BCst-olmayan-siyaset%C3%A7iyle-%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fmad%C4%B1m/a-52325354

12.https://brtk.net/akincifederasyon-iki-esit-kurucu-devletli-bir-yapidir-uniter-tek-bir-yapidan-sozeden-yoktur/

QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN APARICI SAHƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ AQRAR SƏNAYENİN İNKİŞAFININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Quliyev Toğrul Ağayar oğlu
Bakı Dövlət Universitetinin
togrul.guliyev.90@gmail.com

Açar sözlər: qeyri-neft, aqrar, kənd təsərrüfatı, iqtisadi inkişaf, hüquqi baza
Keywords: non-oil, agricultural, Agricultural, Economic Development, legal basis
Ключевые слова: ненефтяной, аграрный, сельское хозяйство, экономическое развитие, правовая база

Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. İnzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid baş verdi. Bununla da, Azərbaycanda ölçülüb-biçilmiş struktur iqtisadi siyasət yeridilmiş oldu. Onun əsas istiqaməti mülkiyyətin müxtəlif formalarına əsaslanan yeni inkişaf modelinin yaradılması və qloballaşma şəraitinə uyğun rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması idi.

Azərbaycan ərazisinin karbohidrogen xammalının əhəmiyyətli ehtiyatlarına malik olması respublikanı müxtəlif ölkələrin və regional birliklərin maraqlarının cəmləşdiyi məkana çevirdi.

Neft sektorunda olan inkişaf iqtisadiyyatın digər sahələrinə də təsir göstərmiş oldu. Enerji daşıyıcılarının rasional istehlakının təmin edilməsi ilə birlikdə neft və qaz yataqlarının mənimsənilməsi iqtisadiyyatın struktur cəhətdən balanslaşdırılmasına və qeyri-neft sahələrinin inkişafına yeni təkan verməyə imkan vermişdir.Bununla da, dövlətin qeyri-neft sektoruna təsir etmə imkanlarını daha da genişləndirməyə şərait yaratdı. [5, 45]

İqtisadi sabitliyin əldə olunması, makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması və milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi baxımından qeyri-neft sektorunun inkişafı vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycanın uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişafını təmin etmək, zəngin neft–qaz ehtiyatlarından istifadə edərək qeyri–neft sektorunun inkişafına nail olmaq dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində bir sıra qərarlar qəbul edilmişdir.

Qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən birini də aqrar bölmə və onun inkişafı təşkil edir. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı qeyri-neft sektorunun prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu sahənin inkişafına da dövlət tərəfindən qayğı göstərilmişdir. Belə ki, dövlət tərəfindən birbaşa aqrar sahənin inkişafına istiqamətlənmiş bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlardan biri Ulu Öndər H. Əliyev tərəfindən 1995-ci ildə qəbul edilmiş "Aqrar islahatın əsasları haqqında" qanundur. Bu qanunda aqrar sahənin inkişafı baxımından iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini

yaxşılaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişafının genişlədirilməsi məqsədilə bu qanun qəbul edilmişdir.[8]

Ümummilli lider H. Əliyevin müvafiq fərmanına əsasən, "1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir.[7] Bu proqramda da aqrar sahələrin inkişaf etdirilməsi, zəruri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının yüksəldilməsi və ixracının genişləndirilməsini nəzərdə tutan tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır.

Aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı "Aqrar bölmənin inkişafına dair Dövlət proqramı (2002-2006-cı illər üzrə)" da qəbul edilmişdir. Bu Dövlət proqramı da qeyri-neft sektorunun inkişafını tənzimləyən hüquqi sənədlərdən biridir. Rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının, xammala və əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli mənbələr hesabına ödənilməsinin təmin edilməsi sözügedən proqramın əsas məqsədini təşkil edir. Bu da sənayenin neft-qazdan asılılığının aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən uğurlu tədbirlərdən biri hesab edilə bilər.

Aqrar sahənin inkişafı istiqamətində əsası Ümummilli liderimiz H. Əliyev tərəfindən başladılmış islahatlar hazırda ölkə başçısı İ. Əliyev tərəfindən uğurla aparılmaqdadır. Buna nümunə olaraq, prezident İ. Əliyevin 2017-ci ilin iyulunda "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında imzaladığı sərəncamı göstərmək olar. Bu dövlət proqramında əsasən, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin təşviq edilməsi, aqrar sahədə kooperasiyanın formalaşmasına və inkişafına lazımi dəstək göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur. [3, 576]

Aqrar sahə də qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Bu sahənin inkişafı ilə bağlı dövlət tərəfindən müəyyən qərarlar qəbul edilmişdir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş "Aqrar islahatın əsasları haqqında" qanun, Ümummilli lider H. Əliyevin müvafiq fərmanına əsasən, "1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı", 2002-ci ildə "Aqrar bölmənin inkişafına dair Dövlət proqramı (2002-2006-cı illər üzrə)", prezident İ. Əliyevin 2017-ci ilin iyulunda "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir. Bu qərarlara uyğun olaraq müəyyən tədbirlər həyata keçirilmiş və müsbət nəticələr əldə edilmişdir. [7]

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qlobal problem olduğu üçün aqrar sektorun ölkəmizdə inkişafı və bu sahədə görülən işlər aktuallığı ilə seçilir. Rəsmi məlumatlara əsasən, son illərdə Azərbaycanda işçi qüvvəsinin 38%-i olmaqla, əhalinin 45%-i aqrar sahənin payına düşür. Qeyd edək ki, Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatına keçid baş verdi və bununla da, kənd təsərrüfatında köklü dəyişikliklər baş tutmuşdur. [4,145]

Ölkə Prezidentinin "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarma dövlət dəstəyi haqqında" 2007-ci ildə imzalamış sərəncamına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları

istehsalçılarının istifadə etdikləri yanacağın, motor yağlarının və mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50%-nin dövlət tərəfindən ödənilir ki, bu da aqrar sahənin inkişafına öz töhfəsini verməkdədir.[1, 105] Dövlət tərəfindən görülmüş bu və ya digər tədbirlərə uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM-də xüsusi çəkisi artmışdır. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi rəsmi məlumatlara əsasən, 2000-ci ildə aqrar sahənin ÜDM-də payı 758,9 milyon manat təşkil etmişdirsə, 2020-ci ildə bu göstərici 5016,4 milyon manata çatmışdır. [9]

2008-ci ildə "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir.[8] Burada aqrar sektorun bütün sahələrinin – bitkiçilik, heyvandarlıq və digərlərinin inkişafı ilə bağlı mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır. Qərarın mətnindən bu vaxta kimi aqrar sahənin inkişafı üçün görülmüş tədbirlərin müəyyən uğurlu nəticələri aydın olur. Belə ki, aparılmış tədbirlər nəticəsində respublikamızda əkinçiliksahəsində inkişaf əldə edilmiş, daxili və xarici bazarın tələblərinə uyğun formalaşması həyata keçirilmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində həyata keçirilmiş quruculuq işləri nəticəsində onlarla yeni kiçik və iri müəssisələr tikilib istifadəyə verilmiş, həmçinin, belə müəssisələr bərpa olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2004-cü ildə "Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Sərəncam imzalamışdır. Sərəncama əsasən, "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. "Aqrolizinq" ASC aqrar sahədəki işlərin yerinə yetirilməsinin sürətləndirilməsinə, sahibkarların əməyinin yüngülləşdirilməsinə, onların lazımi texnika ilə vaxtında və güzəştli şərtlərlə təmin olunmasına xidmət etməli idi.[2, 301]

Ölkədə aparılmış uğurlu islahatlar nəticəsində aqrar sahə inkişaf etmişdir. Adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı statistik göstəricilərə əsasən, ildən ilə artmışdır. Belə ki, bu göstərici 2008-ci ildə 402 kq təşkil etdiyi halda, 2014-cü ildə 555 kq-a yüksəlmiş, 2020-ci ildə isə 845 kq-a çatmışdır. Yeni müstəqilliyimizi bərpa etdiyimiz ilk illərdə adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı aşağı səviyyədə idi. Müqayisə üçün 1991-ci ildə 0,03 kq, 1993-cü ildə isə 1,45 kq olmuşdur.[6] Statistik məlumatlardan da aydın olur ki, aparılmış uğurlu islahatlar nəticəsində aqrar sektor inkişaf etmişdir. Lakin bu sahədə müəyyən həllini gözləyən məsələlər və problemlər hələ də qalmaqdadır ki, bunların həlli istiqamətində işlər uğurla davam etdirilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ., Əliyev T. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı, 2018, 327 s.
2. Quliyev E., Qafarov N., Allahverdiyev E. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı, Bakı, 2020, 495 s.
3. E. Vəliyev, "Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafının makroiqtisadi predmentləri", AMEA Məqlələr toplusu, II Buraxılış, Bakı, 2005, s. 575-586s

4. Aras O. N., Süleymanov E. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, “Şərq-Qərb” Mətbəəsi, 2010, 327 s.
5. Ш. А. Аббасова, М. Ш. Оруджева, Т. В. Оруджева. Анализ структуры инвестиций и его влияние на достижение независимости экономики страны от нефтяных ресурсов. Економічний вісник Донбасу № 3(57), 2019. 4 s.
6. https://economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasinda-qeyri-neft-sektorunun-inkishafi-2018-ci-ilin-birinci-rubu-uzre/29186
7. https://president.az/
8. https://e-qanun.az/
9. https://www.stat.gov.az/

Резюме

В тезис говорится о важности развития ненефтяного сектора и проводимых реформах в аграрной сфере. Аграрная отрасль является одной из ведущих отраслей ненефтяного сектора. После восстановления независимости произошли серьезные изменения и в аграрной сфере, государством был предпринят ряд шагов. В результате были достигнуты определенные успехи. В частности, был достигнут значительный прогресс в развитии сельского хозяйства в регионах. Работа в этой области продолжается.

Summary

The thesis notes the importance of non-oil sector development and agrarian reforms. The agricultural sector is one of the leading sectors of the non-oil sector. After the restoration of independence, serious changes took place in the agrarian sector, a number of steps were taken by the state. As a result, certain achievements were achieved. In particular, significant progress has been made in the development of Agriculture in the regions. Work in this area continues.

QOBUSTAN-ABŞERON RAYONUNUN EKOGEOMORFOLOJİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Magistrant: Ramazanova Sevin Natiq qızı
Elmi rəhbər: dos.Tahirə Qəhrəmanova Məlikheydər qızı
Gmail: ramazanovasevin@gmail.com

Qobustan-Abşeron regionunun ekogeomorfoloji morfometrik qiymətləndirilməsini aparılıb əsasən səthin parçalanması, şaquli parçalanması, parçalanmanın sıxlığı göstəriciləri təhlil olunub. Ərazinin ekogeomorfoloji qiymətləndirilməsi kəmiyyət göstəricilərinə əsasən aparılmışdır.

Üfüqi parçalanması

Qobustan-Abşeron ərazisi daha çox yarğan-qobu şəbəkəsi ilə parçalanmışdır.

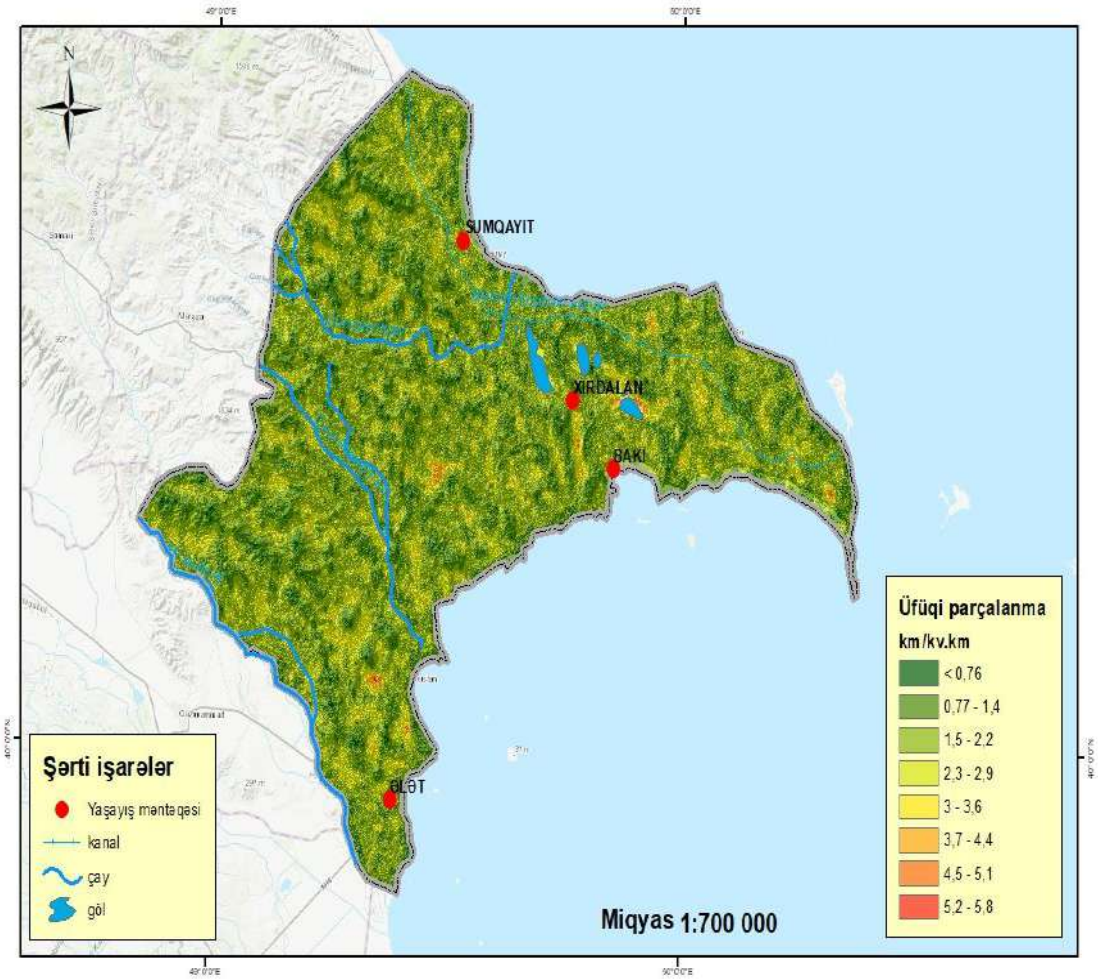

Üfüqi parçalanma xəritəsi (xəritə 1)

Xəritədəndə göründüyü kimi çay şəbəkəsi burada zəif inkişaf etmişdir. Üfüqi parçalanma əmsalı aşağıdaki sxemdə əks olunur.

Üfüqi Parçalanma (km/km^2)	Sahəsi (km^2 ilə)
<0,76	160,1
0,77-1,4	1318,4
1,5-2,2	2991,2
2,3-2,9	862,8
3-3,6	114,7
3,7-4,4	27,1
4,5-5,1	5,2
5,2-5,8	1,4

Üfüqi parçalanma (Cədvəl 1)

Üfüqi parçalanma dərəcəsi 0,76- a qədər olan sahələr ərazinin 160,1 km^2-ni tutur. 0,77-1,4 əmsalında olan səthin parçalanması 1318,4 km^2 sahəni əhatə edir. Bu göstəricidən belə bir nəticəyə gəlmək olarki Qobustan-Abşeronun ümumi sahəsinin (5480.9 km) 2.9%-i zəif parçalanmışdır. 0,77-1,4 arasi nisbətən zəif parçalanma əmsalı ərazinin

1318,4 km yəni 24%-i təşkil edir. Ən böyük hissəsini qismən orta parçalanmış sahələr tutur. Burada parçalanma 1,5-2,2 arasıdır və Qobustan Abşeronun 54,6 %-i tutur. Bu statistik göstəricilərdən aydın olurki rayon ərazisinin yarıdan çoxu yəni 2991,2 km-i orta səviyyədə parçalanmaya məruz qalmışdır. Ümumilikdə sahəsinin 81,5% -i zəif və nisbətən orta dərəcədə üfüqi parçalanmaya məruz qalmışdır. Buda ümumi sahənin 4/5 -dən çoxunu təşkil edir. Qalan 1/5 hissə isə yüksək və qismən yüksək səviyyədə parçalanmışdır. Yalnız 1,4 km kimi az hissəsi 5,2-5,8 və daha artıq parçalanma dərəcəsinə malikdirki bu da əsasən Qobustan-Abşeronun cənub-şərq və şərq hissələrinin payına düşür. Beləliklə üfüqi parçalanma dərəcəsini faiz göstəricilərinə görə aşağıdaki sxemdə göstərə bilərik.

Parçalanma dərəcəsi	%-lə nisbəti
Çox zəif parçalanmış	2.9%
Zəif parçalanmış	24%

Nisbətən zəif parçalanmış	54,6%
Qismən orta parçalanmış	15,7%
Orta parçalanmış	2%
Nisbətən güclü parçalanmış	0.5%
Güclü parçalanmış	0.1%
Kəskin parçalanmış	0.02%

Rayonun üfüqi parçalanmasının faizlə ifadəsi (Cədvəl 2)

Şaquli parçalanması

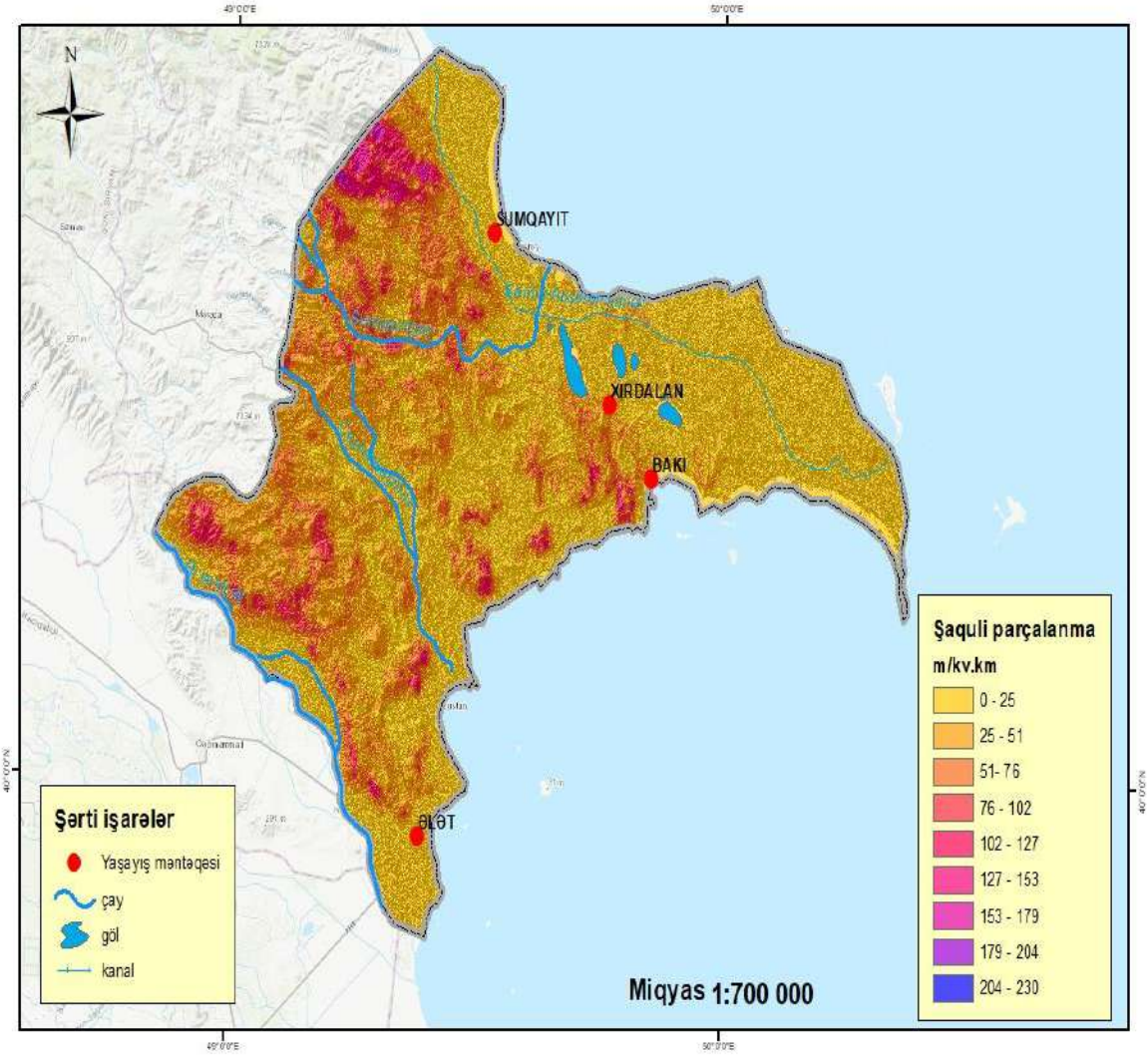

Şaquli parçalanma xəritəsi (xəritə 2)

Şaquli parçalanma (m/km^2)	Sahəsi (km^2 ilə)
0-25	2933,9
26-51	1606,8

52-76	626,2
77-102	198,6
103-127	74,2
128-153	29
154-179	11
180-204	2,9
205-230	0,8

Qobustan-Abşeronun şaquli parçalanmasının sahələr üzrə bölgüsü (cədvəl 3)

Xəritəyə diqqətlə baxsaq görərikki ərazinin qərb hissəsi (Qobustan) şərqə nisbətən daha yüksək olduğu üçün daha çox şaquli parçalanmaya məruz qalmışdır. Xüsusən də Qobustanın şimal-qərb hissəsi daha çox parçalanması ilə seçilir.

Rayonda ən aşağı parçalanma kəmiyyəti (0-25) onun ən böyük hissəsini (2933,9) tutur. Bu isə ərazinin şərq və mərkəzi hissələrini əhatə edir. Belə ərazilər Qobustan-Abşeronun 53,5 %-dən artığını tutur. 29,3%-i parçalanma əmsalı 26-51 olan hissələrdir. 52-76 intervalında olan nisbətən zəif parçalanmış ərazilərdə böyük sahəni (626,2 km) əhatə edirlər. Beləliklə burdan belə nəticəyə gəlinir ki, ərazi nisbətən zəif şaquli parçalanmaya malikdir. Kəskin parçalanmış ərazilər az hissəsini (Qobustanın dağlıq hissəsini) təşkil edir. 77-102 aralığındaki parçalanma əmsalına malik ərazilər 3,6% yəni 198,6 km sahəni tutur. 128-230 intervalındaki daha çox parçalanmaya məruz qalmış sahələr isə rayonun cəmi 43,7 km-ni (0,8%-ni) tutur.

Beləliklə rayonun şaquli parçalanma dərəcəsin aşağıdaki sxemlə göstərək.

Şaquli parçalanma dərəcəsi	%-lə göstəricisi
Çox zəif parçalanma	53,5%
Zəif parçalanma	29,3%
Nisbətən zəif parçalanma	11,4%
Orta parçalanma	3,6%
Qismən orta parçalanma	1,4

Nisbətən güclü parçalanma	0,5%
Güclü parçalanma	0,2%
Kəskin parçalanma	0,1%

Qobustan-Abşeronun şaquli parçalanmasının faizlə göstəricisi (Cədvəl 4)

Meyilliyin ekogeomorfoloji qiymətləndirilməsi

Meyillilik xəritəsi (xəritə 3)Meyillilik xəritəsindən də aydın olurki ərazi nisbətən az meyilli sahədir. Yalnız qərb və şimal-qərb hissəsində meyillilik nisbətən çoxdur. Şkalaya əsasən meyillikləri aşağıdaki kimi qruplaşdıra bilərik:

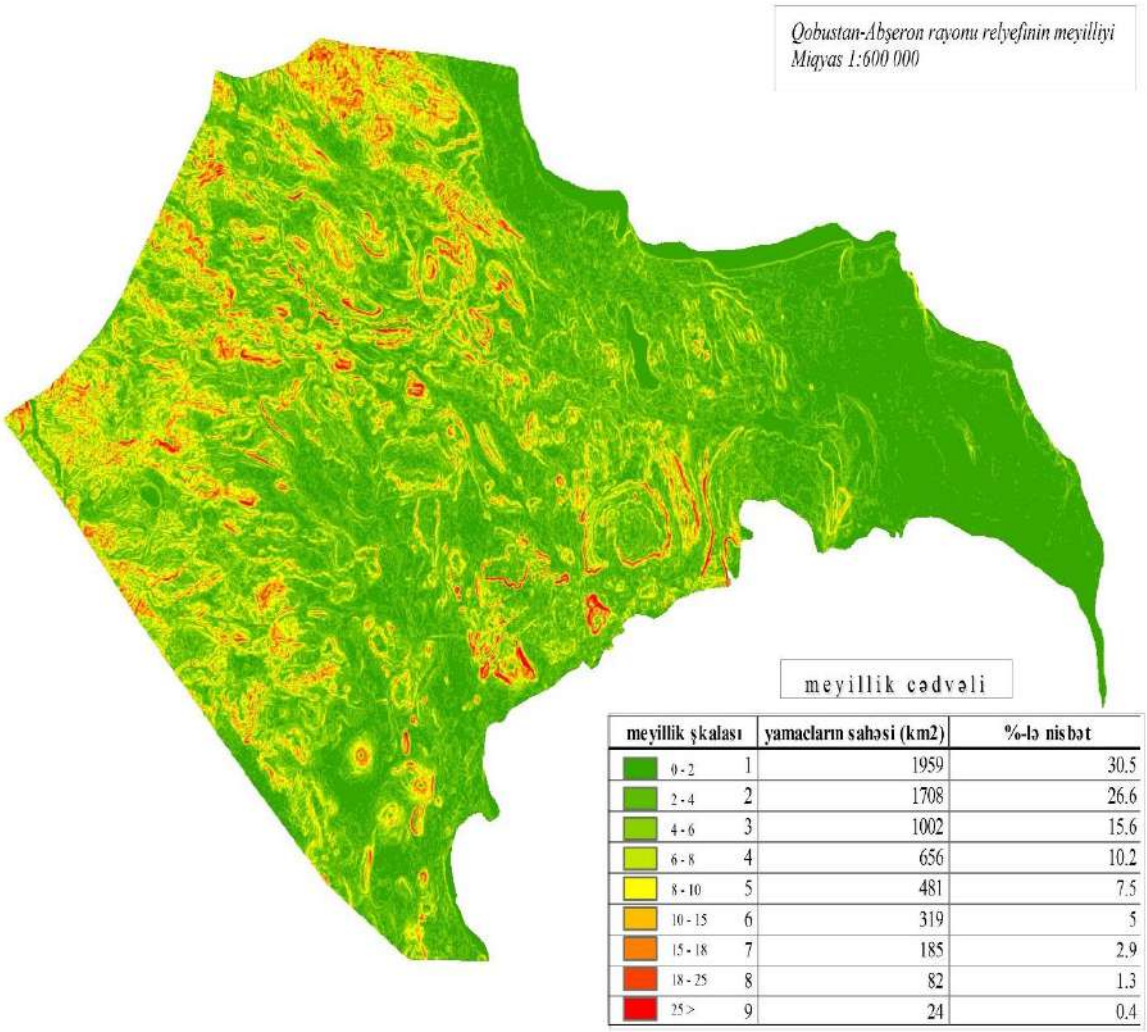

meyillik şkalası		yamacların sahəsi (km2)	%-lə nisbət
0 - 2	1	1959	30.5
2 - 4	2	1708	26.6
4 - 6	3	1002	15.6
6 - 8	4	656	10.2
8 - 10	5	481	7.5
10 - 15	6	319	5
15 - 18	7	185	2.9
18 - 25	8	82	1.3
25 >	9	24	0.4

- Çox az meyilli ərazilər (0-4) - ən böyük sahəni tuturlar. Belə yamaclar ümumi hissənin 57,1%-ni yəni yarıdanda çoxunu tutur. Onların sahəsi 3667 km-dir.
- Az meyilli yamaclar (4-6)-
- Nisbətən az meyilli yamaclar (6-8)-
- Orta meyilli yamackar (8-15)-
- Çox meyilli(15-25)-
- Nisbətən dik yamaclar (25>)-

Аннотация:

Статья посвящена эколого-геоморфологической оценке Гобустан-Абшеронского региона. В данной статье приведены морфологические сведения о эколого-геоморфологической оценке местности, по факторам влияющих на горизонтальное и вертикальное расчленение рельефа исследуемого региона, а также приведены данные по уклону поверхности и экспозиции. На основе полученных количественных морфометрических показателей составлены синтетические морфометрические карты.

Ключевые слова: морфология рельефа, расчленение, экогеоморфологическая оценка, морфометрические исследования, факторы расчленения рельфе

Annotation:

The article is devoted to the ecological and geomorphological assessment of the Gobustan-Absheron region. This article provides morphological information about the ecological and geomorphological assessment of the terrain, according to factors affecting the horizontal and vertical dissection of the relief of the study region, as well as data on the slope of the surface and exposure. Based on the obtained quantitative morphometric indicators, synthetic morphometric maps were compiled.

Key words: relief morphology, subdivision, ecogeomorphological assessment, morphometric studies, relief subdivision factors

Список источников

1.Эйюбов Ф. Карстовые пещеры Азербайджанской ССР. Баку., Азер-издание, 1978, 70 с.

2. Алиев Ф.Ш. «Экзогенные геологические процессы в Азербайджанской Республике, методы их изучения и принципы прогнозирования». Баку-2002. 208 п., 19 рис.

3. Асадова М.А., Нифтиев Ш.Ю. Гидрогеологические условия Гобустана и роль электроразведочных методов в гидрогеологических поисках. «Ламан Паблишинг Полиграфия» - Баку, 2012, 130 стр.

4. Азизов Г.З. Классификация засоленных почв Азербайджана по степени и типу засоления. Баку, 2002. 29 с.

TÜRK XALQLARININ MADDİ-MƏDƏNİYYƏTİNDƏ AĞACİŞLƏMƏ SƏNƏTİNİN İZLƏRİ

Sadıqlı Pərinaz İslam qızı

Bakı Avrasiya Universiteti

perinazsadiqli@yahoo.com

Açar sözlər: türk, ağac, qaşıq, mədəniyyət, xalq
Ключевые слова: турецкий, дерево, ложка, культура, народ
Key words: Turkish, tree, spoon, culture, people

Türklər çox qədim dövrdən sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşgul olmuşlar. Bunu "Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri süzülüb gələn şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində qorunub saxlanmış el sənətləri barədəki materiallar" da təsdiqləyir. Bunlar "bizə həm tarixən ölkəmizdə sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin mövcud olması barədə fikir yürütməyə imkan verir, həm də məişət avadanlıqları və onların təyinatı haqqında bilik əldə etməyə yardımçı olur" [2, s.119].

Hər hansı bir sənətkarlıq sahəsinin inkişafı, birinci növbədə, onun xammal mənbəyinin mövcudluğundan asılıdır.

Çox qədim dövrlərdən türklərin həyatında ağacın mühüm yeri olmuşdur. Hələ dəmirin tapılmadığı dövrdə türklər bir çox silahları, məişət və təsərrüfat əşyalarını ağacdan hazırlamışlar. Bunun üçün əvvəlcə ağacların möhkəmliyini, elastikliyini, tərkibində cürbəcür yağların və qətranların olub-olmadığını öyrənmişlər. Çünki məişətdə istifadə edilən, içinə yemək, ağartı, su və s. qoyulan qablar və əşyalar yalnız tərkibində yağlar və qətranlar olmayan ağaclardan hazırlanmalıydı ki, onların dadı və qoxusu çıxmasın. Deməli, türklər ağacları öyrənməyə tarixin başlanğıcından etibarən başlamışlar və bu məqsədlə illər boyu sınaqlar, yoxlamalar aparmışlar.

Metallar ağacdan istifadəni türklərin həyatından tamamilə sıxışdırıb çıxara bilməmişdir. Bu gün də türklərin həyatını ağacsız təsəvvür etmək mümkün deyil. İndi belə demək olar ki, türklər qədim dövrlərdən başlayaraq çox zəngin ağacişləmə və ondan istifadə mədəniyyəti yaratmışlar və onu bu gün də qoruyub saxlayırlar.

Çörək insanın kəşf etdiyi ən qədim yeməklərdən biridir. Onun bişirilməsi zamanı unun ələnməsindən tutmuş bişmiş çörəyin təndirdən və ya kürədən götürülməsinə qədər bir çox işləri görərkən ağac əşyalardan istifadə edirlər. Bunlara ələk, tabaq, duvaq, oxlov, ərsin, kürək və s. aiddir. Çörəkbişirmədə istifadə edilən əşyalardan biri ələkdir. Xəmir yoğurmaq üçün əvvəlcə unu ələmək lazımdır. Ələk unun kəpəyini ayırmaq üçündür. Kəpəkli unun çörəyi o qədər də yaxşı olmur.

Ələk iki hissədən ibarətdir: sağanaq (çənbər) və tor. Ələyin torunu qədim vaxtlarda at qılından toxuyurdular. Onun gözləri çox xırda olur. Unu ələyəndə onun kəpəkləri, həmçinin digər yad cisimlər həmin gözlərdən keçmir və ələkdə qalır. Un isə çox narın olduğuna görə, ələyin xırda gözlərindən keçir.

Ələyin əllə tutulan dəyirmi hissəsi sağanaq adlanır və ağacdan hazırlanır. Bu məqsədlə seçilmiş ağac təxminən 3-4 millimetr qalınlığında və 15 santimetr enində kəsilir, sonra istiyə verilərək yumşaldılır və çənbər şəklində əyilir. Sonra ucları bir-birinə bərkidilərək çənbər şəklinə salınır. Toxunmuş toru çənbərə bərkitmək üçün ikinci bir çənbər də hazırlanır. Sonuncunun eni 1,5-2,5 santimetr olmalıdır. Diametri isə ələyin sağanağından azacıq böyük olmalıdır ki, sağanaq onun içərisinə güclə girsin. Hər iki çənbər və tor hazır olduqdan sonra toru böyük çənbərin bir tərəfinə qoyub balaca çənbəri onun üstündən geyindirirlər. Tor iki çənbərin arasında qalır. Çənbərin biri digərinə elə kip geyindirilməlidir ki, tor sürüşüb onların arasından çıxmasın.

Ələyin adına ən qədim abidələrimizdən biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Müqəddimə"sində rast gəlinir. Dədə Qorqud qarıların dörd dürlü olduğunu söyləyib, onların açıqlamalarını verərkən deyir:

-Neyləyim? Bu yıxılacaq evdə un yox, ələk yox. Dəvə dəyirmandan gəlmədi-deyər [5, s.18]. Cümlədən tam aydın olur ki, dastanda adı çəkilən ələk məhz bu gün işlətdiyimiz ələyin eynidir. Onun adının unla bir yerdə çəkilməyi də bu fikri təsdiqləyir. Cümlənin açımı belədir: evdə nə un var, nə də onu ələmək üçün ələk.

Yuxarıdakı cümlədən aydın görünür ki, "Dədə Qorqud" dövründən indiyə qədər ələyin adı da dəyişməmişdir.

XI yüzillikdə yaşamış ensiklopediyaçı türk alimi Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında da ələyin adı çəkilmişdir. M.Kaşğari bu sözü əskü şəklində yazmış, ona ələk, xəlbir kimi açıqlama vermişdir [3, s.187]. M.Kaşğari əksər sözlərin oğuzca, qıpçaqca, yaxud arğuca olduğunu yazsa da, əskü sözünün hansı türkcədən götürüldüyünü yazmamışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un oğuzca yazıldığını və orada bu sözün ələk şəklində olduğunu nəzərə alıb deyə bilərik ki, əskü sözü ələyin hansısa başqa bir türkcədəki adıdır. "Divan"dakı ələmək (əlgə), ələnmək (əlgəl), özü üçün ələmək (əlgən), ələməklə yardımlaşmaq və yarışmaq (əlgəş), ələtmək, ələtdirmək (əlgət) sözlərinin hamısı əl kökündən yaranmışdır ki, bu da ələyin hazırkı adına çox uyğundur [4, s.172-173]. Ələk sözü də əl kökünə lək sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla yaranmışdır. Bu zaman əl kökündəki l samiti düşmüşdür. Qırğız türkləri də ələk sözünü oğuzlarda olduğu kimi, ələk şəklində işlədirlər. Anadoluda da ələk Azərbaycandakının eynidir. Onlar da un ələdikləri bu əşyaya ələk deyirlər.

Ələk ən qədim formasını və funksiyasını, hətta hazırlanma qaydasını indi də saxlamışdır. Ondan bütün türklər demək olar ki, indi də istifadə edirlər. Tarixi qaynaqlarda rast gəlinən bilgilərdən belə təsəvvür yaranır ki, neçə min illər boyu türk xalqının yol yoldaşı olmuş ələklər formasını o qədər də dəyişməmişdir.

Ələkdən yalnız çörək bişiriləcək unu ələmək üçün istifadə olunmur. Əriştə kəsəndə, umac ovanda, xəngəl bişirəndə, cürbəcür şirniyyatlar və s. hazırlayanda da unu mütləq ələmək lazım gəlir. Ona görə bu gün Azərbaycanda ələksiz ev tapmaq çətindir.

Çörəkbişirmədə istifadə olunan ikinci ağac əşya tabaqdır. Tabağı daha çox ağacın içini oymaqla düzəldirlər. Əvvəlcə ağacın dörd tərəfini yastı və hamar kəsirlər, sonra onun kəllə, yan və alt tərəflərini bütöv saxlayıb, yalnız üst tərəfindən başlayaraq içini oyurlar. İçi tamam oyulub çıxarıldıqdan sonra onu yaxşı-yaxşı hamarlayırlar və ondan xəmir yoğurmaq üçün istifadə edirlər. Ələnmiş unu tabağa töküb orada yoğururlar. Çörəyin növündən asılı olaraq xəmiri ya tabaqda saxlayıb acıdırlar, ya da yoğuran kimi kündələyib çörək bişirirlər. Xəmiri acıtmaq üçün ona balatı qatırlar. Balatıya ayrı-ayrı yerlərdə acıtma, acı xəmrə və s. də deyirlər.

Xəmiri acıtmaq istədikdə tabağın üstünü dəsmalla örtüb, qalın əşyalarla, döşəkcə, balınc, yorğan və s.-lə basdırırlar ki, isti olsun.

Tabaqdan yalnız xəmir yoğurmaq üçün istifadə etmirlər. Bişirilmiş çörəyi də tabaqda saxlayırlar. Tabağa yığılıb üstü parçayla, dəsmalla örtülmüş çörək uzun müddət xarab olmur.

Çörək bişirərkən yaxud digər məhsullar hazırlayarkan xəmiri kündə-kündə kəsmək lazım gəlir. Bu zaman ərsindən istifadə edilir. Ərsin də əvvəllər ağacdan hazırlanmışdır. Bu məqsədlə seçilmiş ağacdan 0,5-1,0 sm qalınlığında taxta hazırlanır. Həmin taxta 10-15 sm enində və 20-25 sm uzunluğunda kəsilir. Onun bir tərəfi bıçaq kimi itilənir, buna ərsinin ağzı deyilir. Ağızın əks tərəfində əllə tutmaq üçün taxtanın özündən qulp düzəldilir.

Ağac ərsindən çörəkbişirmədə bu gün də istifadə olunur. Lakin bəzi bölgələrdə ağacı metal əvəzləmişdir.

Çörəkbişirmədə istifadə edilən ağac əşyalardan biri də oxlovdur. Oxlovdan kündəni yaymaq üçün istifadə olunur. Kündəni yuxa, fətir, fəsəli, lavaş kimi çörək növlərini bişirəndə, əriştə və xəngəl kəsəndə mütləq yaymaq lazım gəlir.

Oxlovlar iki cür olur. Hər iki ucu sivri, ortası yoğun, yaxud bir ucu yoğun, digər ucu sivri.

Oxlov sözünə Anadoluda yazılmış ən qədim türkcə kitablarda rast gəlinir. B.Ögəl yazır: "Oklağı ve oklağaç dedikləri ağaçtır ki, anınla yufka yazarlar" [6, s.288]. B.Ögəl oklağaçı oklava ağaç kimi izah etmişdir ki, bu da onun haqqında danışdığı əşyanın məhz bizim bu gün oxlov dediyimizin eyni olduğunu göstərir.

Çörəkbişirmədə işlədilən ağac əşyalardan biri də duvaqdır. Duvağı da ya bütöv taxtadan dəyirmi kəsməklə hazırlayırlar, ya da bir neçə taxtanı bir-birinə bitişdirdikdən sonra onu dəyirmi kəsirlər. Duvağın hazırlandığı taxtanın qalınlığı təxminən 20 mm, diametri 50-70 sm arasında dəyişir. Duvağa taxtadan iki ayaq qoyurlar. Ayaqların hündürlüyü orta hesabla 15-20 sm olur. Duvağın üstündə əvvəlcə xəmiri kündələyirlər. Əgər xamralı və lavaş bişiriləcəksə, onda bütün xəmiri kündələyib bir yerə yığır və üstünü örtürlər. Sonra bir ucdan bişirirlər. Bişmiş çörəyi isti-isti tabağa yığmaq olmaz. Onu soyuyandan sonra tabağa yığırlar.

Duvaq haqqında B.Ögəl belə bir bilgi vermişdir: "Yastığaç" bir "xəmir taxtası" olub, əslində ayaqları qısa və ya ayaqları olmayan masadır. Dik vəziyyətdə qoyulmuş, iki taxta üzərinə yerləşdirilmişdir" [7, s.267]. Bu qısa təsvirdən aydın görünür ki, söhbət duvaqdan gedir.

Anadoluda yuxa yaymaq üçün istifadə olunan "hamur ve yufka tahtası" da bizim duvaq dediyimiz əşyadan başqa bir şey deyil. Bununla belə həmin bu taxtaları "süfrə və yemək masası" da adlandırmışlar. XI yüzillikdə Səlcuqların zamanında Orta Asiya türkləri həmin xəmir taxtalarını "yası yığaç", yəni yastı ağaç adlandırırdılar. Bəzən də ona "yasğaç" deyirdilər. Anadolunun bir çox kəndlərində "yasdığaç, yassıağaç, yastaç, yastağaç, yastıaç, yastıağacı, yastıağaç, yastıkaç, yastınğaç" kimi ifadələr də işlədirdilər [7, s.273].

Yuxa, fətir, fəsəli bişirəndə, əriştə və xəngəl kəsəndə kündələri oxlovla yayırlar. Məhz buna görə duvağa yayqı da deyirlər. Yuxa, fətir, fəsəlini soyuduqdan sonra duvağın üstünə yığıb dəsmalla örtürlər.

Çörək sacda, təndirdə və kürədə bişirilir. Yuxa, fətir və fəsəlini yalnız sacda, qalan çörəkləri isə hər üçündə bişirmək olur. Sacda bişirilən çörəyi hərləmək, çevirmək və altına baxmaq üçün oxlovdan istifadə edilir. Təndirdə bütün bu işlər əllə və qarmaqla yerinə yetirilir. Kürədə çörək bişirərkən taxta kürəkdən istifadə olunur. Taxta kürəklə kündələr kürəyə düzülür, bişib-bişmədiyi yoxlanılır və hazır çörək oradan çıxarılır.

Azərbaycanın Gədəbəy, Tovuz, Qazax, Daşkəsən, Kəlbəcər, Laçın, Şəmkir kimi dağlıq bölgələrində çörək sacda və daha çox kürədə bişirilir. Bu bölgələrdə təndir çox da yayılmamışdır. Kürə sözü yer kürəsinə oxşadığına görə qoyulmuş addır. Kürə doğrudan da yer kürəsinə oxşayır. Yerdən təxminən bir metr hündürlüyündə daşdan hörülür, üstünə odadavamlı kərpic düzülür. Sonra odadavamlı kərpiclə künbəz şəklində üstü bağlanır. Bu da göyü xatırladır. Kürə yer kürəsinin balaca bir formasına oxşayır.

Kürək bütöv taxtadan hazırlanır. Təxminən 1,5 m sapı, çörəyi qoymaq və götürmək üçün təxminən 20x30 sm ölçüsündə ağzı olur. Kürək olmadan kürədə çörək bişirmək mümkün deyil. Kürədə çörəyi kürəklə bişirmək isə həm rahat, həm də təhlükəsizdir.

Kürəyin adına tarixi qaynaqlarda da rast gəlinir. Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında rast gəlinən yerküç kürəyin adlarından biridir. Bunu onunla bağlı verilmiş izah da aydın göstərir: "Yerküc-qılınc kimi taxtadan hazırlanmış uzun və enli bir ağac parçasıdır. Kürədəki çörəyi çevirmək üçün istifadə olunur" [3, s.442]. Azərbaycanda səngək kürəsində çörəkbişirmə prosesində atəşkeş, ağac dəstəkli süpürgə, kürək, kulufcun, gərməşan və qarmaqdan istifadə edilir [1, s.233].

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, Azərbaycanda çox qədim dövrlərdən kürədə çörək bişirilmiş və bu zaman kürəklərdən istifadə edilmişdir.

Çörəkbişirmədə işlədilən əşyaların hazırlanması üçün daha çox cökədən, fıstıqdan istifadə olunmuşdur. Bu zaman həmin ağacların tərkibində müxtəlif yağların və qətranların olmaması, çörəyə pis iy və dadın çıxmaması nəzərə alınmışdır.

Türk xalqı çox qədim dövrlərdən başlayaraq ağacdan hazırlanmış qab-qacaqlardan çox geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bu qab-qacaqların türklərin məişətinə daxil olma tarixi metalların tapılmadığı dövrlərə gedib çıxır. Lakin metalın tapıldığı sonrakı dövrlərdə də türk xalqının ağac qab-qacaqlardan istafadə etdiyi haqqında xeyli bilgilər saxlanmışdır. Bu gün də türk xalqının məişətində ağac qab-qacaqlar işlədilməkdədir.

Ağacdan hazırlanmış qədəh və kasalar haqqında ətraflı məlumata rast gəlirik. Anadoluda ağacdan hazırlanmış qədəhləri rənglədikdən sonra üzərindən şirələyirdilər. Qırğız türklərində əyaq adı ilə tanınan ağac qədəh və kasaların iki tipinə rast gəlirik: a) Şirli-əyaq- boyalı və şirli, b) Qara-əyaq- boyasız və şirsiz, lakin qulplu ağaç çanaqlardır. Qədim türk dilində qədəhə ayaq deyilmişdir. Bu sözə eyni anlamda "Dədə Qorqud"da və klassik Azərbaycan poeziyasında da çox rast gəlinir.

Bahaəddin Ögəl yazır ki, Attila elçi Priskosu otağında qəbul etdiyi zaman taxta kresloda əyləşmişdir. Qonaqlara yeməklər gümüş qablarda, Attilaya isə ət yeməyi ağac boşqabda verilmişdir. Eyni zamanda gələn qonaqlara içki vermək üçün qızıl və gümüş qədəhlərdən istifadə olunmuşdur, Attilaya isə ağac bir qədəhdə içki gətirilmişdir.

Ağaç qaşıqlar və çömçələr haqqındakı bilgilər xüsusi önəm daşıyır. Azərbaycanda çömçə və qaşıqlar əsasən cır armud, yemişan, şümşad və fıstıq ağaclarından hazırlanırdı. Çünki bu ağaclar yonulanda daha hamar olur və tiftiklənmir. XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində "dədədurğuzan" adlanan çömçələr geniş istifadə olunmuşdur. Qırğız türklərində ağacdan qaşıq hazırlayanlara "qaşıqçılar" və ya "kırmacı" deyirdilər. Boyalı və şirli qaşıqları əsasən ağacdan hazırlayırdılar. Boyalı və şirli ağac qaşıqlara şirli qaşıq deyirdilər. Yaylaqlara gedənlər daha çox ağac qaşıqlardan istifadə edirdilər. Evdə sadə üsulla hazırlanmış bir az kobud qaşıqları isə "çapma qaşıq" adlandırırdılar. Anadoluda ağac qaşıqlara "yaba qaşıq" adıyla rast gəlinir. Böyük ağac qaşıqlara yəni ağac çömçələrə Anadoluda "çömçə, çönçə, çümçə" deyirlər. Çox vaxt çömçə və qaşıqları bir-biri ilə qarışdırırlar. Ağac çömçələrdən bu gün də istifadə olunur. Azərbaycanda əksər evlərdə ağac çömçələr var. Ağac çömçələri əsasən oyma üsulu ilə hazırlayırlar. Qırğız türkləri ağacdan hazırlanmış böyük çömçələrə "suzğu" deyirlər.

Kabab çəkmək üçün ağac şişlərdən çox istifadə olunmuşdur. Bu gün də vələs və s. kimi ağacların nazik budaqlarından şiş hazırlayıb kabab çəkirlər.

Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında çovlı sözünə rast gəlinir. Ona tutmac süzgəci, aşsüzən kimi açıqlama verilmişdir. Tutmacın xəngəl olduğunu bilirik. Deməli xəngəli süzmək üçün süzgəcdən istifadə edilmişdir. Onu ağac çubuqlarından çömçə şəklində hörməklə hazırlayırdılar. Xəngəli yemək üçün "tutmaç şiş"lərindən istifadə olunurdu. Bu bilgiyə Mahmud Kaşğari də də rast gəlirik.

XI yüzil qaynaqlarımızda ağac süzgəçlər haqqında demək olar ki, heç bir bilgi yoxdur. Ancaq Mahmud Kaşğarlının "Divan"ında "Tugaklık, tukaklıg sözləri süzek yapılacak ağac, yəni süzgəc hazırlanacaq ağac" kimi izah olunmuşdur.

Ağac duz qabılar haqqında məlumata əsasən Kaşğarlı Mahmudun "Divan"ında bu şəkildə rast gəlirik: "ağacdan oyulmuş duzluq və ya duzluğa bənzər qablar"a üçün də çanaq deyirdilər. Ağacdan hazırlanan duz qabılar duzu rütubətdən və nəmdən qorumaq üçün daha əlverişli idi. Azərbaycanda ondan bu gün də istifadə edilir.

Uyğurlar plovu xüsusi plov qaşıqları, yəni "plov çubuqları" ilə yeyirdilər.

Göründüyü kimi, türk xalqının mətbəxində ağac əşyalardan və qab-qacaqlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur, onların bir çoxuna türk xalqlarında bu gün də rast gəlinir. Bunlar ağac mədəniyyətinin türklərin həyatında mühüm yer tutduğunu göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3cilddə. II c., Bakı, 2007, 384 s.
2. Bünyadova Ş.T. Azərbaycan atalar sözlərində toxuculuq məsələləri //Azərbaycan xalçaları. C. 5, № 16 2015. s.118-123.

3. Kaşğari Mahmud. “Divanü Lüğat-it-Türk”. 4 cilddə, I c. /Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər/. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
4. Kaşğari Mahmud. “Divanü Lüğat-it-Türk”. 4 cilddə. IV c. /Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər/. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” /Tərtib edəni Həmid Araslı/. Bakı: Gənclik, 1978, 184 s.
6. Ögel Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde yemek kültürü). IV c. Ankara, 1991, 456 s.
7. Ögel Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş. // Türklerde ev kültürü// c.3. Ankara, 1991, 376 s.

TRACE OF WOODCARVING IN THE MATERIAL AND CULTURE OF THE TURKISH PEOPLES

Summary

From ancient times, the tree has played an important role in the life of the Turks. Before the discovery of iron, the Turks made many weapons, household items and household items from wood. So, the Turks began to study trees from the beginning of history, and for this purpose they conducted experiments and inspections for years. The development of any craft depends, first of all, on the availability of its source of raw materials. Information about wooden spoons is of special importance.

As can be seen, wooden utensils and utensils were widely used in the cuisine of the Turkic people, many of which are still found in the Turkic peoples today. This shows that tree culture plays an important role in the life of the Turks.

Keywords: Turkish, tree, spoon, culture, people

СЛЕД ИСКУССТВА ДЕРЕВА В МАТЕРИАЛЕ И КУЛЬТУРЕ ТУРЕЦКИХ НАРОДОВ

Резюме

С древних времен дерево играло важную роль в жизни тюрков. До открытия железа тюрки делали из дерева множество оружия, предметов быта и быта. Итак, тюрки начали изучать деревья с начала истории, и для этого годами проводили опыты и проверки. Развитие любого ремесла зависит, прежде всего, от наличия у него сырьевой базы. Информация о деревянных ложках имеет особое значение.

Как видно, в кухне тюркских народов широко использовалась деревянная посуда и утварь, многие из которых встречаются у тюркских народов и сегодня. Это показывает, что культура деревьев играет важную роль в жизни турок.

Ключевые слова: турецкий, дерево, ложка, культура, народ

"ÜMUMI QAFQAZ EVI" IDEYASININ BƏRPASINDA H. ƏLIYEVIN TITANIK ROLU

Qərbi Kaspi Universitetinin
müəllimi **T.ü.f.d. Arif Əlizadə**
tel: 0557915659
mail: arifelizade091956@gmail.com

Açar sözlər: Bəyannamə, supergüc, sammit, ensklopediya, polietnik
Ключевые слова: декларация, сверхдержава, саммит, энциклопедия, полиэтничность
Keyword: Declaration, superpower, summit, encyclopedia, poly-ethnic

Qafqazın unikal bir coğrafi məkan olması, strateji mövqeyi, sivilizasiyalar qovşağında yerləşməsi, ta qədimlərdən əlverişli nəqliyyat qovşağında yer alması, bu zəngin qədim diyara daim dünya siyasətçilərininin marağını artırmışdır.

Qafqaz lap qədim çağlardan Şərq-Qərb arasında "qızıl körpü" rolunu oynamışdır. Bu unikal coğrafi məntəqə tarix boyunca öz dövrünün supergüclərinin mənafe və mövqe mübarizəsi meydanına çevrilmişdir. Midiya, Əhəməni, Roma, Parfiya, Sasani, ərəb- İslam xilafəti, ərəb- Xəzər, ərəb- Şərqi Roma, Moğol- Türk, Teymurilər, Osmanlı- Səfəvi, Səfəvi-rus, Osmanlı-rus nəhayət Sovetlər birliyinə qədər. Çağdaş dövrümüzdə isə Rusiya, Türkiyə, Çin, ABŞ, AİB, İngiltərə, Fransa, İran və digər dövlətlər arasında Qafqaz uğrunda mənafe və mövqe uğrunda leqal və qeyri-leqal mübarizə getməkdədir.

Qafqazda süni şəkildə törədilən münaqişə ocaqlarının əsas səbəblərindən biri və ən başlıcası yuxarıda qeyd etdiyim siyasi aktorların geostrateji, geoiqtisadi, geosiyasi maraqlarının toqquşmasıdır. Bu isə regionda sülh və inteqrasiya proseslərinin normal inkişafının xalqlar, dövlətlər arasında sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığın sabitləşmənin qarşısını alır. **[İ. Hüseynova, H. Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, 2008 340 s.]**

Qafqazın taleyi uzaqgörən elm, mədəniyyət, siyasət aləminin görkəmli xadimlərini həmişə narahat etmiş və Qafqazın sabit, təhlükəsiz bir məkana çevrilməsi uğrunda mübarizə aparılmışlar.

İlk dəfə bu ideyanın carçısı görkəmli maarifpərvər xadim, M.F. Axundzadə və gürcü mütəfəkkiri İ. Çavçavadze olmuşdur. Sonralar bu ideya H.B. Zərdabi, Ə.B. Hüseynzadə, Ə.B. Ağaoğlu, M.Ə. Rəsulzadə və digərləri tərəfindən daha da geniş qabardılmışdır. Bu məsələdə Azərbaycan xalqının hərtərəfli istedada malik övladı bəstəkar, jurnalist, siyasətçi Ü. Hacıbəylinin rolu xüsusi qeyd edilməlidir. **[İ. Sarıyeva. Bakı-xəbər qəzeti. 9 sentybar 2021. № 162 ,10 s.]**

Qafqazın inkişafı burada əbədi sülhün, əmin-amanlığın qorunmasına yönələn ideyaların demək olar ki, əksəriyyəti Azərbaycanda doğulub və bu ideyaların, gerçəkləşməsi üçün xalqımız mücadilələr edib.

“ Ümumi Qafqaz Evi” ideyası Qafqazda yaşayan xalqların birgəyaşayış ideyasıdır.

Qafqazın ötən əsrin 20-ci illərində bolşeviklər tərəfindən yenidən işğalından sonra bu məsələ unudulmuş və əslində bu mövzu haqqında siyasi, elmi dairələrdə danışmaq yasaq edilmişdir.

SSRİ-nin süqutu, Qafqazda süni yaradılan münaqişələr (SSRİ-də mövcud münaqişələrin 9-dan 6-ı Qafqazda idi – A. Əlizadə) 70 il dondurulmuş mövzunun yenidən aktuallaşmasına gətirib çıxardı.

Ermənistan- Azərbaycan, Abxaz- gürcü, Osetin- İnquş, Osetin- gürcü, İnquş-Şimali Osetiya, rus-çeçen münaqişələri, bu ideyanı günün ən aktual, təxirəsalınmaz mövzularından birinə çevirdi. Bu qarşıdurmaların aradan qaldırılması istiqamətində Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət xadimi kimi, H. Əliyevin “Ümumi Qafqaz Evi” ideyası buğun və gələcək nəsillər poli-etnik Qafqaz regionu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Ermənistan ilə Azərbaycan arasında atəşkəsin əldə olunması, 1996-cı il martın 8-də Tbilisidə “ Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında” imzalanan Bəyannamə regionda sülhün, təhlükəsizliyin təmin olunmasında uğurlu siyasi addım oldu.

Tbilisi bəyannaməsi “Ümumi Qafqaz Evi” ideyasının əməli olaraq reallaşmasının başlanğıcı hesab edilə bilər.

1996-1998-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan, Azərbaycan-Dağıstan, Azərbaycan – Çeçenistan arasında imzalanmış müqavilələr “Ümumi Qafqaz Evi” ideyasını daha da möhkəmləndirdi **[İ. Hüseynova Qafqaz xalqları tarixi Bakı. 2018. 1124 s.]**

Qafqaz evinin ağsaqqalı H.Əliyevin bu ideyanı yenidən dirçəltməsi, Qafqaz xalqlarının mədəni, iqtisadi, siyasi, dini, hərbi, sosial həyatında bir tarixi dönüş deməkdir.

Tbilisi Bəyannaməsindən sonra Qafqaz dördlüyü adlandırılan dövlətlər tərəfindən “Qafqaz əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda Bəyannamə” qəbul edildi.

1999-cu il ATƏT-in İstanbul sammitində H. Əliyev bir daha “Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı” nın yaradılması ilə bağlı yenidən təşəbbüslə çıxış etmişdir.

2002-ci il Trabzon şəhərində H. Əliyevin tarixi çıxışı Qafqazda sülh və əmin-amanlığın yaradılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Dünyanın böyük dövlət və siyasi xadimləri H. Əliyevi Qafqazın aparıcı lideri, Qafqaz evinin ağsaqqalı, fenomenal siyasət adamı adlandırmışlar.

Heç şübhəsiz bütün bunlar H.Əliyevin “Vətəndə sülh, bölgədə sülh, sünyada sülh!” ideyasına sədaqətinin, bu istiqamətdə müstəsna xidmətlərinin beynəlxalq səviyyədə etiraf olunması, müstəqil Azərbaycanın sülh siyasətinin real və parlaq nəticəsi kimi yüksək dəyərləndirilməlidir.

H. Əliyevin “Ümumi Qafqaz Evi” yaratmaq ideyasının məzmun və mahiyyəti Qafqazda hərbi-siyasi və ideoloji sabitliyə nail olunması, regionda birliyin vəhdətin yaranması, Qafqazın bölünməzliyi, xalqların dostluq və həmrəyliyi, xarici hərbi qüvvələrin, bazaların Qafqazdan uzaqlaşdırılması, Qafqazdakı problemlərin ilk növbədə qafqazlıların

özləri tərəfindən həll edilməsi, Qafqazın xüsusi, əlahiddə, özünəməxsus xüsusiyyətləri olan sivil bir regiona və eyni zamanda regionun yığcam Qafqaz evi çərçivəsində vahid iqtisadi zonaya çevrilməsi, qüvvələr nisbətinin tarazlaşdırılması yüksək dərəcədə silahlanmaya yol verilməməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdərdir. **[İ. Hüseynova. H.Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. 352-353 s.]**

Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, bu ideyanı Qafqazın bütün xalqları dəstəkləsə də (ermənilər istisna olmaqla, çünki ermənilər Qafqazion tipli xalq deyil, həm də gəlmədir – A. Əlizadə) həm Çarizm, həm də Sovetlər dönəmində, rus-erməni siyasi tandemi buna imkan verməmişdir.

"Ümumi Qafqaz Evi" ideyası ortaya atılanda bu gün Avropada nə AİB-i, nə Avropa Şurası var idi. Avropalılar keçmişdə olan düşmənçiliyə son qoyub firavan, təhlükəsiz, hərbi-siyasi baxımdan bir vahid, məkan yarada bildilər.

Əgər "Ümumi Qafqaz Evi" ideyası həyata keçsə idi, indi Qafqaz Avropa Birliyi kimi bir məkan olardı.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается история идеи «Общего Кавказского дома», необходимость этой идеи, деятельность выдающихся азербайджанских мыслителей, особенно М.Ф.Ахундзаде, А.Б.Агаоглу, У.Гаджибейли, М.А.Расулзаде и И.Чавчавадзе. Содержание и суть идеи касались также стратегических интересов мировых сверхдержав на Кавказе. В статье особое внимание уделяется тому, что феноменальный политический деятель Гейдар Алиев через 70 лет заново актуализировал идею «Общего Кавказского Дома» и восстановил эту идею.

SUMMARY

The article discusses the history of the idea of the "Common Caucasus House", the need for this idea, the work of prominent Azerbaijani thinkers, especially M.F. Akhundzade, H.B. Zardabi, A.B. Aghaoghlu, U. Hajibeyli, M.A. Rasulzade, one of the Georgian thinkers I. Chavchavadze's activities in this field were highlighted.

The essence of the idea, the strategic interests of the world's superpowers in the Caucasus were also touched upon.

The article pays special attention to the fact that the phonemenal political figure Heydar Aliyev re-actualized the idea of the "Common Caucasus House" after 70 years and restored this idea.

ƏDƏBİYYAT:

1. İ. Hüseynova, H. Əliyev və Qafqazda Sülh Prosesi. Bakı 2008, 670 s.
2. İ. Hüseynova, Göstərilən əsəri. 349 s.
3. İ. Hüseynova, Qafqaz xalqlarının tarixi. Bakı 2018, 1246 s.
4. İ. Sarıyeva, Bakı-xəbər, 9 sentyabr 2021, № 162, 15 s.

İnternet resurları:

https://sherg.az/arxiv/63352

http://agsunews.az/index.php?lang=az&sectionid=news&id=337

VİLYAM ŞEKSPİRİN YARADICILIĞI BARƏDƏ OLAN MÜBAHİSƏLƏR VƏ "MAQBET" ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ

Şahnigarova Səminə Şükran qızı
Odlar Yurdu Universiteti
Filologiya, Azərbaycan dili və Ədəbiyyat
semineshahnigarova@gmail.com
Əmirli Günay Sahib qızı
emirli_gunay@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: VİLYAM ŞEKSPİR, YARADICILIQ ƏSƏR, MÜBAHİSƏ, TƏDQİQAT
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: УИЛЪЯМ ШЕКСПИР, ТВОРЧЕСКИЙ ПОДХОД, РАБОТА, АРГУМЕНТ, ИССЛЕДОВАТЬ
KEY WORDS: WILLIAM SHAKESPEARE, CREATIVITY, THE WORK, ARQUMENT, RESEARCH

Giriş. "Özümü hər zaman xoşbəxt hiss edirəm. Niyə bilirsinizmi? Çünki kimsədən bir şey ümid etmirəm", - deyən, dühası ilə dünya şöhrəti qazanmış Vilyam Şekspir ömür boyunca kimsədən nəsə gözləmədiyini və atdığı addımlarda hər zaman uğurlar qazandığını vurğulamışdır. İntibah dövrünün görkəmli nümayəndəsi olan bu dramaturqun əsərlərində xəlqilik, humanizm, həyatsevərlik kimi bir çox ünsürlərə rast gəlmək olar. Vilyam Şekspir əslən Snitterfieldli olan bələdiyyə məclisi nümayəndəsi və uğurlu bir dəri əşya satıcısı tacir olan John Shakespeare və varlı bir torpaq fermerinin qızı Mary Ardenin oğludur. 1564-cü il aprelin 23-də Stratfort-upon-Avonda dünyaya gəlmişdir. Şekspir ingilis ədəbiyyatına sonetləri, pyesləri, tarixi xronikaları ilə töfhələr vermiş, bir çox şairlərin ondan yararlanaraq öz əsərlərini ərsəyə gətirməsində müstəsna rolu olmuşdur. Şekspirin nə vaxt yazmağa başladığı tam olaraq bilinmir, lakin müasir araşdırmalar və tamaşaların yazıldığı illər göstərir ki, onun çoxlu pyesləri olmuşdur və bunların çoxu Londonda səhnəyə qoyularaq olduqca məşhurlaşmışdır. Vilyam Şekspirin yaradıcılığı bizə yüksək şeiriyyət, humanist dərinlik, qoyulan mövzuların həlli, məzmun və süjet xəttinin cəlbediciliyi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında bünövrə rolunu oynamış görkəmli şairimiz Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını xatırladır. N.Gəncəvinin beş poeması, V.Şekspirin beş pyesi dünya ədəbiyyatında mükəmməl və təkrarolunmaz əsərlər hesab olunur. Lakin bir neçə məqamı vurğulamaq lap yerinə düşərdi. Belə ki bəzi tədqiqatçı və alimlər Şekspirin əsərləri barədə ixtilafdadırlar. Yəni bu əsərlər həqiqətənmi Şekspirə məxsusdur, yoxsa başqası tərəfindən yazılıb ərsəyə gətirilmişdir. Bu qənaətə gəlməkdə bir neçə səbəb əsas götürülmüşdür. Bunu deyə bilərik ki, Şekspir dövründə yaxşı təhsil ala bilməmişdir, hələ kiçik yaşda ailəsinin maddi durumu ağır olduğundan işləməyə məcbur qalmışdır. Bundan əlavə olaraq, o özü haqqında etdiyi

qeydlərdə əsərləri barədə heç bir əsaslı məlumat verməmişdir. Belə ki astrofizik Piter Starok Şekspirin dram əsərlərini və sonetlərini əslində kimin yazdığı haqda suallara aydınlıq gətirmək üçün statistikadan istifadə edir. O, deyir ki "Zavallı Şekspir kimliyinin aydınlaşdırılması böhranını" yaşayır. Qeyd etmişdir ki, əksər insanlar həmin adı daşıyan bir ingilisin 1564-cü ildə doğulub, 1616-cı ildə vəfat etdiyini bilib, bir çox dram əsərləri, sonetlər yazdığına və bununla da İngiltərə ədəbiyyatını ədəbi cəhətdən dəyişdiyinə inanmaqla qənaətlənirlər. Qeyd edək ki, Starok bunu aydınlaşdırılması üçün qarşısına bir sıra suallar qoyurdu və onların cavabını tapmağa çalışırdı. Həmin əsərləri kimsə yazıb. Kimin yazması həqiqətənmi bu qədər əhəmiyyətlidir? Əsərlərin kimin tərəfindən yazılmasını bilmək həmin əsərlərdəki bir sözü belə dəyişəcəkmi? Niyə bu fikirlər bu qədər əhəmiyyətlidir? Bu nəyi dəyişəcək? Nə fərqi var? Qızılgülün adı nə olsa da, o, yenə həmin şirin ətri verəcək. Zaman-zaman bu fikirlər alimləri dəli edirdi. Onlar nəyin doğru nəyin yanlış olduğunu heç cür anlamırdılar. Ziqmund Freyd, Çarlz Dikenz, Mark Tven, Henri Ceyms kimi bir sıra elm adamları və mütəfəkkirlər əsərlərin Şekspir tərəfindən yazıldığına şübhə ilə yanaşırdılar. Onların hər birinin bu barədə müəyyən fikirləri olmuşdur. Bəziləri Şekspirin yaradıcılığı ilə bağlı olan bu məlumatları təkzib, bəziləri isə təsdiq etmişlər. Amma qeyd edək ki, fikirlər olduqca müxtəlifdir. Çarlz Dikkenz: "Düşünürəm ki, şairlə bağlı az məlumatın olması böyük bir təsəllidir. Şekspirin həyatı incə bir sirdir və mən hər gün həyəcandan əsirəm ki, nəsə xırda bir şey üzə çıxacaq". Ziqmund Freyd: "Mən Straforddan olan Vilyam Şekspir adlı aktyorun onun adına istinad edilən əsərləri yazmasına qəti bir şəkildə inanmıram". Mark Tven: "İndiyədək heç kim həqiqətən də bilmir və sübut edə bilməz ki, Strafordlu Şekspir heç vaxt öz həyatı boyunca heç bir əsər yazmayıb". Henri Ceyms: "Mən ilahi Şekspirin bu səbirli dünyada indiyə qədər yaşanmış ən böyük bir fırıldaqçı olduğu fikrinə inananlardanam".

Ola bilər ki, V.Şekspir həqiqətən də yaxşı təhsil almayıb və əsərlərinin yazılması haqqında heç bir məlumat verməyib. Bizcə, bütün bu səbəblərə baxmayaraq, ola bilər ki, o fitri istedada malik olmuşdur, hansı ki İspan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Lope de Veqa qeyri-adi istedada malik olmuş, beş yaşından etibarən şeirlər, on iki yaşda pyes yazmış, dram sahəsində sahəsində uğurlu və ciddi addımlar atmış, dünya ədəbiyyatında ən məhsuldar yaradıcılığa sahib ədiblərdən hesab olunmuşdur. Ona görə də məhz bu fikirdəyik ki, Şekspirin özünəməxsus xüsusi istedadı olub və bu istedadı sayəsində bu cür mükəmməl əsərlər yazıb ərsəyə gətirmişdir. Şekspir haqqında qeyd olunan fikirlər arasında belə bir məlumata da var ki, Şekspirin hətta yazma qabiliyyəti də aşağı səviyyədə olmuşdur. Amma belə düşünürük ki, o bu əsərlərini yaxın adamlarından və ya dostlarından birinə nəql etmiş və həmin şəxs bu fikirləri yazılı bir şəkildə qeydə almışdır. Ola bilər ki, məhz bu səbəbə görə o tərcümeyi-halında və ya özü haqqında etdiyi bir sıra qeydlərdə bu haqda heç bir məlumatı vurğulamamışdır və ya bu əsərləri sadəcə xalqını maarifləndirmək, onların zövqünü oxşamaq üçün ərsəyə gətirmişdir.

Şekspirin ən məşhur pyeslərindən biri "Maqbet" faciəsidir. Əsərdə 23 obraz iştirak edir. Bunlara əlavə olaraq, əsərdə 3 cadugər və Hekata obrazları da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əsər 5 pərdə və ümumilikdə 29 səhnədən ibarətdir. Hadisələr Şotlandiyada və

İngiltərədə cərəyan edir. Birinci pərdə açılır. Səhnə 3 cadugərin bir-biriləri ilə olan dialoqu ilə başlayır. Onlar qanlı vuruşmadan söhbət edirlər və deyirlər ki, Maqbet də mütləq orda olacaq. İkinci səhnə başlayanda yaralı bir əsgər görünür. Kral Dunkan onun kim olduğunu soruşur, oğlu Malkolm atasına bu əsgərin cəbhədə igidliklə vuruşmasından xəbər verir. Həmin yaralı əsgəri gətirib danışdırırlar və ona müxtəlif suallar verirlər. Əsgər bu əsnada baş verən qanlı vuruşmada öz igidliyi, döyüş məharəti ilə fərqlənən Maqbetdən danışır. O, Maqbetin heç nədən qorxmadan düşmən üstünə yeridiyini, əsl qəhrəman kimi öz şücaətini göstərdiyini kral və onun oğluna nəql edir. Kral bu sözləri eşidəndə fərəh hissi keçirir və ona qarşı olan rəğbəti daha da artır. Sonra əsgərə belə bir sual verir ki, bəs düşmənin qüvvəsinin çoxluğu Maqbeti və Bankonu qorxutmadımı. Əsgər isə cavabında deyir ki, xeyr, onlar heç də qorxmurdular, əksinə qartal kimi düşmənin üstünə şığıyıb, onların başının üstünü kəsdirərək onlara bir addım belə atmağa aman vermirdilər. Kral əsgəri dinlədikdən sonra əmr verir ki, onu həkimin yanına aparsınlar. Bir azdan Tan Ross və Anqus içəri daxil olurlar, onlar çox yaxşı əhval-ruhiyyədə görünürlər. Lenoks Rossu belə gördükdə deyir ki, deyəsən, o, yaxşı bir xəbərlə gəlib. Kral ondan baş verən bütün hadisələr barədə xəbər alır, bu əsnada Ross deyir ki, Norveç kralı Sven xahiş edir ki, onunla sülh bağlayaq. Bu xəbəri eşidəndə kral ikiqat fərəh hissi keçirir və öz-özlüyündə düşünür ki, həqiqətən də bu işlərin qarşılığında Maqbeti xüsusi olaraq dəyərləndirmək və ona mükafat təyin etmək lazımdır. Əmr verir ki, Kavdor tanını edam etsinlər və qeyd edir ki, onun rütbəsinə layiq olan şəxs isə yalnız və yalnız Maqbetdir. Növbəti səhnədə göy guruldayır və 3 cadugər yenidən peyda olur. Birdən təbil səsi eşidilir, onlar bir-birilərinə deyirlər ki, deyəsən döyüş bitmişdir və qəhrəman Maqbet döyüşdən qayıdır. Bu səhnədə artıq Maqbetlə Banko döyüşdən qayıdırlar. Onlar cadugərləri görürlər və heyrətdən donub elə yerlərindəcə qalırlar. Maqbet deyir ki, o həyatı boyu belə bir iyrənc məxluqlarla rastlaşmayıb. Banko isə bu məxluqları "vəhşi" adlandırır və onların həddən ziyadə qorxulu və murdar olduqlarını vurğulayır ("Ah o vəhşilər necə də arıqdır, necə də zəif"). Maqbet onlardan kim olduğunu öyrənmək istəyir və soruşur ki, siz kimsiniz? Cadugərlər dilə gəlib danışmağa başlayırlar. Birinci cadugər Maqbeti Qlamis tanı kimi salamlayır. İkinci cadugər ona Kavdor tanı deyərək müraciət edir, üçüncüsü isə onu kral adlandırır və onun şəninə təriflər deyir. Baş verən bu hadisələrdən Maqbet bir şey anlamır, Banko Maqbetə tərəf dönərək onun titrədiyini və donub yerindəcə qaldığını görür. Çünki nə Maqbetin, nə də ki Bankonun baş verən hadisələrlə bağlı heç bir təsəvvürləri yox idi. Banko cadugərlərdən soruşur ki, siz mənim dostumun taleyi barədə hardan bilirsiniz və ya bu məlumatı haradan əldə edib bu qənaətə gəlmisiniz? Dostunun taleyi ilə bağlı verilən məlumatlar ona çox maraqlı gəlir və o özü haqqında da məlumat almaq istəyir. Cadugərlər bu dəfə Bankonu tərif atəşinə tuturlar. "Eşq olsun Bankoya", - deyə ona müjdə verirlər. Bu dəfə cadugərlər Banko haqqında olan fikirlərini ard-arda nəql etməyə başlayırlar. Birinci cadugər onun Maqbetdən kiçik olduğunu, amma həqiqətdə ondan böyük olduğunu söyləyir. Qeyd edim ki, cadugər burada "Maqbetdən kiçiksən" dedikdə vəzifəcə ondan aşağı səviyyədə olduğunu nəzərdə tutur. Sıra gəlib ikinci cadugərə çatır və o sözə başlayır, qeyd edir ki, sən çox bəxtəvər birisən və bu özünü gələcəkdə də çox yaxşı bir şəkildə büruzə verəcək. Üçüncü cadugər isə ona heç vaxt kral olmayacağını

söyləyir, fəqət onun övladlarının kral olacağı xəbəri ilə müjdələyir. Cadugərlər sözlərini bitirdikdən sonra yavaş-yavaş qeyb olmağa başlayırlar, Maqbet isə onların arxasınca səslənərək hələ də onların dediklərindən bir şey anlamadığını söyləyir Bir müddətdən sonra cadugərlər tamamilə gözdən itirlər və bir daha gözə görünmürlər. Banko ilə Maqbet bu məsələ barəsində bir-birilərinə suallar verirlər, Banko hələ də bu gördüklərinin həqiqət olub olmamasını anlamır. Bu əsnada tan Ross və Anqus içəri daxil olurlar. Ross kralın Maqbet haqqında dediklərini ona nəql etməyə başlayır. Anqus isə sözə davam edərək onu Kavdor tanı kimi salamlayır və onu kralın hüzuruna aparmağa gəldiklərini söyləyir. Həqiqətən də Banko bu gördüklərindən dəhşətə gəlir və deyir ki, deməli, həmin şeytan düz deyirmiş. Maqbet deyir ki, axı hələ Kavdor tanı sağdır, siz niyə mənə kiminsə paltarını geyməyə məcbur edirsiniz. Anqus cavabında qeyd edir ki, o artıq öz rütbəsini itirmişdir. Maqbet bu haldan çox məmnun olur, onlara və xüsusən, onu bu vəzifəyə layiq gördüyünə görə krala sonsuz təşəkkür etdiyini bildirir. Dördüncü səhnədə kral Dunkan vəziyyəti ətraflı şəkildə öyrənmək istəyir. “Görəsən, Kavdor tanı edam olundumu?”, “Onun yerinə Maqbetə müjdə verdilərmi” kimi fikirlər beynində dolaşır. Bir azdan Maqbet, Banko daxil olurlar və Maqbet gəlib kralın qarşısında baş əyir ona “atamız”, “hökmdarımız” kimi müraciət edir. Növbəti səhnədə Leydi Maqbet həyat yoldaşı Maqbetdən gələn məktubu oxuyur və ona cavab məktubu yazır. Sən artıq bu cür yüksək vəzifələr tutmusan, fəqət mən qorxuram ki, sən bunun davamlı olması üçün əsaslı bir şəkildə işlər görməyəsən və çalışmayasan. Leydi Maqbet burada qeyd etmək istəyir ki, yəni əgər nüfuzunun artmasını, şöhrətinin dillərdə gəzməsini istəyirsənsə, bunun üçün qarşına çıxacaq və çıxa biləcək bütün əngəlləri aradan qaldırmalısan. Xidmətçi içəri daxil olur və deyir ki, kral Dunkan bizə qonaq gələcək. Leydi Maqbet buna təəccüblənir və deyir ki, belə bir şey ola bilməz, çünki belə bir xəbəri səndən əvvəl ağan mənə deyərdi. Xidmətçi and-aman edir ki, kralın qasidi gəlmişdi bu barədə məlumatı o verdi. Bundan sonra Maqbet bu barədə həyat yoldaşını məlumatlandırır deyir ki, kral bir gün bizdə qonaq olacaq, sabah isə çıxıb gedəcək. Bunu eşidən və eyni zamanda beynində məkrli planlar quran Leydi Maqbet əlavə edərək deyir ki, kral Dunkan səhərin açılmasını görməyəcək. Qeyd edək ki, Maqbet şöhrətpərəst biri olsa da, heç bir zaman hakimiyyəti ələ almaq, yüksək vəzifələr tutmaq üçün məkrli planlar qurmurdu, yəni kiməsə pislik etmək, hətta onu öldürmək kimi bir sıra xüsusiyyətlər ona yad idi. Düzdü o, beynində belə fikirlər qururdu, amma bunu əyani bir şəkildə yerinə yetirə bilmirdi və bu cəhəti onun həyat yoldaşı Leydi Maqbet üçün qəbuledilməz idi. Çünki məkrli planlar qurmaq, heç nədən qorxmadan, çəkinmədən bu işlərin ardınca gedib onları yerinə yetirmək məhz Ledi Maqbetə xas olan xüsusiyyət idi. Növbəti səhnədə kral Dunkan və onun əyan-əşrəfi Maqbetin qəsrinə təşrif buyurdular. Onlar burda olduqlarına, belə bir şücaətli igidin evinə qonaq gəldiklərinə görə özlərini olduqca xoşbəxt hiss edirdilər. Onları Leydi Maqbet qarşılayır və özünü onlara olduqca səmimi, mehriban biri kimi təqdim edir. Bir qədər sonra onlar hamısı qəsrə daxil olur, süfrə başına əyləşirlər, bir qədər keçdikdən sonra Maqbet otağı tərk edib çölə çıxır və öz-özünə törətmək istədikləri qətl barədə danışmağa başlayır. Bu zaman Leydi Maqbet otaqdan çıxıb onun yanına gəlir və ondan nə üçün birdən-birə otağı tərk etdiyini öyrənmək istəyir. Maqbet deyir ki, biz gec olmadan bu işdən əl çəkməliyik, mən ömrümün axırına

kimi belə rəzalət altında yaşaya bilmərəm, həmçinin kiminsə canına qıya bilmərəm. Ledi Maqbet bu sözlərindən sonra Maqbeti "qorxaq" adlandırır, deməli, sən bu planı qura bilirsən, amma icra etməyə gələndə boyun qaçırırsan. Maqbet bu zaman deyir ki, bəlkə heç biz uğur qazana bilmədik. Leydi Maqbet cavabında heç də elə bir şey olmayacaq, çünki Dunkan bu gün bizə qonaq gəlib və biz işimizi uğurla başa vuracağıq. İkinci pərdə açılır, birinci səhnə göstərilir. Banko saatın neçə olduğunu Flinsdən soruşur və deyir ki, nə qədər gec olmasına baxmayaraq, mənim beynimdə nəsə qorxunc fikirlər dolanır və buna görə də hələ yatmaq fikrində deyiləm. Bu söhbət əsnasında Maqbet içəri daxil olur. Banko ona deyir ki, dostum mənim beynimdə hələ də qorxunc fikirlər dolanmaqdadır, mən hələ də o gün baş verən hadisələri, üç cadugərin bizə dediklərini və həqiqətən də sənin haqqında dediklərinin düz çıxması barədə olan sözləri beynimdə götür-qoy edir, lakin əsaslı bir şey tapa bilmirəm. Maqbet qeyd edir ki, dostum, indi gecdir biz bu barədə vaxt tapıb ətraflı bir şəkildə danışıqlar apararıq. Sonra xidmətçini yanına çağırır və ona tapşırıqlar verir, deyir ki, get xanımına de ki, mənim içkim hazır olanda tezcə zəngi çalsın məni xəbərdar etsin. Bir müddətdən sonra zəng çalınır və Maqbet artıq öz işini icra etmək üçün Dunkanın və onun adamlarının yuxuya getdikləri otağa daxil olur öz işini elə yerindəcə görür. Qılıncı əlinə alıb sakit, heç nədən xəbəri belə olmayan kralın sinəsinə sancır, sonra onun yanındakı adamlarının da hərəsinə bir zərbə endirərək onların üst-başlarını al qana bulayır ki, törətdiyi cinayət işi öz üzərindən götürülsün, yəni hamı elə bilsin ki, kral Dunkanı onun adamları öldürmüşlər. Belə ki, bu xain planı Maqbet özü əvvəldən cızmışdı, lakin yerinə yetirməkdə cürətli deyildi, yalnız Leydi Maqbetin əsaslı sözlərindən, danlağından sonra bu işə əl qoydu və sakitcə, heç kimin ruhu belə duymadan öz məkrli planını həyata keçirdi. Sonrakı səhnədə artıq Leydi Maqbet gəlir və onlar bu barədə danışmağa başlayırlar. Maqbet etdiyi cinayət işinin təsiri altında idi, çox qorxurdu, belə nəql etdi ki, onlar elə bil ki, öldürüləcəklərini hiss edirdilər yuxuda "qətl", "ölüm" deyərək qışqırırdılar. Leydi Maqbet deyir ki, sən həqiqətən də çox iradəsiz biri imişsən, bu işi həll etdin, amma unuda bilmirsən, bil ki, mən sənin kimi ağciyər deyiləm və qadın olmağıma baxmayaraq, hələ də şücaətliyəm, heç nədən qorxmuram. Bu əsnada darvaza qapısı döyülür və qapıçı çox deyinir və nəhayət düşür ki, qapını açsın, soruşur kimdir gələn? Qapını açan kimi Makduf və Lenoks içəri daxil olurlar qapıçı ilə söhbətə başlayırlar. Bu zaman Maqbet də darvazanın önünə gəlir. Makduf ona sonsuz təşəkkürünü bildirir ki, krala layiqincə xidmət etmisən və yəqin ki o bu gün yola düşəcək. O, kralın olduğu otağın yerini soruşur. Maqbet otağın yerini nişan verir. Makduf otağa daxil olanda dəhşətə gəlir. Çığırıb hamını otağa yığır. Lenoks da otağa daxil olanda kralın cansız bədənini yerdə görür, o da dəhşət içərisində donub qalır və bu zaman kralın oğulları Malkolm və Donalbayn gəlirlər. Donalbayn təəccüb içindədir və soruşur ki, nə bəla üz verib. Maqbet özünü çox üzgün kimi göstərir və bu əsnada Makduf açıb deyir ki, atanız qətlə yetirilib. Malkolm qatilin kimliyini soruşanda Lenoks cavab verir ki, atanız ilə eyni otaqda keşikçilər də var idi, çox böyük ehtimalla atanızı onlar qətlə yetiriblər, lakin biz içəri daxil olanda onların da qanın içində olduqlarını gördük, hadisənin nə yerdə olduğundan baş açmadıq. Maqbet deyir ki, onları mən qılınclayaraq öldürdüm, çünki onlar krala qarşı xəyanət etdilər və mənim tərəfimdən də öz cəzalarına çatdılar. Bu əsnada Maqbet hirslə

danışır. Bütün bunlar kralın oğullarını və orda olanların hamısını bu yalan şayiəyə inandırmaq məqsədi güdürdü. Ledi Maqbet yalandan özündən gedir, guya ki, o həqiqətən də baş verən bu bəlaya görə heç cür özünü ələ ala bilmir. Malkolm qərara gəlir ki, İngiltərəyə getsin. Donalbayn isə İrlandiyaya getməyi nəzərində tutmuşdu. Növbəti səhnədə Maqbetin qəsrindən bir qədər aralı bir yerdə Ross və bir qoca gəlirlər. Onların söhbətinin qızğın yerində Makduf gəlib çıxır və deyir ki, həmin gündən sonra kralın oğulları da çıxıb getmişlər və vəziyyət indi o qədər qarışıqdır ki, çoxları kralın oğullarından şübhələnirlər. Belə ki, söhbət əsnasında Maqbetdən söz düşür, artıq kral öldüyünə görə, varislik hüquqi olan oğullarının da burada olmadıqlarına görə yəqin ki kral elə Maqbetin özü olacaq. Makduf təsdiqləyir ki, bəli artıq kral odur. Növbəti səhnədə sarayda bir otaq və Banko otağa daxil olur, öz-özünə danışmağa başlayır və deyir ki, o üç bacının bizə vəd etdiyi kimi də oldu, sanki onlar gələcəkdən xəbər verirdilər və bütün hadisələr ard-arda baş verdi. Maqbet Bankoya "dostum" deyə müraciət edir deyir ki, bu gün axşam mən öz sarayımda qonaqlıq verəcəm və sən də dəvətlisən. Banko getdikdən sonra Maqbet yanına qatilləri çağırtdırır və onlarla söhbət etməyə başlayır. Bir qədər sonra Leydi Maqbet daxil olur və baş verənlərlə bağlı məlumat almaq istəyir. Maqbet isə cavab verir ki, nə qədər ki Banko və Flins sağdırlar, mən heç cür rahat ola bilmərəm, ona görə də mütləq bir şəkildə öz qisasımı alacağam, ona görə qatilləri bura dəvət etmişdim, sən bu yaxınlarda yenə də şad xəbər alacaqsan. Üçüncü səhnədə qatillərin dialoqu öz əksini tapmışdır. Bu zaman səhnədə Banko və onun oğlu Flins görünür. Bankonu qatillər tuturlar. Banko qışqıraraq oğluna müraciət edir ki, oğlum tez qaç bizə xəyanət ediblər. Oğlu qaçaraq canını qurtarır. Qatillər Bankonu qətlə yetirirlər. Onlar tezcə gəlib bu xəbəri Maqbetə çatdırırlar və buna çox sevinir və deyir ki, bəs oğlu Flins, onu da öldürə bildinizmi. Ancaq o qaçaraq gözdən itdiyi üçün qatillər onu öldürə bilməmişdi. Axşam düşür və Maqbet sarayda qonaqlıq verir və bu qonaqlığa da dəvət etmiş olduğu möhtərəm şəxslər var idi ki, bunlar Lenoks, Banko, Makduf və bu kimi digər şəxslər idi. Hamı keçib yerinə əyləşir, təkcə Maqbetdən başqa. Çünki bu əsnada Maqbetin gözünə Banko görünürdü, buna görə də o dəhşət işində idi və özünə yer tapa bilmirdi. Deyirdi ki, mənim yerimdə Banko əyləşib, mən necə keçib otura bilərəm. Məclisdəkilər hamı mat-məəttəl qalırlar və sarayı tərk etmək istəyirlər. Beşinci səhnədə Hekata və 3 cadugər birlikdə gəlirlər. Hekata bu səhnədə deyir ki, Maqbet öz taleyindən çox nigarandır və o mütləq xəbər almaq üçün sizin yanınıza gələcək. Dördüncü pərdənin birinci səhnəsi göstərilməyə başlayır. Qaranlıq bir mağara, otaqda ocaq üstündə qaynar bir qazan, göy guruldayır, ildırım çaxır və 3 cadugər daxil olur. Cadugərlər qaynar qazan ətrafında dayanıblar, nəsə cadu oxuyurlar. Bu zaman Maqbet daxil olur və onlara üzünü tutub deyir ki, sizə and verirəm, mənim suallarıma cavab verin. Onlar Maqbetə deyirlər ki, sən başa verənlərlə bağlı məlumatı ruhlar vasitəsilə məlumat ala bilərsən. Beləliklə göy guruldayır birinci ruh dəbilqə başlıqlı şəkildə zühur edir və söyləyir ki, Maqbet, Makdufdan özünü gözlə hər zaman. Sonra ikinci ruh başlayır danışmağa: "Zalım ol, qəddar ol hər zaman, bil ki, qadından doğulan bir kəs heç vaxt sənə ziyan vura bilməz". Maqbet bu zamanlarda Makdufdan ehtiyat edirdi. Bu sözləri eşitdikdən sonra özünə gəldi: "Deməli, bu dünyada heç kim mənə heç nə edə bilməyəcək, o zaman, Makduf, daha səninlə işim yoxdur. Üçüncü ruh peyda olur və o da

Maqbetə şad olacağı xəbərlər verir. İkinci səhnə Makdufun qəsrində otaq. Leydi Makduf, onun oğlu və Ross daxil olurlar. Makdufun ölkədən qaçma xəbəri gəlib onlara da çatmışdır. Leydi Makduf həyat yoldaşı Makdufu qorxaq, etibarsız biri kimi tənqid edir. Ross onu sakitləşdirməyə çalışır. Bu səhnədə ana ilə oğlunun dialoqu verilmişdir. Bir azdan qasid içəri daxil olur və Leydi Makdufa heç də yaxşı bir xəbər gətirmədiyini söyləyir. Deyir ki, siz elə indi tez bir surətdə çıxıb getməlisiniz, yoxsa qatillər tərəfindən qətlə yetiriləcəksiniz. Leydi Makduf nə edəcəyini bilmir, çünki onun getməyə yeri yox idi elə bu əsnada qatillər içəri soxulurlar. Onlar Leydi Makdufu və onun zavallı oğlunu qətlə yetirilər.

Növbəti səhnədə İngiltərə təsvir olunur Malkolm və Makduf söhbət edirlər. Makduf Malkolma məsləhət verərək deyir ki, siz mütləq bir şəkildə öz vətəninizə qayıtmalı və hakimiyyəti ələ almalısınız, yoxsa hələ bundan sonra başımız çox bəlalar çəkəcək. Onların söhbətinin bu yerində Ross içəri daxil olur və vətəndən xəbər gətirdiyini bildirir. Elə bunu deyən kimi Makduf həyat yoldaşını və oğlunu ondan xəbər alır. Ross cavabında çox üzgün bir halda onların vəhşicəsinə qətlə yetirildikləri barədə olan acı xəbəri açıb Makdufa deyir.

Ən təsirli səhnələrdən biri beşinci səhnədə həkim və xidmətçi qadın daxil olurlar. Onlar söhbət edərkən birdən Leydi Maqbetin də ayaq üstə olduğunu və onun sayıqladığını görürlər. Leydi Maqbet: "Əlimdə həl ədə qan ləkəsi var, qanın nə ləkəsi, nə də qoxusu mənim əlimdəm təmizlənmir". Leydi Maqbetin həyat yoldaşı ilə birlikdə planlayıb ərsəyə gətirdikləri cinayət cəzasız qalmadı. O artıq dəli olmuşdu, bu hadisələr onun gözünün önündən heç cür getmirdi. Maqbet isə hələ cəzasına çatacaqdı.

Beləliklə, qisas vaxtı gəlib çatdı. Maqbetlə Malkolmun ordusu arasında qızğın müharibə başladı. Bu əsnada Seyton Maqbetə Ledi Maqbetin ölüm xəbərini çatdırdı. Döyüşdə Malkolmun tərəfində Makduf, Qoca Sivard və onun oğlu gənc Sivard da var idi. Onlar bütün şücaətlərini göstərirdilər. Maqbet ilə Makduf üz-üzə gəlirlər. Maqbet ondan qorxmadığını söyləyir çünki ona belə xəbər vermişdilər ki, qadından doğulan bir insan səni öldürə bilməz. Maqbet ona təhqiredici sözlər yağdırırdı. Bu zaman Makduf ona: "Sən, ey cəhənnməm köpəyi, düzdür, sənə bu xəbəri veriblər, amma sən bilmirsən ki, Makduf bir qadından doğulmayıb, onu vaxtından qabaq çıxarıblar". Makduf qılıncını Maqbetin başı üstünə endirir və onu yaralayır. Nəticədə, Maqbet döyüş meydanında ölür. Sonuncu səhnə Malkolm, qoca Sivard, Ross, tanlar və əsgərlər əldə bayraqlar baraban sədaları altında daxil olurlar. Makduf daxil olur (Libasının ucuna Maqbetin başını keçirir). Makduf əzmkar bir səslə: "Yaşayın, əziz Malkolm", - deyə qışqırır. Hamı: "Yaşasın, Şotlandiya Kralı!". Artıq Malkolm Şotlandiya kralı olur və tacqoyma mərasimi keçirilir. Əsər xoşbəxt sonluqla bitir. Bir sözlə hər bir kəs etdiyi əməlin cəzasını gec, ya da tez tapır.

Obrazların təhlili. Maqbet öz düşüncəsində xain planlar qursa da, bunu həyata keçirməkdə çox acizdir. Onu bu işə təhrik edən həyat yoldaşı Leydi Maqbetdir. O, hər zaman öz taleyindən nigarandır. Leydi Maqbet heç nədən qorxmur, çəkinmir və şöhrətə gedən yolda qarşıya çıxan bütün maneələri dəf etmək gücünə malikdir. Lakin buna baxmayaraq daha sonra ruhi sağlamlığını itirir. Makduf surəti ağıllı tədbirlər görür, Malkolmun yanına gedib onu müharibəyə təhrik edərək haqqın bərqərar olmasında xidmət

göstərir. Kral Dunkan ölkəsini idarə etməyi bacaran bir hökmdardır. Bir səhvi olur ki, Maqbetə güvənir və onun tərəfindən qətlə yetirilir.

Nəticə. Apardığımız araşdırmadan əldə etdiyimiz nəticəyə əsasən onu qeyd edə bilərik ki, hələ çox uzun müddət bundan əvvəl Şekspirin yaradıcılığı barədə mübahisələr olmuş və bu, hər bir görkəmli tədqiqatçının və alimin bu mübahisəli məsələlərlə bağlı öz şəxsi fikirlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə tədqiqat aparmaq Şekspirin yaradıcılığına olan maraq dairəsini artırmağa böyük təsir göstərir. İngilis ədəbiyyatında müstəsna xidməti olan bu dramaturqun "Maqbet" faciəsinin təhlili haqqında qeyd edə bilərik ki, əsər olduqca maraqlı bir süjet xətti üzərində qurulmuşdur. Bu əsərdə hadisələr ardıcıllıqla və nizamlı bir şəkildə təsvir edilmişdir. Əsərin belə bir təsirli süjet xəttinə malik olması, yüksək poetik üslubu Şekspirin yaradıcılıq bacarığının hər bir oxucu tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Ədəbiyyat:

1. Novruzov Tərlan Cabbar oğlu. Orta əsrlər qərb ədəbiyyatı. "Elm və Təhsil", Bakı 2016, 694 s.
2. Vilyam Şekspir seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı 2009, 776 s.
3. Vilyam Şekspir seçilmiş əsərləri. İki cilddə, I cild. "Öndər nəşriyyat", Bakı 2004, 736 s.

Xülasə

Məqalədə ingilis intibahının görkəmli nümayəndəsi, dünya şöhrətli dramaturq Vilyam Şekspirin yaradıcılığı barədə mübahisəli məsələlərdən bəhs olunmuş, onun pyesləri içərisində ən qısa və ən çox bəyənilən faciəsi olan "Maqbet" əsərinin təhlili verilmiş, əsərin məzmunu üzərində tədqiqat işi aparılmışdır. Öz adını əsərləri ilə təkcə İngiltərədə deyil, o cümlədən, bütün dünya ölkələri üzrə yaddaşa həkk etdirmiş V.Şekspirin yaradıcılığı olduqca diqqətə layiqdir. Dramaturqun yaradıcılığı və bədii irsi barədə tarixən bir sıra mübahisəli məsələlərə rast gəlinmişdir. Heç də təsadüfi deyil ki, hansı mənbəyə istinad etsək, orada görkəmli dramaturq Şekspirin yaradıcılığı, əsərləri haqqında dolğun məlumat ala bilərik. Əsas məqsəd dramaturqun yaradıcılığı barədə araşdırmaçıların söylədiyi fikri nəzərə almaq və üzərində tədqiqat işi aparmaq, eləcə də "Maqbet" əsərinin məzmununun təhlilini verməkdir. V.Şekspir İngiltərə intibahının parlaq və eyni zamanda mürəkkəb, böhranlı dövründə yaşamış, hər dövr üçün maraqlı süjet, yüksək şeiriyyət, aydın üslubda yazılmış əsərləri ilə oxucuların diqqətini çəkmişdir.

Summary

The article considers controversial issues related to the work of the world-famous playwright William Shakespeare, a prominent representative of the English Renaissance, analyzes the shortest and most popular tragedy of his plays, Macbeth, and conducts a study of its content. The work of W. Shakespeare, whose name is engraved in the memory not only in England, but also in all countries of the world, is quite remarkable. Historically, a number of controversial questions have arisen about the work and creative legacy of the

playwright. It is no coincidence that whichever source we turn to, we can get detailed information about the works of the famous playwright Shakespeare. The main purpose is to take into account the views of researchers on the work of the playwright and conduct a study of it, as well as analyze the content of the work "Magbet". W. Shakespeare lived in a bright and at the same time complex, crisis period of the English Renaissance and attracted the attention of readers with his interesting for each period plot, high poetry, written in a clear style.

***Р*еезюме**

В статье рассматриваются спорные вопросы о творчестве всемирно известного драматурга Уилъяма Шекспира, видного представителя английского возрождения, анализируется самая короткая и популярная трагедия его пьес “Макбет”, проводится исследовасние ее содержания. Весьма примечательно творчество У.Шекспира, имя которого врезалось в память не только в Англии, но и во всех странах мира. Исторически возник ряд спорных вопросов о творчестве и творческом наследии драматурга. Неслучайно, к какому бы источнику мы ни обратилис, мы можем получить подробную информацию о произведениях знаменитого драматурга Шекспира.Основная цель-учесть взгляды исследователей на творчество драматурга и провести его исследование, а также проанализировать содержание произведения “Макбет”. У.Шекспир жил в яркий и в тоже время сложный, кризисный период английского возрождения и привлекал внимание читателей своим интересным для каждого периода сюжетом, всокой поэзией, написанной ясным стилем.

XÜSUSİ STATUSU TANINMIŞ ƏRAZİLƏRDƏ (ANTARKTİKA, KOSMOS, VƏ S.) TURİZM MÜNASİBƏTLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Arzu Hafiz qızı Ağakişiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
arzuayeva1998@mail.ru

Turizm münasibətlərinin yaranması, inkişafı və formalaşması daim mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən olmuşdur. Məlumdur ki, turizm münasibətlərinin inkişafı dövlətlərin inkişafına da əsaslı surətdə təsir edir. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, dövlətlərə gəlir gətirən ən əsas sahələrdən biri də məhz turizmdir. Ümumilikdə, qeyd olunmalıdır ki, turizmin dövlətlərin həyatında rolu əvəzolunmazdır. Belə ki, turizmin əhəmiyyəti sadəcə onun iqtisadi əhəmiyyətə malik olması ilə yekunlaşmır, həm də turizmin sosial, mədəni əhəmiyyəti də mövcuddur. Bu səbəbdən də dövlətlər turizmin inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılmasını təmin edir, həmçinin, turizm sahəsində ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrin bağlanmasında fəal iştirak edirlər. Turizmin münasibətlərinin inkişafının zəruriliyi həm də onda özünü göstərir ki, bu növ münasibətlər dövlətlər arasında dostluq, əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafına da ciddi surətdə təsir edir.

Turizm münasibətlərinin yüksək səviyyədə inkişafı üçün dövlətlər beynəlxalq sənədlərlə yanaşı, öz daxili qanunvericilik aktlarını da yaradırlar. Həmin qanunvericilik aktlarında dövlətlərin turizm sahəsində əsas vəzifələri, turizmin hansı növlərinin olması, o cümlədən hansı kateqoriya şəxslərin turist hesab edilməsi, eləcə də turist kateqoriyasına aid edilən şəxslərin hüquqları, həmin hüquqların təminatı üçün zəruri müdafiə vasitələrinin olması, turistlərin turist kimi səyahət etdikləri dövlətin ərazisində vəzifələri təsbit olunur.

Beynəlxalq və dövlətdaxili qanunvericilik aktlarında "turizm" məfhumuna müxtəlif anlayışlar verilmişdir. Ümumilikdə, məlumdur ki, turizm müəyyən məqsədlərlə fiziki şəxslərin öz daimi yaşadıqları ərazidən başqa ərazilərinə səyahət etməsini ifadə edir ki, bu səyahətdə müəyyən vaxt məhdudiyyəti ilə müşahidə olunur. Turizmin özünəməxsus bir neçə forması vardır ki, onlardan ən geniş yayılmış formları daxili turizm və xarici turizm hesab olunur. Daxili turizm müvafiq dövlətlərin öz ərazisində səyahəti ifadə etsə də, xarici turizm bir dövlətin ərazisindən digər dövlətin ərazisinə edilən səyahətdir.

Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, turizm münasibətlərinin yaranması və inkişafı təkcə dövlətlərin ərazisi ilə məhdudlaşmır. Turizm münasibətlərinə xüsusi statusu tanınmış ərazilərdə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, bəzi ərazilər var ki, həmin ərazilər heç də hər hansı dövlətin ərazisi hesab olunmur, həmin ərazilər daxilində heç bir dövlətin qanunericiliyi tətbiq olunmur. Bu ərazilər qismində Kosmosu, Antarktika kimi daim maraq kəsb edən, lakin səyahət edilməsi çətin olan əraziləri qeyd etmək olar. Məlumdur ki,

Kosmos və Antarktika kimi ərazilər hansısa dövlətin ərazisi hesab olunmur. Bu baxımdan həmin ərazilərdə turizm münasibətlərinin tənzimlənməsi fərqli formada həyata keçirilir.

Qeyd olunmalıdır ki, kosmosa səyahət etmək, müxtəlif planetlərdə yaşamaq, planetlər arasında səyahət etmək insanların daim xəyalı olmuşdur. Keçmiş zamandan bu günədək kosmosda olma, trilyonlarla ulduz və qalaktikaya çatmaq arzusu insanlarda maraq yaratmışdır [1,213]. İnsanlar dünyanı kəşf edərkən kosmos da bu kəşfin bir parçası olmuşdur. Lakin, kosmosa getmək üçün nəqliyyatın kifayət qədər əlçatan olmaması kosmosa getməyi mümkünsüz hala gətirmişdir [2,144-145].

İnsanlar yarandıqları vaxtdan bu günədək kosmos və kosmosdakı həyatın necə olması barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. İlk dəfə insanın Aya səyahət etməsi nəticəsində bir çox insanın xəyalı demək olar ki, həqiqətə çevrilmişdir.

Beləliklə, texnologiyanın inkişafı nəticəsində artıq kosmosa səyahət etmək mümkün olmuşdur. Məhz bu turizmin bir növü olan kosmik turizmin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır.

Kosmik turizm anlayışının meydana gəlməsi təxminən 1960-cı illərdə Aya ilk insanın səyahəti ilə başlamış, 80-90-cı illərdə daha da inkişaf etmişdir. 1967-ci ildə Hilton Otelləri Prezidenti Barron Hilton kosmik otelləri fikrini dilə gətirmişdi. Belə ki, onun "Kosmik turistlərinin olacağı yerdə Hilton da olmalıdır" ifadəsi kifayət qədər diqqət çəkmişdir [3,160]. 1980-ci illərdən sonra Yaponiyada raket istehsalı ilə məşğul olan şirkətlərdən tutmuş Kosmik Nəqliyyat Assosiyasına, hətta NASA-ya qədər bir çox qurumlar kosmik turizm bazarı ilə bağlı qiymətləndirmələr aparmışdırlar [4,162].

Kosmik turizm nə qədər xəyal və yuxu kimi görünsə də, xidmət sektorundakı rəqabətin artması və yeni texnologiyanın ortaya çıxması ilə macəraçı turistlərin marağını çəkmişdir. Kosmos səyahətinə qatılacaq turistlərin xüsusiyyətləri və potensialı bu sahənin inkişafı üçün vacibdir [5,1431].

Ədəbiyyatlarda kosmik turizm ilə bağlı müxtəlif anlyışlara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, kosmik turizm kosmik turistlərinə kosmos səyahəti ilə bağlı birbaşa və dolayı təsir göstərən, kosmik idman növlərinin və yeni aviasiya sənayesinin formalaşmasında dövlətlərə təsir göstərən kosmosun kommersiyalaşmasına imkan verən, turizmin inkişafının bir sonrakı böyük addımı qəbul edilən böyük bir prosesin bir hissəsidir [6,25]. Bundan əlavə komik turizmə əsas məqsədi əyləncə və ya əyləncə məqsədli kosmos texnologiyasını inkişaf etdirmək olan dünya əsaslı simulyasiyalar, turlar və təcrübə daxildir [7,135].

Digər tərəfdən kosmik turizmə əyləncə, elmi-tədqiqat və ya biznes məqsədilə kosmik səyahət kimi anlayış vermək də mümkündür.

Ümumilikdə, müasir dünyada kosmik turizm üçün ən maraqlı ölkələr ABŞ və Yaponiya hesab olunur. Belə ki, həmin ölkələr kosmosa səyahət etmək üçün biletlər satırlar [8,280].

Lakin, nəzərə alınmalıdır ki, kosmik turizm kifayət qədər maliyyə vəsaiti tələb edən turizm növüdür. Bu səbəbdən də ona nə qədər çox maraq olsa da, kifayət qədər geniş yayıla bilməmişdir. Məhz bu turizm növünün maraqlı və əyləncəli olmasına baxmayaraq, kifayət qədər yayıla bilməməsinin ən böyük səbəbi bu turizm növü üçün həddindən artıq maliyyə

vəsaitinin tələb olunmasıdır. Digər tərəfdən nəzərə alınmalıdır ki, kosmosa səyahət kifayət qədər təhlükəlidir.

Hazırda kosmik turizmin həyata keçirilməsi və geniş yayılması üçün bir sıra tələblər mövcuddur. Apel bu şərtlərə aşağı nəqliyyat xərcləri, yüksək dərəcəli təhlükəsizlik və etibarlılıq, rahat və asan təyyarə ilə daşımanı aid etmişdir [8,281]

Həmçinin, tədqiqatçılar tərəfindən kosmik turizminin müxtəlif növləri fərqləndirilmişdir. Belə ki, Crouch kosmik turizminin yerüstü kosmik turizm, yüksək hündürlükdə suborbital kosmik turizm, orbital kosmik turizm kimi növlərini fərqləndirmişdir [1,213-215].

Kosmik turizmdən danışarkən onun əsas subyektlərinin də müəyyən olunması zəruridir. Kosmik turizmin ən zəruri subyektləri kosmik turistlər hesab olunur. Araşdırmalara görə ilk kosmik turist amerikalı Denis Tito hesab olunur. Bəzi mənbələrdə D.Titonun 2001-ci ildə Rusiyaya məxsus olan "Soyuz TM-32" kosmik gəmisində 8 sutka qaldığı qeyd olunmuşdur [9].

Kosmik turizmdən danışarkən bu turizm növünün subyektlərinin müəyyən oluması da zəruri əhəmiyyət kəsb edir. İlk öncə qeyd olunmalıdır ki, kosmik turizmin əsas subyekti kosmik turistlərdir. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, kosmik turistlərin hüquqi statusu lilə baölı hər hanslı hüquqi sənəd mövcud deyildir. Bu səbəbdən də bəzi müəlliflər "Kosmonavtların xilas edilməsi haqqında" Sazişin müddəalarını kosmik turistlərə də aid edirlər. Lakin, qeyd olunmalıdır ki, kosmonavt kosmik uçuşlarda kosmik gəminin komandiri və ya ekipaj üzvü qismində iştirak edən şəxsdir [10]. Kosmik turist isə əyləncə, elmi tədqiqat və s. məqsədlərlə səyahət etmiş şəxsdir.

Kosmik turizmə turizmin bir növü kimi baxsaq bu zaman hesab etmək olar ki, kosmik turistə turist məfhumuna verilmiş anlayış uyğundur. Həmçinin, kosmik turistin hüquqi statusu bu zaman turistin hüquqi statusu ilə eyni olar. Axı kosmik turistdə turist hesab olunur. Lakin, bu zaman nəzərə alınmalı digər əsas məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, kosmos, səyahət edilməsi nisbətən daha çətin ərazidir. Çox insan kosmosa səyahət etmək arzusunda olsa belə, həmin səyahətin həyata keçirilməsi üçün ilk öncə şəxsin sağlamlığının ansı formada oduğunun müəyyən olunması, bu səyahətin həyata keçirilməsinin onun üçün təhlükəlilik dərəcəsi və s. ciddi surətdə təhlil olunmalıdır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, kosmik turistlərlə bağlı müvafiq aktın olması zəruridir. Belə ki, həmin aktda kosmik turistə anlayış verilməli, həmçinin kosmik səyahət edə biləcək şəxslərin dairəsi müəyyən olunmalı, onları hüquq və vəzifələri təsbi olunmalıdır. Həmçinin, nəzərə alınmalıdır ki, kosmos hər hansı dövlətin ərazisinə daxil deyil, bu baxımdan həmin ərazilərin xüsusi statuslu ərazi olmasına ciddi önəm verilməlidir Bu sahədə beynəlxalq akt hazıranmalı və dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı, lazımi təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsinin zərurliyi, məsuliyyət tədbirləri, dövlətlərin vəzifələri ətraflı şəkildə təsbit olunmalıdır.

Hazırda isə qeyd etmək olar ki, məhz bu sahədə vahid aktın olmaması, kosmik turistlərin əsas hüquqi statusunun müəyyən olunması zamanı Turist Məcəlləsində sadalanmış hüquq və vəzifələrin onlara aid edilməsinə səbəb olur. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda kosmik turistlərə "Kosmonavtların xilas edilməsi haqqında" Sazişin

müddəaları şamil olunur. Belə ki, kosmonavtlar və kosmik turistlər demək olar ki eyniləşdirilmi anlayıışlar kimi qəbul olunur. Lakin, məlumdur ki, bu heç də elə deyildir. Kosmonavt və kosmik turist anlayışları tamamilə biri-birindən fərqli anlayışları olmaqla, onların hüquqi statusu arasında kəskin hüquqi fərqlər mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının "Turizm haqqında" Qanununda turizmin forma və növləri göstərilmiş, lakin kosmik turizm turizmin növü kimi fərqləndirilməmişdir. Bunun da əsas səbəbi ölkəmizdə kosmik turizmin kifayət qədər yayılmamasıdır. Həmçinin, hal-hazırda kosmik turizm daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmışdır. Lakin, hesab etmək olar ki, gələcəkdə bu sahəyə lazımi diqqət və maraq göstəriləcəkdir.

Turizm münasibətlərinin inkişaf etdiyi xüsusi statusu tanınmış ərazilərdən biri kimi Antarktika da kifayət qədər diqqəti cəlb edir. İlk öncə qeyd olunmalıdır ki, Antarktiaa buzlaqlarla əhatə olunub dünyanın ən soyuq qitəsidir. Materikdəki buz kütləsi 24 km^3 milyon olub, yer üzərindəki bütün buzların 92%-ni əhatə edir. [11]

Qeyd etmək lazımdır ki, Antarktik turizm ilə bağlı kosmik turizmdən fərqli olaraq mvafiq beynəlxalq sənədlər mövcuddur. Həmin sənədlərdə Antarktik turizmin suyektləri ilə bağlı bir sıra məsələlər təsbi olunmuşdur.

Antarktikanın hüquqi və beynəlxalq statusunu "Antarktika haqqında" Konvensiya müəyyən edir. Həmin Konvensiya 1959-cu ildə 12 ölkə tərəfindən imzalanmış və hal-hazırda 50 iştirakçı tərəfə malikdir. Müqaviləyə əsasən materikdə hərbi sınaqlar keçirmək və faydalı qazıntıların hasilatı ilə məşğul olmaq qadağandır və Antarktika üzərində heç bir ölkə suverenliyə malik ola bilməz. Bundan başqa Antarktika ilə bağlı müxtəlif ölkələrdən 4 mindən çox tədqiqatçı tədqiqatlara cəlb olunmuşdur.

Antarktika iqtisadi fəaliyyətləri sahil ərazilərində mövcud olan turizm və mədəncilik sektorudur. Alternatif və macəra turizmi baxımından olduğca maraqlı olan qitə üzərində hər hansı dövlətin yerləşməsiyi üçün turistlər bu ərazilərə hər hansı rəsmi viza tələbi olmadan səyahət edə bilərlər [12, 228].

Antarktika da turizmin başlanğıcı 1959-cu illərdən əvvələ təsadüf etsə də, rəsmi olaraq bu turizmin başlanğıcı da 1960-cı illərdən sonraya aid edilir [13].

Antarktikaya səyahət özündə müxtəlif ünsürləri birləşdirir. İlk öncə qeyd olunmalıdır ki, Antarktika qitəsinin bənzəri olmayan turistik yerləri var. Belə ki, Antarktikada balinalar, pinqivinlər, aysberqlər və s. vardır ki, dünyanın hər hansı digər yerində buna rast gəlmək demk olar ki, mümkün deyildir. Digər tərəfdən bu əraziyə səyahət zamanı gəmi xidmətlərindən istifadə olunur ki, həmin gəmilərdə qonaqlamaq və s. çox cəlbedicidir. Bunda başqa, Antarktikaya səyahət yeni ərazilərin öyrənilməsi baxımından mühüm təcrübə öyrənmək dəyərinə də malikdir. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, bu növ turizm özündə turizmin müxtəlif növlərini ehtiva edir. Belə ki, turizmin bu növünə həm kruiz turizmi, həm elmi turizm, həm də macəra turizmi kimi yanaşmaq mümkündür. Buna görə də turizmin bu növü alternativ turizm kimi də qiymətləndirilə bilər.

Antarktikaya kruz səyahəti daha öncə də qeyd edildiyi kimi bir macəra turizmidir. Macəra turizmi əsasən fiziki mühitlə birbaşa əlaqəni ifadə edir. Bu növ turizm macəra

turistləri üçün kifayət qədər maraqlı hesab olunur. Macəra turizminin təbii ehtiyatların qorunması baxımından da mühüm əhəmiyyəti vardır [14].

Lakin, o da qeyd olunmalıdır ki, Antarkikaya hal-hazırda səyahət edən şirkət və gəmilərin sayı elə də çox deyildir. Buna baxmayaraq, həmin ərazilərə səyahət üçün hər hansı dövlət tərəfindən qoyulmuş rəsmi tələblər mövcud deyil və həmin ərazilərə giriş hər kəs üçün açıqdır.

Antarktikaya səyahətlər ümumiyyətlə yalnız noyabr ayından mart ayına qədər olan dövrləri əhatə edir. Bunun da əsas səbəbi bu zamanların Cənub yarımkürəsinin yaz və yaz ayları olmasıdır. Qış fəslində isə Antarktikaya dəniz vasitəsi ilə səyahət etmək olduqca təhlükəlidir, çünki bu zaman dəniz buzları, şiddətli küləklər həmin ərazilərdə hökm sürür [15].

1969-cu ildən sonra Antarktikaya gələn turistlərin sayı bir neçə yüzdən 34 minə qədər artmışdır. Beləliklə, Antarktika dünyanın ən məşhur turistik yerlərindən birinə çevrilmişdir. Antarktikada fəaliyyət göstərən bütün fəaliyyətlər ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə Antarktika Müqaviləsi ilə ciddi tənzimlənir və bu ərazilər Antarktika turoperatorları Beynəlxalq Assosiasiyası (IAATO) tərəfindən idarə olunur.

Antarktika Turoperatorları Beynəlxalq Assosiasiyası Antarktika üçün ətraf mühitlə məsul olan özəl sektorun təşviqi və tətbiqinə həsr olunmuş vahid bir təşkilatdır. Antarktika Turaperatorları Beynəlxalq Assosiasiyası 1991-ci ildə yeddi turoperator tərəfindən yaradılmışdır. Hal-hazırda bu təşkilatın düyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən yüzdən çox üzvü vardır.

Antarktika Turaperatorları Beynəlxalq Assosiasiyasının Antarktika səyahətçiləri və qeyri-hökümət təşkilatları üçün təlimatı da mövcuddur. Həmin Təlimatda aşağıdakı mühüm məsələlər qeyd olunmuşdur:

1. Dənizdə və ya torpaqda yabanı heyvanları narahat etməyin;
2. Heyvanları və ya fotoşəkilləri narahat edən bir şəkildə yem və ya toxunmayın;
3. Bitki zərər və ya invaziv növ gətirməyin;
4. Tarixi yerlərdən olan əsərlərə zərər verməyin, məhv etməyin və ya çıxarmayın. Buraya qayalar, sümüklər, fosillər və binaların məzmunu daxildir
5. Elmi avadanlıqlara, təhsil alanlarına və ya düşərgələrə müdaxilə etməyin;
6. Düzgün yetişdirilmədikcə buzlaqlara və ya böyük kar yağışlarına keçməyin;
7. Zibil atmayın [16].

Göründüyü kimi Antarktikaya səyahət etmək həm maraqlıdır, həm də həmin ərazilər barədə yeni məlumatlar əldə edilməsinə imkan verir. Bu da turistlərin səyahət etdikləri yerlər barədə yeni məlumatlar əldə etməsinə, dünyagörüşlərinin artmasına, eyni zamanda kifayət qədər istirahət etmələrinə imkan verir. Həm də qeyd olunmalıdır ki, Antarktikaya səyahət yeni bir kəşfdir.

Son illərdə də Antarktika ilə bağlı araşdırmalar davam edir. Antarktika qitəsi ilə bağlı tədqiqatların artması, bu sahənin fərqli xüsusiyyətlərinin üzə çıxmasına və turistik zona kimi dəyərinin artmasına imkan verir.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, həm Kosmos, həm də Antarktikaya səfərlər təşkil edən şirkətlərin sayı elə də çox deyil. Lakin, hesab etmək olar ki, gələcəkdə həmin ərazilərin dərindən öyrənilməsi, bu ərazilərə marağın artması ilə yanaşı, həmçinin, müxtəlif turist səyahətləri təşkil edən şirkətlərin marağının artmasına səbəb olacaqdır. O cümlədən bu sahədə rəqabətin artması həmin ərazilərə çoxsaylı səyahətlərin təşkil edilməsinə imkan yaradacaqdır.

Nəticə: Hazırki araşdırmanın əsas məqsədi Kosmos, Antarktika kimi xüsusi statusu tanınmış ərazilərdə turizm münasiətlərinin tənzimlənməsi, o cümlədən həmin ərazilərdə turizmin inkişafı üçün şəraitin olun-olmamasının müəyyən edilməsidir. Hazırda həmin ərazilərə səyahət etmək kifayət qədər maliyyə vəsaiti tələb etsə də bunun əsas səbəbi həmin ərazilərin hələ də tam tədqiq olunmaması, həmin ərazilər barədə vahid fikrin olmaması ilə bağlıdır. Lakin, güman etmək olar ki, gələcəkdə bu sahələrin dərindən öyrənilməsi həmin əraziyə səyahət üçün maliyyə vəsaitlərinin nisbətən az tələb olunmasına imkan verəcək və nisbətən az maliyyə vəsaitləri ilə və təhlükəsiz şəraitdə həmin ərazilərə səyahət etmək mümkün olacaq. Həmçinin, hesab etmək olar ki, bu sahədə dövlətlərin əməkdaşlığının gücləndirilməsi, vaid təçkilatın yaradılması, universal beynəlxalq sənədin qəbul olunması, həmin sahələrin inkişafı üçün maliyyət vəsaitlərinin ayrılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, həmin ərazilərdə tədqiqatların daha da gücləndirilməsi həm kosmik turizmin, həm də antarktik turizmin inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Crouch, I. G. (2001). The Market for Space Tourism: Early Indications, Journal of Travel Research, 40: 213-219
2. Goehlich, R. A., Anderson, K. J., Harrold, N. N., Bemis, J.A., Nettleingham, M. T., Cobin, J. M., Zimmerman, R. B., Avni, B.L., Gonyea, M.D. ve Ilchena, N. C. (2013). Pilots for Space Tourism, Space Policy, 29: 44-15.
3. Spencer, J. (2004). Space Tourism: Do You Want to Go?, Ontario: Apogee Books
4. Billings, L. (2006). Exploration for the Masses? or Joyrides for the Ultra-Rich? Prospects for Space Tourism, Space Policy, 22: 162-164.
5. Chang, Y. W. (2017). A Preliminary Examination of the Relationship Between Consumer Attitude Towards Space Travel and the Development of Innovative Space Tourism Technology, Current Issues in Tourism, 20(14): 1431-1453.
6. Berry, J. (2012). State, Capital and Spaceships: A Terrestrial Geography of Space Tourism, Geoforum 43: 25–34.
7. Johnson, M. R. ve Martin, D. (2016). The Anticipated Futures of Space Tourism, Mobilities, 11(1): 135-151
8. Apel, U. (1997). Space Tourism a Promising Future, Space Policy, 13(4): 279-284
9. https://www.wiki.az-az.nina.az/Kosmik_turizm.html#Tarixi

10. https://aerohelp.com/sites/default/files/nekotorye_voprosy_pravovogo_reguliro vaniya_kosmicheskogo_turizma_v_ramkah_kosmicheskoi_deyatelnosti.pdf
11. Shapley, D. (2013). The Seventh Continent: Antarctica in a Resource Age (7th ed.). RFF Press.
12. Rogan-Finnemore, M. (2005). What bioprospecting means for Antarctica and the Southern Ocean. International Law Issues in the South Pacific: Policies and Practices, 199–228.
13. Liggett, D., & Stewart, E. (2017). The changing face of political engagement in Antarctic tourism. In Handbook on the Politics of Antarctica. Edward Elgar Publishing.
14. Swarbrooke, J., Beard, C., Leckie, S., & Pomfret, G. (2003). Adventure tourism: The new frontier. Routledge.
15. İngilis Antarktika Araşdırması (2013, 25 sentyabr). Antarktika Turizm. Alındı: http://www.antarctica.ac.uk/about_antarctica/tourism/faq.php
16. Beynəlxalq Antarktida Tour Operations Assosiasiyası (2013, 25 sentyabr). Turizm Baxış. Alındı: http://iaato.org/tourism-overview

Xülasə

Xüsusi statusu tanınmış ərazilərdə turizm münasibətlərinin tənzimlənməsi özünəməxsus formada həyata keçirilir. Məlumdur ki, Antarktika, Kosmos kimi ərazilərə səfərlərin təşkil edilməsi üçün nisbətən yüksək məbləğdə maliyyə vəsaitləri tələb olunur. Həmin ərazilərə səyahət nə qədər maraqlı olsa da, səfər ediməsi çətin ərazilərdir. Məqalədə məhz həmin ərazilərə ilk səfərlərin hansı vaxtdan başladığı, həmin ərazilərə həyata keçirilən səfərlərin turizmin hansı növünə aid olması ilə bağlı məsələlər ətraflı təhlil olunmuş, bu turizm növünün inkişafı üçün zəruri tədbirlərin görülməsi, bu sahədə dövlətlərin əməkdaşlığının vacibliyi qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Kosmos, Antaktika, turizm, xüsusi statusu tanınmış ərazilər, kosmik turizm

Abstract

Regulation of tourism relations in areas with special status is carried out in a special way. It is known that a relatively high amount of funding is required to organize trips to areas such as Antarctica and space. No matter how interesting it is to travel to these areas, they are difficult to visit. The article analyzes in detail when the first visits to all areas began, what type of tourism the visits to these areas belong to, noted the importance of taking necessary measures for the development of this type of tourism, cooperation in this area.

Key words: Space, Antarctica, tourism, areas of special status, space tourism

Резюме

Регулирование туристских отношений на территориях с особым статусом осуществляется особым образом. Известно, что для организации поездок в такие районы, как Антарктида и космос, требуются относительно большие суммы денег. Как бы ни было интересно путешествовать по этим районам, посетить их сложно. В статье подробно анализируется, когда начались первые посещения этих местностей, к какому виду туризма относятся посещения этих местностей, отмечается важность принятия необходимых мер по развитию этого вида туризма, сотрудничества между странами в этой сфере.

Ключевые слова: Космос, Антарктида, туризм, территории с особым статусом, космический туризм

АВТОРСКОЕ ПРАВО И ЭЛЕКТРОННЫЕ БИБЛИОТЕКИ

Рагимов Орхан Вугар оглу
o.rehimov480@gmail.com

В своей научной статье К.С. Иманов уделяет внимание результатам научных исследований, ставших первенцами размещённой в интернете интеллектуальной собственности [1, с. 38]. Эти, так называемые, оцифрованные, произведения, размещаются на публичных доменах. Доступ к ним – свободный. *«Массовый характер интернета сегодняшнего дня потребовал правового вмешательства по отношению к правам авторов электронных публикаций, использующих сеть, как средство обмена информацией и инструмент научного поиска»* [1, с. 39]. Со всё большим распространением цифровых произведений, централизуется проблема права авторства, особенно учитывая тот факт, что день со днём всё шире распространяется снятие ограничения на доступ к результатам таких научных исследований. Журнал «The Wall Street» отметило, одним из громких событий 2003 года открытый доступ к научным произведениям. А журналы «The Scientist» и «Nature» причислили его к 5 научным событиям. Конгресс США рассматривает, по причине определённой значимости, законопроект об открытом доступе к исследованиям, которые финансируются из федерального бюджета. Также ряд международных организаций и объединений приняли документы в поддержку такого открытого доступа: Будапештская инициатива, Берлинская декларация, Декларация международной библиотечной федерации и т д. Можно прийти к выводу о том, что публикации являются одним из доминирующих видов ИС в интернете.

Как отмечает К.С. Иманов *«книги, газеты словом любые текстовые произведения, будучи объектами авторского права, изначально идеальны для перевода в цифровой код, возрастание же спроса на них и поддерживает нынешнюю индустрию электронных изданий»* [1, с. 37,38]. День со днём растёт спрос на онлайн коллекции более 7 тысяч библиотек сети Интернет. Эти интернет-библиотеки в свою очередь предоставляют свободный доступ к сотни тысячам электронных книг, к их текстам. Один из коммерческих операторов, в свою очередь предлагал платный доступ к более 10 тысячам недавно опубликованных наименований изданий.

Прогнозы показывают, что к третьему десятилетию нашего века, все накопленные библиотечные, архивные, а также музейные фонды, подвергнутся оцифровизации. По словам К. С. Иманова *«ЭБ – является объектом пристального внимания Всемирного саммита по информационному обществу, ЮНЕСКО, ВОИС, Евросоюза и многих других авторитетных международных организаций»* [2, с. 5].

Основными задачами ЭБ Кямран Султанович отмечает *«интеграцию информационных ресурсов и эффективную навигацию в них, а основными целями создания ЭБ: 1) совершенствование качества обслуживания за счёт большей доступности оцифрованного печатного материала, 2) расширение номенклатуры*

информационных услуг, 3) увеличение числа пользователей при переходе к электронным ресурсам» [2, с. 10].

Что же касается, авторско-правового аспекта ЭБ, естественно любое использование произведения, либо произведений в ЭБ должно осуществляться только, и только с соблюдением законодательства АР в авторско-правовой сфере. Соответственно для охраняемых произведений использование должно осуществляться, только с условием наличия лицензии, либо же согласия обладателя права, на основе договора с ним.

Под использованием произведения имеются в виду следующие действия: *«оцифровка любых произведений, создание любых копий произведений или их частей в цифровой форме, электронный обмен документами в цифровой форме, создание ксерокопий, организация электронной доставки документов, запись документов на сервер или в иное устройство, в т. ч. на жёсткий диск какого-либо компьютера, создание бах данных в любой цифровой форме, размещение произведений в локальных цифровых сетях, создание внутренних электронных библиотечных ресурсов, распечатка произведений, имеющихся в цифровой форме, даже если носитель с такими произведениями был обретён правомерно»* [2, с. 24,25].

Касательно о ситуации в Азербайджане, правовой основой являются «Закон об авторском праве и смежных правах», «Закон об издательском деле» и «Закон о библиотечном деле». Несмотря на всё вышеупомянутое, специфичные моменты организации и деятельности ЭБ в указанных законах посредством специальных норм, отсутствуют. Данный вопрос весьма актуален. Ранее в Агентство по авторским правам АР, а ныне в Агентство Интеллектуальной Собственности АР поступает множество запросов, от заинтересованных организаций. В марте 2014 года в связи с данным вопросом было распространено экспертное заключение Агентства по авторским правам АР [2, с. 29]. Согласно Распоряжению Президента АР Ильхама Алиева за номером 2106 от 20 апреля 2017 года «О совершенствовании деятельности библиотек в Азербайджане», соответствующим гос. органам были даны указания по улучшению библиотек Азербайджана, особенно это касалось крупных библиотек, в этом же числе их модернизации, повышению их до современного уровня электронных каталогов и электронных библиотек, а также и обеспечению полного использования читателями «Виртуальной библиотеки азербайджанской литературы» [3]. Согласно статье 15 Закона АР «О работе библиотек» библиотеки имеют право на получение обязательных экземпляров законно опубликованных произведений, этот круг библиотек определён в первом абзаце этой же статьи [4]. Также положение, с выдачей обязательных экземпляров предусматривает и статья 22 Закона «Об издательской работе» [5]. Однако, все вышеперечисленные правовые нормы не создают никаких основ для оцифрования книг. *«Данные правовые нормы, всего лишь, дают право библиотекам без разрешения правообладателя бескорыстно предоставлять пользователям приобретённый законный экземпляр произведения, опубликованный с разрешения автора или иного правообладателя (целью является*

обогащение фонда библиотеки). Если же экземпляр в цифровой форме, в данном случае книга может предоставляться читателю в пределах библиотеки, с ограничением возможности доступа к произведению, т. е. с запретом снятии копии» [2, с.29,30].

В отечественном законодательстве ничего не даётся об объектах ЭБ. Законодательство же РФ, в п. 3 ст. 18.1 Федерального закона от 29 декабря 1994 г. № 78-ФЗ под объектами Электронных Библиотек понимает, всякого рода копии печатных изданий в электронной форме, электронные копии электронных изданий, неопубликованных документов, в том числе диссертаций, иных документов, представляемых в качестве обязательного экземпляра документов, книжных памятников [6]. Данные выше объекты должны быть оцифрованы, и должны использоваться с соблюдением прав правообладателей.

По этой причине, было рассмотрено несколько дел по поводу продажи электронных книг библиотеками, в Европейском сообществе. Суды по-разному трактуют такое использование электронными библиотеками произведений (Technische Universität Darmstadt vs Ulmer KG [7], Дело компании «Tom Kabinet» [8]). Таким образом, Суд ЕС при рассмотрении первого дела в соответствии со статьёй 5 (3) Директивы 2001/29/ ЕС «О гармонизации некоторых аспектов авторских и смежных прав в информационном обществе» указал, что данная статья не распространяется в отношении распечаток книг на бумаге или их сохранения на USB-накопителях из специальных терминалов, установленных в общедоступных библиотеках. Следовательно, *«признаётся, что правила обращения и использования электронных книг сходны с правилами использования книг на бумажных носителях»* [9, с. 81].

Список использованной литературы:

1.К.С. Иманов Информационные технологии-интеллектуальная собственность (IT-IP) Баку., 2017 г. Агентство по авторским правам Азербайджанской Республики.

2.К.С. Иманов Электронные библиотеки, электронно-библиотечные системы и авторско-правовые вопросы – Баку., 2017 г. Агентство по авторским правам Азербайджанской Республики.

3.Распоряжение Президента А.Р. за № 2106 от 20 апреля 2017 г., «О совершенствовании библиотек в Азербайджане».

4.Закон Азербайджанской Республики «О работе библиотек».

5.Закон Азербайджанской Республики «Об издательской работе».

6.Федеральный Закон Российской Федерации от 29 декабря 1994 г. № 78-ФЗ «О библиотечном деле».

7.Mode of access: https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/ (Global Freedom of Expression, Columbia University).

8. Mode of access: http://copyrightblog.kluweriplaw.com/2015/01/28/the-dutch-courts-apply-usedsoft-to-the-resale-of-ebooks/

9.Рахматулина Р.Ш. «Объекты авторского права в цифровом пространстве и формы их выражения»//Право будущего: Интеллектуальная собственность, инновации, интернет. 2018 г.

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TƏDQİQİNDƏ HÜSEYN NAMIK ORKUNUN XİDMƏTİ

Abbasova Şəlalə
oyu, pedaqoji, humanitar və dillər fakültəsi
filologiya ixtisasi, 2-ci kurs
sabbasova422@gmail.com
Baki, Azərbaycan
elmi rəhbər: fil.ü.f.d.Sevinc Qəmbərova

XÜLASƏ

Dünya yazı tarixinin maraqlı,sirli və cəlbedici səhifələrində biri də qədim türk yazılı abidələri ilə bağlıdır.Bu yazılı abidələrlə demək olar ki,bir çox ölkələrin tarixçi,tətdiqatçı və araşdırmaçıları məşğul olmuşdur.Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, qədim türk yazılı abidələrinin bu qədər maraq oyandırması və dünya miqyasında tətdiq olunması olduqca qürurverici hadisədir. Dədə-babalarımızın bizə miras qoyub getdiyi bu misilsiz abidələri tətqiq edən şəxsiyyətlər sırasında türk tarixçisi,dilçisi Hüsyn Namık Orkun da daxildir. Tezisdə qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqində Hüseyn Namık Orkun bu sahəyə verdiyi sanballı töhfə və yeniliklər barədə bəhs olunmuşdur.

Hüseyn Namık Orkun 15 avqust 1902-ci ildə İstanbulda,Kasımpaşada dünyaya göz açmışdır.Türk tarixçisi İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakultəsinin Tarix bölümündən məzun olmuşdur.Daha sonra Təhsilini Macarıstandakı Budapeşt Universitetinin Fəlsəfə fakultəsində Türkologiya bölümündə təhsil almışdır. Müəllimlik vəzifəsini icra etdiyi dövrdə türk dili və tarixi ilə bağlı müəyyən işlərə imza atmışdır. Dəfələrlə "Türk Dil Kurultayı"da iştirak etmiş və bir müddət Ata Türkün tərcüməçisi olaraq xidmət göstərmişdir. 32 kitabın və 800 çox məqalənin müəllifi olan Hüseyn Namık Orkun Macarıstanda olarkən 1926-cı ildə türklərin ortaq abidəsi kimi qiymətləndirilən "Kitabi-dədə Qorqud" la bağlı "Das Kitab-ı Dede Qorqut" əsərini yazmışdır.Bununla yanaşı türk tarixçisinin irsinə daxil olan dəyərli əsərlərdən sırasında 4 cilddən ibarət olan "Eski Türk yazıtları"mühüm yer tutur.Hüseyn Namık Orkun qədim türk yazılı abidələrini türk dilinə çevirmək üçün 10 il vaxt sərf etmişdir. Müəllif ona həvalə edilən bu məsuliyyətli işi böyük məmnuniyyərlə qəbul etmişdir.Türk tarixçisi qarşısında duran böyük əhəmiyyətə malik vəzifəni icra edərkən məqsədyönlü irəliləmişdir. Bu məqalədə isə Hüseyn Namık Orkunun qədim türk yazılı abidələri üzrə tətqiqat işini və xidmətini nəzərdən keçirəcəyik.

AÇAR SÖZLƏR: QƏDIM TÜRK YAZILI ABIDƏLƏRI, HÜSEYN NAMIK ORKUN, TƏDQIQAT

GIRIŞ

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etməliyik ki,qədim türk yazılı abidələri ilə bağlı hər tətqiqat işi özünəməxsusdur. 1956-cı il mart ayında 54 yaşında olarkən həyatla vidalaşan dəyərli türk tarixçisi soyadını uzun illər üzərində böyük səylə çalışdığı bu mövzudan

seçmişdir.Hüseyn Namık Orkunun qələmə aldığı “Eski türk yazıtları” kitabının abidələrin türk dilində transkripsiyası və tərcüməsi ilə təqdim olunması baxımından materiallar içərisində spesifik yeri vardır.

Kitabın 1-ci cildində “Kül Tigin abidəsi” “Bilgə xaqan abidəsi” “Tonyukun abidəsi” və digər yazı abidələri ilə bağlı tətqiqat işləri əks olunmuşdur. Kitabda eyni zamanda abidə yazılarının orjinal mətnidə yer almışdır. Həmçinin xüsusi nüans olaraq qeyd etməliyik ki, Hüseyn Namık Orkun burada abidələrin yerləşdiyi məkanı göstərən xəritələri də təqdim etmişdir.

1936-cı ildə nəşr olunan kitabın birinci cildində yer alan “Kül Tigin abidəsi” dən bəhs edərkən yazıçı orada Bilgə xaqanın hakimiyyətə gəlməsindən,dövlətin yüksəlişində oyandığı roldan bəhs olunduğunu və abidənin hazırlanmasında şəxsən Bilgə xaqanın özünün nəzarət etdiyinin vurğulandığını bildirir. Müəllif onu da diqqətinizə çatdırmışdır ki,bu abidənin mətnində bildirilir ki ,məğlub olmaq türklər üçün ölüm,qalib olub zəfər çalmaq isə dirçəliş mənasını ifadə etmişdirAbidə mətnində Çin dövləti ilə bağlı maraqlı və bir o qədər ziddiyyətli fikirlər özünü göstərir.Çin dövlərinin müxtəlif hilələrlə qardaşlar arasına nifaq toxumu əkməsindən,onları müxtəlif yollarla öz yanlarına çəkmək cəhtlərindən söz açılmışdır.Buna zidd olaraq isə abidənin çin dilində yazılmış hissəsində iki dövlət arasında olan dostluqdan bəhs olunmuş və xaqanların tərifinə yer verilmişdir.Eyni zamanda qeyd etməliyik ki,abidədə türk xaqanlarının çin hökmdarlarına qarşı etibarsızlığı mövzusuda yer almışdır.

Türk xaqanlarına məxsus digər bir abidə isə “Bilge xaqan abidəsi”dir. Hüseyn Namık Orkun öz tətqiqatı zamanı hər iki abidənin şəkil, tərtibat və eyni zamanda mövzu olaraq bir-birini tamamladığını söyləyir. Müəllif bildirir ki,bu abidədə türk xaqanının öz millətini,xalqını qoruyub-qollaması,onlar üçün çalışması ən vacib xüsusiyyət olaraq özünü göstərir. Bu qədim yazı nümunəsində türk qadınının cəmiyyət içərisində əhəmiyyəti,mühüm mövqeyi ifadə olunmuşdur.Hətta Bilgə xaqan öz anasını tanrıya bənzədərək ona heyranlığını dilə gətirmişdir. Namık Orkun bildirir ki,qadınlar həmin dövrdə “xatun” “uluğ xatun” “yin-çü” ünvanlarını daşımış və bundan əlavə hökmdar kimi dövlətin idarə olunmasında söz sahibi idilər,ayrıca otaqları və bankları vardı Görkəmli tarixçi abidədə yer verilmiş türk xalqına məxsus cəzalardan da bəhs etmişdir.Ən ağır cəza ölüm cəzasıdır ki,bu cəzaya vətənə xəyanət edib,ordudan qaçanlar məhkum idi.Bundan əlavə adam öldürən,oğurluq edən,bağlı at qaçıran şəxslərin edam edildiyi bildirilir.

Türk tarixçisi “Tonyukuk abidəsi”ni tədqiq edərkən bildirmişdir ki,3 türk xaqanının vəzirinin şərəfinə qoyulmuş bu abidənin 18-ci sətrinə qədər İltəris xaqandan,48-ci sətrinə kimi Kapağan xaqandan, bundan sonrakı sətirlərdə isə vəzir Tonyukukdan bəhs olunur. Bu abidənin Ulan-Batordan 66km cənub-şərqində Bain-Tsoko adı verilən ərazidə yerləşdiyi bildirilir. Abidə mətninin 58-ci sətrində Tonyukukun əmri ilə hazırlandığı göstərilir.

Ümumi olaraq abidələrin mətnini göz qarşısına gətirsək görərik ki,burada ağırlıq daha çox Çin dövlətinin təziqlərinə müqavimət göstərib,köçəri həyat yaşayan türk cəmiyyətinin özlərini,birliklərinin müdafiə edib,qoruması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı abidələrin mətninə diqqət etdikdə görə bilərik ki türk xalqları dövləti idarə edən şəxsin

özündə ədalət,cəsarət və müdriklik xüsusiyyətini daşımasına böyük önəm vermişlər. Türk xalqlarının o dövr üşün şamanizm dininə bağlı olduqları bildirilir.Yazılmış abidələrdə Ötükən meşəsinin xüsusi yeri vardır. Çünki xaqan bu meşədə iqamətgah qurar və təbəələri də onunla birlikdə olarmış.

Müəllifin qələmə aldığı və 1939-cu ildə çap edilən 2-ci cild "Eski türk yazıtları" kitabında kağız üzərində olan əlyazmalar,pullar və Talas yazılarından danışılır.Bu cilddə Bilgə xaqan və Uyğur yazısının Çin dilində tərcümələri göstərilmişdir.

Bu kitabın 3-cü cildi 1940-cı ildə nəşr edilmişdir.Tarixçi Hüseyn Namık Orkun kitabın bu cildində Onigin və Tonyukuk yazıları ilə bağlı tətqiqatlarına yer vermişdir. Həmçinin ağac üzərində olan yazılarıda burada görmək mümkündür. Kitabın bu hissəsinin əvvəlində Yenisey yazıları haqqında məlumat verilir və daha sonra orjinalları,transkripsiya tərcümələri təqdim olunur.

"Eski türk yazıtları" kitabının 1941-ci ildə dərc edilmiş 4-cü cildində müəllifin özünə məxsus 20 səhifəlik yazı verilmişdir. Bu məqamda müəllif hərfləri tərcümə edərkən qarşılaşdığı çətinliklərdən bəhs etmişdir. Hüseyn Namık Orkun təəssüf hissi ilə bildirir ki,əlifbada bütün hərflərin qarşılığı aşkar edilmir.

Yazıçı bu kitabı tərtib edib araşdırma apararkən Mahmud Kaşğarinin "Divani-lüğət-it-türk" (Türk dili divanı) əsərindən istifadə etmişdir.Buna səbəb isə Mahmud Kaşğarinin əsərinin türk dilləri üçün əhəmiyyətli,etibarlı və özündə bir çox mövzuları geniş,əhatəli şəkildə birləşdirməsidir. Biz belə düşünürük ki türk tətqiqatçı "Divani-lüğət-it-türk"dən istifadə edərək daha dəqiq tətqiqat yolu getmiş və daha öncə aparılmış araşdırmalarda, tətqiqatlarda yol verilən səhvləri aradan qaldırmaq məqsədində olmuşdur.

Talat Tekinin müəllifi olduğu "Orhon Yazıları" kitabında qeyd etmişdir ki,qədim türk yazıları ilə bağlı ilk materialı Türkiyədə Necib Asim nəşr etdirmişdir.Lakin bu gün tarixi əhəmiyyətə malik olan bu əsər ərəb dilində nəşr edilmişdir.Bu cəhətdən isə Hüseyn Namık Orkunun "Eski türk yazıları" kitabı daha çox əlverişlidir.Çünki türk dilində dərc olunmuşdur.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işinin aparılmasında təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

NƏTICƏ

Öncəliklə onu qeyd etmək istərdik ki, tarixçi Hüseyn Namık Orkun qədim türk yazılı abidələrini tətqiq edərək əldə olunmuş məlumatları yenidən analiz edib doğruluğu ilə razılaşmız və bununla bərabər araşdırmalar zamanı yol verilmiş yanlışlıqları bərpa etmişdir.Nəticə olaraq onu da diqqətinizə çatdırmalıyıq ki,bu kitabın türk dilində nəşr edilməsi xüsusi əhəmiyyətlidir.Çünki Necib Asimin müəllifi olduğu, ərəb dilində hazırlanmış materialdan istifadə edib yararlanmaq çətin və məşəqqətlidir. Kitabın türk dilində nəşr olunması əsasən bu sahəyə yönəlib,fəaliyyət göstərmək,tətqiqat işi aparmaq

istəyən gənclər üçün daha çox səmərəlidir.Hüseyn Namık Orkun abidələr üzərində daha dəqiq,geniş araşdırmalar aparmış,yol verilmiş nöqsanları aradan qaldırmışdır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Cəfərov Nizami, Aysel Qəribli, Emin Qəribli. Türkologiya. Bakı, 2018
2. Elçin İbrahimov. Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. Bakı, 2017.
3. Xudiyev Nizami.Qədim türk yazılı abidələrinin dili.”Elm və təhsil” Bakı, 2015.
4. Rəcəbli Əbülfəz.Qədim türk yazısı abidələrinin dili.1 hissə.”Nurlan” Bakı,2006.
5. Şükürlü Əlisa.Qədim türk yazılı abilərinin dili.,”Maarif” Bakı,1993.
6. Hüseyn Namık Orkun.“Eski türk yazıtları” . Dörd cilddə.Ankara,1994.
7. Telet Tekin. “Orhon yazıtları”. Ankara,1988.
8. Saliha Okur Gümrükçüoğlu. Hukuk tarihi açısından Hüseyn Namık Orkun ve fasiküleri.Türkiye araştırmaları dergisi.Cilt 3,sayı 5, 2005.
9. https://islamansiklopedisi.org.tr/orkun-huseyin-namik
10. https://www.yenicaggazetesi.com.tr/huseyin-namik-orkun-120-yasinda-504398h.htm

XULİQANLIQ CİNAYƏTİNİN TÖVSİFİ MƏSƏLƏLƏRİ

Tanrıqulu Vəliyev Vəli oğlu,

tanriguluvaliyev@gmail.com

Xuliqanlıq cinayətinin tövsifindən danışarkən ümumilikdə tövsifin anlayışı, nədən ibarət olması, hansı məsələləri həll etməsini aydınlaşdırmaq zəruridir və xuliqanlıq cinayətinin tövsifi məsələlərini daha yaxşı başa düşməyə imkan yaradır.

Tövsif ərəb mənşəli sözdür və mənası "tövsiyə" sözündən götürülüb və "bir işi necə görmək, necə hərəkət etmək haqqında məsləhət, təklif, tapşırıq vermək" deməkdir. [5] Bir çox elm sahələri tövsifdən istifadə edir. Bu elm sahələri içərisində hüquq elmi sahəsi, xüsusi olaraq cinayət hüquq elmi sahəsi fərqlənir. Cinayət hüququnda tövsif törədilmiş cinayətə görə məsuliyyətin həll olunmasında qanunun bu və ya digər normasını seçərək tətbiq edilməsinə dair fəaliyyət anlamında istifadə olunur.

. Hüquq tətbiq edən subyektlər son nəticədə hüquqi faktlar və hüquq normalarını birlikdə araşdırıb hüquq normalarını müəyyən etdikdən sonra bu iki məsələni birlikdə analiz edərək tövsif etməlidir. Bunun əhəmiyyəti ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 244.1-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair" 17 mart 2011-ci il tarixli Qərarında qeyd edilmişdir ki, cinayətin tövsifi törədilən konkret cinayət əməlinin cəhətləri ilə cinayət-hüquqi normasının dispozisiyasında nəzərdə tutulan tərkib əlamətləri arasında uyğunluğu müəyyən etməklə, müvafiq prosessual sənəddə öz əksini tapan və cinayət-hüquqi nəticələrə səbəb olan əmələ verilən cinayət hüquqi qiymətdir. Cinayətin tövsifi mühüm sosial və hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Tövsif CM-də müəyyən edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi baxımından, cinayət qanununu tətbiq etməyə səlahiyyətli olan vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən mühüm məntiqi proses olub, onun yekununda konkret sosial hadisəyə, cəmiyyət üçün təhlükəli olan insan davranışına hüquqi qiymət verilir. Bu isə ilk növbədə işin faktiki hallarının hərtərəfli öyrənilməsini, cinayət hüquq normasının düzgün seçilməsini və onun məzmununun izah edilməsini tələb edir. Həmin Qərarda həmçinin nəzərə çatdırılmışdır ki, hər bir cinayət əməli araşdırılarkən onun tərkibinin düzgün müəyyən edilməsi və düzgün tövsif edilməsi cinayət əlamətlərini əks etdirən əməllərin cinayət olub-olmamasını, cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin təqsiri olub-olmamasını müəyyənləşdirməyə, habelə həmin cinayətə görə təqsirləndirilən şəxsə ədalətli cəza təyin edilməsinə yönəlmişdir. Əks hal təqsiri olmayan şəxsin məsuliyyətə alınmasına, yaxud da cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin məsuliyyətdən kənarda qalmasına, cəzanın düzgün olmayan tətbiqinə səbəb ola bilər. Bu isə öz növbəsində Cinayət Məcəlləsinin əsaslandığı qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət və humanizm, həmçinin yuxarıda göstərilən konstitusion prinsiplərin pozulmasına gətirib çıxara bilər. [8]

Cinayətin tövsifi hüquqi hadisədir, lakin bu proses psixoloji və məntiqi aspektə malikdir. Cinayət hüquqi tövsif hüquqi tövsifin xüsusi bir halıdır. Ona görə də

insanın hərəkət və ya hərəkətsizliyi bir halda mülki-hüquqi delikt, inzibati hüquq pozuntusu, intizam xətasi, digər halda isə ictimai-təhlükəli əməl (cinayət) kimi tövsif edilə bilər.

Cinayətlərin fərqləndirilməsi nöqteyi-nəzərindən tövsifin 4 mərhələsi nəzərdən keçirilir:

1) cinayətin obyektinə görə tövsif;
2) cinayətin obyektiv cəhətinə görə tövsif;
3) cinayətin subyektinə görə tövsif;
4) cinayətin subyektiv cələtinə görə tövsif;

Cinayətin obyekti hər bir ictimai əməlin zəruri elementidir. Obyektsiz cinayət yoxdur və ola bilməz. Cinayət hüququ elmində hamılıqla qəbul edilmiş müddəaya görə cinayətin ümummi, cinsi və bilavasitə obyekti fərqləndirilir. Yalnız cinayət qanunu ilə mühafiza olunan ictimai münasibətlər cinayetin obyekti ola bilərlər. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, cinayət hüquqi tövsif zamanı cinayətin ümumi, cinsi və bilavasitə obyektinin bəzi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi lazım gəlir. Cinayətin obyekta görə tövsifi prosesində əməlin törədilməsi nəticəsində hansı ictimai münasibətlərin zərər çəkdiyi və ya zərər çəkə bilməsi bu obyektlərin Cinayət Məcəlləsinin hansı cinayət hüquq normaları ilə mühafizə olunması aydınlaşdırılır. [6] Cinayətin obyektiv cəhəti cinayət qanunu ilə mühafizə olunan obyektə edilən ictimai təhlükəli qəsdin zahiri aktıdır, yəni xarici aləmdə həyata keçirilən davranış aktıdır. V.N.Kudryavtsev yazır ki, «cinayətin obyektiv cəhəti qanunla qorunan mənafelərə edilən ictimai təhlükəli və huquqazidd qəsd prosesidir...». Cinayət tərkibində obyektiv cəhətin əlamətləri digər elementlərə nisbətən daha tam təsvir edilir. Əməlin ictimai təhlükəliliyi məhz cinayətin zahiri cəhətində obyektivləşdirilir.Subyektə görə tövsif zamanı cinayətin subyektinin mühüm əlamətləri-anlaqlı olub olmaması, yaş həddi və onun bir sıra digər fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır.Cinayətin subyektiv cəhətinin məzmununu təqsirli şəxsin törədilən ictimai təhlükəli əmələ psixi münasibəti təşkil edir. Subyektiv cəhətə qəsd, ehtiyatsızlıq, motiv və məqsəd aid edilir. Subyektiv cəhətə görə tövsif zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət qanunu cinayətkar əmələ psixi münasibətin yalnız qəsd, ehtiyatsızlıq, motiv və məqsəd kimi formalarını nəzərdə tutur. Yeni psixi münasibət yalnız qanunla müəyyən edilmiş formalardan birində ifadə edilmişdir. Bir çox hallarda tövsifin həyata keçirildiyi zaman şəxsin məhz psixi münasibətinin forması bir cinayəti digər oxşar və qarışıq cinayətlərdən dəqiq fərqləndirməyə imkan verir. [1]Cinayətin tövsifinin aparılmasının zəruri hüquqi əhəmiyyəti vardır. Düzgün aparılmayan tövsif günahsız şəxsin məsuliyyətəcəlb olunmasına, və yaxud da cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin məsuliyyətdən kənarda qalmasına, düzgün olmayan cəzanın verilməsinə səbəb ola bilər

Müəlliflər tövsifin özünü şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölürlər. T.Qarayev və R. Şəmsizadə qeyd edirlər ki, cinayətini tövsifinin iki mərhələsini göstərmək olar: 1.Tövsif edilən ictimai təhlükəli əməlin əlamətləri ilə cinayət hüquq normasında nəzərdə tutulan cinayət tərkibinin əlamətlərinin eyniliyinin müəyyən edilməsi. 2. Törədilmiş əməlin rəsmi cinayət hüquqi qiymətləndirilməsi [2]

Prof F.Y. Səməndərov dərsliyində üç mərhələni göstərmişdir. 1. İşin əhəmiyyət kəsb edən hallarının müəyyən edilməsi və cinayət hüquqi

əhəmiyyət daşıyan əlamətlərin ön plana çıxarılması. 2. Törədilmiş əməli özündə əks etdirən cinayət hüquq normasının seçilməsi və normanın məzmununununizah edilməsi. 3. Seçilmiş hüquq normasında göstərilən tərkib əlamətləri ilə tədqiqi aparılan ictimai təhlükəli əməlin faktiki əlamətlərinin müqayisəsinin aparılmas və bunların uyğun olub-olmamasının hüquqi aktda təsbit edilməsi. Prof F.Y. Səməndərovun qeyd etdikləri məsələlər A.V. Naumovun və A.S. Novçenkonun fikirləri iləeyniyyət təşkil edir. Ancaq bunlardan fərqli olaraq Firudin müəllim üçüncü mərhələyə əldə olunmuş nəticənin hüquqi aktda təsbit olunması məsələsini daxil etmişdir. A. Levitski bu məsələni, yəni nəticənin prosessual aktda rəsmiləşdirilməsini dördüncü mərhələ olaraq göstərir.

Beləliklə cinayətlərin tövsifinin 4 mərhələsi fərqləndirilir:

1.əməlin faktiki hallarının öyrənilməsi, yəni cinayətin mənzərəsinin yaradılması;

2.bu əməli özündə əks etdirən cinayət hüquq normasının seçilməsi;

3. seçilən normanın məzmununaydınlaşdırılması;

4. törədilən əməlin əlamətləri ilə normada tətbiq edilən əlamətlərin müqayisə edilməsi və qərarın çıxarılması,

Qeyd etmək lazımdır ki, faktların müəyyən edilməsi, hüquq normasının seçilməsi va tətbiq edilməsi üzrə hərəkətlər fasilələrlə, ya bir birindən ayrı mərhələlərdə deyil, eyni bir vaxtda yerinə yetirilir. Belə ki, faktların müəyyən edilməsi, normanın seçilməsi və onun tətbiqi bir-birindən təcrid edilməz zaman daxilində baş verir. S.S.Alekseyev yazır ki, təcrübədə hüququn tətbiq edilməsi, hüquqidərketmənin fasiləsiz, getdikcə dərinləşən prosesindən ibarətdir. Bu prosesdə ya faktlara, ya da hüquq normalarına müraciət olunur. Məhz normaların təhlili əsasında faktiki halların daha dərindən tədqiq edilməsi zərurəti yaranır, faktiki halların təhlili isə yenidən hüquq normalarma müraciət edilməsini, müəyyən hüquqi məsələlərin dəqiqləşdirilməsini labüd edir. Deməli, belə bir nəticə hasil etmək olur ki, cinayət hüquq normasının tətbiqi prosesinin birinci mərhələsini törədilmiş cinayət əməlinin faktiki hallarının və cinayət hüquq normasının müəyyən edilməsi və təhlili təşkil edir. Göstərilən bu iki hüquqtətbiqetmə hərəkətinin bir mərhələdə birləşdirilməsi, fikrimizcə, mühüm təcrübi əhəmiyyətə malikdir. O hüququtətbiqetmə orqanlarının fəaliyyətini eyni zamanda hər işin faktiki hallarını, həm də cinayət hüquq normalarını eyni zamanda aximi istiqamətləndirir və müsbət səmərə verir.Ünumilikdə cinayətlərin tövsifinin mərhələləri şərti xarakter daşıyır və hər bir müəllifdən aslı olaraq mərhələlər də dəyişir. Lakin cinayətlərin tövsifi mərhələli deyil vahid idrak prosesidir. Bu mərhələlər cinayətlərin tövsifi məsələsini düzgün dərk edilməsinə kömək edir və sadələşdirir. Cinayət Məcəlləsində göstətilən xuliqanlıq əməlləri ölkəmizdə çox yayılmış cinayətlər sırasına aiddir. Təhlükəli olması ilə yanaşı, həm də geniş yayılmış xuliqanlığın cəmiyyətin mənafeləri baxımından dözülməzliyini təcəssüm etdirən xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o. başqa, daha ağır, məsələn, adamöldürmə, ağır bədən xəsarətləri yetirmə, zorlanra və i.a. kimi cinayətlərin törədilməsinə səbəb olur.

Tamamilə aydın olur ki, xuliqanlıqla cinayət-hüquqi mübarizənin müvəffəqiyyətlə aparılması cinayət qanunvericiliyinin düzgün tətbiq edilməsindən çox asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq xuliqanlığın əlamələrinin, xüsusilə də

onun subyektiv cəhətini, o cümlədən motiv və məqsədinin, habelə digər subyektiv cəhətlərinin hərtərəfli tədqiq edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhkəmə təcrübəsi müəyyən edir ki, xuliqanlıq cinayətinin tövsifində nəzərə çarpan səhvlərin böyük əksəriyyəti başlıca olaraq bu cinayətin subyektiv cəhətinin xüsusiyyətlərinin yanlış müəyyən edilməsilə əlaqədardır. Məsələyə yanaşmanın və onun öyrənilməsinin psixoloji aspektləri xuliqanlığın təbiətini. onun subyektiv cəhətinin məzmununu daha yaxşı dərk etməyə və bu cinayətlərlə mübarizədə düzgün aparılmalı olan cinayət siyasətini daha diqqətli olmağa sövq edir. Xuliqanlıq əməli definitiv cəhətdən elə anlayışlara aiddir ki, onu hüquqi təbiətinə görə öz adı ilə dəqiq adlandırmaq asan deyildir. Bu baxımdan cinayət qanunvericiliyində belə hüquqi təbiətə malik ictimai təhlükəli əmələ təsadüf etmək çətindir. Çünki xuliqanlıq son dərəcə mürəkkəb olan hüquqi əlamətlərə malikdir. Onun tövsifi ilə əlaqədar müxtəlif məhkəmə instansiyalarında meydana çıxan mübahisələr də məhz bundan irəli gəlir. Bütün bunları izahı tədqiq edilən təhlükəli deliktin xüsusiyyətlərində axtarılmalıdır. Artıq əvvəlki fəsillərdə göstərildiyi kimi xuliqanlığa ən müxtəlif hüquqazidd hərəkətlərin geniş dairəsi aid edilir. Məsələn, nalayiq sözlər işlətmək və dava-dalaş salmaq, ictimai yerləri çirkləndirmək və əmlakı zədələmək, yaxud məhv etmək, vətəndaşların hissiyatına toxunmaq və şəxsiyyət üzərində zorakılıq hərəkətləri etmək. ləyaqətsiz davranışlara yol vermək və ya mədəniyyət abidələrini təhqir etmək və i.a. bütün bunlar xuliqanlıq əməlinin tərkib hissəsini təşkil edir. [9]

Burada məsələ bir da ona görə mürəkkəb xarakter alır ki, xuliqanlıq kimi tövsif edilməli olan hərəkətlərin bir çoxu müstəqil tərkib qismində nəzərdə tutulan hər hansı digər cinayətin, məsələn, bədənə xəsarət yetirmənin, əmlakı məhv etmənin və ya zədələmənin və başqalarının obyektiv cəhətini tərkibinə uyğun gəlir. Bu halın özü də həm xuliqanlığı müəyyən edən spesifik cəhətlərin xarakteristikasını, həm də onu digər cinayətlərdən fərqləndirilməsinin xüsusiyyətini xeyli çətinləşdirir. Xuliqanlığın tövsiflə əlaqədar olaraq psixoloji aspekt də onun xarakteristikasında mühüm yer tutur. Bu baxımdan xuliqanlıq əməli törədən şəxsin cəmiyyətə açıq hörmətsizliyinin, ətrafdakılara münasibətdə həyasızlığının və i.a. halların müəyyən edilməsi vacib məsələdir. Çünki cinayətkarın bütün bu hərəkətləri özünü bütövlükdə cəmiyyətə qarşı nifrət zəminində göstərir. Burada təqsirləndirilən şəxsin zərərçəkmiş şəxslə əlaqədar qarşılıqlı şəxsi münasibətlərini də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Doğrudur, xuliqanlığın törədilməsinədək (adətən təqsirləndirilən şəxsin zərərçəkmiş şəxsi əvvəllər, ümumiyyətlə tanımadığı hallarda) təqsirkar qarşılaşdığı və barəsində hüquqazidd hərəkətlərə yol verdiyi şəxsə hər hansı bir mənfi hissə malik olmaya bilər. Lakin diqqətdən yayınmamalı olan məsələnin başqa cəhətidir. İctimai yerdə qarşılaşdığı şəxsə qarşı kobudluq edərək onun üzərində digər zorakılıq hərəkətləri etmək istəyini açıq surətdə nümayiş etdirən xuliqanın ətrafdakıları və onların iradlarını nəzərə almaması, bütün bunlara laqeydlik göstərməsi əməlin ictimai təhlükəliliyini artıran, belə hərəkətləri məhz xuliqanlıq kimi təzahür etdirən hallardir.

Xuliqanlıq əməlini törətməyə, adətən müasiri olduğu cəmiyyətə ikrah hissi ilə baxanlar, xudpəsənd hisslərlə yaşayanlar və öz hüquqazidd hərəkətləri ilə guya mövcud

şəraitə etirazlarını nümayiş etdirənlər meylli olurlar. Belə şəxslər sanki belə cinayətkar yolla "təskinlik" tapmağa cəhd göstərirlər. Belə şəxslər özlərinə, hər şeydən əvvəl. ətrafdakıların diqqətini cəlb etdirməyə çalışır, bir çox hallarda, hətta özlərini haqlı hesab etməyə meyl edirlər. Şübhəsiz ki, bütün bunlar cinayətkar yolu seçmiş adamların psixikasındakı mənəvi şikəstliyin göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Deməli, xuliqanlıq əməlinin tövsifi hər bir konkret halda bu cinayət üçün spesifik olan motivin müəyyən edilməsi zərurətinə gətirib çıxarır. Məsələn, əgər şəxsin hərəkətləri xuliqanlıq deyil, zərərçəkmiş şəxsə qarşı şəxsi münasibətlər zəminindən irəli gəlmişdirsə, təqsirləndirilən şəxs xuliqanlığa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Lakin müasir mərhələdə də xuliqanlıq cinayət tərkibi üçün motivin məcburi element olması fikri ilə heç də bütün kriminalistlər razılaşmırlar. Hüquqşünas-kriminalistlərin bir qismi belə hesab edir ki, xuliqanlıq nəinki eyniadlı, digər motivlərlə, o cümlədən şəxsi xarakterli motivlə, məsələn, intiqam, qısqanclıq motivi ilə də törədilə bilər. Fikrimizcə, belə mülahizələrlə razılaşmaq düzgün olmazdı. Belə mülahizə nəticəsində başlıca və ikinci dərəcəli motivlərin, xuliqanlıq niyyətinin və digər niyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin başa düşülməsində qeyri-dəqiqliyə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 221-ci maddəsi xuliqanlığı səciyyə ləndirərkən cəmiyyətə açıq hörmətsizlik haqqında danışır və bununla yanaşı qeyd edir ki, bu hərəkətlər müəyyən bir şəxsiyyətə deyil, hər bir kəsə, bütövlükdə cəmiyyət əleyhinə yönəldilir. Ona görə də xuliqanlıq əməlinin tərkibi üçün motivin məcburiliyinin inkar edilməsi belə xassəyə malik olan ictimai təhlükəli əməli ən məcburi elementindən məhrum edir. Belə məcburi element olmadan isə xuliqanlığın spesifikliyini və onun sosial mahiyyətini dərk etmək mümkün deyil. Deməli, belə olduğu halda, bu cinayətin qəsdinin məzmunu haqqında məsələnin də həlli qeyri-mümkün xarakter alır. Bütün bunlar isə öz növbəsində praktiki olaraq şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərin, həmçinin əmlak cinayətlərinin hesabına xuliqanlıq cinayət tərkibinin həddən artıq genişləndirilməsinə gətirib çıxara bilər. [7]Təqsirkarın ictimai qaydanı kobud surətdə pozmaq və cəmiyyətə açıqca hörmətsizlik ifadə etmək niyyətinin olduğu müəyyənləşdirilməyibsə, əməl xuliqanlıq kimi qiymətləndirilə bilməz. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, hər hansı cinayət əməlinin törədildiyi yer və şərait də onun xuliqanlıq kimi tövsif edilməsinə təsir edən mühüm amillərdəndir. Belə ki, şəxsi ədavət zəminində yaranan, o cümlədən zərərçəkənin səhv əməlləri və sair hərəkətlərindən irəli gələn, ailədə, mənzildə, qohumlara və ya tanışlara qarşı təhqir, döymə, yüngül və ya az ağır bədən xəsarətləri yetirmə, əmlakı dağıtma və sair bu kimi hərəkətlər, ictimai qaydanı pozmaqla və cəmiyyətə açıqca hörmətsizlik ifadə etməklə müşayiət olunmayıbsa, xuliqanlıq kimi qiymətləndirilməməlidir. Həmin əməllər CM-in şəxsiyyət əleyhinə, yaxud başqa cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan müvafiq maddələri ilə tövsif olunmalıdır. Xuliqanlıq əməlinin bir qrup şəxs tərəfindən və ya təkrar törədilməsi, ictimai qaydanın qorunması üzrə vəzifəni yerinə yetirən və ya ictimai qaydanın pozulmasının qarşısını alan hakimiyyət nümayəndəsinə və ya digər şəxsə müqavimət göstərməklə törədilməsi CM-in 221.2-ci maddəsi ilə tövsif olunur. CM-in 221.2.2-ci maddəsinin mənasına görə digər şəxs qismində hakimiyyət nümayəndəsinin

səlahiyyətinə malik olmayan, lakin ictimai qaydanın qorunması üzrə vəzifəni yerinə yetirən və ya öz təşəbbüsü ilə ictimai qaydanın pozulmasının qarşısının alınmasında iştirak edən hər hansı şəxs (zərərçəkən istisna olmaqla) ola bilər. Bu halda nəzərə alınmalıdır ki, ictimai qaydanın pozulmasının digər şəxs tərəfindən öz təşəbbüsü ilə qarşısının alınması, təqsirkara qarşı zor tətbiq edilməsi daxil olmaqla, xuliqanlığa son qoyulmasına yönələn qanuni fəal hərəkətlərdə ifadə olunur. [3]

Xuliqanlıq cinayətinin tövsifi məsələlərinin təhlili zamanı məhkəmələr tərəfindən yol verilən çatışmazlıqlar Xuliqanlıq və xuliqanlıq niyyəti ilə törədilmiş həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətlərə dair işlərə kassasiya qaydasında baxılması üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında Ali Məhkəmənin İcmalında aşağıdakı kimi göstərilmişdir: Bəzi hallarda xuliqanlıq cinayətinə dair ittiham təqsirləndirilənin "ictimai qaydanı kobud surətdə pozan, cəmiyyətə açıqca hörmətsizlik ifadə edən" qərəzli hərəkətlər törətməsi kimi Cinayət Məcəlləsinin 221.1-ci maddəsinin dispozisiyasından köçürülmüş ifadələrlə təsvir edilir, cəmiyyətə açıqca hörmətsizliyin, ictimai qaydanın pozuntusunun nədən ibarət olması, pozuntunun məhz kobud olmasına dəlalət edən hallar isə ittihamda və yaxud məhkəmələrin hökmdə (yekun qərarda) müəyyən edilmiş saydıqları xuliqanlıq cinayətinin təsvirində əks etdirilmir. Və yaxud ictimai qaydanın kobud şəkildə pozulduğunu, cəmiyyətə açıqca hörmətsizliyin ifadə olunduğunu, digər mühüm halları təsdiq edən, o cümlədən ictimai qaydanın kobud pozuntusunun baş verməsinə, cəmiyyətə qarşı açıqca hörmətsizliyinin ifadə edilməsinə dəlalət edən hal kimi zor tətbiq etmənin və yaxud digər qərəzli hərəkətlərin ictimai yerdə (başqalarının gözü qarşısında) törədilməsinə istinad edildiyi hallarda belə müvafiq sübutlar gətirilmir, sübutlar bazası müstəsna olaraq münaqişə tərəfləri ilə (təqsirləndirilən və zərərçəkmiş şəxslə, və yaxud onların tərəfində çıxış edən qohumları ilə) məhdudlaşır. Məsələn, D.D.D.nun Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 127.2.3 və 221.2.1-ci maddələri ilə təqsirləndirilməsinə dair ibtidai istintaq orqanının irəli sürdüyü ittihamda D.D.D.nun zor tətbiq etməsi (başı ilə zərərçəkmiş şəxsin sifət nahiyəsindən bir zərbə vurması və daha sonra sağlamlığa zərər vurmayan xəsarətlər yetirməsi) göstərilsə də, xuliqanlıq cinayətinin mövcudluğunu şərtləndirən digər zəruri əlamətlər şablon ifadələrlə, o cümlədən CM-in 221.1-ci maddəsindən götürülmüş "ictimai qaydanın kobud şəkildə pozulması", "cəmiyyətə açıqca hörmətsizliyin ifadə olunması" kimi müddəlarla təsvir edilmiş, D.D.D.nun hərəkətinin konkret şəxsə yönəlmiş qəsd olmayıb cəmiyyətə qarşı yönəlməklə - açıqca hörmətsizlik etməsinin, habelə ictimai qaydanı kobud şəkildə pozmasının nədə ifadə olunması isə ittihamda göstərilməmişdir. Məhkəmə baxışında da belə hallar müəyyən edilmədiyindən və D.D.D.nun xuliqanlıq niyyəti ilə deyil, borc münasibətlərindən törəyən əvvəlcədən pozulmuş şəxsi münasibətlər zəminində zərərçəkmiş şəxsə az ağır və daha sonra sağlamlığa zərər vurmayan xəsarətlər yetirməsi müəyyən edildiyindən, birinci instansiya məhkəməsinin hökmü ilə D.D.D.nun əməllərinin hüquqi tövsifi Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 127.2.3 və 221.2.1-ci maddələrindən 127.1-ci maddəsinə dəyişdirilmiş, ittiham tərəfinin hökmü mübahisələndirməsinə baxmayaraq, həmin hökm Apellyasiya Məhkəməsinin Cinayət kollegiyasının qərarı ilə, apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qərarı isə Azərbaycan

Respublikası Ali Məhkəməsinin Cinayət kollegiyasının qərarı ilə dəyişdirilmədən saxlanılmışdır.

Təhlil zamanı həmçinin müəyyən edilmişdir ki, bir sıra hallarda xuliqanlıq cinayətinin və xuliqanlıq niyyəti ilə törədilən cinayətlərin subyektiv cəhətinə aid olub belə cinayətlər üçün zəruri əlamət kimi çıxış edən "xuliqanlıq niyyəti" movcud olmadığı və təqsirləndirilən şəxsin şüuru ilə ictimai qaydaya qəsd edilməsi, cəmiyyətə qarşı açıqca hörmətsizliyin göstərilməsi əhatə olunmadığı, təqsirkarın hərəkətlərini konkret zərərçəkmiş şəxslə onun arasında olan şəxsi münasibətlər şərtləndirdiyi halda, əməl xuliqanlıq və yaxud xuliqanlıq niyyəti ilə törədilən həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər kimi tövsif edilir. Halbuki, belə hallarda, xüsusilə də mübahisə və yaxud dalaşma zərərçəkmiş şəxsin təşəbbüsü ilə başladıqda, münaqişəyə onun özünün hüquqa zidd hərəkətləri səbəb olduqda, şəxs belə zərərçəkmişə qarşı xuliqanlıq niyyəti ilə hərəkət etməkdə və belə əlamətlə müşayiət olunan cinayətin törədilməsində təqsirləndirilə bilməz. Bəzi hallarda xuliqanlıq niyyəti müəyyən olunmadan şəxsin əsassız olaraq xuliqanlığa və yaxud bu niyyətlə törədilən digər cinayətə görə təqsirli bilinməsi ondan irəli gəlir ki, ibtidai istintaq orqanları və məhkəmələr hansı halların şəxsi ictimai təhlükəli əməli törətməyə sövq etməsinə (hərəkətverici amil rolunu nə kimi halların oynadığına) lazımi əhəmiyyət vermədən və təqsirləndirilənin şəxsiyyətini, əvvəlki davranışını, o cümlədən hadisəyə qədər sosial əlaqələrində hamılıqla qəbul edilmiş qaydalara, ictimai dəyərlərə münasibətini öyrənmədən, müstəsna olaraq zahiri əlamətlərdən, xüsusilə də hadisənin ictimai yerdə baş verməsindən, hadisə yerinə kənar şəxslərin toplaşmasından, hadisənin digərlərinin gözləri qarşısında baş verməsindən çıxış etməklə, əməli xuliqanlıq və yaxud xuliqanlıq niyyətilə törədilən digər cinayət kimi qiymətləndirirlər (halbuki, zor tətbiq etməklə, zor tətbiq etmə hədəsi, əmlakın məhv edilməsi və yaxud zədələnməsi ilə müşayiət edilən hadisənin digərlərinin gözləri qarşısında baş verməsi, hadisə ilə əlaqədar həmin yerə kənar adamların toplaşması özü-özlüyündə əməlin xuliqanlıq niyyəti ilə törədilməsini şərtləndirən hallar deyil və əməlin hüquqi tövsifinə təsir göstərən digər hallarla birlikdə götürülməklə nəzərdən keçirilməlidir)

Təhlil zamanı müəyyən edilmiş başqa bir pozuntu isə bəzən ibtidai istintaq orqanları tərəfindən kifayət qədər faktik və hüquqi əsaslar olmadan xuliqanlıq cinayətini törətmiş şəxslərə qarşı Cinayət Məcəlləsinin 221.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş tövsifedici (cinayətin silahdan və ya silah qismində istifadə olunan əşyalardan istifadə edilməklə törədilməsi zərərçəkmiş şəxsə zor tətbiq olunması ilə, yaxud özgənin əmlakının məhv edilməsi və ya zədələnməsi ilə müşayiət edilməsi kimi) əlamət üzrə ittihamın irəli sürülməsində və məhkəmələrin işin hallarını tam, hərətərfli və obyektiv araşdırmadan həmin ittiham üzrə şəxsi təqsirli bilmələrində, o cümlədən Cinayət Məcəlləsinin 221.3-cü maddəsini Azərbaycan Respublikasının 20 oktyabr 2017-ci il tarixli Qanunu ilə verilmiş yeni redaksiyasının məzmununu nəzərə almadan təfsir etmələrində özünü göstərir.

Xuliqanlıq cinayətlərinin mahiyyəti, bu cinayət tərkibini nizamlıyan hüquq normalarının tez-tez dəyişdirilməsi, realizəsi zamanı yaranan çətinliklər, məhkəmələrin bu cinayətlərlə bağlı daim biri-digəri ilə uyğun olmayan şərhlər və izahlar verməsi xuliqanlıq cinayətlərinin CM-nin digər fəsilləri ilə nəzərdə tutulan başqa

cinayətlərlə “genetik bağlılığı” ilə əlaqəlidir. Yuxarıda da göstərilmişdir ki, CM-nin 221-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan norma əslində cinayət qanununun başqa fəsilləri (18, 23, 27, 34) ilə nəzərdə tutulan cinayət tərkibiəlamətlərininbir başlıq altında birləşdirilməsindən ibarətdir. [4]

Beləliklə xuliqanlıq əməlinin tövsif edilməsi ilə əlaqədar fikirlərimizi yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, xuliqanlıq kimi ictimai təhlükəli cinayətin motivinin, məqsədinin və ümumiyyətlə subyektiv cəhətinin digər zəruri tərkib elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin, onların qarşılıqlı bağlılığının düzgün müəyyənləşdirilməsi və dərk edilməsi onun düzgün tövsifinin zəruri şərtidir. Məhz belə olan halda xuliqanlıq əməli ilə cinayət-hüquqi mübarizənin zəruri tədbirləri müəyyən oluna və onların həmin mübarizə prosesində tətbiqinə, onun səmərəliliyinə nail olmaq olar.

Ədəbiyyat :

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. II hissə. prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 808 s.
2. Qarayev T., Şəmsizadə R. Cinayətin tövsifinin nəzəri əsasları. Bakı: ADU, 1989, 78 s.
3. “B.Yusifovanın şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Cinayət işləri və inzibati hüquqpozmalara dair işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının 2005-ci il 7 mart tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 17 fevral 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı
4. Xuliqanlıq və xuliqanlıq niyyəti ilə törədilmiş həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətlərə dair işlərə kassasiya qaydasında baxılması üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında Ali Məhkəmənin İcmali
5 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006,

6. Sadıxov R.Ə. Xuliqanlıq əmələri ilə cinayət-hüquqi mübarizə,Bakı, 2013,183 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. I cild. Bakı: Qanun, 2000

8. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Qərarları. Bakı: Digesta Nəşriyyatı, 2012, 528 s.

9. Кафаров Т.М, Мусаев Ч.Т. Борьба с посягательством на общественной порядок (Уголовно-правовые и криминологические аспекты). Баку:Элм, 1983, 228 с.
10. Compact Oxford English Dictionary. Retrieved 15 October 2008
11.
12. "Who were the original Hooligans?". Daily News. quezi.com. 24 April 1894. Archived from the original on 3 January 2010. Retrieved 12 March 2009.

13. http://www.consultant.ru

XÜLASƏ

Beləliklə, xuliqanlıq əməlinin tövsif edilməsi ilə əlaqədar fikirlərimizi yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, xuliqanlıq kimi ictimai təhlükəli cinayətin motivinin, məqsədinin və ümumiyyətlə subyektiv cəhətinin digər zəruri tərkib elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin, onların qarşılıqlı bağlılığının düzgün müəyyənləşdirilməsi və dərk edilməsi onun düzgün tövsifinin zəruri şərtidir. Məhz belə olan halda xuliqanlıq əməli ilə cinayət-hüquqi mübarizənin zəruri tədbirləri müəyyən oluna və onların həmin mübarizə prosesində tətbiqinə, onun səmərəliliyinə nail olmaq olar.

. **Açar sözlər:** xuliqanlıq, tövsif, xuliqanlığın tövsifi,

Р Е З Ю М Е

Таким образом, обобщая наши взгляды на описание хулиганского деяния, можно сделать вывод, что правильное определение и понимание мотива, цели и других необходимых составляющих субъективной стороны такого общественно опасного преступления, как хулиганство, является необходимым условием за его правильное описание. В этом случае могут быть определены необходимые меры уголовно-правовой борьбы с хулиганскими действиями и применением их в процессе борьбы, достигнута ее эффективность.

Ключевые слова: хулиганство, описание, описание хулиганства,

S U M M A R Y

Thus, summarizing our views on the description of the act of hooliganism, we can conclude that the correct definition and understanding of the motive, purpose and other necessary components of the subjective aspect of a socially dangerous crime, such as hooliganism, is a necessary condition for its correct description. In this case, the necessary measures to combat hooliganism can be identified and their application in the process of struggle, its effectiveness can be achieved.

Keywords: hooliganism, description, description of hooliganism,

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA MACARISTAN VƏ AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞINDA YENİ SƏHİFƏ

ZÜMRÜD NURİYEVA

zuma-nuri@mail.ru

***Açar sözlər*:** Macarıstan, Azərbaycan, vətən müharibəsi, azad edilmiş ərazilərin bərpası, iqtisadi layihələr

***Ключевые слова*:** Венгрия, Азербайджан, отечественная война, восстановление освобожденных территорий, экономические проекты

***Key words*:** Hungary , Azerbaijan, Patriotic War, restoration of liberated territories, economic projects

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 30 il idi ki, regionda əsas destabilləşdirici faktorlardan idi. Bu uzun müddətdə həll olunmayan münaqişə 2020-ci ilin sentyabr – noyabr aylarında baş verən Vətən Müharibəsi zamanı ordumuzun rəşadəti sayəsində tarixə qovuşmuş oldu. Bu 44 gün Cənubi Qafqaz bölgəsindəki regional təhlükəsizlik məsələsinə baxışı tamamilə yenilədi. 30 il ərzində beynəlxalq vasitəçilər münaqişənin həlli yolunda heç bir real uğur qazana bilməmişdi. Başqa bir tərəfdən bu onunla bağlı idi ki, onlar eyni zamanda ayrı-ayrı dövlətlərin maraqlarından çıxış edərək problemin həlli yollarını tapmağa can atmırdılar. Bu səbəbdən Azərbaycanın bu məsələnin birdəfəlik həlli üçün özünün hərəkətə keçməsi labüd oldu. Ərazi bütövlüyünün bərpası ilə Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda stabillik rəmzinə çevrildi. İqtisadi inkişaf naminə mübarizə aparan və tarixi ədaləti bərpa etməyi bacaran bir dövlət kimi bir daha dünya dövlətlərinə öz statusunu qəbul etdirdi.

Bundan sonra isə qarşıya qoyulan əsas məqsəd azad edilmiş ərazilərimizin bərpa edilməsi və vətəndaşlarımızın öz əzəli torpaqlarına təhlükəsiz qayıdışını və firavan yaşayışının təmin etməsi idi. Bu məqsədin reallaşması üçün hökümətimiz tərəfindən dövlət büdcəsində 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdı. Eyni zamanda , Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ilin yanvarın 4-də "Qarabağ Dirçəliş Fondu"nun yaradılması haqqında tarixi bir fərmanı imzaladı. Fondun yaradılma məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi idi. Həmçinin fond azad edilmiş ərazilərdə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində quruculuq və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, rifahın dəstəklənməsi məqsədi ilə bir çox layihələrin reallaşmasına və müxtəlif investisiyaların bu işlərə cəlb olunmasına nəzarət etməlidir. Yəni fondun fəaliyyət sahəsinə Azərbaycan Respublikasının erməni işğalından azad edilmiş ərazilərinin bərpası və yenidən qurulması, yüksək iqtisadi potensiala malik regiona çevrilməsi istiqamətində görüləcək tədbirlərin reallaşdırlması kimi səlahiyyətlər aiddir. Region üçün həyati vacib əhəmiyyət kəsb edən bu layihələrin gerçəkləşməsi üçün maliyyə dəstəyinin göstərilməsi və sərmayələrin cəlb edilməsi, ölkənin daxilində və xaricində təşviqat işlərinin həyata keçirilməsi də fondun səlahiyyətlərindədir. **[science.gov.az]**

Bu qərarlar qısa bir vaxtdan sonra qüvvəyə mindi . Tezliklə Azərbaycana dost mövqeyi ilə seçilən ölkələr - Türkiyə, Pakistan, İsrail, Macarıstan, İran, İtaliya, Böyük

Britaniya, ABŞ və s. işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpası prosesində iştirak etmək arzusunda olduğunu bildirdilər**. [44 günlük Qarabağ müharibəsi: mülahizə və nəticələr. Beynəlxalq münasibətlərin təhlili mərkəzi. Bakı 2021**]

Vətən Müharibəsi zamanı bir sıra dövlətlərin Azərbaycana nəzərən həqiqi simaları bir daha özünü tam aydınlığı ilə büruzə verdi. Azərbaycanın haqlı mövqeyini daim dəstəkləyən , bu çətin yolda daim yanımızda olan dövlətlərdən biri də Macarıstan idi. Müharibənin yedişində biz artıq bunun şahidi olmuşduq. Belə ki, **Macarıstanın Xarici İşlər və Ticarət naziri Peter Siyarto** Azərbaycanlı həmkarı Ceyhun Bayramovla görüşdə **ölkəsinin Azərbaycana açıq dəstək verdiyini bildirirdi.** Nazir Siyarto həmçinin Ermənistanla Azərbaycan arasında yaşanan hərbi toqquşmadan ciddi narahatlıqlarını da qeyd edirdi. Problemin həllinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozulmadan, sülh danışıqları ilə həll edilməsinin arzuolunan olması vurğulanırdı. **[İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ 44 GÜNLÜK ZƏFƏRİN X R O N İ K A S I https://files.preslib.az/site/qarabag/xronika_az.pdf**]

Hələ 2014-cü ilin noyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Macarıstana tarixi səfəri baş tutmuşdu və bu səfər zamanı imzalanmış sənədlər hökümətimizin başçısı tərəfindən xüsusi əhəmiyyətli nailiyyətlər kimi qeyd olunmuşdu. İlham Əliyev sənədlərdən məxsusi olaraq "Azərbaycan Respublikası ilə Macarıstan arasında Strateji Əməkdaşlıq haqqında Birgə Bəyannamə"ni vurğulayaraq qeyd etmişdi ki, bu anlaşma ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın strateji səviyyəyə çatmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2021-ci ilin 28-30 iyununda Azərbaycan parlament nümayəndəliyinin spiker Sahibə Qafarovanın rəhbərliyi ilə Macarıstana baş tutan səfəri zamanı da bir daha macar hökümətinin ölkəmizin haqq davasında bizə dəstək verdiyi göründü. Macarıstan baş naziri Viktor Orban ölkəsinin Azərbaycanla münasibətlərin inkişafına böyük önəm verdiyini xüsusi vurğulayaq qeyd edib ki, bu gün ölkələrimiz arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, humanitar sahələrdə əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf edir. Macarıstanla Azərbaycan arasında enerji sahəsində də geniş əməkdaşlıqdan danışan Viktor Orban qeyd edib ki, Azərbaycan enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında bizim üçün əvəzedilməz rol oynayır. **[science.gov.az]**

Sahibə Qafarova da öz növbəsində ölkələrimiz arasında əməkdaşlığa dair imzalanmış hüquqi sənədlərin mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayıb. Son dövrlərdə Azərbaycanla Macarıstan arasında ticarət dövriyyəsinə dair göstəriciləri diqqətə çatdırmaqla bərabər xanım S.Qafarova ticarət dövriyyəsini artırmaq üçün real potensialın daha böyük olmasına da diqqət çəkib. Macarıstan rəhbərliyi də Azərbaycanın Cənubi Qafqaz böyük bir iqtisadi mərkəz olmasını, enerji təhlükəsizliyi sahəsində etibarlı tərəfdaş kimi özünü tanıtmasını xüsusi qeyd edib. Belə ki, bu yaxınlarda həyata keçirilmiş Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) layihələri

Avropaya enerji təchizatı marşrutlarının şaxələndirilməsinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Ölkələrimiz arasında yüksək səviyyəli humanitar əlaqələrin mövcudluğundan danışan Spiker Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Macarıstanda həyata keçirilmiş layihələrdən danışıb. Bu sahədəki xidmətlərinə görə Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın Macarıstanın Ali mükafatı ilə təltif olunmasını xüsusi qeyd edib. Bu səfər çərçivəsində spiker Türk Şurasının Budapeşt nümayəndəliyini təşkil etdiyi "2021-ci il - Nizami Gəncəvi ilidir" adlı tədbirdə iştirak etmişdir. Məhz bu tədbir zamanı macar nümayəndəliyinin rəhbəri cənab Yanoş Xovari və Macarıstan Xarici İşlər Nazirliyinin dövlət katibinin müavini cənab Andraş Baranyi bir daha qeyd etmişdilər ki, Azərbaycan və Macarıstan qardaş ölkələr və strateji partnyorlardir. Türk Şurasının təşəbbüsü ilə keçirilən tədbirlər bu əməkdaşlığı və ikitərəfli münasibətləri daha da inkişaf etdirir. **[Milli Məclisin Sədri Sahibə Qafarova Macarıstanın Baş naziri Viktor Orbanla görüşüb https://meclis.gov.az/news.php?id=3361&lang=az]**

2022-ci ilin mart ayında ölkəmizə Macarıstan xarici işlər və ticarət naziri Peter Siyartonun səfəri baş tutmuşdu. Peter Siyarto nazir olmaqla bərabər Azərbaycan və Macarıstan hökumətləri arasında iqtisadi əməkdaşlıq üzrə birgə Komissiyanın macarıstanlı həmsədridir. Azərbaycan tərəfdən həmsədr isə əmək və əhalinin sosial müdafiəsi naziri Sahil Babayevdir. Sahil Babayev ölkəmizə səfər etmiş qonağa bir daha müharibə zamanı onun ölkəsinin tutduğu mövqeyinə görə təşəkkürünü bildirmişdir. Görüş zamanı ölkəmizin işğaldan azad edilmiş ərazilərində bərpa və yenidənqurma işlərinə macar şirkətlərinin maraq göstərdiyi vurğulanırdı. Yaxın gələcəkdə reallaşacaq bu iş birliyi üçün Macarıstanın "EximBank"ı tərəfindən 100 milyon dollar kredit xətti ayrıldığı qeyd edilirdi. Azad edilmiş ərazilərdə ciddi mina təhlükəsinin olması faktı quruculuq prosesində əsas əngəllərdən biri kimi həm Azərbaycan, həm də Macarıstan tərəfindən qəbul edilir. Bu problemin həlli istiqamətində fəaliyyəti daha da yaxşı təşkil etmək üçün bir sıra ölkələr Azərbaycana dəstəyini əsirgəmədilər. Macarıstan tərəfi də daim haqq imübarizəmizdə yanımızda olduğu kimi, bu dəfə də yardımını əsirgəmədi. Belə ki, macar tərəfi əraziləri minalardan təmizlənməsi işinə 25 min avro qrant ayırdığını bildirdi. İki ölkə arasında münasibətlərin mövcud olduğu 30 illik dövrdə Azərbaycan-Macarıstan dövlət başçılarının siyasi iradəsi və səyləri nəticəsində qarşılıqlı əlaqələr strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlib. İki ölkə arasında imzalanan ümumilikdə 50 sənəd əməkdaşlıq sahələrinin mütəmadi genişlənməsinə imkan verib.

Bu görüş zamanı həmçinin ölkələrin birgə Komissiyanın fəaliyyəti müzakirə edildi və görülən işlərin nəticələri təhlil edildi. Rəsmilər qeyd etdilər ki, iki ölkənin ticarət dövriyyəsinin 2020-ci ildə daha 9 faiz artması münasibətlərin inkişafında müsbət dinamikanın təzahürüdür. Bütün bu nailiyyətlər dövlət başçıları tərəfindən qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikası ilə Macarıstan arasında strateji tərəfdaşlıq haqqında Birgə Bəyannamə"nin uğurlu nəticələri ilə birlikdə bu dostluğun daha da inkişaf edəcəyini

göstərir. Ötən dövrdə Bakı və Budapeştdə keçirilən biznes forumların, işgüzar görüşlərin, Budapeştdə Azərbaycan Evinin açılmasının da iqtisadi əlaqələrin inkişafında önəmi diqqətə çatdırılıb. Enerji, nəqliyyat, turizm, kənd təsərrüfatı, təhsil və sair sahələrdə əlaqələrin, qarşılıqlı investisiyaların mövcud vəziyyəti və gələcək perspektivləri müzakirə olunub. **[az.trend.az]**

Görüş zamanı həm nazir S.Babayev, həm macarıstanlı səfir Viktor Szederkenyi Macarıstan və Azərbaycan arasında əlaqələrina inkişafına hər tərəfdən xüsusi önəm verdiyini, hazırda strateji əməkdaşlıq səviyyəsində olan bu münasibətlərin gələcəkdə daha da möhkəmlənəcəyinə ümidvar olduğunu vurğulayıblar.

Macarıstanın son zamanlar Avropada oynamağa çalışdığı rolu nəzərə alsaq Azərbaycan kimi enerji resursları baxımından zəngin bir ölkə ilə əməkdaşlığının strateji cəhətdən daha da güclənəcəyi gözləniləndir. Rusiya və Ukrayna arasında yaşanan gərginliklər fonunda Avropa məkanında Azərbaycanın artan əhəmiyyəti və Macarıstanın neft- qaz nəqliyyatı ilə bağlı xüsusi bir ölkə olmaq istəyi də bunu qaçılmaz edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. **Science.gov.az]**
2. 44 günlük Qarabağ müharibəsi: mülahizə və nəticələr. Beynəlxalq münasibətlərin təhlili mərkəzi. Bakı 2021
3. Milli Məclisin Sədri Sahibə Qafarova Macarıstanın Baş naziri Viktor Orbanla görüşüb https://meclis.gov.az/news.php?id=3361&lang=az
4. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ 44 GÜNLÜK ZƏFƏRİN X R O N İ K A S I https://files.preslib.az/site/qarabag/xronika_az.pdf
5. **az.trend.az**

Mündəricat

PSİXOLOGİYA, PEDAQOQİKA VƏ SOSİAL ELMLƏR BÖLMƏSİ *3*

"NARSIST" ŞƏXSIYYƏT TIPININ XARAKTERIK ƏLAMƏTLƏRI *4*

Vüsal Alquliyev

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN NİTQ VƏ.....

TƏFƏKKÜRÜNÜN ƏLAQƏLİ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ..... *12*

Könül Zaur qızı Şxəliyeva

MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARINDA İNKLÜZİV TƏHSİLİN SƏMƏRƏLİ TƏTBİQİ. *15*

Əliyeva Vüsalə Sərdar qızı

NARKOTİK MADDƏLƏRİN İSTİFADƏSİNİN AİLƏDAXİLİ.....

MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ *18*

Bayramova Fatimə

PANDEMİYA ZAMANI PSİXİKA VƏ İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ŞƏXSİYYƏT VƏ DÖVLƏT ÜÇÜN NƏTİCƏLƏR *22*

Quliyeva İradə Rauf qızı

PROSPECTS FOR TOURISM IN KARABAKH AND THE ROLE OF YOUNG TOURISM WORKERS IN THIS AREA..... *30*

Samira Hasanova Ramiz

Agayeva Gozel Iqrar

SUMQAYIT ŞƏHƏRİNDƏ XƏSTƏXANALARIN MEMARLIQ PLANLAŞDIRMA MODERNİZASİYASININ PRİNSİPLƏRİ *36*

Fərzəliyev Cəlal Rafiq oğlu

TƏLİM ANLAYIŞI VƏ ONUN PEDAQOJİ PROSESDƏ ROLU *45*

Qasımova Aynur Yasin qızı

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLİLƏRİNDƏ TƏLİM PROSESİNDƏ MƏKTƏBLİLƏRIN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR ƏSASINDA TƏRBİYƏ OLUNMASI YOLLARI 48

Süleymanova Tamella Rasim qızı

КУЛЬТУРНЫЙ ТУРИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ..... 59

Алиева Гюнатай Руфат

APPLICATION OF DISTANCE EDUCATION TECHNOLOGIES USED IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS 68

Həsənova Nübar Əhmədəli qızı

AZƏRBAYCAN XALQININ DÖYÜŞ ƏNƏNƏLƏRİNİN GƏNC NƏSİLƏ AŞILANMASINDA MÜƏLLİMLƏRİN ROLU 71

Rzayeva Aygün Əlirza qızı

GƏNC AİLƏLƏRİN UĞURSUZ NİGAHINDA AİLƏ KONFLİKTLƏRİNİN ROLU 77

Haqverdiyeva Zümrüd Böyükağa qızı

RESPUBLIKAMIZDA AILƏLƏRƏ GÖSTƏRILƏN DÖVLƏT QAYĞISI 81

Səbinə Namiq qızı Cəfərova

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ RAST GƏLİNƏN İNTİHAR PROBLEMİNİN PSİXOLOJİ TƏHLİLİ..... 85

Tamilla Həsənova Əsgər qızı

İQTİSADİYYAT

BÖLMƏSİ *..... 92*

0-DAN UĞURLU BIZNES YOLUNDA MAKSIMUM SATIŞ ÜÇÜN MARKETINQ STRATEGIASININ VƏ REKLAMIN ROLU 93

Məmmədova Duyğu Malik Qızı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İSLAM MALİYYƏ SİSTEMİNİN FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLATİ-HÜQUQİ ƏSASLARI *95*

Əfqan Əbülfəz oğlu Musayev

AQROTURİZM BAZARININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.... *100*

Yusifova Kəmalə Xəlil qızı

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON BANK XİDMƏTLƏRİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ *108*

İsgəndərli Nizami Vidadi oğlu

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏTİN İNKİŞAFI VƏ 2022-Cİ İLDƏ ELEKTRON TİCARƏT VASİTƏSİLƏ APARILAN ƏMƏLİYYATLAR *115*

Məmmədov Şamxal Quluyar oğlu

AZƏRBAYCANDA ENERJİ İSTEHLAKININ STATİSTİK TƏDQİQİ *123*

Şahin Mustafayev

AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN DÖVLƏT PROQRAMLARI VƏ ONLARIN İQTİSADİ İNKİŞAFDA ROLU *133*

Osmanlı Bəhruz Bəhram oğlu

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU ILƏ ƏMƏKDAŞLIĞI *136*

Allahverdili Çinarə Fazil qızı

COVID-19 PANDEMİYASINA QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ .....

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ TƏŞKİLATLARININ ROLU *139*

Sultanlı Hidayət Ruzigar oğlu

COVİD-19 PANDEMİYASININ TURİZİM İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ *147*

Tahirli Gülnar Musa qızı……..

İKİTƏRƏFLİ SAZİŞLƏRİN AZƏRBAYCAN İXRACINA TƏSİRİ *150*

Tağıyev Cəmil Ənvər oğlu

INFLUENCER MARKETING *153*

Məmmədova Gülnar Eldar qızı

İQTİSADİ İNKİŞAFDA YÜNGÜL SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ *155*

Abbasova-Zeynalova Nuranə Nazim qızı

MALİYYƏ BÖHRANININ ARTIMI VƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ *159*

Zakir Xəqani oğlu Ruşanlı

PANDEMIYA SONRASI SIYASI GEDIŞLƏRIN QLOBAL TƏDARÜK ZƏNCIRINƏ TƏSIRININ QIYMƏTLƏNDIRILMƏSI *165*

Həsənquliyeva Ülviyyə Yelmar qızı

QARABAĞDA YENİDƏNQURMA İŞLƏRİNİN, İNFRASTRUKTURUN YENİDƏN QURULMASININ ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ *170*

Qasımova Türkan Behruz qızı

REGİONLARDA SƏHİYYƏNİN İNKİŞAFI VƏ ONUN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ *176*

Quliyeva Cəmilə Elçin qızı

RƏQƏMSAL MARKETINQ PLATFORMALARININ ISTEHLAKÇI DAVRANIŞI VƏ BREND IMICINƏ TƏSIRI *181*

Məsiyeva Türkan Zabil qızı

TENDENCIES OF INVESTMENT POLICY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN *189*

Haşımlı Lamiyə Rövşən qızı

THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE IN THE NETWORK OF ARAZ MARKETS AND ELIMINATING THE PROBLEMS THE STAFF ARE FACING..... *193*

Babishov Sanan Sohrab

İQTISADIYYATIN TƏNZIMLƏNMƏSINDƏ VERGILƏRIN ROLU..... *202*

Əliyev Emil Qabil oğlu

XARİCİ DİLİN

FİLOLOGİYASI

BÖLMƏSİ *298*

CERUND..... *299*

Hacıyeva Vəfa Alış qızı

Həsənli Aytac Vidadi qızı

CHARACTERISTIC FEATURES OF LANGUAGE...... *302*

PhD: Saadat Abdurahmanova

Zhala Gasimova

CURRENT ENGLISH AS LINGUA FRANCA AND ITS CONCEPTUALIZATION *305*

Əzizli Nigar Niyazi qızı

ENGLISH AS A GLOBAL LANGUAGE OF COMMUNICATION..... *308*

Samira Hasanova Ramiz

Vahid Muradkhanli Heybet

Chinara Ibrahimli Namiq

Neyjan Alizada Miraziz

FIVE EVENTS THAT SHAPED HISTORY OF ENGLISH LANGUAGE 315

Bəkirova Aynurə Nizami qızı

Kərimova Gültəkin Sənan qızı

INGILIS DILI FRAZEOLOGIZMLƏRININ SEMANTIK TƏSNIFI MƏSƏLƏLƏRI. 323

Əliyeva Nərmin Hüseyn qızı

Fərzəliyeva Asnifat Aydın qızı

THE ROLE OF IDIOMS IN ENGLISH 331

Şükürova Məlahət Gündüz qızı

TRANSLATİON CULTURE 334

Bəkirova Aynurə Nizami qızı

İDİOM VƏ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN.....

DİLLƏRİNƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 346

Xanpaşayeva Mətanət Şəmistan qızı

Cabarova Fatimə Oqtay qızı

İNDİKİ ZAMAN VƏ KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARININ TƏDRİSİ..... 351

Dos.Nəsirova Ülviyyə Əlügullah qızı

Saliyeva Hədiyyə Ağadur qızı

İNGİLİS VƏ AMERİKAN DANIŞIQ SÖZLƏRİ VƏ DİALEKTLƏRİ ARASINDAKI FƏRQLƏR 360

Dos.Nəsirova Ülviyyə Əlügullah qızı

Saliyeva Hədiyyə Ağadur qızı

Mehdizadə Xanım Ehtiram qızı

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SİNTAKTİK-SEMANTİK PLANDA TƏSNİFATI *365*

Balağayeva Günay Rabit qızı

Əbilova Kəklik Elman qızı

PROBLEMS OF THE TRANSLATION PROCESS AND THEIR SOLUTIONS..... *372*

Rzayeva Leyla

Rüstəmova Fatimə

ŞƏXSİ ADLARI NECƏ TƏRCÜMƏ ETMƏLİ?.....*278*

Məsmə Rəhimova Rasim qızı

Vəlizadə Fatimə Elçin qızı

THE DEVELOPMENT AND USE OF MACHINE TRANSLATION SYSTEMS *389*

f.ü.f.d.Məmmədzadə Sevinc Səlim qızı

Naseri Dehkharghani Ghazal Nouraddin qızı

Eyvazova Jalə Miri qızı.....

THE DİFFERENT DİALECTS OF ENGLİSH LANGUAGE AND THEİR USAGE İN TRANSLATİON PROGRESS..... *396*

İsmayilova Arzu Nazim qızı

Qarabəyli Gülyaz Nizami qızı

Kazimova Aynur Zöhrab qızı

THE USE OF IMPLIED SUBJECT IN VARIOUS SENTENTIAL CONSTRUCTIONS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI..... *404*

Pustakhanim Yusifova Tahir

TRANSLATİON OF ECONOMİCAL TERMS..... *407*

İsmailova Aybeniz Arif

Gasimzade SaidaVasif

Najafli Zahra Kamran

TRANSLATİON OF PROPER NAMES..... 414

Qəhrəmanova Esmira Eldar qızı

Abdullayeva Fatimə Ruslan q .....

Əsgərova Səbinə Yadigar q.

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.... 422

Гамадова Айгюн Байрам гызы

DIFFERENT DIALECTS OF ENGLISH LANGUAGE 429

Katyalova Ismət Əliş qızı

İsmayılova Arzu Nazim qızı

IKT VƏ MÜHƏNDİSLİK VƏ

TEXNİKİ ELMLƏR

BÖLMƏSİ *..... 33442*

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TICARƏT VƏ ONUN MÜASIR PROBLEMLƏRI453

Mətin Nuri

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN SÜRƏTLƏNDIRILMƏSINDƏ .....

QANUNVERICILIK BAZASININ TƏKMILLƏŞDIRILMƏSI YOLLARI..... 458

X.R.Tağıyev

S.R.Quliyev

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACI ÇAYLARININ EKSTREMAL AXIM GÖSTƏRİCİLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ *461*

Ağayev Vasif

DAVAMLI İNKİŞAFIN İQTİSADİ ÖLÇÜSÜNƏ EKOLOJİ YANAŞMA *469*

Cavadzadə Fərid Ağaddin oğlu

ECOLOGICAL APPROACH TO THE ECONOMIC DIMENSION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT *475*

Javadzada Farid Agaddin

EFFECTIVE ORGANIZATION OF COMMUNICATION SERVICE OF AZERCELL IB IN LIIBERATED TERRITORIES *477*

Babayeva Zülfiyyə İlkin

İDARƏETMƏ İNFORMASİYA SİSTEMLƏRİ, PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLL YOLLARI *482*

Qasımlı Bəsti Adil qızı

MANAGEMENT INFORMATION SYSTEM, CHALLENGES AND SOLUTIONS. *489*

B.A.Qasımlı

KÜR ÇAYINDAN SU TƏCHİZATI SİSTEMLƏRİNDƏ İSTİFADƏNİN ARAŞDIRILMASI *490*

Xıdırova P.İ

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИСТЕМ ВОДОСНАБЖЕНИЯ РЕКИ КУРА *496*

Хыдырова П.И.

ŞƏHƏRSALMA MÜNAQİŞƏLƏRİNİN KONSEPSİYASI *502*

Kərimova Salehə Taleh qızı

ИЗУЧЕНИЕ ВОЛНООБРАЗУЮЩИХ ОБЪЕКТОВ В ОСАДОЧНОМ СЛОЕ .....

ЮЖНО-КАСПИЙСКСОГО БАССЕЙНА 512

Məmmədli Ülvi Tahir oğlu

ИССЛЕДОВАНИЯ ЭЛЕКТРОПРОВОДНОСТИ В НОВЫХ АНТИФЕРРОМАГНИТНЫХ ТОПОЛОГИЧЕСКИХ ИЗОЛЯТОРАХ $MNBI_2TE_4$ 412

Алигулиева Хаяла Вагиф., Сулейманов Расим Камал

ИССЛЕДОВАНИЯ ЭФФЕКТА ХОЛЛА В НОВЫХ АНТИФЕРРОМАГНИТНЫХ ТОПОЛОГИЧЕСКИХ ИЗОЛЯТОРАХ $MNBI_2TE_4$ 532

Х.В. Алигулиева., А.Й.Ибрагимхалилов

TİBB, BİOLOGİYA

ELMLƏRİ

BÖLMƏSİ *..... 609*

DNT ARDICILLIĞININ TƏSADÜFİ SİMMETRİYASI
ÇARQAFIN İKİNCİ BƏRABƏRLİK QAYDASI……..423
Nuriyev Qalib Oktay oğlu

ATOPİK BRONXİAL ASTMALI UŞAQLARIN KOMPLEKS MÜALİCƏSİNDƏ SPELEOTERAPİYANIN ROLU 427

Əfəndiyeva Nailə İntizam……

AZƏRBAYCANIN NEFT EMALI SƏNAYESİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ NEQATİV TƏSİRLƏRİNİN SOSİAL TƏHLİLİ 618

Qurbanova Fidan Hidayət

BIOTIK FAKTORLAR 622

İdrisova Vəzifə İlqar qızı

ÇƏYİRDƏKLİ MEYVƏ BİTKİLƏRİNİN MİKROKLONAL ÇOXALDILMASINA FİTOHORMONLARIN TƏSİRİ *625*

Ağayeva Elfira Zaur

EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİ TURİZM FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU *629*

Abbasova Könül Akif qızı

ƏLİLLİYİN TİBBİ MODELİNƏ VƏ ƏLİLLİYİN SOSİAL MODELLƏRİNƏ BAXİŞİMİZ. *637*

Qəmbərova Səadət Çingiz qızı

İNTRODUKSİYA OLUNMUŞ NOXUD NÜMUNƏLƏRİNİN RAPD MOLEKULYAR MARKERİ VASİTƏSİLƏ TƏDQİQİ *643*

N.İ.Muradlı

S.Q.Həsənova, b.ü.f.d

STUDY OF INTRODUCED CHICKPEA SAMPLES USING RAPD MOLECULAR MARKER *647*

N.I.Muradli,

S.G.Hasanova

MAVI YAŞIL SIYANOBAKTERIYALARDAN ƏLDƏ EDILƏN EKSTRAKTLARIN ANTIMIKROBIAL FƏALIYYƏTLƏRININ TƏDQIQI *649*

Aytən Məmmədova Rasim qızı

MƏRCİMƏK GENOTİPLƏRİNİN STATİSTİK ÜSULLARLA MÜQAYİSƏLİ STRUKTUR ANALİZİ *657*

Ş.T.Zülfüqarova, b.ü.f.d.S.Q. Həsənova……...

OKEAN- HƏYATIN MƏNBƏYİ *662*

Abdullayeva Günel Fevral

QAZ VƏ ÖRDƏKLƏRDƏ DREPANİDOTENİOZ VƏ HİMENOLEPİDOZ XƏSTƏLİKLƏRİ. *665*

Bayramova Könül Şaiq qızı

THE IMPORTANT ROLE OF MICROBIOLOGY IN PHARMACEUTICAL. *668*

Bağıyeva Bənövşə Fizuli qızı

YERLİ VƏ İNTRODUKSİYA OLUNMUŞ ÜZÜM GENOTİPLƏRİNİN TƏBİİ FONDA MİLDİU XƏSTƏLİYİ İLƏ SİRAYƏTLƏNMƏSİNİN FİTOPATOLOJİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ *673*

[1]X.Ş.Məmmədova, [1]K.Ə.Əliyeva, [2,3]E.S.Hacıyev

ОЦЕНКА УСТОЙЧИВОСТИ К СОЛЕВОМУ СТРЕССУ РАЗНЫХ ГЕНОТИПОВ ХЛОПЧАТНИКА *680*

Ш.А. Ализаде

EKOSİSTEMDƏKİ EKOLOJİ ORQANİZM QRUPLARI.....*497*

Məmmədova Pər i İlqar qızı
Süleymanova İlahə Qoşqar qızı

EKSPERİMENTAL MODELDƏ AĞ NAFTALAN YAĞININ LİPİDLƏRİN PEROKSİDLƏŞMƏSİ SİSTEMİNƏ TƏSİRİ.....*500*

Fərəcova Aysel İlqar qızı

MƏSAFƏDƏN MÜŞAHİDƏ VƏ CİS ƏSASINDA EKOLOJİ CƏHƏTDƏN SƏHRALAŞMAYA HƏSSAS OLAN ƏRAZİLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....*507*

Quliyeva Sona Həsənəli qızı, Ələskərov Elman Ramazan oğlu,
Baxışov İsmət Ramiz oğlu, Bayramov Zaur Füzuli oğlu

QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN DÜNYA İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ.....*513*

İsmayılova Nərmin Nadir qızı

ROLE OF CLIMATE CHANGE IN ORGANIC AGRICULTURE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS.....517

Kazım Mammadov

SÜD VƏZİ XƏRÇƏNGİNİN PATOGENEZİNDƏ SERULOPLAZMİNİN ROLU.522

Qəmbərova Səadət Çingiz qızı

TORPAQ ONURĞASIZ HEYVANLARIN YAŞAYIŞ MÜHITI KIMI.....525

Əkbərova Aydan Ruslan qızı

ПОЛУЧЕНИЕ И ФИЗИКО- ХИМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСЛЕЭКСТРАКЦИОННЫХ ОСТАТКОВ ИЗ ПОБЕГОВ ОГОРОДНОГО ПОРТУЛАКА……529

Курбанов Н.Г., Тагиев М.М., Юсифова М.Р., Маммедова Э.Д.

RİYAZİYYAT VƏ KOMPÜTER

ELMLƏRİ

BÖLMƏSİ *532*

AZƏRBAYCAN İNFORMATİV ENERJİ BAZARININ PROBLEMLƏRİ *719*

i.e.n.,prof. Hüseynov Eldar Hüseyn oğlu

dos.Cəbrayılov İlham Qardaşxan oğlu

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FİLOLOGİYASI

VƏ HUMANİTAR ELMLƏR

BÖLMƏSİ *730*

MEDIA XƏBƏR DİSKURSUNDA .....

ƏHƏMİYYƏT VƏ MARAQ DƏYƏRLƏRİ *734*

Mönsümova Mehriban Nazim qızı

"DƏDƏ QORQUD KİTABI"NDA TOY(DÜGÜN) ADƏTLƏRİ *739*

(Qarabağın toy adətləri ilə müqayisəli).....

Nizami Şamil oğlu ADIŞİRİNOV

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANI VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ KONSEPSİYASI KONTEKSTİNDƏ..... *749*

b/m., Musayev Osman Ənvər oğlu

CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN ANLAYIŞI MƏSƏLƏLƏRİ BARƏDƏ *756*

Mirzəzadə Cavid Ceyhun oğlu,

DİLÇİLİYİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ .....

VƏ MÜQAYİSƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİ..... *767*

Xanpaşayeva Mətanət Şəmistan qızı, Bayramova Lamiyə Məhəmməd qızı

DİLİN DİGƏR LEKSİK QATLARININ TERMİNOLOJİ LEKSİKADA İSTİFADƏSİNƏ DAİR..... *770*

Əmirli Günay Sahib qızı

GÖZƏLLIK KONSEPTININ ESTETIK VƏ FƏLSƏFI TƏHLILI *780*

İsmayılova Günel Elxan qızı

İXTİSASLAŞMIŞ OMBUDSMAN TƏSİSATLARI *787*

Töhfə Abdullayeva Etibar qızı

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR..... *793*

Məmmədli Gülçin Elxan qızı

MƏİŞƏT ZORAKILIĞININ ANLAYIŞI *797*

Əlizadə Amaliya Eldar qızı,

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN MÜTƏSƏVVÜFLƏRİNİN YARADICILIĞINDA VƏTƏN *804*

Şamilova Aytən Cabir qızı

POSTMODERN ƏDƏBİYYATIN ÖZƏLLİKLƏRİ *813*

Ağababayeva Səbinə Elxan qızı

QARABAĞ VƏ KİPR MÜNAQİŞƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ SİYASİ LİDERLƏRİ ROLU *817*

Bağırov Hüseyn Namiq oğlu

QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN APARICI SAHƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ AQRAR SƏNAYENİN İNKİŞAFININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ *825*

Quliyev Toğrul Ağayar oğlu

QOBUSTAN-ABŞERON RAYONUNUN EKOGEOMORFOLOJİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....601

Ramazanova Sevin Natiq qızı

TÜRK XALQLARININ MADDİ-MƏDƏNİYYƏTİNDƏ .....

AĞACİŞLƏMƏ SƏNƏTİNİN İZLƏRİ *836*

Sadıqlı Pərinaz İslam qızı

"ÜMUMI QAFQAZ EVI" IDEYASININ BƏRPASINDA H. ƏLIYEVIN TITANIK ROLU *844*

t.ü.f.d. Arif Əlizadə

VİLYAM ŞEKSPİRİN YARADICILIĞI BARƏDƏ OLAN MÜBAHİSƏLƏR VƏ "MAQBET" ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ *847*

Şahnigarova Səminə Şükran qızı

XÜSUSİ STATUSU TANINMIŞ ƏRAZİLƏRDƏ .....

(ANTARKTİKA, KOSMOS, VƏ S.) TURİZM MÜNASİBƏTLƏRİNİN .....

HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ *856*

Arzu Hafiz qızı Ağakişiyeva

АВТОРСКОЕ ПРАВО И ЭЛЕКТРОННЫЕ БИБЛИОТЕКИ..... *864*

Рагимов Орхан Вугар оглу .....

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TƏDQİQİNDƏ HÜSEYN NAMIK ORKUNUN XİDMƏTİ..... *868*

Abbasova Şəlalə

XULİQANLIQ CİNAYƏTİNİN TÖVSİFİ MƏSƏLƏLƏRİ……*874*

Tanrıqulu Vəliyev Vəli oğlu

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA MACARISTAN VƏ AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞINDA YENİ SƏHİFƏ……*889*

Zümrüd Nuriyeva